ՀԱՅՐԵՆԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

741

741

741

Պետական
Կրտսեր Գրադարանի
Տոմսյակ — Բաժանորդ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԸՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԱԾ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՒԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ. ԱՄԵՐԻԿԱ

493

241

ՀԱՅԸՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՇՐՋԱԿԱԱՅ ԳՕՋԱՆ-ՏԱՊԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ

Ա.Կ.Մ.
746

ԵՐԿԱՍԻՐԵՑ՝
Յ. Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Ph.D.
Հեղինակը՝ «Հայ Ցեղը եւ Հալածանքները Հոգեբանութեան Լոյսին Տակ» եւ «Քամկավարութեան Ոգին կամ Ազնուականութեան Զարգացումը» երկասիրութեանց։

ՀԱՅԿ ՍԱՄ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՓՈՐՁ ԳԱՐԱՆ

ՊՕԶԱՃԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
BOZART PRESS
ԼՕՍ ԱՆՁԵԼԷՍ, ՔԱԼԻՓՕՐՆԻԱ
1942

ԵՐԿԱՄՏԻՐՈՂԸ

Յ. Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Ph.D.

ՎԱՒԵՐԱԳԻՐ

Ստորագրեալներս՝ լիազօրուած Հանինոյ Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Ջ. Պատգամաւորական ժողովէն՝ Բրեւնութենէ անցուցինք Տօքթր Յակոբ Պ. Պօղոսեանի կողմէ գրի առնուած ՀԱՃԸՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԻԹԻՒՆԸ, եւ կը վկայեմք միաձայնութեամբ, թէ՝

Ա. Սոյն պատմութիւնը իր մանրամասնութիւններովը կը համապատասխանէ Հանինոյ անցեալի եւ ներկայի ապրուած կեանքին:

Բ. Սոյն պատմութիւնը գրուած է կատարեալ անաչառութեամբ եւ անձնասպասար ոգիով:

Գ. Հեղինակը իր այս երկովը արժանի է ո՛չ միայն Հանրնցիներու սիրոյն ու յարգանքին, այլ նաեւ Հայ Ազգին գնահատութեան, որ անվերապահօրէն կործանած երկրամասի մը պատմութիւնը մշտնջենաւորած է:

Ուստի, հանութեամբ կը վաւերացնենք սոյն աշխատութիւնը:

Պատ. քահ. Յարութիւնեան եւ Գիտ. Ա. Ա.

Ա. Ս. Մէհէրեան

Ս. Ե. Ալեքսանեան

Հ. Յ. Պետրոսեան

Ա. Պ. Գալուստեան

Գ. Ա. Գրիգորեան

Դպրաս. Յ. Յովհաննէս

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երկար եւ անխոնջ աշխատութենէ յետոյ՝ թէեւ Հաճընի պատմութիւնը այսօր գոհունակութեամբ կ'ստորագրենք, իրրեւ հաւաքող, խուզարկող, դասաւորող ու երկասիրող՝ սակայն Հաճընի պատմութիւնը գրելու գաղափարին ծագումն ու զարգացումը կը վերաբերի, պատմագրական կարգով, հայրենակիցներ Պօղոս Ապրագեանի, Տօքթ· Ահարոն Գըրգեաշարեանի եւ Մարտիրոս Սէֆէնեանի:

Որման որ մեզի ծանօթ է, առաջին անգամ 1928–ին, հայրենակից Պօղոս Ապրագեան, որ այժմ կը բնակի Շաս, Ֆրանսա, Հաճընի համառօտ պատմութիւնը գրելով ըսելի մը յօդուածներով կը հրատարակէ Մարսէյլի մէջ լոյս տեսնող «ՀԱՃԸՆ» թերթին մէջ եւ թերթին խմբագիրը՝ Պր· Սարգիս Ալթունեանն ալ կը շեշտէ Հաճընի ընդարձակ պատմութիւն մը գրելու անհրաժեշտութիւնը:

Ինչ չեմտոյ հայրենակից Տօքթ· Ահարոն Գըրգեաշարեան, Արէնիֆ, Յունաստանի մէջ, կը լծուի գրելու Հաճնոյ ընդհանուր պատմութիւնը եւ Մարսէյլի «ՀԱՃԸՆ» թերթին միջոցաւ 1929–ին առաջին անգամ կոչ կ'ուղղէ ընդհանուր Հաճընցիներուն նիւթեր եւ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար: Սակայն առանց իրագործելու իր ստանձնած գործը յանկարծ վերջ կուտայ աշխարհի կեանքին եւ այսպէսով կ'ընդհատուի իր ծրագիրը:

Հաճընի Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը իմանալով, որ հանգուցեալ Տօքթ· Ահարոն Գըրգեաշարեանի կողմէն պատրաստուած Հաճընի պատմութիւն մը գոյութիւն ունի, իսկոյն հանգուցեալի տիկնոջը հետ յարաբերութեան մտնելով կը համաձայնի սոյն պատմութիւնը գնել որոշ գումարի մը փոխարէն: Սակայն, երբ սոյն գրութիւնը Կեդրոնական Վարչութեան ձեռքը կը հասնի եւ սնոտուկը կը բացուի Կեդրոնական Վարչութեան, Պատմութեան Յանձնախումբին եւ հանգուցեալ Տօքթ· Յակոբ Բէնէպեանին առջեւը՝ ներկաները յուսախաբ կ'ըլլան, ինչու որ հոն կը գտնեն բազմաթիւ թղթակցութեանց դէզ մը, եւ ոչ թէ պատրաստուած Հաճընի պատմութիւն մը:

Ցետոյ, կեդրոնական վարչութիւնը իմանալով, որ Պէյրութ, Սիւրիոյ մէջ, հանգուցեալ Ծերունեազարդ հայրենակից Մարտիրոս Սէմէնեանի կողմէն Հաճընի պատմութիւն մը ըլլուած է, կ'որոշէ գնել սոյն պատմութիւնը իր արժանաւոր դիմի՝ Տիար Յովհ. Սէմէնեանէն:

Սակայն, սոյն գրութիւնն ալ երբ կը հասնի կեդրոնական վարչութեան ձեռքը, յետ ընթերցման՝ կը տեսնուի որ, այն ալ շատ հեռի է Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւն կոչուելէ:

Ուստի Հաճընի Հայրենակցական Վերաշինուց Միութեան կեդրոնական վարչութիւնը դիմում կը կատարէ երկասիրողիս պատրաստելու համար Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը:

Երկասիրողը սոյն դիմումը բանիցս մերժելէ յետոյ, ի վերջոյ կ'ստանձնէ գայն՝ հակառակ ծանր խոչընդոտներուն եւ դժուարութեանց, պարտականութեան եւ հայրենասիրութեան ձայնին անսալով:

Մեր աշխատութեան դաշտը անհետ էր, անկոխ եւ խոպան, եւ այս երկրամասին շուրջ մասնաւոր գրականութիւն մը գոյութիւն չունէր, ի բաց առեալ հատ ու կտոր յիշատակութիւններէ, հոս ու հոն:

Այս իսկ պատճառաւ խիստ տաժանելի աշխատաւոր մը լրծունեցաւ պրպտելու, խուզարկելու, Հայ թէ օտար աղբիւրները եւ աշխատեցաւ վաւերական տեղեկութիւններ հաւաքել, նախապատուութիւն տալով առաւելապէս հեղինակաւոր անձերուն, դեռակատարներուն եւ ականատեսներուն, եւ այս բոլոր տեղեկութիւնները ուսումնասիրելէ, բաղդատելէ եւ դասաւորելէ յետոյ հրկասիրեցինիք ի նորոյ սոյն «ՀԱՃՐՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ»:

Մեր օգտուած աղբիւրները, լինին անոնք գրքեր, դրքակցութիւններ թէ՝ բերանացի պատմուածքներ, յիշատակուած են առհասարակ իւրաքանչիւր գլուխի վերջը, թէ սոյն հեղինակութեան արդարութիւն ընելու, եւ թէ ապագայ պրպտողներուն դիւրութիւն տալու կրկնակ նպատակներով:

Հաճընի պատմութիւնը գրելու պահուն, անոր առաջին մասին մէջ գրած եմ ներածութիւն մը, ինչպէս նաեւ Հաճնոյ շրջակայ գիւղերուն ամփոփ մէկ նկարագրականը այն հաստատ համոզումով թէ՝ ներածութիւնը պիտի տայ ընթերցողին թափանցողութիւն եւ մտքի ուղղութիւն յետագայ իրերը հակնելու համար, ինչու որ Թուրքիոյ Թագաւորութեան կարեւոր մէկ մասը կատարուած է Հաճնոյ այս երկրամասին մէջ, իսկ շրջակայ գիւղերուն մէկ ամփոփ պատմագրութիւնը եղած է թէ՛ զանոնք ապագայի մոռացութեան վիհէն փրկելու, եւ թէ ցու-

ցայրելու Հաճընի ժողովուրդին պատմական, ընկերական եւ մըշակութային փոխյարաբերութիւնը այս գիւղերուն հետ:

Մեռելներու պատմութիւնը գրել բաղդատաբար դիւրին է, սակայն ապրողներուն, ականատեսներուն պատմութիւնը գրել այդպարեւ խիստ դժուարին գործ մըն է: Նամանաւանդ խիստ դժուար է գրել պատմութիւնը այն բաղաձին որուն ժողովուրդը նախանձախնդիրօրէն հետեւողը է: Մենք այս գործին մէջ ջանացեր ենք լինիլ չափազանց անաչառ եւ անկողմնակալ, եւ իրերը ներկայացուցեր ենք այնպէս ինչպէս որ էին, շեշտը դնելով առաւելապէս գրական հանգամանքներուն վրայ եւ զանց առնելով բացասականը:

Նախ սայն գործին մէջ մենք ջանացեր ենք անտեսել անհատները եւ այժ տուած ենք *հատարակութեան* ի՛ր անհատները իրենց դերը կատարած են իրրեւ պէսակներ հատարականութեան ովկէսանին մէջ: Այլ խօսքով պզտիկ ու փգուն եսերն ու փատասիրութիւնները ընկղմզուած են Հաճընի ժողովրդական Մենք ենք–ին մէջ:

Հոս, անցողակի կերպով երբ հետեւեալ բանի մը կէտերը ընթերցող հասարակութեան ուշադրութեան յանձնենք կը կարծենք թէ շահեկանութենէ զուրկ չըլլար:

Առաջին, այս գործը *գրականութիւն* չէ, եւ մենք զայն գրելու ատեն զգուշացեր ենք շռայլօրէն գործածելու աւելորդ բառեր եւ ականջը փայփայող երեւակայական ու բանաստեղծական ոճեր ու ասացուածքներ· այլ այս գործը գրուած է պատմական իրողութիւններու եւ հետազօտութեանց վրայ:

Երկրորդ, սայն գործը *ֆինական* աշխատասիր մը ըլլալէ աւելի *նկարագրական* պատմութիւն մըն է: Այս գործին մէջ մենք՝ որքան որ կարելի է, զգուշացեր ենք իրերն ու դէպքերը վերլուծելէ, վերցնահատելէ, եւ անոնց մասին մեր կարծիքներն ու վճիռները արձակելէ:

Սայն երկասիրութեան մէջ գետեղած ենք բաւական թիւով լուսանկարներ ու բնանկարներ ծօթագրելով իւրաքանչիւրին տակ կարճ ու ամփոփ կենսագրական գիծերը եւ ծանօթութիւնները, այն հաստատ համոզումով թէ լուսանկարները թէ՛ աշխատութիւնը հանելի ու հետաքրքրական կը դարձնեն եւ թէ անոնք պատմութեան կարեւոր մէկ մասը կ'ամբողջացնեն:

Ընթերցող հասարակութեան հարեւանցի ծանօթութիւն մը տալու համար, հարկ է յիշել թէ պատմագիրը թէեւ ծնունդով Վանեցի մըն է, սակայն մօր կողմէն Հաճընցի է — Տէմիրճեան Գերդաստանէն — եւ 1897–ին Հաճընի Միսթըր Մարքիճի որբանոցը մտնելով՝ մանուկ հասակէն Հաճընի ջուրը խմած, օդը

ծծած, կերակուրը կերած, բնական տեսարաններ վայելած եւ իր նախնական ուսումը հոն առած, եւ հոն ուսուցած է, եւ վերջապէս Հաճընցիներուն հետ ապրած, անոնց հետ գործած եւ անոնց հետ տառապած է: Եւ ո՛վ գիտէ, կարելի է այս գործին պատրաստութիւնը իր ուսերուն վրայ կ'իյնար Նախախնամութեան մէկ անխմանալի կարգադրութեամբ, իր որդիական պարտականութիւնը կատարելու համար դէպի իր սիրելի, թէեւ այժմ աւերակ, Հաճընը:

Վերջացնելէ առաջ սրտի պարտք կ'զգանք յայտնելու մեր շնորհակալութիւնները այն բոլոր Հաճընցի եւ ոչ-Հաճընցի հայրենակիցներուն ու բարեկամներուն որոնք մեզի գրաւոր եւ կամ բերանացի տեղեկութիւններ հայթայթեցին, գրքեր ճարեցին եւ պատկերներ դրկեցին:

Մեր խորին գնահատանքին ու շնորհակալութիւնը կը յայտնենք բնիկ Պոլսեցի ճարտարապետ վ.ահան Ազնիկեանի, որ բարեհաճեցաւ իր սուղ ժամանակները տրամադրելով գծել կիլիկիոյ Քարտէսը Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի Սիսուան հոյակապ աշխատութեան մէջ գետնզուած Քարտէսին հետեւելով, եւ անոր մէջ տեղաւորելով շատ մը գիւղեր ու Քաղաքներ ըստ մեր ցուցումներուն, որոնք կարեւոր տեղ կը գրաւեն Պատմութեանս մէջ:

Մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք նաեւ հայրենակիցներ Փաւնոս Մուշեղեանի եւ Սարգիս Սօղոմոնեանի, որոնցմէ առաջինը պատրաստեց Հաճընի Քաղաքին լատակագիծը, իսկ երկրորդը գծեց Հաճընոյ եւ շրջակայքի Քարտէսը, մասնաւորապէս այս աշխատութեան համար:

Նոյնպէս մեր խորին ու սրտաբուխ շնորհակալութիւնները կը յայտնենք Հաճընոյ Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, ինչպէս նաեւ Պատմութեան Յանձնախումբին եւ Քննիչ Յանձնախումբին, որոնք մեզի զօրավիգ կանգնեցան տալով այն բոլոր նիւթական ու բարոյական դիւրութիւնները, որոնք անհրաժեշտ էին սոյն Պատմութեան կատարելագործման եւ հրատարակութեան:

Չենք մոռնար մեր սրտագին շնորհակալութիւնը յայտնել նաեւ տպարանատէր Յովհ. Հ. Պօզանեանի՝ իր ձեռնհաս եւ անշահախնդիր գործակցութեան համար:

Յ. Պ. ՊՕՂԱՍԵԱՆ

Յուլիս 10, 1942
Փէսէտինա, Քալիֆօրնիա
Միացեալ Նահանգներ, Ամերիկա

ՄԵՐ ԿՏԱԿԸ

Այս գիրքը Հանինոյ Ընդհանուր Պատմութիւնն է: Անիկա ձեր նախահայրերուն պատմութիւնն է: Մենք անհուն զոհողութիւններով եւ աշխատութիւններով գրի առինք եւ հրատարակեցինք սոյն պատմութիւնը՝ ոչ թէ լոկ մեր գործածութեան համար, այլ առաւելապէս ձեր նախահայրերուն աւանդութիւնները եւ սովորութիւնները ձեզի, ապագայ սերունդներուն, իբրեւ անգին ժառանգ, աւանդելու համար:

Իւրաքանչիւր անհատի համար հարկաւոր է երկու բան: Առաջին՝ իր ցեղին պատմութիւնը գիտնալ, իսկ երկրորդ՝ ինքզինքը ճանչնալ: Եւ անհատ մը ինչ՞ս կրնայ ինքզինքը լիուլի գնահատել առանց իր նախնիքներուն պատմութիւնը եւ իր ցեղին անցեալը գիտնալու:

ՀԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՆ Է: Անոր արմատները պատմութեան արշալուսային շրջաններուն կ'երկարին եւ մթնշաղներուն մէջ կը խորասուզին: Ասորական եւ Բաբելական կայսրութիւնները եկան եւ անցան, սակայն Հայ ցեղը եւ իր պատմութիւնը կան ու կ'ապրին: Եւրոպական ազգեր եւ Ամերիկեան հաստատութիւններ տակաւին երէկուան բաներ են բազդատմամբ Հայ պատմական հնութեան եւ մշակոյթին հետ:

ՀԱՑ ՑԵՂԸ ՓԻՆՃԻՒԱՊԵՍ ԺԱՌԱՆԳԱԾ Է ԱՄՈՒՐ ՋԻԼԵՐ եւ ԿԵՆՍԱՒՆԱԿԻՒԹԻՒՆ: Նա սրտով մեծ է, մեծաճաճանչ է, իսկ իմացականութիւնով գերազանց է: Նա ապրած է Փոքր Ասիոյ բարբարոսներու ովկէանին մէջ եւ իբրեւ կղզեակ մը, գրեթէ առանց ամենեցուկ ազդուելու, այլ նա շարունակ լուսաւորած է իր խաւարակուռ մթնոլորտը: Նա պայքարած է դարերով խաւար այժեքու դէմ՝ ինչպէս և հնուումն կը պայքարէր Արամազդ ընդդէմ Ահիմանի, եւ ձգտած է անընդհատ դէպի լուսոյ, ազատութեան եւ յառաջդիմութեան նուաճուր հորիզոնները:

Ա՛րդ, ձեզի կը կտակենք նախ իբրեւ Հայ, եւ յետոյ իբրեւ Հանընցի սերունդներ, պահել այս Պատմութիւնը իբրեւ անգին կտակ, եւ ուսումնասիրել ձեր նախնիքներուն պատմութիւնը եւ Հայ ցեղին իմացական ու հոգեկան խոյանումները, եւ անոնցմով հպարտ զգալ: Ապրեցէ՛ք եւ գործեցէ՛ք իբրեւ բարի, յառաջադէմ եւ նախանձախնդիր բազմացիներ՝ ինչ տեսակ պետական դրութեան եւ համայնքի մէջ ալ գտնուիք, որ ձեր կեանքն ու գործունէութիւնը պատիւ բերէ ձեզի, ձեր ցեղին եւ թէ այն համայնքին որուն մէջ կ'ապրիք ու կը գտնուիք:

OUR LEGACY

This book is the General History of Hadjin. It is the history of your ancestors. We have written and published this history with infinite labor and sacrifice, not for our use alone but with the view of transmitting the traditions and customs of your ancestors, as a precious heritage, to you future generations.

Two things are important for every individual. First, to know the history of his race and second, to know himself. How can an individual evaluate his worth without knowing the history of his ancestors, the past of his race?

Ancient is the Armenian history. The very roots of it extend to the dawn of history and submerge in the darkness of the past. The Empires of Assyria and Babylon have risen and waned, but the Armenian race and her history exist today. Compared with the antiquity of Armenian history and culture, the European nations and the American Civilizations are but a thing of yesterday.

The Armenian race possesses physically strong sinews and vitality. She is big hearted and wonderfully so. She is superb in her intellectual endowments. She has lived in the ocean of the barbarians of Asia Minor as an islet, almost without being affected by them; on the contrary she has constantly illuminated her dark atmosphere. She has struggled for centuries against the forces of darkness, as Aramazd had struggled against Ahriman in the days of old, and she has advanced constantly towards the new horizons of light, liberty and progress.

Therefore, we are bequething this history to you, first as Armenians and then as the descendants of the Hadjin people, to protect and keep it as a precious treasure, and study the history of your ancestors, observing the intellectual attainments and the spiritual flights of the Armenian race and be proud of it.

Live and work as good, progressive and zealous citizens under whatever system of government or community you may find yourselves, so that your lives and works may bring honor to you, your race, and to the community in which you live and work.

ԿԻԼԻԿԻԱ
ՇԱՅԾԸ և ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ
1 : 1000000
Միջերկրական ծով

NOTRE LEGAT

Ce livre raconte l'histoire à travers les ages de Hadjin. C'est l'histoire de vos ancêtres. Nous l'avons écrite et publiée dans le but de transmettre les traditions et les coutumes de vos pères, comme un précieux héritage, à vous, les futures générations.

Il y a deux choses qui importent surtout pour chaque individu: premièrement, de connaître l'histoire de sa race, et, en second lieu, de se connaître soi-même. Comment l'individu saura-t-il ce qu'il vaut et ce qu'il peut s'il ignore l'histoire de ses ancêtres et de sa patrie?

L'histoire arménienne date de très loin. Elle se perd dans la nuit des temps. Les empires d'Assyrie et de Babylone, autrefois si grands, ne sont plus; mais l'Arménie existe encore aujourd'hui. Son histoire n'est point terminée. Sa culture est impérissable. Comparés avec elle, les peuples d'Europe et d'Amérique ne sont que d'hier.

La race arménienne est forte et virile. Son cœur bat pour tout ce qui est grand et généreux. Elle est superbement douée au point de vue intellectuel. Elle a survécu dans l'Asie Mineure comme un îlot dans un océan de barbarisme, sans s'en laisser influer; au contraire, elled a toujours été un foyer de lumière dans les ténèbres. Elle a soutenu une lutte sèculaire contre le barbarisme, comme jadis Aramazd a lutté contre Ahriman, et elle a constamment avancé vers de nouveaux horizons de lumière, de liberté et de progrès.

C'est donce à vous, Arméniens et descendants du peuple de Hadjin, que nous léguons cette histoire pour que vous la gardiez comme un précieux trésor et pour que vous y puisiez la connaissance de vos ancêtres, de leur haute intellectualité et de leur essor spirituel. Soyez-en fiers!

Vivez et travaillez! Soyez des citoyens progressifs et zélés sous quelque gouvernement et dans quelque pays que vous vous trouviez, afin que votre vie et votre travail vous fassent honneur, à vous, à votre patrie, et à vos concitoyens.

—Translated by WILLIAM F. GIESE.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՒԵՐԱԴԻՐ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ էջ Ա–Գ
ՄԵՐ ԿՏԱԿԸ էջ ե–Ը
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՔԱՐՏԷԶԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՏՆԱԲԿ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԲՆԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ էջ 1–12

Կիլիկիոյ Սահմանը եւ Տարածութիւնը, Կիլիկիոյ Բաժանմունքը, Դաշտային Կիլիկիան, Լեռնային Կիլիկիան, Լեռները, Գետերը, Լիճերը, Ջերմուկները, Կիրճերը, Հանքերը, Նաւահանգիստները, Կլիման, Բուսական եւ Կենդանական Կեանքը, Բազմական Դիրքը, Բերդերը, «Կիլիկիա» Բառին Ստուգաբանութիւնը, Կիլիկիոյ Բնական Գեղեցկութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՅՈՑ ԿԻԼԻԿԻԱ ՄՈՒՏՔԸ էջ 13–19

ՄԱՍ Ա·

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳՕԶԱՆ ԼԵՐԱՆ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ

Ա·—ՎԱՀԿԱՅԻ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՀԿԱ ԳԼԻՒԱՒՈՐ

ՎԱՀԿԱ էջ 20–48

Վահկայի Անունը:

Ա· ՀԻՆ ՎԱՀԿԱ

Կաստաղոնի Ուխտը, Վահկայի Բերդը, Քաղաքական Տիրապետութիւնը:

Բ· ՆՈՐ ՎԱՀԿԱ

Հաւիերը, Զուրերը, Վահկան Իբրեւ Հովուուց, Բուսականութիւնն ու Պտղատու Ծառերը, Զբաղմունքը, Զբօսանքը, Հայերու եւ Թուրքերու Փոխ–յարաբերութիւնը, Թուազրութիւն Հայոց:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԱՒԱՆԱՆՔ

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, Պարոց եւ Ուսում, Մուսապսէրնիներու Ազգը, Հայ Աւետարանչականութեան Մուտքը, Կատարածներ:

ԵՒՐԻՊԱԴԱՆ էջ 49–52
ԳԱԼԱՏԷՐԻ էջ 53–54
ՊԵԼԼԷՆ ՔԱՕՅ էջ 54–55
ԲԱՐՁՐ ԲԵՐԴ էջ 55–57
ՍԼՓԱՆ ՏԷՐԻ էջ 58
ԳԼՋՐԼ ԵԼՐ էջ 58–59
ՔԻՍԼԵՆՏ էջ 60
ԳԱՐԱ ՔԱՕՅ էջ 61–62
ԹԱՓԱՆ էջ 60–64

ՅՈՒՆԱՐԵՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐ

1. ԿԻՒՐԻՒՄՃԻ էջ 64–66
2. ՊԱՂՃԻՃՈՒ էջ 66
3. ՏԻԿՄԻ էջ 66
4. ԹԱՇՃԸ էջ 67

Բ.—ՀԱՃՆՈՅ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԻՒԻՆԸ

ԲԱՆԼԸԳ էջ 68–69
ՔԱՕՒԻՒՆ էջ 69–72

ՊԱՏՄՈՒԻՒԻՆ ՀԱՃՆՈՅ

ԲՈՒՄԼՈՒ ԳԻՒՂԱԳԻԱՒՈՒ էջ 73–82

Բումլուի Սահմանն ու Լեռները, Բումլուի Ագբիւրները, Նոր Բումլուի Հիմնարկութիւնը:

ԲՈՒՄԼՈՒՑԻՆԵՐՈՒ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

1. Հողագործութիւն:
2. Խաշնարածութիւն:
3. Առաջնագործութիւն:

Զրադացք, Ամուսնութիւն, Որսորդութիւն, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, Բողոքականութեան Մուտքը, Բումլուի կրթական վիճակը, Հալածանք, 1915–ի Տեղահանութենէն Ողջ Մնացած Բումլուցիներու Ամուսնացումը:

ՇԱՐ էջ 83–102

Ա. ՀԻՆ ԿՈՄԷՆԱ ՔԱՂԱՔԸ

Սբ. Կարապետ Կոմէնայի:

Բ. ՇԱՐ ՏԻՐԷՍԻԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հնութիւններ, Հալածանք եւ Տեղահանութիւնք, Շարցիներու Ամուսնացումը:

ՀԱՃԸՆԻ ՇՐՋԱԿԱՅ ԱՅԼԱԶԳԻ ԳԻՒՂԵՐԸ էջ 102–104

Եաղպասան, Կիւրէշէն Հայկն Գիւղեր:

ՀԱՃԸՆԻ ԼԵՌՆԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԷՍԸ

ՄԱՍ Բ·

ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ էջ 105–115
Հաւրնի վայրն ու մահմանը. Կլիման, Ջուրը, Բուսականութիւնը, Կենդանիները, Հանճեր, Ճամբաներ եւ Մղոնաթարեր, Հնութիւններ:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՃԸՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ էջ 116–129
Հաւրնի Առաջին Գաղրականները:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԻ ԱՆՈՒԱՆՑ
ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ էջ 130–140
Հաւրնի Անուանց Ստանդական Մեկնաբանութիւնը, Պատմական Ուսումնասիրութիւնք Հաւնոյ Անուանց Շուրջ, Հարգան, Հաւրն, Էէնին Բառին Նշանակութիւնը, Աչէ, Հաւրնի Անուններուն Ափոփումը:
ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԻ ՔԱՐՏԷՍԸ

ԳԼՈՒԽ Դ·

ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԸ էջ 141–157
Հաւրն Քաղաքին Դիրքը, Փողոցները, Թաղերը, Շուկան, Պազարի Տեղ, Հացի Փուռ, Ջաղացքը, Լաքի Լուացարան, Խաղախորդարան, Պանդոկ կամ Խան, Բաղնիք, Կառուրջներ, Կառավարական Պալատը, Քաղաքապետարան, Եկեղեցի, Մզկիթ, Վանք, Դպրոց, Գերեզմանատուն, Աւուանի Վայրեր, Ուխտատեղիներ:

ԳԱՐԱՒԱՑ ԴԷՊՔԵՐ ԵՒ ՊԱՏԱՀԱՐՆԵՐ Ի ՀԱՃԸՆ

1. Հաւնոյ Բերդէն Անջատուող Ահագին Ժայռերէն Ճանդուած Տուներն ու Մահերը:
2. Կախաղան:
3. Հաւրնի Մէջ Պատահած Հնդկախտը կամ Քոլէրաները:
4. Սով:
5. Հաւնոյ Հրդեհները:

ԳԼՈՒԽ Ե·

ՀԱՃԸՆԻ ԵՐԵԻԵԼԻՆԵՐԸ էջ 158–164

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ էջ 165–176
Հողագործութիւն. Այգիներ. Պարտէզներ. Ատաղձ, նաշնաբարութիւն. Արհեստներ. Նաւախորդութիւն. Շալվար Հիւսելու Արհեստը. Դուլպայագործութիւն. Հայկական Ձեռագործ. Մանիսագործութիւն եւ կտաւագործութիւն. Գորգագործութիւն, Նեղկաքարութիւն. «Քիւլահ»ագործութիւն. Կլայագործութիւն. «Սարաճ»ութիւն. Որմնադրութիւն եւ Հիւսնութիւն. Զարեկաւորութիւն. Ահեւտուր. Կաշիի եւ Մուշտակի Գործ. Քիթրէ. Մրբեքաանոց:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՃԸՆՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ ՀԱՃԸՆԻՆ ԴԻՒՐԻ էջ 177–184

ՀԱՃԸՆԻ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ
ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ էջ 185–209

Հաճընի Հին Ընկերային ու Ընտանեկան Սովորութիւնները ու Բարքերը, Հաճընցիներուն Յարգալիր Սովորութիւնը, Հաճընցիներուն Հիւրասիրութիւնը, Հաճնոյ Ընտանեկան ու Դպացիական Յարաբերութիւնները, Կնունքը, Նշանառէթը, Հարսանիքը եւ Պսակը, Նոր Հարսին կեանքը Տան Մէջ, Հազուստի Տարազներ, Ուտելիքները, Հաճընի Կրօնական Սովորութիւնները, Նշուլնդի Տօնը, Զատիկէ Հաճդիսութիւնը Հաճնոյ Մէջ, Տեառնընդառաջի Տօնը, Բարեկենդանի Տօնը, Զատիկը, Սբ· Աստուածածնայ Տօնը Հաճնոյ Մէջ, Թաղումը, Թաղերու Մատաղը, Ուխտագնացութիւնները:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌՐ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ էջ 210–222

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՀԱՃԸՆԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ
ԵՒ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ էջ 223–245

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

1· Կրօնական Համոզումներ Իբրեւ Առողջապահական Միջոց:
2· Ժողովրդական Այլ Միջոցներ եւ Դեղեր Հիւանդութիւնները Դարմանելու Համար:
3· Ջրաբուժութիւն:

4· Մանկաբարձներ կամ էպկեներ:
5· Բեկաբոյժներ:
6· Ժողովրդային բժիշկներ եւ վիրաբոյժներ:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐՈՒՆ
ԿԻՐԱՌԿՈՒՄԸ ՎԿԱՅԵԱԼ ԱՏԱՄՆԱԲՈՑՆԵՐՈՒՆ,
ԲԱԺԻՇՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԴԵՂԱՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷՆ

1· Ատամնաբուժութեան Մուտքը Հանդոյ Մէջ:
2· Առողջապահական Պայմաններու եւ Գիտական Բժշկութեան Մուտքը Հարիւրի Մէջ:
3· Հարիւրցի Դեղագործներ:
4· Անասնաբոյժներ:
5· Վկայեալ Մանկաբարձներ եւ Հիւանդապահուհիներ:

ՀԱՃԸՆԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ԺՈՂՈՎՐԱԿԱՏԻՈՒԹԻՒՆԸ էջ 246–278
1· Հարիւրի Գոհարներէն:
2· Հարիւրի Բարբառով Առածներ, Ասացուածքներ, Անէծքներ, Օրհնէքներ, Ազօթքներ, Նախապաշարումներ:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՃԸՆԻ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԸ էջ 279–342
1· ՀԱՃԸՆԻ ԼԵԶՈՒԻՆ ՆԿԱՏՈՒԹԸ
2· ՀԱՃՆՈՅ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐԵՒԱՆ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ
Ա· Հաճնոյ Գաւառաբարբառին Բաղդատութիւնը Թօմարզայի կամ Կիզիպդայի Լեզուախումբին Հետ:
Բ· Հաճնոյ Գաւառաբարբառին Բաղդատութիւնը Մարաշի եւ Զէյթունի Գաւառաբարբառներուն Հետ:
3· ՀԱՃԸՆԻ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
4· ՀԱՃՆՈՅ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ
5· ՀԱՃԸՆԻ ԼԵԶՈՒԻՆՈՎ ՆՄՈՅՇՆԵՐ

ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ա· ՀԱՃԸՆԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՅՑ· ԱՌԱՔ· ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ էջ 343–379
Սբ· Աստուածածին եկեղեցին, Հեթում Բ· Արքայի Մագաղաթ–հայ Աւետարանը, Սբ· Գէորգ եկեղեցին, Սբ· Թորոս եկեղեցին, Հաճընի Սբ· Յակոբայ Վանքը, կոնդակ, Հաճընցի Կղերականներ,

Առաջնորդ Հայց· Առաքելական եկեղեցւոյ. Կաթողիկոսական Այցելութիւն, Սիրոյ Ընկերութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՅ ԱԽԵՑ· ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՆՁՆԻ ՄԷՋ էջ 380–409

Բողոքականութեան Մուտքը Հաներին Մէջ. «Բուռն»ութիւն. Շաբաթապահներու Մուտքը. Միսիոնարական Շարժումը Հանինոյ Մէջ:

1· Միսիս Քաֆինկ եւ Հաներն «Հօմ» Աղջկանց Վարժարանը:

2· Տօքթ· Ճան Ս· Մաքրիճ եւ Իր Գործունէութիւնը Հանինոյ Մէջ:

3· Մէթոճայրերու Որբանոցները:

Հաներուն Հայ Աւետարանական Պատուելիներ եւ Քարոզիչներ:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՆՁՆԻ ՄԷՋ էջ 410–411

Բ· ՀԱՆՁՆԻ ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1· ՀԱՆՁՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ էջ 412–420

եկեղեցի եւ Դպրոց. Սք· Յակոբայ վանքը Իբրեւ Ուսման Կեդրոն, վանահայրեր Իբրեւ Ուսուցիչ:

ՀԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՆՁՈՑ ՄԷՋ

Դասատուներ. Դասագիրքեր. Դպրոցի Շէնքին Նկարագրութիւնը. Դասատւութեան եղանակը. Դպրոցին Մէջ Բռնութիւն, Դպրոցին Մէջ Քաղաքավարութիւն, Դպրոցին Մթնոլորտը. Դրամդպրոցին Մէջ Կարգապահութիւն:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Ա· ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆԱՑ ՄԷՋ էջ 421–461

Կեդրոնական Վարժարան, Հաներնէ Դուրս Ղրկուած Ուսանողներ:

ՀԱՆՁՆԻ ՆՈՐԱԳՈՑՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Մանկապարտէզի Բացումը, Հաներեն Ազգային Որբանոցները, Հ· Բ· Ը· Միութիւնը Հանինոյ Մէջ:

Բ· ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅ ԱԽԵՑԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ էջ 461–471

Հաներն «Հօմ» կամ Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանը, Հաներնի Ակադեմիան:

Գ· ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ էջ 471–473

Դ· ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՆՁՆՈՑ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ էջ 474

2· ԱԶԱՏԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Ա· ԵՐԱՓՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ էջ 474–477
Բ· ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ էջ 477–478
Գ· ՀԱՅՆՈՑ ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐԸ էջ 478–480
Դ· ԳՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ էջ 481–491
Բեմը, Ընկերութիւնը, Մամուլը, Հաճընցիներու Կողմէն Գրուած Գիրքեր, Հաճընի Միսիօնարներու Կողմէն Գրուած Գիրքեր:
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ էջ 491–494
Բադմաական Զարթօնում, Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Մուտքը, Հ· Յ· Դաշնակցութեան Մուտքը:

ՄԱՍ Գ·

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ա·
ԿԱՊԱՐՈՎԿՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ էջ 495–502
ԳԼՈՒԽ Բ·
ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ էջ 503–506
ԳԼՈՒԽ Գ·
ԱՆՇԱՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ էջ 507–511
ԳԼՈՒԽ Դ·
ԴՕԶԱՆ ՕՂԼՈՒԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԲՆԱՆՋՆՋՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿՈՂՄԷ էջ 512–537
Դօզանեան Զորապետներուն Ծագումը եւ Տիրապետութիւնը, Դօզանեան Զորապետներուն Դէմ Հաճընցիներուն Բողոքը Կ· Պոլիս, Դօզանեան Զորապետներուն Բնաջինջումը, Պատմութիւն Հաճընոյ Ազատութեան, Յետ Դօզանեան Օսմանեան Վարչաձեւը:
ԳԼՈՒԽ Ե·
ՀԱՅԸՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ էջ 538–595
Բարեփոխագոյն եւ Քաղաքապետարանի Կազմութիւն, Քաղաքական Ամբաստանութիւններ եւ Հալածանք, Շէմի Կնկան Դէպքը, Տիկին Սառա Գըբըճեանի եւ Ընկերներուն Ձերբակալութեամբ Աքսորուիլը:
ԺԻՐԱՅՐԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ
ՁՅՑՈՒՆԻ ԴԷՊՔԸ ԵՒ ԱՊԱՀԻ ՈՒ ՇԱՀԷՆԻ ՀԱՅՁՆ ԳԱԼԸ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Մ·ՁԻԿՂԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ
Ուժաւոր Շինիւռ Փորձը, Գրիգոր Պոլատեանի Սպանութիւնը,

Քաղաքական Բարենորոգում ի Հաճըն. Օսմանեան Սահմանադրութեան Հռչակումը. Իթթիհատ Թէրաղզը Կուսակցութեան Կազմութիւնը Հաճնոյ Մէջ. Հաճընի Ինքնապաշտպանութիւնը 1909–ի Կիլիկիոյ Ազէտի Միջոցին. Գաբռ Պազար եւ Ձին Խորոս. Համբարձում Ագա Բէնէպեանի Առեւանգումը. Հայ Հրոսակումբի մը Բնաջնջումը. Եամիպայի Խնդիրը. Հաճնոյ Տարագրութիւնը. Հաճընը Կառավարող Դայմագամներու Անուանացանկը:

ՄԱՍ Դ·
ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՒ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԴԻՒՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

էջ 596–618

Յուշագիր Հազարապետ Պօղոս Պէյ Թուրաբդիկեանի. Անգլիացի Զօրավար Մէչի Ալչեկուրիւնը. Գնդապետ Նօրմանի Հաճընի Այցելութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՃԸՆԻ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԴԻՒՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

էջ 619–717

Հաճընի Քաղաքական Անցուդարձերը. Զէյթունցի Սուրհանդակներ, Թուրքիոյ Ազգային Շարժումը. Հաճընի Կազմակերպութիւնը եւ Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդը. Շարէն Սուրհանդակներ. Թէլպտայի Նամակը. Կառավարիչ Ջաֆեանի Նամակը առ Գնդապետ Պրէմօն. Պատուիրակութեան Առաքումը Դէպի Սիս. Պատուիրակութեան Տեղեկագիրը. Մեծ Զօրանցքը եւ Կեդծ Կամաւորներուն Հաճընի Մուտքը. «Կարմիր Լուրեր». Նամակ մը Թուրք Միլլիհիներու Հրամանատարին. Ֆէֆէյէն երկու Հայ Ժանտարմաներու Հաճընի Գալը. Հաճընի Ազգի Կողմէ Յարաբերութենէ Ազատած, Սարաճեան Սրբազանի Նամակը. Միհրան Տամատեան կը Հերքէ Սոլոմեան Սրբազանի Նամակը, Սաւառնակ մը Հաճընի Վրայ. Քէմալականներ Վերջնագիր կը Ղրկեն Հաճընի. Առաջին Բաղխումը Միլլիհիներուն Հետ, Երկրորդ Անգամ Սաւառնակ մը Հաճընի Վրայ. Թուրքեր կը Փըրաւեն Ամերիկեան Շէնիերը, Իգական Սեռի Ծառայութիւնները. Ջաֆեանի Քաջալերիչ Շնորհաբերականը Զինուորներուն. Կատաղի Կռիւներ Տասը Օր Անդադար. Քէմալականներու Առաջարկները եւ Ամերիկացի Միս Քօլդ եւ Պատ. Իսկի Իրբեւ Պատուիրակ, Սբ. Յակոբայ Վանքին Գրաւումը, Շարէն Սուրհանդակ. Առաջին Սուրհանդակը Դէպի Սիս. Միս Քօլդ եւ Միսքըր Իսկի Երկրորդ Անգամ Իբր Պատուիրակ կը Ղրկուին Թուրքերու Կողմէն, Առա-

ֆին Սուրհանդակը Միսէն Հաճրն, Մինչ Հերու Աստուր Սարքեան, Տօք· Զօրիկեանի Առաջարկը, Առաջին Յարձակում Թուրք Վիրհերուն Վրայ, Ընդ· Հրամանատար Ձէպէհի Վիրաւորուած, Շարի Երրորդ Սուրհանդակը, Շարի Անկումը, Երրորդ Սուրհանդակ Դէպի Սիս–Ատանա, Երեք Ժամ Պատմական Զինադադար մը, «Կանաչ Բանակին Շարժումը», Թուրք Թնդանօթին եւ Արագահարուածներուն Դիմումը, Դիմադրած Հեռագիրներ Թուրք Բանակատեղիէն, Պարէնաւորման Յանձնախումբը, Երեք Սուրհանդակներ Ատանայէն Հաճրն, Հաճրնի Օգնութեան Արշաւախումբը Զինադադարի Եղած Սայմ Մէջ, Հաճընցի Տիկիններուն Կոչը Քաղաքակիրթ Աշխարհի Տիկիններուն, Կառավարիչ Ջալեանի Առաջարկները, Հաճընցիներուն Յարձակումները Բուլմու եւ Կիւզէլլիմ Գիւղերուն Վրայ, Մեր Ամենավերջին Հետազոտիչները, Հաճնոյ Անկումը, Նամակ Թրքաւի «Գումվէի Միլլի» Հրամանատարութեան, Ազատուող Հաճընցիներուն Ամուսնացաւները:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՀԱՃԸՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸՆ ՑԵՏՈՑ էջ 718–743

Հաճրն Տեղական Հայ Մամուլին Մէջ, Սահակ Բ· Կաթողիկոս Կիլիկիոյ՝ «Խօսք ի Հանգիստ Հաճընի Նահատակաց», Արամ Կայծակի Տրուած Երկու Վկայականներու Պատմէճենները:

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՃԸՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸՆ

Դրուագ Առաջին—Արմենակ Դարբինեանի Պատմութիւնը:
Դրուագ Երկրորդ — Տիկին Եղիսաբէթ Պալապանեանի Պատմութիւնը:
Դրուագ Երրորդ—Ֆէրէէն Հաճրն:
Դրուագ Չորրորդ—Ակաճատեսի Պատմութիւն:
ԱՆԱՊԱՏԷՆ ԱԶԱՏՈՒՈՂ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐ

ՄԱՍ Ե·
ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Ա· ՀԱՃԸՆ ԻՑՆԱԼԷՆ ԱՌԱՋ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ
ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ էջ 744–756

Այնթապի Հաճընցի Գաղութը, Ազիզիէյի Հաճընցի Գաղութը, Շարի Հաճընցի Գաղութը, Բուլմուի Հաճընցի Գաղութը, Իվերէկ–Ֆէնէսէի Հաճընցի Գաղութը, Սիսի Հաճընցի Գաղութը, Գարս Պազարի Հաճընցի Գաղութը, Ատանայի Հաճընցի Գաղութը, Օսմանիէյի եւ Համիտիէյի Հաճընցի Գաղութները, Մէրսինի Հաճընցի Գաղութը, Տարսոնի Հաճընցի Գաղութը, Կէօսխունի Հաճընցի Գաղութը, Քէսապի Հաճընցի Գաղութը, Հաճընցի Գաղութներ Կիլիկիոյ Ամէն Կողմը:

2· ՀԱՃԸՆԻ ԻՄՆԱԼԻՆ ՅԵՏՈՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ
ՀԱՃԸՆՅԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ Լ֊ք f 757–834

Կիլիկիոյ Պարպուռը Ֆրանսայի Կողմէն եւ Հայութեան Դաղրը:

I—ՍԻՒՐՈՅ ՀԱՃԸՆՅԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

Հաճրեցիներ Պէյրութի Մէջ, Նոր Հաճրի Աւանի Շինութեան Գաղափարը, Սբ· Գէորգ եկեղեցւոյ Շինութիւնը, Սահակ–Մեսրոպեան Վարժարանը եւ Տատրեան Մանկապարտէզը:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԹի ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ԲԻՀԱՆԻԷ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԵՐ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ՍՈՒԼԷՏՈՅ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ԶԱՀԼԷԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ՊԱՋԻՐԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

II—ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐ ՊԱԼԵՍՏԻՆԻ ՄԷՋ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ, ՀԱՅՖԱՅԻ, ԵԱՖԱՅԻ ԵՒ ԱՄՄԱՆԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

III—ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐ ԻՐԱԳԻ ՄԷՋ

ՊԱՂԵՏԱՏԻ, ՊԱՍՐԱՅԻ ԵՒ ՄՈՒՍՈՒԼԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

IV—ԿԻՊՐՈՍԻ ՀԱՃԸՆՅԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՆԻԿՈՍԻԱՅԻ, ԱՄԻԱՆԴՈՍԻ, ԼԱՐՆԱՔԱՅԻ, ՄԱՒՈՒՍԱՅԻ ԵՒ ԼԻՄԱՍՕԼԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

V—ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՃԸՆՅԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՒՆԱԿ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ԳԱՀԻՐԷԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

VI—ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՀԱՃԸՆՅԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՖԻՔՍԻ ԵՒ ԳՈՓՒՆԻԱՅԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

VII—ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՃԸՆՅԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ՄԱՐՍԷՅԼԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ
ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐ ՇԱՍԻ ՄԷՋ
ՍԻՍՎԷԼԻ ՀԱՃԸՆՅԻՆԵՐԸ

VIII—ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

1· ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐ ԱՐԺԵՆԹԻՆԱՅԻ ՄԷՋ
Պուէնոս Այրէսի Հաւրնցիները. Գոբոտոպայի Հաւրնցիները:

2· ՈՒՐՈՒԿՈՒԻՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ
Հաւրնցիներ Մօրէվիտէօյի Մէջ:

3· ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ ՊՐԱԶԻԼԻՈՅ ՄԷՋ
Սաօ Փաւլոի Հաւրնցիները. Բիօ Ճլարօի Հաւրնցիները, Պիրիկուհիի Հաւրնցիները. Կաշուրէի Հաւրնցիները, Լիմասի Հաւրնցիները. Մարիշեան Հաւրնցիները:

4· ՓԱՐԱԿՈՒԻՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ

IX—ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

Հաւրնցիներ Նիւ Եօրքի Մէջ. Հաւրնցիներ Փիլիատէլֆրըի Մէջ, Լոմայրա եւ Քօրնիկի Հաւրնցիները. Հաւրնցիներ Բաչէսթըրի Մէջ, Վօթըրթաուն, Պոսթոնի եւ Շրջակայքի Հաւրնցիները, Հաւրնցիներ Շիքակոյի Մէջ. Հաւրնցիներ Փէնէտիկայի եւ Մեծագոյն Լօս Անճէլըսի Մէջ, Միացեալ Նահանգաց Այլեւայլ Քաղաքները Ցրուած Հաւրնցիները:

X—ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Երեւանի եւ Նոյտպարաշէնի Հաւրնցիները, Լէնինականի Հաւրնցիները, Խորհրդային Հայաստանի Այլեւայլ Քաղաքները Գըտնուող Հաւրնցիները:

XI—ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՄՕՏԱԻՈՐ ԹԻՒԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԷՋ

ՄԱՍ Զ·

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ էջ 835–852

Հաւրնի Հայրենակցական Միութեան Ծագումը, Հաւրնցի Զինուորներ եւ Կամաւորներ Համաշխարհային Պատերազմին Մէջ, Հաւրնոյ Ընդհանուր Պատմութեան Ցանճախօսումը:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ էջ 853–854

ՀԱՃԸՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ էջ 855–857

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԲՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

ԿԻԼԻԿԻԱՆ հինէն ի վեր չատ մը վոխոխութեանց ենթարկուած է, այնպէս որ անոր սահմանները դժուար է, սակայն ժամանակակից Կիլիկիոյ աշխարհագրական սահմանները ստպէս կրնանք որոշել:

ՍԱՀՄԱՆԸ ԵՒ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ. — *Կիլիկիա կը պտնուի երկայնութեան 32–37 (իսկ ըստ Կրինուիչի 34–39) աստիճաններուն միջեւ, որ մօտաւորապէս 300 մղոն է, իսկ լայնութեան 36–38 (իսկ ըստ Կրինուիչի 36–38) աստիճաններուն միջեւ, որ մօտաւորապէս 150 մղոն է, եւ կը տարածուի Փոքր Ասիոյ հարաւային արեւելեան անկիւնը: Ամբողջ Կիլիկիոյ տարածութիւնն է մօտաւորապէս 45,000 քառակուսի մղոն, որ մեծութեամբ արդի Միջերկրային Հայաստանի տարածութեան մէկ ու կէս անգամին աւելի մեծ է, ենթադրելով թէ՝ Միջերկրային Հայաստանի տարածութիւնը 27,000 քառակուսի մղոն եւ կամ 30,000 քառակուսի քիլոմէթր է:*

Իր բնական սահմաններն են հարաւէն Միջերկրական Ծովը, որ օղակաձեւ ափերով կը կազմէ Մերսինի նաւահանգիստը, Տարսոնի դաշտը եւ Իսքէնտէրունի ծոցը: Արեւելեան սահմանն է Ամանոսի լեռնաշղթան, որ հիւսիսային-արեւելքէն հարաւային-արեւմուտք երկարելով, կը պարսպէ Հայոց Ծոցի արեւելեան ափերը եւ կը վերջանայ Թաս-էլ-Մինզիր հրուանդանով: Հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն Կիլիկիան չրջապատուած է Տաւրոս լեռներու ազեղնաձեւ գօտիով, որ կը վերջանայ Անամուռի հրուանդանով Միջիզքէի մօտ:

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔՆ. — *Հայր Ղեւոնդ Ալիշան Կիլիկիան կը բաժնէ Լեռնային, Փարայի, Դաշտային եւ Ծովային անուններով՝ չորս բաժանումներու: Սակայն մեզի կը թուի թէ Կիլիկիան աւելի բնական է բաժնել երկու մասերու, որոնցմէ մին է Դաշտային Կիլիկիան, իսկ միւսն է Լեռնային Կիլիկիան կամ Փարայի Կիլիկիան:*

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ — Համբոսի «Իլիական»ին մէջ երգուած Ալէչեան Դաշտը, որ այժմ Առանայի Դաշտ կամ Զուխուր Օվա կը կոչուի, հեղեղաբեր արտաւանդ հողի լայնածաւալ տարածութիւն մըն է ուր ձիհանը (Պիւրամոսը), Սարոսը, Կիւնոսը եւ բազմաթիւ ուրիշ գետակներ լեռներէն վար քշելով արտաւանդ հողերը՝ կը սփռեն այդ տարածութեան վրայ: Լեռներէն բերուած այս հողերուն պատճառաւ Դաշտային Կիլիկիոյ մարզպանը հետզհետէ կը բարձրանայ եւ ծովը կը քաշուի: Քրիստոսի ծննդեան առաջին դարու հեղինակ մը կը վկայէ թէ՝ Տարսոնը չհնուած էր ծովի հետ հաղորդակցութիւն ունեցող լիճի մը մօտ, որով Տարսոն նաւահանգիստ մըն էր: Այսօր Տարսոնը ծովեզերքէն մօտաւորապէս 25 վերստ հեռու կը գտնուի:

Դաշտի ահագին տարածութիւնը գրեթէ մէօթնեակ հարթ է, առանց բարձրութիւններու, հեռուէն հեռու, տեղ տեղ դէպերեւին միայն մարդկային ձեռքով բարձրացած քանի մը բլուրներ, որոնց վրայ կանգնած են հին ամրոցներու աւերակները: Այս ամրոցները Բիւզանդացիներու եւ Թուրքմենանց իշխանութիւններուն դիտարաններն էին:

Դաշտը իր արտաւանդութեան պատճառով գրեթէ ամբողջովին մշակուած է, եւ առատութեամբ կ'արտադրէ ցորեն, գարի, հնձուած կամ չուշմա, եւ բամպակ: Մէօթնեի կողմերը ճահճախառն տեղեր, կը մշակուի բրինձ, իսկ Տարսոնի եւ Առանայի կողմերը խաղողը: Վերջապէս տանձ երկիրներու բոլոր բոլորը կարելի է տեսնել այս դաշտին մէջ:

Բայց այս լայնածաւալ եւ մէօթնեակ տարածութիւնը խիտ թաթխալի կ'երեւի մարդուս աչքերուն՝ ծառերու պակասութենէն բերումով: Գետի մը դիւղեր միայն հովանաւորուած են ձիթենիներու եւ եղէրներուն ծառերով: Ասոնցմէ, Սիսը, Տարսոնն ու Մէօթնեան են առաւելապէս, որ չրջապատուած են կիսորոնի (լեմոն), Նարնջի, ձիթենիի եւ այլ պտղատու ծառերու պարտէզներով եւ պուրակներով:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱ — Կընդգրկէ Տարսոնի արեւմտեան մինչեւ Առալիա, եւ Գուլղար ու Տիւմպէյկի լեռներու շղթաներէն մինչեւ Միջերկրական Ծով, իսկ հիւսիսային կողմէն՝ Տարսոնի հակայ լեռնաշղթան մինչեւ Կապադովկիոյ սահմանները:

Դաշտային եւ Լեռնային Կիլիկիոյ միջեւ տիրող փիղիքական տարբերութիւնը, այնքան աչքառու է որ, մինչեւ անգամ տգէտ գիւղացիներ սոսկալ են ըսել, «Աստուած երկիրը մաղելով հողը Զուխուր Օվան նետեր է, իսկ քարը՝ Լեռնային Կիլիկիան»:

Այս դիտողութիւնը չիտակ է, ինչու որ Լեռնային Կիլիկիոյ արդասաբեր հողերը անձրեւներու եւ հեղեղատներու միջոցով քաշուելով չարունակ կը տարուին դէպի Դաչտային Կիլիկիան եւ կը կենսաւորեն անոր արտադրիչ ոյժը:

Լեռները.— Տաւրոսի լեռնաշղթան երկրաբանական երրորդական Շրջանին (Tertiary Age) առեղծուած ևն, եւ անոնց ուղղութիւնը կը ձգուի հիւսիս–արեւելքէն դէպի հարաւ–արեւմուտք: Անոնք հրաբխային են եւ կրաքար, նամանաւանդ Հաճընի եւ Զէյթունի կողմերը:

Կիլիկիոյ ամենաարձր եւ յաղթ լեռնակոյտը Տաւրոսի շղթան է՝ իր ճերւաւորումներով, որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի լեռնագօտիներու մէկ չարունակութիւնը, որոնք եւս, իրենց կարգին, Արեւելեան Ասիոյ հսկայ լեռնադէրը անընդհատ չարունակութիւնն են իրանի լեռնաշաւթի մէջէն: Տաւրոսը, Կիլիկիոյ սահմանին մէջ, իր ծոցէն դէպի հիւսիս–արեւելք կ'արձակէ Անտիտաւրոսի երկու զուգահեռականի դօտիները, որ կ'երկարին մինչեւ Սեւ Ծովի մօտերը: Ամենու եւս մէկ բաղուկն է Տաւրոսին: Տաւրոսի գլխաւոր մէջքին լեռնագօտին այժմ կը կոչուի Պուլղար Տաղ, որ ամենաքանդ մասն է՝ ձգուած հիւսիս–արեւելքէն հարաւ–արեւմուտք: Բարձրադոյն գագաթն է Մելենիս, եւ նիկին, բրգաձեւ, 11,408 ոտնաչափ բարձրութեամբ կատարը, որ կիլիկիոյ ամենաբարձր լեռը կը համարուի ու գագաթը ծածկուած է յաւիտենական ձիւնով: Պուլղար Տաղը, իր մէջքին բարձրութեան մէջ, հինգ ճիւղեր կ'արձակէ իր ծոցէն դէպի հարաւ, որոնք Տաւրոսի գետակներն հարկաւոր վտակները կը դոյացնեն: Դէպի հիւսիս–արեւմուտք կ'երկարի զուգահեռական մէկ ցած լեռնագօտի էլ–Ճօճա գետակն այդեւէտ եւ անտառուտ հովիտները կազմելով: Դէպ արեւելք ձգուած է երկայն եւ բարձր Ագ Տաղը իր Աճառ բարձր գագաթով: Նոյնպէս արեւելեան ծայրէն կը ձգուի Տաւրոսի երկրորդ լեռնագօտին դէպի հիւսիս–արեւելք Ալա Տաղ անունով՝ Ամիչ–Ֆաբ անուն բարձրադոյն գագաթով: Պուլղար Տաղի արեւմտեան ծայրէն ալ դէպի հարաւ–արեւմուտք կ'երկարի Տիմոպէւէկ Տաղի երրորդ լեռնագօտին վերջնանալով ծովափը՝ Անամուռով:

Ալատաղի արեւելեան կողմէն կ'սկսի Անտիտաւրոսը, իր երկու զուգահեռական ուղղաձիգ լեռնաշղթաներով, որոնց գագաթները աննշան բարձրութիւն ունին՝ համեմատելով Տաւրոսի հսկաներուն հետ: Արեւմտեանը Գօզան Տաղ, իսկ արեւելեանը Պինգուլ Տաղ կը կոչուի:

Ամանոսը կամ Ամմա–Տաղը ունի երեք գլխ բաժիններ եւ անուններ.— Սեւ Լեռներ (Կեավուր Տաղ), Ձիպիլի Մուսա, եւ Գըղըլ Տաղ, որ հիւսիսէն դէպի հարաւ կ'երկարի, եւ որուն գագաթները բարձր են Անմիաւորապէս՝ հասնելով մինչեւ 7000 ոտնաչափ բարձրութեան: Ամանոս լեռները կիլիկիան կը բաժնեն Սուրիքէն:

ԳԵՏԵՐԸ.— Կիլիկիոյ դիւաւոր գետն են՝ արեւմուտքէն դէպի արեւելք՝ Կալիկադնոս (Կիօքսու կամ Մելիֆքսու), Կիւդնոս (Թարսուս Չայը), Սիհոն (Սարոս) եւ Ճիհան կամ Ջահան (Պիւրամոս):

Ճիհան Կիլիկիոյ ամենէն մեծ գետն է՝ երկրին արեւելեան կողմը: Կը կազմուի երեք գետակներու խառնուրդով. առաջինը Թուրմասու, որ սկիզբը կ'անուն Պինդարա Տաղէն: Երկրորդն է՝ Կիօքսուն կամ Կոկիսանի Գետակը՝ որ կը բղխի նոյն լեռներէն, իսկ երրորդն է Ակօլիւլիւ, որ Եփրատի կիւմիշխանէ լեռներէն կ'իջնէ: Այս երեք գետակները Ալպիստան քաղաքի արեւմուտքը կը միանան Ճիհանի՝ որ կ'ընթանայ դէպի հարաւ, Ամբերտագի նեղ կիրճերը, յետոյ անցնելով Ջէյթունի արեւելքէն կ'ընդունի Ջէյթունի Գետակը, եւ Մարաշի կողմերը կ'ընդունի Ազատ Գետակը: Ետոյ Ճիհանի հոսքը քիչ մը ընդարձակուելով կը մտնէ Կիլիկիոյ դաշտը: Հոս ալ կողմէն կ'ընդունի կապանի եւ Սիսի գետակները, ձախ կողմէն՝ Պուլանըդ–սուն եւ Դարա–Ջայը: Ետոյ դաշտին մէջ Միսիսի (Մամեստիա) քովէն անցնելով կը մօտենայ Ծովափին, սակայն, դէպ արեւելք ծռելով Դարա–Թաչ հրուանդանին մօտ կը թափի Հայոց Ծոցը: Առաջ Ճիհան այժմեան գետաբերանէն 20 մղոն դէպ արեւմուտք, Տարսոնի դեմին բերանին մօտ, կը թափէր ծով, որով մեծ նաւեր կըրնային նաւարկել մինչեւ Մամեստիա, բայց գետաբերանը սերտերով ծածկուած է տարիներու ընթացքին ու գետը առած է այժմու ընթացքը: Ճիհանի երկայնութիւնն է 400 հազարամեթր:

Մեծութեամբ երկրորդ գետն է Սիհոն կամ Սէյհունը (Սարոս) որ գրեթէ զուգահեռական է Ճիհանի, եւ անոր արեւելեան կողմէն կը թափի ծով: Սկիզբ կ'առնէ երկու գետերէ, Փոքրատաղով երթալէ յառաջացած: Արեւմտեան է Զամանթը, Բազրատունեանց վերջին Թագիւհի Ծամնդաւ կամ Ծամանդի քաղաքի անունով, իսկ արեւելեանն է Սառան Սու: Այս Սառան Սուն կամ կէօք Սուն Ամանոսի Տաղի առտոյտին բղխելով կը հոսի Ամանոսատրոսի անցուկ վայրերէն, կը կոչէ Քէբմէկ լերան առտոյտը, կ'անցնի Կոմմագի (կամ այժմու Շաթ–Տէրէսիի) առջեւէն եւ ապա Հաճընի հիւսիսային արեւելեան կողմը դառնալով հասնի

լեռները կտրելով կը չինէ հսանչէրի ամէնէ կէրճը, յետոյ գառնալով կը հոսի Հաճընէն քանի մը ժամ վարը հարաւային-արեւմտեան իր ընթացքին կ'ստանայ Ակէտս Գետաձոր կամ Քիւլէք-Սու, Թուխմէյի Գետակը, եւ Հաճընի Դրբոյտա եւ Զաֆախ վրաները, ապա չարունակելով իր ընթացքը բարձրաբերձ լեռներու մէջէն կը չինէ Հաճնոյ եւ Վահկայի մէջեւ Ղըսըգը կամ կիրճը, որ ըստ Հօկաբերի 1000 ոտք խորունկ է: Յետոյ անցնելով հարաւային կողմը, կը միանայ Զամանթըլի հետ: Իսկ Զամանթը կամ Գրզըլ Ըմմաղ կը ըսկսի կազապովկիոյ Գայլատաղ լեռներէն եւ իջերկրկի հարաւային արեւմտեան կողմէն անցնելով ահեղ արագութեամբ կը կտրէ լեռները, անդադարեալ ձորերն ու գահավիժները եւ կ'անցնի Վահկայի արեւմտեան կողմէն դէպի հարաւ եւ կը միանայ Կէօք-Սու-ին հետ:

Զամանթըլի անունը առնուած է Ծամանթօս (Tsamandos) բերդէն, որուն աւերակն կը հոսի ան: Զամանթը Սուլի հին անուններէն էին իննեղորդ դարուն՝ Օնոփնիֆրքոս, իսկ յետոյ ան կոչուեցաւ Կարմալաս, Ծամնդաս, իսկ Թուրքերու կողմէն՝ Զամանթը Սու:

Երբեմն գրողներու կողմէն այնպէս ենթադրուած է, որ Զամանթը Սուն միայն հարկաւոր ջուր մըն է, իսկ Կէօք-Սուն է գլխաւոր գետը: Սակայն փրօֆ. Բէյմի որ այս երկու գետերն ալ խուզարկած է կը հաստատէ թէ Կէօք-Սուն հարկաւոր է, իսկ Կարմալասը կամ Զամանթը Սուն գլխաւոր գետն է:

Այս երկու գետերու խառնուրդէն կը կազմուի պատմական Սարոս կամ Սիհունն գետը, որ կ'ինչէ Դաշտային Կիլիկիան եւ Ասանա քաղաքին տակէն վազելով կը թափի Միջերկրական Ծով: Սարոս կամ Սիհունի երկայնութիւնն է 550 քիլօմէթր, որ Կիլիկիոյ ամենէն երկար գետն է:

Կիւզնոս մեծութեամբ չորրորդն է Կիլիկիոյ գետերուն: Ակունքը Պուլղար Տաղն է, որուն արձախած հինգ ճիւղերու ձորերուն մէջէն կը վազեն երեք գլխաւոր վտակները, որոնք միանալով Մէգարլըզ անունը կ'առնեն եւ անցնելով Լամբրոնի մօտերէն, աւելի հարաւ կը մտնեն դաշտ եւ Տարսոնի մօտէն անցնելով կը կոչուին Թարսուս Չայ: Ապա կը վազէ ու կը թափի Միջերկրական Ծով, որու գետաբերանը չատ հեռու չէ Սիհունի ծով թափած տեղէն:

Զորրորդ նշանաւոր գետն է Կալիկադնոս, այժմ Կէօք Սու կամ Սելիֆքէ Սու, համանուն քաղաքին անունով գետաբերանին մօտ: Մեծութեամբ երրորդն է Կիլիկիոյ գետերուն մէջ եւ կը բղխի Տաւրոսի ամենէն արեւմտեան վերջին սարերէն եւ կ'ըն-

դունի Պուպազէչ վտակը: Ուղղակի արեւելք հոսելով կը թափի Ծով: Սեւիւկիոյ մօտ տան կը տարածուի: Հոս էր որ 1190-ին խեղդուեցաւ Գերմանի Թրէյտրիկ Պարպարոսա Շէհմանօղուս կայսրը՝ երբ ձիով կ'անցնէր գետէն:

Աւանդուած տան կան նաեւ հետեւեալ մանր գետակները — Տէլի Սու, Միպիթլի կամ Լիպարիա, Ալաթա, Լամսա, Սօվուզ Սու, Բազիպափ, Ազամուս, Կարատարան, եւ Սէլիմի:

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԼԻՃԵՐԸ.— Կիլիկիոյ մէջ շատ լիճ չկայ, ի բաց աւելի կարգ մը լճակներէ, ինչպէս Ալպասան Լիճը՝ Գադան Ալիի մօտ (Իսլահիէի չրջան), Կեամալը Լիճ՝ էլ-Օղլուի մօտ, Զիհարկէօլ՝ Մարաչէն հետու եւ Ադապազարի մօտ, Մաաէն Կէօլ՝ Պէհէնէնի մօտ եւ Ազ Կէօլ՝ Էրէյլիի մօտ:

Սարոսի եւ Ձիհանի գետաբանձնէրուն մէջտեղ եղած երկար լիճերը՝ — Աքչէ-Տէնիզ, Հասան-Տէնիզ, եւ Բէրդիլի՝ ազ կամ-ատաքրնի:

ՉԵՐՄՈՒԿՆԵՐ.— Կիլիկիոյ լեռներու կրային կազմութեան հետեւանքով կան նաեւ շատ ջերմուկներ՝ իրենց բաժիչ յատկութիւններով ծանօթ եւ ընդհանրապէս ձիհան գետի աջակողմեան մօտ չարուած են, ինչպէս Ամանոսի եւ Տէօնիկէլէի ջերմուկները:

Ամանոսի ջերմուկը Հարունիէ (Խառնը) անուն հայ գիւղին մօտ է, Տէօնիկէլէի ջերմուկը Տէօնիկէլէ գիւղին արեւմուտք է, իսկ Զէյթունի ջերմուկները քաղաքէն ժամ մը հեռու, գեղեցիկ դաշտ մը մէջ են: Պուլղար Տաղ եւ Ամբղ-Օվա ունին նոյնպէս ջերմուկներ: Շատ հետու տեղերէ ամէն տարի մարդիկ բուժուելու կուգան այս ջերմուկները:

ԿԻՐՃԵՐԸ.— Կիլիկիան ունի բազմաթիւ կիրճեր, որոնցմէ յիշենք մի քանի հատը, ինչպէս Ծանչէլիի կիրճը, Վահկայի կիրճը (Ղըսըզը), Կապանը, Կէօքսիւնիւ կիրճը, Կիլիկեան Դռները կամ Կիւլէկ Պուղազը, եւ Ամանոսի կիրճը:

ՀԱՆՔԵՐԸ.— Կիլիկիա իր ծոցին մէջ կը պահէ հանքերու ահագին հարստութիւն մը, որուն գլխաւորն է կրաքարը՝ գանազան գոյներով, մանաւանդ Զէյթունի եւ Հաճընի չրջանները: Պուլղար-Տաղի մէջ ծանօթ են երկաթի, կապարի, արծաթի հանքերը, որոնցմէ ամէնէն առատը կապարն է: Կը յիշուին նաեւ արջասպ (կէօգբաշը), ծծումբ, բորակ (կիւվէրչիլէ), սեւ ու ճերմակ ձիւթ, խէժ, ազ, եւ ապահէհոզ: Սարոսի եւ Ձիհանի վերի մասին մէջ կը գտնուին երկաթի հանքեր, ինչպէս Զէյթունի մէջ, ուր կան ածխի երկաթի, ծծումբի եւ թերթաքարի հանքեր:

ՆԱԻԱՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐԸ.— Հին աստն կիլիկիան ունէր տասէն աւելի բանուկ նաւահանգիստներ։ Այսօր Մերսինի եւ Ադեքսանդրէթի նաւահանգիստներէն միայն կարելի է ճամբորդել եւ փոխադրութիւններ ընել։ Հին նաւահանգիստներուն անուններն են.— Այայա (Կալմորոս), Անամուռ, Գամալիէր (Բօքճօ Բրօվանցայէ), Զեփիւռիոն (Մերսինի մօտ), Այաս (Եգիաս), Պօնէլ, Անտիոք Պրաքեան, Քալէնտրիա, Կոռիկոս, Մայոս (Գարաթաշ), Քանամկլա (Ձկներ-Բայաս)։ Հայկական իշխանութեան տուեն ասոնց մէջ ամէնէն փայլուները եղաւ «Պանծալին Այաս», Հայոց Թագաւորին նաւահանգիստը, որը մեծապէս կը զուարճացնէ աչքահաճոյական մարքօ Փօլոյի կողմէն։

ԿԼԻՄԱՆ.— Կիլիկիան երկու տեսակ կլիմայ ունի, մէկը Դաշտային Կիլիկիոյ կլիման է, իսկ միւսը՝ Լեռնային Կիլիկիոյ կլիման։ Դաշտային Կիլիկիոյ կլիման տոհմասարակ վատառողջ է իր ընդարձակ ճահճախոտներուն պատճառաւ, որը յառաջ կը բերէ տենդ ու դանդաղ հիւանդութիւններ։ Ռուբինեանց իշխանութեան ժամանակէն ի վեր Դաշտային Կիլիկիոյ ժողովուրդները, ամառուան եղանակին, Լեռնային հովտները կ'էլլէին ամառուան ամիսները անցնելու համար։ Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ ջերմաչափը հազիւ թէ կ'իջնէ 0 աստիճանին, հակառակ Տաւրոսի լեռներուն կատարները մշտնջենական ձիւնով պատած ըլլալուն։

Լեռնային Կիլիկիոյ կլիման տոհմասարակ բարեխառն է ամառը, իսկ ձմեռը՝ խիստ փոթորկալից ու ձիւնոտ է։ Անձրեւները այնքան առատ են, որ գրեթէ տեղ տեղ տարեկան 100 մետնաչափ անձրեւ կը տեղայ, որուն պատճառաւ ամէն կողմէն կը հոսին չարունակ անթիւ ու անհամար պաղ ու զուլալ կենսատու ջուրեր ու աղբիւրներ։

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ.— Զուրեղու այս առատութեան ըստումին է, որ Կիլիկիոյ ամէն կողմը, սարն ու ձորը, լեռն ու հովիտը ծածկուած է առատ բուսականութեամբ։ Նամանաւանդ Տաւրոսի սարահարթերը ծածկուած են խիտ առ խիտ մայրիի եւ կաղնիի անտառներով։ Ամէն կողմ առատ է ձիթենին, ընկոյզենին, թթենին, խնձորը, տանձը, կեռասի ամէն տեսակը, սալորը, նրբատունկը եւ տակաւին հազար ու մէկ ընտանի պտղատու ծառերն ու բուսականութիւնը։

Տաւրոսի լեռները պտօտավայրերով այնքան լեցուն են, որ անոր կողերուն վրայ կ'արածին հարիւր հազարաւոր կենդանիներ, որոնք կը պատկանին Հայերուն, եւ կամ Քիւրտ, Թուրք եւ Թիւրքմէն խաշնարածներուն։ Այս լեռներուն վրայ կան նաեւ

այլ վայրկաուն ցեղեր, ինչպէս Վարշակներ, Երիւրեաներ, Աֆշարներ, Պօղոն եւ Հայուկ ցեղերը, որոնք հայկական ծագում ունին:

Դաշտային Կիլիկիան առհասարակ կ'արտադրէ ցորեն, գարի եւ ամէն տեսակ հացահատիկներ: Լեմոնի, կիտրոնի, նարինջի, շաքարեղէգի, արմաւենիի, խաղողի, չուշմայի, շերամի, բամպակի եւ այլ արտադրութիւններն գլխաւոր հասոյթի աղբիւրները կը կազմեն Դաշտային Կիլիկիոյ:

Լերձեալ Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուին վայրի անասուններէն արջ, վարազ, ինձ, ինձաոյտ, շնագայլ, յաւազ, բորենի, ոզնի, ագռաւ, գայլ, վայրի կատու, վայրի այծ ու ոչխար: Իսկ ընտանի անասուններէն կան գոմէշ, ուղտ, ջորի, էշ, ոչխար, այծ, ձի, եւ գօրաւոր գամբռներ ու չուներ:

Կիլիկիան հարուստ է նաեւ միջատներով ու գոյնզգոյն թիթեռնիկներով: Կիլիկիոյ մէջ առատ են նաեւ թռչունները, ինչպէս կաքաւ, տատրակ, արօս, արագիլ, բազէ, լոր, սիրամարգ, վայրի աքլոր, տատրակ, սարեակ, անգղ, բու, ագռաւ եւայլն, փոքրիկ թռչուններ: Մողուններէն օձը, մանաւանդ սեւ օձը խիստ շատ կը դանուի այս կողմերը:

ՈԱՉԱՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ.— Կիլիկիան անմահ է ռազմական դիրքով: Մէնծ Ագէքսանդրի եւ Դարեհի ժամանակներէն ի վեր անիկա նկատուած է ռազմական կարեւոր կէտը մը: Անիկա ուներ ամէն կողմ հեռացիլ եւ անառիկ կիրճեր ու կտրանները, ահեղ լեռներ եւ անդնդախոր ձորեր: Կիլիկիան հիւսիսէն կը պաշտպանուի բնական ու անառիկ Կէօքսիւնի, Ճանչէրլի, եւ Վահկայի կիրճերով, արեւմուտքէն կը պաշտպանուի հռչակաւոր Կիլիկեան դռներով (Կիւլէք Պօղազը), իսկ հարաւային-արեւելքէն կը պաշտպանուի Ամանոսի լեռնաշղթայով եւ կիրճով:

ԲԵՐԴԵՐԸ.— Հին Հռոմէական կայսրութիւնը Կիլիկիոյ ռազմական կարեւորութիւնը նկատի ունենալով էր, որ ամէն կէտ վրայ կանգնեցուց բազմաթիւ բերդեր եւ ամրոցներ՝ պաշտպանելու համար թշնամւոյն դէմ, Փոքր Ասիոյ իր ծովածաւալ կայսրութիւնը, եւ անոր կարեւոր ռազմական ճամբաները: Փրօֆ. Ռէյմզի կը հաւատայ թէ այս բերդերէն շատերը չէնուած են Օգոստոս կայսրի օրով, իսկ անոնց վրայ աւելցուած են շատ մը ուրիշ բերդեր Բիւզանդական կայսրութեան կողմէն:

Լեւոնի թագաւորութեան ժամանակ, 1192 տարւոյն սկիզբները, 59 բերդերու անունները կը յիշէ Սմբատ Դոնսատապլնի, Հ. Ս. Էփրեմեան իր Բնագիրներէն քառատրէն մէջ, կ'ըսէ թէ 150 հատ բերդ կը հաշուուի Կիլիկեան իշխանութեան տեղ,

որոնք չինուած են խիտ առ խիտ լեռներու գագաթներուն վրայ, որոնց կիսաքանդ կամ կիսաւերակ մնացորդները կը մնան մինչեւ հիմա:

Այս բերդերէն ամէնէն նշանաւորներն են Մամեստոյ բերդը, Ամարզաթալի բերդը, Սոսյ բերդը, Լամբրոնի բերդը, Պալեռնոնի բերդը, Բարձր բերդ, Կալանի բերդը, եւ Վահկայի բերդը եւայլն:

«ԿԻԼԻԿԻԱ» ԲԱՌԻՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Սուրբ Գրոց ժամանակներէն ի վեր կը յիշուի Կիլիկիան: Պօղոս Առաքեալ Կիլիկիացի էր, ինչպէս նաեւ՝ Թէոդորոս Տարսոնացի: Կիլիկիոյ այլեւայլ անկիւնը մանաւոր կեդրոններ կան այս անուններով, ինչպէս, Կիլիկեան Դռներ, որ Թաւրոսեան կողմէն կը յարձրնէ Կիլիկեան Պօղազը: Կիլիք, կէլիք, կիւլէք, բառերն ալ մեզմէն ստացած կուգան: Հաճոյ քաղաքին Կիլիք Թաղը միեւնոյն նշանակութիւնը ունի:

Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ Հիթիթներու տէրապետութիւնը կը տարածուէր Կապադովկիայէն մինչեւ Սիւրիա եւ Միջերկրական Ծով: Ասոնց կողմէն Կիլիկիան կը կոչուէր Խալըա կամ Հիլակիոն, Խելակիա:

Բայց վիճաններ այդ բաւի տուգարանութեան չուրջ տարակարծիք դնուած են մէյմ: Ցունական տուգանքարանութիւնը կ'ուանդէ թէ անիկա Փիւնիկեցի Ագենոր թագաւորի որդիին Կիլիկ կամ Կիլիքս-ի անուամբը կոչուած է, որ ժամանակին տիրապետած է այդ երկիրը: Ոմանք ալ կը կարծեն թէ Տրովադացի տահճանները դանուող Կիլիկիայէ, որ Հոմերոսի կողմէն կը յիշուի, մաս մը բնակիչներ գաղթելով իրենց անունը տուած են այս երկրամասին: Իսկ ուրիշներ կը կարծեն թէ անիկա ծագում առած է Երբայական Խիլիմի բառէն, որ կը նշանակէ «Քարքառ»: Պարսիկ կուսակալներու գրամներուն վրայ այս անունը Ցունական կը գրուի, «Քիլիքիոն», իսկ հնագոյն բեւեռագիրներու մէջ վիճաններ կը կարդան գայն «Քեալիոս»:

Աւրվի վիճականներէն ոմանք ալ կ'ընդունին թէ Կիլիկիա բառը (Cilice) լատիներէն է եւ կը նշանակէ այծի մազէ շապիկ, ծածկոց կամ վրաց: Կիլիկեան լեռնաշխարհը հին դարերու մէջ նշանաւոր եղած է իր այծենի վառոդներով (չուլ), վրաններով, խուրջերով եւ այլ հիւսուածեղէններով: Այդ մազեղէնները իր դիմաւոր արտադրութիւնը կը կազմէ տակաւին այսօր ալ:

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԲՆԱԿԱՆ ԴԵՂԵՑԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Կիլիկեան ունի ամէն տեսակ գեղեցիկ տեսարաններ: Հարաւային տահճանները կ'ընդգրկեն Միջերկրական Ծովը, ծովախոչերն ու նաւահանգիստ-

ները: Ունի Այսահ ծովախորչին փոքրիկ կղզիները եւ քիչ մը անդիէն կը նշմարուի Կիպրոս կղզին: Անկիա ունի անտառի կապաններ, ամպամբար լեռներ, անդնդախոր ձորեր, ոլորապտոյտ բաղմաթիւ վազուն գետեր, առուակներ, հոսանքներ, հեղեղատներ ու ջրվէժներ, խիտ մացառներ, մայրիի, չոհի եւ կաղնիի անտառներ, գոյնզգոյն ծաղիկներ, անհաչիւ թռչուններ, բնանի եւ վայրի բազմատեսակ կենդանիներ, «չեմէնիներ, արօտավայրեր ու «եայլա»ներ: Անոր ջուրը գով ու զուլալ է, օդը մաքուր եւ առողջարար եւ երկինքը գեղեցիկ, կապոյտ եւ անամպ եւ պարզ աչքի առջեւ կը բացուին երկինքց կապոյտին մէջ բիւրաւոր պլպլացող աստղեր, աւազագող աստղերը ու հրաթռիչ երկնային գունդեր: Վերջապէս Կիլիկիան ունի բնութեան ըմբռչնած ամէն առաւելութիւն, չնորհք ու գեղեցկութիւն:

Հիմա լսենք երկու ականատես եւրոպացի ուղեւորներու վերկայութիւնները Կիլիկիոյ գեղեցկութեանց չուրջ:

Ֆրանսացի Վերթոր Լանկլուա, որ 1864 թուականներուն Զէյթունի եւ Հաճընի կողմերը ճ'այցելէր, կը գրէ այսպէս.

«Ձիճ գեղեցիկ էաև գերկիր նոցա, շոնիճ մեծամեծճ, uoսճ ստուարաստեղուճճ, կաղնիճ կանաչասաղարթճ՝ հանդարար հանգիստ ընծայեն աչացս վտակի մանուածապաճ, հեղեղճ ուղխիաճհոսճ, աղբերճ ականակետճ եւ սառնորակճ՝ շիջուցանեն զծարաւ, եւ ածեն ի կածանսն՝ դալարութիւն յարակայ, նաեւ ի լապիզզող տապս արեգականն»:

(Տե՛ս, Սիսուան, էջ 188):

Իսկ սենեբահհոչակ խաւսցի Նկարիչ Լէոնաւոսս Տա Վինչիէ (1452–1519) իր «Ցաղագս Նկարչութեան» գործին մէջ կը հանդիպինք Հայաստանի եւ ի մասնաւորի Տաւրոսի տեսարաններուն Նկարագրութեանց: Վարպետին ոճէն կ'իմացուի թէ ինք ասկէ չորս դար առաջ անձամբ այցելեր եւ իր հաճարին աչքովն է դիտեր Նոր Հայոց այդ Մասիսը:

Դիտե՛նք գայն իրեն հետ:

«... Տաւրոսի լերան գագաթին առաւերն այնքան բարձր է որ, Յունիս ամսուան, միջօրէի արեւն անոր չուքը կը ձգէ 12 օր հեռի գտնուող Սարմատիոյ կողմերուն մօտ, եւ Դեկեմբերի կիսուն՝ այդ չուքը կը տարածուի դէպի ուելի հիւսիս, ամսուան մը տեւողութեամբ: Փչող հովին ընդդիմակաց՝ լերան գագաթին իսկ ամպով ու ձիւնով լեցուն է միշտ, վասն զի անոր պարիսպները ծնծղող եւ անոնցմէ գագուող քամին ամէն դիէ ամպերը միասին բառնալով՝ կը տանի ձգել արտեւանին վրայ: Կայծակ ու մչտահան ամպայոյզք իր կողերուն ապառաժները

Ջախած ու փխրած են անխնայ։ — Այս լերանը փեղկին ընակած են ընչաւէտ ժողովուրդներ։ Կան գետեր, ջինջ աղբերակունք, արգաւանդ ու լիատաւ վայրեր՝ մանաւանդ հարաւ. մարգին մէջ։ Երբ 3000 ոտք բարձրանաք, կը հանդիպիք եղեւնիի, չոճիի, կաղնիի և այլ մեծամասն անառատներու։ Ձեռայ, ուրիշ 3000 ոտք անջրպետէ մը անդին՝ կը պարզուի մարգերու եւ անհուն արօտներու տարածութիւն մը։ Մշտագալը՝ մինչեւ կատարը Տաւրոսի լերան՝ ծածկուած է ոչ մէկ նշանակի անհետացող ձիւնով մը, միահատոյն՝ չուրջ 14,000 ոտք բարձրութեամբ։ Հոսկէ՝ ուղիղ դծով 1000–2000 ոտք աւելի վեր՝ կը դիտենք Տաւրոսի նշխարաձեւ սեպացեալ բարձունքները, սառուցիկ օգով, ուր կը գազրին այլեւս հովերուն մռունչն ու կեանքն իսկ, բաց ի գիշատիչ թռչուններէ՝ որոնք թռուռ կը նետին Տաւրոսի բարձրաբերձ փեղկերէն մէջ ու ի՛ջինն ամպածածուկ խոտաչէտ ոլորտներ, ի ծնդիր իրենց որսին։ Չո՛ւշ է ահա լերկ ու մերկ ժեռուտ տարածութիւն միապաղաղ, իր վերեւ ունենալով ամպերը միայն։ Ապառաժը չատ ձերմակ է, բայց անհնար է մոլորիլ դէպ ի կատար, վերելքն ըլլալով կարի տաժանագին ու կորսնաբեր։

«Կանուխէն Հայաստանի այս մարդին մէջ, սերով եւ հոգածութեամբ նուէրներու համար այն զոհն որուն կը հնչեցիր դիս, եւ սկսիլ համար այս կողմերէն՝ որոնք մեր դիտաւորութեանց չափ մը աւելի, մտայ մեր ամէնամոգուէին մօտ եղող Գալինաթայէն (Գելինոտէք) նեռս. այն քաղաքը կ'իյնայ Տաւրոսի այս մասին մէջ, եկիրատ դեռով բաժնուած, արեւմուտքէն դիմելով հոյակապ լերան բարձունքը, որ կարծես երկինքին կը դպչի։ Ու տեղերքիս մէջ չկայ երկրային ցաւերէն մը՝ աւելի բարձր քան ասոր կատարը, հո՛ն ուր մութը կը փարատի՝ բազդատմամբ ուրիշ տեղերու՝ չորս ժամ կանուխ արեւածագով։ Իր բնութեամբ՝ քարն ա՛յնքան ձերմակ է որ կը պաղպաղչէ, եւ Հայոց համար լուսնակ գիշերուան դերը կը խաղայ խաւարին մէջ։ Աբեւմուտքէն չատ մը կիլոմեթր կը նշմարուի իր արծիւանայլ կատարը՝ վերջալոյսէն մինչեւ երրորդ մասը գիշերուան, եւ ինքն էր որ՝ պայծառ օգին՝ գիսաւորի մը դերը խաղաց մեզ համար, վասն զի ազդմաուղիին մէջ ձեւ փոխելու երեւոյթին ունէր միչա»։

(Տե՛ս, Թէոդիկի Ամէնուն Տարեցոյցը, 1927, էջ՛ 245–247)։

Երբ կիլիկիան այս անկիւններէն ուսումնասիրենք, այն ատեն կրնանք հասկնալ թէ, մեր նախնիքը երբ որ իրենց ծնընդավայրը թողուցին, ընչու համար խոմբ առ խոմբ գաղթեցին ու տեղաւորուեցան Կիլիկիոյ, նամանաւանդ Տաւրոսի լեռնաշ-

խարհին մէջ:

Այս գլխուն համար տե՛ս

1.—Հայր Էփրիկեանի Բնաշխարհիկ Բառարանը, էջ 394–395:
2.—Հայր Դեւոնդ Ալիշանի Սիսուանը, էջ 1–159, 188:
3.— Գրիգոր Գուտուլեան, Կիլիկեան Աշխարհագրութիւն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 72:
4.—Թէոդիկի Ամէնուն Տարեցոյցը, 1927, էջ 245–247:
5.—Վահան Քիւրքճեան, Հայկական Կիլիկիա, 1919, Նիւ Եորք, էջ 75:
6.—Պ. Հ. Գալուստեան, Մարաշի Պատմութիւնը, Նիւ Եորք, էջ 3–12:
7.—«Աբահա»ի Կիլիկեան, Պէտէրսպուրգ, 1894, էջ 15–36, 91–94:
8.—Encyclopedia Britannica, on Cilicia, Vol. 5, pp 705-706:
9.—Encyclopedia Britannica, on Asia Minor, Vol. 2, p 535:
10.—Travels of Marco Polo, on Ayas, pp 1-11:
11.—M. S. David-Beg, La Question de Cilicie, Paris, 1921, 111 p:
12.—Ramsay, William, Historical Geography of Asia Minor, pp 100, 221, 281, 288, 289, 290:
13.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Society magazine, Vol. III, pp 661, 662, 665, 666, 669, 670, 672, 1893:

ԳԼՈՒԽ Ը·

ՀԱՅՈՑ ԿԻԼԻԿԻԱ ՄՈՒՏՔԸ

Հայերը չատ կանուխ ժամանակներէն սկսած են եկեղեցական-թիւն ընել կիլիկիա: Սակայ Գրոց վկայութեան նայելով անոնք կ'երթային առեւտուր ընելու փեսիներկեցոց եւ եղիպտացոց հետ: Այս առեւտրականութիւնը ունէր նաեւ ընդարձակութիւն. Արամի եւ Մեծն Տիգրանի յաղթական արշաւանքներէն յետոյ, որոնց հետեւանքն եղաւ Հայոց դէպի արեւմուտք ցրուիլը եւ Փոքր Ասիոյ պատմութեան մէջ հասատատուիլը:

Մովսէս Խորենացի պատմագիրը կը վկայէ թէ Արամ թագաւորը նուաճելով Կապադովկիան, հոն թողուց Մշակ անուն ազգական մը: Սա չինց հոն քաղաք մը եւ իր անուամբ կոչեց զայն Մշակ, որ օտարներու կողմէն անկիա կը կոչուէր Մաժակ: Այս թուականներէն սկսեալ, Կապադովկիա գրեթէ Հայաստանի մէկ մասը կը կազմէր (տե՛ս, Խորենացի, էջ 32), մինչեւ որ Հերովդէս հօր Անդեպատրոսի կողմէ Մաժակ քաղաքը ընդարձակութեան եւ շէնցու ու կոչուեցաւ Կեսարէ անուամբ կեսարիա: Եւ կը յաւելու Խորենացին, «Ցայնմ հետէ բարձեալ լինի իշխանութիւն Հայոց ի բազաբէն յայնմանէ»: (Խորենացի, էջ 92):

Մաժակ անունը չատ հաւանական է, որ առնուած է Կապադովկիացիներուն նախնիքներէը եղող քալ ու աչխատասէր Մոսքերու անունէն (Տե՛ս, Historical Geography of Asia Minor, էջ 303)· որոնք այս երկիրը կը բնակէին Քրիստոսէ դարեր առաջ, որ հետզհետէ զաղթելով տեղատրուեցան Հայաստան, եւ հաւանական է որ ազգի Մշեցիները անոնց սերունդն են:

Բայց պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ՝ անկէ յետոյ ալ հայեր չարունակ յարաբերութեան մէջ գտնուած են Կապադովկիոյ Ցոյներուն հետ, ինչու որ Կապադովկիան եղած էր Ցունական քաղաքակրթական կեդրոններէն մին: Գրեթէ Լուսաւորիչ հոս ատացաւ իր կրթութիւնը եւ հոս ձեռնադրուեցաւ, եւ յաջորդական Հայ կաթողիկոսներ՝ պահեցին իրենց սերտ յա-

բաբերութիւնը Բունաց հետ, մինչեւ որ Պաղ Թագաւորի կողմէն անջատուեցաւ Հայոց յարաբերութիւնը Բունականէն եւ այսպէսով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմերը դրուեցաւ: (Յոնեանցի էջ 227–228):

Վահան Քերթողեան իր «Հայկական Կիլիկիա» անուն երկասիրութեան մէջ կը գրէ. «Հայաստան անունը ամէնքսէն կը սիրուի Աբարատեան լերանց շրջակայ երկրին եւ ետքսէն ու Տիգրիսի վերին հովիտներուն, բայց պատմականապէս, քաղաքականապէս եւ ցեղագրական, անիկա կը տարածուի մինչեւ Տաւրոսի արեւմտեան լեռնաշղթան ու Մէնէրիկականի արեւելեան–հիւսիսային եզերքը...»:

Նա կը յաւելու.

«Փոքր Ասիոյ արեւելեան–հարաւային կողմէն այն երկու գաւառները, որոնք չորրորդ դարուն մէջ Կիլիկիա եւ Եփրատացիէ կը կոչուէին, եւ որոնք վաղուց իսկ հայերու բնակավայր եղած էին՝ պերսկոյրէն Հայկական կեդրոններէ գործած Բիւզանդական ազդեցութեան նուազումին վրայ, Սարսիհոնեներու ծագումէն կուգայ: Հետաքրքրական է դիտել այս առթիւ թէ՝ Տաւրոսեան Լեռնաշղթային հիւսիսային զարմերը, Կիլիկիոյ սահմանակից գանուող եւ Մոփսէս Մոփսնացիի աշխարհագրութեան մէջ Առաջին Հայք անունով յիշուող երկրամասը, այն առաջին հանդրուանն էր որմէ դէպի Աբարան ուղղուցան Աբգարեանները (մեր նախահայրերը) երբ Թրակիայէն եւ Հելլեսպոնտեան դէպի արեւելք կը յառաջանային Քրիստոսէ երբ 1000 տարի առաջ»:

«Մեծն Տիգրանի կարճատեւ կայսրութեան մաս եղած էր Կիլիկիա, 69–ին, Ն. Ք.: Այդ թուականէն վերջ գաւառին նահանգները հետզհետէ ուրիլի բացուցան հայերու առջեւ: Բայց նշանակալից իրողութիւն մէ, որ չորրորդ դարու լսուին պատմագիր Ամմիանոս Մարկիլոսի գրչին ներքեւ Հայկական Ծոց (Sinus Armenicus) կը կոչուի Մէնէրիկականի արեւելեան–հիւսիսային անկիւնը: Չորրորդ դարու երկրորդ կիսուն էր որ Ս. Ցովհան Ոսկեբերան համակ գրելով իր աքսորավայր Կուկիսոնէն — Հաճընի եւ Զէյթունի միջեւ գիւղ մը — չնորհակալութիւն կը յայտնէր՝ հայազգի տեղացիներու եւ հայազգի Դիոսկորոս անուն պաշտպանին բարեսրտութեան համար: Հայազգի էր նոյնպէս Անտիոքի Մելիտոս Եպիսկոպոսը, որուն աշակերտած էր Ոսկեբերան: Թէոտորէ, որ հինգերորդ դարուն կ'ապրէր՝ կոկիսոնը կը դնէ Հայաստանի սահմանին մէջ: Այդ կողմերուն հայերը վեցերորդ դարուն այնչափ բազմացած էին, որ Քրիս–

տափար կաթողիկոս պէտք տեսաւ զանոնք զգուշացնելու Նեստոր-եան վարդապետութեանց դէմ: Տանըմմէկերորդ դարուն գրեթէ ամբողջ գաւառը կը կառավարուէր Հայ պաշտօնակալներու կամ աւատական պարոններու ձեռքով, զոր օրինակ Խաչատուր Զօ-բաված՝ Խաւարեան Անտիոքի մէջ, Օշին՝ ի Լամբրոն, Ապղու-բիսի՝ ի Տարսոն, Հալիմ՝ արեւմտեան Ծովեզերքին վրայ, Բա-դունի լեռներուն կողմը, Թաճուլ՝ ի Մաբաշ, եւն. եւն.: Արաբ պատմիչներու վկայութեան համեմատ, հայերը իրենց գեղաչէն Մալալ քաղաքէն Սիս փոխադրուեցան 809–ին: Ապղային պատմա-գիր Այբիւմանեցի կ'ըսէ թէ Սասունէն յիսուն Հայ իշխաններ գաղթեցին Կիլիկիա, 900 թուականին»: (Տե՛ս, Հայկական Կի-լիկիա, էջէ 7–10):

Հայոց վերջին թագաւորը՝ Գագիկ Աչոտեան՝ նենգամիտ Յոյներու կողմէն կ. Պոլիս հրաւիրուելէ եւ հոն Մոնոմախոս Կայսեր կողմէն բանտարկուելէն ետոյ, անոնք զրաւած էին Անի մայրաքաղաքը: Մոնոմախոս կայսրը իրրեւ հատուցում «Ոչ եւս խոստացուած Մէլիտինէն կուտար անոր (Գագիկ Աչոտեա-նի), այլ կը նկրէր միայն որ Սեբաստիոյ վաճառանոյ թագաւո-րին՝ Դաւիթ Արծրունիի այրին հետ ամուսնանալով տիրէ նո-րին բաժնին, այսինքն, այն բաժինն, որ Դաւիթի իրրեւ վարձք տրուելու Նիկիփորոս Ծոպիլը սպանելուն համար: Միայն թէ այնտեղ կեսարիա եւ Ծամնդաւ եւ Խաւարտանէք յիշուած էին, իսկ այստեղ կը յիշուին Կալնոպատաս եւ Պիւրս, որք անուննե-րու տարբերութեամբ, Կապադովկիոյ մէջնոյն կողմը կը ցուց-նեն»: (Տե՛ս, Ազգապատում, հատոր Բ. էջ 1228):

Աւելի տեղի կ'ունենար 1045 թուականներուն: Իսկ Անիի անկումէն ետոյ, Սելճուկներու հոգածները Ալփասլանի առաջ-նորդութեամբ, ողողեցին ամբողջ Հայաստանը, կոտորելով ու աւերելով ամէն ինչ որ կրնային գտնել: Այս փոթորիկներէն ազատուելու համար Կաթսի թագաւոր Գագիկ Աբասեանն ալ Տուկիծի հետ բանակցելով Կաթսը յանձնեց Յոյներուն, որուն փոխարէն առաւ Ծամնդաւ, Լարիս, Ամասիա եւ Կոմանա քաղաք-ները՝ չրջակայ հարթիւր դիւղերով (ըստ Վարդան Պատմիչի), ըստ այլոց, նաեւ Կեսարիա եւ Խաւարտանէք քաղաքները ինչ-պէս կը վկայէ Սմբատ Պատմիչը: (Տե՛ս, Ազգ. հատոր Բ. էջէ 1261–1262):

Այսպէսով, Գագիկ Աբասեանն ալ 1059–ի Թուականներուն կուգայ եւ կը տեղաւորուի Կիլիկիոյ չրջանակները: Ցետոյ Ծամնդաւ, չատ հաւանական է մեր այժմու Ագիլիէն, եղաւ կա-թողիկոսանիստ քաղաք Գագիկ Աբասեանի ներքեւ, որու ժամա-

նակ Վահրամ–Գրիգոր ձեռնադրուեցաւ իբրեւ Տ· Գրիգոր Բ· Վկայասէր 1066 թուականին:

Այս եղելութիւնը ցոյց կուտայ թէ՝ այդ կողմերը հոծ հաւատքին մը արդէն կը բնակէր: (Տե՛ս, Ազգ· հատոր Բ· էջ 1277–1278):

1072–ին Գէորգ անուն մէկը Գրիգոր Վկայասէրի բացակայութենէն օգտուելով ուզեց կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցնել, սակայն չի յաջողեցաւ վտարուեցաւ երկրէն եւ դնաց Տարօն քաղաք ու ապաստանեցաւ նոյն տեղի հայ իշխանին հիւրասիրութեան, որուն անունն էր Աշղղաթիպ, Վասպուրականի Դուքս, որուն իշխանութեան տակ էին նաեւ Մախ, Աստանա, Պաղեւան եւ Լամբրոն: (Տե՛ս, Ազգ· հատոր Բ· էջ 1286–1287):

Դարձեալ կը տեսնենք թէ Տարօնի արեւելեան կողմերն ալ հայ իշխաններու տեղատուութեան են, ինչպէս Գոգ Վասիլ եւ Փիլարտոս: Մանաւանդ մէջ, 1071–ին, Բիւզանդական կայսր Ռոմանոս Դիոգէն դերի իյնալով սելճուկներու ձեռքը՝ գահազուրկ եղաւ, եւ Կայսրի բանակին մէջ քաջ ու վարժ եղող Փիլարտոս հայ զօրավարը տասիմէն օգտուելով Գերմանիկի կամ Մարաշը իրեն կեզուն ընտրեց եւ քաջ պահպանով Հայոց մէջ տիրող զբաղմունքները Առնաց դէմ, Ծարպեց Առնաց երկիրներուն մէջ ցրուեց, ի մասնաւորի Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի մէջ հաստատուած հայ իշխանութիւնները միացնել էր դիտաւորութեամբ: Անոնք երկու կեդրոնական նպատակ ունէր, մէկ կողմէն յաւաջացող սելճուկեան արշաւանքները կասեցնել նոր ուժով Հայկական պաշտպանութիւնով իրր թուր պատնէշին մը, եւ միւս կողմէն կանդնել նոր հայ պետական օճախ մը, նոր հայրենիք մը:

Անկա ուզեց Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսը, որ ծանրագոյն ձգելով զար եւ իր իշխանութեան սահմաններէն նահէր, սակայն Վկայասէրի մեծութեան վրայ, հոն կաթողիկոս ընտրել տալ Սարգիս անուն մէկը, որուն կ'ըսէ պատմութիւնը Վկայասէր կոչէ՝ իրր իր հաւանութեան «զբօղն եւ զգաւազանն եւ զաւրութ նշանն Տէր Պետրոսէ առ Տէր Սարգիս»: (Տե՛ս, Ազգ· հատոր Բ· էջ 1294–1297· 1309–1310): Ասաքսի Սիլիկիան, էջ 323, 325:

Մխքայէլ Ասորի կը հաստատէ թէ Տանիշմանիի կողմէն, Սեբաստիոյ զբաւումէն յետոյ, «ելան ոմանք Հայոցմէ, Թիւով չիսունի չափ մարդիկ, եւ կը բնակէին անբնակ տեղը եւ կը հաւաքէին պիտուքն ու կառնէին անոնցմէ իրենց համար պէտք եղած բաները: Եւ ևկան Մարաշի երկիրն ու հոն գտան հայազգի

մարդ մը Փիլարտոս անուն, անձնեայ ու զեղեցիկ մարդ մը, որ անոնց գլուխ կեցաւ: Եւ մտան կիլիկիոյ երկիրը, եւ թուրքը սիրած էր երկիրն, եւ անոնցմէ առին բերդ մը ու հոն ամրացան: Եւ անկից առին բոլոր երկիրը քաղաքներովն ու բերդերովը, եւ առին չուրջանակի կիլիկիոյ չատ գաւառներ»: (Միխայէլ Ասորի, 399):

Նոյն պատմիչը քիչ մը անդին կը չարունակէ, «Այդ ժամանակները Հայոց արքայազունները որք Վասիլ կայսեր օրով ելած էին Վասպուրականէ եւ բնակած Մելթաթիա, Կեսարիա եւ Մաւրմանէք, եւ բանած ունէին չատ ցեղեր, մտան կիլիկիոյ երկիրը: Անոնցմէ ոմանք Իուրինեանիք կոչուած, որոնք երկու մէծամէծ գաւրեր էին՝ Հայկազունք եւ Մենեքերիմեանք, խըռնամուխեամբ իրարու խառնուած, որոնք կը թագաւորէին Վասպուրականի վրայ՝ մինչ Բագրատունիք Մեծ Հայքի վրայ կը թագաւորէին, եւ հիմա սկսան տիրել Կիլիկիոյ երկրին եւ (ապա) թագաւորեցան արքական քաջութեամբ: Իուրէն նախ, եւ կոստանդին, Թորոս եւ Լեւոն, եւայլքն մի ըստ միոջէ: (Միխայէլ Ասորի, 411):

Իսկ ուրիչ պատմիչներ Իուրէնի ծագումին համար տարբեր տեսութիւններ կը յայտնեն, ինչպէս, ոմանք կը կարծեն թէ Իուրէն եղած է, «Առընչակից Բագրատունեաց եւ Գագկայ վերջնոյ»: Ուրիչ մէկը կ'ըսէ, «Ի զօրաց Բագրատունեաց եւ յազգէ նորին». այլ մէկը կ'ըսէ, «ազգական Գագկայ», ուրիչ մէկն ալ կը հաւատայէ, «Ի սերէ թագաւորութեանն, պահանառու մնծին Գագկայ». իսկ ուրիչ մէկը աւելի առաջ երթալով կը գրէ, «Եղբայր Գագկայ արքային». ոմանք կը կարծեն թէ անիկա «որդի Գագկայ» է, իսկ Մխիթար Այրիվանեցի կը գրէ թէ Իուրէն իշխանը «Սասունցի» էր: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 42–44):

Թէ ի՛նչպէս եղաւ, որ Իուրէն իշխանը այս կողմերը գալով գրաւեց այս երկրամասը, այս մասին ալ պատմագիրները կը տարբերին իրարմէ: Ըստ Հեթում Պատմիչի, «Ցետ որոյ (Գագկայ), Իուրէն ազգական նորա երթեալ բնակեցաւ ի սահմանս Կոսխտատայ, եւ անտի հասեալ ի գիւղն Կօռոմոզոյ՝ անդ վախճանեցաւ»:

Իսկ Վահրամ Պատմիչն ալ կը հաւատայէ թէ,

«Ցորոց իշխան ոմն պատուեալ,
Արեանառու Գագկայ եղեալ,
Ռուբէն անուն վերածայնեալ
Զկիսոխտատայ ամրոցն կալեալ,

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՄԲԱԹ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐԱՏԵԼ . ԳՐ ՂԱՐԱՆ

Յորժամ զԳագկայ մահիցն լրեալ,
Իւրով զարմիւրըն յարուցեալ,
Եւ ի Տօրոս Լեառըն եղեալ,
Եւ Փոխգնոյ կողմանս իջեալ
Դիմեալ ի գիւղ մի կոչեցեալ
Կօմազոյզ եւ անդ բնակեալ»:

Իսկ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ, «Բայց ես հաւանեալ եմ թէ Թուրէն Նահապետ տերանց Սիսուանայ՝ քան հաւատարմագոյն աւանդողաց՝ մերձաւոր Գագկայ, եւ յաւագ քան զամէնսն որբին իշխանացեալ Կոսիտառայ բնգրի, որոյ դէմք անճանաչ, այլ գուշակին մերձ լինել ահմամանաց տէրութեան Գագկայ. վի, ասէ հաւանաբանն. «Յորժամ լուաւ զմահն Գագկայ, յարուցեալ ամենայն զարմիւք իւրովք՝ եկն ի կողմանս Փոխգնոյ, դիմելով ի գեօղ մի կօլմոզոյզ անուն եւ անդ բնակեալ, յորում լերին էին բնակեալ բազումք յազգին Հայոց, զորս պահպանեան զնոսա առ ինքն կոչեալ Մեծն Թուրէն, եւ նոքօք զօրացեալ՝ էառ զլեռնային կողմանան, գՀոռոմս անտի ի բաց մերժեալ եւ զնոցա տերեան առեալ...»: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 44):

Սահակի Մեխթարեան Ասորին բացորոշ կերպով կը վկայէ թէ՝ Մարաբէ կողմերը հաստատուող Հայ զօրավար Փիլարտոսն էր որ ապահովեց Թուրէնի Լեռնային Կիլիկիոյ իշխանութիւնը: Նա կը գրէ, «Եւ ոմանք ի Կիլիկիա, որ կը կոչուին Որդիք Թուրէնի, Փիլարտոսէ իշխան զրուած կարգ մը տէրերու վրայ (406)»:

Մխթարէ Ասորի նոյն բանը կը վկայէ նաեւ Բէսունի իշխան Գող Վասիլի եւ ուրիշներու համար եւ կ'ըսէ, «Եւ այն տաեն կային գլխաւոր իշխաններ հայոցմէ, Վասիլը որ Փիլարտոսի ժամանակին ունէր Բէսունն ու Թապաղը եւայլն (406)»:

Մխթարէ Ասորի պատմութիւնը կը հաստատեն նաեւ Կիրակոս Գանձակեցին եւ Մատթէոս Ուռհայեցին իրենց պատմութիւններովը: (Տե՛ս, մանրամասնութեանց համար, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 456, 469–471, 478):

Իսկ աւելի ընդարձակ եւ գրեթէ անկախ տէրապետութիւն մ'ունէր Գող Վասիլ, զոր արեւմտեան պատմագիրները կ'անուանեն Փօլասիլիօ, իսկ Արաբներ կ'անուանեն Պասիլ-էլ-էրմէնի: Անոր ձեռքն էր Ամանոս լեռներէն մինչեւ Եփրատ տարածուող երկիրը,— Բէսուն, Հիւսնմանսուր, Թապան, Թըլպաշար, Այնթապ, եւն.: Այդ հողերուն մեծ մասը քիչ վերջ կոչուեցաւ Կիլիկիոյ Հայկական Իշխանապետութիւն, զոր հիմ-

նաև էր Ռուբէն, 1080–ին, Անիի թագաւորութեան անկումէն 35 տարի վերջ»: (Տե՛ս, վահան Քիւրքճեան, Հայկական կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919, էջ 7–10): Տե՛ս, նաեւ Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ· էջ 1318:

Մի՛ւնոյն տարինքն սկսած է նաեւ Լամբրոնի Իշխանութիւնն ալ, զոր հիմնեց Օշին Գանձակեցի, Մայրենաց Ջուրք բերպին ակբը, որ Պուղտան զօրավարին Գանձակ արշաւելուն առիթ դարձեալ պատրաստուեցաւ, եւ Հալիամ եղբայրն ալ առնելով, բոլոր տունով եւ ազատագունի իշխանօք, կիլիկիա եկաւ եւ տիրացաւ Լամբրոնի եւ Պապեռոնի բերդերուն, Տաւրոսի հարաւային կողմը, Տարսոնի բարձունքներուն վրայ, որ յետոյ լուծուեցաւ կիլիկեան Իշխանութեան մէջ: (Տե՛ս, Ազգապատում, հատոր Բ· էջ 1314–1317):

Հայոց Կիլիկիա մուտքովը անոնց առջեւ բացուեցաւ, քիլիքեան Քէ հովեկան, նոր միջավայր մը: Հայը՝ որ զարերով Հայկական Բարձրավանդակին վրայ կղզեացած էր, չիման եկաւ Միջերկրական Ծովուն հետ: Ծովը տուաւ անոր նոր կեանք, նոր անսակ վաճառականութիւն, եւ բացաւ նոր հորիզոններ: Ակռէ գաս անկիա չիման գալով Խաչակիրներու հետ, միջամտութիւնեամբ, անոր երակներուն մէջ սկսաւ հոսիլ նոր արիւն, որով ցնդը սկսաւ թարմանալ ու երիտասարդանալ:

Ակռէ գաս անկիա կրնց նաեւ նոր հովեկան, բարոյական ու մտային տպաւորութիւններ, որոնց ազդեցութենց տակ սկսաւ Հայ ցեղին գաղափարական ուղղութիւնը փոխուիլ:

Այս ղլխուն համար տե՛ս·

1·—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջ 42–67:

2·—Վ· Քիւրքճեան, Հայկ· Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919, էջք 7–10:

3·— Ա· Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա· էջք 456, 469–471, 478:

4·—Տօքթ· Յովսէփ Շիշմանեան, Թորոս Լեւոնի, Պոսթոն, 1917, 295 էջ:

5·—Մ· Աբբեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ· էջք 1286–1287, 1277–1278, 1294–1297, 1309–1310, 1314–1318, 1661–1662:

6·—Գ· Հ· Գալուստեան, Մարաշի Պատմութիւն, էջք 12–14, 66–67, 202–205:

7·—Աբահի Կիլիկիան, էջք 311–312, 323–325, 368:

8·—Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւնը, էջք 32, 92:

9.—M. S. David-Beg, La Question de Cilicie, Paris, 1921, 111 pages.

10.—Ramsay, William, Hist. Geography of Asia Minor, p 303.

ՄԱՍ Ա.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳՕՁԱՆ ԼԵՌԱՆ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒԻՆ

ԵՐԿՈՒ ՀՕՍՔ

Թէեւ մեր բուն նպատակն է պրել Հաճընի պատմութիւնը, սակայն եւ այնպէս կը խորհինք թէ մեր նիւթին չեղած չենք ըլլար, եւ թէ ապագայ պատմիչներուն համար արձանագրութիւն մը թողուցած կ'ըլլանք՝ երբ Գօզան Լեռան մէջ գտնուող Հայ գիւղերուն համառօտ մէկ պատմութիւնը եւս պրի առնենք:

Հայ գիւղերուն պատմութիւնը պրել կրկնակ չահեկանութիւն ունի, ինչու որ, նախ, այս գիւղերու բնակիչներն եւս բնաջնջուած ըլլալով անոնց պատմութիւնը խափան կորսուած պիտի ըլլայ հայ պատմութեան համար, եւ յետոյ այս գիւղերու տնտեսական, ընկերական եւ քաղաքական կեանքը այնքան ընդհատուած է Հաճնոյ պատմութեան հետ, որ առանց մէկուն պատմութիւնը ներքեւը չունենք կրնար լրիւ եւ ամբողջ միւսին պատմութիւնը, եւ փոխադարձաբար:

Սխա կամ Գօզան Սանճաղը, կը բաժնուի երեք գաւառներու (գաւաններու), ինչպէս, Գարս Պաղաբի, Վահկայի եւ Հաճընի: Մենք հոս առաւելապէս պիտի ուսումնասիրենք Վահկայի եւ Հաճընի հայ գիւղերը, որոնք ամբողջ են Սխեան դպրի հիւսիս տարածուող Տաւրոսեան լեռներուն եւ սարահարթներուն, եւ կամ ալ Ջամանթը եւ Սարսս գետերուն մէջտեղ գտնուող տարածութիւններուն վրայ:

Նախ պիտի տանենք Վահկան եւ անոր ներքակայ հայ գիւղերը, եւ հարեւանցի կերպով պիտի յիշատակենք նաեւ Ցոյն գիւղերը, որոնք այնքան դեր խաղացած են Ռուբինեան Իշխանութեան ժամանակ, եւ յետոյ յաջորդաբար պիտի ուսումնասիրենք Հաճընի Գաւառի Հայ գիւղերը, եւ պիտի յիշատակենք նաեւ այլազգի թուրք գիւղերը:

ՎԱՀԿԱՅԻ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՀԿԱ. ԳԱԻԱՌՐ

Վահկա Գաւառը կը բաղկանայ ընդամէնը 90 *գիւղերէ*, 21,000 *բնակիչներով*, *որոնցմէ հազիւ թէ ութը գիւղեր հայ են*, *ինչպէս Վահկա*, *Եէրկպաղան*, *Գալէ–Տէրէ*, *Սըման–Տէրէ*, *Գը–ղըլ–եէր*, *Քիսէնիթ*, *Գաթա–Քէօյ եւ Թափան*:

Այս հայ գիւղերուն վրայ գրելու պահուն յիշատակած ենք նաեւ Պէլէն–Քէօյը (*Պալեան Քէօյ*), *որ թէեւ ամբողջովին Թըրքական գիւղ մըն էր*, *սակայն ժամանակին անթիւ հմմնուած էր Պալեան գերդաստանի կողմէն եւ էր զուտ հայ գիւղ մը*: *Ցիշուած է նաեւ Բաղէր Թերդը*, *որ Ռուբինեանց Իշխանութեան ժամանակ այնքա՜ն նշանաւոր դեր կատարեց հայոց պատմութեան մէջ*:

Վահկա գաւառին մէջ կը գտնուին նաեւ չորս Ցոյն գիւղեր, *ինչպէս Կեւրիմզէ*, *Պաղչէճիզ*, *Տիմիմ եւ Թաշճը*, *որոնք Ռուբինեան Իշխանութեան հետ սերտ յարեր ունին եւ սիրելի են ամէն հայու սրտին*:

Ասոնցմէ զատ միւս բոլոր գիւղերը կը բաղկանան Թուրք, *ի մասնաւորի*, *Աֆշար ցեղերէ*:

ՎԱՀԿԱ

Վահկա գիւղաքաղաքը կրնուիրէին հաշուելով, *Երկայնութեան* 36° *եւ Լայնութեան* 38° *աստիճաններուն միացած տեղերուն մօտ կը գտնուի*, *և կամ Հաճընի* 18 *մղոն հարաւային արեւմտեան կողմն է*: *Անկիւա չինուած է Տաւրոսի հսկայ լեռներուն կուշաը եւ ծովեղերքէն մօտաւորապէս* 1190 *մեթր կամ* 4000 *ոտք բարձր է*: *Վահկան «ամուր ի բնէ եւ յարուեստ»*, *կը վկայէ Նիկետաս Ցոյն պատմիչը*, *ի վարս Յովհ. Կերկերուժէնի* (*Տե՛ս*, *Սխտաւան*, *Էջ* 161): *Վահկայի արեւելեան կողմէն կը բարձրանայ* 5000 *ոտք հսկայ Քիրաղ–Պէլը*, *Թափանի եւ Հովտուի լեռները*, *թէնգէրլի եւ Գուտ գիւղերը· արեւմուտքէն՝ Քէզլիքճիլի սարահարթները*, *Գըզըլ Եէր եւ Պէլէն Քէօյ*, *հիւսիսէն՝ Ճէլքէ Տաղը*, *որուն գագաթը յաճախ ամառուայ ամէնէն տաք ամիսն անգամ*

ձիւնապատ է, ուրկէ կրնաս տեսնել դէպի հիւսիս՝ մինչեւ Արդէաս լեռը, իսկ դէպի հարաւ՝ մինչեւ Սիս, հարաւէն կը բարձրանան լեռնաշղթաներու բազմաթիւ շարքերը մէկը միւսին նաւէն, որոնց տարածութիւնը կ'երկննայ մինչեւ Քէօլէլի, Դարաճայը, Հօրասմ, եւ վերջապէս ամբողջ Պագրը Օվասը կոչուող երկաթի հովիտը, եւ անկէ ալ Սիս: Իսկ այս լեռներու մէջէն օձապտոյտ կ'երկննայ Սարոսի կապոյտ երիզը հիւսիսէն դէպի հարաւ:

ՎԱՀԿԱՅԻ ԱՐԵՒԵԱՆ ԿՈՂՄԸ ԵՒ ՓԻՐԱՋ-ՊԻԼԸ

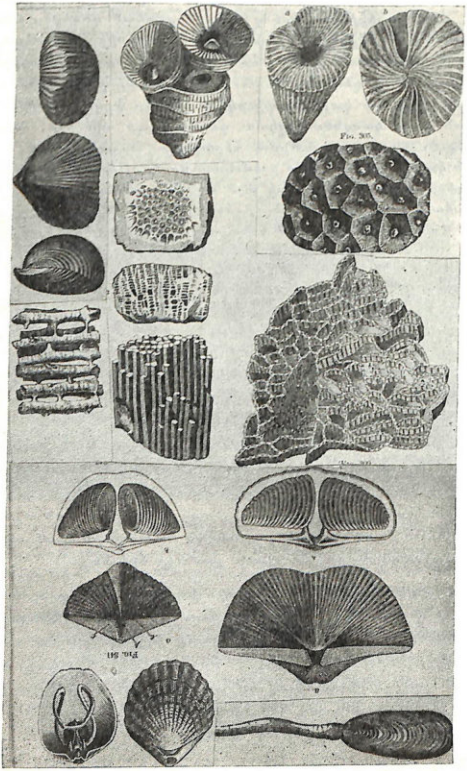
Վահկայի լեռները, սարերն ու ձորերը հաւասարապէս ծածկուած են խիտ անտառներով եւ երկնասլաց մայրիի ու կաղամախի բարձրաբերձ ծառերով: Կլիման ձմեռը խիստ է, ձիւները շատ եւ անձրեւներու առատաբաժինները երբեմն 100 մառնաչափ է տարեկան, իսկ ամառը խիստ հաճելի է օդն ու երկինքը: Ձիւներու եւ անձրեւներու առատութեան պատճառով ամէն սար ու ձոր, ամէն լեռ ու հովիտ ջուրերով եւ ջինջ ու զուլալ վտակն աղբիւրներով ու կեռասկներով ծածկուած է: Ամէն տեղ աչքի առջեւ կը պարզուի կանանչազարդ եւ ընդարձակ արօտավայրեր, ուր ի'արածին ու կը վխտան անթիւ ու անհամար վայրի թռչուններ, կենդանիներ եւ ի մասնաւորի եւրոպական աչքէրներու հօտերն ու խաչինքը:

Բնական դեղեցկութեան տեսակէտով ալ Վահկայի տեսարանը աննման է: Ամէրիկացիներ կը պատճենան իրենց եօսէմիթի հովիտով, որ իսկապէս հիանալի է իր տարնքնդող տեսարաններով, իսկ Վանեցիները իրենց երկրին բնական դեղեցկութիւնէն արբշիռ կ'ըսեն «երկինի մէջ դրախտը, իսկ երկրիս վրայ՝ Վանը»: Վէր. Մանասէ Փափազեան, որ անձամբ տեսնը է վերոյիշեալ տեղերը, որոնց դեղեցկութեան վրայ հիանալով հանդերձ կ'ըսէը թէ, երբ Վահկայի Սիւփիւրիէյի (Սուբր Փրկիչ) բարձունքներուն վրայ կանգնելով սկսաւ դիտել դէպի արեւելք, արեւմուտք եւ հարաւ տարածուող հիասքանչ տեսարանները, այն ատեն կարծեա թէ պահ մը նեմմացան եօսէմիթի հովտին եւ Վանի տեսարանները, Տաւրոսի այս աննման դեղեցկութենից առջեւ: Լաւ կատարութեան մը հակոդութեան ներքեւ անտարակոյս Վահկան պիտի վերածուէր ազգային պարտէզի մը:

1913–ին ամառը Վահկայի չրջանի լեռները խուզարկելու պահուն դտանք անհաչիւ բրածոներ, որոնք լեռներուն կողքը ծածկուած էին: Մանաւանդ Սիւփիւրիէյի (Սբ. Փրկիչ) կոչուող Հայոց Գերեզմանատան չրջակայքը, ինչպէս նաեւ քարաքերին արեւելեան կողմը դէպի Ձէօհմիւրլիւյի լեռները խիտ ծածկուած էին այս քարացած կենդանիներով ու խեցիներով, որոնցմէ լաւագոյն նմոյշներ հաւաքելով մեր հետը փոխադրեցինք Գանեալի Ձէնանեան Գօլեճի երկրաբանական Թանգարանը:

Այս բրածոները ցոյց կուտան որ Տաւրոսեան այս լեռնաչղթաները երկրաբանական Սայլիւրեան չրջանին (Silurian Age) *եւ կամ Անողնահարներու չրջանին* (Invertebrate Age) *ծովերու տակ ընկղմած են, որ յետոյ երկրաբանական այլեւայլ յեղաչրջումներով չուրերը քաշուեցան ու ամփոփուեցան այժմու Միջերկրական Ծովը, եւ սկսաւ ցամաքը երեւնալ:*

ՎԱՀԿԱՑԻ ԱՆՈՒՆԸ — Վահկայի անունը դանազան ձեւերով կը հնչուի, ինչպէս Հայութեան կողմէն՝ Վահկա, Հաճընցկենրու կողմէն՝ Վադդօ, իսկ ընդհանուր թրքութեան եւ տեղացի ժողովուրդներու կողմէն՝ Ֆէքէ: Բրօֆ. Իմմդլ, Վահկայի անունը «Պաքա»ի (Baka) ձեւով կը դրէ (*Տե՛ս*, Hist. Geography of Asia Minor pp 381-382, 386). *իսկ Հայր Կեսնդ Ալիշան անիկա Յունարէն բառ մը կարծելով «Baxa»ի ձեւով կը դրէ Սիսուանի մէջ: Յուպարկութեամբ գտած ենք, որ Վահկայի անունը Լատինական բառ մըն է, որ կը դրուի Վագգա (vacca) ու կը նշանակէ «կով»: Ֆրանսերէն* vache *եւ սպաներէն* vaque *բառե-*

ԱՆՈՊՆԱՀԱՐՆԵՐԻ ՇԲԱՆԻ ԲՐԱԾՈՆԵՐ

բը միևնոյն նշանակութիւնը ունին եւ կը տեղին միևնոյն լսութենական արմատէն: Ինչպէս որ այս լեռները «Տօրոս», «Թօրոս» այսինքն «Ցուլ» կոչուած են նախնեաց կողմէն, նոյնպէս Վահկայի լեռներն ալ յորջորջուած են միևնոյն չարժատիպով «Վաղգա» կամ կով:

Վահկան պիտի ուսումնասիրենք երկու մասերու տակ, այսպէս, Ա., Հին Վահկան, Բ., Նոր Վահկան:

Ա.

ՀԻՆ ՎԱՀԿԱ

Հին Վահկա քաղաքը չինուած է Քրիստոսէ առաջ Հռոմէացիներու կողմէն եւ այդ թուականներէն ի վեր եղած է, Տաւրոս լեռներու մէջ ամէնէն կարեւոր պինուրական կեդրոն: Դաչտային կիլիկիայէն դէպի Կապադովկիա, Մելիտինէ եւ Մեծն Հայաստանի կողմերը երկարող պողոտաներուն վրայ:

Հին Վահկայի վայրն էր նեղակոյ Վահկա վիւղաքաղաքէն մօտաւորապէս հինգ ժամ հարաւ, Պաղ Աբասը կոչուող տափարակ դաչտի մը վրայ, որուն երկայնութիւնը մօտաւորապէս 5–6 մղոն, իսկ լայնութիւնը 2–3 մղոն է, եւ անոր առջեւէն եղեբելով կը հոսի Սիհունի կապոյտ գետը: Այս տեղը ամառը տաք է, իսկ ձմեռը երբեք ձիւն չի տեղար, այլ լոկ առատ անձրեւներ կը տեղան:

ԿԱՍՏԱՂՈՆԻ ՈՒԽՏԸ.— Հայ պատմութեան մէջ յաճախ կը յիշուի Կաստաղոնի Ուխտը եւ կը պատմուի թէ անոնք նորոգուած է Կաստանդինի կողմէն (Տե՛ս, Սիխուան, էջ 518), սակայն անոր տեղը ոտոշ չի գտցուիր, այլ կ'ըսուի թէ Վահկայի խոստ մօտ է: Մեզի կը թուի թէ Հայ պատմութեան մէջ նշանաւոր եղող այս Կաստաղոնի Ուխտը կը գտնուի Հին Վահկայի մէջ, որը այժմ կը կոչուի տեզպինեղու կողմէն Գաբա Քրլիսէ: Գաբա Քրլիսէն կամ Կաստաղոնի Ուխտը չինուած է Հռոմէացիներու եւ կամ Բիւզանդացիներու կողմէն կոփուած հսկայ կրանիթեայ քառակուսի քարերով, որուն տակաւին տեղ տեղ պատերը կը բարձրանան օդին մէջ մօտաւորապէս 100 ոտք բարձրութեամբ: Իսկ այլ տեղերը փլած ու հիմնայատակ եղած է, եւ հսկայ քարերն ալ ցրուած են ամէն կողմ:

Ամենք կը կարծեն թէ Կաստաղոնը Հաճընի մօտ Քէօթիւնի մէջ է, հիմնուելով այն ենթադրութեան վրայ թէ՝ հոն կայ տեղ մը, որ թուրքերու կողմէն Գուշտղան կ'ըսուի, իսկ պատմութիւնը կը հաւատայ թէ Անարզաբայի կողմերը կար նաեւ ուրիշ

Կաստաղոն մը։ Բայց անոնց երկուքն ալ հաւանական չէ, ինչու որ պատմութիւնը կը հաւատայ թէ Կաստաղոնը վահկայի ճիշտ ծօսերը կը դնուի ինչպէս կը վկայէ Մաթ. Ուրհայեցի, «Որ մեծ ի յամուր բերդն որ ասի Վահկա, ի լերան Տօրոս»։

Գարա Քիլիսէն իր հանդուցեալ մօր հետ միասին չքեղութեամբ անսահմանօրէն ընդունուած էր Թուրքիոյ կողմէն որպէս Հայ ազգին Ազգապետը եւ հոն թագաւորական հանդէսներով (1103), Կոկացի Մարկոս ճգնաւորը (1105) եւ Յովհաննէս Կաթողիկոս Թլկուրանցին (1525)։ (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 163, 183, 536)։

Պատմութիւն Հայ Կեսարիայէն կը տեղեկանանք թէ՝ երբեւ հետեւութիւն կար Աշտարան մը, որ պահուած էր Կեսարիա, Սբ. Աստուածածին Եկեղեցւոյն մէջ, որը գրուած էր կաստաղոնի Պօղոսի կողմէն։ Սոյն Աշտարանի կողքին վրայ գրուած էր սապէս,

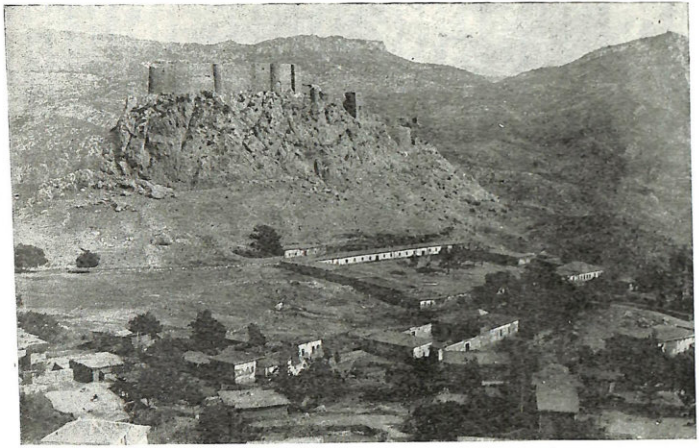
«Փառք... գրեցաւ եւ ծագիւեցաւ եւ զարդարեցաւ Աստուածաբաւթ Սբ. Աշտարանս Քս.ի, ձեռամբ բազմամեղ եւ վիզուն, անիմաստ եւ անցաւոր գրչի Պաւղոսի Գաստաղաւնոյ, ի թվականս Հայոց ի չիւն ՌՍ. (1552), ի գաւառս կեսարիա, կասպազովկացւոց...»։ (Տե՛ս, Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ, հատոր Բ. էջ 1853)։

ՎԱՀԿԱՑԻ ԲԵՐԴԸ.— Հին Վահկայի ամէնէն կարկառուն հերոսութիւններէն մէկն ալ բերդն է։

Բրօֆ. Ուիլիըմ Րէմզի, Անատոլի կողմերը գտած մղոնաքարի մը արձանագրութեան վրայ չենած՝ որ կը կրէ Ք. Ա. 6 թուականը եւ անոր վրայ գրուած է Օգոստոս Կայսրի եւ իր փոխանորդներուն անուններըն՝ կը կարծէ թէ այս համրանէն ու ամրոցները չենուած են Օգոստոս Կայսրի Չանքերովը փոքր Ասիոյ այլազան ժողովուրդները զսպելու, եւ հաղորդակցութեանց համրանը հաստատելու կրկնակ նպատակներով։ (Տես, Historical Geography of Asia Minor, էջ 47)։

Այլ ուր նա կը յաւելու.

«Բերդերը առհասարակ Օգոստ. կայսրի Չանքերով չենուած են փոքր Ասիոյ ամէն կողմը, սակայն յետագային երբ Բիւզանդական կայսրութիւնը ի զօրու եկաւ եւ սկսաւ իր պաշտպանողական ճակատը հաստատել, այն ատեն անոնք կատուցին բազմաթիւ ամրոցներ ու բերդեր անտարակոյս լեռներու գագաթներըը, որոնք թէեւ թշնամւոյն արշաւանքներուն առջեւը կրնային դիմադրել, սակայն երկար պաշարումներուն չէին կրնար տոկալ կերակուրի եւ ջուրի պակասէն»։ Ibid էջ 87։

ՎԱՀՎԱԶՅՈՒ ԱՆԱՌԻԿ ՓՈՇԻՆ
(Որուն Առջեւ Շինուած է Օսմանեան Բանակի Զօրանոցը Ֆառակուսի Ձեւով)

Վահկալի Բերդը չինուած է քաղաքին արեւելեան կողմը տափարակ դաշտի մը վրայէն յանկարծակի բարձրացող, մօտաւորապէս երեք հարիւր ոտք բարձր եւ մէկ մղոն երկար, սեպ ժայռի մը վրայ, որ արեւմուտքէն եւ հիւսիսային կողմէն մատչելի գրեթէ անկարելի է, իսկ արեւելեան կողմը կը դանուի հարթաւոր ոտք գահավիժ ու անդնդախոր ձոր մը: Բերդին մուտքը կը դանուի հարաւային կողմը: Այս հսկայ ժայռին վրայ չինուած է բերդը կրանիթեայ կոփածոյ քարերով ու ապուցուած կրանիթով (սիմէնթով), որուն գործածը կը գտնուի մշտահոս ջուրի երկու աւազաններ: Այս աւազաններու ջուրը Վահկալի հիւսիսային կողմը գտնուող լեռներէն բերուած է լաղումներով (խողովակներով), եւ ժայռը փորուելով ջուրը բերդին գործածը հանուած է: Ճաշու չանապահ ենք գտնել այս ջուրին խողովակը, բայց դժբախտաբար յուսախար եղած ենք մէր քանդերուն մէջ: Բերդին մէջը կայ հսկայ տարածութիւն մը, որ կրնայ քանի մը հազար մարդ պարունակել առանց նեղութեան: Բերդի պատերէն կարուած է լոյսի եւ նշանառութեան համար մանուածք նեղ ու երկայն պատուհաններ կամ լուսանցքներ, որոնք աստիճանաբար կը լայննան դուրսէն դէպի ներսը: Ներսի պատերուն վրայ կան նաեւ բազմաթիւ խաչաններ ու այլ արձանագրութիւններ: Բերդին գործածը տափարակ է եւ ծածկուած է կանանչ խոտերով որպէս ընդարձակ կանանչ մարգապատի մը: 1913-ին էր, որ Վահկալի հարաւապէսէն մանուածք թեյլուսութիւն առնելով, հայրենակից կարապետ Օհանեանի հետ այցելեցինք սոյն բերդը, եւ անոր գործածը ելլելով դիտեցինք Տաւրոսեան անհուն տարածութիւնները, լեռներն ու ձորերը որոնք կը փռուին աչքիդ առջեւ իրենց բոլոր հիանալի ու զմայլելի տեսարաններովը, եւ անմիջապէս մեր երեւակայութեան առջեւէն անցան գործերու յիշատակները, նամանաւանդ Թուրքիոյ Իչխանութեան պատմութիւնը:

Բերդը քանիցս քակելու փորձեր եղան Թրքական կառավարութեան կողմէն, անոր քարերով կառավարական չէնքեր չինելու համար, սակայն անոնց ամէն ջանքերը գրեթէ ապարդիւն մնացին, ինչու որ այդ կոփածոյ քարերը սիմէնթով այնքան ամրացուած էին որ գինուորները կը կրէին խիստ դժուարութիւններ: Հակառակ անոր բերդի հարաւային մասը գործերու ընթացքին քանդուած էր գիշերի ու ուժգնագոյն պայթիւններու կողմէն: Թրքական օրօրոցը չինուած է քառակուսի ձեւով, ճիշդ այս բերդին առջեւը եւ բերդը պաշտպանելու համար կեցուցած են երկու պահակներ, մէկը օրօրոցին եռանկիւ կողմը բերդին առաջնորդող ճամբուն վրայ, իսկ մեւսը՝ բերդին ճիշդ

մատաղը։ Մալթեան Համխոր գահակալութեան տարեդարձի օրը ամբողջ բերդը կը լուսաւորէին մէկ ծայրէն դէպի միւսը, քարիւղի եւ մոմերի խառնուրդին չհնուած ու չալախուած խմորով մը, իսկ անոր տարբառը կը կատարուէին ամէն տեսակ խրախճանքներ ու զօրանոցներ՝ պինուրներու եւ պինուրահանդէսներու կողմէն։ Ասկէ զատ ամէն տարի Զաթիկին մէկ օր պատհուքիւն կը տրուէր Հայ ժողովուրդին երթալու եւ այցելելու սոյն բերդը որ առանն դրեթէ Վահկայի ամբողջ ժողովուրդը հոն կ'ապաւէր մեծամ ու պզտիկով։

Այս բերդը չինողին համար ժողովուրդի բերանը կար սա խօսքը. «Պէն հաշատրմ պիմի հաշ, զըլբրաշ, օղլում հաշատր պէշ իւգ եաշ խամբրաշ»։ Այսինքն, «Ես հազար տարի ապրեցայ եւ ալեզարդ եղայ, իսկ իմ որդիս հինգ տարիւր տարիներ ապրելու եւ տակաւին թերթաշ պատանի մըն էր»։ Այլազանական այս խօսքը կ'ակնարկէ Հռոմէական ու Բիւզանդական պետութիւններուց, որոնցմէ առաջինը իշխեց այս կողմերը հազար տարի, իսկ անոր որդին Բիւզանդական կառավարութիւնը մօտաւորապէս հինգ հարիւր տարիներ իշխելով հրապարակը թողուց այլ իշխանութիւններու։

Այս բերդէն զատ Վահկայի մօտերը, կան հին բերդերու աւերակներ եւ պատմական հետաքրքրական տեղեր։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆՔ.— Հին ժամանակներէ ի վեր այս կողմերը թատերաբեմը եղած է այլեւայլ ազգերու արշաւանքներուն։ Հռոմէական լեգէոններուն հոս գալէն առաջ, այս լեռները՝ մինչ ալ եղած են անվերջանական ցեղերու կեդրոնն ու ապաստանարանը։ Սակայն Հռոմէացիներուն կողմէն այս լեռնականներուն հնազանդմամբ կարգ ու կանոն հաստատուած է։ Հռոմէացիներէ յետոյ անկիա անցած է Բիւզանդական Կայսրութեան ձեռքը մինչեւ 1080 թուականներուն, որ առանն Հռոմանոս Ալեք Մարթաքաքէն նկոզ Ռուբէն իշխանի կողմէն կը պրաւուի Վահկային փչ մը դէպի հիւսիս դանուող Կիւբիւմզի դիւղը, եւ հոն կը հիմնուի Կիլիկեան Իշխանութեան թանձրութիւն։ Ցետոյ Ռուբէն Իշխանի որդին Կոստանդին Ա.ի կողմէն Վահկան եւ իր սահմանը բերդը խաչակրութեամբ պրաւուելով 1097–ին Ցոհաննես ձեռքէն, անկիա կը դառնայ Ռուբինեան Իշխանութեան մայրաքաղաքը։

Այս մասին ժամանակակից Վահրամ Պաումիչը կը գրէ,

«Հռչակաւոր դղեակին տիրեալ,
Այնմ որ վահկայն էր կոչեցեալ,
Ցորում եւ տուն իճիեան եղեալ,
Եւ տէրութիւն ասոդ հաստատեալ»։

Եւ յետոյ այս Վահկա բերդին խարխլութեամբ առման մասին կը պատմէ թէ, ռազմավառօք ժամանակ Կոստանդին Ծոպոնեայ իբրեւ վառօտական, յանկարծակի կը հանուն իրենց թագուհեայ պէնգերը եւ բերդէն ներս խուժելով կը գրաւեն զայն Յոյներու ձեռքէն: (Տե՛ս, Սխուռաւ, էջ 162):

Կոստանդին Իշխանը հետզհետէ կը գրաւէ գրեթէ ամբողջ Տաւրոսեան երկիրը, եւ այս առիթներու Եւրոպական Աշակերտները գալով Սուրբ Երկիրը անհաւատանալու ձեռքէն ազատելու համար, մեծ դժուարութեան ու անօթութեան կը մատնուին կիլիկեան դաշտերու կողմերը, եւ ահա Կոստանդին Իշխանը՝ իր պէնտրներով եւ ուտեստով, անոնց օգնութեան կը փութայ: Այս պատառաւ, պատմութեան մէջ, առաջին անգամն ըլլալով, Հայ Ցեղը եւ Եւրոպացիները իրարու հետ քաղաքական սէրտ առընչութեան կը մտնան, իսկ յետոյ ալ ընկերական ու ընտանեկան փոխադարձութեանց կըսկսին, որը կը չարունակէ ամբողջ Կիլիկեան Իշխանութեան տեւողութեամբ:

Կոստանդինի յաջորդը՝ Թորոս Ա., Մանուելեան եղբայրներու բերդէն կողոպտուած ստացքով զայն չբեղդուց: Անոր եղբայրը Պաղտ Լեւոնի ժամանակ, 1137–ին, Յովհաննէս Կոմնենոս Կայսեր յարձակման դէմ երկար դիմադրեց Վահկան, բայց յետոյ կիջայ ստացնէրէն Կոստանդին անունով հսկայ մը մեհեստարի հրաւէր կարդալով՝ եւ ստուտա անուն Ծոպն հսկայի մը կողմէն չպղեցուցաւ: Եւ այսպէս Վահկայի բերդը գրաւուելով՝ Կոստանդին բռնուեցաւ եւ չղթայակապ տարուեցաւ Կ. Պոլիս: Աքսորի պահուն, ծովու վրայ թէեւ անգամ մը խոյս տալ, սակայն, կրկին բռնուելով տարուեցաւ Կ. Պոլիս:

Այս պատերազմի ժամանակ Թորոս Բ. եւս, իր հօր Պաղտն Լեւոնի հետ գերի տարուեցաւ Կ. Պոլիս: Պաղտն Լեւոնի գերեվարութենէն յետոյ Յաճուտ, Վահկան եւ Դրզրզեկը եւ անոնց չբզկակցը գրաւուեցաւ Դանիշմէնտ Մէլիք Ահմէտ ամիրայի կողմէն, 1138–1139, (Տե՛ս, Սխուռաւ, էջէ 52, 191):

Թորոս Բ. մօտաւորապէս ութը տարիներ Կ. Պոլիս կենալէ յետոյ, անկէ գաղտնաբար փախելով՝ կը վերադառնայ Վահկա 1145 թուականին, եւ իր նախնիքներու չուգէն ընթանալով՝ չբնորհէ Վահկա բերդի անառիկ ու ռազմական դիրքին, կրկին կարող կ'ըլլայ տիրանալ իր նախնիքներու երկրին եւ վերահաստատել Կիլիկեան Իշխանութիւնը: Թորոս Բ.ի կողմէն Վահկայի բերդը կը կոչուի «Ահեղ Բերդ»:

Այսպէս Վահկան եղաւ Ռուբինեանց Իշխանութեան մայրաքաղաքը եօթանասուն տարի չարունակ, մինչեւ որ Թորոս Բ.–ի յաջորդ Մլեհը՝ մայրաքաղաքը Սիս փոխադրեց, որմէ յետոյ

վահկան սասցաւ երկրորդական տեղ մը, եւ անոր բերդը դարձաւ ասպնէնտ արքեպարան, ինչպէս որ երբեմն հոն կայանած էր Նեբոսկ Լամբրոնացիի եղբայրը Լամբրոնի իշխան Հեթումը, որ յետոյ կրօնաւոր դարձաւ: Այսուհդ բանտարկուեցաւ նաեւ Լեւոն Մեծի առաջին կինը Ռիթա, որուն դէմ ամբաստանութիւն լսուած էր:

Կիլիկիան Իշխանութեան անկումէն յետոյ, չատ հաւանական է, որ Վահկան պահէց իր անկախութիւնը Հայ իշխաններու ձեռքին տակ, ինչու որ պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ՝ Կիլիկիան Իշխանութեան անկումէն յետոյ Դաշտային Կիլիկիոյ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը ապաստան գտաւ Տաւրոսի լեռնային ծերպերուն մէջ: Տակաւին Հայ Իշխանութեան ժամանակ Տաւրոսի լեռներուն մէջ արդէն սկսած էին տարածուիլ խաչնարած Թիւրքմէն ցեղերը եւ Քիւրտ ալիրէթներ ու Եիւրիւքներ, իսկ Կիլիկեան Իշխանութեան անկումէն յետոյ անոնք ահեղ թափ առացան Կիլիկիոյ ամէն կողմը: Զիլ Գաթիրեան Թիւրքմէն ցեղերը զօրանալով իշխեցին Մարաչի կողմերը, եւ ժամանակ մը յետոյ այնքան տարածուեցան, որ գրաւեցին Դաշտային Կիլիկիոյ գրեթէ ամէն կողմը, եւ անկէ յառաջանալով գրաւեցին հիւսիսի Տաւրոսեան լեռները: Վերջապէս 1467–ին Վահկա եւ իր ընչակալքը, եւ Հաճըն ու իր ընչակալ գիւղերը, ինչպէս Բանըլըգ, Ռէօթիւն, Աչէ, Եւայն, անցած էին արդէն Շահ-սուար Ա.ի սերտպետութեան տակ: Բամպան Օղլուները գրաւեցին Ատանան ու իր ընչակալքը մինչեւ Սիս, իսկ Թիւրքմէն Աֆշար ցեղերը հետզհետէ զօրանալով հաստատուեցան Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ: Եւ վերջապէս անոնցմէ մի ոմն Զօպան Օղլուն, 1640–ին, իր սերտպետութեան տակ անցուց ամբողջ Հիւսիսային Լեռնային Կիլիկիան, Սիսէն մինչեւ Հաճըն եւ անոնց անուռնով սոյն տեղերը կոչուեցան ԶՕՊԱՆ ՏՈՂԸ:

Զօպան Տաղը կը բաժնուի երկու մասի, ինչպէս՝ Զօպանը Շարքի, այսինքն Արեւելեան Զօպան, որուն կեդրոնն էր Կիւրլէչէն, իսկ Զօպանը Ղարպի, այսինքն Արեւմտեան Զօպան, որուն կեդրոնն էր Գէլէն Քէօյ եւ կամ Պալեան Քէօյ: Այս երկիրը Զօպաններու ձեռքին տակ մնացած է մինչեւ 1865 թուականը, որ առեն Օսմանեան զօրքերը գալով անոնց յաղթած ու բնաջնջած են: Սակիկ յետոյ է որ իսկապէս այս կողմերը կ'իյնայ Օսմանեան սերտպետութեան տակ: Մենք պիտի տանք Զօպան Օղլուներու մանրամասն պատմութիւնը գրքին երրորդ մասին տակ, անոր համար աւելորդ կը նկատենք անդամ մըն ալ կրկնել հոս:

Բ.

ՆՈՐ ՎԱՀԱՆ

Արդի Վահան չնուաճ է Ծէբէ–Տաղին կուչը, մօտաւորա-պէս դէմ ժամ հեռու, եւ հիւսիսային կողմը Հին Վահան քաղա-քի աւերակներէն: Բնութիւն հոս բլլալովը բնական է, որ այս վայ-րը հիներէն ի վեր բնակուած էր քիչ եւ կամ չատ բնակիչներով: Սակայն եւ այնպէս անոր բնակուելեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր պինուորականութիւնն ու պաշտօնէութիւնը եւ մեկ կը թուի թէ՝ Նոր Վահանին հիմերը դրուելու երբեւ քաղաք աւելի եւս Թուրքիան Իշխանութեան պատճառով: Եթէ այս ենթա-դրութիւնը չմտածէ է, ուրեմն Անիէն գաղթող Հայ ժողովուրդի մէջացումն է, որ հիմը կը դրուի Հայկական Վահանին: Անիկա եօթանասուն տարիներ Թուրքիան Իշխանութեան մայրաքաղաք ծառայելէ յետոյ սկսեր է անչքանալ մայրաքաղաքին Սիս փոխա-դրուելովը:

Կիլիկեան Իշխանութեան անկումէն յետոյ ալ, ի մասնաւո-րի Դաշտային Կիլիկիայէ երկրորդ գաղթականութիւն մը գալով հասատատուէք է: Ցետոյ այս կողմերը եկեր հաստատուէք են այլ եւ այլ կողմերէ Հայ ընտանիքներ եւս, ինչպէս Պարսկաստանի կողմերէն եկեր են Աճէմ օղլու ընտանիքը, Գարաճալըչէ եկեր է Գարաճալը ընտանիքը, որ ամբողջութեամբ խաչնարածու-թեամբ կ'զբաղէին: Մրընչեան ընտանիքը եկեր է հաւանաբար՝ Մանաչէն եւ անոնց մէկ մասը գաղթեր է Հաճըն: Երկաթագործ Վահիմ Վարպետ Տէմիրճեան, Եէմիմ օղլու եւ Քէօր–Օղլանեան ընտանիքները եկեր ու հաստատուեր են Հաճընէն. այս տոհմերը գրեթէ նախնիքը՝ Պօղոսեան ընտանիքը գաղթեր են Սիսի կող-մերէն, իսկ ուրիշ ընտանիքներ եկեր ու հաստատուէք են Թա-փանէն, Գըզըլ Եէրէն, Քիւճիւքէն եւ Նամանուանդ Սիսէն:

Ամբողջ Վահկայի մէջ անկուած է պտղատու ծառեր, ինչ-պէս ընկուզենի, թթենի, խնձորենի, նռնենի, եւ գրեթէ ամէն տան առջեւը պարտէզ մը կայ, այնպէս որ հեռուէն դիտողին համար ամբողջ քաղաքը հսկայ պարտէզի մը երեւոյթը կ'ունէ: Քաղաքն ունի իրեն յատուկ լաւ չուկայ մը բաղկացած 50–60 խանութներէ, որուն պղտասան եղերուած է կանանչ ծառերով: Ունի քաղաքէն ժամ մը դէպի հարաւ Պաղտասը կոչուած տեղը երկու ջրատացներ, եւ քաղաքին մէջը՝ լաւ բաղնիք մը, ինչպէս նաեւ դինուորական երկյարկանի ընդարձակ ու օդասուն հիւան-դանոց մը չքնաղատուած ծառերով ու ծաղիկներով եւ բակին մէջ ունենալով վազուն ու մաքուր ցայտաղբիւր մը:

ՀԱՆԲԵՐԸ.— Վահկայի առջևէն անցնող Սարսս Գետի արևելեան կողմը, Թուտ գլուխէն դէպի հարաւ, մինչեւ Սիս տարածուած երկիրը, որ Պաղըր Օվասը անունով ծանօթ է՝ յայնի է իր բուսական եւ մանաւանդ մետաղային հարստութեամբ: Բնակիչ աչխարհագիրը կը կարծէ թէ՝ Պլպարս Սուլթանի հետ՝ Լեւոն Բ.ի դաշնագրութեան համեմատ (1282) եպիսկոպոսներուն տարեկան հարկ տուած 1000 ոսկեկառք երկաթը, բեւեռները եւայլն, այս տեղերու հանքերէն կը հանուէին: Պաղչէհիղ Ծոյն գիւղը նշանաւոր է մինչեւ հիմա իր արտադրած ընտիր երկաթին համար, որ ամբողջ Վահկայի եւ չըրչամպէի երկաթի պէտքերը կը հայթայթէ: Իսկ Կիւրիւմզէի կողմերը կան երկաթի եւ պղնձախառն ոսկիի հանքերը, եւ Վահկայէն քիչ հեռու Սրսան Ցէրէի մէջ կայ հսկայ ապի հանքը, որ դիւղացիները լերան տակէն բղխող ջուրը եւացնելով ի՛սոսնամային իրենց ապը, սակայն, դժբախտաբար, Թուրք կառավարութեան կողմէն արգիլուելուս: Աւստրիացի ուղեւորներ ալ մետաղային հանք գտեր են Պէչէն Քէօյ եւ Գարամանը կոչուող գիւղերուն մօտերը:

ՋՈՒՐԵՐԸ.— Վահկան ունի չափազանց առատ ջուր: Քաղաքին մէջէն կը բղխեն չորս հատ ազբիւրներ, որոնց ջուրը չատ պաղ եւ թեթեւ է: Իսկ հիւսիսային–արեւմտեան կողմը, քաղաքէն դէպ ժամ հեռուէն կը բերուի՝ լաղումներով, ԲԻՕՒՐԻՆԵՐ ըսուած խոշոր ջուր մը, որը կը հայթայթէ քաղաքին հիւսիսային եւ արեւելեան կողմի ժողովուրդին պէտքերը, ինչպէս նաեւ զօրանոցին, մզկիթին եւ զինուորական հիւանդանոցին ջուրերը:

Ասկէ զատ կայ նաեւ քաղաքին եղերքը, հինգ վայրկեան դէպի հարաւ, խոշոր վազուն ջուր մը «ԹԱՊԱԳ ԽԱՆԵԻ» ազբիւրը անունով, որու ջուրը թէեւ խիտ պաղ է, սակայն եւ այնպէս ծանր է, եւ առհասարակ անբիկա կը գործածուի Վահկայի պարտէզները ոռոգելու համար:

Հարաւային–արեւելեան կողմէն կը հոսին նաեւ օձապտոյտ կերպով Սարսի հսկայ կապոյտ ջուրերը գրեթէ առանց օգուտ մը ընծայելու տեղացիներուն, որը յատաջդէմ ու լուսամիտ կառավարութեան մը ձեռքը պիտի դառնար եւիթարական ուժի եւ հարստութեան հսկայ չափաւոր մը:

Վահկայէն մէկ ու կէս ժամ դէպի արեւմուտք մայրերի եւ կաղնիի հսկայ ու խիտ անտառներուն կեդրոնը ճիշտ ժայռի մը մէջէն կը բղխի «ԳԸԶԸԼ ՕԼՈՒԳ» անունով ջուր մը, որը չատ պաղ է եւ թեթեւ, եւ հաւանական է որ անոր մէջ կը գտնուի ծծումբ, որ կը ատաթէ մարսողութեան: Անոր համար թէ՛ Վահկայի եւ թէ Զուխուր Օվայի ժողովուրդին ամառանոցը եղած է:

Կայ նաեւ, Վահկայի հիւսիսային կողմը, Քէյիր (Քարայր) բսուած տեղը, ուր կան «Այրան Օլուգի» եւ «Ջաթիալ Օլուգի» հիանալի ջուրերը: Քաղաքին հարաւային կողմը՝ Պաղտասը բսուած վայրն ալ կան բազմաթիւ ապրիւրներ եւ դեսուկներ: Կան նաեւ բազմաթիւ վտակներ եւ ապրիւրներ Վահկայի արեւմուտեան կողմը, Վահկայի այգեհատներուն մէջ: Ամէն կը բղխի նամանաւանդ Նանիսի Փեռը, որ էլմա Օղլուի գաշտերը անհուած չերամաբուծութեան թթենիի ծառերն ու պարտէզները ոռոգելով եւ ջրապտոյտը գործելով կ'երթայ ու կը միանայ Սարոսի կապոյտ ջուրերուն հետ: Գարնան ձիւնհալին, ամէն տարի կանանաւորապէս կը բղխեն նաեւ Կէօչիւքի լեռներու տոբրուէն ՉԻՒՄՄ անունով խոշոր ջուր մը եւ ամառուն մը չսպառելէ յետոյ կ'անհետանայ:

Վերջապէս Վահկայի հարաւն ու հիւսիսը, արեւելքն եւ արեւմուտքը, լեռն ու ձորը, ամէն կողմ կը բղխին բազմաթիւ ջուրերը, կաթի պէս ճերմակ, տաք պէս պաղ, առատ և թեթեւ:

ՎԱՀԿԱՆ ԻԲՐԵՒ ՀՈՎՈՒՈՑ.— Վահկան թէեւ իր հին փառքէն զրկուած էր Հայ իշխանութեանց Սիս փոխադրութեամբ, սակայն իր յարաբերութիւնը երբէք խզուած չէր Սիսի եւ Զուխուր Օվալի հետ: Հին առնուներէ սկսեալ մինչեւ արդի ժամանակները՝ Վահկան եղած է Սիսի ամառանոցն ու հովուացը, իր առողջ կլիմային եւ մաքուր, վճիտ ու զուլալ ջուրերուն պատճառաւ: 1675–ին Ֆրանսական դեսպան Նուանդել կը գրէ՝ ամառուան օդին տաքութեան պատճառաւ, Սսոյ ժողովուրդին մէկ մասը կ'ելլէ հովուացները, իսկ վանականները կ'երթան՝ Վահկա: (Տե'ս, Սիսուան, էջ 229):

Ամէն տարի, Յունիսէն սկսեալ, դեղնած ու դալհատաթ Սբ–սեղիներ, Գարս Պաղտրցիներ եւ այլ Զուխուր Օվացիներ կուգան Վահկայի օդը ծծելու, զուլալ ու պաղպաղակ ջուրերը խմելու, եւ առատ ու համեղ պտուղներն ուտելու համար, եւ քանի մը ամիս արձակուրդէ յետոյ անոնք կը վերադառնան իրենց տեղերը՝ առոյգ ու կայտառ:

Ահաւասիկ այս է պատճառը, թէ ինչո'ւ համար Վահկայի մէջ, համեմատաբար, աւելի ծեր ու ալեփառ մարդիկ կը գըտնուին 85–90–100 տարեկան, քան այլ շատ մը բազմամարդ քաղաքներ:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՊՏՂԱՏՈՒ ԾԱՌԵՐԸ.— Վահկայի լեռներուն մէջ առատ է նաեւ բուսականութիւնն ու պտղատու ծառերը: Ամէն կողմ ծածկուած է ընդարձակ արօտավայրերով, մայրիի, կազամախի եւ կաղնիի հսկայ անտառներով եւ դոյն–

զգոյն բուրումնաւէտ ծաղիկներով եւ կանանչ մացառներով ու պուրակներով: Լեռներու մէջէն ճամբորդելու պահուն կ'զգաս թէ ամբողջ օդը լեցուած է բուրմունքներով: Այս լեռներն ու անտառները՝ ծածկուած են ամէն տեսակ պտղատու ծառերով, ինչպէս որթատունկով, թթենիով, ընկոյզենիով, դիքենիով, նռենիներով, թզենիով, սալորով, խնձորով, կեռասով, հինով, ծիրանով, մէնէկիչով, ու դեռ հազար ու մէկ տեսակ ծառերով, այնպէս որ ժողովուրդը կրնայ լեռները երթալ ու ձրիաբար ժողվել ամէն տեսակ պտուղներ ու տուն բերել:

Ահաւասիկ այս էր պատճառը, թէ ինչու համար Վահկայի ժողովուրդը կզղացած էր եւ մնացած՝ ոտէտ: Երբ Խարբերդի եւ Հաճընի ժողովուրդը չարան չարան կը դիմէին դէպի Զուխուր Օվա կամ Դաչտային կիլիկիա, ձգելու համար իրենց ապրուստը, Վահկայի ժողովուրդը՝ ընդհակառակը, պէտքը չէր զգար իր ծննդավայրէն հեռանալու:

1913–ին երբ Գոնիայի ձկնանման Գօլէչէն ամառուան վտանգի համար ծննդավայրս Վահկան եկեր էի, հոն երկոյ մը քաղաքին աչքառու անհատներուն հետ ժողոյ մը դատարկելով մեր խորհուրդին նիւթ ըրած էինք թէ ինչ կերպով կրնանք օտար քաղաքներ զրկել մեր երիտասարդութիւնը, որպէս զի անոնք երթան ու տարբեր բաներ սեռնելով ու սորվելով նորութիւններ մտցնեն ի Վահկա, եւ այսպէսով սատարեն անոր յառաջդիմութեան ու զարգացման:

Վահկայի եկամտաղբիւրներէն մէկն ալ՝ անոր մէջ գտնուող անթիքաճառներն (antiques) (հնութիւններ) են: Հին ժամանակներէ ի վեր այս քաղաքը լինելով մեծաքոյր կայսրութեանց դիւանատունի կեդրոն, բազմաթիւ ժողովուրդներ ասկէ եկեր ու անցեր են, եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը հոն թողուցեր է իր հետքն ու գրամները: Վահկայի ժողովուրդը չարունակ կը հաւաքէ փողոցներէն այս անթիքաճառները, եւ գրեթէ ամէն ամառ անթիքա հաւաքողներ գալով մուհեճիէներու մէջտեղով լուր կը տրուի ժողովուրդին եւ այս անթիքա հաւաքողներու կողմէն անոնք չնչին դրամով մը գնուելով՝ կը տարուին եւրոպական քանդարաններու:

Կը պատմուի թէ Վահկայի ամէնէն ազդեցիկ թուրքը Մուսթաֆա Զաւուշ՝ որ նախապէս պարզ Քիւրտ մը եղած է զօրանոցին մէջ, իր դիւուրական ծառայութենէն արձակուելէն յետոյ Վահկա մնացած է, եւ քանի մը տարի վերջ գրամական հսկայ գանձ մը գտեր է Բերդի արեւելեան կողմը թաղուած, եւ այս կերպով չիներ է իր ահռելին հարստութիւնը եւ ժամանակի ընթացքին եղած է Վահկայի ամէնէն ազդեցիկ ու ահարկու դէմքը:

Վահկայի ժողովուրդին մէջ ընդհանուր էր այն աւանդութիւնը թէ՝ Վահկայէն ժամ մը դէպի հարաւ Պաղ-աթաթը կոչուող տափարակ դաշտ մը մէջ կանգնող Թարա Քիլիսէյի աւերակներուն ճիշտ արեւելեան կողմը Սարա-Մէրի (Սարա Մայր) ջուրին եղերքը տակաւին կայ հսկայ կաթսա մը գանձ ու գոհաբերելիք թաղուած հին իշխանութեանց կողմէն: Թէեւ յաճախ այս տեղերը անձամբ գացած պտտած եմ, սակայն Թրքական տիրող իշխանութեանց վախէն ու ապահովին անկարելի էր այդ տեղերը պեղել ու խուզարկել:

ԶԻՒՂՄՈՒՆԲԸ.— Վահկայի գլխաւոր զբաղումները եղած են երկրագործութիւնը եւ խաշնարածութիւնը: Վերջերս սկսած էին նեղմտնել չերամարուծութիւնը եւ անոր համար քաղաքին մօտաւորապէս ժամ մը հարաւ գտնուող «Լիմա Օղլու» կոչուող ապարանները վերածած էին թթենիի ծառաստաններուն, սակայն 1915–ի աւերահանութեանց ընթացքին անոնց բոլորն ալ փճացան: Անոնք կ'զբաղին նաեւ այծի մորթի եւ վայրի կենդանիներու մուշտակի առեւտուրով, որոնք չատ տարբի են, եւ կը դրկուին Ամասիա ու Մերսինի ճամբով դէպի եւրոպական երկիրները:

ԶՐՕՍԱՆԲԸ.— Վահկայիներուն ամէնէն չատ սիրած զբօսանքն էր կաքաւի որսորդութիւնը: Տարուան լեռներու գրեթէ ամէն կողմը վայրի անասուններով եւ այլազան թռչուններով լեցուն է, սակայն չենք կարծեր թէ անոնց որեւէ մէկը կրնայ բաղդատութեան գրուիլ Վահկայի եւ իր անմիջական շրջակայքի վայրի թռչուններուն, նամանաւանդ իր կաքաւի անթիւ ու անհամար երամներուն հետ: Անոր համար կաքաւի որսորդութիւնը այս վայրերու բնակիչներուն համար դիւրաւոր զբօսանք եղած է անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր: Մինչեւ անդամ Հայ բաղդատուհանց վերջին թաղաւոր Գագիկ Բ. կաքաւի որսորդութեամբ կ'զբօսնուր երբ Կիպիոթրէի մէջ Մանուէլեան եղբայրներուն դղեակը երթալով անոնց կողմէն բռնուելով խեղդուեցաւ, որու մահուան վրէժը լուծեց յետոյ Թորոս Ա. սպանելով անոր բնակիչները եւ գրաւելով բերդը:

Կը պատմուի նաեւ թէ՝ Թորոս կաքաւի որսորդութեան ըրած ատենը հասու բարձրբերդ եւ ներս մտնելով խարէութեամբ եպիսկոպոսը սպանելով այդ բերդին տիրեց, որ կը դանուէր խիստ անմատչելի լերան մը վրայ: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 147–148):

Կը յիշուի թէ Գօգան Օղլուներուն ալ գլխաւոր զբօսանքը եղած է կաքաւի որսորդութիւնը, ինչու որ այստեղի կաքաւներուն մխը աքանչելիօրէն համեղ ու թարմ կ'ըլլայ:

ՀԱՑԵՐՈՒ ԵՒ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՓՈԽ-ԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Եղած է միշտ սիրալիր ու բարեկամական, այնպէս որ այս երկու ժողովուրդները սովոր էին զիրար կոչել «կնքմի եւ տայր», այսինքն, հօրեղբայր եւ մօրեղբայր: Ամէնէն սոսկալի ժամանակներն անգամ թուրքիր որեւէ նեղութիւն մը առած չեն Հայերուն, եւ չեն թողուցած ալ որ դուրսէն որեւէ նեղութիւն տրուի անոնց:

ԹՈՒԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑՈՑ.— Վահկան ի հնումն բաւական մեծ քաղաք մը եղած է՝ դառնալով անոր հնութիւններէն: Սահկայն անկիւա նեղկայիս պզտիկ գիւղաքաղաք մըն էր: Մուրատ Բէյ-ի, 1840 թուականին, կը գրէ, որ Վահկայի մէջ կայ 100 տուն հայ: Պարտիզպանեան, 1863–ին, կը գրէ, որ հոն կայ 200 տուն: Ուրս պիտեան Զէհտչէֆ, որ ասկէ վերջ նեղ 1853–ին, կը պատմէ թէ՝ 150 տուն կայ, իսկ Կիւլեկեան Ընկերութեան համաձայն, 300 տուն Հայ կայ հոն: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 161):

1915–ին Վահկայի ամբողջ բնակչութիւնը մօտաւորապէս 2500–3000 էր, բազկացած հայերէ եւ թուրքերէ, որուն մեծամասնութիւնը Հայ էր, իսկ մնացածը Աֆշար, Թիւրքմէն, եւ պետութեան ու կառավարական պաշտօնեաներ էին: Այս բնակութենէն զատ, հոս էր նաեւ Օսմանեան Հօթերորդ զօրաբաժնի կեդրոնը: Զօրանոցը չինուած էր ճիշտ Բերդին առջեւը, տափարակ դաշտին վրայ, քառակուսի ձեւով, ուր միշտ կը պահուէր 1000 կանոնաւոր եւ պահեստի պինուոր:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԱՒԱՆԱՆՔ

Վահկայի Հայ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կը պատկանէր Հայց. Առաքելական Եկեղեցիին, իսկ փոքրամասնութիւնը՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին: Վահկայի մահմետականները ունէին մզկիթ մը եւ տարբեր գպրոց մը միայն:

ՀԱՑՑ. ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.— Հին ժամանակներէ ի վեր Վահկայի ամբողջ Հայ ժողովուրդը կը պատկանէր մի միայն Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյն, մինչեւ 1892 թուականները, այդ առեններուն սկսաւ Ամերիկեան միսիոնարներու միջոցաւ մուտք գործել Բողոքականութիւնը:

Անկիւա հին ժամանակները ունեցած է չորս եկեղեցիներ, ինչպէս որ պատմութիւնը կը հաւաստէ, որոնք էին Սուրբ Աստուածածին, Սուրբ Յովհաննու եկեղեցին, կաստաղոնի Ուխտը եւ կարմիր Լերան Վանքը (Տե՛ս, David Beg, La Question de Cilicie, էջք 57–58):

14–րդ դարուն Սր. Նշան անունով եկեղեցի մըն ալ կը յիշուի Սուրբ տեղեաց մէջ, բայց կ'ըսէ Հայր Ղ. Ալիշան, այդ մա-

սին բան մը չկրցինք տառզել: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 163–223):

Իսկ Հայր Ինճիճեան կը գրէ թէ՝ հոն կային ուրիշ եկեղեցիներ, ինչպէս՝ Սբ. Հրեշտակապետ, Սբ. Թորոս, Սբ. Մինաս, եւ Սբ. Գէորգ, եւ Սբ. Յովհաննու Մեծաստանը, կիսաւեր վանք մը, եւ եկեղեցի մը Սբ. Աստուածածնի անունով, որ կը կարծուի թէ Ներսէս կաթողիկոսի կողմէն չինուած է (Տե՛ս, Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, էջ 164, տպագրուած ի Վենետիկ, 1806–ին): Բայց Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կ'ըսէ թէ՝ այժմ անոնք ինծի ծանօթ չեն, եւ 1836–ին՝ երբ Աւարթացի երկրագործները անկէ կ'անցնէին, հաւանական է, որ անոնք կիսափուլ վիճակի մէջ էին արդէն: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 163):

Այնպէս կ'երեւի թէ այս յիշուած եկեղեցիները դոյութիւն ունէին Վահկայի մէջ, քաղաքին՝ Զիւլ Գաստիբեան Շահսուար Ա.ի կողմէն՝ 1467–ին դրաւուելէն առաջ:

Վահկայի արդի եկեղեցիին անունն է Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի, որ հիմնուած է քաղաքին ամէնէն բարձր տեղը եւ ունի սերբական դիրք մը: Շատ հաւանական է, որ անկիա ներսէս կաթողիկոսի կողմէն չինուած է եւ կը պարունակէ հարթաքանդակ (bas relief) նկարներ: Այս եկեղեցին չինուած է աւելի հին եկեղեցիի մը հիմերուն վրայ, որուն սիմէնթ-ով (Cement) չինուած հիմնաքարերն ու պատերը տակաւին կը տեսնուին, նամանաւանդ արեւելեան կողմը: Սուրբ Նշանի եկեղեցին հաւանական է բերդին հարաւային կողմը չինուած էր արքայական ընտանիքին ու ամենամեծարգոյ պաշտամունքին համար, որ այժմ չէ կարելի բան մը դուշակել: Կարմիր Լերան վանքը շատ հաւանական է Վահկայի մօտ եղող Գրըղլ եէրի վանքը եղած է ինչու որ Վահկայի մէջ այդպիսի որեւէ վանքի մը աւերակները չենք տեսներ:

Վահկայի այժմու Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին ունէր երեք քահանաներ, ինչպէս, Տէր Յակոբ Քահանայ, մականունեալ Բըրլանթը Քէշիշ, Տէր Գէորգ Քահանայ, եւ Տէր Սահակ Քահանայ Աչապահեան: Այս Աչապահենք շատ համբաւաւոր եղած են իրենց քահանայական տոհմ, որ կաթողիկոսական եղած են Աթոռի սեմական չորս աշէրը՝ ինչպէս Սուրբ Լուսաւորիչի, Նիկոպոլսոյ, Սեղբեսարոսի, եւ Պարսամայ, դրաւելով կը պահէր այդ տեղ իրենց ժառանգական աւանդ: Այս տոհմէն էին Սսոյ Աչապահեան կաթողիկոսները, որոնք սերնդաբար վարեցին կաթողիկոսութիւնը: Վահկայի ամէնէն վերջին քահանան էր Տէր Ներսէս Գետրոսեան, որ շատ համեստ ու ժողովրդի կողմէն սիրուած անձնաւորութիւն մըն էր:

1904–1905–ի տարիները հոս նշանակուած էր Մեսրոպ Վար-

դապետ Ամատունին, Խվէբէկցի, որը չատ զարգացած եւ ուսեալ մէկն էր, եւ բաւական հմուտ էր նաեւ բժշկութեան, որով խիստ օգտակար եղաւ տեղացի ժողովուրդին թէ հոգեւորապէս եւ թէ՛ ֆիզիքապէս: Կ՛իմանանք թէ նա այժմ կ՛ապրի Պուլղարիոյ մէջ:

Վահկայէն ելած են կարեւոր անձնաւորութիւններ, որոնցմէ սոսրեւ կը յիշենք հետեւեալները:

1.— Կոստանդին Զ· Վահկացի կաթողիկոս, որ պաշտօնավարած է 1430–1439–ը: (Տե՛ս, Օրմանեանի Ազգապատում, հատոր Բ· էջ 2063–2090):

2.— 1145 թուականներուն ենովք անունով Վահկացի վիճակեան մը կար, որ Հայկական Ծէսերը անգոնեզով Յունականին կը միաբէր: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 162):

3.— 1280 թուականին Սուխանոս Վահկացին վերադարձ նորոգել տուած է Սիսի «Մայրը Հոգի» եկեղեցին ճարտարապետներու կողմէն կոփուած պատուական քարերով, եւ Սոսթենէս Բարպռոնիի հրամանաւ եւ ծախքով, որը հինները եւ նորերու բոլոր աստուածային փիլիսոփայութեանց մէջ խիստ կերթի ու վարժ էր: Այս Սոսթենէս իմաստասէրը նոր կռակարան մը դրել տուած է Վահկացիին: Սուխանոս Վահկացին բանաստեղծ եւ դիւանական մըն էր, որ Յոյներու կողմէն սպանուելցաւ եւ իր գերութիւններն ալ այրուելցան: (Տե՛ս, Սիսուան, էջէ 222 եւ 223):

4.— Այս տեսիները ապրած է նաեւ Վահկացի Թորոս Գահանայ մը, որու մասին չատ բան մը գրուած չէ:

5.— Աչապահեանք ժառանգաբար հաւատարմութեամբ պահած են կաթողիկոսական չորս աչերը, ինչպէս Լուսաւորչին, Նիկողայոսին, Սեղբեստրոսին եւ Պարսամայ, եւ զանոնք տարած են Կոպիտաւի Բերդը, երբ 1467–ին Սիս գրաւուելցաւ Շահսուար Ա.ի կողմէն: Այս Աչապահան տոհմը դարերու ընթացքին թէ՛ Սիս Ամրոսին կաթողիկոսներ տուած է, եւ թէ Վահկայի եկեղեցիին քահանաներ հասուցած է: (Տե՛ս, Սիսուան, էջէ 162–163, 539–540):

ԴՊՐՈՑ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄ.— Հայց· Առաքելական Եկեղեցիին կից կար երկսեռ վարժարան մը, ուր կը Համբուէր տարբական ուսումէ, սակայն 1908–ի տեսիները այս դպրոցը Միացեալ Ընկերութեան հսկողութեան տակ անցնելով իր ծրագիրը ընդարձակած էր: Այս դպրոցին մէջ նաեւ պաշտօնավարեց փայլակ անունով ուսուցիչ մը, իսկ յետոյ ալ Սսեցի Կարապետ Լաչինեան անունով վարժապետ մը, երկուքն ալ չատ օգտակար հանճարով դիւանացան ո՛չ թէ միայն դպրոցի զարգացման, այլ նաեւ ամբողջ ժողովուրդին լուսաւորման: Անցողակի յիշենք թէ այս բոլոր

չարժումներուն եռեւը կեցող այծն էր Մեսրոպ Վարդապետ Ամատունին, որ ինչպէս վերեւ յիշուեցաւ, խիստ օգտակար եղած է Վահկայի ընդհանուր զարգացման:

Վահկայի երիտասարդութիւնն ալ 1909–ին կազմած էր Դպրոցասիրաց Ընկերութիւն մը եւ գնած էր ընդարձակ այգի մը, անոր եկամուտով կրթական գործը յառաջ տանելու համար:

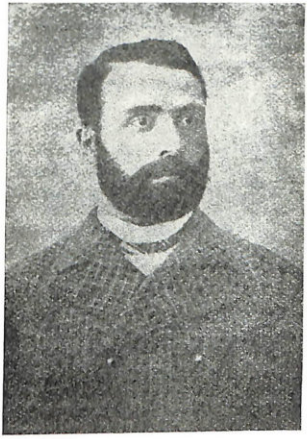
ՄՈՒՀԱՊՊԻՔՃԻՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԸ.— Հայց· Առաքել· եկեղեցւոյ մէջ վերջերս յառաջ եկած էր Սարգիս Աղթար անունով անձի մը միջոցաւ Մուհապպէճի կոչուող սիրոյ ազանդը, որը չատ գժտութիւններ յարոյց բնակիչներէն ներս, եւ վերջապէս 1913–ին կառավարական օգնութեամբ Սարգիս Աղթարը հեռացուեցաւ այս կողմերէն ածխուելով իր մօրուքը, եւ այսպէսով վերջ դրուեցաւ այս կայֆակերցուցիչ ազանդին: Այս ազանդին ծագումին եւ աթարոյութեանց համար պրուած է մանաւորաբար Հաճնոյ պատմութեան մէջ, այնպէս որ կ'զգուշանանք անդամ մ'ալ կրկնելէ պարն հոս:

ՀԱՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ.— Վահկայի ժողովուրդը հինէն ի վեր յարած էր մինակ Հայց· Առաքելական եկեղեցիին, մինչեւ որ 1894–ի տաւնները Հաճընէն Վահկա կուգայ Պր· Սամուէլ Ծամկոչեան (այժմ սօքթոր) եւ Կիւլբենկեան Արթին Աղային տունը դպրոց մը կը բանայ եւ տարի մը ետք կը վերադառնայ Հաճընէ, իսկ յետոյ ալ 1895–ին Ամերիկեան Միսիոնարական Ցօքտ Ընկերութեան կողմէն Տօքթ· Ճան Ս· Մարթինի՝ ընկերակցութեամբ Հաճընցի Պրն· Մանուկ Փիլիպոսեանի Հաճընէն Վահկա կուգայ:

Անոնք նախ, նպատակ կը բաշխեն կարօտ ընտանիքներու եւ միեւնոյն տաեն դպրոց մը կը բանան Վարի Թաղի մէջ, Կարապետ Քէհեայի տան մէջ, ուր կը յաճախեն բաւական թիւով աշակերտներ, ընդ որս նաեւ այս տողերը գրողը: Սակայն, այս դպրոցը հազիւ թէ կը տեւէ քանի մը ամիս, որմէ յետոյ Տիար Փիլիպոսեան կը վերադառնայ Հաճըն, եւ դպրոցն ալ կը փակուի տեղացիներուն հակառակութեամբը: Այսպէսով Բողոքականութեան առաջին սերմերը կը ցանուին Վահկացիներուն մէջ: Տարի մը յետոյ կրկին կը բացուի դպրոցը Տէլի Կարապետեան Սարգիս էֆէնտիի տան երկրորդ յարկը, ուր կը յաճախէ նաեւ այս տողերը գրողը, եւ ժողովուրդի մէջէն ալ կարգ մը մարդիկ կը սկսին յարել Բողոքականութեան, որոնցմէ առաջինները եղած են, ինչ որ մեզ ծանօթ է, Զօպանեան, Վարդանեան, Շաատաեւեան եւ Աչճըեան ընտանիքները:

Այս առաջին Բողոքականութեան յարողները իրենց ժողովարանները չունենալով կանոնաւոր կերպով կը յաճախեն Մայր

եկեղեցին ըստ առաջնոյն: Սակայն, Մայր եկեղեցիի անդամները դժկամակելով արտօնել անոնց մուտքը Մայր եկեղեցիի սեմէն ներս, անոնք կ'ստիպուին իրենց առանձին ժողովը դումարել Արթին աղա Զօպանեանի տան մէջ: Ասիկա կը չարունակէ քանի մը տարի, մինչեւ որ Մխիթարեան Ընկերութեան օգնութեամբ նախ 1898–ին, կը կառուցուի խոշորիկ չէնք մը բաւելու չափ ժողովարանի, դպրոցի եւ երիցատունի, իսկ յետոյ, կը չինուի առանձինն կոկիկ ժողովարան մը իր անդրանիկ հովիւը ունենալով Հաճընցի Պատուելի Աստուր Թօփալեանը: Յիշեալը

ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԱՍՏՈՒՐ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

խիստ համեստ ու հեզահամբոյր անձնաւորութիւն մը՝ իրրեւ քարոզիչ չատ չինաբար դեր կատարեց Վահկայի յառաջացման ու լուսաւորման մէջ, եւ չարունակեց իր պաշտօնը 1897–էն մինչեւ 1909 թուականը, որատեն կիլիկեան Աւետարանական Միութեան համար Ատանա երթալու պահուն, Սսոյ եւ Ատանայի միջեւ գտնուող Սայ կէչիա բառած տեղը նահատակուեցաւ ուրիշ բազմաթիւ պատուելիներու եւ մաւտրակներու հետ, ընդա-

մէնը 78 հոգի, ուրկէ փախան հրաշքով մը իր երէց կինը՝ Տիկին Եփրոս Թօփալեան, որ այժմ կ'ապրի Պէյրութի մէջ իր տղուն Կիլպերթի հետ եւ Կէօքսիւնի մօտէն Թալ Օլուգի ուրիշ Հայ մարդ մը:

Պատուելի Թօփալեանի նահատակութենէն յետոյ, անոր տեղը հրաւիրուեցաւ, իբրեւ քարոզիչ, Վահկայի Տիար Երկդոր Պետրոսեան՝ որ իր նախնական ուսումը ստացած էր Տարսոնի Սէյնթ Փօլ Գոլէճը: Ցնչելը ձեռնհասօրէն վարեց իր պաշտօնը մինչեւ 1915 թուականը, որ ատեն ստահակութեանց ընծայուեցաւ:

1896–ի հալածանքներէն յետոյ Ամերիկեան Գօրա Ընկերութեան կողմէն որբանոցներ բացուեցան Հաճնոյ մէջ, ուր հաւաքուեցան չորքհարիւր որբեր: 1897–ի աշունն ալ Վահկայէն բաւական թիւով տղաքներ եւ աղջիկներ հաւաքուեցան մասնաւորաբար Հաճընի որբանոցները: Քանի մը տարի վերջը այս որբերն ու որբուհիները ժողովուրդ եւ իրենց ուսումը ըստանալով Ամերիկեան գործընկերուն մէջ, Վահկան սկսաւ ունենալ զարգացած նոր սերունդ մը: «ՀԱՃԸՆ ՀՕՄ ՍՓՈՒԻՆՔՆ ՉԸՐՆԱՇԱՐԻ Հայ օրիորդներ Աչխէլ Տաւուեան, քոյրը Մարիամ Տաւուեան եւ Մարիամ Զինիկէօղեան եւ ուրիշներ, որոնց անունները կը գտնենք որ չենք կրնար յիշել: Օրիորդ Աչխէլ Տաւուեան յետոյ յաջորդած է Մարբերդի եկեղեցւոյ հովիտ Գոլէճը, ուրկէ չորքնաշարտ ըլլալով քանի մը տարիներ «ՀԱՃԸՆ ՀՕՄ ՎԱՐԺԱՐԱՆ»ին մէջ պաշտօնավարած եւ յետոյ ամուսնացած է Հաճընցի կարապետ Քէչէչեանի հետ եւ այժմ կը գտնուի Պրուսըլին, Նիւ Եորքի մէջ, իսկ իր քոյրը Մարիամ Տաւուեան եւ Մարիամ Զինիկէօղեան Մարաշի Ազգկանց Գոլէճը յաջանելով, անոնք չորքնաշարտ եղած են եւ Հաճընի Հօմ Վարժարանին մէջ ժամանակ մը պաշտօնավարելէ յետոյ, Օր. Զինիկէօղեան նահատակուած է 1915–ին, իսկ Օր. Մարիամ Տաւուեան ամուսնացնելով Մարաշցի Բահոր Պայըրեանի հետ այժմ կ'ապրի Յունաստան:

Իսկ Հաճընի Ակադեմիային չորքնաշարտ եղան Սարգիս Զօպանեան, կարապետ Օհանեան եւ Բահոր Պօղոսեան, որոնք ուսելի բարձր ուսում առանալու համար Հաճընէն հեռանան Տարսոն երթալով մտան Ամերիկեան Սէյնթ Փօլ Գոլէճը:

Մարդեւ կուսանաց Վահկայէն եղած նոր սերունդին անունները հանդերձ իրենց համառօտ կենսագրական դիծերով:

1.— ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Վահկա, 1874 Մայիս մէկին: Հայրն է Քէօրօղլեան Մարգար Աղային: Իր մեծ հայրը Քէօրօղլեան

Հաճի Աւետիք Ազան Հաճընէն Վահկա գաղթած է, եւ կը պատկանի Հաճընցի Քէօրօղլանան գերդաստանին։

Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Վահկա, եւ երկու տարի ալ հետաւած է Սխի Մխայնալ Ընկերութեան դպրոցը, եւ յետոյ յաճախած է երկու տարի եւս Տարսոնի Ամերիկեան Սկզբի Փոլլ Դօլէճը։ 1894-ին ամուսնացած է Հաճընցի Տիկին Մարիամ Տէլիբեանի հետ։ 16 տարիներ Հաճնոյ մէջ եղած է առաջնակարգ վաճառական, եւ 1909-ին Հաճնոյ ինքնապաշտպանութեան առեն կատարած է աչքառու գեր եւ այդ պատճառով ստիպուած է փախչել իր վաճառատունը։ Գաչոճնամարած է խմբակի մէջ երեք ու կէս տարի իբրեւ քարտուղար, որմէ ետք ընտանեօք տարագրուած է Հալէպ 1915-ին։ Ունի չորս տղոյիներ եւ մէկ աղջկայ։ Այժմ կ'ապրի ընտանեօք Բաչկաքըր, Նիւ Եորք։

ՌՈՒԲԵՆ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

2.— ՊԱՏ. ԴՐԻԳՈՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ.— Ծնած է Վահկա, 1885-ին եւ իր նախնական ուսումը ստացած է տեղական դպրոցին մէջ։ Ցետոյ յաճախած է Տարսոնի Սկզբի Փոլլ Դօլէճը եւ հոն երեք տարիներ ուսանելէ յետոյ պաշտօնավարած է իբրեւ ուսուցիչ, այլ եւ այլ տեղեր։ 1905-ին ամուսնանալով վիճակած է իր ծննդավայրը եւ քանի մը տարի պարապած է գործի աշխարհին մէջ։ 1909-ին, Վահկայի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ ընտրուած է իբրեւ քարոզիչ եւ հաստատուած է 1915-ին, տարագրութեանց չրջանին։ Ցիշեալը քաջասիրտ մարդ մըն էր, եւ առնախօսութեանց մէջ քաջ էր եւ պերճախօս։ Նա խիտ օգտակար ու չհնարած գեր կատարեց Վահկացիներու գաղգացման ու լուսաւորման մէջ։

3.— ՎԵՐ. ՍԱՐԳԻՍ ՉՕՊԱՆԵԱՆ.— Ծնած է մօտաւորապէս 1887-ին։ Որդին՝ Աբգին Ազա Զօպանեանի։ Նա իր նախնական ուսումը ստացաւ Հաճնոյ Ակաղեմիային մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ եղաւ 1904-ին, եւ ապա մտաւ Տար-

ամի Ամերիկան Ակնի Փոլ Գոլճը, ուրկէ չբնաւատրա եղաւ 1910-ի աուննները: Ցետոյ, նա յաճախեց Մարաչի Ամուսնարանական Ճեմարանը: 1914-ին չբնաւատրա եղաւ իրրեւ պատուելի, եւ 1915-ին տարադրութեամբ Նահատակեցաւ Տէր Զօր-ի մէջ: Ազգատանքի Օր. Մարեմ Մակարեանի հետ ամուսնանալով ունեցած է տղայ մը Գերամ անունով, որ այժմ իրրեւ երկրաչափ կ'աշխատի Ամերիկեան ընկերութեան մը քով:

4.— ԿԱՐԱՊԵՏ ՕՀԱՆԵԱՆ.— Ծնած է Քեսէհիճի, Տաճարադաշ 1891-ին: Մանուկ հասակին, իր ծնողաց հետ վաճառ գաղիած է, եւ հոն հաստատուած: 1897-ին Հաճնոյ Տօքթ. Մաթթիոսի որբանոցը մտած է: 1905-ին չբնաւատրա եղած է Հաճնոյ Ազգային Վարժարանին եւ նոյն տարին գացած է Տարսոն, եւ մտած է Ակնի Փոլ Գոլճը: Սոյն գոլճէն չբնաւատրա եղած է 1911-ին եւ նոյն տարին հրաւիրուած է Տարսոնի Ազգային Վարժարանի մէջ պատմութիւն: 1915-ի տարագրութեանց չբնաւին մնոած է ի Հալէպ: Բիչ մնաց զոհուելու համար ու կատարածէր էր, եւ աստնաթաստաներ մէջ քաշ էր եւ պերճախօս:

5· ԱՒԱՒԻԹ Գ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ (Երկիսէրզը) A.B., M.A., Ph.D., F.R.G.S. Ծնած եմ 1890, Մարչիս մէկին, Վահկիսի մէջ, Կիլիկիա: Հօրս անունն է Գաբրս Պողոսեան, եւ Մարս անունը՝ Դշխոյն Տէմիրճեան: Քոյրն եմ Քահր Քէհեա Պողոսեանի: Որբ մնալ մանուկ հասակիս եւ 1897-ին մտայ Հաճնոյ Ամերիկեան Միսիոնարական Որբանոցը, որ կը Հանչցուէր իրրեւ Մեթթոր Մաթթիոսի Որբանոց: 1905-ին չբնաւատրա եղայ Հաճնոյ Ակադեմիայէն եւ 1905-1909 յաճախեցի Տարսոնի Ակնի Փոլ Գոլճը: 1906-1907, տարի մը ուսուցիչ եղայ Հաճնոյ Ակադեմիային մէջ: Կիլիկեան ազէտ պահուն Տարսոնէն մեկնելով՝ 1909-1911, յաճախած եմ Գոնիայի Ճէհանեան Գոլճը, ուրկէ չբնաւատրա եղայ 1911-ին, առանձնով A.B. աստիճանը: Հաճնոյ Ազգային Վարժարանին ինչպէս նաեւ Ճէհանեան Գոլճին մէջ միշտ չահած եմ բարձրագոյն նիշը (Magna Cum Lauda): 1911-1914, պատմութիւնած եմ Ճէհանեան Գոլճին մէջ իրրեւ ընդհանուր ուսուցիչ եւ ուսուցիչ մանկամարզ: 1914-ին համալսարանական գաւառամարի ընթացքին մեկնելով Ամերիկա հոգեբանական եւ մանկավարժական ճիւղերը ուսանելու եւ կրկին Ճէհանեան Գոլճը վերադառնալու համար:

1914-ին ուղղակի մտայ Քօլամպիա Համալսարանը, առանձնով սոյն համալսարանէն "Livingston Scholarship"-ը եւ աւարտեցի զայն 1915-ին բռնանալով M.A. աստիճանը:

1915-1917, յաճախեցի Քլարք Համալսարանը, Ուսոր, Մէսէչուսէթց, հոն կատարելագործելու համար մեր ուսումնական ճիւղերը եւ 1917-ին ստացայ Տօքթորը Փիլոսոփայութեան աստիճանը (Ph.D.): Քլարք Համալսարանը յաճախած տանեն, երկու տարին ալ յաջողապարտ շահեցայ երկրորդ եւ առաջին "Fellowship"-ները: Փիլոսոփայութեան Տօքթորային համար թեզս եղած է "The Individual and Society", որ անոնց կը մնայ Քլարք Համալսարանի արխիւներուն մէջ: 1917-1918, հետեւեցայ սոյն հաստատութեան իրրեւ "Honorary Fellow", որուն համար պատրաստեցի «Գերմարդու Դաղափարախօսը» (The Superman Idea) վերնագրով աշխատութիւն մը: 1920-ին ընտրուեցայ «Անդամ Լոնտոնի Արքայական Աշխարհագրական Ընկերութեան» (Fellow of the Royal Geographical Society of London, England):

1922–1924, ուսայ օբլնպրուբիւն Հարաւային Քալիֆորնիոյ Համալսարանը, ի Լոս Անճէլըս, եւ այդ ճիւղը ճաշակիս անյարմար գտնելով բանախօսեցայ ձգել:

Այս սեօլասթիկ կեանքէն զատ ունեցայ նաեւ հասարակական կեանք մը: Տարօն գտնուած պահուս 1908–1909 եղայ Հնչակեան Կուսակցութեան Տարօնի մասնաճիւղին գործիչը, եւ Առանայէ Ջարդերուն վրայ տասչին անգամ լուր առնելով Սարդի ճիվճլ անուն հայասէր Քուրդէ մը, որ կը յորդորէր գիս Տարօնէն անմիջապէս կիպրոս փախչել, ինչու որ հետեւեալ առաւօտ մասպրէ էին Տարօնը Ջարդել. որոշեցի մնալ հոն եւ Տարօնցի ժողովուրդին քանի մը հարիւր հոգի Սր. Սուկիասոս եկեղեցիի բակին մէջ, Ազգային զօրքերուն սրտին մէջ հաւաքելով եղելութիւնը անոնց պատմեցի, որով նոյն իրիկունը զաղաքը մասնաւոր Քաղերու բաժանուելով ինքնապաշտպանութեան դիմուեցաւ: Ազէմի գաղարամէն չեմոյ սահպանեցայ հեռանալ այդ կողմերէն:

Ամերիկայի մէջ ալ 1918–ին, ժամանակ մը գրպետցայ Հայ Ազգային Միութեան օգնական քարտուղարութեան պաշտօնով: Սոյն սարին անդամակցեցայ Սահմանադրական Դամկավար Կուսակցութեան եւ վարեցի այլ եւ այլ պաշտօններ սոյն կուսակցութեան մէջ, ինչպէս Ամերիկայի Շրջանակի Նախագահութիւնը, Ընդհանուր Քարտուղարութիւնը եւ ժամանակ մըն ալ Թրէնտի Ճնոր կեանք-Սիսուանցի խմբագրութիւնը: Ունեցայ որոշ դէր մը Ազգային Դամկավարական Կուսակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միացման մէջ 1921–ին, որ այժմ դանօք է Դամկավար Ազատական Կուսակցութիւն անուանով:

Համալսարանին պատերազմի ընթացքին զրաքննիչ կարգուեցայ Մխայիլ Նահանգաց կառավարութեան կողմէն, 1917–1919, տասնեակ տարիներ մէկ տոլար քաշակ, քննելու համար օտար թերթերն ու հրատարակութիւնները եւ այդ պատճառը լուռւի կասեցնէի հմուտ Լենելուս համար քուրքերէն, հայերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուներուն:

Մասնակցած եմ, մասնաւոր տուրքով, Լոնտոնի Աբբայական Աչխարհագրական Ընկերութեան կողմէն կարգագրուած խլրդէկաք Լբան արշաւին:

Աչխատակցած եմ «Պահակ», «Ազգ», «Պայքար», «Կոչնակ», «Միութեան», «Ճնոր կեանք», «Ճնոր կեանք-Սիսուան» թերթերուն, եւ բրաք. Մինասեանի «Լոյս»–ին, «Հանդէս» թերթին համար:

Հրատարակած եմ, 1919–ին, «Հայ Ցեղը եւ Հալածանքները Հոգիքաւութեան Լոյսին Տակ», նաեւ, 1920–ին, «Համակարգութեան Ոգին կամ Անհատականութեան Զարգացումը» աչխատասիրութիւնները:

Առնչէ զատ ունիմ 22 հատ անտիպ երկասիրութիւններ, որոնցմէ 7 հատը գրուած է հայերէն լեզուով, 4 հատը՝ Քուրքերէնով, եւ 11 հատը՝ անգլերէնով:

Այս ուսումնասիրութիւններս մէջ ամէնէն աբժէքաւորը կը սեպեմ «Ներածութիւն Հայ Հոգիքաւութեան» երկասիրութիւնս, որ կը բազկանայ մօտաւորապէս 2500 մեծադիր էջերէ, որուն համար աչխատեր եմ մօտ քսան տարիներ:

Ամուսնացայ 1921–ին Թրէնտոյի մէջ, Յունուարի 8–ին: Վիքթորիա Գէնեէանի հետ եւ ունիմ տղիկ մը Քէրոլ կոչուած, եւ մանչ զաւակ մը Մելքոն

Փոլ անունները: Ունիմ նաեւ եղբայր մը Գասպար Գազանեան, Գազասար մէջ: Կը բնակիմ Փելէսթինա քաղաքը (Քալիֆորնիա), եւ կ'զրաւիմ արեւելեան զործի զործով:

6. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՀԱՒԱՒ.— Ծնած է Վահկա, եւ իր նախնական ուսումը առացած է տեղական զպրոցներուն մէջ: Ան չբնձանաւարտած է Ամերիկեան Տաքան Գոլէճին, պաշտամաթած է որպէս օզնական տեսուչ ամերիկեան հայ զբաստոցի մը մէջ ի Կիլիկիա, յետոյ ուսուցիչ եղած է անգլիական կառավարութեան կիպրոսի բարձրագոյն մասնաշանեղէն մէջուն: Ամերիկայի մէջ ան յանախած է Գոպքին Եունիվերսիթին: Ամուսնացած է եւ այժմ կ'ապրի ընտանեօք Ուօրթհաուն, Մկսէուսկ եւ վարչէն է, «Պիւրօ ավ Վօրէյշընըլ Քառնսպլիթ»:

Երբ այսպէս Վահկան կը հասցնէր նոր ու ուսեալ սերունդ մը, դժբախտաբար Թրքական բարբարոսութիւնն ու կոտորածները վրայ հասնելով փճացուցին ամէն ինչ, իրենց հետ տանելով հինն ու նորը հաւասարապէս:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ.— Վահկան չատ բարեբախտ գտնուեցաւ, բազդատմամբ, այլ հայրենակիցներու, ինչպէս որ 1896–ի կոտորածներու առենը Վահկային մայր մէկ դէպք մը պատահեցաւ, զոր ալ Սասոյ Համբան վրայ, որ առեն թաղժօղէն ապահովեցաւ. Վահկայի բարեբաշտասէր ու քաջարարուն Աճէմօղլուն, այլ անունով Կէս Հաճը: Ասկէ զատ գրեթէ որեւէ բան մը չի պատահեցաւ Վահկայի մէջ:

1909–ին Կիլիկիոյ Չարպի պահուն Վահկան ալ ենթարկուեցաւ խռովութեան: Տեղւոյն եւ շրջակայ դիւղացի թուրքերը ուզեցին չարդել հայերը, եւ սակայն շնորհիւ տեղւոյն զայմագամ Լութֆի պէյի աշխուժկոտ հակազդեցութեան ու մարդասիրութեան, հայերը ազատեցան, հակիւ մի քանի զոհեր տալով:

Այս տեղիս Միջագետքի Նպաստից Յանձնաժողովին կողմէն Վահկա զրկուած է 100 Օսմ. ոսկի: (Տե՛ս, Յակոբ Թէրզեանի Կիլիկիոյ Աղէտը, էջէ 250, 324, 818):

Ամէն դեպ Վահկայի ժողովուրդը չատ սերտելը կեզծով ապրած է տեղացի թուրքերուն հետ, եւ 1913–ին այցելութեանս առեն, Վահկայի ժողովուրդը գոյ սրթնամիա, յատաջադէմ ու բարգաւած վիճակի մէջ:

1915–ի ընդհանուր տարագրութեանց ընթացքին՝ Վահկայի հայաթիւնն ալ տեղահան եղաւ, որմնցմէ մէկ մասը գնաց Մուսուլ եւ Պաղտատ, իսկ անոնց մնձամասնութիւնը տարագրուեցաւ դէպի Սիւրիոյ անապատները, ու այժմ կը գտնուին Պէյրութ եւ իր անմիջական շրջակայքը:

ՊԼՅՈՒՐՈՒՄԱԲՆԱԿ ՎԱՀՀԱՅԻՆԵՐՈՒՆ ԱՄԲԱՆԿԱԼԸ

Ասկէ գատ բաւական թիւով վահկայիներ գտնուեր են Հաբասային Ամերիկայի Պուէնոս Այրէս քաղաքը, իսկ քանի մը հատ ևս կը գտնուին Միացեալ Նահանգներու մէջ, ի մասնաւորի Բէլիզնա, Նիւ Եորք եւ Փէնսիլվանիա:

Երբ այս տողերը կը գրեմ, չեմ կրնար հաւատալ թէ Ռուբինեանց Իշխանութեան փառքերէն մին եղող Վահկան, Տարսոն Լեռներու այդ պանծալի «Գահէր» այսպէս անհետացած է առ յաւէտ:

Աբգեօք, ե՞րբ Ռուբէնի սերունդէն մէկը ազատութեան գըբօշը պիտի բարձրացնէ կրկին Վահկային, եւ հոն վերահաստատէ Ռուբէններու եւ Թորոսներու Հայրենիքը . . . :

Վահկայի համար տե՛ս հետեւեալ գիրքերը,

1.—Մաղաքիա Արք· Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ· էջ 1603–1674, 1784–1785, 1818–1869, 2063–2090:

2.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան.— Սիսուան, էջ 42–67, 161–163, 183, 222–223, 229, 518, 535–536, 539–540:

3.—Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղաւնունի, Միաբաւոր եւ Այցելուք Հայ Երուսաղէմի, էջ 214–216:

4.—Աբաէսի Կիլիկեան, էջ 307–310:

5.—Յակոբ Թէրզիեան, Կիլիկիոյ Աղէտը, էջ 250, 324, 818:

6.—Հ· Սահակ Տէր Մովսէսեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, էջ 499:

7.—Ծէրենց, Թորոս Լեւոնի:

8.—Գրիգոր Գուտուլեան, Կիլիկեան Աշխարհագրութիւն, էջ 50–51:

9.—Հայր Ղեւոնդ Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, էջ 164, տըպագրուած ի Վենետիկ, 1806–ին:

10.—M. S. David Beg, La Question de Cilicie, էջ 57–58:

11.—Le Conte, Elements of Geology, pp 229-335:

12.—Ramsay-William, Historical Geography of Asia Minor, pp 47, 87, 381-382, 386:

Օգտուած ենք նաեւ,

1.—Իւրէն Մարգարեանի գրութենէն:

2.—Մեսրոպ Բահանայ Օրջանեանի (Մարաշցի) գրութենէն:

3.—Գրիգոր Մարգարեանի պատմածներէն:

Եէրէպագան՝ Վահկայի հարաւային–արեւմտեան կողմն է, եւ անկէ մօտաւորապէս 12 մղոն հեռաւորութիւն ունի: Անիկա չինուած է լեռներու կողքին, որուն մօտերէն կը հոսի Ջամանթը Գետը կամ Գըզըլ Ըրմագ: Անիկա չբնակատուած է անտառներով եւ մանաւանդ պատուական այլիներով ու պարտէզներով: Ունի չատ առողջարար օդ եւ գուարճ ու մաքուր ջուրեր:

ԵԷՐԷՊԱԳԱՆ

Եէրէպագան ծովի մակերեսէն 1210 մէթր բարձր է, ըստ Ռուս պետական Ճիհաչէֆի, որ այս տեղը այցելեց 1853, Յուլիս 28–ին, որ տուն այս տեղերուն վրայ կ'ինչխէտ ահարկու ցեղապետ Փօղանեան Ապէտ Ջաղրճը Մէհմմէտ Պէյ, որ անիկա մանաւանդ պահպանի դիտուրներ տուաւ Ճիհաչէֆը մինչեւ Հաճընի տանելու համար: Ըստ Պարտիզպանեանի, 1863–ին Եէրէպագան դիւղը ունէր 80 տուն հայ: Իսկ 1909–ին, անիկա ունէր 150 տուն, մօտաւորապէս 500–600 անձերով: Հոս կար նաեւ քանի մը տուն չանաղը, որոնք կը բնակէին բուն դիւղի սահմաններէն դուրս: Ատոնց լեզուն Թուրքերէն էր:

Գալէտէրէյի Թուրէն Թադէոսեան, Եէրէպագանի հայ ու Թուրք յարաբերութեանց եւ անոնց զբաղումներուն չուրջ կը գրէ.

«Եէրէսպագանի չրջակայ Թուրք գիւղերուն բնակչութիւնը Գիւղաքաղաքին հայութեան հետ խաղաղօրէն կապուած էին, որովհետեւ այդ Թուրքերուն գոյութիւնը հայերու ձեռնհասութենէն կախեալ էր, որեւէ Թուրք գիւղի մէջ արհեստաւոր, խանութպան կամ առուծախ ընող չերքիներ չըլլալուն, Թուրքերը պէտք է դիմէին Եէրէսպագանի հայ խանութպանին, կօշկակարին, դարբինին, հիւսնին, մասնաճան, հացագործին, ճաշրանային, կլայաղործին, համեստագործին, ոսոգայնանկին: Մարդիկ կառ կը հիւսէին, եւ կիները մազէ կապերանէր (չուլ) կը չինէին եւ Թուրքերուն կը ծախէին: Մեր այս հայ գիւղերու կիներուն աչխատասիրութեան եւ ճարպիկութեան կը հիանայիմաս, ձմեռ գործ ունէին ընելիք, մազէ եւ բամպակէ թել կը մանէին, կտրելուն եւ ալճելուն հոդը, սրտերուն, պարտէզներուն եւ այդիներուն մշակումն ու այլկերքերը իրենց ուսերուն ծանրացած էին: Հայ արբեւսյրներ կը ճանչնամ եէրէսպագան եւ Գալաւէրէսի, որոնք Թուրք, կնասի, ոսանձ, սալորի միրգները եւ վոշխացած անուխ ու կծու պղպէղ հասոյքը կը կրէին իրենց չալակներուն վրայ յոյն եւ Թուրք գիւղերուն եւ գանոնք կը փոխանակէին լուբիա, սիսեռ, ոսպ, ցորեն եւ ուրիշ բնդեղէններով, եւ այս կերպով պարզ եւ պարկեչտ ապրուստ կը չահէին: Եէրէսպագանի հայութիւնը չրջակայ Թուրքերուն հետ այնչափ բարեկամ էին, որ հայերը Թուրք գիւղերուն մօտ արաբեր ու այդիներ ունէին, որոնք Թուրքերուն կողմէն կը մշակուէին իրենց անմիջական պէտքերուն հայթայթումին փոխարէն, որեւէ Թուրք չաճախորդ կամ անծանօթ, օրերով կը հիւրասիրուէր, եւ նամանաւէտ հայ կլայաղործ կամ կօշկակար մը չարաթներով Թուրք գիւղի մը մէջ կրնար գործել: Գօպանի Թուրքերուն հայերու հետ սերտօրէն կապուած ըլլալուն բուն պատճառներէն մէկն է սա իրողութիւնը թէ՝ երբոր կողմն ալ գիմէին, որ մէկ ցեղի կը պատկանէին, այսինքն Թուրքերը գիմէին, որ իրենք չաւնտր իսամ էին հայութենէ գարձած»:

Եէրէսպագան նախապէս գուա Լուսաւորչական Հայ գիւղ մըն էր եւ ունէր մէկ հատ եկեղեցի եւ քահանայ մը: Հայ եկեղեցիին առընթեր կար երկսեռ նախակրթարան մը, որով կը չամրուէր հայ մանկտուց տարրական կրթութիւն մը: Սակայն 1865–ի առեներերը Հաճընցի համեստագործներ եւ երկաթագործներ ըստկրան գործի համար եէրէսպագան գալ եւ գործի ընթացքին ըստկրան խօսիլ Սուրբ Գրքի եւ Բողոքականութեան չուրջ: Այսպէս Բողոքականութեան առաջին կայծերը տարածողներն էին մասնաւորապէս Հաճընցի համեստագործ Տարտաղանեան Կարապետ եւ Նազարէթ, եւ երկաթագործ Մարտիրոս: Վերջապէս 1867–ին

արդէն Բողոքականութիւնը հաստատուած էր եէրէպատնի մէջ Հաճընէն եկող Ամերիկացի միսիոնարներու միջոցաւ։ Ամբողջ Բողոքականութեան թիւը դիւղի ժողովուրդին մէկ չորրորդը հազիւ կը կազմէր։

Եէրէպատնի մէջ Բողոքականութիւնը ընդունող առաջին ազգաւոր եւ ազդեցիկ ընտանիքն էր Գրիգոր Աղա Սէֆէրեանի ընտանիքը։

Բողոքականութեան մուտքովը ժողովուրդը սկսաւ զարգանալ։ Ամէն առաջ որ եէրէպատնի, Գալէտէրէյի եւ Սրբանտէրէյի Հայ ժողովուրդի մէջէն յաճախ կրօնափոխներ կ'ըլլային դէպի մահմէտականութիւն, բողոքականութեան մուտքովը, այլեւս հազուադեպ դարձաւ։

Բողոքականները եէրէպատնի մէջ ունէին եկեղեցի մը եւ նախնական դպրոց մը։ Եէրէպատնի մէջ պաշտօնավարած են հետեւեալ պաստաւելիները,

1.— Պատ. Աւագ Յօհա Շերէճեան, Մարաչցի.
2.— Պր. Մանուկ Փիլիպպոսեան, Հաճընցի.
3.— Պատ. Մարկոս Թօրեան, Ալպուստանցի.
4.— Պատ. Կոստան Մումճեան, Մարաչցի.
5.— Պատ. Երանեան, Մարաչցի.
6.— Պատ. Կիրակոս Ժամկոչեան։

Եէրէպատնի վերջին պաստաւելին Վեր. Կիրակոս Ժամկոչեան, որ 75 տարեկան ծերունազարդ անձնաւորութիւն մըն էր՝ կիւլիկիոյ Հայ Աւետարանական Միութեան իբր պատգամաւոր երթալու առեն նահատակուեցաւ Առանայի եւ Սիսի միջեւ գըտնուող Սայ Կէչիա բսուած արիւնալի խանի մը մէջ։

Բողոքականութեան եէրէպատնի մուտքովը ժողովուրդը ըսկըսաւ զրկել իրենց զաւակները ուսման կեդրոնները։ Անոնցմէ չատերը եկան Հաճընոյ դպրոցները։ 1897–ին Հաճնոյ մէջ Օգոթ. Մարքինի Ակադեմիային մէջ կ'ուսանէին, ի միջի այլոց, Բենիամին Սէֆէրեան, Ճէնան Սէֆէրեան, եւ Աբրահամ Սէֆէրեան։ Առանցմէ Բենիամին Սէֆէրեան յաճախեց նաեւ քանի մը տարիներ, Տարսոնի Սէյնթ Փօլը Քօլէճը. այժմ կը գտնուի, Տիթրոյթ, Ամերիկա։ Իսկ Աբրահամ Սէֆէրեան, որդին Գրիգոր աղա Սէֆէրեանի Հաճընի Ակադեմիոն աւարտելէ յետոյ յաճախեց Տարսոնի Քօլէճը։ Նա այժմ կը գտնուի Հալէպ, ուր կը հրատարակէ «ՐՈՒՀՃՁԻ»ներուն պաշտօնաթերթը «Մարաթաթան», եւ. անոնց առաջնորդն է։ Գրիգոր աղա Սէֆէրեանի մէկ որդին ալ Սամուէլ Սէֆէրեան, Մարաչի Աւտուամարտական ձեմարանը յաճախեց սակայն, 1896–ին Մարաչի մէջ սպանուելուս խռովութեանց ընթացքին։

Եէրէպպագանցի օրիորդները եւս Հաճըն գալով Մխա Գաֆֆինի «Հօմ» վարժարանին մէջ ասացան իրենց ուսումը: Լիա վարժուհին Հաճըն Հօմ-ը աւարտելէ յետոյ, յամախով Մարաշի Ազգային Գօլէճը եւ յետոյ վերադառնալով պաշտօնավարեց Հաճըն Հօմ վարժարանին մէջ իբրեւ վարժուհի: Եիշելը յետոյ ամուսնացաւ Գալէֆէրեցի Պր· Թուբէն Թադէոսեանի հետ, որ այժմ կ'ապրին Նիւ Եորք, Ամերիկա:

Եէրէպպագանէն երած է նաեւ Օր· Եակոբեան, որ այժմ կ'ուսուցանէ Իւսկիւտարի Ամերիկեան Ազգկանց Գօլէճին մէջ:

Տարտնի Սէյմի Գօլէճը յաճախած է նաեւ եէրէպպագանի քահանայ Տէր Աւետիսի որդին Գրիգոր Տէր Աւետիսեանը, որ այժմ կը պատուի Գահէրէ եւ կ'ղեկավարէ լուսանկարչութիւնը:

1896-ի Հայկական Ջարդերու առեն այս տեղը ազատ մնաց որեւէ հալածանքէ: Իսկ 1909-ի Կիլիկեան Ջարդերու պահուն անոնք դիմեցին անձնապաշտպանութեան եւ վերջապէս ազատացան վերահաս բնաջնջումէ՝ Վահկայի կառավարիչ մարդասիրական միջամտութեամբ, ինչպէս յայտնի է հետեւեալ հեռագիրէն.

ՖԷՖԷ, 7 Մայիս, 1909

Հայոց Պատրիարքութեան, Կ. Պոլիս,

«Մեր գիւղին յարձակման ենթարկուած ժամանակ, բշնամի գնդակներէ դուրսէն 14 եւ ներսէն 2 անձեր սպանուեցան: Դեյմագամին (ՖԷՖԷյի) ի գործ դրած ճիգերուն շնորհիւ ոչ առոյջ եմ: 150 տուներու բնակիչները բշնաւորութեան մատնուած են:

«Օգնութիւն ղրկեցէք»:

Եէրէպագանի Մուխթար՝ ԳՐԻԳՈՐ

Սակայն, դժբախտաբար այս բարեպատեհ Հայ գիւղն ալ սեղմման եղաւ 1915-ին եւ քշուեցաւ այլ ազգայիններուն հետ մխաին դէպի Հալէպի կողմերը: Այժմ գիւղը աւերակ է, եւ անոր երբեմնի երջանիկ բնակիչներէն ոմանք տակաւին կ'ապրին Պէյրութի մէջ եւ չրջակաները, եւ քանի մը հատ ալ Միացեալ Նահանգաց մէջ:

Տե՛ս,

1.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան.— Սիսուան, էջ 161:

2.—Յակոբ Թէրզեան, Կիլիկիոյ Աղէտը, էջեր 159, 250, 321:

3.—Rev. Devirian, S. H., Our Troubles in Asia, pp 107-108, 176-177:

Օգտուած ենք նաեւ,

1.—Թուբէն Մարգարեանի գրութենէն, Վահկացի:

2.—Մանուկ Փիլիպպոսեանի պատմութենէն, Հաճընցի:

3.—Թուբէն Թադէոսեանի գրութենէն, Գալատէրեցի:

Գալաաէրէ՝ վահկայէն չուրջ տասը մղոն հեռու զուտ հայաբնակ գիւղ մըն է, որ կը գտնուի Վահկայի եւ Եէրէպադանի միջեւ։ Անիկա կը գտնուի Սարոսի եւ Ալէուսի (Զամանկը) գետերուն միախառնուած տեղերուն մօտերը։

Գալաաէրէ հայ գիւղը խորունկ ձորի մը երկու կողմի բլուրներուն վրայ չինուած է եւ անիկա չրջապատուած է բաղմաթիւ այգիներով ու պարտէզներով։ Հոս չափազանց առատ է ամէն տեսակ պտուղներ, եւ մանաւանդ բաղմաթիւ ընկուզենիներ ծառերը սփռուած են ամէն կողմ։ Գիւղը, մօտաւորապէս 1210 մէթր բարձր է ծովու մակերեսէն, քան հեռու գիտնական Զիհաչէֆի, որ 1853–ին այս կողմերը այցելեց։

Ըստ Պարսիղպանեանի, 1863–ին Գալաաէրէն ունէր 40 տուն հայ միայն, իսկ 1915–ին անկիա հասել թէ 50 տուն էր։ Ռուբէն Թադէոսեան կը գրէ թէ, Թօղան Օղլուի տիրապետութեան ժամանակ, այս գիւղին մէջ չատ մը հայ հարուստներ կան եղեր, բայց թուրք կառավարութեան գալովը անոնք ծանր տուրքերու տակ ճնշուելով տեխտուած են տեղ ու տուն թողուլ եւ տեղահանուիլ Սասի մէջ։

Գալաաէրէն ունի մէկ Հայց. Առաքելական եկեղեցի եւ անոր առընթեր չինուած է Հայ Կրկսեռ Նախակրթարան մը։ Ժողովուրդի գլխաւոր զբաղմունքն է երկրագործութիւն եւ այգեգործութիւն։ Անոնց գործածած լեզուն թուրքերէն է։ Հակառակ անոր, որ եէրէպադան՝ այս հայ գիւղէն կէս ժամ հեռաւորութիւն ունէր եւ կանուխէն Բողոքականութիւնը հոն մուտք գտած էր, սակայն, զարմանալի է, որ Բողոքականութիւնը Գալաաէրէի մէջ արմատ ձգած չէր, չնորհիւ իր լուսամիտ եւ արթուն տեղացի քահանային, որ յամախ տեղացի եւ հարեւան ժողովուրդներու կողմէն կանուանուէր «Տէրի Քէշիշ» մականիւրով։ Կը պատմուի թէ Աֆիոն Գարահիսարի քարոզիչ Մարաշցի Պատուելի Եռանեան, օր մը Գալաաէրէ գալով կ'այցելէ Հայց. Առաքելական եկեղեցին եւ կ'ունկընդրէ այս տեղացի քահանան, որ ճիշտ Բողբաքեան պատուելիներու նման կը քարոզէր իր ժողովուրդին, որուն է տես զարմանքը չկրնալով զսպել, Պատուելի Եռանեանը կ'ըսէ, «Տէր Հօր ձեռքերը նաւահի ձեռքերուն կը նմանի, իսկ ձայնը Յակոբին ձայնն է»։

1897–ին Գալաաէրէէն եւս քանի մը որբեր քերուած էին Հաճընի մէջ Տոքթ. Մարթինի Որբանոցին, որոնցմէ կը յիշեմ Յակոբ Սապունճեանը եւ Ռուբէն Թադէոսեանը։ Յակոբ Սապունճեան կանուխէն Որբանոցը ձգելով մեկնեցաւ Մարաշ եւ հոն

ամուսնացաւ եւ այժմ կը դոնուի թալմանդամ ընտանիքով ի Պէյրութ։ Պարոն Պէնեալ Մէլիքեան (Սապունճեան), որ վայելուն կերպով ուսումնասիրած է Իսլըլ Բագի Օսմանէեանը եւ այժմ կ'ուսուցանէ Լօս Անճէլըսի դպրոցներուն մէջ, դաւակն է այս Սապունճեան ընտանիքին։ Քիչ մնաց հանուիկն որդեգրուելով Տէր եւ Տիկին (Սապունճեան) Մէլիքեաններու կողմէն քերուած էր Ամերիկա։

Գալաաէրէյէն է նաեւ Տիար Ռուբէն Թադէոսեանը, որ Հաճընի Ակադեմիայէն 1906–ին չրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ յաճախած է Տարսոնի Մէյնթ Փօլ Քօլէճը, ուրկէ չրջանաւարտ եւած է 1912–ին եւ յետոյ մտած է Մարաչլի Աստուածաբանական ձեմարանը։ Անկէ եէրէպազանցի Լիա վարժուհիին հետ ամուսնացած է, եւ այժմ կը դոնուի Նիւ Եորք եւ կ'աշխատի մեքենական առամնաբուժութեամբ։

Գալաաէրէյցիներն ալ տարապրանքան 1915–ին դէպի Սիւրիական անապատները եւ այժմ սոյն գիւղը ասիրակ է։

ՊԷՅՆ ՔՒՕՅ

Գալաաէրէյի մօտ կը դոնուի Պէյնէ Քէօյ անունով գուտ թուրք գիւղ մը, որուն բուն անունը «Պաիան Գիւղ» էր գէռ դար մը առաջ։ Սակայն, Թօղան Օղլուներու բնակավայրին տակ անունը զանգատաբար կրօնափոխ ըլլալով ընդունած են իսլամութիւնը։ Անոնք տակաւին կը պահեն հայ դէմքն ու հայ դանկին դրաշմը եւ գէռ կը գործածեն ազատագեալ հայ բառեր, եւ հին հայ սովորութիւններ։

Ձորագետ Թօղան Օղլուներու իշխանական քաղաքն էր Պէյնէ Քէօյ 1640–1878, եւ թուրք կառավարութեան կողմէն Թօղանիներու բնակչութեան յետոյ, անկիւ չարունակուածաւ, որպէս թուրք կառավարութեան գաւմատամարհատ կեդրոնը մինչեւ 1892, որմէ յետոյ կառավարութիւնը փոխադրուեցաւ Վահկա։

Ձորգաբեանի «Յիշատակարան Հայ Երեւելիներու» եւսյլն, ուսումնասիրութեան մէջ կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը, որը մեծ լոյս կը սփռէ Պէյնէ Քէօյի հաստատման շուրջ, երբ կը դրէ Պալեան ընտանիքին եւ անոր գործունէութեանց վրայ։

«Պալեան Գերդաստանը չատ հին ծագում ունի եւ միշտ նըշանաւոր դիրք մը դրաւած, կարելի չէ եղած հաստատել տոհմագրութիւն մը ընել, բայց 17–րդ դարէն սկսին քիչ չատ վաւերական տեղեկութիւններ մնացած են։

«Այն առեններըը Մարաչի եւ Սիսի (Ծ. Հ.–, պէտք էր ըլլար Վահկայի եւ Սիսի) մէջտեղը Պալի անունով գիւղ մը կար (արդի Պէյնէ Քէօյը), որուն իբր նահապետ կ'իշխէին Պալեաններըը։

«Մէն-Մարդէն իր Հայոց Պատմութեան մէջ կը հաստատէ թէ 15-րդ դարու կիսուն Պալհանները իրենց անունը տուին այդ վիլդին, զոր ապահովաբար իրենք հիմնած էին: Այս թուական-նէն մինչեւ 1683 Պալհան անունը չէ յիշուած Պոլսոյ մէջ: Ճիշդ այդ թուականին երբ մեծ նպաթքոս Դարա Մուսթաֆա Փաշա իր յաղթական բանակով Վիէննա կը հասնէր, Պալի Պալհան, Պէլկէն Քէօյի մխթարը, կը մտերմանայ Սուլթան Մէհմէտ Գ.-ի ճարտասանութեան հետ, որ Հայ մըն էր, եւ կ'ամուսնանայ անոր աղջկան հետ:

«Պալի Պալհանի անունը քիչ նաք կը մեռնի առանց արու ժառանգորդի եւ արքունի ճարտասանութեան պաշտօնը կը վճռակի Պալիի, որ բազմաչխատ կեանք մը կ'անցնէ եւ կը կատուցանէ չատ մը չէնքեր ու եկեղեցիներ: 46 տարի ծառայելէ վերջ կը մեռնի եւ իրեն կը յաջորդէ իր Մխիթար զաւակը, որ իբր արքունի ճարտասանապետ կը ծառայէ Սուլթան Ահմէտ Գ.-ի եւ Մահմուտ Ա.-ի ու կը մեռնի 1703-ին արքունի ճարտասանութիւնը փոխանցելով իր զաւկին Մակարի, որ Պալհաններուն մէջ առաջին նշանաւոր հանդիսացողն է: Մակարի մահուանէն յետոյ իր զաւակը Գրիգոր Պալհան ճարտասանութեան արքունի հրամայագրակ կ'ըստանայ Սուլթան Համիտ Ա.-էն:

«Իրմէ կըսկսի Պալհաններու անունին կապուած հսկայ չէնքերու կառուցումը:»

(Տե՛ս, մանրամասնութեանց համար, վ. Գ. Զարդարեան, Յիշատակարան Հայ Երեւելիներու, 1512–1912, հատոր Ա. էջ 159–187):

1640 թուականին էր, որ Թօղանեան Զորապետները սկսան հաստատուիլ այս Պալհան վիլդը (յետոյ Պէլկէն Քէօյ) եւ կ'երեւի թէ Պալի Պալհան չկրնալով դիմանալ անոնց հալածանքներուն իր ծննդավայրը ձգելով հեռացած է Կ. Պոլիս, եւ 1683-ին մտերմացած է Սուլթան Մէհմէտ Գ.-ի Հայ ճարտարապետին եւ յետոյ ալ ամուսնացած է անոր աղջկան հետ:

Այսպէս երբ կը կարդանք Պալհան նշանաւոր դերդաստանի եւ անոնց կողմէն կառուցուած Տօլմա Պաղչէի, Սուլթան Մահմուտի, Պէյլէր Պէյի եւ կամ Զրադանի Պալհաններուն եւայլնի չուրջ, չենք կրնար առանց խորհելու անցնել Պէլկէն Քէօյի վրայ, որ կը գտնուի Գալաթէրէյի եւ Վահկայի մէջտեղը:

ԲԱՂՐՋ ԲԵՐԴ

Երբ Գալաթէրէյի վրայ կը գրենք, չենք կրնար երկու խօսք ալ չի գրել Բաղճը Բերդի վրայ, որ Հայ պատմութեան մէջ այնքան կը յիշուի երբեւ Հայկական կարեւոր կեդրոն եւ խիստ մօտ Վահկայի, եւ սակայն անծանօթ եղած է

անոր բուն տեղը։ Մեզի կուգայ թէ, այս Բարձր Բերդ կոչուած տեղը Վահկայի հիւսիսային արեւմտեան կողմը եւ այժմու Գալաւէրէ, Սբրանաէրէ, Եէրէպապանի եւ Կիւրիւմջիի կողմերը պէտք է լինի։ Գալաւէրէյի հարաւային դրնլու առեն Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ. «Ընդ մէջ երկոցուն յետին յիշեալ դիւղից՝ ամրառնայ քարալեառն, կրնլով ի գագաթան բերդ՝ պարսպօք եւ աշտարակօք»։ (Տե՛ս, Միտեան, էջ 161)։ Կը գտնուի Սարոսի եւ Ալէուսի գետերուն միախառնուած տեղերուն մօտերը։

Հին Ցոյն պատմիչ Սթրապոն ալ կը պատմէ ՏԱՍԹԱՐԿՈՆ (Dastarkon) անունով քաղաքի մը հարաւային կողմը որ կառուցուած էր Կամմանոս (Զամանթը) Գետին ափամերձին վրայ։ Փրօֆ. Էմմին կ'ըսէ թէ՝ «Անկիւ պէտք է փնտռել Զամանթը Սուլի վրայ, որ ժամանակին Կաթաւոնիայի Ապօղոն (Apollo) հռչակաւոր քաղաքն էր։ Այս Ապօղոն հռչակաւորը կը պաշտուէր ամբողջ Կապադովկիոյ ժողովուրդներու կողմէն։ Այս Տասթարքոն քաղաքը չինուած էր բարձր լերան մը գագաթը, որուն ըստորոտէն եզերելով կը հոսէր Կամմանոս (Զամանթը Գետը)։ (Տե՛ս, Historical Geography of Asia Minor, էջ 312)։

Մեզի կը թուի թէ Հայոց պատմութեան մէջ յաճախ յիշուող Բարձր Բերդն է այս Տասթարքոնը։

Արաբացիներու կողմէն այս տեղը կը յորջորջուէր Պէրպէրդ եւ ասիկա այնքան ամուր էր, որ Հայ թագաւորներու դանձը այդ տեղ պահուած էր։

Բարձր Բերդէն ելած են հետեւեալ նշանաւոր անձերը.—

1.— Կոստանդին Ա. Բարձր Բերդցի կաթողիկոսը, 1221–1267։ (Տե՛ս, Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ. էջ 1602–1674)։

2.— Ստեփանոս Եպիսկոպոս, Բարձր Բերդցի, որ մասնակցած է 1307–ին Սսոյ եւ 1311–ին Ամասիայի Կրօնական Ժողովներուն։ (Տե՛ս, Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ. էջ 1784, 1818)։

3.— Բարսեղ Եպիսկոպոս, Բարձր Բերդցի, որ կը մասնակցի Սսոյ Կրօնական Ժողովին, 1343–ին։ (Տե՛ս, Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ. էջ 1869)։

4.— Լեւոն Դ.–ի օրով (1319–41) հռչակաւոր էր նաեւ Վարդան Բարձր Բերդցի վարդապետը, որ թխուտ իմաստուն եւ բանիբուն անձնաւորութիւն մըն էր, եւ գրած էր «աշխարհացոյց» մը։

Բարձր Բերդի իշխան էր Նղրենց Պաղտին մականունը, որ դաշինք կնքելու համար Եգիպտոս ուղարկուած ժամանակ 1335 թուին, Հալէպի մէջ Ալեմուն Պուղայի կողմէն ձերբակալուելով բանտը նետուեցաւ ուր մեռաւ։

Ձապէլ Թագուհիի ամուսին Ֆիլիպը՝ որ Տրիպոլիսի կոմսին որդին էր (1222–1225), բարձր Բերդը բանտարկելով մեռցուցին։

Այս մասին Սամուէլ Անեցին կը գրէ —

«Ամենևքեան մտերմութեամբ ծառայէին նմա, եւկ նա խորհուրդ չար եղեալ ի մտի իւրում, հրամանաւ հօրն իւրոյ եւ թելադրութեամբ ամենայն Անտիոքցւոց եւ Դամիլցից· զի զեկեղեցիս հայոց եւ զիշխանան զամենեքին ջնջեացին, եւ ֆրանկիք կացուսցին ի տեղի նոցա, զոր լուեալ ոչ կարացին տանել այնպիսի անպարշտութեան, այլ յաւուր միում մինչ կային ի Թիլն բերդ, ձօփքի տէրն Սարվանդիքարին եւ Պաօխիմօսն Տղատա, կալան զնա եւ անտի տարեալ եդին ի բանտի յանառիկս Բարձրբերդ եւ անդ սատակեցաւ (Սամուէլ Անեցի — *յաւելուածներ էջ* 216–217)։

Շահնուար Զիւլ–Գատիրեանի կողմէն 1467–ին նուաճուած էր այս տեղը։ Հաւանական է, որ Բարձր Բերդ հայերու ձեռքն անցաւ զարձեալ մինչեւ 1485։

Բարձր Բերդի մօտ էին՝ Անդրէասեանց զերահոչակ ուխտը, Լեւոնեակայ կամ Լեւոնբերդ ամրոցը եւ Խորին անապատը։

Այս կողմերը կը գտնուէր նաեւ մեծ եւ հին Կոպիտաւի Բերդը ուր արձելափակուեցաւ Գրիգոր Ե· Մամիկոնեան կաթողիկոսը եւ վախչելու փորձ ըրած ժամանակ Ֆարավէժ եղաւ 1194–ին։ Պատմագիր մը կ'ըսէ· Սիսը՝ Շահնուար Ա.ի կողմէն գրաւուելէ յետոյ, 1467–ին, «Մեհ եկաւ ի Կոպիտառոյ Բերդն»։

Տե՛ս,

1.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջմ, 61, 147–152, 161, 527, 534, 157–158, 535։

2.—Օրմանեան, Մաղաքիա Արք., Ազգապատում, հատոր Բ. 1602–1674, 1784, 1818, 1869։

3.—Աղաւնունի, Մկրտիչ Եպիսկոպոս, Միաբանիւ եւ Այցելուիւ Հայ Երուսաղէմի, էջ 214։

4.—Արաբս–ի Կիլիկիան, էջմ 290–292։

5.—Զարդարեան, Յիշատակարան Հայ Երեւելիներու, 1512–1912, հատոր Ա. էջմ 159–187։

6.—Երկու Նոր Ձեռագիր, Ղեւոնդ Պատմիչի գործէն, «Պայքար» օրաթերթ, Օգոստոս 5, 1939։ Պօսթոն, Մէսս.։

7.—Արտաւազդ Անտոնեան, Խաչակիրները եւ Մենք, «Պայքար» օրաթերթ, Պօսթոն, Սեպտ. 16, 1939։

8.—William Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, p 312:

9.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Magazine, Vol. III, p 660 Foot note, 1893:

ՍԲՓԱՆ ՏԷՐՏ

Սբփան Տէրէ՝ Դալատէրէյի մօտ փոքրիկ պլուզ մըն էր, ուր կար հազիւ թէ 12–15 հայ ընտանիքներ, որոնց բոլորն ալ կը պատկանէին Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյն: Հոն ո՛չ եկեղեցի կար եւ ո՛չ ալ դպրոց: Այս պիւղի ընտանիքներուն մէկ մասը եկած հաստատուած էր Հաճընէն:

Թէեւ պատմական որեւէ վկայութիւն մը չունինք ձեռքերնիս, բայց կ'ենթադրենք թէ սեռ ազերս մը կայ Սբփան եւ Սիփան բառերուն մէջ: Եթէ այս ենթադրութիւնը չիտակ է, այն ատեն կրնանք ենթադրել թէ, երբ հայերը խումբ առ խումբ կը գաղթէին Հայաստանէն դէպի Կիլիկիա, այն ատեն կարգ մը հայեր գաղթելով Սիփանայ Լերան ստորոտէն եկեր ու հաստատուեր են այս բնական ամրոցներուն մէջ եւ անուանած են զայն ի յիշատակ լերնոց հայրենիքին Սիփան Տէրէ կամ Սիփանայ Զոր:

Սբփան Տէրէյի մէջ կար հոր մը, որուն վրայէն անցնող թըրէունները կը մեռնէին անկէ արտածուող բնական թունաւոր կազերու պատճառաւ: Սոյն հորի վարի կողմէն ջուրը կը վազէ, որուն պիւղացիները սոյն ջուրը առնելով եւ կաթսաներու մէջ եռացնելով աղ կը հանէին: Սակայն Թրքական կառավարութեան կողմէն արգիլուեցաւ այս աղ հանելու սովորութիւնը, որով աղով բեռնուած ջուրերը պարապ տեղը կը վազեն առանց ժողովուրդին օգուտ մ'ընելու:

Դարձեալ այս աղի հորը չատ նշանաւոր անուն ունի չրջակայ պիւղերուն մէջ, եւ այդ կողմերը եթէ որեւէ խնդի դնուի Սբփան Տէրէ կը տանին եւ զայն կը կախեն այս թունալից հորէն վար այն հաւատքով թէ՝ խնդիրը կամ կ'ուշանայ եւ կամ ալ կը մեռնի. եւ 99 առ հարիւր կը մեռնէր: Անոր համար ժողովուրդին մէջ առածի կարգ անցած էր առ խօսքը թէ՝ եթէ մէկը սխալ ու անխելք բան մը կ'ընէր, կ'ըսէին, «Սբփան Տէրէ խարեր», այսինքն «Սբփան Տէրէյի կը վայելէ»:

ԳԼԶԱԼ ԵԷՐ

Գլզալ եէր՝ կը դնուի վահկայի արեւմտեան կողմը, չուրջ ութը մղոն հեռաւորութեամբ: Անկիա չմնուած է լեռներու մէջ, եւ չրջապատուած է մայրիի եւ կաղնիի հսկայ անտառներով: Գլզալ եէր ծովի մակերեսէն 1808 մէթր բարձր է ըստ Ռուս պիսական Զիհաչէֆի, որ 1848, Յուլիս 10–ին անցաւ այս տեղէն: Դիւղին ժողովուրդը կը բաղկանար տասնեակ մը տուն հայերէ, եւ առաւելապէս թիւրքմէն եւ Աֆշար ցեղերէ: Անոնց լե-

զուն Թրքերէն էր եւ իրենց զրամունքն էր երկրագործութիւն, Տասամչակութիւն եւ փայտահատութիւն: Վահկայի ժողովուրդին եւ նամանաւանդ Վահկայի Զօրանոցին փայտը այս գիւղացիներու կողմէն կը հայթայթուէր: Հոս հայերը ո՛չ ներեցին ուներին, եւ ո՛չ ալ՝ զոլրոց: Անոնք անզրագէտ էին եւ տգէտ:

Պատմութեան մէջ յիշատակուած եւ Վահկայի ակնարկուած կարմիր Լերան, նշանաւոր կարմիր Վանքը չատ հետանական է որ հոս Գըզըլ եկերի մէջ կը գտնուէր: Այս տեղւոյն ակնարկելով Հայր Ղեւոնդ Ալիշան սապէս կը պատմէ, «Ոչ հեռի ի կողմանցս՝ ուր ամուր վայրքն էին Պարսին Լեւոնի, նախայիշեալքն Ցախուտ եւ Վահկա եւայլք, համարիմ եւ դիլիջան՝ ի պատմիչին համակարգ նոցին գԿԱՐՄԻՐ ԼԵՄԻՆ, Թերեւս կոչեցեալն արդ յայլազգեաց Գըզըլ Տաղ, զոր ի վեր անդր յիշեցաք (էջ 158) եւ այլուր (139), զատ ի Գըզըլ Թէվէ անուանելոյն (էջ 4): Եթէ մի ի սոցանէ եւ Լթէ այլ կարմիրս այս լերան ծանօթ նախնեաց մերոց, ոչ լոկ անչէն վայր էր բնական, այլեւ ամուր տեղի ապահելնի. եւ զոր օրինակ յայսպիսի անքոյթ տեղիս՝ սովոր էին եւ տեառք տեղեացն եւ յարեալքն ի նոսին հաստատել եւ կայանս ազօթից եւ ընթերցմանցս, ինդրելի են եւ ատ վանք ի նոյն անուն լերինն: Զայս հաւանատ մեզ մի Մատենի Ուսպլեան ի Թղթին առ Գրիգոր Անաւարզեցի կաթողիկոս, այսպէս գրելով, «Յորժամ էր մեր նուաստութիւնս առ մեծ փառաւորութիւնդ, որ եւ Վանականէ կողման կարմիր Լերինն՝ զահանչս մեր խիտ առ խիտ տաղտկացուցին (Հոռոմսակը ասելով զԳրիգոր)· որեւ յայսպիսի բաղբաղանաց վատ առեալ աստուածասպառ թագաւորին (Լեւոնի Բ) եւ բնաւին ժողովրդի՝ ոչ օձին զընտրելոյ ի հողոյն», (յամի 1286), յետ մահուան Յակոբայ կաթողիկոսի: Թէպէտ յայսմ կողման երկիրս, թէպէտ մերձադոյն Վանաւարայ՝ ի թեմն Գրիգորի՝ էր վանատեղի կարմիր Լերին, մեզ հարկ էր յիշել միանգամ, եւ ապագային Թողուլ զքննութիւնն ու զաստուածութիւնն»: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 164):

Այս կողմերը՝ Պարոն Լեւոնի գերութենէ յետոյ, զբաւուեցաւ 1138 Թուականին Մէլիք Ահմէտ ամիրա Դանիշմէնեանի կողմէն (1138–1139): (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 52 եւ 191):

Այս տեղւոյն հայութիւնը թէեւ 1896–ի Ջարգերէն ազատ մնաց շնորհիւ Վահկայի բարեակր կառավարութեան, սակայն, անհէ յետոյ սկսան Գըզըլ եկեղցիներ գաղթել կա՛մ Վահկա եւ կամ ալ Սիս: 1915–ի տեղահանութեանց պահուն մնացածներն ալ տարագրուեցան եւ այժմ հողի թէ քանի մը հոգի կը գտնուի ողջ, Ցունաստանի մէջ:

Քիսլենիտ գիւղը՝ կը գտնուի Վահկայի հիւսիսային կողմը, մօտաւորապէս երկուք ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ: Անիկա չինուած է լեռներու մէջ տափարակ դաշտի մը վրայ շրջապատուած անտառներով ու պուրակներով: Օդը գեղեցիկ եւ առողջարար է, իսկ ջուրերը՝ առատ եւ զուլալ: Ժողովուրդը կը բաղկանար ընդամէնը տասը տուն հայութենէ եւ 15–20 տուն Աֆշարներէ: Անոնց զբաղմունքն էր երկրագործութիւն, եւ խաչնարածութիւն: Ժողովուրդին լեզուն էր զուտ Թրքերէն: 1885–ի տեղեկագրութեան ատեն այս գիւղը բաւական թիւով հայութիւն ունեցած էր, ինչու որ այդ թուականին Համբեցի Պր. Վրդանէս Թօփալեան հոն գացած է իբրեւ քարոզիչ բողոքականութիւնը քարոզելու համար:

1896–ի Յարուկէրէն յետոյ Քիսլենիտի հայութիւնը զգլխեց Վահկա եւ քանի մը հոգի ալ երթալով տեղատարածութեան Համբէն:

Այս գիւղէն էր Համբոյ մէջ տեղաւորուող Պետրոս Քէհեան, եւ Պատ. Աստուր Թօփալեանի տիկինը: Այս գիւղէն էր նաեւ կարապետ Օհաննեան, որ 1896–ին որբ մնալէ յետոյ 1897–ին մըտած էր Համբոյ Տօքթ. Մարթինի որբանոցը, որու մասին արդէն գրուած է Վահկայի բաժնին մէջ:

Արդեօք, այս Քիսլենի՞ան է Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի կոդմէն յիշուած տեղը, որ կը գրէ, «Ոչ այս միայն վանք, այլ միւս եւս եւ ի նոյն սահմանս Մարին Անապատի՝ չինեալ ասէ ի Կոստանդնէ Թագաւորահօրէ, Միակեցեր անուանեալ, որոյ առաջնորդ համարի յիշեալ հայրս մեր՝ գԱսեվանոնս ի նմին ժողովի Սոյ. բայց 'ի Լատինն անձանօթ իմն, որ անուն գրի վանացն Քիսլենտէն (Quessedan) : Ոչ գտի ի գիրս յիշատակ ինչ տեղւոյս· որպէս եւ ոչ գԱխամնկան վանաց, զոր նոյնպէս ասէ Ջամիչեան՝ հաստատեալ Թագաւորահօրն, այլ ոչ նշանակի սահմանն, մօ՞տ իցէ նեթէ հեռի ի կողմանց Բարձր Բերդոյ». (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 153) :

1913–ին վահկայէն դէպի Գոնիա ուղեւորութեանս պահուն անցայ Քիսլենիտէն, ուր գրեթէ ամէն ինչ աւերակ էր, եւ հոս ու հոն անտառներու եւ մացառներու մէջէն կը տեսնուէր Աֆշար թուրքերու տուները, իսկ արօտավայրերու մէջ կ'արածէին հազարաւոր այծերու եւ առջաններու երամակները ու հօտերը:

Գարա Քէօյ՝ Վահկայի հիւսիսային կողմը կը գտնուի, ուր-կէ մօտաւորապէս 40 մղոն հեռաւորութիւն ունի: Անիկա չինուած է մէկ մասը գաչա եւ մէկ մասը ձորի մէջ, Ջամանթը Գեւտին արեւելեան եզերքներուն մօտ: Տիկիմ Ցոյն գիւղը անկէ հազիւ թէ երկու մղոն հեռու է: Գարա Քէօյ Ռուբինեան Իշխանութեան մայրաքաղաքներէն մին էր:

Գարա Քէօյ կը բաղկանար 65 տուն հայութենէ: Հոն լուսաւորչական հայեր ունէին մէկ եկեղեցի եւ մէկ դպրոց, նոյնպէս Բողոքական հայեր ունէին մէկ ժողովարան եւ ժողովարանին առընթեր մէկ դպրոց: Բողոքականութիւնը առաջին անգամ հոս մուտք գտած է Տօքթ. Մօնթկոմըրիի եւ Վեր. Սարգիս Տէրվիրեանի ջանքերով: Իսկ յետոյ, 1896–ի աւեր ներուն, հոն ժողովարան մը եւ դպրոց մը կառուցուած է Տօքթ Մարթինի մէջտեղ: Անոնց առաջին քարոզիչը եղած է Հաճընցի Պր. Մանուկ Փիլիպպոսեան, իսկ յետոյ ալ հոն պաշտօնավարած է Հաճընցի Պր. Մարտիրոս Օզուլլուգեան մինչեւ 1915, տարագրութեան ժամանակ:

Գարա Քէօյի դիրքը խիստ բարձր է եւ ձմեռը սաստիկ փոթորկալից ու ձիւնոտ, այնպէս որ երբ անգամ մը ձիւնել սկսի այլեւս ճամբաները կը դոցուին ու երթեւեկութիւնը կը դադրի մինչեւ գարուն:

1853 Յուլիս 26–ին, երբ այս տեղէն կ'անցնէր Ռուս գիտնական Զիհաչէֆ, հոս դտաւ փշատենիս եւ կակրես (Rhamnus Petiolaris) եւ սքանչելի խաղողի այգիներ:

Նա հոս Սարգսնթըլը Ագիաբներու գլխաւորին կողմէ հիւրասիրուելէ յետոյ անկէ անցաւ մօտաւոր յանձնարարութեամբ իրենց ցեղապետը եւ գլխաւորը Թօքաճեան Զաքարըմը Մէհէմմէտ Պէյին, որ տաճն անկիւա կը բնակէր Վահկայի մօտ Պէյէն Քէօյ: Այս կողմերը կը գտնուի երկաթի, ոսկիի եւ պղինձի հանքեր: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 159):

Գարա Քէօյի բնակիչներուն զբաղմունքն էր տաւարապահս երկրագործութիւն եւ կը խօսէին Թուրքերէն:

Գարա Քէօյի մօտ կը գտնուի Շըխլը ըսուած գիւղը, որ նշանաւոր է իր Մահմէտական Աստուածաբանական ճեմարանով: Անոր ժողովուրդը բոլորովին Թուրք է: Սակայն Պր. Մանուկ Փիլիպպոսեան կը պատմէ թէ Թուրքեր իրարու հետ խօսակցելու տաեն, երբեմն երբեմն կ'ըսեն եղեր, «Ջօճուգ «կարօտ» օլմուշ», եւ կամ «Օլաճ, «ակիչի» կէրթիր» եւայլն, որոնք ցոյց կուտան, որ այս ժողովուրդը ժամանակին հայութենէ կրօնա-

փոխ եղած է, եւ անոր համար խօսակցութեան պահուն կը խառնեն հայերէն բառեր:

Գարա Քէօյցի էր Յարութիւն Քահանայ Տէր Պետրոսեան, որ ծնած էր 1860 թուականին: Աչխարհական անունով՝ Աստուածատուր: Նախնական կրթութիւնը առած էր իր ծննդավայրին մէջ: 1884–ին ձեռնադրուած է Եղիա Եպս. Դերձակեանէ Սաչախի եկեղեցիին վրայ: (Տե՛ս, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 873):

ԹԱՓԱՆ

Թափան գիւղը կը գտնուի վահկայի արեւելեան կողմը մօտաւորապէս 3–4 ժամ հեռու եւ չհնուած է Սարօս Գետին արեւելեան կողմէն բարձրացող 5130 ոտք բարձր ու վիհաւոր Քիրթող Պլլին հարաւային սոսրոսը: Թափան՝ ինչպէս անունէն յայտնի է, կը նշանակէ թէփէ, այսինքն կատար եւ կամ լերան գագաթ, եւ ծովու մակերեսէն 3000 ոտք բարձր է: Հին աւերները այժմու Թափանի մօտ կը գտնուէր Փրէթօրիում (Praetorium) անունով քաղաք մը, որ հին Կատաւոնիայի գլխաւոր մէկ քաղաքն էր: (Տե՛ս, Historical Geography of Asia Minor, էջք 281, 310, 313): Կրնանք ըսել թէ այս Բրէթօրիում քաղաքին մէկ ճիւղն է այժմու Թափանը:

Շատ հին ժամանակներէ ի վեր Թափան գիւղը եղած է կայանը այն բազմահազար ճամբորդներուն եւ վաճառականներուն, որոնք Դաշտային Կիլիկիայէն Կեսարիա գէպի կապադովկիա, եւ կամ Կէօքսէնի կողմերը, եւ կամ ալ հիւսիսի այս քաղաքներէն կը շարժին դէպի հարաւ: Այս գիւղը այնքան նշանաւոր էր, որ Ասորեստանի հին աչխարհակալներէն Թագլաթփալասար Ա. (Ն. Ք. 1120–1100–ի աւերները) մեծ արշաւանք մը ըրաւ Մալաթիայէն սկսեալ Կատաւոնիոյ երկիրն վրայ՝ որ այն աւեր Մուդրի կը կոչուէր, եւ դանազան յաղթականներ հռչակելով, հասաւ մինչեւ Կիպշռնա (Kipshuna) եւ կամ քան պատմագիրն Մասրէզրոյի՝ դաստան Քապասոս կամ Քապիսոս (Cabassos կամ Cabissos) քաղաքը, որ այժմու մեր Թափանն է: Քապասոս, մեզի կը թուի թէ՝ Սպանական եւ կամ Լատինական բառ մըն է, որ «գլուխ» եւ կամ «թէփէ» կամ «կատար» ըսել է, եւ հաւանական է, որ Հռոմայեցիներու կողմէն արուած է: Քապասոս կը յիշուի իբրեւ առաջնորդական թեմ: (Տե՛ս, Hist. Geography of Asia Minor, էջք 311, 330, 383, 386): Կ'երեւի թէ եկեղեցական շրջանին ալ կարեւոր քաղաք մը եղած է ի հնումն:

Շատ հաւանական է, որ Ասորեստանի ուրիշ մէկ նշանաւոր

աշխարհակալը Սարկոն Բ. (Ն. Ք. 721–705) եւս այս կողմերէն անցած է։ Հին Հռոմմէացիները Թափանի ռազմավարական արժէքը գիտնալով հոն չինած էին մեծ զինուորական պաղտատ մը, որուն մնացորդը տակաւին կը տեսնուի։ Թափանի արեւմտեան կողմը կը գտնուի Թէնիէրլի եւ հարաւային կողմը կը գտնուի Թօզմալը, եւ Թաշ–Քէօփրիւ գիւղերը։ Թափանի մօտ է նաեւ Թօփալթաշ կոչուած գիւղը, որ Թօզանեանններու հովոցքը եւ արօտավայրն էր, եւ այս տեղերը ապաստանած էին երբ որ 1865–ին Օսմանեան բանակներու կողմէն պաշարուեցան։

Օսմանեան աշխարհակիրներու կողմէն Թափանի մէջ 267 Հայ եւ 726 մահմէտական բնակիչներ կը յիշուին։

Ամառուայ բուսախոյտն Յունէ, 1859, Մայիսի սկիզբները սակէ անցնելով, հոն տեսաւ զանազան բոյսեր, անուշահոտ մանուշակներ եւ Բերբերական (Հալէպի) սոճիի տեսակներ, եւ բազմաթիւ այգիներ, որոնց մէջ սքանչած էին տուներ հոս ու հոն։ Հոս կը բարձրանայ Ոսկեւհան անունով նշանաւոր կրաքարաւտ լեռը, որուն սահմանը աղիւսագոյն կարմիր հող է, որնք ցոյց կուտան թէ այս կողմերը ժամանակին հրաբուխի կեդրոններ եղած են։ Թափանէն դէպի հարաւ կը գտնուի Հաւտ կամ Գուտ գիւղը, ուր կը բնակէր Գարսանեանը Աֆիւարներու ցեղապետը՝ Սամուր կամ Սամարա Պէյ։ 1836 Յունիս 22–ին Ֆրանսացի դիտնականն Դէսթէ, եւ նոյն տարուան Օգոստոս 11–ին Ռուսցիկէր երկրագէտը այս կողմերը եկան քննութիւն կատարելու համար, որոնք իրենց տեղեկագիրներուն մէջ կը պատմեն այս տեղերու աքանչելի գեղեցկութիւնց, զանազան ծառերու, մայրի անտառներու եւ սօսիներու եւ լեռներու մէջ բազմաթիւ քարացած խեցիներու վրայ։ Հոս կը գտնուի բերդի մը աւերակները եւ անոր կամարները որը ժամանակին չինուած է այս ճամբան պաշտպանելու նպատակաւ։ Այս տեղէն մինչեւ Սիս երկարող Սարոս Գետին երկու եզերքները պատմութեան մէջ կոչուած է Պագըրօվասը, որ հին ատեններէ ի վեր տեղական ժողովուրդներ ջանացեր են այդ երկաթի հանգերը չահագործել։ Աշխարհագիրն Իթատեր կը պատմէ թէ՝ ըստ եգիպտական գաղնագրութեան, որ կիզրտած էր Լեւոն Բ–ի եւ Պիպարսայ միջեւ 1282–ին, տարեկան 1000 երկաթեայ տախտակ եւ բեւեռք կը տրուէր Եգիպտացւոց՝ Հայերու կողմէն այս երկաթհանգերը չահագործելով։

Թէեւ Օսմանեան տրամադրութեան համաձայն Թափանի մէջ կան 267 Հայ եւ 726 Մահմէտական բնակիչներ, սակայն 1915–էն չատ առաջ դրեթէ քանի մը հատ ընտանիքներ մնացած էր ի Թափան, ինչու որ Թրքական խժդժութեանց պատճառաւ կամ անոնք իսլամացած են եւ կամ ալ տեղափոխ–

ուելու այլ եւ այլ քաղաքներ, մանաւանդաբար վահկա եւ Սիս։ Ազդէն հինէն ի վեր թափանցիներ թէ՛ առեւտուրով, թէ միջամտութիւնով, եւ թէ բարքով ու վարքով վահկացիներու եւ Սահակիներու հետ եղած են սերտ յարաբերութեան մէջ։

Անոնց լեզուն բնականաբար թրքերէն էր եւ հոս կար ո՛չ եկեղեցի եւ ո՛չ ալ որեւէ դպրոց։

Թափանի մէջ կար խան կամ իջեւան մը, որուն տէրերը մինչ Համիտեան հայերը եղած են։

Թափանի հայերն ալ ընկճինչ եղան 1915–ի Համաշխարհային Պատերազմի առեն եւ անկէ մնացած է Թափանցը Յաթունը, որ այս տողերը գրողին եղբօրը՝ Գասպար Պօղոսեանի հետ ամուսնանալով տարագրուած է Պաղտատ, եւ Համընդի Մարտիրոս Աբգարեանի կինը՝ Տիկին Աբգարեան, որ այժմ կը գտնուի ի Լօս Անճէլըս, Քալիֆօրնիա։

Տե՛ս,

1.—Հայր Գիւտոն Ալիշան, Սիսուան, էջ 163–164։

2.—Funk and Wagnalls, New Standard Encyclopedia, Vol. VII, p 180-181:

3.—Ibid, Vol. II, pp 158-159:

4.—Rev. S. H. Devirian, Our Troubles in Asia, pp 102, 107-108:

5.—Ramsay-William, Historical Geography of Asia Minor, էջք 281, 310, 313, 330, 383, 386:

6.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Society Magazine, Vol. III, pp 658-659, 1893:

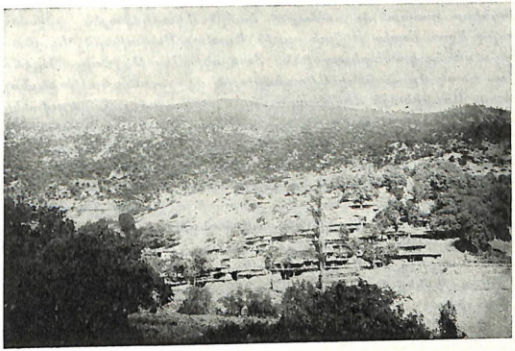
ՅՈՒՇԱՐՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐ

1.— ԿԻՒՐԻՒՄՋԻ, որ յաճախ կը տեսնուի պատմութեանց մէջ նաեւ Կոռոմօղու, Քոռոմղէ, եւ կէօրիւմճէ անուններով՝ նըշանաւոր տեղ կը գրաւէ Կիլիկեան պատմութեան մէջ։

Երբ Յոյները կը տիրապետէին վահկային ու շրջակայքին, Կիւրիմղէ անունը հովոյն էր, չինուած Ծովու մակերեսէն 4100 ոտք բարձր լեռներու մէջ եւ շրջապատուած մայրիի, շոճիի եւ կաղնիի ու կաղամախի խիտ անտառներով ու մացառներով։

Կիւրիմղէյէն սկսեալ մինչեւ Պաղչէճիք եւ Պէչէն Քէօյ ու Սըսիան Տէրէ, լի է լեռ ու ձոր, ամէն տեսակ վայրի ծաղիկներով, մանիշակներով, յակինթով եւ հօրտուիլով, առիւծադի եւ լերկածաղիկով, քնասմով ու կամելինայով եւ այլ բիւրաւոր բուրմնաւէտ ծաղիկներով։ (Տե՛ս, մանրամասնութեան համար, Սիսուան, էջ 160)։ Այս է պատճառը թէ՝ ինչու համար

Կիւրիւմջիի մեղրը խիստ մեծ հռչակ հանած էր եւ անիկա կը դրկուէր մինչեւ Կ. Պոլիս իբրեւ յարգի նուէր: Այս տեղերը կան նշանաւոր պաղ ապրիւրներ եւ հիանալի պտուղներ: Այս տեղը չատ հարուստ է ելեւմտի հանքով, որը չատ ընտիր է, եւ գիւղացիներուն առաջնակարգ եկամուտներէն մին է: Այս տեղէն կ'ելլէ նաեւ առաջին կարգի լուբիա:

ԿԻՒՐԻՒՄՋԻ ՅՈՑՆ ԳԻՒՂԸ

Կիւրիւմջիի բնակչութիւնը կը բաղկանար 120 տունի չափ յոյներէ եւ հոն կար մինակ մէկ տուն հայ, Հաճընցի Յովհաննէս Ալպարեան անունով: Հոս ուղղափառ յոյները մէկ եկեղեցի եւ մէկ դպրոց ունէին, եւ կապուած էին կեսարիոյ եւ Զինճխէրէի յոյն Մէթրոփոլիտին հետ, եւ բողոքական յոյներն ալ ունէին նաեւ մէկ եկեղեցի եւ մէկ հատ ալ դպրոց:

Բողոքականութիւնը հոս չատ հին առեններէը մուտք գտած էր եւ անոնց առաջին քարոզիչն էր Հաճընցի Վրդանէս Ազրար Թօփալեան: Այս առեններէը կիւրիւմջիի ամէնէն ազդեցիկ անձնաւորութիւնն էր Մէլի Բէհա, եւ չատ հակառակ էր Բողոքականութեան մուտքին եւ չէր թողուր, որ հոն եկեղեցի մը չինուէր: Իր որդին Գարա Բէօյէն ազդիկ մը վախցնելով կ'ուզէ ամուսնանալ, սակայն Զինճի Տէրէյի Յոյն Մէթրոփոլիտը թոյլ չտար անոնց ամուսնութեան: Ահաւասիկ այս պատճառաւ Յոյն եկեղեցիէն զատուելով Հաճընցի Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի ձե-

նամբ պահել տուած է, եւ այսպէսով հիմնուած է Բողոքական Եկեղեցին: Քեսող Կիւրիմդէլի Բողոքական Եկեղեցւոյ քարոզիչը եղած է Կիւրիմդէլի Սամա Ֆօճա էֆէնտին: Աստոնք իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած լինելով թուրքերէն կը խօսէին, իսկ կարդալ գրելն ալ հայերէն դիրերով տաճկերէն էր: Բողոքական յոյներու աշակերտները իրենց ուղղական դպրոցները աւարտելէ յետոյ Հաճըն կուգային Հաճնոյ բարձրագոյն դպրոցները յաճախելու համար: Հաճըն Ակադեմիայէն չրջանաւարտ եղաւ Սամա Ֆօճաի որդին Եուսան Սամաիոս, եւ յետոյ իր ուսումը կատարելագործելու Տարսոնի Սէմթի Փոլ Գոլէճը: Ժամանակ մը Հաճընի Ակադեմիային մէջ ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ Ամերիկացի միսիոնարուհիի մը հետ ամուսնանալով մեկնեցաւ Ամերիկա, եւ այժմ կը գտնուի Բէյսին, Ուիսքանսինի կողմերը: Իսկ Սամա Ֆօճաի դուստրը Օսաննա Սամաիոսան, Հաճըն Հօմ վարժարանը աւարտելէ յետոյ յաճախեց Իւսկիւտարի Ամերիկեան Աղջկանց Գոլէճը, ուրկէ չրջանաւարտ լինելով վերադարձաւ Հաճըն Հօմ վարժարանի մէջ պաչտօնավարելու համար: Այժմ նէ Վեր. Ակիւլինէ Ֆանդամուրի հետ ամուսնանալով կը գտնուի Գահիրէ, Եգիպտոս: Հաճըն Հօմ–էն ելան նաեւ Մարկոս եւ Սօֆիա անունով ուրիշ երկու Կիւրմիճեան Յոյն աղջիկները եւ ուրիշներ, որոնց անուններուն դժբախտաբար չենք յիշէր:

2.— ՊՈՂՈՍԻՈՒ.— Պատմական անունը Զօշ է, եւ չինուած է Ծովու մակերեսէն 7500 ոտք բարձր Զօշ լերան մօտ, չրջապատուած մայրիի, եղեւնիի եւ կաղնիի անտառներով: Կիւրիմդէլէն մինչեւ Պաղչէճիզ եւ Սըրխանէզէ ամէն կողմ ծածկուած է բուսաւոր գոյզդոյն բուրմունաչէտ վայրի ծաղիկներով. (Տե՛ս Սիտուաճ, էջ 160):

Պաղչէճիզ ունէր 40 տուն Յոյն: Անոնք ուղղափառ եկեղեցիի կը պատկանէին եւ ունէին մէկ հատ եկեղեցի եւ մէկ հատ ալ դպրոց: Իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած լինելով կը խօսէին Թուրքերէն, եւ կ'զբաղէին երկրաշխատութեամբ:

3.— ՏԻԿՄԷ.— Վահկայէն չուրջ 42 մղոն հեռաւորութիւն ունի, իսկ Գարա Քէօյէն հազիւ թէ երկու մղոն հեռու է: Կը գտնուի Ջամանթը Գետին մօտերը: Ուղղափառ յոյներ ունէին մէկ եկեղեցի եւ մէկ դպրոց, իսկ բողոքական յոյներ ալ ունէին մէկ եկեղեցի եւ մէկ դպրոց:

Ժողովուրդին լեզուն Թրքերէն էր, իսկ բողոքական յոյներ կարդալ գրելու համար կը գործածէին հայերէն դիրերը տաճկերէն լեզուով: Կը պարապէին երկրագործութեամբ եւ պտղաշատութեամբ: Վերջերս իմացանք որ Պաղչէճիզի եւ Տիկմէյի մէջ

կան եղեր հայ տուներ, բայց չկրցինք ճշդել անոնց թիւը դժբախտաբար:

4.— ԹԱՇՃԸ.— Թաշճը՝ վահկայէն 36 մղոն հեռու, 13,000 ոգի բարձր, Արզէոս Լեռան մօտերը, տափարակ դաշտի մը մէջ չինուած է, որուն տոլմէէն կը հոսի Զամանթը Գետը ոլորապտոյտ ձեւով: 1913–ին ամէկ անցնելու պահուն տեսանք Թաշճըն, խիտ հաճելի տեղ մը:

Այս գիւղին բնակչութիւնը 85 տուն էր: Ուղղափառ յոյներ հոս ունէին մէկ եկեղեցի եւ մէկ դպրոց, իսկ բողոքական յոյներ եւս ունէին մէկ ժողովարան եւ մէկ դպրոց: Մայրենի լեզուն կորանցուցած լինելով կը խօսէին թուրքերէն, իսկ պրէլ կարդալու համար կը դործածէին հայերէն դիրերով թուրքերէն լեզուն:

Թաշճը գիւղէն եկաւ վեր. Սթեվիանոս Արսլանեանս, որ Մարաչի Ամառուածաբանական ճեմարանը աւարտելէ յետոյ առնն մը պաշտօնավարեց Շարի Բողոքական եկեղեցւոյն մէջ, իսկ յետոյ ալ եղաւ Հաճընի Հայ Բողոքականաց առաջին եկեղեցւոյ հովիւը: 1909–ին կիլիկիոյ Հայ Աւետ. Մուսեեան ժողովին երթալու պահուն, Առանայի եւ Սիսի միջեւ գտնուող Սայ Կէչխոի մէջ հաճատակուեցաւ ուրիշ բազմաթիւ պատուելիներու եւ մաւտորականներու հետ:

Այս Ցայն գիւղերը մեզի համար խիտ սիրելի են, անոր համար, որ մեր նախնիքները առաջին անդամ այս գիւղերուն մէջ հիմները դրին Կիլիկեան Հայ անկախութեան, եւ ամէկ գատ անոնք չարունակ յարաբերութեան մէջ գտնուեցան Հայ ժողովուրդին հետ երկոյն մշակոյթով եւ միջամուխութեամբ:

Բ.

ՀԱՃՆՈՑ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Վահկայի շրջակայ Հայ գիւղերուն պատմութիւնը այսպէս համառօտ կերպով նկարագրելէ յետոյ, հիմա անցնինք Հաճընի շրջակայ Հայ գիւղերուն՝ որոնց թիւը ընդամէնը չորս հատ է, ինչպէս, Բանլըդ, Քէօթիւն, Թումլու եւ Շաբ: Հոս հարեւանցի պիտի յիշենք նաեւ Հաճընի շրջակայ այլազգի գիւղերը:

ԲԱՆԼԸԴ

Բանլըդ կը դանուի Հաճընէն մօտաւորապէս չորս ժամ հեռու դէպի հիւսիսային–արեւմտեան կողմ եւ կ'ենթադրուի թէ Բանլըդի Գետին եղեռնը: Հոս կը դանուի պատմական նշանաւոր Թախուրի անտառը, ուրկէ անցան Զիւլղադրեան Շահսուար Առաջնի բանակները 1467–ին եւ դաժան մեծ դիմադրութիւն տեղւոյն հայերուն կողմէ: Այս Թրքական ահեղ նուաճումէն յետոյ անոնցմէ չատեր սակաւեցան կրօնափոխ ըլլալով փրկել իրենց կեանքը: Օսմանեան վիճակագրութեան համաձայն հոն կը բնակէին 120 Հայ եւ 570 այլազգիներ: 1896–ի կոտորածներու ժամանակ Բանլըդ, Քէօթիւն եւ այլ Հաճնոյ շրջակայ գիւղեր 5000 Զէյթքցիներու եւ մահմէտականներու կողմէն պաշարուելով անոնցմէ չատերը ջարդուեցան, եւ ոմանք կրօնափոխ եղան, իսկ ոմանք ալ փախան Հաճըն: Այնպէս որ, 1896–էն յետոյ հոս կը բնակէին սակաւաթիւ հայեր: Հաճընցիներուն ծանօթ Գուրեան ընտանիքը հոս կը բնակէր: 1897–ին Սամուէլ Բանլըդեան եւ իր քոյրը Հաճընի գալով մտան Ամերիկեան որբանոցները: Սամուէլ իր նախնական ուսումը Մխիթար Մարիենի որբանոցին մէջ առնելէ յետոյ ներկարարութիւն սովրելով վերադարձաւ իր հայրենիքը: Ցիշեալը հեղհեղուկ եւ ուշիմ երիտասարդ մըն էր:

Բանլըդցիներուն գլխաւոր զբաղմունքն էր այգեգործութիւն: Ասկէ կ'ելլէր նչանաւոր սալոր եւ ընկոյզ:

1920–ին, Հաճնոյ անկումէն յետոյ, բազմաթիւ Հաճընցիներ ապաստան գտան այս կողմերը, եւ հաւանական է, որ

անոնցմէ տակաւին չատերը հոն կ'ապրին իբրեւ կրօնափոխ հայեր, եւ կամ ամուսնացեալ Թուրքերուն հետ:

Բանլըղ՝ հաւանական է, «Բաղնիք» բառէն յառաջ եկած է, ինչու որ, հին առեւնները կ'ենթադրէ թէ՝ այս կողմերը կը գտնուին եղեր բազմաթիւ հանքային ջերմուկներ եւ ցայտաղբիւրներ: Վեր· Սարգիս Տէվիրեան կը պատմէ թէ՝ ասկէ մօտաւորապէս 70–75 տարիներ առաջ Քէօթիւնի եւ Բանլըղի մէջեղ տափարակ դաշտի մը վրայ հաշուեր է 100–ի մօտ փոսեր, որոնք հետքերն էին անհետացած ցայտաղբիւրներուն:

Եթէ տեղիս իրաւունքին է, այն ատեն կը լուծուի սա հարցը թէ՝ ինչո՞ւ համար մեր նախնիքներու կողմէն այս գիւղը կոչուած է «Բաղնիք», իսկ Քէօթիւնի կողմն ալ յատկացուած է մարթային ու վարակիչ հիւանդութիւններուն, ուր անոնք կըբնակին գարմանալի բաղնիք առնելով այս տաք մետաղային ջուրերուն մէջ:

ՔԷՕԹԻՒՆ

Քէօթիւն գիւղը Համիտոյ հիւսիսային–արեւմտեան կողմն է մօտաւորապէս երեք ժամ հեռաւորութեամբ, եւ չինուած է ձորի մը մէջ: Անկիւս հին Բիւզանդական գիւղ մըն է, ուր կան բազմաթիւ պալատներու եւ հնութիւններու մնացորդները: Ձորին արեւելեան կողմը կը գտնուի վանք մը, որ այժմ Թուրքերու կողմէն մզկիթի վերածուած է, իսկ արեւմտեան կողմը կը գտնուի Քէստօզան, որ Թուրքերու ամառանոցն է, ինչպէս նաեւ անոնց՝ այգեստանը:

Քէօթիւնի կողմերը կը գտնուին նաեւ քանի մը ուրիշ Թուրք գիւղեր, ինչպէս Սարը Եաղուպ, Մըխլը, Չիւրիւքլիւ, Ձէօհմիւրլիւ, Ձըվըգլը, Մահմատլը: Ձըվըգլըլի մէջ կայ Ղամար անունով բերդ մը եւ վանք մը, եւ անոնց մէջեղ կը գտնուի հնամենի խոշոր գերեզմանոց մը: Ձէօհմիւրլիւ գիւղին մէջ կը գտնուի նըշանաւոր վանքի մը աւերակները: Հոս է նաեւ կիրճօս հին Հայ գիւղին տեղը:

Քէօթիւնը ո՛չ թէ միայն Բիւզանդական ժամանակները նըշանաւոր եղած է, այլ նաեւ անիկա եղած է կիլիկեան Հայ իշխաններու եւ պայազատներու, ինչպէս Թուբէնի, Կոսսանդինի, Թորոսի եւ Հեթումի կողմէն ամառանոց եւ նամանաւանդ կաթաքի որսորդութեան դաշտ մը, ինչու որ Վահկային սկսեալ դէպի այս կողմերը լեռներու մէջ կը գտնուի առկէ տեսակ վայրի կենդանիներ եւ այլազան թռչուններ, նամանաւանդ կաքաւի երամներ, որոնց մխալ խիտ խարտ ու համեղ է ճաշակելու: Հայ

Բագրատունեանց վերջին Թագաւորը Գագիկ Բ. ալ երբ որսորդութիւն կ'ընէր այս կողմերը, ձերբակալուելով Մանուէլեան Եղբայրներու կողմէն խեղդուելու: Վեր. Սարգիս Տէվիրեանն ալ իբրեւ ականատես, կը յիշէ թէ՝ այս կողմերը Թոզանեան Զօրապետներու կողմէ ալ կաթաւի որսորդութեան դաշտ մը ընտրուած էր:

Պատմաբիւնը կը յիշէ թէ՝ Ռուբէն Ա.–ի, Կոստանդին Ա.–ի, ինչպէս նաեւ Մոկացի Մարկոս Եղնուարի մարմինը Թագուհեան Կաստաղոնի մէջ: Այս Կաստաղոնի տեղը Հայ պատմիչներու կողմէն չէ կրցած ճշդուիլ, եւ մինչեւ այսօր անիկա մնացած է անյայտ: Արդեօք անիկա Քէօթիւնի մէջ Թուրքերու կողմէն յիշուող Քէաոզա՞ն է: Թէեւ Կաստաղոնը Վահկայի խոտ մերձ է, կը յիշուի, որ մեր տեսութեամբ անիկա Հին Վահկայի մէջ գտնուող Գարաֆիլիսէն է, որ ներկայ Վահկային հարաւ. թէ քանի մայրկեան դէպի հարաւ է:

Կը պատմուի թէ՝ Լեւոն Մեծագործ Թագաւորը չունէր բազմաթիւ բարեգործական տուներ, կրօնական վանքեր եւ կանոնից ազգատանոցներ եւ մարգասիրական հաստատութիւններ, ընդ որս «Կամմեաց եւ Գոդիացն Տուն», եւ անոնց բոլորին ռոճիկները բարեպատուց, եւ բարութեամբ պահպանէ իւր ելից... իբրեւ զդրախտ պտղաբեր»: կը գրէ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 514–515):

Այս «Գոդիացն Տուն» բորոնելու, քօսոնելու եւ մարթային հիւանդութիւն ունեցողներուն համար հաստատուած էր Քէօթիւնի մէջ իր առողջ օդ եւ ջուր ունենալուն պատճառաւ: Եւ այժմու Քէօթիւն անունն ալ արդէն այս «Գոդիացն տուն»էն ծագում առած է:

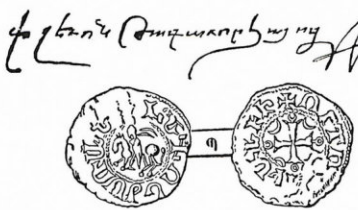
Ժամանակակից Վահրամ Պատմիչը կը գրէ,

«Զի ըզգոդիսն որ նախատեալ
Եւ յամենայն տեղեաց հերբեալ,
Զնոսա ի միվայր ժողովեալ,
Բազմապատիկ բարեօք լցեալ»:

Իսկ ժամանակագիրն Կիւրիկեցի կարծեօք գրէ. «Գոդիաց տանն տեղին յիշէ այժմ Քօթուն, թուի թէ նա է Գոդիաց տունն, որ է ի Հաճեոյ եւ ի Վաղդայու (Վահկա) մէջն, ձոր մի, եւ ի ձորն մէջն չէն ջրաղաց մի, մօտ ի սարօան հայի ընդ հարաւ»: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 515):

1467–ին Զիւլ Գաւրեան Շահսուար Ա. առաւ Սիսը, եւ յետոյ յարձակեցաւ Բոզանդիի գաւառին վրայ, ուր հոն հայաբնակութիւն մը կար քաջ եւ անկախ, մինչեւ 1462 թուականը: Երկար

ԼԵՒՈՆ Ա· ԸՍՏ ՀԻՆ ԼԱՏԻՆ ՄԱՏԵՆԻ, ԵՒ ԻՐ ԻՍԿԱՏԻՊ ԶԵՌԱԳԻՐՆ ՈՒ ԴՐԱՄԸ, ՅԱՄԻ 1210–ԻՆ:

պատերազմներէ յետոյ զրաւեց Կոպիտաուն ու Բարձր Բերդը եւ անկէ անցաւ դէպի Հիւսիս Վահկան, Գըզըլեէրը, եւ Բանլըզ եւ զանոնք զրաւեց, եւ քալեց Թափուրի անտառի մէջէն դէպի Քէօթիւն եւ զայն առաւ։

Այսպէս Բանլըզի եւ Քէօթիւնի հայերուն մեծ մասը մահմե-

տակաւնութեան գաւառները ընդունելով ապաստան, իսկ անոնց մէկ կարեւոր մասն ալ խոյս տալով ապաստանեցան Հանոյ մէջ, որ տակաւին կը ճանչցուէին իբրեւ Բէօթիւնցոնք: Ահաւասիկ այս առեղները եւ կամ ալ յաջորդական հալածանքներու ժամանակին է, որ Բէօթիւնէն Հանոյ գաղթած են Գալուստ եւ Նազարէթ Բէօթիւնլիւեանի, (այժմ Ցարութիւնեան), Մարգար Ծաճ Բէօթիւնլիւեանի, եւ Բէսաէնեան ընտանիքի նախնիքները:

1865-ին Օսմանեան պետութեան կողմէն Գալա Իսմայիլ Փաշայի եւ Տէրվիշ Փաշայի կողմէն պաշարուելով Գօզնեան Զօրապետ Եուսուֆ Պէյ հոս սպաննուեցաւ եւ դիակը ձորի մը մէջ նետուեցաւ, որ ամբողջ չետոյ իր ոսկորները ամփոփելով Բէօթիւնի մզկիթին մէջ թաղուեցաւ: Սոյն մզկիթը՝ ժամանակին Հայկական վանք մըն էր, եւ չատ հաւանական է չինուած է Լեւոն Ա. Մեծագործի կողմէն:

Օսմանեան մարզահամարի համաձայն, հոս կը բնակին 500 թուրք եւ 23 հայք միայն: 1896-ի կոտորածներու պահուն Հանոյ չորհակալ դիւղերը ինչպէս նաեւ Բանլըդ եւ Բէօթիւն պաշարուած է 5000 Զէյթքցիներու եւ այլ ցեղերու կողմէն, որ ատեն կրկին այս դիւղերուն հայութեան մէկ մասը կրօնափոխ եղած են, իսկ մեծամասնութիւնն ալ տեղափոխուած են Հանըն:

1920-ին Հանոյ անկումէն չետոյ բարմաթիւ Հանընցիներ դէպի Բէօթիւն ու Բանլըդ փախան ու հոն ապաստան գտան: Շատ հաւանական է, որ տակաւին այսօր այդ լեռնային դիւղերուն մէջ կը գտնուին բարմաթիւ կրօնափոխ ու իսլամացած հայեր, նամանաւանդ հայ կիներ, որոնք ամուսնացած են տեղացիներուն հետ:

Այս գլխուն համար օգտուած ենք հետեւեալ գրքերէն.

1.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջէ 161, 514–515:
2.—Ազգապ Թուրսարգիսեան, «Հառըն» թերթ, թիւ 6, 1937, էջ 88–89:

Օգտուած ենք նաեւ Հանընցի Պր. Սարգիս Սօղոմոնեանի պատմածներէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՃՆՈՑ ԲՈՒՄԼՈՒ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔԻ

Բումլուի պատմութիւնը կ'խաւարի Բումլուցի Համբարձում Ա. Ամէչեանի կը պարտինք, որ այժմ կը բնակի ի Պաղտատ։

Բումլու գիւղապետը կը պահուէր Հաճընէն 4 ժամ դէպի հիւսիս, «Քէօր Օղլու», եւ «Սէքի» եւ «Գուշ Գայա» կոչուած եւ իրարու կից Տաւրոս լերանց մէջէն։ Ծովու մակերեսէն 4950 ոտք բարձր է, ըստ Հօկարթի։ Անիկա ունէր Գայմար կէօղ եւ Զամբալ Օլուզ անուններով պատուական ջուրեր։

Բումլուի ջուրերը կը թափին Սարոս Գետը։ Կլիման բարեխառն է, ամառը ոչ այնքան տաք, իսկ ձմեռը մէկ կողմ ձիւնով ծածկուած է եւ փոթորկալից, այնպէս որ յաճախ միայարկանի տուներ կ'անէրեւութանան ձիւնակոյտերու ներքեւ։

ԲՈՒՄԼՈՒԻ ՍԱՀՄԱՆՆ ՈՒ ԼԵՌՆԵՐԸ.— Բումլու գիւղապետի ամբողջ տարածութիւնն է մօտաւորապէս 40 քառակուսի մղոն։ Բումլուի արեւելեան կողմը կը գտնուի «Այլըլը չամ» անտառն ու Ֆիրեաթ լեռը։ Արեւմուտքէն «Գարաչամլըզ» անուն հսկայ չոքիի անտառը եւ նայոյ ու «Գըր» լեռները, հարաւէն՝ Գուշ Գայա եւ Զարտաղ Թէփէի լեռը, իսկ հիւսիսէն՝ Տէքելի Թաշ, Եափրաղ կէտիկի եւ Ալըճ կէտիկի դաշտերը։

Բումլուի արեւելեան կողմը կը գտնուի նաեւ Քէօր Օղլուլի լեռը, որուն վրայ կանգնուն կը մնան տակաւին հռչակաւոր աւազակապետ Քէօր Օղլուլի աշտարակն ու ձիերուն ախոռները։

Այս Քէօր Օղլուն ապրած է 16–րդ դարուն եւ ծնունդ տուած ժողովրդային բազմաթիւ բանահիւսութեանց, որուն հայդուկային քաջագործութիւնները մինչեւ հիմա կ'երգուին։ Այս մասին Աւետիք Դաւրիժեցին կ'ըսէ թէ, «այս այն Քէօր Օղլին է, որ բազում խաղ ասացեալ՝ զոր այժմ աշուղներն եղանակեն»։ (Տե՛ս Ա, Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 603–604)։

Քէօր Օղլուլին քաջագործութեանց ակնարկելով տակաւին մեր կողմերը կ'ըսէին «Քէօր Օղլուներն գըրգ երկիթլիյի վար խի, օթուզ տօգուզը գաչըպ գուրթուլմագ խի»։

Դարձեալ, անոր հնարամտութեան ու արթնամտութեան ակնարկելով կ'ըսէին,

«Քէօր Օղլույըմ, Քէօր Օղլու, չամլըպէլտէ կէզերիմ,
Խսէն բիւզկեարլարտան հիւէ սէզերիմ»։

ՐՈՒՄԼՈՒԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ.— Բումլուն ջուրի տեսակէտով բախտաւոր էր, ինչու որ՝ Թէ՛ ներսը եւ Թէ չրջականները ամէն կողմ կը բղխէին բազմաթիւ ջուրեր եւ աղբիւրներ: Ցիշենք անոնցմէ գլխաւորները:

ՐՈՒՄԼՈՒՆ ԳԻՒՂԸ ՀՈՒՆՁԲԻ ԹԱՄԱՆԱԿ

Բումլուի արեւելեան կողմը կը գտնուէր Պէօյիւք Փունար, Գարասաղալի ջուրը, Խայըրլը Ձամի աղբիւրը, Գուրսպաղըլըգի ջուրը, Բէօմպէ տէրէսիի ջուրը, Այրան Փունարը եւայլն: Արեւմտեան կողմի աղբիւրներն են, Ուրում կէօղիւ կամ Պէօյիւք կէօղ (որուն ջուրը Սօղանլեանցներու առաղձի գործարանը խզզար կը դարձնէր), Գապա Եարի աղբիւրները, Գըզ Գափան, Գարաչամլըդի մէջ Զէհլադուլուսու, Տէօչէմէնին Փունարը, Գազան Փունարը եւ վերի Պէօյիւք Փունար: Հիւսիսային կողմի աղբիւրներն են, Կէօյ Փունար, Թիքիլի Թաշ, Բիլլիկ, Թիլքի Թիփէսի, Եաղը, Բէվրան կէշիի աղբիւրները, որոնք առհասարակ Բումլուի դաշտը կը գտնուին, իսկ հարաւային կողմի աղբիւրներն են՝ Այ Օլուղը, Երկու Աչք, Բէօր Փունար, Թիքէնէլի Օլուղ, Ամմալը Փունար, Բէօր Օլուղու, Բէօր Գույու եւայլն:

Ամոնցմէ զատ ճիշտ վերեւին մէջ կային հետեւեալ աղբիւրները, ինչպէս Գայնար կէօղ, որ կը բաղկանար 8–10 ակերէ, իրարու մօտ, Զաթալ Օլուղ եւ Գույու եւայլն:

Բումլու դաւառը կը բաղկանայ չորս հայաբնակ եւ մէկ Թըրքաբնակ վերէրէ, որոնք են,

1.— Բումլու, կեդրոն՝ մօտաւորապէս 100–200 տուն:
2.— Պէօյիւք-Փունար, արեւելեան կողմը, 150–200 տուն:
3.— Ուրում-կէօղիւ, արեւմտեան կողմը, 250–350 տուն:
4.— Քէօրիւտէն, հիւսիսային կողմը, 250–350 տուն:
5.— Նարտաշ-Պէօյիւք-Փունարը, արեւմտեան կողմը, 100–150 տուն խառն:

Այս գիւղաքաղաքներու հիմնադրութեան մասին որեւէ պատմական փաստ մը չունինք ձեռքերնիս, թէեւ մեր պապերու կողմէն կ'ըսուի թէ՝ անոնք չէն գիւղաքաղաքներ եղած են Հռոմէական, Բիւզանդական, ինչպէս նաեւ Հայ Թագաւորութեանց ժամանակ: Այս աւերակներու մէջէն չարունակ գտնուած են ոսկեղէն, պղինձէ եւ այլ մետաղներէ չինուած հնութիւնները, ինչպէս մարդկային արձանները, չորս ոտքով նաւարան, սեղան, զրահ, եւ կարասները (ճաթա), որոնք չատ հնչէն գնով ծախուած են Ամերիկացիներուն:

ՆՈՐ ԲՈՒՄԼՈՒՒԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

1800–1810 թուականներուն Մարաչի եւ կապանի կողմերէն հոս եկած են 12 ընտանիքներ եւ տեղաւորուած են ՈՒՐՈՒՄ կէօՂԻՒ աւերակներուն վրայ եւ իրենց նորաչէն գիւղին անունը դրած են «Վերի Գիւղ»:

Այս 12 ընտանիքներուն անուններըը հետեւեալներն են,

1.— Աղազարեան
2.— Գասպարեան
3.— Գէզգէլ Օղլանեան
4.— Գօմուշեան
5.— Ձգնաւորեան
6.— Նիկողոսեան
7.— Ուլուգուշեան
8.— Զաքրաստեան
9.— Վանէա Գեհաեան
10.— Տէլի Մկրտիչեան
11.— Փաքաքեան
12.— Քէշիշեան

Այս Բում կէօղիւլի աւերակները կը գտնուին մօտաւորապէս 500 ոտք բարձրութիւն ունեցող բլուրի մը վրայ եւ Գարա Ջամլըզ անուն հսկայ անտառի արեւելեան կողմը, հազիւ անկէ մէկ ու կէս մղոն հեռաւորութեամբ, իսկ Բումլու գիւղին արեւելեան կողմը մօտաւորապէս 5 մղոն հեռաւորութեամբ:

Այս նորաչէն գիւղը այնքան կը չէնցնայ, որ մօտ ատենէն անոր բնակչութեան թիւը կը հասնի 50–80 տունի:

Սակայն այս տուները «Պօղ Տօղան» անունով Աֆչար-Թիւրքմէն ալիրէկ մը այս կողմերը գալով կը սկսի անոնց վրայ բռնանալ եւ ժողովուրդը ամէն կողմ, կը մտածուի անապահովութեան, այնպէս որ գիւղէն դուրս կէս ժամ հեռաւորութեան երթալու համար կ'ստիպուին 3–4 հոգի միասին երթալ գինեալ կայծքարէ հրացաններով ու դանակներով (զամբաճամբան իրենք գիրենք պաշտպանելու համար:

Այս Թիւրքմէն աշխէհները պարբերաբար հայերուն անասունները գողցած եւ հրիկացած են անոնց հունձքի կալերը։

Այսպէս նոթահատուած Հայ գաղթականութիւնը չկրնալով դիմանալ անընդհատ եղած հալածանքներուն, անոնցմէ մէկ մասը կը վերադառնայ Կապան, իսկ միւս մասն ալ, շուրջ 30 ընտանիք, 1860 թուականներուն գաղթելով եկեր ու հաստատուէր են ներկայ Բուձլուն։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ Ե· ԱԹԼԵԵԱՆ

Ծնած է Բուձլու գիւղապետարանի մէջ 1899–ին։ Ուսած է Հաճընոյ Ամերիկեան Ակադեմիային մէջ, եւ 1934–36–ին Լոնտոն եւ Կլասկոյի Հաշուակալութեան Վարժարանէն վկայուած է իբրեւ հաշուապահ եւ հաշուեքննիչ։ Պատմնամպած է 1918–19–ին Մուսուլի մէջ իբրեւ թարգման, 1919–1920–ին Պաղտատի Հայ գաղթականաց վայրը Թիւ. 1, 1934 եւ 1935–ին բժշկանոցը Նեբու վրայ իբրեւ վկաւոր թարգման. եւ ցեղով 3000–է աւելի գաղթականաց վրայ՝ վերահսկիչ, 1920–1925–ին պանձային նախաթարթութեան քաղաքային պանձարանի գրասենեակին մէջ՝ առաջին քարտուղար, 1925–1928–ին Ազգային օգայի դիւանատան կրթական գրասենեակին մէջ՝ առաջին գրագիր, եւ կայսերական օգայի դիւանատան Պաղտատէն հեռանալուն պատճառաւ 1928–էն ի վեր քարիւղի ընկերութեան մը Պաղտատի օֆիսին մէջ՝ իբրեւ հաշուապահ։ Նաեւ ծառայած է 1936–1937–ին իբրեւ հաշուեքննիչ Ալվիա Ակումբին (որն է Անգլիացիներու, հիւպատոսներու եւ նախաթարներու յատուկ)։ Ունի մայր, կին, երկու մանչ եւ երեք աղջիկ։

1810–1820 թուականներուն Համբուին ալ 10–15 ընտանիքներ եկած են «Բումլու» դիւղը՝ հողագործութեան համար եւ տասնեակ մը տարիներ հողագործութեամբ պարապելէ յետոյ անապահովութեան պատճառաւ 1830–40 թուականներուն ձդելով Բումլուն վերադարձած են Համբու։

1860–70 թուականներուն «Բումլու»ն եւ շրջակայքը «Թօքան Օղլու»ի տիրապետութենէն ազատուած ըլլալով, Տաճկական կառավարութեան իշխանութեան տակ անտուած են, այսպէս քիչ մը ապահովութիւն հաստատուած լինելով նոյն թուականներուն Համբուէն գարձեալ եկած են հեռաւեալ ընտանիքները եւ պարապած են հողագործութեամբ։

Ֆօճաուգեան, Սօղանալեան, Տաղիսթանեան, Թօլուզեան, Մըմբրաճեան, Լէօքէրեան, Ջամքէրճեան, Սէքսէնեան, Ջաւաբեան, Ուղուրլեան, Գրյպաչեան, Ճին Սահակեան, Գայաէրլիեան, եւայլն։ Ակէ գաս Բումլու կ'ունենար, պարբերաբար, նորէկ գաղթականութեան հոսանք մը Համբուէն, Մարթէզէն, Ֆըրնըզէն, Ֆընըճատէն, Թալ Օլուէն, Կէպէնէն, Գօզ Օխէն, Տէօնկէլէյէն, Տէկիրմէն Տէրէսէրէն, Շաբէն եւայլն։ Սակայն եւ այնպէս, հակառակ այս գաղթականութեան, դիւղին բնակչութեան վրայ մեծ ազդ չէր ունենար, ինչու որ տիրող անապահովութեան պատճառաւ՝ շարունակ Բումլուէ ժողովուրդը կը գաղթէր Համբու, Տէօրթիօլ, Կէպէն, Ամերիկա եւ այլ վայրեր։

ԲՈՒՄԼՈՒՑԻՆԵՐՈՒ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

1.— ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.— Ամբողջ Բումլուէ մէջ հազիւ քէ քանի մը հատ խանութներ եւ առեւտրականներ կային, իսկ մնացած ժողովուրդին դլխաւոր զբաղմունքն էր հողագործութիւնը։

Բումլուն ունէր, ցանքի համար, ընդարձակ դաշտեր, որոնցմէ չատերը կը ջրուէին։ Ամբողջ արտերը երկու տարին անգամ մը կը ցանուէին, բացի ոռոգուող արտերէն, որոնք տարի մը պարէզդի համար, իսկ տարի մըն ալ ցանքի կը գործածուէին։ Բումլուէ արտերէն կ'ելլէր առատ հունձք ցորենի, գարիի եւ այլ հացահատիկներու, ինչպէս նաեւ քաղցր ճմերուկ, սեխ եւ դդում, եւ իր արտադրութիւններով քէ' ինքը կ'ապրէր, եւ քէ կը մատակարարէր Համբուի ժողովուրդին պէտքերը։

Բումլուն կը հասցնէր նաեւ առատ պտուղ, որոնցմէ կրնանք յիշել հետեւեալները· տանձ, նուշ, կեռաս, լուսնիխնձոր, խնձոր, սալոր, չանքիթ, ալուճ, եէմիչէն, չիլէք, գարամըզ եւայլն։

2.— *ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ.*— Բումբուլենեուն երկրորդ կարեւոր զբաղմունքն էր խաշնարածութիւնը: Անոնք ունէին 5–6 հատ այծի, ոչխարի հօտեր, չուրջ 2–3000 գլուխ, եւ 3–4 կոտոշաւոր անասուններու հօտեր եւ ձիեր, որոնք ի՛պարծէին ապաօրէն ընդարձակ անասունեներուն եւ արօտավայրերուն մէջ:

3.—*ԱՏԱՂԶՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ* եւս կը կազմէր Բումբուլենեուն զբաղմունքներէն մէկը: Անոնք չարունակ կը կըտրէին մօտակայ Թարաշամլըզ կոչուած չոճիի եւ կաղնիի ընդարձակ անտառները եւ անոնցմէ ամէն տեսակ չինանիւթեր պատրաստելով զանոնք զարնան եզանակին կը փոխադրէին Հաճընն, Կեսարիա, Խէրքէկ, Թօմարզա, Թուլա, Զինճիխէրէ եւայլն:

Ատաղձ եւ ամէն կարգի չինանիւթեր պատրաստելու համար հոս կար նաեւ ջրի սղոց (խըրաք) մը, որը կը պատկանէր Հաճընցի Սօղանալեաններու, որոնք տարեկան 50–60 հազար տախտակ եւ այլ տեսակ կը դրկէին Հաճըն:

ՋՐԱՂԱՑՔ.— Բումբուլն ունէր երեք հատ ջրաղացքներ, որոնցմէ մին կը պատկանէր Զամպռխլեաններուն, մէկը՝ Մէմիշօղլուին, իսկ միւսն ալ՝ Մուհամմէտ Քէչէալլին, որ հիմնուած էր 1900 թուականներուն:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ.— Բումբուլի այրերը կ'ամուսնանային տոլորաբար 18–23 տարեկան եղած աուներն, իսկ աղջիկները՝ 15–20 տարեկանին: Ամուսնութեան տարիքը թեւակոխած երիտասարդին նշանախօսութիւնը ընդհանրապէս կը կատարէր ծնողքը: Նշանառուի եւ կամ ամուսնութեան պահուն ա՛չ աղջկան կողմէն զրամօժիտ կը տրուէր, եւ ոչ ալ երիտասարդի կողմէն զրամ կը տրուէր աղջկան ծնողքին: Մինչդեռ տեղացի Թուրքերը զրամով կը գնէին աղջիկները տալով մանաւոր վճարում մը իրենց նիւթական կարողութեան չափով:

Նշանուած աղջիկը կը պահպանէր իր նշանածէն մինչեւ ամուսնութեան օրը: Հարսանիքը կ'ըլլար խիստ զուարճալի եւ կը տեւէր երեքէն մինչեւ ութ օր: Պսակադրի համար մինչեւ անգամ մանաւոր նուագողներ (չալղըճը) կը բերուէին Հաճընէն:

Ամուսնութենէն յետոյ ալ հարսերը չէին խօսեր իրենց կեսրայր ու կեսրոջը հետ իրր յարգանք, եւ նոր հարսերը իրենց երեսները կը ծածկէին բարակ ծածկոցով (սէրէնտեզ) մը:

ՈՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ.— Բումբուլենեուն գլխաւոր զբօսանքն էր որսորդութիւնը: Այս տեղւոյն անտառներուն ու լեռներուն մէջ կան ամէն տեսակ թռչուններ եւ անասուններ, ինչպէս կաքաւ, այլազան թռչուններ, նապաստակ, գայլ, աղուէս, խոզ, արջ, առնաւ եւայլն, եւ ժողովուրդը լեռներն ու անտառները

երթալով զանոնք կ'որսային եւ վայրի անասուններու մուլտակները Ծախելով կ'ունենային կոկիկ եկամուտ մը:

ՀԱՑՑ· ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.— Մինչեւ 1870 թուականները Բումլուի մէջ կար մի միայն Հայց· Առաքելական եկեղեցին: Անոնք թէեւ քահանայ չունէին, սակայն, իրենց կրօնական պաշտամունքներուն եւ արարողութեանց կը պահպանվար էր Հաճընոյ Սբ· Յակոբայ Վանքի միաբաններէն ծերունազարդ Թօշճուեան վարդապետը:

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ.— Այս թուականներուն Հաճընցի Վեր· Սարգիս Տէվիբեան, որ տակաւին Մարաչի Աստուածաբանական ճեմարանին մէջ ուսանող մըն էր, հոս ղրկուելուս իբրեւ քարոզիչ: Ճիչեալը Բումլու գալուն պէս ակած է գալոց մը բանալ տեղացի մանուկներուն կրթութիւն ջամբելու համար: Տեղացիները կը մերժեն ղրկել իրենց զաւակները ուսում սովրելու համար: Սակայն, Բումլուի մէջ կար Հաճի Թորոս Տաղտեանեան անունով Հաճընցի ընտանիք մը, որը Տէվիբեանը իր տունը ընդունելով հետզհետէ դրուեցաւ Բողոքականութեան հիմերը:

Բումլուի մէջ առաջին անգամ կարդալ սովրողը եղաւ Տաղտեանեանի ամուսնացեալ Մարիամ անուն աղջիկը, որը իր կարգին սկսաւ կարդալ ու ղրկել սովրենալ տեղացիներուն: Այս ընտանիքէն Մարտիրոս Տաղտեանեան անուն ուրիշ երիտասարդ մ'ալ Մարաչ երթալով իր ուսումը սասպա եւ ապա մեռնելեւ Ամերիկա: Ճիչեալը այժմ ծերունազարդ, կ'ապրի Պըրքըլի, Քաւլիֆորնիա:

ՐՈՒՄԼՈՒՑԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ.— Բումլու գիւղը ունէր երեք դպրոց, մէկը՝ Հայ Լուսաւորչականաց, մէկը՝ Բողոքականաց, իսկ միւսը՝ Թրքաց: Առաջին երկու երկսեռ վարժարանաց տուած կրթութեան չնորհիւ Բումլուի նորահաս սերունդը տարուէ տարի կը զարգանար, եւ այս ուսեալ երիտասարդներու չնորհիւ Բումլու գիւղը՝ բաղդատմամբ Հաճընոյ միւս 64 գիւղերուն, ամէնէն լուսաւորեալն ու զարգացածն էր:

Թէեւ Բումլուի չատ մը ընտանիքները Թրքախօս էին, սակայն այդ ալ հետզհետէ կ'անհետանար չնորհիւ այս վարժարանաց, եւ համամասնաբար չնորհիւ Հաճընցի հայախօս ընտանիքներուն չատնալովը:

Բումլուի դպրոցներուն դասատուները նախապէս կը հայթայթուէին Հաճընէն, ինչպէս, Աբիսողոմ, Յակոբ Գըլպակեան, Գրիգոր Զիլինկիրեան, Ալէքսանեան եւայլն: Սակայն, 1900–ին սկսեալ Բումլուն ունեցաւ իր հարազատ զաւակներէն ուսուցիչներ, ինչպէս, Փանոս Քէօսէ–Մանուկեանը, եւ Եփրեմ Ուլու–

պուշեանը:

Բումլուէն բաւական թիւով երիտասարդներ Հաճըն եւ այլուր երթալով առացած են բարձր կրթութիւն, որոնցմէ յիշենք հետեւեալները:

ԵՒՓԵՄ ՈՒԼՈՒԻՒՇԵԱՆ.— Իրրեւ սրբ, 1897–ին Հաճնոյ Ակադեմիային չբջանաւարտ լինելով յաճախած է Ամերիկայի Քուրջ Կոլէճը: Ետքան է Դաշնակցութեան: Այժմ կը գտնուի Բուենոսաեռս: Ընչեալը շատ ուշիմ եւ խելացի մէկն էր:

ՓԱՆՈՍ ՔԷՕՍԷ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— Իրրեւ սրբ 1897–ին ժառ է Հաճնոյ Միսքիթ սրբանոցը եւ 1906–ին Հաճնոյ Ակադեմիային չբջանաւարտ լալով յաճախած է Տարսոնի Մէրսի Քոլէճը: Տարպրութեան պահուն ըսպանձուած է Տէր Զօրի յարգին մէջ:

ԱՐՇԱԼՈՒՄ ԱՒԵՇԵԱՆ.— Իրրեւ սրբ ժառ է Հաճնոյ Մէհեմայիներու սրբանոցը եւ իր ուսումը առացած է Հաճնոյ Ակադեմային մէջ: Ետքը յաճախած է Գոնիայի ձկնաձեւան Քոլէճը: Այժմ կ'ապրի բնառնեոք Լօս Անճէլըսի մէջ եւ կ'գործի վաճառականութեամբ:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ Ե. ԱՒԵՇԵԱՆ՝ որուն կենագրութիւնը արուած է այս դլխուն տակ ուրիշ տեղ մը:

Ասոնցմէ զատ բարձր ուսումն առացած են հետեւեալները, բայց դժբախտաբար անոնց կենագրական դիտելքներն չտրջ չենք կրցած պէտք եղած տեղեկութիւնը առանալ.

ԱՐՄԵՆԱԿ Ց. ԹԻԼԷԱՆ, ԱՒԵՏԻՍ Ե. ԹԻԼԷԱՆ, ՄԻՍԱԿ Բ. ՏԱՂԻՍԵԱՆԵԱՆ, ՑԱՎՈՒԲ Ց. ԱՒԳԵՐԸՄԵԱՆ, ԳՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ՁԱՔՏԻՊԵԱՆ, ԳՈՎՍԻԿ Գ. ԱՒԵՇԵԱՆ, ԳՈՎՍԻԿ Ց. ԵԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ Վ. ԳԱՐԱՆԵԱՆ:

ՀԱՒԱՏԱՆՔ.— Բումլուն ալ ունեցած է հալածանքի օրեր:

1895–ին Զէյթունի պատերազմին ժամանակ Բումլուն պաշարուած է Սիվպղի Զէյթունլիներուն կողմէ եւ Բումլուի ժողովուրդը մաղպուլ ապրած է ապատանելով Հաճըն եւ Թուլղով ամէն ինչ Թուրք ու Զէյթլի ասպետներուն: Անոնք 5–6 ամիս Հաճնոյ մէջ ամէն հիւրասիրութիւն վայելելէ յետոյ կը վերադառնան Բումլու կրկին իրենց բոյնը չէնդնելու համար:

1909–ի Ապտնայի չարդերուն ժամանակ, անոնք լուր առնելով Վարդիվար ապա Դաւէրեանի մէջոցաս, կրկին Թուլղով ամէն ինչ կ'ապատանելն Հաճըն, եւ երկու չարաթ հոն մնալէ յետոյ կը վերադառնան Բումլու:

1915–ի Տեղահանութեանց ժամանակ, Բումլու պիտի ալ երկու կարաւանով տարագրուած է: Առաջին կարաւանով 1915, Մայիս 30–ին 550 անձինք, իսկ երկրորդ կարաւանով, 1915 Սեպտեմբերին 50 անձինք տարագրուած են դէպի Տէր Զօրի, Հալէպի եւ Մուսուլի անապատները եւ անոնցմէ 90 տուն հարիւրը խոր-

խողուած է Տէր Զօրի սոսկալի Ջարդերուն մէջտեղին։

1919–ի Զինադադարէն յետոյ, 100–ի մօտ Բումլուցիները կը վերադառնան իրենց հայրենիքը, սակայն 1920–ին Հաճընի անկումին ժամանակ անոնք ալ ի՛սպանուին, որոնցմէ հազիւ թէ ի՛սպասի հետեւեալ տասը հոգին։

Սիմոն Քէհեա Յովհաննէսեան, Պօղոս Աթէչեան, Յակէր Մանուկեան, Պետրոս Զիֆթէլեան, Սարգիս Զամտիպեան, Աւագ Ղազարեան, Մատթէոս Ղազարեան, Փանոս Պէտիրեան, Յակոբ եւ Մեսրոպ Ազգըրմեան։

1915–ին Բումլուի 600 Հայ բնակչութենէն ողջ մնացած են միայն 34 անձինք, որոնցմէ 29 հոգին այրեր, իսկ 5 հոգին կիներ են։ Այս թիւը բաղկացած է մինչեւ ցարդ ամուսնութիւններով եւ երախաներով 76 հոգիի, որոնց անուանացանկը կուտանք ստորեւ։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՒՄԼՈՒՑԻՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ
1915–Ի ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՈՂՋ ՄՆԱՑԱԾ

Պաղտատ Փոնուղղ Բումլուցիէ, 1929–ին

Յարէն Յարութիւնեան, կինը՝ Մարիամ, տղան՝ Աւետիս, աղջիկները՝ Իսկուհի, Թուրմանուհի, Ովսաննա։

Համբարձում Մ. Աթէչեան, մայրը՝ Մարգրիտ, կինը՝ Նազուհի, տղան՝ Յովհաննէս, աղջիկները՝ Վիքթորիա, Մարի, քրոջ աղջիկը՝ Հայկանուշ Ն. Նիկողոսեան։

Յարութիւն Գաբօղլանեան, կինը՝ Աղաւնի, աղջիկը՝ Մարիամ։

Սամուէլ Գաբօղլանեան, կինը՝ Մարգրիտ աղջիկը՝ Վազուհի։

Յովսէփ Զիֆթէլեան, կինը՝ Մարիամ, տղան՝ Յովհաննէս։

7 անձ Բումլուէն 1915–ին տեղահանուած, 15 անձը 1916–էն յետոյ աւելցած։

Սուրբա Փոնուղղ Բումլուցիէ.—

Յակէր Մանուկեան, կին եւ երկու երախայ։

Մատթէոս Ղազէրեան, կին եւ երկու երախայ։

Յակոբ Ադա Սէքսէնեան, կին եւ երեք երախայ, (տղան) Ապամ Սէքսէնեան, կին եւ երեք երախայ։

Պետրոս Զիֆթէլեան, կին եւ երկու երախայ։ Եւս (քոյրը) Զիֆթէլեան։

Պօղոս Աթէչեան, կին եւ մէկ աղջիկ։

Սարգիս Քէքէնճեան, կինը՝ Զարդար, տղան Ազատ, տըղան Նորածին։

Սիմոն Քէհեա Ծովհաննէսեան, կին եւ չորս երախայ։

10 անձ Բումլուէն եկած եւ 26–ը 1916–էն յետոյ աւելցած։

Հարաւային Ամերիկա Գանուող Բումլուցիք.—

Աւետիս Վ. Աթէչեան, կինը՝ Վերժին, տղաքը՝ Վարդեվար, Կարապետ, աղջիկը՝ Մարի։

Աւագ Վ. Ղազրեան, կինը Զապէլ, տղան Վարդեվար։

Սարգիս Ց. Քէթէնճեան, (ամուրի)։

Յակոբ Ց. Ազգերմեան, կին եւ երկու երախայ, (քոյրը) Ովհաննա, Պէյրութ ամուսնացած։

Մեսրոպ Պ. Ազգերմեան, կին եւ երկու երախայ։

6 անձ Բումլուէն եկած, 12 անձ 1916–էն յետոյ աւելցած։

Ֆրանսա.— Յովսէփ Յարութիւնեան (ամուրի)։

Յունաստան.— Եփրեմ Խօճա Ուլուդուչեան (ամուրի)։

Մթացեալ Նահանգք Գանուողներ.—

Մինաան Ց. Թէլեան, Հաճի Ջամքէրթէկեան, Պետրոս Ջամքէրթէկեան, կարապետ Ջամքէրթէկեան, 1900 թուականին ամբողջ ընտանիքով Ամերիկա գացած եւ անդաւորուած. ամբողջ ընտանիքի թիւը՝ 15 անձ։

Աբմենակ Ց. Թէլեան, կինը՝ Ամերիկուհի, տղան՝ Յարութիւն, աղջիկները՝ Թէրէզա, Մարի, Նորածին։

Առաքել Մանուկեան, կինը Ամերիկուհի եւ երկու փոքրիկներ։

Մինաս Քէշիշեան։

Աւետիս Աբմէնեան, 44, ամուսնացած, ունի մէկ մանչ եւ մէկ աղջիկ։

Աւետիս Ե. Թէլեան, ամուրի։

Աբրահամ Մ. Աթէչեան, ամուսնացած, ունի մանչ եւ աղջիկ մը։

Բումլուի համար տե՛ս նաեւ,

1.—Հայր Դիւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջ 160, 166։

2.—Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա, էջ 603–604։

4.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Magazine, Vol. III, p 671, 1893:

ՇԱՐ
(Հին Կոմէնա Փադամբը)

Շար՝ դուռ հայարնակ գիւղը կը գտնուի Հաճընէն 9 ժամ եւ Բումլուչէն մօտաւորապէս 5 ժամ հեռու դէպի հիւսիսային կողմ եւ Հէօքէվճէյի մօտերը: Իր սահմանները՝ 9 ժամ հարաւային–արեւմուտք Հաճըն, 19 ժամ հարաւէն Զէյթուն, 24 ժամ հիւսիսային արեւմուտքէն Կնասբիա, 56 ժամ հիւսիսային–արեւելքէն կիւրիւն: Ծովի մակերեսէն 5000 ոտք բարձր է ըստ Հօկարթի:

Շարի գիրքը նպաստաւոր է, պաշտպանուած բլուրով անասելի լեռներով: Շրջակաները սփռուած են խոպան ու չէրքէզ գառնան ցեղեր եւ հայու մը երես տեսնելու համար հարկ է առնուազն 6–7 ժամ ճամբորդել:

ՇԱՐ ՏԷՐԿՍԻ

Սիհուն Գետը Շարի մէջէն կը հոսի: Օդը առողջաբար է, ջուրը մաքուր եւ բնակիչները առոյգ եւ քաջ են եւ կ'զբաղին գլխաւորաբար հաշնաբաճառութեամբ եւ երկրագործութեամբ:

Շարը եւ կամ Շար–Տէրկսի ըսուած այս գիւղը չհնուած է Հին Կոմէնայի աւերակներուն վրայ: Արդէն Շար աղաւաղումն է «չէհիր» (կամ բաղամ) բառին, որ այժմու բնակիչները առանց դիտակցելու Շարի առուղարձանութեան կը կարծեն թէ անիկա յառաջ եկած է «Շէր» թրքական բառէն, որ «Չար» իմաստն ու–

նի, այն ենթադրութեամբ թէ՝ Շարի հայրապետները քաջասիրտ ըլլալուն համար չէջակայ այլազգիներու կողմէն անունք կոչուած ըլլան «Շէր եկան», այսինքն «վեհանդ» եկան մեր դլխուն:

Այս դիւղը պատմութեան ընթացքին ծանօթ է հետեւեալ անուններով,

1.— Կոմէնա Կապադովկիա,

2.— Քիրուսա կամ Ոսկեղէն Քաղաք,

3.— Շահր կամ Շէհիր,

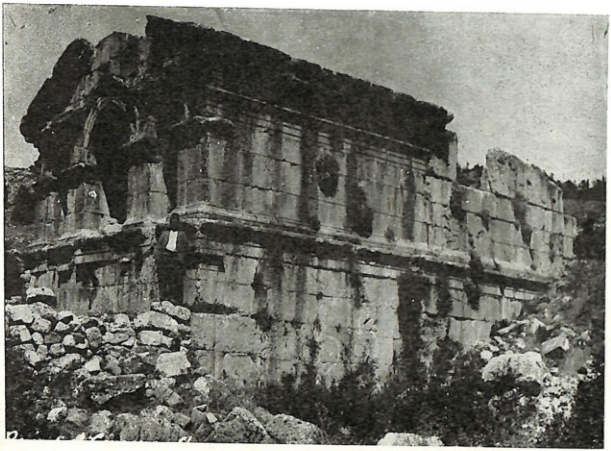
4.— Շար Տէրէսի:

Թէ այս Հայ դիւղը ինչպէս հիմնուեցաւ, անոր պատմութեան անցնելէ առաջ կարժէ նախ անդրադառնալ Կոմէնայի անցեալ փառապանծ պատմութեան վրայ, որը կ'ամփոփենք Եւսայէօփէքիա Պրիքանիթայէն:

Ա.

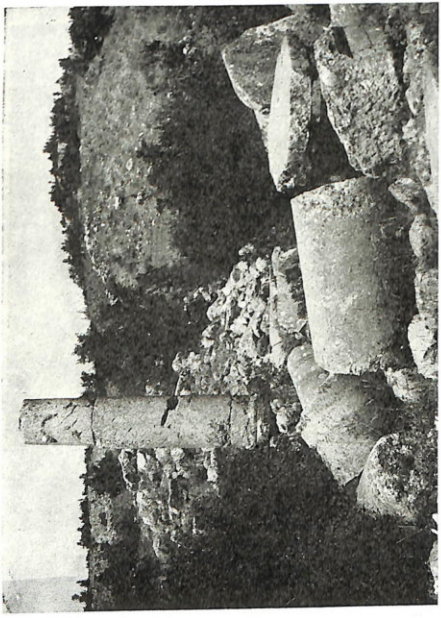
ՀԻՆ ԿՈՄԷՆԱ ՔԱՂԱՔԸ

«Կոմէնա՝ Կապադովկիոյ մէջ քաղաք մըն է, որ ընդհանրապէս կը կոչուի ՔՐԻՒ կամ Օրիա (Chryse or Aurea), որ կը նշանակէ «Ոսկեղէն», դանազանելու համար զայն Պոնտական Կոմէնայէն: Այժմու անունն է Շար (Shahr): Հին ժամանակները հոն կը ծոնուէր «Մա–Էնիօ» (Ma-Enyo) չաստուածուհիին ծնօդ որը Ասիական մեծ «Բնութեան Չաստուածուհի» մըն էր: Անոր մեծ չուքով կը ծոնուէր մեծ ու վիհաշուք տաճարի մը մէջ հազարաւոր քուրմերու կողմէն: Ծանրքերուն համար յատկացուած էր ընդարձակ կալուածներ ու հոդեր: Քաղաքը իսկապէս Կապադովկիոյ Թագաւորութեան մէջ մայրաքաղաքն յետոյ երկրորդ կարեւոր տեղն էր, որ կը կառավարուէր քահանայապետի մը միջոցաւ, որ մեր կապադովկիոյ վրայ իշխող Թագաւորական տան անդամներէն մէկն էր եւ աստիճանաւ Թագաւորի երկրորդն էր: Մինչեւ անդամ Յոյն պատմարան Սթրապոյի ժամանակ տաճարական քուրմերուն եւ պաշտօնեաներուն ընդհանուր թիւը 6000–էն աւելի էր: Եթէ դամբանաքարերու վրայի դրութիւններէն դատելու ըլլանք՝ անոնց մէջ կան, Պարսիկ ազդէն, բազմաթիւ անձնաւորութիւններ:

ԿՈՄԻՆԱՑԻ ՓԱՌԱՊԱՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

«Փարադայսի ժամանակ կոմէնա Հռովմէական գաղթականութիւն մը եղաւ, եւ անկից կը վայելէր ամէն յարգ ու պատիւ յաջողական բոլոր Հռովմէական կայսրերու կողմէն մինչեւ որ Քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս ընդունուեցաւ։

ԿՈՄԷՆԱՅԻ ՈՒՐԻՆ ՏԱՃԱՐԻ ՄԷՋ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԷՆ ՄԻՒՆ

«Շար Տէրէսի կը պահուի Անգը–Տաւրոսի վերի կողմերը, Սիհուն Գետին եզերքը եւ բնակչութիւնը գրեթէ բոլորովին Հայ է, եւ շրջապատուած է Սֆիչար եւ Զէրքէզ գաղթականութիւնով։ Այս տեղը թէ՛ հին եւ թէ նոր ժամանակները հատուցած են իրենց բաւէն կարեւորութիւն ստացած է իր բնական դիրքի բերումով, որ Անգը–Տաւրոսեան լեռնաշղթային արեւելեան անցքին կամ

կիրճին վրայ կ'իջնէ։

«Հոս կը գտնուի այն պողոտան, որ Սեպթեմբրոս Սեվէրըսի միջոցաւ վերածուեցաւ զինուորական պողոտայի, որ կը տանի կեսարիայէն դէպի Մալաթիա։ Այժմ այս հնութիւններու մը–նացորդներէն կը տեսնուի, դէտին ձախակողմին վրայ, ամփի–թատրոն մը, մնծասքանչ Հռոմէական դուռ մը եւ բազմաթիւ արձանագրութիւններ։

ԿՈՄԷՆԱՑԻ ՈՒՐԻՇ ԱՒԵՐԱԿ ՄԸ

«Սեպթեմբրոս Սեվէրըսի Պողոտային չատ մը հետաքերը, ինչ–պէս նաեւ կամուրջ մը դեռ կը տեսնուին Քէմէրի կողմերը, եւ բազմաթիւ մզոնաքարեր, որոնցմէ ոմանք կանգուն կը մնան տակաւին իրենց տեղերը, իսկ ուրիշները գործածուած են դիւ–զացիներու կողմէն իրենց գերեզմանաքարեր։

«Պոնտական կոմէնան ալ այս կոմէնայի գաղթականներով հիմնուած է «Եէշիլ Ըրմագ»ի (Iris River) եզերքը։ Հոս ալ «Լուսնի Աստուածուհի»ն կը պաշտուէր եւ տօնը կը տօնուէր մեծ չուքով ու վայելչութեամբ, ինչպէս որ կը կատարուէր կապադովկիոյ կոմէնային մէջ։ Տաճարին ծառայող գերիներուն թիւը 6000–էն պակաս չէր։ Պոնտական կոմէնայի աւերակները տակաւին կը տեսնուին Կեւմէնէք կոչուած գիւղի մը մօտ, Թօգաթէն մօ–տաւորապէս եօթը մղոն հեռու»։

ԱԼԱ ԳԱՓՈՒ

Մեծամասնչ Հռոմէական Դուռը, որ հիմնալի կերպով զարդարուած է, միակտուր մարմար է, որուն բարձրութիւնը շուրջ 15 ոտ է եւ լայնութիւնը 10 ոտ:

(*Տե՛ս*, Encyclopedia Britanica, Comana, No. 6, p 89):

Սարաբոն նշանաւոր Ծոյն ալխարհագիրը, որ ծնած է հին Կապադովկիոյ Ամասիա քաղաքը Ք.Ա. 63–ին եւ մեռած է Ք.Ե. 19–ին, սակայն կը գրէ Կոմէնայի շուրջ.

«Ամառաւորսի մէջ կան խորունկ եւ նեղ հովիտներ, որոնց մէջ կ'իյնայ նաեւ Կոմէնոս եւ Ենիւոյի (Enyo) մեհեանը, զոր Մայի մեհեան կ'անուանեն: Քաղաքը բաւական մեծ է: Բայց բնակիչներու մեծագոյն մասն են ոչխարապահները եւ մեհեանին ըսպասաւորները: Բնակիչները կատաւնացիք են, եւ թէեւ արքային ներքեւ են, սակայն աւելի քրմապետին կը հնազանդին: Ասիկա ամէն է մեհեանին եւ մեհենասահմանքոյն, որոնք իմ ներկայութեանս ժամանակ 6000-էն աւելի էին, այլ ե'ւ կին: Մեհեանին չորսկայքը չատ հոգիէ կան, որոնց եկամուտները քրմապետը կ'առնէ: Ասիկա կապադովկիացւոց քով թագաւորէն վերջը երկրորդն է, մեծ մասամբ միւնոյն տոհմերն էին թագաւորներն ու քուրմերը: Արտեմիսի Տաւրոպոլոսի (Artemis Tauropolos) պաշտօնը կ'երեւայ թէ Տաւրեան Սկիւթիայէն հոս բերած է Որեստէս իր Իփիգենիա քրոջ հետ: Անիկա հոս առաջի հերը թագուցած է կ'ըսուի, որով քաղաքը իր անունը առած է: Այս քաղաքէն կ'անցնի Սարոս գետը, որ Տաւրոսի կիրճերէն դէպի Կիլիկիոյ դաշտավայրերը կը կորչ կ'անցնի եւ մերձակայ ծովը կը թափուի»:

(Տե'ս, Ա. Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 211–213):

Փրօֆ. Ա. Մաչառուբեան խօսելով Միտանիներու, Հիթիթներու եւ Սումերացիներու կրօնքին մասին կը գրէ, «Սումէրական հիւսիսում ու հիւսիս-արեւմուտքում՝ վանա Լճի շրջանում (հետագայ Ուրարտեան թագաւորութեան) միտանիում, Հիթիթ դաշնակցային յերկրներում եւ իր յերկրի մի մասում, որը յետոյ դառնում է Փռիւգիա, գտնում ենք միեւնոյն բնագաւառ կրօնը՝ ինչ որ Սումէրում: Նոյն պաշտամունքը նուիրուած աղբիւրներուն, օրինակ Գոնիայի հարաւ-արեւմտեան կողմում գտնուող Էֆլատոն-Փունարը, ուր մի յիշատակարան է կանգնեցուած աղբիւրի աստուածուհիան ու դէտ գոյութիւն ունի, նոյն պաշտամունքը Լեռնոյին, օրինակ, Գօգար Գուլու Կոնի, նոյն պաշտամունքը Լեռնոյին, օրինակ, Գօգար Գուլու Կոնի, Ասուրչայի մօտ Ամոն-Տաւրոսում, ուր մի առիւծ յայբոյ ժայռում է, կամ Գըզըլ Տաղի բարձրութեան վրայ, ուր ժայռի մէջ փորուած կամ քանդակուած գահեր սպասում են տեղական աստուածուհիան: Սակայն ամէնից աւելի սերտած պաշտամունքը նուիրուած է սահմանադրութեան սկզբունքին՝ Մեծ Դիցուհուն՝ Մայր-Երկրին կամ մեծ-աստուծուն նման Բէլին կամ Էնլիլին: Այս մեծ աստուծուն ձեւակերպած ենք տեսնում կամ Էնլիլին: Այս մեծ աստուծուն ձեւակերպած ենք տեսնում կամ Էնլիլին: Այս մեծ աստուածուհին նման Բէլին կամ Էնլիլին: Այս մեծ աստուածուհին ձեւակերպած ենք տեսնում

գնդան կենդանին է Ցուլը: Այս առաջին վոխաբերնում է յեղբայրում կամ քոջով եւ ինչպես մի ուրիշ կողմից մեծ ատամու տարբեր խորհրդանշան է արձիւը ու ներկայանում է արծիւն յեղբայրուի մէջքին: ՄԵՆ ԴԻՑՈՒՀԻՆ, ՄԵՆ ՄԱՑՐԸ որը ՄԱ. է կոչուում (Ma՛) կոմիկական չբնանում, ներկայացնում է Սումէրի յերկրի դիցուհու բոլոր գծերը:

«Մինչա երկու տարբեր կերպարանք ունեցել է Մեծ–Աստուածը, որը մեկի մէջ մացնելը դժուար էր, Նրանք պէտք է դոյութիւն ունենային իրար տարբեր: Ընդհակառակը Մեծ Դիցուհու դէպի մէջ Փոքր Ասիան իշխանացրեց այս միութիւնը: Մինչեւ Սումէրը ճանաչում էր նրան իբր մերկ դիցուհի բայց եւ դիցուհի հաղուստած՝ մի երկար զգեստով ու վիրուած դիցուհին–երկրորդ ձեւը նախընտրութիւն գտաւ Փոքր Ասիայում: Մեծ Դիցուհին երկարզգեստ էր, գլխում կրում է մի թագ, ուրկից տարածուում է մի շղարշ (քող): Այս այն ձեւն է որով Ցոյներն ու Հռոմէացիները ներկայացնում էին Ռիպէլ ու Տիմէթըր (Cebele ու Demetre) որի առաջինին պիտի լինի ինչպես Հիմիթի Մեծ–Դիցուհուն՝ առիւծը կամ Ցուլը: Գոգալ Ռէյի մօտ Հալիսի կորուիեանն մէջ՝ Հիմիթի պաշտամունքեան հին մայրաքաղաք Թաթուշաշում, Նաղըլը Գայայի վրայ կայ բացօթեայ մի արձանագրութեամբ պատկերներով: Նրանք ներկայացնում են Մեծ–Դիցուհու հետեւորդների թափօրն՝ ուղղուած դէպի Մեծ–Աստուածը. այս խորհրդապաշտ (միսթիք) ամուսնութիւնն է երկու աստուածների»:

(Տե՛ս, Հայաստանի Սեպ. Շրջանի Պատմութիւմ, էջ 449–450):

Տօքթ. Ճ. Ս. Մարթին, որ վերի պատկերները առած է մեղի կը պատմէ թէ՝ Շաբի հնդեւրոպական այս առասպելները առասպարակ չինուած են ձեռմակ ու վարդապոյն կրանիթեայ մարմարով եւ կը կարծէ թէ այդ մարմարները բերուած են հեռուստ տեղերէ, ինչու որ այդ կողմերը վարդագոյն ոեւէ մարմարի հանք գոյութիւն չունի:

Ալթօյաճեանի Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ հետեւեալ պարբերութիւնը կարդալէ յետոյ մենք եւած ենք այն եզրակացութեան թէ՝ հաւանականապես Կամէնայի վինուիեանց համար գործածուած ձեռմակ ու ծիրանագոյն մարմարները բերուած են Կեսարիոյ քարահանքերէն:

Ալթօյաճեան կը գրէ, «... վինուիեան քարի համար ամէնէն աւելի փնտուած հորերը անոնք են որոնցմէ ձեռք կը բերուի ձեռմակ քար մը, ծօնու կոչուած, տեսակ մը դիւրատաշ քար

աւելի կամ նուազ փխրուն։

Անիկա կրաքարի տեսակ մըն է, շինութեան յարմարող, կըռանելի, Պոլսոյ Մալթա Թաշքէն սա տարբերութեամբ, որ կեսարեոյ քարը աւելի ծակուն, ձիւնի պէս ճերմակ է եւ չէնքին կ'ընծայէ գմայլելի երեւոյթ մը։

«... Նոյնպէս առատօրէն կը գտնուի կեսարեոյ չուրջը Փիրանաքարը (Սուսմադի մէրմէր, Porphyre), սակայն չատ քիչ կը գործածուի, վասն զի խիստ կարծր է եւ դժուար կ'աշխատուի իր վրայ»։

(Տե՛ս, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 29–30)։

Սթրապոն Ցոյն աշխարհագիրն ալ կը հաւատայ թէ հին տաճարները կապադովկիոյ կարմիր հողը Սինոպի նաւահանգիստի ճամբով կը փոխադրուէր Յունաստան եւ Իտալիա գործածուելու համար իբրեւ մատիտ։ Սակայն Քրիստոսէն առաջ երբ որ Հռոմէացիները կողմէն նոր կայսերական պղտոտաներ կառուցելու կարմիր հողն ու Փռիւգիոյ մարմարը սկսաւ Հռոմի փոխադրուիլ եփեսոսի նաւահանգիստով դէպի արեւմուտք։ (Տե՛ս, Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, էջք 26–28)։

Վեր։ Սարդիս Տէվիրեանն ալ կը յիշէ թէ կապադովկիոյ այս կարմիր հողը Հաճըն կուգար մատիտի տեղ գործածուելու համար։

Վերոյիշեալ պատմական իրողութիւնները, ուրեմն, մեզ կ'առաջնորդեն այն եզրակացութեան թէ կոմէնայի հսկայ ու միակտուր (monolithic) մարմարեղէնները բերուած են կապադովկիայէն։

Կոմէնան հմնուած է, մօտաւորապէս, Քրիստոսէ 2000 տարիներ առաջ հին Հիթիթական ժողովուրդներու կողմէն, որոնք քաղաքակրթութեան զարգացած էին ու Ք.ին նկատմամբ կապադովկիոյ վրայ։ Անոնք պատերազմի մէջ ալ խիստ նշանաւոր ու քաջ պատերազմող էին։

ՄՈՍԻ–ՄՈՒՇԻ կոչուած Թրակեան ազգ մը, որուն անուան նշանակութիւնն էր «սարսափ», հեղեղեց Փոքր Ասիան, նամանաւանդ կապադովկիոյ Հիթիթական երկիրները Քրիստոսէ առաջ 1200 թուականներուն եւ անոնք կործանեցին Հիթիթական կայսրութիւնը, իսկ անոնցմէ մնացածներն ալ դաղթեցին դէպի Հայաստան եւ դէպի Միւրեական երկիրները։

Ցետոյ, Ասորեստանի հին աշխարհակալներէն Թիգլաթփելասար Ա. (Ն.Ք. 1120–1100–ի տաեւնները) մեծ արշաւանք մը կատարելով Մալաթիայէն սկսեալ ամբողջ կաուսունիոյ երկրին վրայ՝ այսինքն կէօքսունի, կոմէնայի, Հաճընի եւ չրջակայ երկիրներու վրայ, հոն դիմադրութեան բաղխեցաւ կաուսունիա-

ցիներու կողմէն, որոնք 20,000 զօրքով հարաւէն պատերազմեցան Աւարայրի բանակներուն դէմ: Սակայն, կառավարիչներ յաղթուելով իրենց բանակները ջարդ ու փշուր եղան եւ անոնցմէ 6000 հոգի զերի տարուեցան Աւարեստան:

Իսկ Ն.Ք. 714-ին Աւարեստանի Սարգոն թագաւորը վերջնականապէս յաղթելով Հիթիթական պետութիւնը անոր մայրաքաղաքը Կարկեմիշը կործանեց եւ Հիթիթի թագաւոր Պսխրիսը զերի վարեց, եւ այսպէսով վերջ դուս հետքացիներ՝ թէ՛ իրը պետութիւն եւ թէ իրը ժողովուրդ: Այսպէս ամբողջ Կապադովկիան եւ Կիլիկիան անցաւ անոր իշխանութեան տակ:

(Տե՛ս, Հիւթիներու շուրջ, Խաչատուրեանի Հայ Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւն, էջ 246–247, 363–366, 443: Մոսէքրու շուրջ, էջ 233–246):

Այսպէս հին աւեւտնէրէն ի վեր Կոմէնան եղած է իր բնական ու աշխարհագրական դիրքին բերումով հարաւէն դէպի Կապադովկիա եւ Մալաթիոյ անցնող բանակներուն եւ կամ ալ հիւսիսէն դէպի Դաչտային Կիլիկիա արշաւող բանակներուն զուտը:

(Կոմէնայի բաղաքին նկարագրութեան շուրջ տե՛ս նաեւ Ա. Ալպոյաճեանի Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 434–435):

«Փոքր Հայք»ը որ Հռոմէացիներու եւ ապա Բիւզանդացիներու կողմէն երկու մասերու բաժնուած էր, Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք անուններով. եւ Երկրորդ Հայքի մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ, որու դիւաւոր քաղաքներն էին Արկա, Կոկիսոն, Աբաքիսոս (Եարփուզ), Արեարաքէ (Ագիւիյէ), եւ Կոմէնա: Ուրեմն Կոմաճայի եւ Հաճընի չրջակայքը պէտք էր բնակուած լինէր հոծ հայութիւնով հին ժամանակներէ սկսեալ:

Արդէն պատմութենէն գիտենք թէ Սբ. Ցուղնան Ոսկեբերան Հայրապետը, 404 Յունիս 20-ին, Կ. Պոլսէն աքսորուեցաւ Կոկիսոն, որ ատեն բազմաթիւ հայեր կը բնակէին այս կողմերը եւ Ոսկեբերան «Հայաբնակ» կ'անուանէ այս վայրերը իր հարիւրէ աւելի գրած նամակներուն մէջ եւ. կը յիշէ Սոզոմոբոս անուն Հայ իշխան մը իբրեւ իր բարեկամը, եւ Դիոսկորոս Հայ եկեղեցական մը, որ այս կողմի հայոց առաջնորդն էր եւ իր մտերիմ բարեկամը: 406-ին երբ Իսաւրացիք յարձակեցան Կոկիսոնի վրայ, Ոսկեբերան նախ ապաստանեցաւ Արաբիսոն, այժմու Եարփուզը, եւ 407, Սեպտ. 14-ին ալ վախճանեցաւ Կոմէնայի մէջ:

Հայոց պատմութեան մէջ ալ կը յիշուի Կոմէնան:

Սէլճուգեան թագաւորներէն Տուղրիլի եւ Ալփասլանի կողմէն չարունակ Հայաստանի վրայ արշաւանքներ կատարուելով

ամէն կողմ կոտորած ու աւերակներ կային։

Կարսի թաղաւոր Գագիկ Աբասեան՝ Ալփասլանի բռնակալութենէն ազատելու համար անոր հարիւր հազար դահեկան արժողութեամբ սեղան մը տալէ յետոյ մտածեց փոխանակել իր թաղաւորութիւնը Բիւզանդական Կայսրութեան հետ։ «Անմիջապէս բանագնաց եղաւ Տուկիծի հետ եւ Կարսը Յուներուն յանձնելով անոր փոխարէն առաւ Ծամնդաւ, Լաոս, Ամասիա, եւ կամ՛նա քաղաքները՝ չրջակայ հարիւր գիւղերով։ Ըսա այլոց նաեւ կեսարիա եւ Մաւրատանիք քաղաքները»։ 1064–ի առեղծուածները։ (Տե՛ս, Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Ա. սիւնակ բ, էջ 1262)։

Կամ՛նայի վրայ ժամանակ մը տիրապետեց Դանիշմէնեան ցեղը, սակայն, Բաւմի Մէլճուղեանէն Դըլըճ Ասլան Բ–ի (1156–1193) արշաւանքներուն տակ Դանիշմէնեան ցեղը վերջ դուաւ, եւ այս կողմերը անցաւ Բաւմի Մէլճուղեան իշխանութեան ներքեւ։

Շարի նորադրչի պատմութեան անցնելէ առաջ անհրաժեշտ կը դանենք յիշատակել նաեւ Կամ՛նայի Սբ. Կարապետ Վանքը։

ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՄ՛ՆԱՑԻ — Ագիղիչէի անմիջական վերեւը դանուող հովիտին մէջ, որ պարսպուած էր մեծ բարձրութեամբ մը, չինուած է եղեր այս վանքը, որ կը կոչուէր «Սբ. Կարապետի Վանք Կամ՛նայի», ուան զի հոն կը պահուէր Սուրբին նչխոյենէն մաս մը։ Շատ հին ժամանակներէ ի վեր հովտին մեծ պարիսպը ինկած եւ վանքը դաղրած էր շէն ըլլալէ։ Պաւեան Եպ. կ՛ըսէ թէ, «Նորինորոյ եղած պեղումներէն, հովտին մէջ ի յայտ կուգան վանքի եւ եկեղեցւոյ մը հիմերը եւ կը տեսնուին կոփածոյ սեւորակ քարեր, մարմարեայ սիւներ, որք կը հաստատեն աւանդութիւնը, եւ վանքի մը դոյութիւնը»։ («Իւրազիդիոն», Թիւ 1327, եւ Հայ Վանորայք էջ 123– 124)։ (Տե՛ս, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 1028)։

Բ.

ՇԱՐ ՏԷՐՋՍԻԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ահաւասիկ այսպիսի նշանաւոր հին քաղաքի մը աւերակներուն վրայ հիմնուած է արդի Շար Տէրջսին, 1865 թուականներուն։ Մինչեւ այս թուականը Սիւէն մինչեւ Ագիղիչէի սահմանները կ՛իշխէին Թօզանեան Զորապետները։ Սակայն այս տուեալները Հաճընէն մանուած առաքելութիւն մը երթալով Կ. Պոլիս խնդրեց Օսմանեան կառավարութենէն, որ Թօզանեան-

նեբու բռնակալութենէն ազատէ զիրենք: Ասոր վրայ Օսմանեան պետութիւնը երկու բանակներ զրկեց մէկը հիւսիսէն Գուրտ Իսմայէլ Փաշայի հրամանատարութեան տակ, իսկ միւսը հարաւէն Տէրվիշ Փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ: Հիւսիսի բանակներուն ճամբայ ցոյց կուտար Հաճընցի Մարտիրոս ազա էքմէքճեան, իսկ հարաւի բանակներուն ճամբայ ցոյց կուտար Մկրտիչ ազա Պայրամեան: Վերջապէս այս երկու բանակները յառաջանալով նուաճեցին Տաւրոսեան լեռները եւ Թօքաթեան Զորապետները ձերբակալելով աքսորեցին Կ. Պոլիս:

Գուրտ Իսմայէլ Փաշան Հաճընցիներուն ըրած այս օգնութիւնը գնահատելու համար զրկեց Սուլթան Ազիզին, որը մեծապէս զոհ մնաց, եւ Հաճընցիներուն իբր վարձատրութիւն տուաւ բաւական մեծ հողեր: Մարտիրոս ազա էքմէքճեան այժմու Ազիզիյէի հողերը ուզեց Գուրտ Իսմայէլ Փաշային, որը իսկոյն տրուեցաւ եւ այսպէսով հոն բաւական թիւով Հաճընցի գաղթականներ երթալով տեղաւորուեցան եւ տեղւոյն անունն ալ զրուեցաւ Ազիզիյէ, ի յիշատակ Սուլթան Ազիզի: Այսպէս, Ազիզիյէն թէեւ Սեբաստիոյ նահանգին մէջ կը գտնուէր, սակայն եւ այնպէս իրականութեան մէջ դուռ Հաճընցի գաղութ մըն էր:

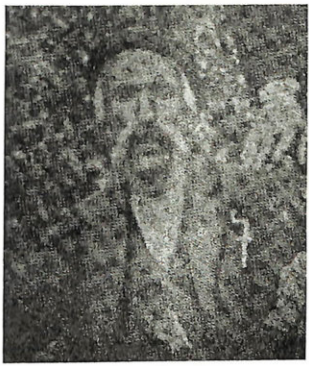
Ցետոյ, Սարգիս ազա Կըրիկեան, Հաճի Համբարձում Թաթուլեան, եւ Հաճի ազա Գօյտճեան եւս մեկնելով Հաճընի չըրջականներէը յարմար կը գտան այժմու Շաբի տեղը եւ Գուրտ Իսմայէլ Փաշայի հրամանագրով կ'արտօնուին հոն երթալու եւ գաղութ մը հաստատելու:

Առաջին հերթին Հաճընցի 70 ընտանիքներ կը գաղթեն հոն եւ կը դնեն Շաբի հիմը որուն վրայ կ'աւելնան 10–15 տուն կէսպէնցիներ գլխաւորութեամբ Վանէք Քէհեա անունով քալի մը, եւ նոյնպէս կը հաստատուին այլեայ տուն ալ Կիւրեղեցիներ:

Շաբ գիւղը կը բաղկանար չուրջ 350 տունէ եւ կամ մօտաւորապէս 2000 բնակչութենէ: Գիւղը բաժնուած էր երեք թաղերու ինչպէս Սօղանեան Վարդեվառ ազայի Թաղը, Սիմոն ազա Պատեանի Թաղը, եւ Մինաս Քէհեա Կոխկեանի Թաղը: Այս ազաները այնքան ազդեցիկ էին, որ գրեթէ այս Հայ գիւղին իշխաններն էին:

Շաբի մէջ կար մէկ Հայց· Առաքելական եկեղեցի, որը չինուած էր հին հեթանոս տաճարի մը աւերակներուն վրայ եւ անոր չինութեան պահուն գործածուած է միեւնոյն հեթանոս մեհեանին քարերը որոնք կը բաղկանային գուռ կոխուած ու

յղկուած սրբատաշ մարմարէ։ Շարի եկեղեցւոյն քահանաներն էին Տէր Սարգիս քահանայ Սահակեան եւ Տէր Կաճեան։

ՄԻՆԱՍ ԲԻՉԵՆԱ ԿԸՏԻԿԵԱՆ

Արժանաւոր զաւակը Շարի հիմնադիրներէն Սարգիս աղա Կըտիկեանի, որ Շար գիւղի երեւելիներէն էր եւ ամէնուն կողմէն սիրուած ու յարգուած անձնաւորութիւն մըն էր։ Ի դէպ է յիշել թէ Կըտիկեաննէ ի բնէ եկեր են Զէյթունէն՝ Սուրենեանց ցեղէն, Հաճընի սկզբնական ժամանակներէն։

Կիւրիւնեցի Վահան Ալթունեան կը հաւաստէ թէ Կիւրիւնի Հայց. Առաքելական եկեղեցին ալ չինուած է Հին Կոմէնայի Հեթանոս տաճարի մարմարներովը, որոնք այս տեղէն փոխադրուած են եղան սայլերով։

Շարցիները ունէին նաեւ երկսեռ դպրոց մը, ուր կը ջամբուէր նորահաս մատղաշ սերունդին տարրական կրթութիւնը։

Բողոքականութիւնը հոս ներմուծուած է 1870 թուականներուն։ Ասոնք ամերիկացի մխիթարներուն նիւթական օգնութեան բերումով չուտով բազմացած եւ տիրական ազդեցութիւն ձեռք անցուցած են։

Բողոքականներու առաջին պատուէրին եղած է Մարաշցի Պատ. Սարգիս Պիլէզիքճեան, որուն ձեռնադրութեան ժամա-

ՇԱՐԻ ՀԱՅՑ· ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

նակ 1880–ին Հաճընէն Մարտիրոս ազգ. Կիրթմենեան եւ Տարսոնի Սէյմէք փօղր Գօլէճի նախագահ Տօքթ· Քրիսթի Ներկայ գտնուած են։

Բողոքականները թէեւ նախապէս պզտիկ ժողովարանի մը մէջ կը կատարէին իրենց պաշտամունքը, սակայն 1907–ին անոնք չենեցին արդիական ձեւով պատուոյ եկեղեցի մը միսիոնարական օգնութեան շնորհիւ եւ իրենց եկեղեցիին հինութեան մէջ գործածելին առաւելապէս հին կամէնայի պատուոյ շէնքերու եւ տաճարներու սրբատաշ քարերը։

Բողոքականներն ալ ունէին երկսեռ դպրոց մը, ուր կը սորուէր տարրական կրթութիւն մը։

1897–էն սկսեալ բառական թիւով երկսեռ ուսանողներ ընկալան գալ Հաճըն եւ յաճախել միսիոնարական դպրոցները։ Առանցմէ յիշենք հետեւեալները,

ԱՐՄԵՆԱԿ ԳՈՒԼԼԻՃԵԱՆ·— Հաճնոյ Ակադեմիային մէջ ստացած էր իր բարձրագոյն կրթութիւնը եւ 1909–ին Բողոքականաց Միութեան երթալու պատուհասն ըլլալով սպաննուեցաւ Թուրք վհուկներու կողմէն Սայ Կէչիտ մէջ։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ·— Հաճնոյ Ակադեմիան աւարտելէ յետոյ յաճախած է Տարսոնի Սէյմէք փօղր Գօլէճը, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է փայլուն կերպով 1904–ին։

Այս մասնաբաժնի ալ 1920-ի ինքնապաշտպանութեան մէջ քաջաբար կռուելէ յետոյ Բուրջ չկրնալուն հետ՝ Շաբի անկման ժամանակ իր ընտանիքով պահակած եղաւ Բուրքերու ձեռքը չիյնալու համար:

ՎԵՐ. ԱՍՏՈՒԻՐ ՍՕԼԱԳԵԱՆ.— Հաճնոյ Ակադեմիային չբծախսաբար ըլլալէ յետոյ, 1905-ին յաճախեց Տարսոնի Սէնթ Փօլ Գօլէճը, ուրկէ ընթացաւարտ եղաւ 1911-ին եւ ապա մտաւ Մարաչի Ասատուածասիրական ճեմարանը եւ զայն աւարտեց 1915-ին: Ժամանակ մը Բէյրութի եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ հրաւէր առացաւ Մարաչի Առաջին Ժողովական եկեղեցիին, ուր պաշտօնավարեց յաջող կերպով: 1920-ին Մարաչի խումբի պահուն կարծրացուց իր կինն ու երեք զաւակները: Ցետոյ Ամերիկա գալով մտաւ Հարթֆըրտի Աստուածասիրական ճեմարանը եւ զայն աւարտելէ յետոյ պահ մը պաշտօնավարեց Լօրէնսի Հայ Բողոքականաց եկեղեցւոյն մէջ:

Անհիմ նշանաւելով հայ օբիւրզի մը հետ երբ կը պատրաստուէր ամուսնանալու, յանկարծ անհետացաւ, որ յետոյ գիտնք գտնուեցաւ Մէքմիքզ Գեաին մէջ:

Ցիշեալը չափազանց խելացի, ուշիմ եւ կարող երիտասարդ մըն էր եւ այս պղտին հետ եղած էր գաղթական քսի Յաճընի Ակադեմիային մէջ եւ քսի Տարսոնի Սէնթ Փօլ Գօլէճը:

Աստիճան պատ բարմաթիւ այլ երեսեւս ուսանողներ Հաճընի գալով ուսումնասիրած են, սակայն, անոնց բոլորին անունները տալ մեկի համար անկարելի է: Այս ուսանողները իրենց ծննդավայրը մեկնելով մեծապէս աստիճած են Շաբի լուսաւորման ու զարգացման:

Շաբի մէջ կար քանի մը տուն կաթոլիկ մխայն, բայց անոնք ա՛չ նկեղեցի ունէին եւ ոչ ալ՝ գպրոց: Շաբի ժողովուրդի ըղբաղումն էր առհասարակ հողագործութիւնն եւ խաշնարածութիւնն: Անոնք հիւրասէր, ժրաջան եւ քաջասիրտ մարդիկ էին:

ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Այս նախնական զրամտնքն զատ պիտի նկատուէին մէկ աչքառու տեղ կը զրաւէր հին կամէնայի հերետիկոսները: Հայց. Առաքելական եկեղեցին չհնուելու ատեն գտնուեցաւ թանկագին արձանները հին հեթանոս չատատանութեան, որոնք կեսարիոյ մէջ ծախուելով փոխադրուեցան Անգլիա: Ուրիշ անգամ մըն ալ գտնուեցաւ հին զրամ մը, որուն վրայ գրոշմուած էր հին Հռոմի հիմնադիր երկուրեակներու պատկերները, որոնք կը դիմացէին գայլի մը կողմէն: Այս հնութիւնն ալ կեսարիոյ մէջ ծախուելով տարուեցաւ Փրանսա, որ այժմ կը գտնուի Փարիզի Թանգարանին մէջ:

Այս տողերը գրողը 1905-ին Շար գտնուելով ականատես եղած է անձրեւէ մը յետոյ փոզոցներու մէջ վազելով ամիֆիա փնտռող բազմութեան:

Շարի արեւմտեան կողմը կը գտնուի Ալա Գախույի աւերակները, որ հնանալիօրէն ծաղկաքանդակ է եւ չհնուած է հրդական

կ՚երևի թէ ասիկա «Սուրբ Կոյսերու» մեհեանին մուտքն էր։

Տօքթօր Ճան Ս. Մարթին կը պատմէ թէ՝ 1892–ին երբ առաջին անգամ Շաբ այցելեց, անոր հիանալի ապուեսաը եւ արժէքը տեսնելով, կարգ մը վարպետներ բերել տալով ամբողջ տուրս եւ այսպէսով փրկեց գայն կործանումէ։

Կարապետ Գալլէպճեան անգամ մը տուն չհեռու համար երբ փորել կուսար դեռին մը, յանկարծակի գետնի տակէն կ՚ելլէ պատա մը, որուն մեմերը գեղաքանդակ էին եւ խճանկարուած (mosaic)։ Քաղաքին հիւսիսային կողմը կան բազմաթիւ Հազարկոյսներ, որոնք կը կարծուին թէ հին նշանաւոր անձնաւորութեանց գերեզմաններն էն։ 1908–էն յետոյ անոնցմէ ոմանք բացուելով անոնց մէջ գտնուած են քանդակեալ հնութիւններ, եւ հեթանոսական արձաններ։

Այսչէր Կրեկեան, որ այժմ փէյսթնամ կը գտնուի կը պատմէ թէ 1908–ին գամբաններէն մին բանալով հոն գտած է երկու մեռելներու կմախքներ, որոնք կը պատկին եղեր խոշոր սենեակի մը մէջ կառաքեալ վիճակի մէջ։ Հոն գտած է նաեւ երկու հազամաններ, ոսկի օղակներ, եւ այլ զարդեղէնք։ Այս գամբաններուն մէջէը արբառաշ քարերով պատուած եւ անոնց գոներն ալ չհնուած են դէպի հարաւ։

Կը պատմուի թէ Հաճընցի Հաճի Կարապետ ազա Շերբուրճեան Գայմագամին հետ մեսին պեղել տուած է այս գամբաններէն մին, ուր գտնուած է մեռելին կմախքին հետ միասին իր արհեստի գործիքները, ինչպէս նաեւ չէշ մը, որոնք զրհուած են խոզին կ. Գօլիս։

ՀԱԼԱՄԱՆԴ ԵՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԴ.— 1896–ի կոտորածներու պահուն Շաբի ժողովուրդը ամբողջովին խոյս տալով կ՚ապաստանի Հաճըն։

1909–ի Յունիսու ժամանակ Շաբ ապահեցաւ փօյտա գիւղի Զէրգէլ Ասլան Պէյլ մէջոցաւ, որ Ադիլչէյ երթալով 30 հոգի պիտուտական հագուստներով մարդիկ բերելով պաշը պատրաստ թողքերը վռնտեց եւ Շաբցիներուն խորհուրդ տուաւ որ գիշերով գիմագրեն անոնց խուժանային յարձակումներուն։

Նոյնպէս Քիւրտ Հիւսէյն Պէյ Տարը Տէրէսիէն ամէն կերպով պաշար ու ուտեստեղէն տաքելով օգնեց Շաբի ժողովուրդին։ Այս պահուն Այսչէր Կրեկեան ուրիշ երիտասարդի մը հետ միասին կը գրկուի Հաճըն օգնութիւն խնդրելու համար։ Անոնք գետեղուեր մէջէն եւ լեռներու վրայէն անցնելով վերջապէս կը հասնին Հաճըն, սակայն չկրնալով անկէ օգնութիւն ստանալ կը ստիպուին մնալ հոն եւ տեղական այժելուն միանալով կը գի-

մագրեն թրքական յարձակումներուն: Այս կռիւներուն մէջ կըտիկեան ծունկին կը վիրաւորուի, բայց մօտ առնելէն առաջ՝ նահատակ կըլլայ Շաբէ: Շաբէ ինքնապաշտպանութիւնը տեւեց 14 օր: Մինաս Ղէհեա կըտիկեան մեծապէս սաստրեց ժողովուրդին այս ամբողջ կռիւներուն մէջ ցուցաբերած քաջութիւնը՝ ըսելով Փիւրտ Հիւսէյնին Գէյլէն ստացած ամբողջ ուսումը:

1915–ի Մայիս ամսուան վերջերը մօտ կէս վաշտ զինուոր պահելով նախ ժողովուրդի քովէն կը հաւաքեն ամբողջ զէնքերը եւ յետոյ հինգ օր միայն ժամանակ կուտան տարագրութեան համար՝ դանդաղ համոզելով թէ իրենց տեղափոխութիւնը հապճեպ ամառան համար է, որմէ յետոյ կրնան իրենց տեղերը վերադառնալ: Նաեւ կ'արձանագրեն, որ ուղղակի ծախեն իրենց ապրանքները, եւ յետոյ իրենց հետ տալերովը մխաէին կը տեղահանուին ու կուգան մինչեւ Հաճընոյ վար կէօքսուի եզերքը ու հոն տալերը եւ հետերնին բերած ծանր անկողին, եւայլն ձըգել տալով կը քշեն դանդաղ Քրիազպէլի ճամբով:

Շաբ գիւղը պարպուելէն յետոյ Կրնատցի Թուրք զաղթականներ եկած եւ նստած են հայերու տուներէն:

Շարցիները 8–10 օրէն Հալէպ հասնելով 15 օր հոն կը մնան ուր կը մնանան Բումլուգիներն ալ եւ կը խառնուին Հաճընէն եւ այլ վայրերէ եկած զաղթականներուն հետ եւ յետոյ Մունուսճի եւ Պապի Ախթր դիւղերը կը ցրուըտին, իւրաքանչիւր գիւղ երկու կամ երեք ընտանիք, եւ այն ալ մէկը Հաճընցի, մէկը Շարցի, միւսը Բումլուգի կամ Տէօրթիօղլը եւայլն եւ այդ գիւղերէն ալ, չորս ամիս յետոյ, բոլոր հանուելով կը զրկուին դէպի Մէսքինէ, Ռաքքա եւ Տէր Զօրի սպանդանոցները, եւ հոն Շաբի բնակչութեան 85–90 առ հարիւրը գոհ կ'երթան համաձայն հիւանդութիւններու, անօթութեան ու թշուառութեան եւ յարդի:

Չինադաբերէն յետոյ Հաճընցիներուն հետ միասին, 150 հատ Շարցիներ եւս վերադարձան իրենց ծննդավայրը եւ անմիջապէս գործի լծուեցան ու սկսան իրենց տուները չինել ու հոն դերձին մշակել: Սակայն այս խաղաղ ու չինաբար կեանքը չատ չի տեւեց եւ ամէն կողմէն սկսան Քէմալական Չէթէները պաշարել ու նեղել այս ատ մը քաջասիրտ հայորդիները: Սակայն անվեհեր ու քաջ՝ գիմադրեցին անհամեմատ թիւով իրենց վրայ քալող այլազգի հորդաներուն: Այս պահուն Հաճընէն կարգ մը հայեր օգնութեան գրկուեցան Շաբ: Այս մասին Պրազիլիայէն Յակոբ Մրմեան կը գրէ,

«... Իսկ Պ. Միսաք, Պ. Գրիգոր, Թէրզեան Յակսաուր 25 զօրքով մեկնեցան Շար: Մտած օրէնին, Քէնցի Մուլլա Մուսա Նամակ կը զրկէ Պ. Միսաքին, եւ կը խնդրէ, — «Մի՛ չարժիք ձեր տեղէն, չէ՛թէ ամէն կողմէն սկսաւ քալել»: Պ. Միսաք Բէհպիանը Շարի ինքնապաշտպանութիւնը ձեռք առնելով սկսաւ կազմակերպել Շարը: Թշնամին սկսաւ աւերհանդէսներ զրկել, ուղելով բարեկամաբար անձնատուր ընել Շարը: Քանի օր աւերհանդէսներով զբաղցան, ամէն չորգըրթութիւնն ի գործ զրին խաբելու համար մեզ: Իսկ Շարցի հերոսները անցկալէն դաս առած պատասխանեցին Քէմալի չէ՛թէհնեան թէ՝ մինչեւ վերջին փամփուշտը կուռելով պիտի պաշտպանեն իրենց պատիւը: Այս էր պատասխանը հերոս Շարցիին:

«Շ5 դէնգով չորս ամիս եւ չարաթ մը կատաղի կռիւ մղեցինք ահագին մնաս տալով թշնամւոյն: Նոյնիսկ Շարցին սկսաւ էր ռազմամթերքի սեւակիտէն: Գազան Քէմալիզմը սեւեռելով յաղթանակը Շարցիին, կատղցաւ եւ սկսաւ վայրագօրէն պոռալ.— Մեր կարեւորութիւն չտուած Շարը, սպանցուց «Անկոբան»: Եւ իր ուժը կրկնապատկելով, սկսաւ սմբակոծել զնացիրով եւ ծխամաթեով:

«Վերջին օրը պիչէրուան ժամը ութին: Շարը կինաց մահու պայքար կը մղէր: Այլեւս հերոս Շարցին կուռելով եւ պաշարման չղթան ճեղքելով 85 հոգի զուրս ելանք անվտանգ: Ցանկարծակիի զալով Պ. Միսաքը կորնցուցինք: Փիչէրանց հասանք Հաճընի սահմանը, Սարընճ ըսուած տեղը: Ցոդնութիւններս տանելով, անցուցինք այդ օրը: Իրիկուան ժամը 7-ին սկսանք քալել մինչեւ Պիճկ փունար: Հոս մեր ընկերներէն մաս մը ըսաւ որ, այսօր հոս մնանք, մեկ մասն ալ երթանք ըսելով մնացինք այդ օրը:

«Թշնամին մեզ հետապնդելով, յաջորդուան ժամը 1-ին զուտ մեզ: Սկսանք կատաղի կռիւ: Մինչեւ պիչէրուան մութը, մաս առ մաս բաժնուելով, չորս օր լեռները պտտելով, հօթը ընկերներով Ս. Ճաւոր վանքէն Թշնամու չղթան ճեղքելով, անվտանգ Հաճըն մտանք:

«Շարի 85 հերոսներէն հասիւ 35 հոգի ողջ Հաճըն հասան»: (Տե՛ս, «Նոր Հաճըն», Յուշեր Նարի ճակատամարտին):

Աչքարհի այլեւայլ կողմերը կը զանուին բաւական թիւով Շարցիներ: Կը ցաւինք, որ անոնց բոլորին անուանացանկը չունենք: կարելի չեղաւ մեր կարգին անկախ պատճառներով: Միայն թէ կը բաւականանանք յիչելով հետեւեալ անուններըն.

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒՈՂ ՇԱՐՑԻՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

Փէսէխթիա, Քալիֆորնիա.— *Յաչեր Կոիկեան, իր կինը եւ երկու զաւակները:*

Պիւկիէմքրն, Նիւ Եորք.— *Ա.Տարոն Կէպէնլեան*

Շիքակօ, Իլլինօյզ.— *Լեւոն Գրիգորեան եւ տիկինը:*

ՊԱՂՏԱՑ ԳՏՆՈՒՈՂ ՇԱՐՑԻՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

1.— *Գալուստ Գայեան, Մարիամ Գայեան, Գօլդպոս Գայեան, Փեթրուզ Գայեան, Ժիրայր Գայեան, Լեւոն Գայեան:*

2.— *Պօղոս Գարամպարթիսեան, Մարգրիթ Գարամպարթիսեան, Կիրակոս, Ասատուր, Սամուէլ եւ Նուպար Գարամպարթիսեաններ:*

3.— *Գրիգոր Մուճաֆեան, Շուշան Մուճաֆեան, եւ նորածին մանչ մը:*

4.— *Անոա Գասէլեան:*

Շարք համար տե՛ս,

1.—Comana, New Standard Encyclopedia, Funk and Wagnalls, Vol. VII, pp 180-181.
Cappadocia, Ibid, Vol. V, pp 235-236.
Assyria, Ibid, Vol. II, pp 158-159.

2.—Comana, Encyclopedia Britannica, No. VI, p. 89.

3.—Rev. S. H. Devirian, Our Troubles in Asia, pp 176-177.

4.—Dr. Mable Elliot, Beginning Again at Ararat.

5.—Prof. William Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, pp 26-28, 35, 66, 271, 281.

6.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Magazine, 1893, Vol. III, pp 660, 671-672, 681.

7.—Պետրոս Արք. Տէր Մելիոնեան, Պատմութիւն Ազատութեան Հաճնոյ ի ձեռաց Թօզանաց:

8.—Հայր Վէտրոզ Ալիշան, Սիսուան, էջ 166:

9.—Ա. Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջք 29-30, 211-213, 343, 434-435:

10.—Բրօֆ. Խաչատուրեան, Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւն, էջք 52-59, 449-450:
Հիւթիթներու շուրջ. 246-247, 363-366, 443:
Մոսքերու շուրջ նոյն, էջք 233-246:

11.—Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Ա. սիւնակ Բ. էջ 1262:

12.—Արամի կիլիկիա–ն, էջ 350:

13.—Փաքրուհեան Գ., Շար Գիւղը, «Հանրն» թերթի Բացատիկը, էջ 950:

14.—Ցակոբ Խրիմեան, Շարի ձակատամարտը, «Նոր Հանրն» թերթ, էջէ 4–5:

Օգտուած ենք նաեւ,

1.—Բումլուցի Համբարձում Աբէշեանի գրութենէն:

2.—Շարցի Խաչեր Կոիկեանի պատմածներէն:

3.—Տօքթ. Հաճ Ս. Մարքիսի պատմածներէն:

ՀԱՆՐՆԻ ՇՐՋԱԿԱՑ ԱՅԼԱԶԳԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Վերոյիշեալ չորս Հայ գիւղերէն զատ Հաճնոյ չրջակայքը կար բազմաթիւ այլազգի գիւղեր, որոնք անմասնաւոր կերպով էին Հանրնի հետ, մանաւանդ որ անոր անտեսական կեանքին հետ: Հոս պիտի դոհանանք միայն անոնց անուններով յիշելով:

ԵՂԱՊԱՍԱՆ կը գտնուի Հաճնոյ Հարաւային – արեւելեան կողմը, մօտաւորապէս չորս ժամ հեռու: Օսմանեան վիճակագրութեան համաձայն հոս կը գտնուի 20 Հայ եւ 600 այլազգի: Այս հայերուն բոլորն ալ Հաճընցի բնակիչներէ են, որոնք հոն հաստատուած են իրենց արհեստներուն եւ կամ գործերուն բերմամբ: Գիւղին բնակչութիւնը կ'զբաղի առհասարակ հողագործութեամբ եւ խաչնարածութեամբ եւ կը մատակարարէ Հաճնոյ այծի ու արջառը, իւղն ու պանիրը:

Կան նաեւ հեռուէն գիւղերը հիւսիսային կողմը տափարակ ու արգաւառիր դաշտի մը վրայ, ինչպէս՝ Կէօղլիմ, Գաբասաբան, Ագիւնար (Ձէյթքէդ), Խօդլիլի, Հէօքէմճէ, Տօղանլը, Խմճիլէր, Եամանլը, Մաղարա, Յասխախանէ, Կապրէլ, Շանիչա, Օրթաքէօյ, Պէքմէզլի, Պօլատ, Զարալաղը եւայլն, որոնց ամէնքն ալ կ'զբաղին հողագործութեամբ եւ խաչնարածութեամբ եւ կը հայթայթեն Հաճընի անտեսական պէտքերը: Իսկ հարաւային կողմը կան Թիւլիւ, Եարեխլի, Տրամլը եւ Պէյնէքէօյ թուրք գիւղերը:

Հոս առանձինն յիշատակութեան արժանի է Պէքմէզլի գիւղը, որը ժամանակին Հռոմէկացիներուն հովոցն եղած է, եւ կ'երեւի թէ հոն կային չէնքեր ու պալատներ, ինչու որ անոր ահեռակները լեցուն է կոփուած ու յղկուած վարպետին մարմարներով: Ինչպէս այլուր յիշատակուած է, այս ծիրանագոյն մարմարեղէնները բերուած են Կապադովկիայէն հին հե-

Թական ու Հռոմմէական ժողովուրդներու կողմէն։

Վերոյիշեալ դիւղերէն մէկուն անունն ալ կարսավրաև է։ Հաւանական է, որ անիկա հին Եունական անուն մըն է, որ կապսոդովիոյ մէջ տասնորդանիստ քաղաք մըն էր Կարսավրիթիս (Garsavritis) անունով։ (Տե՛ս, Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, էջ 283, եւ 330–ին դէմ եղող էսխէսը։

Հաւանական է, որ այս տեղէն մեծ մասով թիւով գաղթականներ գալով տեղաւորուեցան Հաճընի շրջակաները, ուր տակաւին այսօր կայ Կարսավրան անունով մահմետական գիւղ մը Շարի եւ Հաճընի մէջեւ։

Կիւրիւեղեն թուրք գիւղը կը գտնուի Հաճընի հարաւ։ կողմը մօտաւորապէս երկուք ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ։ Այս գիւղին անուան համար ոմանք կը կարծեն թէ անիկա կիւլէշէն է, այսինքն «վարդաշէն», որը յիշուած է Հաճընի Առաջնորդ Պետրոս Արքեպիսկոպոսս Տէր Մկրտիչեանի կողմէն գրուած «Պատմութիւն Ազատութեան Հաճնոյ ի Ձեռաց Գօզանաց» պրոշիւրին մէջ, իսկ ուրիշներ կը կարծեն թէ անիկա Կանաշէն է, այսինքն կիւրիւնէն եկող գաղթականներու մէջտեղ չինուած։

Սակայն ընդհանուր հասարակութեան կողմէն ընդունուած անունն է Կիւրիւշէն։ Անգլիացի հետախոյզ Հօքարթ եւս Կիւրիւշէնն կը գրէ իր ուսումնասիրութեան մէջ։

Կիւրիւշէնն գիւղը չինուած է հին Հարդանի դիմացը եւ այս երկուքը իրարմէ կը բաժնուի Հաճընէն վազող ջուրի հոսանքով մը։ Հաճընէն դէպի Սիս գացող ճամբուն արեւմտեան կողմը կը գտնուի հին Պատիմոն եւ կամ Հայկական Հարգան քաղաքը, իսկ անոր արեւելեան կողմը կը գտնուի այժմու Կիւրիւշէնն մահմետական գիւղը։

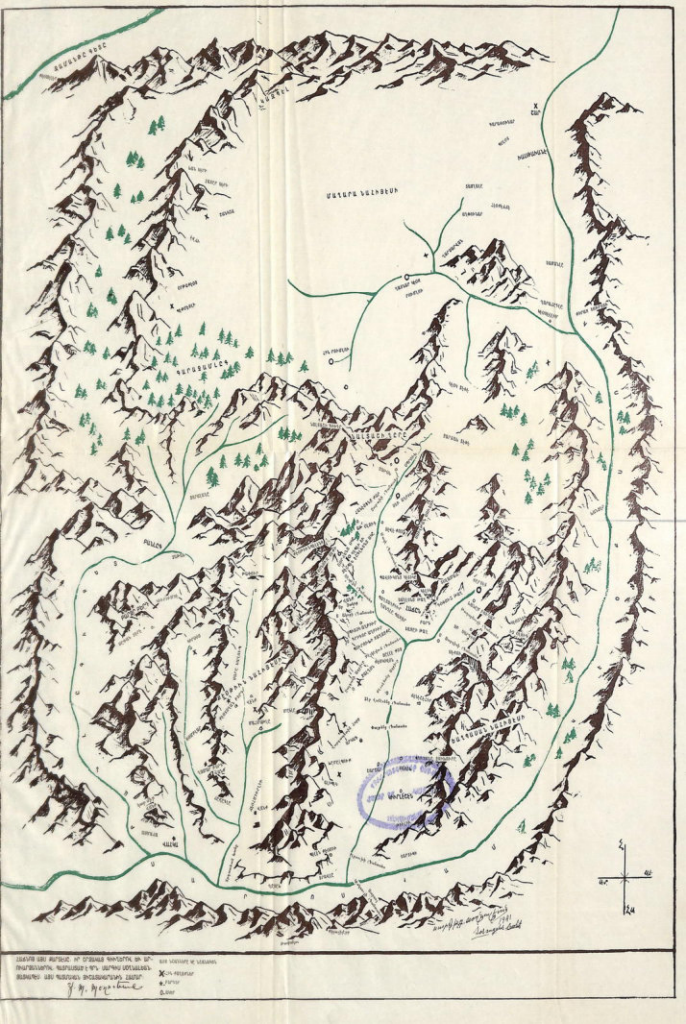
Կիւրիւշէնն եղած է հինէն ի վեր «Գօզանը–Շարգի»ի կամ Գօզանեան Զորապետներու արեւելեան ճիւղի կեդրոնը, ուրկէ կը կառավարէին Հաճընն ու շրջակայ գիւղերը Հայ Երեւելիներու միջոցաւ։ Գօզանեան վերջին Զորապետ Եուսուֆ Պէյ այս տեղ պաշարուեցաւ թուրք պինուորներուն կողմէն եւ չատ մը մարտնչումներէ յետոյ վերջապէս ձերբակալուելով հրացանաւորկ եղաւ Քէօթիւն Պէյէնկին եւ յետոյ իր մնացորդը ամփոփուեցաւ Քէօթիւնի մզկիթին մէջ։

Ժամանակ մը այս տեղը եղաւ թուրք բանակներուն կեդրոնը, որ ատեն պինուորներուն մէջ տարածուեցաւ փրանկախտ, եւ սկսաւ տասնալ ահռելի համեմատութիւն։ Զինուորական հըրամանատարը իմանալով Հաճընցի Պալեան Հաճիի վրայ, որ յաջողապէս կը դարմանէ փրանկախտը, անկիա Հաճընէն կիւրէղ–

չէն կը թերէ եւ յիշեալը յաջողապէս կը զարմանէ պինուորները ու մեծ վարձատրութեամբ կը վերադառնայ Հաճըն։

Ասկէ յետոյ է, որ Թուրք կառավարական ու պինուորական այժերը վոխադրուելով վերջնականապէս հաստատուեցան ի Հաճըն։ Այսպէսով կիրլիչէն անչքանալով սասցաւ երկրորդական գերք մը, իսկ Հաճըն եղաւ ասոնց կառավարչանիստ քաղաք։

Վերոյիշեալ բոլոր Թուրք պիւդերը բնակուած են Ափշար եւ Քիւրտ ցեղերով եւ Զէրքէզներով։ Այս վերջիններըը մասնատրապէս 1878–ի Ռուս եւ Թուրք պատերազմներէն յետոյ բերուելով այս կողմերը տեղաւորուեցան Թուրք կառավարութեան կողմէն Հաճըն Հայ քաղաքին այժը ջլատելու քաղաքական նպատակաւ։ Եւ իրենց հաշւոյն մէջ ալ սխալ չէին, ինչու որ 1920–ին այս ժողովուրդներըը այլ Թրքական չէվէնէրուն հետ միանալով պաշարեցին Հաճընը եւ Հաճընի ամէ մը ժողովուրդը ուխը ամխա առիւծարար պիմաղրելէ յետոյ՝ Դաշնակից պետութիւններէն օգնութիւն չկրնալով սասնալ՝ վերջապէս ինկաւ այս վայրագ հարձաներուն առջեւ։

ՄԱՍ Բ·

ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տեղագրութիւնը պատմութեան հիմն է։ Անոր համար ան–հրաժեշտ է նախ ծանօթանալ Հաճընի տեղագրութեան։

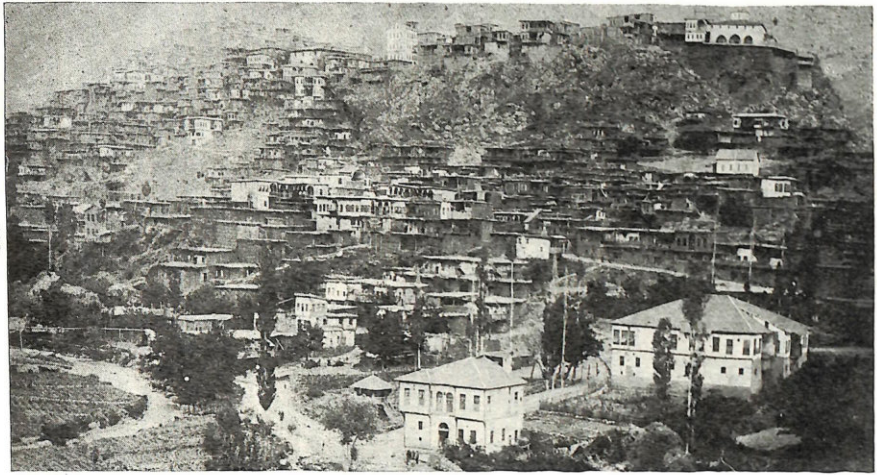
ՀԱՃԸՆԻ ՎԱՁՐՆ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆԸ։— Հաճըն քաղաքը կրնա–ուիչէն չափելով, կը գտնուի երկայնութեան 36 եւ լայնութեան 38 աստիճաններուն միացած կէտը։

Հաճըն քաղաքը չինուած է կիլիկիոյ հիւսիսային կողմը, Ամր–Տաւրոսեան շղթային խորքը։ Անիկա թաւերաձեւ դե–տեղուած է Քէմմէս Լէրան հարաւային հանդիպադօշիներուն մէկուն վրայ, ծովի մակերեսէն 1140 մէթր բարձր է ըստ «Ափաքս»ի կիլիկիա–ին, եւ ըստ բրօֆ· Րէմզիի անիկա 3200 ոտք բարձր է, իսկ ըստ Այնթապ Գօլէճի ուսուցչապետներէն Բրօֆ· Ա.Է.քան Պէդճեանի կողմէն չափուած արձանագրութեան՝ Հաճընի՝ Բազուքականաց առաջին եկեղեցիի վայրէն՝ 3570 ոտք բարձր է։

Ընդհմակաց լեռները կը բարձրանան այնպէսի ձեւով մը որ, քաղաքը դուրսէն մտնող ճամբորդի աչքին յանկարծ կը պարզուի։

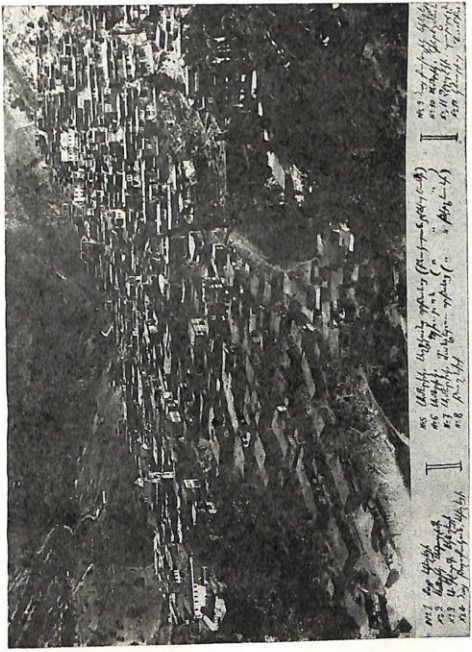
Հաճընի վարչականօրէն Առանայի Կուսակալութեան Գօղան Սանճաղբի ամէնաւարեւոր գաւառն է իր 84 գիւղերով եւ 30,000–35,000 բնակիչներով։ Իր սահմանին էր արեւելքէն՝ Կէօքսուն, արեւմուտքէն՝ Վահկա, հիւսիսէն՝ Էվէրէկ եւ Ազի–զիյէ եւ հարաւէն՝ Սիս եւ Գարս Պաղարը։

Քաղաքին բնական դիրքեցկութեան մասին Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ, «Մէջ քաղաքին առատաբեր է գիւաւարկոս, այլ դիրքեցիկ է տեսիլն, թաւերաձեւ գետեղեալ ի Պառակ Լեռինն եւ բարդաւած բուսաբերութեամբ զուարճացուցիչ, ոչ միայն վայրի բարդաւած բուսաբերութեամբ զուարճացուցիչ, ոչ միայն վայրի ծառոց, այլեւ այգիքք եւ թթենեօք, ընդ որս յիշեն եւ ձիթենիք։ Ցագրս ծագկանց վայրի նշանակի եւ տեսակ մի չհոգրամ

ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԸ ՀԱՐԱՒԱՅՆ

(Dianthas Oculatus), *որ յաւէտ երեւի ի կողմն սահմանաց Կոկիսոնի, զորոյ փափուկ երանգս՝ անմարթ է, ասէ ուղեւորն ոմն փառանկ Լեւան փօլ, անաղարտ պահել ձնչելով ի թղթի, ըստ սովորութեան ծաղկաքաղ բուսաբանից, քանզի հանդոյն վոչնոյ թևոց թրթռանց ի բաց ընկնի»*: (Սիսուան էջ 164):

ՀԱՀՔՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ԱՐԵՒԵԱՆ ԿՈՂՄՆԷՆ

Հահքն քաղաքը բնականէն ամուր է եւ խիստ կարեւոր է իր դիրքին բերմամբ: Աչխարհագրութեան ուսանողի մը համար ծանօթ է թէ Կիլիկիան ունի երեք կարեւոր դռներ որոնց միջնացեալ տարածքին աչխարհը հայոցրզակցութեան կը մնայ ներսի հետ:

Այս դռներն են՝ հիւսիսային–արեւմտեան կողմէն՝ Կիլիկեան Դռներ կամ Կիլիկը Պողազը, որը կը միացնէ Անատոլիան Կիլիկիոյ հետ, արեւելքէն՝ Ամանոսի դռներ, որ Կիլիկիան կը միացընէ Ասորիքի հետ, իսկ երրորդն է Հաճընը, որ հիւսիսէն կը միացնէ Կապադովկիան եւ Փոքր Ասիոյ խորերը Կիլիկիոյ հետ:

Ինկի Մարաշցի Մեսրոպ Քահանայ Օրբնեան Հաճընի անուսի դիրքի մասին կը գրէ,

«Որքան Զէյթուն, Յոնուզ եւ Կապան, Նոյնքան, Հաճընն ուներ անառիկ եւ անմատչելի դիրք, ամուր եւ բարձրադիր լեռներ, որոնք որպէս պարիսպ, դարերու եւ սերունդներու ընթացքին, պաշտպանած են իրենց ծոցին մէջ ապրող Հայ ժողովուրդը՝ թշնամական բերո եւ յանկարծական յարձակումներուն դէմ:

Արեւելքէն եւ արեւմուտքէն կը բարձրանան Տաւրոսի լեռնաշղթաները, իսկ հիւսիսէն եւ հարաւէն ունի նեղ եւ օձապտոյտ կիրճեր, որոնց առաջինը կ'երկարի մինչեւ Վահկա, եւ անկէ մինչեւ դաշտային Կիլիկիոյ սահմանները, եւ երկրորդը՝ մինչեւ Շաւ, Ռումլի եւ Հայկական Թարաքօյ: Սոյն ուղիներու տարածութեան մէջ եւ շրջակայքին վրայ սփռուած են դալարադեղ պարտէզներ, պտղատու ծառեր, հովասուն հովիտներ, մայրեր, չոլեր եւ ասոնք բարձրադիր ծառեր, նաեւ զլվզացող առուակներ, որոնց մօտէն անցնող ճամբորդը կ'ունենար երկրային դրախտի մը տպաւորութիւնը: Կիլիկիոյ ո՛չ մէկ հողամասը չունէր այնքա՛ն յարմարութիւններ, դիւրութիւններ եւ դուռ-ճանիւններ՝ օգտակարութեան համար, որքան սերուն եւ դեղահերտ Հաճընն:

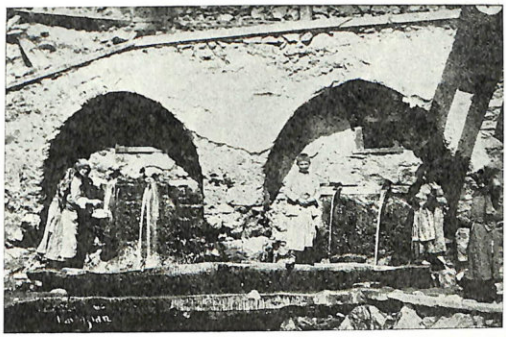
ԿԼԻՄԱՆ.— Հաճընի կլիման ձմեռը սառնակի ցուրտ ու ձիւնապատ է: Երբեմն այնքան կը ձիւնէ, որ ճամբաները կը գոցուին եւ երթեւեկութիւնը դադար կ'առնէ: Ձմեռը՝ ցուրտի սառնանան է յաճախ դէպքերէն վար: Ամառը բաւական տաք է, իսկ Գարունն ու Աշունը խիստ բարեխառն ու հաճելի են: Հաճընի օդը մաքուր է, չոր եւ առողջարար:

ՋՈՒՐԸ.— Ջուրերը ունէր առատ, զով ու առողջարար Ջուրեր: Հաճընի արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռու Գըրտէպի ձորէն եւ ժայռերու ներքեւէն կը բղխի դէտ մը, որուն մէկ մասը «Ղաղմ»ներով կը բերուի քաղաք ժողովուրդին պէտքերը լեցնելու համար, իսկ մնացած մասը կ'առոգէ քաղաքին արեւելեան կողմը գտնուող բազմաթիւ պարտէզները:

Հաճընի հիւսիսային կողմէն մօտաւորապէս ժամ ու կէս հեռաւորութեամբ Ջաթխախի հսկայ ժայռերու տակէն կը բղխի Ջաթխախի հսկայ դետը, որը քաղաքին արեւմտեան կողմը գըտ-

նրւսոզ պարտէզները կ'ոռոգէ։ Ցետոյ այս երկու վտակը, ինչպէս Գըրտէսը՝ արեւելքէն, իսկ Զաթիսը՝ արեւմուտքէն քաղաքը եղերելով կը վազեն ու կը միանան անոր հարաւային կողմը, եւ ընթանալով դէպի հարաւ ձորերու եւ լեռներու մէջէն, քաղաքէն երկուք ու կէս ժամ վարը հոսող Սէյհուն Գետին մէջ կը թափին։

Այս երկու վտակէն զատ կար նաեւ քաղաքէն ժամ մը հեռաւորութեամբ հիւսիսային արեւելեան լեռնազագաթէն բղխող Սուլթան Սույը անունով աղբիւր մը, որուն ջուրը «լաղում»ներով քաղաք բերուելով կը հոգար քաղաքի հիւսիսային մասի եւ ի մասնաւոր կէլիկ թաղի ժողովուրդին պէտքերը, ինչու որ այս թաղի ժողովուրդը՝ խիստ գժուարութիւն ունէր օգտուելու քաղաքին միւս ջուրերէն։

ՉԱԹԱԼ ՕԼՈՒԳ
(Որուն ջուրը կուգայ Գըրտէսի Գետէն)

Պատմական կարգ մը տուեալներէն այնպէս կ'եզրակացուի թէ Սուլթան Սույը քաղաքին ամէնէն հին ջուրն է, որ Հռովմէացիներու կողմէն բերուած է Հաճըն ամրոցին մէջ պահակ կեցող Հռովմէական զօրամասի մը պէտքը հոգալու համար։

Այս ջուրին «Սուլթան Սույ» կոչուելուն պատճառը հետեւեալն է, համաձայն կերպով։

Ինչպէս ի վերոյ ակնարկուեցաւ կէլիկ թաղը ուրիշ ջուր մը չունենալով անոր ժողովուրդը ստիպուած էր իր պէտքերը հո-

զալու համար զոհած ձիու մի միայն այս ջուրը։ Սակայն երբեմն այս ջուրի ճամբան ալրուելով ջուրը կը զադրէր հոսելէ եւ այս պատճառաւ ժողովուրդը, մանաւանդ իպական անոր, կը մատնուէր խոտ զժուարութիւններու, երբեմն կիւկիւմներով վարի թաղերէն երկնց ուսերուն վրայ ջուր կրելով ճմեռուան սառին ու առնամանիքին, ցուրտին ու բուքին դէմ, եւ ամառուան ալ տաք Լզանակին դէմ։

ԿԻՒԿԻՒՄՆԵՐՈՎ ՋՈՒՐ ԿՐՈՂ ՀԱՃԸՆԵՒ ԿԻՆԵՐ

Ահաւասիկ ժողովուրդին այս խղճալի վիճակը եւ ջուրի ճամբուն հաստատուն չլինելու պէտքը, ինչպէս նաեւ ժողովուրդին նեղեցիկ անկարող վիճակը ապագային իշխանութեանց եւ երեւելիներու կողմէն նկատի առնուելով՝ Գ'օրօշուի Սուրբ Յակոբ Վանքին միաբաններէն Հաճընցի Յովհաննէս Վարդապետը զրկել Կ. Պոլիս՝ խնդրելու համար Հաւիճէ Սուլթանուհիէն զրամական օգնութիւն մը։ Այս նպատակաւ յիշեալ վարդապետը իսկոյն կը զրկուի Կ. Պոլիս եւ քանի օրօշման կարելութիւն մը դանելով իր առաքելութիւնն ու խնդիրքը կը ներկայացնէ Սուլթանուհիին եւ կը յաջողի զրամական օգնութիւն մը առանալով վերադառնալ Հաճըն։ Այս զրամով Ջուրի ճամբան լինուելով ժողովուրդին պէտքին բաւարարութիւն կը տրուի եւ Ջուրի անունն ալ կը զրուի «Սուլթան Սուլը»։

Այս պատմութիւնը կարդացած է Մարտիրոս Սէքսէնեան Սբ. Յակոբ Վանքի Տպարան զրքի պարագլխէն մէկուն մէջ,

որ գրուած է եղեր յիշեալ վարդապետի կողմէն։

Սակայն տարիներ յետոյ երկրաշարժի մը պատճառաւ ջուրի ակը դէպի վար փոխադրուած եւ ջուրն համրան ալ ուրուած լինելով կէլիկի ժողովուրդը ժամանակ մը չատ նեղութեանց ենթարկուած է։ 1886–ին Հաճընի քաղաքապետ Մինաս ագա Սէջմէնեան ժողովուրդին այս խոշտալի վիճակը տեսնելով քաղաքիս երեւելիներուն խորհրդակցութեամբ եւ Գայմագամ Թէվֆիզ Պէյի աջակցութեամբ ժողովրդային հանգանակութեան մը կը ձեռնարկեն ու կը յաջողին վերաչինել համրանները ու կրկին բերել Սուլթան Սուն քաղաքին կեդրոնը։

Քաղաքին արեւմտեան կողմը կը գտնուէր նաեւ Սպիտակ Ագբիւր անուամբ առժամեայ ջուր մը, որ ամէն գարուն հորդահոս բղխելով երկու չաւաթի չափ վազէյ կետոյ կրկին կ'անհետանար։ Հաճընցիները այս ջուրը սուրբ նկատելով կիւրակիներով կը բերէին գայն իրենց ուսերուն վրայ, եւ մինչեւ անգամ կը բաշխէին գայն իրենց զրացիներուն։

Այս ջուրերէն գատ քաղաքը ունէր նաեւ, չրջակաները, գեղատարած բղխող մեծ ու պզտիկ բազմաթիւ ազբիւրներ, որոնք եւս թէ խմուելու եւ թէ պարտէզները ոռոգելու կը գործածուէին։ Անոնցմէ մեծագոյն ազբիւրներն էին Գուրուճի, Սբ. Գրիգորի եւ Շորձինց ակերը։

Վեր. Սարգիս Տէվիրեան կը պատմէ թէ կիւրեչէնի գօտւոյն մէջ կար նաեւ հանքային ջուր մը, որ հին ատենները կը ծառայէր իբրեւ դեղ չատ մը ներքին հիւանդութեանց համար։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — Հաճընի իր չրջակաները ունէր չատ մը ճոխ ու հարուստ մայրիի, չոճիի եւ կաղնիի անտառներ։ Եկեղեցիներուն մէջ գործածուող սիւներէն ու գերանները գատելով այս անտառներու ծառերը ահագին բարձրութիւն ու հաստութիւն կ'ունենան եղեր, ինչու որ հակառակ տաշուած լինելնուն այս սիւներէն եւ գերաններէն ոմանք 10–15 մէթր բարձրութիւն եւ 2–3 մէթր հաստութիւն ունէին։ Սակայն, կառավարական անհոգութեան բերումով անոնք այրուելով տեղը կը ցամաքէր ցորեն ու գարի։

Այս անտառներէն եւ վայրի ծառերէն գատ քաղաքին ամէն կողմը կային նաեւ ժողովուրդի կողմէն տնկուած պտղատու ծառեր, ինչպէս այգիներ, ընկոյզի, թութի, խնձորի, տանձի, սալորի, սերկեւիլի, կեռասի, նուշի, գեղձի, եւ նեբիկ համար ճեխրէ կոչուող ծառեր։

Մանաւորապէս մինչեւ 1895–ական թուականները ճեխրէն ապրուստի լաւ միջոց մըն էր ազքատ դասակարգին համար։

Սակայն բաղդին մէկ հարուածը ան ալ խլեց, ոչնչութեան մատնելով ամէն բան, վասնզի արհեստական վիւոլը այլեւս եֆեքթին արտադրելէ դադրեցուցին: Հաճընցիները այն առեն սկսան այդիներ անիլ եւ կեռասի ծառեր հասցնել իրենց պարտասի միջոց:

Ճէհրէի գործը ո՛չ թէ միայն Հաճընի կողմերը ընդհանուր պարտասի միջոց էր, այլ անիկա տնտեսական կարեւոր ազգակ մըն էր նաեւ կեսարիոյ եւ իվրէկ–ՕվենՕսկի կողմերը, որոնք նոյն քիմիական դիւտերուն ներմուծումովը տախտակեցան իրենց արտերը յատկացնել թթատառներու եւ հետեւիլ չերամապահութեան:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.— Հաճընի անտառները եւ չրջակայ լեռները կը պատուէին հետեւեալ վայրի կենդանիներն ու թռչունները, ինչպէս գայլ, ազուէս, այծեամ, նապաստակ, կաքաւ, սոխակ, արծիւ, անգղ, իսկ բնատիպ անասուններէն եւ թռչուններէն՝ ձի, եզ, էշ, չուն, կատու, հաւ, բազ, հնդկահաւ եւայլն:

ՀԱՆՔԵՐ.— Հաճընի չրջակաները կը պտուղ արծաթի, ելիաթի, եւ պղնձի հանքեր, որոնք թաքուն կը մնան, միայն թէ քաղաքէն հինգ ժամ հեռաւորութեան ունեցող Պաղըչլը գիւղին քով Եուվաճա Տաղ կը պարունակէր արծաթի եւ արճճի հանք մը, որ շատ դարեր առաջ գործածուած էր:

Այս հանքային հարստութիւնները չահագործելու համար 1860 թուականներուն կ. Պոլսի հայերը «Բարեգործական Ընկերութիւն» մը կազմած ու նախնական գործողութիւններու սկսած էին: Բայց կաթոլիկ հայերու այն ժամանակուան պատրիարք Հասունեանը Բ. Դրան մօտ կասկածելի երեւոյթ տալով սոյն ընկերութեան նպատակներուն չուրջ, հանքերու չահագործման համար սկսուած գործերը դադրեցան:

1875–ին տեղացիները այս հանքը կրկին գործածուած է թուրք կառավարութեան կողմէ, սակայն պաչոռնեաներուն կողմէն գործուած դէղծումներուն պատճառով 1880 թուականին դադրեցուած է: Ճեւով Թօփճ անուն Ծոյն մը սկսած է գործածել զայն, բայց կարճ մը աննպատակ պտմանները բերնեմով եւ դրամագլխի պակասով անիկա եւս սախտուած է գոցել սոյն հանքը:

Վեր. Սարգիս Տէվիրեան մեզի կը պատմէ թէ՝ Հաճընի անմիջական չրջակայքը կային նաեւ երկու ոսկիի հանքեր, որոնցմէ մին՝ Ղարաճաղըղի կողմն էր, միւսը՝ Հաճընի հիւսիսային կողմը Թուրք–Պապիկոնց այդիին մէջը, որոնք գժբախտաբար երբէք գործածուած չեն:

ՃԱՄԲԱՆԵՐ ԵՒ ՄՂՈՆԱՔԱՐԵՐ.— Սիսէն դէպի Հաճըն ճամբորդելու համար դիմաւորաբար երկու ճամբաներ կան: Սիսէն կամ հին Ֆլավիոս քաղաքէն ելլելով քանի մը ժամ դէպի Տաւրոսի բարձունքները մագլցելէն յետոյ, սոյն ճամբան երկու-քի կը բաժնուի: Անոնցմէ մէկը Սարոս կամ Սիհուն Գետին արեւմտեան կողմէն կ'ուղղուի եւ լեռներու ու ձորերու մէջէն անցնելով Վահկայի առջեւէն կ'անցնի դէպի Հաճըն, իսկ միւսը Սարոս Գետին արեւելեան կողմէն եզերելով յաճախ կ'անցնի Գրդլսուն, ու Գուտ եւ Թափանի մէջէն անցնելով՝ 5000 ոտք բարձր ու վէհաշուք Քիրազ Պէյլէն կ'իջնայ դէպի Սարոս Գետը, եւ համարեայ մը անցնելով՝ կը մտնայ Վահկայի կողմէն եկող ճամբուն եւ լեռներու ու ձորերու մէջէն եզերելով կը հասնի Հաճըն եւ անկէ կ'ուղեւորի դէպի Հիւսիս Բումլուխ, Շարի, Կապադովկիոյ եւ Մալաթիոյ կողմերը:

Շատ հաւանական է որ, տակաւին Հռոմէացիներու կողմէն այս երկրամասը պրակուելէ առաջ՝ Ասորական բանակները հասուէն, Ամանոսի կիրճէն անցնելով այս ճամբային արշաւած են դէպի Կապադովկիան, Կոմմէնան ու Մալաթիան, եւ կամ ալ՝ Թիլաթ-Փլասարի ու յետոյ ալ Սարկոնի ասորական բանակներըը Մալաթիոյ կողմէն գալով՝ Հիւթիթական ու Կատաոնիոյ բանակներուն հետ պատերազմելով Հաճընի առջեւէն անցած եւ Քիրազ Պէյլը մագլցելով Թափանի մէջ բանակցած եւ յետոյ ալ արշաւած են Դաշտային Կիլիկիան:

1882–ին կառավարութեան կողմէն քարուղի չինելու առնն Քէկիվլուն (Քարկավուն) կոչուած տեղը հողին տակէն քանի մը մէթր խորունկութենէ դուրս հանուած են հնամեայ տաշուած քարեր ու մղոնաքարեր, որոնք հաւանաբար հին Հռոմէացիներու կողմէն տնկուած էին ճամբուն Մալաթիայէ հեռաւորութիւնը ցոյց տալու համար: Մալաթիան հին առնններըը Հռոմէական վիճուորական կեդրոն լինելով անկէ կը չափուէր չըբ-ջակայ ճամբաներու հեռաւորութիւնը այս տեսակ մղոնաքարերու միջոցաւ: (*Տե՛ս*, Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, էջը 46, 55):

Թէ ե՞րբ եւ որո՞նց կողմէն չինուած է Սիսէն դէպի հիւսիս ուղեւորող այս վիճուորական պողոտան, այդ մասին մեր ծանօթութիւնները կուգան զլխաւորաբար պողոտային երկայնքի վրայ տնկուած մղոնաքարերէն: Թէեւ առնուազն Քրիստոսէ 100 տարիներ առաջ այս տեղէն կ'անցնէր վաճառականական ուղի մը ինչպէս կ'իմանանք Արթէմիտորոսի եւ յետոյ ալ Սթրապոնի գործերէն, սակայն վիճուորական պողոտաներուն չինութիւնն ու

մղոնաքարերուն նշանակութիւը Քրիստոսի երկրորդ գալուն վերջերը կատարուած են Հռոմէացի կայսր Սեպթիմիոս Սէվէրոսի կողմէն, իր կայսրութեան մէջտեղերը, եւ հաւանաբար յետ Քրիստոսէ 198 թուականներուն։ Անգլիացի ուղեւոր Հոկսբիի եւ Փրոֆ. Բիմիլի եւ ուրիշներու հետախուզութեանց արդիւնքն ըլլալով 60 մղոն երկայնութեան վրայ 89 մղոնաքարեր գտնուած են որոնց վրայ արձանագրութիւնները Սեպթիմիոս Սէվէրոսէն զատ ուրիշ որեւէ կայսրի անունը չեսք։ Նկատելի է, որ այս մղոնաքարերուն արձանագրութիւններուն ամբողջն ալ գրուած է բոլորովին նոր քարերու վրայ, եւ ո՛չ թէ իրմէ առաջ եղող արձանագրութիւն մը ուրիշի անոր տեղը, եւ կամ այլ արձանագրութեան մը վերի կողմը գրուած է, ինչպէս որ սոյն եղելութիւնը պատահած է այլ տեղեր։

Տե՛ս, D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in Royal Geographical Society Magazine, Vol. III, Part 5, 1893, pp 687-718։

Այս պատմական ճամբանիշէն զատ Հաճըն ունէր նաեւ քաղաքին հիւսիսային կողմը Տօլամա անուանով այլ ճամբայ մը, եւ այդ Տօլամաճի ճամբայով կ'երթեւէր Զէյթունի եւ Մարաշի կողմերը, անցնելով Ասանէչրի կիրճէն եւ Կէօքսունի մէջէն։

ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Հաճըն քաղաքը բաղդատմամբ ընդլայնակարեւոր հնութիւն մը չունի, միայն թէ քաղաքին հարաւային կողմը 200 մէթր բարձրութեամբ ժայռէ մը վրայ ունի փոքր ամրոց մը, որ չինուած է Հռոմէացիներու կողմէն, հաւանաբար, Քրիստոսէ առաջ, ուր պահակ կը կենար Հռոմէական Ջոհատ մը, հարաւէն դէպի Կապադովկիա եւ Մալաթիոյ կողմերը ուղեւորող ճամբորդները եւ թէ դինուորական առաքեալները պաշտպանելու համար։

Ամէն զատ քաղաքին հիւսիսային կողմը ժամ ու կէս հեռաւորութեամբ Զաթախի մէջ կայ Սբ. Կարապետ անուանով մատուռ մը աւերակները հին ու ուշուած քարերով։ Երբեմն այդ տեղերու եւ դիւղերու մէջ եւս կայ հոս ու հոն ուշուած քարերու նմոյշներ։ Շար-Շարի կամ Սապալի այդիներուն մէջ կային ժայռի մը մէջ փորուած երկյարկանի սենեակներ, որոնց մէջ անձամբ մտած է այս տողերը գրողը։ Կ'երեւի թէ այս քարափոր սենեակները կը գործածուէին հին զարերուն իբրեւ բերնաբացներ երբ կեանքը դեռ անապահով էր անակնկալ թշնամիներէն։

Ցունարէն հնութիւններէ եւս պակաս չէին հոս ու հոն, ինչպէս ապրիւրին պատի կամարը, եւ Վանքին ջուրին վրայ դանուող կամարով պատը Ցունական ձեւերով չինուած էին: Համբնի մէջ կամուրջներէն ոմանք եւս Ցունական գործ ըլլալ կը թուին դատելով իրենց ճարտարապետական ոճէն:

Ահէ գաւ կային հին դարերու քաղաքակրթութեանց հետքերը եւ պալատներու ու տաճարներու աւերակները, մարմարէ սիւներն ու խոյակները, քարմէրու եւ քմուհիներու նշանաւոր մնհանիներուն աւերակները, Բիւզանդական ամիփիթատրոնները, եւ ապնուականներու եւ քուրմերու դերեզմանոցի հողակոյտերը:

(Մանրամասնութեանց համար տե՛ս Շար Տէրէսիի Պատմութիւնը):

Այս գլխուն համար տե՛ս,

1.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջ 164:

2.—Գուտուլեան Գ., Կիլիկեան Աշխարհագրութիւնը:

3.—Արամեան Կիլիկիան, էջ 301–304:

4.—Մ. Սէմսէնեան, Տօլպագեանի Ամենուն Տարեցոյցը, էջ 257–261:

5.—Մեսրոպ Բահանայ Օրջանեան, Հանրն եւ Հանրնցին Անցեալին մէջ, «Հանրն» երկամսեայ թերթը, 1937, էջ 72–73,

6.—Սարգիս Ալթունեան, Հանրն Բաղաքը, «Հանրն»-ի բացառիկը, էջ 948–949:

7.—Արշակ Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 1588:

8.—Rev. S. Devirian, Our Troubles in Asia, pp 9-11:

9.—William Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, pp 46, 55, 281:

10.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Society Magazine, Vol. III, pp 687-718, 1893:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ՀԱՃԸՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ պատմութեան մէջ երեք տարբեր անուններու կը հանդիպինք, որոնք յաճախ անորոշ կերպով կը զործածուին Հաճըն քաղաքին համար, ինչպէս Հարգան, Հանըն, եւ Ախէ: Արդեօք այս անուններէն ո՞րն էր քաղաքին իսկական անունը, եւ կամ թէ հա՞րկ է ենթագրել թէ այս քաղաքը երեք որոշ անուններ ունեցած է: Մեզի կը թուի թէ սոսկ երեք տարբեր քաղաքներու անուններն էին եւ յաճախ չփոթուած են պատմութեան մէջ եւ զործածուած են փոխն ի փոխ: Անոնցմէ ամէնէն հինն է ՀԱՐԳԱՆ–ը, յետոյ կուգան միւս երկուքը: Ցառաջանանք լուծելու այս հնձուկը:

ՀԱՐԳԱՆ·— *Ըսինք թէ Հարգան անոնցմէ ամէնէն հինն է, սակայ ոչ թէ լուկ իրողութեան մըն է, այլ մեզի կը թուի թէ Հարգաւը բոլորովին ուրոյն խաղաք մըն է: Հարգան քանիցս կը յիշուի Թուբրենեանց Իշխանութեան ժամանակ իբրեւ Եպիսկոպոսական թեմ:*

Բայց Հաճըն անուան երբէք չենք հանդիպիր Թուբրենեանց Իշխանութեան ժամանակ, եւ անկիա կըսկսի երեւան գալ կիլիկեան Իշխանութեան անկումէն յետոյ 1400–ի ժամանակներըը մեայն: Ասկիա ցոյց կուտայ թէ այս երկու քաղաքները նոյնը չեն: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանն ալ իր «Սիսուան» հոյակապ աշխատասիրութեան մէջ Ջամիչեանի Պատմութենէն մէջբերումներ ընելէ յետոյ անկարող է յայտարարել թէ այս երկու քաղաքները միեւնոյն են թէ ո՛չ:

Հայր Ջամիչեան Հարգանի համար հետեւեալ կերպով կը դրէ,

«Հարգան խաղաք այնմ Հանին կամ Հէնին առ սահմանն Սսոյ»: (Տե՛ս, ցանկ, Գ· հատոր, էջ 161, տպագրուած 1786-ին)։

Ասոր վրայ «Սիսուան»էն մէջբերումներ այս մասին,

«Իսկ հիւսիսակողմն Սսոյ ոչ անմէկին մասն կիլիկիոյ, այլ ի ճահ մ'էր այս այժմեան տեսութեան, Հանին վիճակն է, որ թուի կոչեցեալն Հարգան ի ժամանակս տէրութեան Հայոց, յորում եւ եպիսկոպոսական թեմ էր»· (էջ 61 բ·)։ «Անծանօթ են

ինձ ծագումն եւ յիշատակիւ տեղւոյս, որոյ այսպիսի անուն ոչ յիշէ ի գիրս, եւ ոչ գիտեմ որով ծանօթութեամբ՝ պատմահայր մեր Ղամչեան նոյն համարի զսա եւ զՀարգան, որոյ երկու եպիսկոպոսք միայն յիշեն ի սկիզբն ԺԴ· դարու, Անդրէաս յամի 1307, Ստեփանոս ի 1311, այլ ոչ նշանակի էապահ կամ վաճէ լինիլ Հարգանայ»· (էջ 164 բ·)։ «Ի Դրոց մերձաւոր անուն լսի Հարգան իբրեւ թեմ եպիսկոպոսական յիշեալ ի ԺԴ· դարու, թէպէտ եւ Ղամչեան պատմահայր մեր համարի զայն լինել այժմեան Հաճին, ոչ գիտեմ դարձեալ՝ ըստ ձայնէն գուշակեալ, եթէ յայլմէ տուչութենէ՞· (էջ 140 բ·)։ Հարգան՝ եպիսկոպոսուրիւն (էջ 65 բ·)»։

Հայր Ալիշանի այս մէջբերումներն ալ կը չեշտեն այն իրողութիւնը թէ Հարգան տարբեր քաղաք մըն էր։

Եթէ Հարգան տարբեր քաղաք մըն էր, ուրեմն ո՞ւր էր անոր տեղը։

Հայր Ղամիչեան կը գրէ, «Հարգան էապահ այնմ Հաճին կամ Հէճին առ սահմանին Սսոյ»։

1849–ին Վենետիկի մէջ Տատեան Ամբրոյլի ծախքով տպագրուած քարտէսին մէջ, Հարդանը տեղատրուած է ճիշդ Սիսի մօտ եւ անոր հիւսիսային կողմը, եւ Հաճըն քաղաքը՝ նշանակուած է Կիլիկիոյ հիւսիսային սահմաններուն մօտ արդի վայրը։ Ուրեմն եթէ Հարգանն ու Հաճնը միեւնոյն քաղաքն էր ըստ Ղամիչեանի ի՞նչպէս կը լինի որ 1849–ին Վենետիկեան քարտէսին մէջ Հարդանը Սսոյ խիստ մօտ իսկ Հաճըն Կիլիկիոյ հիւսիսային սահմաններուն եւ Անտի Տաւրոսի մէջ կը դնուղուին։ Սոյն քարտէսը ուշի ուշով քննելէ եւ բազմաթիւ այլ քարտէսներու հետ բաղդատելէ յետոյ տեսանք թէ, դժբախտաբար, անոր մէջ երբեմն պատմական քաղաքներուն վայրերը սխալ նշանակուած էին։ Կ'երեւի թէ 1849–ին քարտէսը չհնդուներ Հայր Ղամիչեանի «Հարգան... առ սահմանին Սսոյ» ցուցմունքին առաջնորդուելով՝ զայն դնուղէր են Սսոյ հիւսիսային սահմանը, իսկ Հաճընը տեղատրուր են՝ իր այժմու վայրը։ Մինչդեռ երբ Հայր Ղամիչեան կ'ըսէ «Հարգան առ սահմանին Սսոյ» նա ըսել կ'ուզէր ոչ թէ Սիս քաղաքին, այլ Սիս գաւառին եւ կամ այլ խօսքով կիլիկիոյ սահմանին մօտ, ինչու որ հին աուեններըն Հաճն կը պատկանէր Կապադովկիոյ երկրամասին՝ իր քաղաքական, մշակութային ու աշխարհագրական դիրքով։ Եւ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան այս զգուշութեան առաջնորդուելով կ'անուանէ իր աշխատասիրութիւնը «ՍԻՍՈՒԱՆ» եւ ոչ թէ Կիլիկիա։

Ահաւասիկ պատմական այս իրողութեան տակ կը նանք ըսել թէ, 1849–ի քարտէսին հեղինակը, պատմական այս

հղեւութենէն անտեղեակ լինելով՝ Հարպանը դրած է Սխս քաղաքին մօտ, իսկ Համբոնը գետոզր է հիմնական տեղը։

1913–ին Համբոնէն դէպի Վահկա ճամբորդութեանս պահուն հանդիպեցայ այժմու կիւրլէչէնի ճիշա գիմացը, լերան սառոտը, հնամենի քաղաքի մը աւերակներուն, որուն պատերն ու տաշտուած քարերը տակաւին կը մնային գետնին տակ թաղուած, եւ ամէն կողմէն ծածկուած էր մացառներով ու անտառներով։ Մեզի կը թուի թէ այս աւերակ քաղաքը պատմական Հարպանն էր, որը չհնուած էր իրմէ աւելի հին ու դարաւոր այլ քաղաքի մը տեղը։ Այս աւելի հին ու դարաւոր քաղաքին անունն էր «ԲԱԴԻԵՄՈՆ» (Badimon), որ Ցունարէն կը նշանակէ ներդնցք, կիրճ եւ կամ կապան։

Այս մասին Մըրրէյ սապէս կը գրէ Համբոնի մասին.

«Աւանը (այսինքն Համբոն) ծագում ունի ԴԻ. դարէն եւ իր պատմութիւնը Զէյթունին շատ նման է»։ *Իսկ յետոյ նոյն հեղինակը կ'աւելցնէ*, «Համբոնի մօտ ըլլալու է Հռոմէական ժամանակներուն ԲԱԴԵՄՈՆ կոչուած աւանին տեղը»։ (Տե՛ս, Murray's Handbook of Asia Minor, էջ 269)։

Այս վերջինին (այսինքն Բադեմոնին մասին փրոֆ. Ռոլիսըմ Բէյմըի կը յիշէ թէ՝ «Կեսարէայէն եւ Կոկիսոնէն եկող եւ դէպի Սխս իջնող երկու մեծ Հռոմէական պողոտաները հոս կը միանային, որով, Բադեմոնը գիւղատեղական կարեւոր դիրք մը ունէր»։ (Տե՛ս, The Historical Geography of Asia Minor, pp 281, 291, 312)։

Անգլիացի ուղեւորն ու խուզարկուն Հոգարթն ալ Համնոյ հիմնարկութեան չուրջ անդրադառնալով կ'ըսէ թէ, «Բիւզանդական աւանն Բադեմոն՝ Համբոնէն շատ հեռի չէր, եւ այժմու Համբոն էաղաքը շատ մեծ հնութիւն մը չունի···»։

(Տե՛ս, D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Society Magazine, Vol. III, p 659, 1893)։

Բէյթինկըրի (Peutinger) *ցուցակին մէջ կէօքսիւնէն դէպի արեւելեան կիւրկիա երթալու ճամբան այսպէս նկարագրուած է,*

կէօքսիւնէն՝ Լարանա 18 մղոն,
Լարանայէն՝ Բադեմոն 18 մղոն,
Բադեմոնէն՝ Բրէքօրիօ կամ Թափան 22 մղոն,
Բրէքօրիօյէն՝ Ֆլավիատա կամ Սխս 22 մղոն,
Ֆլավիատայէն՝ Անարզարպս 18 մղոն,
Ընդամէնը 98 մղոն։

Իսկ Գըրնըլ Սթիւըրտ եւ Մէյճըր պէնտէթ երբ որ կէօքսիւ-

նէն դէպի Ծովեզերք ճամբան կը նկարագրեն, կ'ըսեն, «Հանըն 3200 ոտք բարձր, Բադիմոնի մօտ»։

Իսկ այլ տեղ մը, Փոքր· Բէմոի՝ Անազարպա եւ Սիսէն դէպի Կէօքսիւն երկարող ճամբան եւ կիրճերը նկարագրելու առեն կը յիշէ Հանընը, եւ որուն առջեւը փակադծի մէջ կը դրէ Բադիմոն այսպէս «Հանըն (Բադիմոն)»։

Դարձեալ կը յիշուի, «Բադիմոն և Բրէթօրիում (Praetorium) կէօքսիւնէն դէպի Անազարպօս երկարող ճամբուն վրայ, որ կ'երթար Բիրազ Պէյ, Թոփան–Տէրէ, եւ Ֆլավիոս կամ Սիսի վրայօք»։

Նոյնպէս, «Պատմական Աշխարհագրութիւն Փոքր Ասիոյ» դրքին էջ 266 եւ 332–ին դիմացը դնուող քարտէսներուն վրայ եւս Փոքր· Բէմոի որոշ նշանակած է դիրքը Բադեմոնի, որ այժմու Կիւրլէչէնի տեղը կ'իյնայ։

(Տե՛ս, The Historical Geography of Asia Minor, pp 266, 280, 281, 291, 312, 313)։

Եւ 1849–ին Վիննաւիկի մէջ հրատարակուող քարտէսը ԲԱԴԵՄՈՆ–ի վայրը կը նշանակէ այժմու Կիւրլէչէնին տեղը, որով այս հեղինակները կը հաստատուն թէ Հանընի հարաւային կողմը եւ անոր խիստ մօտ տեղ մը մեծ ու դարաւոր քաղաք մը գոյութիւն ունէր։

Արդէն Թուրք կառավարութիւնը ճամբայ չինելու պահուն Սըլըքօյի եւ Բէրկէվունի կողմերը դանուելուն մղձաւարեր, որոնք հին Հռովմէական պետութեան կողմէն կանգնուած էին իբրեւ ճամբու նշաններ։ Եւ ինչպէս տրամադրութիւններէն յայտնի է, այս ճամբան չինուած է Քրիստոսէ 198 թուականէն Հռովմէական կայսր Սեպթիմիոս Սեվէրոսի կողմէն։

Վահան Քիւրքճեան, եւս, երբ կը դրէ «Կրթական Առաքելութիւն մը» խորագրին տակ, Հանըն քաղաքին վրայ անդրադառնալով կ'ըսէ, «Հանըն, մօտակայ աւերակ բաղաքի մը անունով ՀԱՐԳԱՆ կոչուած···»։ (Տե՛ս, «Հանըն» երկամսաթերթ, էջ 5), իսկ կարապետ Պալուկեանի մօտ դնուող տետրակի մը մէջ նոթագրուած է թէ՝ Հանընի չինութենէն առաջ այժմու Կիւրլէչէնի մէջ կար քաղաք մը 8700 բնակիչներով։

Արդ, այս իրողութիւնները կուգան ցոյց տալ թէ Հարպանը նոյնը չէր Հանընի հետ, եւ թէ անկիա ուելի հին հայաքաղաք մըն էր՝ չինուած Հռովմէական եւ կամ հաւանական է Ցունական ԲԱԴԵՄՈՆ անունով ծանօթ քաղաքի մը վրայ։

Թէ Հարպանի հիմնադիրները ո՞ր տեղացի էին եւ ե՞րբ հոն դաղթած էին, այդ մասին այսքան յիշենք թէ՝ անոնք Տուրուբերանցի եւ կամ Սասունցի դաղթականութիւն մըն էին, որ եկած

ու հաստատուած էին 900–910 թուականներուն։ Այս մասին պատմագիրներ Այրիվանեցի կը գրէ թէ, «Աբբ յիսուն իշխամբ Սասնցի՝ նեղեալ ի թուրքաց՝ գնացին ի կիւլիկիա, եւ Աստուծով տիրեցին սակաւ սակաւ»։ (Տե՛ս, Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան էջ 47)։

Թէ մենք ի՛նչ պատմական փաստեր ու տուեալներու վրայ յենած այս եզրակացութեան կը յանգինք, այդ մասին պիտի անդրադառնանք երկարօրէն երբ ուսումնասիրենք «ՀԱՃՆՈՑ ԱՆՈՒԱՆՑ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ»։

ՀԱՃԸՆ.— Պատմական այս Հարդան քաղաքը, սակայն, Ռուբինեանց Իշխանութեան անկումէն յետոյ այլեւս չի յիշատակուիր եւ 14–րդ դարէն սկսեալ հետզհետէ կը յիշատակուի Հաճըն անունը։ Ինչպէս որ վերը տեսանք, Մըրըչէն ալ կը հաստատէ թէ Հաճըն ուանը հաստատուած է Տանըչմրդրդ դարուն։

Հօկարթն ալ ի՛րմէ, «Բիւզանդական ատանն Բադեմոն, Հաճընէէն շատ հեռի չէ, եւ թէ այժմու Հաճըն բաղաքը շատ հնութիւն չունի ինչու որ անիկա ոչ Քրիստոնեայ եւ ոչ ալ Մահմետական պատմագիրներու կողմէն յիշուած է։ ըլլայ անիկա Հայկական թէ Բիւզանդական, եւ շատ հաւանական է, որ Հաճընն ալ Զէյթունի պէս ապաստանարան մըն էր Հայկական իշխանութեան անկումէն յետոյ խոյս տուող գաղթականութեանց, 14–րդ դարուն»։

(Տե՛ս, Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Society Magazine, Vol. III, pp, 659-660, 1893)։

Իսկ Գեղման աշխարհագիրը Ր իբ թէ ը հաստատապէս կը հաւաստէ թէ՝ Հաճընն ու Զէյթունը հաստատուեցան Հայ գաղթականներու կողմէն Լեւոն Թագաւորի 1375 թուականին կապանի մէջ յանձնուելէն եւ Կիլիկեան Իշխանութեան իյնալէն յետոյ։

(Տե՛ս, Ritter, Erdkunde, հատոր XIX, p 157)։

(Այս մասին տե՛ս, foot note, Royal Geographical Society magazine, Vol. III, p 660, 1893)։

Կիլիկեոյ Հայ Իշխանութեան անկումէն յետոյ 1375–ին, կ՚երեւի թէ վայրագ ցեղերու արշաւանքներուն առջեւ պատմական այս Հարդան քաղաքը քար ու քանդ ըլլալով անոր ժողովուրդը կա՛մ սրէ անցեր է, եւ կամ ալ անոնցմէ մաս մը ապաստանելով ապաստան գտած է այժմու Հաճընն քաղաքին տեղը։

Շատ հաւանական է, որ առաջին դաղթականները ինչպէս որ տեղական ունդութիւններն ալ կը հաստատեն, ապաստանարան գտած են վարը՝ բերդին արեւելեան կողմը, քարայրներու

մէջ, որ ժամանակ առջէն ամբողջ Հաճնոյ տեղը հսկայ անտառներով ու խիտ մացառներով ծածկուած էր, եւ ասկէ յետոյ է որ ամէն կողմէն եկող նորեկ գաղթականներով առուտրացած եւ հիմը դրուած է արդի ՀԱՃՆՈՑ։

Աղասին ալ իր ֆրանսերէն «Զէյթունն» խորագրով ուսումնասիրութեան մը մէջ Կիլիկեան Հայ Իշխանութեանց անկումէն յետոյ եղող անցուդարձերուն անդրադառնալով կը գրէ, թէ՝ «Լեւոն Թագաւոր Վեցերորդի եղիպտացիներու կողմէն յաղթուելէն յետոյ Հեթում Զօրամարուհի իշխանուհին իր որդին Գէորգին հետ մխային կէօքսունի, Ուլնիոյ, Կանչիի, Ֆուռնուսի եւ Արեգնիի կողմերը երթալով Զէյթ-Գաւիրներու վրայ յարձակում գործելով՝ հոն անկախաբար իշխել են, որը կը յիշատակուի Կիրակոս Պատմիչի կողմէն 1473-ին գրուած գրքի մը մէջ»։

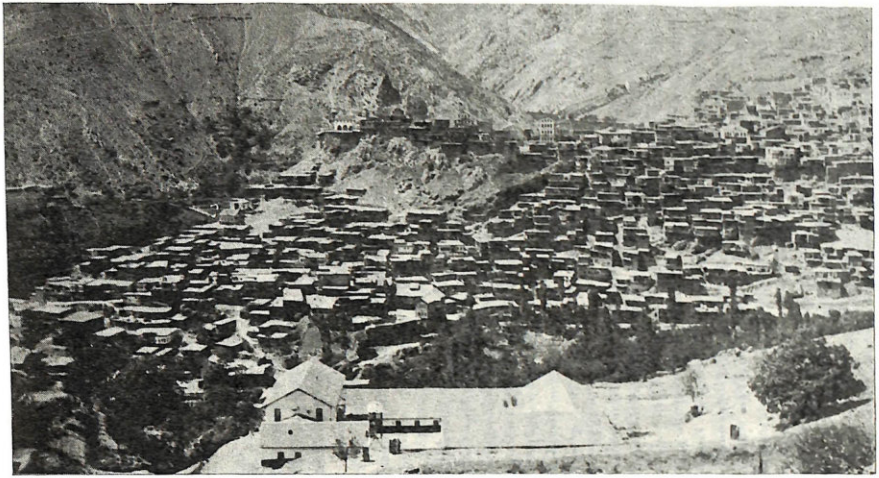
Սակայն, 1435-ին Շահսուար՝ կէպկինի, Կանչիի կողմերն ալ յաղթելով այդ տեղերու հայերը սկսած են ապաստանիլ Զէյթունի եւ Հաճընի մէջ։

Նոյնպէս Հայ գաղթականութիւններ Զախուսի, Բարձրբերդի եւ Կոպիտաւի կողմերն ալ անկախ ապրած են մինչեւ Զէյթ-Գաւիրներու կողմէն Շահսուար Առաջնի միջոցաւ, 1467-ին յաղթուելով՝ Հայերը սոխպուլեր են ապաստանիլ Սարոսի հովիտն ի վեր Տաւրոս լեռներուն ահարկու ծերպերն ու կապաններըը, ինչպէս Հաճընն ու Զէյթունը։

(Տաճրամասնութեանց համար տե՛ս, Աղասի, Zeitoun, էջ 33-39)։

Պ. Կարապետ Պալուկեանն ալ Հաճընի հիմնարկութեան չորրդ դարերով կ'ըսէ թէ՝ «Կիլիկիոյ Թագաւորութեան անկումէն 50 տարի վերջ եգիպտական կառավարութիւնը կ'արտօնէ գերիներուն իրենց երկիրը վերադառնալ։ Այս առեն յետնեի չուի ընտանիքներ կուգան եւ այժմու Հաճընի բերդի քարայրներուն մէջ, եւ Սբ. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ մօտերը կը բնակին։ Երուսաղէմի պատրիարքը՝ Բարթողիմէոս եւ Պօղոս եպիսկոպոսները եւ Յովհաննէս վարդապետը, վէմ քարով մը Հաճընի կը գրէկ, որոնք կը չինեն բերդի եկեղեցին ու կ'անուանեն զայն Սբ. Աստուածածնի եկեղեցի անուամբ։ Եւ կը շարունակէ·

«Այդ միջոցին, 1495-ի առեններըը, Պարսկաստանէն, Սըվրըզնէն, Իմմիրէն, Շամէն, Ղարատաղէն, Կեսարիայէն, Բիւրգանիայէն, Պաղտատէն, Քիւրտիսթանէն, Հալէպէն եւ այլ տեղերէ գաղթականներ կուգան Հաճընը։ Այսպէսով հիմը կը դրուի ներկայ Հաճընի ազանին, իսկ ասոնց բարբառի խառնուրդէն ծագում կ'առնէ Հաճընի լեզուն»։

ՀԱՁԸՆ՝ արեւելեան կողմէն, որ ցոյց կուտայ բաղաքին բերդը եւ բարայրները ուրկէ սկսաւ բաղաքին հիմնարկութիւնը 1400-1440 թուականներուն։

Համբնի մէջ երկու հնութիւններ կան, որոնք կը կանխեն քաղքին չինութիւնը, որոնցմէ առաջինն է Հաճնոյ ամրոցը, իսկ երկրորդն է Սբ. Ցակոբայ Վանքը։ Հաճնոյ ամրոցը չինուած է Բրիտասոյ առաջ Հռոմէացիներու կողմէն, ուր հարուստ կը պահուէր ջնկատ մը պինուոր հարուէն դէպի հարպադովիկա երկարող ճամբուն պաշտպանութեան համար, իսկ Սբ. Ցակոբայ Վանքը չինուած է Բրիտասոյ յետոյ 1004–ին Ջաչատուր Եպիսկոպոսի կողմէն։ (Տե՛ս, Աշխարհագրութիւն, Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի, էջ 318, տպագրուած Վենետիկ, 1806)։ Այդ տեղէն ուղեւորելու առնն Սբ. Ցակոբայ լերան տոորոյը բրիոյ Ջուրին քովը իջեւանելով այնքա՜ն սոյն տեղը սիրէր է, որ հոն կառուցեր է յիշեալ վանքը։ 1900 թուականներուն երբ սոյն վանքը կը նորոգուէր անոր գմբէթի սիւներէն մէկուն վրայ արձանագրութիւն մը գտնուած է, որ ցոյց կուտայ թէ անիկա չինուած է մօտաւորապէս 1000 տարիներ առաջ։

Սակայն, յիշատակութիւն չկայ թէ՝ հոն որեւէ դիւղ մը, եւ կամ բնակչութիւն մը կա՞յ եղեր թէ ոչ։ Մեզի կը թուի թէ Սբ. Ցակոբ վանքը չինուած է նոյն ինքն Հարքանի ժողովուրդին կողմէն, որ արդէն այդ թուականներուն Սասունէն եկած ու հին Բաղեշոնի աւերակներուն վրայ կառուցած է Հարքան քաղաքը։

Ա.Ջ.— Աչէն փոքրիկ դիւղ մըն էր, չինուած Հաճընի հիւսիսային կողմը, հազիւ թէ մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութիւն ունեցող այժմեան Ջաճախի տեղը։ Ասանդութիւնը կ'ըսէ թէ՝ Սասունի կողմէն Շատակցիները հոս գալով Օպրուքի լերան ըստորոտը, ճիշտ Ջաճախի դէմին եղերքը տեղաւորած եւ իրենց համար հիմնած են Աչէ անունով դիւղ մը։ Հաւանաբար սոյն դիւղին անունը Աչէ դրուած է թեւագրութեամբ Ջաճախի հանդ դեաղին։ Անոնք հոն կառուցած են նաեւ Սբ. Կարապետ անունով մատուռ մը, որ տակաւին Հաճնոյ ժողովուրդի կողմէն կը յիշուէր եւ տարուան որոշ եղանակներուն Հաճընցիներու կողմէն հոն այցելութիւն կը տրուէր։ Այժմու Ջաճախ բառը ուրիշ աղաւաղում մըն է Հին ՇԱՏԱԿ անուան։

Ճիշտ այս ժամանակները, այսինքն 1467–ին Ջիւլ Գաւորեան Շահսուար Ա. Մարաչի կողմերէն խոյանալով արշաւեց ամբողջ Դաչտային Կիլիկիան, եւ անկէ յառաջանալով գրաւեց գրեթէ ամբողջ Լեռնային Կիլիկիան, ինչպէս, Բաթր Բերդն ու Կոպիտառը, Ջահուան ու Վահկան, Գըղըլեկերը, Բանըզը, Քէօթիւնն ու Աչէն։

Այս արշաւանքներուն ժամանակ Աչէցիները չկրնալով դիմանալ այլազգիներու կողմէն եղած հալածանքներուն, անոնցմէ մէկ մասը կրօնափոխ եղած եւ Համբնէն չորս ժամ հեռու Ջահախ

Ալեքսանդր Ա-ի ձիավոր գվարդիայի հետևակային գնդերի զորահանդեսը Ցարսկոյե Սելոյում։ Նկարը՝ Ռ. Սուրիկովի, 1907 թ.–1911 թ.։

անունով խալամ պիւղ մը հաստատած են, իսկ մեծամասնութիւնը տեղափոխուած են Համբն եւ տեղաւորուած՝ քաղաքին արեւմտեան կողմերը Ղանկլը Պազարէն մինչեւ Սբ. Թորոս եկեղեցւոյ մօտերը:

Աւ ի հաստատութիւն, թէ՝ Աչէցիները Հայաստանի Շահապիներէն եկած են, Համենոյ երբեմնի Աստիսորդ եւ վերջին անմատեր Կաթողիկոս Յովհաննէս Աբգարեանցի Գազանճեան կ՚ըսէը թէ՝ իր Կ. Պոլիս գտնուած ժամանակ տեսած է Շահապիներ, որոնք թէ՛ լեզուով եւ թէ դէմքով ու հասակով Համբնցիներուն կը նմանէին:

Այս Համբն անունը յիշուած է չիսթութեամբ երբեւ ԱՁԼ երբեմն պատմիչներու, ինչպէս Սեւէան Պալասանեանի (Տե՛ս Պատմութիւն Հայոց, էջ 297, 453), եւ Զաքմաղեանի (Տե՛ս Ընդարձակ Պատմութիւն Հայոց, էջ 424) եւ ուրիշներու կողմէն:

ՀԱՁՐՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ

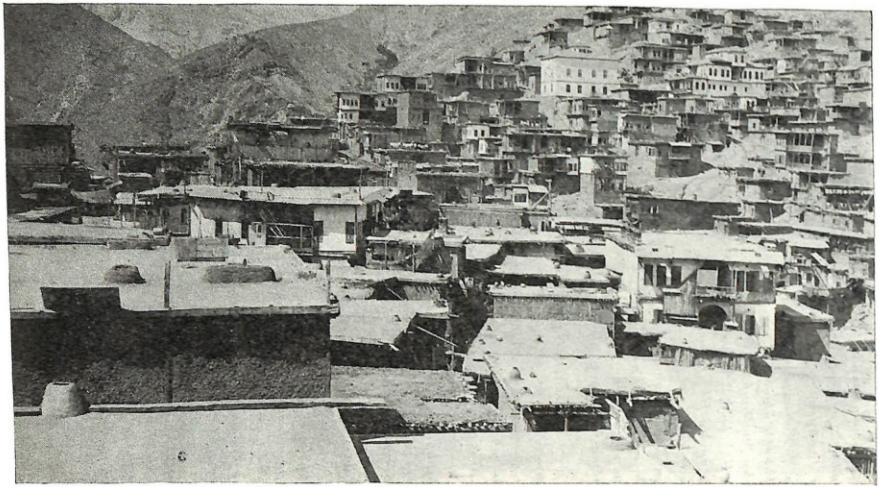
Հարգանի, Քէօթիւնի, Աչէյի եւ այլ գաղթականներէն զատ Համբն ապագալ նաեւ 1440 թուականներուն 200 ընտանիք Թուրսարգիսեան իշխաններու առաջնորդութեամբ Կապանէն, Կոկիստանէն եւ Շոզականէն, որոնք հաստատուեցան Համբնի վերի Թաղը իրենց կերդան ունենալով Ազի Ազբիւրը:

Կիլիկիոյ Հայ Իշխանութիւնը 1375-ին իյնալէ յետոյ, ինչպէս այլ տեղեր յիշուած էր, Լեռնային Կիլիկիոյ այլեւայլ կողմերը հաստատուած էին փոքրիկ անկախ Հայ իշխանութիւններ եւ Կապանի, Կոկիսոնի, եւ Շոզականի հայերը իրենց անկախութիւնը 65 տարիներ պահելէ յետոյ վերջապէս չկրնալով դիմանալ Զիւլ-Գատիրեան Շահսուար Ա.ի յարձակումներուն տեղատուած էին գաղթել ու ապաստանիլ Համբն քաղաքը, որ իր բնական գիրքով ամուր եւ անառիկ էր:

Պրն. Ազատ Թուրք-Սարգիսեան կը պատմէ թէ այս երկու հարիւր ընտանիքներու մէջն էին նաեւ հետեւեալ Անգլիացի, Ֆրանսացի եւ Գերմանացի խաչակիրներու ընտանիքները, ինչպէս՝

Կէրթմէնեան	ընտանիք	— Gartman,	(Գերմանական)
Ալպաւեան	»	— Albers	(Ֆրանսական)
Փէթէնեան	»	— Petain	(Ֆրանսական)
Ղասէլեան	»	— Cassel	(Անգլիական)
Գէսաէնեան	»	— Gaston	(Ֆրանսական)

Շատ հաւանական է, որ այս խաչակիրներու մէջ կային նաեւ սպանական ընտանիքներ, ինչու որ Զէյթունի եւ Կապանի կող-

Հանքն՝ հիւսիսային կողմէն, որ ցոյց կուտայ Վերի Թաղը եւ Կէլիկը, ուր հաստատուեցան կապանէն, կոկիսոնէն եւ Շողակաճի կողմէն եկող գաղթականները, 1446 թուականներուն։

մերը կան կարգ մը անուններ, որոնք սպանական անուններ են, ինչպէս Ֆըրնուս (Furnace), Պէրթիզ (Perthuse) եւայլն: Եւ մեր ուսումնասիրութեան արդիւնքովը տեսեր ենք Հաճընցի ընտանիքներ, որոնք կը կրեն սպանական դիմադրեր իրենց բոլոր նրբութեամբը: Նոյնպէս Պրուխ (Brook) եւ Օպրուխ (O'Brook) Անգլիական անուններ են:

Կարելի է Հաճընի Պէրքեանք (Պըրքենք) ընտանիքն ալ այս խաչակիրներու անգլիական հռանդին կը վերաբերի, ինչպէս՝ Պէրքեանք կամ Պըրքենք, Briggs (Անգլիերէն):

Սեւեան Շերբրոմեանը Հաճընի առաջին դպիրականներուն վրայ դրելով կը յիշէ թէ Շերբրոմեան ընտանիքը ծագուածէն Հաճըն դպրեր է մօտաւորապէս 250–300 տարիներ առաջ:

Հաճընի մէջ չատ մը ընտանիքներ կան, որոնց մականունը ցոյց կուտայ թէ՝ որ տեղերէ Հաճըն գաղթեր են, ինչպէս Պըրմիենք (Պրմիէն), Մուշենք (Մուշէն), Ղարաւաղենք (Ղարաւաղէն), Տպրեմանենք (Տպրեմանէն), Կէրմիենենք (Կարմանի գիւղէն), Սըսցոնք (Սիսէն), Այնթապցոնք (Այնթապէն), Իմիրցոնք (Իմիրէն), Սըվըզնցոնք (Սըվըզնէն), Մրնջոնք (Մանուէ), Քէօթիւնցոնք (Քէօթիւնէ), Աճէմենք (Աճէմեթաղէ), Ղայսերլիւնք (Կեսարիոյ), եւայլն:

Կ'երեւի թէ Պարսկական ու Արաբական երկիրներէ ալ Հաճընի գաղթականներ եկեր ու տեղաւորուեր են, ինչպէս Իվիխանեան, Պէհտաբրեան եւ Րէճէպեան ընտանիքներ, եւայլն:

Հաճընի եւ Զէյթունի բազմաթիւ ընտանեկան անուններու մէջեւ նոյնութիւն մը կայ: Սակայն այդ մասին Մաս Ե-ի տակ մանրամասն պրուած է, ուստի հարկ չենք տեսներ կրկնել հոս:

«Ըստ վերջին վիճակագրութեան Օսմանեանց՝ Հաճընի քաղաքի եւ չուրջ տասնմանցի իրրեւ 12,000 Հայ բնակիչք էին· իսկ մահմետականք եւ նորեկ Զէյթքէզք 5682: Ի մերայոցս ամն յամի 1840՝ գտուն Հայոց Հաճնոյ հաշուէր 2000, այլ ամն 2500 յամի 1854, Պարախպսպանեանն (1863) 3000, Դէսթէ փոռանկն որ յառաջ քան զտասս ի (22 Յունիսի, 1836) էանց ընդ Հաճին՝ նոյնպէս 2 կամ 3000 տունս ասէ, եւ 34 տուն այլ ազգեաց, եւ մզկիթ մի սուտ ի տորեւ չիններ: Զհաւէֆի, որ գտաջինն եկն ի Հաճին յ՚13, Յուլիս 1849, տունս Հայոց 2000 գրէ, եւ 190 այլազգեաց· յետ չորից ամաց վերադարձեալ (30 Յուլիս, 1853), 1500 տուն միայն գրէ Հայոց, եւ 30 Թուրքաց»: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 165):

Մարաբոս Սէքսէնեան, որ 1885–ին պետական պաշտօնեայ էր կ'աթաճապրէ, որ պաշտօնական տօմարներու մէջ Հաճընի տրճանապրուած էր 20,000 չունչ եւ 1800 տուն, մինչդեռ կը գրէ

յիշեալը, 1915–ին Հաճըն քաղաքը ունէր 5000 տուն, աւելի քան 30,000 բնակիչ:

ՀԱՐԳԱՆ

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան Երկրիլի շուրջ գրելու պահուն կը յիշէ թէ Ագ կէօլ լեռի հիւսիսային արեւելեան կողմը կայ գիւղ մը Հար–խան անունով, որը արդեօք 13–րդ դարուն յիշուող եպիսկոպոսանիստ Հարգանի հետ որեւէ առնչութիւն ունի՞: (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 178):

ՀԱՃԻՆ

Նոյնպէս, Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կելիկեան գոնելու, Փոզանդըլի եւ Աճառէ լեռները շուրջը գրելու պահուն կը յիշէ թէ այս կողմերը կը գտնուի 6500 ոտք բարձրութեամբ լեռ մը, որը տեզացիներու կողմէն կը կոչուի Հաճին կամ Հաճին լեռ: Արդեօք ի՞նչ առնչութիւն ունի այս լեռը Հայաքաղաք Հաճնոյ հետ:

(Տե՛ս, Սիսուան, էջէ 4, 6, 124, եւ էջ 76–ի դիմացը կեցող քարտէսը):

ՀԱՃԻՆ ՕՂԼՈՒ

Անգլիացի ուղեւորն ու խուզարկուն Հօկարթ Ալպուսթանի համբուն վրայ կը յիշէ Հաճին Օղլու անունով թէրզքէին եւ հայարնակ գիւղ մը, արդեօք ի՞նչ առնչութիւն ունի այս գիւղը Հաճնոյ հետ:

Այս գլխին համար տե՛ս,

1.—Հայր Միհայէլ Չամիչեան. Պատմութիւն Հայոց, Գ. Հատոր էջ 309, ցանկ Գ. Հատոր, էջ 161, Վենետիկ, 1786:
2.—Հայր Ղուկաս Վարդապետ Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, էջ 318, Վենետիկ, 1806:
3.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Քաղաքական Աշխարհագրութիւն, էջ 565, յօդուած 1882, Վենետիկ, 1855:
4.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջէ 47, 61, 65, 76–ի դիմացի քարտէսը, 124, 140, 164, 165, 178, 187, 548:
5.—Ստեփան Պալասանեան, Պատմութիւն Հայոց, էջէ 297, 299, 453:
6.—Զագմագեան Յ. Յ., Ընդարձակ Պատմութիւն Հայոց, էջ 424:
7.—Գրիգոր Գալուստեան, Մարաշի Պատմութիւն, էջ 93:
8.—Մամիկոն Վարժապետեան, Յուշիկք Ջէյթունի, էջէ 1–2:
9.—Մեսրոպեան Սէմէրճեան, Ջէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն, էջ 8, 20, 21–23–25:
10.—Աբաճա–ի «Կիլիկիա»ն, էջէ 283, 333–334:

11.—Աղասի Թուրաարգիսեան, «Հանրեն» թերթ, 1937, Նոյ.—Դեկ. թիւ, էջ 88–89:
12.—Aghasie, Zeitoun, pp 27-28 30-46.
13.—Murray's Handbook of Asia Minor, p 269, 1879, 492 p.
14.—Sir William Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, pp 281, 291, 312.
15.—Garstang, The Land of The Hittites, pp 149-152.
16.—D. G. Hogarth, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Magazine, Vol. III, pp 659-660, 666, 667, 668. 1893.

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձերու գրութիւններէն,

1.—Մարտիրոս Սէֆէնեանի գրութենէն,
2.—Տիգրան Մ. Սէֆէնեանի գրութենէն,
3.—Եղիա Ս. Բասունիի (Պէհէսնէլեան) գրութենէն,
4.—Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի գրութենէն,
5.—Ստեփան Շնըրտըմեանի գրութենէն,
6.—Աղասի Թուրաարգիսեանի գրութենէն,
7.—Կարապետ Պաղուկեանի գրութենէն:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՀԱՃԸՆ ԲԱՂԱՔԻ ԱՆՈՒԱՆՑ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախորդ գլխուն մէջ, երբ Համենոյ հմնարկութեան չուրջ կը գրէինք, տեսանք թէ՝ Հայ պատմութեան մէջ՝ փոխն ի փոխ՝ երեք անուններ յիշուած են Համենոյ համար, որոնք են՝ (1) Հարգան, (2) Հաճընն եւ (3) Աչէ: Թէ այս անուններուը ի՞նչ պարագաներու տակ եւ ի՞նչպէս տրուած են, եւ թէ անոնց իմաստն ու նշանակութիւնը ի՞նչ է, այդ մասին, թէեւ եղած են այլեւայլ ուսումնասիրութիւններ եւ մեկնաբանութիւններ, սակայն, տակաւին տրուած չէ գոհացուցիչ պատասխան մը: Մենք, հոս պիտի ամփոփենք, նախ այս անուններուն չուրջ տրուած ուսումնասիրութիւններն ու մեկնաբանութիւնները, եւ յետոյ պիտի անցնինք քննելու անոնց պատմական նշանակութիւնը:

ՀԱՃԸՆԻ ԱՆՈՒԱՆՑ ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հարգան·— Մարտիրոս Սէքսէնեան՝ Հարգան անուան չուրջ դրելով՝ նաև կը խոստովանի անոր պատմական նշանակութեան վերայ անկիւտութիւնը, եւ ապա կ'ենթադրէ·

«Կարելի է, 1080 թուականին Ռուբէն իշխանը իր հետեւորդներով Հաճընոյ կիրճը եկած պահուն անոր անառիկ դիրքը կը տեսնէ եւ «այս տեղը յարգուած տեղ մըն է» ըսելով, սոյն տեղւոյն անունը ցարգանի փոխած է, եւ կամ, տեղւոյն շրջակայ ցոյները գանակոծելով՝ անկէ վտարած ըլլալուն համար, Հարգան անուանած է»:

Իսկ Ազասի Թուրսարգիսեան՝ կը կարծէ թէ, «Հարգանը՝ Հայ վարդապետի մը անունն էր, որ փառամոլութեամբ Հաճընին տալ ուզած է, բայց շինծու հնարք մըն է»: (Տե՛ս, «Հաճընն» թերթը, 1937, Նոյ·-Դեկ· էջ 89)։

ՀԱՃԸՆ·— *Մարտիրոս Սէքսէնեան՝ անդրադառնալով Հաճընն անուան չուրջ կը գրէ·* «Հաճընն անուան համար մեր պապերէն երկու աւանդութիւն լսած ենք, որոնցմէ մին, երբ 969 թրւականներուն Բիւզանդիոնի հայազգի կայսր Յովհաննէս Զմշկիկ Երուսաղէմէ վերադարձին, իրեն նուիրուած Սուրբ Յակոբ

Առաքեալի մասունիէն մաս մը փոխադրելով կ'իջեւանի Հաճնոյ արեւմտեան կողմը եղող Ս· Յակոբ լերան ստորոտը, ուր գիշերէն վերջը յաջորդ առաւօտ մեկնումի պահուն կը պատահի անակնկալը: Մասունիը փոխադրող ջորիին վրայ երբ մասունիին սնուցվը կը դրուի ջորին կը կիպ: Հակառակ ջորեպաններու ջանքին եւ ջորիներուն փոխխման, ջորիները կը մնան անշարժ: Այս եղելութիւնը կը հաղորդուի կայսեր, որ «եթէ հաճին» ըսելով, սուրբերը հանեցնելու համար, կը հրամայէ տեղւոյն վրայ մատուռ մը շինել եւ զայն Ս· Յակոբայ կը նուիրէ: Այսպէսով վայրը յետոյ Հաճըն կը կոչուի, ինչ որ Հաճնոյ նախահայրերէն աւանդաբար հասած է ներկայ Հաճընցի սերունդին»:

Այս աւանդութիւնը մեզի կը յիշեցնէ, ԱԽՒԱՐԱ կամ ԼՃՓՔԼ անուան նշանակութեան, որ Ճոնաթրէն կը նշանակէ Սրբաքան կամ Նշխար Սրբոց, ինչու որ Ծովհաննէս Մկրտիչի Թանկագին նշխարները, այնքան յարգուած Թրխատնեայ աշխարհին, իբ մօտը կամ մէջը ամփոփուած էր:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ, երբ Լուսաւորիչ՝ Ծովհաննէս Մկրտիչի մասունքները բաժնած Ջորիի վրայ բլրէն դէպի վեր կ'ելլէր, Անահիտ դիցուհիին մեհենաւէրն՝ նշխարարած Ջորին զարիվեր ելլելու առեն կը հեւար, ուստի այս քաղաքին անունը կոչուեցաւ Հեւբ–առաւ կամ Եւբառ, էփէէրէ:

(Տե՛ս, Ա· Ալպոյաճեան, Պատմ· Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 378):

Կ'երեւի թէ Հաճընի եւ էֆքէրէյի աւանդութիւնները մեւնոյն ադբիւրէ ծագում առած են եւ յարմարցուած են տեղական պայմաններուն:

Լսա Մարտիրոս Սէքօչենանի՝ Հաճնոյ անուան մասին երկրորդ աւանդութիւնն ալ սա է, երբ թէ Թորոս Իչխանին որդին՝ Հօրը դէմ ապստամբելով, հայրենակ Հաճըն բերդը կը գրաւէ, եւ Թորոս Իչխանը՝ երբեւ հեղնանք, զայն կը կոչէ եղեր «Անըն Գալէսի» (այսինքն անօթին բերդը) անկարելով Հաճնոյ բերդին համար, եւ այս պատճառաւ, այդ տեղին անունը մնացեր է Անըն կամ Հաճըն:

Ասկից թուբքերու կողմէ յերեւցածոյ և հեղնական ասացուածք մը կը նկատենք, որովհետեւ Թորոս Իչխանը Հայ մ'ըլլալով Թրքերէն բառը գործածելու սովրւած չէր, եւ թէ պատմութեանց մէջ ալ Թորոսի որդիին կողմէն Հաճընը գրաւած լինելու մասին որեւէ յիշատակութիւն մը չենք գտներ:

Վեր· Սարգիս Տէվիրեանն ալ Հաճնոյ չուրջ վերոյիշեալ երկու աւանդութիւնները յիշելէ յետոյ կը յաւելու,

«Սպրուգի կողմէ Հաճընի եկող անձ մը ճամբուն ձախ կողմին վրայ կռնակը երկու սապատ ունեցող ուղտի նման ժայռ մը կը գտնէ, եւ կը յիշէ թէ՝ երկու սապատով ուղտերը «Հէճինի» կ'անուանուէին. արդեօք մեր նախկին բաղաքը իր անունը այս ժայռ–ուղտէ՞ն առած է:

Իսկ Աղասի կը դրէ, «Հաճընի՝ որ քսիկներու կողմէն կը յորջորջուի Հէճինի՝ յառաջ եկած է «Աչէ»էն, որ Հաճընցիիւ գայն կ'անուանէին «Ըչէ»: Ըչէ–ն ժամանակի ընթացքին եղած է «Հէչձէն»: Արդէն տեղացի թուրքերն ալ՝ յաճախ Հաճընցիները ակնարկելով կ'ըսեն՝ «Հաճընկլը՝ Ճինկլի» այսինքն «Հաճինցիիւ՝ Ըչէցիիւ ճն»:

(Տե՛ս, «Հաճընի» թերթը, 1937, Նոյ.–Դեկ., էջ 89):

Ա.Զէյ. — Աչէ անուան չուրջ Մարտիրոս Աչգէչեանն՝ անդրադառնալով կը կարծէ թէ, «Անիկա կա՛մ Հաճին բառին աղաւաղեալ մէկ ձեւն է, եւ կամ տեղացի եւ շրջակայ Հայերը սոյն տեղին կ'ըսէին «Աջէ» անունը տուած են, ինչու որ Սր. Յակոբայ վանքին մէջ, ըստ աւանդութեան, կը գտնար «Աջը»:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ
ՀԱՃՆՈՑ ԱՆՈՒԱՆՑ ՇՈՒՐՋ

Հաճընի քաղաքին անուններուն վրայ տրուած աւանդութիւններն ու մեկնաբանութիւնները այսպէս ամփոփելէ յետոյ, այժմ անցնինք անոնց տուելարանութեան:

Նախ եւ առաջ անունը Հարպանը:

ՀԱՐԳԱՆ. — *Երբ մենք՝ կը պրպտինք «Հարգան» բառին տուելարանութիւնը, եւ մէկ կողմէն բառարաններու կը դիմէինք, իսկ միւս կողմէն կը հարցնէինք այլեւայլ անձնաւորութիւններու, Ռարբերդի Վերի Խոյսի Փօլ Եղոլքեան, մեզի յիշեց թէ, իր պատանեկութեան տարիներուն Տիգրանակերտի կողմերը ճամբորդած պահուն լսած էր բառը, ինչպէս Սարգան՝ գլխաւոր տղրիւը, Գաճխփի՝ ձերմակ տղրիւը, եւայլն, եւ Հարպանն ալ, հաւանական է, անոնց նման բառ մը ըլլայ, սակայն չկրցաւ բսել թէ սոյն բառերը ի՛նչ լեզուէ կը պատկանէին: Հարցուփորձէ յետոյ, երբ հասկցուեցաւ թէ՝ այդ կողմերու ժողովուրդները առհասարակ Քիւրտերէ, Աբաքներէ եւ Ասորիներէ կը բազկանան, որոշեցի դրել հայազգի անձնաւորութեան մը, որ թէ՛ տեղական լեզուներուն քաջածանօթ էր եւ թէ սոյն ցեղերուն եւ անոնց սովորութիւններուն մօտէն տեղեակ էր:*

Սոյն անձնաւորութիւնը Վեր. Թոմմա Գ. Մկրտիչեանն էր, բնիկ քրտախօս եւ Խալասյ (կամ Խաղոխ) աշխրհէն՝ որ

Տիգրանակերտի անգլիական հիւպատոսարանին մէջ պաշտօնավարած է 25 տարիներ, եւ իր պաշտօնին բերումով ուսումնասիրած է տեղական բոլոր ցեղերն ու աշիրէթները։

Նա կը գրէ, «Պաշտօնիս բերումով պտտած եմ ամբողջ Թուրտիսթան, արեւմտեան Պարսկաստան, Արաբիա, Պաղեստին, Սիւրիա, Արեւելեան Վեց Նահանգները, ուսումնասիրելու համար՝ Հայ, Քիւրտ, Արաբ աշիրէթները։ Բարեբախտաբար հանդիպեցի, Թուրեէնի, թուրքերէնի, արաբերէնի, պարսկերէնի բիչ մը հմուտ ըլլալս շատ դիւրացուց գործս։ Պատմութիւնս մէջ հանդիպեցայ Հարզի կամ Հարգան անունով Քուրտ վրաձարնակ աշիրէթի մը։ Ասոնք կը բաղկանային շուրջ 3000 վրաններէ — ընտանիք — եւ ունէին 18,000–20,000 անձ։ Վրաձարնակ ըլլալով, կը թափառին իրենց հօտերով եւ նախիրներով՝ կարնոյ, վանի, Պիթլիսի, Տիարպէքիրի եւ Մուսուլ վիլայէթներուն մէջ։ Իրենէ կ'ընդունին թէ ազգաւ Քուրտ, այսինքն Մար չեն եւ ոչ ալ Պարսիկ։ Կ'ըսեն թէ Հայեր են, որ Քրտացած են, եւ թէ իրենց նախահայրերը, հիւսիս-արեւմուտքէն իջած են Զօլը, իրենց խաշինքով ապահովութեան համար։ Նոյն իսկ դրացի Քուրտերն ալ զանոնք օտարազգի եկուորներ կը կոչեն։

«Մուսուլի Հարգանները՝ ձմեռը Ագրա գաւառակին Շօշ գիւղի շուրջ կը դնեն իրենց վրաները, իսկ ամառը՝ Հագգարի (Մար Շմունի լեռները) եւ անկէ Պարսկաստան կ'անցնին միշտ թափառելով իրենց հօտերով ու խաշինքներով միասին։

«Ան» մասնիկը Քուրտերէն լեզուի մէջ յոգնակի կը շինէ եւ միշտ բառին վերջը կը դրուի։ Օրինակ, *դանի՛* աղբիւր, Գանիան՝ աղբիւրներ, գէր՝ ոսկի, գէրան՝ ոսկիներ, ասր՝ գլուխ, ասրան՝ գլուխներ, ժըն՝ կին, ժընան՝ կիներ, եւայլն։

«Հարգան՝ Քրտերէն լեզուով՝ կրակոտներ, կատղածներ եւ զարհուղներ յաւէտ ըսել է։ Ասկիա աշիրէթական ասութիւն է բերոնշխու համար իրենց յատկութիւնն ու ներագիրը։ Նաեւ *հարգ՛* պաթագ ալ ըսել է Քրտերէնով, եւ Հարգան՝ պաթագներ ալ կը նշանակէ։ Բայց աւելի աշիրէթական ասութիւնը յարմար է եւ շինակ, որով Հարգան կը նշանակէ կատղածներ, կրակոտներ, զարհուղներ, կամ այլ խօսքով, *ֆաջեր*»։

Հիմա դիտենք Հարգան բառը՝ ուրիշ անկիւնէ եւս։

1925 *Թուականին՝ Դեբման դիտնականներու կողմէն պեղումներ կատարուեցան՝ Կասպոզովկիոյ Գօղազ Քէօյի մէջ, որ է հնութեան Հեթացիներուն կարեւոր կեդրոններէն մին էր։ Սոյն պեղումներուն ժամանակ անկէ հանուեցան մօտաւորապէս 10,000 Թրծուած կաւէ տախտակներ, որոնք ցոյց կուտան թէ սոյն քաղաքը, հաւանական է, Հեթական գրադարան մը եղած է։ Այս*

գրութիւններուն ընթերցումէն կը հասկցուի որ, տակաւին շատ մը հնթական բառեր կը գործածուին Հայերէնի մէջ, ինչպէս հիթիթական խուփպած, խուփար, հայերէն խուփ կամ կափարիչ ըսել է։ Նոյնպէս, հարգան բառը հնթական է, ինչպէս հնթական է՝ հարգանիու, հայերէն՝ «հարկ»ան եմ, եւ Գերմանի դիտնականները սոյն բառը թարգմաներ են «vernichten», որ կը նշանակէ կոտրել, ոչնչացնել։

Փրօֆ. Մաչառուբեան կը կարծէ թէ, «ան» ածանցը թէպէտ դասական հայերէնի մէջ շատ ընդհանրացած չէ ու մեռած ածանց է, բայց կենդանի լեզուին մէջ շատ գործածական է, ինչպէս կըսուի՝ կոտր, խոթ–ան, խցկ–ան, խած–ան, կծ–ան, ածան, հաց–ան, փչ–ան, եւայլն։ Եւ կը յաւելու միանգամայն ապահով կրնանք ըսել, որ Հիթիթ–Սուբարեան ան կը շարունակէ տակաւին մեր կենդանի լեզուին մէջ»։

(Տե՛ս, Հայ Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւն, էջ 145–147)։

Վերոյիշեալ տեսութիւններէն ակնյայտ կը լինի թէ, Հարդան բառը եւ անոր խմասոը նոյնն է Մեսոպոտամիական, Բրդական, Հայկական ու Հնթական լեզուներուն մէջ։ Թէ ինչպէս սոյն նոյնութիւնը տեղի կ'ունենայ յիշեալ լեզուներուն մէջ, կրնայ բացատրուիլ պատմական սա տուեալով թէ՝ երբ Հնթացիներու մէկ մասը Մոսքեաս տէմիւէն խոյս տալով՝ կապադովկիայէն Հայասատան գաղթեց և լուծուելուս բնիկ նախնիք Հայոց հետ, այդ կերպով անոնց լեզուն եւս նոյնացաւ ու ընդհանրացաւ սոյն երկրամասի ժողովուրդներուն լեզուին մէջ։

Դարձեալ, Վեր. Թոմմաս Մկրտիչեան կը շարունակէ, «Նախապատմական ժամանակները Արարատի հիւսիսը գաւառ մը կար Հարգ անուանով, որուն քնակիչներն ալ, տոհմային անուանով, Հարգան կը կոչուէին։ Ասոնցմէ մաս մը Արաբական արշաւանքներու ատեն իրենց հօտերով իջան վար՝ Տաւրոսի հարաւային լեռները, ուր ընդարձակ արօտավայրեր կային իրենց հօտերուն համար, եւ եղան դրացի Մեդացիներուն (Մարա–Պարսից)։ Իսկ մէկ մասն ալ ջրաւեցան դէպի արեւմտեան կողմանս»։

Եւ նա կը յաւելու,

«1901–ի գարնանը Մուսուլ–Պարսկաստանի սահմաններու նշդռումին առթիւ, իբր անդամը այդ քննիչ Մարմնոյն (Անգլիական հիւպատոսարանի կողմէ) ի դարձին այցելեցի Ըմբարտայ Պայմագամութեան (Պիթլիս վիլայէթի հարաւ արեւելեան սահմանը) Տաւրոսի հարաւային վերջաւորութեան լեռնաբնակ Հարգացիներուն, որոնց փոքր տոհմը տակաւին կը պահէին իրենց լոյս հաւատքը իբր Հայ, իրենց Տանուտէրն ու ծերերը, որ ներ–

կայ էին, իրենց հասած աւանդութեան յենլով՝ կ'ըսէին թէ իրենց նախահայրերը Արաբատ ըսուած լեռներէն կու իջած են իրենց հօտերով ու խաշիմիներով, եւ թէ անոնք Հայեր էին: Այս կը հաստատէ խորենացիի պատմութիւնը: Զարմանալի է որ անոնք կ'ըսէին, նոյն աւանդութեան յենլով թէ, իրենցմէ մէկ մասը ժամանակին Հայէպի կողմերը գացած հաստատուած են, եւ թէ անոնք ալ իրենց անկախութիւնը կը պահեն եւ հնազանդած չեն թուրքին: «Քում–Սօր» (կարմիր գդակ) եւ «Թօմ» կը կոչէին թուրքերը:

«Այն ատեն կարեւորութիւն չտուի այդ խօսքերուն, բայց արձանագրած էի: Եւ երբ 1904–ի աշունը Նազարէթ Զավուշի եւ Պապիկ Փաշայի խնդիրներու ճնշուելեան համար Տիգրանակերտէն գացի Խարբերդ, Մալաթիա, Տէրէնտ եւ Ալպուսթանի ճամբով Զէյթուն եւ Մարաշ, շատ չանցաւ Հարդանը անունով աշիրէթ մը գտնել, բայց դժբախտաբար այդ մասին որեւէ լոյս չտուի, հակառակ որ վեր· Աճարոն Շերէնեանին ալ դիմեցի»:

Ուրեմն պատմութեան մէջ լիշուող Հարդանը այս Հայազգի Քիւրտերու նախնիքներուն կողմէն արուած պէտք է ըլլայ: Շատ հաւանական է, որ երբ Արաբական արշաւանքը սկսաւ, որոնց դէմ պայքարեցան Սամսո Ծուերը — Ահիւճ Մհերն ու Քաջ Դաւիթ — անոնք՝ չի կրնալով դիմանալ այդ վայրագ ցեղերու յարձակումներուն՝ 900–910 թուականներուն լիսուն Հայ իշխաններու առաջնորդութեամբ Սասունէն գաղթելով՝ իրենց հօտերուն հետ մխառեր՝ եկած ու հաստատուած են Ցաւրոսի այս սքանչելի ու մանգամայն անառիկ կապաններուն մէջ, որ կուտար անոնց անձին պատսպարան եւ անոնց հօտին ու նախիրներուն առաջնակարգ արօտավայր:

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ· «...եւ թէ ստոյգ իցէ ընդհանեալն յԱյրիվանից ժամանակագրին՝ ի սկիզբն իսկ ժ· դարուս (յամս 900–910) Աբբ յիսուն իշխանիք Սասնցի՝ նեղեալ ի Թուրքաց՝ գնացին ի Կիւլիկիա, եւ Աստուծով տիրեցին սակաւ սակաւ»· (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 47)։

Թէ ինչու համար մենք կը հիմնենք մեր Հարդան քաղաքը այս Սասունցի գաղթականներուն վրայ, պատճառը այն է թէ (1) Հաղարթի լեռները բնակող այս Հարդանները կ'ընդունին թէ իրենց «նախահայրերը հիւսիս–արեւմուտքէն իջած են Ձօլը իրենց խաշիմիով ապահովութեան համար», եւ Տուրաբերանն ու Սասունը կը գտնուի ճիշտ այդ կողմը, (2) թէ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան մէջ լիշուած «ԱՐԹ»ը, (որ պէտք է գըրուէր «ՀԱՐԳ» եւ ոչ թէ «ՀԱՐԹ»), որ լեռնաշղթայի մը անունն էր, ուր կը բնակէր Թորգոմայ ցեղը, հոս, Սասունի մէջ կը գըտ–

Նուէր· (Տես, Խորենացի, Էջ 23, 25, 26, եւ տես նաեւ Մովսէս Խորենացիի Աշխարհացոյցը Մովսէս Խորենացիի Մատենագրութիւնէ գործին մէջ, Էջ 607)։ (3), *Շաւասխ գիւղն ալ կը գտնուի Սասունի մէջ եւ այս Շաւասխը՝ Հաճընէն ժամուկս հետու է եւ հիւսեսային կողմը գտնուող Զաթխոյն միւնոյնն են*։ (4), *Թէ՝ Սասունէն էին, որ յիշուն Հայ իշխաններ Լեռնային Կիլիկիա իջան 900–910 թուականներուն, եւ հոն հաստատուեցան, խոյս տալով Հարեւի Արաբներու արշաւանքներէն ու հալածանքներէն, որոնց դէմ պայքար կը մղէին Սամա Ծուէրն — Սանասարն ու Պաղտասարը, Աւելի Մշերն ու Սասունցի Դաւիթը, որոնց հայադաւակը տակաւին նոր ծանուցեալ Մոփսրդային Հայաստանի մէջ փառայեղօրէն*։ (5), *եւ թէ երբ 1900 թուականներուն Սր· Յակոբայ Վանքը կը փլցուէր, նորոգութեան համար, անոր գմբէթի սիւներէն մէկուն վրայ գտնուած է արձանագրութիւն մը, որ Վանքին չինութիւնը հազար տարի դէպի ետ կը տանի*։

Արդէն տակաւին այսօր կը բնակին Տարօնի անառիկ լեռներուն մէջ՝ վաչկատուն Թուրք, Քիւրտ, եւ Թիւրքմէն ցեղերու հետ՝ բազմաթիւ Վարագներ, Աֆիշարներ, Պօյանները, եւ Հայտլի ցեղերը, որոնք ծագումով Հայ են։ *Արդէն Թ· դարէն սկսեալ Քիւրտ ցեղերը սկսած էին դէպի Տարօն լեռները իջնել իրենց հօտերովը մասին Վասպ Ա· Կայսրի օրով*· (Տե՛ս, Սիսուան, էջ 36)։ *Կ՚երեւի թէ Հայ Հարպասներն ալ ասոնց հետեւելով գաղթած էին այս կողմերը*։ *Եթէ ըստ Այրիվանեցիի Ռուբէն իշխանը Սասունցի էր, բնական չէ՞ր որ գաղթէր իր ազգակիցներով, դէպի այս կողմերը, իր Հարպանցի արիւնակիցներուն մօտ*։ (Սիսուան, էջ 47)։

Հարպան՝ ուրեմն ծագումով Հնթիական բառ մըն է, եւ երբ ժողովուրդին կ՚ակնարկուի, կը նշանակէ կրակոտներ, գարնողներ, կատղածներ եւ կամ բաջեր, իսկ երբ երկրին ու քաղաքին կ՚ակնարկուի անոնք կը նշանակէ բաջերու երկիր, բաջերու բաղաք։

ՀԱՃԸՆ։ — *Հաճըն քաղաքին անունը երեք տեսակ կը հնչուի*։ *Պատմաբան Հայր Ղեւոնդ կը գրէ, «Հարգամն բաղաք այնմ Հաճին կամ Հէճին…»*։ (Տե՛ս, Պատմութիւն Հայոց, Գ· Հատոր, ցանկ, էջ 161), *իսկ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ, Հաճընի կամ Հէճինի* (Տե՛ս, բաղաքական աշխարհագրութիւն, էջ 565, յօդուած 882)։ *Եւ տակաւին ալ սոյն երեք անուններըը կը գործածուին ժողովուրդի կողմէն*։

Թէ այս երեք անուններէն ո՞ր մէկին է քաղաքին հնական ու իսկական անունը՝ այդ մասին ճերմնաղարդ վէբ· Սարգիս Տէվիճեան կը գրէ·

«Նախկին հաղաճին երբ ձեւով կը գրուէր եւ կը հնչուէր, օրինակ, օտարներ՝ Հաճին, թուրերը՝ Հաճըն, իսկ տեղացիներ Հէճին կը հնչէին: Ասոնցմէ ո՞ր մէկն է ճիշդը. եւ կը պատասխանէ. առաջինը, օտարացած ձեւն է, երկրորդը՝ ընդհանրացած բրէական ձեւն է, երրորդը՝ պատմական, բնական եւ Հայկական ձեւն է: Երբ տեղացի մը ուրիշի մը հանդիպի, եւ ուզէ հասկնալ անոր ինքնութիւնը, «Ո՞ր տեղացի ես» կը հարցնէ. դիմացինը երբ կը հասկնայ թէ Հաճընցի մըն է իրեն հարցնողը, «Հէճինցի եմ» կը պատասխանէ — «Ուսկէ՞ կուգաս» (Ուրկէ՞ կուգաս) հարցումին, «Հէճնիս կուգամ» (Հաճնոյ կուգամ) կը պատասխանէ: «Տօղո եո՞ւր կաշտոս» (տղաս ո՞ւր կ'երթաս) հարցումին «Հէճնիս կաշտամ» կը պատասխանէ: Իսկ երբ հարցնողը օտար է՝ Հաճընն կամ Հաճին հնչումը կը գործածէ: Ուրեմն կրնանք ճշդել թէ մեր հաղաճին անունը կը հնչուի «Հէճհին»:

ՀԷՃԻՆ ԲԱՌԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վեր. Տէվիրեան Հէճհինի նշանակութեան շուրջ կը գրէ.

«Օտարացած «Հաճին» եւ բրէացած «Հաճընն» բառերը իմաստ չունին, սակայն «Հէճնին» բառը իմաստ ունի, այս բառը Արաբէրէն լեզուէ առնուած է եւ կը նշանակէ (Սէրի իւ հարէէէ) արագընթաց, նոյնպէս ածական մ'ըլլալով բոլոր արագընթաց արարածներու կը տրուի, օրինակի համար, ձիերու մէջ մտրուկներու, շուներու մէջ որսի շուներու, թռչուններու խումբէն արծիւին, ուղտերու մէջ երկու սապատով ուղտերուն, մարդկային դասակարգին մէջ հերոսներուն, ազգերու մէջ խակական հերոս եւ կտրիճներու կը տրուէր «Հէճնին» ածականը: Աստուածաշունչին մէջ ուս նման օրինակներ գոյութիւն ունին. Եսայի 66 գլուխ 20–րդ համարին մէջ կը կարդանք: «Անոնք ձիերով ու կառքերով, գահաւորակներով, ջորիներով ու տաճիկ ուղտերով ձեր բոլոր եղբայրները ամէն ազգերէն Երուսաղէմ պիտի բերեն»: Այս խոստումը Իսրայէլի գաղթականներուն համար է: Նաեւ Երեմիա Մարգարէ իր Գիրքին գլուխ 2, 23–րդ համարին մէջ, փոխանակ մեղքերնին խոստովանելու երդում ընողներուն այսպէս կը գրէ. «Ի՞նչպէս կրնաս ըսել ես չի պղծուեցայ, Բահաղի հետեւէ չի գացի, հովտին մէջ ու ճամբուդ նայէ, ինչ ըրածդ գիտցիր, ո՛վ խոտորնակ ճամբաներ պտտող արագընթաց Տաճիկ Ուղտ»: Ուրեմն հոս յիշուած «Տաճիկ Ուղտ «Հէճնին» բառին իմաստը, դիմացկուն, արագ վազող զօրաւոր կենդանի կամ մարդիկ կամ ազգեր կը նշանակեն»:

Վեր. Թոմմաս Մկրտիչեանն ալ կ'ընդունի թէ՝ «Հէճնին արաբերէն բառ մըն է, եւ ունի կրկնակ նշանակութիւն, յաղթանդամ (հսկայ) եւ արագընթաց: Մինչեւ անգամ պարբեր հասակ խո–

շոր մարդոց համար ալ կը գործածեն՝ հէնին բառը՝ ըսելով թէ, հէնին մարդ մըն է»։

Դարձեալ Վէր. Մկրտիչեան Մոկոմներու եւ Թուքմէննե-րու արշաւանքներուն վրայ խօսելով կը յարէ, «Ցառաջագահ նոցա էին բազ մարդիկք, հեծեալ ի ջորիս եւ նժոյգս պատուա-կանս եւ յարագընդաց հէնինս ուղտիս»։

Քաջ տաճկագէտ՝ հայազգի Միհրան Արեգեանի բառարանն ալ կը նշանակէ՝ թէ հէնին արաբերէն է եւ կը նշանակէ տանիկ ուղտ։

Հրաչեայ Աճառեանի Սասւնցւոց բառարանն ալ «տա-նիկ» բառին նշանակութեան չորրդ խօսելով՝ անոր դէմ կը դնէ «անգուր», եւ «արագավազ», եւ կը կարծէ թէ տանիկ եւ թազը, այսինքն որսորդի շունը միեւնոյնն են։

Ուրեմն երբ՝ հէնին բառին իմաստն ու նշանակութիւնը՝ այսպէս ուսումնասիրուի, այն ատեն ապահովաբար կը հաս-նինք սա եզրակացութեան թէ՝ Հէնինն անունը արաբական թարգ-մանութիւնն ըլլալ կը թուի պատմական Հարգան էաղաքին։

Ինչպէս որ Զիւլ Գաւերներու յարձակումներուն չկրնալով դիմանալ՝ նախկին Անէ–Զորցիները կամ Ուլնիացիները իրենց տեղերը ձգելով՝ արդի վայրը հաստատուելով իրենց անունը եւ-րոպական Ոիվնիվ (olivia) բառէն փոխելէն ըրքական Զէյ–թունէ–ի, նոյնպէս, Հարգան, շատ հաւանական է որ փոխուած է արաբական «Հէնին»–ի, Զիւլ Գատիրեան Շահսուար Ա.–ի 1467–ի արշաւանքներուն ժամանակ։

Ա.Զէ. — *Մարտիրոս Սէքսէնեան կը կարծէ թէ անիկա «Ա.Զ»–է ըսել է, մինչդեռ Պարոն Ադամ Թուբաթրիսեան եւ Վէր. Սարգիս Տէվիրեան կ'ընդունին թէ անիկա, «Ա.Զէ», այսինքն ա.Զ, ակ, արձիւր կը նշանակէ եւ ոչ թէ «ա.զ»։*

Պարոն Ադամ Թուբաթրիսեանի եւ Վէր. Տէվիրեանի մեկ-նաբանութիւնը, ուսկէ կը համեմատի մեր Հայ պատմիչներու յարձակումին հետ թէ, անիկա «Ա.Զէ» է, եւ ոչ թէ «Ա.Զէ», ինչու որ Ա.Զէն՝ Հաճըն քաղաքին հիւսիսային կողմը, մօտաւորապէս մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Օպրուքի կողմը, եւ հիմակուան Զաթխա կոչուած տեղը՝ գետ մըն էր։

Տակաւին այսօր երբ Հաճընցիներ Զաթխա երթալ ուզեն կ'ըսեն՝ «էչէրը իշտօվ»։

ՀԱՃԸՆԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Հաճընը ունեցեր է հետեւեալ պատմական անունները։—

1.— ԲԱԴԵՄՈՆ՝ *որ Ցունական անուն մըն է, եւ քաղաքին*

ամէնէն հին անունն է, որ հաստատուած է այժմու կիւրլէչէնին դիմացը։

2.— ՀԱՐԴԱՆ՝ *Հին Քաղմանի վրայ։*

3.— ՀԱՃԸՆ, ՀԱՃԻՆ եւ ՀԷՃԻՆ՝ *Ծագումն կ'առնէ արաբերէն՝ եւ հաստատուած է, պատմական Բաղմանն կամ Հարսան քաղաքէն մօտաւորապէս երկուքուկէս ժամ դէպի հիւսիս։*

4.— ՀԱՆԳԻՏ.— *Համընկ համար ուրիշ անուն մը կը յիշէ Դաւրիժեցին երբ կը գրէ, «Անտոհմական Յիւսէփ... եթէ օղլի կոչեցեալ (որ է Տաւլչի օղլի կամ տնանկացեալ) առնու իւր կին ի սահմանացն կեսարիոյ ի Դաւալիոյ գաւառէն, որ այժմ ասի Ահրակ, զայրի կին իշխողի Դաւալիոյ գաւառակի, ոնոր ընչիւք եւ խելացի», որով զօրանալով, վերջ կուտայ նաեւ վերոյիշեալ Լիւան օղլուի իշխանութեան, որ «Իշխէր սահմանացն Սսոյ, վահկայ, Լամբրոնի եւ Անարզաբայ ցՀանկ (Հանը՞ն), (Դիւան, Դ. էջ 729)։*

(Տե՛ս, Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ*, Հատոր Ա. էջ 593)։

5.— ՍԱԻՊ ՊԷՅԼԻ.— *Համընկ արդի անունն է Սաիպ Պէյլի։ Ալի Սաիպ Պէյ՝ Սսեցի Թուրքի մը անունն է, որ 1920–ին Համընկի պաշտպանութեան եւ անկումին մէջ մեծ դեր կատարած է, որուն անունով՝ Թուրք կառավարութիւնը Համընկի անունը փոխած է Սաիպ Պէյլիի, թէեւ Թուրքերը տակաւին քաղաքը կը կոչեն հները իր հին անունով՝ Համըն։*

Համընկի անկումէն յետոյ կառավարութիւնը ժամանակ մը փոխադրուած է Կիւրլէչէն, բայց յետոյ կրկին հաստատուած է ի Համըն։

Սաիպ Պէյլի անունը մենք տեսած ենք The National Geographic Society-*յի Սուրբ Գրոց Երկիրներու քարտէսին մէջ։*

Այս գլխուն համար տե՛ս,

1.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսուան, էջք 36, 47։

2.—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Քաղաքական Աշխարհագրութիւն, էջ 565, յօդուած 1882։

3.—Հայր Ջամիչեան, *Պատմութիւն Հայոց*, Հատոր Գ. ցանկ, էջ 161։

4.—Փրօֆ. Խաչատուրեան, Հայ Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւն, էջք 145–147։

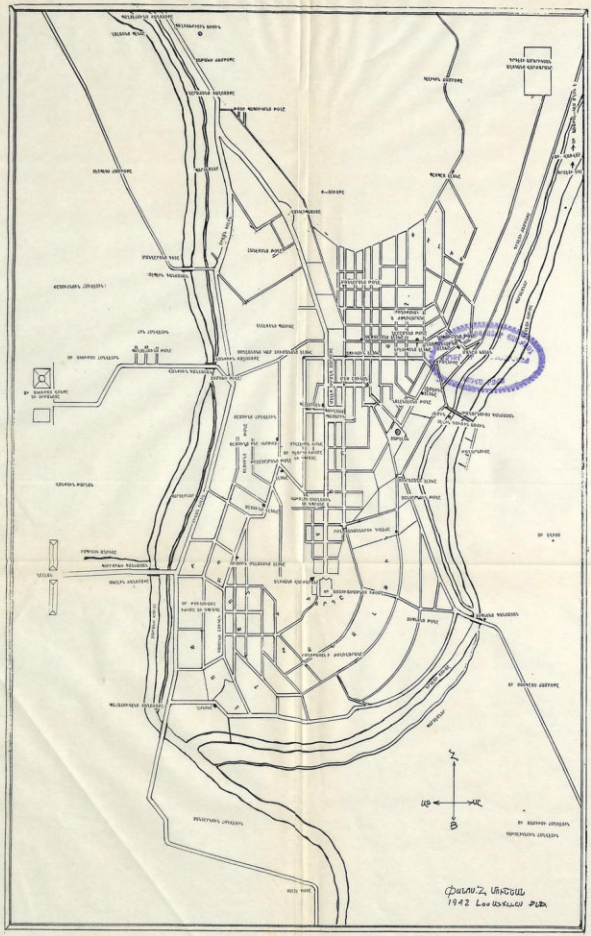
5.—Հայր Ղուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, էջ 318։

6.—Մովսէս Խորենացի, Մատենագրութիւնք, էջք 23, 25, 35, եւ Աշխարհացոյց (Մովսէս Խորենացի), էջ 607։

7.—Սուրբ Գիրք, Եսայի 66-րդ Գլուխ, 20-րդ համար:
8.—Սուրբ Գիրք, Երեմիայի 2-րդ Գլուխ, 23-րդ համար:
9.—Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 378, 593:
10.—Աղասի Թուրսարգիսեան, Zeitoun, էջ 27-30:
11.—Աղասի Թուրսարգիսեան, «Հառնիս» թերթ, 1937, Նոյ.-Դեկ. թիւ, էջ 89:
12.—William Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, էջ 280, 281, 291, 312, 313:
13.—The National Geographic Society, map of Bible Lands:

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձնաւորութիւններէն:

1.—Մարտիրոս Սէֆենեանի գրութենէն,
2.—Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի գրութենէն,
3.—Վեր. Թովմաս Խ. Մկրտիչեանի գրութենէն:

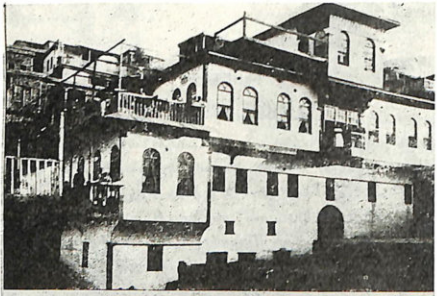
ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՃԸՆ ՔԱՂԱՔԸ

Հաճըն քաղաքը, չինուած է եռանկիւնաձեւ բլուրի մը վրայ, որ հարաւէն սկսեալ աստիճանաբար կը բարձրանայ դէպի հիւսիս: Անոր արեւմտեան կողմէն դէպի երկինք կը բարձրանայ՝ ծովու մակերեսէն 6000 ոտք բարձրութեամբ՝ Սուրբ Յակոբայ Լեռը, արեւելքէն՝ Սուրբ Սարգիսի, եւ հիւսիսէն՝ կէսվիկ կամ Տօլամաճի լեռները, իսկ հարաւային կողմը կը զանուի՝ Սըլլը Ֆօյ:

Քաղաքին արեւելեան կողմէն՝ մօտաւորապէս 15 վայրկեան չափ հեռաւորութենէ, կը րլխի Գըրտէտի Գետը, իսկ հիւսիսային–արեւմտեան կողմէն՝ մօտաւորապէս մէկուկէս ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Զաթմաս լերան քունջէն՝ կը հոսի Զաթմասի գետը: Այս երկու գետերը Հաճոյ երկու կողմերէն վազելով երբ կը միանան քաղաքին հարաւային կողմը՝ Քէրկէվուճի մօտերը, եւ ապա շարունակելով իրենց վազքը ձորերու եւ լեռներու մէջէն՝ կը թափին Կէօքսու եւ կամ պատմական Սարոս գետը, որ հազիւ մէկ երկու ժամ հեռաւորութիւն ունի քաղաքէն:

Նոյն բլուրին երեսը խիտ ու խիտ ծածկուած էր մեծ ու պզտիկ տուներով որոնց յատակ մէկուն տանիքը միւսին բակը կը կազմէր: Տեղի չզոյութեան պատճառով տուները ընդհանրապէս երկու, երեք եւ երբեմն ալ մինչեւ անգամ եօթ յարկանի չէնքերէ կը չինուէր: Անոնց չինանիւթին էր խորտուբորտ եւ մեծ ու պզտիկ անառաչ քարեր, հողի եւ յարդի հետ խառնուած՝ չաղաս եւ փայտեր, իսկ տանիքը՝ առհասարակ փայտերով ծածկուելով վրան կը թափուէր հող եւ հարթ ու տափարակ էր: Ամէն տանիք ունէր իրեն յատուկ լոգ մը անձրեւներու պարապային գայն լողելու համար:

The Girl's Home
A front view, with Sister Lambert, and two of the teachers standing on the porch.

վերի շէնքը Համբարձում աղա Բէնէպեանի, իսկ վարի շէնքը Ցարուբիւն եփէնեսի Թէրզիեանի բնակարաններն են, որոնք հոս կը դնենք իբրեւ նմոյշ Հաճնոյ բազմաթիւ արդիական շէնքերէն:

ՀԱՅԿԱՆ ԳԱՂԱՒԱԿԻ ԱՐԵՒԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ

Սակայն վերջին ժամանակները անտեսական կարողութեան ու ճարտարի տէր եղող անձնատուրթիւններ, ակսան կանգնել տուներ եւրոպական ձեւով, ծածկուած կղմինտրով, որոնց պատերը ծեփուած եւ կրաշուրով (պատանայով) ներմկցուած էին: Քաղաքը տաշուած քարերով չինուած չէնքեր չունէր, ի բաց

առևալ երկու քարաշէն չէնքերէ, որոնցմէ մին էր՝ Սուրբ Աստուածածնայ կից նոր պէրոյն ու առաջնորդարանը, իսկ միւսն էր՝ քաղաքին ճիշտ հանդիպակաց Սուրբ Յակոբայ լեռան ըստորոտը գտնուող Սուրբ Յակոբայ վանքը եւ պէրոյը: Այս քարաշէն հսկայ պէրոցները չհնացան Հաճնոյ Առաջնորդ Պետրոս Աբբեպս. Սարաճեանի թեւաթրաքով եւ աշխատութիւնով:

Տուներուն վարի յարկը ընդհանրապէս անասուններու ախոռ ըլլալով՝ յարգանոցի, փայտի եւ արտաքնոցի կը ծառայէր: Իսկ վերի յարկը, ընդհանրապէս, առանց սենեակի, մէկ աչք ի՛ըլլալ, որուն մէկ կողմը կը յատկացուէր բնակելու, իսկ միւս մասը կը կազմէր քունջ ըսուած տեղ մը, որ մութ էր, եւ կը գործածուէր ըստ պէտս ժառան: Ժողովուրդը՝ անտի գործածութեան անտեղեակ, մինչեւ ժամ առնները իր վտանգութիւնը ի՛սառնար ժամակալ անասուններէն: Սակայն վերջերս ներմուծուած էր անտի գործածութիւնը:

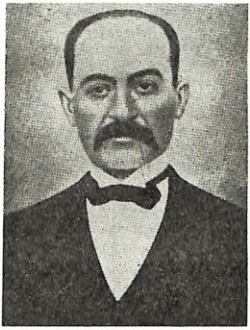
Հին առնները՝ չէին գիտեր նաեւ լուցկին, ուստի սովորուած էին կրակ ընել կայծքարի եւ պողպատի իրար զարնելով, եւ կամ իրենց թաղելով կայծը կաղնիի ածխներուն տակ, որ առհասարակ կը մնար մինչեւ առաւօտ: Սակայն լուցկիէ ներմուծումով, բաներախառաբար, ապառուհան այդ սովորելի գործէն:

Երբ տակաւին քարերը մուրք գտած չէր ի Հաճըն, ժողովուրդը լոյսի համար կը գործածէր մախր եւ կամ կաւաւոտի իւղով (պէզիր եաղը) ճրագ մը:

Ամէն գառ քաղաքը ուրիշ վաստակողի եւ վնասակար գրութիւն մը տակ կը գտնուէր նախապէս, որը կոյուղիներու չըղտյութիւնն էր: Սակայն Թօզանեան Զորապետներու տապալումէն յետոյ, 1877–ին քաղաքապետարան հաստատուելով՝ շնորհիւ քաղաքապետ Մինաս ագա Մէքսէնեանի քրտնաջան աշխատութեան՝ քաղաքին մէջ սկսաւ կոյուղիները չինուիլ, եւ այսպէսով ժողովուրդը հետզհետէ սկսաւ ազատուիլ չատ մը ազուերթութիւններէ եւ ապառողջ վիճակէ: Իսկ տուներու մէջ հաւաքուող միւս սովորական աղբերը կը թափուէր, մանաւանդ որոշուած ժամակալ աղբանոցները, ինչպէս Ելէկեանց Պայլըը եւ Գայնեց Ջամօղը, եւայլն:

ՓՈՂՈՑՆԵՐԸ.— Հին առնները փողոցները նեղ, գարձգարձիկ եւ անկանոն էին: Ամէնէն լայն կոչուած փողոցը երկու կամ երեք մէթրոյէն աւելի չէր: Կային նաեւ փողոցներ, որոնց վրայ տուներ չհնուելով՝ ցորեկներն անգամ մութ էին եւ անցորդները դժուարաւ կրնային ճանչնալ դիրքը: Իսկ ձմեռը տեղացող եւ տանիքներէն վար նետուող ձիւներուն պատճառաւ

յաճախ օրերով կը պոզուէին առյն նեղ փողոցներէն չատերը։ Սակայն քաղաքապետարանի հատատութենէն յետոյ, բազմաթիւ նեղ փողոցներ չակուեցան ու ընդարձակուեցան, իսկ փողոցներու վրայ չինուող տուները քանդուելով անոնք ալ կանոնաւորուեցան։ Քաղաքին վերաչինութեան եւ արդիականացման մէջ չատ մեծ գործ կատարեց Սիւրիացի Քրիստոնեայ Իսկէնտէր Պէյ անուն տեղակալը (Գաիմմագամ), որուն ծառայութիւնը գոհունակութեամբ ու երախտագիտութեամբ յիշել հարկ է Հաճնոյ պատմութեան մէջ։

ԹՈՐՈՍ ՎԱՐԳԵՏ ՊԱՊԱՀԷԳԵԱՆ
(Թորոս Գալֆա)
1860–1917

Հանդուցեալ՝ Թորոս Պապահէգեան, նախնական ուսումով բայց ինքնաշնութեամբ զարգացած արհեստաւոր մըն էր։ Պատանի հասակին, Թորոս վաղաթս խակիկեանի մօտ որպէս աշակերտ՝ մի քանի տարի ծառայած էր տառադարձութիւն սորվելու համար։ Սակայն առանձին աշխատանքի սկսելէն յետոյ, տարուէ տարի իր գործունէութեան մէջ աւելի հասունութիւն ցոյց տուած եւ հայրենակիցներու համակրանքը չահած էր։ Արհեստին վերաբերեալ որեւէ նորութիւն իրեն համար հետաքրքրութիւն մը կը, եւ զայն կրնաք անմիջապէս ցոյց տալ՝ իր պատասխանատուութեան յանձնուած չենքերու չինութեան մէջ։

Հաճնոյ քաղաքապետութեան ծառայութեան եւ երկարաշունչ ըլլալով, իրեն տարեկից արհեստակիցներուն մէջ յարգուած և զգլիսք անուանուած էր։ Կառավարութեան մօտ ալ իրեն խօսքը եւ չինութեան վերաբերեալ նախահաշիւները կշիռք ունէին եւ ներկայացուցած յատակագիծներն ու նախահաշիւները առանց այլ եւ այլի գործադրութեան կը դրուէին։ Հաճնոյ մէջ վերջին քսան տարուան ընթացքին կատարուած զլխաւոր չենքերը իրեն ծառայապետութեամբ եւ հսկողութեան տակ չինուած էին, որոնցմէ էին Թէրզեան-

ներու, Բէհէպանեաններու, Եփրամեաններու, Տումանեաններու եւայլն չէնթը, Հայ Կաթոլիկներու «Ազգեան» մանչերու եւ ազջիկներու վարժարանները եւ եկեղեցին, մինչեւ իսկ Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի նորոգութիւնները ու յատկացուած տեղեակները իրեն հանդուցեալ տան չինուած էին։ Որովհետեւ հանդուցեալը ներուսեպարդ Հայրապետի Թորոս վարպետն էր, իրրեւ շաբաթը եւ իղձամիտ վարպետ անուն չունէր էր։

Սակայն հանասակ կառավարութեան կողմէ յարգուած ըլլալուն եւ ամէն չինութեան գործերը իրեն վստահելուն, ազատ մնացած չէր կառավարական հետապնդումէն, եւ տեղահանութեան միջոցին երկրորդ կարաւանին հետ աքսորուած էր ընտանիքով Հալէպ, մինչդեռ իր մէկ հասկի զաւակն ալ զինուորական էր, եւ ինքն ալ այդ ժամանակ Հաճնոյ համբանները չինութեամբ կը զբաղէր։

Իր երիտասարդութեան, Հաճնոյ Հեչկեան Ուսանողական Միութեան անդամ եղած եւ 35 ընկերներով բանասիրուած եւ դասուած էր, եւ ապա Մուլեան Համբէն ներումի աջակցանակով, 8-9 ամիս յետոյ ազատ արձակուած են։ Վերջին տարիները Շարի մէջ էր չինած Բազրգանի երեսփոխանի զեռնայարկի պատին բերդանման կառուցուածքը մասնիչներու աչքէն վրիպած չէր, որով սեւ ցանկին անցած էր։

Տեղահանութեան միջոցին Դամասկոսի ձերմանա անուն տրիւզներու գիւղը կը զտնուէր եւ հոն ալ էքրանի մուալիմ ըսելով գիւղացիք կը յարգէին, բայց մահը չուտ հասաւ եւ 1917 Օգոստոս 1-ին մահկանացուն կնքեց, 57 տարեկան հասակին մէջ, գիւղին Դամասկոսի Հայոց գերեզմանոցը փոխադրուած եւ թաղուած էր։

ԹՈՂԵՐԸ.— Բաղաքին թաղերը, նախապէս ըստ ժողովուրդի, կը յիշուէր կեղիկ, վերի Թաղ, Գօփուշներու Թաղ, Գանկը Պազարը, Գալէ Ալթը, եւ վարի Թաղ անուններով։ Բայց, վերջէն կառավարութիւնը պաշտօնապէս բաժնեց քաղաքը թաղերու, այսպէս.

Մանկը Թաղ, Գըրըմ Թաղ, Թըլըսըմ Թաղ, Գալէնտէր Թաղ, եւ Թօփնու Թաղ, անուանելով զանոնք Մանկըրեան, Գըրըմեան, Թըլըսըմեան, Գալէնտէրեան, եւ Թօփճեան հին ծանօթ ընտանիքներուն անուամբը, որոնց տուները կը զտնուէին այդ թաղերուն մէջ, իսկ իսլամներու բնակած չորհանին ալ անուանեց Իսլամ Թաղ։

ՇՈՒԿԱՑ.— Բաղաքը ունէր երկու չուկայ, մին՝ վերի թաղամասին մէջ, տափարակ տեղի մը վրայ, իսկ մեւսը՝ վարի թաղամասին մէջ նոյնպէս տափարակ գետնի մը վրայ չինուած։ Գլխաւոր չուկան կը զտնուէր Վերի Թաղի մէջ, որ ունէր 200-ի չափ խանութներ եւ առեւտրական տուներ, իսկ Վարի Թաղի կամ Եազըչի չուկան աւելի պզտիկ ըլլալով հազիւ թէ 20-ի մօտ խանութներ ունէր։

Թէեւ ընթերցող օտարականի մը համար զարմանալի կը թուի 5000 տուներ բազկացեալ քաղաքի մը այսպիսի պզտիկ չուկայ մը, սակայն այդ զարմանքը իսկոյն կը փարատի երբ խոր-

հուի թէ՝ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը իրենց անձնական պէտքերը կը հայթայթէին չափով մը իրենց արտերէն, պարտէզներէն եւ այգիներէն գոյացած հասոյթով, իսկ ուրիշներ իրենց անձնական պէտքերը կը ներմուծէին չբջակայ գիւղերու հետ կատարած առեւտուրով, եւ մանաւանդ, «Սէհէլ» (Տովլեգբք) երթալով, այսինքն, Դաշտային Կիլիկիա երթալով այնտեղէն բերած պիտոյքներով:

ՊԱՂԶԱՐԻ ՏԵՂ.— Քաղաքը ունէր երկու պազարի տեղեր, որոնցմէ մին կը գտնուէր Վերի Թաղի չուկային մէջ, ուր կը ծախուէր Աքչաբի գիւղերէն եկող ցորենն ու գարին եւ այլ հացահատիկները, իսկ միւսը՝ կը գտնուէր Ղանկլը Պազարի ըսուած տեղ մը, ուր առհասարակ հիւսիսային կողմերը գտնուող Մազարա, Թումլու եւ այլ գիւղերէ եկած տասդձները կը ծախուէին:

ՀԱՑԻ ՓՈՒՌ.— Ժողովուրդը իր հացը չուկայէն չէր գնէր, այլ ունէր, քաղաքին այլ եւ այլ տեղերը, 100–120 փուռ, ուր ամէն ընտանիք իր ալիւրը հոն տանելով կը չաղէր, կ'եփէր իր հացը եւ եփուած հացերէն չափաւոր մէկ կամ երկու հաց կուտար սեփականատիրոջ իբրեւ վարձք: Շուկային մէջ կար նաեւ երեք փուռ, ուրտեղ այլ փապաններով կը պատրաստէին հաց օտարներուն եւ այլոց ծախուելու համար:

ՋԱՂԱՑՔԸ.— Քաղաքը ունէր, ցորեն աղացող, 12 հատ ջրաղացքներ, որոնք կ'աղային, ալիւր, պուլղուր, կորկոտ, ծէծած, եւայլն, եւ անոնց ջուրերը կը հայթայթուէր, քաղաքին երկու կողմերէն բղխող, Գըրտէտի եւ Զաթախի գետահներուն ջուրերովը:

Սակէ պատ կային նաեւ հանրային հասարակաց տուներու մէջ կը գտնուէին երկնաքարեր (խլհոնք):

ԼԱՓԻ ԼՈՒԱՑԱՐԱՆ.— Հաճնոյ կիներէը հին տաեններէը, լաթերը տան մէջ չէին լուար այլ եւ այլ անյարմարութեանց պատճառու, այլ իրենց փայտն ու լաթերը չալկելով՝ կ'երթային մասնաւորաբար չինուած հանրային լուացարաններ եւ ամբողջ օր մը հոն իրենց լաթերը լուալով իրկունը կը վերադառնային տուն: Սակայն խնայելու կիներու համար չափազանց տանջանք մըն էր, որովհետեւ անոնք թէ՛ կը յոգնէին եւ թէ յաճախ սոսկալի պատուհասանց կ'ենթարկուէին: Այս լուացարանները թիւով հինգ հատ էին, որոնցմէ երկուքը Զաթախի կողմն էին, իսկ մըւսացած երեքն ալ Գըրտէտի ջուրին եզերքները չինուած էին բաւեզրած ազդայիններու կողմէն:

ԽԱՂԱԽՈՐԴԱՐԱՆ.— Քաղաքի արեւելեան կողմը Գըրտէտի

Ջուրին եզերքը ձորին մէջ կը գանուէր խաղախորդարանը, ուր հօշակաւորները իրենց հում կաշիները կը պատրաստէին գործածելու համար: Աստ տեղը թէ թրքաց մզկիթին եւ թէ միւթթիի տան կողմերն ըլլալով՝ յաճախ գաբշահուսութիւններ յառաջ կը բերէր, եւ թուրքեր կը ջանային խաղախորդարանը անկէ վերցընել, սակայն չէին յաջողեր, ինչու որ այդ տեղէն աւելի նպատակայարմար վայր մը չէր կրնար գտնուիլ:

ՊԱՆԴՈՒԿ ԿԱՄ ԽԱՆ.— Հաճըն ունէր երեք հատ խան որոնցմէ ամէնէն կարեւորը Վերի Շուկային կից էր, ուր գրասենեակով եկող ճամբորդներ եւ վաճառականներ կ'ընդհէին: Այնկա երկու յարկ էր, եւ իւրաքանչիւր յարկի մէջ կը գտնուէր բազմաթիւ սենեակներ: Կեսօրթայէն, Մարաշէն եւ շրջակայ այլ քաղաքներէ եկող վաճառականներ հոն կ'ընդհէին իրենց ապրանքներով միասին եւ գտնուած կը ծախէին թէ՛ խանութպաններուն եւ թէ ժողովուրդին:

Այս պանդոկը՝ թէեւ հին տաւններուը Հայ ազգին կը պատկանէր, սակայն յետոյ Գօզան Օղլուն գայն իւրացուցած էր: 1883 Թուականներուն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Մկրտիչ Քէֆթեքեան դատ բանալով, Մարտիրոս Սէքսէնեանի փոխանորդութեամբ, Գօզան Օղլու Հաճի Պէյի ազգական Սրտաբուա Խանըմին դէմ, դատը շահեցաւ եւ կրկին անկիա վերադարձուեցաւ Սր. Գէորգ Եկեղեցիին: Այս պանդոկը հրդեհի պահուն այլեւս անոր հոգին կիսուն վրայ բարեբաղ Հաճի Աւետիք ազա Թէրզիեան անունեակները չենեալով Սր. Գէորգ Եկեղեցիին նուիրեց, իսկ հոգին միւս կիսուն վրայ ալ քաղաքապետարանը չենեց: Միւս խաներուն անունները էին Ձիիչէրճիոնց եւ Փաչախանոսի խաները: Կար նաեւ պանդոկ մըն ալ Հուկային մէջ:

ԲԱՂՆԻՔ.— Հաճըն հին տաւնները զուրկ էր որեւէ բաղնիքէ, սակայն 1887 Թուականներուն Ամերիկայէ վերադարձող Հաճընցի Վեր. Մարտիս Տէվիրեան զգալով բաղնիքի մը պէտքն ու անհրաժեշտութիւնը ժողովուրդի մաքրութեան ու առողջապահութեան համար, կառոյց խոշոր բաղնիք մը եւ հասարակութեան օգտակար ըլլալու համար որոշեց խիստ գիւրամատչելի վարձավճարի մը:

Բաղնիքի շինութեան համար Շար-էն ճերմակ մարմար իսկ Պէքմէշլի եւ Հվճի գիւղերէն ծիրանագոյն մարմար բերուած են, ընդամէնը 45 նաւու ապրանք:

ԿԱՄՈՒՐՋՆԵՐ.— Հաճընի երկու կողմէն հոսող երկու գետակները՝ Ջաթմա արեւմուտքէն եւ Գրլուխ՝ արեւելքէն, կարծես թէ թեթակղովի մը վերածեր էին քաղաքը: Քաղաքը դուրսի

աչխարհին հետ հաղորդակցութեան դնող լեռնային ճամբաներէ եւ կիրճերէ դատ կային կամուրջներ, որոնք հեռեւեալներն են։

Ա.— Սուլթ Ակուբօ Գանտայան (*Մ. Ճակրայ կամուրջը*)։ *Քարաշէն, 50 ոտք երկար։ Էլլէդ Պայիրլի տակէն, Զաթախի գետին վրայէն նետուած։ Այս կամուրջը կը տանի Մ. Ճակրայ վանքը, ձորին ալ կողմը, Մ. Ճակրայ լերան կատարին վրայ*։

Բ.— Քէչկէվուաս Գանտայան (*Քարկավանի կամուրջը*)։ *Քարաշէն, 150 ոտքի մօտ։ Առաջին կամուրջն է որ նորեկը Հաճընի կը մտնէ հարաւային կողմէն։ Կը բաւէր նաեւ Զօնիի Գանտայօ, կառավարատան մօտ ըլլալուն համար։ Հաճնոյ ամենակարեւոր եւ ամենահին կամուրջն է Զաթախի Ջուրին վրայ նետուած*։

Գ.— Զօնիներց Գանտայան կամ Սբ. Սարգիս (*Հովիւներու կամուրջը*)։ *Քարաշէն, 50 ոտքի չափ։ Հաճնոյ հարաւ–արեւելեան կողմը։ Կամուրջին մէս կողմն է Զօնիներց Էլիէլը (Հովիւներու Ագրիւրը), ուրկէ կ'երթացուի Մ. Սարգիս լեռը, այդեստեղ։ Գրաւոր ջուրին վրայ նետուած է կամուրջը*։

Դ.— Զէպէչի Գանտայան (*Զէպէչրին կամուրջը*)։ *Զաթախի Ջուրին վրայ վայտեայ կամուրջ, որ Ղանկլի Պազարէն կը տանի Զէչպէկ, Մէմիշի արան է վեր, դէպի պարտէզներ եւ այդիներ*։

Ե.— Պուրնուս Գանտայան, *Զաթախի Գետին վրայ, որ կ'առաջնորդէ դէպի Թուրսարսիսանները։ Բնակարանը եւ զօքանոցը։ Փայտեայ եւ 50 ոտք երկայն*։

Զ.— Կէօֆնիներց Գանտայան, *Գրաւոր Գետին վրայ, կառավարատան մօտիկը, կ'առաջնորդէ դէպի Ցաղացքը։ Փայտեայ*։

Է.— Թաղարնուցօ Գանտայան, *Գրաւոր Ջուրին վրայ, կը գործածուէր մեկն Թաղարնոց (խաղախորզարան) երթալ գալու համար*։

Շրջակայքի կամուրջներէն յիշենք՝

Ա.— Տէր Վանիէսներց Գանտայան, *քարաշէն։ Միացնել Հաճնոյ Ջուրին վրայէն*։

Բ.— Փալթիէներց Գանտայօ, *վայտեայ, Հաճնոյ Ջուրին վրայէն*։

Գ.— Մազէ Գանտայօ, *վայտեայ, Զաթախի վրայէն*։

Դ.— Մէմիշին Գանտայան, *վայտեայ, Զաթախի վրայէն*։

Ե.— Մանկըրիներց Գանտայօ, *Քարաշէն, Զաթախ*։

Զ.— Խըզգալի Գանտայօ, *վայտէ*։

Է.— Զաթախի Քարաշէն Գանտայօն։

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԱՀԱՍՏ.— *Փօղանօզլուներու ժամանակ՝ կառավարական հեղդրոնը քաղաքէն դէպի հարաւ դանուող կիւբ–*

լէշէն գիւղին մէջ կը գտնուէր: Սակայն Օսմանեան կառավարութեան օրով, անոր չինուելու քաղաքին հարաւային կողմը, Գրքատէ Գեմին եզերքը, որը երկարկանի չէնք մըն էր: Այս չէնքին վարի յարկը յատկացուած էր բանտի եւ ոստիկաններու գիներուն երբեւ սենոր, իսկ վերի յարկն ալ յատկացուած էր իբրեւ ոստիկանութեան բնակատեղի, կառավարութեան պաշտօնատեղի, հետապրատուն, եւ կը ծառայէր՝ պահպանիչ ու գատաբանի պաշտօնէից:

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆ.— Քաղաքապետարանը Վերի Թաղի չուկային մէջն էր, եւ 1902–ի ապրիլին կառուցուած էր Պիւրութիցի Քրիստոնեայ Իսկենտէր Հաճատ Պէյ անունով գաիմմագամի նախաձեռնութեամբ եւ չէնքին տախտակամած՝ Մերսինէն բերուած պաֆի քարերով զարդարուած էր:

ԵԿԵՂԵՑԻ.— Հաճըն ունէր վեց հատ եկեղեցի, որոնցմէ երեք հատը կը պատկանէր Հայ Լուսաւորչականաց, երկուքը Հայ Բողոքականաց, եւ մէկն ալ՝ Հայ Կաթոլիկներուն:

Լուսաւորչականաց եկեղեցիներէն երկուքը Վերի Թաղը կը գտնուէր, իսկ մէկ հատը՝ Վարի Թաղը, նոյնպէս Հայ Բողոքականաց եկեղեցիներէն մէկ հատը՝ Վերի Թաղն էր, եւ միւսն ալ՝ Վարի Թաղը, իսկ Կաթոլիկ եկեղեցին կը գտնուէր Վերի Թաղը:

ՄՂԻՒԹ.— Հաճըն ունէր խալամներու յատուկ չատ փոքրիկ մղիւթ մը քաղաքին արեւելեան կողմը ձորի մը մէջ եւ խաղաքարգաման մօտերը, չինուած էր նոյնպէս, քրիստոնեայ կառավարիչ Իսքէնտէր Պէյի կողմէն:

ՎԱՆԵՔ.— Հաճընի արեւմտեան կողմը, 6000 ոտք բարձ, Սբ. Յակոբ լերան տորոսը կայ Սբ. Յակոբ անունով վանք մը, որ հազիւ թէ քանի վայրկեան հեռաւորութիւն ունէր քաղաքէն:

ԴՊՐՈՑ.— Հաճընի ունէր բաղմաթիւ գպրոցներ եւ օրբանոց-գպրոցներ, որոնց մասին պիտի խօսինք յատկիկայ գլխուն տակ:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ.— Հաճըն ունէր ինը գերեզմանոցներ, որոնցմէ վեց հատը կը պատկանէր լուսաւորչականաց, մէկ հատը՝ բողոքականաց, մէկ հատը՝ կաթոլիկներուն, եւ հատ մըն ալ՝ իսլամներուն: Լուսաւորչական գերեզմաններուն երկու հատը՝ կը գտնուէր քաղաքին արեւմտեան կողմը, Վանքին մօտերը, մէկ հատը՝ Կէլիկ Թաղը, մէկ հատ Սըսուենց Թաղը, մէկ հատ Բերդին արեւմտեան կողմը, իսկ միւսն ալ հարաւային կողմը, Սբ. Սարգիս ըսուած տեղին տորոսը: Բողոքականաց գերեզմանատունը կը գտնուէր քաղաքին արեւմտեան կողմը, վանքին մօտ, կաթոլիկներուն գերեզմանատունը կը գտնուէր քաղաքին

հարաւային–արեւմտեան կողմը, իսկ իսլամներունը քաղաքին հարաւային կողմը Քէրկէվուն կոչուած տեղը։

1865–էն առաջ, Օզանօղլուներու ժամանակ, քաղաքին եկեղեցիներու բակերն ալ կը ծառայէին իբրեւ գերեզմանոց։ Սակայն Օսմանեան կառավարութեան օրով եւ յատուկ հրամանագիրով արգիլուեցաւ եկեղեցիներուն բակը մեռեալ թաղելը. արտօնուած էր միմիայն այն անձերուն թաղումը՝ որոնք ծառայած էին այդ եկեղեցիներուն։

ԱՆՈՒԱՆԻ ՎԱՅՐԵՐ.— Քաղաքն ունէր, իր չրջակայքը, կարգ մը նշանաւոր հին վայրեր, որոնք կը յիշուին հետեւեալ անուններով, ինչպէս հարաւային կողմը Սըլըքօյ կամ Թուրքեու կողմէն Խամուրը կէսմիլի կոչուող տեղը։ Արգեօք, Հռոմէական նշանաւոր զօրամաս Սուլպայի անունո՞վ է կոչուած այս տեղը, որ Սուլպայի քար ըսել է։ Պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ յիշեալը Փոքր Ասիա եկաւ Ք. Ա. 84–ին եւ այս կողմերը կազմակերպեց Հռոմէական լէգէոններու։ Գօնթայի մօտ ալ կայ Սիլլէ անունով Ցոյն դիւղ մը, որ մեղի կը թուի թէ այս զօրավարին անունով դրուած է։

Ասկէ զատ կան Քէրկէվուն կամ Քարկաւուն (մղոնաքար ըսել է), Սազաղ, Փայտմա, Առկաք, Ջալղան, Մըմըլպուզ, Գըզըլդայա, Գալա Մէջը, Այը Ջուգուրը, Գուզպաղը Ջուգուրը, արեւելեան կողմը՝ Գըրդաչա, արեւմտեան կողմը՝ Պարախ, Ալիպէյ, Զէյտէկ, Շօրճինց Ակ, Զէյտէյի Ակ, Մալըլուճնց Ակ։ Հիւսիսային կողմը՝ Պազչաղիւբ, Աւազնց Քար, Աք Էլէխ, Սէքսէնանց Խանօթ, խսէ Տէրէսի, Չաթմա։

Քաղաքին վերի Թաղը կը կոչուէր Կէլիկ, որ հաւանական է իր անունը ստացած է Կիլիկի անունէն։ Արդէն այս անունը կը տրուի Կիլիկիոյ բազմաթիւ վայրերուն։ Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, որ այս կողմերը Կիլիկիա (Kilikia) կը կոչուէր ի հնումն։

(Sh'u, Historical Geography of Asia Minor, էջ 69, 70)։

ԼԻՄՏԱՏԵՂԻՆԵՐ.— Հաճըն իր չրջակայքը ունէր նաեւ հետեւեալ սրբավայրերը, ինչպէս, արեւմուտքէն Սր. Ճակոբայ Վանքը, Սր. Գրիգորը, Սր. Մինասը, Սպիտակ Աղբիւրը, եւ Զաքարէի Սուրբը։ Արեւելքէն՝ Սուրբ Առաքելը, Սուրբ Վասիլոսը, որ կ'ըսուի թէ հին Հռոմէական սրբատէր «Սանթա Պարպարա»ի անունով դրուած է։ Հարաւային կողմէն՝ Սուրբ Սարգիսը եւ հիւսիսային կողմէն՝ Զաքարիի Սուրբ Կարապետ անուն մատուռը, որ տարուան մէջ որոշ օրեր ժողովուրդը հոն կ'երթար ուխտի համար։

1.— *ՀԱՃՆՈՑ ԲԵՐԴԻՆ ԱՆՋԱՏՈՒՄՈՂ ԱՀԱԳԻՆ ԺԱՁԱԲԵՐԻՆ ԲԱՆԴՈՒՄԱԾ ՏՈՒՆԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀԵՐԸ.—* 1861 թուականը Հաճնոյ համար սուգի եւ ազէտի մեծ տարի մը եղաւ: Հաճնոյ Բերդը եւ Սբ. Աստուածածնին եկեղեցին չհնուած են, մօտաւորապէս 200 մէթր բարձրութեան ունեցող ժայռի մը վրայ, որուն ստորոտը խիտ ու խիտ շրջապատուած է բազմաթիւ բնակարաններով: Ահաւասիկ լիչեալ թուականին, գիշեր մը, բերդի այս ժայռէն հսկայ քարեր անջատուելով՝ կ'իյնան ստորոտը փուսած բնակարաններուն վրայ, խորտակելով բազմաթիւ տուներ՝ խոր-տունկ քունի մէջ քնացող բնակիչներովը միասին, առանց որեւէ վնաս մը հասցնելու բերդին եւ Սբ. Աստուածածնին եկեղեցւոյն:

Քանի մը օրեր հետ ի հետ աշխատելով ժողովուրդը կրցաւ քարերու տակէն հանել բազմաթիւ մեռելներու դիակներ, իսկ քանի մը հոգի ալ՝ ուխտակիներու տակէն ազատուելուն վիրաւորուած ու հոգեվարք վիճակի մէջ: Այս դէպքին մէջ, ամէնէն սխրալի բանը այն էր որ, վիրաւոր տուն մը մեկ անկիւնը դանուելուա երեխայ մը, իր օրօրոցին մէջ հանգստաւէտ քնացած վիճակի մէջ՝ եւ առանց որեւէ վնասի ենթարկուելու:

Ընդհանուր վնասը, ի բաց առեալ մարդկային կորուստէն, կը հաշուբուէր 5–6000 օսմանեան ոսկի, որ այդ ժամանակները մեծ գումար մըն էր:

2.— *ԿԱՅԱՂԱՆ.—* Դարձեալ այս դէպքին տարին էր, որ Սէմէրճի Սիմոնին տան՝ Գրիգորը կախաղան հանուելուս Օգոստոս օղուլի կողմէն, բայց չի վերցուելուս պատճառը:

3.—*ՀԱՃԸՆԻ ՄԻՋ ՊԱՏԱՀԱԾ ՀՆԴԿԱՀՏԸ ԿԱՄ ԲՕՒԼԻՒՆԵՐԸ.—* Հաճնոյ մէջ պատահած են երբեմն երբեմն հնդկահտեր, սակայն դժբախտաբար ձեռքերնիս չունինք անոնց որոշ թուականները, ի բաց առեալ հետեւեալ դէպքերէն.

Ա.— 1865–ին պատահած հնդկահտը, որ Գօզան օղուլներու վաստրումին համար եկած օսմանեան զօրքերու մէջ ծագած էր մօտակայ գիւղերէն մէկուն մէջ, որուն անունը այնուհետեւ մբնաց «Խասբախանէ»: Այս անգէն կայծակի արագութեամբ, սոյն հետնդանիները վարակից Հաճընի ու շրջակայ գիւղերը, մինչեւ Սիս: Կիլիկիոյ Կիրակոս Կաթողիկոսը այս ժանտախտէն վարակուելով վախճանեցաւ: Համաճարակը տեւեց 5–6 ամիս, խլելով Հաճնոյ ժողովուրդէն 500–է մօտ անձինք եւ ապա անհետացաւ:

Բ.— Երկրորդ ժանտախտը ծագեցաւ 1888–1889 թուականներուն, որ մուտք գտաւ Հալէպի կողմէն, եւ բաղդատմամբ առաջինին աւելի թեթեւ էր. հազիւ 5–6 ամիս տեւելէ յետոյ ան-

հետացաւ խլելով 100–ի մօտ անձեր: Այս ժանտախտը չուտով անհետացաւ կառավարութեան եւ մանաւանդ ապա ժամանակին իշխող գայիմմագամին ջանքերուն շնորհիւը, որուն նախազգուշութեան տակ մանաւանդ ժողով մը գումարելով ամէն ջանք ի գործ դրուեցաւ քաղաքին եւ տուներուն մաքրութեան ու ժողովուրդին առողջութեան:

ՍԻՎ.— 1887–ին տեղի ունեցաւ նմանը չտեսնուած եղերական մը Հաճնոյ եւ չրջակայքերուն մէջ, որով ժողովուրդը ենթարկուեցաւ լուրջ սովի: Ամէն տեղ չորութիւն կը տիրէր, եւ հունձքերն ու արմտիքները գրեթէ պոյտիւն չունեցան. ամէն բանի գինը չափազանց բարձրանալ սկսաւ, այնպէս որ աղքատ թէ հարուստ մեծապէս վհատուած էին, իսկ չքաւոր ընտանիքները մանուած էին կատարեալ սովամահութեան:

Այս կացութեան դարման մը գտնելու համար գիմումներ կատարուեցան թէ՛ Օսմանեան կառավարութեան եւ թէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ թէ կարմուած էր Նազաոէթ Ցանձնախումբ մը Հաճի Կարապետ ագա Շերբուրճեանի առնչութեան տակ, այդ յանձնախումբի անդամներն էին Ցովհ. Պէհաթըեան, Գէորգ Սէհեան, Աստուր Մանկրեան, Մարտիրոս Սէքսէնեան, Մխիթիրատէ Հաֆըզ եւ Կեսարացի Հաճի Հասան էֆէնտի, որոնք աշխատանքի լծուելով ամէն ջանք թափեցին ժողովուրդին վիճակը ամոքելու: Նաեւ, Ամերիկեան միսիոնարներ, մանաւանդ պարոն Մխիթը Մօնթկոմըրի, Ամերիկայէն մասնաւոր նպաստ ստանալով խեղճերուն ու թշուառներուն սկսան բաշխել գրամ, հագուստ, ուտելիք եւ ալիւր: Եւ եղաւ ժամանակ մը, որ բաւական մեծ թիւով Լուսաւորչականներ, Հոգոբաշնութեան հակեցան նպաստ ստանալու համար, իսկ նպաստի ընդհատումէն յետոյ կրկին վերադարձան իրենց եկեղեցիին գիրկը, որոնք, ժողովուրդի կողմէն սկսան կոչուիլ «ուն բրօտը»:

Այս սովը տարի մը տեւելէ յետոյ անհետացաւ:

ՀԱՃՆՈՑ ՀՐԴԵՀՆԵՐԸ

Հաճըն ունեցած է հինգ հրդեհներ, որոնք են հետեւեալները.

1.— ՄԵԾ ՀՐԴԵՀԸ.— 1883–ին, Յուլիս 2, Ուրբաթ կէս գիշերին Հաճնոյ Վերի Թաղի չուկային մէջ գտնուող հացագործի փուռէ մը սկսաւ այս հրդեհը, որով Հաճնոյ գրեթէ կէսը, այսինքն 1500–2000 տուն եւ 200 խանութ հրոյ ճարակ եղան, եւ 10,000–է աւելի անձինք մտանուեցան թշուառութեան ու խեղճութեան:

Հաճըն գրկուած լինելով հրշէջներէ եւ հրդեհ մարող գոր-

ծիքներէ, քաղաքին մնացած մասը հավիտ թէ ազատուեցաւ կառավարութեան եւ ժողովուրդին միացեալ ջանքերովը:

Ինչպէս յիշուեցաւ, քաղաքին ամբողջ շուկան եւ Սբ. Գէորգ եկեղեցին ակսեալ մինչեւ կէս ամբողջ քաղաքը հրոյ ճարակ եղաւ: Թէեւ Սբ. Գէորգ եկեղեցին ազատ մնաց: Այս հերոսական, սակայն, Հոգեբարձուաց Առաջին եկեղեցին այրեցաւ եւ անոր հսկայ զանգակը վար ինկաւ իր աշտարակէն: Այս հրդեհի ժամանակ թէեւ արեւէ անձի կորուստ եղած չէ, սակայն, նահանգական կորուստը 10,000 օսմանեան ոսկիի չափ կը հաշուուէր, որ մեծ կորուստ մըն էր այն առնուազն համար:

Այն առնուազն Ամերիկացի միսիոնար Մխիթար Մօնթիսըրի, որ մեծահոգի մարդ մըն էր, եւ մեծ ատաւճառան մը, ժողովուրդին թշուառ վիճակը տեսնելով, եւ մանաւանդ Հաճնոյ տեղւոյն նեղութիւնը նկատի ունենալով՝ այս հրդեհը ժողովուրդին համար լաւ նշան մը կ'ընդունի, եւ կ'ատաղարկէ, որ փոխանակ հրկիզուած տուները կրկին վերաշինելու ուրիշ տեղ լաւ եւ բարեպատեհ դիրքի մը դանան եւ ժողովուրդը հոն փոխադրեն, եւ հոն ընդարձակ հողի մը վրայ չինեն նոր ատան մը, եւ ինք կը հաւանի ամբողջ փոխադրութեան եւ չինարարութեան ծախքերը հոգալ: Ան կը թելադրէ դանոնք փոխադրել Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ տեղ մը, սակայն, ժողովուրդը կ'ատարէ անոր կլխաւոյն տաքութեան: Ատոր վրայ յարմար կը դատեն Հաճընի հիւսիսային կողմը դանուող Փօլատ Փունար ըսուած տեղը գնել: Զէրքէզներէն եւ ամէն կարգադրութիւնները ընելէ յետոյ, 700 ընտանիքներու տաղարկութիւնը հաւաքելով՝ վեր. Սարդիս Տէվիրեան եւ Մխիթար Մօնթիսըրի կը գրկուին Ատանա: Անոնք այն առնուազն հուսահատ Ազեսին Փաշային ներկայացնելով կուսան իրենց աղերսագիրը: Ազեսին փաշան անոնց կը յայտնէ թէ իրենցմէ առաջ Հաճընցի Զօրավարներու կողմէն արդէն աղերսագիր մը ներկայացուած է, որունք սոյն ծրագիրը կը դանեն քաղաքականապէս մեասակար եւ կասկածելի: Ազեսին կը մերժուի սոյն յանձնախումբին աղերսագիրը եւ անոնք կը վերադառնան Հաճընի ճեռնունայն:

Ժողովուրդին այս խիստ թշուառ կացութիւնը չափով մը ամոքելու եւ անոնց օգնութիւն հասցնելու համար եղան հետեւեալ կարգադրութիւնները. նախ, տեղւոյն դայիմադամին եւ Սանճագի Մխիթարիֆին կողմէն հետագրերով դիմումներ կատարուեցան Կ. Պոլիս Օսմանեան կառավարութեան, յետոյ հայ իշխանութիւնները հարկ եղած դիմումները կատարեցին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին նկատմամբ Հաճընի համար, իսկ Հաճնոյ Առաջնորդ Պետրոս Եպիսկոպոս Տէր Մելքոնեանն ալ

իրեն ընկերակցութեամբ Սարգիս ազա Թուրաբդիխանի՝ մեկ–նեցան կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ կողմերը օգնութիւն ստանալու համար: Այս երեք տեղերէն ալ չուտով օգնութիւն հասաւ Հաճնոյ թշուառութիւնը չափով մը ամոքելու համար:

Իսկ այն ժամանակ Բողոքականաց միսիոնար եւ միւնոյն ատեն փոխ–հիւպատոս, Մեծահռչակ Տոքթ. Մօնթկոմըրի ալ Ամերիկա սոխակային հեռագիրներ տալով եւ նամակներ ղրկելով Հաճնոյ հրդեհէն տառապեալներուն խեղճ կացութիւնը տեղեկացուց ամերիկացիներուն:

ՄՐ. ՄՕՆԹԿՕՄԸՐԻ

Միսիոնը Մօնթկոմըրի հաճընի առաջին միսիոնարներէն, 1882–ին չինել տուած է Գըրաէտի միսիոնարական տունը ուր բնակած է 3–4 տարիներ, ուր յետոյ եղած է Միսիոնը Մարթինի բնակարանը:

Մեծ հրդեհին ամէն ջանք քաշած է Հաճընի ժողովուրդը աւելի լաւ վայր մը տեղափոխելու, բայց այլեւայլ պատճառներով չէ յաջողած: Հըրեկեղեցիները տունները չինել տուած է առանց խորութեան:

Մեծ առատաձեռն եւ Մարթչի Առատաձեռնական ձեմարանի նախագահ: Քաջ Քրքազէա էր:

Առանց երթալով հոն յանկարծակի մեռաւ սրտի ցաւով: Անոր մահուան դոյժը լսելով կինը ըսած է, «Միսիոնը Մօնթկոմըրիի սիրտը Հայոց ծառայելով մաշեցաւ»:

Ամերիկայէն, 5000 տոլար (1000 ոսկի) օգնութիւն հասաւ, որմէ 500 ոսկիով Բողոքականաց եկեղեցին չինուեցաւ, իսկ մնացած 500 ոսկին ալ բաշխուեցաւ Լուսաւորչական եւ Բողոքական ընտանիքներուն աւանդ խոտութեան՝ իրենց տուները կառուցանելու համար:

Տուները եւ համբանները կանոնաւոր եւ եւրոպական ձեւով չինելու համար, կառավարութիւնը պատկ երկրաչափ մը բերաւ: Այս երկրաչափը, Աչհեան Գէորգ ազային 2–3 ամիսկ տաքցուց, թէ ինչ կերպով չինուելու է, եւ քարտէսը իրեն յանձնելով Թոդուց դնաց:

Աչհեան Գէորգ ազա առանց դպրոցական մը ըլլալու, այս խրթին գործը չարունակեց, մինչեւ որ չորս հինգ տարիէն, տուներուն մեծ մասը եւ չուկան, աւելի մաքուր եւ կանոնաւոր կերպով չինուեցաւ, եւ այնուհետեւ ժողովուրդի բերնով Համըն կոչուեցաւ «Պոպոկ Փարիզ»:

2.— Համնոյ երկրորդ Հրդեհը ծագեցաւ 1894, Հոկտեմբեր 11–ին պիչերը Սր. Աստուածածնի կողմէն, որ այրեց 700 տուն եւ խանութ ու 2000–ի մօտ անձինք մնացին խոտ խեղճ ու բընչուառ կացութեան: Այսը վրայ կառավարիչէ նախագահութեան տակ Օգնութեան Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ Թուրք պաշտօնեաներէ, Լուսաւորչականներու Ազգայնորդէ եւ Բողոքականաց Համիւք Վեր. Տէվրեանէ բաղկացեալ, որոնք կառավարութենէն եկած նպաստը սկսան բաշխել ժողովուրդին:

3.— Համնոյ երրորդ Հրդեհը տեղի ունեցաւ 1898–ին, որ սկսաւ պիչեր մը քաղաքին արեւմտեան կողմէն եւ Սր. Թորոսի վերի մասերէն, որով փճացան 300 տուներ եւ չէնքեր եւ չատ մը ժողովուրդ կրկին մառնուեցաւ խեղճութեան: Սակայն, այլեւայլ տեղերէ եկած նպաստի շնորհիւ տուները չինուեցան աւելի փառաւոր եւ պատուաւոր կերպով:

4.— Համըն այրած է նաեւ 1915–ին, Տեղահանութենէն յետոյ, Թուրքերու կողմէն, իսկ

5.— 1920–ին վերջին անգամ ըլլալով ամբողջ քաղաքը վերածուած է մոխիրի, կրկին Թուրք վոհմակներու միջոցաւ:

Այս գլխուն համար տե՛ս,

1.—Հայր Ղուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, էջ 318, Վենետիկ, 1806:

2.—Արամեան Պիլիկեան, էջ 304:

3.—Վեր. Տիգրան Րէճէպեան, Համնոյ Մեծ Հրդեհը, «Համբըն» Թերթ, 1937, էջեր 5–6:

4.—«Հաճընի»ի բացառիկը, Հաճընի Բաղաքը, էջէ 948–949:
5.—Վաթսունամեայ թուականներու Զէյթունէն Տեսիլ մը, «Պայքար» օրաթերթ, Սեպտ. 19, 20, 21, 1940, Պօսթոն, Մէս.:
6.—Գէորգ Գուշեան, Հաճընի կամուրջները, «Հաճընի» թերթ, Մարտ–Ապրիլ, 1939, էջ 229:
7.—Murray's Handbook of Asia Minor, p 434, London, 1871, 492 pp.
8.—Sir William Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, pp 69-70.
5.—Rev. S. H. Devirian, Our Troubles in Asia, p 160.

Օգտուած նիւթ ևս,

1.—Մարտիրոս Սէֆէնեանի գրութիւնէն:
2.—Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի պատմածներէն:

ԳԼՈՒԽ Ե·

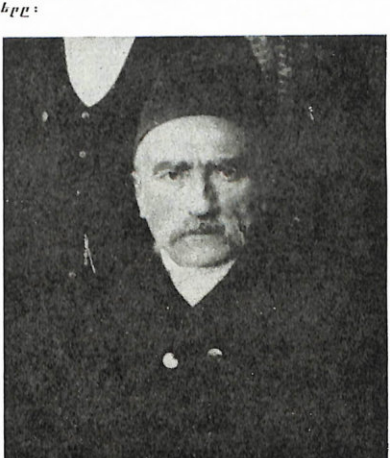
ՀԱՃԸՆԻ ԵՐԵԻԵԼԻՆԵՐԸ

Ինչպէս Զէյթուն կը կառավարուէր չորս Հայ ազգեցիկ իշխաններու կողմէն, նոյնպէս ալ Հաճըն քաղաքը՝ Ռուբինեանց իշխանութեան անկումէն յետոյ, կը կառավարուէր կարգ մը չատ ազդեցիկ Հայ իշխաններու կողմէն: Իսկ, երբ 1640 թուականին Գօդանեան տոհմը սկսաւ տիրապետել Տաւրոսեան այս լեռնաշղթային վրայ, անոնք եւս սկսան կառավարել տեղւոյն ժողովուրդը տեղական Հայ իշխաններու միջոցաւ: Թէեւ հին ժամանակներու չուրջ պատմական վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին, ի բաց առեալ հատ ու կտոր լուրերէ, սակայն, երբ խնդիրը կը դառնայ ներկայ ժամանակներուն, ականատես Հաճընցի անձնաւորութիւններ կը պատմեն թէ Հաճըն եւ չորս Հայ գլուղերը կը կառավարուէին տեղական Հայ իշխաններու կողմէն: Հաճընցիներուն հակառակներէն Մարտիրոս աղա կերթ-մէնեան, Վեր· Սարգիս Տէվիրեան՝ կը պատմեն թէ իրենց ժամանակակից Գօդանեան տունը կը բաղկանար հինգ եղբայրներէ, ինչպէս (1) Մէհմէտ աղայէ, որ չուտով մեռաւ, (2) Եուսուֆ աղայէ, որ ուսեալ եւ բարի մարդ մըն էր, (3) Հաճի աղայէ, որ չատ խելացի եւ ազատասիրտ մէկն էր, (4) Հալիլ աղայէ, (5) Օ-մար աղայէ, եւ ասոնցմէ զատ ամէնէն մեծ ու ազդեցիկ Եուսուֆ աղայի՝ տիկնոջմէն:

Ահաւասիկ երիկրը հինգ մասերու բաժնուելով վերոյիշեալ աղանեըուն եւ իւրաքանչիւր ներկայացուցիչներու կողմէն կը կառավարուէր: Այսպէս, (1) Եուսուֆ աղային ներկայացուցիչն էր՝ Հաճի Ճակոր աղա Պահատըրեան, (2) Հաճի աղայի ներկայացուցիչն էր՝ Գրիգոր աղա Բէճէպեան, (3) Հալիլ աղայի ներկայացուցիչն էր՝ Մարտիրոս աղա Մանկըրեան, եւ երբեմն ալ Հաճի Կիւրեղ աղա Խլխանեան, (4) Օմար աղայի ներկայացուցիչն էր՝ Թըլըսըմ Օղլու, (5) Իսկ Եուսուֆ աղայի Մեծ Տիկնոջ ներկայացուցիչն էր՝ Գալուստ աղա Պաղտուտարեան:

Աւռնցմէ զատ կային նաեւ Մանուկ աղա Թուբաթրդիսեան, Հաճի Եղիկ Թուբաթրդիսեան, Հայրապետ աղա Շղբրտմեան, եւ

Աստուր ապա եէնիխունեաեան։ Ուրեմն այս տասը Համբնցի իշխաններու միջոցաւ կը կառավարէին Գօզանները Համիտոյ եւ շրջակայքին վրայ։ Երբ Գօզանեան Զօրապետները բնաջնջուեցան Օսմանեան Պետութեան կողմէն, եւ այս երկրամասին մէջ ըստկզբան տիրել կանոնաւոր կառավարութիւն մը, կրկին այս երեւելիները կառավարութեան մէջ իրենց յատուկ տեղերը գրաւեցին իրբեւ ազդեցիկ անհատներ եւ ճանչցուեցան Համիտոյ նշանաւոր տուներըը։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱ ՇԻՐՏՃՄԵԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱ ՇԻՐՏՃՄԵԱՆ.— Ծնած է Համբն 1884–ին։ Ծնողքը վինք կնաարթա կը փոխադրէ 5 տարեկանին մէջ, ուր կը յաճախէ դպրոց։ Համբ կարապետ ադա չատ դժուարութեամբ սորված է միայն հայերէն, որով լքած է դպրոցական յարկը եւ նետուած՝ առեւտրական ասպարէզ։

15 տարեկանին, վերադարձած է Համբն եւ աննչան գրամագլուխով մը սկսած է մանրավաճառութեան։ 17 տարեկան հասակին ամուսնացած է եւ առաջին ընտանիքէն ունեցած է երկու մանչ զաւակներ, ծաղութիւն եւ Միսաք։ Կնոջ մահէն ժամանակ մը վերջ, կրկին ամուսնացած եւ զրկած է վեց-

եակ մը զանձներու հայր։

Հանի Կարապետ ազա, երիտասարդական տարիքին մէջ իսկ, ի յայտ կը բերէ բացառիկ ուշիմութիւն եւ կարդացութիւն, այդ իսկ պատճառաւ 31 տարեկանին, Թուրք եւ Հայ ընտրելիներու ջախջախիչ մեծամասնութեան քուէներով, կը նշանակուի կառավարութեան մէջ բարձրագոյն պաշտօնին, որ Գաղտնաւոր տերապետութենէն ձերբազատուած չրջանին դուռ-դուռ բլլալով, Կարապետ ազա խոշոր եւ անուրանալի ծառայութիւններ կը մատուցանէ Հայրենիքին եւ ազգին, եւ այս՝ կեանքին մինչեւ վերջին օրերը։ Եթերտեանն կարեւոր ազգայ մունը կատարելով դատարանի մը երեւոյթը կ'առնէ, Հայ Թուրք, բոլորը իրեն կը դիմեն ներքին վէճերը եւ կռիւներ կարգադրելու համար։

Կ'արժէ Հանի Կարապետ ազգայի բարեմասիրութեանց մէկ փոքրիկ պատկերը տալ, հոս։

Առանցնի երբեմնի կուսակալ Ապէտին Փաշայի պաշտօնի կոչման առթիւ, Կայսերական հրովարտակը կարգացուելու պարտուկեան օրը, բազմաթիւ պատւոգիրութեանց կարգին Հաճընէն եւս ներկայ կ'ըլլան Մելիքին Թէվֆիք եւ ինք։ Ապէտին Փաշա կը դժգոյն Հանի Կարապետ ազայի պարտաւորած առոյգ մարքերէն եւ շնորհաւորելով դինք, ներկանեան առջեւ կուսակալը հետեւեալ յատկանշական խօսքը ըսած է։ «Հանի Կարապետ ազա, այսուհետեւ ոեւէ կառավարական խնդիր որ ուենեմ ուղղակի ինծի դիմեցէք, սիրով ընդառջ կ'ուսամ»։

1893 Թուին Լիմնի (Քրամա) քանդարմի անօրէն Տոքթ. Շանիքը, որ Անատոլիա չատ մը գիւղերն ու քաղաքները ջնջական պատրաստ էտած էր, Շապրէն եւ Հաճընէն անցած միջոցին, երկար տեսակցութիւն կ'ունենայ Հանի Կարապետ ազայի հետ եւ հետեւյալ անոր եզակի կարողութիւններուն, Հարկ կը տեսնէ չսիրել գլուխն ու ճակատը։ Տոքթ. Շանիքը չէ գաղտնած յայտարարելու, որ Թուրքիոյ մէջ երկրորդ իմասուն եւ գաղաքագէտ անձն է որ գտած է, եւ ատ այդ չարմար տեսած է յիշելու Եթերտեանն Հանի Կարապետ ազայի անունը պատմութեան մէջ։

1895 Թուականին, Զէյթունի յեղափոխութեան նախօրեակին, Հնչակեան յայտնի գործիչներէն Ապահ եւ Շահէն Հանըն եկած եւ քանիցս գործակցութիւններ ունեցած են Հանի Կարապետ ազայի եւ ուրիշ երեւելիներու հետ։ Ներքին դատաքիններու ցուցմունքներուն վրայ կառավարութեան կողմէ ձերբակալութիւնները կ'ըլլան, Սակրատ Թոփալեան, Աատուր Թուսարգիսեան, Շապաթեի Բարութիւնի եւ քահանայ Տէր Թորոս Սաքմանեան նոյն գիշերն իսկ կանձնուուր, Առանց կ'ուզարկուին Կարապետ ազա, այդ օր գիւղ բլլալով ձերբակալութենէ զերծ կը մնայ, իսկ Հաճըն վերադարձին, դատաւոր Մօլլա Մուսթաֆան եւ գատարանի անդամ Աբտալ Հասան Զատէ Ալի էֆէնտիները մինչեղերկրով կառավարութեան ժամ՝ կ'ուղեկցեն դինք։

Ոչ միայն կեդրկիոյ մէջ այլեւ մինչեւ կ. Պոլիս լսուած էր Կարապետ ազայի համբաւը։ Նախարարաց Ներկուղի քարտուղար Գօզանեան զերդասանի յառաջիկէն Հիլմի պէյի մինչոյան (որը լաւ բարեկամն էր), կրնար անմիջապէս պաշտօնանկ ընել սակ որեւէ Թուրք պաշտօնեայ, նոյն իսկ տեղապահները (վալիաժամ), որոնք կ'ուզէին վնաս եւ չարիք հասցնել Հաճընցի ժողովուրդին։

Տիպար եւ պատկառազդու Հայ մը արդարեւ, որ պատիւ բերաւ Հայ ազգին, առանձնապէս Հաճընցի կեդեքացող ժողովուրդին։

ՀԱՐԲԱՐՁՈՒՄ ԱՂԱ ՐԻՃԻՊԵԱՆ
(1845–1918)

Ծնած է Համըտ 1845 թուին· իր նախնական ուսումը առած է տեղւոյն Բաթմրաղան Վարժարանէն· Հայերէն, մանաւանդ մրբերէն լեզուին տիրացած է յաջողապէս։

Փոքր հասակին մէջ, (Հազիւ 18 տարեկան) մեկնած է Մերսին եւ հոն հետեւած վաճառականութեան։ 20 տարեկանին Համըտ վերադառնալով, ամուսնացած է Օր· Թուրփետտա Կիւրճեանի հետ եւ ունեցած է հինգ զաւակներ· անոնք են՝ Տօքթ· Բահրը, Վերապատուելի Տիգրան, զեղապրօթ Նազարէթ, Մխոթը եւ Բոմխէթ։

Համեմ մէջ, մինչեւ 30 տարեկանին, զբաղած է վաճառականութեամբ։ Վաթած է կառավարական պատասխանատու պաշտօններ, այսպէս· 10 երկար տարիներ անդամակցելու (դպրմագամ) ժամ խորհրդատու անդամ, 3 տարի քաղաքապետ, 16 տարի բազմականներու պետական։ Ցետոյ Թուրք կառավարիչները երկրին մասնացած իր բարեւոք ծառայութեան ի վարձատրութիւն, «Պապ-Ալիչէն յատուկ սուրով եւ չքանշանով պատուեց Համըտեմ ազան։

Համընդին կը յարդէր եւ կը սիրէր զինք, իր մաքուր, խելացի հայու նկարագրին եւ զոհողութեան համար։ Քաջ էր եւ անվախ Համըտեմ ազա Րիճէպեան։ Համիդեանները մէկ տասի կարգ անցած էր հետեւեալ նահատակութիւնը· «Բէճէպ օղլու Գալէմինէն եավուզ», «Շնորհք օղլու (Հաճէ կարապետ ազա) տիլիմնէն եավուզ»։

Րիճէպեան Համըտեմ ազան զերծ չմնաց տարապրանքներէն։ Ան իր սիրելիներուն հետ արտերի ցորեն ի ձեռն քարից անապատ խրեցրը եւ ի վերջոյ Ինգլզ կոչուած գիւղակին մէջ 1918–ին յաւերժապէս փակից իր աչքերը 73 տարեկան խոր ծերութեան մէջ։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԻՐԱԿԵԱՆ

✦

Ծնած է Հաճըն 1853–ին, տեղական վարժարանը աւարտելէ յետոյ, տեղւոյն կառավարութեան դանձապահի եւ քաղաքապետութեան պաշտօնին կը կոչուի։ Առնէ քան 15 տարի Բաթմաղան Դատարանի եւ 18 տարի Մէճլիսը Իտարէի Վ'անգամակցի։ Քանիցս իրբեւ ժիրաքիզը ատրճանակը ամրատանուելով քեպապտութեան դատապարտուած ըլլալով, կաշտոքի մի'քնցաւ կ'ապահ։ Իր կարողութիւնն ու արդարատաւութիւնը գնահատուելով Քուրք կառավարութեան կողմէ, կը պատուրուի չորրորդ կարգի «Մէճիտիէ» շքանշա-

նով, յատուկ աւարով եւ «Իւիրպէի Ապիսէ» պատուանշանով։ 1914 Թուին Հաճնոյ եւ Վահկայի Թուրք եւ Հայ բնակչութեանց կողմէ Ամանա նահանգի Ընդհ. ժողովի անդամ կ'ընտրուի։ 1918 Թուականին, ընդհ. տարագրութեան մէջտղին, Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Կաթողիկոսի Թեկուզութեամբ եւ Հանգամանքներէն Գործոց Նախարարութեան անդամ կ'ընտրուի կ. Գալոյ եւ Երուսաղէմի Միացեալ Պարբերաբերական Կառն Մհնդին։ Հայրը՝ Գիլիկիոյ Ազգաբ ղրքին հնդիկան գեղագործ Բակոբի, փառասան Գևաբսի, Տոքթ. Տիրանի, իժիրնէկը Աբտաչէս Թէրզեանի (ազգ. այժմ Հայաստան) եւ Սահրատ Թէրզեանի։

1920. Հոկտեմբեր 15-ին, Հաճնոյ անկման օրը, անձնասպան եղաւ բնանեաօր...։

ԱԿՈՐ ԱՂԱ ԹԷՐԹԵՆՃԻԵԱՆ.— Ծնած է Հաճըն, 1850-ին։ Արհեստով վաճառական։ Երիտասարդ հասակին անդամ եղած է Հաճնոյ Վարպետաց Եւգոփոխական Ընկերութեանց։ Գաստուց անդամ Հ. Բ. Ը. Միութեան, որուն կատկի հիմնադրամը 1936-ին հասած է 1568 անգլ. ոսկիի։ Կիլիկիոյ ազէտէն վերջ, Համբարձում ազա Բէնէկլեանի հետ ուխտ գնաց Երուսաղէմ, եւ ազա տարիով հանգիպեցաւ Եդիպտոս եւ տեսակցեցաւ Գազա Նուպար Փաշայի հետ։ Մեծ հայրենասէր ու օբրանուէր մեծատուն ծերուհին 1915-ի տեղահանութենէն մազապուր ազատուելով վերադարձաւ հայրենիք եւ վերաբանծնեց Հ. Բ. Ը. Միութեան օբրանոցին եւ հիւանդանոցին ընդհ. ժառանգաբար եւ վերջնակէսի գոյ պաշտանը, որ կը վարէր անձնուիրաբար ու ճշգրաբար։ Հաճնոյ անկումին օրը անձնասպան եղաւ։

Սակայն, ժամանակի ընթացքին Հաճնոյ մէջ երեւան եկան նոր Սերունդի երեւելիները, որոնք մեծ ազդեցութիւն եւ կշիռ ունեցան ժողովուրդին վրայ։ Նոր սերունդի նշանաւոր առաջնորդներ եղած են հետեւեալները.

Սարգիս ազա Թուրաբդիեան, Մինաս ազա Ակքաչեան, Համբարձում ազա Բէնէկլեան, Հաճի Կարապետ ազա Շերբաբճեան, Աւետիս ազա Մանկրեան, Սահակ ազա Մանկրեան, Հաճի Գէորգ ազա Մանկրեան, Յովհաննէս ազա Խօրճեան, Գալուստ ազա Թուրաբդիեան, Գրիգոր ազա Խլիճեան, Յովհաննէս ազա Պէհտաբրեան, Մինաս ազա Պէհտաբրեան, Պետրոս ազա Ուրունեան, Յակոբ ազա Գրբդեաչրեան, Յակոբ ազա Քէչիչեան, Գէորգ ազա Սէհեան, Հաճի Աւագ Պալտանեան, Հաճի Աւետիկ Թէրզեան, Յարութիւն Եփ. Թէրզեան։

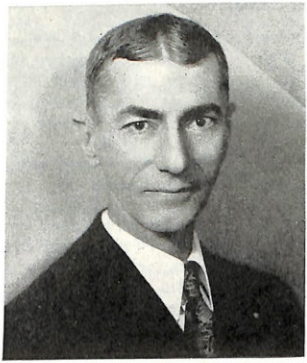
Հաճոյ այս երեւոյթներէն ամանք՝ ժառանգաբար իշխեր են Հաճընցիներուն վրայ քաղաքին հիմնադրութենէն ի վեր, ամանք՝ Թօզաններու հետ հարսնիք կրեր են ազգեցիկ դիրքեր եւ հիմներ են նշանաւոր բնտանեկան անուններ, իսկ նոր սերունդին երեւելիներէն ամանք՝ անհատական կարողութենէ չհարսնիք կերեր են նորանոր ուղիներ, եւ գործեր են ազգեցիկ անձնաւորութիւններ Հաճոյ կեանքին մէջ։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Այս գլուխը մանաւորապէս գրի առնուած է Հաճընցի Տիար Կարապետ Քէչիշեանի կողմէն, որուն վրայ մենք կատարած ենք հարկ եղած յաւելումներ հոս ու հոն։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԷՉԻՇԵԱՆ

Կարապետ Քէչիշեան, որդին Ճակոբ աղա Քէչիշեանի, ծնած է Հաճընի, 1882, Մայիս 22–ին։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է քաղաքին Բազոքեան եկեղեցւոյ դպրոցը եւ ապա 1898–ին Մր· Մաթթիոսի հաստատած Ակադեմիային մէջ, ուրկէ չրջանաւարտած է։ Ձեռագ, յաճախած է Ազթամակ Կ· Թ· Գալէճը եւ անկէ չրջանաւարտ եղած է։ Քանի մը տարիներ Հաճընի, Թաալա եւ կեսարիա ուսուցչութիւն ընելէ վերջ, 1908–ին կը հրաւիրուի Ազթամակ Գալէճին մէջ պաշտօնավարելու։ 1909–ին վերադառնալով իր ծննդավայրը՝ Հաճընի, կը նշանակուի քաղաքապետ, միեւնոյն ժամանակ կը քարոզէ եկեղեցիներուն մէջ։ Իրրեւ քաղաքապետ կարեւոր բարենորոգումներ կատարած է ժողովուրդին առողջապահական ու հարաբարբանեսական կեանքին մէջ, իսկ իրրեւ քարոզիչ եւ ուսուցիչ սատարած է տեղւոյն մասուրական զարգացման։ 1911–ին Գրքրատ վարժուհիներէն, բնիկ Վահկացի, Օր· Քնարիկ Տատալեանի

Հետ ամուսնանալէ վերջ անցած է Գոլիս։ Հոն մէկ տարի «Բանիխէտա» չարաքաղքէնին իբր օգնական խմբագիր աշխատցած է։ Քիչ մը ատենէն ինք ալ ապրած է «Բանիխէտա» եւ «Աւետարեր» մերթերը, ինչպէս նաեւ շատ մը դրքեր։ Հրատարակած է «Իէնիքիսի վէ Իսլամ» անունով քաղաքական դրքոյկ մը, եւ «Շարդ Ապտիւլհէմիտ» տարեցոյցը։ 1915–ին Գոլիէն Գանիա կը փախչի եւ հոն տարի մը ձկնանման Գոլէնին մէջ իբր ուսուցիչ ծառայելէ վերջ՝ տարօրտան Աւանա կ'անցնի ու կը զինուորագրուի։ Գոռոզութէն վերջ Աւանայի մէջ Լօրտ Մէյրրզ Ցօնի անօրէն կարգադրիչ կը ծառայէ զաղթականներուն։ 1920–ին Յիւսնայի կողմէն կիլիկեան պարզուժով, սայն Ցօնէտ մէջտղեթով, 800 որբերով կ'ապաստանի Կիպրոս եւ երեսս տարի վերջը որբերով միասին կը փոխադրուի Գոլիս։ Երբ Դաշնակիցները Գոլիսը պարպեցին 1922–ին, ինքն ալ իր ընտանեօք կ'անցնի Գուէնոս Այրէս, ուրկէ տարի մը վերջ կը զանկէ Մրազեալ Նահանգները եւ կը հաստատի Նիւ Եորք քաղաքը, ուր կ'ղեկավարէ գրքավաճառութիւնը։ Ունի 3 աղջիկ եւ 2 մանչ զաւակներ։

Ծանօթ իրազուելիան մըն է թէ Հաճըն մեծ քաղաք մը կամ վաճառաշահ կեդրոն մը ըլլալու. նպատակաւ հիմնուած էջր։ Լեռնային ըլլալուն պատճառաւ ալ փոխադրութեան դիւրին միջոցներէն զուրկ էր եւ հետեւաբար իր չունեցածը ներմուծելու եւ ունեցածին ալ ուելցածը արտադրին չուկաները արտածելու կարելիութիւնները սահմանափակ էին։ Ուստի Հաճընցին, դժբախտաբար, տնտեսական զժդնգակ պայմաններու տակ կ'ապրէր։ Մեծ հարուստներ եւ հարստութիւններ չատ չունէր։ տակաւին, չարքաշ եւ աշխատասէր ժողովուրդ մը ըլլալով՝ ի հարկին չոր հացով, ջուրով եւ օդով կ'ապրէր եւ մուրացկան չէր։ Նորէն ալ տակաւին անտեսական կեանքի նկարագրութեան՝ ժողովուրդի մը պատմութիւնը չկրնար լման անգրելի, ուստի կը ծառնանք այդ նիւթին հետեւեալ դասաւորութիւններով։

Հայր կամ ցորեաը՝ մանաւանդ Արեւելեան ժողովուրդներու համար, կը կազմէ անտեսական կեանքի հիմը։ Այդ՝ նախապատ կը համարենք մեր առաջին նիւթը ընել հոդագործութիւնը։

ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ։— Հաճընցին հողագործ չէր եւ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ հող չունէր։ Ան իր արմտիքին համար ունէր երեք աղբիւրներ.

1.— Կարգ մը Հայ մեծատուն ընտանիքներ, քարէն իրենց հայրը հանելու փորձին մէջ ընդառաջ երթալով, քաղաքէն դուրս, բայց ոչ շատ հեռուները, այլեւայլ տեղեր հոդեր գրաւած, այդ հոդերուն չրջակայ եւ մօտակայ անտառները կտրած ու հողի վերածած, եւ կամ քարուտ վայրերը մաքրելով իրենց համար արտեր առեղծած եւ յարմար տնակներ ու հիւղաւաններ չինելով իրենց արտերը, ագարակները հաստատած էին։ Աշնան այդ արտերը կը սերմանէին եւ գարնան վերջերն ալ ընտանեօք

հան երթալով կը հնձէին ու այդ հունձքը կը բերէին Հաճըն։ Անկից իրենց համար տարեկան ալիւրը, ձաւարը (պուլղուր), ձեմածը եւ կորկոտը պատրաստելէ վերջ՝ մնացածը կը թախէին եւ այս կերպով կը գոյացնէին իրենց պէաք եղած հագուստեղէնի եւ այլ ծախսերու գումար։ Այս կարգի ընտանիքներէն կարելի է յիշել Հեռեւեանները։ Մանկրեան Աստուա եւ Մուհան ազանելու գերդաստանը։ Պահտուրեան, Ուզունեան, Խլխանեան, Պալտպանեան եւ այլն ընտանիքները։

2.— Բաւական թիւով ունեւոր ընտանիքներ Հաճընի չըքնահանները դանուած Թուրք գիւղերը երթալով հան իրենց համար հոգը դնած եւ ապարանիներ հաստատեր էին, եւ այն տեղերէն թէ՛ տատա հունձք կը ձարէին եւ թէ ալ անասնապահութեամբ գրամ կը շահէին։ Այս կարգին մէջ կրնանք յիշել Համբարձում ագա Իւնէկեան, Հաճի Գէորգ եւ Կարապետ Մանկրեան ազանները, Հաճի Աստուա Գրիգորեանցեան, Աբրահամ եւ Պապգոս Կէշիճեան եղբայրները, Յարութիւն Էֆ. Թէրզեան, Աւետիք եւ Գրիգոր ագա Մօզանալեանները, Հաճի Կարապետ ագա Շեղբամեան, Յակոբ ագա Քէչէչեան, Յոճաուգեան, Պալեանները, Քէսապէրճէլեանները, եւայլն, որոնք հաստատեր էին սեփական ագարակ եւ ագարակատուներ, կը պահէին մեծ թիւով անասուններ եւ կ՚աշխատցունէին ընդհանրապէս Թուրք ագուստուր եւ մըշակներ։ Այս ընտանիքներէն քանի մը հատը այս միջոցով դիզած էին բաւական կսկիծ հարստութիւն մը, ինչպէս նաեւ սերացած էին գիրքի եւ ազդեցութեան։

3.— Վերոյիշեալ երկու աղբիւրները սակայն, հազիւ թէ կարենային Հաճընցիի արմտիքի պէաքերէն գոյն մէկ մասը հայթայթել։ Հաճնոյ արմտիքի չտեմարանը պէաք էր փնտռել Գաւառին պատկանող 65 գիւղերուն մէջ, որոնք հազիւ թէ 2-3 բացառութեամբ, ամբողջովին Թրքարնակ էին։ Խնդապէս Հաճընցին կ՚ապրէր Թուրքին կռնակէն։ Հաճընցի հարուստ գասակարդը կ՚օգտուէր այդ գիւղերէն անոնց «աշարը» (տասանորդ), կառավարութենէն գնելով եւ անկէ գոյացած մթերքը Հաճըն փոխադրելով ու ծախելով, առանձ ման ալ երբեմն Առանս եւ Սիս արտածելով։ Իսկ երկրորդ եւ աւելի հոծ գասակարդ մը կ՚օգտագործէր սոյն գիւղերը անոնց մէջ չբջելով եւ գործելով իբրեւ արհեստաւորներ, ինչպէս չէրչի (փերեզակ), հօշակար, հիւան, արմտագործ, կլայագործ, եւայլն։ Կային նաեւ քանի մը անհատներ ալ որոնք կը հահագործէին այդ գիւղերը իրենց վաշխառութեամբը։ Հաղուագիւտ չէին դէպքեր, ուր վաշխառուն քիչ մը ապրանք կամ գրամ փոխ տալով Թուրքի մը, որպէս զի ան կարենայ իր գաւակը ամուսնացնել կամ հարկատուրքը վը-

ձարել, փոխարէն առանալով քանի մը այծ կամ կով կամ դամէշ, եւ կամ կէս բաժին անոնց մէջ, մինուդամայն առնելով պարտաճմուռքակի մը, որ տարիներով կը վճարուէր ու չէր լմննար տակաւին տակաւ բարդուելով:

ԱՁԻՒՆԵՐ.— Հողագործութեան անյարմար չատ մը վայրեր, լեռներ եւ ձորեր նպաստաւոր հող էին այգեմշակութեան, եւ Համբոյճն լիովին օգտուել կրնացած էր այդ հողամասերէն, ինչպէս Զէյտիկ, Սէքթ, Քէօթիւն, Պալաղը Զուղուրը, Զամթալ Փայթար, Արիաք, Կէչէրտուա, Ալի Պէկ, Եւայլն, ուր Համբոյճն հող գրաւած, մշակած եւ չէնցուցած էր, հոն անկէլով իր այդին եւ անոր մէջ իր հիւղը, եւ հասցնելով ամէն տեսակ պտուղներ· խաղող, կեռաս, ընկոյզ, թուզ, նուռ, սալոր, դեղձ, սամձ, թութ, հին, եւայլն:

Խաղողն կը չինէին ռուպ, չամիչ, գինի, օղի եւ ամէն կարգի անուշեղէններ, մանաւանդ զրմա եւ նրբաթուղ: Այս արտադրըմնիրուն մէկ մասը կ'արտաճուէր Սամսո եւ Մէրզիֆոն: Համբոյճ խաղողի տեսակներէն կարելի է յիշել հետեւեալ գլխաւորները. Գապարթըճ, Գըրմրուքուրի, Խաթուն Պարմաղը, Մարաշ, Միւճեճեկ, Աղճաճէզիկ, Հէվնիճ:

ՊԱՐՏԻԶՆԵՐ.— Այս բաժանումը հետաքրքրական է մանաւանդ իր պետաճռնական արժանիքով: Պարտիզպանութիւնը անտեսական հասոյթի աղբիւր մը չէր միայն, պարտէզի համար օգտագործուելիք հողը քիչ էր Համբոյճ մէջ, բայց եւ այնպէս կարելի եղածին չափ եւ երբեմն ալ անհատաւորի ձեռնհասութեամբ Համբոյճին գեղագարդիր էր իր քաղաքն ու չրջակայքը, նեղանցքներու մէջ եւ նոյն իսկ երբեմն ժայռերու վրայ, մեծ ու փոքր պարտէզներով: Անկէ կը քաղէր իր սոխն ու սխտորը, վարունգը, ծօմաճէկը, պղպէրը, դդումը, փոթաթէկը եւ այլազան բանջարեղէններ, ինչպէս նաեւ բոլոռ ու ծաղիկներ: Իրենց պտղատուութեամբ միատեղ Համբոյճի պարտէզները էին նաեւ նրբաճաշակ ու գեղեցկատեսիլ վայրեր, գունդունքով խնամուած ու մշակուած՝ ի փառս ժողովուրդի գեղարուեստասէր ոգիին: Այս պարտէզներէն մաս մը մերթ ճմեռուան հեղեղներէն կը տարուէին, բայց Համբոյճի ակիինը չէր յուսահատէր, ան նորէն կը չինէր ու կը ծաղկեցնէր իր պարտէզը: Պատիւ իրեն ու իր սեռի քրտնաթոր աշխատանքին ու ճաշակին, որ կարող էր լեռն ու քարը, գեղազարդ ու պտղատու վայրերու վերածել:

ԱՏԱՂՁ.— Համբոյճ հարուստ էր անտառներով: Ատանայի Նահանգին պարծանքը եղող Գարաչամլըճ անտառը կը գտնուէր Համբոյճի մօտ, եւ կը նկատուէր հարստութեան մեծ աղբիւր: Այդ անտառներէն Համբոյճին իրեն պէտք եղած ամէն տեսակ առաղձը

ձրիաբար հայթայթելէն զատ՝ մեծաքանակ առատձգ կը փոխադրէր կեսարիոյ կողմերը ծախելու համար: Վերջին տարիներուն Շերբերտմեան, Փաթիւթեանները, Սօղանալեանները, Խվխանեանները, Պահատուբեան, Ռէչիչեանները հաստատած էին «խզպաներ» (ջուրի ոյժով ծառեր սղոցող գործարան) եւ անոնց ծառերը տախտակ եւ այլ առատձներու վերածելով կը ծախէին: Գործարկելը իր ահռելի տարածութեամբ ունէր անբնական առատձի պաշար: Հոն կը գտնուէին 100–150 տուք բարձրութեամբ հսկայ մայրիներ եւ տարիներս չկար թէ արդիական մեքենաներու ներմուծումով ան պիտի ըլլար մեծ ազդակ մը Հաճնոյ տնտեսական կեանքին մէջ:

ՍԱՃՆԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ.— Հաճընի կլիման եւ երկար ձմեռը խնդրատուութեան չատ յարմար չէր: Նորէն ալ կարգ մը մեծատուն ընտանիքներ քաղաքին չբնակայ լեռներուն վրայ վայրեր հաստատած՝ բաւական մեծ հօտեր կը պահէին, եւ կը հայթայթէին քաղաքին մխիթ, իւղը, պանիրը: Այս գաւառակրգին մէջ նշանաւոր էին Գրբոյլեան, Հանէսեան, Զօպանեան, Սաթճեան ընտանիքները, որոնք սերունդէ սերունդ ի գործէին նոյն գործով:

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ.— Հաճընցին ընածին արհեստաւոր էր: Քաղաքը մեզուի բոյն մըն էր, ուր կարծես տնօրինել աշխատանքի բաժանում մը կը տիրէր, որու շնորհիւ ժողովուրդը հասած էր քաղաքակրթական բաւական բարձր մակարդակի մը: Մասրեւ յիշենք այս արհեստներէն մէկ քանին:

ՍԱՂԱՒՈՐԴՈՒԹԻՒՆ.— Հաճընի ամենահին, ամենալաւ կազմակերպուած եւ կարելի է ըսել, ամենաօգտակար արհեստաներէն թաղարնոցն էր, որ կը գտնուէր քաղաքին արեւելեան կողմը, Գըրեհէի Գեւրն եզերքը, մզկիթին՝ հանդիպակաց: Այս թաղարնոցը կը պարունակէր 25–30 անակներ, որոնց մէջ կային գետնափոր թաղարներ, ուր անասուններու մորթերը խուզուելով, մաքրուելով եւ տարբրանական կարգ մը գործողութիւններէ անցնելէ յետոյ՝ այլ եւ այլ նպատակներու գործածուելու յարմար վիճակին կը բերուէր: Թաղարնոցի այս անակները սեփական ըլլալով հանդերձ՝ ենթակայ էին ընդհանրական վերին մարմնոյ մը հսկանաւորութեան, որը կը հսկէր արհեստանոցի կարգ ու կանոնին, ինչպէս նաեւ կը լուծէր անդամներու մէջ պատահած վէճ կամ անհամաձայնութիւնները: Այս մարմնի անդամներէն կարելի է յիշել Կարապետ վարպետ Տէվիրեան, Գրեգոր վարպետ Բէսպէրճիքեան: Խաղախորդութեան գործին մէջ նշանաւոր դիրք գրաւած էր Հաճընցի Հաճի ադա Ճըռեանը Առանայի մէջ: Վերջին տարիներուն Առանայի մէջ խաղախոր-

գործիքը ամէն գիտական եւ արդիական մեթոտներու համաձայն ուսումնասիրելով Հաճըն վերադարձած քանի մը երիտասարդներ մեր հայրենիքի այս արհեստը ամէն արդիւնաբեր եւ կատարելագործուած միջոցի մը վերածելու փափաքով գործի լծուած էին, երբ, ատ՛ող, խուրձին վտառալ ձեռքերը բնաջինջ ըրին թազարնոցն ալ, թազարանապետներն ալ:

ՇԱՒՎԱՐ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏ.— Հաճընի մէջ փոքրաթիւ դասակարգ մը կար, որ քազաքին բուրգը դնելով մանել եւ սեւի ներկել տալէ վերջ կը վերածէին շալվարի (յայն տափառ) եւ կը ծախէին Հաճընի եւ չրջակայ գիւղերուն, իսկ մեծ մասը կ՛արտածուէր Մարաշ, Բէյլեան, Այնթապ, Հալէպ, Ագնքանդըլըի եւ մանաւանդ Առաքայի չուկաները: Այս արհեստին մէջ նշանաւոր էին Մրընչեան եղբայրները, Մոմեան, Աչքրեան, Ըչրգեան, Խօրհանքեան, Պէլեան, Մանկրեան, Զաբրեան եւայլն:

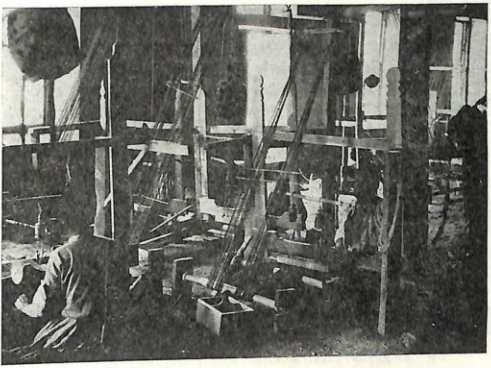
ԳՈՒԼՈՒՑԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.— Շալվարի արհեստին ապրիմներ կը նաեւ բուրդէ գուլպայի եւ ձեռնոցի, ընչոյս նաեւ սոված, մարդ չուէ եւայլն հիւսելու գործը, որը մանուածրարար արդիւնք կը տիկիններու մանելու, կարելու եւ հիւսելու աշխատանքին, որով կը հայթայթուէին ոչ միայն տեղական գործածուելիք գուլպաները, այլ բաւական քանակով ալ ներպարկէրին արտահոն չուհանելու մէջ ծախուելու համար: Մինչեւ վերջին քանի մը տարիները, Հաճընցին մեքենայով գործուած գուլպայ չէր գործածէր, այլ հազարաւոր ձեռքերով կը հագնէր իր մօր ու քրոջ հիւսած, կամ մանած բուրդ գուլպաները, որոնք բաւական դիմացկուն եւ նրբաճաշակ ապրանքներ էին: Ճնաման այս արտադրութիւնները գոտ կային նաեւ մանակի, փոքրիկ արհեստանոցներ, որոնց մէջ կարգ մը երիտասարդուհիներ կ՛զբաղէին ձեռագործի եւ հիւսելու աշխատանքներով: Այս կարգի արհեստները բաւական զարգանալու վրայ էին, երբ Առաջին հոտորածը վրայ հասաւ եւ վերջ տուաւ չատ մը ձեռնարկներու:

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳՈՐԾ.— Կարապետ Քէչէճեան՝ Այնթապի կեդրոնական Թուբքիոյ Գօլէճին մէջ իրր ուսուցիչ պաշտօնավարութեան չրջանին, պատահաբար, այդ քազաքին կարեւոր արհեստներէն «Ձարիփէ» կոչուած ձեռագործութեան ծանօթացած՝ կը տեսաւ գոյն Հաճըն ներմուծել: Նախ կը յաջողի Կ. Գոլիս եւ Ամերիկա չուկայ ապահովել, եւ յետոյ, 1909-ին Այնթապէն փոքառաւ վարժուհի մը վարձելով Հաճըն կը բերէ տարուան մը համար եւ իր հօրը՝ Ծակոր ազա Քէչէճեանի ընտաթակ չէնքին մէջ արհեստանոց մը կը բանայ: Շատ չանցած 400-ի մօտ երիտասարդ կիներ եւ օրիորդներ խումբ առ խումբ կը դի-

մէն գործի համար եւ քանի մը չափաբ արհեստանոցին մէջ մըՆայով ձեռագործի վարժուհիին եւ իր օգնականներուն Քանքըրով ձեռագործի պլլեայլ ճիւղերը սովրելէ յետոյ պէտք եղած դերձան եւ գործիքները կը հայթայթուէր անոնց իրենց տան մէջ սայն ձեռագործները հիւսելու համար: Այս գործը չորսնամսուսար մօտաւորապէս երեք տարիներ, եւ այս տարիու բազմաթիւ կիներ եւ օրիորդներ գործի լծուելով օգտուէցան մեծապէս:

ՄԱՆԻՍԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ (ԱԼԱՃԱ) ԵՒ ԿՏԱԻԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.—

Բաւական հին ժամանակներէ ի վեր Մանիսացւան Նազարէթ ապա եւ որդիք, հաւատարիմ իրենց մականունին, հիմնած էին սեփական մանիսագործութեան տէզգեահներ իրենց իսկ տան եւ խանութին մէջ: Առանձին եւ մարաչէն դերձան բերել տալով մանուսա եւ կտաւ կը գործէին ու կը ծախէին քաղաքին մէջ:

Մխաքըր Մարքիճի կողմէ Հաճընի մէջ կառուցուած մանիսագործարանը:

կային նաեւ նման գործով զբաղող ուրիշ ընտանիքներ: Սակայն անցուկ պայմաններու տակ, այս գործը բնականաբար սահմանափակ էր: Հաճնոյ մխօհարներէն Մխաքըր Մարքիճ տեսնելով այս արհեստին կարելիութիւնները եւ քաղաքին մնտեսական խեղճուկ կեանքը, մասամբ դարմանելու փափաքով՝ իր, իբր նըպաստ բերել տուած՝ գրամը յատկացուց այս նպատակին եւ կառուցանել տուաւ Մանըսախանի արհեստանոցը: Ապա Մարաչէն մանաւոր վարպետներ բերել տալով բաւական ընդլայնեց ու

զարգացուց այս արհեստը, որով, գործի եւ ապրուստի միջոց ստեղծուեցաւ շատ մը երկտեղ հայրենակիցներու համար:

ԳՈՐԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. *— Այս գործին մէջ ալ նախաձեռնութիւն ունեցաւ Մխիթար Մարթին, որ 1898–ին Սրմակէն յատկապէս բերել տուած էր Լեւոն անուն Հայ գծագրիչ մը, եւ ներկել ու հիւսել սորվեցնելու համար ալ Քիւրտ կիներ: Սակայն, այս ձեռնարկը յաջողութիւն չունեցաւ: 1909–ին Անգլիական Արեւելեան Կարգի Ընկերութեան միջոցաւ գործագործութիւնը կրկին մուտք գտաւ Համիտ մէջ եւ տասնաւուեցեան գործի աշխատանոցներ: սակայն, դէս չատ արդիւնաբեր վիճակի չի հասած՝ փճացաւ իր սպմին մէջ երբ վրայ եկաւ Ընդհանուր Տնտեսանութիւնը:*

Մր. Մարթինի կողմէ սկսուած գործի գործարանը, 1898–ին:

ՆԵՐԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ. *— Շալվարի, դուլպայի, մանխատոպոտութեան եւ գործագործութեան առընթեր կար ներկարարութիւնը: Այս արհեստին մէջ աչքառու դիրք բռներ էին Պօյաճեան եղբայրները, Զօմչուեան, Տէլիճեան եւ Մարաչլեանները, կը ներկէին ամէն կարգի հագուստեղէններ:*

«ՔԻԼԱՀ»ԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. *— Թաղիքագործութիւնն ալ բաւական յատկացած էր Համրնի մէջ, երբ հին ժամանակները տեղացիներէն մաս մը, եւ մանաւանդ քաղաքին շրջակայքի Թուրք ժողովուրդը թաղիքը կը գործածէր իբրեւ գլխարկ:*

Այս արհեստին մէջ անուանի էին Նազարէթ եւ Մխքայէլ Աթանասեան եղբայրները (Քիւլահճեան) եւ որդիք: Անոնք հմուտ էին ոչ միայն թաղիքներ չինելու գործին մէջ, այլ նաեւ կը պատրաստէին ամէն տեսակ բրդեղէն ու բամպակեղէն վերմակ, բաճկ, բազմոցներ, խարտեալով բուրդը, բամպակը, մաղը կամ մէկդի, եւ նոր կեանք տալով անոնց:

ԿԱՒԱՁՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.— Շատ զարգացած եւ ընդհանրացած արհեստ մըն էր Հաճընի մէջ, ինչպէս նաեւ պղնձագործութիւնը եւ երկաթագործութիւնը, որը գոհացում կուտար ոչ միայն Հաճընի պահանջին այլ նաեւ բոլոր չրջակայ գիւղերուն եւ Դաշտային Կիլիկիոյ կարգ մը քաղաքներուն: Այս արհեստներուն մէջ աչքառու էին Տէմիրճաններ, Ահմէտաններ, Սրճղընեաններ, եւ կլայտպործ Համբարեաւր Պապան վարպետ Գալայճանը, որու վարժութիւնը տակ անթիւ աշակերտներ սորված են սոյն արհեստը:

«ՍԱՐԱՃՈՒԹԻՒՆ.— Այս արհեստը չատ զարգացած էր Մարաչի Թուրքերուն մէջ, ուրկէ Ահմէտ ագա անունով Թուրք մը կը ներմուծէ սոյն արհեստը եւ կը սորվեցնէ գոյն Փիլիպպոս Տէվիրեանի: Հաճընի մէջ առաջնակարգ սարաճներ էին Տէվիրեաններ, Սարաճեաններ եւ Գալայճեաններ, որոնք ի՛սարագրէին խակապէս զեզարուեստական գործ: Նշանաւոր էին անոնց արծաթեայ եւ ոսկեզօծ թելերով նաչխուն ձիերու ծածկոցները:

Կարեւոր է յիշել նաեւ ասուիղէնի վրայ ոսկի, արծաթ եւ մետաքսեայ ձեռագործը· այս զարդագործին մէջ մեծ հմտութիւն ունէին Մանուկ Թէրզեան եւ Մանասանդ Ատանայի մէջ Հաճընցի Համբարեաւր Տէօվլէթ ագա Գայլանը:

ՈՐՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԻՒՄՆՈՒԹԻՒՆ.— Այս զոյգ արհեստներուն հետեւող, մին կամ միւսը, կամ ալ երկուքը միասնաբար իբր մասնագիտութիւն մշակող բաւական մեծ խումբ մը գոյութիւն ունէր Հաճընի մէջ: Ասոնք Հաճընի եւ Հաճընի զաւակ պատկանող գիւղերուն մէջ կը չինէին տուներ, գպրոցներ, եկեղեցիներ եւ այլ չէնքեր, եւ կը կատարէին նաեւ հիւանդութեան վերաբերեալ գործերը, որով եկամուտի կոկիկ միջոց մը զարձած էր այն՝ արհեստաւորներուն համար: Տեղացի վարպետներուն ձեռամբ չինուած են Հաճընի եկեղեցիները, գպրոցները, վանքը եւ այլն, որոնք կը ցուցնէին ճարտարապետական կատարելագործութիւն: Այս գործերուն մէջ նշանաւոր էին Թորոս Պապահէքեան, Յովակիմ Մուչեան, Սամուէլ Ծլիկեան (այժմ Մարաեան), Փանոս եւ Հաճի Պապահէքեան, Աստուր Տեմեսեան Թորոս Սարտասարեան, Օհան եւ Սիմոն Յօղուրեան, Ազգարեան, եւայլն:

Այս գոյգ արհեստներուն հետաւոր ուրիշ գաւառներ մը եւս կար, որ տարուան 8, 9 ամիսները չրջելով Ատանա հասնողին այլ եւ այլ փոյթ եւ վիշտ, կ'դրպղին չինութեան գործով, ու ձարելով իրենց ապրուստը՝ կը վերադառնային Հաճըն իրենց բնակութեան:

Այս չրջիկ արհեստաւորներուն կարելի պիտի է նաեւ յիշել հոն թէ մը կազմող այլ արհեստաւորներ, ինչպէս, կօշկակար, սակերիչ, երկաթագործ, դերձակ, կայտագործ, հաւային, որոնք կ'երթային նահանգին ամէն կողմերը եւ իրենց ձարպիկութեամբ ապրուստնին կը ձարէին ու ամառուան եզանակին կը վերադառնային Հաճըն:

ԿՕՇԿԱԿԱՐԻ ԱՒԱՆԻՒՔ ՄԸ

Զախը՝ ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐՊԵՏ ՏԷԼԻՃԵԱՆ եւ աջը՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐՊԵՏ ՏԷԼԻՐԵԱՆ իրենց աշակերտներով: Նկատելի է, որ կօշիկներու ձեւը տակաւին ցոյց կուտայ Բրիստոսէ 2000 տարիներ առաջ այս կողմերը բնակող Հերացիներու կօշիկներուն հարազատ տիպը:

ՋՈՐԵԳԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Փոխադրութեան եւ երթեւեկութեան միակ միջոցը բեւեռ անասուններն էին, ինչպէս, ձի, էշ, ջոր: Հողային մթերքներ ընդհանրապէս կը փոխադրուէին եզերու կամ դոմէշներու սայլերով, եւ երբեմն ուղտերու վրայ բարձուած, իսկ տարբեր ապրանքներու նեթածում եւ արտածումը ինչպէս նաեւ երթեւեկութիւնը կը կատարուէր ձի, էշ կամ ջորիներով:

Ջրհեղեղները ունէին իրենց սեփական անուանները 1–15 եւ կանոնաւոր ուղեւորութիւն կ'ընէին Համբուրկի Սիս, Աստա, Կեսարիա, Թոնիա Նեապոլ կրելով բեռները եւ համբարձնե։ Նը–չանաւոր Ջրհեղեղներ էին Վարդիվար Զահան, Ամենուր Անիվկան, Սարգիս Փուշման, Զատրշեան (Քէքլիկեան), Պալատպանեան եւ մանաւանդ Հաւատարիմ եւ Համբաւաւոր Թամպէլը, որոնք կը վայելէին ժողովուրդին վստահութիւնը։

ԱՌԵՒՏՈՒՐ — Թօփանեան Զորագնեաներու սերտագործութեան ժամանակ Համնոյ մէջ չունէայ կամ խանութներ դուրսէն չունէին։ Առեւտրականը՝ ապրանքները իր տանը մէջ լեցուցած անկէ կը ծախէր, որմէ նաեւ ապահով կ'ղգար ինքզինքը եւ ապրանքը։ Մակայն 1865–ին այդ սերտագործութեան ջնջումէն վերջ սկսաւ չուկայի հիմը գրսիկ Համնոյ մէջ, որ տակաւ բարգացաւ ու զարգացաւ նորանոր եւ արդիական խանութներով եւ վաճառատուններով։

Համբնի առաջին մեծատուն վաճառականը եղած է Նազարէթ ագա Փինդիկեան։ Մեծ գործ ունեցած են նաեւ Ձիկիլճեան եւ Գալուստ Ալբենեան։ Ասոնցմէ յետոյ նորանոր դէմքեր սկսան երեւան գալ առեւտրական հրապարակին վրայ եւ պատկերին կապեւոր դիրքեր։

Առեւտրական տագարկին մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւէր մանիֆաթուրայի գործը, որուն հետեւողներէն մաս մը տարին քանի մը անգամներ Աստա, Մէհրէթ, Պէլտէթ, Իրմիր, կ. Պոլիս երթալով ապրանք կը գնէին ու կը բերէին Համբն, ընդհանրապէս փոքրաքանակ եւ երբեմն ալ ուրիշ խանութպաններուն մեծաքանակ կը ծախէին։ Ասոնք էին որ կը հայթայթէին ամերոյթ քաղաքին ու չրջակայքին ձիմակիդէն ու հագուստեղէնը, ինչպէս նաեւ չաթար, օճառ, բրինձ, սուրճ, քաթիւղ եւայլն։ Անուանի վաճառականներ էին Համբարձում Թէքեան, Թուբէն եւ Աւետիս Գիւմիւշեաներ, Յակոբ Գիւմիւշեան, Յարութիւն Կիւրեան եւ արդիք Նազարէթ եւ Կարապետ, որոնք ապրանք բերել կուտային նաեւ ուղղակի Մանչեսթըր, Անգլիոյ։ Միքայէլ Այբենեան, Աւետիք Սօղոմոնեան, Մեսրոպ Շերլըմպեան, Գոմաս Քիւրքեան, Կէչիճեան Աբրահամ եւ Ղազարոս Եզրայեաններ, Ուզունեան, Պէրպեան Եզրայեաններ, Զօլպեան, Սեդրակ Երեցեան, Սաեան Մկհեան, Թուբէն Մարպարեան եւայլն։

Համնոյ մէջ գրամատուն չունէինք, եւ ընդհանրապէս այս վաճառականներուն գրամական առաքումներուն դիւրութիւն կուտային Ամերիկեան մխիթարիները։

Կային նաեւ կարգ մը գրամատէր ջղջեր, որոնք գրամ տոկոսի տալով, «աշաթներ գնելով, դիւղերէն անասուն, ցորեն, իւղ,

բուրդ եւայլն առնել ծախելով հանդիսաւ ապրուստ կը ճարէին։

ԿԱՇԻԻ ԵՒ ՄԻՒՏԱՒԱԿԻ ԴԻՐՔ.— Այս առեւտուրը բաւական պարպացած էր Համբրի մէջ։ Տառնեակ հաղարնեւոյ մարթ եւ մուչտակ կը հաւաքուէր եւ կարտաճուէր արտաքին չուկաներ։ Այս գործով կ'զբաղէին մանաւորապէս Կէչէնան եղբայրներ, Մրնչեան եղբայրներ, Աբչակ Մանկըբեան, Պօղոս Քրթրթեան, Պէրպէրեան Փանոս, Կարապետ եւ Մարկիս եղբայրներ, իսկ չատ նշանաւոր էր Համբ Աւազ էֆ։ Պատպանեան, որ հակառակ իր երկար աչքերը կոյր ըլլալուն, մանաւանդ հմտութիւն ունէր այդ արուեստին մէջ։

ՔԻՒՐԿԻՒ առեւտուրն ալ աչքառու տեղ կը գրաւէր Համբրի մէջ։ Մեծ քանակով ֆիթրէ կ'արտաճուէր Կեսարիա՝ կոչուս (թութզալ) չինելու համար։

ՄԹԵՐԱՆՈՑ.— Համբրի անուանական կեանքը գրելու պատճառն հետեւբերբրեան է յիչել նաեւ, թէ՝ Համբրն ունէր, գրեթէ, արդիական անօրինութեամբ մթերանոց մը Սիպտոց հոզմէսթիի վայրը։ Փոփոխող համբրցիներ հոն կ'տարաբէին իրենց պանիրը, իւղը, եւ այլ մթերք, գրամական որոշ վճարումով, կամ ալ տանանորվի հաչուով։ Մեծաքանակ մուտակարարներ էին Տրպատեան եւ Պահաուբեան բնտանիքները, որոնք կը հայթայթէին մթերք, մանաւորաբար Օսմանեան բանակին համար։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՃԸՆՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ ՀԱՃԸՆԷՆ ԴՈՒՐՍ

Երբ Հաճընի անհատական կեանքին չափ կը գրենք, չենք կրնար անցնել՝ առանց յիշատակելու Հաճընի վաճառականները՝ որոնք գործունէութիւն ունեցեր են Հաճընէն դուրս, մօտակայ կամ հեռաւոր քաղաքներու եւ երկիրներու մէջ։

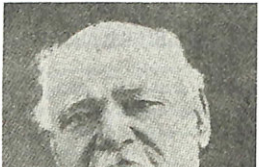
Հաճընցին առած մը ունի որ կ'ըսէ թէ՝ «Հաճընցիները թօփալ էշշէֆլիսի Հինտիսթանտա կէօրիւլմիւշ տիր»։ Իրաւ է որ, Հաճընի քաղաքին ամուլ եւ անբերրի ըլլալուն բերումովը՝ Հաճընցին իր մանկահասակ տարիքէն քաղաքէն հեռանալով կ'երթար չորս–հինգ կիւղերն ու քաղաքները իրեն համար ապրուստի միջոց մը որոնելու համար։ Անոնք հիւսիսէն՝ դէպի Եկէրէկ, Կեսարիա, Թօմարզա, Ազիզիէ, եւ Չէրքէզիներու, Աֆշարներու եւ Քիւրտերու կիւղերը, իսկ հարաւէն ու արեւելքէն՝ կ'երթային դէպի Կէօքսիւն, Ալպիստան, Թաշօլուք, Չէյթուն, Մարաշ, Հալէպ, Գաթա–Պազար, Ֆէքէ, Եէրքապան, Սիս, Միսիս, Համիտիէ, Տէօրթ Եօլ, Առաձա, Թարսուս, Մերսին եւ այլ բազմաթիւ կիւղեր ու քաղաքներ եւ հոն կը զործէին, կաշխատէին իրրեւ արհեստաւոր, եւ կամ վաճառական։ Այնպէս որ վաստհօղէն կըրնանք ըսել թէ ամբողջ կիլիկիոյ մէջ գիւղ մը եւ կամ քաղաք մը չկար, որ Հաճընցիներ հոն տեղաւորուած չըլլային իրրեւ առեւտուրի մարդ։

Բաւական կանուխէն Հաճընցի վաճառականներ սկսան՝ մանաւանդ կիլիկիոյ մայրաքաղաք Առաձայի մէջ՝ տեղաւորուիլ։ Այս Հաճընցի վաճառականներէն կրնանք յիշել հետեւեալները.

Ուզուն Օղլան Օղլու Հաճի Աբթին աղա,
Ըրըզեան Հաճի Վրդանէս աղա,
Պէքթէշեան Հաճի Միքրիչ աղա,
Ղալըճեան Մաչէր աղայի որդիները Հաճի Սիմոն եւ Գէորգ աղաները,
Սալիսեան Հաճի Ստեփան աղա,
Նազարէթ աղա Մանիսաճեան,

Հաճի Մատթէոս ազգ կէրթմէնեան եւ Հաճի ազգ Մատթէեան,

Այս Հաճընցի վաճառականները Ամասիայի մէջ հաստատուելով առհասարակ զբաղած են Մանիֆաթուրայի գործով:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱՂԱ ԿԷՐԹՄԷՆԵԱՆ.—

Ծնած է 1847 Ապրիլին, Հաճընի մէջ: Ծնողաց անունն է Աւետիս կէրթմէնեան, և Տիկին կէրթմէնեան, (Ծնեալ Յոհաննէս Քիւվլիեան): Նախնական կրթութիւնը առացած է Սուրբ Գէորգի Եկեղեցի զպրոցին մէջ, Պարոն Տէր Պետրոս Քահանայի ժամ: Մանուկ հասակէն կը մնայ այր եւ կը մտնէ առեւտրական կեանքին մէջ: 1880–ին կը փոխադրուի Ամասիա: 1900–ին կը տեղի փոխէ Շապհանդխտ եւ անկէ Ամերիկա, ուր կը մնայ 9 տարիներ: Վերադարձած Հաճընի 1909–ին: 1910–1915. տարած է շարք մը կառավարական պաշտօններ: 1912–ին ընտրուած է Ամասիայի Կառավարչական Խորհրդոյն: 1915–ին ընտանեօք աքսորուած եղած է Չալէպի կողմը, Մկրտիչ բռնած Արար գիւղը: Զինադադարէն յետոյ Ժամանակ մը կեցած է Ամասիա, եւ ապա գիւղերէ եւ յետոյ ընտանեօք փոխադրուած է Փէհլեւիա, ու մնած հոն մինչ Ծերութեան մէջ, 1938–ին:

Ասոնցմէ յետոյ ուրիշ բազմաթիւ Հաճընցի վաճառականներ եւ առեւտրականներ հաստատուած են Ամասիա, որոնց կարգին են հետեւեալները,

Եփրեմ եւ Հաճի Յարութիւն՝ բամպակի առեւտուր,

Կիպրեան Յարութիւն եւ որդիք՝ մանիֆաթուրա,

Սէֆէրեան Սարգիս՝ մանիֆաթուրա,

Քէչէլիեան Յակոբ՝ մեծաքանակ եւ մանրավաճառական մանիֆաթուրա,

Գայեան Տէօլէմ՝ կերպասեղէն,

Ղըրմէեան Սիմոն՝ մանիֆաթուրա,

Մատճուեան Կարապետ՝ մանիֆաթուրա,

Ռուբէն Գըրգեաբեան՝ մանիֆաթուրա,

Փիլիկեան Հաճի եւ Մանուկ՝ բամպակի գործ եւ ապրանքատարութիւն,

Ղալըմեհան Սիմոն եւ Փէոզ՝ բամպակի գործ եւ մանիֆաթուրա,

Գրիգոր Յովհաննէսեան՝ բամպակի առեւտուր,

Մեսրոպ Տաթէեան՝ մանիֆաթուրա,

Կարապետ Մոմոեանեան՝ ապխարիչ,

Մխաք Մոմոեանեան՝ գուլպայագործ,

Զոմպաթեան Յակոբ՝ մանիֆաթուրա,

Գարագաշերի մէջ ալ Հաճընցի աչքառու վաճառականներ կային, որոնցմէ են հետեւեալները.—

Տիմոեեան Թորոս եւ Նազարէթ եղբայրներ, բամպակի եւ մանիֆաթուրայի վաճառականներ,

Եղիչէ Քէլլիկեան՝ մանիֆաթուրա,

Մախեան Եղրարք՝ մանիֆաթուրա,

Մեբոնի մէջ ամէնէն աչքառու Հաճընցի վաճառականներն էին Փանոս ագա Մուչեան, որ կ'զբաղէր բամպակեզէնով, մանիֆաթուրայով եւ նամանաւանդ նեբածուքեամբ,

Գրամեան Եղրարք՝ մանիֆաթուրայով,

Քէամէնեան Եղրարք՝ ապխարիչայով,

Մխաք Էֆ. Քէչիչեան՝ բամպակի գործով։

Տարոնի մէջ կային Էլլէկեան Եղրարք, որ կ'զբաղէին մանիֆաթուրայով եւ ապխարիչի գործով։

Սիսի մէջ գլխաւոր Հաճընցի վաճառականներն էին՝

Քէչիճեան Եղրարք, որ կ'զբաղէին մանիֆաթուրայով,

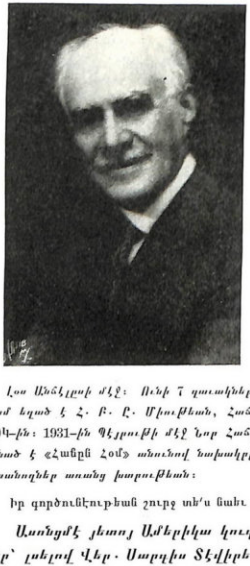
Պալասեանեան՝ մանիֆաթուրայով,

Հաճի ագա Ձէրձէեան՝ մանիֆաթուրայով։

Ժամանակի ընթացքին, Ամերիկեան միսիոներներուն Հաճընի հաստատուելով՝ հետզհետէ Հաճընցիներուն աղբեր բացուած է ուրիշ հորիզոն մը եւս, որն է Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները։ Ամերիկա եկող առաջին Հաճընցին եղած է Բարեզ Գօճուշեան, 1883–ին, որմէ յետոյ, 1884 թուականներուն Հաճընի առաջին Բողոքական Եկեղեցւոյ Հովիւը՝ Վեր. Սարգիս Տէվիթեան իր եղբօրը Վարգան Տէվիթեանի հետ կուգան Ամերիկա եւ կը մտնեն Օպէրլին Գոլէճը ուսանելու համար, ու երեք տարի հինգէ յետոյ կը վերադառնան Հաճընի։ Երբ 1895–ի աւերները բազաբական հորիզոնը ի'սկսի մթագնել, Վեր. Սարգիս Տէվիթեան իր հովուական պաշտօնը ձգելով ընտանիքով կը գաղթէ Ամերիկա եւ կը հաստատուի Փիլատէլֆիոյ, նիւ Եորք, եւ յետոյ Ամերիկա կը բերէ իր փեսան՝ Կոստանդին Կէրմէնեանը իր ընտանիքով՝ 1896–ի աւերները։ Ասոնք անմիջապէս իրենց գործի մարդ՝ ի'սկսին Ափրելեան Գործի վաճառականութեան եւ ժամանակները չաս նպաստակայարմար գտնելով կը յաջողին եւ

մեծ հաբատութեան տէր կը դառնան։ Իսկ յետոյ ի՛նչպէս, կողմնակի անչարժ կալուածքի զործով ալ զբաղիլ։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԿԻԲՐԻՄԻՆԵԱՆ.— Ծնած է 1863. Ցուլիս 15–ին, Համբրի մէջ։ Ծնողաց անունն է Ասեաթ եւ Յոհաննէ Կէրիմէկեան։ Որբ մնացած է երեքամեայ եղած տարին։

Բնտանեկան անցուկ պարագաներու պատճառով չորս տարի միայն նախակրթարան չյաճախած է։ Մինչեւ 20 տարեկանին կը մնայ Համբրի, յետոյ կը փոխադրուի Ասանա։ 29 տարեկանին ի՛նչպէս նշանած Օր. Քրիսթինէ Տէվիրեանի հետ։

1895–ի կոտորածներուն պատճառով ներքաշեալ ծանրապէս վրնասուելով՝ 1896–ին զաղթած է Ամերիկա եւ հաստատուած Փինքհէմթըն՝ իր ընտանեօք։ Հոն կեցած է 22 տարիներ, զբաղելով զործավատութեամբ եւ անչարժ կալուածքի զործակալութեամբ։ 1918–ին փոխադրուած է Փէնսէթհոն, հոն կրկին զբաղելով քէ՛ զործավարութեամբ եւ քէ՛ անչարժ կալուածներու առեւտուրով։

1923–ին զործադրծութեան ընդարձակ վաճառատուն մը բացած է Լօս Անճելըսի մէջ։ Ունի 7 զաւակներ, երկու մանչ եւ հինգ աղջիկ։ Անդամ եղած է Հ. Բ. Ը. Միութեան, Համբրի Հայրենակցական Միութեան եւ Հ.Օ.Մ.–ին։ 1931–ին Գէյրութի մէջ նոր Համբր Ատրի մը հիմը զրած է, եւ հոն չհիմած է «Հայեցի Հօմ» անունով հախակրթարան մը, ուր ի՛ւսանին երկսեռ ուսանողներ առանց խտրութեան։

Իր զործունէութեան շուրջ տե՛ս նաեւ Հաճընցիներ Գէյրութի Մէջ գլուխը։

Առանցմէ յետոյ Ամերիկա կուգան բազմաթիւ այլ Համբրցիներ՝ լսելով Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի եւ Կոստանդին Կէրիմէկեանի յաջողութիւնները· ասոնց բոլորն ալ, զրեթէ, կը հաստատուին Փինքհէմթըն, Սիրէքիւզ, Բաէֆֆըլը եւ Ֆօսթոն քաղաքներուն մէջ։ Առանցմէ չատեր ի՛նչպէսին կօչիկավաճառութեամբ, ներքնազործութեամբ, մաքրելու եւ արտուկելու զործով, մանր առուծախով եւ պղտավաճառութեամբ, իսկ հետեւեալ Համբրցիները կը մտնեն արեւելեան զործի վաճառականութեան մէջ.—

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ՝ Ամերիկա գալով՝ Միրաքիւղի մէջ առեն մը գործարան գործելէ վերջ փոչ մը գրամ կը խնայէ: Ետոյ ի՛սկսի Արեւելեան գործի վաճառականութեան, կղզիանկի ըլլալով՝ անչարժ կալուածքով: Երկուքին մէջ ալ կը յաջողի: 1920 թուականներուն կը փոխադրուի Լոս Անճելըս, հոն կը հիմնէ մեծաքանակ ու փոքրաքանակ Արեւելեան գործի վաճառատուն: Այժմ Փիլիպպոսեան Տունը կը գեկավարէն իր որդիները՝ Վահան, Տիրան եւ Լեւոն: Տիար Փիլիպպոսեան Գէյրութի նոր Հաճըն առնելի կառուցման մէջ ալ բաժին ունեցած է: Այդ մասին տե՛ս, Մաս Ե., Հաղբացի Գաղթականներ Միւրիոյ Մէջ Գլուխը:

ՍՏԵՓԱՆ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ՝ Ամերիկա եկած է 1908–ի առաջներէն եւ ժամանակ մը իր հօրեղբօր՝ Յարութիւն Փիլիպպոսեանի քով աշխատելէ յետոյ սկսած է իր առանձին վաճառատունն ունենալ, որ այժմ Նիւ Եորքէն մինչեւ Քալիֆորնիա ունի գործի վաճառատուններ շղթայ մը:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԱՂԻՍԻԱՆԼԵԱՆ՝ Ամերիկա եկող առաջին Բուժքույրն է, որ Օպերնի կողմերը զորքի վճառահանութեամբ զրաղած է երկար տարիներ։ Այժմ զործէ քաշուած է տարիքի բերումով եւ կ'ապրի իր ընտանեօք Պրոքլին, Բալիճորնիոյ մէջ։

ՆԱՒԻԳ Վ. ՏԻՎԻՐԵԱՆ։— Ծնած է Հաճըն, 1885–ին։ Իր նախնական ուսումը առացած ազգական զպրոցներու մէջ, եւ 1903–ին չրջանաւարտած է Հաճընի Ակագեմիային։ 1903–1904 կը յաճախէ Ազթամարի Կեդրոնական Վարժեանը։ 1907–ին կը մեկնի Ամերիկա։ 1908–1910՝ կը յաճախէ Էմէրսընի Ինքընաներ Գալէճը, Ոփերնկֆիլտի մէջ, եւ 1910–1912–ին ալ կը մտնէ Տարթմուտ Գալէճը ու կը չարունակէ իր ուսումը։

Ամուսնացած է եւ կ'ապրի զորպամասուհեակեմբ՝ Բալիմորը, Նիւ Եորքի մէջ։

ՐՈԳԻՐԻ Վ. ՏԻՎԻՐԵԱՆ։— Չրջանաւարտած է 1905–ին՝ Հաճընի Ակագեմիային։ Ամերիկա կը հասնի 1908–ի սեպտեմբեր եւ իր հօրեղբօրը՝ Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի զործին մէջ ժամանակ մը մտալ չկաց կ'ուզի ասանձին զործի։ Այժմ հաստատուած է Բալիմորի մէջ իրրեւ առողջապահ Հայ զորդի վճառահան։ Ամուսնացած է։

ՄԱՀԿՈՒ ՔԷՇԻՇԵԱՆ՝ Արդին Քաղաք Ագա Քէչէչեանի։ Նախնական ուսումը առացած է Հաճընի Ակագեմիային մէջ եւ ետկ ուսած է զեղագործութիւն՝ Գէյքըրի Ամերիկեան Համալարանին մէջ։ 1921–ին Ամերիկա զալով կը հաստատուի Ուաչինկթըն, (Տէսթրիքթ ոք Քոլոմպիա, Միացեալ Նահանգներ) եւ ունի առողջապահ զորդի վճառասուն մը։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՔԷՇԻՇԵԱՆ։— 1908–ի սեպտեմբեր Ամերիկա կուգայ։ Ժամանակ մը կ'զործի այլեւայլ զործերով, եւ յետոյ կը բանայ արեւելեան զորդի վճառասուն՝ Եոմիքթոյի մէջ։ 1921–էն յետոյ իր եղբայրներն ալ Ամերիկա զալով միասին բացած են մեծաթանակ արեւելեան զորդի զործ մը Նիւ Եորքի մէջ։

ՍՈՒՐԻՆ ՔԷՇԻՇԵԱՆ։— Հաճընի անուանի չեսոյ՝ 1921–ին՝ Ամերիկա եկած է, եւ այժմ զորդի մեծաթանակ վճառասուն ունի՝ Նիւ Եորքի մէջ։

ՅՕՐԾ ՏԷՊԷՅԵԱՆ։— Եոմիքթոյի մէջ զորդի վճառական է։

ԱԼՊՍԱՐԵԱՆ։— Նիւ Եորքի մէջ զորդի վճառական է։

ՅՕՐԾ ՀԱԼԱՅԵԱՆ։— Պինհէմթընի մէջ զորդի վճառական է։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԷՇԻՇԵԱՆ։— 1923 Քառականէն չեսոյ Ամերիկա զալով Նիւ–Եորքի մէջ բացած է մեծաթանակ զորդի վճառասուն մը։ Ապողջութեան բերումով այժմ զործէ քաշուած՝ կ'ապրի Պրուքլին, Նիւ Եորքի մէջ։ (Տե՛ս, կենսագրականը՝ Հաճընի Ցեմետական կեսմէթը Գլխուն ներքեւ։)

ՄԻՀՐԱՆ ՍԱԼԻՄՍԵԱՆ և ԱՐԱՄ ՍԱԼԻՄՍԵԱՆ եղբայրները Ամերիկա եկող առաջին Հաճընցիներէն են, որոնք Ալպնի Նիւ Եորքի մէջ զորդի վճառասունեամբ զրաղուելէ յետոյ եկած ու հաստատուած են Լոս Անճելըսի մէջ՝ 1920 Քառականներուն։ Ժամանակ մը առանձնապէս զորդի վճառասուն մը ունէին Լոս Անճելըսի մէջ։ Այժմ կ'զրաղին անշարժ կալուածքով եւ այլ զործերով։

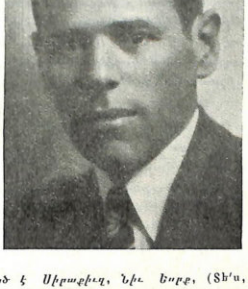
ՄԱՆՈՒԿ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ։— Ամերիկա եկող առաջին Հաճընցիներէն մէկն է։ Ժամանակ մը Տիթրոյթի կողմերը զորդի վճառահանութեամբ զրաղելէ յետոյ այժմ հաստատուած է Սան Տիէկո, Քալիֆորնիա։ (Տե՛ս, կենսագրու–

թիւնը Բոդոհականութեան Մուտքը Հանինդ Մէջ Գլխուն Նեբքեւ)։

ՁԱՄԲԵՐԹՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔՆԵՐ.— Ծնունդով Բաժլուցի են։ Ամերիկա եկած են կանուխէն եւ հաստատուած՝ Պինկհէմթըն ու Էվժայրա քաղաքները՝ իրբեւ գործի վաճառականներ։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԻՐԹՄԻՆԵԱՆ.— 1920 Թուականներուն Ամերիկա գալով կը մտնէ իբր Հօրեղբօր՝ Կոստանդին Կիրթմինեանի վաճառատունը։ Այժմ հաստատուած է Սան Թրանսիսքոյի մէջ եւ ունի յատկ գործի վաճառատուն մը։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԹՈՐՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— Հաստատուած Բաչխաքըր, Նիւ-Եորք։ Ունի տառչնակարգ գործի վաճառատուն։

ԱԻԱԳ ՄԵՒԱԿԵԱՆ.— Նախնական կրթութիւնը ստացած է Համրնի Ակադեմիային մէջ եւ յետոյ յաճախած է Գանիայի Ճէնանեան Գոլէճը, ուսկից շրջանաւարտ եղած է։ 1920 Թուականին Ամերիկա եկած ու ժամանակ մը Բոստընի Փիլիպսեանի վաճառատունը գործած. յետոյ ձեռնարկած է առանձին գործի։ Այժմ հաստատուած է Ֆիլիբրա, Աբինգտոն։ Ունի տառչնակարգ վաճառատուն։ Ամուսնացած է Փոսթ. Հայկազեանի դստերին հետ։ Ունի երկու մանչ զաւակ։

ԵՓՐԵՄ ԱԿՃԱՆԵան՝ հաստատուած է Սիրաքիւզ, Նիւ Եորք, (Տե՛ս, կենսագրութիւնը Հանինդ գաւառաբարեան տակ)։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԱՐՏԱՂԱՆԵԱՆ՝ հաստատուած է Տալաս, Թէքսաս։

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՁՃԵԱՆ.— Նախնական ուսումը ստացած է Համնոյ Ակադեմիային մէջ եւ յետոյ յաճախած է Գանիայի ճէնանեան Գոլէճը, ուսկից շրջանաւարտ եղած է՝ 1914-ին։ 1920-ին Ամերիկա եկած եւ մտած գործին մէջ։ Այժմ հաստատուած է Նիւ Օրլէընզ, Լուիզիանայի մէջ։ Ամուսնացած է եւ ունի մանչ մը եւ աղջիկ մը։

ԼԵՒՈՆ ՕՂԼՈՒԻԵԱՆ՝ հաստատուած է Շարլոթ, Նորթ Քարոլինա։

ՎԱՐԱՆ ՇՈՂՈՔՄԵԱՆ՝ հաստատուած է Մէմֆիս, Թէնեսի։

ԼԵՒՈՆ ՄԵՒԱԿԵԱՆ՝ հաստատուած է Ալպըքըրգ, Նիւ Մեքսիքօ, եւ կ'ըզբաղի գործի գործով։

ՅՕՐՃ ԱԼԱՐԵԱՆ՝ հաստատուած է՝ գործի գործով՝ Ափհամպրա, Քալիֆորնիա։

ՊԵՏՐՈՍ ՇԱՐԵԱՆ՝ գործի գործով կ'զբաղի։ Հաստատուած է Աթլանթա, Ճորճիա։

ՎԱՀՐԱՄ ՐԷՃԻՊԵԱՆ՝ հաստատուած է Տարսս, Թէքեան։
ՍԵՂՐԱԿ ՀԱՄՏԱՀԵԱՆ, ՄՈՒՐԱՏ ՇԻՂԻՐՃԻԵԱՆ եւ ՀՐԱՆԴ ՍՈՂՈՄՈՒԵԱՆ
Ընկերութիւնը՝ հաստատուած է Լոս Անճէլըս, Քալիֆորնիա։
ԱՐԱՄ ՊԱԼԵԱՆ՝ հաստատուած է Փօթլէնտ, Օրէկոն։
ԱՐԱՄ ՊԱԼԵԱՆ՝ հաստատուած է Օպըրն, Նիւ Եորք։
ՅԱՆ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ՝ հաստատուած է Տէնվըր, Քօլօրատօ։

Այս վաճառականներէն գատ բազմաթիւ Հայերնիք կ'գրաւին այսօր Միացեալ Նահանգներու, Հարաւային Ամերիկայի, Մեքսիոյ, Ճուանտանի եւ Ֆրանսայի ամէն կողմերը այլեւայլ գործերով եւ արհեստներով, ինչպէս նպարավաճառութեամբ, պաղպաղակաուութեամբ, դերձակութեամբ, կօշկակարութեամբ, արուեստի գործ լուսով եւ նորոգութեամբ, հիւանդապետութեամբ, ճարտարապետութեամբ, անշարժ կալուածի առ ու ծախով եւ այլ անհամար գործերով։

Կ'իմանանք թէ՝ Հարաւային Ամերիկայի Հանրապետութեան մէջ կան բաւական թիւով վաճառականներ եւ գործարանատէրեր՝ Պուէնոս Այրէսի եւ Պրագիլիոյ մէջ։ Սակայն, գժբախտաբար մեր կոչին չկրնալով պոհացում առնալ միայն հոս կը յիշատակենք հետեւեալները։

Պուէնոս Այրէսի մէջ կօշիկի գործարան ունին Գ. Գ. Երուանդ Քաբամեան (կամ Գրիգոր Աճարեան), Սեդրակ Զագեան, Ղազարոս Ապտանեան, Ահարոն Թրլեմեան, Մկրտիչ Գէլլօրեան. գոհարավաճառ՝ Աւետիս Թուլումճեան։ Սահակ Պաղչեճեան՝ մեծաքանակ պաղպաղակաուութեան գործով, իսկ Մեսրոպ Տատրեան՝ եւ Յովհաննէս Թերզեան կ'գրաւին մանիֆաքուրայով։

Մօնթէվիտէօ, Ուրուկուէյի մէջ Համբարձում Պալեասըզեան կ'գրաւի մանիֆաքուրայի գործով եւ Ձիվան Գրիգորեան ունի մեծաքանակ նպարավաճառատուն։ Գէորգ Շերբրեճեան ունի կօշիկի գործարան Փարակուէյի Ասունիօն քաղաքին մէջ։

Իսկ Պրագիլիոյ Համբրգի վաճառականներն են Պետրոս Զալեան, որ կօշիկի գործարանատէր է Սան Փաւլօի մէջ։ Երուանդ Թոփճեան՝ կօշիկի գործարանատէր Սան Փաւլօ։ Արամ Սէքճեան՝ կօշիկի գործարանատէր Սան Փաւլօ։ Յովհաննէս Պուրճեան՝ վաճառական է Րիօ Գրաբօ։

Կը ցաւինք, որ հոս ունչի տեղ պիտի չկրնանք յատկացնել արտասահմանի Համբրգի այլ առեւտրականներու եւ գործատէրերու համար, որոնց մասին մանրամասն պրուած են գրքին հատոր Ե.-ին մէջ։

ՀԱՃԸՆԻ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՈՒ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

Ի՛նչ գեղեցիկ էր մեր ծննդավայրը, եւ նահապետական ի՛նչ ապրուստ սովորութիւններ ու աւանդութիւններ ունէր։

Անդնահատելի ժառանգութիւն մը կը կազմեն այդ աւանդութիւնները մեզ համար։ Ի՞նչպէս կարելի է մոռացութեան տալ զանոնք։

Հայաբամականներու կենցաղն ու բարքերը, սերունդներու դարաւոր ապրումներն են խտացած այդ սովորութիւններուն մէջ, եւ աւանդական հանդիսաւոր ծեսականութիւններուն տակին անոնք երեսան կուգան մեր աչքերուն առջեւ, ինչպէս հայելիի մը մէջ։

Փոդովուրդի մը ամբողջ անցեալն ու ներկան, իր առաքինութիւններով եւ արատներով, յաղթանակներով ու ողբերգութիւններով, պատկերացած կը գտնենք իր աւանդութիւններուն եւ սովորութիւններուն մէջ։ Եւ ամենեւին պատահական երեւոյթ չէ, երբ ժողովուրդ մը կը նուիրագործէ իր այդ աւանդութիւնները՝ մասնաւոր ծեսեր յատկացնելով անոնց։ Որովհետեւ այդ կերպով ան կը ցուցադրէ իր հոգեկան նեբքնաշխարհը։

Մեր պաշտելի ծննդավայրն ալ ունէր իր հոգեկան առանձնայատկութիւնները հարազատօրէն պատկերացնող սովորութիւններն ու ծեսականութիւնները։ Ցաւալիանք պատկերացնել զանոնք։

1·— ՀԱՃԸՆԻ ՀԻՆ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ՈՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՐՔԵՐԸ

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՅԱՐԳԱԼԻՐ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆԸ·— *Այս մասին Մարտիրոս Սէքսէհեան կը գրէ·*

«Հաճընցիներուն կեանքը նահապետական էր։ Անոնք կը յարգէին իրենց կրօնականները եւ մեծերը, եւ անոնց հետ կը խօսէին ամօթխածութեամբ եւ ակնածանքով։ Յոռնարհելով կը

բարեւէին զանոնք եւ կը համբուրէին անոնց ձեռքերը։ Կ'անապատին անոնց խրատներուն եւ չէին ըմբռնած անոնց արդիւնք բանէրուն դէմ։ Վերջապէս կը հետեւէին այն բոլոր կրօնական ու ընկերական սովորութիւններուն եւ աւանդութիւններուն, որոնք անոնց սերունդէ սերունդ փոխանցուած էին իրենց պապերէն։

«Կանայք երկի մարդոց դէմ այնչափ ամչկոտ եւ յարգալից էին, որ նոյնիսկ երկի մարդոց բարեւ տալը ամօթ կը սեպէին։ Երբ երկի մարդիկ անոնց բարեւ տային կինները իրենց գլուխները կը խոնարհեցնէին եւ ձեռքերնին կը դնէին իրենց կուրծքին վրայ երբ նշան անոնց բարեւը ընդունելուն։ Իսկ երբ իսկական սեռը իրարու հանդիպէին իրարու բարեւ տալու սովորութիւն չունէին, այլ անոնց սովորութիւնն էր իրարու որպէսզութիւնը հարցնել փոխան բարեւի։

«Աղրվելուած էր նաեւ կիներուն խօսիլը իրենց կեսուրին, կեսրայրին, էրկանը եղբօր, քոյրերուն եւ ազգականներուն, նոյնպէս անծանօթ մարդկերու հետ։ Անոնց հարցումներուն պըլթի չարժումներով կը պատասխանուէր։ Աւրկա թէեւ մէկ կողմէն կը կաշկանդէր անոնց ազատութիւնը, մեւս կողմէն այսպիսի նահապետական սուենիրու մէջ տասնքը կ'տանէր շատ մը գործուածութիւններու, կազ ու խրխնելու եւ ընտանիքին դարձերը կ'ընթանային սիրով ու համերաշխութեամբ։

«Կանայք թէ՛ էրկանը եւ թէ տան մեծերուն հետ չէին ճաչեր միասեղ, եւ անոնց դէմ բան մը ուտելը եւ կամ ջուր խմելը ամօթ կը սեպուէր»։

ՀԱՃԸՆԳԻՆԵՐՈՒ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ — Հաճընցիները չափազանց հիւանդ էին, այնպէս որ ոչ թէ միայն ծանօթներն ու ազգականները կը հիւանդանէին, այլ օտարներն ու անծանօթներն անգամ յաճախ սիրով կը հիւանդանէին տուներուն մէջ, եւ այս էր պատճառը թէ ինչու հին տուները մէկ խաղ գտա գոյութիւն չունէր Հաճընց մէջ որեւէ պանդոկ եւ կամ հօթել։

Հաճընցիներուն հիւանդասիրութիւնը այնքան աչքառու եղած է, որ օտարներն անգամ այդ մասին կը վկայեն։ Մերրիի Ուղեցոյցին մէջ Հաճընցիներուն քաջ եւ հիւրասէր ըլլալը կը յիշատակուի։

(Տե՛ս, Murray's Hand Book, Turkey in Asia, p 434, London, John Murray, Albemarle St., 1871, 492 pp)։

Հաճընցիներ ունէին բարեսիրական սովորութիւններ եւս։ Այս մասին Վեր. Սամուէլ Բէճէպեան կը գրէ ։—

«Առանցքէ մին էր «Ուլիշ»ը։ Դրացիներուն կերակուր եւ ուտելիք պրկելու սովորութիւնն էր ան։ Մամիկս, մեծ մայրս, մայրս, հարսնուկս եւ քեռկինս՝ «ուլիշ» կը պրկէին դրացիներուն։ Մենք մեծ հաճոյք կը պայմնք դրացին կերակուր տանելէ։ Դրացիին բաժին մը հանել, կարծես կրօնական պարտականութիւն մը կը նկատուէր։ Իրենք կուշտ եւ դրացին սոված խորհիլ կրնանք անհանգիստ կ'ընէր։ Ուրիշը, դրացին եւ աղքատը խորհելու գաղափարը չատ յառաջ գացած էր անոնց մէջ։ Կ'ըսէին թէ երբ կերակուրին հոտը դրացին երթայ, անոնք «ումմիշ» կ'ընեն (կ'ակընկալեն) եւ եթէ կերակուրէն չի համտեսեն, հիւանդ կ'ըլլան։ Կերակուր ուտելու առեն երբ մէկը ներս մտնէր, կը պնդէին որ դոնէ համը նայի։ Եթէ եկողը ծծկան մայր կամ հիւանդ ըլլար, պէտք էր որ կերակուրէն համը նայէր։

«Ունենալ կրնար երբ այցելութեան երթայիր, ոտդ եւ հիւանդնեղուն բան մը տալու սովորութիւնը ունէին։ Կաոր մը շալօֆ կամ ճնպխօտ, ճանկ մը չամիչ, թուղ մը կամ ընկոյզ մը կուտային։ Տղաք մեծ յոյսով կը քաուէին անոնց քովը բան մը առնելու յոյսով։ Հաճընցիին զործատուրը եւ համբորդը իրենց կերակուրները միևակ ուտելէ հաճոյք չէին առներ։ Եթէ ընկերը պաշար չունէր, իր պաշարը անոր հետ կը բաժնէր։ Եթէ պաշար ունենային, մէկ կամ երկու միասին կ'ուտէին։ Դպրոցի մէջ ալ, ճաշի առեն, ունեցածնիս մէկտեղ դնել եւ միասին ուտել կը սիրէինք։ Ազգասը եւ մուրացկանը ձեռնունայն եա դրկել մեզը կը սեպէին։ Ազգասա դասակարգէն երբ դրացիներէ բան խնդրէին, ասանը ամենապտիկ տղան կամ աղջիկը կը դրկէին, որ գալով «մայրս բաա ըէ»ով կը սկսէր եւ կը խնդրէր։ «Մայիս պծեղ մը մռնսը կ'ուզէ»։ Կամ, «գօղ մը մակօյթ, պտեղ մը օղ, ճօնկ մը էլիչ, կօթ մը ջուշ, կուլ մը զինի, փէչ մը շաճօղ, լեապ մը հօց, տուլպօղ մը էշդ, խանճառղ մը, փխոցու մը», եւայլն։

«Փոխառութեան սովորութիւնը ընդհանուր էր։ Ունեցողը չունեցողին կուտար։ Հաճընցին ինչ որ ունէր, ազգական եւ դրացիները փոխ կ'առնէին ու կը զործածէին։ Շատ անգամ կահ կարասիներ եւ զործիքներ առնէ առեն կը չրջէին։ Էշը եւ ձին անգամ փոխ կ'առնէին։ Հագնելիքներ եւ ոսկեմանններ մի քանի ընտանիքներու հասարակաց սեպհականութիւն կ'ըլլային։ Հարսնիքի փայտ երթալու համար անասուններըը իրարու կուտային։ կամ բաբեկամներ անասուններու հետ մէկտեղ փայտի կ'երթային ամուսնացող բարեկամին օգնելու նպատակաւ։

«Պղտոր խաչելու առեն աղջիկները օգնութեան կ'երթային ջուր կրելու եւ փռելու համար։ Այդկերպի եւ ուրպ եղելու առեն իրարու օգնութեան կը վազէին։

«Մեռելը թաղելու համար մեռելթաղի սկսք չկար: Ազգականներ եւ գրացիներ սերտով կը կատարէին այդ ծառայութիւնը: Օրերով սպասը ընտանիքին կերակուր կը բերէին եւ գործական ցաւակցութիւն ցոյց կուտային: Ջախտաս եւ նշանաւոր ազնիկներ՝ տաք օրերուն պատ ջուր կը բերէին ապրելէն, եւ տունը գալու տան եթէ տարբերտ մէկը ջուր պահանջէր սերտ կուտային: Երբեմն ապրելը կա երթալու կ'տանջուեր: Հարսնիքի վայրը երբ փողոցներէն կ'անցնէր, փայտ մը գողնալ ազիկ բան մը կը նկատուէր: Այդ պատճառներէն մէկու կ'օգտուէին մեծ ու պզտիկ»:

ՀԱՃՈՅՈՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՈՒ ԴՐԱՑԻԱԿԱՆ ՑԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ — Այս մասին, կրկին, կ'եր. Սամուէլ Բէնէպեան կը գրէ.

«Հաճնոյ ընտանեկան, արհեստագիտական, խնամիական եւ դրացիական յարաբերութիւնները խիտ հետաքրքրական եւ անոյշ էին: Ամէն մէկ տան անտեսի բերդ մըն էր: Ընտանիքին անդամները իրարու չէին ու անբաժանելի կապով կապուած էին: Ընտանեկան զգացմունքները եւ դժուարութիւնները զգայի էին ու զգոնի կը լուծէին: Ընտանիքին անունին ու պատուոյն վրայ նախանձախնդրութեամբ կը հսկէին: Տան մէջ պատուոյ տեղը կը զբաւէին մեծ մայրը, մեծ հայրը, մեծ տղան, մեծ հարսը: Տղաք ու աղջիկներ իրենց մեծերուն եւ ծնողաց կը հնազանդէին: Մեծերը երբ ներս մտնէին, տաքի վրայ ելլել եւ անոնց տեղ տալ, անոնց առջեւ լուռ կենալ, կամ քիչ խօսիլ, անոնց ձեռքերուն ջուր տալ, եւ անոնց հետ միշտ յարգանքով վարուիլ տղոց ու աղջիկներուն սրբազան պարտականութիւններն էին:

«Տան մէջ եւ դուրսը պարկեշտութիւն, ամօթխածութիւն եւ համեստութիւն նախնական եւ կարեւոր առաքինութիւններ էին:

«Տղոց ու աղջկանց մեծցոյցը հաճոյքը եւ ժամանցը տան մէջ կ'ըլլար: Աղջիկները մանաւանդ, տունէն ու բակէն դուրս շատ քիչ անգամ կը տեսնուէին: Ձմեռ կէշերները երբ մայրեր ձեռագործով ու տնական գործով կը զբաղէին, պղտիկներ խաղալով ու խնդալով, հանելուկ ու պատմութիւններ լսելով, եւ դաս սորվելով կ'անցնէին:

«Երբ աղջականները դիրար այցելէին՝ տղոց օրը կը ծնէր: Դուրսը հաճոյքի հրապոյր չկար անոնց համար: Մեծերուն, երթեւեկներուն, մանաւանդ, տղայոց հանդէպ զուրկութիւնքը շատ զգոյշ էր: Մեծ մայրեր ու մայրեր՝ «զատատ առնուս», «մատոզիդ նում» (մատաղդ ըլլամ), «ճամբոդիդ մեռնիմ», «պէշիդ սիդեմ», «սեւ էչիդ սիդեմ», «մազեիդ սիդեմ», «հոգուս

մէջը», «էջմիա լիսը», «հուզուս կտուէլը», «խասօպիս», *ըսելով իրենց ակրը կը յայտնէին*։

«Ազօթքին նշանքան սիրալիր կ'ըլլար։ «Հող ճանկես, ոսկի դառնաս»։ «Ճանաչ ու կայմիյ դազդ մը նուս», «ցռվ չխեսնուս», «ձառիդ կանչէ», «մույուիդ խսկնակէ», «աս հին հագդ ալ նոյ», (*աս հին հագար ալ նար*), «օճօխիդ վառի», «մէկ բայձի վույօ հալիվույնէֆ»։ «Էչմիդ լիս», «պոհոտութիւն ու հիւանդութիւն չիտխնուս»։ «Ասլօձ օխնէ» *խօսքերը չատ անգամ կը լսէիր անոնց բերնէն*։

«Ազգականներու իրարու հետ յարաբերութիւնը սերտ ու քաղցր կ'ըլլար։ Երիտասարդ աղջիկ ու տղաք անձանօթ ընտանիքի տղոց ու աղջիկներուն հետ չէին կրնար յարաբերիլ։ Հարսնիքի, բարեկենդանի առեն, եւ եկեղեցիի մէջ միայն առիթ կ'ունենային»։

ԿՆՈՒՆԵՔԸ — *Երբեան ծնելուն պէս, ծնողաց առաջին պարտականութիւնն էր՝ առաջին չաբթուան մէջ գայն կնքել տալ։ Ուստի մանկաբարձ կինը երբեան վաթթելով կը տանէր գայն եկեղեցին իր կնքահօրը հետ, ուր մանուսւոր քահանայի մը միջոցաւ երբեան մկրտուելով անոր կը տրուէր բաղձացուած անունը*։

Ցետոյ երբեան տուն կը բերուէր յատուկ երգեցողութեամբ քահանային, բարեկամներուն եւ կնքահօրը ընկերակցութեամբ։ Քահանան՝ կնքահօրը պիրկը գտնուող երբեան առնելով՝ կը տանէր իր մօր անկողինը եւ կը յանձնէր գայն անոր եւ աղօթելէ յետոյ կը մնար հիւրասենեակը։ Հոն ամբողջ բարեկամներ կը վայելէին մանուսւր պատրաստուած ճաշը եւ անկէ յետոյ մանկաբարձ կինը կը բերէր աման մը անուշեղէն կնքահօր առջեւը, կնքահայրը գայն առնելով ամանին մէջ կը ձգէր դրամական նուէր մը եւ այդպէսով կը բաժնուէին։

Շատ յատկանշական է, որ առնամայրը (ծննդաբերը) ըստ սովորութեան, երբ կը հանդիպէր կնքահօր, չէր խօսէր անոր հետ, այլ միայն կը համբուրէր անոր ձեռքը։

ՆՇԱՆՏՈՒԻՔԸ — *Երբ աղջիկ մը 14–15, եւ տղայ մը 16–20 տարեկանի հասնէր, անոնց ծնողքները կը մտահոգուէին զանոնք կարգելու համար։ Ծնողք՝ զանոնք կը նշանէին այդ տարիքին եւ կամ անկէ առաջ, մինչեւ անգամ կը գտնուէին ծնողքներ, որոնք տակաւին օրօրոցին մէջ գտնուող մանուկները իրարու հետ կը նշանէին իրրեւ պէշիֆ էֆէնտի։ Երբեմն ալ տղուն մայրը՝ աղջկան մը ծնած օրն իսկ՝ երթալով այդ աղջկան բերանը չաքար կը քսէր, ի նշան իր մանչ զաւակ եւ կամ թոռնիկին իրրեւ հարսնցու*։

Ջախչախ տղայ մը եւ կամ աղջիկ մը առանց իրենց հօր եւ մօր կամքին կարելի չէր, որ իրենց ուզած ուեւէ մէկուն հետ նշանուէին կամ կաթուածէին, նոյնիսկ անոր խօսքը ընել կամ այդ մասին փոխադարձաբար յայտնել կամ իրարու հետ ախտահաղորդել:

Ծնողքն էր, որ զուգընկերուն նշանածը կ'օրհնէր եւ նշանառուքը կը կատարէր, առանց զուգընկերուն հարցնելու, եւ զանոնք իրարու հետ անսակայել տալու, այնպէս որ, կային աղջիկներ եւ տղաքներ, որոնք իրար չէին ճանաչեր մինչեւ պսակին առթը, առաջառաջ պիչէրը: Սակայն այս հին խառատահանդ սովորութիւնը հետզհետէ սկսաւ փոփոխութիւն կրել ժամանակի պահանջին համեմատ:

Թէ՛ աղջկան եւ թէ տղուն ծնողքները նշանառուքէն սկսեալ մինչեւ ամուսնութիւնը իրարու տուն երթալով եւ ուտելով ու խմելով սերտ կ'ապրէին եւ կը զուրսբերային հարցնելն ու փնտռտուքն վրայ:

Գալով նշանառուքին ձեւակերպութեան, նախ տղուն ծնողքը խօսք մը ունելու համար կը զրկէր միջնորդ մը աղջկան ծնողաց մօտ, եւ երբ հաւանութիւնը առանար այնուհետեւ երկու կողմանէ օր մը կ'որոշուէր: Ասոր կ'ըսուէր «Կէսալը»: Սոյն օրը տղուն ծնողքը, ազգականներ եւ տան քահանան իրենց հետ առնելով կ'երթային աղջկան տունը: Աղջիկը ներս գալով կը համբուրէր նեղկանեանն բոլորին ձեռքերը: Նոյն քահանան կ'առնէր սակի մասանի մը, եւ կամ սակի օզակ մը եւ գայն աղջկան մատը անցընելով եւ կամ օզակը ականջը դնելով կ'ապտակ եւ կ'պատասանէր պահանջէ մը, որմէ յետոյ նեղկանեները իրար կը շնորհաւորէին «խայլու ևօ» ըսելով:

Ամէկ յետոյ տղային ծնողքը իր ազգականները ժողվելով կողը ուտելու կ'երթային աղջկան տունը: Այս կողը ոչխար մըն էր, որուն փորը բրնձով լեցուելով կը կարմրցուէր եւ յետոյ գայն սեղանատակ մը գլայ գնելով կը տարուէր աղջկան տունը, ուր կ'ուտէին, կը խմէին ու կը պարէին:

Այս բոլոր արարողութիւններուն միջոցին փեսացուն հոն չէր գտնուէր: Ամառասիկ ասոր կ'ըսուէր ճշանուռէ:

ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ ԵՒ ՊՍԱԿԸ.— Պսակի օրերը մօտեցած ժամանակ տղուն ծնողքը իր ազգականներէն ու բարեկամներէն քանի մը ազդեցիկ անձնիք կը զրկէր աղջկան ծնողքին մօտ եւ կ'տատնչարկէր որ այսինչ օրը հարսանիքը կատարելու խօսք տան: Ասոր կ'ըսուէր «կիս ալխ» առնուլ: Աղջկան ծնողքն ալ քիչ մը տարակուսելէնէն եւ նազանքէ յետոյ հաւանութիւն կը յայտնէր 15–20 օրէն հարսանիքը կատարելու:

Երբ պահակ օրը մտանար, ուրիշ օր առաջուընէ սկսեալ, աղջիկան կողմը հիւ ի հիւ կը պատրաստէր «պլուիֆ»ը (օժիտ), իսկ ուրուն կողմն ալ կը պատրաստէր հարսնցուն պահակ օրը հաղնելու համար ծանրապին եւ թեհզիայ զգեստը:

Ցեսոյ մանուկը լուր եւ կամ հրաւիրագիր կը ղրկուէր հարսնեւորներուն եւ բարեկամներուն: Ամէնապակ առնները պտոյտ ըլլալով հարսանիքի հանդէսին համար ասվորութիւն էր մեծկակ ման մը տանիքին վրայ կանգնել այծի մադ հետառած չուչ վրան մը, թէ՛ արեգակէ եւ թէ անձրեւէ պատապարուելու համար:

Բարեկամներէն կարգ մը անձինք իրենց զրաստները առնելով մօտակայ լեռները կ'երթային հարսանիքին վայտ բերելու համար եւ այս վայտահատները չափազանց չատ զուարճութիւններ եւ վայելքներ կ'ունենային:

Հարսանիքը կը տեւէր երեք օրէն մինչեւ ուրիշ օր, որու ընթացքին ամբողջ հարսնեւորները կեր ու խումով, պարելով ու երգելով կ'անցնէին ժամանակը ու կը փառաւորէին հարսնիքը:

Պահէն օր մ'առաջ ուրուն ծնողքը ընտանիքի քահանան հրաւիրելով եւ վրանի տակ ժողովուած խումն բազմութեան ներկայութեան փեսացուին մազերը կը կտրուէր սափրիչէ մը կողմէն, որ առանն ամէն մազ զրամական նուէրատուութիւն մը կ'ընէր, որ կը պատկանէր սափրիչին: Ցետոյ փեսացուն կը հաղցուէր աղջկան ծնողաց կողմէ ղրկուած վարտիքն ու չասէկը եւ այլ հագուստները եւ «Սաղտըճ»ին հետ մտառեղ, կը ներկայանար քահանային: Սաղտըճը իր ձեռքը սուր մը բռնելով փեսացուին մէկ կողմը կը կենար, եւ քահանան կ'սկսէր արտասանել իր աղօթքը, որմէ յետոյ կ'ըլլար զրամական նուէրատուութիւն մը ժողովուրդին կողմէ, որուն ամբողջն ալ կը պատկանէր քահանային:

Երբ գիշերուան մութը կը կոխէր՝ ամէն կողմ կը լուսաւորուէր մասրէ ջահերով եւ ժողովուրդը կը սեզաւորուէր չուչ վրանին տակ փառաւոր միւնէրներու. վոյց եւ կ'սկսուէր երգերն ու պարերը, խաղերն ու խրախճանութիւնները մինչեւ լոյս: Գրեթէ այս բոլոր խրախճանքներու սեւդուրեան ժամանակ սաղտըճը եւ փեսացուն կը մնային ոտքի վրայ իրենց յարդանք ներկայանալուն:

Առաւօտ դէմ բոլոր հարսնեւորները թափոր կազմած մասրէ ջահերով եւ մոմերով կ'ուղեւորէին դէպի աղջկան տունը՝ առնելով իրենց հետ՝ փեսացուն եւ Սաղտըճը իր սուրով: Երբ աղջկան տունը կը հասնէին քահանան անմիջապէս կ'ուղէր աղջիկը

Եւ անոր ձեռքը փեսացուին տալով ի՛արտասանէր պահպանիչ մը, եւ յետոյ կը նամէին ու կը ճաշակէին բրինձով լեցուած կողը, եւ ապա ի՛ուղեւորէին մեծ չուքով ու բաղմութեամբ դէպի եկեղեցի: Առհասարակ հարսնցուն կը հեծներ ձիու մը վրայ և անոր ի՛րնկերանային ձիերու վրայ հեծած ուրիշ հարսնցու կիներ, որոնց ի՛ըսէր «եէնկէ», իսկ փեսան կը քալէր հետեւան, թէեւ հին ժամանակները փեսան եւս կը հեծնայ եղեր ձիու վրայ:

Եկեղեցիի սեղանին առջեւ, խուռն բաղմութեան մը ներկայութեամբ, կը կատարուէր պսակի արարողութիւնը, որմէ յետոյ կրկին ժողովուրդը կը վերադառնար փեսային տունը չորեքանիներով եւ երգելով, եւ ճամբան վրայ դիմուող տուներէն, հարսին ու փեսային վրայ կը սեղացուէր գարի, ցորեն եւ չաքարի կտորներ:

Երբ հարսն ու փեսան տուն հասնէին, անոնց տունէն ներս մանելէ առաջ, կը մօրթուէր ոչխար մը, ու կը կոտրուէին ջուրի կուժեր, եւ ժողովուրդը ի՛սկսէր չոքհարսել «խայլուճս» ըսելով: Ապա, կը նամէին վրանի տակ եւ ի՛սկսէին ճաշել մասաղ ապուր եւ յատկապէս պատրաստուած մսեղէն ու բանջարեղէն կերակուրներ: Ցետոյ քահանան ի՛արտասանէր պահպանիչ մը, եւ ապա ժողովուրդը փեսային ճակատը կապուած խաչը համբուրելով ի՛սկսէր մեկնիլ իրենց տուները, որմէ յետոյ կ՚ըսկսէր «առագաստի գիշեր»ը:

Այլեւս հարսնեկը մնացած ըլլալով նոր հարսը իրր հիւր կը պահուէր երեք օր առանց փեսային յանձնելու: Ցետոյ փոքառու մարմիկ մը անոնց երկուքն ալ առանձին սենեակ մը՝ կուտայ հարի եղած միաւորման խորհուրդները եւ դուրս կ՚ելլէ: Նորապսակներու միաւորումէն յետոյ կը նկատուի թէ հարսը կոյս է թէ ոչ: Եթէ կոյս է, մեծ ուրախութիւն կ՚ունենան, իսկ եթէ կոյս չէ այն ատեն կը դրկեն հարսը իրեն ծնողաց տունը: Սահկան հայ աղջիկներու մէջ կուսութիւնը կորնչեցնողներ գրեթէ չէին ըլլար, կամ ալ անկա՛ հազուագիւտ բան մըն էր: Ասկա՛ կը կոչուէր «առագաստի գիշեր»ը:

Հարսանեքէն 5–6 օր յետոյ բարեկամներ ու ազգականներ կրկին համախմբուելով փեսան կը տանէին Սաղաբեղին տունը եւ անկա՛ ամէնէն վերը բաղմեցնելով ի՛անուանէին «դագուէյ», իրր թագաւոր, եւ կընէին մեծ կերուխում եւ խրախճանք: Ասկէ յետոյ պէտք էր որ փեսան քառասուն օր տուն մնար եւ զործի չերթար, կամուրջ չանցնէր, եւ իր օրերը ուրախ ու զուարթ անցընէր: Ասկա՛ համապատասխան էր քաղաքակրթեալ երիւրներու «մեղրալոյս» ըսուածին:

ՆՈՐ ՀԱՐՍԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՏԱՆ ՄԷՋ.— Հարսանիքի այս ուրախահեղ օրերէն յետոյ տան մէջ կեանքը հետզհետէ իր բնականոն ձեւը, եւ նոր հարսը կ'ըլլար տան մէկ անդամը: Անկիա կը կապէր իր կրակը «Համշօվ» (համշադ) անունով լաթով մը, եւ ղրկէն մինչեւ կուրծքը կը ձգէր «Նազմա» անունով ծածկոց մը եւ կը զսպէր իր լեզուն, այնպէս որ գրեթէ համբերպէս կ'ըլլար: Անկիա տան անդամներուն, ինչպէս կեսուրի, կեսրայրի, անչրնեբու, եւայլնի հետ չէր խօսեր, ի բաց առեալ իր էրկան, եւ մինակ չարժուձեւերով կը պատասխանէր անոնց հարցումներուն: Տուն այցելողներուն ձեռքերը կը համբուրէր եւ լուելեան մոխիկ կ'ընէր անցուդարձերը: Տան գործերը կը տեսնէր, եւ կիւկիւմը կռնակը չալկած ալրիւր կ'երթար ջուր բերելու համար: Ալրերը կերակուր ուտելու առեն անոնց կ'բաժանէր, եւ իր կերակուրը առանձինն կ'ուտէր միւս կանանց հետ միասին. ամէնէն ուշ անկողին կ'երթար, եւ տան մեծ անդամները չարթնցած կանուխէն անկողնէն կ'ելլէր եւ նախաճաշը կը պատրաստէր: Երկու կամ երեք տարի յետոյ երեսը ծածկոց քօղը (սէրեվնազ) կը վերցնէր, եւ երբ 40–50 տարեկանին հասնէր քօղը կը մնար ճակատէն 4–5 մատնաչափ վար:

Հարսը ծնողացը եւ մեծերուն քով չէր կրնար իր էրկանը հետ խօսիլ, եւ ամօթ կը սեպուէր անոր համար իր նոթածին երեսան համբուրել եւ սիրել:

Հարկաւ այս սովորութիւնները ասկէ մինչեւ 50–60 տարիներ առաջ Համնոյ հին սովորութիւններն էին, եւ զգլորցնելու բացատրով եւ լուսաւորութեան ու դաստիարակութեան ծաւալումով ասոնք բոլորովին անհետացել սկսան Համնոյ ընտանեկան յարկերէն եւ ընկերային կեանքէն:

ՀԱԳՈՒՍՏԻ ՏԱՐԱԶՆԵՐ.— Հին առեններէն էրիկ մարդոց հագուստներն էին՝ տեղւոյն մէջ գործուած կաւէ չուխի եւ վարտիք եւ անոր վրայէն ալ կարմիր եւ սեւ կամ այլ գոյներով մանուածպ անթերի մը: Իսկ ձմեռները անոր վրայէն կը հագնէին «ապա», որ կ'ըլլայր մինչեւ ծնկերը, կամ երբեմն ալ գրեթէ մը աւելի վար: Իսկ ամառը ալ կը հագնէին կաւէ կամ բուրդէ չալվար եւ մէկ գերձէն կը կապէին մանուածոպակս հիւսուած գօտի մը, իսկ գլուխնին կը հագնէին՝ ազգայնները՝ թաղիքէ չինուած էֆլաի մը, իսկ հարուստները՝ փէս: Իրր առնամարդ կը գործածէին եէմէնի, ֆիզմէ, գռնտուրա, փօքթալ, փապուճ, նալըճ, եւայլն, պարագային համեմատ:

Գալով կանանց հագուստին, անոնք ալ նոյնպէս ձեռագործ կտաւէ շապիկ, եւ մանուածայէ չինուած վարտիք ու զգեստ կը հագնէին եւ կը կապէին շալ մը իրենց մէջքերէն իրարու զօտի։ Տարեքառ կիներ իրենց գլխէն կը կապէին եամշօխ անուն կապոց մը, իսկ նորահարսներ իրենց գլխէն դէպի վար կը ձգէին սէ-

Հաճընցի կանանց Տարազի Նմոյշ մը։

յէնտէզ կամ քող մը, ոտքերնին ալ կը հագնէին ճիզմէ, փապուճ, եէմէնի, եւայլն կօշիկներ եւ մուճակներ։ Այս կիներէն ոմանք եւս կը հագնէին ներկուած կտաւէ չալվար։

Սակայն քաղաքակրթութեան տարածումով, հետզհետէ հայկական այս սովորութիւնները փոխուեցան, եւ մանաւանդ վերջին առներները թէ՛ կանանց եւ թէ տղանց տարազները զուրկ եւրոպականացան եւ արդիականացան։

Հաճելի Տարազներու մէկ Դրուագ մը։

ՕԻՏԵԼԻՔՆԵՐԸ։— *Հաճընցկիներու ուտելիքներն էին առհասարակ հետեւեալները, ինչպէս՝ պուլղուր, կորկոտ, ոսպ, սիսեռ, չոր փասուլիա, մասխառն բանջարեղէններ, ապուրներ, խաղողի արեւերու տերեւներով չինուած սարմաներ, մատաղ ապուր, ծեծած ապուր, հում կըլլօն, դավուրմա, փիլաւ կամ եղինձ, թարխանա, դդումի ապուր, միջով էէօփքէ, մսով ու սոխով եփուած գըզարքմա, խաշլամա, ուռկով պատրաստուած հէվլա, պաստըրմա, չոփկ, չամիչ, կրչիկ, եւայլն, եւայլն։*

Հացը կը պատրաստուէր կիներու կողմէն՝ տունը գտնուող ալիւրէն, եւ կ'եփուէր թաղերու մէջ գտնուող փուռերու մէջ,

անոնց մասնաւոր եփելու ձեւերը տալով։

Հայերու սեսակներէն էին հետեւեալները, ինչպէս՝ խաշի հօց, չամոյի հօց, շուռնո հօց, չէթ, էլիյէվ չէթ, ջրյէվ չէթ, քանքօ (ադամոյ համար), զըլընճ, դաստուր (աղջկանց համար), կէնդալո (պատկերու համար), մամաճից (ծծկեր կանանց համար), տիկին (նոր հարսերու համար), հալիս (պզտիկներու համար), խաչ (Մեռելոյ եւ Զատիկի առթիւ Տէր Պատարագ համար), խէշտուկ, ճուտու, քէօմէկ, լավաշ, բայաղ հօց, պըղպըղչիկէն պատրաստուած, տաւիղ դիւղ, (Ս. Սարգիսի պահքի առթիւ), թահանուր (ախացքի, ազուհացի առթիւ), տօլմօ, քէմպէկ, անիկ (առանց թթխմորի), դէթմէյ, պիտ, էդմըմուր (իւղով ճմլուած չէթ կամ լավաշ)։

Ի դէպ է հոս աւելցնել թէ Հաճընի թաղային փուռերուն մէջ հայ եփող ընտանիքները իրենց սեփական նշանները կը փակցնէին հացին երեսին մէջտեղը։ Նպատակն էր, որ հացերը իրար խառնուելով վէճ չծագի։ Այդ նշանները կը չնուէին խմորով, եւ պրտիկ ձեւերով։ Հետեւեալները տանց ալ ձեւերէն։ Մէբէլիկ, կամ կուճօկ, իյիկն–մէսկս, զըլըզըլը–սիսեռ, խաչ, երկճիւղ, սանդուխօտ, եւայլն։

Սովորութիւն էր նաեւ հացը եփելու առնն իւրաքանչիւրին տակը դնել կլոր, խոշոր, անուշահոտ եւ ախորժահամ տերեւ մը, զոր Հաճընցի կինը կ'անուանէր «Հացի Թուփ»։

Ամէնօրեայ ուտելիքին առհասարակ մէկ տեսակ կ'ըլլար, միայն թէ Բաբեկենդանի եւ այլ նշանաւոր օրերու առնն քանի մը տեսակ կերակուրներ եւ անուշեղէններ կը պատրաստուէր եւ բարեկամներ ու ազգականներ իրարու առնն երթալով հաճելի ժամանցներ կ'ունենային՝ ուտելով եւ խմելով։

Ուտելու համար, եւրոպական առումով, սեղան չունէին, այլ կը նստէին գետինը փռուած լաթի մը (սոֆրա) եւ կամ գետնէն քանի մը մատնաչափ բարձր կլորակ տախտակի մը շուրջը եւ ճաշը, մէկ ամանի մէջէ դրուելով, մէկ առեղը կը դրուէր, ուսան էրկի մարդիկը նախ անկէ կ'ուտէին, իսկ յետոյ կիները առանձինն նստելով կը ճաշէին։

Գրեթէ ամէն առն ունէր իր այդին եւ փոքրիկ պարտէզը, որոնցմէ կը հայթայթուէր վերոյիշեալ ուտելիքի վերաբերեալ բանջարեղէնները, խաղողը, առւոյր, չամիչը, գերման, առնուդը, գինին, օղին, դդումը, պղպեղը, սոխը, սխտորը, եւայլն եւայլն։

Քաղաքի գնակիչներուն ամբողջն ալ իրենց տարեկան ուտելիքները աշունը հայթայթելով՝ զանոնք կ'ամբարէին՝ ձմեռը սպառելու համար։

ՀԱՃԸՆԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Այս մասին Վեր. Սամուէլ Բէճէպեան կը գրէ.—

«Հաճնոյ ժողովուրդը՝ ընդհանուր առմամբ՝ բարեպաշտ եւ աղօթասէր էր: Տղայութեանս ամենաթանգագին յիշատակներէն մին՝ մեր հայրենակիցներուն ծանական օրերու մէջ ցոյց տուած խանդն ու եռանդն է: Հաճընցիներուն բոլոր կեանքը եկեղեցիով ու դպրոցներով կապուած էր: Թատրոններ եւ զբօսավայրեր չկային անոնց ուշադրութիւնը գրաւելու: Ընկերային, ընտանեկան, քաղաքական եւ կրթական կեանքը չաղուած էր կրօնական եւ եկեղեցական հոգիով: Հայց. Առաքելական, Աւետարանական եւ Կաթոլիկ եկեղեցիներ ժողովուրդին համայն կեանքը համեմած էին: Մեծերը առտուն կանուխ եւ արեւմուտին ժամ կ'երթային աղօթելու: երկայն ձեմակ մօրուքով ծերակներուն՝ զատանոներուն չոքելով, եւ մէջքերնին ծռած մատիներուն խումբ խումբ ժամերէն դուրս ելնելնին յաճախ կը դիտէի:

«Հայց. Առաքելական երեք եկեղեցիներէն Սուրբ Աստուածածին եւ Սր. Գէորգը վերի թաղերուն մէջ, եւ Սր. Թորոսը վարի կամ «Եպոպ» թաղին մէջ էին: Սր. Յակոբ Վանքն ալ քաղաքին արեւմտեան կողմը լերան սառոյտն էր: Վանքին նըշենիները չոր ատոց համար (եա ալ մէկէն ըլլալով) մեծ փոքրութիւն մէկին: Հայ Աւետարանականները երկու եկեղեցիներ ունէին, առաջինը՝ վերի թաղին մէջ, եւ երկրորդը՝ վարի թաղին մէջ: կաթոլիկներուն եկեղեցին մեր Ակադեմիային մօտ էր վերի թաղին մէջ: Արեւմուտին եկեղեցիներու կոչնականութեան ձայները կը թնդացնէին լեռ ու ձոր:

«Մեծ հայրս եւ մայրս հաւատօսին ժամ կ'երթային եւ չատ հազուադէպ պարագաներու տակ եկեղեցիէն կը բացակայէին: Անոնց ձեռքերուն նեւրը կամ յօդուածները կոճղ կը կապէր, ծունկ չոքելով եւ ձեռքերնին գետինը քսելով աղօթք ընէին:

«Կիրակի օրուան տպաւորութիւնը խիտ քաղցր եղած է իմ պատանեկութեան տարիս վրայ: Դրէն եկող մը անպատճառ կ'դդար թէ՝ այս քաղաքը Քրիստոնեայ քաղաք մըն էր: Բոլոր խանութները եւ վաճառատուները գոցուած կ'ըլլային: Առտուան պաշտամունքէն առաջ մէկն Հայ Աւետարանական տուներէն պաշտամունքի եւ երգեցողութեան ձայներ կը լսուէին: Ժողովուրդը այդ օրը գործէ դադար կ'առնէր եւ ժամերու մէջ կը խռնուէր: Բարեպաշտ մայրերուն եւ մամիկներուն բերանները աղօթք ու օրհնութիւն կը կաթէր: Առտու կանուխ արթննալուն պէս աղօթքի կը կենային: Մէկն մէկ չարժումէ առաջ «Անուն Հօր, եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» կ'ըսէին, եւ կերակուրէն անմիջապէս վերջ «Օրհնեալ ես Աստուած» կ'ըսէին:

Երբ հացին պահարանը կամ ալիւրին տեմարանը կը բանային, «Փառք քեզ Աստուած» կը մրմնջէին: Զուր խմելու առեն, հացը կոտրելու միջոցին: Երբ դժայլ բերանը կը սանէին առաջին անգամ, կրակին քով նստեցնուն պէս, անկողին երթալու պահուն, «Փառք քեզ Տէր» կը փսփսային: Նորածնի մանկիկը երբ առաջին ձիւը տրճակէր «բնկայ» ձայնով, «Հլուպօն նոմ, մատաղ նոմ Տուղին» կ'ըսէին: Երբ երկինք որոտար, «Ով ողորմած Տէր, ողորմէ մեզի, Քու հրաշալիքներդ մենք չենք հասկնար» կ'ըսէին: Մանկիկը երբ ջուրի առի մը կամ ապրիւրի մը մօտնային խաչ կը հանէին եւ ծունկ մը աղօթք կ'ընէին»:

ՏՕՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐ.— Հաճնոյ ժողովուրդը ունէր չատ մը տօնական օրեր, որ առեն առեն մարդ կ'ուրախանար եւ խրախճանքներ կը կատարէր, զոր օրինակ, Սուրբ Յակոբայ, Սր. Աստուածածնայ, Սր. Գէորգայ, Սր. Թորոսի, Սր. Սարգիսի, Սր. Գրիգորի, Սր. Մինասի, Սր. Վասիլի, եւայլն տօնական օրերը: Այս տօներուն չափազանց ուրախութիւններ եւ կերուխումներ կ'ընէին, ազգականներու եւ բարեկամներու հետ, անոնք՝ որոնց անուններուն կը համապատասխանէր այդ տարբեր անուանց հետ:

Հայկական այս անուանակոչութեան տօնակատարութիւնները այն էր ինչ որ է ամերիկացիներու մէջ կատարուող ծնունդի տօները (Birthday parties):

Երբ այս տօնը՝ եկեղեցւոյ անուան տօնն էր, ամբողջ միւս եկեղեցիները իրենց դռները փակելով այդ եկեղեցին կ'երթային: Հոն կը կատարուէր մանուկը պատարագ, եւ յետոյ ժողովուրդին երեւելիները յառաջ գալով՝ գոթպտա կը կազմէին եւ այդ եկեղեցիին համար կը գոյացնէին մեծկակ գումարներ, որոնք երբեմն 3000–5000 դահեկան կ'ըլլային:

Սր. Յակոբը, այսինքն Վանքին տօնը, ալ աւելի նոխ ու փառաւոր կերպով կը կատարուէր: Ջաղաքին երեք եկեղեցիներն ալ կը դոցուէին եւ բոլոր քահանաներն ու ժողովուրդը կը խունժին դէպի Վանք եւ հոն օրերով ուրախութիւն ու խրախճանութիւններ կ'ընէին, կ'ուտէին, եւ կ'երգէին, հակառակ անոր որ, յաճախ օրերով ձիւնը կը տեղար անդուլ եւ անդադար եւ ժողովուրդը «Սր. Յակոբ Պապան մօրուքը կը թօթուէ» կ'ըսէր, զմայլելով ձիւնի տեղալուն:

Հոն Վանքի բակին մէջ կը ծախուէր նաեւ զանազան առարկաներ: Ամէ յետոյ Վանքին մէջ կը կատարուէր պատարագ մը, եւ անկէ վերջ, կրկին, ժողովուրդին երեւելիները յառաջ գալով եւ 5,000–10,000 դահեկան կը գոյացնէին Վանքի ծախուց համար:

Հաճընցիներ Զաքեաքի Սր. Կարապետի տօնական օրն ալ ու-

նէին հին առեներըը, որ առեն ժողովուրդին բաւական հոծ բազմութիւն մը հոն կ'երթար ուխտ։ Սակայն, վայրին հեռաւորութեան պատճառաւ, հետզհետէ անիկա զգրեցաւ գոյութենէ։

ԾՆՈՒՆԴԻ ՏՕՆԸ.— Ծնունդի տօնակատարութիւնները չատ չբեղ ու փառաւոր կերպով կը կատարուէին Հաճնոյ մէջ։ Իւղով հացեր, ճուճռներ, կոշտակներ, խաչեր, կեծպաններ, անուշեղէններ, պատուղներ, եւ համով կերակուրներ մեր բերնին ջուրը կը վազեցնէին։ Տղոց համար ամենագրգռիչ եւ անմոռանալի բանը «Աւետիսի իրիկունն էր։ Քահանան իր զաւազանը ձեռքը եւ վիզին տոպրակ մը կախած տունէ տուն կը պտտէր։ Իր հետ ու խորունկ ձայնը մեր վրայ ահաբեկիչ ազդեցութիւն մը կը ձգէր։ Բան մը կ'երգէր, բայց չէինք հասկնար։ Տղաք ալ կը պտտէին տունէ տուն, եւ «Աւետիս» կ'երգէին։ Մի քանի ժամ վերջը՝ չաթաթ, ընկոյզ եւ անուշեղէններով եւ քանի մը մէթալիքով տունն կը վերադառնային։ Ծնունդի պաշտամունքները չատ ծանր ու ներշնչող կ'ըլլային։

Այս մասին, ահա թէ ինչ կը գրէ Հաճնոյ նախկին Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան «Մասիս»ի մէջ, երբ իբրեւ ուսանող 1884–ին Սիսէն փոխադրուելով գացած է Հաճնոյ Սբ. Յակոբայ վանքը՝ հոն ուսանելու համար։

«Ծնունդի Ձրագալոյցին իրիկունը՝ Հաճընէն ուխտաւորներ եկած էին վանքը, մեզի իբր զաւակներ եւ ննջասենեակ յատկացուած խուցերն ալ տարի մեր ձեռքէն։ չեմ յիշեր թէ ի՞նչպէս անցուցինք այդ գիշերը, եւ արդեօք ո՞վ կրնար քնանալ ուխտաւորներու հոգեզուարթ եռուզեռումին մէջ, որոնցմէ ոմանց սիրտը հաւատքով եւ ոմանց ալ գլուխը գինիով տաքցած կ'երգէին ճիչասուա մանկան ծննդեան աւետիսը։ Մինչեւ կէս գիշեր քաղքի փողոցներուն մէջն ալ կը լսուէր «Աւետիս» ճվացող լաճերուն միօրինակ յանկերգը, հակառակ խիստ ձիւնին ու կիզող ցուրտին։

«Հաստատուն բարի ծառէն կախուած վանքին զանգակը յանկարծ հնչեց, որուն առաջին բամբիւռին հետեւեցան Հաճընի երեք եկեղեցիներուն երկաթէ ու տախտակէ կոչնակները, ո՛հ, ինչ ոգեւորութիւն եւ հաւատքով լեցուած կեանք, որտերու եւ հոգիներու մէջ լեռներ կ'արձագանգէին խորհրդաւոր ճայնով մը, չեշտելով նոյն գիշերուան խորհուրդին մեծութիւնն անճառելի։ Պատարագիչ եպիսկոպոսը՝ վանքին պատկառելի ծերունապարզ վանահայրն էր, Պետրոս Եպիսկոպոս Մելքոնեան։ Քաղաքին էն վանահայրն էր, Պետրոս Եպիսկոպոս Մելքոնեան։ Քաղաքին էն վանահայրն էր, Պետրոս Եպիսկոպոս Մելքոնեան։ Քաղաքին էն անուշ ձան ունեցող ձայնատուները հոն վազը եկեր էին։ եկեղեցին լիքն էր ուխտաւորներով, ուր հարսներն ու աղջիկներն ալ իրենց մամիկներուն հետ կ'երեւնային զատիճին մէջ իրարու վը-

բայ Թխմուած, ցուցադրելով մխանգամայն իրենց տեղական դուռնագիր տարազներու այլազանութիւնները։

«Պատարագը արդէն սկսած, Թաիթրի չարքը կը կպմուէր, բայց անդին ուրիշ ուշագրաւ տեսարան մը կը պարզուի, պատարագիչ Սրբազանին առջեւէն կը չարուին զոյգ զոյգ տասնեակներ հովիւներ՝ չափիններ հագած ու իրենց հովուական սրինգներ ձեռքերնին՝ հրեշտակային եղանակով մը կը սկսին երգել «Մորհուրդ մեծ եւ աքանչելի» երգը, դասը բակին մէջ բերուած ոչխարներն ալ իրենց անուշ մայրերը կը խառնէին սրինգներու սրամոյզ ու հոգեմոյզ ձայնին. իր գեղջկական պարզութեան մէջ վսեմ ու հիանալի էր այս տեսարանը։ Եպիսկոպոսը կուլար իր հոգեւոր ուրախութեան յուզումէն, իսկ ինձի այնպէս կը թուէր թէ՝ ճիշդ Յիսուս մանկան ծնած քարայրին մօտիկն էի, ուր հովիւներու հետ՝ երկնային անուռս հոգիները մեծ խորհուրդը կ'երգէին Աստուածորդւոյն ծննդեան։

«Ու ամէն տարի, երբ Ս. Ծննդեան ծոցը կը ծօնուի, յանկարծ աչքիս ու մտքիս առջեւ կուգան, կը պատկերանան, Համբնի Ս. Ցակոբայ վանքը, Ծերունի վանահայրը ու հովիւին խօսքն ալ դեռ կարծես կ'արձանագրուի՝ «Մորհուրդ մեծ»ը երգող դեղջուկ հովիւներու սրինգներուն մեկնուշ ձայնը՝ իրենց ոչխարներուն անուշակ մայնքին հետ»։

ՋՐՕՐՀՆԵՔԻ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՃՆՈՑ ՄԷՋ.— Ջրօրհնեքի ծոցը՝ որ ամէն տարի կը կատարուէր Ծննդեան օրը, Ցունուար 6–ին, որ ընդհանրապէս չափազանց ցուրտ ու փոթորկոտ կ'ըլլար, եղանակին եւ Հաճնոյ տեղական պայմաններուն բերումով։ Թէեւ այս Ջրօրհնեքի ծոցը եկեղեցիի օրհնքին համաձայն ամէն տեղ կը կատարուի, սակայն, անկիւ Հաճնոյ մէջ կը ծօնուէր մեծ չուքով ու վառայեղութեամբ։

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ սոյն ծոցը Հայրենակից Ազաբիա Պապահէքեան.

«Ճիշդ ցուրեքեանս մէջ թաղմ է դեւս, այն հանդիսութեանց յիշատակը, որոնք Հաճնոյ մէջ ծօնական օրերուն կը կատարուէին մեծ ոգեւորութեամբ եւ աննկարագրելի ուրախութեամբ։

«Ս. Ծննդեան ծօնին, Հաճնոյ երեք եկեղեցիներն ալ լեցուած կ'ըլլային երկսեռ հաւատացեալներով, որոնք ակնածանօք եւ ջերմեռանդութեամբ կ'ունկընդրէին եկեղեցական հոգեմոյզ արարողութիւններ։ Արարողութեանց յատմբ մէկ մը ջրոցին, քահանայ հայրերէն մին կը ծանուցանէր խաչ–կնքահայր ըլլալու պարագան։ Ներկաներէն չատեր նուէրներ կուտային, որպէս զի իրենց զաւակները ըլլային խաչ–կնքահայրը։ այդպէսով ամենաշատ վճարողներու տղաք կամ աղջկունք կ'ըլլային խաչ–կնքա–

հայրեր, որոնք չապիկներ հագած, ձեռքերնին կը բռնէին այն խաչերը, որ Ջրօրհնէքի ժամանակ Ջուրը պիտի նետուէին:

«Ճաւարտ Ս. Պատարագէ, նախապէս եղած կարգադրութեան համաձայն, երեք եկեղեցիներու (Ս. Աստուածածնին, Ս. Գէորգ եւ Ս. Թարես) ժողովուրդը միացած, պատարագիչ Սրբազան Առաջնորդն ու քահանաները առջեւէն եւ միւս քահանաներն ալ զգեստաւորուած՝ անոնց ետեւէն սարկաւագներ ու դպիրներ ամէնքէն առաջ՝ ուրբ պատշգամի չարականներ եւ աւետիսներ երգելով, իսկ հասարակութիւնը անոնց ետեւէն թափօր կազմած ի՛ր ընթացքը դէպի այն կողմը (Զաթխէի, Գրբուէի, Թազարնոցի եւ կամ Քէրկէվանի) ուր որ որոշուած էր: Ճամբուն երկու եզերքները ապահովութեան համար կը հսկէին՝ կառավարութեան կողմէն նշանակուած պահնորդներ:

«Երեք եկեղեցիներու մէջ ու պզտիկ զանգակները չարունակ կը զօղանջէին՝ աւետելու համար Ջրօրհնէքի հանդիսութիւնը:

«Հաղարաւորներէ բաղկացած յիշեալ թափօրը երբ որոշուած վայրը հասնէր, ամէն ոք իրեն համար տեղ մը ապահովելու ի՛նչպիսութիւն ծառերուն վրայ եւ կամ լերան սորոյթը: Ապա պատարագիչ Սրբազան Հայրն ու քահանաները դեռեւս երգը մտեներով ի՛նչպէն թաթիլ միւռոնը Ջուրին մէջ եւ երբ խաչերը Ջուրին մէջ նետուէին պատրաստուած երեսասարդներ Ջուրին մէջ աւազելով խաչերը Ջուրէն կը հանէին ժողովուրդի ծափահարութիւններուն եւ ազազականներուն տակ. իսկ հաւատացեալ հայրեր ու մայրեր իրենց բերած ամանները Ջուրով լեցնելով առնն կը տանէին»:

Այս կրօնական արարողութիւններէն վերջ ամէն մարդ տուն կը վերադառնար համեղ կերակուրներ ուտելու եւ հիւրեր հիւրասիրելու: Մի քանի օր ժողովուրդը իրարու կ'այցելէր եւ Ջրհնունդը կը նորհաւորէր:

ՏԵՍԱՌԵՆԴԱՌԱՋԻ տօնին տպաւորութիւնը խիստ հանդիսալի է: Եկեղեցական արարողութիւններէ յետոյ ամէն մարդ դուրս կ'ելլէ ձեռքը մամ մը բռնած: Փողոցները, տուները եւ տանիքները եկեղեցիէն տարուած մոմերով կը լուսաւորուէին: Տանիքներու վրայ «չուկա»ներ կը վառէին, հին գամբիւններով, չորցած խոտերով եւ դղումի ծիլերով: Եկեղեցիէն ծնունդ առնող լոյսով բոլոր տանիքներու վրայ բոցեր կը բռնկեցնէին: Շատ մը բարեպաշտ մայրեր այդ կրակը տուներուն մէջ ամխաներով վառ կը պահէին: Իրենց անչէջ հաւատքներուն ի՛նչ դեղեցիկ մէկ օրինակն էր անիկա:

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԻ ՏՕՆԸ.— Բարեկենդանի ուրախութիւնները, խաղերը եւ զուարճութիւնները չեմ կարծեր թէ ուրիշ տեւէ մէկ քաղաքի մէջ այդքան ընդհանրացած էր: Շաբաթ մը ամբողջ Հաճընի բոլոր ժողովուրդը ոտքերան եւ մանկական ոգիով կը լեցուէր: Տանիքներուն վրայ տարիքոտ մարդիկ, կիներ, հարսներ, աղջիկներ եւ ոտքը խումբ խումբ տարբեր խաղերով կ'զբօսնէին, եւ ժողովուրդը մեծ հանդիսով կը դիտէր զանոնք—«Լէյլի պուլտուս», «զռնդռնա», «քիւչինք», «չօթուրում էշէք», «ալայինք», «մէկտիկ» ու «տիկանօղ»: Բարեկենդանի վերջին օրը ինչ իւզոտ կերակուրներ որ ըլլար ոստուլու կ'աշխատէին: Երբեմն ճաթելու ասոհման կ'ուտէին: Հետեւեալ խօսքերը յաճախ կը լսէինք.—

«Քայկիմնօղիմ, խնտոմիմ, խնտոմիմ,
Էշ մը ուղոմիմ, գինիգոմիմ, կիյօմիմ,
Վոդը խլոմիմ, կըկըտիգոմիմ»:

Մեծ պահոց չաբաթները մէկ իւղ, միս, հաւկիթ եւ պանիր կը գոյէին եւ ձիթապտուղ, հըրուչակ, սխտոր, ոսպ, աղճխկի, քիմա ապուր, սիմիտ ապուր, ոսպով գլաւն, լէվէշ, թահինով կերակուրներ կ'ուտէին: Շատ ոսպով գլաւն, լէվէշ, թահինով կերակուրներ կ'ուտէին: Մեծ պահքի առեն պահք կը բռնէին եւ ծոմապահութիւն կ'ընէին: Այդ առեն ազօթքի, հոգւոյն եւ ապաշխարութեան ժամանակ կը սրուէր:

Աւագ Շաբաթը եօթը օր ծոմ պահել մեծ առաքինութիւն եւ բարեպաշտութիւն կը նկատուէր: Նշանուած հարսնցուներ չատ կը սիրուէին եթէ ծոմ բռնելու ըլլային: Այդ եօթը օրուան մէջ միայն «ակռայի դեղ» եւ նուռ կրնային ուտել:

Աւագ Հինգշաբթին ժամերու մէջ «լացի» կիւղը կ'ընէին: Բոլոր եկեղեցիները լեփ լեցուն կ'ըլլային: Շատ մը մամիկներ անկեղծօրէն լաց ու կոծ կ'ընէին Քհանան չաբաշանք եւ խաչլուսեան պատմութիւնը լսած առենին: Լոյսերը կը մարէին, եւ չաբաճճի տղաք կինեալուն քղանցքները խրտու կը չուլէին առանց նկատուելու: Երբ պատմութիւնը լրանար եւ ամէն մարդ քալել սկսէր, այն առեն դանչալը կ'սկսէր:

ԶԱՏԻԿ ալ մեծ չուքով կը ասնուէր Հաճընոյ մէջ:

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ Զաւարկը, հայրենակից Սեւոսթա Գասպէեան.—

«Մեծ Պահքի եօթը չաբաթները վերջապէս իրենց հո-

դեվոքքի ժամերը կ՚ապրին։ Աւագ Հինգշաբթի եւ Ուրբաթ օրը եկեղեցական խորհրդաւոր արարողութիւններ տեղի կ՚ունենան, որոնց ներկայ կ՚ըլլայ անթիւ բազմութիւնը։

«Մեծման առաւօտ քաղաքը ուրախութեան եւ ցնծութեան մէջ է, մեծ թէ փոքր, հարուստ թէ աղքատ ժրաջան մեղուներու նըման իրար կ՚անցնին, պատրաստութիւններ կը տեսնան եւ անհամբեր կը սպասեն եկեղեցւոյ հրաւէրին։ Իսկ անդին մեծ մայրեր ու հարսներ, տուն տեղ կահաւորած, զոյնզոյն ներկուած հաւկիթներ կողովներու մէջ լեցուցած մտաւն կը տանին։ Զարդուկներ, 5–15 տարեկան պատանիներ, կոկիկ հագուած՝ ի ձեռն ունին արդէն ներկուած հաւկիթներ, կ՚ոտոռտան հոս հոն, կ՚ներգնեն, կը խաղան, երջանիկ են վերջապէս։

«Կիսօրէ եաքն է։ ահա երեք մեծ եկեղեցիներու զանգակները կ՚սկսին հնչել անուշ մեղեդիներով։ Հաւատացեալ ժողովուրդը խումբ խումբ կ՚առաջնորդուի հոն, Աստուծոյ Տունը, ձրագալոյցին ներկայ ըլլալու եւ «առէք կերէք»ը լսելու։

«Հաճընցին սովորութիւն ունէր մեծ Պահքի օրի երկար շաբթիները բանջարեղէնով ու արմտիքով անանիլ, նոյն իսկ չատ մը հարուստ, մեծ մայրեր ու հայրեր ամէն օր ծոմ պահելու սովորութիւն ունէին, իսկ վերջին խթման օրը բոլոր հայրենակիցներու կարծես պարտաւորիչ էր։

«Ժողովուրդը խուռներամ լեցուած է եկեղեցի, քահանայ, դպիր, բոլորը պզեսաւորուած կը սկսին երգեցողութեան։

«Ուշադրութեան արժանի է փոքրիկներու անհամբերութիւնը, անոնք եւս ծոմ պահած ըլլալով կը տրամկան իրարու, անհամբեր կը սպասեն պատարագիչ քահանայ հօր «առէք կերէք»ը լսելու, որ չատվին տուն ու վերջ տան իրենց ծոմապահութեան։

«Ցանկարծ պատարագիչ հօր ձայնը կուգայ բեմիկ հատուածներուն ականջին «Առէք կերէք այս է մարմին իմ»ը։ փոքրիկները իրար հրմչտկելով, դժուարաւ ճամբայ կը բանան եւ հազիւ ինքզինքին դաւթը կը դանեն «ալ մեզք չէ, ախչապան առէք կիյէքը ասոց»։

«Արարողութիւնը լրանալու վրայ է։ Հաւատացեալ հոծ բազմութիւնը խորանին առջեւ կը սպասէ հաղորդութիւն առնելու եւ մեղայ ըսելու իր գործած մեղքերուն համար, որմէ վերջ կ՚առաջնորդուի իւրաքանչիւրը իր բոյնը։

«Մայրեր, հայրեր, եղբայրներ եւ քոյրեր պատկառանքով կը մօտենան ծերերուն, յաջորդաբար կը համբուրեն անոնց ձեռքերը եւ կ՚առնան պատշաճ օրհնութիւններ «Մայկլու Ս. Զէտիկ թէննոս, Աստուած պահկի ամէն տայի աս էյը քը հասսընէ թիւմասա»։

«Նոյն իրիկունը տան բոլոր անդամները բոլորուած են սեղանի չուրջ, կ'ուտեն հաւկիթ, մածուն, ձուկ, եւայլն. մխը դեռ արգիլուած է, որովհետեւ Քրիստոս յարութիւն չէ առած: Աքթման իրիկուան սեղանը այս է:

«Փիչերը մինչեւ ուշ առեն ամէն կողմ ցնծութեամբ լի ժողովուրդը հագիւ քանի մը ժամ քնանալու հնարաւորութիւն կ'ունենայ. ահա կրկին եկեղեցիներու զանգակները կ'սկսին զօանալ. առանց մեծ մասին արթուն է ազգին. կը լուացուի, կը խաչակնքէ երեսը ու ապա կ'առաջնայ իւրաքանչիւր պատկոյ դիմաց վերեւ կանչելով. —Իյ՛ֆ, է ժամուն չօնկը կէյ քիշտիվի, Քէկ, վախըթ մանցէնէք:

«Կիրակի առաւօտ է. ամրողջ Հաճըն քաղաքը ամայի է կարծես, բոլորը, բոլորը հոն եկեղեցին են: Եկեղեցիի ամէն կողմը ծագագարդուած ու լուսաւորուած է արդէն. պատարագիչ քահանան աւելի ազդու եւ աւելի բարձր ձայնով կ'ըսէնէ ու կ'աւետէ «Քրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց»···: Բարեպաշտ ժողովուրդը ջերմեռանդօրէն կը փառաբանէ զԱստուած: «Օրհնեալ եղեւքուչ» լսուելէ վերջ կրկին կը մեկնին տուն:

«Ահաւասիկ խրախճանքի իսկական ժամանակը մեղ Հաճընցիներուս համար: Ամէն քայլափոխիկ կը հանդիպիս ազգականբարեկամներու, որոնք իրարու ձեռք կը սեղմեն ու կ'աւետեն Քրիստոս յարեաւը···:

«Ընկալեալ առաքութեան համաձայն ամէն տուն կ'ունենայ հաւկիթաթաղ ազգականներու կամ խնամիներու մը կրճ կ'երթ հաւկիթ կը տարնէ.

— Պահէ՛:

— Դո՛ւն պահէ: Ու կը տարնուին հաւկիթները մէյ մը ակռաներու, ուժը հանգցուելու համար եւ մէյ մըն ալ իրարու, երբ մին կամ միւսը պարտուի, այն տուն պարտուողը կ'ըսէ. աղբայ կէկիյէնոյ Թէ հաւկիթիդ անառա է: Միւսը՝ չէ՛, պէյթէ Քէյէկ է:

«Ճաշերդ օրը Մեռելոց է. ժողովուրդը կը խուժէ գերեզմանատուն. քահանան կ'օրհնէ հին ու նոր ննջեցեալները. տխրութիւնը կը պատէ ամէնուն դէմքը, չատեր կուլան ու այսպիսով երեկոյ զղացումները կը հաղորդուին մեռելներուն:

«Աւեթը օր վերջ, կարմիր կիրակիի եկեղեցական արարողութենէն յետոյ, նոր հարս ու փեսաները, նշանուած զոյգեր քաղաքի հիւսիսային կողմը Կէլիկ կոչուած թաղը կը բարձրանան. հոն կրկին տեղի կ'ունենայ հաւկիթամարտը, մին կամ միւսը կը կոտրի, երբ կոտրած հաւկիթը նշանուած օրիորդինն է, կը յու-

սահատի, խորհելով թէ իր խօսեցեալը լաւ հաւկիթ նայիլ չի պիտեր։

«Տեղի կ'ունենայ նաեւ նոր հարսներու եւ աղջիկներու յատուկ խաղը. «սըպըրտուկ» ըսուած քարին կը ժառնան եւ կը սկսին դէպի վար սահիլ (հոս ազամարդիկ մառնելու իրաւունք չունին), խօսակցութիւններ կը փոխանակուին չատ անուշ եւ յիշատակելի։

«Ահա՛ Ս. Զաւակը մեր ծննդավայր Հաճընի մէջ, որ կարմիր կիրակիով իր ծալքերը կը պնդ անհունութեան մէջ»։

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՑ ՏՕՆԸ ՀԱՃՆՈՑ ՄԷՋ.— Հաճընի հինաւուրց եւ անյիշատակ չլքաններէն մնացած եւ կաթուորութիւն ունեցող ուսումնասիրութիւններէն մին ալ Ս. Աստուածածնայ տօնն էր։

Այս մասին հայրենակից Աւետիս Գասէլեան կը նկարագրէ.—

«Շատ հետաքրքրական էր այս տօնը, որու մասին կ'ուզեմ պատմել, որքան որ կրցեր եմ յիշողութեանս մէջ պահել երկար տարիներէ ի վեր։

«Այս տօնը, ինչպէս ծանօթ է, ամէն տարի Օգոստոս ամսոյ մէջ կուգայ, որուն կը մասնակցին տեղացի հայերէն գաւ ոչ քրիստոնեաներ ալ, մեծ թէ պզտիկ, հարուստ թէ աղքատ՝ հաւասարապէս. կարծես թէ Հաճընցիներու նուիրական ու սրտային տօնն եղած ըլլար։

«15 օր առաջուընէ Հաճընցիք կը սկսէին պատրաստութիւններ տեսնել։ Հեռուստ վայրերէն վիւղացիք հազարներով ուլեր կը թաթխէին քաղաքը. ինչպէս Թուրքերը Ղուրպան Պայրամին համար սոխպուած են իրենց կարողութեան համեմատ մառաղուներ դնելու, այպէս ալ մեր Հաճընցիները այս տօնին առթիւ սոխպուած էին ուլեր դնել՝ մէկ կամ աւելի։

«Տեղացի եւ վիւղացի Թուրքերը այս տօնին համար օղլագ ղըրաքի կը կոչէին, որովհետեւ Հաճնոյ չլքակաչ վիւղերը գրեթէ ուլ չէր մնար կը մորթուէր։ Ընդհանրապէս ուլերուն վճռերը 12–30 մէճիտլիք կ'ըլլային, պայմանաւ որ մորթուածներու կաշիները ծախողին վերադարձուէր։

«Շաբաթ իրիկուընէ կը սկսէին Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ զանգակները քաղցր ու վիշ զօղանջել. քաղաքին բոլոր քահանայ հայրերը իրենց պատկանած եկեղեցիները Թողլով կը միանային Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին։ Միշտկնկալ ըսենք, որ Հաճընը Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիէն զատ, ունէր նաեւ երկու խոշոր եկեղեցի եւ մէկ ալ վանք։

«Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին լեցուած կ'ըլլար հաւատացեալներով. հանդիսաւոր արարողութիւնները կը սկսէր Առաջնորդ

Հօր նախադահութեան տակ։ Նոյն երկնագոյնութիւնները աւելի փայլուն կերպով կը կատարուէին Կիրակի առաւօտ. առ հասարակ պատարագիչը ի՛ըլլար կամ Ամաշնորհ Հայրը եւ կամ աւագ քահանան։

«Շաբաթ իրիկունէն արդէն ժողովուրդին մէծ մասը առաւ պաշարներով ու դնած ուրկով մեկնած կ՚ըլլար այգիները, իսկ աւելի բարեպաշտ գասակարգը կը սպասէր Կիրակի օրուան Ս. Պատարագին։ Պատարագը չի լրացած, պատարագիչ Հայրը խաղողը կ՚օրհնէր, ի ներկայութեան բարեպաշտ ժողովուրդին։ Նախ ինքը կ՚ուտէր եւ ապա կ՚արտօնէր, որ ժողովուրդն ալ ուտէ։ Յաղողը մինչեւ որ չօրհնուէր, ուսկից մեղք կը համարուէր (կարծեմ այս կէսը իր առողջապահական կողմն ալ ունի)։

«Եկեղեցական արարողութենէն վերջ Հաձն մնացած ժողովուրդն ալ կը մեկնէր այգիներ, ու այսպիսով գաւաքը կը մնար երկու օր ամայի։ Երկու օր դիշեր, ցորեկ, այգիներու մէջ նըմանը չտեսնուած խրախճանքներ տեղի կ՚ունենար։ Տեղ մը կ՚ուտեն, կը խմեն՝ հաւաքուած իրենց հարսնցուներով, խնամիներով, ազգականներով։ Ուրիշ տեղ մը կը նուագեն, կը պարեն, իսկ ևթէ դուբանցի հնար բլլայ մէջերնին, հրացանաձգութիւն ու նշանառութիւն անպակաս կ՚ըլլայ։

«Երկուշաբթի իրիկուան դէմ, այգիներէն կը սկսէին խումբ խումբ տուն վերադառնալ երգելով ու հրացանաձգութիւն կատարելով։ Երբ գաղթին կը մօտենային, ճամբուն երկու եզերքներուն չարուած չքուաբ ալքատներուն կը բաժնէին կերակուրներն ու խաղող։

«Հաձընցիք Աստուածածնայ ոտնին տոթիւ, մօտաւորապէս 15 հազար ուլ կը մօրթէին, որը այն տանեուան գրամով կ՚արժէր վերյէ վերյ 12 մէլիոնի, ինչ որ կ՚ընէր 45 հազար ղրչ. ոսկ. ասկի գառ վաճոգի եւ այլնի համար 5–6 հազար ղրչ., որով 50–51 հազար ղրչ. աւելորդ ծախս մը ըրած կ՚ըլլային, անշուշտ կերակուրի համար եղածը նկատի չառնուելով»։

ԹՈՂՈՒՄԸ.— Երբ մէկը մեռնէր, առաջերը բնականաբար կուլար ու կ՚ողբար երբեմն լուռ ու մունջ կերպով, իսկ երբեմն ալ բարձրաձայն ու պոռալով։ Ամէնքնուն գրացիները ու ազգականները կը հաւաքուէին եւ կը ջանային մխիթարել մեռելատէրը։ Ապա վարժ մամիկներ մեռելին լաթերն ու չալիկը հանելով բազուկները իրարու կը մկացնէին ու կը դնէին կուրծքին վրայ եւ ծնոտները երկնցնելով զանոնք իրարու քով կը բերէին։ Ցետոյ մեռելը տախտակի մը վրայ պառկեցնելով տաք ջուրով կը լուային եւ կասւի մը մէջ մարմինն ու գլուխը փաթիլով՝ զայն պինդ առ պինդ կը կապէին ու կը դնէին ներկանե-

բուն առջեւը։

Ամէն Կաղանդի առաւօտ, որ գալով մեռելին վրայ խունկով ու մոմով պէտք եղած աղօթքները կը կատարէր։ Եթէ մեռելը օր մը յետոյ թաղուելու ըլլար մարմինը կը վերադարձուէր եկեղեցի եւ հետեւեալ օրը տարուէր քահանայի եւ երդեցիկ աշակերտաց երգեցողութեամբ եւ պերճանաւոր կը կատարուէր թաղմանական արարողութիւնները։

Բայց եթէ մեռելը կարեւոր անհատ մը ըլլար, այդ արարողութեան պահուն քարող կամ դամբանականներ խօսուելով մեռելին կենսագրական պիծերն ու բարեգործութիւնները կը յիշուէր, եւ յետոյ կ'երգուէր հետեւեալ մաշերգն։

ՈՂՔԵՐԳ

«Ես գիս դրի հազար տարու,
Վաֆիլ եկաւ օրս մահու,
Զիս կը գտէ ամէն բարու,
Կացէք բարով բարեկամներ։

«Բարեկամներս նստեր կուլաք,
Զոր կամ ուրախ եմ կը խնդամ,
Ցահանայիդ ասէք որ գան,
Կացէք բարով բարեկամներ։

«Հրեշտակն եկեր դէմս է կանգներ,
Հոգիս կ'ուզէ այլ բան չառներ,
Խելքս ալ գլխէս է կորեր,
Կացէք բարով բարեկամներ։

«Հայրիկ եկոյ դռնակն ի ներս,
Մայրիկ եկոյ իմ հալը տես,
Կրակ ընկեր սրտիս ի ներս,
Կացէք բարով բարեկամներ։

«Երէկ ողջ էի այսօր մեռած,
Ու կարօտ եմ շատ սիրելիաց,
Շատ բան ունիմ անգործ մնաց,
Կացէք բարով բարեկամներ։

«Բարեկամներ ետ ինձ եկէք,
Վասն իմ գՏէր աղաչեցէք,
Ցահանայով գիս թաղեցէք,
Այլ գնացէք բարեկամներ»։

Երբ մեռելաթաղի թափօրը դերեզման հասնէր, անմիջապէս երկու հոգի գլուխներն բաց եւ խաչակնքելով՝ մեռելը կ'իջեցնէին նախապէս ժամկոչին կողմէն փորուած մէկ ու կէս մեթր խոռոչ մը մէջ: Ցետոյ քահանան կ'սկսէր աղօթել եւ դեռեւին քանի մը անգամ ալ մը հող առնելով ձեռքը մեռելին վրայ կը դնէր ու կ'ըսէր, «Հող էիր եւ ի հող դառնաս»: Ասոր վրայ մեռելաթաղէրը թիով փոսին եղերքի հողերը մեռելին պատանքով ծածկուած մարմնոյն վրայ կը թափէին: Երէկ վերջերը նետելուն կարող անձինք մասնաւոր մնաւկներու մէջ գտուելով կը թաղուէին: Դիերեզմանը հողով լեցուելէ յետոյ անոր վրայ կը դնէին քարեր: Ապա մեռելատէրերը դերեզմանին քովը կայծեղնելով ժողովուրդը անոնց ասկիւճն կ'անցնէր անոնց բսելով, «Մուրբ հոգւով մխիթարուիք», «Աստուած դառաստանը քոզ հնէ», (Աստուած դառաստանը քոզդր ընէ): Ասկէ վերջ տանք կը մեկնէին իրենց տուներր, իսկ ուրիշներ քահանային հետ մխաուղ խունդով կը վերադառնային մեռելատերջ տունը եւ հոն ալ պէտք եղած մխիթարական խօսքերը ընելէ յետոյ կը մեկնէին իրենց տուներր:

Մեռելատէրերը քանի մը օրեր ողբ ու կսկիծ անօթի կը մրնային, սակայն ապագաններ ու դրացիներ մատուցը կերակուրներ եփելով անոնց տունը կը տանէին ու կ'ստիպէին զանոնք ուտելու համար:

Իսկ մեռելատէրերու կողմէն «Հոգւոյ ապուր» անուանուած կերակուր մը եւ քառասունքի օրերն ալ մատաղ եւ կամ այլ կերակուր մը կը պատրաստուէր աղքատներուն եւ ներկաներուն տրբուելու համար:

ԹԱՂԵՐՈՒ ՄԱՏԱՂԸ.— Հաճեոյ Լուսաւորչական ժողովուրդին մէջ կար նաեւ թաղերու մէջ մատաղ եփելու սովորութիւնը: Մատաղի այս սովորութիւնը տեղի կ'ունենար մեռելի մը յիշատակին, եւ կամ ալ երդումներու մէջ յայտնուող եւ զբաղուն գալիք պէտք մը ապահ մեռելու մոտգրութեամբ: Քանի մը կիներ եւ էրեխ մարդիկ իրարու քով գալով թաղի տուները կը պտտէին եւ կը հաւաքէին իւրաքանչիւր տունէ ալ, իւղ, կորկոտ, պիպար, գրամ, եւայլն, ու գոյացած գրամովը ոչխար մը կամ մէս ծախու առնելով թաղին մէջ անկիւն մը խոշոր կաթսաներու մէջ կ'եփէին մատաղը ամբողջ գիշեր երգելով ու պարելով, եւ առտուն թաղի քահանային կողմէն օրհնուելէ յետոյ կը բաշխէին գայն ազգատներուն, եւ փափաքող տբեւ մկուն: Այս սովորութիւնը շատ հին ժամանակներէ սկսած ըլլալով անչեզօրէն կը կատարուէր մինչեւ Համընդհանուր տարպրութիւնը:

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Բոլոր ուխտաւորներէն ամէնէն հռչակաւորն էր Թօմարզայի Սբ. Կարապետի գերեզմանը, որ կը գտնուէր համանուն մայրավանքին մէջ: Ուխտագնացութեան օրն էր Վարդավառի տօնը: Այդ տօնին առթիւ Հաճընէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կ'երթային Թօմարզայի Սբ. Կարապետի վանքը եւ Շաբաթ մը կ'ենային հոտոյ կը վերադառնային:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌԸ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

Այս նիւթին կարեւորութիւնը խորապէս զգալով՝ զայն յանձնելիք Հաճընցի երկու կարդ ու ձեռնհաս անձնաւորութեանց՝ յանձին Վէր· Սամուէլ Մ· Բէճէչեանի եւ վաղեմի ուսուցիչ Տիար Սահակ Գրամճեանի՝ ինդիրը ամէն կողմէ ուսումնասիրելու համար: Ուրախ ենք որ անոնք սիրով ստանձնեցին սոյն աշխատութիւնը:

Վէր· Ս· Մ· Բէճէչեան մեզի գրած է, «Իգական Սեռը Հաճընցի Մէջ», իսկ Տիար Ս· Գրամճեան գրած է, «Հաճընցի Կիները»:

ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌԸ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

Հաճընոյ մէջ իգական սեռը չուքի մէջ մնացած է: Ան ընտանեկան, կրօնական, կրթական, քաղաքական եւ անհատական կեանքի մէջ աչքառու եւ ցցուն գործեր չէ կատարած: Իգական սեռէ անուններ չյիշուիր եւ ձայներնին չի լսուիր չաճախ:

Տղայութեանս տարեկիր, կը յիշեմ, ամէն Թաղի մէջ մէկ կամ աւելի կիներ կային որոնց անուններըը մանուկը յարգանքով կը յիշէին: Սեւենց եղաբոյր չատ չամբաւ հանած էր իր եղաղնելով եւ տեսիլքներով: Անոնք գաղտնիքները կը յայտնէր եւ մարգարէութիւններ կ'ընէր կ'ըսէին: Թափըմճոնց Սառան եւ Բաղնց Մուզօլը նոյն կարգէ կիներ էին: Թափըմճոնց Սառային համար կը պատմուի թէ, առաւ կանուխ չուր բերելու գացող հարսերուն հանդիպելով անոնց կ'ըսէ եղէր չարաճճի հաճոյքով մը, հոս սպասէ երթամ կծիկ մը թէօր բերեմ պլաիկիդ գոյգ մը գուլպայ հիւսէ: Շատ մը յիմարներ հարսեր ժամերով կ'սպասէն եղեր, բայց անոնք անգամ մըն ալ չերեւնար· Հարսերը յուսախաբ առեւ կը վերադառնան: Պիտինոնց Մարիամին աչքը կը դպչէն եղեր երբ մարդոց չար մտաք նայի: Շատ սուր աչքեր ունի եղեր:

Մայր եկեղեցիին մէջ «Մուհապէդիներ» կամ «Շիլօճաղի»ներ կային, որոնց մեծամասնութիւնը կիներէ կը բաղկանա-

յին: Անոնք սեւ հագուստ կը հագնէին: Գաղտնի ժողովներ կը նէին եւ ազօթքներ կը մատուցանէին: Անոնք ճշմարիտ հաւատացեալ եւ բարի Քրիստոնեաներ էին ազնաբէնց քաշուած: Անոնց առաջնորդներէն էին Տիրբան Եղբայրը եւ Խաչիր Եղբայրը: Քրքրիչենց Սառան, Սեհենց Մանուկին կինը, Պօյաճենց Թիւրունը, Ամբմենց Հաճի Ալափին կինը, Սողմենց Թանգիկը եւ ուրիշներ այս խումբին կը պատկանէին:

Սր. Ծակոր Վանքի Հաճի Մայրը պատկառանք մը կը ձգէր մեր վրայ: Վարպապետներուն հետ կը տանէր եւ վանքին վրայ կը հակէր հաւատամքներէնէ: Հաճնոյ մեծ վերապատասխաններուն կիները լուրջ ապատուրեցին թողուցած են վրաս: Ճակատին ոսկի չարած, բերանին դաբաքով գոցած եւ գլուխին ծածկոցով քօղարկուած տան տիկիններ կրկնակ յարգանքի արժանի էին: Մեծ ազանէյու մայրերը եւ տիկինները ազնուութիւն, ճոխութիւն, վեհանձնութիւն եւ համեստութիւն կը սիրէին: Ազգքան պատկարգրին մէջ ալ չատ պատուական կիներ կային: Աչքերնին կուշտ, հիւրասէր, մաքուր եւ բարեպաշտ կիներ պակաս չէին ազգքան դասակարգին մէջ: Կ'արժէ յիշել մի քանի ընտանիքներ եւ վերապատասխաններ, որոնք անզուգական կիներով եւ մայրերով օրհնուած էին: Շերբերեանի, Եվխանեան, Ուզունօղլանեան, Սագեան, Ձէրձէնեան, Թուրաբդիսեան, Գրքրճեաբեան, Մանկրեան, Մալեան, Պալեան, Զալեան, Սիմհեան, Թոմբալեան, Սկաճենեան, Գրքրկրքրեան, Պալաքանեան, Սողոմեան, Գրքրմեան, Հէօքճմեան, Պապահճքեան, Միսալեան, Ձէրձէնեան, Մախեան, Քրքրքեան, Տիմմենեան, Թէքրեան, Մեծ Երեցեան, Կէչճեան, Քէչէձեան, Էլլէկեան, Հանենէսեան, Պաղպատաքեան, Բէքլրքեան, Տէր Պետրոսեան, Կէճէկուչեան, Միսալեան, Տատուրեան, Զօլաքեան, Բէկրչեան, Թօփուչեան, Թօփճեան, Զօպանեան, Ալաճեան, Մանիսաճեան, Րէճէպեան, Թիլիպպոսեան, Տէվիքեան, Մուճաքեան, Զաքարեան, Տարտարեանեան, Ժամկոչեան, Ըրբրեան, Կէրճմէնեան, Գուլումճեան, Թըլբըմեան, Միխաթեան, Զօմճուղեան, Խաղաղբդեան, Այճճեան, Մոգուբեան, Ապտեան, Մրնբչեան, Տէլիճեան, Կանաչեան, Օղլուգեան, Ալպաբեան, Ճարատանեան, Զըխրբգճեան, Շէքեանեան, Գօբանեան, Թաւուբեան, Բագեան, Ծբլիկեան, Եէնիդօմշուեան, Եւայլն:

Հանրածանօթ կարգ մը կիներ ալ կային, որոնք մանկաբարձութեամբ (մամիկ) եւ հիւանդներու օգնելով անուն չահած էին: Ասոնցմէ էին Սալմանենց տիրուհին, Ալպաբենց Մօզոլը, Գուլումճենց Սառեկ Հարսոյովը եւ Պապաճկոնց Թէչուկը, Ապաբենց Հաճի Երանին եւ Տէր Պետրոսենց Նէնէն՝ ճըպըլուողները

աղէկ կ'ընէին: Մանկաբարձ կիներ առնելու մէջ համաբաձակ կը մտնէին ու կ'ելլէին: Անոնք զրպոյներ, բամբասանքներ, լսի ըսուածը, բայի եւ չար լուրեր կը փոխադրէին առնէ առն: Քալող թերթեր էին անոնք: Ազգիկ ու տղայ նշանելու մէջ բաւական դրձ կը տեսնէին:

Փոնպաճ կիներ ալ բաւական գործ կը տեսնէին ժողովուրդին մէջ: Անոնք Ուրբաթ կիւրեղը քաղին փուռը կը վաճէին եւ ընտանիքներ կարգով իրենց հասը կը չաղէին քրտցին (թէքնէ) մէջ: Փունպաճը ընդհանրապէս որբեւայրի մը կ'ըլլար եւ ջուր կրող մըն ալ անոր կ'օգնէր: Մինչեւ որ հասը քացղի՝ հացի սէրերը առած կը մնային: Փունպաճը հասը չաղուելէն յետոյ հոգ կը տանէր եւ փուռը կը տաքցնէր: Ծանօթութեան, խնամութեան եւ բամբասանքներու խմորը փուռին մէջ կը չաղուէր ու կեփուէր եւ փունպան ու ջրկիրը մեծ բաժին կ'ունենային առոր մէջ: Ջրկիրները առուը մնացող աղբկիներ եւ որբեւայրերներ կ'ըլլային: Կորնոճ Ուսաիկը Սէքսենից մահալլէն փուռին մէջ ջրկիր էր:

Համճըճի իրական սեռը աղբիւրին գլուխը չառ ժամանակ կ'անցընէր: Կիներու եւ աղջիկներու պատասխանատուն էր առն ջուրը բերել մօտակայ եւ հեռաւոր աղբիւրներէն: Մեզ հարանեը ջուր բերելու երթալով չունչ կ'առնէին եւ լեզուին կը բացուէր: Բարեբախտաբար աղբիւրներուն ջուրը առատ չըլլալուն երկար առեն աղբիւրին գլուխը սպասելու էին: Այդ առեն իրենց ցաւերը, դանդաղները «բօմաաս»ները եւ յուսախաբութիւնները իրարու կը պատմէին: Մինչեւ որ սափորները լեցուէր գոտ մը գլխից (գրոյց) ընելու ժամանակ կ'ունենային: Լուրեր կը տարածուէր աղբիւրին գլուխը բերնէ բերան եւ առնէ առն:

Պարահդներու ալ հոգ առնելով կիներու գործն էր: Գարնան սկիզբը էրիկ մարդիկ կամ մշակներ պարահդը կը փոքէին եւ ախօռներ կը բանային, եւ առիկ անդին պարահդի մշակոյթը կիներու կը թողուէր: Անոնք կը ցանէին, կը անիկէին, կ'ադրէին եւ հունձքերն ու պտուղները կը քաղէին: Ընտանիքին բանջարեղէնը, լոլիկ (թօմաթեա), պղպեղ, լուբիա, դդում, եւայլն անոնք կը հայթայթէին: Գըրախտի, Զաթախի, Զէշպէկի, Եագըլի պարահդներու կանանչութիւնը եւ պեղեցկութիւնը կիներու աշխատութեան ու ջանքերուն արդիւնքներն էին:

Իրական սեռը ընտանիքին ձմեռուան պաշարը պատրաստելու համար ջաղացքի գործ ալ կ'ընէր: Մխայն գիշերուան առեն այլեր անոնց կ'ընկերանային: Ալիւրը, պղպեղը, կորկոտը եւ ծեծածը (սէօկմէ) անոնք կ'ընէին: Ագռաւ կիներ կռնակով կը տանէին իրենց պաշարը ջաղացքին մէջ պտալու համար: Անպա-

բին, քունքին եւ ոտքաթներուն պահապանը անոնք էին։

Տան եւ ընտանիքի հպատւոտի եւ մաքրութեան ծանրութիւնը կիներուն վրայ էր։ Շատ քիչ տուներու մէջ ծառաներ կային։ Բարեբաստաբար աղբիւրները տան գործերու մէջ իրենց բաժինը բերելով մայրերուն օգնութեան կը հասնէին։ Շաբաթ օր բոլոր իգական սեռի անդամները փոխնորդ հագնելով լաթերը կը լուային եւ տունը կ'աւլէին ու կը մաքրէին։ Տղաքը կը լուանային եւ իրենք ալ մաքրութիւով օճախին եւ ոտքային եղերքը կը նայէին, ու իրենց երկայն մազերը սանրելով կը հիւսէին։ Իրենց գեղեցիկ եւ անոյշ կ'ըլլար կիրակնամուտի մթնոլորտը տան մէջ։

Հասարակութեան վերաբերող բաղնիքներ կային ջուրերուն եղերքները որոնք լուացքի «գնա» կ'անուանուէին։ Զաթխոի եւ Իջրաէտ գետակներու եղերքները «գետեր» չհնուած էին։ Անոնք մեծ հետզհետ նմանող չհնքեր էին, որ քարով չհնուած եւ տախտակով պոցուած էին։ Առանց մէջ թրոցներ (թէրճեկ) կային։ Ամառ առեն չատ մը ընտանիքներ՝ ջուր կրելու հոգէն ազատելու համար՝ գետը կ'երթային, լաթեր կը լուային, կը չորցնէին եւ մաքրուելով տուն կը վերադառնային։

Մանկըննց եւ Մանկնց գետերը աղէկ կը յիշեմ։

Կիներուն գործն էր այդկերպը մեծ մասամբ։ Այրերը խաղողը մեծ հնձաններու մէջ կը ժողուէին եւ կը կոխկրտէին եւ հիւթը կը հանէին։ Կիները ուռկը կ'ելնէին, ձխտակ, չուրջ եւ դմօ կ'ընէին, չամիչ կը չորցնէին եւ գինի կը պատրաստէին։ Ձմեռուան համար մսի եւ մսեղէնի պատրաստութեան գործին մեծ մասը կիներուն ուսերուն վրայ էր։ Պաստրման, սուճուխը, աղիք եւ ոսկոր չորցնելու գործը անոնք կ'ընէին։ Իրական գաղտագործը ընտանիքին գերձակուհիներուն գործերուն հոգ կը տանէր։ Ձմեռուան երկայն գիշերներուն մէջ անոնք իրենց տղոց եւ աղջիկներուն հագուստները կը կարէին եւ գուլպաներն ու ձեռնոցները կը հիւսէին։ Ձեռագործներ կը չինէին եւ աղջիկներուն պռիւճը (օժիտը) կը պատրաստէին, եւ անոնց հարսնութեան պատուները կը լեցնէին։ Տարին անգամ մը, Զատկի մօտ, կիները տանը գետինը կարմիր հողով կը ծեփէին։ Հին տուներուն գետիններուն տախտակաձոյ տուներ հագուստիւս էին։ Տուներուն գետիններուն հողէ կ'ըլլար եւ տարուան մէջ ոտին կը մաշէր, ուստի նորոգութիւ պէտք էր։ Զատկի մօտերը գետինները կը նորոգուէին եւ պատերը ճերմակ կերով կը ծեփուէին։ Հաճընցի կինը, մայրը եւ տանտիկինը միշտ գործ էր։ Ան ծուլութեան հացը չէր ուտէր։ Տանը կառավարութիւնը եւ հսկողութիւնը անոր իշխանութեան տակ էր։ Եթէ տան մէջ մեծ մայր չըլլար, մեծ հարսը այդ իրաւունքը կ'ունենար։ Տանը բա-

նալիները անոր գով կ'ըլլար: Հարսեր, աղջիկներ եւ տղաք անոր կը հնազանդէին: Մանուկներու կրթութեան պատասխանատուութիւնը անոնք իրենց վրայ կ'առնէին: Հաճընցի տիկիններըը բաւին բան նշանակութեամբ անուշին եւ տանտէր էին: Ընտանիքին հոգին եւ ուղեղն էին անոնք: Անոնք էին խոհարարը, դերձակը, ջրկիրը, լուացարարը, տանը ծառան, պահապանը եւ հսկիչը: «Գահուն եաւը կայնող ոյժր» անոնք էին: Կրօնական օճախը վառ պահողը անոնք էին: Անոնք առանց վարձքը խորհուրդ, օրը 24 ժամ կը դործէին: Ի՞նչ սէր, ի՞նչ մաքրութիւն, ի՞նչ խաղաղութիւն, ի՞նչ գոհունակութիւն եւ ի՞նչ ներդաշնակութիւն կը տիրէր տան մէջ:

Խումբ մը Հաճընցի կիներ բուրդէ վերմակ կը շինեն:

Հաճընի կիները հին ժամանակներու մէջ շատ փայլուն դիրք մը չեն գրաւած: Անոնց համար գրել եւ կարդալ չկար: Վարդապե՞տ կամ վարժուհի՞ պիտի ըլլայ ըսելով, կ'արգիլէին զանոնք դպրոց երթալէ եւ դպրոց ալ չկար անոնց համար: Աղջիկը հարս ըլլալու համար կը պատրաստուէր, ուրիշ ասպարէզ չկար անոր համար: Տեսակ մը նախապատրաստում կար դպրոցի եւ դպրոցականի դէմ, մանաւանդ աղջիկներու կրթութեան դէմ:

Հայ Աւետարանական դպրոցներու բացուելէն առաջ Մ'այր Եկեղեցին մէջ՝ որքան որ մեզի ծանօթ է՝ որեւէ դպրոց չկար իգական սեռի կրթութեան համար, եւ շատ հաւանական է, որ

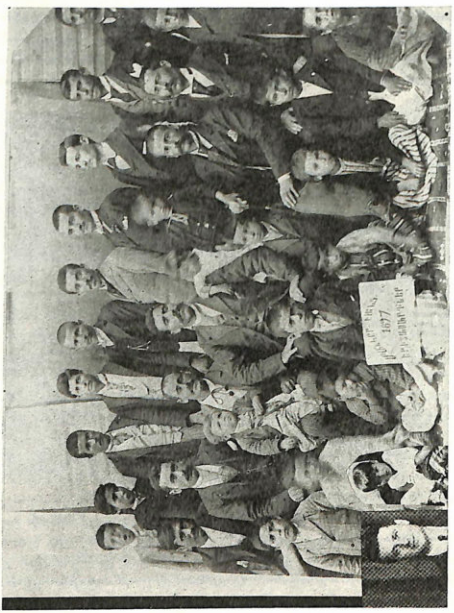
Եթէ երբէք կրթուածներ կային հոս ու հոն անոնց կրթութիւնը անհատական կրթութեան արդիւնք էր։ Աւետարանական համայնքին մէջ երբ դպրոցներ բացուեցան՝ աղջիկները ու տղաք միասին դպրոց երթալ սկսան։ Հաճնոյ մէջ դպրոցներ սկսան 1868–ին Մարաչցի Պատ. Փանոս Գարակէօզեանի միջոցաւ։ Պոստանեց տունը երբեւ դպրոց գործածեց։ Այդ դպրոցի տղոց մէջ երկու աղջիկներ ալ կան եղեր։ Վեր. Ս. Տէվիբեան կը կարծէ թէ այդ աղջիկներէն մին Այֆեան եւ միւսը Տարտպանեան ընտանիքէն էին։ 1869–ին Ա.ազ Աօճա (Վեր. Ա. Թիւտճեանի հայրը) քարոզիչ կ'ըլլայ, եւ այդ տունն Ֆաթուն քոյր անունով մին տունէ տուն պտտելով կիներու եւ հարսերու կարդալ կը սորվեցնէ։

Վեր. Տէվիբեանի կինն ալ մեծ դործ տեսած է կրթութիւն տարածելով Բողոքականաց կիներուն մէջ։

Անոնց կը յաջորդէ Թէքէցի Կատար անունով կին մը։

Մխիթ Բօֆինկ, որ 1861–ին Հաճընէն վտարուած էր ամուսնոյն հետ, 1865–ին աղջկանց դպրոց մը բնկեց տուաւ Մարաչի մէջ։ 1879–ին որպէսզի Հաճըն փոխադրել աղջկանց դպրոցը։ Իր հետը երբեմն Մխ Շարլօթ Տ. Արէնսբերը։ Մխիթ Բօֆինկ Հաճնոյ իգական սեռին համար եւ Հաճնոյ համար մեծ օգնութեան միջոց մը եղաւ։ Հաճընի Հօմ աղջկանց վարժարանը թէ՛ Բողոքականներուն եւ թէ Լուսաւորչականներուն լուսաւորութեան վարարանը եղաւ։ Հաճնոյ մէջ մեծ յեղաշրջում տեղի ունեցնելն այս դպրոցի չքնաղ աւարտները։ Ժողովուրդին կրթական, ընկերային մակարդակը բարձրացաւ այդ դպրոցին միջոցաւ։ Մխիթ Բօֆինկ խստապահանջ եւ կարգ ու սաքրութիւնը սիրող մէկն էր։ Անկիա օրէնքի եւ կարգապահութեան տարմացումն էր, կ'ըսէին։ Տղայոցմեանս տանն այդ դպրոցը իր բարձրագոյն աստիճանին հասած էր։ Ամբողջ 25 տարի Մխիթ Բօֆինկ գործեց Հաճնոյ համար, եւ 300–էն աւելի չքնաղ աւարտներ ճամբեց մեր տուներուն եւ դիւղերուն։ Շրջանաւարտներէ ոմանք Մարաչի, Այրթերդի, Իւսկիւտարի եւ Պրուսայի Աղջկանց օրէնքներէ չքնաղ աւարտ ըլլալով վերադարձան, վարժուհի եղան եւ յետոյ պատուական ընտանիքներ կազմեցին։ Անոնցմէ ոմանք կը յիշեմ։ Մէննուշ Դերձակեան, Մարիամ Գրիգեաւարեան, Օր. Մ. Յակոբեան, Մարթա եւ Ագապի վարժուհիներ (յետոյ Օգոստեան եւ Քէչէեան)։ Թօտա վարժուհին (Սուփան վարպետին կինը), Մուրաթինց Մինասին եւ Պատ. Մալեանին կիները (Մըրդըչեան աղջիկներ)։ Երանուհի Կապաեան (Ալբճեան) եւ Ռիփսիմա Ալբճեան (Ժամկոչ), Տիկին Սողոմեան (Պր. Հրանդ Սողոմեանի մայրը)։ Տիկ. Քրիսթինէ Կէրճիկեան, Մարթա-

րուս էֆ. Սէքքէնեանի երկրորդ կինը: Մէյխանէճի Վարդանի տիկինը. Պրն. Զաւիանի եւ Փօլատեան կինը (Պաւինց վարժապետին աղջիկները). Օր. Հայկանուշ Պօյաճեան (Հնչակեան եղբայրներ՝ Թիրայրին եւ Մուրատեան քոյրը) մեծ դեր խաղացած է Հաճնոյ մէջ: Միսիս Քօֆինկէլն գործակից եղան Միս Պէյթս (Միսիս Լի) եւ Միս Պրուն: Անոնց յաջորդեցին Միս Վօն, Միս

Ամերիկեան Հաճնոյ Միսիոնարական Ընտանիքները առաւ ամրամներուն, լուսանկարուած 1897-ին, եւ գտնուած մեր կատարած հաճնցի ընտանիքներուն բաղմաթիւ շուրջ:

Պիլինկզ եւ Միս Քօլզ:

Մայր եկեղեցիներու կից աղջկանց դպրոցներ բացուեցան 1875-ին, Մխիթարեան կողմէ: Երեք եկեղեցիներ իրենց յատուկ դպրոցները ունեցան եւ մեծ օրհնութիւն եղան Հաճնոյ մէջ: Սր.

Գէորգ եկեղեցին ունէր աղջկանց վարժարան, մանկապարտէզով· ուսուցչուհիներ՝ Օր· Մաքրուհի Տիւմանեան, Տիկին Եսթեր Ապաճեան, Օր· Ալաբաճ, Օր· Բօյա, Օր· Վարդանոյշ: Ճեմով աղջկանց դպրոցը փոխադրուեցաւ Ս· Աստուածածին եկեղեցիին կից: Մահակ եւ Մեսրոպեանց Աղջկանց Վարժարանը՝ ուր կարող տեսչուհիներու եւ վարժուհիներու ձեռքերուն տակ կրթուեցան շատ մը աղջիկներ եւ չէնցուցին տուները: Մկրտչեանները 1895–ի Յունիսէն ետքը հաբիւրաւոր աղջիկներ քաղաքէն եւ գիւղերէն հաւաքեցին, մէնցուցին, կրթեցին եւ շատերը հարս ընտրուելով տուները զրկեցին:

Հաճընոյ Կաթոլիկ եկեղեցիին կից, նոյն բակին մէջ ունէին եօթը յարկէ ընդարձակ աղջկանց վարժարան մը, ուր 34 տարի շատ աղջիկներու կրթութեան մխիթ եղաւ: Անոնք սորվեցան օտար լեզուներ, ձեռագործներ եւ կրօնական դաստիարակութիւն: Երեք հատ Հաճընցի մայրապետներ ունէինք: Քոյր Փոլքերէնի՝ Թագուհի Գալայճեան, Քոյր Վերոնիկա՝ Գէագրիս Շերնոյհատեան եւ Քոյր Իմիլի՝ Եղիսաբէթ Գըրըմեան: Կը հաւատամ թէ իւրաքանչիւրը դէր խաղացած է Հաճընոյ պատմութեան մէջ: Հաճընցի կինը թէ՛ ուսեալ եւ թէ անուս, թէ՛ հարուստ եւ թէ՛ աղքատ, թէ՛ Վերի Թաղցի եւ թէ՛ Վարի Թաղցի իր ժամկանութեամբ, հիւրասիրութեամբ, բարեպաշտութեամբ, համեստութեամբ եւ եկեղեցասիրութեամբը օրինակի եւ ներշնչում եղած է ամէնքին ու այլերուն: Ինդուստրեցեան առեւ մնաչէն եւ եկեղեցաչէն եղած է, պատերազմի եւ վտանգի առեւ էրևան, պաւիկն ու եղբօր կողքին կանգնելով քաջալերելո ու թշնամիին դէմ ճակատեր է: Ո՛չ մէկայն երբեւ կին, հապա ցաւակից անոր կամ ուրախութեան մասնակից եղած է: Հաճընցի կինը տոհմային աւանդութիւններուն հաւատարիմ՝ իր ցեղին աւանդական սրբութիւնն ու ճարպիկութիւնը ցոյց տուած է: Ան, ընտանեքին եւ ազգին ցաւը սրտին մէջ կրած եւ իր ցեղին տառապանքին ծանրագոյն մասը կրած է առանց գանգատի: Սբ· Գրոց մէջ «Առաքինի կինը ո՞վ կրնայ գտնել» հարցումին ինչ պատասխան որ տրուած է կը վայելէ Հայ կնոջ եւ Հաճընցի կնոջ: «Անոր էրկանը սիրտը անոր վրայ վստահ է, ու աւարի կարօտ չըլլար: Անիկա իր կեանքին բոլոր օրերուն մէջ անոր բարիք կը բերէ եւ ոչ թէ չարիք: Բուրդ ու քթան կը փնտռէ եւ ուզածը իր ձեռքովը կը գործէ: Անիկա պէչերով կ'ելլէ ու ամէն մարդոցը կերակուր եւ ապրանքներուն բաժին կուտայ: Անոր ճրադը գիշերը չմարիր: Իր ձեռքերը իւիկին կ'երկնցնէ ու ափովը բոքը կը բռնէ: Ձեռքը աղքատին կը բանայ, ու ձեռքերը կարօտներուն կ'երկնցնէ: Բոլոր ընտանեքը կրկին հանդերձ հագած

են: Իրեն ծածկոցներ կը չինէ: Անոր այրը կը ճանչցուի տուներուն մէջ: Կաւէ կը գործէ ու կը ծախէ: Իր բերանը խմաստութեամբ կը բանայ եւ իր լեզուին վրայ քաղցրութեան օրինք կայ: Իր տանը համբաւները կը քննէ եւ ծուլութեան հացը չուտեր: Անոր տղաքը կ'ելլեն ու դաւիթա երանելի կ'անուանեն»: (Առակ. 31, Կլ., 10–31):

Այո՛, յիշատակելի օրհնեա՛լ ըլլայ, ո՛վ Հաճընցի անզուգական մայրեր ու քոյրեր: Սուրբ Գիրքի այս խօսքերը ձեզի համար ըսուած են. յարգանք ձեզի:

ՀԱՃԸՆՑԻ ԿԻՆԸ

Հաճընցի կինը իր ամուսնոյն ղլուխն թագն է, Հաճընցի կինը առուտուն չատ կանուխէն կ'արթննայ, երբ ամուսինը տակաւին քնացած է, ինչպէս նաեւ փոքրիկները՝ եթէ ունի:

Տունին ամենաանհրաժեշտ պէտքը ջուրը ըլլալուն, առանց դիւէբուան մութը նկատի ունենալու, կուժը ուսին պարբերը կը վազէ, չմոռնար, համբան եկեղեցւոյ դռնէն անցած առեն, խաչակնքել, որպէս զի բարկութիւն Աստուած այդ օր իր եւ ամուսնոյն գործերուն յաջողութիւն եւ բարօրութիւն տայ, չարէն, չար սատանայէն, երեւելի եւ աներեւոյթ վտանգութիւններէ հեռու պահէ ու պահպանէ. ու երբ պարբերին մօտենայ, հոն եւս քանի մը անգամներ կը խաչակնքէ եւ ապօթք մը կը մրմնջէ, կը լեցնէ կուժը ու տուն կը դառնայ առանց համբան մէկու մը հետ խօսելու, որպէս զի առաւօտեան «բարի լոյսը» իր ընտանեքի անդամներուն ըսէ, որպէս զի այդ օրուան յերկնուստ տեղացող բոլոր բարիքները իրենց տունին եւ ընտանեքին վրայ հասնին, մանաւանդ այն մեծ հաւատքով թէ՝ առուտուն կանուխ տան մէջ ջուր բերելը առատութեան նշան է: Երբ տուն հասնի, արդէն անելիքները արթնցած, պղտիկները մայրերուն դալատան կ'սպասեն. ան անմիջապէս կուժը վար դնելով, կ'սկսի պղտիկներուն ձեռքերը, երեսներն ու ոտքերը լաւ մը լուալ՝ իր բերած անապակ ջուրով, եւ նախաճաշերնին պատրաստել ու լաւ մը կշտացնելէ վերջ գործոց կը ճամբէ:

Ու երբ արդէն անոնք հեռացած են, ալ կ'սկսի ամուսնոյն պէտքերը հոգալ եւ զայն եւս ճամբու դնել. արդէն ամուսնոյն հօշիկները իրիկուընէ՝ տակաւին չքնացած՝ մաքրած, սըրբած, ներկած եւ գրան բերանը դրած է, ու երբ ան հագուելով կը պատրաստուի դուրս ելլել, Հաճընցի կինը գրան սեմին կանգնած ամուսնոյն վրան-գլուխը լաւ մը խոզանակելով եւ իրարու

մնաք բարովը փոխանակելով կը գատուին. ամուսինը տունէն դուրս իր գործին եւ կինը եւս տունէն ներս ներքին գործերով զբաղուելու: Հաճընցի կինը ներքին գործերու կարգը գասած է պարտկի հոգն ու խնամքը, եթէ ունի, ուսկից իր բանջարեղէնները կը պատրաստէ բոլոր ձմեռը վաճառելու համար: Հաճնոյ մէջ ժողովուրդը չուհայէն հաց գնելու սովորութիւն չունենալով տունէն կը պատրաստէ հացը ամբողջ շաբաթ մը բաւելու համար, այդ հոգն ալ Հաճընցի կնկան վերապահուած էր: Հաճնոյ մէջ ամէն թաղ սոխպուած էր փուռ մը ունենալ, ուր թաղի բնակչութեան հացերը կը պատրաստուէր: Մրգէն բոլոր Հաճընցիներուն տուները լեցուն են, իբրեւ ճմրան պաշար, ամէն տեսակ ուտեստեղէն, մեծամեծ չամամաններու մէջ, ալիւրը, ցորենը, պուլղուրը, կոզիկոտը, դանազան տեսակ անուշեղէններ այդ ինքնին պատրաստուած, վերջապէս ամէն բան. շաբթուան երեք օրերը հաց պատրաստելու սահմանուած կը լինէին: Երբեմն, Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը, ընդհանրապէս, երբ հաց պատրաստելու օրերը գային, փռապանը կամ հացագործը, որ կիներէ կը բաղկանար, գալով լուր կուտայ, թէ՝ հաց եփելու կարգը՝ այսինչ ժամուն՝ Տիկին, գուվզ է: Հաճընցի կինը է լուր այդ հրաւէրին, անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ, տապարճուքը կ'առնէ ու կ'երթայ չամամանին քով, կը բանայ չամամանին բերանը կամացուկ մը, որպէս զի եթէ լեցուն է դուրս չի թափի, ձեռքը ներս խոթելով իրենց տաներէն քահանային տուեալ օրհնեալ ժամանակ տուած նշխարը ամէնուն երկիւղածութեամբ դուրս հանելով կը համբուրէ ու մէկդի կը դնէ, եւ յետոյ կ'սկսի իրենց շաբթուան մը հացի բաւիլիք ալիւր դուրս հանել. ինքն արդէն գիտէ թէ որքան հարկաւոր է եւ աւոր համար չափն ունի, ու նշխարը կրկին համբուրելով իր տեղը կը դնէ, որպէսզի սատանաները չամամանին չի մօտենան ու առատութեանը վնաս հատցընեն:

Հաճընցի կինը մխլամ բարեսիրտ է. երբ հաց պատրաստելու երթայ, չի մոռնար աղքատներուն համար եւս բաժին հանել, նոյն իսկ չուրջը գտնուողներուն՝ այն զգացումով թէ նոր եփուած հացը անուշ կ'ըլլայ:

Հաճընցի կինը չատ համեստ է եւ քիչ պահանջկոտ. մրտածելով թէ կիներն ալ գոնէ այդ կերպով իրենց ամուսնոյն քրտնաջան աշխատութեան ծանրութիւնը կը թեթեւցնեն, կը խորհի ինքներէն թէ ո՛չ ապաքէն Մ. Գիրքն ալ այդպէս կը պատուիրէ թէ՝ «Իրարու օգնութիւն ալիտի ընէք»: Հաճընցի կինը ծայր աստիճան հիւրասէր է. թէ՛ ամուսնոյն ներկայութեանը եւ թէ բացակայութեանը, օրուան ո'ր ժամուն եւ ո'ր առեն որ

պատեհութիւն ունենաս Հաճընցիի մը տունն հանդիպիլ ուշ առիթով, որպիսութիւնը հարցնելէ անմիջապէս վերջ՝ կ'առաջարկէ որպէսզի առանց ամուսնոյն բացակայութիւնը նկատի ունենալու ճաշի սեղան մը պատրաստէ, եթէ մերժելու համարձակութիւնն ունենաս, ամենախիտ կերպով կը վիրաւորուի եւ ինքզինքը նախատուած կ'զգայ:

Հաճընցի կինը չաս ազգասասկր ալ է: Օրուան ուշէ ժամուն եւ իր զոգոին ամենատաք տեղը երբ դուռը ուշէ ազգասա զարնէ, անմիջապէս զոգոը մէկդի ձգելով կը վազէ, դուռը կը բանայ, եթէ պատրաստ բան մը ունի կերցնելիք, կը կշտացնէ ազգասին վրայ ու կը ճամբէ. եւ այսպէս մինչեւ իրիկուն քանի մը անգամներ, որովհետեւ իր մեծերէն լսած է թէ՝ «Ազգիկս, ինչ որ տաս, ազգրմիս ազգասի մը կամ օտարականի մը, դուն քեզի տուած կ'ըլլաս», այսինքն երբեք բարութիւնդ միայն կը մնայ ու կը յիշուի: Հաճընցի կնկան լաւագոյն յատկութիւններէն մին է սակայն. ան տունին վերի յարկի պատուհանէն չի նայիր երբ ազգասա մը դուռը զարնէ, որպէս զի մուրացիկ մը ըլլալը հասկնալով դուռը չի բանայ:

Հաճընցի կինը նաեւ տիպար մայր է, լաւ ինամք կը տանի իր զաւակներուն ուսման եւ դաստիարակութեան, չի չխացներ իր զաւակները, միշտ անոնց հանդէպ լուրջ վարուելով՝ առանց յայտնելու իր ներքին բուռն եւ անհուն սէրը: Ան՝ իրրեւ տիպար մայր՝ ազգին տուած է մեծամեծ անձնաւորութիւններ, կաթողիկոսներ, արք. եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ պատուելիներ, փաստաբաններ, բժիշկներ եւ ուսուցիչներ, որոնք ազգին մեծամեծ ծառայութիւններ ընծայած օտտակար հանդիսացած են: Վերջապէս Հաճընցի կինը տուած է ազգին Ժիրայրը, Մեծն Մուրատը, Ազատի պէս անմոռան հերոսներ, որոնք ազգին փառքն ու պատիւը եղած են:

Հաճընցի կինը ծայր աստիճան յարգ ու պատիւ ընծայող է իր մեծերուն, թէ՛ տունէն ներս եւ թէ դուրս. ուշէ ատեն երբ տեղացած լինի կարեւոր գործի համար դուրս ելնել, հեռանալ եւ կամ ազգականի մը այցելութեան, կ'աշխատի, որ ամէնամայի ճամբան դնէ, որպէսզի ուշէ ծանօթ մէկու մը եւ կամ տարիքը առած անձնաւորութեան մը չի հանդիպի եւ չի միգադրուի պարապ տեղը: Հաճընցի կինը Ամերիկացիի պէս միշտ «Տուն, միշտ սիրելի տուն» կ'ըսէ. իր ամէն հառոյքը իր տունին մէջ, իր սիրելիներուն մէջ փնտռել կ'աշխատի:

Հաճընցի կինը իր ամուսնոյն հետ սիրոյ եւ միութեան ամուր կապերով կապուած է. ան իր ամուսնոյն հետ ծայր աստիճան սիրով է. թէ՛ անոր յաջողութեան եւ թէ ձախողութեան

ՏԻԿԻՆ ԱԿԻՒԼԻՆԷ ՄՈՒՐԱՏ (ՊՕՅԱՃԵԱՆ) (Տիկին Ակիւլինէ Ճէվալ)

Ծնած է Թալաս, Կեսարիա։ Նախնական կրթութիւնը առած է Գրուսացի Ազգային Վարժարանը, յետոյ աշակերտած Տիկնոջ Վարժուհի–նոցին եւ անկէ շրջանաւարտ եղած է 1895–ին։ Պաշտօնավարած է իբր ու–սուցչուհի, Գրուսացի Ազգային Վարժարանի եւ Բեռայի Եռասեան Վարժա–րանին մէջ։ 1909–ին Օր. Ա. ձկլալ ամուսնացած է Մուրատի (Համբարձում Պօյաճեանի) հետ, երբ Սասնոյ հերոսը կը վարէր Դօգանի Մկրտուութիւնը։

1909–ի սկիզբները երբ Դպրոցասէրը վերակազմուեցաւ, Տիկին Մուրատ առաջիններէն մէկը եղաւ, որ իր ուժերը տրամադրեց վերականգնած ընկե–րութեան եւ անոր վարժուհիներուն, որ իր դռները լայնօրէն բացած էր դաս–տիարակելու համար Հայ աղջիկներ, մանաւանդ կիլիկեան եղեռնի զոհերուն որբուհիները։

Համաչխարհային Պատերազմին, տակաւ, այդ գեղեցիկ ձեռնարկը խոր–տակուեցաւ եւ ինքն ալ պահ մը անյայտացաւ հրապարակէն, մինչեւ որ, 1918–ին զինադադարը կնքուեցաւ, որ տուն կրկին հրապարակ եկաւ եւ ան–մէջապէս կէսին փաշայի մէջ կազմակերպելով Դպրոցասէրի անունով որբա–նոց–վարժարան մը, իբր կորիզ, Ընկերութեան Վարժուհիներուն։

Նէ, Դպրոցասէրի հանգանակութեան համար ուղեւորած է Ամերիկա, Եգիպտոս, Անգլիա, Գլազկով, Պագտատ, Միջին, Միջագետք, և մինչեւ Հնդկաստան ու ամէն տեղ մեծ ընդունելութիւն գտած է։

Տիկին Մուրատ մեծ դեր կատարած է նաեւ Մարաչլեան «Հաւքը» Թերթին հաստատման եւ անոր չարունակութեան մէջ, որ յետոյ եղաւ Հանրոյ Հայ–բնակչական Միութեան պաշտօնական օրկանը։

ու զժուարութեան ժամանակ, մանաւանդ զժբախտութեան ժամանակ, խորհելով թէ զժբաղդ օրերը չուտ կ'անցնին, տարուան եղանակներուն պէս փոխոխական են, կուգան ու կ'երթան: Համբնցի կինը վայելք ունեցած ժամանակ չի չփանար եւ չունեցած առնն ալ չի զանգատիր ու տրամքար տունէն ներս արամ ցանելով: Մարդոյն վշաւ ընկերն է. թշուառութեան ժամանակ անոր մխիթարիչն է մէյա. թէ՝ համբերել պետք պէտք է. թշուառութիւններն ալ օրուան ժամերուն հետ կը սահին ու կ'երթան, միայն սերոյ ժամերն են, որ մէյա մարգուն սրտին ու մտքին մէջ անպարտ եւ անապակ կը մնան. այսպէս է, ահա՛ Համբնցի կինը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՃԸՆԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԵՒ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հաճընի առողջապահական վիճակը պիտի ջանանք ներկայացնել երկու զլխաւոր բաժանումներու ներքեւ, որոնցմէ մին է՝ ժողովրդական Բժշկութիւն, իսկ երկրորդը՝ Գիտական Բժշկութիւն, եւ կամ գիտական մէթոտներու կիրարկումը, վկայեալ առաջնաթոյժներու, թմիչներու եւ դեղադրծներու կողմէն:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

1.— *ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՄՈԶՈՒՄՆԵՐ ԻԲՐԵՒ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑ.*— Հին ժամանակներէ ի վեր, մարդկութիւնը միշտ զիտած է անհրաժեշտ ոյժերու, հրէշտակներու եւ սուրբերու, իրենց մտայնի եւ կամ մարմնային ցաւերուն դէղ ու դարման մը գտնելու նպատակաւ: Կրօնական այս հաւատալիքները, սուրբերն ու անհրաժեշտ ոյժերը Հաճընի ժողովուրդին մէջ ալ մեծ դեր կատարած էին ամոքելու համար անոնց բազմազան ցաւերը: Զոր օրինակ, անոնք երբեմն զիտած են մատաղներ եփելու՝ մորթելով ցուլեր, այծեր, ոչխարներ, աքաղաղներ ու հաւեր՝ ըստ իրենց նեւթական կարողութեան, եւ կամ ալ եկեղեցիին մէջ մոմեր անկած են այլ եւ այլ սուրբերու պատկերներուն առջեւ եւ խոստումներ ըրած են այս կամ այն հիւանդութենէն ազատելէ յետոյ կատարելու համար:

Ամէն գաս Հաճնոյ ժողովուրդը բարի սովորութիւն ունէր ուխտի երթալու Սուրբ Սարգիսի վայրը, Սուրբ Յակոբայ Վանքը, Զաթաթի Սուրբ Կարապետի Մատուռը, Գըրտէսի Սուրբ Վասիլոսի Մատուռը, եւ կամ ալ մասնաւորաբար ուղեւորելով մինչեւ Լիքէքէրի Սուրբ Կարապետ Վանքը, կամ Երուսաղէմայ Սուրբ Յակոբայ Վանքը: Ամէն գաս այն կիները կամ ամուսնացարսները՝ քաղաքին արեւմտեան կողմը՝ տարուան Մայիս ամսուան մէջ հազիւ թէ երեք կամ չորս օր բոլորող Սուրբ Գրիգորի Ազբիւրին կ'երթային իրենց իղձերուն զոհացում հայցելու համար:

Կը գործածուէր նաեւ հոսթիներ, համայլիներ եւ խլուներ չար աչքերէ պահպանուելու համար, իսկ հիւանդութեանց պահուն Նարեկը կը դրուէր հիւանդին բարձին տակը, եւ կամ ալ անոր վրայ կը կարդացուէր: Ասկէ զատ անոնք որ տենդէ կը տառապէին, յաճախ քաղաքին հարաւային արուարձան կոմբը կը դիմէին Սբ. Սարգիսի Բլուրը երթալով՝ հոն գտնուող մեկնակ ծառի մը ճիւղերուն կը կապէին լաթի կտորներ, այն հաւատքով թէ՝ իւրաքանչիւր կապը պիտի կապէ նաեւ տենդի դէմն ու սաթսուռը:

Սբ. Սարգիսի Ծառը, որու ճիւղերուն վրայ կապուած են հազարաւոր լաթի կտորներ:

2.— ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՅԼ ՄԻՋՈՑՆԵՐ ԵՒ ԴԵՂԵՐ ՀԻՄԱՆ-ԴԻՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԱՐՄԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ.— Որոնցմէ ամանք պիտի ջանանք տալ սոսրեւ:

1.— Ցրտանկախութը զարմանելու համար, Ա.— Կը գործածէին չէօփ իչի կամ չափարնա ըսուած խոտի արմատները, որը Ջուրին մէջ եռացնելով անոր Ջուրը կը խմցուէր, ծոմ կը պահուէր, եւ կամ անլի հաց կ'ուտուէր եփելով զայն չէօփ իչիի Ջուրով:

Բ.— Մեղրի մէջ այսինչ համեմատութեամբ անդեմ խառնելով կ'ուտէին կերակուրի ժամանակ:

2.— Թոքախտը բժշկելու համար, քառասուն օր իշու կաթ

կը խմէին, եւ քառասուն օր յետոյ ալ երեք հատ չան լակտաներ մօրթելով անոնց միսը ջուրին մէջ եփելով կ'ուտէին։ Ծան ձագի միսը ուտելէ յետոյ երէկ հիւանդը փսխէր այդ նշան կը համարուէր թէ՝ ենթական թմչուած է։

3։— Ստամոքսի եւ երիկամունքի ցաւերու համար կը դործածէին մուղձի կամ եղիճի (էպէ էօմէճի) կամ ամանուխի եւացած ջուրը, որ պղտցնելով կը խմէին։ Այս էպէ էօմէճին ըսուած խոտը այնքան անուն հանած էր, որ ժողովուրդը սոված էր երբէք այապէս.

«Հայտին թօփալալըմ էպէ էօմէճի,
Խասթալարա շիմա էպէ էօմէճի,
Տէրսիլիէրէ սէրմաճ էպէ էօմէճի»։

4։— Անոնք որոնք երիկամունքի նեղութիւն ունենալով դժուարութիւն կ'ունենային միզելու, ապատճիճ (մալանանոս) եւ կամ անոր հունտը, եփելով ջուրը կը խմէին, կամ ալ դարիի ջուր կը խմէին միեւնոյն կերպով։

5։— Կոկորդի, լեզուակի (tonsil) եւ բերնի վէրք ունեցողներու՝ ճերմակ չան քաքը, կապոյտ քարը եւ սեկը վառելով իրարու հետ կը խառնէին իրը փոշի, եւ յետոյ գայն պղտիկ խողովակի (դարտէկ) մը միջոցաւ կը կերցնէին։

6։— Արիւնը մաքրելու համար կը խմցնէին գարիջուր կամ ոտրուկներ (սիւիւճ) կը վակցնէին ազատ արիւնը ծծելու, եւ կամ արիւն կ'ուտէին առհասարակ ղլխուն եւսեւէն, ծոծրակէն կամ կռնակէն։

7։— Մօրթի վրայ երեւան եկած կարմիր բշտիկներու (rash) համար, որոնց մէջէն դեղին ջուր մը կը վազէ, կը խմէին քմահն եւացած ջուրը։

8։— Պալարի համար, քմահն հունտը եփելով վրան կը կապէին եւ մաքրուելէ յետոյ, մեղրամոմը եւ ձիթախուղը իրար խառնելով կը հալէին ու գայն կը կապէին վէրքին վրայ։

9։— Ծառերէ եւ կամ այլ բարձր տեղերէ իյնալով ղայաղիրկ եղող անձը կը պատկցնէին նոր մօրթուած ոչխարի մը եւ կամ այծի մը մօրթին մէջ երբ տակաւին մօրթը տաքուկ էր։ Իսկ երբ ենթական վնասուելով արիւնը ներսը հոսած էր, այն տաեն իւղը հալելով ուտել հետ կը խառնէին եւ կը խմցնէին։

10։— Կաթուածքի համար փիշլնէ ըսուած խոտը ծեծելով հալիքիի դեղնուցին հետ կը խառնէին եւ ապա գայն կուտի վրայ փռելով կը կապէին կաթուածքին վրայ, նախապէս չփելէ եւ կոտրած մասերը իրենց տեղերը ձգելէ յետոյ։

Կաթուածքներու համար կը գործածէին նաեւ ծեծուած չա-

մէջ, եւ կամ սեւ մխոց ծեծելով անոր վրայ կը կապէին։

11։— Երբ մարդ մը սառչի ազդի մէջ կը պահկեցնէին, եւ կամ անոր մարմնոյն սառած մասերը նոյնպէս՝ ազդով կը պահէին։

12։— Բռսառնեբու (էէլ) նախ գլխուն մազը կ'ածիլէին եւ անմիջապէս մէզով կը լուային, յետոյ սեւձիւթը (գաբրաճ) հալելով կը փռէին կասւի մը վրայ, ապա կը փակցնէին ենթակային գլխուն վրայ։ Այս գործողութիւնը տակի կ'ունենար երեք անգամ, օրմէ եաք քոստոը աղիկնալով գլխուն վրայ նոր մազ կ'սկսէր երեւնալ։

13։— Ցեասդքի մայասըլի (pile) համար խոդկաղինը(մազը) ծեծելով դայն փռչի կ'ընէին եւ հաւկիթը խաչելով այդ փռչին մէջը թաթխելով կ'ուտէին, որով յետոյքի մայասըլը կ'աղեկնար։

14։— Բերնի վէրքին համար շապը կամ սեկը (alum) ծեծելով կ'այրէին եւ գինորի ու ծխախոտի մոխրին հետ խառնելով կը դնէին վէրքին վրայ։ Կամ սումաքը եռացնելով անոր ջուրով կը լուային բերանը։

15։— Ակռայի ցաւին համար ոսպը խաչելով անոր տաք չոպին վրայ կը ծռէին եւ կամ մեխակի խտը (գարանֆիլ) օղիի հետ խառնելով բերանը կը ցողուէին, եւ կամ, ակռային վրայ ծխախոտ կը դնէին եւ կամ ալ անոր մուխը կը քաշէին։

16։— Աչքի ցաւի համար հաւկիթի սպիտակը կը խառնէին սեկին հետ եւ դայն կասւոյ կտաւի վրայ փռելով կը կապէին աչքին վրայ, եւ կամ աչքին մէջ կը կաթեցնէին աղիկ դիեցնող հնոջ մը կաթը։

Կը գործածէին նաեւ հետեւեալ միջոցները։

1։— Աչքի վրայ կը կապէին թթուց,

2։— կարմիր տոմաթէս,

3։— Եւ եթէ աչքը թրախօտա ունենար՝ կոպերուն ներսի դին կը քսէին կապոյտ քար (կէօք քաշը)։

17։— Ցօղացաւի համար նախ վէրք մը բանալով անոր վրայ սեւեռ մը կը դնէին եւ վրան ճըլախտոտ (գըրգ սիներ) ըսուած խոտը դնելով կը կապէին։ Ասոր վրայ կ'սկսէր դիեցին ջուր մը վազել յօղացաւի ենթակայ տեղէն։ Սեւեռն ու ճըլախտոտը օրական երկու կամ երեք անգամ կը փոխուէր, եւ ժամանակ մը վերջ դիեցին ջուրին հոսումը հասնելով յօղացաւը կ'անհետէր։

18։— Ականջի ցաւին համար կը գործածէին ձիթաեւուղ, օղի, եւ կամ ալ նորածին մուկը ձիթաեւուղի մէջ հալեցնելով ականջին մէջ կը կաթեցնէին։

19։— Կողատապի (սաթլըճան) համար չոր գաւաթ կը քա-

չէին, եւ յետոյ ենթական ալքօհօլով չփելով կը պառկեցնէին անկողնոյն մէջ:

20.— Մրջիւնոցը կը բժշկէին նախ առնչի ծայրով մրջիւնոցին վրայէն դպելով անիկա կը բարակցնէին, յետոյ մոխիրը առնելով դայն կը փոշիացնէին եւ թուքով թրջելէ յետոյ անիկա կը քսէին մրջիւնոցին վրայ: Այս գործողութիւնը կը չարունակէին չարաթը անգամ մը, մինչեւ երեք չարաթ չարունակ, որմէ յետոյ մրջիւնոցը խապառ կ'անհետանար:

21.— Տէնդը անցընելու համար պաղ ջուրի լոդանք կուտային:

22.— Նէրսի տափակ ճճիներու եւ թէնիայի (tenia) համար անօթի փորով առաւօրէն հում դդումի կուտ կուտէին, իսկ սովորական ճճիներու համար կ'ուտէին կաքաւի հօշիկ ըսուած ծաղիկը, որ թթուաշաղ համ ունի:

23.— Թունաւորուածներուն կաթ կը խմցնէին եւ կամ մածուն կը կերցնէին:

24.— Փորի ցաւի (սանիը) համար չոր գաւաթ կը քաչէին, կամ տաք աղիւս կը դնէին իրր դարման:

25.— Ողնայարի եւ ուսերու ցաւերուն համար գետինը պառկելով ցաւած տեղերը կոխկռտել կուտային:

26.— Վախէ համար փէնզէհիր (հակաթոյն) ըսուած քարը առաւկայի մը հետ ջուրի մէջ չփելով այդ ջուրը կը խմէին, եւ կամ ալ ազաւնիի սիրտ կը կըլլէին:

27.— Գլխու ցաւի իրր դարման.—

1.— Հինայ կը դնէին իրենց մազերուն,

2.— Մանանեխով (խարտալ) տաք ջուրի մէջ կը դնէին իրենց ոտքերը,

3.— Օղիով կը չփէին իրենց ճակատները:

28.— Կարճաճ խայթուածքի իրր դարման սխտորով խառնուած մածուն կը քսէին խայթուածքին վրայ:

29.— Իրր քրտնեցուցիչ՝ պաղառութիւններու պարագային, մանանեխ կը դնէին հիւանդին կռնակը:

30.— Ոջիլի առաջքն առնելու համար քարիւղ կը քսէին մազերուն:

31.— Երբ մարթը եառաւ կամ կինիմիճ ըլլար, կը լուացուէին Հռոմի Թուխի Թուխի եւ կամ ալ մոխիրի Ջուրով։

32.— Եթէ մաւը կտրուէր, վրան աղ կը դնէին եւ կամ վրան կը միդէին։

33.— Եթէ մկկուն գլուխը պատռէր սոխ կամ սխտոր կը կապէին վրան։

34.— Եթէ մկկուն մաւը «տօլամա» ըլլար, անոր վրայ կ'անցընէին տաքարի լեղուցը։

35.— Կեղծամչկի (գուշպօղան) համար չան ամորձիքը ծեծելով վրան կը կապէին։

36.— Վիզի ուռեցք կամ խոյլ (կոյքըր) ունեցողներուն վիզին «էէհրիպար» կը կախէին։

3.— ՋՐԱՓՈԻԹԻՒՆ.— Մանաւանդ մարթային եւ կամ նեթքին հիւանդութիւն ունեցողներ առվօրաթիւն ունէին ուղեւորելու նաեւ մինչեւ Զէյթունի Ջերմուկները, անոնց մէջ լոգանք առնելու եւ այդ հանքային Ջուրերը խմելու համար։

Կիլիկիոյ Հայ իշխանութեան ժամանակ, կ'երեւի թէ այժմու Հաճընէն երկուք ու կէս ժամ հեռաւորութեան մէջ գտնուող Քէօթիւճ եւ Բաղլըզ (Բաղնիք) գիւղերը եւ շրջակաները կան եղեր Ջերմուկներ եւ ցայտաղբիւրներ, եւ այս է եղեր պատճառը, որ Հայ թագաւորներ այդ տեղերը չէներ են Կոթինաց Տուներ՝ մարթի հիւանդութիւններով տառապողներու, բորոտներու եւ այլ վարակիչ հիւանդութիւններու ենթարկուողներուն համար։ Այնիկ առնուած է Քէօթիւճի եւ Բաղնիքի անունները։ Սակայն յետոյ երկրաշարժական ինչ ինչ պատճառներով սոյն Ջերմուկներն ու ցայտաղբիւրները անհետանալով միայն իրենց հետքերը թողուցեր են տափարակ դաշտ մը վրայ։

4.— ՄԱՆԿԱԲԱՐՁԱՆԵՐ ԿԱՄ ԷՊԻՆԵՐ.— Ծննդաբերող կիներուն նորածիններուը ատելու համար Հաճընի մէջ մանաւանդ էպէներ կային, որոնց մէջ ամէն մօտաւորապէս յիսուն տարի առաջ ամէնէն չատ անուն հանողներն էին Տալամճեանց Մայոմը, Ղամբրեանց Մուղոլ Հաչուկը, Պիտիճեան Մայիամը, Մալմանեան Տիրուհին, Մայր Սառա Գուլամճեան եւ Հաճի Մուղոլ Մուքաճեան (Ծնեալ Գըճըճեան) տիկիններըը, որոնք նորածիններըը կ'առնէին ամենայն յաղողութեամբ եւ Հարատութեամբ։

5.— ԲԵԿԱՒՈՑԻՆԵՐ.— Հաճընի մէջ կային նաեւ բեկաւոյժներ կամ սրնքէճիներ, որոնք ամենայն ձեռնհասութեամբ կը կա-

պէին ու կը բուժէին մարմնոյն կոտրտուած մասերը։

Մեծ անուն հանած էին իրր բնակարժիներ՝ Ձէրէճեան Սարդիս, Պալասանեան Հաճի Աւագ, Սրմպրնեան Յովհաննէս և Մայր Դիմոյն Պետրոսեան (Տնեալ Մրընչեան)։

ՄԱՅՐ ԴԻՄՈՅՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ (Տնեալ Մրընչեան)
(1860–1938)

6.— ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԲԺԻՇԿՆԵՐ ՈՒ ՎԻՐԱԲՈՑԺՆԵՐ.— *Վկայեալ բժիշկներէ առաջ, Հաճընի մէջ յառաջ եկած են կարգ մը անձեր, որոնք ի բնէ ուշիմ ու բնիկ բժշկական կարողութեան տէր անձնաւորութիւններ՝ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են ժողովուրդին։ Ցիշենք այս ժողովրդային բժիշկներէն ոմանք։*

ԹՐԼԼՍՄԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ.— *Հաճընի ամէնէն հին վկայեալ գնդապետը՝ ալեպաբղ Սոկրատ Թօփալեան, մեզի կը պրէ թէ ամէէ մօտաւորապէս 450 տարիներ առաջ, Տիւան Օղլու (կարեւի է Լևման Օղլու) կոմին աղայի ժամանակ, Հաճընի ամէնէն նըշանաւոր պահականն ու ժողովրդային բժիշկը, Թըլըսըմեան ընտանիքը եղած է, ինչպէս որ Թըլըսըմեան անունն ալ սոյն բանը կը վկայէ։ Սոկրատ Թօփալեան կը հաւատայէ թէ՝ այս ընտանիքին քովը ձեռագիր հինգ հատ գիրքեր կան եղեր, որոնք գըրուած են եղեր բաղդատչաղութեան, ֆիզածութեան, (հիպնոթիզմի), մաթեմաթիքի, պատմութեան եւ հոգեւոր նիւթերու չուրջ։ Ասոնցմէ զատ սոյն ընտանիքին մօտ կայ եղեր «ՀԷրիմապան» անունով մագաղաթեայ գիրք մը, որուն մէջ գեղեցիկ ձե-*

ռագիրով գրուած են եղեր 232 դեղագիրներ կամ «ֆօրմուլ»ներ։ Այս գիրքերը՝ սերունդէ սերունդ փոխանցուած են յետագայ ժառանգորդներուն, եւ Տիար Սոկրատ Թօփալեան ասոնք ինքը տեսած եւ կարդացած է ամէն 45 տարիներ առաջ։ «Հէֆիմարաան»ը ծախու առած է, Սուլեման աղա Մանկրեան, Թըլըսըմեան ընտանիքի ժառանգորդներէն, ամէն չխուճ տարի առաջ եւ Հաճընի տեղափոխութեան ժամանակ Սուլեման աղան զայն իր հետը տարած է մինչեւ Համա։ Արդեօք ո՞ւր կը մնայ հիմա այդ «Հէֆիմարաան»ը։

Սոկրատ Թօփալեան կը հաւատայ թէ՝ ամէն 45 տարիներ առաջ, երբ ասոր «Հէֆիմարաան»ը ի՛նուամնասիրէր, այդ դեղատիրներէն մեր մը ընդօրինակած է, եւ հաւանական է, որ տակաւին իր հետն է այժմ Ցունաստանի մէջ։

ՊԱԼԵԱՆ ՀԱՃԻ ՍԱՀԱԿ ԱՂԱ.— Թըլըսըմեան ընտանիքէն յետոյ յառաջ եկած է Պալեան Հաճի Սահակ աղա եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Հաճընցիներուն, ամէկ մօտաւորապէս երկու հարիւր տարի առաջ։

ՀԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ՊԱԼԵԱՆ.— Ծնած է Հաճնոյ մէջ, 1818–ի աուհնիները։ Որդին է Հաճի Սահակ աղա Պալեանի։ Ծանօթ էր Հաճընցիներուն եւ չրջակայ բոլոր գիւղացիներուն ալ ասելի Պալենց Հանի անունով։ Սոկրատ Թօփալեան, որ 1888–էն սկսեալ Պալենց Հաճին հետ սերտ չխման եկած է իբր դեղագործ, կը հաւատայ թէ՝ անկիա մեծապէս օգտուած է վերոյիշեալ «Հէֆիմարաան» գրքէն։

Պալենց Հաճի, իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Տիմանեան Վարժարանին մօտ եւ պղտիկութենէն սկսեալ չատ սէր ունի եղեր ծաղիկներուն եւ կենդանեաց, որով սոլրած է անոնց օգտակարութիւնները։ Երբ որ խելահաս եղած է զանոնք սկսած է կիրարկել մարդոց հիւանդութիւնները բուժելու եւ ամոքելու համար։ Զոր օրինակ, երիկամունքի ասող կամ քարի համար կը գործածէք հաւուս սաամոքսին բարակ մորթը (գարը), զայն չորցնելէ եւ փոշիի վերածելէ յետոյ։ Անիկա հաւիւ թէ քանի մը հատ բժշկական գործիքներ ունի եղեր, եւ երբ Օօքթ. Բէճէպեան, Հաճընի ժամանած է 1888–ին իբրեւ վկայեալ բժիշկ, Պալենց Հաճին տուած է կարգ մը բժշկական գործիքներ։

Ատամնաբուժութեան համար ան ունի եղեր երկու ագռան (քէլքէքէն) եւ ցաւերը ամոքելու համար առհասարակ կը գործէ եղեր անանուխ (նանէ), մեխակ (գարանֆիլլ), կինեմոնի խէղ

(տաբչին եաղը) եւ ափիօն (աֆիօն)։

Ինչպէս որ ֆրանկախառը ալխարհի ամէն կողմը կայ, նոյնպէս սոյն ախտը Հաճըն ալ տարածուած էր։ Պալենց Հաճին վերոյիշեալ «Հէֆիմախաան»էն մեծապէս օգտուելով, սեղիկը այսինչ համեմատութեամբ կը խառնէ եղերը այլ թմչկական խառներու հետ եւ գայն կը զոյգաձէ եղեր։ Ասկէ զատ չի թողուր եղերը, որ հիւանդը ուրիշ օրեւէ բան մը ուտէ քառասուն օր, ի բաց առեալ առանց թթուասմորի հացէն, առանց ալի ապուրէն եւ բանջարեղէն կերակուրներէն։

Այս կերպով բազմաթիւ մարդիկ բուժեր է այս սոսկալի ախտէն եւ անոնք ապրեր են վաթսուն, եօթանասուն եւ մինչեւ անգամ հինգսուն տարիներ։ Այն մեծ ու ընդարձակ տուն մը ունենալով իր տան քանի մը անկիւնները յատկացուցած էր հիւանդներուն իբրեւ զբօսանասուն եւ չատ մը հիւանդներ իրեն կուգային Առանայլի եւ Սերաստիոյ նահանգներուն ամէն կողմերէն։ Հաճնոյ մէջ չկար տուն մը եւ ընտանիք մը, որ այս մեծ անճարութենան դիմում բրած չըլլար։

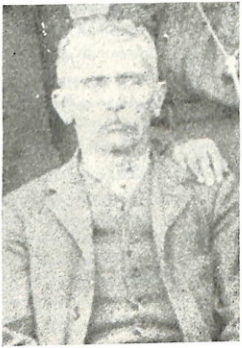
Կը պատմուի թէ՝ երբ Տօքթ. Ճակոբ Րէճէպեան Ամերիկայէն իրեւ վկայեալ բժիշկ Հաճըն վերադարձած է, օր մը պալենց Հաճին անոր կ'ըսէ, հիմա դուն չատ մը ապարանջաններ ունիս թեւիդ վրայ, հատ մըն ալ ես դնեմ։ Այսպէս անոր կը սովրեցնէ ֆրանկախառի (Սիֆիլիս) բժշկելու կերպը, որը յետոյ խիստ օգտակար կը հանդիսանայ եւ կը զբաղմանէ բիւրաւոր կեանքեր՝ կիրարկելով Տօքթ. Րէճէպեանի միջոցաւ։

ՁԷՐՐԱՀ ՇԳՂՐՏՄԸՄԵՆ — պալենց Հաճիի ժամանակակից եւ անոր չափ վառք ու պատիւ վայելող ուրիշ Հաճընցի մեծ անձնաւորութիւն մը՝ Ձէրրահ կամ վիրաբոյժ Շղըրտըմեանն էր։ Պալենց Հաճին եւ Շղըրտըմեանը, երկուքն ալ, թէեւ կրթութիւն մը չունէին, սակայն եւ այնպէս անոնք ցոյց տուին այնպիսի ընկէկ կարողութիւն ու ճարտարութիւն, որ չատ բաներու մէջ գերեթէ կրնային մրցիլ վկայեալ բժիշկներուն հետ։

Կը պատմուի թէ՝ անգամ մը Օսմանեան զօրքը երբ կիւլլէչէն կուգայ, անոնց մէջ այնքան չատցած կ'ըլլայ ֆրանկախառը, որ երբ վկայեալ թուրք բժիշկներ անկրկած կը մնան անոնց զբաղմանումին մէջ, Ձէրրահ Շղըրտըմեան կառավարութեան կողմէն հոն կը տարուի զօրքին զբաղմանումին համար, որ կարճ ժամանակի ընթացքին ան զբաղմանելով զօրքը կը վերադառնայ Հաճըն։

ԱՓՐՃԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ։— *Ասկէ 150–200 տարի առաջ Հաճըլը-նի մէջ զեղագործական պիտոյքներ ծախող առաջին անձնաւորութիւնը եղած է Մխթայէլ ազա Այրճեան եւ յետոյ անոր զոյգը չարունակած է իր որդին Այրճեան Գալուստ ազա եւ անոր որդին Մխթայէլ ազա Այրճեան։ Երբ մենք 1897–ին Հաճըն հասանք տակաւին Մխթայէլ ազան եւ իր որդին Սկզբակ Այրճեան կը չարու-նակէին ծախել զեղագործական պիտոյքներ։*

Վեր։ Միսաք Այրճեան մեզի կը պատմէ թէ թէեւ իր հայրը առեւտուրով կը պարապէր, սակայն իր եկամուտին մեծագոյն մասը կուգար զեղեր ծախելէ։

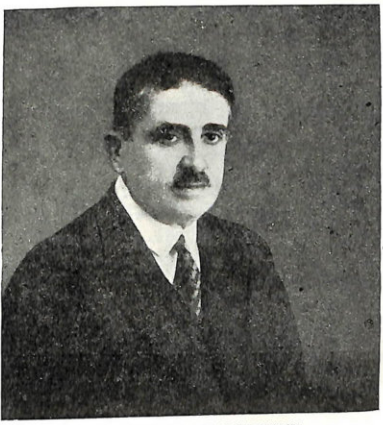
ՄԻՍԱՔԵԱՆ ԱԶԱ ԱՓՐՃԵԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԲԺՇՆԻԿԻՒՆ, ԿԱՄ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏՆԵՐՈՒՆ ԿԻՐԱՐԿՈՒՄԸ ՎՆԱՍԵԱԼ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԾՆԵՐՈՒՆ, ԲԺԻՇԿՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԴԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷՆ

1.— *ԱՏԱՄՆԱԲՈՒԺՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՃՆՈՑ ՄԷՋ*.— *Թուրքիոյ բոլոր քաղաքներուն պէս, Հաճընի մէջ ալ զբօսիք որեւէ կարեւորութիւն տրուած չէ առաջնահերթութեան։ Ժո-ղովուրդը անխնամ ու անհոգ կը թողուր առաջնորդու եւ բերնի առողջապահութիւնը իբրեւ աւելորդ բան մը, եւ ախտաներու փոխանակ կամ ցաւերու պահուն, կը զործադրէին կարգ մը նախնական մէկոցներ, ինչպէս՝ լաւա դնել, ծխախոտ ծամել եւ օղի առնել, եւայլն։ Եթէ ցաւը չափազանց աստիճ ըլլար այն ատեն ենթական կ'երթար սափրիչի խանութ, ուր սափրիչը ցա-*

ւած ակռան կը քաշէր խոշոր եւ անչարմար գործիքով մը, զուրկ որեւէ ապրշապահական կանոնէ։ Պէրպէր Փանոս եւ Պէրպէր Մարգիս անուն երկու եղբայրներ, նաեւ Տօլտուլը այնքան անուն հանած եւ ճարտարութիւն ցոյց տուած էին, որ Համընցիներուն երկար տարի ծառայեցին իբրեւ սափրիչ եւ իբրեւ առաջնաբոյժ։

Համըն եկող առաջին առաջնաբոյժը եղած է Այնթապցի Պր. Մոլսէս Մարտիրոսեան, որ 1901–ի տարիները ժամանակ մը կենալէ յետոյ սոխլուած կը վերադառնայ Այնթապ, թերեւս գործին անգոհացուցիչ ըլլալու պատճառով։ 1904–ի տարիները Առանայէն Համըն եկաւ, բնիկ Համընցի, երջանկայիշատակ Տօքթ. Ա.հարոն Գրիգոեաբեան, եւ ան ալ տարիի մը չափ կենալէ յետոյ կրկին վերադարձաւ Առանա եւ հոն հաստատուեցաւ։

ՏՕՔԹ. ԱՀԱՐՈՆ ԳՐԻԳՈԵԱՐԵԱՆ
(1872–1932)

Տօքթ. Ա. Գրիգոեաբեան ծնած է Համընի՝ Գրիգոեաբեան ժեր գերդաստանէն. որդին է Տէր Մկրտիչի եւ Քոյր Տիրանուպարգ Քահոր քահանայ Գրիգոեաբեանի, որ 120 տարեկանին ժեռաւ, 1910–ին։ Անկա իր նախնական ուսումն առած է տեղական դպրոցներուն մէջ, Պապանիկ Վարժապետի եւ Գրիգոր Տալաթեանի քով, ու յետոյ մտած Մխիթար Ընկերութեան Վարժարանը, 1889–ին, ժիւրալի տօքթուրեան աստիճան։

1891–ին, առաջնաբոյժ Տէր Ղազարեան եղբայրներուն քով աշկերտ կը

Ժամայ, Առանայի մէջ, եւ իր ուշիմութեամբ կը տիրանայ արհեստին ու կ'սկսի կիրարկել առաքելութիւնը Առանայի մէջ։ Կը ժեռայ Հնչակեան կուսակցութեան եւ 1895–ին Հաճընի տիեզամիրի գործին մէջ ինքն ալ կը ժառնէ եւ ձերբակալուելով կը բանտարկուի Հաճընի եւ Առանայի մէջ ու չեռայ կալչերական ներքոյով կ'ազատուի։ Կրկին, իր գործը կը հաստատէ Առանայի մէջ, եւ Գարբի Փաշային ոսկի ակռաներ չինելով շատ համբաւ կը հանէ, որ բոլորովին նորութիւն մըն էր այն տեղեր։ 1910–ին կը մեկնի Փարիզ իր արհեստը կատարելագործելու համար, եւ 1911–ին կը վերադառնայ Առանա։ 1915–ին թուրք պիտուրական հրամանագրին մէջ կը գտնայէ յիշնապետի պաշտօնով։ Զինագործարէն յետոյ կրկին կը հաստատուի Առանա, եւ յետոյ կը մեկնի Իզմիր։ Իզմիրի անկումէն վերջը ալ կ'ապաստանի Աքէնք, Ռուսաստան։

Տօքթ. Գրքչեաշրեան անկեղծ նուիրումով մը գոհուած էր Հայ Դատին եւ ազգային բոլոր ձեռնարկներուն Հաճըն, Առանա թէ Ռուսաստան։

«Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը» գրելու համար սկսաւ ձեռնարկներ ընել եւ նիւթեր հաւաքել, սակայն, ուշ՝ որ իր աշխատանքները չիրագործած, 1932–ին գաժան մահը անդառնալի հարուածով մը վերջ տուաւ իր կեանքին, Աքէնքի մէջ։

ՏՔ. ՏԻՕՎԼԼԻՔ ՏԱՏԼԸԵԱՆ–Կ. Գուցոյ Առաքելութեան Համայնապահին չբնանալուած առաքելի վկայեալ առաքելոյժն է, սակայն, ան երբէք հաստատած չէ Հաճընէ դպրոցներուն մէջ ուսուցանող վարժուհիի մը հետ ամուսնանալով փոխադրուած է Կ. Պոլիս եւ հոն կալչերական առաքելութեան Համայնքանը մանելով վկայուած է։ Կը թնակէր Գատը Քէօյի Մօսապրնուի մէջ եւ ունէր փարթամ չէնք մը։ Ունէր զաւակ մը, որ շատ մանուկ հասակին մեռաւ։ Տօքթ. Տաթըեան մեռաւ 1915–ին, քոզլոյ իր հաքսոսութիւնը Հ. Բ. Ը. Միութեան։ Բարեբար անդամ Հ. Բ. Ը. Միութեան։ Տաթըեան կտակի հիմնադրեցաւ 831 անգլիական ոսկին կ'անցնի։ վերջերս այս հիմնադրամով բացուած է Տաթըեան մանկապարտէզ մը Գէյրութի Նոր Հաճընի ատենին մէջ։

Պր. Մովսէս Մարտիրոսեանէ եւ Տօքթ. Ա. Գըրդեաւաբեանէ յետոյ Հաճըն եկած է, կարճ ժամանակի մը համար, Մարաչցի Տօքթ. Ս. Թումխան, 1905-ի աւտնները։

Վերջին տարիներ կարգ մը Հաճընցի երիտասարդներ չըբաններատ եղան Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Առաջնորդական ճիւղէն, որոնք են՝

ՏՕՔԹ. ԳԵՈՐԳ ԳԸՐԳԵԱՃԱՐԵԱՆ.— Եղբայրն է Հանդուցեալ Տօքթ. Ահարոն Գըրդեաւաբեանի։ Իր նախնական ուսումն առած է Սբ. Գէորգ եկեղեցւոյ վարժարանին մէջ եւ յետոյ մտած է Հաճնոյ Ակադեմիան, ուրկէ չըբանաւարտ եղած է 1905-ին։ Ետոյ յաճախած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Առաջնորդական ճիւղը եւ զոյն ատեաննած է։ Այժմ հաստատուած է Պէյրութ եւ կը կիրարկէ իր արհեստը։ Ամուսնացած է։

ՏՕՔԹ. ՀԱՃԻ ԳԱԶԱՏԸԲԵԱՆ.— Ծնած՝ 1886-ին, Ազիկէլի մէջ, Հաճընցի ծնողքէ։ Նախնական ուսումը առացած է տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ, յետոյ, 1899-ին, Հաճըն փոխադրուելով մտած է Հաճնոյ Ակադեմիան, ուրկէ չըբանաւարտ եղած է 1904-ին։ Ետոյ յաճախած է Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճը, ուրկէ չըբանաւարտ եղած է 1910-ին։ Ուսուցչական պաշտօններ վարած է Առանային Բաղրամեանց Վարժարանին մէջ, եւ Տարսոն Գոլէճին մէջ։ 1912-ին Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Առաջնորդական ճիւղին մանելով զոյն ատեաննած է 1915-ին։ Պէյրութի մէջ Տօքը տարի իր արհեստը իրագործելէ յետոյ, 1922-ին գաղթած է Ամերիկա ընտանեօք։ 1922-ին մտած է Քօլօմպիա Համալսարանի Առաջնորդական ճիւղը իր արհեստը կատարելագործելու համար եւ չըբանաւարտ եղած է անկէ 1923-ին։ 1923-ին Քալիֆորնիա տեղափոխելով կը հաստատուի Լոս Անճելըսի մէջ։ Ամուսնացած է 1916-ին, Պատ. Մարտուց Գալուստեանի դստեր Օր. Հէլէնի հետ։ Ունի երկու զաւակներ, Վահէ՝ 22 տարեկան, բժշկական ուսանող, եւ Բաբկէ՝ 15 տարեկան։ Անդամ է Քալիֆորնիոյ նահանգի եւ Ամերիկեան Առաջնորդական ընկերութեանց։ Անդամ է նաեւ կարգ մը Մասնական ընկերութեանց։ 1919-1922-ին Պէյրութի Ազգային Մխիթեան անդամ եղած է հաշուեքննիչի հանգամանքով։

ՏՕՔԹ. ՀԱՃԿԱԶՈՒՆ ԳԸՐԳԵԱՃԱՐԵԱՆ.— Պէյրութի Համալսարանէն չըբանաւարտ եղած է։ Աւանն մը զոյծած է Գըրըգեանի մէջ։ Այժմ հաստատուած Հալէպ։

ՄԻՆԱՒ ԳԸՐԳԵԱՃԱՐԵԱՆ.— Առաջնորդուհիութիւնը սորված է Տօքթ. Ահարոն Գըրդեաւաբեանի մօտ եւ այժմ հաստատուած է Պէյրութ։

ՏՕՔԹ. ԱՒԱՒԵԼ ՊԱՀՏԸՐԵԱՆ.— Հաստատուած է Դամասկոս։

ՏՕՔԹ. ՍԱՐԳԻՍ ԳԱՃԵԱՆ.— Չըբանաւարտած է Գուէնոս Այրէսի առաջնորդական Համալսարանէն եւ հաստատուած է Համանուն քաղաքին մէջ։

2.— ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԴԻՏԱԿԱՆ ԲՃՇԿՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ.— Հաճընի քաղաքը իր բնական դիրքով լեռնային էր, կլիմայով՝ առողջաբար եւ չուրեքով՝ առատ էր։ Սակայն, այս բոլոր բնական առողջապահական պայմաններուն ժողովուրդը կը տառապէր աւնդէ (մալարիա), թիւֆոիտայէ, ժանտատենդէ եւ թանչային հիւանդութիւններէ։

ՏՕՔԹ. ՍԱՄՈՒԷԼ Ն. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ. — Ծնած է 1874, Դեկ-
տեմբեր 4-ին, Մարաշ: Վեց տարեկան հասակին փախադրուած է Համբ. իր
Ծնողաց հետ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Մխիթարեան դպրոցնե-
րուն մէջ: Ետոյ յաճախած է
Գալաթասարայ Թուրքիոյ
Գոլէջը, ուրկէ չբծանաւարտ եղած
է 1896-ին: Երեք տարի Համբ.
Ակադեմիային մէջ ուսուցչու-
թեան պաշտօնով զբաղած եւ յե-
տոյ 1899-ին Գէյտրիք Ամերիկե-
ան Բժշկական Համալսարանը
գացած է երկու տարի եւ անկէ ալ
մեկնած է Ամերիկա ու ժառ. Մի-
չիկան Համալսարանը, ին Արվըրի
մէջ, հոն աւարտած է իր բժշկա-
կան վկայականը 1904, Յունիս
23-ին: Ետոյ Թուրքիա վերա-
դառնալով կ. Պոլսոյ բժշկական
կառոյց քննութիւններէն անցած է
փայլուն կերպով, յետոյ գացած
է Համբ եւ ծառայած երեք տարի
Համբրի ժողովուրդին: 1907-ին
Գանիայի ձէնտանան Գոլէճէն հր-
աւիրք առացած է իբրեւ բժիշկ
եւ ուսուցիչ, հրաւէրը ընդունե-
լով յիշեալ Գոլէճին մէջ պաշտօ-
նավարած է մինչեւ Համաշխար-
հային Պ ա տ ե ր պ ա լ ի պատերազմը:
1909-ին այցելելէ է Վիեննայի եւ
Լոնտոնի համալսարանները, ակ-
նարկութիւնները կատարելագործե-
լու նպատակաւ:

1914-ին իբրեւ հարիւրապետ բժիշկ մտած է Թրքական բանակը եւ ամբողջ
պատերազմի չբջանին Զորբորդ Գոլ Օրտուլի բանակատեղը եղող Գանդրմայի
վիճակային հիւանդանոցին վերատեսչական եւ ախտաբուժական բժշկապետը
եղած է: Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ Իզմիր փոխադրուած է ընտանե-
օք, եւ եղած է տեղական Մերձամուր Արեւելքի հիւանդանոցին վերատեսչը:
1920-ին ընտանեօք փոխադրուած է Քալիֆորնիա, (Ամերիկա): Զորս տարի
Ֆրէզնօ քաղաքին մէջ բժշկութիւն ընելէ յետոյ, 1925-ին հաստատուած է Լոս
Անճելըս: Ամուսնացած է 1906-ին Օր. Ռեմանեան ձէնտանեան հետ: Ունի չորս
տղաքներ՝ Ալպերթ, Բարբարէ, Վահէ եւ Զաւէն: Առաջին կինը մեռնելով երե-
կին ամուսնացած է Տիկին Մարի Լասեսի հետ: Այժմ կը բնակի Փէսատինա,
Քալիֆորնիա:

Այս մասին Տօքթ. Սամուէլ Ժամկոչեան (Ժամկոչեան) կը գրէ.

*«Հասարակ ազատական եղակի կլիմայով, լեռներով եւ ջուրե-
րով օժտուած վայր մը ոչ թէ միայն Թուրքիոյ այլ ամբողջ աշ-
խարհի մէջ մասով ցուցնելիք հիանալի ամառանոց մը եւ հա-*

ձոյքի վայր մը ըլլալու ամէն կարելիութիւն ունէր: Բայց աւա՛ղ, որ կառավարութեան չհամաձիւնը, ժողովուրդին ազգասուրեան ու ոգեխառնութեան հետ միանալով, իրական բուժարան մը ըլլալու ամէն յառաջդիմութիւն ունեցող այս վայրը վերածած էր անհոգատրի ու ապառողջ միջավայրի մը»:

Ճեռոյ նա կը շարունակէ.

«Հաճնոյ ժողովուրդը թէեւ իբրեւ քաջ, առողջ եւ ժրաջան էր, սակայն այս նեղ միջավայրին մէջ իր ապրուստը հայթայթելու անկարող ըլլալով ամէն ձմեռ չրջակայ թուրք գիւղերը եւ մանաւանդաբար Առանայի ճախճախուտ դաշտին մէջ եղող գիւղաքաղաքները երթալու սովրած էր: Անոնք հոն չարաչար աշխատելէ յետոյ ամէն ամառ կը վերադառնային իրենց ընտանեկան մօտ վայելելու համար իրենց ճակտին քրտինքը: Բայց դժբախտաբար եւ անդիտակցաբար իրենց հետ կը բերէին նաեւ կարգ մը հիւանդութիւններ՝ ինչպէս մալարիա, փքանկախտ, թթախօմա եւ այլ հիւանդութիւններ, որոնք ժողովուրդին մեկ մեծ մասին, նամանաւանդ աղքատ դասակարգին ֆիզիքապէս փճանալուն պատճառ եղած են: Կառավարութիւնը ժողովուրդին այս վիճակը դիտնալով հանդերձ զայն արգիլելու, մեղմացնելու եւ կամ դարմանելու համար ոչ մէկ ձեռնարկ ընէլ զաս, կարծես թէ այս քաջ ժողովուրդին այսպէս ոտքատնակէն ու ֆիզիքապէս փճանալն ուրախութիւն կ'ղգար»:

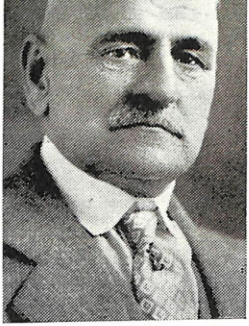
Հաճնոյ ջուրերը թէեւ իրենց սկիզ մէջ խիստ անոյշ ու առողջարար էին, սակայն անոնց լաղջնեղով քաղաք գալուն ժամանակ, քաղաքին մէջ կոյուղիներուն չգոյութեան պատճառաւ այս ջուրերը կ'աղտուէին եւ այսպէսով ժողովուրդին մէջ սովորական էր նաեւ ժանտատենդն (Typhoid Fever) ու թանչային (Dysentery) հիւանդութիւնները:

ՎԿԱՅԵԱԼ ԲԺԻՇԿՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ.— Թուրքիոյ ուրիշ քաղաքներուն նման Հաճըն ալ երկար տարիներ առանց կանոնաւոր եւ վկայեալ բժիշկի մնացած է: Ինչպէս նախորդ «Փողովրդական Բժշկութիւն» գլխուն տակ տեսանք, հիւանդութիւններուն դարմանումը մնացած էր ընդհանրապէս ծեր կիներուն եւ կարգ մը փորձառու մարդկանց ձեռքը: Պալնոյ Հաճին եւ Եղբորմէհան ձէրքահը մեծապէս օգտակար եղած են վէրքեր դարմանելու, կոտրած ոսկորները կապելու եւ այլ հիւանդութիւնները բժշկելու մէջ:

Մօտաւորապէս յիսուն տարիներ առաջ Հաճըն կ'այցելէր Տօքթ. Թոմաս եւ կամ Պաուելի Թոմաս անունով մէկը: Ցիչտա-

լը Թէհլ վկայեալ բժիշկ մը չէր, սակայն իր փորձառութիւնը Ամերիկացի բժիշկ մը սովրելով բաւական հմտութիւն ցոյց կուտար, նամանաւանդ միջոցին վամբուչէն քար հանելու մէջ բաւական յաջող գործողութիւններ կ'ընէր։

ՏՕՔԹ. ՍԱԿՈՒԼ Հ. ՐՃՆԿԵԱՆ (1865–1937).— Ծնած՝ 1865, Յունիս 25–ին, Հաճըն։ Ցաւալին էր Համբարձում ապա Րէճէպեանին Նահապետ կրթութիւնը սասցած է տեղւոյն Հայ Աւետ. Վարժարանին մէջ։

Ապա չորս տարի Այնթապի Գօլէճը յաճախած եւ բժշկական ճիւղէ վերկայական սասցած է։

1886–ին մեկնած է Ամերիկա, եւ Նիւ Եորքի Պելվիւ Հիւանդանոցին Մէտիքըլ Գոլէճին մէջ երկու տարի հետեւելէ վերջ, 1889–ին Գոլէճ վերադարձած եւ վիճակագրական բժշկական աշխատքին ճիւղէն եւս վկայական սասցած է։

1893–ին ամուսնացած է Աստանուի յայտնի դերգործ Կ. Չէրչի Բարեզանեի աղջկան, Օր. Վիրգինէի հետ։

Տօքթ. Րէճէպեան նաեւ պաշտօնավարած է Հաճըն, երեք տարի յետոյ հիւանդասած է Տարսոն, իբրեւ Քաղաքապետական Բժիշկ։ 1898–1900 վարած է Դանիելի ձէնտեան Գոլէճի տեղաբշիկութիւնը, եւ հանել սասած է կառավարութենէն մանաւանդ հրամանագիր։ Դասախօս եղած է նաեւ Տարսոնի Սէյհի Փոլդ Գոլէճը։ Եւսոյ այցելած է Փաքիղ եւ Ամերիկա։ Վերադարձին երեք տարի բանաստեղծած է Մերսինի գօ-

Դարձակցած է Հնչակեան կուսակցութեան, մանաւանդ բաբերոյ դէր ունեցած է Կիլիկիոյ ազէտին տարիս՝ իր հօր Համբարձում տպագիր քարտ հեռագրով՝ Հաճըն։ 1910–ին Հռոդոս եւ Սիմանգէօյ կառավարական բժիշկ պաշտօնավարելէ յետոյ, Մերսին հաստատուելու. իբրեւ Քաղաքապետական Մեդիցին բժիշկ ու յաբուհանկեց մնչելու Հայկական Դպրոցին։ Տարպզոնի յետոյ Հաճնոյ գործարանին իր յատ աշակցութիւնը բերաս, բայց Կիլիկիոյ պարտզէն յետոյ երկու տարի Բէյոս կղզին ապրելէ վերջ յատահասու մեկնեցաս Ամերիկա ու բնակուելուն հաստատակ Նիւ Եորք։ Հանդուցեալը չորքի յիսուն տարի կիլիկիոյ, Դանիելի եւ Նիւ Եորքի մէջ Տասնյան է իր ժողովուրդին, իբրեւ կրթական մշակ, բժիշկ եւ հանրային մարդ։ Մեր այս անգուստական հայրենակիցը անչնչացաս 1937 Ապրիլ 2–ին Նիւ Եորքի իր բնակարանին մէջ, իր եաեւ թողնելով այրին՝ Տիկին Վ. Րէճէպեան եւ հինգ դուստրերը։

Եթէ չենք սխալիր, առաջին կարող եւ վկայեալ բժիշկը որ եկաս եւ հաստատուեցաս Հաճնոյ մէջ՝ Տօքթ. Յակոբ Րէճէպեանն էր, որուն Ամերիկայէ վերադարձին եւ իր հետ դերգործ

Սակրատ Թօփալեանը բերելը Համիտ ժողովուրդին համար մեծ նորութիւն մըն էր: Համբնցիք առաջին անգամ կանոնաւոր բժիշկ մը կ'ունենային, որ նոյն տեղ իրենց գալակն էր: Շատ չանցան Տօքթ. Ստեփան Թէրզեան Գոլօշ Բժշկական Համալսարանէն չըվկանաւարեալով Առանձայի մէջ հաստատուեցաւ եւ յաճախ իր ծննդավայրը՝ Համբն կ'այցելէր: Այս երկու Համբնցի բժիշկները՝ հակառակ միջավայրի թերութիւններուն եւ միջոցներու պակասութեան, մեծ ծառայութիւններ ըրին բնակչութեան ցաւերը մեղմացնելու համար: Անոնք մեծ զոհողութիւններով ժողովուրդին ծառայած են չատ հնչին վարձատրութեամբ, բայց այս երկու բժիշկներն ալ մի քանի տարիներ յետոյ տախտակեան Համբնը թողուլ եւ Կիլիկիոյ աւելի մեծ եւ բարգաւաճ քաղաքները հաստատուիլ:

ՏՕՔԹ. ՍՏԵՓԱՆ ԹԷՐԶԵԱՆ.— Ծնած է Համբն, Թէրզեան մեծ գերդաստանէն: Իր նախնական ուսումը Համբնի մէջ առնելէ յետոյ մեկնած է Կ. Գոլիս եւ մտած է Կ. Գոլօշ կայսերական բժշկական դպրոցը 1887-ին: Իր ընթացքը փայլուն կերպով աւարտելով սոսյած է բժշկական վկայականը:

1887–88-ի ժամանակները Համբնի մէջ մեծ ու սոսկալի սով մը ըլլալով Կ. Գոլօշ մէջ պատկան տեղերը դիմումներ կատարելով բաւական գրամական օգնութիւններ հասուցած է ժողովուրդին: 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ Առանձա տեղատուելով Առանձայի Հանգստեան փոդովին անգամ ընտրուած է: Այդ ժամանակ տեղւոյն երեւելիներուն հետ ժողովին առջեւ բերած է Համբնի ժողովուրդը մաս առ մաս Այասի բերրի եւ ապահով դաշտերը փոխադրել եւ հոն տեղաւորելու ծրագիրը: ասկայն Առանձայի կարգերուն պատճառովը այդ գաղափարը ձախողած է:

1909-ի Առանձայի երեսփոխան Կ. Գոլիս դառնալով Համբնի պաշտօնը լսած է, եւ գաղթականի հետ Մեծ Եպարքոսին գիմելով հետագիր գարձել ուսած են, որպէ Առանձայէն Լուքիի գիշ մեկնած է գօրքով Համբն եւ քաղաքը ազատած Բրքական յարձակումներէն:

Տօքթ. Թէրզեան սիրկրէն եղած է անկախ, չափաւոր եւ ազատական: Անիկա իր աշխատութիւնը բերած է ազգային բոլոր ձեռնարկներուն եւ ազգ պատճառաւ երբեմն ալ ձերբակալուած ու բանտարկուած է: Այժմ ծերունազարդ վիճակի մէջ կը բնակի Փարիզ, Ֆրանսա:

Տօքթ. Բլճճպեանէ եւ Տօքթ. Թէրզեանէ յետոյ Համբն եկած է Տօքթ. Սամուէլ Մ. Ֆամկոչեան եւ 1904–1907 իր բժշկական ծառայութիւնները տալէ յետոյ Համբնէն մեկնած է Գոնիա, ըն-

դունելով ձէնանեան Փոլէնին մէջ բժշկութեան եւ ուսուցչութեան պաշտօնը:

Հոս կը դնեմնք սկիզբէն ի վեր Համըն եկող ու գացող բոլոր բժիշկներուս անուանացանկը:

Որքան որ աուզած ենք, Համըն եկող առաջին բժիշկը եղած է Տօքթ. Գէորգ Կիւլկեան, Մարաչցի, 1875–ին: 1879–ին Համըն եկած է Տիգրանակերտցի Տօքթ. Թոմմաս Տաղլեան: 1883–ին Համըն եկեր է Սերաստացի Տօքթ. Գարեգին Սիւնի: 1886–ին կ. Պոլսեցի Տօքթ. Տէմիրճեաքի Տաւիէթեան: 1888–ին Համընցի Տօքթ. Յակոբ Րէշէկեան: Այս տաններէն Համըն եկեր է նաեւ Համընցի Տօքթ. Սահիան Թէրզեան: 1897–ին, կէօքսիւնցի Պատուելի Սարգիս Թօրեան Համըն պաշտօնավարեր է երբեւ Բողոքական առաջին եկեղեցւոյ հովիւը եւ մինչդամայն հատարակութեան բժշկական ծառայութիւն մատուցած է, թէեւ ինքը վկայեալ բժիշկ մը չէր: Այս տուներուը Համըն եկեր է նաեւ Սերաստացի Տօքթ. Մանիասեան, հայրը Փոփ. Մանիասեանի: 1898–ին Համըն այցելած է Այնթապցի Տօքթ. Աւետիս Նազարէեան: 1904–ին Համըն հաստատուած է Տօքթ. Սամուէլ Ժամկոչեան: Այս տուներուը Համըն եկաւ նաեւ Մէնծոյաբ մխիթարեանէրու կողմէն Տօքթ. Հոլ (կին բժշկուհի մը), որ վերջին ամուսնացաւ Համնոյ մխիթար Մխիթարը Մաւրըքի հետ:

Այցելած են նաեւ Տօքթ. Փոսթ եւ Տօքթ. Տատ, Տօքթ. Շէֆըրտ եւ Տօքթ. Մարթին, Տօքթ. Շել Յակոբեան եւ իր որդին Արմենակ Շել Յակոբեան, Տօքթ. Գալուստ Գալուստեան. Մաթաչցի Տօքթ. Գալուստ Նամարեան. զօրքի բժիշկ Տօքթ. Սալիհ. Տօքթ. Զաքարիոս. Տօքթ. Տիմիթրաքի. Տօքթ. Հասան էֆէնտի. Տօքթ. Էդվին Պէյ եւ 1895–ին Տօքթ. Ճէմիլ Փաշա եւ Տօքթ. Ալի Պէյ: կ. Պոլսեցի Տօքթ. Ալի էֆէնտի. Տօքթ. Փիլիպոս. Տօքթ. Փավլոս. Մարաչցի Տօքթ. Սիմոն Քիւրքէեան 1910–1912: Ցեւոյ կուգայ Համընցի Տօքթ. Տիրան Թէրզեան, զաւակը Յարութիւն էֆէնտի Թէրզեանի, որ հերոսական մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ Համընցի հայրենակիցներուն ամբողջ Համնոյ ութամսեայ դիւցազնամարտի ընթացքին եւ կ'արժանանայ անմահական գովեստագիրին՝ դոհ տալով իր անձը սուր հերոսական մարտնչումներուն մէջ:

* * *

Համընէն եկած են նաեւ ուրիշ բժիշկներ, որոնք պարագաներու մէկ դժբախտ բերումով ցրուած են այլեւայլ երկիրներ: Որքան որ կրցած ենք հաւաքել անոնց անունները՝ հետեւեալներն են:

ՏՕՔԹ. Ա. ՄԱՆԿՐԵԱՆ ծնած է Հաճըն։ Զաւակն է Մանկրեան Հաճի Սահ-
փան ազգի։ Իր նախնական ուսումը ստացած է Ազիզիյէի Միացեալ Ընկերու-
թեան զպրոցին մէջ 1893–ին։ Ճեմով յաջողած է Հաճընի Ակադեմիան, ուրկէ
չբշանաւարտ եղած է 1897–ին եւ նոյն տարին մեկնած է Ամերիկա եւ մտած
Եմէրիճըն Ինքրընէշընըլ Գալէճը, Սէրինկֆիլտ, Մէս., ուրկէ չբշանաւարտ
եղած է 1900–ին։ Մտած է Տարթմութ Գալէճը, Հէնովըր, Նիւ Հէմփշիր,
ուրկէ չբշանաւարտ եղած է 1904–ին, ստանալով Պ. Ա. տիպտոսը։ Ճեմով հե-
տեւած է Տարթմութի բժշկական Գալէճը, եւ 1907–ին զայն աւարտած է եւ

ՏՕՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ Ս. ՄԱՆԿՈՒԵԱՆ
Պատուոյ Նախագահ Հաճընոյ Հայբենակցական Վերաշինաց Միութեան

1907–1908 պաշտօնավարած է իբրեւ ներքին բժիշկ Սէյճրըտ Հարք Հիւան-
դոցին մէջ, Մէնեչսթըր, եւ իբրեւ բժիշկ դրծելու համար ստացած է վը-
կայական 1908–ին։ Ժամանակ մը հետեւած է Նիւ Եորքի աչքի եւ ականջի
հիւանդանոցին իր ժամանգիտութիւնը կատարելագործելու համար։

Սէյճրըտ Հարք Հիւանդանոցի եւ Հիլզպօրօ Քաունթի Հիւանդանոցի կա-
ճառին անդամ է։ Այցելու բժիշկ է Մասօնական Տաճ, Նիւ Հէմփշիրի մէջ։
Անդամ է Ամերիկեան Բժշկական Ընկերութեան, Նիւ Հէմփշիրի Վիրաբուժա-
կան Գլըպին, Հիլզպօրօ Քաունթի Ընկերութեան եւ Մէնեչսթըրի Բժշկական Ըն-
կերութեան՝ որուն փոխ-նախագահն է։

32 աստիճան Մասօն է։

ՏՕՔԹ. ՀԱՄԲ. ՔԻԼԻԽԵԱՆ

ՏՕՔԹ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՔԻԼԻԽԵԱՆ, (M. D.) Ծնած է 1895–ին։ Զաւակը եղիչէ Քէլէքեանի։ Նախնական ուսումը սացած է Հաճնոյ մէջ։ Շրջանաւարտ Բէշ Քէշկական Գալէճէն, Շիքագո։ Հաստատուած է Շիքագոյի մէջ եւ մեծ հռչակ հանած տեղւոյն մէջ իբրեւ վիրաբոյժ։

ՏՕՔԹ. ՄԵԳՐԱԿ ՔԻԼԻԽԵԱՆ, (M.D.).— Ծնած է 1888–ին։ Զաւակն է Համբարձում ազա Քէլէքեանի։ Նախնական ուսումը սացած է Հաճնոյ մէջ եւ յետոյ յաճախած է Առաջայի Մէթքէպի Իսաւոին, երկու տարի։ Վկայուած է Կ. Պոլսոյ Համալսարանէն։ Այժմ հաստատուած է Կ. Պոլիս։

ՏՕՔԹ. ՅԱԿՈԲ ՅԱՑԵԱՆ, (M.D.).— Զաւակն է Տէվլէթ ազա Յացեանի։ Նախնական ուսումը սացած է Հաճընի։ Շրջանաւարտ Տարսոնի Սէյնթ Փօլ Գոլէճէն, 1903–ին։ Վկայեալ Գէյրութի Բժշկական Համալսարանէն։ Մեծ ծառայութիւններ ծառացած է 1909–ի Ադանայի կոտորածներու պատճառ։ 1915–ին ծառացած է Քրքական բանակին մէջ։ Այժմ հաստատուած է Կիպրոս։

ՏՕՔԹ. ԲՈՐՈՍ Ս. ԲԻՐՋԵԱՆ, (M.D.) .— Որդին է Տօքթ. Սուփան Բէրզեանի։ Շրջանաւարտ Կ. Պոլսոյ Բժշկական Վարժարանէն։ Այժմ կը պաշտօնավարէ Սուտան, Աֆրիկեան բանակին մէջ։

ՏՕՔԹ. ՅԱԿՈԲ ԱՊՏԵԱՆ, (M.D.) .— Նախնական ուսումը սացած է Հաճնոյ մէջ։ Վկայեալ Շիքագոյ Համալսարանէն։ Հաստատուած է Պոսթոն։

ՏՕՔԹ. ԱԼՊԸՐԹ ԺՄՄԵՆ, (M.D.) .— Որդին՝ Տօքթ. Սամուէլ Ժամենցի (Ժամիչեան)։ Վկայեալ Հարուարդի Քալիֆորնիա Համալսարանէն։ Կը պաշտօնավարէ Լոս Անճելըսի Գատարի Հիւանդանոցին մէջ։ Փայլուն դիրք ունի։

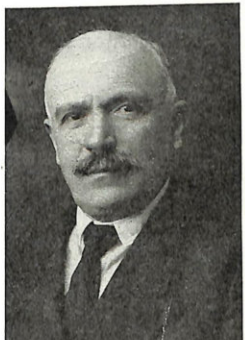
ՏՕՔԹ. ՅՈՒ ԱԼՊԸՐԻԱՆ, (O.D.) .— Որդին Ճահր Ալպարեանի։ Վկայեալ Լոս Անճելըսի Օսթէօփէթիէ Գոլէճէն։ Հաստատուած է Լոս Անճելըս։

ՏՕՔԹ. ՆՈՒՊԱՐ ԿԷՐՔՄԵՆԵԱՆ, (O.D.) .— Որդին Աբրահամ Կէրքմէնեանի։ Վկայեալ Լոս Անճելըսի Օսթէօփէթիէ Գոլէճէն։ Կը պաշտօնավարէ Փէսէտինայի Ինտըպքրիթլ Հիւանդանոցին մէջ։

ՀԱՆԸՆԾԻ ԴԵՂԱՊՐՈՒՆԵՐ.— Հաճընի եկող առաջին վկայեալ գեղագործը եղած է՝ Սարգսա Թօփալեան։ 1888–ին։ Եղաւ ժամանակ մը, որ Հաճնոյ մէջ բժիշկի մը կարօտը կը քաշուէր եւ այս անձնուէր անձը իր բոլոր հմտութիւնն ու ջանքը ի սպաս դրած է իր ազգակիցներուն՝ թէ՛ իբրեւ գեղագործ եւ թէ

իբրեւ բժիշկ։ Ինչպէս ինքը կը վկայէ իր կենսագրականին մէջ, երեք անգամ քաղաքական յանձնաժողովու բերումով մասգոպուր պրծած է կախաղանէ։ Համեմոյ մէջ 18 տարիներ չարունակ ծառայելէ յետոյ անկէ փոխադրուած է Առանս եւ հոն հաստատուած է մինչեւ Համաշխարհային Պատերազմը ու յետոյ ալ տեղահան եղած է Հալէպի կողմերը։ Տեղահանութեանց ժամանակ վէհափառ Սահակ Կաթողիկոս Կապանցի խնդրանքին վրայ Հալէպի Հոգեառնէին մէջ հիւանդանոց մը բացած է եւ յետոյ երկրորդ հիւանդանոց մը բացած է Համայի մէջ ձէմալ Փաշայի հրամանովը՝ յատկացուած զուտ Հայ զաղթականի հիւանդներուն համար։

Ահկէ գատ անթիւ երկու անգամ օրթոդոքսներ բացած է, որոնցմէ մին Համայի մէջ, ուր կը խնամուէին 232 Հայ որբուհիներ Պատուելի Նօթատեանի տեսչութեան տակ, իսկ երկրորդը կրկին բացուած է Համայի մէջ, այս անգամ 65 որբերու համար, որուն տեսչուհիները սոսնձեան են Ազնիկապ-ցի Տէր Թաղվազեան Քահանան եւ Հանգուցեալ Փոսփ. Սարգիս Լեւոնեանի դուստրը՝ Տիկին Ճուլիա Գաբսամեան։

ՍՈԿՈՒԱՏ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Ամասիոյ մէջ դերի իյնալով Անդլիացիներուն ձեռքը՝ փոխադրուած է Եգիպտոս եւ յետոյ Կիպրիկոյ վէհափառ Կաթողիկոս Կապանեանի միջնորդութեամբ ձէնէլալ Ալէնպիի հետ միասին ինկած է Երուսաղէմ։ Ցետոյ մեկնած է Համա, եւ 1919-ին Մէյջըր Նէթի հետ վեց ամիս Հայ աղջիկներ, կիներ եւ տղաքներ հաւաքած է տարտերուն մէջէն Համայի, եւ Հոմսոյի շրջականերէն։ Կիլիկիան Դաշնակիցներու կողմէն գրաւուելէն յետոյ ինքն ու հաստատուած է կրկին Առանս, եւ Կիլիկիոյ պարպուելէն յետոյ ալ հոն մնացած է մինչեւ 1923-ին, ուր կ'ապրի այժմ ընտանեօք։

ՆԱԶԱՐԷԹ ԲԼՃԿԵԱՆ.— Որդին՝ Համբարձում տղա Բլճկեանի։ Շերբանաւտա Ազնիկապ կեդրոնական Թուրքիոյ Գալեճէն։ Վկայեալ Նիւ Եորք Եուհիվըրսիթիին իբրեւ դեղագործ։ Հաստատուած էր Մեթրոնի մէջ։

ԳԱՐՈՒ ԹՈՒՄԱՐԻՍԵԱՆ.— Որդին՝ Հաճի Թուրաբդիսեանի։ Ուսումը ստացած է Կ. Պոլսոյ Դեղագործական Համալսարանէն եւ երկար տարիներ հաստատուած է Մեթրոնի մէջ։

ՑՈՎՍԷՓ ԾԳԼՐՏԵՄԵԱՆ.— Որդին է Հաճըցի Նշանեւոր Ժողովրդային վիճաբոյժ Ձէրեան Շեղբաբմէեանի։ Իր ուսումը ստացած է Հաճոյ Ազգակմխիչին մէջ եւ երբ մանուկ էր եւ յատկացած տարիք ունէր։ Դեղագործական վկայականը ստացած է Դամասկոսի Գեհական Դեղագործական Վարժարանէն։ Այժմ հաստատուած է Գլէյտըն։

ՄԻՀՐԱՆ ՄԱՆԻՍԱՃԵԱՆ։— Նախնական ուսումը ստացած է Հաճնոյ Ակադեմիային մէջ, ուրկէ չբնաւարար ի՛ըլլայ 1897–ին։ Ցետոյ կը մեկնի Տարսոն Սէնթ Փօլ Քոլէճը եւ անկէ ալ յաջողակ չբնաւարար ըլլալէ ետոյ քանի մը տարի կը պարտաւորուի տալ հասատատութեան բարձրագոյն վարժարանին մէջ իբրեւ ուսուցիչ։ Պարտաւորած է նաեւ Հաճընի Մէհեռականներու Որբանոցին մէջ իբրեւ տեսուչ։ Վկայեալ է Գէյլսըի Ամերիկեան Համալսարանէն եւ Տատատատուած է Հաճնոյ մէջ։ Տեղահանութեանց ժամանակ ինքն ալ կը տարագրուի եւ ետոյ կը վերադառնայ Հաճըն ու իր անհանգ Դատաստիներ կը մատուցանէ Հաճընցի ապրումիցներուն Հաճնոյ ուխտակոյ գիւղացիներուն եւ Հաճընի անհատով ինքն ալ հոն կը նահատակուի վայրագ քուրք խուժանին կողմէն։

ՑԱԿՈԲ ԹԻՐԶԵԱՆ։— Սակրատ Թոփալեանէ յետոյ Հաճընի Տատատատուած է Ամերիկա եւ քանի մը տարիներ հոն Դատաստիէ յետոյ փոխադրուած է նախ Ատանա եւ յետոյ Կ. Պոլիս։ Զաւակին է Հաճնոյ մեծատատուտաներէն Թարաքիան էֆ. Թէզըմանի, որ խուժդուժ կերպով նահատակուեցաւ 1915 Մուին, Զանդըրլի մէջ, Պոլսէն ձերբակալուած հոգի մը Դանօթ մատուռա-կանները հետ։ Զարմանալի Թուխպաղի զոհերէն մին եղող մեր այս ողբացեալ հայրենակիցը, հեղինակն էր, իր տաներին մեծ ազմուկ բարձրացնող «Կիլիկեան Աղէտ» գրքին։

ՑՈՎՆԱՆ ՃԻՑԵՐՃԵԱՆ։— Պոլսոյ Պետական Դեղագործական Համալսարանին մէջ ուսած է մէկ տարի միայն, յետոյ Ատանա երթալով Դատատած է Բարեգեան Դեղատանին մէջ իբր օգնական։

ՍՏԵՓԱՆ ԶԱԼԵԱՆ։— Հատատատուած է Փարիզի մէջ։

ԱՐՇԵՆԱԿ ԳԷՐՔԵՒՃԵԱՐԵԱՆ։— Իր նախնական ուսումը ստացած է Հաճնոյ Ակադեմիային եւ Ամերիկեան ղպրոցներուն մէջ։ Այժմ Հատատատուած է Պոսթոն։

ԳՐԻԳՈՐ ԳԷՐԳԵՒՃԵԱՐԵԱՆ։— Որդին՝ Մկրտիչ Գէրգեաչարեանի։ Իր նախնական ուսումը ստացած է տեղական ղպրոցներուն մէջ։ Երկար տաեներ է վեր Հատատատուած է Փարիզ, Ֆրանսա։

ՏԻԳՐԱՆ ՊԻՉԱՔՃԻԵԱՆ.— *Որդին՝ Մինաս էֆ. Պիչաքճիեանի։ Նախնական ուսումը ստացած է Հաճնոյ մէջ։ Վերկայիս Դամասկոսի Գերագոյն Վարժարանին։ Այժմ հաստատուած Փարիզ, եկեղեցաս։ Նախապահն է Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան Փարիզի մասնաճիւղին։*

ԳԱՒՈՒՐ ԱՐՍԷՆԵԱՆ.— *Որդին՝ Տէր Մարտիս Քահանայ Արսէնեանի։ Հաստատուած է Պէյրութի մէջ։*

ՄԱՐԿՈՍ ՔԷՇԻՇԵԱՆ.— *Իր նախնական ուսումը ստացած է Հաճնոյ Ակադեմիային մէջ։ Վերկայիս Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն։ Այժմ աթէսեան գործի վաճառական Ուսմունքներուն մէջ։*

ԱՆԱՆՈՒՆԱԲՈՑԻԹՆԵՐ.— *Թէեւ Հաճնոյ մէջ օրեւէ վիպակալ անանունքոյժ չկար, սակայն եւ այնպէս ժողովուրդին մէջ կային կարգ մը նշանաւոր ու փոքրամասն անանունքոյժներ, որոնց երեսից Տասպյուքիւնը կը մասուցանէին։ Առնուազն ամէնէն նշանաւորներն էին Գրիգոր Ագա Քէպէրճիեան, Գրիգոր Ագա Տասրեան (կամ Ձօչուն), եւ Գրիգոր Ագա Եվիանեան, եւայլն։*

ՎԿԱՅԵԱԼ ՄԱՆԿԱՒԱՐԶՆԵՐ ԵՒ ՀԻՒԱՆԴԱՊԱՀՈՒԻՀԻՆԵՐ.— *Վերջին Համամանները Հաճնոյ մէջ ալ սկսած էր յառաջ գալ ուսնալ մանկաւարժներ (Էպէներ), եւ հիւանդապահուհիներ, որոնք ժողովուրդին մեծապէս կը Տասյէին։ Առնէ են Օր. Եսթեր Հայկազեան, Վարդեր Թուրտեան, Շահէնէ փընճիեան, Նուրիցա Մկբտչեան (Տճեալ Մրընչեան), Մարիամ Եփրեմեան եւ Սուլթան Ճանճումեան։*

Իսկ Ամերիկայի մէջ երբեւ Հաճընցի հիւանդապահուհիներ հետեւեալները կան, որքան որ մեզի Տասյէ է։

Մէյբլ Տիգրան (Տճեալ Համիկեան), Փէպէտիա· Կիւլէնեայ Շերբինեան (այժմ Տիկին Տէրտէրեան) Շերբոլօ, եւ Նուարդ Բիճէպեան (գուսարը Վեր· Սամուէլ Բիճէպեանի) վիպակալ Փէպէտիա հիւանդանոցէն, Փէպէտիա։

Այս Հաճընցի հիւանդապահուհիներէն զատ Հաճընի մէջ կար Միս Զուսմ՝ Մէհնոյաթեանց Որբանոցին մէջ երբեւ վիպակալ հիւանդապահուհի, իսկ Մէհնոյաթեանց Որբանոցին տնօրէնուհին՝ Միս Բօլ Լէմպըրք որպէս հիւանդապահուհի՝ իր պաշիւ ու անձնուէր Տասյութիւնները կը մասուցանէր ուր որ հարկ ըլլար, որեան համար ամէն Հաճընցի երախտապարտ է իրեն։

ՀԱՃԸՆԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հաճընի ազգագրութիւնը արդէն մասամբ գրուեցաւ Նախորդ «Հաճընի Ընկերական Կեանքը» հատուածէն մէջ, այժմ սոյն նիւթը պիտի ներկայացնենք հետեւեալ գլուխներուն տակ, ինչպէս՝ (1) Հաճընի ժողովրդագիտութիւնը եւ (2) Հաճընի Գաւառաբարբառը:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՃԸՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

(FOLK - LORE)

1

ՀԱՃԸՆԻ ԳՈՀԱՐՆԵՐԷՆ

Այս մասը մեզի համար մանաւանդաբաժակ գրած է Եղիչէ Դաբբին (ծնեալ Զիլինկիրեան):

ԵՂԻՇԷ ԴԱԲԲԻՆ.— (Մբնեալ Զիլինկիրեան): Բաղմանդամ դերդաստանի մէկ չատուիկը, որուն Յակոբ (Գաթիկ) ապագ՝ ծնած է Հաճընի 1900 Թուականին: Իր կրթութիւնը սասցած է Հաճընոյ Միացեալ Ընկերութեան կեդրոնական վարժարանին մէջ, ուրկէ չբդնաւարտելէ յետոյ կ'անցնի Ամասիա եւ կը վարէ ուսուցչական պաշտօն Ազգաբեան գպրոցին մէջ: Իր մանկութենէն իսկ ան ցոյց տուած է երգիչական ու դերասանական կարողութիւն եւ յատկութիւն: Կարեւոր բաժիններ խաղացած է շատ մը բեմադրութիւններու մէջ Քէ՛ Հաճընի եւ Քէ՛ Ամասիա: Կիլիկիոյ Ջարդէն վերջ կ'անցնի Հարաւային Ամերիկա, ու այժմ հաստատուած է Պուէնոս Այրէսի մէջ եւ անօրէնն է Պուէնոս Այրէսի եւ Մոնթէվիտէոյի գպրոցներուն:

Դեռ պզտիկ էի· լեզուս հազիւ բացուած, լուսահոգի մամիկս երկու ձեռքերէս բռնած աջ ու ձախ տարուբերուելով կ'երգէր·

Ել տեսնում թէ՝ դուն վո՞յվ ես,
Եայլին էօյցդը բըրթուն ես,
Լեռնիեուն մանիշօկն ես,
Աս տղուն հատիկը–մատիկ է,
Լէլէ բարուն սրնտըրէն վայտիճ է,
Ջօի մանէ՛ դըզըմ, ջօի մանէ,
Օսկուն խրճնոյ կ'իյմանէ:
Քեռի փօստօլիս կաթէ,
Քեռկին կուլօկիս հիսէ·
Իմ մայսի թօխտը բուն կօ,
Օսկուն ծրլծրլը բրթին կօ:
Աս տղան (աղջիկը) կ'ինձնէ տէնէները,
Կու լօղէ ըզտունիրզ տէնէները·
Կէնչէ բիյտէն Ավօբը
Բահօն փռանի ճամփօբը:
Ա՛ս տղան (աջկինը) միրիմ միրիմ մէրոյն է,
Մուչիէեր խէտվօծ բուեան է,
Հաճուն, էմմուն սիեօծ ճէ,
Մամուկօնը թուչռնու հիգին է:
Ա՛ս տղան (աջկինը) կուշտօ պատիճուն,
Կեյ կուբաեէ հավիեուն,
Խրզմօբ կէնէ մենծ մենծ պապիեուն,
Էջկ կէնէ պըտի, պըտի աջկընիուն, (տըղիեուն):
Պօյ կէնեմ, պօսուլ կէնեմ,
Սեւ հօվը զուչպօն կէնեմ,
Թիպուլը սէեօյ կէնեմ,
Ա՛ս տղան (աջկինը) կու պատկըցընեմ:
Մե էգիեուն ի պատիեուն,
Խրճնընընուն տալնիեուն,
Ցածձուցէէ էյ հօտ մը առնում,
Աս տըղին (աջկընին) ճիշանճուն սիյտն առնում:
Եայլն... եայլն... եայլն...

Այս երգը երգելէն վերջ, ես տղէն քաշած էի: Արթնանալուս տղէն մեծ մայրս իր զրծերը լմնցուցած անհամբեր կ'ըսպասէր իմ արթնալուս, ինծմով ուրախանալու եւ իր ժամերը անցնելու:

Երբ սկսած էի քանի մը բառեր թոթովել եւ իր ըսածները կրկնել, անմիջապէս իմ բաթեպաշա մամիկս սկսաւ ինծ սորվեցնել հեռեւեալ ալօթքը·

Մայեօմ Մայ, Աստըծու Մայ,
Դուն ինչ գիտիէս, ըննա ուսցուդ։
Սըյտիս վույկէն չօյը կալցուդ,
Զօյ սատանան անդունդն անցուդ,
Զիս արքայութենդ դուռը մընցուդ։

Արդէն քիչ մը մնացած՝ սկսած էի մօրս գործերուն արժէքը լլալ։ այս անգամ քեռիս էր որ դիս կ'ուղէր խաղցնել ու դիս տան պատշգամը տարած, նշմարել կուտար տեղացած ձիւնը եւ կ'ըսէր ու կը սրվեցնէր։

«Ձին կազօ, ձէմէռ կազօ,
Մայս ու պօպիս Մարշու կազօ,
Շուլդ շուլդ լավշէվ, տիկ մը պանիչ կը գըլըլդի։
Մայս ու պօպիս կը գըլկըվի։ Փըՙռ ռ ռ ռՙ ...

Օրը իրիկուն եղած, մութը բաւականին կոխած, լուսինը տան եւ հինգ օր մը բոլորած, կը փայլէր։ Մենք դացի տղաքներով՝ տանիքին վրայ չաթուած, աչքերնիս ալ դէպի լուսինը սեւեռած, կը կանչէինք անոր։

— *Լուսունկո պապՙիկ, խընձոյ մը քանէ՛ ։*

— *Ան չուշդունկօվ հօմմա՛ քայէ ։ Բաւական մը կրկնելէ վերջ յոգնած, ինքզինքնիս անկողինը նետած կ'ըլլայինք։*

Յաջորդ օրը ցուրտ է. սենեակին մէջէ օճախին դիմաց, ղեղայներով կը խաղայինք։

(Ձեռքերը դմբեթաձեւ դէպի վար դարձած, պեռին դնելով)։

«Վուլու, դուլու, դուբէ»

(Բռունցքները պեռին զարնելով)

«Տէմիճի դուբէ»

(Ցուցամատները պեռին խաչաձեւելով),

«Ըաղըրընգ, մասդարաընգ»։

(Ցուցամատները ալ ու ձախ ցուցնելով կուրծքին վրայ խաչաձեւած)։

«Միաու»

(Ինդացողը երեսն ի վար կը պահէր)։

(Մնացածներս ձախ ցուցամատը կռնակին վրայ երկարած, ալ բռունցքն ալ մութ ըրած, ի'սկսինք ծեծել երկաթը, ըսելով),

«Բիպէր կըռեմՙ, լուսին ծիծեմՙ»
«Բիպէր կըռեմՙ, լուսին ծիծեմՙ»

(Վերջը ձեռքերը իրարու վրայ չարած խաղին պետը կը հարցնէ)։

«Էլ էլ իւսքիւնտՙ էիմի՞ն էլի վար»

(Պահողը կուտայ մէկուն անունը, եթէ ամէնէն վերի ձեռքին սիրոյ անունը տուաւ ան ի'ազատի, ապա թէ ոչ բոլոր ձեռ-

քերը մխասին վեր եւած կ'ըչնեն մէջքին)։

«Ղալտըր, ղալտըր գուռբ»։

Պղտիկութենէս չատ ուշադրութիւնս գրաւած էր։ Երբ մէկս սուէ ձեւով դեռին իյնայինք եւ մէկ տեղերնիս ցաւէր, մայրիկս կամ ամէնէն մօտ գտնուող մեծ մը կ'ըսէր։

«Թույլիս օղը վեդիցով,
Միճնծիօսնէ կու մօռնուս»։

Այդեօք ո՞ր Հաճընցի մանուկ չէ խաղացեր «էլ, էլ, էվէլէն»։ Հոսմբ մը մանուկներ դեռնին վրայ նստած ոտքերնին երկարած եւ ոտքի մատները իրարու մօտեցուցած, խաղապետը կ'սկսի ցուցամատը կարգով ամէն մէկ ոտքի վրայ դնելով մէկ մէկ վանկ կը դրուցէ։

«էլ, էլ, էվէլէ,
կէօզ կէօզ բ'ափալա,
Թօփալլընըն դարբսը,
Պիթպիթանըն սարբսը,
Հաթըն ուէրէյէ՞ կէտիեօր,
Փարչա, փարչա էտիեօր,
Սիլ սիւփիւր, ղալտըր շուռնու։

Այն ոտքին որ վիճակեցաւ, շուռնու բառը, անկէ այլ ոտքը կը քաշէ ու հազած գուպռւնի փէշին տակ կը պահէ, եթէ երբէք մէկ ծայրը սեմնուէ խաղը կատարի եւ ի'սկսին նորէն։ Այսպէս երբ բոլոր ոտքերը լմնան, ամէնքը մէկ կը քանան, ու քիչ վերջ խաղապետը աքաղաղի պէս կ'ելրէչ՝ կուկուլիկո՜ւ։ ամէնքը կ'աբթնանան ու ջուր կ'ուզեն երեսնին լուանալու, ըսելով —Հաճի Մայ ջուչ տուչ։ Լուացուելէն վերջ կ'սկսին կերակուրը պատրաստել, ամէնքը ձեռքերնին վրայէ վրայ իրարու ձեռք կամքած կը համեմեն կերակուրը։ — Օ՛ղ քայինք, հավամ քայի՜նք, կը–ծո՛ւ պանի՞յ քայինք, տարչը՞ն քայինք, խօս հավա՞մ քայինք, եւայլն, եւայլն··· վը՛ռռռ։

Ապա, խաղապետը, մէկը կը ղրկէ ըսելով, — Գընս հէկէ՛ տեսնամ, Շըմպըլտենց ծօկը կինեղ վախտ, տեղը կօ՞։ (Գացողը կը վերադառնայ ըսելով, — Կատուն կիւեէկէ։

Այլապէս խաղի մէջ կորուստ մը գտնելու համար, վիճակ կը նետեն։ կօպ մը սոյխ, կօպ մը սըխաղ, իւիկն հավունճ, կրծուպանիչ։ Կծու պանիրը որու որ հանդիպի, անոր քով ըլլալը կը դիւցուի։

Ամէն թաղ կարելի էր գտնել Մկրտիչ անունով մէկը, ու երբ ոտաք անոր կը հանդիպին՝ անմիջապէս ի'սկսին ըսել,

«Մկրտիչ մըկօն կըեին,
Մայտ ընծի շէք մը պայտի,
Շէքը տայի, տէրիչնուն տըվի,
Տէրիչնին ընծիկ պիլլեկ մը տըվօվ,
Պիլլեկը տաեի չօպօնին տըվի,
Զօպանն ընծիկ ուլիկ մը տըվօվ,
Ուլիկը տաեի իժամկուցին տըվի,
Ժամկոյցն ընծիկ ճէշոյ մը տըվօվ,
Նէշոյեը տաեի, իեիցկըճոյշը տըվի,
Իեիցկինն ընծիկ ծիծիկ մը տըվօվ»,
Ծիծիկ մը տահա, տայ ասիճէ
Թօգուճէվը տահա մը տըեօվ:

Ամմա, Բառսուն մատէն սանտուխտէն, Բըլլըճկ, մըլլըճկ գըլլըճիցօ:

Հաճըցնելը խիստ չատ տրիթը կ'ունենայինզուարճանալու եւ տղայըն պարեցնելու: Մէկը որ պարել չի դիտէր, անոր վրայ կ'սկսին խօսիլ.

«—Մաճէ, մաճէ, պազահօ,
Հաճի տօղօ, ել խաղօ,
— Վայտիճ չունիմ, ի՞նչ խաղամ,
Սըլլէ ֆօյը մասղահօ»

Մանուկներուն ամէնէն աւելի սիրած օրը «կաղանդ»ն էր, որ խումբ, խումբ ճամբայ ինկած ձիւնի եւ սառի վրայէն պըզտըզալով կ'անցնէին մեծ ուրախութեամբ, կարելի եղած ամէն կըտուրներէն չուանով «շիթիլ» մը կախած նուէրները կ'ատանան տան տիրոջմէն, եւ ապա, տուներըը մտնելով կ'սկսին երգել.

«Կաղընտէս, տընտէս, տընտէս
Վօզգն ունի էկու տընտէս,
Իճիչմէյիս էկու նուկիս,...
Չօվնի գուտիս, կաճօվն առջիս»:

Կաղանդէն ութ օր վերջ, Մ. Ծնունդը կը հասնի արդէն: Այժմեան դիչերն է. մութը հպիւ կոխած, պզտիկ տղաք, կարգ մը կարօտեալներ ճամբայ ելած, իւրաքանչիւրք «ֆէնօրը» ձեռքերնին, կամ «մաշալօմը մօխրը» վառած, ցուրտն ու փուքը արհամարհելով կ'սկսին ամէն տան դուռ ափ առնել, երգել՝ աւետող հրեշտակներու պէս.

ՏԱՂ ԾՆՆԴԵԱՆ

Այսօր տօն է Ցնծդեան, աւետի՛ս,
Տեառն մերոյ եւ յայտնութեան, աւետի՛ս, (կրկ.),
Այսօր արեւ արդարութեան, աւետիս,

Երեւեցաւ ի մէջ մարդկան, աւետի՛ս, (կրկ.։
Այսօր հրեշտակէ յերկնից իջան,
Ընդ մեզ օրհնեն զանման Աբէայն։
Աստղ մի պայծառ եւ պատուական,
Երեւեցաւ ի Հրէաստան,
Մեծ թագաւորէ ժողովեցան,
Յոյով դպիրք եւ շատ իշխան։
Զաստղն տեսին եւ զարմացան,
Շատ բնինեցին եւ չիմացան
Ցնծա՛, ցնծա՛, Դաւիթ Արքայ,
Հնչեա՛ զքնարն քո եւ խայտա։
Զոր ասացեր եալսազուշակ
Կատարեցաւ յոյժ զերունեակ։
Թէ ի Սաբայ եւ Ցարաբայ,
Սուրբ պատարագ բերցեն նըմա։
Ահա՛, երեք արքայ եկին,
Որ երեքեանն անուանին։
Մելքոն, Գասպար եւ Պաղտասար,
Որք ի Սաբայ եւ Ցարաբայ։
Ոսկի, կնտրուկ, զըմուռ նմա,
Ունին երեք ազնիւ ընծայ։
Ոսկին, զգաստիւ արքայական,
Կընտրուկն ըզզարդ Ա՛ստուածեան։
Զըմուռն՝ որ էր անապական,
Նըշան թաղման եւ յարութեան։
Ալէլուիա, ալէլուիա, աւետիս,
Ուրախ լերուք Քս. ծնաւ, աւետիս,
Բարով հասնինք ամէն տարի, աւետիս
Շատ սիրելի բարեկամօք, աւետիս։

ՏԱՂ ԾՆՆԴԵԱՆ

Պու կիւն Քս. Փրկիչ տօղտու, աւետիս,
Պիւթիւն տիւնիա շազ օյուննտու, աւետիս։
Մէլաիքլէր կէօմտէն էնտի, աւետիս,
Փառք ի բարձունս օնտան տօղտու, աւետիս,
կէօմտէն պիր պէօյիւք գուշ էնտի, աւետիս,
Ղաճատը նօգ թիւյսիւզ նէսիզ, աւետիս։
Մէյրամ անա կէօյնէկ պիչէր, աւետիս,
Եախասը նօգ, գօլտուզ, նէսիզ, աւետիս։
Ալէլուիա, ալէլուիա, աւետիս,
Ուրախ լերուք Քս. տօղտու, աւետիս։

Ու այս երգերը երգելէ վերջ, խօսք մը աւելցնելով, — նա տրտնջէր, նա վախնանիցէ: Ապա տան ակրը կուտայ իրեն վճարելին վայել բան մը, որ կրնար ըլլալ պախրը մը, կամ մէքալիճ մը, մէքթալիճ մը, տունք հարուստ դասակարգը իրենց ծանօթներուն, իսկ ազքատ դասակարգը՝ լուսը մը հաց, ճուճու մը (անուշ հաց) հաբիթէ չաքօյ մը, եւայլն: Այսպէսով կը շարունակեն մինչեւ կէս գիշեր:

Հաղիւ թէ չամահաս եկած էի, դեռ կը մնար փեսայ լուսնալու սովորութիւնը: Տանիքի մը վրայ տաշտը դրած, երիտասարդներ փեսային չուրջը ժողոված կ'սկսէին երգել եւ լուսնալ փեսան:

Փէշկիր հուտում աչքլմազ, աղա հաւքմ, հաւքմ,
Սաչաղընտաւ սէչիլմէզ, տէ ճաճըմ,
Քէօթիւլիյին չօգ ամմա, աղա հաւքմ, հաւքմ,
Ենիէ սեմտէն կէչիլմէզ, տէ ճաճըմ:

Փէշկիր հուտում ալ օլմազ,
Քիրազ տօտագ պալ օլմազ,
Ալ գավուզ հշիլ սարըզ,
Ձիւմլէնին պաշը սալըզ:

Ալճաճտաւ Տուտու կէչտի,
Էլինի հուտու կէչտի,
Երխաբըմ փուճար սէնի,
Տուտում նէ տէտի կէչտի:

Զայլար սուսուզ օլո՞ւր մու,
Տիպի գումսուզ օլո՞ւր մու,
Պէն միւփտիյէ տանըլտըմ,
Էրկէն հարսըզ օլո՞ւր մու:

Այս վերոյիշեալ ամէն մէկ տունէ վերջ երգելու է·

Թըռիյ, թըռիյ աղվընի, թըռիյ, թըռիյ աղվընի,
Սուլր Գազաւօ կաճվընի, սէօյլէ պիւլպիւլիմ սէօյլէ:
Խէչիեուն թեվը կու թառի, Խէչիեուն թեվը կու թառի,
Մօսգօֆէն չայ կու խըմէ, սէօյլէ պիւլպիւլիմ սէօյլէ:

Ամէն անգամ որ մեծ ուրախութիւն մը, կամ հարսանիք մը կ'ըլլար, վերջաւորութեան, երիտասարդ եւ երիտասարդուհի, ըլլար ամուսնացած կամ ամուրի, ձեռք ձեռքի տուած չրջանակ կը կազմէին, եւ պարպելուկը թաչկինակը վերցուցած կ'սկսէր երգել, որուն կը հետեւէր ամբողջ խումբը երգելով միեւնոյն երգը·

Էյիլ դարլը տաղլար էյիլ,
Եիւֆիւմ աղըր, եէյնի տէյիլ,
Պիր կիւն տէյիլ, պէշ կիւն տէյիլ,
Վուր սազը՛ն աղամ պիր զէման։
Ա՛խ, պիր զէման, վախ պիր զէման,
Զէօլլէրէ պըրագտը պիր զէման։
Աք վէրէյիմ, տօն վէրէյիմ,
Աքընա պուսաք վէրէյիմ,
Իստէրսէն պէնտէ վարայըմ,
Վուր սազը՛ն, աղամ պիր զէման։
Ա՛խ, պիր զէման, վախ պիր զէման,
Զէօլլէրէ պըրագտը պիր զէման։
Աքըմ սարը, տօնում սարը,
Պէն չէ՛էրիմ ահ ու զարը,
Սէնտէ՞ մի ալտըրտըն խարի,
Վո՛ւր սազըն աղամ պիր զէման։
Ա՛խ, պիր զէման, վախ պիր զէման,
Զէօլլէրէ պրազտը պիր զէման։ ...
Աքըմ պէեազ, տօնում պէեազ,
Վարամամ կիճէլէր առազ,
Տօսք ուեուր, տիւշման ուեումազ,
Վուր սազըն աղամ պիր զէման։
Ախ պիր զէման, վախ պիր զէման,
Զէօլլէրտէ պրագտը պիր զէման։

Տարբեր եղանակով

ՋՕՊԱՆ ԱԼԱՑԸ

Եիւճէ տաղ պաշընտա փէճէ՞ր մի խաճար,
Հէր դուլուն պաշընա տէօվլէ՞թ մի ղօնար։
Կիշի սեվտիկինտէն բէմլի՞ֆ մի ումար,
Կէլ տուտու սալըմա, պէլալը տէրլէր։
Պէլալը տէրլէր տէ, ղընալը տէրլէր,
Զիլիֆի պօյնունտա տօլալը տէրլէր։

Եիւճէ տաղ պաշընտա ղօճուն կիւտէրիմ,
Ղօճունու սաթ-արտա ալթուն էտէրիմ,
Ղըզ սէնի ալըրտա հաթըն էտէրիմ,
Կէլ տուտու սալըմա, պէլալը տէրլէր։
Պէլալը տէրլէր . . . . . .
. . . . . .

Եիւճէ տաղ պաշըճնտա էֆէրլէր տարը
էֆէրլէր, պիչէրլէր, էտէրլէր ֆեսարը,
Տօսք իչին սագլարլար հայվանը, նարը,
կէլ տուտու սալըմա, պէլալը տէրլէր:
Պէլալը տէրլէր . . . . . .
. . . . . .

Եիւճէ տաղ պաշըճնտա պիր դուզու մէյէր,
Ղուզուճուն փիչդանը պաղրըմը տէյէր,
կիշի սէվտիյինէ պէօյլէ՞ մի համար,
կէլ տուտու սալըմա պէլալը տէրլէր:
Պէլալը տէրլէր . . . . . .
. . . . . .

Զօպանըմ օթուրմուշ դավալը համլար,
Դավալըն եիւզիւնէ գարէնֆիլ պաղլար,
Օթուրմուշ պիր ճիվան, հէր տայիմ աղլար,
կէլ տուտու սալըմա պէլալը տէրլէր:
Պէլալը տէրլէր . . . . . .
. . . . . .

Զօպանըն հէտիկի հէլվա թօփաղը,
Արտըճա ույտուրմուշ իթի էէօփէյի,
ձէմալըն պէճէքտիմ շէէր թօփաղը,
կէլ տուտու սալըմա պէլալը տէրլէր:
Պէլալը տէրլէր տէ ղրնալը տէրլէր,
Զիլիֆի պօյնունտա տօլանը տէրլէր:

Տարբեր եղանակով,

Շու Մարաշըն ապասը (կրկ.)
Նէ խօշ օլուր կէյմէսի, (կրկ.)
Իգին վէրսին պապասը, (կրկ.)
Պէյլէրինի, պէյլէրինի, տիյէլիմ խայըրլը օլսուն:

Ատաճանըն ղրնասը, (կրկ.)
Նէ խօշ օլուր չալմասը, (կրկ.)
Իգին վէրսին ճասը, (կրկ.)
Պէյլէրինի, պէյլէրինի . . . . . :

Ատաճանըն ճիզմէսի, (կրկ.)
Նէ խօշ օլուր կէյմէսի, (կրկ.)
Իգին վէրսին էօզնէսի, (կրկ.)
Պէյլէրինի, ... :

Զըպըղը ուզուն պէլ վէրիր, (կրկ.)
Կիւզէլլիյի շան վէրիր, (կրկ.)
Իզին վէրսին էմմիսի, (կրկ.)
Պէյլէրինի, պէյլէրինի . . . . . :
Զըպըղ ուզուն թիւթիւն խօզ, (կրկ.)
Պիր ահտինէ պիւթիւն խօզ, (կրկ.)
Իզին վէրսին տայըսը, (կրկ.)
Պէյլէրինի, ... :
Սըրա, սըրա եիւֆ տալը, (կրկ.)
Սըչըրար եիւզիւկ դաշը, (կրկ.)
Իզին վէրսին տէզէսի, (կրկ.)
Պէյլէրինի, պէյլէրինի, տէյէլիմ խայըրլը օլսուն:

Հաճընցի պղտիկներուն համար, չատ հետաքրքրական է հանելուկներով ժամանցները ունենալ: Թէեւ թուրքերէն չատ մը հանելուկներ կան, բայց պիտի յիշեմ՝ մանաւանդ պզէս հաճնոյ լեզուով եղածները, որքան որ կը յիշեմ մանկութենէս:

1.— Վայդպասեան թօխսը իւօվ,
Գաւազօնը ձառը առօվ,
Կայմիյ կածը փուլը լըձօվ:
(Նուռ)

2.— Բօն մ'ունիմ բօն չէ·
Թէվնիշտօմնէ կու ճինչէ:
(Նուագ)

3.— Կուճուկ վառեկ պըտրլօս:
(Փռապան)

4.— Ուլիկ–ուլիկ տամպուլիկ:
(Սիրտն ու թոքը)

5.— Տէնէչնիլօ վէգ մը գըտօ,
Այծըքվիցօ մէչը մըտօ:
(Շապիկ)

6.— Դրզօլ մը եղ ունիմ,
Թիւմ աշխօեը կու ճարընիմէ:
(Արեւ)

7.— Էշ մ'ունիմ, ագին չի կըռեսնէ
Տունը չի մընինու:
(Զամիչ)

(Եթէ հանելուկը ըսողին չուրջը դոնուողները չի կրնան իմասը հասկնալ, կ'ակսին ամէն մէկը, մէկ բարիք նուիրել, որ հանելուկը ըսողը՝ իմասն ըսէ: Օրինակ, Կըլճին խախեը ֆե բընինօ: Սր. Ակուսիօ վօճիը ֆե բընինօ: Աստվածածնօս ի ժամուն դուռը ֆե բընինօ: Սր. Գէվդյօ խուցը ֆե բընինօ: Սր. Թուխուսօ

չունկին զուրէն էի բրննիս: Թէլլենց ընկերընին էի բրնիս· եւայլն· հազարումէկ բաներ: Վերջապէս հանելուկ լսողը զոհանալով այս բաներնեւէն՝ իմասաը կը յայտնէ):

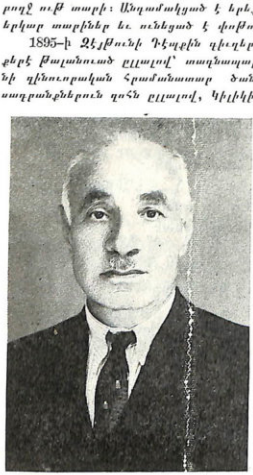
2

ՀԱՃԸՐՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ ԱՌԱՆՁՆԵՐ, ԱՍԱՏՈՒԱԾՔՆԵՐ, ԱՆՁՔՐՆԵՐ, ՕՐՀՆՈՒՔՆԵՐ, ՆԱԽԱՊԱՏՇԱՐՈՒՄՆԵՐ, ԵՒԱՅԼՆ

Հաճընի Առաձնները, Աչնէձնները եւ Օրհնէքնները մեզի համար մասնաւորաբար հետաքրքիր է Հաճընի Տէար Յովհ. Ե· Ուզունեան, որուն վրայ կարդ մը յանելուժով հոս կը դնեմդնեք: Թէեւ այս առաձնէրէն ոմանք կը գործածուէին այլ ազգերու կողմէն ալ, բայց Հաճընցիներու մօրթայ կենաց հետ անոնք այնքան հպկիպուած էին, որ յարմար դասեցինք զանոնք հետաքրքիր առանց բացատրութեան:

ՅՈՎՀ· Ե· ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ·— Ծնած է 1874–ին Հաճըն: Իր ուսումը առած տեղւոյն կեդրոնական Վարժարանէն եւ վկայուած ամէնէն փերթչէն: Կանուխէն նեռուած է ազգային պատասխանատու գործերու մէջ եւ ծառայած հետեւաբարմաբար: Վարած է Ս· Թոքսս եկեղեցւոյ գանձապետութիւնը ամբողջ ութ տարի: Այզամակցած է երեք եկեղեցւոյ մխսեաց Թաղականութեան երկար տարիներ եւ ունեցած է փոխարկելից կեանք:

1895–ի Զէյթունի Դէպքերն զերծուող աշքի ժամարները՝ Թուրքերէ Թալանուած ըլլալով՝ տաղնապալից օրեր անցուցած է: 1905–ին Զէյթունի վերաւորական հրամանատար ծառօք մարզպետը Քահանի Պէյն տարած տագրանքներուն զոհ ըլլալով, կեւիկեոյ այլեւայլ վայրերէն որպէս յետափոխական պատգուներ 23 ընկերներով Հալէպ բանտ մնացած է երեք տարի: 1908–ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն Թէեւ ազատուած երեք տարի յետոյ երեք զաւակի տէր կինը սեւ հողին յանձնած է: Նոյն Թուականին տմէնէն Մուբառք Օսմ· Փաթրամէնքին մէջ Գազանքի մէկուսս ընտրուելուն՝ երկրորդական ընտրող հանդամանքով Ֆօսճեի Ա· եւ Բ· Թաղերուն ներկայացուցչէ, մեծ գեր ունեցած է Առաջնորդ Նեռսէս Վրդ· Գանկլեանի կողքին, հակառակ 12 ձայնի 5–ը մնալն հաւեր ըլլալուն: 1909–ի Ապրիլի կոտորածին՝ Քէպէնեւ Թալանուած, ասկայն, ինքնապաշտպանութեամբ կրցած է ջարդէն զերծ մընալ եւ կարգադրած է օրնէ չատ մը արիածեաններու գասին՝ ապերաքրքութեամբ: Ցետոյ, Առաջնորդարանի

Քէլաղանքով, ասիկան եղած է Ժէկ տարբ։ 1910–ին կրկին ամուսնացած է, Նախորդ կնոջմէն եւ վերջինին ընդամէնը իրը պատկերու հայր եղած է, որմոյմ չորսը արու։ 1915–ին ընտանիքը Համբնէն տարագրուած է, սակայն Հարպիկութիւնը ունեցեր է անմիջապէս կամուրջ դիմացը արձանագրուելով Տէր Զօրի Համբնի փախցնելով Պէյմէտցիք (Տարտս Լեռ) ապաստանէ։ 1921–ի կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով փախարտուէր է Պէյրութ, անկէ Զահլէ, եւ ի վերջոյ Դամասկոս։ 1925–ին Տրիւեան Ազատամարտիներն կազատուած բլլալով կը դարձի Եգիպտոս, (Ազէքսանդրիա)։ Ազատամարտած է Առաձաչի, Զահլէի, Դամասկոսի եւ Ազէքսանդրիոյ Հայրենակցական Միութեանց։ Այժմ կը բնակի Ազէքսանդրիա, Եգիպտոս։

Ա·

ԱՌԱԾՆԵՐ

Անցնէդ էյը պէլլիսիկ կուննօ։
Աատըծուն պէհօծը գալը չուտվ։
Աձօն հօվը գայրըձօն կուննօ։
Անուէքի հօվը էյօղը կէյիկ կու տեսնու։
Աղբըսին երեսը պօղ կուննօ։
Աչկինը տաղին ծակէն կու քննէին։ (Աղչիկը տանէին ծակէն կը քննեն)։
Աչկին պէյհիկէ՝ խազնօ պէյհիկէ է։ (Աղչիկ պահելը դանձ պահել է)։
Ասլօծ սէյօծ գուլին տէյտ կուտօ։ (Աատուած սիրած ծառային տէրտ (քահանայ) կուտայ)։
Ասլօծ պապիկ հաքիմին հէքիմին չի ձէգէ։
Աատըծու չի վախէդին դուն վախէ։
Ամճէլէ ինվդ չունը էչք չունէդվդ էհիկ կու ցընկնի։
(Ամապարող չունը աչք չունեցող ձագ կը ծնի)։
Ամանօթ էշուն փալանը գայվկյը կու կըրի։
Ամէն իլեսիկ ծրծաղողը բայիսի մի հասկընօ։
(Ամէն երեսիկ ծիծաղողը բարեկամ մի հասկնար)։
Անկասըղին զրկից հասկըցընկուն՝ քօչ կըլլալը զօլօյ է։
Ապուշ տսօ էյ պիտիկիզ քըսօ։
Ամէն աաեն սէյը քիւֆիւք չի բեյէ։
Ավկյ չունը աչքին չի ցըցընկ։
Այօղը տէվէն էծնիկինքէն, գայրօթը գըյացնուն կընկնի։
Անցնէդ օճօխը ջուկ չուզէ։
Այգըյին տղան չի մուչօ։
Ավկյ գողը ըռդակուն տէյը սուչլու կէնկ։
Ալօղը եաթըխէն պէլլու կուտօ։
Այլընէն եղ չիննկ։
Ավաքլին էսէմէն չի գայդացվի։

Ախկօտը մօխրը ծախիչ լինի նէ լուսունկան ելք էկկօծը կու ցէթիէ: (Աղքատը մախր ծախել էլլուսն պէս լուսնկան կանուխ կը ծագի):

Անցուկը մօտցուկ կունենս:

Առաջք առեղը խէթ մրախ, նաեւ մախօթը զբայցինիդ:

Աղան պախչէչն պէլլի կունենս:

Ամօռ խելք բէժնօծ առնիր, դուն զբօսնը խուվխնս մնացէ:

Ամօռ մայդուն խելքը առնելու տեղ, հիվին թառնու:

Ամօռ ասիէղը անուէթի չի մընս:

Աչխրչին բրօսկը աչխրէ կումընս:

Ա՛ս մուդուքը ընտաս չօտ պատայօնը տխսիչէ:

Անունն ելօվ Աննիկօնը, թօխոր բացվօլ Փընննիկօնը: (Աննիկին անունը էլաւ, Փընննիկին բախտը բացուեցաւ):

Աղբտաին ագռօվը խաօսպ չուտէ, հայուտաին մուկը էյկօթ կուտէ: Աղբատին ագուռը թոք չուտէ, հարուտաին մուկը եր-կաթ կ'ուտէ):

Աատծու եղէ մուէմ ուղիէս՝ եղէ մուէմ կուտս, մեղրէ մուէմ ուղիէս՝ մեղրէ մուէմ կուտս: (Աատուծմէ խրատմոմ ու-դես՝ խրատմոմ կուտայ, մեղրամոմ ուղես՝ մեղրամոմ կուտայ):

Ախկըտի տըվիչդը Աատծու փուչխ կուտս: (Աղքատին տը-ւողը Աատուծոյ փոխ կուտայ):

Աչկընաչքը նչանօծնին տխանիլու համօ դրօնը ճըխկուչչն կու ծըկլօն: (Աղջիկներ նշանածնին տեսնելու համար դրան ճեղ-քէն կը դիտեն):

Աղբանուչցը կու պառկի, թաղամուչցը կ'էյդէ: (Աղբանոց կը պառկի, թաղատեր կ'երթայ):

Աչկին մը հէմ սէմէյի դալու է, հէմալ փալընի: (Աղջիկ մը թէ՛ հարսնութ յարմարելու է, թէ ալ թամբի):

Աչկինը տուլլըճուն կուտօն: (Աղջիկը հարսնեւորին կու-տան):

Աչկին ասօծը լեզու կ'ունենս, խօրօնչ չունենս: (Աղջիկ ըսածը լեզու կ'ունենայ, բայց չտատասսութիւն չունենար):

Ամէն մօդ կանուխ ի ժամ կուշտս, ամմա բանին ճուէթը Քէչծէյը կօ: (Ամէն մարդ կանուխ ժամ կ'երթայ, բայց բանին ծայրը Քէչծէյը կայ):

Քէչծէյը ծերուկ մընն էր, որ մուրին մէջ անկիւն մը կը պահ-ուրտէր, եւ անցնող հարսերուն մատրը մարելով կը կամթէր:

Բ.

Բայխամիդ մէկ էչքը պօջ, տուչմընիդ էյկու էչքը:
Բայխամին չէյը, տուչմընին չէչին կունենս:

Բեռօնը նիչկին էշը կու մընօ։

Բուաղէկը չուտեանէ, պաղի պաղի թաթլէն անցիյ։

Բայկամին խօսնու խուէյտը, սկէլու կունօ ատր դէմ։

Բիլլօն հօլը վուտէքը օխր կու բիչէ։

Բայկամիա հիչատը կիէյ խըմէ օտուտուլ մէնէ։

Բիլլէկդին նա պուտը, նա պէդկը։

Բայկընէյէն ասիէդ ուտիէդ թաղի եէ դարձէ։ (Նիհարնալէն ասեղ ուտող բարակ է դարձեր)։

Գ.

Գըլլէյեցով պիտիկը գրտով խրփիկը։

Գլուխդ ցավցընող պէյպէյին՝ ալ ինչօչ մինօ։

Գուէդը ատը մէջէն նօսէ, ճամբէդը վուխայէն կինէ։

Գետինը վէդիէդ եղը, չի լըցվի էյ տիէղը։

Գինուն գառնիէդ քացօխը քէսկին կունօ։

Գիտացօճդ խաչտիցօճդ չէդկէ։

Գէչ կինիկը նօղ կէնէ, դիտէ ինչ էյնիկը հօղ կէնէ։ (Գէչ կինը նաղ կ'ընէ կը խորհի ինչ էրիկը կը հաւնի)։

Դ.

Դըյացնուն փոյ բանէդը, ինչը մէջը կընկնի։

Դըյացնուն հօլը դըյացնուն դօղ կիյվընօ։

Դուռիա ամուչ կողպէ, դըյացինդ դող մի բռնէ։

Դանկին եայան կու սաղնօ, լիվուն եայան չի սաղնօ։

Դրյացնուդ աչկինը էօղիյ մը կունօ՝ դիտէք չէք առնու, դուչէն աւրձնիդ տօսը էօղիյ կունօ չի դուտէք կառնէք։

Դրդումը քալէն քիչտէ ղըդումը կու կրնի, քօյը ղըդումին քիչտէ ավա ղըդումը կու կրնի։

Դրդալէվ ուլիչ տօլ լէչ՝ կուքէվը էչը հանելու չէ։

Ե.

Եփ ասլօնը հալիվուլնօ, չախըլընուն մասդայօ կունօ։

Եանդընին քէօյիքէվ միչտօ։

Եանդընը ևէդէվ չանցնի։

Եանըխին խտը քէղ կու փուտնի։

Եէդէվ եավչօննա կ'ուտվի։

Եէքէմմին, քէսկին վիզը ծուռ կունօ։

Եաւչ հօյա, հէն հօյա ապրայ։ (Ուր հարս, հոն հարսնեղբայր)։

Եէքը տայի ղըքէլըս է էդէ, ավա իյկըվօն եէմէկը չէ մոռցըվէ։ (Եօքը տարի սով եղեր է, նորէն ալ իրիկուան կերակուրը չէ մոռցուած)։

Զ.

Զիսկիլիքը էղիճ ալ կու բուտնի վօդ ալ։
Զապունը պըճդըցընելս նէ, ճամբուն ասիմիչ կուննս։
Զընտ վուրտա քօմ տեղ չինս, չիս կանս կըրէ քայէ։
Զահաբյացօճ էչուն չուչ էնելը, էնոյ գուղ գօճնէ։

Է.

Էվլօտը պէտէնէն պէտք է։
Էկը պիւէ փողը գրտէվ կ'ուտէ։
Էօքսիւզը ասէնգիզ կուննս։
Էօքսիզին հօց ալըվէդը քիչ կուննս, ամմա խըյօտ ալըվէդը չօտ կուննս։
Էսամուլ չավարյին հօցը, վադուց փախլավէն ըսինտ է։
Էչը ինչ գիտէ նուչը, չօտ պիւէ է չոյ փուչը։
Էյինը էյինէվ չին վրտ։
Էչը չամուրը չէգինէ, տէչվուչը գայրաթլուն չինս։
Էչուն որը մախաթ թնթելնա հիւնէչ է։
Էչուն փալօնը էչ բեռ չէ։
Էսէ թօճը Մուսէ կու գընէ։ (Էսէչին գըլխարկը Մուսային կը տպցնէ, ճարպկիկ է)։
Էչը հաշնէք կէնչօճ է նէ ասիէչ է թէ, նա փէտրընին պայպիէց, նա ջըլվընին։ (Էչը հարանէք կանչէր են. ըսեր է թէ կամ փայտերնին հատու, կամ ջուրերնին)։
Էչէքը կուշտ մօդրը ինչ գաւերնա ազքանս նէ, ինք էլը հայուտա կիլվընս, կըծծէն մօդրը աշխըխա հայուտագործուն նա ուննս նէ, ազքատ կիլվընս։
Էդղին նիդիգվէն ջուչ կուտս, վուչան ջուչսուղ կիննէ։ (Ճարդին ներքեւէն ջուր կուտայ, վրան առանց ջուրի կ'ելլէ)։
Էչ կօ էչ տայի կուծառէ, տայի կօ էչ էչ չծառէ։ (Օր կայ որ տարի կը հոգայ, տարի կայ որ օր չի հոգար)։

Ը.

Ընկնէդին բայկօմը չինս։
Ըզունկ ունիանէ գըլուխիգ քիչէ։
Ըզուչդին ուչն Աւսօճ է։
Ըսընտուղօն ըսընտուղին՝ ամէնքին քօյն է։
Ժամուզօն ըսընտուղին՝ կըսըճին քօյն է։
Ընկնիս ա նէ՝ բէհլիվանի հետ կիւչէվէչ։
Ըզուդ պինան չի փըլչէ։
Ըյմօսը անցօչ էնեք առուն պի խըղդիս։
Ընկիզը գըյսէն մի հէչի, ժէչը բօց հէչէ։
Ըդուչդին հօցը չի պակսի։

Թ.

Թէքքէն պէհէղը կու խմէ չօլման։
Թէքլիֆսիզ իշտէդը, տէօշէքսիզ կու նատի։
Թէքդին եաման չունիմ, տէմիրչին թօխու։
Թէ չես ուզէ նատիլ չատիլ, հէչ մէկին մը մէնէ զատիլ։
Թէօքզկնմիչ նէդ ճիւն վոտքը չին կըրէ։
Թէնպէլին թէքնէն թէկ կու հէթըրտէ։

Ժ.

Ժամուն մամը ուտէդ կատվուն էշվօնքը կու կուլիս։
Ժօմը պի վեհանէ ժամկոչը փէխէ։

Ի.

Ինչք ցանեանը զան կու քաղես։
Իդիէյի վիյով կինէդ չէպիք չի մէչէ։
Իվըլցունքը չօնը կու վէդին։
Իդիէյի պատճէվ Փոյ միքնու։
Ինչվի հօսաը բայրընօ նէ բայըկին հէդին կինէնէ։
Իլմընէդ լէոը զըլավուզ չուդէ։
Իլմընէդ լէոօնը հեռուն չինօ։
Իդիէյի քոյօծ քոյ հեռու կուչաս։
Իչվըրտիմ տէյի քէչելը մռունալու չէ։
Իդիէյի համօ լէզը, պայօպ տեղ էչոցը կուննօ։
Իդիէյի բուռ չի տեսնէզը, իյ բուռը լիզի կու հասկընօ։
Ինչվի առվուն ջուլը զօ, զուբպաղին հիզի կուտօ։
Իյնսէդ թըքնուն նէ վայդի ջուլ է մի հասկնօ։
Իյնէյի հօց նէնկէլ կուննօ։
Ինչ էնեմ աչխըյին պէլուդինը, կուչխկըս տօրնալուն նաքը։
Ինտաս նիէաքը ձի պինոմ լէք ապրի՞ պիյայցընիէմ։ (Ասկէ նաքը ձի պիտի ըլլամ որ պո՞չ երերցնեմ)։

Լ.

Լաֆէվ փիլօֆ չեփի։
Լէզի պատնճօնը պօզը չի քիչտէ։
Լէցմօն պայտօխը ջուլ չառնու։
Լաւէվ մեռել նա չիզօ· լաֆէվ փոյ չի կիչտանօ։

Խ.

Խէլքը տային չի կինօ, գլուխը կու կինօ։
Խիւնըղ խըյտան ինչ թէնէ· սիւնըղ սապոն ինչ թէնէ։
Խէչէքը ինչվի սիւչինմիչ խզնչէնէ, ամօլը տըղան գայդիյէ։
Խէչէք տուչմօնը, ամօլ բայկամէն ըսինտ է։
Խօպօյ տուլ ընկերկիզ, պիտանօմ ինչ նօլիզ։

Աասիմիա մըրջիւմը նօ նէ պիլէ, ատքիզ ատ֊նկ օր։

Ակէքէն քամուդան չիննօ։

Ատնծողը ինչվի ատօքը չի վառի։

Աասպի մըսէվ գավուրմօ չիննօ։

Ախնձ կու խօսի վայրին ատյը, մէյմիա կուշտօ ձիուն ատյը։ Մուչի էշուն ա վուչան, հիդնիկին ա վուչան։ (Բարձր կը խօսի դրամին ատքը)։

Ատւը հաշնիքնան տայօծ, աս տեղը մէյ տունէն ըրինտ է ասէյ է։

Ծ.

Ծառին ամուլը դանատյօ կու չինին։

Ծօռը տալեվը կիւրէյմիչ կուննօ։

Ծօնր էղէյ էյ օդզօ ծիծիս։

Ծօկ հըլլուն գետնը չի մընօ։

Ծուռ նատնիք ըզդյի խօսնիք։

Ծուռը ըզդյին քէվը ապրուս չի գնէ։

Կ.

Կուշտը անուքուն մօրը կու բըդէ։

Կառուն՝ մուկը ինք էյ համօ կու բռնէ։

Կառուն ա էյ կէօյէ պուդ ունի։ (Կառուն ալ իր համեմատ սրունք ունի)։

Կիչեռք ծիծկէդ հօցը պէյէքէ չուննօ։ (Կչեռք ծեծող հացը օրհնութիւն չունենար)։

Կըյակին մէտ նէղը կու չօշնօ։

Կծու սոխին քօյցը տեղը չիննօ։

Կօմ պէհէդ պախրուն բիյօնը չին կապէ։

Կէչուտը գուտ, իսուկ վայտիքըտ հանէ։

Կուչիօյը՝ սիյօծ կէչին քօյը կու քիչտէ։ (Կօչիակաորը իր սեռատ կաչին քարին կը զարնէ)։

Կընիկիդ թէ կիւզէլ է՝ հաշնիքնինչ բօն ունիս, թէ չէյքին է նէ մեռելին տունը բօն չունիս։

Կըրըճին մայը թէդ կուլօ։

Կանուխ իննէդը, փայօ կու գըտնու։

Կառուն մըսին չի հանդինէ հետոտ է կ'ըսէ։

Հ.

Հեռու սուլըը զօրավոյ կուննօ։

Հօցը մի թողնու լէք չուքը իյվէ։

Հէվը չի փչէ նէ ծօռը չիյայօ։

Հօվը ջուլ կու խմէ, իյիկնքը կու հէյի։

Հօցը մէկվոյ ուտեղին, չալօկը կալցընէդ չինիս։

Համբլման հօցը թէդ կու պայպէ։

Հանօպ մը ջուդ ուղէղին տու։

Հասկընէդին ճէնճին վըղըլծուն կէթիկ, չի հասկընէդին տա-վուղ գուռնան չէթիկ։

Հէսիյէ պէշ ձիուն ակռան չինն հէյլ։

Հայուռատուղինը հօմբի կիւիկ է։ (Հարսուռթիւնը կեանքի ցնց է)։

Հայուռատուն աչկինը առնուլը դէռ է, ամմա ծառիէլը գօրօյ է։ Ադքըռին աչկինը առնուլը գօրօյ է, ամմա ծառիէլը՝ դէռ։ (Հարսուռտին աղջիկը առնելը դժուար՝ պահելը դիւրին է, աղքատին աղջիկը առնելը դիւրին՝ պահելը դժուար է)։

Հայուռատուն ձուկը լիղիկ կուննիս։ (Հարսուռտին ձուկը լողացող կ'ըլլայ)։

Հայուռատուն աչկինը սիանիկ անցընէկդի էվլօտ է, աղքըտինը՝ էհսիսիկի։ (Հարսուռտին աղջիկը սեանող անցընողի զատակ է, բայց աղքատինը չսեանի զատակ)։

Հէյլէվիթ պայպէս նին, թէմ շնիքը զասօզ կուննին։

Հօցը հյինը մի բըլդէ։

Հախուն տէյը զուվէթլու կուննիս։

Հալօզ ըրուղէ գացօնք, ոսնը պըղըլչէն կլօնք։

Հեռու կինող կըլօկը չօհ մը չուսի, մէտ կինողին հէյէ։

Հօյսնօլը՝ մազէ գանատչէն քեւիէլ է։ (Հարս ըլլալը մազէ կամուրջէ քալել է)։

Զ.

Զուկը գլխուն կու հիսէ։

Զառ պաղնիլէվ բէյօն փիս չինիս։

Զուկը կէօլը կու մինիս։

Զըվըզալին խորը թէդ կու չէյնս։

Զէռէք տալէվ տուն չայվի։

Զհուն իշնօլ լէք հշը հեմնօլը չէր է։

Զազէն վախիէղը կիյիկվ չի ցանէ։

Զհուն ընկնիէղը բօն չէ էդէ լէք, հշուն ընկնիէղը մեռիէյ է։ (Զհէն իյնողը բան չէ եղեր, բայց ձիէն իյնողը մեռեր է)։

Ղ.

Ղասէյիվ գըմէքիվ լինչ էնէ ան կուննիս։

Ղէյիքէն խմցընէղը կու մօռնս, ամմա խըմէղը պէտք չէ մօռնս։

Ղըթլըխին տըյվէղ լօխման չի մօռցըվի։

Ղաղիյ չինիմ ոէյի էչք մի հանէ։

Ղազ գիէզ տեղացը հով էսիյկէնմիչ չիննօ։ (Մազ եկող տեղէն հաւ չէն խնայիր)։

Ճ.

Ճօմօրտը հախտան կուննօ։

Ճահիլին հետ համրաք միչտօ։

Մ.

Մըկօնը չէօբ ոէհկին չօհ ունի։

Մինճ էչքը թօփ չուննօ, մինճ ծիծը կօթ չուննօ։

Մեռելին թեսքինճ չին պըթկէ։

Մինճ կիյ, մինճ հագիյ, մինճ մի խօսք։

Մահճիյ կինէղ տեղը խայիյ պէյճաք կու կինօ։

Մեռնիէկը պօյաք մ'ունի, կու վճայէ, ինչ նօսկ ասղ մըռնիէկին կուննօ։ (Մեռնողը պարտք մ'ունի կը վճարէ, ինչ որ պատահի ասղ մնացողին կը պատահի)։

Միէ տունը փուչտ է, ավտօլը հէտ է։ Մեր տունը փոտ է, ձենթուկը հոտ է)։

Մուչկին հօցը չօտ կուննօ։

Մատղի մըռէվ չուն չի գէյնօ։

Մէյէսը չընհինէղ մեռելը լաւու չէ։

Մաշան կօ իքէն ձառխա մէյէ։

Մեղքը լաւէվ պօյաքը տալէվ։

Մէկ չիչեկէվ պայտն չի պօ։

Մըղըյօխը չօվօլը չի մըռնու։

Մէկ ձառը էչկու ձըմըյտուկ չի կանի։

Մըսին հիտօճը չօնը կու քայնի։

Մեղրը ինչ դատիկ քօյդղինէ, հավճին հետ տիւղէնիլիք չէնէ։

Մէյդվէ չիկինէղ ծօռը քոյ չէն քայէ։

Մուհանէտին գանատչէն պանցնանէ ջուլը գընօ։

Մօյդ կօ էյ պաչվին տունը կայվէ, իյ տունը կու չինէ, մօյդ ալ կօ էյ իյ տունը կայվէ պաչվին տունը կուչինէ։

Մաչվու աչկին փուռն է գացօծ, ամէն մէկը կածը իյ ճուռվուռն է քէչէ։ (Մայր ու աղջիկ փուռն են գացեր, ամէն մէկը կայծը իր հացին է քաշեր)։

Մօյդ կօ էյ խմիլու ջուր չի գընու, մօյդ ա կօ էյ կէչուտ չի գընու անցնիլու։

Մայդուն փայտ չատնօսկ, ոէհկին մայդօկը ծուռ կիյտնօ։

Ն.

Նէչանմօն աչկընին քէվը պայմիեօնց չունը պիէչ գատիյ

ղբյմօթ կուննօ։ (Նչանուած աղջկան քով կեսուրենց չունն խակ արժէք կ'ունենայ)։

Նոյ պայտրեխն ջուլը համէմ կուննօ։

Նամուսլուն նամուսէն կու վախ, արսըղնա պիտ թէ իյնէ կը վախ։

Շ·

Շօտ խօսէդը չօտ կուխալտինօ։

Շունը կու քընանօ տուչմօնը չի քընանօ։

Շունը խոպանէդին կուտօն փէչկրտէ։

Շօնը ավելը դանայան պէլլու կուննօ։

Շօնը խաթիյը չի համբես նէ ակլմօչը խաթիյը համբէ։

Շուննա դայուն կիննէ՝ ամմա մկլթունա հայցուլ։ (Շունն ալ դարուն կ'ելլէ, բայց մարթին ալ հարցուր)։

Շունն ուշօզը հէս բէյօ՞վ։ (Շունը ուրաքը հոս բերա՞ւ)

Շօնը սխմօնը փախլտալէն վօյ ունկմիչ կէնէ։

Շունը իչէ՝ քօյն հապըչէ։

Շօտ գօյինը չօտ դուդի կուննօ։

Շօտ ուսէդը հէլէք կուննօ, քիչ ուսէդը մէլէք։

Շէյեփ բունէդը ակֆուտա թէկնօ, ղբոն էչկեը ալիվիդ թըմննօ։

Շօտ լսէ քիչ խօսէ։

Ո·

Ուսիկկիդ պիկինօ նէ ղըմիկկիդ թը կինօ։

Ուզդին մէկ իյեսը սեւ, չի ասըէկին էչկու իյեսը։

Ուլիչի ումէտ ղընկդը անուքի կու մընօ։

Ուչ իկօ անուչ իկօ։

Ուսէդը չի դուսէ, բըլդէդը դիսէ։

Ուլին փաչան թէզ կ'իսիւ։ Մատաղ ոչխարին գլուխը չուտ կ'եփի)։

Զ·

Զէփէլին ձուկը ծօրը կուննօ։

Զամբըլին հօցը՝ չունէդին չամանուլը հօմ կուտօ։

Զիպլի կանօտ թինէ նէ ան ծօրը մի չէպկէ։

Զօտնին չօյման չէյքընէն կուննօ։

Զունիկդը մէկ ակյդ ունի, ունինէդը՝ հազօյ։ (Զունեցողը մէկ յաւ ունի, ունեցողը՝ հազար)։

Զունինէդը եաֆ եաֆ կիկենէ, ունինէդնա ղըմօթը չդուսէ։ (Զունեցողը կարօտ կը քաշէ, ունեցողն ալ յարդը չի դիտեր)։

Զի հանօծ քօյիտ գլուխ կու պատէ։ (Չհանած քարդ գլուխ կը պատռէ)։

Քուչկուն հետը դժճնա կու վառի։
Քի խալտինդ մկկ Աստված է։
Քուռէդին ըզօգիը ուռէդին հալու է։

Պ.

Պօղ փըռօնը չող չէթ չիննօ։
Պայպիտիդ ձառը հէյդ էչիլյտիդ ոաքը։
Պիննանէ ան աճառը մի նառի։
Պօյռքիդ չի կանօս ռօյռնէ, պաղի պայռըկանա խյլընցիյ։
Պայպիրին մկկ չէքուչը մկկ օսկի է։
Պօպը ռըզին էդի մը ռըմիյէ, ռադան պադուն կիզ մը խավող չէ ռըմէ։
Պօռռանճուն թէրկ չի ծռմիի։
Պառչըքռօրզ նօնդան հէյը կու ռանի։
Պառկէդ ռայրնին զրամէթր, բիլլէդ չայզօյը կուռէ։
Պըռրկէն դուռսւ մինձէն ան էնիլ։
Պը պադնանէ ան ձառը մի քըքնու։
Պայօպ ռուչպրկիվ ձի չի բըռնըմի։
Պըռրկին ձրզօձը մինձր չի կանօ հանէ։
Պաչըռին հօցը պէյօդ կուննօ։
Պայպիտին ռադան էչիլյա չինննօ։
Պէչիյէքռիդ հօյռը պայուն հային մառհանօ կու պընէ։

Ջ.

Ջուչն ընկնէդը ռօլ զուդ կուզօ։
Ջըչին ճարան Ջըչին ճամբօքը կու կըըի։
Ջուչը չի հասօճ մի ռիզըմի։
Ջուչը չի պըզռաբչինէ չի ծէչի։
Ջուչն ընկնէդը ռրնիվկն չի վախէ։
Ջուչ նընիլկվ Ջաղօյցք չի զառնու։

Ս.

Սուռ խօռէդին ռուռնն էչիչէ, հէչ ռուռուդէդ չէ էդէ։
Սռն ուռէդին սիչռը կէչի։
Սուչքան մինձրն է Ջուչը պչռիկին։
Սառաաթին ռէչը ինչվի կէսէչ ռնուէթի կու մընօ։
Սուչքան ճառխա սառնմիչ էդիչ, ռկնճլիանա լիզուռ։
Սըխուն ուռէդ էչը պընա ձիուն իլիլ կու վաղէ։
Սօրուխին կիուվկնմիչնէդը պօրպան պաչի կուննօ։
Սօխօխի չընէվ ռամ չէչռըմի։
Սուչըը ռէչը կէնէ զօրռամօչ։
Սիւ ծօկիռ պիչվընօռէ, սիւ կայկըռօնիզ թը խյմընօ։

Սախընամիչ նիկդ հչքը չկո կ'ընկնի։ (Զգուշացող աչքին մկը չիւղ կ'իյնայ)։

Վ.

Վատքիդ լկհկֆիա կէօյէ խկրնկցուչ։
Վատկդ ձին ալիկը կի վրզրնէ։
Վատկդ ձիուն պլտխը չին քիշտկ։
Վատդատկտնա կու խատխնս։
Վէչկսկյէ պինի խրմկդը էչկու տատա սարխօչ կուննս։
Վօրկդ չի զրչէնկ, ձուկ չիս կանս բռնկ։
Վախէվ էյօզ տեսնկլուն, սրքուն մընօյն ըսկնա է։
Վէկին քատսունը փայս մէ, ամմա չէչկէյը քօմ է։
Վատեն հատնկդ չուռը՝ ձէմուն դուռը կու չէրէ։
Վօյտը սէչկդը էնոյ փուշնա պէտք է սէչէ։
Վոյ տեղ հէրէքէթ ան տեղ պէրէքէթ։
Վատարկին պլտիկը չիննս։
Վայը Թրքնուս մուլուք է, վիյը Թրքնուս պրչկս է։

Տ.

Տէյտպուն հիպին պինի մը ուզկլ է, ժամկուցին պինի մը տրվէք ասէլ է։
Տուն այվէզին տունը չիննս։
Տօքը չէյրընկդ փուչէն չուլ մի խմէ։
Տէզօցը պըլթկդ քօյը նօսուն չի բանէ։
Տէնիզին քէվը փոյ չի բացվի։
Տուլ ունենուվլուն, տուլ չունենուվլուն, տուլ քէմկլ դուռտուվլուն։ (Տուր ունեցողին, չունեցողին, գօմի ունեցողին)։
Տավշընին փախչելը կը տեսնուվլէք մըսկն կը պրժգօմ։ (Նապաստակին փախչելը տեսնելով մեսկն կը պժգամ)։
Տուլ կնկօնը խանձօմը եղուէա կուննս։ (Որբևայրկին խղճմանը իւղտա կ'ըլլայ)։
Տուն կուննս՝ մուխ չո՞ւննս։ մօյզ կուննս՝ ոչխար չո՞ւննս։ (Տուն կ'ըլլայ մուխ չունենա՞ր։ մարդ կ'ըլլայ տարտ չո՞ւնենար)։
Տավըճիզ Թէ գաոին նս, եարաբմճիտ Աատմած Թրննս։
Տավուլին ձանը հեռուէն ըսկնա կուգս։
Տամըհին տատակը պուլաչըխ չուննս։
Տէնկսկզ ոչվուն ալին, կէցօճ տեղը կէյայս։
Տէվէն եայէն Թըսցընկդը տուԹօմմը խոտ է։
Տէվուն փուրջ պչտքը նօն է, չըլլին կէկկընցընկ։
Տէյատկզ պլուխը անձս հօղվէտին կու գանըվլի։

Տէյտեղ պլուխը պահճին հօյուխ կու պընկիչն։
Տինսիպին հահուան իմանսըդը կուդօ։
Տէվէն քահուան տայի նաքը հօճ ատիչ, հճէլէ էյի ասիչ է։
Տղէա խէչէք է ըրդօք ինչք էնէս, տղէա ամօղ է ամա ըրդօ-
կը ինչք էնես։

Ց.

Ցէյիկէվ ակվուն կու վախէ, չիյէք պահօյցքը կու զօնօ։

Փ.

Փուէխ ուտիչդը քչէն կուտէ։ (Փոխ ուտողը քահկէն կ'ուտէ)։

Ք.

Քէյմօնը նա գանու նէ, Թօփօղ էչը պէրչէնկ կուննօ։
Քօմ ղէյէցը զօլպ փայտն ակվուչը նա կու գանու։
Քէօր էչօցը արցունք չինէ։
Քօյցդը լեզուն էձը ծակէն կու հանէ։
Քիչ բարցիր քէկ գարցիր։
Քօյ մը օսկուն պիանիչվ նէ քօլը ղէյմօթ կու պանու, նէ
օսկին ղէյմաթէն կ'ընկնի։
Քէօրը քէօրին ղէյավուղ նօնէ, էյկուքնա վոսը կընկնին։
Քէսկին քացօխը ատօնը կայվէ։
Քէօրը Ասարծու ընչօց կու հէյնէ, Աասվօծ ա քէօրին ընտան
կու հէյի։
Քօյցդը իլօճը գաֆրօ չի քահէ։
Քունէն առանչք էյօղ չիննօ։
Քընանէղ էձուն ապին չին կոխէ (կամ) մի կոխէ։

0.

Օսկին ա պըտիկ է, ամմա ղէյմօթը միէնծ է։ (Ոսկին ալ
պզտիկ է, բայց արժէքը մեծ է)։
Օսկի գուզը փահըր գրօնը մօհթօճ հզեր է։
Օվ էնելու է էյ սիյոր կաքօվ գաոիք նօ։
Օսկին չոմուրը ընկնելէվ փուլ չիննօ։

Ֆ.

Ֆայտօ չունկէղ բանի համօ ֆոք մէնէ։
Ֆախին նահիհօթ կէնէ, ատօծը ինք չի բռնէ։

—Հէ՛ն ընդ՛նք եկ՛ք բո՛ն ամառո՛ւ չէ՛ն տօ՛— կըսե՛ր կը, ձի՛ն, սիլօ՛ն։ (Համբո՛ւնք եղո՛ւք բան վրա՛ չէ՛ն տար՛— կի՛ն, ձի՛, գի՛նք)։

— Աչկըն տո՛ւք, գե՛ղ տառա՛ծ (առաւօտեան) գուզը տանի՛— (Հարս ըլլա՛ք՝ նշանակութեա՛մբ)։ — Քաղցր անո՛ւք։

—Աւօ՛ղ չօ՛ղը խոխո՛ն չո՛ՀՀ կը հանէ։ (Մէ՛ն մարդ չո՛ղը հանէ՛ւն վրա՛յ կը հանէ)։ — Ճարպկութե՛ան։

— Այ՛նիվը պուէ՛յտիր ձէ՛թո՛ւիկ, ետ՛ւ ալ։ (Աբեւը պօրտիկ վրա՛յ ծագեցաւ, ելիր պլէա՛ւ)։

— Ապուս վուլան եկո՛ղ կինո՛ւէ։ (Պուչխ վրա՛յ եկո՛ւ իւղ ըլլար)։ — Եկո՛ւ հարուստ ըլլայի՛։

— Իյ պախան քօյ քայի՛կդ է։ (Բախտին քար նետող)։

— Ի՞նչ վայդուկի՛կ հօյս կիմի՛ կանչէյ իկս։ (Ի՞նչ վարդավառի՛ հարսի պէս կո՛ղներ էա)։ — Վարդավառի Կիրակին Սըզվընցոց պառաւ ալիկը կը պարպարէին ու հարս կ՚ընէին, եւ կեւկեւումը ձեռքը կուտային որ ժամէն եկողներուն ձեռքը ջուր թափէ։

— Տունն ու զուռը ուռն ու կօղ է։ — Առատաբա՛ւութիւն։

— Անձի զուէդ։ (Անձի զոզ)։ — Նոր հարսուա մը լուացուելով զգոխինալէ վերջ կ՚անուանէին Անձի զուէդ։

— Տէլիզադրանց Մրթիլ Տէմին ալիկը սախատիկ պատին եաւէլէն՝ — «Տատաա՛ւօ՛, տատաա՛ւօ՛, Մալլենց Համին պիս կ՚առնո՛ւս»։ Տատաալին մուղ կոզմէն ձայն մը — «Կ՚ատնու՛, կ՚ատնու՛, ամմա ի՞նչ պի բրլիկ»։ Ապուէն կը պատասխանէ — «Իրէկ մէնտիլ կու բրլիկի՛մ, մէկն ա իյլէկինի՛մ»։

«Հաճի մա՛յ, ձու՛ մը չափէ տեսնում՛, տղա սէհէլէն եի՛ՀՀր պի զո՞»։ Հաճի Մայր, ձեռք մը չափէ տեսնեմ՛, տղա պանդխտութենէն ե՞ր պիտի գայ)։ — Հաճի Մայր՝ «Վաւդ նաղօ կո անամ՛, կը կինձկըտամ՛, ձաախս կի քէչվի՛, կանչ տեսնում՛... Աս սալին ձաախս կը քայտւի՛, տղաղ լիսկվ բեսկվ պի զո՞»։ (Վրաս չար աչք կայ, քոյրս, կը յօրանջեմ՛, ձեռքս կը քաշտւի՛, կեցիր տեսնեմ՛... Այս անդամին ձեռքս կը նետտւի՛, տղատ ոսկիով ու բեռով պիտի գայ)։

— Էչքը կուլցուց թիէվը թուլցուց։ (Աչքը կուրցուց, թիւը թուլցուց)։

— Փըռօն մէջ էղօվ (Փռան մէջ եղաւ — Զայջողուեցաւ)։

— Օյօ խեավիէլ։ (Ձեռագործ նախշել — Գնանախշել)։

— Բօյձ խեավիէլ։ (Բարձ նախշել — Հիւանդանալ)։

— Էղեցկ կինալէն ձեռվուէնքը կուէձ է կապէ։ (Աղօթք կե-

նալէն ձեռուըները կոճ կամ կոճղ կապեր են)։

— Քէօսթէկը նունսան հնիլ — Փախչիլ։

— Հէվը փըչէ նէ փուէսթիդ կուգո։ (Հովը նըր փչէ՝ հոտդ կուպայ)։

— Թէքէրը ջոյ գնալ — արգիլել։ Ջօլը գնկիէլ — յաջողիլ։

— Այխպ է, քէչօնք է։ (Այօթ է, քաշուելիք է)։

— Հօյկ-հայկինքը ջուրն է քայէ։ (Հարկն ու պատշաճը ջուրն է նետեր)։

— Բէն է բէ՝ խըրէ — Անպիրը գոցէ։

— Էյկու ծակէնին ապըլմուէյ ասէ։ (Երկու ծակ ունեցողին պիւռ պոչ ունեցող տալ)։ Մէնկուէ ասէ։ — Զին կերակրել։

— Փաիիէյ իէս ԹԷ աբրօսը գօհ է։ (Փաիեր ես — ի՞նսես Թէ տերեւը կաթծր է)։

— Զէպէյը կաոօ, էնուէյ գընօ։ (Երբ բան մը տալ չես ուզեր)։

— Մէռելի տակօ — Նուռ։

— Տօք չունի — տակ չունի, նշանակութենէ զուրկ է, անարժէք է։

— Անտեղացի չեզօմ — չհասկցաւ, ականջ չկախեց։

— Ուէսպը քայուէա է, մօղը ծօկ է։ «Ոսպը քարուա, մաղը ծակ — կը հասկնայ)։

— Ա՛ս հէվն ա բայկամի ղէյեց կիմի կը գնմնու։ (Այս հոմն ալ բաբեկամի խօսքի պէս կը գպի)։

— Ադու կաղօ, գէհէյ կաղօ։ (Թոյն կը փչէ)։

— Ջաղօյգըը ջուրն է գացէ, դուն չսիրտոթըդուդ կաօօ։ (Ջաղացքը ջուրն է գացեր, դուն դարձիք կը փնտուես)։

— Ասնճօնը թուէ է, կըեսունկը ծօկ է։ Ասնչանը՝ թուէ, կրունկը՝ ծակ։ — Անպատեհ)։

— Քինէ վէյկու առնողին առնն ասբուէ)։

— Դըլացնուէ իննիէս հաճօթ մը փուէխ առնուս նէ փօք գարձուէ էյ տահմամ լրտօս նէ գէմ բնէյ։ (Դրացիդ ելլես պիտոյք մը եթէ փոխ առնես, մաքուր գարձուր, որ եթէ մէյ մըն ալ երթաս, գէմ բերէ)։

— Հօղը կուտիէն, սուլֆան գանօկ կուխեթիէն։ Հացը կուտեն, սեղանը գանակ կը խօթեն)։

— Եօթը գիէղը էշուէը կու բառնուս, վուլանա քիչ է տէյի կու հիդնուս։ (Եօթը գիւղը էշու մը կը բառնաս, եւ քիչ ըսելով վրան ալ կը հեծնես)։

— Իչուօծ օճօխիդ տիկ մը ջուլ ունիս։ (Գացած տանդ համար տիկ մը ջուր ունիս։)։ (Անպէտ աղջիկներու կ'ըսուէր)։

— Եթէ մեռնիմ պիտանի՝ նէ պատուանքս պէտուս կու դընիմ։ (Մեռնիս երբ պիտանի, պատուանքս պէտուս մօտ կը դնեմ)։

— Վիյլ իժամը կու մուշս, վայլ իժամը ողրմուդին կուտաս։ (Վերի ժամը կը մուրաս, վարի ժամը ողորմութիւն կուտաս)։

—Նուէյ հօյս նիէդ աչիկնին պօպը, «ընտատ պիւօանէ միշտս։ (Նոր հարս եղող աղջկան հայրը, «Աստանգ եթէ պիտի լաս, մի՛ եըթաթ)։ Աչիկնը՝ «Հէմ կուլամ, հէմ կուշտամ։ (Աչիկը, թէ կուլամ, թէ կ'երթամ»։

— Պըլուզը կէս մէթէլիք է կըսըմտուզ։ Գուղ կապօ ասխլէվ, գո՛ւղ, գո՛ւղ ատասնօ, չօսը քիչ քըննօ, քիչը ընծի։ (Մանուկը կէս մէթաթիք կարծնցուցիր է, կը գնատէ)։

—Մէվուն հայցուցօծ է թէ գայլայը կու սէյես թէ գայվէէյը։ Ախա ասէյ է թէ ոէօյէկիր փուէյիվ կը կոխտուէ։

— Վուէվ կիյէկի բըսնէ բօն, (Ով որ կիրակի գործէ), Շաբաթընիյէ մընօ խափօն, (Շաբաթով կը մնայ խափան)։

— Տէվէն հավուէյվը կու կըլնու։ (Ուղղը քաշրտվը կը կայ — պօտատաթօս, ատաթօս է)։

— Ավա միախ կը ծամիէն։ (Նորէն միաս կը ծամէն, կը բամբասէն)։

— Սգաւոր դեատաի մայըը կը մինիթաբէն, ըսելով, «Մի՛ լօ, մա՛յիս, մի՛ լօ, Աստծու խապան պըլըդէն չօտ ինչը, ատա կուտօ, քէօքը Ջուլը կօ»։ (Մի՛ լար, մայրս, մի՛ լար, Աստուծոյ պանձին մէջ մանուկին չատ ինչ, նորէն կուտայ, արմատը ջուրի մէջ է)։

— Ծնողաց հանդէպ անտարբեր ամուսնացեալ տղան համար կ'ըսեն, «Սիկվ էձը ալ ծուէյը մըտավ»։ (Ահա օձը այլեւս ծոցը մտաւ, հարսին ակնարկելով)։

— Գալը էգուն պէքճի է դէյօծ։ (Գայլը այգիին պահապան դրած են)։

— Մօտը բէյօնը հանիէմ։ (Ուսելու հաց ունեցող)։

— Շաքօյը Ջուլը չէ ընկէ։ (Շաքարը ջուրը չէ ինկեր։ Ինչու՞ կ'ամաստաբես՝ խոստով)։

— Տըչնէդ մը մօխրը պէդընէ։ (Տաշեղ մը մախր կտրէ)։

— Օնթ մը փատ բիէյ։ (Թեւ մը լեցուն փայտ բեր)։

— Ալըյտաթա էնկէճիդ էդ էյօ։ (Ալեւոտ ականջիդ օդ ըրէ)։

— Ըմբըլթու մը էյօ։ (Թեթեւ բզեզ կրակ մը ըրէ)։

— Թիթիէվ քօյ մինօ։

— Ղավըրմ, ղըվըրմ պեխիէն ծօյզ կու կախուի։ (Ուղբան պեխերէն մարդ կը կախուի)։

— Տէվէ տէվէ դանկուրօ, հիդնում իչում Աստնօ, օտ քիչ բեռ մը սատնօ։

— Քինչ ալ ձառես վլացի։ (Քեղմէ ալ ձեռքս լուացի)։

— Քիթը պըթղիչանչ հիգին պինիչ։ (Քիթը սեղմելուդ պէս հոգին պիտի ելլէ)։

— Տէվին հայցուցած է թէ էյի՞ն չըլլիզ ծուռ է, ան ա ասիկ է թէ՝ վուէյ տիէգիս ըզուէյդ է էյ չըլլիս ըզուէյդ նօ։ (Ուղտին հարցուցեր են թէ՝ ինչո՞ւ վիզդ ծուռ է, ան ալ ըսեր է թէ ո՞ր տեղս չիտակ է, որ վիզս չիտակ ըլլայ)։

— Անթաւօնը կէնկոը կը հիտէ։ (Անօթի է)։

— Ինսընկն էչքը անձօ ճօնկ մը փուէդը կու կիչտացընէ։ (Մարդուս աչքը միայն ափ մը հող կը կշտացնէ)։

— Եէմէկէն գահիյ էնիէդ աչկընին պիտիկը կու վըլօն, ըզունքը գլուխը կու վէթտիէն։ (Կերակուրէն դժգոհ աղջիկան գլուխը կը թափէն լուացուած ամաններուն ապուտ ջուրը)։

— Փըչօճ օճօխիդ ծուլ չուդէ։ (Փչելով մարած օճախիդ վըրայ ջուր թափելու հարկ չկայ)։

— Խօխս պօռ չէօ սօ։ (Երեսս չի բոներ։ Համարձակութիւն չունիմ)։

— Էյմիս հասըլ չգօննօ։ (Մեկտ չհասնիր)։

— Քնանիլէն մըդկըտուէյ կըբիցօ։ (Ցոգնեցայ)։

— Ամէկն չիչ էնոդիդ տատոյ նօ նէ լեռ ու դէչտ կ'առնու։ (Ամէն չիչ ըրածդ եթէ այդ ըլլայ, լեռ ու դաշտ կը լեցնէ)։

— Փուէյը չգօ չաւիէ։ (Փորը չի չափիէր, կը նախանձի)։

ԱՆԷՕՐՆԵՐ

Աստուած պէլտա տօ։ Աստուած հախտա գօ։ Աստուծու գըտնուս։ Աստուած չէկէթիա կուէ։ Աստուծոյ գահը ու գաղըպէն իչտօս։ Կրծօկ ընկնի վըտդ։ Մօրտ ու խուչդիկ թաբխանօ ապուէը վէտի։ Հօցը թաղի դուն տաւչօն նօս, վադիս, վադիս չի կանօս հասնի։ Կէնճ ու կանանչ իչտօս։ Խակտաոյ իչտօս։ Տուռնէդ այվի։ Օճօխիդ անցնի, մըլըզի։ Չի հասնիս կայմիչ վայտըքին։ Մայտ ու պօպիդ վըտդ խըչխօչօն։ Իժամուն գուռը ժուռյօս։ Տունտ ու տեղիտ կըլօկ ընկնի, չաթըը, չաթըը էյի պէչքիտ։ Եաղլու գուրչունէն կրոնակիտ վըրան իչտօս։ Մօրսընգիդ քէչվի։ Դուռիս կողպաք քիչտըվի։ Դուռը կինօ սիյտիդ կողպաքնա վիդիդ։ Մուլը պէլըվիս։ Իչկիդ կէչին քիյթըվի։ Չի տեսնուս էվլատ իչես։ Կրցօկ վէդի վըրան։ Դողը բռընէ փոյիտ։ Պապուտ տարըսկը իչտօս։ Չէռօնգիտ ճըրվիքիտ քը կըբի։ Իչկինքէն քօյ ընկնի վըտդ։ Էյօճիս էչօցիդ քըտօ։ Մըն-

կիւուղ Քը քամի։ Սիլիմ սիլիմ սիլինմիչնօս։ Էչքիտ քուչօս։ Ձինը Քընթիչ։ Գալը պառչ։ Մօհը Քընթիչ։ Հօվիտ կիբի։ Փոչիտ խանձի։ Ճասօպիտ խանձի։ Գըլուխտ ուտիս։ Զոյս Հուդու օմուղ իչտօս։ Ճօկ մէհնիս։ Սահնիչքը ընձէ փոչիտ։ Ջայիչ բուսնի վըչտչ։ Աստուձու խըչմին իչտօս։ Դահօի մընտու փոչիտ։ Գըչկը տահի։ Մէկ հատիզ խայիչը չի տեսնուս։ Ամըրցնօս լէհնէչն ընկնիս։ Խտի իչտօպիտ նօ։ Մենձ քունը քընահօս։ Բէյօնիտ աքսոն մընտու։ Մաղըչկի կահվիս։ Մօքտ ու խուչտիզ խըչխըչօ։ Փայիզ հայէն չիկիչտահօ։ Ղայս չալի փուտնի ճամբօքիզ։ Լէչիզ չընվիքը ուտեն։ Ճուչ հաղնիս։ Վիյվէտ իննէ։ Զինինս ինչ-վի լիս։ Կէօլտէզ դահնու։ Կէօտէչկիտ մօտիտ ծամես։ Կըլօկնէչիս։ Էչ այծի վըչայ։ Կօքիտ չէյնօ։ Օճօքիտ մուհդուլուզ խօսի։ Պայդուչ սեվ բուօտ գօլիզ նէչ։ Տուլ նահիս։ Մօրքամիչ նօս։ Հիվի չի կանօս ատ։ Ճանչօյ մընտու սիյտիչ։ Չի տհանուս ունցգնիզ խայիչը։ Աստվնօ գուղը տահի։ Չինինօս ընձի Ջատիկ։ Չի հանհիս մուլըվիչ։ Գըչկը գօ հահուտչ։ Ըրբճան բանչ փոյիչ։ Ըարնօս ըղբի ցընհինկը։ Խճը խէքէ ըղբի։ Հայօտ ու խոց նօ ուտօճիզ։ Ուտօճ հօցիչ էջօցիզ գօ։ Հայօտ նօ ծրճօճ կօքիզ։ Ատօճիզ դիզի էլըճի տօս։ Փայօ ատիս հիզի տօս։ Եուվատ տաղըմիչ նօ։ Սեվ Քըզօ գըլնատ։

Եըլտըզըմի ուղատիչ նօս։ Կիյճ ու մախիչ նօս։ Կէմիտ զօրդը նօ։ Ղատատըմիչ նօս։ Ըղբի խանձըլու։ Ուտուվ քէօր քէօքրիտ նատիս։ Զօնքի ու չօլօմ նօս։ Հօց ատես քօյը խածնես։ Կէս ու կատօրօ տընօս։ Թեւիտ Թուլնօ։ Իչեսիզ սեմնօ։ Ուչնօ իննէ վիչյէզդ։ Ատչյիզ խատանի։ Հօնք իննէ անուքի փոյիզ։ Հօնքի էհչքիզ։ Փոյտ ուտես, քօն չուննօս լէք ատչրնին ընկնիս։ Կողտպօյտ հաղնիս։ Ուլիքին ցանվի։ Ըղունք խըմիչս։

— Ճօկ սէտկիս — Ազրչիզ ցատքչ։ — Քօյ կապչ։

— Ֆուէդ կըրես, Փուէդ լըցվի վուլատ։ (Հող դառնաս, հող լեցուի վրադ, — մեռնիս)։

— Շամ եէչին բռնըվիք։ (Փոթորկի բռնուիք)։

— Կիչ ծառիս։ (Կոյր ըլլաս, ծառայիս)։

— Լէչէ բուսնի վիյատ։

— Մ'ատխա դքիչ տլի բիչչնչ թէչի մը կտօվ Քը բիչչ։ (Մայրըդ գթով բերելու տեղ ջօփ մը (փաթմայի կաւս Քեզ բերէր)։

— Ճաւոը զարուն խըչմին բուօսթ գօս։ Ճաւոու կնոջ բարկութեան հանգիպիս)։

— Կած վչքեզի վուլատ։ (Կայծ քափի վրադ)։

— Ազ մը կըրե։ — Բռնկիս պէչէքիմ։ — Ատօսպիզ բռնկի։

— Ատչիզ կալվի։ (Դադգադ վիրնայ)։ Ատչիզ վահչիմ։

— Անունիզ տըզիտ քէչտըվի։ (Անունդ տղուդ զարնուի

անցնել)։

— Գօ գլխուդ պետանօս հալուս։ (Գլխուդ դայ վիճակս գնանայ)։

— Ղանօսդ կրի։ Ղանօսիդ հէօսիւմնօ։ (Թեւդ կոտրի)։

— Օնկուսօկ նօս։ (Անդամալոյծ լլլաս)։

— Ֆուէկդիդ վիէյ վիէյ քայիքս։ (Հազդ վեր վեր նետես)։

— Վուէյոքիդ քայքունա իննէ։ (Ոտքդ վէրք էլլէ)։

— Ղըլպաչի իննէ։ Շիտ քայէ։ Ֆիթիլ խազօ։

— Մէկ վուէյոքիդ դուչսը, մանկուկնա նիէչսը մընօ։ (Չկըըրնաս ամուսնանալ)։

— Լէչիդ վուէյդ ընկնի։ (Դիակդ որդնոսի)։

— Փուէխկիդ պըլչըմա կանի։ (Կոկորդդ փուչ մննայ)։

— Զուլսինօս։ (Զուրսխանաս)։

— Կէօնկնամիչ չիննօս։ (Չմայելիս)։

— Ագրնձիս։

— Աատուաձանոյ գալէն գըլլըչխս, փիչի փիչի նօս։ (Բևրդէն գլորիս, փերթ փերթ լլլաս)։

— Լէչիդ չունը քեչկուսէ։ (Դիակդ չունը քաչկուսէ)։

— Թիւֆէնկէ իչտօս։ (Հրացանով գարնուիս)։

— Զի ճապղիկս։ (Ջանֆս)։

— Հիդիդ գըժուխքի գըսրնկօյնօ։ (Հոգիդ՝ դոնկալ)։

— Ղապօր գապօր իննէկս։

— Ֆուէխքիդ բանօն։ (Հազդ բանան)։

— Ֆէչդը բանէ։

— Գալը պաչ։ (Գայլը պատէ)։

— Շուէնէմը իչտօ օղ գայիէկդիդ։ (Ընկերքը չուարի ազ նետողդ)։

ՕՐՀՆԷՔ

Աատուած օխնէ։ Աատուած սբյտիդ կէօյէ տօ։ Աատուած խչկէն էօմիչ տօ։ Աատուած թօռտ բզդոյնիդ ըտօստ բէյէ։ Ած. չունէնէդին հրնայէ։ Ած. չունէնէդին համբըյութիւն տօ։ Ած. մկկիդ հագօյ էնէ։ Ած. նամբիքդիդ պաղչայմիչ էնէ։ Ած. ուբնէկօլ տօ։ Ած. հաքիմին հէքիմին չի ձըդէ։ Ած. նօխտուխդ չի ցըցընէ։ Ած. օրհնէ մօտ ու մահօյի ունձէդին հիվնի։ Ած. պահօտ չէնէ։ Ած. էսոյնէ նա չի թողնու։ Ած. մօրդդ խուչուխդ էյնաը հէչի։ Ած. նաքդիդ բայէ բէյէ։ Ած. աստյ աբգայութիւնօ չի պրկէ։ Ած. ոզոյմէ հուզուսն։ Ած. էնոյ էօմիչը ձեյ թըտօ։ Ած. պէյէքէքի տօ։ Ած. հետիդ թըննօ։ Ած. ըտօստ բէյէ։ Ած. խայիւտ էնէ։ Տաբօսը ձեյ տուննա թըննօ։ Գլուխդդ ոզդ թը կինօ։ Մուչիքընդդ

*գլխուն նօ։ Սուլը հօդէվ մըխիթարվիք։ Վօյգիվդ Աստծու առնուս։ Ալէվիդ էյկէննօ։ Զի տիսնուս տղըն, ասի։ Էյս վառի պայմէյնս պայըննպատու հուգուն Յուսկ ու մոմ բուսնի մօս ու մակոյթ ունննգին հուգուն։ Զեռվօնգիդ կանչէ։ Աձ. մուլըգիդ կէօյէ տօ։ Էյս վառի մեռելիդ հուգուն։ Զառիդ պայօց ամօն չի խեխես։ Կանաչ ու կայմէյ տագոյօս։ Ձէօզ ճանկես նէ օսկի զառնու։ Յայելու զաւօկ նօ, հօյս նօ, տագոյ նօ, եւայլն։ Աձ. կնկօնիդ, էյկօնիդ, պըլըպկընկյուդ, ասին չի ցըցնէ։ Մէկ բայձէվ ծերանէք։ Ուչնէդ չէն։ Սըյտիդ հօցն ուտիէս։ Պագուտ ի գոնկն օխնըվի։ Զօյ սամանդ կևրէ։ Աստուած խայեկիդ տօ։ Տունիդ չէնվի։ Օճախիդ վառի։ Զօյիդ խափանի։ Բօնըդ ըոօստ գօ։ Էչքիդ չէննէ։ Յայելիդ գօ։

Հաճընցի մայրեր ունէին նաեւ իրենց ինքնաբուխ օրօրները, ազօթքները, եւայլն, որոնցմէ ամանք հոս կը գետեղենք։

ՀԱՃՐՆՑԻ ՄՕՐ ՕՐՕՐԸ

Պօյ գըռնօ տղաս, պօյ գըռնօ,
Մամիկոնց էգին եղ գըռնօ։
Ղուրի մը հավլօ իր կապեն շալօկիդ,
Պըռըտիկ փուչիկդ չանուրնօ։
Նէ՛ռն, նէ՛ռն, նէ՛ռն։

Նէն կէնեմ, նէռնի կէնեմ,
Սեւ հովը զուրպօն կէնեմ,
Թիպռուլը սէրօյ կուշինեմ,
Զէկ մէչը կուռըատրցնեմ։
Օ՛, օ՛, օ՛։

Պօյ պօյ պատնիյուն,
Խրնծըյրնուն ծառնիյուն,
Ցածցուցէէ է՛յ հոտ մը առնուսիք,
Պէպէկիս նիշանծուն սիյտը առնուսիք։
Նէ՛ռն, նէ՛ռն, նէ՛ռն։

Աս տըղան կինինէ տէնէյը,
Կու լռդէ տունը, զտէնէյը,
Կու տիսնու քիյդէն Աւօքը,
Նիշանօծը կու տիսնու խելքը կ'անցնի։
Օ՛, օ՛, օ՛։

Թէզ մինցիյ, պէպէկ, թէզ մինցիյ,
Ա՛լ միլօ, կէքկէ, միլօ, բնացիյ,
Սեւ մագեյիս բէ սառուսիլ,

Հումմօ կ'այբենիօս ավա կու տանիմ բիլիկ·
Նէ՛ն, նէ՛ն, նէ՛ն:

Դայվեյ իշտօմ, պայիյ է,
Դայվայ իշտօմ չայիյ է,
կէնն կէնն ձգեց սէհէլ գնօց,
Աս ի՛ն դատիկ տայի է·
Օ՛, օ՛, օ՛:

Աս տղուն անունը Մանանօ,
Պաղչան տանի վըլանօ,
Սաւօնը պըլլէ բընանօ,
Հաշան կըյկէ Ֆընանօ:
Նէ՛ն, նէ՛ն, նէ՛ն:

Օ Ր Օ Ր

Աս աչկինը խօս է·
Շաղօծը մօս է·
Մենծ իչիցնց մենծ հօյսն է,
Օսկին կիշեռեղն է,
Փայան համրեղն է:

Ուսկէց կագօս ուշիկ մուշիկ,
Վուէտիդ պի մընինու մօրը փուշիկ,
Դուն պըտրելիկ, խօսթիդ անուշիկ,
Քանի՛ կանչես նէ ժամանակն է:

Աչկին, աչկին մընանօ,
Հաշան գըյկէ բընանօ·
Պաղչան տանի վըլանօ,
Սավօն պըլլէ գընանօ:

Աս տըղան կուշտօ պատիյուն,
Ջաթմօ բայձիէյ անթիյուն·
Կիէյ կուֆայէ հաւիյուն,
Ընչ կենէ էլէշշ աչկընուն:

Համընգի մանուկը խաղի համար ձեռքին մատները կը համբէ ձկոյթ մատէն սկսելով, եւ կ'ըսէ·
Ուչ, Ուչի մայ,, Անանիկ, Տապօկը լիզեղ, Ուչիւը կըրնէղ:
Բ'թամատը ըսեր է՝ «Հայտէ դողուդօն իչտօնք»:
Ցումատը ըսեր է՝ «Հայտէ իչտօնք»:
Մ իչնամատը ըսեր է թէ «Պէյիս իչիկէն է, անդուխ կ'ուտնօմ»:
Մատնեմատը ըսեր է թէ «Ատուծմէ չէ՞ք վախէ»:

Ձկոյթ մասը ըսեր է թէ «Ասլօծ վուչ՞ւ է էյ պիվախիէնք»։ Էնուէյ համօ Ասլօծ պապիկ էնկ տաղըվի եւ էնկ խոխի մա-տիչյը քիչսօծը կիմի կուճուկ է էյէ։

ԱՂՕԹՔՆԵՐ

ՄԱՅՐԻԿԻՆ ԱՂՕԹՔԸ

«Օխնեալ Տէյ մէկ Ձխաւս Քէյխաոսըս ամէն. խյկինք վի-տինք խաեղծնեղ Ասլօծ, մեզօցիս Թողութիւն՝ հուգաւս արքայու-թիւն տուէյ։

«Մխածին Ձխաւս Քէյխաոսըս, չօյը խախանես, բային կա-տայես, աստյը արքայութիւոյ չի պէյկես. խյվէնիէդ, չէյվէնիէդ դաղէնան, պէյէնան, թէյլիքէնան, թէյճախէնան էսէյկէմիչ էնիէս. աստանին չէյէն հեռու պէհէս, Դուն սապի սիւպեէն-նան խյնը հէյես, մուհնէսի մօյոռ չէնիես, բանին դուժէյն (ամուսնան ի՛ակնարկէ) պիղուրիւն տոս, խյէն էօմիչ տոս, տուչմէնի ծըծաղիլիք չէնիէս, չուքը վիյվէնուս պահու չէնիէս։ Տէնվէնուս բիյնի հոմ տոս։

«Տէյ Ասլօծ, աչխէյես խաղաղութիւն տոս, թագավուչնան սիյոը կակըղըշնիես···»։

Եւ «Հայր մեր»ով կը վերջացնէր, բայց էյս խաչակնքելով։

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԱՂՕԹՔ

Հայ լուսացաւ լուսն ի քայի,
Փառաւորեալ երկինք եւ երկիր ընծըղանի,
Ցուէյը ընկնի փուէյ չի տանի,
Ձույը ընկնի ջույ չի տանի.
Ձիտօ ավուչ պատասխսանի.
Վ.ուէվ էյ զաս ուսնիմ ասէ ձէ
Միէղբը բակի ավուչ դատաստանի։

ԻՄԱՍՏԱԼԻՑ ԹՕՍՓ

«Ագօվ մ'իկիէմ զալս էյօց.
Ագօվ մ'իկիէմ զուլս էյօց.
Ագօվ մա իկիէմ ասօց քէ
Աս աշխէյես ժիէմ (3) քօն պակօս է.
—Մէկը՝ իյկինքը տիյէկ չուննի.
Մակալը՝ ջուլը ծածկուէց չուննի.
Տահա մակալն ա՝ ջիյին (ջորին) չի ցընկնի»։

ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄ

— *Սիմոս դնաիկը պաղչան պէղ բաանիկդին ան տային կը-նիկը կու մեանի։* (*Ասիս գնտիկ իր պարտկին մէջ առաս բաանո-դին այն տարին կինը կը մեանի*)։

— *Այյիկվը մայը մընինլուն նիհաքը ձիւթ ծամիկդը մեոիլի միս կու ծամէ։* (*Աբեւր մարը մանուկին նաքը ձիւթ ծամողը մե-ռելի միս կը ծամէ*)։

— *Մէրկիչ, ադաշ պըլուդը՝ մրսաւէս մէկուն փողպօթին կ'անցընիկեն։* (*Տկար ու հիւանդակամ մանկիկը՝ գէր մէկուն հագուստին մէջէն կ'անցնեն, որ առողջանայ*)։

— *Կանաչ-կայմիլին տաքէն անցնիկդ ատան՝ աչկին կուննօ, աչկինն ա՝ ատօղօ։* (*Ծիածանին տակէն անցնող ատան՝ աղջիկ կ'ըլլայ, աղջիկն ալ՝ ատայ*)։

— *Նադօյ չինօ, նէյ չի գիմնու տէյի մալի հըլլու կու կա-պիչն պըլլըգին ուչուգիկն ես լազլըին վուտան։*

— *Իչկվան նյիչս չինչն վըլօ։ Հէյլի չինչն հէյլի Շէմչկյէ չինչն բանօ։ Այյիկվը մէկիկէն նիհաքը մեոիկ չեն թաղէ, է ժօտ կու պէչհինչն։*

— *Շունը ուլումիչ նօ, պայդուչը խօսինէ մօղ կու մեանի։*

— *Զօկը ծըլցնիկ ուէօվլիկի է։*

— *Խօրթլուս (խրտուիլակ) կ'ըլլայէն ծուբքի մեռելները բան Համընի առասպելական հաւասալիքին։ Թրքական գերեզ-մաններէն սարսափով կ'անցնէին։ Խօրթլաթը կը հետեւէր ամ-բողջին, բայց ջուրէն չէր կրնար անցնել։ Ջուր չգտնուող տեղ-ը միտկը խօրթլաթին անցնելը կ'արգիլէր։*

Կը հաւատային նաեւ ճիներու կամ ոգիներու գոյութեան եւ երեւոյթին։

Կարուած եղունգը կը թաղէին, որպէս զի կորսուած եղուն-գի մը համար պատահանաւոր չըլլան հանգերձեալի մէջ։

Ջանձրացուցիչ հիւրին կօշիկին մէջ աղ կը լցնէին, որ չուտ ելլէ երթայ։

Փքրած ակռան աջ ուսէն եւեւ նետելով կ'ըսէին «Ծուռ իչ-ատս, ըղուէզդ գոս»։

Մեռելը լուալու համար ջուր տաքցնելէն վերջ խանձողը այլեւս չէր գործածուէր։

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ԱՍԱՑՈՒԱԾՔ

— *Ավչտաա՝ Հալլ օղլու, Համընաա՝ Մալլ օղլու։*
Պօղ տօզնաաս՝ Ղալլ օղլու, պուդլարդն իչչէ պէր էմմի օղլու։
— *Պաղասընա բահմէթ Մալլ օղլունդն քի 60 զուրուչա էօթիւղի սաթարզաս, 70 զուրուչա կէօնիւնի ալարզ։*

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՃԸՆԻ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԸ

Հաճըն ունէր իրեն յատուկ դաւառաբարբառը, որուն զործածութեան մէջ Հաճընցին խնկալէս հպարտ կ'զգայ: Անոնք որոնք վարժ ու հմուտ չեն այս լեզուին, առաջին անգամ զայն տաբօրինակ լեզու մը կը գտնեն, եւ շատ դժուարութիւն կը կըրեն հասկնալու համար, սակայն, երբ հետզհետէ կ'սկսին ունենալ անոր հնչումներուն եւ լեզուին հետ, այն ատեն կը տեսնեն թէ Հաճնոյ դաւառաբարբառը խնայելս հայերէն է եւ անոր բառապաշարն ու դրուցատրութիւնը կը ցուցադրէ յատկացեալ ու զարգացեալ լեզու մը:

1.— ՀԱՃԸՆԻ ԼԵԶՈՒԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— Հաճընի դաւառաբարբառը կը ցուցադրէ երկու տարրեր լեզուական էլեմենթներ, որոնցմէ մին է՝ զրաբարը, իսկ երկրորդն է՝ աշխարհաբարը կամ Կիլիկեան ռամկօրէնը: Հաճնոյ լեզուին բառամթերքը առաւելապէս զրաբար է, իսկ յետոյ կուգայ Կիլիկեան ռամկօրէնը: Թէ ինչպէս այս երկու բարբառները, այսինքն զրաբարն ու աշխարհաբարը միացեր ու կազմեր են Հաճընի դաւառաբարբառը, այս մասին Հաճնոյ հիմնարկութեան պատմութիւնը մեզի մեծապէս պիտի նպաստէ:

Հաճընի հիմնարկութեան ժամանակ, մենք տեսանք թէ՝ նախ Հարպանցիները Քրիստոսի տասներորդ դարուն սկիզբները Տուրուբերանէն գաղթելով եկան ու հաստատուեցան Տաւրոսի այս անառիկ կիրճերը, որմէ իրենց հետ ըերին Հայաստանի, մասնաւորապէս Սահակ-Մեսրոպի յղկած ու զարգացուցած Տաթեւի դպրան զրաբար լեզուն: Ապէ գաս Կիլիկեան իշխանութեան ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ մասնաւորաբար զարգացած ու յղկուած էր ռամկօրէնը կամ աշխարհաբարը, եւ երբ Կիլիկեան իշխանութիւնը ինկաւ 1375 թուականին, Դաշտային Կիլիկիացին նոր գաղթ մը եկաւ դէպի Բարձրային կամ Լեռնային Կիլիկիոյ գաւաքները եւ այս նոր գաղթականութիւնն ալ իրեն հետ ըերաւ իր ռամկօրէնը: Այսպէս, այս երկու լեզուները, այսինքն զրաբարն ու ռամկօրէնը իրարու հետ ձուլուելով կազմեցին արդի Հաճընի դաւառաբարբառը:

Պատմութեան ուսանողի ծանօթ է թէ՝ թէեւ այժմ Հաճընն ու չրջակայքը կ'ենթադրուի Կիլիկիոյ մէկ մասը, սակայն եւ այնպէս անկիւ ի հնումն անջատուն մէկ մասը կազմած է, քաղաքականապէս թէ մշակութապէս, Կապադովկիան երկրամասին եւ երկար դարեր ապրուած է անոր քաղաքակրթութենէն: Քրիս-

առանձ դարձեր առաջ այս երկրամասին մէջ ապրող ժողովուրդներ, ինչպէս Հեթացիները, Դամիրները, Մոսքեր, եւայլն իրենց հետքերը թողուցած են իրենց անհետացումէն դարեր յառջ եւ ետք:

Աղբարան կ'ըսէ թէ կապադովկիէրէն լեզուն կը խօսուէր Փոքր Ասիոյ այն մասին մէջ, որ Հիւսիսէն Սեւ Ծով, հարաւէն կիլիկեան Տաւրոս, արեւելքէն Մեծ Հայք (Կոզբիս–Եփրատ Գետ), արեւմուտքէն Լիկաոնիա–Փռիւգիա եւ Պոպլագոնիա եւ մինչեւ Ալիս գետին բերանը կը տարածուէր:

Փոքր Ասիոյ Թէքէկղիին մէկ երբորդ մասը կազմող այս հողամասին բնակիչները Սարբան կը կոչէ Համաբարբառ Կապադովկիացիք:

Այս լեզուն կը խօսուէր Կապադովկիոյ մէջ՝ Եունարկնը երկրին ընդհանուր լեզուն ըլլալ առաջ:

Իսկ Եունարկներն այս երկրին մէջ մուտքը եւ հնուհնուէ տարածումը տեղի ունեցաւ Մինոս Աղէքսանդրի ազնաբհակալութենէն, այսինքն Ք.Ա. դարէն յետոյ, երբ արեւելք թափանցէց Եունական քաղաքակրթութիւնը, եւ մասնաւորապէս Եունարէն լեզուն կը տարածուէր ինչպէս բոլանդակ Փոքր Ասիոյ նոյնպէս նաեւ Կապադովկիոյ մէջ, ուր երկար առեն Կապադովկիէրէն եւ Եունարէն միասին կը գործածուէին եւ կը խօսուէին:

Իսկ յետոյ այս կոմիքը Հռոմէացիներուն տիրապետութեան տակ անցնելով Լատիներէնը դարձաւ տեղւոյն պաշտօնական լեզուն: Հին Պարսկերէնը Պարսկական իշխանութեան օրով տիրող ցեղին լեզուն ըլլալով, երկրին լեզուն եղաւ եւ նոյն իսկ նոր պարսկերէնը Սելճուքներու առեն սկսաւ խօսուիլ...»:

(Տես, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Բ. էջ 1607–1611):

Հաճնոյ լեզուին մէջ կան բառեր, որոնց ծագումը անյայտ է մեզի եւ եթէ օրին մէկը ծանօթանանք այդ հին ազգերու լեզուին հետ այն առեն պիտի կրնանք տիրանալ անոր գաղտնիքին:

Ասոնց կարգին էր, դար օրինակ, «խուփ», «Հարգան» եւ «Պիլլէէ» բառերը, որոնց առուգրանութեան տեղեկացանք 1925 թուին Գիտման դիտնականներուն միջոցու. Գօզալ Քէօյի պեղումներէն հանուած Հիթիթական 10,000 Թրծուած կաւէ տախտակներու ընթերցումովը:

«Խուփ» Հայերէն բառը ծագում առած է Հիթիթերէն խուփարա, խուփար, (xuperas, xuppar) արմատէն, որ կը նշանակէ կաւագործ:

«Հարգան» ծագում առած է Հիթիթական լեզուէ «Հարգանիու» (Hargannu) եւ կը նշանակէ «գարնիլ», «ոչնչացնել», Հա-

յերէն՝ «հարկանեմ», իսկ «պիլէֆ» ծագում առած է Ակկատերէն Փիլաքքու (Pilakku) «կացին» բառէն։ Պիլէկ բառը կը զոր-ծածուի նաեւ Հնդիկներու եւ Ծոմերու կողմէն, որ մխունոյն ազբիւրէ առնուած է կ'ըսեն Գեւրման գիտնականները։

(Տե՛ս, Փրօֆ· Խաչատուրեան, Հայ Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւն։ Նայէ՛ մասնաւորապէս Սուբարեան եւ Հիթիթ-ներէն բառերու շուրջ, էջէ 138–147, 195–197)։

Աբգէօք ո՞ր տեղէն եկեր է Համճոյ լեզուին մէջ յաճախ գոր-ծածուող «էիշտէ» բառը, որ կը նշանակէ «զարկ»։

Համճոյ գաւառաբարբառին մէջ կայ նաեւ հետեւեալ լեզու-նէրու ազգեցութիւնը, ինչպէս

ՔՐԴԵՐԷՆԷ— Էրինճ է, (*Ք· ըրինճ*), աղուոր ըսել է։

ԱՐԱԲԵՐԷՆ— Լեհէֆ (*Ա· լհաֆ*) անկողնի վերմակ ըսել է։

Պախսէ, պահաբ, (*Ա· պագար*) եղ ըսել է։

Խանուչ, (*Ա· հանութ*)։

Խանապայօ, (*Ա· գանթպէրգ*), կամուրջ ըսել է։

Տիլի, (*Ա· ալլիճ*), որթատունկ ըսել է։

Խալիգոն, (*Ա· հալագոն*), խոհանոց ըսել է։

Էրգոզ, (*Ա· բրգիզ*), առացուածք։

Էրուզ, (*Ա· ըուզ*), բրինձ ըսել է։

Հաճոր, (*Ա· համաճ*), պիտանի գործիք։

Խափսօ, (*Արաբ· խաւիխս*), մէկը խրատելիք ցեխի պէս թուլցած, լոյծ մարմին, վիճակ)։ Ռուգով կամ հաքարի չորով, եւ նիշայով պատրաստուած քաղցրեղէն մը (բալու-կա) թոյլ ու մածուցիկ։

Սէհէնէզ, (*Ա· սէրէնապ*), գլխու ծածկոց։

ՅՈՒՆԱՐԵՆ— Պըրիճ, որ կը նշանակէ օճիռ, ճիճեղ, հա-ւնոց կը նշանակէ ջրաման։

ՊԱՐՍԿԵՐԷՆԷ եւ ԹՈՒՐՔԵՐԷՆԷ— Որոնք այնքան շատ են, որ հարկ չենք տեսներ օրինակները տալ։ Մանաւանդ պէս Թուր-քերէն լեզուն մեծ ազգեցութիւն ու զօրակ ձգեց Համճոյ գաւա-ռաբարբառին վրայ 1865 թուականէն յետոյ հետեւեալ երեք պատճառներու բերումով։ Առաջին՝ Գոգանենց Զօրապետներու անկումէն յետոյ, անոնց տեղը Օսմանեան կառավարութեան հաստատումովը, որով Թուրքերէն լեզուն սկսաւ զարգանալ ժո-ղովուրդին մէջ։ Երկրորդ՝ Բողոքականութեան մուտքովը եկեղե-ցական պաշտամունքները եւ դպրոցական դասաւանդութիւննե-րը սկսան կատարուիլ աւելի եւս Թուրքերէն լեզուով։ Երրորդ՝ Օսմանեան կառավարութեան հաստատութենէն յետոյ ժողո-վուրդին մէջ մեծ չարժում մը սկսաւ գէպի Թրքահօս Դաշտային Կիլիկիա, ուր անոնք սովրեցան Թուրքերէն լեզուն եւ վերադառ-

նայով Հաճըն՝ անզգալաբար տարածելին Թուրքերէնը։ Այսպէսով Հաճնոյ գաւառաբարբառը տուժեց չարաչար՝ կրելով իր վրայ Թուրքերէնի ծանր ազդեցութիւնը։

Վերոյիշեալ լեզուներէն զատ վերջերս մուտք գտած էր նաեւ չարք մը եւրոպական՝ ինչպէս Ֆրանսական ու Անգլիական բառամթերք։

2.— ՀԱՃՆՈՑ ԴԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐԵՒԱՆ ԴԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ.—

Ա.— ՀԱՃՆՈՑ ԴԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԹՕՄԱՐՋԱՑԻ ԿԱՄ ԿԻԶԻՍՏՐԱՑԻ ԼԵԶՈՒԱԿՈՒՄԻՆ ՀԵՏ։

Ա. Ալպոյաճեան Թօմարզայի կամ Կիզիստրացի բարբառին վրայ անդրադառնալով կը գրէ. «Այս բարբառին կը պատկանէին Թօմարզայի, Սէօյիւտլիի, Թաշխանի, Եէնիկէի, Քօմէէտի, ինչպէս նաեւ Զօմախլուի բարբառները, որոնք խոշոր նմանութեան եղբեր ունին Կիլիկիոյ եւ մանաւանդ Հաճընի բարբառին հետ...։

Իր ամէնէն յատկանշական կողմն այն է, որ Ա հնչումը չուտ քիչ անգամ կ'արտաբերուի իրենց լեզուէն, մէյնա կը հնչէն O, այսպէս hoց կ'ըսեն, փոխանակ հացի, կնօ կ'ըսեն գնայի տեղ, տղօ կ'ըսեն տղայի տեղ, եւայլն։

Հոս կ'արտապատնէնք կարգ մը բառեր, որոնք նոյնն են Հաճընի բարբառին հետ, ինչպէս՝

ԹՕՄԱՐՋԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ	ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ	ՀԱՃԸՆԻ ԲԱՐԲԱՌ
աչկին	աղջիկ ըսել է	աչկին
գըթոց	կողով	գըթոց
եղ	խաղ	եղ
էսթ	յարդ	էյդ
ըռդակ	սառցաւածք	ըռդակ
խաէ	ուրկէ	խաէ–ուստէ
մախբը	մոխիր	մոխր
չաբուխ	արեւիկ	չայուխ
օսկի	ոսկի	օսկի
գիչտել	գարնել	գիչտել
կանաաբա	կամուրջ	գանտայօ
ճուռ	սրունգ	ճուռ
պըլլել	փաթթել	պըլլել
ուընտ	լաւ, աղէկ	էռնտա
տաակ	կարմիր բանջար	տօկ

(Մանրամասնութեան համար տե՛ս, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Բ. էջէ 1657–1672)։

Բ.— ՀԱՃՆՈՑ ԴԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԱՂԴԱՏԱԻՐԻՆԸ ՄԱՐԱՇԻ ԵՒ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԴԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ։

Հիւսիսային արեւելեան Լեռնային Կիլիկիոյ հայաբազաքնեբուն՝ ինչպէս Հաճընի, Զէյթունի եւ Մարաշի մէջ կը խօսուէր ուրոյն դաւառաբարբառներ։ Մակայն, ուշադիր ունկնդրը կը տեսնէ թէ անոնք որքան ալ ուրոյն դաւառաբարբառներ ըլլան զարձեալ կան անոնց մէջ նմանութիւններ ու լեզուական առընչութիւններ։

Այս նմանութիւններն ու լեզուական հասարակաց յատկանիշները մեզ կ'առաջնորդեն այն եզրակացութեան թէ՝ արեւելեան Հայկական Կիլիկիոյ բարբառը՝ սկիզբն ծագումով մէկ էր, որ յետոյ տարբաժնուած է ենթաբարբառներու։

Հրաչեայ Աճառեան այս լեզուախումբին մէջ կը դնէ նաեւ Զէյթուն, Փայասի, Ալէքսանդրէթի, Անթաքիոյ եւ Սուեդիոյ մէջ խօսուած Հայերէնը։

(Տե՛ս, Հ. Աճառեան, Հայ Բարբառագիտութիւն, Էմիլեան Ազգագրական Ժողովածու, հատոր Ը. էջ 199–211)։

«ՀԱՃՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ» գլխին տակ մենք արդէն տեսանք թէ Կիլիկիոյ Իշխանութեան անկումէն յետոյ թէ՛ հարեւան Դաշտային Կիլիկիայէն, եւ թէ Կոկիսոնի, Ալպուստանի, Կէրմէնիկի, Զէյթունի, Շոզականի, Ֆըռնուզի, Կապանի, եւայլն հողմերէն սաստիկ թիւով դաղթականներ գալով տեղաւորուեցան ի Հաճըն եւ բնական է որ Հաճընի դաւառաբարբառը այսքան տերտ առնչութիւն ունենար սոյն հայաբազաքներու դաւառաբարբառներուն հետ։

Հոս կ'արտագրենք Մարաշի Պատմութենէն՝ Հաճընի, Զէյթունի եւ Մարաշի դաւառաբարբառներու համադրական տախտակը, որ կրնայ դիւրութիւն ընծայել, բաղդատութեան համար, հետեւեալ ընթերցողին։

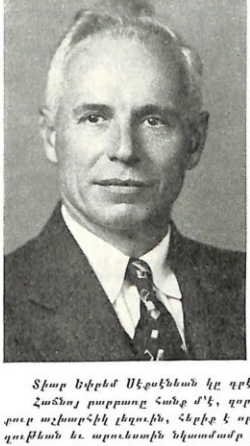
(Տե՛ս, Մարաշի Պատմութիւն, էջ 362–363)։

ԱՇԵԱՐՀԱԲԱՐ	ՄԱՐԱՇ	ԶԷՅԹՈՒՆ	ՀԱՃՆ
հաց	հօց	հօց	հօց
ջուր	ճօր	ջօյ	ջուչ
կերակուր	ուտուչը	կէնակուչ	ուտելիք
ապուր	ապուր	ապոյ	ապուչ
դպեաս	լաթիք, սկեամ (սկեղ.)	լաթէչ, հագուստ	լաթիքէչ
խօսք	ծրացք—(ըրոյցք)	խէօսք	ըզլից
եկեղեցի	ի ժամ	կէղեցէ	ի ժամ
հայր	աստա, պօպ	պօպ աստա, պօպ	պօպ, հայրիկ
մայր	մէր	մէչ	մայ, մայրիկ

ՀԱՅԵՐՆ	ԶԻՑԹՈՒՆ	ՄԱՐԱՇ	ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ
պլուզ, պլուզ–ակէ, պլուզկընիկ	պօլուզ, պօլուզակէ	պլուզ, պլուզակէ	*մանր տգաք*
աքաղձիկ, աքաղձնակէ–աչկին, աչկընակէ	*աքաձն, աքաձնակէ*	*աղձիկ*	*աղձիկ*
ոգոյ	*ընձնա*	*ընձնա*	*աջան*
էֆէն	*բառա*	*բառա (առաս)*	
անլը	*անլը*	*անլը*	*անլի*
էյկուր	*էյկուր*	*իկուր*	*կիկու*
ժիկը	*իյկը*	*իյկը*	*կիկը*
չուէյա	*չուէյա*	*չուէյա*	*չոթ*
խասուն	*յհասուն*	*յհասուն*	*յհասուն*
հէյլի	*հայիւյ*	*հէյլի*	*հէրիւ*
եփէս	*խա*	*խա*	*խա*
դուն	*դօն*	*դուն*	*տան*
ան	*էան*	*ան*	*էն*
ընձիկնիկվ	*ինձմէվ*	*ինձմէվ*	*ինձմէվ*
քիռնէվ	*քիզմէվ*	*քիզմէվ*	*քիզմէվ*
հնոց հիւա	*էնոյ*	*ինոյ*	*ինոյ*
ուսիկ–կիյօ	*ուսիկ–կիես*	*ուսիկ–կիես*	*ուսիկ–կիես*
դնել–գօյի	*գնել–գէյի*	*դնել–գէյի*	*դնել–գէյի*
իշտալ–գացի	*իյթօլ–գացի*	*իշտալ–գացի*	*իշտալ–գացի*
կուշտում	*կօյթում*	*կուշտում*	*կուշտում*
պիշտում	*պիյթում*	*պիշտում*	*պիշտում*
սախէլ–սաւ–սաի	*սախէլ–սաւը*	*սախէլ–սաւ–սաի*	*սախէլ–սաւ–սաի*
պատմէ	*պասը*	*պատմէ*	*պատմէ*
վիյան	*վէրկէն*	*վէրկէն*	*վիյան*
նիչքիչվը, տոքը	*իչքըվը, տոքը*	*նիչքիչվը, տոքը*	*նիչքիչվը, տոքը*
քիվը	*քէօվը*	*քէօվը*	*նիչկիկվը, քիվը*
հնամօ	*հնամօ*	*հնամօ*	*հնամօ*
հէրու	*հէրու*	*հէրու*	*հէրու*
այտու	*այտու*	*այտու*	*այտու*
իկուն	*իկուն*	*իկուն*	*իկուն*
ինչո՞ղնէս	*չո՞ղնս*	*չո՞ղնս*	*ինչո՞ղնէս*
ընձնա իմ	*աղէկ իմ*	*աղէկ իմ*	*ընձնա իմ*
բայ լուս	*բայ լուս*	*բայ լուս*	*բայլի լիկս*
չիէյ բայը	*պէշէյ բայը*	*պէշէյ բայը*	*չիէյ բայը*
լիս բայը	*լուս բայը*	*լուս բայը*	*լիս բայը*
մնացէյ բայէվ	*կինաս բայը*	*կինաս բայը*	*մնացէյ բայէվ*
իշտաս բայէվ	*իյթաս բայը*	*իյթաս բայը*	*իշտաս բայէվ*
չտա ապէկս	*չտա ապէկս*	*չտա ապէկս*	*չտա ապլիս*
մալը գլխատ	*մալը գօլխատ*	*մալը գլխատ*	*մալը գլխատ*
էչքիզ լիս	*էչքիզ լուս*	*էչքիզ լիս*	*էչքիզ լիս*
իչնիհատը տալը	*իչնիհատը տայը*	*իչնիհատը տալը*	*իչնախէյ տալի*
Ամանդ պէհէ	*Ամազդ պէհէ*	*Ամանդ պէհէ*	*Ամանդ պէհէ*
Հէյ օղգը	*Հէյ օղգը*	*Հէյ օղգը*	*Հէյ օղգը*
	ատաղը		*ատաղը*

3.— ՀԱՅՁԸՆԻ ԴԱԽԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— *Հանձնի դաւառաբարբառին քերականութեան հարց, մեր*

մանաւանդ դիմումին վրայ, մեղի գրած են երկու Համբնցի պատուական անձնաւորութիւններ, ինչպէս Տիար Եփրեմ Սէքսէնեան եւ Գէորգ Գուշեան, որոնց գրութիւնները կը գետեղենք հոս հակառակ երբեմն կրկնութեանց, այն հաստատ համոզումով թէ անոնք չափով մը կը լրացնեն միւսը։

Եփրեմ Ս. Սէքսէնեան.— Ծնած՝ 1882–ին Համբն, ուր նախնական ուսումը առանձէ կեանց, 1898–ին կը յաճախէ կարնոյ Ամասեաբեան Վարժարանը, ուրկէ չկրնանալով ի գլուխ գայլուն կերպով, 1903–ին։

Իրբեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած է, երեք տարի, ի հնոս, մէկ տարի Համբն, մէկ տարի Ամասիա, եւ 1909–ին ալ՝ իսկնահրաւէր Ամասիայի կոտրատեան կեանց կ'ափսոսի երկիրը թողուլ եւ 1910–ին մեկնիլ Ամերիկա։

Բաւէնթըրի մէջ, ծօտ տասը տարիներ հաշտարեկեան գործով կ'զբաղի, եւ 1920–ական կ'ամուսնանայ տիկ Համբնցի Օր. Աբգարի Գրիգորեանեան հետ։ 1926–ին կը տանայ արեւելեան գործի գործին, զոր կը հաւանական ցարդ Սէրտիւլ քաղաքին մէջ։ Գր. Սէքսէնեան վերջերս մեռաւ Սիրաքիւզի մէջ։

Տիար Եփրեմ Սէքսէնեան կը գրէ.—

Համնոյ բարբառը հանգ մէկ, զոր քանի փոքրս նոյնչափ կը ծտեծաս մարդւոյ աշխարհիկ լեզուին, հերթիկ է սը տեղը ծտեծնալու եւ զայն փոքրլու ուղղութեամբ եւ արուեստին նկատմամբ պէտք եղած պարարտ ու համբերատեսիւնն ունենաս։ Ցիշենք Համնոյ քերականութեան կարեւոր ու որոշ օրէնքները։

Միավանկ բառերու ա գիրը կը փոխուի օ գրի, ինչպէս, աղ—օղ, հաց—հօց, *ամպ—օմպ, ա՛ռ—օ՛ռ, եւայլն։*

Երկվանկ հատարան եւ յատուկ բառերու երկրորդ վանկի մէջ եղած ա–ը միայն կը փոխուի օ–ի։ Օրինակ, քաղաք–քաղօք, աման–ամօն, Սահակ–Սահօկ, *ազգատ–ազգօտ։*

Ցանօթ.— Այս օրէնքին բացառութիւն կը կազմեն ինչ ինչ յատուկ անուններ. օրինակ, Աբամ–Աբամ, Վարդան–Վարդան, եւայլն, որոնց երկրորդ վանկին մէջի ա գիրը, նոյնութեամբ կը պահուի առանց փոփոխութեան։

Եռավանկ հատարան եւ յատուկ բառերու վերջին վանկին ա գիրը միայն կը փոխուի օ–ի։ օրինակ, ուազան–ուազօն, գաւազան–գաւազօն, Մոսկուա–Մոսկօն։

Ի գիրը յատուկ կամ հատարան բառերու մէջ կը փոխուի յ–ի։ օրինակ, *արեւ–արի, քար–քոյ, մարդ–մոյր, գետպար–գետպոյ, Տրդատ–Տրդօտ, եւն.։*

Ի գիրը, առանց բացառութեան դէպքերուն իր իսկական հնչումով,

օրինակ, փուռ–փուռ, փառ–փառք, լեռ–լեռ, ծառ–ծառ, եւն.։

Եթէ անէ Հաճընցի բառի մը ը կամ ո գրով գրուելուն վրայ վարանի, թող նայի բառը Հաճընցիի պէս արտասանել եւ ահա հանելուկը լուծուած պիտի գտնէ։

Եթէ ը գրին յաջորդէ ս դիրը, ը եւ ս միանալով կը փոխուին շ–ի։ օրինակ, հարսանիք–հաշնիք, հարսնուկ–հաշուկ։

Օ դիրը կը փոխուի է–ի, օրինակ, օձ–էձ, ծօս–ծէս, օղ–էղ, օբ–էյ։

Այ կը փոխուի է–ի, օրինակ, այղի–էղի, այսօր–էսէյ։

Ո եւ օ դիրերը ի՛արտասանուելն իրենց իսկական հնչումով, այնպէս որ հոս ալ երբ բառի մը ո կամ օ գրով գրուելուն մասին վարանում մը ծագի մտքիդ մէջ գայն Հաճընցիի պէս արտասանէ եւ ահա վարանումդ փարատած պիտի գտնես։ Օրինակ, հող–հող, սոխ–սոխ, արտասանել Հաճընցիի պէս։

ԴՈՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱԼՈՎՈՒՄԸ

Գոյական բառերու հոլովումը կը լինի կանոնաւոր եւ քերականական օրէնքով՝ բառին վերջը այս կամ այն անանցիք յաւելումով։ օրինակ, Ծառ, ծառին, ծառը, ծառէն եւ ծառով, եւայլն։

Եթէ գոյականը ածական մ՚ալ ունենայ հետը, նորէն գոյականը կը հոլովուի, իսկ ածականը կը մնայ անփոփոխ, ինչպէս զուտ հայերէնի մէջ։ օրինակ, Եթէ ծառ բառին բարձր ածականը տանք, պիտի հոլովենք հետեւեալ կերպով. բարձր ծառը, բարձր ծառին, բարձր ծառը, բարձր ծառէն եւ բարձր ծառով, եւայլն։

ԲԱՑԵՐՈՒՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

Հաճընցի լեզուն ալ ունի դիմաւոր երկու բայեր, կանոնաւոր եւ անկանոն, հետեւաբար անոնց խոնարհումը կը լինի երկու տեսակ, այնպէս ինչպէս զբաղական հայերէն լեզուի մէջ։

Կանոնաւոր բայերը պահեր են նեղոյթի կը մասնիկը, ապառնիի պիտի մասնիկը փոխեր են պի–ի, կատարեալի ց դիրը, եւ քէականի եր՚ մասնիկը թէ–ի, պահելով հրամայական եղանակի մի՛–ն, միշտ անփոփոխ. օրինակ, էայի, կը քալեմ, պի քալեմ, քալեցի, քէ քալեմ, մի՛ քալեր, եւայլն։

Իսկ անկանոն բայերու խոնարհումը դժուար է, ինչպէս ուրիշ լեզուի մանկանն բայ, բայց կը խոնարհուի ճիշտ իրական լեզուի խոնարհումի պէս. օրինակ, ուտել բայը։ Նեղոյթ – կ՚ուտեմ, կ՚ուտես, կ՚ուտէ։

Կատարեալը – կերայ, կերար, կերաւ։
Ապառնի – պ՚ուտեմ, պ՚ուտես, պ՚ուտէ։
Հրամայական – մի՛ուտեր, մի՛ուտէք։
Թէականի – քէ ուտեմ, քէ ուտես, քէ ուտէ։

Նախադասութեանց դործածութեան մէջ Հաճընցին թեպետեւ է կարելի ևդածին չափ չշեղիլ քերականութեան պահանջած օրէնքներէն, օրինակ, նա երբէք ուղղական հոլով սեռի խնդիր չի տար սեւէ բայի, ինչպէս ուրիշ սեռացիները կ՚ընեն։

Օրինակ, Հաճընցին կ՚ըսէ.— ես այս անունը չատ կը սիրեմ, ը դիրը կը դնէ անուն գոյականին ծայրը վերածելով զայն հայկական հոլովի, որպէս զի սիրիլ բային հայկական հոլով սեռի խնդիր տայ։

Կան թաղաքներ, ուր կ՚ըսեն, ես այս անունին չատ կը սիրեմ, կամ ես այս անուն չատ կը սիրեմ, ինչ որ քերականօրէն սխալ է, որովհետեւ ուղղական կամ տգեական հոլով սեռի խնդիր կարելի չէ տալ սէրն բայի։

Երբեմն ուելի որոշ հայկական հոլով սեռի խնդիր տալու համար Հաճըն-

ցին գրաբարի մէջ գործածուած գ վերը կը գործածէ։ Օրինակ, ես գԱս կ'ուզեմ, գԱս – դուս է, ինչպէս գդս – դդայն, եւայլն։

Վերոյիշեալ օրէնքներէն ուրիշ մանրամասն օրէնքներ ալ կան, սակայն, յիշուածներն են գլխաւորը կէտերը Հանդոյ բարբառին, որոնց ԼԵՒ ուշէ ուշով հետեւիլը պիտի դնենք իակապէս մտքուր հայերէն մը։ Միակ դժուարութիւնը կը կայանայ հնչումի մէջ միայն։ Բաւար կան, գրեթ ճշդութօքէն արտասանելու համար Հանընդոյ ծնած լլսելու է, այլապէս ճշգրիտ արտասանութեան ջանքեր մաքուր կերպասի վրայ կարկատան դնելուն պիտի նմանին։

Որեւէ բառի գոյն կամ ձեւը ուրիշ չէլսելու համար Հանընդոյն կ'արտայայտուի՝ կաս կայմիլ – չաս կարմիր։ Մեկ սեւ – չափէն ուրիշ սեւ։ Իսկ էյ–կէն – չաս երկայն, եւայլն, ինչ որ աշխարհիկ լեզուի մէջ ընդունուած ու գործածուած ձեւ մ'է։

ՍԵՓԱԿԱՆ ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Տեղացի եւ գիւղացի տանիկներ միշտ յարաբերութեան մէջ լինելով Հանընդոյենքու։ Հետ, շատ հարցիկ կերպով իւրացուցած են Հանդոյ լեզուն եւ կը խօսին զայն Հանընդոյի մը պէս։ Հետեւաբար անոնց ներկայութեան իրարու հետ համարձակ չեն կրնար խօսիլ, մանաւանդ, երբ քաղաքական եւ յեղափոխական խնդիրներու շուրջ խօսակցութիւններ պիտի կատարուին եւ կամ այս կամ այն ինչ տանիկին հանդէպ աննպատակ արտայայտութիւն ընել կ'ուզեն, բայց հնարամիտ Հանընդոյն այս անպատեհութիւնն ալ չեզոքացուցած է, առաջնելով հանելուկի պէս դժուարլուծելի ասացուածքներ, օրինակ։—

Վիյիվնոց ուռնիճ – վերեւնոց ուռիճք – անբաղձալի հիւր ունիճք։

Ադուէսը բեյ – ադուէսը բեր – պանիր բեր։

Սեւ ջույ բեյ – սեւ ջուր բեր – սուրճ եփէ։

Երբեմն կը պատահի, որ Հանընդոյ մը իր Հայ բարեկամին այցելէ, ուր ներկայ ըլլան մէկ կամ ուրիչ տանիկներ։ Հիւրընկալ հայը կը զգուշացնի իր նորեկ բարեկամը հետեւեալ խօսքերով։—

Մօղը ծօկ է – մայր ծակ է· այլոնքն ներկայ եղող տանիկը հայերէն կը հասկնայ, որուն նորեկը կը պատասխանէ ոսպը Ֆայոտ է – ոսպը քաջատ է, այլոնքն անհոգ եղիր, հասկցայ միայր։

Երբ խօսակցութիւնը ելբոպական ոեւէ ազբութեան մասին է, Հանընդոյն փոխանակ նոյն ազբութեան ուղղակի անունը տալու զայն կ'արտայայտէ տալբեր անուններով, այսպէս։—

Ոսկուն մեծը – ոսկերն մեծը – Անգլիա։

Պըտիկ ոսկին – պզտիկ ոսկեր – Ֆրանսա։

Կիվնէ – կռիւ – Ծուխատան։

Մեծն Աբչ – մեծ արջ – Ռուսիա, եւայլն։

Բ.

Հանընդոյի գաւառաբարբառին քերականական օրէնքներուն եւ հոլովմանբուն շուրջ Տիար Դէրոյ Գուշեան կը գրէ։—

ԴԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. ՁԱՁՆԱՒՈՐՆԵՐ

Ա.— Օ· Մէսմանկ բառերու սկիզբէ, եւ բազմաւանկ (հայ եւ օտար) բառերու վերջին վանկին վերջացող ա–ը կը փոխուի օ–ի։ Օրինակ, ալ–օղ, ադա–օզա, ասող–օզը, ակ–օվ, ամա–օմա, ա՛ռ–օ՛ռ, առապա–առապօ, քառասյա – քառասյօ, ապա–ապօ, Առաքա–Առաքօ, սատանա–սատանօ։

Ա.— Ո՞ր կը փոխուի միասնակ բառերու մէջտեղը, եւ բազմանիշերու վերջին վանկին մէջ։ Օրինակ, հաց-հոց, քաց-քոց, քաց-քոց, մաս-մոս, սաթ-սոյ, աստառ-աստառ, Սահակ-Սահակ, քաղաք-քաղաք, աւազան-աւազան, նահատակ-նահատակ, հրէշտակ-հրէշտակ, եւն.։

Ա.— Ի՞նչ կը փոխուի հետեւեալներու մէջ, համե-ձեհե, ալիւր-էլիւր, անանձ-էնկէն, աչք-էչքը, կարճ-ինչն, ծայր-ծէյ, երկայն-իյկին, անել-էնելէ։ Ծառը բառերէ՛ ասքեաք-էսքոյ, եւն.։

Ա.— Ը՞ն, օրինակ, աստա-բառա, Մարգարիտ-Մարկըթիտ, պարտականպարտքական, հետաքրքրասէր-հետքրքրասէր, եւն.։

Ա.— Անհետացած։ Օր. մասամբ-մամբի, տապակել-տապկիլ, բաժանել-բեժնիլ, եւն.։

Ա.— Ե՞ր փոխուած. պահել-պեյհիլ, պահուած-պեյհմած, եւն.։

Բ.— Ի։ Օր. երեսբեյիկս, երկի-իյկի, երկինք-իյկինք, երաշ-իյշ, երկաթիյկաթի, երեւել-իրեվիլ, երկայն-իյկին, երկնային-իյկնային, քնքեւ-քնքեւիլ, ցեքեկ-ցիյցեկ, եւն.։

Բ.— Լ։ Օր. երկու-էյիու, երամ-իյաս, երեսուն-էրսուն, եւն.։

Բ.— Ա։ Օր. ձեռք-ձաս, եղբայր-պէյր, եւն.։

Բ.— Ու։ Օր. երդում-ուզդում։

Բ.— Եթէ։ Օր. երբ-եթէր, էլ-եթէլ, եւ-եթէս, եւն.։

Բ.— Ի՞։ Օր. դուն եա-ղուն իմ, քու-քիւղ, սու-սիւղ, եւն.։

Բ.— Անհետացած։ երեսուն-էրսուն, կեղեւել-կեղտիլ, եւն.։

Բ.— Միացած։ ժ։ Օր. երեք-ժիւք։

Բ.— Ի։ Օր. երեւնալ-իյլվնոյ։

Բ.— Ը՞։ Օր. ճեմբել-ճըմբիլ, թեղղել-թըղղիլ, եւն.։

Բ.— Նոյնուրեամբ կը հնչուի։

Ը.— Այս ձայնաւորը իր ալեքոհալով հնչումը չատ քիչ կը պահէ մեր բարբառին մէջ, սակայն, առհասարակ ը-ի եւ ա-ի խառնուրդին ձնած հնչումի մը ունի անդրեվզիի ար բառին հնչման պէս։ Գաւառաբարբառներու մէջ միայն Հաճընցին է, որ այս իւթայսասուի հնչումն ունի։ Օր. ըսի-քաղուէյդ։

Ը.— Ի.— Օր. հչտանալ-կիչտանալ։

Ը.— Սուղ ը կը անգամանալ բառին վերջաւորութեանը։ Օր. սանտառը, ծանր-ծորը, մանր-մորը, բարձր-բորձը, աստղ-օսդը, մեղր-մէկդը։

Ի.— Նոյնուրեամբ կը հնչուի գրեթէ միշտ։ Բացառաբար կը հնչուի իրեւ ը· օր. ինձ-ընձի։

Ո.— Ի։ Օր. հոգի-հէգի, ջորի-ջիյի, արօրել-էյիլել, գործել-գիյծիլ, փոքել-փիյիլ, եւն.։

Ո.— Ուն։ Օր. գող-գուվդ, գող-գուվդ, սոխ-սուխ, հող-փուվդ, քա՛ղքուվդ, սթառը-սթասուվդ, խաչը-խաւչուվդ, կոզ-կուվդ, շնորհ-շէնսուվդ, սաքմ(ա)ուկաք փող (ք)-փուվքաք, հոս-փուվս, կոտր-կըռասուվդ։

Ո.— Ու։ Օր. խաչտր-խաւչուվդ, սակաւ-ուսակուվդ։

Ո.— Ե (չ-ի ձայնով)։ Օր. հավ-հեվ, քով-քեվ, ծավ-ծեվ, կով-կեվ, գործական հոլովը այս ձեւով կը կատարուի։ Օր. չալախով-չալիեվ, բարով-բաւեվ, փարայով-փայեվ, ծառով-ծառեվ, խաով-խբռեվ, եւն.։

Ո.— Ի՞։ Օր. գրող-գրչիկդ, կրող-կրչիկդ, բանող-բըռնիկդ, եւն.։

Ո.— Օ։ Օր. սակի-սակի, ոգորմանիքին-օգորմանդին։

Ո.— Ը։ Օր. օձ-էձ, օր-էդ, օր-էդ, օգտել-էքիկել, թօքվել-քէքվիլ, եւայլն։

Ա.— Ը։ Օր. ագի-էգի, ծայր-ծէյ, այրել-էյրել։

Ա.— Ե։ Օր. խայքել-խէքիլել, հայքել-հէքանիլ, հայել-հէյիլ, քաղել-

քեւիէլ, եւն.։

Ակ.— ա։ Օր. *այծ–ան, այծ–աժ, մայր–մայ, գայլ–գայլ, փայտ–փատ, այլ–այլ, ձայն–ձան, եւն.։*

Ակ.— օ։ Օր. *ոտայ–ոտոյ, քահանայ–քահանօ, սատանայ–սատանօ։*

Ին.— ի։ Օր. *ձիւն–ձին, ձիւթ–ձիթ, ազբատութիւն–ազբատութին, բարութիւն–բարութին, արիւն–ւրին, ալիւր–ալիւր, հարիւր–հերիւր, եւն.։*

Ոյ.— ի։ Օր. *լոյս–լիս, ընկոյզ–ընկիզ, գրոյց–գրոյց։*

Ոյ.— ու։ Օր. *քոյր–քուր։*

Ու.— ը։ Օր. *ուղղութ–ըղուէղդ։*

Ու.— ե։ Օր. *ութ–եուց, արուն–ուեւում։*

Ու.— վ։ Օր. *Աստուած–Աստված, կատուիկ–կըտվիկ։*

Բ. ԲԱՂԱԶԱՁՆՆԵՐ

ՀԱՅՆՈՑ ԲԱՐԲԱՌԻՆ ՄԵՋ

Բազմաձայնները իրենց բնական հնչումովը կը մնան առհասարակ, բայց հետեւեալ պարագաներէն.

Հ.— *կը փոխուի երբեմն փ–ի։ Օր. հոգ–փուկ, հոգ–փուկ։*

Հ.— *բ–էն վերջ եղած է ի։ Օր. օրհնել–օրհնիկ։*

Հ.— *կ'անհետի երբեմն։ Օր. ախարհ–ախոյ, պահ–պոք, չորհք–չը–նուէյք, ապա–հասը։*

Ղ.— *խ–ի ձայն կուտայ յաճախ։ Օր. եղոյգ–ախպայ, եղջիւր–ախջիյ, ազբատ–ախկատ։*

Ղ.— *կ'անհետի։ Օր. Ազջիկ–աչիկն, թեղդել–թըխթիէլ։*

Ց.— *կ'անհետի երբեմն։ Օր. յիսուն–խոան, յարդ–էյդ, յատակ–խատակ։*

Տ եւ Ր միացած ն կը հնչեն։ Օր. կարճ կրտճ, բնարել–ընդրիէլ, սանտրել–սառիէլ։

Տ.— *կ'անհետի երբեմն։ Աստղ–օսգ, Աստուած Ասված։*

Թրակաս Հայերէնի բ դիրը Համեմ լեզուին մէջ հազուագիւտօրէն կը պահէ իր ինքնութիւնը։

Ր.— *յ։ Ընդհանրապէս ր կը փոխուի յ–ի։ Օր. աւր–աւյ, աւր–աւյ, մայր–մայ, բեր–բիէյ, գերել–գիէլել, եւն.։*

Ր.— *կը տեղափոխուի փչրել, փչրանք–ի մէջ եւ կ'ըլլայ փըրչիել, փըրչանք։*

Ս.— *կ'ըլլայ շ, հարսանիք–հաշնիք, հարսնուկ–հաշուկ։*

Րէ կ'ըլլայ խ։ Օր. օրհնել–օխնիել։

ԲԱՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գխտ.— *Ապառնիին պնտի–ն Համեմ բարբառին մէջ միշտ կը կրճատուի պի–ի բաղաձայնով սկսող բայերու սկիզբը։ Օր. պիտի բերեմ – պի բիյեմ, պիտի սբերեմ – պի սբիյեմ, եւն.։ Իսկ պնտի–ն կ'ըլլայ պ' ձայնաւորով սկսող բայերու սկիզբը։ Օր. պիտի ուտեմ – պ'ուտիյեմ, պիտի ուրախանամ – պ'ուրախանամ, պիտի առնեմ – պ'առնում, եւն.։*

Կը.— *Սահմ. եղանակի, ներկայ ժամանակի բազմաձայնով սկսող բայերուն սկիզբը կը մտնի կը նշանակութեամբ կը միայն, սակայն երբ բայը ձայնաւորով կսկսի, կ'–էն առաջ կը մտնի մը ևս կ'աւելցնայ։ Օր. կ'ընեմ – կը կ'էնիէմ, կ'ըսեմ – կը կ'ըսիէմ, կ'արձակեմ – կը կ'ածիէմ, կ'առնեմ – կը կ'առնում, եւն.։ Բացառութիւն կը կազմեն, կ'երթամ – կ'աչում, կ'ուտեմ – կ'ավաթիէմ, կ'ուզեմ – կ'ավզիէմ։*

ԱԲԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

վի — առջևի–առջևից, առաջուան։
վուէյ — հալիսուէյ–ալեւոր, ծուցվուէյ–ծոցուր։
ուէտ — եզուէտ–լուդան, ժագուէտ–ժագան։
կոն — յուկոն–յուկան, պատրկոն–պարտական։
իէնիմ — Մալլինէթ–Մալլինեթ, կէնէդու–չինեթ։
վոն — իչիրվոն–իրիկուան, չիչվոն–գիշերուան։
ոկ — մինձոկ–մեծկակ։
իէկ — լէնկիէկ–յաքինէկ, հինկիէկ–հինկէկ։
իէղ — խասիէղ–խասղ, լըսիէղ–լսող։
ոնիմ — մէկոնք–մարմնեք, հաշուկոնք–հաշտնուկնեք։
տուսմ — հաճիքրաւք–հաւքատուկ, կայիքուսք–կարիսուք։
վոնմ — խասվոնք–խասուածք, քելվոնք–քալուածք։
վուց — հիլվուց–հերուանց, (առջուց), խոխվուց–հաւուէն։

ԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ձրմ–ձրմ — չիքնէն խասղ, խրմ–խրմ — կամացուկ, կըմ–կըմ — դանդաղաբար, մաղ–մաղ — կըսակ, փիչկի–փիչկի — կաղ կաղ, փչչչուբ — քաշշուբ, քրտքրտուիլ — քաւել, գռնկռ–գռնկռա — գռգռալ, քա–քըս — դանդաղաբերն, տքալ, քրք–քրք — ժամացոյցի ձայն, քրփռա–քրփռու — սաքի ձայն, լսխրս–լսխրուս — գինովի երեսալը, լալ–լուվ — լսխղղ, խրչչռս–խրչչռս — ձայն տեղուէ, կլու–կլու – կսկծալ՝ հաւաս, ճրդ–ճրդ — չռնճակի ձայն, չաս–չուս, չսխրբ–չուխուրբ — գաթնելու կամ գոթծելու ձայն, համպրլ–ճաւմպալ — չուրի մէջ խաղալու ձայն, ասանկռ–աստնկուս — անիմաստ խօսք, տրս–տրս — չտասխաս, ձրդ–ձրդ — (ձկղղի) տպալ, փաճ–փուճ — գաթնել, փաճբրբ–փաճբուրբ — ի՛նալ, քրքրբ–քրքրբ — ուտել, քրս–քրս — դանդաղ, չաթ–չաթ — չուրբ թաթիլու ձայն, պըշ–պըշ, ճրդ–ճրդ, վըզռ–վըզռ, ճրս–ճրս — ճռչալ, չաճռռ–չուճռուս, չաճ–փաճ, չքճ–չքճ, ասանկ–աուտնկ — գանգաղի ձայն, փրչ–փրչ, փաչ–փուչ — սուչիլ, փչշռս–փչշռս — քնանալ, փաչռս–փուչռուս, փրռպլ–փռռպլ — գռռնալ, փաստռ–փուստուս —ծխել, չաս–չուս — ապտուկ, ծուղ–ճուղ — մեծ մեծ չարդել, տրս–տրս — առատալ, քրխ–քրխ — գաթնել, կէչ–կէչ — խածնել, համ–համ, համ–համ — ուտել, հաճ–հաճ — չռնճել, ճրքալ, հռռալ — ճրքալ, հաճ–հաճ — հաչել, ճրռ–ճրռ — լոյս, ճրդ–ճրդ — ապրել, մամմա — ուտելիք, չքճ–չքճ — կոտրել, չուչուկ — ճչ, կըճ–կըճ — ի՛նալ, ապռ–ապռ — ճուռաղ, պո՛ռ–պո՛ռ — հաւացան, ճո՛ւռ–ճո՛ւռ — հաւ կանչել, քճ՛չ–քճ՛չ — հաւ վռնաել, ձգ՛ղ–ձգ՛ղ — ձագերը կանչել, քճ՛չօ–քճ՛չօ — ձագ վռնաել, չօ՛–չօ՛ — ճչ քչել, չո՛ւչ–ո՛ւչ — ճչ կռնաճցնել, տի՛ահ–տի՛ահ — ձի եւ ջորի քչել, օ՛չ–օ՛չ — չուն կանչել, օ՛չաօ՛չա — չուն վռնաել, քուչո՛ւ–քուչո՛ւ — չուն կանչել, փի՛ս–փի՛ս — կաուս կանչել, փի՛սա — կաուս վռնաել, հոգ–ոոց, ըռգսի–մըռգսի, պլոսիկ–մըռսիկ, սուտ–փուտ, էլկի–ճիւճիկ — տղաք, իսխ–իչկէն — երկար, ճուէբ–ճուէչ — ճոթ–ճոթ, բաս–բայսկ — բաս բաքսիկ, ըսխ–ըղուէչդ — չաս չիտակ, ճսխ–ճչկէչէ — չաս յայտնի, կախ–կախաչ, ղեսռ–ղեղին, խխ–խպիտակ, սիչկ–սիչկ, կաս–կայմիչ, լես–լեղի, ափ–ափի, դռռս–ղըլայնի, ապի–լեղի, էչկն–ապռճնք (սրբեն–սրցուելք), իվիչէ–պակաս, մէնձծ–պըռսիկ, վիչէ–վայ, իչկէն–կուբռկի, նիչկս–դուչս, խոչվէ–աւոչիկվ, ապռռս–ճուռպուռս, մուս–մուճառս, պլոսիկ–մըռսիկ, մոբռսխուչէչ։

ՑՈՓՆԱԿԻ

Համնոյ լեզուին մէջ յոգնակի կազմելու համար վեցէ աւելի կերպեր կան։

Օր. (1) ձի–(ներ)ով, դպրոց (դպրոցներ), ըզգակնի(ապրանքներ), ձիւան–նի(ձիներ), եւն.։

(2) սառաձի–ով, հիգիստաններ (հազիներ), հիգիստաններ (այգիներ)։

(3) իէյ–(եր)–ով, գուդիէյ (գոդեր), խուտիէյ(խոտեր), կուքիէյ (կոքեր), եւն.։

(4) ճիէյ–(ներ)–ով, լեռնիէյ, ծաոնիէյ, գըռնիէյ, եւն.։

(5) տէֆ–ով, ապրիյտէֆ (եգրայրներ), աչկընտէֆ (ազջիկներ), կըռնաէֆ (կճներ), եւն.։

(6) իւ–ով, ապվըռնիք (ազատներ), տըռնիք (տուներ), էգգիք (այգիներ), ամմըռնիք (ամմաներ), մայդիք (մարգիկ), օսկիք (ոսկիներ), եւն.։

(7) վըռնի–ով, ձեռվըռնի (ձեռքիր) քիքիվըռնի (քիքիներ), մեյվըռնի (մայրեր), մեռավըռնի (մօտերը), մաոավըռնի (մաոտեր), եւն.։

(8)վուէնֆ–ով, տեղվուէնը, ձեռվուէնը, եւն.։

Ց Օ Գ

Համնոյ բարբառին մէջ զրծածուղ անորոշ յօղը՝ մը՝ կը զրծածուի ճիշտ այնպէս, ինչպես է պրսկան լեզուի մէջ, առանց ազատագործի, բացի ը–ին՝ ա–ի եւ ը–ի խառնուրդէն ծագող հնչումէն։

Որուչիչ յօղերն ալ անփոփոխ կը զրծածուին։

Հոդվուած՝ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆ կամ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԱՌԱԿԱՆԻ

եզակի

Ուղղ.— *աս–խօ, աս–խօ, ան–ինօ,*
Սեռ.— *էսուէյ–խուէյ, էսուէյ–խուէյ, էնուէյ–ինուէյ,*
Տր.— *էսուէյ–խուէյ, էսուէյ–խուէյ, էնուէյ–ինուէյ,*
Հայց.— *զԱս–զԷօ, զԱն–զՆօ,*
Բաց.— *էսուէյնէ–խուէյնէ, էսուէյնէ–խուէյնէ, էնուէյնէ–ինուէյնէ,*
Գործ.— *էսէվէէ–խէվէէ, էսէվէէ–խէվէէ, էնէվէէ–ինէվէէ,*

ցոգնակի

Ուղղ.— *էսուէնք–խուէնք, էսուէնք–խուէնք, էնուէնք–ինուէնք,*
Սեռ.— *էսուէնց–խուէնց, էսուէնց–խուէնց, էնուէնց–ինուէնց,*
Տր.— *էսուէնց–խուէնց, էսուէնց–խուէնց, էնուէնց–ինուէնց,*
Հայց.— *զէսուէնք, զէսուէնք, զէնուէնք,*
Բաց.— *էսուէնցնէ–խուէնցնէ, էսուէնցնէ–խուէնցնէ, էնուէնցնէ–ինուէնցնէ,*
Գործ.— *էսուէնցմէվ–խուէնցմէվ, էսուէնցմէվ–խուէնցմէվ, էնուէնցմէվ–ինուէնցմէվ,*

ԱՆԶՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Հոլովում

		Եզակի	
Ուղղ·	Ես	դուն	ան
Սեռ·	իմ, իմիս	քու	Անոյ
	ընձիկիս	քուկինիդ	Անոյնիսը
Տրակ·	ընձի	քեզ	Անոյ
Հայց·	զիս	զՔիզ	զԱն
Բաց·	իմնէ	քենէ	ԱնՈւնոյմէ
Գործ·	իմնով	քենով	ԱնՈւվէ
		Յոգնակի	
Ուղղ·	միքնէ	դուք	Անոնք
Սեռ·	մեր	ձեր	Անոնց
	մերինը	ձերինը	Անոնցինը
Տրակ·	մեզ	ձեզ	Անոնց
Հայց·	զմեզ	զՁեզ	զԱնոնք
Բաց·	մենէ	ձենէ	Անոնցմէ
Գործ·	մենով	ձենով	ԱնոնցմովՈւ

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Հոլովում

Եզակի			Յոգնակի	
Ուղղ·	վո՞ւվ – ո՞վ	վուլի՞ն	վուլիէ՞նք	եկ՝ ի՞նչըր
Սեռ·	վուլո՞ւմ-որո՞ւն	վուլո՞ւր – ո՞րը	վուլիէ՞նց	ինչի՞ն
Տր·	վուլո՞ւմ –որո՞ւ	վուլի՞ն	վուլիէ՞նց	ինչի՞ն
Հայց·	գՈւլո՞վ	գՈւլո՞ւր	գՈւլիէ՞նք	զի՞նչըր
Բաց·	վուլէ՞ն	վուլէ՞ն	վուլիէ՞նցնէ	ինչէ՞ն
Գործ·	վուլէ՞վ	վուլէվը	վուլիէնցմէ՞վ	ինչիվէ՞ս

ԻՄԻՆՍ

Եզակի Ա·	դէմք – իմինս	Յոգ·նակի	մերինը
Բ·	դէմք — քուկինիդ		ձերինը
Գ·	դէմք — Անոյնինը, իմինը,		Անոնցինը

Ա· ԼԾՈՐԴՈՒՅԹԻՒՆ — իլ — հագնիլ

Սահմ· եղ· ներկայ·— կը հագնիմ, կը հագնիս, կը հագնի, կը հագնինք, կը հագնիք, կը հագնին։

Անց· Անկ·— կը հագնի–կը հագնէի, կը հագնէի–կը հագնէիր, կը հագնէր, կը հագնինք–էինք, կը հագնիք–էիք, կը հագնին–էին։

Անց· Կատ·— Հագո–հագայ, հագոյ, հագամ, հագանք–հագանք, հագէք, հագան։

Ապառնի·— Պի հագնիմ–պիտի հագնիմ, պի հագնիս, պի հագնի, պի հագնինք–պիտի հագնինք, պի հագնիք, պի հագնին։

Ներկայ Ապ·— Ի՛ւղիմ էյ հագնի, Ի՛ւղիս էյ հագնիս, Ի՛ւղէ էյ հագնի, Ի՛ւղինք էյ հագնինք, Ի՛ւղիք էյ հագնիք, Ի՛ւղին էյ հագնին։

Հրամայական·— Հագի՛յ, մի՛ հագնի, հագի՛ք, մի՛ հագնիք։

Ստորադասական եղանակ, ներկայ·— Հագնիմ, հագնիս, հագնի, հագնինք, հագնիք, հագնին։

Ստորադասական Անկատար·— Հագնի (իմի), հագնէյ, հագնէյ, հագ-

Նոնք (խոխ), հաղնիք, հաղնին։

Աներեւոյթ։— Հաղնիլ։

Անցեալ Ընդունելութիւն։— Հաղնած։

Ապառնի Ընդ.— Հաղնիլու։

Բ. ԼՄՈՐԴՈՒՒԹԻՒՆ — ոլ — գայդոլ–կարդալ

Սահմ. եղանակ Ներկայ.— Կը գայդամ–կը կարդամ, կը գայդաս, կը գայդօ, կը գայդանք–կը կարդանք, կը գայդէք, կը գայդան։

Անցեալ Անկատար·— Կը գայդի–կը կարդայի, կը գայդիր, կը գայդէր, կը գայդանք–կը կարդայինք, կը գայդիք, կը գայդին։

Անց. Կատ.·— Գայդացի, գայդացիր, գայդաց, գայդացինք–գայդացոնք, գայդացիք, գայդացին։

Ապառնի·— Պի գայդամ–պիտի կարդամ, պի գայդաս, պի գայդօ, պի գայդանք–պիտի կարդանք, պի գայդէք, պի գայդան։

Ապառնի Ներկայ.— Կ'ուզիէմ էյ գայդամ, կ'ուզիէս էյ գայդաս, կ'ուզէ էյ գայդօ, կ'ուզինէնք էյ գայդանք, կ'ուզէք էյ գայդէք, կ'ուզինէն էյ գայդան։

Հրամայական·— Գայդօ՛, մի՛ գայդօ, գայդացէ՛ք, մի՛ գայդէք։

Ստորադասական եղանակ Ներկայ.— Գայդամ, գայդաս, գայդօ, գայդանք, գայդէք, գայդան։

Ստորադասական Անկատար·— Գայդի–կարդայի գայդիր, գայդէր, գայդանք (խոխ)–կարդայինք, գայդիք, գայդին։

Աներեւոյթ·— Գայդալ։

Անցեալ Ընդունելութիւն·— Գայդացած։

Ապառնի Ընդունելութիւն·— Գայդիլու։

Գողնալ–գողնալ

Սահմ. Եղ. Ներկայ.— Կը գողնամ, կը գողնաս, կը գողնօ, կը գողնանք, կը գողնէք կը գողնան։

Անց. Անկ.— Կը գողնի, կը գողնիր, կը գողնէր, կը գողնանք, կը գողնիք, կը գողնին։

Անց. Կատ.— Գողցօ, գողցոյ, գողցով, գողցոմիճ, գողցէք, գողցոն։

Ապառնի·— Պի գողնամ, պի գողնաս, պի գողնօ, պի գողնանք, պի գողնէք, պի գողնան։

Ապ. Ներկայ.— Կ'ուզիէմ էյ գողնամ, կ'ուզիէս էյ գողնաս, կ'ուզէ էյ գողնօ, կ'ուզինէնք էյ գողնանք, կ'ուզէք էյ գողնէք, կ'ուզինէն էյ գողնան։

Հրամայական·— Գողցո՛յ, մի՛ գողնօ, գողցէ՛ք, մի՛ գողնէք։

Ստոր. Ներկայ.— Գողնամ, գողնաս, գողնօ, գողնանք, գողնէք, գողնան։

Ստոր. Անկատար·— Գողնի–գողնայի, գողնիր, գողնէր, գողնանք (խոխ), գողնիք, գողնին։

Աներեւոյթ·— Գողնալ,

Անց. Ընդ.— Գողցած։

Ապառնի Ընդ.— Գողնիլու։

Գ. ԼՄՈՐԴՈՒՒԹԻՒՆ — իէլ — Սիյիէլ–սիրել

Սահմ. Եղ. Ներկայ.— Կը սիյիէմ, կը սիյիէս, կը սիյէ, կը սիյիէնք, կը սիյիէք, կը սիյիէն։

Անց. Անկ.— Կը սիյի–կը սիրէի, կը սիյիր, կը սիյէր, կը սիյինք–կը սիրէինք, կը սիյիք, կը սիյին։

Անցեալ Կատարեալ·— Սիյեցէ, սիյեցիյ, սիյեցէց, սիյեցոնք, սիյեցիք, սիյեցին։

Ապառնի՝— Ջև սէյնէմ, պէ սէյնէս, պէ սէյ, պէ սէյնէնք, պէ սէյնէք, պէ սէյնէն։

Ապ. Ներկայ՝— Կ՚ուզիմ էյ սէյնէմ, կ՚ուզիս ու սէյնէս, կ՚ուզէ էյ սէյ, կ՚ուզինք էյ սէյնէնք, կ՚ուզիք էյ սէյնէք, կ՚ուզին էյ սէյնէն։

Հրամայական՝— Սէյ՛, մը՛ սէյ, սէյեցո՛ր, մը՛ սէյէք։

Ստոր. Ներկայ՝— Սէյնէմ, սէյնէս, սէյէ, սէյնէնք, սէյնէք, սէյնէն։

Ստոր. Անկատար՝— Սէյ–սէրէի, սէյէյ, սէյէյ, սէյոնք(խոն), սէյնէք սէյնէն։

Անեղուդ՝— Սէյնէլ։

Անցեալ Ընդ՝— Սէյած։

Ապառնի Ընդ՝— Սէյելու։

Նֲնիէլ–Ընել

Սահ. Եզանակ. Ներկայ՝— Կը կենիմ–կ՚ընեմ, կը կենիս, կը կենէ, կը կընինք–կ՚ընենք, կը կենիք, կը կենին։

Անցեալ Անկատար՝— Կը կենի–կ՚ընէի, կը կենիյ, կը կենէյ, կը կենանք–կ՚ընէինք, կը կենիք, կը կենին։

Անց. Կատարեալ՝— Նյի–ըրի, նյիյ, նյաց, նյանք–ըրինք, նյիք, նյին։

Ապառնի՝— Պ՚ենիմ– պիտի ընեմ, պ՚ենիս, պ՚ենէ, պ՚ենինք–պիտի ընենք, պ՚ենիք, պ՚ենին։

Ապ. Ներկայ՝— Կ՚ուզիմ էյ էնիմ, կ՚ուզիս էյ էնիս, կ՚ուզէ էյ էնէ, կ՚ուզինք էյ էնինք, կ՚ուզիք էյ էնիք, կ՚ուզին էյ էնին։

Հրամայական՝— Էյա՛, մ՚էնէ, էյէ՛ր, մ՚էնէք։

Ստոր. Ներկայ՝— Էնիմ, էնիս, էնէ, էնինք, էնիք, էնին։

Ստոր. Անկատար՝— Էնի–ըէի, էնիյ, էնէյ, էնանք–ընէինք, էնիք, էնին։

Անեղուդ՝— Էնիլ։

Անցեալ Ընդունելություն՝— Նած։

Ապառնի Ընդունելություն՝— Էնելու։

Դ. ԼՅՈՐԴՈՒԹԻՒՆ — ՈՒ — Առնուլ

Սահ. Եղ. Ներկայ՝— Կը կառնում–կ՚առնեմ, կը կառնուս, կը կառնու, կը կառնունք, կը կառնիք, կը կառնուն։

Անց. Անկ՝— Կը կառնի–կ՚առնէի, կը կառնիյ կը կառնէյ, կը կառնանք, կը կառնիք, կը կառնին։

Անց. Կատարեալ՝— Առի, առիյ, առավ, առանք, առիք, առին։

Ապառնի՝— Պ՚առնում, պ՚առնուս, պ՚առնու, պ՚առնունք, պ՚առնէք, պ՚առնուն։

Ապ. Ներկայ՝— Կ՚ուզիմ էյ առնում, կ՚ուզիս էյ առնուս, կ՚ուզէ էյ առնու, կ՚ուզինք էյ առնունք, կ՚ուզիք էյ առնէք, կ՚ուզին էյ առնուն։

Հրամայական՝— Օ՛ռ, մ՚առնու, առէ՛ր, մ՚առնէք։

Ստոր. Ներկայ՝— Առնում, առնուս, առնու, առնունք, առնէք, առնուն։

Ստոր. Անկատար՝— Առնի–առնէի, առնիյ, առնէյ, առնանք, առնիք, առնին։

Անեղուդ՝— Առնուլ։

Անցեալ Ընդունելություն՝— Առած։

Ապառնի Ընդ՝— Առնելու։

կալցընիէլ–վերցնել

Սահմ. եզ. Ներկայ՝— Կը կալցընիմ–կը վերցնեմ, կը կալցընիս, կը կալցընէ, կը կալցընինք–կը վերցնենք, կը կալցընիք, կը կալցընին։

Անց. Անկ.— կը կայցընի–կը վերցնէի, կը կայցընէ, կը կայցընէի, կը կայցընէ–կը վերցնէինք, կը կայցընիք, կը կայցընին:

Անց. կատարեալ.— կայ(ց)ուցի, կայ(ց)ուցիր, կայ(ց)ուց, կայ(ց)ուցինք, կայ(ց)ուցիք, կայ(ց)ուցին:

Ապառնի.— Պի կայցընիմ, պի կայցընիէս, պի կայցընէ, պի կայցընինք, պի կայցընիք, պի կայցընին:

Ապ. ներկայ.— կ'ուզիմ էյ կայցընիմ, կ'ուզիս էյ կայցընիս, կ'ուզէ էյ կայցընէ, կ'ուզինք էյ կայցընինք, կ'ուզիք էյ կայցընիք, կ'ուզին էյ կայցընին:

Հրամ.— կայ(ց)ո՛ւյ, մի՛ կայցընէ, կայ(ց)ուցէ՛ք, մի՛ կայցընէք:

Ստոր. ներկայ.— կայցընիմ, կայցընիս, կայցընէ, կայցընինք, կայցընիք, կայցընին:

Ստոր. Անկատար.— կայցընի–վերցնէի, կայցընիր, կայցընէյ, կայցընինք (խր), կայցընիք, կայցընին:

Անեղուդր.— կայցընիէլ:

Անցեալ Ընդունելութիւն.— կայ(ց)ուցած:

Ապառնի Ընդունելութիւն.— կայցընիլու:

Տալ–Տալ

Սահմ. եղ. Ներկայ.— կուտամ, կուտաս կուտա, կուտանք, կուտաք կուտան:

Անց. Անկատար.— կուտի, կուտիր, կուտէյ, կուտանք, կուտիք, կուտին:

Անց. կատ.— Տըվի, տըվիր, տըվավ, տըվանք, տըվիք, տըվին:

Ապառնի.— Պի տամ, պիտաս, պիտա, պիտանք, պիտիք, պիտան:

Ապառնի Ներկայ.— կ'ուզիմ էյ տամ, կ'ուզիս էյ տաս, կ'ուզէ էյ տա, կ'ուզինք էյ տանք, կ'ուզիք էյ տէք, կ'ուզէն էյ տան:

Հրամայական.— Տո՛ւյ, մի՛ տա, տըվէ՛ք, մի՛ տէք:

Ստորադասական Ներկայ.— Տամ, տաս, տա, տանք, տէք, տան:

Ստոր. Անկատար.— Տի–տայի, տիյ, տէյ, տանք (տայինք), տիք, տին:

Անեղուդր.— Տոլ:

Անցեալ Ընդունելութիւն.— Տըված:

Ապառնի Ընդ.— Տալու:

Իէմ (Եմ) Գոյական կամ Էակական Բայի Խոնարհումը

Սահմ. եղանակ Ներկայ.—

(Եէս) իէմ – եմ	(Միւնք) իէնք – ենք
(Դուն) իէս – ես	(Դուք) էք – էք
(Ան) է – է	(Իւնւէնք) իէն – են

Անցեալ Անկատար.—

(Եէս) ի – էի	(Միւնք) ինք – էինք
(Դուն) իյ – էիր	(Էյ(Դուք) իք – էիք
(Ան) էյ – էր	(Իւնւէնք) ին – էին

Անցեալ Կատարեալ.—

էղա – եղայ	էղանք – եղանք
էղայ – եղար	էղէք – եղաք
էղավ – եղաւ	էղան – եղան

Ապառնի.—

Պիննամ – Պիտի ըլլամ	Պիննանք – Պիտի ըլլանք
Պիննաս – Պիտի ըլլաս	Պիննէք – Պիտի ըլլաք
Պիննա – Պիտի ըլլայ	Պիննան – Պիտի ըլլան

Ներկայ Ապառնի.—

Կ'ուզեմ էյ նամ – Կ'ուզեմ որ ըլլամ,
Կ'ուզէս էյ նաս – Կ'ուզէս որ ըլլաս,
Կ'ուզինք էյ նանք – Կ'ուզենք որ ըլլանք
Կ'ուզէք էյ նէք – Կ'ուզէք որ ըլլաք,
Կ'ուզին էյ նան – Կ'ուզեն որ ըլլան,

Հրամայական եղանակ.—

Էգի՛յ – Եգի՛ր, Մի՛նաս – Մի՛ ըլլար
Էգէ՛ք – Եգէ՛ք, Մի՛նայէք – Մի՛ ըլլաք

Ստորադասական եղանակ, Ներկայ.—

Նամ – ըլլամ	*Նանք – ըլլանք*
Նաս – ըլլաս	*Նէք – ըլլաք*
Նա – ըլլայ	*Նան – ըլլան*

Ստորադասական Անկատար.—

Նի – ըլլայի	*Նանք խի – ըլլայինք*
Նիյ – ըլլայիր	*Նիք խի – ըլլայիք*
Նէյ – ըլլար	*Նին խի – ըլլային*

Անեղեւոյթ.— *Նալ – ըլլալ։*
Անցեալ Ընդունելութիւն.— *Եդած – եղած։*
Ապառնի Ընդունելութիւն.— *Նալու – ըլլալու։*

ԲԱՑԵՐ

Եղ վերջամասնիկը իէղ է, օրինակ, ընել–էնիէղ, խելլ–խըլլիէղ, գրէլ–գըրիէղ, զարնել–զընիէլ։

Ալ վերջամասնիկը կ'ըլլայ ոլ, օրինակ, կարգալ–գայդոլ, ըլլալ–նոլ, հաւատալ–(հ)ավատոլ, խաղալ–խայդոլ, ուրախանալ–ուրայնոլ։

Ուղ վերջամասնիկը կը մնայ նոյնը, օրինակ, առնուլ–առնուլ։

Ել վերջամասնիկը երբեմն կ'ըլլայ ուլ, օրինակ, կըլլել–կընուլ, առնել–առնուլ։

Ձեզոփ Թրք. Բայերու հետ նոլ–ըլլալ	Ներգործական Թրք. Բայերու հետ էնիէլ–ընել
փոքլամիչ նոլ – փայլիլ	*փոքլամիմիչ էնիէլ – փայլեցնել*
դաժապլամիչ նոլ – բարկանալ	*կէօնէնթիմիչ էնիէլ –*
ապըլմիչ նոլ – բարկանալ	*կիւլէշթիմիչ էնիէլ –*
կիւլէշմիչ նոլ – ըմբշամարտիլ	*դամաշըրմիչ էնիէլ –*
կէօնէնմիչ նոլ – վայելել	*նօթլամիչ էնիէլ –*
դամաշմիչ նոլ – խաղտալ	*չապպլամիչ էնիէլ –*
ղըբդամիչ նոլ – ճեմիկիլ	*խաճապլամիչ էնիէլ –*
ինամիչ նոլ – հաւատալ	*ապայթմիչ էնիէլ –*
ապայամիչ նոլ – դիմանալ	*ղըղըշաբդմիչ էնիէլ –*
մուխէթ նոլ – ուէր ըլլալ	*իւբթելթմիչ էնիէլ –*
գուէվթլամիչ նոլ – զօրանալ	*ապաբդմիչ էնիէլ –*
չալշմիչ նոլ – զարմանալ	
ղըղըշմիչ նոլ – բարկանալ	
իւբթմիչ նոլ – խրտչիլ	
ադմիչ նոլ – կատզիլ	

Հնհէ–ըցնել Բայը

ինօտ Հնհէ – յամառել
քայտն Հնհէ – կողոպտել
խայտղ Հնհէ – ատելի
քէաճխպ Հնհէ – գործանալ
հայտիճ Հնհէ – օղնել
գայտյ Հնհէ – վիրաւել
դաղուէ Հնհէ – ընդունիլ
մաղաչօ Հնհէ – ծաղրել

4.— ՀԱՃՆՈՑ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Սոյն Բառարանը՝ մեր իմպրանքին վրայ, մեզի համար հաւաքած եւ պատրաստած է բնիկ Համընցի Պր· Գէորգ Պ· Գուշեան: Թէեւ սոյն բառացանկը «կատարեալ» չէ, ինչպէս Պր· Գուշեան ինքն իսկ կը գրէ, բայց տիրող պայմաններուն մէջ մեծապէս գնահատելի աշխատութիւն մըն է:

ԳԷՈՐԳ ՊԱՐՈՑԸՐ ԳՈՒՇԵԱՆ.— Որդին՝ կարապետ եւ Սառա կէնկռլեանի: Ծնած՝ Համըն, 1895, Սեպտեմբեր 25–ին: 1902–ին հօրմէն որբանալով՝ ընդունուած է Համընոյ Ամերիկեան Մհեռնայիներու Որբանոցը: Իր ուսումը բաւարած է Համընոյ Ազգային Վարժարանին եւ Խերեկ – Ֆէնէրլի Ամերիկեան Վարժարանին մէջ: Գանկայի ճէնհանեան Գօլէճին մէջ ալ երկու տարի ուսանելէ վերջ՝ տեղական կ'ըլլայ եւ կը ճարտկէ բանագործի բերը գանուելիքներ Սուրիոյ անապատներուն մէջ: Մի քանի տարի ուսուցչութեամբ կը պարապի Քէ' Հալէպ, եւ Քէ Առաձա: 1921–ին կը գաղթէ Ամերիկա, եւ 1923–ին կը հաստատուի Քալիֆորնիոյ Փէչտիմա քաղաքը:

Գործօն եղած է եկեղեցական, բարեսիրական, հասարակական, գրական եւ հայրենակցական մարզերու մէջ: Աչխատակցած է Ամերիկահայ մամուլին տարբ եւ տեղական «Արար–Նիւզ» օրաթերթին:

1936–էն ի վեր առեղագործն է Համընոյ Հայրենակցական Վերաշինութ Միութեան կեդրոնական Վարչութեան, եւ խմբագիրը՝ «Համընց» երկամսաթերթին, վերջնոյս Ամերիկա փոխադրուելէն ի վեր:

Ամուսնացած է 1930–ին Օրիորդ Անահիտ Տէր Ղազարեանի հետ, (այժմու անունով Շուշանիկ), եւ ունի չորս մանչ զաւակներ:

դ· դերանուն
ա· ածական
բկ· կրաւորական բայ
բե· ներգործական բայ
բչ· չէզոք բայ
գ· գոյական
ձ· ձայնարկութիւն
մ· մակբայ
նխ· նախադրութիւն
շ· շաղկապ
յոգ· յոգնակի
ասց· ընդ· անցեալ ընդունելութիւն
տճկ· Տաճկերէն
արբ· Արաբերէն
պրս· Պարսկերէն
յնր· Յունարէն

ՀԱՃԸՆԵՐԻՆԻ ԲԱՌԱՑԱՆԿԸ

Ա·

Աբաղու(գ) – աբեղայ: (Ասացուած՝ սխալով նո նէ էշը աբաղու կուշենէ):

Աբհօխ(գ) – որքի տեբեւ: (տճկ· եաբրաք):

Աբրօխ ապուչ(գ) – որքի տեբեւով փաքքուած մխ ու ձուաբ:

Աբխէբ(գ) – արեւք, գեւսավառ սունկ:

Ագգրվուէչ(ա) – պղտչուռը:

Ագգրվուէչ օսդը – գիսաւոր աստղ:

Ագգրվուէչ(գ) – գաբի (ծածկաբատ):

Ագգի(գ) – պոչ:

Ագռով(գ) – ագռաւ, կուտաբ:

Ագռլու(ա) – վայրենի, կատաղած, սուր, աչքը բաց:

Ագուէխ(գ) – ագռոխ, ժուռ, ակառ խաղող:

Ազօտ(ա) – ագատ, անկախ:

Աբհկ(ա) – ճաղատկի, (տճկ· սբղըն):

Աբուէդ(գ) – սբոռ, գահ:

Ալ(մ) – այլեւս, եւս, նաեւ, նորէն, տակաւին:

Ալախօ(գ) – յաբաբեներութիւն, տբէնչուքիւն, (արաբ· ալաղա):

Ալաչուխ(գ) – մազկոյ կապկաբակ չէնասած հիւզակ:

Ալբշբխ(գ) – առնէլիք, ալբշբխ փուսցընիել – առնելիքը դանձել:

Ալխկ(գ) – կենդանեաց կեր:

Ալլիէխ(գ) – քաչկինակ՝ կիներու գլուխը գոցելու· (տճկ· եաղլըխ):

Ալուխ(գ) – մեկ ձիու կռնակ ձըրուած ծածկոց:

Ալուճ(գ) – ալոճ, հազուրան, վայրի մանր խնձոր, (տճկ· Հալըճ):

Ախ(ձ) – ահ ջաչել:

Ախկօտ(ա) (գ) – աղքատ: Ախկըտուդին(գ) – աղքատութիւն: Ախկըտին(յոգնակի) – աղքատներ:

Ախմօխ(ա) – ախամախ, անմիտ, ախմախ, (աբբ· ահմաղ):

Ախպայ(գ) – եղբայր: Ախպայուդին(գ) – եղբայրութիւն: Ախպիյտէ(յոգ) – եղբայրներ:

Ախպիյ(գ) – ադրիւր: Էչչոց ախպիյ – աչքի ադբիւր:

Ախոցք(գ) – ալ ու հացք, քաւասանօգնաց մեծ գահք:

Ախուէդ(գ) – ախոռ, գոմ, ապաստան:

Ալծ(գ) – այծ: Էծուն-այծին(սեռ· հոլով): Էծիէյ(յգ) – այծեր:

Ածիէ(ըն) – հաւկիթ ածել, թերել, գաղափար յղանալ: Ամմոն հաւկիթ – ածուած հաւկիթ: Կը կածէ–կ'ածէ:

Ածիլ(ը) – ածիլելու գործիք, ածելի:

Ածիլիկ(ը) – սափրել, ածիլել: Ածիլ մօն(անց. ընդ.) – ածիլուած:

Ածիլվիլ(ըկ) – սափրուիլ, ածիլուիլ: Կը կածիլվիւմ – կ'ածիլուիմ:

Ածկէ(ըն) – արձակել, քակել: Ածկըմօն(անց. ընդ.) – արձակուած: Կը կածկիէմ – կ'արձակեմ, կը քակեմ:

Ածկըվիլ(ըկ) – արձակուիլ, քակուիլ: Կը կածկըվիւմ–կ'արձակուիմ:

Ակի պակի(ա) – խնդիր ու խելաթ, ասկէ անկէ խօսուդ:

Ակիշ(ը) – երկաթէ ճանկ կըսակ բըռնելու:

Ակուէր(ը) – ճակոյ:

Ակուէս(ը) – ակօս, արտի փոս:

Ահ(ձ) – հառաչանք:

Ահահա'(ձ) – խոշոր նշանակելու համար:

Ակ մը կըբի(ասացուած) – մեկմ անէնգ մը:

Ազայլօ(մ) – է զուր: Ազայլօ կաշտօ – պարապի կ'ելթայ:

Ազբըդկիէ(ըն) – լուալէ առաջ լաթը պաղ ջուրէ անցնել:

Ազուս(ը) – քոյն:

Ազուզ(ը) – կովուն առաջին կաթը:

Ազըբճուէց(ը) – համբէր, ազօթքնոց:

Ազիէ(ը) – ընդերք: խերձ: Ազիէիս կը ցաւի–կը խղճամ:

Ազիլ(ը) – դամ ոչխարներու, այծեքուս:

Ազըմ ազըմ լօլ(բէ) – լալ, արցունք թաթլել:

Ազըտ(ը) – լայ ու կոծ:

Ազրնծիլ(ըկ) – խարխիլ, խորտիլ: Կը կազրնծիմ – կը խարխիմ:

Ազրնծէ(ըն) – խարխլել, բոշրել:

Ազրնծըմօն(անց. ընդ.) – խարխած, բոշրած:

Ազիէ(ըն) – ազ դնել: Ազմօն(անց. ընդ.) – ազդուած: Ազցըմօն(անց. ընդ.) – ազդուած: Կը կազիէմ – կ'ազամ:

Ազիէդ(ը) – ազեզ յղուտի: Ազիէդն ու չէրը – ազեզն ու քաչէլիքը (բամպակ զգէլու գործիքներ):

Ազնիէ(ըն) – բամպակ զգել, ազնել: Ազնիցի–կը զգեմ:

Ազնըմօն(անց. ընդ.) – զգուած բամպակ:

Ազնիկ(բ)–(ը) – ազատնիկ(նէբ):

Ազվէս(ը) – պանիր (ծամկախօսականն):

Ազվուէ(ա) – ազուսք:

Ազտըշքնի(ը) – ազտոքներէն, կաչէզործուածքեան մէկ գործածուած խոխ:

Ազտըտիլ(ըկ), ազտըտիէ(ըն) – ազատուիլ, ազատուէլ: Ազտըտուէիմ(ը) – ազատուելիքիս:

Ազտուէտ(ա) – ազտուտ, կը կազտըտիմ – կ'ազատուեմ:

Ազրուխ(ը) – ծանրութիւն, բեռ:

Ազօ(ը) – ազա, տէր: Ազնիկ(ըչ) – ազաներ:

Ազոլ(ըն) – ազալ, մանրել, տրտրել (սուրճ, ցորեն): Կը կազօմ – կ'ազամ: Ազմըմօն(անց. ընդ.) – ազացուած:

Ազօրֆ(ը) – ազուչանք, պազուտանք:

Աման(ձ) – ցաւի կամ զգրմանքի ձայն:

Ամբօր(ա) – խեղճ, անբաղդ, (անփոյթ?):

Ամբյակընիէ(ըն) – հաստատուէլ, պընդացնել, զօրացնել:

Ամբնչացընիէ(ըն) – ամչցնել: Կը կամբնչացընեմ – կ'ամչցնէ:

Ամբշկուէտ(ուդին (ա) (ը) – ամբէշտ(ուքիւն):

Ամբշնոլ(բչ) – խոնել, ամչնալ: Կը կամբշնօ – կ'ամչնայ:

Ամմընիկ(ը, յդ. ամօն բառին) — ամանիներ:

Ամիս, ամսընի(ը) – ամիս, ամիսներ: Ամսընիս – ամսուան: Ամսընիչէ – ամիսներըով:

Ամուշ(ա) – ամուր, հաստատուն, կարծր: Ջառը ամուշ – կծծի: Փուէ–չը ամուշ – պինդ:

Ամօյ(ը) – ամբար: Ամպընի – ամբարներ: Ամպընիէ(ըն) – ամբարել:

Թեման
Պետական գրադարան
Ազգային գրադարան — Մատենադարան

Ամօդդ(ա) – ամէն մարդ։
Այավայտի(ժ) – պարապ (արավէրտի, տանկ)։
Այդբյի եհէդ(գ) – կարագ։
Այդին(գ) – Ճարտարիւն։
Այդօյ, այդբյնի(գ) – արդար, արդարներ։
Այբիա(ա) – արքուան։ Այբիանոյ(բչ) – արքինանալ։
Այբշընին(գ) – արիշ, սարփինայ, արքաուանդ։
Ային, աչկին(գ) աղջիկ (իրրեւ մայնարկուհիւն)։
Այիպ(գ) – ամօթ, այբպ,(արթ.)։
Այծիլ(բչ) – արածիլ։ Կը կայծիմ-կ'արածիմ։
Այծիղ(բն) – արածել։
Այծոր(գ) – արծաթ։ Այծօր ջուր (գ) – արծաթ ջուր։
Այմուկ(գ) – արմուկ։
Այյբվըտիլ(բն) – արեւտուել։
Այյբվուէտ(ա) – արեւտու։
Այյիէվ(գ) – արեւ։
Այյիվի գուտի(գ) – ծիրանի գոմէ։
Այյօն(գ) – քան (ամէն այյան)։
Այվիէլ(բն), այվիլ(բչ) – ուրել, ուրուիլ։ Քէիը այվիէլ – հիւանդանալ։
Այվըվիլ (բչ) – ուրուիլ, խղուիլ։
Այվըտօն(ա) – ուրուած։
Այօն(ա) – յայտնի։ (արթ. այան)։
Ակա(գ) – մեծ մարդ։
Ակահկիէլ – պահանջը գալ։
Ակբօն(ա) – անբան, անիմաստ։
Ակդէփուն(ժ) – միւս կողմէն։
Ակդի գըլաա(ժ) – միւս կողմը, ծայրը։
Ակըյգիէլ(բն) – հայհոյել, անարգել, նախատել։ Կը կանըյգէ – կը հայհոյէ, կ'անարգէ։
Ակբբդիէլ(բն) – անթելել, կրակը մոխրով ծածկել։
Ակբիէլ(բն) – չարիլել, ուսին վրայ առնել, դրկել, (անուքել)։
Ակիէկ(գ) – հաց առանց խմորի։
Ակիծ(գ) – աչքի հաւկիթ կամ ձագ։
Ակիծիէլ(բն) – նեղուիլ, անհնել։ Կը կ'ակիծիէմ – կ'անհնիմ։
Ակիսէ(ժ) – խակոյն։
Ակուխ(գ) – անանուխ։
Ակուրի(ա) – անօթի։ Ակուռաօ – անօթեցաւ։
Ակուչէն(ա) – անօրէն։
Ակըգնիէլ(բն) – անցնել, մարել լոյսը։ Ակըգուօն(ա) – մարած կը կանըգնիէմ – կը մարեմ։ Ակըցо – անցայ։
Ակնուլ(բն) – առանալ, առնել։ Ակհաւաագիր։
Ակդոյ(գ) – աչխարհ, ամէն մարդ։ Ակդըյի – ամէն մարդու։
Ակդոյ մրնուլ – աչխարհ մտնել։
Ակդիէլ(բչ) – քթուիլ, ուրուիլ կեբակտրի։
Ակչկին(գ), աչկըբնտէբ(բգ), աչկընիլ(բգ) – աղջիկ, աղջիկներ։
Ակպառօ(գ) – խղոմակ ջուրի (ջաղացքի)։
Ակբլօ(գ) – տարիքոտ քուրքի կին։
Ակըյտուն(գ) – խոհանոց, ապուրատուն։
Ակըրկիէլ(բչ) – ալբել, չոբնալ։
Ակըրնուպուր(ա) – խառնիխուռն։
Ակըրնօն(գ) –ապարանջան։
Ակուչ(գ) – եղինձ, փիլավ, ապուր։ Գիդլուչ ակուչ – ձաւարէ եղինձ։ Բուռչ ակուչ – բրինձէ եղինձ։ Էլիվ ակուչ – ալիւրէ ապուր։
Ակուհօրթ(գ) – փաստաբան, ակօֆաթ։
Ակօ(ժ) – գործացուած յայտնող ձայն։
Ակօ(գ) – ապա, իրրեւհետեւ քանզի եւ անքաղցրի վերաբերու։
Առաձգ(ժ) – առաջ, նախ։
Առիէվ(գ) – անձրեւ։
Առկաւուշ(ա) – ախտի անկանոն։
Առկօ(գ) – ախտ։
Առկի դիէվ(գ) – Ս. Աստբիսի եօթեանոյ պահքէն վերջ ուտելու մանաւոր հաց։
Առմբռուկ(գ) – փեթիթ, անմեռուկ, փոքրիկ խոյր։
Առնուլ(բն) – առանալ, առնել։ Առնըսօճ(ա) – առնուած։
Առջընիէլ(բչ) – առաջ նետուիլ, առաջը կտրել։

Առջնեկ(ը) – առջնեկ:
Ափաթքը(ը) – ճակատի կամ վզի ոսկեշղթայի մանեակ:
Ա՛ւ դատիկ(ա՛) – այսքան, այսչափ:
Ախէլ(ըն) – լսել, խօսիլ: Պապիկը-պիտի ըսէ՛: Կը կրսիէմ-կ՛ըսեմ:
Ախէդ(ը) – սաէդ: Ապիծի-սաեդի ծակ:
Ախէդ կը բընդվի – փուչ փուչ կ՛ըլլայ:
Ավօծ(ը) – Աստուած: Աստըծու-Աստուծոյ
Աստօն(ը) – աստուո:
Ավա(ա՛) – նոքին:
Ավայօ(ա) – պարապ (ածկ. ավաբա):
Ա՛ւ սալին(ա՛) – այս անգամ:
Ավաճօկ(ը) – աւանակ: Ծածկախօսաբար՝ քրքուհի:
Ավանակի վուլումնուէց – քրքուհւոյն նշանածը:
Ավէչ(ա) – կառապան:
Ավխասօն(ը) – աւետարան:
Ավարցնօ(ըչ) – խնդիրնայ: Կը կավտրնօ – կը խնդրենայ:
Ավտօ(ա) – խնդիր:
Ավտօ(ըչ) – հաւատալ: Ավտացի-հաւատացի: Կը կավտօ – կը հաւատայ:
Ասիյօ(ըչ) – արատրալ, անապատրել:
Ատօկ(ը) – յատակ, հատած իւղի մըբուբը:
Ա՛ւղ, էդչէդ, էդչուն(ը) – աքչէ, արջէր, արչէն:
Ախիկց(ը) – հրիտ բուռ, կուց:

Բ.

Բաբէլ հայիէլ(ըչ) – պարծենալ:
Բաբնիէլ(ըչ) – ցատկէլ: Հաւանաբար բաբան(էլ)էն: Բաբան՝ պատրաստ-ժաման հին զործիք մըն է, որով նախիկը նիպակներ եւ քարեր կ՛արձակէին:
Բադրուն(ը) – ոռնոման, (փափուչ, Գրս.՝ ոռնոման):
Բազդուռ(ը) – բակի դուռ:
Բալլիճի՛(ը) – բանալի:
Բախտաւուէչ(ա) – բախտաւոր:
Բամպոկ(ը) – բամպակ: Բամպկընէլ (ըչ) – բամպակտրել, բարդոսել:
Բամբռս(ը) – բամբասանք: Բամպըռնէլ(ըն) – բամբասել:
Բայու(ը) – բարեւ, ողջոյն:
Բայի(ա) – բարի: Բայի լիս – բարի լոյս:
Բայկամի զըլից կիմի կը դիմնու (ասացուած) — բարեկամի խօսքին պէտ կը զարչի (հոմը):
Բայկընու(ըչ) – բարակնալ, նիհարնալ:
Բայկուդիճ(ը) – բարակութիւն:
Բայմում(ը) – Համբարձում:
Բայմիէդ(ը) – Բարսեղ:
Բայկիմօսիճ(ը) – Բարսեղեանց:
Բայկօմ(ը) – բարեկամ: Բայկամնի (չը) – բարեկամներ: Բայկըմուդիճ(ը) – բարեկամութիւն:
Բայօկ(ա) – բարակ:
Բանդրյնու(ըչ) – բարձրանալ:
Բանդրյձրնիէլ(ըն) – բարձրացնել:
Բանըցրնիէլ(ըն) – բանեցնել, աշխատացնել:
Բանիէլ(ըչ) – դործել, նախչէլ: Բանմոն(ա) – նախչուած: Ադիւ. բանիէլ(ըչ) – առեղծագործել:
Բանիէդչէ՛(ը) – բանդչէր, օրամարձ:
Բանկալես(ա) – Քէքեւամբա՛ (pangloss), Թեր. ամէն լեզու. պիտցղ, խօսող: Վոլթեռի Candide-ին մէջ փիլիսոփայ pangloss կը վճռէ, «Մէմէն ինչ ամենալաւն է աշխարհենքում այս ամենալաւին մէջ»):
Բանու(ըն) – բանալ: Բացտնու(ա) – բացուած:
Բառնու(ըն) – բեռ դնել: Բեռցնել, բեռնաւորել: Բացի-բեռցուցիչ: Բառցրմօն(ա) – բեռցուած:
Բառցընիէլ(ըն) – բեռցնել: Վչան մը-դել: Շալիել տալ:
Բարիչ փատ(ը) – յուշկապին «Քէչքէն գարձնող փայտ»:
Բարիցնու(ըչ) – բարձրանալ: Բորիր (ա) – բարձր:
Բարիուդիճ(ը) – բարձրութիւն:
Բեժնիէլ(ըն) – բաժնել: Բեժնըմոն (ա) – բաժնուած:

Բեճճոյ(գ) – բանջարեղէն, բազուկ:
Բեզդրաս(ա) – չէլ:
Բելկիէլ(բշ) – բռնկիլ, բաբկանալ:
Բելկիցի – բարկացաւ:
Բեզդուզ(գ) – քուխթի սաձն ապակաձած հանկիթի, արմէ ձագ չելլէր:
Բելխոխ (ելլիս):
Բեզդուզ(գ) – խնչեզէն ձեբմակ աման ջուր կամ ուրիշ բան պահելու:
Բեզուզ, բզուզ, բզուկ:
Բեյբեխիլ(բշ) – ժլլիլ, ժլլոտիլ, բարբոսիլ, ծագկիլ:
Բեյբեսուռ(ա) – բարբոսած:
Բեյբուէս(գ) – բարբոս, ժլլոտութիւն:
Բեյդիէլ(բն) – բրգել, մանրել, փըչրել, ջարդել:
Բեյդրմոն(ա) – բրդած, հացը կաոը կաոը եգած:
Բեյդուէտ(ա) – բրդոտ, մազկոտ:
Բեյդեսիլ(բշ) – բրդոտիլ, ապուտաձոյ ունենալ:
Բեսպուէկ(գ) – բրտիկ, ծիլ:
Բեռնիել(բն) – բռնել: Բեռնըմոն(ա) –բռնուած:
Բեռնիկիլ(բշ) – այրիլ, բարբոքիլ:
Բեռնիկիլեր(գ) –կայտնաորուիլ: Բեռնըմոն(ա) – բռնուած:
Բեռնիվիլ(բշ) – վիճիլ, կռուիլ:
Բեռնուկ(ա) – կծծի:
Բիլլիէլ(բշ) (գ) – պատիլ, պատյան:
Բիլլիցի – պատեցայ:
Բիլլըտիէլ(բշ) – պատիլ: Բիլլըտիցի–պատեցայ:
Բիլլոն(ա) – չատ պատոդ:
Բիծծին(գ) – փուռը նետուելիքը փայտ:
Բիծծի, դղմի՝ բարեխառն երկիքը–ներու ծոս, որուն փայտը կահա–գործութեան մէջ կը գործածուի:
Բիլլիէլ(բն) – բերել: Բիլլի – բերի:
Բիյոն(գ) – բերան: Լէն բիյոն, միեձն բիյոն – լայն, մեծ բերան:
Բիճն(գ) – բոյն հաւու:
Բիպեռ(գ) – գամ, բնեւռ:
Բիպռիէլ(բն) – գամել, բնեւռել:
Բիպիկ(ա) – բոպիկ: Բիս բիպիկ(ա)–բոս բոպիկ:
Բօն(գ) – բան, գործ: Բօնգուէյծ – բան գործ: Բօնիս փուսով – բանս բուսաւ, գործս յաջացաւ:
Բորիբ(ա) – բաբձր:
Բոց(ա) – բաց:
Բուէզ(գ) – բոզ: Բուզուդիճ(գ) – բոզութիւն:
Բուէն(գ) – փոկ:
Բուէդիկ(գ) – բոզկի:
Բուխայիկ(գ) – բուխերիկ, ծխնելոյզ:
Բույդ(գ) – բուբզ:
Բըրվոր(գ) – բուրմառ:
Բունկու(գ) – բունկալ. Հաւու բոյնին մէջ գրուած մանաոը հաւկիթը, որպէս զի հոն ձու անէ:
Բուռ(գ) – բուռնցք, ափ, պուռտ:
Բօյձ(գ) – բարձ:

Գ.

Գագըր գագըր էնիէլ (սճ) առոդջ ըլլալ:
Գագոն(գ) – գագան:
Գալ(գ) – գայլ: Գելուն–գայլին (անս. հոլով):
Գալաթայդ(գ) – մեկտեմմուչա, բուչա:
Գալաթդիէլ, գալաթդըվիլ(բշ) – կէս մը ուռել, կշտանալ:
Գալոշ(գ) – վերնամոյկ, սաբմուճակ, վերնահագիճ (galoche)
Գալուէս(գ) – գալուսա:
Գամփոռ(գ) – առոբերկրեայ մեծ նի գուռ:
Գայգըճիէլ(բշ) – գոբզնճել, կաբկաչիլ, քաշնոց եւ չաոոխանելու ձայն:
Գայգըվիլ(բշ) – սմուռնանալ: Կաբգոտիլ:
Գայգըմոն(ա) – սմուռնացած: Կաբգոտած:
Գայգիէլ(բն) – սմուռնացնել: Կաբգել:
Գայդոլ(բշ) – կարգալ:
Գայդիէդ(ա) – կարգացող:
Գայի(գ) – գաբի:

Գայուկ(գ) – զաբուկ։ Արտեւանուն-քի վրայ ուռեցք։
Գանկոտ(գ) – գանգատ։
Գանկտիէ(բչ) – գանգատիէ։
Գանսայօ(գ) – համարբէ։ (արբ. զանքէրէ)։
Գառնուկ(ա) – հեզ, հեզաբարոյ։
Գայուն(գ) – գաբուն։
Գավազան(գ) –գաւազան եպիսկոպոսի։
Գեյ(ա) – գէր։
Գեյնիէլ(բն) – քշել, հերկել։ Եէսկ գեյնիէլ – գերկէլ։
Գեյնիմոն(ա) – հերկուած։
Գէն(ա) – քաց, խոնաւ, գէշ։
Գեվիէլ(բն) – գովէլ։ Գեվիցի – գովեցք։
Գեվուէյզ(գ) – Գովբգ։
Գեյոն(գ) – գերան։
Գըզիէլ(բն) – խածնել։
Գըզվըտիլ(բչ) – կռուիլ։
Գըբըը հոց(գ) չոր կամ կաթըբ-ցուած հաց։
Գըլլըթէլ, գըլըմպըթէլ(բչ) – գլտրիլ։
Գըլլիէլ(բչ) – գլէլ, անցնել, մեռնէլ։
Գըլլոն(գ) – քիւֆքէլ, արբ. Քըպպէլ։
Գըլլաբրոց(ա) – գլխաբոց։
Գըլուխն ուտիէլ(բն) – ձանձրացնել, մեռցնել։
Գըլնոն(բչ) – իյնալ (մանկական լեզուէ)։
Գեյիէլ(բն) – գբէլ։
Գըյիէղ(գ) – գբոյ։
Գըյմոն(ա) – գբուած։
Գըյկիէլ(բն) – գրկել։
Գըյկըվիլ(բչ) – գրկուիլ։
Գըյկըմոն(ա) – գրկուած։
Գընիէլ(բչ) – գնել։
Գընիմոն(ա) – գնուած։
Գընկող(գ) – կլորցուած, բամպակի 8-10 հատը իրարու կպցուած ծրար։
Գընընըմոն(ա) – գանուած։
Գընիուլ(բն) – գանել։ Գընօ–գաւյ։
Գընսիէլ(բն) – գնդել, կուտ ընել, մազը կոթել։
Գըրընջիէլ(բչ) – մանուկներու սա-գոսկիլը։ (գռչիլ–կծկիլ)։
Գըրսատիէլ(բչ) – արսաւել, գռռալ։
Գըրտեռ(գ) – Հաճեոյ երկու գեան-բէն մէկուն անուէր, եւ ակը։
Գիէղ(գ) – գիւղ։ Գեղացի(գ) գիւ-ղացի։
Գիէղ(գ) –եկող։ Գիէղ իշտիէղ–եկող գացող։
Գիկ(գ) – գէր։
Գիլլոլ(բչ) – գէրնալ։
Գիլիէլ(բն) – գոբծել, կատ կամ ասեղնագործել։
Գիլիէղ(գ) – գոբծագ։
Գիլիգմոն(ա) – գոբծուած։
Գիննի խընձուէլ(գ) – գեանախնձոր։
Գիտղի(գ) – գեաղի։
Գիտսաղոլ(բչ) – գիանալ։
Գիտսացկոն(գ) – ծանօթ։
Գոգ(գ) – գաղ։ Քիքէլ արտաղբող փչուռ եւ կաթսա մացառ, որ գոբ-ծուած կատուի վրայ կը քաղի կաթիւրացնելու համար։ Այս մացա-ռէն կաթէլ ար կը կոչուի «Փիւսա ուեղական լեզուով՝ վաճառականա-ներ կ'ապատէլին։ Մացառն ալ փուա-շէ պղտէլին վերջը կը կերդնէլին մէոս կամ կովուս։
Գոլ(բչ) – գալ։
Գոգուղիլն(գ) – գոգալիւն։
Գոնի(գ) – գանի։ (Գալիս ու գոնին օնտուէ (ասացուածք), Հօրդ գան-կը օբհնուի։
Գուգուէչ(գ) – Գբիգոբ։
Գուգուշ(գ) – Ծաղրական անուն։
Գուզ գոլ(բչ) – է խոյղ գալ, փնա-ռել։
Գուէզգ(գ) – գոգ, գերկ։
Գուէղ(գ) – գող։
Գուէյծ(գ) – գոբծ։
Գուլ(ա) – բուէ գանակ, բէռաժիռ։
Գուլնոլ(բչ) – բէռանալ։
Գուս գուս(ա) – ծէբ. գուս գուս հալխվուէչ – չատ ծէբ, ալէւոբ։
Գուվկիցգ(գ) – լեվկիցգան։
Գուճն(գ) – խոբշ, գուճճ։
Գուտս(բն) – գանել բաշին հբամայա-կանբ, գոմ՛բ։
Գուտի(գ) – գոմբ։
Գուտուլայճուկ(ա) – գոմին տրձակ, գոմբ չկապող։
Գուտուլայճուկ տէչպօղ – գոմբ չէ կապող ակբ հարբ։

Գ.

Գազող(գ) – գազազ։
Գաղոյ կանիլ(բչ) – հանդիսա կենալ, գազազ առնել։
Գահօ(գ) – յօսոց։
Գամդամ(ա) – պարապ գլուխ։
Գամիճ(գ) – գամռն, սապոր։
Գամբնուկ(գ) – գամռնի չամ կաբմրած վէրք։
Գայվայ(մ) – գաբվար։
Գայվիէչ(մ) – գաբվէր։
Գանկրտիէլ(բն) – գաչուճահաբել։
Գանող(գ) – գանակ։
Գառնող(բչ) – գառնալ։
Գարձրմնե(ա) – գաբձուած։
Գարսող(գ) – ծրնոտի կապոց։
Գեծու մը(մ) – վիէ մը, կողմէ մը։
Գեզող(գ) – գզալ։
Գեզալուէչ(գ) – գզալոց։
Գեղմբրիէլ(բչ) – գզուռի պէս ուռել։
Գեղմիկուտ(գ) – գզուռի կուտ։
Գեղուռը ննջոիէչ (ասաց.) – գը-գուռը պահ[illegible]ցուէ։
Գեժուէխ(գ) – գժոխք։
Գեյաձին(գ) – գբոյգ։
Գեյպատուէն(գ) – գպրատուն, գրոց։
Գենիէլ(բն) – գնել, գեյմոն(ա) – գրուած։ Գեյով-գրաւ։
Գենկրմոն(գ) – փիլաւ (ծաղկակաղամբ)։
Գենկրմոն(ա) – անկուած։
Գենիկիէլ(բն) – անկել, կանգնել։
Գերմիէլ(բն) – ծնանել։
Գեպիչ(գ) – գպիր։
Գեռրնկու(գ) – փուռի գուռ։
Գիւ(գ) – կոմս։
Գիէղ(գ) – գաւազ։
Գիէղձ(գ) – գեղձ։
Գիմանու(բչ) – գիմանալ։
Գիմացկուէն(ա) – գիմացկուն։
Գիմնու(բն) – գոչիլ, դիպօ· գոչ գոչեցայ, գրպի՛յ-գոչի՛ր, գոչէ՛։
Գիյ(բն) – գի՛ր։
Գիյանն(գ) – գիրքան։
Գոզգրնիէլ(բչ) – գոզալ։
Գոզվրնիէլ(բն) – գոզալ ուռել։
Գոն(ա) – կարծր։ Գան՝ քարմուքիներ անցած։
Գոս(գ) – գաս, ժամու գաս։
Գուէղ(գ) – գուզ, սարասփ։

Ե.

Եահոն(ա) – հեռուան (տակ. եահան։
Եախօ(գ) – սձիր, տակ. եախա, կողմ։
Եախի ֆիշիէլ – mustard plaster տակ. ճրպաու)։
Եախշի – չէրքէզ։
Եախշի մը(մ) – լաւ մը։
Եահնի(գ) – սախալ սեսակ մը կերամուլք։
Եահչի(գ) – ձմեռնամրի քանձր վերքարկու. (տակ.)։
Եայտիմ(գ) – օգնութիւն, (տակ. եարդմ)։
Եարամօզ(ա) – անպիտան, (տակ. եարամազ)։
Եափի(գ) – չինուածքիւն, չէնքը, (տակ. եափը)։
Եասօխ(գ) – արգելք, (տակ. եասող)։
Եալօշ(ա) – կամաց. (տակ. եավաշ)։
Եէրէր գատնիկ(մ) – բաւականաչափ. (տակ. եէրէր գասար)։
Եէրը(ա) – եօքը։
Եէրգնախպայ(գ) – եօքնեզբայր համաստեղութիւնը։
Եէրգնախպիչ(գ) – եօքնագրիւր։
Եէրգնուտող(գ) – եօքնօտար։
Եէմէնի(գ) – տեզական հակուղ հիւսակօչիկ։
Եէսկ(գ) – գերբ, (տակ. էսկը)։
Եէսուէչ(մ) – սակէ։
Եղղնիկէ(բն) – կատակել, գիպել, (տակ. եզզը)։
Եղղնիմոն(ա) – գիզուած։
Եիէս(գիր.) – ես։

եհէպ(ժ) – երբ։
եհէտց պէլլի(ժ) – երբէն ի վեր, (ամէն. պէրբ)։
եհէլիւմ(գ) – անկողնոց. (ամէն. նոյն)։
եռէխ(ժ) իննել(բն) – ոտքի էլլել։
եռայ(ժ) – ուր։
եռէվօ(գ) – րոյն, (ամէն. եռէվա)։

եօխլամիշ էննել(բշ) – փնտռել։
եօխուշ դայվայ – զարհմար։
եօխսուն(ա) – ազգատ։
եօխսուռկապիէլ(բշ) – ախտայի վրայ խաւ. կապել։
եօս(գ) – սուգ, եաս, արբ.)։
եօրբի(գ) – տօն, (ամէն. եօրբատ)։

Զ.

Զահմոբ(գ) – ձանձրոյթ, (արբ. զահմէլի)։
Զահայ(ժ) – հարկաւ, (արբ. զինհար)։
Զայդին(բշ) – արբենալ, խելարեխել, դիտակցել։
Զայնաբել(ա) – խելակորոյս, (արբ. զայ-ապէլ)։
Զանոբչնել(բշ) – յոգնիլ, (ծանրանալ՝ առուզարանօրէն)։
Զանոբչնոմ(ա) – յոգնած։
Զայդղ(գ) – զարգար։
Զավոկ(գ) – զաւակ
Զգիէ(գ) – զբեղ։
Զէօմի(գ) – երկաթ ձող։
Զեյի(ժ) – որքան որ։
Զեռ(ա) – դժուար, (արբ. զօր)։
Զեռ էննէլ(բն) – տաքցել, զօր ընել։ Զեռ էյոց – զօր ըրաւ։
Զէլվէ(գ) – լուծին երկու փայտերը։
Զէլվէ պադի(գ) – լուծին երկու փայտերը կապող կապ։
Զէնիչ(գ) – քոյն։
Զէնիշէյի(գ) – ձմեռ. (արբ.)։
Զէոզէմէ(գ) – (1)զարգարանք, (2) դժուարութիւն. (արբ.)։
Զէմզէմէլու(ա) – զարգարուն, զբաղուած։
Զէնկու(գ) – ասպանդակ ձիու քաշքրի։
Զէննիչ(գ) – չզլայ, (ամէն. զէնճիր)։

Զէնճ(գ) – խաղողի վրայի վէրքը։
Զէպէյ(գ) – յաւուկ անուն, հոմանիշ՝ կծիկ։
Զէտիէ(բն) – զաոել։ Զէտիլ(բշ) – զաոուիլ։
Զէտմոն(ա) – զաոուած։
Զէտիկ(գ) – Զաոիկ։
Զէրզէմ(գ) – կզպանք։
Զըվզրկ(ա) – քնքնաւոյիկ։
Զըվըմ(գ) – Թոյն, անէծք։ Զըվըմ զէխնէպուտ – անծք մը։
Զընկըր զընկըր – դղրալ։
Զընսոն(գ) – գնաման, բանաո։
Զըսպըտնէխ(ա) – խոշոր, հսկայ։
Զըսրսն(գ) – գլխաո։
Զըռաճի(ա) – խենթ։
Զըռըլըռու(ա) – խոշոր։
Զըռզրգ(գ) – կզպանք։
Զըռոյ(բշ) – գռնչիլ, գոռալ խլուէ։
Զըռացցնիէ(բն) – յոյսերի ընել, զբաղցնել։
Զիեոն(գ) – վիաս, կորուստ, տոյժ, գնաո։
Զիյ(գ) – գրան ձայն։
Զիյնէլ(բն) – գնչիլ, մոքրել։
Զիյնոն(ա) – մոքրուած։
Զիտիկ(ա) – կծկծ։
Զոդպօ(գ) – բռնակալ։
Զոփափ(ա) – խոշոր, հսկայ։

Է.

Է՛(ժէչ) – ալ. ո՛վ։
Էզգի(գ) – այգի։
Էզգին կըրիէլ – այգեկուքը։
Էքէկ(գ) – քղանցք։
Էքէդու(գ) – ուսի կողմէն մխս։

Էքիկէլ(բշ) – բաւիլ։ Կ՚էքիկԷ – կ՚օգտէ, կը բաւէ։
Էլէ – կայ եղեր։
Էլէլ էվէլէ(գ) – ձեռքի խազ մը։
Էլիյ(գ) – ալիւր։

էլեյ մօղ(գ) – ալեւր մաղ:
էլեէնկ(գ) – ջրորգան, ջրբրգան, ջրբրփող տանիքի (տճկ. օլուխ):
էզմիշիէլ(բն) – ճմլել, ճզմել:
էզմիէլ(բն) – օձել:
էլլիկ(գ) – խոտ քաղելու համար փայտաչէն հինգ մասներ:
էլմ(գ) – հնաբ, հաբաթարթիւն:
էլօխ(ա) – ձրի:
էնթէչ, էնթյուէցը – այծեր, այծեր:
էն(գ) – օճ:
էղ(գ) – օղ ականջի:
էղեցկ(գ) – աղօթք, (եկեղեցիի?):
էղեցկ կինօղ – աղօթքի կենաց:
էղին(գ) – եղինճ, նոր պատճառող բոյս:
էղնըմուռ(գ) – եղճմուռ, իւղով եփուած հաւկի փչրանք:
էղնըմուռ էնիէլ – մանրել, փչրել:
էղնիպէկ(գ) – լուբիա:
էղոլ – եղուլ:
էլնըռիէլ(բն) – տրորել, (օճառել):
էմին(ա) – վստահ. (արբ.): էմին նոյ – վստահ ըլլալ:
էմէկ վէրտիէլ(բշ) - ջանք թափել:
էնիէլ(բշ) – ընել: էյի – ըրէ:
էնէբտե(ժ) – դրեթէ: էնէբտե կ'ալօ – գրեթէ կուգայ:
էնուկ(գ) – ամուկ, ցաւլէգ, (գասբը):
էնուն(ա) – լաւ չաղուած, ամուղ, մեծցող խոտը:
էնկէն(գ) – ականջ: էնկէնքռէնճ (գ) – ականջ ճռռ, ականջի բլթակ:
էննուչ(ա) – անճուր, անճոռնի, անհամ:
էննվըռնիլ(բն) – խօսակցիլ:
էնմէ(գ) – կաթնաւած:
էնտէզէ(գ) – կօշկակարի ձեւելու գաղափար:
էնտէլ խօսիլ(բշ) – զառանցել:
էնփիչէ(գ) – քթախոտ:
էշ(գ) – օր:
էշ(ժ) – օր:
էյդ(գ) – յարդ: էյդըմուէց(գ) – յարդանոց:
էյեէ(գ) – քամբր. (տճկ. էյէր):
էյի(բն) – ըրէ: էյիէց–այրեց:
էյիլ(բշ) – այրել: էյիէլ(բն) – այրել: էչմռն(ա) – այրած:
էյիծիլի նոյ – այրել, մրրկիլ:
էյիկ(գ) – ամուսին: (այր–իկ), էրիկ:
էյիկ(գ) – աալօր. (տճկ. էրիկ):
էյիմ(ժ) – ինչո՞ւ:
էյիմ(գ) – արիւն:
էյիմ(բշ) – ըրէն:
էյիմէ(ա) – երիւրք:
էյոծ(ա) – այրած:
էյոց – ըրաւ:
էչէկնիի(գ) – այր մարդկի:
էչիս(գ) – կաթսաթք, (արբ. էչիս, յոգ. չէյ–ի):
էչհէյէ(ա) – աչխարաչ, յայտնի: (արբ. աչքիւրաբէ):
էչկիէյտ(գ) – աչակէրտ:
էշնաճատօղ(գ) – պարապ տեղ մեղնող:
էչկ(գ) – աչք, ակ, ապրիւր:
էչկ էնիէլ(բն) – աչք ընել, բան հասկցնել:
էչչոց ապրէչ(գ) – աչքի ապրիւր:
էչչիկ(գ) – աչ:
էպէտնն իլիէչ է – կաթցիր է:
էսէչ(ժ) – այսօր:
էսէփ էնիէլ(բշ) – տխրիլ:
էսկոչ(գ) – դիմուռը:
էվխիմ էվինիմ(գ) – հինգ մանր քարեր նետել բռնելու խաղ մը:
էվինկ ու չէվինկը – ամէն անկիւն:
էտուէնիմ(ա) – տառնք:
էֆիզ(գ) – եփկուրեակ. (տճկ.):
էօսիէյ(գ) – կնանք. (արբ.):
էօշէյ(գ) – տատասրդ. (արբ.):
էօրթէլինկ(գ) – պատկէչ տուշ ուտուղ կերակուր.(տճկ.):
էօֆիէլէնմիշ նոյ (բշ) – բարկանալ:

Ը.

Ըդուսիբ(գ) – ամանի տզտոտ ջուր:
Ըլնդոն(գ) – փորուած փայտ:
Ընկիզ(գ) – ընկոյզ:

Ընկեր(ց) – ընկեր։

Ընկենի (բչ) – իմյաղ։ Ընկո – ինկայ։ կը կընկենիմ – կ'իմյամ։

Ընճո ընճո(մ) – ասկէ անկէ։

Ընճո մը(մ) – ասանկ։

Ընտադ(մ) – ասանկ։ Ընտաս–ասանկ։ Ընտան – անանկ։

Ընտանեիտմը – ասկէ վերջ։ Ընտասանեիտմը – ասկէ ետք։ Ընտանեիտմը – անկէ վերջ։

Ընտրելի(բչ) – քրվեալ, խնդրելեալ։

Ընտրկում(մ.թ.) – հայտէ՛, տեսնե՛մ։

Ընահոր(ա) – հանգիստ։

Ընահոն(ց) – անհան։

Ընհնտ(ա) – լաւ, ընտիր, (բրդ. ուշնա)։

Ընրնտնող(բչ) – ազէկնալ, առողջանալ։

Ընզոն(ց) – ապրանք. (աբր. էրզադ)։

Ընոտտ գռ(բչ) – հանդիսական, (աբր. ասաք)։

Ընոտ(ա) – առատ, ժաման։

Ընոտ(ց) – որիզ, բրինձ (աբր. ոզզ. անգլ. rice)։

Ընուզ հընիել(բն) – բրինձ պատել, բսակել, ընտրել։

Ընոտպ(ց) – ուռը։

Ընօ, ընդօ, ընմօ(ա) – գաս, զդա, ըզնա, սա, դա, նա։

Թ.

Թագավուէյ(ց) – թագաւոր, արքայ։

Թաթխել(բն) – թաթխել։

Թաթխըմոն(ա) – թաթխուած։

Թալիկ(ց) – մանկանց դլխարկ։

Թալնիել(բն) – յափշտակել, կողոպտել։

Թալոն(ց) – կողոպուտ. (տնկ.)։

Թախըլբու(ց) – ապառիկ. (տնկ.)։

Թախրօ(ց) – յօսոց. (տնկ. թատրա)։

Թակոյ(ց) – խոչոր կաթ։

Թակոզ(ց) – կռշնակի թակ։

Թաղաբնուէց(ց) – կաշեզործարան. խաղախորդարան, (տնկ. թապախանէ)։

Թաղիէլ(բն), թաղուիլ(բչ), թաղմոն(ա) – թաղել, թաղուիլ, թաղուած։

Թաղոր(ց) – ջուրի կաթսա։

Թաճուկ(ց) – ծադիկ մը, որուն ներկով կապոյտ կը ներկեն հաւկիթը։

Թամամ(մ) – հապա, չէ՞ որ։

Թամաշօ(ց) – տեսարան։

Թամոհ(ա) – կծծի, (աբր. տամմախ)։

Թայխըտիլ(բչ) – թաթախուիլ։

Թայկիէլ(բն) – թարկիլ, ձգել, թայկըմոն(ա) – երեսի վրայ ձգուած։

Թայոխ(ց) – թաթախ։

Թաւնաբոս(ց) – խորշրդակցութիւն։

Թաւնաբոս էնիէլ(բն) – խորհրդակցիլ։

Թաւնբոնը զընոց – անաբեւութացաւ։

Թաւնիօ(ց) — երկայն բաճակ հաց կաւազանիկի ձեւով։

Թաշղայօ(ց) – ապմուկ։

Թապեօ(ց) – պառնէչ (տնկ. թապեա)։

Թապըլտիէլ(բն) – տապլտիկիլ։

Թառխաեօ(ց) – ծեծածը մածունի հետ խառնելէ վերջ կը չորցնեն եւ պէտք եղած ատեն ապուր կը չինեն։

Թառոմ(ց) – կողմ։

Թապոխ(ա) – գիրուկ, (տնկ.)։

Թապվիչ(ց) – պատկեր, արբ. քաապվիր)։

Թապօ(ց) – հոգ, (տնկ. թաապ)։

Թապպին(ց) – պնակ։

Թապոն – ձեզուն։

Թափիէլ(բն) – կերակուր պարպել պնակի մէջ, թափել։

Թափբլհոմ(ա) – թափթփած, անհոգ։

Թեզ(ա) – արագ։

Թեքվիէլ(բն) – թորթուել։ Թեքվըմոն(ա) – թորթուուած։

Թեմ(ց) – վիճակ Աւաչեորդական։

Թէյզի(ց) – գերձակ։

Թէրէդու(ց) – թիքիւնեկ։

Թէլլէնկ մէլլէնկ(ա) – քաւարտլար։

Թէվկէ(ա) – չաթաճճի։

Թէօյէ հանիէլ(բն) – օրինակ հանդիսանալ։

Թղրվղղոխ(ա) – քիւուշ։

Թիռ(ց) – բրդեայ քիլ, չուան։

Թէօփ(ց) – (1) քնդհոտք, (2) կաւէ

ծրար։

Թևավէնիէ(ր)ն) – Հաւաքել։

Թէպէնիկ(գ) – կիթառ ածել, փսաւել։

Թէյիկէ(ր)չ) – Թարկել։

Թէյէփ էնիէ(ր)ն) – կործանել, ջրնջել։ (աբր.)։

Թէվէհէլլու(ա) – խնձոր։

Թէօֆ(գ) – գէդ՝ խնամ խօսք։

Թելըփօ(գ) – ծոպը, հեղնանք։

Թելըսըմ(գ) – Թալխման, յուսալք։

Թելըսըմը այվի, էվիը այվի(ր)չ) – հիւանդանալ։

Թըխնոճ(ա) – Թուխնակ նաւածի պէս մեացող։

Թըզ(գ) – խաղողի հատիկ։

Թըզրաահէ(ր)ն) – Քաղաքաւել։

Թըխթէ(ր)ն) – (1) Քախէ՝ խմորը։ (2) ծնծղէ։

Թըյիֆ(գ) – Քրքջ, քահրջ։

Թըյմըշնէ(ր)ն) – ծնծղէ։

Թընըթէ(ր)ն) – հրել, մշտել, Քնդել։

Թընտռ(ր)չ) – չարժիլ։ Թընտացի – չարժեցայ։

Թընոզ էնիէ(ր)ն) – ծագրել։

Թըշրըշնէ(ր)ն) – ցաւել։

Թըռչոն(գ) – գրամ, (ծանկարառ)։

Թըռլնէ(գ) – ալիւրի տոպրակ, (մըլէզի չինուած)։

Թըռմիէ(ր)չ) – Քոտիլ։ Թըռմոծ(ա) Քոտած։

Թըռնաշ(ա) – յոդնած։

Թըռվըռռ(ր)չ) – սիրել։

Թըսնէ(ր)չ) – անձայն փուք հանել։

Թըսնիկ(գ) – ուռուց խոտ մը կաթ-միր պատրաստ։

Թըփրրրռ(գ) – ոտքի ձայն, ապ-տուկ։ (ածկ.)։

Թրճռուլ(ր)չ) – Քշնել։ Թրխօ-բէայ։

Թրխուց(գ) – Քար,Քրոց։

Թիրխիվ(ա) – Քէքեւ։

Թիէվ(գ) – Քեւ։

Թիէյ(գ) – Քեւ։

Թիէփ(գ) – գլխու, ցօրենի Քեփ։

Թիրխնոց(ր)չ) – Քէքեւնալ։

Թիւմ(ա) – բոլոր։

Թիւսպէդ դառնու (անէծք) — գերեզ-մանդ տարուի։

Թոզ(գ) – Քաղ։

Թոխոր(գ) – ապրանակ (ածկ.)։

Թոխտ(գ) – գահ (աբր.)։

Թող(գ) – Քաղ։

Թօկդուն(գ) – Քահ՝ լաթ ծնծղալու։

Թոն(գ) – Քաղ, (աբր. Քաճ)։

Թոս(գ) – Քաս։

Թովտ – Քոզ ուտէ։

Թոռ(գ) – Քան հատու։

Թոռը(ա) – Քանձր։

Թոց(ա) – Քաց։

Թուլ(ա) – Քոլլ։ Թուլրիլոն(ա) – Քուլլեքան։

Թըրվակ(գ) – Քքուտակ. խոտ մը։

Թուխտ(գ) – գիրք, Քուղք։

Թուխտ հեյիկ(ր)ն) – բոխտ Նոյիկ։

Թուէռ(գ) – Քառ։

Թույօ խաղող(ր)ն), կամ թուլիներ – ոյզերուած չուանով կամ անձեռոցով իրարու կարճելու խազ։

Ժ.

ժամուց(գ) – Ժամանակի նուէր։

ժանկռտուկ(ր)չ) – ժանգոտիլ։

ժամժոյ – եկեղեցասէր։

ժէնիմ(գ) – ժանգ։

ժէշմ(գ) – ժաժք, եղերաշաղաթ։

ժիէմ(ա) – Եղեր։

Ի.

ինօզ(գ) – Եղաց։

իզնէյ(գ) – Եղերք։

իզնի(գ) – հրամանաբր.)։

իզոն(գ) – խնկը (աբր. իզան)։

իզոտ(մ) – գառ։

ի ժամկուէց(գ) – ժամկոչ։

ի ժոմ(գ) – ժամ, եկեղեցի։

իլիմ իթիկը խառնիվիլ – կորսուիլ։

իլիկ(գ) – լամպակ։

իլլիէ(ր)ն) – ոյզիլ։ Իլլըմոն(ա) – ոյզուած։

իլլիձուն(ա) – ոյզուն։

Իլլոկ – կցմբքէլ։
Իկի, ինօ – եկայ, եկուր։
Իկիէ – եկաւ։
Իկ(գ) – իբենը։
Իլայխ(գ) – օղի։ (ամեն. բառը)։
Իլայղ(բչ) – երեքապատ։
Իլայղիէխ(մ) (ա) – մէջտեղ։
Իլէնկ(գ) – գոյն։ պրս. րէնկ)։
Իլիէ(բն) – օրօրել։
Իլիճկ(գ) – երեկոյ։
Իլիէս(գ) – երեկս։
Իլկէն(ա) – երկայն։ Իլկէնճ(գ) – երկայնք։
Իլկընճու(բչ) – երկնաձև, պատիլ։
Իլիշկիճ(գ) – երբեմն։
Իլիցկիճ(գ) – երբեմն։
Իլիացու(գ) – երեսուն։
Իլկըժան(գ) – երեկոյ։
Իլկիճ(գ) – երեկոյք։
Իլկիչ(գ) – օտար։
Իլկոբ(գ) – երկար։
Իլկոճ(գ) – երկանապար։
Իլկոգճ(գ) – կէսօրէ առաջ, եարեր։
Իլպէէխ(գ) – ջրաման։ (ամեն. ըպրըզ)։
Իլվընու(բչ) – երեւնալ։
Իլվիլ, իլվլիէլ(բչ) – օրօրուիլ։
Իլմամիլ, իլմամիէլ(բչ) – նմանիլ։
Իլով(ած) – իրաւ։
Իննիէլ(բչ) – էլլէլ։ Իլօ, կը կիննիէմ –եայ, կ'էլլեմ։
Իմ– էին։
Իմ(գ) – որջ։
Իմչվի(մ) – մինչեւ։
Իմչոց(ա) – մինչեւ։
Իմիճ եաճոտ(մ) – ամրողջովին։
Իշիէլ(բն) – յիշել։ Իշմոն(ա) – յիշատակ։
Իշնավաէչ(ա) – չնորհաւոր։
Իշնու(բչ) – լքենել։
Իշվիէլ(բչ) – չտապել։ վազել։ Իշվըռտիէլ(բչ) – վազտռտել։
լացիէլ(բչ) – վազտռտել։
Իշտիէղ(գ) – գացող։
Իշտոլ(բչ) – երթալ, չտապել։
Իսկիվայ(մ) – գաբվաբ։
Իստըրկիէլ(բն) – ըտակել, կեզուել։
Իստըրկվիլ(բչ) – մազքուիլ։
Իստոն(ա) – յատակ, մաքուր։
Իստոն հօց(գ) – ճերմակ հաց։
Իստոն իչխէս(ա) – մաքուր երես։
Իսօ, իտօ, իճօ(ա) – աս, աստ, ան։
Իվայտան(մ) – իրաւ։
Իվըլյօլ(բչ) – աւելնալ։ Իվըլեճման(ա) – աւելցուած։
Իվիէլ(ա) – աւելիլ։
Իսի(մ) (ա) – վեհերին, եաեւի։ Իսի դին – եաեւի գին։
Իսիկըտի(ա) – վերջին։
Իսիվի(ա) – վերջին, եաեւի։
Իսի իչկէն(ա) – եվ–երկայն։
Իսիէլ(բչ) – եկել։ Իսմոն(ա) – եկած։
Իսի իստոն(ա) – մաս մաքուր։
Իսկիկ(գ) – կօշկակարին մոտան դերճանը ասելին միացնող քէլ։
Իսկուն(ա) – եվուն։
Իվ(գ) – բան, իրք։
Իվիչ մայ(գ) – գոգնոց։
Իվիչպօպ(գ) – աներ։

Լ.

Լադիէշ(գ) – հագուստ, լաթեր։
Լալկան(ա) – լալկան։
Լակիէլ(բն) – լափել, չան, գայլի պէս ուտել։
Լակատմոն(գ) – չանչախի՝ կերի տեսակ։
Լաճիվէրտա(ա) – լացատաքի, երկնագոյն, կապոյտ։
Լատաօ(գ) – լամբար։
Լավլաւվ(ա) – չատախաօ։
Լամպըյճոլ(բչ) – ոտքը քծքծել։
Լամպիլ(ա) – սբունդի ոսկոր։
Լայիէլ(բն) – լաթել։ Լայմոն(ա) – լաթուած։
Լայտուիլ(բչ) (1) լաթուել նաեւ, (2) փչն ընել։
Լավաշ(գ) – բարակ անխմոր հաց։
Լափլըփիէլ(բն) – չօշափել, ափլափել, կոյրի պէս երթալ։ Կարնոյ բարբառով՝ ամմծել։ Ղարաբաղի բարբառով՝ դափդիփիլ։
Լաօ(գ) – կէս լոյծ կերակուր։
Լեղին պահիցով, լեղիստաճինն պա–

ռիցով – վախցաւ, վախցան: Իր՝ իրենց լեզի(նեբը) պատռեցան:

Լհհնփ(գ) – վերմակ, (սբր.): քաղաւոտ՝ մէկէնիկ եւ խրլէնի գոյականներուն հետ:

Լհռանճի(ա) – լեռնցի, կռչա:

Լեմ(մլչ) – որ:

Լէռ(գ) – լոս, կոտրած կաթ:

Լէկաւէտ(գ) – լակատ, ալաչ, ծո՛:

Լէն(ա) – լայն: Լէնուդիճ(գ) – լայնութիւն:

Լէնճ(գ) – լաչեբ:

Լէշտէյ(գ) – վէրբը դանակով ծակելը: Lancing:

Լէպկէշ(գ) – կօշկակարի գործիք, նախչելու, պիծ պնելու:

Լէբբէ(գ) – կէս լոյծ կիրակուբ: (Պղպլեայ կուլկուտ լէբբէ):

Լբրիկ(ա) – արկրամայ, լավող:

Լբրիէլ(բն) – լսփել:

Լզատուէյճ(գ) – լոզաբրի փայտ:

Լզալզող – առասուէնան մէջ լոզալ:

Լըմբնեալ(բն) – լմնալ, լմնան(ա), լման:

Լընատուէյճ(գ) – լինդեբ:

Լըպատօ(գ) – կատէ ճաքէբ:

Լըպոբ(գ) – կարգ: (սբր. նվվպէբ):

Լըցմոն(ա) – լեցուն (նրնուկ՝ լեցնել բայէն):

Լրսիէլ, լրսըցընիէլ – լսել, լսեցնել:

Լիզու(գ) – լեզու:

Լիզվանի(ա) – լեզուանի:

Լիէսպ(գ) – չերթ:

Լինկնու(րչ) – լոգնալ: Լինգոյ – լոգոյ:

Լսապիէլ(բն) – չերտակ:

Լսապիիճ(գ) – հաց:

Լու(գ) – լոյս: Լուս բայի – հաս լոյս, ցորեկ:

Լիր(գ) – լերդ, պաքման:

Լոբ(գ) – լաթ:

Լոլ(րչ) – լալ:

Լոկ(գ) – չան լակ, չանկեբ:

Լոյ(գ) – լաբ:

Լոց(գ) – լաց:

Լոփ(ա) – գիբուկ:

Լոփ(գ) – գոյզ, խօսք: Լոփ էայիէլ– խօսք նետել:

Լուէդ(գ) – լոզաթ:

Լու մը(մ) – քիչ մը:

Լուսախպաչ(գ) – լուսադրաբ:

Լուսնիէլ(բն) – պայատհաթել:

Լուսնու(րչ) – լուսնակ:

Լուսուցնիզ(գ) – լուսնկայ:

Խ·

Խաթիէլ(բն) – խաթել:

Խաբմոն(ա) – խարուսած:

Խաթխըթիէլ(բ) – խաթխըթել:

Խաբսօ(գ) – անուշադրութ:

Խազնիէլ(բն) – խածնել:

Խաբէյ(գ) – խաթնեբ (սբր.):

Խալիզուէն(գ) – խալիզոն, խնամնջի կեղեւ: (սբր):

Խալտինու(րչ) – սխալիլ, (սբր. խալթ):

Խակլաուէչ (իշտու) – խակ՝ երիտասարդ երթալ՝ մեռնիլ: (Ատէնջ):

Խանսնի(գ) – չորցած միս:

Խառղ, խաղզընիէլ(րչ., բն.) – խառնել, խաղցնել:

Խաղաղուդիճ(գ) – խաղաղութիւն:

Խամազլամիշ էնիէլ(բն) – մառնել, գաւաճանել:

Խամըրչիէլ(րչ) – խառնել, տակն ու վրայ ընել:

Խամոզ(գ) – մառնիչ, լրտես:

Խայխ(գ) – բարեբ, (սբր. խայթ): խայթը տխանուս — չեորհաւոր բլլայ:

Խայխի չունի – չար է, (խայրաբզ):

Խայն(գ) – խէժ. ծամոց:

Խայսրզ(ա) – չար, անօգուտ, (խայրաբզ):

հայտպ(ա· գ·) – աւերակ, (արբ· խարապ)։
հանիթօյ(գ) – յետանաքար։
հանճիի(բչ) – այրիկ մրկիկ։ հանճի խասասպիդ – քոռքերդ այրին, (ա-նչէ՛ք)։
հանճիիէ(բն) – մառնել, այրել։
հանճուռդ(գ) – կէս վառած փայտ, խանձող։
հանճում կամ խանճոն(գ) – խոզ պահելու աման՝ չբէշապատ լաթով չինուած։
հանչոյ(գ) – դաշոյն (տեղ· խանչէր)։
հանուտկ(գ) – ձոր (արբ· խէնդէր)։
հաչը էայիէ – լուացքը խաշել։
հաչլիէ(գ) – ծախելու դրամ, (տե· խաչլրե, արբ· խարճ բառէն)։
հապոյ(գ) – լուր, խանգար՝ արբ)։
հաւեայ(ա· գ·) – աւերակ։
հապրլուպ(գ) – կնոսած սէկս կարմիր պուտը մը, որ կ'ուտուի, նաեւ իրը դեղ։
հառնախոն(ա) – աւերակ, երեսի վերթայ ձգուած։
հառնքզի(գ) – խարխուած դմակի մնացորդ, որ չորցնելով կը դործածուի։
հառնուտ(ա) – խարխուլ, խախուտ։
հառնիէ(բն) – խառնել։ հառնիրմոն (ա) – խառն։
հառատոյ(գ) – մանանեխի սերմ, տեղ· խարթաալ։
հասնքսախէ(բն) – դանակով կըտրասել։
հասոպ(գ) – քոռ։ հասօսպիդ՝ խասպընիդ խասնի (անչ֊ք)։ հասապը հինց փայօ չեն՛ – անարժէք է։
հասվոր(ա) – առանձին, արբ· խավչէք)։
հասվուէդ(գ) – խաղող։
հասվիծ(գ) – ալխուրալ եփած կերտուր, խիւս։
հասվիծիլ(գ) – խաւարծիլ, խաւրծիլ, գարծիլ, ռեւանգ, (rhubarb)։
հախթիէ(բն) – խայթել, խօթել։
հախթախթիէ(բն), խախթախթիլ(բչ) – կոխկ ընել՝ ըլլալ, խաղտել՝ իւ։ էչիը խախթիր – աչքը չլսանալ, խաղտիլ։
հախվիլ(բչ) – խօթուիլ, մտնել։
հախիճ(ա) – խնչոք։
հախղդվիլ(բչ), խըխղիէ(բն) – խեղդուիլ, խեղդել։
հախղդմոն(ա) – խեղդուած։
հախցիէ(բն) – խարճել, ծախսել։
հախցնըմոն(ա) – ծախսուած դրամ։
հախվիէ(բն), խախվիլ(բչ) – խօրովիլ, խօրովիլ։
հախլիլ(գ) – խաչուած խմօրի մէջ քաքթուած մանած ոսոպիանկի։
հախլիէ(բն) – խաչել։ հախչոն – խաչուած։
հաղլխըշոլ(բչ) – կսկիծալ, խշխշալ։
հախչամպիչ(գ) – ժամուն տրուած դըրամ։
հախչուկ(գ) – սեսակ մը հաց։
հախվ(ա) – խննճ։ հախվն ասոց, խելիքըն ավտոց – խելն ըսաւ, խելօքն հասաւոց։
հախդիփ(գ) – հիւսկէն։
հախսվիէ(բն) – առաջադրծիլ, խայտհիւսել։
հախվիէ օյօ(բչ) – փոխարէնտրար՝ նիրհել, քնանալ։
հախէչ(գ) – յարդ լեցնելու տոպրակ։
հաքրատ(գ) – խմիան դիշեր։
հալէփ(գ)–վերմակի ատաո (արբ·)։
հալեսալ(բչ), խլսախէ(բն) – (1) ազատիլ, ··· ել, (2) լմննալ, լեմըղնցնել։
հալլըշտիէ, խալլիէ(բն) – խլել արագօրէն։
հալլոն, խալլոն քոն(ա) – յափշտակող։
հալխսի(բչ) խալխսիէ(բն) – խըղդուիլ, խեղդել։
հալխուսլ(ա) – քաց։ հալխուսլ կըրիլ (բչ) – քրջիլ։
հալմխալմ(ա) – քիքէն խօսող։
հալնք(գ) – գնգակախաղ, baseball։
հալնճուէչ(գ) – խնձոր։
վէքսիլ – քաափիլ, անձրեւիլ։
հալնտոլ(բչ) – Ուրախանալ։

հրշիմ(գ) – բարկութիւնից(աբր.)։ հրշիմ(գ) – անձրեւ։
հրշպեկ(գ) – դանակի շեղբ։
հրոր խրրր(գ) – կռնիկ։
հրոռնու(գ) – հոգեւարք։
հրոռվ(ա) – խռով։
հրոռվուդին(գ) խռովութիւն։
հրոտող(բչ) – քունն ընդհատ արթնանալ։
հրի(գ) – (սէգ ածկ.)։
հինծ(ա) – շատ, սաստիկ, բաժակ։
հիէլֆ(գ) – խելք։
հիյհզ(գ) – խորհուրդ։
հիստիէլ(բչ) փորի ցաւ, խիթ։ փուէյիդ խիստ – փորի ցաւ ունենալ (անէնդք)։
հիտիէլ(բչ) նկատել, հաշուել։
հուրդոպ(գ) – անուշեղէն։
հուլմոլ(բչ) – խուխալ։
հուէզ(գ) – խոզ։
հուէտ – խոտ։
հուղ(գ) – հիւղ։
հույ(գ) – բնաւորութիւն։ հույ բիչիէլ(բչ) – սովորութիւն ընել։ Հօնիճ ինձ հույիդ (անէնդք)։
հույդու(ա) (1) խորունկ, (2) հրմուտ։
հուճոճ(գ) – խանձան, վարսիքի կապ։
հուճոճադօյն(գ) – խանձան զարձնելու փայտ։
հուշուէյ(ա) – խաշոր։
հուտու ու խաշ(ա) – յագնած, քաշքաշած։
հուգ(գ) – ակնհայտ սենեակ։
հուփ(գ) – կախարիչ։
հօխ(գ) – տանձի չորացածը։
հօծ(գ) – խայծ մր։
հօկ(ա) – խակ։
հօղ(գ) խաղ։ հօղ ու խայտառակ – ծաղր ու ծանակ։
հօճո(գ) – ուսուցիչ, (խօճա, աբր.)։
հօմ(մկ) – նոքին։ հօմու խուշուէյ (մկ) – նոքին։
հօշո(գ) – ձար, (խարճ)։
հօճո(գ) – խան։
հօճի(գ) – ձագար։
հօճիշօդ(գ) – կիզահօտ ապուաձ նշէր։
հօշ(ա) – անուշ, աղուոր։
հօշապահի(գ) – խոշոր քար։
հօշօմի բօս(գ) – խշշաքի քար։
հօշօմի(գ) – չամիչէ եւ չորցած պլլուսէզ չհնուած ապուր։
հօարթօխ(գ) – խթատիւակ, մեռելի ուրուական։
հօռանթօ(գ) – քնանիքբ.(ածկ.)։
հօռս(ա) – հարազատ։
հօռ հաւճո(գ) – (1) սեւ պղպեղ։ (2) երեսի վրայ նշան։
հօռխռսռի(բն) – խօսքով կռուիլ։
հօռռօճիք(գ) – խօսելու կարողութիւն։
հօռռոճիք էչլի – խօսելու կարողութիւնն զրկուիլ։

Ծ.

ծալլըվի(բչ), ծալլիել(բն), ծալլըմոն(ա) – ծալուիլ, ծալել, ծալուած։
ծալլըվի ճռոի(բչ) – ծալապատիկ ճռոիլ։
ծալծլուկ(գ) – սամոգաթի ծալք։
ծախիէլ(բն), ծախմոն(ա) – ծախել, ծախուած։
ծածկիէլ(բն), ծածկըմոն(ա) – ծածկել, ծածկուած։
ծածկուէց(գ) – ժանուկի վերմակ։
ծակիէլ(բն), ծակմոն(ա) – ծակել, ծակուած։
ծաղկիկ(գ) – մոխիր։
ծաղկիէլ(բչ) – մչլուտիլ։
ծամճըմիէլ(բն) – ծամծմել։
ծամիէլ(բն) – ծամրաել։
ծառիէլ(բն), ծառվիլ(բչ) – ինամել, ինամուիլ։ Հաղալ, հաղացուիլ։ (Ծառացիլ բայէն առնուած)։
ծիմ(գ) – ծոմ։ ծիմ պէյհիլ – ծոմ պահել։
ծիյէվ(ա) – ծորաւ։
ծիյվըռոլ(բչ) – ծորաւիլ։
ծիյիէլ(բչ) – ծորթել, գառիլ։
ծիվ(գ) – ծոմ։
ծէյ(գ) – մսուռած վերմակ կօշկակերթ։

Նէշ(ա) – Տայր։

Նըլիկ(ըչ) – Տլիկ։

Նըլիկ(գ) – Տէլ, ընձիւղ։ Նըլիքէն շօշկո – դղումի առնկին Տիլերէն չհնուած ապուր։

Նըլհէ(ըշ), կը Նըլհօ–Տխալ, կը Նը–խալ։

Նըճապկի(ըչ) – խնդալ, Տիճապիլ, ուրախանալ։

Նըճնիէ(ըն) – Տճնէլ։

Նըճկոն(գ) – կաքհաւու կին։

Նըճոզ(գ) – Տիճաղ։

Նըկկոյ(ըչ) – գաղտագողի նայիլ, բանալիի Տակէ նայիլ։

Նըզոճակ(գ) – Տնճգաչ։

Նըլմոկ(գ) – պաղ սեղ, Տմակ։

Նըլայիէ(ըն) – Տրաբել։ Նըլայվիլ (ըչ) – Տրաբուիլ։

Նըլայումն(ա) – Տրաբուած։

Նըլոիէ(ըչ) – Տլուել։

Նըլօչ(գ) – Տլաբ։

Նըննի(ըչ), Տընձիէլ(ըն) – Տնէլ։ Նը–նիցօ – Տնեցայ, Տնայ։

Նըվիէցգբնն– Տուել, Տաղել վէր վէր Տնաելով, գաել։

Նըվնավուէկ(գ) – Տնկափոկ, կօչկակրի Տունկը անցուցած փոկը։

Նիխող(ըչ) – Տխալ, փայլիլ։ Կընդրփօ – կը փայլի մաջորիթինէն։

Նիէփ(գ) – Տևէ։

Նիծիէ(ըն), Նիծվիլ(ըչ) – Տեծել, կռուիլ։

Նիճմոն ցիլիէն(գ) – Տեծած ցորեն։

Նիճմայ(գ) – Տծմայր, առնուհ։

Նիյտ(գ) – Տիրտ, Քուշտնի ապր։

Նիոռկ(գ) – Տոռթակ, չընիք։

Նիփիէ(ըն) – Տեփել։

Նիփիմոն(ա) – Տեփուած։

Նոկ(ա) – Տակ։

Նոկ էչէ(ա) – Տակաչէր։

Նոռ(գ) – Տաս։

Նոռը(ա) – Տաք։ Նոռը գլուխ–Տաքր գլուխ։

Նուխ ֆէչիէ(ըչ) – Տխել։

Նուէց(գ) – Տոց։

Նուռ ու մուռ(ա) – սխալ, Տուռ, օձապատյան։

Նուցէվ(ա) – Տոցուր, յղի։

Նոցվուէչ(ա) – Տոցուռը։

Նոսվ ֆիշոիէ(ըչ) – Տոսվ զարնել։

կ.

կազօմ – կուդամ։

կաթ–պակէս(գ) – կաթողիկոս։

կաթիէ(ըչ) – կաթիլ։

կաթկըթիէ(ըչ) – կաթկաթիլ։

կաթնապուղ(գ) – կաթնապուր։

կաթիկիէ(գ) – կաթուղիկ։

կաթնիէ(ըչ) – քէքը կաթիլ, ծլուլ՝ քէքի կաթիլ։

կալվիլ(ըչ), կալցընիէ(ըն) – վէրցուիլ, վերցնել։

կալմոն(ա) – վերցուած։

կախիէ(ըչ) – կախել։

կախմոն(ա) – կախուած։

կախմոն, կախմընիէ(գ) – կախօրան։

կախտոն, կալխոն(գ) – խալիչե։

կած(գ) – կաշ, կրակ։ կած վէրտի վուլադ – անէծք։

կակալա(գ) – կաղնիի պտուղ, կաղին, ընկոյզ։

կակըղնու(ըչ) – կոկուղնընիէ(ըն) – կակուղնալ, ... ցնել։

կակուս(գ) – մէկ ոտքի վրայ ցատկելու խաղ։

կաղամօշ(գ) – կապամաք։

կաղընտիէ(ըն) – կազանգի նուէր տալ։

կաղընտես(գ) կազանդ։

կաղպօշ(գ) – (1) կաղապար կօչկակարի։ (2) օճառ։

կաղու(ըչ) – կապալ։

կաղռնդ(գ) – կազանդ։

կաղընի(գ) – կաղնի։ կամնիէ(ըն) – կամնել, կամ քշել։

կամուէն(գ) – սիկարէթի քուղթի հափաքիչ։

կամոց(ա) – կամաց։

կանաչ կայմիշ(գ) – Տխածան։

կանկնիլ(ըչ) – կամնել, կանգնիլ։

կանկնըցընիէ(ըն) – կամնեցնել։

կանի – կրնայի ընել։

կանչիէ(ըչ) – կանաչնալ, Տլիլ։

կանցի, կանցիլ, կանում – կրցայ, կրցար, կրնամ:
կայկըտնիէլ (ըն) – կարկանել: կայկըտոն(գ) – կարկաման:
կայկատւո(գ) – կարկատուս:
կայմիլ(ա) կարմիր:
կայուէտ(գ) – կաթսա: կայուէտալ (բշ) – կաթսանալ:
կայուէս(գ), կայսըճի – կաթսա, կաթսաներ:
կաշտում – կ'երթամ:
կապայ(գ) – ժառա, կապար:
կապիտ(ա) – կապոյտ, կապուտաչուխ:
կապիէլ(ըն) – (1) կապել: (2) հեգել:
կապմոն(ա) – կապուած:
կապռնիմ(գ) – կապանք: կապռնէց(գ) – կապոց:
կապռաշ(ա) – ահ սառ:
կավզէ, կավզիէմ – կ'ուզէ, կ'ուզեմ:
կավտէ, կավտիէմ – կուտէ, կ'ուտեմ:
կավուն(գ) – կանգուն, չափ:
կաֆվու կուշիկ(գ) – ուսուելիքի խոտ մը:
կաֆով(գ) կաքաւ:
կեղվիէլ(ըն) – կեղեւը հանել:
կեչլից(գ) – ճախարակ ջուրհաղիւ:
կեծպանի(գ) – կայծի վրայ եփած հաց:
կեբգէ(բշ) – կ'օգտէ, կը բաւէ:
կեճնիէլ(ըն) – կանչել:
կեճվզռտռիէլ(բշ) – կանչուըըռնել:
կեչիէլ(բշ) – չուէլ, (ամէն. կէօշմէք):
կեռռլ(բշ) – կեռալ, քերթել:
կեռվըռտռլ(բշ) – քերթուըըռնել:
կեսպէէղ(գ) – աքաղաղ:
կեվ(գ) – կով:
կեսոնշ(գ) – կաուշ:
կեղլիկ(գ) – քաղ մը համնող մէջէ: (Կիլիկիա՝ բաւէն):
կեշի(գ) – կաշի:
կէմֆէշ(գ) – կամը քաշող երկայն փայտ:
կէշ(գ) – ընկոյզի ադր ճեռքի վրայ:
կէհ(գ) – խորերգէն:
կէյկիտ(ա) – կրկիտ:
կէյճ(ա) – կաթճ: կէյճ(գ) – կաթճ մը մանած:
կէնկզ(գ) – չնչափող:
կէնճկըտռլ(բշ) – յօրանջել:
կէտուկ(գ) – բլրակ:
կէսպէշէկ(գ) – կասկարայ, եռոտանի:
կէօզկէօզ(գ) – երկայն լաթի մը վրայ կարուած քանի մը գոպաններ, որ պատի վրայ կախուած կը ծառայէ իրրեւ զարդ:
կէօյէնէկ(ա) – անպէտ:
կէօվսէ(գ) – ժարմին(ձգ.):
կէօվսէլու(գ) – յղի:
կըդդիէլ(ըն) – կիթել:
կըզ էնիէլ(ըն) – խածնել:
կըզպզոպ(գ) – (ոզկոյզ-կապ), խազոյզ կոքուններք:
կըքշզ(գ) – կքծայ, գաւաք:
կըլկըլ ճղ(բշ) – փափաքիլ, ուզել, կարօտը քաշել:
կըլկըլտիէլ(բշ) – ցանկալ:
կըլնուէլ(ըն), կըլցընիէլ(ըն) – կլլել, հաւաստալ, կլլեցնել, հաւաստացնել:
կըլօ – կլլեցիր:
կնֆամաշ – կնքամայր:
կնֆապօպ – կնքահայր:
կըռնիճ(գ) – փայտէ ջրաման, որ մէջտեղէն բաժնուած է եւ կը զոյգ-զոյգ հացին խմորը եւ նշանները դնելու:
կըծնիէլ(ըն) – կծկել, կծիկ ընել: կըծկըռվիլ – կծկուիլ նաեւ: կըծկըռնիճ(գ) – կըծվիէլ(բշ) – կծուիլ, բարկանալ:
կըլնոնլ(բշ) – իյնալ, կոտրիլ, (մանկական լեզու):
կըճուէտ(գ) – հինցած աւել:
կըչապիէտ(գ) – կարապետ:
կըչիէլ(ըն) – կրել:
կըչիճ(գ) – փայտէ՝ քարէ՝ սամն, ուրկէ չուէը կ'ուռչէ:
կըչծիէլ(ըն) կրծել: կըչծըճնիմ(գ) – կրծուած:
կըչծոն(գ) – կրծան, կաշառք:
կըչծոն տռլ(ըն) – կաշառել:
կըչոկ(գ) – կրակ:
կըչէշ(գ) – կրէշ, կրիա:
կըճնկզիլ(բշ) – կկոզել, կկուզ գալ, նաեւ: կըճնէէ-կիճնէք: կըճռռէցը –կիճնէցուն:
կըշտռճ(գ) – զոգնոց:

կըպչիլ(բչ) – փակիլ։ Հացը պէդէզին կըպած է։ Կոկորդիս մէջ հացը կըպաւ։

կըշպիէկ – անյաջող եփած հաց, չաստացած։

կրակիճ(ա) կարիճ, կըռըճուդիճ(գ)– կարիճներու բոյն։

կրամպճի – կառուն ձայն հանող։

կրանոն(գ) – կռնակ։

կրանոպուէցք(գ) – ջուրի մեծաղեաց սափորը (կիւլիւմ) հանգչեցնելու համար կռնակի բարձ։

կրակիլ(բն) – կարել։ կրկրմոն(ա) – կոտրած։ կրառն – կոտրած։

կրպղրուէյ – աշխատասէր։

կրպտվիլ(բչ) – կոբտուիլ։

կրպկուծ(գ) – կակիծ։

կրտղչտիլ(բն) կոտրտիլ։ կրտղչտըմոն(ա) – կոտրտած։

կրտղչտոն(ա) – կոտրած, հանած վրաց։

կրտուէյ(գ) – կոտր։

կրտով(գ) – կոաւ։

կրցմիր(գ) – կամքի։

կրցցիկէլ(բն) – կոցել։ կրցցըմոն(ա)– կոցուած։

կրգ(գ) – ողկոյզ։

կրէյ(բ) – կ'ըլլ։

կրէյ(գ) – կեր՝ անասուններ։

կրկրէկ(գ) – կլայել։

կրկրեկիլ(բն) – կլայիկել։

կրձիծ(գ)– կոծիծ, կարծր պատոյց ձեռքերու վրայ։

կրկնո(գ) – ճախարակի մէջտեղի գաւազանիկ, (քայմանի չէօփ)։

կրկնոնէ քէ – կ'ըսէ Քէ։

կրկիսմ(գ) – պղնձեայ ջրաման կոյժի ձեւով։

կրկ(գ) - (1) կեր, կերաքար։ (2) կոյր։

կրչէկիլ(գ) – կիբակիլ։

կրչէշվիլ(բն) – ըմբշամարտիլ։

կրչծկիլ(ա) – ածուխի պէս սեւցած։

կրճի(բչ) – կայծել։

կրճոլ(բչ) – կենալ, մնալ։

կրչեռկէլ(բն), կրչեռվիլ(բչ), կրչեռմոն(ա) – կշռել, կշռուիլ, կըշռուած։

կրչեռմ(գ) – կշիռք։

կրչտռանոլ(բչ) – կշտանալ։

կրհիլ(բչ) – (1) ծարաւիլ, (2) ջուրի մէջ խեղդուիլ։

կրսէ(բչ) կ'ըսէ։ կրսէլ(բն) – կըսել։ կրսմոն(ա) – կըսուած։

կրսիմ(գ) – կտուճ։

կրցով(բ) – կեցաւ։

կրւզկլէճմիչ ցոյ(բչ) – զեղեցկանալ։

կրւկլ(գ) – մեղուի խայծոց, ասեղ։

կրւճիապէլտէճ(մ) – զժուարաբար։

կրւճիճմիչնոյ(բչ) – նեղուիլ։

կրփփիլ(բն), կրփփմոն(ա) – կոփել, կոփուած։

կրփփիչ(գ) – լուացուող հագուստը ծեծելու փայտ, (կոփչ?)։

կրփփիչէլ(բն) – քանով լաթ ծեծել։

կոբ(գ) – կաթ։

կոբ մը(գ) – կաթիլ մը։ կոբ մը էյնի – ազգական։

կոլ(գ) – կալ։

կոխ(ա) – կախ, կախերես։

կոխմոն(ա) – լծուած, կոխուած։

կող(ա) – կաղ։

կողոնճ(գ) – կողնիճ, հացին կողբը, կեղեւը, եզերքը։

կողոնճ լուսունկի(գ) - լուսանի կողբ։

կողոպուտ(գ) – քաշանայի ղրկուած մեռելի դոյք։

կոմ(գ) – կամ։ կոմ գէյնիէլ – կամ ջնել, կամնել։

կոզպսաճ(բն) – կզպաձք։

կոյ(գ) – կար։

կոճիճ(բչ) – կայիճք։

կոշնոկ(գ) – կոշնակ, զանգակ։

կոպ(գ) – կապ, հանդոյց։

կոռճօճ(ա) – քիթը տափակ։

կոս(բ) – կաս, (կոմ, կոս, կօ, կոճիճ, կիճ, կոճ – կամ, կաս, կայ, կանք, կաք կան)։

կորգ(գ) – կարգ եկեղեցական։

կուէբ(գ) – կոթ. ատլիկուէբ – ատելի կոթ. դանակի կուէբ – դանակի կոթ։

կուէճ(գ) – կռճոց։

կուէյ(գ) – կար, կարիճ։

կուհէկիճ(բչ) – կը նայի։

կուճոկ(գ) – կռճակ։ կուճկիէլ(բն) – կռճկիլ։

Կուճուկ(ա) – կարճ:
Կուճուկ պէշ – կարճահասակ:
Կումմուկ(ը) – փայտակաշ դոյլ, որով ցորէն կը չափեն:
Կուշնոյ(բչ) – կուրանալ:
Կուշիկ(ը) – կօշիկ: Կուշկոյ(ը) – կօշկակար:
Կուշտս էլէ – ի՛նքիմայ եղեր:

Հ.

Հազնիլ(բն), հագնըմոճ(ա) – հագնուած:
Հազըվիլ(բչ)–պատրաստուիլ (արբ.):
Հազըթէլ(բն), հագըլմոճ(ա) – պատրաստել, պատրաստուած:
Հազկ(ա) – պատրաստուած: (արբ. հագըբը):
Հազոլ(բչ) – հագուիլ:
Հազօղ(ը) – հագուած:
Հալածոճիճ(ը) – հալածանք:
Հալիվուէշ(ը) – ալեւոր, ծեր:
Հալիվուշնոյ(բչ) – ծերանալ:
Հալիվուշուդիճ(ը) – ծերութիւն:
Հալլիէլ(բն) հալել: Հալլըմոճ(ա) – հալած:
Հալվօ(ը) – (1) խմորեղէն, (2) օղակ:
Հակատոկ(ա) – հակատակ:
Հակիլ(բչ) – բեռին ծռիլը:
Հաղըյդըվիլ(բչ) – հաղթդրուիլ:
Հաղուէյդ(ը) – հաղթդրութիւն:
Համավուէշ(ա) – համոյ: Լաւբչ:
Համմէ(բչ) – համեցչբ:
Համոճիճ(ը) – քէֆը զոհացնել: (Քիւնե համոճիճը տըվի՞) – մեուն պէտքերը հոգացի՞ր):
Համոյ(ը) – համար, դաս:
Համսիսիէլ(բն) – համաձայլ:
Համօ(Նխ) – համար: Քիչ համօ – քեզի համար):
Հայտօ(ը) – այդիներու մէջ ոստաչէն հիւղակ:
Հայսըճցու(ը) – հարցնալու:
Հայիճ ի վիյաճ(մէկ.) – անմէկզատէս:
Հայսոր(ը) – կարօտ, (արբ. հասրէբ):
Հայիէլ(բն) – հարթել, մաժուէնին՝ կաքին խուզը հանել:
Հայիէյ(ը) – հերկող փայտ, դուքան:
Հայտատոճ(ը) – հիւղակ:
Հայլի չգօ(ասաց.) օղտակար չէ:
Հայվիճէճ(ը) – ժողով: Համաձայլ:
Հայվոճ(ը) – խնճոյ, կէնդանի, (հայվան՝ տճխ.):
Հայցըճէլ(բն) – հարցնել:
Հանիէլ(բն), հանըվիլ(բչ) – հանել, հանուիլ:
Հանիչիլ(բչ) – փրլալին հանդչիլը:
Հանուպ(ը) – քաս:
Հանիճիէյ, (հանը բառին յոգ.) – հանձը, քոյն իմաստով:
Հանիվըտիլ(բչ) – քոյնի պէս ուտել:
Հաշա, հաշուկ(ը) – հաքա, հաքանակ: Հօրիգդօր կնոջ կ'ըսուի:
Հապրէս(ը) – հապալաս, հատ կամ պատղ մրանիճի,
Հապոր մը(մ) – վերջը:
Հապօ(մ) – հաքը:
Հաչնիճ(ը) – հարամնիք:
Հառչիէլ(բչ) – հառաչել:
Հաս(ը) – հայս, խմոր:
Հասուկ(ա) – չափահաս, հարանցու, փեսացու:
Հասնիլ(բչ) – (1) ժամանել: (2) պըտուղի հասունանալը: (3) արմտիքի ատրճանալը: (4) պալարի քաքաթոտիլը: (5) հասկնալ:
Հացըննիէլ(բն) – հացնել:
Հասունցընիէլ(բն) – հասունցնել:
Հավաճ(ը) – պղպեղ: Խոսհավաճ(ը) –սեւ պղպեղ:
Հավկիք (տապկըմոճ) (ը) – ձուաչեղ:
Հավոս(ը) – փափաք (արբ. հէվաս):
Հավոսճ(ը) – հաւաստ:
Հավոտճ իննիէլ(բչ) – հաւաստքէն ելլել:
Հավճիլ(բչ), հավճըվիլ(բչ) – հաւնել, սիրել, հաւնուիլ, սիրուիլ:
Հավու ձոզ(ը) – հաւճազ, վառնակ:
Հավուբիճ–քոյճ: Հաւճոց:

Հավոն(գ), հավոն ֆօյ(գ), հաւան, անկան, սանդ։

Հավոն ձառ(գ) – հաւան ձեռք, սառ։

Հավիթէլ, հավիըցիէլ(բն) – հաւաքել, ժողվրտել։

Հավիրմոն(ա) – հաւաքուած։

Հաոիկ(գ) – ցորենի խաչուածք։

Հարկավուէյ(գ) – հարկաւոր, պէտքաւոր։

Հացենի(գ) – հացի ծառ։

Հացէն բուդ(գ) – հաց բզդուած կերակուր։

Հացի բուի(գ) – հաց եփելու տաշտ իւրաքանչիւր խմորի գունդին տակ դրուած անուշահամ տերեւ մը որըտեղ կուգուած բոյսին։

Հափօն(գ) – ցորենի մեծ տոպրակ։

Հափըշ(ա) – որկրամոլ։

Հեկիտի(յ) – հէ՛յ, գո՛ւն ալ։

Հեյիլ(բչ) – հայիլ, նայիլ։

Հեյի(ա) – հարիւր։

Հեյիյեն(ա) – հարիւրէն։

Հեյլի(գ) – հայելի։

Հեյիսկիլի(գ) – չալ։

Հեյյոնիշտոլ(բչ) – գմայլիլ (աբր. հէյլան)։

Հեն(ժ) – հոն։ Հես, հեդ, հեն – հոս, հոդ, հան։

Հեչ(յ) – բնաւ։ Հեչիէլ(բչ) – հաջիլ։

Հեռիմ(գ) – (1) յոյն։ (2) Հոխմխմէչ։

Հեռիմ (քուսի) – Հռոմ քուպ։

Հեռոռը(գ) – հէքեաթ (աբր. հիքայէչ)։

Հեսըպկէլ(բչ), հեսոպ(գ) – անպիլ, հաշուել։ Հաշիւ։

Հեվ(գ) – հով։

Հեռուէց(գ) յոտոց։ Հետիէլ(բն) յոսանլ։

Հէճի(գ) – Հաճըն։

Հէլէ(ժ) – մէկ մը։ (Հես ինձ հէլէ–մէկ մը հոս եկուր)։

Հէմոմ(գ) – բադիճք, (աբր. հէմամ)։

Հէմ(չ) – քէ՛։

Հէմիսէ(ժ) – քէ ալ։

Հէդ(գ) – Հայ։

Հէպ(գ) – դեզաշաւտ։

Հէպէ(ժ) – հապա։

Հէվէնիճ(գ) – խաղողի տեսակ մը։ (Հաւաք բերքի՞)։

Հէօյթիկ – անէծք։ (տճկ.)։

Հէօնկիւրթիւ(գ) – լաց։

Հէօֆէչէկ(գ) – խոչոր։

Հէփթիկ էմիէլ(բն) – հաւ հաւ բերանը ծնուել։

Հըլլու(գ) – ուլունք։

Հըլլը նուլ(բչ) – ճմլուիլ։

Հըդդիէլ(բն) – հրել։

Հըլլճհտոլ(բչ) – կաթսայը քաշել։

Հըլուճճ(գ) – օճառի կոտոր։

Հըլիէլ(բն) – հրել։

Հըլնշտուկ, հըլլըշտակճի(գ) – հրեշտակ(ներ)։

Հըճայվիլ(բչ) – ապրուիլ, հնարուիլ, հնարք գտնել։

Հըճըճի(գ) – Հոջի ծառ։

Հիվըճճոլ(բչ)՝ – հիւանդանալ։

Հիվոճու(ազ) – հիւանդ։

Հըճոլ(գ) – հնար։

Հըճի կուտ(գ) – (հոյնի կուտի պէս) գեղեցիկ, սիրուն։

Հըճեկ(ժ) – մօտ, հոս է։ Հըճեկ կէյ – մօտ էր, մօտ կար։

Հըռըծուճիճ(գ) – ընարէր շամիչ։

Հըռիէլ(բն)– ընտրել, գտանել, ըսրճիլ։

Հիզգի(գ) – հոգի։

Հիզգի տոլ(բչ) – հոգին աւանդել։

Հիզնոլ(բչ)– հեծնալ։ Հիծ–հեծայ։

Հիծոճ(գ) – հեծան, մարդակ։

Հիյրիէլ(բն) – հարթիլ, միտը վերցնել։

Հիյհի(գ) – հերիւն։

Հիյհէ(ժ) – հերթը, բաւ։

Հիյոլ(ժ) – հերու, անցեալ տարի։

Հիճ(ա) – հին, մաշած։

Հիճ(գ) – պատռը հոյնի։

Հիճօ(գ) – հինայ։

Հիճիէլ(բն) – ատէլը հինել։

Հիյկիէլ(բն) – հերիլել։

Հիսիէլ(բն) – հիւսել։ Հիսմոն(ա) – հիւսուած։

Հոգ(գ) – հաց։ Հոգը էմիէլ(բչ) – հաւնիլ, սիրել (աբր. հաց)։

Հոյ(գ) վիճակ։ (աբր. հալ)։

Հոխրը(ժ) –ամէն մարգ (աբր. խալը)։

Հոկ(գ) (1) հակ, բեռ, (2) ֆինոյք։

Հոմ(գ) – համ։

Հոնց(ժ) – հոս։

Հոթաւն մրնոյ(բչ) – մէջտեղ մնալ:
Հողվեսի(գ) – հոգվերթը, գերեզման:
Հոլ(գ) – հաւ:
Հոտուկուտ(ա) – հատ ու կտոր:
Հոտ(գ) – մատաղ, հատ:
Հոց(գ) – հաց. հոց ուտիլ – կերակուր:
Հումմօ(մ) – հիմայ:
Հումոխ(ա) – խելօք:
Հույուբուց(գ) – կրակ քաֆէի վրայ:
Հուզգու բաս(ա) – սիրելի:
Հուզգու հոց(գ) – հոգեհաց:
Հուսօ, հուսօ, հուսօ(մ) – հոս, հատ, հան:
Հօ(մ) – հա՛, այո՛:
Հուրց(գ) – գրպան:
Հօյս(գ) – Հաբս, մարդ: Հօյսնոյ (բչ) – Հաբանանալ:

Ջ.

Ջազուր(գ) – ձագար:
Ջազ դուռ(գ) – մեծ դրան մէջ պըզոտիկ դուռ:
Ջազիյեն(գ) – Քուչուկի (ձագի) լեզու, Համնոյ լեզուին մէջ գաղտնախաւսութիւն:
Ջազու հոց(գ) – կանաչ մանր պտուղ մը:
Ջազ մոս(գ) – ձագմաս, ճկոյթ, պզտիկ մաս:
Ջանի(գ) – ձայն:
Ջանուձուն(գ) – ծանուցում (եկեղեցւոյ մէջ):
Ջըզիէլ(բն) – ձգել: Ջըզմոն(ա) – ձգուած:
Ջըզբուռոյ(բչ) – ձգուոյ, ձգեսո ուննալ, զգայել, ասամօգսէն կազ հանել:
Ջառ(գ) ձեռք:
Ջըզձըզի տոդօ – ձգձգոյի տղայ
Ջըզձըզը տանի – ձգձգողը, պարբաջմաբազը տանի:
Ջըզվըլխի(բչ) – փոխել:
Ջըրդիկի(ա) – փակչող, կպչող:
Ջըմըլտուկ(գ) – ձմեռուկ:
Ջուրզգու(գ) – ցուրք, քիւ:
Ջնրդիէ(բչ) –ցաքիլ, ծակիլ աբեւու:
Ջիգ(ա) – ամուր: Ջըգացընիէ(րն)– ամրացնել:
Ջին(գ) – ծամոց, ձիւթ:
Ջիէ(գ) – ձեր, ձեզ, ձեզմէ:
Ջին(գ) – ձիւն:
Ջիվիէլ(րն) – ձեւել:
Ջիվմոն(ա) – ձեւաւուած:
Ջուէղ(գ) – ձոգ:
Ջուազիէդ(գ) – իւղի մէջ տապկուած հաւկիթ, ձուագեղ:
Ջօգ(գ) – քուչուն:

Ղ.

Ղալէմ(գ) – (1) գրիչ: (2) կօշկակարի դանակ: (տնկ.):
Ղալիոխ(գ) – գլխարկ(տնկ.):
Ղալփօ(գ) – վարպետ:
Ղամաշմիշնոյ(բչ) – (1) ազբը խըտըրտալ, չշանալ, (տնկ. դամաշմադ) (2) անդան առնել:
Ղամչի(գ) – մտրակ (տնկ. դամչը):
Ղամօ(գ) – պաշտօն(տնկ. դամա):
Ղավուրմօ(գ) – միսով, ոսմաթկեսով եւ պղպեղով կերակուր:
Ղայաճէչէկ(գ) – քուչուն մը:
Ղայմոխ(գ) – սեր (տնկ. գայմախ):
Ղայամըխ(գ) սեւ պատեղով ծառ մը:
Ղայմօ(գ) – քղքնադրամ, վաւերաքուղթ· (արբ. գամիճ):
Ղայռոբ(գ) – ջանք (արբ. գայրըթ):
Ղանաչօ(գ) – սպանդանոց ոչխարի, կամ ուտելի կենդանեաց:
Ղաշադու(գ) – քերել կամ վրձին ձիու:
Ղաշիէ(գ) – յանգերթ· (տնկ. գաչ)եր:
Ղաշմէշ(ա) – ծաղրածու· (տնկ· գաշմէր):
Ղաշոխ(գ) – կռնգ:
Ղապալօ(ա) – գիւրին, ձրի:
Ղապալ(գ) – կապալ· (չբ· քաթրլօս): Հաս բերող պաշտօն մը ձեռք բերելու համար տրուած դրամ: Մեծաշնորհք:

Վապուլ էնիէլ(բն) – ընդունիլ. (ա-բար.)։
Վառաղուռօ(գ) – ժղձաւանջ (տնկ. զաբաղուբա)։
Վառամբիս(գ) – սեւ պտուղ ցորենի մեծութեամբ, քիքաւաչ։
Վառհոն(գ) – կուպր. (տնկ. զաքրան)։
Վասոսլ(գ) – մասլաճաո. (տնկ. զասասլ)։
Վավաճէզ(գ) (խաւանոս, տնկ. քիքէզկ տուբ)։
Վավքիսքնի(գ) – բարեւ, ասօր. (տնկ. զավաչ)։
Վավչօ(գ) – կոխ. (տնկ. զավդա)։
Վավլոխ(գ) – ձեռքով չինուած քըսակ։
Վավլիքսիէլ(բն) – կեղտիլ. (տնկ. զավլամազ)։
Վասադ առնում, գասօ – օրհնէք մը. (տնկ.)։
Վաֆօ(գ) – գլուխ. (տնկ. զաֆա)։
Վէօճնէվ կուշիկ(գ) – բարձր կօշիկ։
Վզզզզզ էնիէլ(բն) – դանակով կըտրիլ, մորքիլ։
Վզզզնի(ա) – տաք. (տնկ.)։
Վզլըզզլը(ա) – կլոր։
Վզլպաշի(գ) – պալար, տարուկ, սալորիկ, դամոնիկ։
Վզնիէվի(գ) – կճեպ, կճեպիկ, խեճեպ, փոճակ։
Վզնպընիէլ(բն) – ճանկռտիլ։
Վզմիշ(բ) – խնայել. (տնկ. զըյմազ)։
Վզյաճէր(գ) – ձեւ, կերպարանք։
Վզյմըլը(գ) – ձեռքի վրայ մոած գոյաւ փուչ. (տնկ.)։
Վզյմոր(գ) – արժէք, յարդ. (արբ. զըյմէք)։
Վզյմօ(գ) – քաշուած մխուր։
Վզնքիէնօ(ա) – կտոր։
Վզնքնէմիշ նուլ(բչ) – կառզիլ. (տնկ.)։
Վզնմնոպ(գ) – քէզ. (տնկ.)։
Վզըշիէլ(բն) – եղջիւրով զարնել. (տնկ.)։
Վզո(ա) – (1) անծառ լեռ. (2) դըրչուղ։
Վզոմօ(գ) – կտրկատուլ ու ուսպով պատրաստուած քաղցրեղէն մը. (տնկ.)։
Վզրչըլ(ա) – մազերը ճերմկած (տնկ.)։
Վզոչկի(գ) – ձայնատուր կին։
Վզոփաճոն(գ) –իրարանցում. (տնկ.)։
Վզոսուս(գ) – ճնշում. (տնկ.)։
Վզիլ էնիէլ(բչ) – վազել. (տնկ. զօվմազ)։
Վզվըրմիշ էնիէլ(բն) –սլորել. (տնկ.)։
Վզիքրը(գ) – արատրնօք ուրքի վրայ կերտուած կերպարուր։
Վոյոն(գ) – անկիւն. (տնկ. զօյազ)։
Վոնոն(գ) – (1) պալատ. (2) իշխանատ. (տնկ. զօնազ)։
Վոճաճըն(գ) – քամբին երկաթը ուրուն վրայ չուան կը կախեն։
Վուբի(գ) –ափիկ. (տնկ. զուբիու)։
Վուբճի(գ) – մեռաչքէ կերպաս. (տնկ.)։
Վուշլուխ(գ) – իրիկուան մօտ ժամանակ։
Վուռմօ(գ) – բաղնիքի դուռ։
Վուռնօ հով(գ) – քուխանի նստած հաւ։
Վուզու տիչի(գ) 100 տարեկանէն վերջ եղլղ ակռայ. (տնկ.։
Վուճր պաճօ, մաճ պաճօ(ա) – քանձրապլուխ։
Վուսպուն(գ) – քամբրի փոկ, որ պոչին տակէն կ'անցնի։
Վուվօթ(գ) – ոյժ. (արբ. զուվէք)։
Վուճօ(գ) – կուշտայ, կողով խազողի. (քիւֆէ)։

Ճ.

Ճասպլոս(ա) – անառակ։
Ճասի(գա) – չասուսկ։
Ճառաճիճէլ(բչ) – ճառագայթել։
Ճառօ(գ) – հողէ պտուկ, սման իւղասպլոս(ա) – ճարպլիկ։
Ճակոտ(գ)(գ) – ճակատ։
Ճակոփ գիչ(գ) – ճակատագիր։
Ճաճըն(գ) – ժամիկ, մանուկ ու վրուանդ. (տնկ.)։
Ճամբիճէլ(բն) – ճամբայ դնել։
Ճամփօճ(գ) – ճամբայ։
Ճամփօճ իշտալ(բչ) – ճամբորդել։

Անկրատուիչ(ըն) – Անհոգնել։
Ապպիել(ըչ) – Ապպոպիլ, ապրանք։
Ապչկըտուիչ(ըչ) – Ապրել։
Ապզդավի(ա) – Միմոս։
Ապյմիշ ճոյ(ըչ) – Խոսքէն գանգատ։
Ձէրտոն(գ) – Տրացան։
Ձըխկուէչ(գ) – Ձեղք, Ճեղքուածք։
Ձըխկըմոն(ա) – Ճեղքուած։
Ձէրըտուիչ(ըչ) – Ճաթասիլ։
Ձէրըտուըմոն(ա) – Ճաթած։
Ձէրտոցըննիչ(ըն) – Հաւկիթ գարնել։
Ձէրտիել(ըչ) – Ճաթիլ։
Ձէնկ(գ) – Ժանգ։
Ձէնճ(գ) – Ճանճ։
Ձզգնավուէչ(գ) – Ճգնաւոր։
Ձզրննիչ(ըն) – Հողի վրայ կամ դնոն վրայ խաղալու առնն քարէ եւ կամ ապակիէ դնդակներըդ խաղ գարնել։
Ձզլկըտուէչ(գ) – Չուլի կոտր, հին լաթ։
Ձզլիս(ա) – Ուրուած հաւկիթ։
Ձզլդըզդզ(ա) – Անկարելուր. (ածկ.)։
Ձզլպկյ(գ) – Հաւկիթէ կեբակուր. (ածկ. Ճզլպզըդ)։
Ձզլպռնո(գ) – Խոչուած սեռնո։
Ձզլոզ(ա) – (jealous), Նախանձոտ։
Ձըխկիել(ըն) – Ճեղքել։
Ձըխկուէչ(գ) – Ճեղք։
Ձըխտուկ(գ) – պատռուկ։
Ձզդլատիել(ըն) – Ճզիւրքի բաժնել պատառներ։
Ձըչդրննիել(ըն) - Մաճըդը կատրնելու կարել։
Ճըմոնիել(ըն) – պատռդը ճմռել, Ճըպռել։
Ճրնեզրլիել(ըչ) – Խանդաղատիլ, խելքդ կորսնցնել։
Ճրպըտոիել(ըչ) – ապրդ կամ քեւրը տեղէն խախտիլ։
Ճըռլավուս(գ) – Ծղրիդ։
Ճրտըռ(գ) – Ջիլ։ Ճըտռդը դիմմուլ – Ջիլդը գզնչել, ցկատնցնել։
Ճիբիլիկ(ա) – աչքդ բաց-խփիկ։
Ճիզ Ճիչիէ(ըն) – գծել։
Ճիռ(գ) – աչքի բիժ, Ճիպո, Ճըպռուռ։
Ճիւճիւկ(գ) – Ճաղ, վառեակ։
Ճիւմահոն – վարժարան։
Ճինպօշո(գ) – կարմիր Ներկ։
Ճոզ(գ) – Ճաղ, գուլպաի ասեղ։
Ճոզիլ(ըչ) – Եբինդալ։ Օպզը Ճոզիլ – ասապ, ասուպը սահեցաւ։
Ճոզըզընիել(ըն) – Խոսքը երկարել։
Ճոնկ(գ) – Ճանճ, Ճիրան։
Ճուէբ(գ) – Ծայր, Ճոթ։
Ճուճու(գ) – Հացիկ։
Ճուճու կընիէչ(յդ.) – Հացիկներ։
Ճուճուռւռ – քան Ճախոցի մը անուներ։
Ճուռ, ճըռավիհ(գ) – ազդրէն մինչեւ ծունկը։

Մ.

Մազուէզ(գ) – Մազոզ, կկոց։
Մազաչոբ(գ) – Վիռս. (սրբ. մազաքաթ)։
Մազմըզուկ(գ) – Մազի քեւրը, մազմզուկ, նըբաքեւրչ։
Մաբոնս(գ) – ապրանք, տեսակ։
Մաբուէզ(ա) – չատ քաց։
Մալագմօ(գ) – Ջելմ։
Մալեզ(գ) – բահրած ալիւրով ապուր։
Մալօ(գ) –Ծովին սրմոպրչ. (ածկ.)։
Մալամոբ(ա) – անճաքակ. (սրբ. մալամաթ)։
Մախաուօ(գ) – Ճախաթակ. (ածկ.)։
Մախլուբօ(գ) – խառնուրդ կեբակուր։
Մախոբ(գ) – մասամասեղ, մախաթ։
Մախուէխ(ա) – քեֆ, մախոխ։
Մախրի պըճինէզ(գ) – մախրի կոտր։
Մախուռւբ(գ) – ուսուցող խոտ մը։
Մախա դինմ(մ) – մբուս կոզմբ։
Մախալ(մ) – մբուս, մկնակ։
Մախաուօ(գ) – պատրուակ։ (սրբ. պչհանէ)։

Մահիբոպ(ը) – ծաղր. (արբ. մահիբաթ):
Մաղայօ(ը) – քաթայր. (պրս. մաղազա):
Մաղիէլ(բն) – մազել:
Մաղմոզ(ը) – մազմազ, ինչ մաքած կրակ:
Մաղմոն(ա) – մազուած:
Մամախիէց(ը) – խմորի պաչուին քաղցրացրը հաց չինուած: (Առանց ալի կ'ելլէին ու կը կերցնէին կաքընաու մօր, որ առատ կաթ ունենայ):
Մամուէց(ը) – տուն մնացած ալջիկ:
Մայ, մէյվընի(ը) – մայր (եր):
Մայ(ը) – քացախի երևոյն խաւը:
Մայակառու(ը) – մուրացկան:
Մայլիէլ(բչ) – գմայլիլ:
Մայմընցիէլ(բչ) – մոխլ:
Մայոզ(ա) – վնասակար (արբ. մազոզ):
Մայօ(ը) – խմոր. (տճկ. մայա):
Մայօ(ը) – կեռասի տեսակէն պտուղ մը:
Մանիէլ(բն) – մանել:
Մանիչ(ը) – ջուլհակի ցուիկ՝ ջհրը դարձնելու ծառայող:
Մանծան(ա) – հասս գլուխ:
Մանղափօ(ա) – հասս գլուխ:
Մանընվուէլ(ը) – քուրք (ծածկախօսարար):
Մանոի(ը) – մատանի:
Մանուէց(ը) մատնոց:
Մանոիճ(ը) – բակերաթ. (հէյվէն):
Մանուէլ(ը) – փշոտ վարդի պտուղ, չոր խաչելէ եւ քամելէ վերջ ջուրը կը խմեն Զատկացի ժամանակ:
Մանոճ(ը) – ծանած, բարակ թել: (արբ.):
Մաշալլահ(ժ) – Աստուած պահէ:
Մաշօ(ը) – ուռկիլ. (տճկ.):
Մասբաախէդ(ը) – մախաթ, խոշոր ասեղ:
Մասդայօ(ը) – ծաղրող, հեգնող. (տճկ. մասխարա):
Մասդր(ը) – դանակ սրել, պղպեղա:
Մասուչօ(ը) – եղեգէ փոքր գլխուն փաքքելու եւ կկոցին մէջ դնելու համար:
Մավի(ա) – կապոյտ. (տճկ.):
Մասրընվընի(ը) – վանդակորմ:
Մասրուն(բն) – մատ պարնել բանի մը:
Մասող էնի(բն) – զոհել:
Մասողպապուչ(ը) – մատաղ:
Մաքիէլ(բն) – մանրել:
Մաֆիճօ(ը) – մէքենայ:
Մափազօ(բն) – պաչապանել. արբ. մուհաֆազա):
Մեելդր(մ) – անցեալ օր:
Մելդրյիէլ(բն) – մեղադրել:
Մեղալուէչ(ա) – մեղաւոր:
Մեղրիծուծ(ը) – խոտ մը, որուն ծաղկին հիւթը կը ծծուի:
Մեյիս – մօտս (անս հոլով):
Մեշիէլ(բչ) – մաշիլ:
Մեշնի(ը) – կաշի. (տճկ.):
Մեշոճ(ա) – մաշած:
Մեսո(մ) – մօտ:
Մեսովընուլ(բչ) – մօտենալ:
Մեռիէլ(ը) – մեռել:
Մեռիլի առկօ(ը) – խակ նուռի հատիկներ:
Մեռոճ, Մեռնըմոն(ա) – մեռած, մեռցուած:
Մեռոճուն(ը) – բուսա:
Մէզտէֆի(ը) – ձիւթ, ծամոց, մազաւաքէ:
Մէզոր(ը) – ամուրց, հրապարակ (արբ.):
Մէզէ(ը) – ըմպելիքի հետ ուտուելիքը ազանգելը:
Մէ՛՛էչ(չժ) – մինչեւ. –(տճկ. մէչչէր):
Մէչէնկիչ(ը) – խակը՝ կարմիր, հասունը՝ կանաչ ասպի մեծութեամբ պտուղ մը, պխտակի ծառին ընտանիքէն:
Մէչէֆէ(ը) – վերմակի երես. (արբ.):
Մէչոլ(ը) – մեղու:
Մէչօ՛(ժ) – մեղայ:
Մէճուն(ա) – խմորի պէս չոգուած:
Մէնընկու(ը) – սեսեռի մեծութեամբ կաթէր պատղ մը, զոր ալեր ու ոչխարներ կ'ուտեն, եւ մանուկներ խաղալու կը զործածեն:

Մէսէս(գ) – եղ, ջրհոս. երկաթ գատան, ծայրը դամով։

Մէսէս(ա) – երկաթահատակ։

Մէսէր(գ) – նեբբեհաշխիկ։

Մէսսուտմ(գ) – մանկիկ։

Մէտէ(ժ) – բայե, ի պատ. (արբ. մա՛ռէ)։

Մէդդիկ(գ) – գատագանի խազ մը։

Մէօտ(ա) – մոտ գոհ, քուրթ մանեշակագոյն։

Մըգլիէլ(բչ) – մգլել, մգլոտիլ, բարբոսիլ, ծագկիլ։

Մըգլոծ(ա) – մգլոտած։

Մըգլօ(գ) – աչբի բիբին վրայ ինկած խաւ։

Մըզդ(գ) – եփած կաշիի նեբբի կոդմի քերբերբ, (զոր վէրբի վրայ կը դնեն բուժող յատկութեանբ համար)։

Մըզդի(ա) – կծծի։

Մըզմըզ(ա) – գժուարահաճ։

Մըբ կիէլ(բչ) – լռել, ծածկել։

Մըլէզգ(գ) – բզդիդէն, անաբժիշբ բուբզ։

Մըլըլուկ(գ) – միջոցի։

Մըլլոն(գ) – հաւկիթի դեղնուց։

Մըլլըլիէլ(բն) – առանց ախտալի ծանրել։

Մըխտիէլ(բն) – քնւոտը հրել։

Մըխտող(գ) – հարկահաւաբ. (արբ. մուխթար)։

Մըխոյ(բն) - միալ։

Մըկոճապիճ(գ) – ուռուցբ բանջարեղէն մբ։

Մըղտըսի(գ) – մահաեսի։

Մըղտըսի էնիէլ(բն) – խրացնել։

Մըղբըպի(ած) – պղտիկ ճաբպիկ մարբ։

Մըյրդիլ(բչ) – մարիլ։ (Օճոխիդ մըյբդի – կրակդ մարի)։

Մըննբաւուլ(բչ) – միննալ։ Մըննբացոլ – միննցուս։

Մըննուլ(բչ) – մառել։

Մըջէվ գըլլոն(գ) – միջոավ քիւիքէ։

Մըջջուկ(գ) – միջուկ։

Մըռբըննի(գ) – չրմներ, քուչ։

Մըրկատուէն(գ) – խեչափառ, կոպր։ (Մկրտաւթ պէս բերան ունեցող)։

Մըռմըրոլ(բչ) – մռմռալ, կռտռալ, ցաւիլ։

Մըռմռոտուկ(գ) – խաղտուղ, խաղտի ջուբը դեռ պինի չեզած։

Մըրբռըմնուէց(գ) – մրբիտնաց։ Բազմաթիւ կռտիբ մանբ բլտրինների հետաքննութիւն։

Մըրբջիմ(գ) – մրբիւն։

Մըռմիկ(ա) – յոյժար, կատարեալ։

Մըռնդ(բչ) – մեծնալ։

Մխէսբնմիշ նոյ – մեբբ համարել։

Մխէխմ(գ) – մեկբ։

Մխեճճ(ա) – մեծ։

Մխրխ(գ) – ցեղատիբ, քուրջ։

Մխլլըվըտիլ(բչ) – փախուստ տալ։

Մխծիկ(գ) – Քաշտող կաշեբր։

Մխնոզ(գ) – ախորժակ։ (արբ. միզած)։

Մխչէմիտ(ա) – չուտ, արագ, (մխամխա՛ բառէն)։

Մխչէվուէչ(ա) – մէնաւոր, մխնակ, առանձին։

Մխչրի(գ) – մարբիւ, մարբիւ։

Մխչկիկ(ա) – մեբկ(իկ)։

Մխն(գ) – մանր ոչխէ։

Մխս միչէվուէչ – մխս մխնակ։ Մխս միչկիկ – մխս մեբկ։

Մխւգվիչ(ազ) – մասնիչ։ (արբ. միւզվիվիր)։

Մուզմահու(ա) – կոբծանած. (էդնըմուս – ապրակուած)։

Մուխէբ նոյ (բն) – տէր կանդնիլ։ (արբ. մուդաչչէս)։

Մուչ(գ) – մուբ։ (Մուչս ի վուչադ – մուբս վրադ բլլայ)։

Մուչագկոն(ազ) – մուբագկան։

Մուչ ու մանիչ(ա) – ուռեր, սեռ սեռ։

Մուչիչ(գ) – մօրաբչիր։

Մուչոզ(գ) – փակաբ. (արբ. մուբաղ)։

Մուչոլ(բչ) – մուբալ։

Մուչուէ(գ) – մօրուբ։

Մուճբ(ա) – մուճ։

Մուճբ ու զալ(ա) – խիստ մուճ։

Մուճճ(ա) – յամբ, մուճկ։

Մուճըռռիէլ(բն) – ապատանել, պըղծել։

Մուճռոռ(ա) – պիղծ։

Մուշռոց(գ) – կօչակաբեր տափակբը-

նոյ դարձիլը արտերէն։
Մօյդ(ը) – մարդ։ Մօյդ ու մայդոկ – մարդ մարդասանք։
Մոզ(ը) – մաղ։
Մոխոր(ը) – մախր, մարխ։
Մոհ(ը) – մահ։ (Մոհը բընկիլէ – մահը գոչէ)։
Մոդ(ը) – մաղ։ Էլիլ մոդ, ցիլ մոդ։
Մոռնոլ(բէ) – մոռնալ։
Մոռցընկուէտո(ա) – մոռացկոտ։
Մոս(ը) – մաս։
Մո՛սը, մո՛սն ա(ժ) – բրա՛ւ, շչմարի՛տ։ (Բրդուժ մը)։
Մոտ(ը) – մատ։
Մորը(ա) – մահը։

Ն·

Նազիկ, նազէնիմ(ա) –փափուկ, փափկակեայ։
Նազուկ(ը) – ջուլհակի գործիքը։
Նալչօ(ը) – պայտ կոչելիկ։ (պրս. Նալչէ)։
Նալպոնտո(ը) – պայտատ։ (պրս.)։
Նալպըր(ը) – գրաժ։ (պրս. Նագդ)։
Նամպըշ(ը) – գարգանիչ, ծաղկեզարդ։ (պրս. Նագըշ)։
Նամշիէլ(բն) – գարդ գործել։
Նաճոյ(ը) – հիւանդ։ (պրս.?)։
Նաշոյ(ա) – ծաղրածու։
Նաչոյ(ա) – անճաթ, (պրս. Նաչաթ)։
Նավռոխ(ը) – եռանդ։
Նեյ(ը) – ներ։
Նեյսը(ա) – նօսր։
Նեյսրնոլ(բէ) – նօսրանալ։
Նեննի(ժ) – օրօ՛ր։
Նէլլէր(ը) – նզովք, (պրս. լանէթ)։
Նէրէս(ա) – կծծի, (պրս.)։
Նէփէս(ը) – չուչխ, հոգի։
Նըռնուլ(բն) – լեցնել, (նռւլ)։
Նըռնտուկ, նըռնտրմոն(ա) – նռնատունկ։
Նիգամ(ը) – կարգ կանոն, (պրս. Նիզամ)։
Նիզոհ(ը) – կազ ու կռիւ, (պրս. Նիզա)։
Նիէչս(ժ) – նէս։
Նիչլիէլ(բն) – նորել։
Նիչկիէլ(բն) – ներկել, ամշցնել։
Նիչկրմոն(ա) – ներկուած։
Նիշանիէլ(բն) – նշանել։
Նիշանմոն(ա) – նշանուած։
Նիշանոճ(ագ) – նշանած։
Նիշատիլ(ը) – նիշխիլ։
Նիշկիէվ(ժ) – ներքեւ։
Նիշոն(ը) – նշան։
Նիշօ(ը) – նշոյ։
Նիհիօն(ը) – պահ(պրս.)։
Նոգ(ը) – նաշանք։
Նոյ(բէ) – բլլալ։
Նուէյ(ա) – նոր։ Նուէյ հօյս – նոր հաւս։
Նուէյ ու շէյվ(ա) – նոր նոր։
Նուկի(ը) – ուսկի(ը) – ուսկի։
Նու մը(ժ) – քիչ մը։ (Լուի չափ քիչ)։

Շ·

Շաբաղդէյ(ը) – չարաճի օր։
Շաբոր(ը) – Շաբաթ։
Շալկընուէց(ը) – կողով, չալակնոց։
Շալկիէլ(բն) – կրել, չալկել։ Շալկրմոն(ա) – չալկուած։
Շալոյ(ը) – չալակ։
Շաղիէլ(բն) – չաղել։ Շաղրմոն(ա)– չաղուած։
Շամբօ(ը) – ապմուկ, (ռմկ.)։
Շամփույ(ը) – չամփուր։
Շայիէլ(բն) Ի չաթել։ Շայրմոն(ա)– չաթուած։
Շայուէց(ը) չաթոց։
Շաննոլ(բէ) – չասնալ։
Շաչոնիշնոլ(բէ) – զարմանալ, ապշիլ, (ռմկ.)։
Շավլոյ(ը) – չալվար, լայն տափառ։
Շափլոխ(ը) – ապտակ, (ռմկ.)։
Շաֆոյ(ը) – չաջար։
Շաֆրըտիէլ, շաֆքիէլ(բէ) – չաքատրել։
Շեբ(ը) – չօթ։
Շեյիլ(բն) – չահիլ, շեյրմոն(ա) –

չահուած։

Նեյաթաւօ(գ) - խաղողի ջուր հանելու տաշտ, (պրս· յիբէ խանէ)։

Նեմ(ա) – չէն, ուրախ։ Նեմ մրնոս – չէն մնաս։

Նեշ(գ) – չղոյշ։

Նեո(գ) – մէգ։ Նեոռն(ա) – տակը քրջոգ։

Նեռնիէլ(բն) – մեգել։

Նեռ(ա) – չեզոքի կարգուած, խառտը։

Նէչ(գ) – չարքեր, (արր· չէր)։

Նէչպէր(գ) – օշարակ, (արբ)։

Նէպիհ(գ) – չասկի։

Նէպկիէլ(բշ) – մազկրել։

Նէպէհէ – կապկի պէս է։

Նէօշ(գ) – խմորէ նման խիտ ծանապ կարծրացնելու համար։

Նէօճիբիկ – ածեւ, ապեզ։

Նըլլի(գ) - չլինքը, շիլ, փիլին նուէրի մասը։

Նըլլըսոն(ա) – քաֆթիած, հասարակ, գռնէվրի։

Նըլս(գ) – արարական կրօնապետ (չէլմ)։

Նըյէշ(գ) – չրէչ։

Նըյցիլ(բշ) – չրկիլ։

Նըյցիչ(գ) – լսամաշ գործնեկիք։

Նընըռիլ(բշ) – կասդիլ։

Նընքըռկիլ(բշ) – նամիլ, պատկիլ (անարգանաց ոճ)։

Նընվիհ(գ) – յոգ· չունի, չուներ։

Նըռուէչ(գ) – չնորհք։

Նըռոցհիել(բն) – չհնել։

Նըպոհ(գ) – չոպոպ։

Նըպոհ(գ) – շոպակ, քաղցուէ խճուղ, համեմուած մի ապիքի մէջ լեցուած։

Նըռհիել(բն) – թափել, տրտքիել – թափել։

Նըվէտ(գ) – Տեառնընառաջ։

Նըփիել(բն) – դողդոջ։

Նըքըսիլ(բշ) – չուրքը հոմանին վռնդելիլ։

Նիեշ(գ) – գիչերք։

Նիքիլ(գ) – ձեռքի պզտիկ դոյլ (ածկ· սիքիլ)։

Նիչէ(գ) – խաղողի ջուր։

Նիչէ հանիել(բն) – խաղողի ջուր հանել։

Նիչիեփ(գ) – չերեփ։

Նիչհէ(գ) – գիչերք։ Նիչհէ բայի(ած), գիչերն է բուն։

Նիչիկ(գ) – չուչմայի խոց։

Նիչվընի(գ) – յոգ· չիչնէ-ի, գիչերնէր։

Նիչվոնց(ած) – գիչերանց։

Նիշոռհէլ(բշ) – ուռիլ (ածկ· չիչմէր)։

Նիսո հայիէլ(բն) – շնո վերտիել – կարմիր բիծեր քաշել մարքի վրայ։

Նիփ(գ) – չէչ խաղողի, չին, խէչ, չանչ։

Նիհիել(բն) – չհնել, պառել։

Նիհմոռ(ա) – չհնուած։

Նոլ(գ) – չոլ, (պրս)։ Ուռի ծածկոց։

Նոխ(գ) - կատր (ածկ· չաթ)։

Նոռհ(գ) – չահ։

Նոռհիէ(գ) - լոքմունդ, քուֆթեր։

Նոռնոյ(բշ) – տաքցալ։

Նոռոռդիհ(գ) – տաքութիւն, ջերմ։

Նոռձընհիել(բշ) – տաքութիւն ունենալ։

Նոռձնըմոն(ա) – տաք, տաքցած։

Նոչվօ(գ) – ապուր, (ածկ· չօրպա)։

Նոն(ա) – համբաւ, (արբ· չան)։

Նոն հասիէլ(բշ) - համբաւ հանել։

Նոն սէտոռ(ապ) – չան տասուակ)։

Նոնիսիեռ(գ) – բոյս մը որուն պըտուղը կանաչ լուրիայի մեծութեամբ կը գործածուէր դեղի։

Նոշ(ա) – չիլ։

Նոտ(ա) – չաւ։

Նոփ(գ) – օդուտ, չահ։

Նոփը դիմմունէլ – օդուտ ընել։

Նուլլիհէլ(բն) – չուլուլիլ, հարևանցի կարել։

Նուլլըմոն(ա) – կարուած։

Նուլլըվի(բշ) – ծառին փայքիւրիլ։

Նուկէ(գ) – չուկայ։

Նուշմօ(գ) – չուչմայ։ Նուշմի եիէդ – չուչմայի խղ։

Նուչջօ(գ) – չուրջառ, փչուռն։

Ո.

Ուէդ(գ) – որդ։
Ուզիէլ(բչ) – ուզիէլ։
Ուէսպ(գ) – ոսպ։
Ուէսո(գ) – ոսո, մախրի կոճղ։
Ուէտո(գ) – ոսոք։
Ուլ(գ) – այծի ձագ։
Ուլիշ(գ) – զրպարտի արտած կերպասուբ։
Ուլոռ(բչ) – զանգակիլ, չխմփիլ։
Ումսաւուէյ(գ) – ուխտաւոր։
Ունդում ունդում էնիէլ(բչ) – լալ, ողբալ։
Ունդում ունդում իշտոս - անէծք մը։
Ունէտո(գ) – յոյս, (արբ. իւմիտ)։
Ունէտո սէմիտ(գ) – յոյս, ապահէն։
Ունչաթնոյ(բչ) – ուրախանալ։
Ունկուէցգ(գ) – անօթնե։
Ունչուցնոյ(բչ) – (ունչուց), հիւանդութիւնը առնել, քոս։
Ունչուէցկ(գ) – օթօրոց։
Ունչում – որուս։
Ունչուցկոյ(գ) – օթօրոցի կապ։
Ունչոգ(գ) – ուրագ։
Ունչոխ(ա) – ուրախ։
Ունչիկէլ(բն) – ուսերին փրփուրը հանել։
Ունկնուէչ(ագ) – ունեւուր։
Ունկնոյ(բն) – ունենալ։
Ունչաննոյ(բչ) – ուշանալ, յապաղիլ։
Ունչուձգնիէլ(բն) – ձգձգել։
Ունշնկոնիկ(գ) – ծառայութիւն, (առև.)։
Ունչիկ(գ) – ոջիլ, լուիճ բոյսերու։
Ունկնցկ(գ) – ուտած տեղ։
Ունուունոյ(բն) – (1) ուսիլ, (2) հրապարանալ։
Ունուցմոն(ա) – ուսեցած։
Ունկը կոյ(ա) – ճոխ, առատ։
Ունսգրմոն(ա) – հրահանգուած, նախապէս ըսելոնը խօսք գրուած։
Ունսգնիէլ(բն) – սորվեցնել։
Ունսիլ(բն) – սորվիլ, դասը սերտել։
Ունսուսուոն(գ) – բաժան, (առև.?)։
Ունիէլ(բն) – ուտել։ կիյո – կերայ։
Ունիկիկ(գ) – ուտելիք, կերակուր։
Ունիկ(գ) – պահք չեղած օրեր։

Չ.

Չաք, էիշտիէլ(գ) – զարնելու ձայն։
Չաքմօ(գ) – հիւրակ՝ փայտէ եւ ճերմակ չինուած։
Չալըմ ծախիէլ(բն) – ցուցամոլութիւն, չոշոռիլ։
Չախըլտոխ(գ) – լուրթա։
Չալավիէլ(գ) – ցախաւել։
Չախտոխ էոյ(գ) - կրակահան քար։
Չախչօխ(գ) – ձագացքի զոռձիք
Չաղալօ(գ) – ահաս պտուղ, ծիրան կամ նուշ։
Չամախօ ծէվ(գ) – Չաքմախի ծուրին յորինուած տեղն է։
Չամըշնիէլ(ա) – չամչցող։
Չամըշնոյ(բչ) – չամչնալ։
Չամոն(գ) – չաման, գրուանդ (հաճեմ)։
Չայչայոռմէ(գ) – չաբլաթանք։
Չայոռ(գ) - ոջիլ, (առև. չաբրգ)։
Չայտոխ(գ) – ախթաթակամած, (առև. չաբտագ)։
Չաձկոյ(գ) – կեռ երկաթ՝ բան կախելու, (առև. չէնկէլ)։
Չաձոխ(գ) – պնակ, (առև. չանագ)։ (Չաձոխ, չաձնիկ, գչաձոխ, չաճախուկ, չաճնեճի = ճչանաճչեր)։
Չայտդինի(գ) – չարուքիւն։
Չայագուէչ(ա) – չարագործ։
Չառխուտ(ա) – ուրուած։
Չախաս(ա) – ծառկախած ուրուած երես։
Չախիէլ(բն) – չափել։ Չախտոն(ա) – չափուած։
Չգո՛ – չկա՛յ։ Չէս չգո՛ - հոս չկայ։
Չնեն – եթէ ոչ։
Չէ՛ – ա՛չէ։ Չէս չէ – հոս չկայ։
Չիէ(գ) – առասպելական անձնաւորութիւն չգոյութեան։
Չէլլիկ(գ) – պղտիկ զամպան մը, որ մեծով մը զարնելով օդին մէջէն հնուս կը թողնէ՝ խաղցողը։
Չէճ(գ) – գետնի վրայ բլուրի պէս լեցուած։

Չէմիչ(գ) – չամիչ։
Չէճեկ ֆիշտիէլ(րչ) – խօսափեղկ։
Չէփիկէն(գ) – վէրարկու։
Չէֆ(գ) – բամպակը զգէլու առեն ագէզը քաշող գործիք։
Չէֆիճէֆ(գ) - մառանէն ապմախը գուրս քաշող փայտէ գործիք։ (ամկ.)։
Չէօյէն(գ) – օշան, ջուրի մէջ փրփրող՝ մաքրող խոտ։
Չէօճը(ա) – քէւտա։
Չէօռ(գ) – ցաւ, հիւանդութիւն։
Չէօքէկ(գ) – խմորեղէն, (ամկ.)։
Չէօփիչի(գ) – գէզ մը գոր Գալենց Հաճին (Հաճնոյ բամպահմուտ բերնասան գէզապէտ-բժիշկը) կը գէզարքը նոացուելու եւ խմուելու համար։
Չէօֆէլիճ(գ) – պանիր, (ամկ.)։
Չէօֆիլ(րչ) – ծունկի իյնալ, փլիլ։
Չըբլըխ(գ) – ձիւթ առուղ խոտ մը։
Չըլլըխէլ(բն) – նետել բարկութեամբ։
Չղղիկ(գ) – համրայ՝ կոյս գնանի վրայ, կամ ձիւնի մէջ։
Չըվրգն(ա) – չարաճճի։
Չըպուխ(գ) - (1) ծխամորճ։ (2) յօտուելիք ճիւղ սրճառուկի։ (3) կէրպասի գիծեր, (ամկ.)։
Չէգ(գ) – ապիկի վրայի խէզ։
Չիբ(գ) – տղածոյ կէրպաս, (ամկ.)։
Չիբիլ(գ) – մաղաղ առուկ։
Չիւչիլ(ա) – ցաւառ, մարքի բեմ ատնեցող։
Չիյրոն(գ) – չորքան։
Չիյրոն ապուչ(գ) – չորքանի պատրաստած ապուր։
Չիյնոլ(րչ) – չորնալ, ցամքիլ։
Չիյցըմուն(ա) – չորցած։
Չիշ(գ) – մանկան մեզիկը։
Չոր(գ) (1) երկու համբու միացած տեղ։ (2) վարտիքի ոտքերուն մէջտեղը։
Չորուրու(գ) – կլոր երկայն վրան օվքի չիշ։
Չորուրում էշկի(գ) – խաղ մը։
Չոմշո(գ) – չերեփ։
Չոնր(գ) – խոպի պատպան։
Չոնկ(գ) – զանգակ, (ամկ. չանկ)։
Չոպոն(գ) – հովիւ, (ամկ. չօպան)։
Չոռոփ(գ) – գուլպայ, (ամկ. չօրապ)։
Չոռփնի(գ) – գուլպաներ։
Չոլոն(գ) չուան։
Չուէյ(ա) – չոր։
Չուէյս(ա) – չորս։
Չուէյս վուտիճ(գ) – չորքոտանի։
Չուխ շալոյ(գ) – ասուէ լայն տափոտ։
Չուխօս(գ) – ասուէ։
Չօ՛(ձ) – էշ ջչելու ձայն։
Չու՛շ(ձ) – էշ կայնեցնելու ձայն։
Չոպի(գ) – չոփ։

Պ.

Պապձընիէլ(բն) – հատցնել, աւարտել։
Պապձրմոն(ա) – քափատած, հատած։
Պազայօ(գ) – քահրամի մաս։
Պազնիէլ(բն) – համբուրել։ Պաճօ – համբուրեցիր։
Պաղդաճ(գ) – կատու մանկական լեզուով։
Պազլամօ(գ) – բարակ հաց, (ամկ.)։
Պազոյ(գ) պազար, (արբ.)։
Պաբմոն(գ) – լիտր, (ամկ. պաթման)։
Պայպաշի(գ) – պալաթ, դամբնի չափ մէջբր։
Պախմա(մկ) – պահ մ՚առաջ։
Պախուչցճ(գ) պախուբժ։
Պախըէ(գ) – եղ, պահար, (արբ. պաղար)։
Պակըսուդին(գ) պահասութիւն, անխնայութիւն։
Պակասավուէչ(ա) – պահասուար։
Պակաս(ա) – պահաս։ Կուրբ պահասանխնայը։
Պահատեճ, պատեհեճ(գ) – պատահաճ։
Պաղբշիէլ(րչ) – անթաթի նայիլ։
Պաղբշկիէլ(րչ) – սառիլ։
Պաղիլ(րչ) – մաքիլ։ Հիգիճ պաղիլ – դահճանալ, զովանալ։

Պաղլիկ(գ) - սառ, պագլօրակ՝ ցուրբէն կախաւած։

Պառանիւ(ա) - ամայի։

Պաղդէլ(բն) - ապրելակերպ ընել։

Պաղտուտիւ(գ) - ապրելակերպ։

Պաճուճոխ(գ) - քնքնկալ, (ամէն.)։

Պաճիկ(գ) - պատկերը, (մանկական լեզուով)։

Պաճոխ(գ) - արուեստ, (ամէն. պահաղ)։ Պաճուէն - արուեստին։

Պամիս(գ) - պամբ, (ամէն. պամբիս)։

Պայապոյ(մ) - միասին, ամէն. պէրասպէր)։

Պայբմպոսպ(գ) - կեսրայր։

Պայիյ(գ) - դարվար, ամէն. պայյեր)։

Պայծընկուէտ(ա) - պարծենկոտ։

Պայծինոյ(բչ) - պարծենալ։

Պայծուտ(գ) - պարծանք։

Պայկուճ(գ) - պարկ, տոպրակ։

Պայմայ(գ) - կեսուր։

Պայպիէտ(գ) - (1) վարպետ, (2) գպրոց։

Պայպըմոն(ա) - պարապ։

Պայպիէ(բչ) - հաւանիլ։

Պայոպ(ա) - պարապ։

Պայոռխ(գ) - գրօշակ, (ամէն. պայրաղ)։

Պայտրկոն(ադ) - պարտականն։

Պայտոռ(գ) - պայտահար, (ամէն. պարտար)։

Պաճատուռ(գ) - լոլիկ։

Պաճիյ(գ) - պանիր։

Պաշխիէ(բն) - ախոյէ, (ամէն. պաչխատաց)։

Պաշոպճօ(գ) - օրօրոցի ծածկոց։

Պաշոօ(ա) - ուրիշ, (ամէն. պաշպա), պաշդին - ուրիշին, պաշդինի - ուրիշներ։

Պաշոխ(գ) - հասկ, (ամէն. պաշագ)։

Պապա՛(ա) - խոշոր։

Պապա(գ) - վէրք։ Պապա հանիէս - անհնձոք։

Պապակըռնին(ա) - հսկայ, կարճ։

Պապրճնին(բչ) - պապանձիլ։

Պապին(գ) - մեծ հայր-մօր կողմէ։

Պառիս(գ) - սպի։

Պառգրմոն(ա) - պատուաւոր։

Պառիէլ(բն) - պատուել։

Պառիճ(գ) - կլորցուած բամպակի մանելու պատրաստ։

Պառկըմոն(ա) - պառկած։

Պառոմ(ա) - պատուաւոր, պատուած։

Պառոպ(գ) - պատուա։

Պառպիէ(բչ) - պատասխանել։

Պառայոր(գ) - պերճասիրտ։

Պասոր(գ) - պարբանակ։

Պաստըխ(գ) - պատախս, բասաբխ, (ամէն.)։

Պաստրյմօ(գ) - չորցած, տափակցած, համեմուած միս, (ամէն. պաստրրմա)։

Պարտապանացա(ա) - խոշոր, անճոռնի։

Պատայուէն(գ) - սոխի սերմնացու։

Պատայոնիճ(գ) - պատարագ։

Պատրճնոն(գ) - սմբուկ։

Պատիէլ(բն) - պատել։ Պատմոն(ա)- պատուած։

Պատոնիէլ(բն) - պատանգել։ Պատոնիճ(գ) - պատանգել։

Պատիճ(գ) - Զորեքշաբթի, (պահք օր)։

Պեյիճիմ(մբչ) - կը փափաքէի։

Պեյրէլ(ա) - վատաբար, (սրբ. պէտքէլը)։

Պելոպկ(ա) - (1) կառք, (2) գումարտակ, (ամէն. պէլիք)։

Պեյ(ա) - առատ, ընդարձակ, (ամէն. պօյ)։

Պեխխէշ(գ) - պեխեր։

Պեղնեզ(գ) - կոկորդ։ Պօշ պօղօզ(ա)- շատախօս, (ամէն. պօզագ)։

Պեճիէկի(գ) - պէրճի կուժ կամ սափոր։

Պեյ(գ) - հասակ, (ամէն. պօյ)։

Պեյ(գ) - պէտ տալ, (պրս. փէյ)։

Պեյբամպոլ - Ուրբաթին մեայ։

Պեյխուտա(ա) - անխելք, (պրս. պիխխութա)։

Պեյհիէլ(բն) - պահել։

Պեյհամոն(ա) - պահուած։

Պեյճամոզ(ա) - երեսը չուացող, ևկեղեցի չգացող, անպէտ, (պրս. պիխխութա)։

Պեհնէմ - պիտի ընեմ։

Պեշկիէճ(գ) - ճաշակելութիւն, (ամէն. պէճէրմէճ)։

Պեշկիճիլա(ա) - ճաշակել։

Պեշոյ(գ) - պաշար, (ամէն. պէշար)։

Պեչ(ը) – պոչ։

Պեռչէն(ը) – ջոթգան, ջոթբգան, ջուբը հանելուն համար փաթաթած փայտ։

Պեսպեյիհ(ա) – չաու խոշոր, հակայ։

Պէզ(ը) – պեզդ, (ռամկ.)։

Պէր(ը) – գրաւ, (անգ. պէր)։

Պէկիյ(ը) – բէրդիր, պարկիր։

Պէյէհէբ(ը) – օբշնուքներ, առասուքներ, (արթ. պէրէքէբ)։

Պէհռի(ագ) - պիտակ, պիճանակ։ (արաբ.?)։

Պթգգբր(ա) – կռչալ։

Պթգգին(ը) – մանկիկի (պզտիկ)։

Պթրւզ. պբլբգանէ(ը) – ապաց, արգաք։ Պբլբգկընի – ապաք։

Պբրդեէ(բն) - (1) անգամել, ձեղել, (2) հրապոյն արձակել։

Պբրդբվիկ(բչ) – ձեղուքներ գտալ, բնական պէսք գտալ։

Պշշգու(բչ) – պժգալ, գանիլ։

Պբլլբմոն(ա) – փաքքաւած։

Պբլլբմոն(ը) – փաքքոցաւոր քարբք (ծանկարաբ)։

Պբլլիէլ(բն) – փաքքել։

Պբլպբլուկ(ը) – մանուկի ատաչին։

Պբլպբլիէլ(բչ) – վրան գոց խօսիլ։

Պբծիէղ(ա) – կատր։

Պբծդբնիէ(բն) – մաքր կարակ։

Պբձձան(ը) – ատկրի կատր։

Պբդբնձձոգ(ը) – պզտիկ ատն կամ կաքաւաչ։

Պբդիճծ(ը) – ատն, կաքաւաչ։

Պբդլուչ(ը) – ձաւաբ։ Պբդլբչէն ապուր – եղինձ։

Պբդտբյիէլ(բն) – պզտարել, խառվել։

Պբդտուէչ(ը) – պզտարբ։

Պբճիէղ(ը) – մատ, կատր։ Սբչխտուչի պբճիէղ – սխատբի մատ։

Պբճախէլ(բն) – ապագրել։

Պբչբրդոճ(ը) – անատանի ատբի վէրբ։

Պբպիկ(ը) – կախարդ, բուախ, պոկ։

Պբչդի(ը) – (1) ապոց, (ռամկ.)։ (2) կաչկակաբի դանակ։

Պբռիէ(ը) – պատչ, օձիճ։

Պբատկ(ը) – պատկ։

Պբտբկնու(բչ) - պտրիկնալ։

Պբտիկ(ա) – պզտրիկ։

Պբտիէղ(ը) – մատ, պատկ։

Պբտղճնէ(բչ) – մատեբով ատել։

Պբտուկ(ը) – ծիծկի ծայր։

Պիլէ(մ) – միճչեւ բակ, (ռամկ.)։

Պիլլիէկ(ը) – կացճին։

Պիլուէչ(ը) – պլոր, գատաթ, ապաւիթ, (ռամկ. պիլլօր)։

Պիտէչ(ը) – սէրմնցու, (ռամկ. պիտէր)։

Պիտիկ(ը) – ատն, պատուկ, պտիկ։

Պոճուտ(ը) – ջրամատն։

Պոյաբի(ը) – մատ։

Պոզուտխ(ը) – (1) մէրթ արտագրող խոտ մր։ (2) ցորենի տոպրակ։

Պոխ մբ(մ) – պահ մբ վէրջը։

Պոզ(ա) – պագ։

Պոյլիէխ – վզնոց, կապ։

Պոյ(ը) – էրգ, պոյ կենչիէլ – էրգել։

Պոպ(ը) – հայբ։

Պոյտճ(ը) – պպաբք։

Պոռկ(ը) – պատիկլբը։

Պոտ(ը) – պատ։

Պուէյտ(ը) – պրբտ։

Պուկ(ը) – եղէգ, որ մանկիկին մէկելուն կը ծառայէ։

Պուտկուվլը(ը) –լաթի յատուկ ատան։

Պոէ(ը) – (1) պահաչ։ (2) պագ, համբոյր։

Ջ.

Ջաղոյցճ(ը) – ջաղացբ։

Ջաղցոց ֆոյ(ը) – երկանաքար։

Ջէհէ(ը) – երես (պրս. չէհրէ)։ Ջէհէդ կըսըմվի – անէծք։

Ջըյի պատռոպ(ը) – նայեցող, ջուրի ատատպելեալ պատառ կամ ապչիկ։

Ջըռվըռ կեէ(բչ) – ջրտալ։

Ջիյի(ը) – ջրբ։

Ջիյէխնիէ(ը) – ջրօրհնէք։

Ջոճ(ը) – ջահրակ, ճահաբակ։

Ջոճ(ը) – ջահ։

Ջուլահոն(ը) – ջուլհակ, ատատանոճ։

Ջուչ(ը) ջուր։

Ս·

Սագդոր(ա) – կոշտ, կոպիտ, յա-մառ, (տնկ·)։

Սագդոր(գ) - կենդանեաց ճակատ նը-շան, (տնկ·)։

Սագվիլ(ըն) – գաղտաբուխլ։

Սագվիլ կիգվիլ(ըն) – գաղտաբուխլ։

Սարույ(գ) – ձեռքի կացին։ (տնկ· սաթքը)։

Սալբխել(ըն) – տեղ մը բացատրել։

Սալցընեիել(ըն) – մէկու մը լացը գաղտնեցնել։

Սալիել(ըշ) – լուել, լացը գաղտնցը-նել։

Սալոու(ա) – հասակաւոր։

Սալոր(գ) – հիւանդութենէ գաղնը-ւելը։

Սալոյ(ա) – գաղտնի։

Սալթանաթլու(ա) – փառաւոր։

Սախարոս(գ) – սոխայրած, տապկած սոխ կերակուրի վրայ։

Սախոր(ա) – վհատած, (արբ· սա-գաթ)։

Սախսըխիել(ըն) – ծղծղել։

Սախտիլ(ըշ), սախտիել(ըն) – վը-հատիլ, վհատել։

Սահար(գ) – ժամացոյց, ժամ, (արբ· սաաթ)։

Սաղլամ(ա) – ամուր, առողջ, (արբ· սաղլամ)։

Սաղնոյ(ըշ) – առողջանալ, (տանձե-ըէնէ բալացած)։

Սաղու(գ) – կաւ, կարմիր հող։

Սաղցընիել(ըն) – առողջացնել։

Սամոյ(գ) – քամբր, (տնկ· սէմէր)։

Սայօ(գ) – չուք, չնորհք։

Սանամայ(գ) – սանամայր։

Սայէոյ(գ) – ջուլհակի գործիք։

Սանապոպ(գ) – սանահայր։

Սապատան(գ) – տատու, (արբ· սա-պան)։

Սապընիել(ըն) – օձաուել, (տանձե-ըէնէ բալացած)։

Սապոէնի(գ) – օճառ, (տնկ· սապոն)։

Սապի առպեռնի(գ) –մանկիկ, (արբ·)։

Սալոն(գ) – սառն, ծածկոց։

Սառոսկի տոուն(գ) - մոմոտիկի սա-տայր։

Սար ատիէ(գ) – անկոթ լայն ատէլ։

Սարխաանոխ(գ) – չորցած մսի կտոր-ներ, (տնկ·)։

Սառոմօ(գ) – տեղեւի փաթոյքի, կէ-քաներ, (տնկ·)։

Սախիոխ(գ) – չէբեփ։

Սեհնի(գ) – օտար երկիր, (արբ· սա-հիլ՝ ծավկերբ)։

Սեհիյ(ըն) – դիտել, (արբ· սէհր)։

Սեյ(գ) – հեղեղ, (արբ· սէյլ)։

Սելամոր(ա) – ապահով, (արբ· սէ-լամէթի)։

Սէլ(գ) – կրակի վրայ դրուած քի-ննգի քերքի։

Սէլիէփ(գ) – հաց՝ սէլի վրայ եփած։

Սէհէնտզ(գ) – վարչամարկ, քող, (պրս· սէրէնտազ) – դլխու չղարչ։

Սէկ(գ) – քիթու ազ մը։

Սէնէչէլու(ա) – խնիք ու խելաբ։

Սէհոր իշտոյ(ըշ) - պատրաստ եալել օդափոխութեան համար, (արբ· սը-հէթի)։

Սէմէկ(գ) – ջահրի դերձան։

Սէմէշ(գ) – քամբր։

Սէյիէլ(ըն) – տունկ փռել։

Սէյփէնէկ(գ) – ձեղուկ, սարփիճայ, որ քաուունկի տակ մտլի։

Սէտիլ(գ) – (1) բազմոց, (2) մա-տաղատունկի։

Սէտակիլ(ըշ) – սատկիլ։ Սէտոն(գ) – սատակ։

Սէփէք դաֆօ(ա) - սապատ գլուխ, չիմար։

Սէհու(գ) – հողէ բազմոց։

Ցղզդուր(գ) – խորոված պահեստի մխա։

Ցքբ-քաշ(ա) – կծծի։

Ցլլընիել – մէկին խօսքը հատատաց-նել։

Ցլլլէ էոյ(գ) – տեղական տնուն։

Ցպխու(ա) – պինդ, (տնկ· սըզը)։

Ցպխտուէյ(գ) - պատոր։

Ցղկլցդիել(ըն) – սկզբնել։

Ցղղընճիկ նոլ (ըշ) – տպաւորիլ։

Ցուոյ(գ) – չան ապր։

Ցրյավայտի(մ) – կարգաւ, (արբ· սը-գա)։

Սբյբանու(բչ) – սբբանալ, սբդաբա-նալ:
Սբյբիէլ(բն) – սբբել:
Սբյբուդիկ(գ) – սբբուվիճն, հագուբ-դուվիճն:
Սբյիէլ(բն) – սբել:
Սբյբբվվիլ - հագուբել:
Սբյմոն(ա) – սբուած:
Սբնաստիէլ(բչ) – մաել, գողդոլալ:
Սբնաբո(գ) – վայբլի ծառ մը սբուն ծաղիկը կուտուբի:
Սբյօ(գ) – կաբը:
Սբպբդան(ած), սբպբդնավուլ – առ-առու, առառուանց, (տնկ., ագա-ւադուած սապահդան բառէն):
Սբպբդտել(բչ) – առհել, սպբդել:
Սբպբդդուկ ֆոյ(գ) – քար, որուն վը-բայէն մարդ կը ասհի:
Սբռաճօ(գ) – կենդանեաց հիւանդա-վիճն մը, (տնկ.):
Սբռբմ(գ) – կաւիճ հանուած առա-սան, (տնկ.):
Սբռբնկի(ա) – կարծր, ամուբ:
Սբռաու(գ) – սարսուռ:
Սբռաբբիկ(գ) – սարսուռ:
Սբպոօ(ա) – նիհար:
Սբփօ(գ) – քուռակ, (տնկ. արփա):
Սիւէ(գ) – չափաժանի մէջ բնբնէն գուբս գիբկիացնել ւկլուած:
Սիւէմվի(գ) – տափակ ոդոկ քար:
Սիէկ(գ) – սեկ, սեբեկ, կաշի:
Սիէվ(ա) – սեւ: Սիէվ իչիէս – սեւե-բեա: Սիէվ ջուչ – սուբճ:
Սիէվ փիծոռա(ա) – սեբ սեւ:
Սիբբիէլ(բն) – օսքմել:
Սիբբոծ ֆիբ(ա) – քիքը վեբ:
Սիմիբ(գ) – ձաւաբին ալիւբի պէս մանրուքը:
Սիյիէլ(բն) – սիբել:
Սիյմոն, սիյոն(ա) – սիբուած:
Սիսկոլ(բչ) – ասկալ:
Սիբուռ(գ) – կաբմիբ փուխ մը մազի գոբծածուղը:
Սիվու գընտիկ(գ) – հացի վրայ ցան-ուած սեւ գնդիկներ:
Սիվու բիս(գ) – բղէզ:
Սիւյիէկ(ա) – անհեաս, (տնկ. սիւբ-քիէկ):
Սիւյիս(գ) – հաս, (տնկ. սիւբիս):
Սիվսիսի(ա) – անկատար:
Սիսիկ(գ) – նուղի ագա:
Սոզ(գ) – ագ, կիքաս:
Սոլ(գ) – գագաղ, (սբբ. սալ):
Սոլոմ(ա) – ձաթ, (տնկ. ալոգ):
Սոխրոզ(գ) – սոխագլուխ:
Սոզ(ա) – ազջ, (տնկ. ագ):
Սոզ(գ) – ազջ, (տնկ. ագ):
Սոճ(գ) – բաշակ հաց եփելու բաշակ բբիկէ քիբքի, (տնկ. սաճ):
Սոյ(գ) – ցեղ, (տնկ.):
Սոճ(ա) – քաճ:
Սոճ(գ) – սաճ:
Սոպոը(գ) – համբակութիվն, (սբբ. սապր):
Սոռ(գ) – սանաբ:
Սոռվի(ա) – ցից, գահավէժ, (տնկ. սաբփ):
Սուէխ(գ) – սոխ:
Սումոխ(գ) – ազատբենիէ ծագիկը, ոբ քիքսէ տեղ կը գոբծածենն:
Սույ(ա) – սուբ:
Սույլուխ(գ) – հացի դանակ:
Սույսոբ(ա) – անհեաս, (տնկ. սուբ սաբ):
Սույֆօ(գ) – սեզան, (տնկ. սուբֆա):
Սուսումադան(ա) – սուտ ու փուտ:
Սույբ(ա) – սուբբ:

Վ.

վազվբատիէլ(բչ) – վազել:
վախնուէտ(ա) – վախկոտ:
վախնու(բչ) – վախնալ:
վաճիպե(ա) – չաբաւգործ:
վայ(ա) – վաբ:
վայբագցի(ա) – կեբակուբքը անչաբժ պահելու համաբ պնակի տակ գբբ-ուած սառկայ:
վայիէլ(բն) – կենդանեաց գուզաւու-քուբ:
վայդասիէտ(գ) – վաբզապետ:
վայդիվոյ(գ) – վաբզավառ:
վայտիֆ(գ) – վաբտիք:
վառիէկ(գ) – վառեակ:
վառիլիֆ(գ) – վառելիքբ:
վառոմո(ա) – վառած:

վաստակ(գ) – վաստակ, շահ։
վաստակիել(բն) – վաստակել։
վաստակմոն(ա) – վաստակած։
վաստակվուկ(ա) – վաստակավոր, շահավոր։
վեբմոն(ա) – թափած, պարպուած։
վեբտիել(բն) – վաթել, վաշթել, թափել, պարպել։
վեզ(գ) – խաղալու ոսկոր։
վեբվըտիել(բն) – թափթփել։
վեյոն(ա) – աւելուկ, (արր. վիբան)։
վեյաւո(գ) – աւելուկ, արր. վիբաւնէ)։
վեյկու(գ) – աուրք, (տնկ. վէբկի)։
վեզնէ(գ) – (1) հչխոր, (2) խորաձև, (արր. վէզն)։
վըզղի(ա) – հանած վարած։
վըլաճոյ(բն) – լուալ։
վըլացմոն(ա) – լուացուած։
վըլացուիլ(բշ) – լուացուիլ։
վըճոյիլ(բն) – վճարել։
վըճոյմոն(ա) – վճարուած։
վիյաւ(մ) – վրան։
վիէշ(մ) – վեր։
վիէց(ա) – վեց։
վիյիդի(մ) – վերի դի, վերի մաս։
վիյ դէզուն – վերի կողմէն։
վիյօ(գ) – վրայ։ վիյօ զըլուխ – վրայ գլուխ։
վոզը(մ) – վազը։
վոզ ացնիլ(բշ) – լբել։
վոյդ(գ) – վարգ։
վոնիճ(գ) – վանք։
վոռ(գ) – փուռին վառիլը։
վուէշ(մ) – որ։
վուէշդ(գ) – որդ։
վուէվ(մ) – ով։
վուէխբ իննիել – ոտքի հանել խնդիր մը։
վուէսոմ(գ) – ոտք։
վուէսոմը ֆայիել(բշ) – ատհիլ։
վուէոմ(գ) – տակ, յատակ, ոտք։

Տ

Տալոխ(գ) – լեարդ, (տնկ. տալախ)։
Տախտոկ(գ) – տախտակ։
Տալյում(մ) – որու։
Տաղիլ(բն) – տագնել, տալել։
Տաղմոն(ա) – ալրուած, նշան դրբուած ալրելով։
Տահա(մ) – դեռ, (տնկ.)։
Տաղտըշնիել(բն) – տարաղնել, (տնկ. տաղբթժագ)։
Տաղտըշնըվմոն(ա) – տարաղնուած։
Տաղտըշնըվիլ(բշ) – տարաղնուիլ։
Տաճիկ(գ) – քուրք։
Տամբնուդին(գ) – կծծութիւն։
Տամոխ(ա) – կծծի։
Տայախլըխ(գ) – կող մխ, (տնկ. տարտալըգ)։
Տայի(գ) – տարի։
Տայոխ(գ) – ծեծ, (տնկ. տայագ)։
Տայօ բաճոյ(բն) – ածու բանալ (1) պարտէզի մէջ, (2) գլխու վրայ։
Տայտոսկ(գ) – տէրտէկ, գասաբկի?)։
Տանըշղնէկնիել(բշ) – խորհրդակցիլ։
Տանճի խոխ(գ) – չորցուած տանձ։
Տանկամագի(գ) – առատ, (տնկ. տանկ Տամագը)։
Տանդալոխ(ա) – ուռած մեխ։
Տանո(գ) – (1) հորթ, (2) տգէտ, (տնկ. տանա)։
Տաշոխ պատրնոն(գ) – սմրուկ, պատճնան։
Տապկիել(բն) – տապկըմոն(ա) – խորովել, տապկել։
Տապկըվիլ(բշ) – չարչարուիլ։
Տապոկ(գ) – տապակ։
Տապոն(գ) – ներքան, տոքի տակ, հօշիկի տակ, (տնկ. տապան)։
Տապոս(գ) – մորքի եռք, (խոխլիկ)։
Տապօ(մ) – անդամ։
Տառուէսը(գ) – նմանը։ Տառուէսը էխ վըյադ – մոլքանք։
Տալոյ(գ) – տաւար, դուար։
Տառապօ(գ) – տաքսակնայ պատ։
Տալուշ – չար ու ձեւ։
Տախնոկ(գ) – տափակ կտոր տպուխտի, եւայլն։
Տախկըցցնիել(բն) – տափակցնել, ծեծել։
Տախոկ(ա) – տափակ։
Տախոխճօ(ա) – չիքը։
Տեղիճ(գ) – անկողին։
Տեյ(գ) – տէր։ Տեյուդին(գ) – տէրութիւն։

Տեյպոպ(գ) - ակր հայր, ակր պապա։
Տեննյ(գ) - տանիք։
Տեշոսէն(գ) - տաչտ։
Տեռո(գ) - փորի քամիր։
Տէ՛(մ) - մինչու։
Տէզկոռ(գ) - (1) աշխատասեղան, (2) կաու գոծնելու հոր։
Տէլի(ա) - (1) խոշոր, (2) խնիք։
Տէլլէ՛ֆ(գ) - բազնեպան, (արր. ակլաբ)։
Տէմ(գ) - ժամանակ, (արա.)։
Տէյծիէլ(բչ) - մրափել։
Տէյտ(գ) - վիշտ, տխրութիւն, (արր. ակբաս)։
Տէնկմէ(մ) - միչտ։
Տէշտ(գ) - տաչտ։
Տէպձու(ա) - խոշոր։
Տէփէյտէն(մ) - յանկարծակի։
Տէփմէ(գ) - պղնձէ իզաման, (ակպզէ)։
Տըզգռլ(բչ) - ազալ։
Տըխուր(գ) - ձնժուիլը, վարիք։
Տըխտիկ(ա) - քնքնւսօլիկ։
Տըկիէլ(բչ) -տիկին մէկ ծայրը բնթան առնել համլ։
Տըկնուէչ(գ) - պղտիկ ափի։
Տըչէ(գ) - ազէ, գզմաճ։ Տըչէշոյվագմաճ տպուր։
Տըչտում(գ) - հոգ, ցաւ։
Տըմնիֆ(գ) - տուներ։
Տըշիէղ(գ) - մարդի կոտր, (տաչեղ)։
Տըշլըխ(գ) -տրամադրութիւն, (տանկ. արչլըգ)։
Տըպլըգ(գ) - տոխի սերմնցու։
Տրոիէլ(բչ) - օդ հանել։
Տրտտըռ(ա) - չտատնաու, արտագոգ։
Տրոֆիէլ(բն) - քաշել։
Տրտավլիեցի(ա) - (1) Թուրք գիւղի մը անուն է, (2) անկատար բանէ է։
Տրտըռոլն(գ) - ապրատագր, գնուրատուր։
Տրտիկ առնուլ(բչ) - նամել։

Տիէղ(գ) - տեղ։
Տիլի(գ) - որթատունկ, (տանկ.)։
Տիկամուկ(գ) - գաւազան, (տանկ. սէչքէր)։
Տիչէկ(գ) - պուն, (տանկ. սերբէք)։
Տիլլիէ(գ) - ուտելիք։
Տիկկիլի փոս(ա) - պարապ գլուխ։
Տիկկիշ (ա) - խնիք, քնքնւ։
Տիկկիլի(գ) - գազաթ։
Տիպէ՛ֆ(գ) - աւրճ ծնծելու քարկ սանաու։
Տիսնուլ(բն), տիսնրվիլ(բչ) - տեսնել, տեսնուիլ։
Տիփի(գ) - փոթորիկ, ձիւն։
Տիֆի(գ) - մաղ կաոր, (տանկ.)։
Տիֆ դաֆո(ա) - գէդ, (տանկ.)։
Տոզ(ա) - ձագաու, (տանկ. տազ)։
Տոզ գլուխ - ձագաու։
Տոլ(գ) - տալ։
Տոլ(գ) - ձիւղ, (տանկ. տալ)։
Տոլ(բն) - յանձնել, տալ։
Տոլմօ(գ) - տերեւով փաթթուած, կամ մէջը լեցուած բանջարեղէնէ կերակուր, (տանկ. տօլմա)։
Տոլոն(գ) - տոքի, սրունքի փաթթոց, (տանկ. տօլագ)։
Տոկ(գ) - ճակնդեղ, տակ։
Տոզօ(գ) - տզայ։
Տոյ(բն) - տար, (տանկլ)։
Տոնօ(գ) - տանձ։
Տոնօ դաֆօ(ա) - տանձ գլուխ։
Տոշոն(ա) - տէրտատ աչքերով։
Տոր(ա) - նեզ, (տանկ. տար)։
Տուր(ա) - տասր։
Տուրաճոնէ(գ) - տաք ամանը բանելու լաթ։
Տուրգու պեզի(գ) - լուացքի ջուրը մեզմացնելու համար մէջը ձեռուելիքը խոտ մը։
Տուն տիէղ(գ) - տան տեղ։
Տուտեն (գ) - Դատկէն, կաթսապի թեչուն։

Ց.

Ցաչնոլ(բչ) - ցամնել։
Ցամոնիճ(ա) - չոր, ցամաք։
Ցամֆիէլ(բչ) - չորնալ։
Ցանիէլ(բն) - ցանել։ Մ'ուրթիցնել։
Ցանիոն(ա) - ցանուած։
Ցըռկուտ(գ) - վայրի կեռաս, որ պատուաստուելով կ'ընտանենայ։
Ցեռ(գ) - փորջուր։
Ցըղիէլ(բն), ցըղվիլ(բչ), ցըղմոն(ա) -ցօղել, լուալ։
Ցրիէլ(բն) - փորը քչել։ Ցրռոն(ա)- ցաուն։

Ցընդած(ա) – ցնդած, ապուշ։
Ցընկնիլ(բն), ցընկնոդ(ա) – կենդանի-ևց ծնիլը, չոհ ցընկնոդ – չոհ ձագ։
Ցըցվիլ(բչ) – տնկուիլ ցեցի պէս։
Ցիյիէն(գ) – ցօրէն։
Ցիյիէկ(գ) – ցօրեկ։
Ցիյկըվոն – ցօրեկուան։
Ցիյմող(գ) – ցօրենի ժող։
Ցոճ(ա) – ցած։
Ցող(գ) – ցաւ։
Ցոն(գ) – ցանք։
Ցուցոնիմ(գ) – (1) հրէշ, (2) խայտառակութիւն, խաղք։

Փ.

Փար(գ) – իշնալու ձայն։
Փալլոս(գ) – կաքաւի ձայն։
Փախըլ(ա) – նախանձոտ։
Փախըլուդին(գ) – նախանձոտքիւն։
Փաքրուցվուէչ(գ) – քուրջ, փաթքոցուտք։
Փախնիլ(բչ) – փախչիլ, խոյս տալ։
Փախուկ(ա) – խենթուկ։
Փախօ – փախայ։
Փակնիլ(բչ) – փակչիլ։
Փակնէչ է – փակչեր է կամ փակեր է։
Փակնէչ է – ի՛ըսկ Թէ։
Փակչիէկ(ա) – փակչող։
Փակցըմնի(ա) – փակած, փակցուած։
Փաքրոփկօ(գ) – հոգաքաթաթ։
Փաուճուլ(բչ) – փայտանալ, կաթծածնալ փայտի պէս։
Փայօ(գ) – դրամ, փարա։
Փայօ(գ) – փաչա(ամէն)։
Փայօ(գ) – դլուխ եւ տոքը միասին ուտուղ կենդանեաց։ Դլուխ, (տքս.)։
Փալլաճօ(գ) – ծապրածու, (pagliacci)։
Փարչօ(գ) – կառը, (ամէն. փարչա)։
Փառամ(ա) – փառաւոր։
Փատ(գ) – փայտ։
Փատտուկ(գ) – պատատուկ, բաղէդ։
Փեխիէլ(բն) – փոխել։
Փեխիսնիմ(գ) – ալիւրով ու աւուրով եփուած կերակուր։
Փեխմոն(ա) – փոխուած։
Փեյուէն(գ) – պատատաքաղ, (ընբ.)։
Փեշ(գ) – քղանցք, (տքս.)։
Փեշկեյ(գ) – սրբիչ, (ամէն. փէշչիբր)։
Փեսուն(գ) – ժուչաուկ, բուրդը կամ ժապը չհանուած մորթ։
Փէքէկ(գ) – փէթակ, մեղուտրոյն։
Փէնէս(գ) – արոյրէ կեղծ դրամ։
Փէնգէհիյ(գ) – հակաքնոյն, (արբ. փանչէհիր)։
Փէնճիկ(գ) – գերբ, Ծատայ։
Փուէր ճեշիէլ(բն) – հաւաքելով կարել, փոթ քաշել։
Փէօհրէնիկ(գ) (1) փղոքակ, Ջուրի հոգէ խողովակ։ (2) կաբասանի ապաշտոքը կենդանի։
Փէդտենիկ(գ) – գրպարտութիւն։
Փըրքը(գ) – գրամ։
Փըրտիէլ(բն) – գաւազանի զարիվով ցպիկ մը քացնել։
Փըլիէլ(բչ) – մթննալ։ Փըլիէց–մը–քընցաւ։
Փըլիէլնիիէն – մթնալու աաեն։
Փըլիլ(բչ) – իյնալ, վիշէն զարնուիլ։
Փըլչի(բչ) – կործանիլ։
Փըլցըմնի(ա) – փլցուած։
Փըլփըտուկ(ա) – խարխլած։
Փըյրիլ(բչ) – (1) արձակուիլ՝ դըպրոցէ, գործէ։ (2) փրթիլ, քակուիլ։
Փըյտէտ(գ) – Բոզ գլխան։
Փըյցընիէլ(բն) – փրցնել, արձակել, Թող տալ։ Փըյցըմնի(ա) – փըրցուած, փրթած։
Փըձըտտիէլ(բչ) – պատատիլ։
Փըյփույ(ա) – չաա սուբ (դանակ կամ ածելի)։
Փըձոն(ա) – խեղճ ու կրակ։
Փընթիկ(ա) – քաչփչած։
Փընծիէլ(գ) – կտոր։
Փրշուէդ(ա) – փշոտ։
Փրուընգտոլ(բչ) – փռնգտալ, փըսընչիլ։
Փրուընգոն(գ) – փռնգոն։
Փրուրի, փրուրիէ(գ) – կաչ կաբասի։
Փրշրիէլ(բն) – փշրել։

Փքրշրմոն(ա) - փչրուած:
Փքրշոճ(գ) - փչրանք:
Փքսմիլ(բչ) - կկղիկ, պահուրքաիլ, (ամեն. փրմադ):
Փքռոն մէջ նոյ - յուսախաբ ըլլալ:
Փքսդիէլ(բն) - հմմեիլ, հմլել, ջաբգիլ:
Փքսուռոմ(ա) - փռաած, փռուիլ:
Փիլուէն(գ) - փիլան, չուրջառ:
Փինի(գ) - փեկան, մայրի ծառ:
Փիկյր(գ) - փիքթի, կասր:
Փիէյր փիէյր նոյ(բչ) - չարչաբռտիլ, կասր կասր ըլլալ:
Փին(գ) (1) ապօրէն զաւակ: (2) ծառի արմատէն ելլող ծիլեր:
Փիյրթէլ(բն) - առնամանի տակը չիներ:
Փիյրուէց(գ) - առնամանի տակը գրուելիք կաշի:
Փիյթէլ(բն) - փոքել:
Փիյմոն(ա) - փռրուած:
Փիյին(գ) - բրիչ:
Փիյնիքիէլ(բն) - փոքել, փոփիքել:
Փիյնիքիմոն(ա) - պիզուած, փոփիքրուած:
Փին(գ) - ուղի ապր: Փինէ(գ) կոչիլի կարկանդ:
Փիշտամպօլ(գ)- գաղնց, (ամեն. փէշտեմալ):
Փիր, փիր իխտիյոր(գ) ծեր, չատ ծեր, (պրս.):
Փիրի փոճ(ա) - չատ մաքուր:
Փիս(ա) - ապատ:
Փիսիկ(գ) - կասու:
Փիսէ(գ) - բաբակ հաց:
Փիտիէլ(բն) - փեւտիլ:
Փիտմոն(ա) - փեւտուած:
Փոխոնէչդ(գ) - փոխնորգ հագուստ:
Փոդպտոը պատիէլ(բչ) - ժեռելի չափիկը պատռել:
Փոբին բայոշ(գ) - կոշիկ:
Փոմփոլ(ա) - փոմփոլ, պիրուկ:
Փոչ(գ) - բաժին, (պրս. փայ):
Փոչօ(գ) - բոշայ:
Փոբոմճճ(գ) փորձանք:
Փոսսոռ(գ) - հին ձեւով կօշիկ մը, փոսսառ:
Փուէխ(գ) - փոխ, փոխառացուքիւն:
Փուէխկ(գ) - կոկորդ, փոգր:
Փուէխկիս լըցվով - կոկորդս լեցուեցաւ:
Փուէս(գ) - փուս:
Փուէս պիչիէլ(բն) - զաւազրել:
Փուէկ(գ) - փակ, բարակ երկայն կաշի:
Փուէչ(գ) - փոր:
Փուէչը իշտոլ(գ) - փորձարաքիւն:
Փուխ(ա) - փչրուն, փխրուն:
Փուխ միս(գ) - միս առանց ոսկանի, փչրուն միս:
Փուխ սիյտ(ա) - դիւրափչուր սիրտ ունեցող, համակիր:
Փուշ փուշ նոյ(բչ) - քամահրել, փրչոթպոլել:
Փուչ(գ) - չուներ, փչել:
Փուսնիլ(բչ) - (1) ատաքել, (2) բուսնիլ:
Փուսցընիէլ(բչ) - լմնցնել, ատաքել:
Փուչի ցով(գ) - փորացաւ:
Բայոշ(գ) - կօշիկ, (galoshes):
Բակիէլ(բն) - քակել:

Ք.

Քակմոն(ա) - քակուած:
Քահանիօ(գ) - քահանայ(երբ.):
Քահճան(գ) - խնդուք:
Քաղիէլ(բն) - քաղել:
Քաղմոն(ա) - քաղուած:
Քաղիէյդ(գ) - քաղիքի, ատամոց համրագիլ եւ ընդերքդիլ:
Քաղճիճի(գ) - անուշ բուսնեղէն:
Քաղոճ(գ) - քաղաք:
Քամիէլ(բն) - քամել:
Քամայիէլ(բն) - քամահրել, չաբաքսուել:
Քամմոն(ա) - քամուած, զտուած:
Քամոէց(գ) - քամոց:
Քամոդիճ(գ) - զէշութիւն, (պրս.):
Քայիէլ(բն) - ծեռել, (քարել):
Քայծիծիէլ(բն) - քարկոծել:
Քայկըչիճ(գ) - խոշոր ծակերով մաղ:
Քայիչճ(գ) - քոշոց երբորդ եւ վերջին ատամոցը, քարճիկ:

Քայմոն(գ) – բուրդ մանելու ձեռքի գործիք, քաշման:
Քայվի(ր.) – նեռուիկ:
Քայֆուն(գ) – ցաւ. տուազ, քարի կարծրութեամբ գոյնդ մը: Քարեզուն, ուռեցք:
Քայուէտ(ա) – քարուտ:
Քանդի գայդղ(բն) – պարապ բաներ խօսիլ, հաբար:
Քարթէշ(գ) – քարաքոշ, մաղկ:
Քարկըռին(գ) – սեմեռի մաղ:
Քառուցո(գ) – ձիու կառք:
Քասկեր(գ) – կլխարկ, (փր. քէսկէր):
Քացդիէլ(ր.) – քիմուիլ, քացախի փոխուիլ:
Քացդոռ իչիէս – քիմաւ երես:
Քացախ(գ) – քացախ:
Քելիէլ(ր.) – քալել:
Քեհո(գ) – քէհեա, գիւղապետ:
Քեմճին(գ) – չուքախ, (ծմկ. քէմաճի):
Քեշիէլ(բն) – քաշել:
Քեչմռն(ա) – քաշուած, պրկուած:
Քեչոնիճ(գ) ամօթ:
Քեչուճճ(գ) – կաշկի երկայն փոկեր:
Քեչվի(ր.) – քշաուիլ, ամչնալ:
Քեփխանօ(գ) – (1) գործարան, (2) բազանոց:
Քեսուս(գ) – գրամէ քաղ, բաղնիքի քաղ:
Քեսսատ եոխտամիշ էյօ – քաղդ նաչէ:
Քեվ(մ) – քով:
Քեվի(գ) – ուրախութիւն, (ծմկ. քէվիք):
Քէքէն(գ) – քիաճ:
Քէլ(ա) – գոնչ:
Քէլէքէ ադղ – գործը անանել:
Քէլէշ(ա)– ապուռ:
Քէլէվեյ(ա) – աման:
Քէլէվուչ(գ) – հարսանիքի չարաբեզեն, չէբէդ):
Քէլիկ(գ) – Caligula – Քէլիկուլա Հռոմէացիի կայսեր համար մտաներապահ չհնուած առանուան: Մանկական քնքուշ կօշիկ:
Քէլլիպօշ(գ) – քարատպայ, գեղին սաթ:
Քէմէշ(գ) – (1) կամաթ, (2) գօտի:
Քէյէշ(գ) – քարապէր:
Քէյծէշ(գ) – քարծապէր:
Քէյկէվռն(գ) – քարկաւորն, քարկ կանգուն:
Քէկկոփ(գ) – կարկաչ:
Քէկռուփ գիչծիէլ – մրսիկիլ:
Քէչե, էչեկիճ(գ) – ծաղր, ծաղրանքով:
Քէչվռն(գ) – կարաւան, (Caravan), (գէրթման):
Քէչփիճ(գ) – ապուս, (ծմկ. քէրփիճ):
Քէչսէնկ(գ) – ապահեակ աման:
Քէսպիճ(ա) – արամիտ, արուեստաւոր, (ծմկ.):
Քէսռոս, էչսրռուդիճ(գ) – անառականաճ ապրելակերպ:
Քէվկիր(գ) – տափակ ծակտիկէն չինուած:
Քէօմ մը – խումբ մը:
Քէօմճի(գ) – վայրկեան բանջարեղէն:
Քէմիչ(գ) – ածուխ:
Քէօսէ(գ) – դուշ:
Քէօճիւճ(գ) – ցից մը հարուածով գետին մխելու խոյ:
Քէփ(գ) – խաչած մսի չուրին եփելի ապուր:
Քըրքը(գ) – չոր հաց:
Քըրճամիչիլ(ր.) – չուիկիլ:
Քըրճան քուչդ(գ) – քրքրուած տեղէ կեղտակոյտ:
Քըրճոց էնիէ – արհամարհել, քեմ բնել:
Քըրճոց խօսիլ – քեմէն խօսիլ:
Քըրտէց(գ) – կիպոց, կղզոյ:
Քըրտէց գլուխ(ա) – պարապ գլուխ:
Քըրվիէլ(բն) – ոչխլ մաքրել, կրասուել, քիմուիլ:
Քըրր մըրձռտ(ա) – անպէտ, աննշան:
Քըմխիէլ(ր.) – քնանալ: Քըմխէց մընոց – ինկաւ:
Քոյտընիէլ(ր.) քրտնիլ:
Քոյտիճ(գ) – քրտինք:
Քոյճըլիէլ(բն) – քրքրել:
Քոյճոյմռն(ա) – քրքրուած:

Բընճիէլ(բն) – կաթվէն կտրել մասնիկը։
Բընճառկո(գ) – խմաստութեան ակռայ։
Բըշպիէլ(բն) – յանդիմանել, քննել։
Բրռոլ(բչ) – եռալ։
Բրռացընիէլ(բն) – եռացնել։
Բըրացմոն(ա) – եռացած։
Բըսրիպրսը(գ) – փախուստ։
Բրպռու(ա) – քաւութառող։
Բրսմռն(ա) – քաուած։
Բրսվըղրը(գ) քաուելու լաթ բաղնիքի մէջ։
Բրսվիլ(բչ) – քաուիլ։
Բրսիէլ(բն)– քաել։
Բրսղո(գ) – մանր սոխ։
Բրսվիս(գ) – մլուկ։
Բրսբրս(ա) – դանդաղ (մարդ)։
Բիէ – քոյ։
Բիյ(գ) – քայր։ Բիյվիսէ – քայրեր։
Բիյպիտ(գ) – յուշկի, ամէն· բիբսկիթ։
Բիյիէլ(բն) – քերել։
Բիյուսիճ(գ) – կոճղին վրայէն քերուած մխ, կամ առչաին մէջէն բերուած խմոր։
Բիյվկի(բչ) – քերուիլ։ կեռալ։
Բիյէկսնճ(գ) – քերական։
Բիյէզ(գ) – կեռաս։
Բիյվըսկի(բչ) – քերուըսիլ։
Բիյրիէլ(բն) – քերքիլ, մորքիլ։
Բիյիչ(գ) – քերիչ փուռի։
Բիչմոն(ա) – քերուած։
Բիշռվկի(բչ) – զարնուիլ։
Բիշռիէլ(բն) – զարնել։ Բշռել՝ աւելորդ հիւղերը յապաւել, յօսել։
Բինչ(գ) – օձաթին մէջ սառ դնելու տեղ։
Բիւրիւրէր(գ) – քէն, ոխ։
Բիւլռի(գ) – բուրդէ սրածայր գլխանոց, (գիւլահ)։
Բոյ(գ) – քար։
Բոյզգը(ա) – քարայր, քաղցրեղէն։
Բոմ(ա) – դէշ, քամ, (պրս· քմ)։
Բռւճճ(գ) – գուռճ, խորչ։
Բռւչու ճուչու – չուն կանչելու ձայն։
Բռւռռռկ(գ) – քառասուն, չշուռ ձագ։
Բռճռիճկ(բչ) – հպարտանալ։

Օ·

Օզգօ(գ) – օխտ, քաշ։
Օզզ(գ) – ազգ։
Օրլախճուդիճ(գ) – Ծխելիքը ուրիշէն ախնդրելիս։
Օլսղռու(գ) – հաց լանալու ձոգիկ։
Օխճիէլ(բն) – օրհնել։
Օխճեալ(ա) – օրհնեալ։
Օխճոճ(գ) – օրհնած։
Օկ(գ) ակ, պատուական քար, հնիք, ապրիւր։
Օզտ(գ) – ազատ։
Օզրվկի(բչ) – ազդիլ։
Օմպ(գ) – ամպ։
Օյբպաիէխ(գ) – մէջտեղ (ամէն օրքաալըզ)։
Օյբպաճճիկ(գ) – մէջէն, (ամէն· օրքամանըզ)։
Օյբպոխ(գ) – ընկերբ, (ամէն· օրքաղ)։
Օյիճպազուդիճ(գ) – խաղաթբուքիւն, (ամէն·)։
Օյիճպոզոճուդիճ(գ) – խառնակչութիւն, (ամէն·)։
Օյօ(գ) – ասեղնագործ, (ամէն· օյա)։
Օյռխ(գ) – մանգաղ, (ամէն· օրագ)։
Օճբ(գ) – ուս, սնուբ։
Օճռբ(գ) – պատիւ, արժանապատուութիւն (honor)։
Օճճ(բ) – էֆեք։
Օշտ(ձ) – չուն վռնտելու ձայն։
Օշ օշ(ձ) – չուն կանչելու ձայն։
Օռ՛ – ա՛ռ։
Օր(գ) – պատիւ, (արբ· աբ)։ Օր ու ճաուռւս – ամօթ ու խիղճ։
Օռռուճպէշ(գ) – ապ ու հացի խնդրը չարքուսան սոխբ։
Օսլը(գ) – հիմբ, բուհբ։ Օսլ ռւճի՞ – իբո՞ւ է։
Օսղը(գ) – աստղ։
Օտօ(գ) – անեակ, (ամէն· օտա)։

Ֆալախօ(գ) – ակակերաը պատժելու հին գործիք մը, հասս փայտ առատաձողով առքը պրկելու համար: Հաստատձնուքեան օրերէն մը-նացած:

Ֆառմազո(ա) – անեւրես, (ամէ.):

Ֆառմասոն(ագ) – ինքնամփոփ, (Free Mason):

Ֆառմարո(ա) – յարգող, քեզեւ:

Ֆասափիսօ(ա) – պարապ:

Ֆասէտիֆ(գ) – քայլ կօշիկ ծունկէն վեր:

Ֆէս(գ) – գդակ:

Ֆիշ ֆիշ(գ) – փշալու ձայն:

Ֆիլէնիկէ(ըն) – փրչնկի ձեւով կա-բել:

Ֆիրրլտոռ(գ) – հալ:

Ֆիրրկէ(գ) – քարկի կամ տախ-տակի վրայ գիծերով եւ ինը զոյգ կոճակով խաղցուող խաղ մը:

Ֆիշշիկ(գ) – բարակ գաւազան:

Ֆիֆր տալ(րն) – գրգռել:

Ֆիլէնկ(գ) – (1) փրամացք, (2) դղակաձք:

Ֆորին ֆալոշ(գ) – կօշիկ՝ էրարու մէջ հագնուած, (galoshes):

Ֆորքուխոյ(գ) նաբինչ, (ամէ. փօր-թուգալ):

Ֆուէգ(գ) – հոգ:

Ֆուէյ(գ) – հար:

Ֆուէտ(գ) – հառ:

ՀԱՃԱՐՆԵՒԱՑԱՒՔ ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐ

Քայան՝ (քայան), քամագ՝ (գամագ, խեյճիկ՝ (խարճ-ել), քայճ՝ (խարճ), չՀօբիլ՝ (չհօբ-իլ), տախօ՝ (տագաթ), տախտիլ՝ (տագաթ-իլ), Հեւօգ՝ (հե-տագ), Հեւօրպէկ՝ (հետագ-եւ), քաթիք՝ (խաթր), տաղտրպէկ՝ (տագրթ-եւ), փեշ՝ (փէշ), էքէկ՝ (էքէկ), խրտախտիլ՝ (խէտա-էլ), խայտագ՝ (խաբագ), խաւխոյ՝ (խալթ ընել), խայիթ՝ (խայր), խրլէփ՝ (խրլրթ), ձէլէփկ՝ (ձէլ-Հէփկ), լէՀէփ՝ (լէՀէփ), պաշլիկ՝ (պաշտ-ել), մաղաշօ՝ (մաղագրաթ), խայիգաէն՝ (Հէլիզան), արեւօթ՝ (եաւերագ), ալլէկ՝ (եաղլըգ), ախօթ՝ (աշմագ), աթիկ՝ (աթդրն), ադրտ՝ (ադրա), ադու՝ (ադը), ձյաւխյաղ՝ ալաշ՝ (ալաքէ), բարուճ՝ (փաքուչ), բանկալէօ՝ (փան-գլօա), երդընիկ՝ (արագէրաթ), ալոն՝ (ալան), անիւէ՝ (անիւէ), ադուշօրթ՝ (ալօգաթ), (երդրն-ել), ալիպ՝ (ալդագ), ալլոն՝ (ալդան):

ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Մայ՝ Մայր, Պապ՝ Հայր, Կնքամայ՝ Կնքամայր, Կնքապապ՝ Կնքահայր, Պայ-մայ՝ Կեսուր, Պայրնպապ՝ Կեսրայր, Իքէչմայ՝ Զոքանչ, Իքէչպապ՝ Աներ, Զո-քանչ-Տայր, Սանամայ՝ Սանամայր, Սանապապ՝ Սանահայր, Քէյ՝ Քոյր, Ախ-պայ՝ Եղբայր, Գրլուզ՝ Գրլզպակէր, Գրլզպկերի՝ Տղայ, Տղաներ, Աչկին՝ Աղ-ջիկ, Տօղօ՝ Տղայ, Թուէռ՝ Թոռ, էչկի-Նէթի՝ Այր ու կին, Նէյ՝ Ներ, Տօլ՝ Տալ, Տէկը՝ Տագր, Քեռի՝ Քեռի, Քեռկին՝ Քեռկին, Եմմի՝ Հօրեղբայր, Հա-չուկ՝ Հօրեղբօր կին (Հարանուկ)–Հաչա, Մուլթի՝ Մօրաքոյր, Ազո՝ Մօրա-քրոջ ամուսին, Ինամի՝ Ինամի, Հօյ՝ Հարս, Հօյ՝ Մայրկի, Քեսօ՝ Քեսայր, Դաւուէյ՝ Թագաւոր, Սպարճ՝ Կնքահայր, Հայրկերի՝ Հարանքայր, Նէշանած՝ Նշանած, Նէնէ՝ Հօրաքոյր:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Ամէն Պապկի՝ Աստուած Հայր, Միսուս Քրլխատուէ՝ Միսուս Քրիստոս, Հըլչէտակ՝ Հրեշտակ, Սաուանօ՝ Սաւանայ, սյրօդ՝ արեգակ, ձեղաձուկ՝ ձե-զատր, հերկ՝ հոգի, զրժուէնք՝ դժոխք, արքայութին՝ արքայութիւն, (նաեւ), ապաչխարանք՝ ապաշխարանք, Քադուդին՝ Քաղուքիւն, Հազուէյդ՝ Հաղորդութիւն, կրնունք՝ Կնունք, Պրօկ՝ Պահք, կօրգ՝ Կարգ,

Կաթսակէս՝ Կաթոդիկոս, Վայրապետ՝ Վարդապետ, Տէրտէռ՝ Տէր Հայր, Քահանայ՝ Քահանայ, Իւիգին՝ Երեցկին, Սարկաւագ՝ Լուսաբեր՝ Լուսաբեր, ի ժամիուէց՝ ժամկոչ, ի ժամ՝ ժամ, եկեղեցի, վանք՝ վանք, պաղպէտ՝ վարպետ-պղոց, պատարագ՝ պատարագ, սեղան՝ սեղան, կանթիղ՝ կանթեղ, մում՝ մոմ, Ավետարան՝ Աւետարան, Ամամուլք՝ յԱյսմաւուրք, ժամապիւք՝ ժամապիրք, չարական՝ չարական, կանոն՝ կանոն, աւազան՝ աւազան, չուրքան՝ չուրչան, Քոյ՝ Քոյ, բարեմ՝ հոգեմաք, պաշտօն՝ պատարագ, Մաս՝ Մաս, Նեղոյ՝ Նէյոր, Մեռաւէն՝ Մեռաւն, Մատոյ՝ Մատաղ, Հուրս Հոց՝ Հուրս Հաց, զերեզման՝ զերեզման, հոգեվար՝ զերեզման, զագոյ՝ զագոյ, պատիր՝ պատիճ, մեռել՝ մեռել, Ջոջ՝ Ջոջ, Ուսիք՝ ոչ Ջահոց օր, առջի պրսկ՝ առջի պսակ, խնայ՝ խնամի, անուչիկն՝ անօրէն, Մայեամ Մոյ՝ Մարիամ Մայր, պերդ՝ խոչ։

ՇԱԲԹՈՒԱՆ ՕՐԵՐԸ

Կիւրակի, էչուշէրթի, էչուշէրթի մանչկ, Գաբէշ, Հինգշէրթի, Ուրբաթ, Շապաթ կամ Շաբաթիկ։

ԹԱՄԱՆԱԿ

Ամանիչ՝ (Երիվայրկեան), վայրկեան՝ (Քաղդէ), ամհաթ՝ (Ժամ), կ՚՝ (օր), էչկէ՝ (երեկ օր), չաբաթ՝ (շաբաթ), ամիս՝ (ամիս), տարի՝ (տարի), տէհիւ՝ (դար), չաֆրս, դուչրոս, կէսկէ, էչկոյց, մրթնկեց, իչկրմա, Տօլկեան՝ կէս գիշերկ, Հավը խոսան, անգամ տէմ՝ անգամն առնու, անգամ տէմ՝ գիշերւան այն լուս առնեը երբ հրեշտակներ միասին կը պատին։

ՏՕՆԵՐ

Նուէչ տարի՝ Նոր Տարի, Կաղանդ՝ Կաղանդ, Կալընտա՝ Կաղանդ, Մրճնտի՝ Մճնտեղ, Երկրա (Տէկրեակս)՝ Տեսանդրեղաւոյ, Բաբիլինդան՝ Բաբելինդան, Աթօջ՝ Աղ ու Հաց, Լուսաւորչիչ (Դաւդաէչ)՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Դրդրնթոց՝ Դանդաց, Վաթրնկրյօ՝ Ոսկրատ, Յաւարման չիկ՝ Լացկի պէտք, Աքքմաւ՝ Աքմաւ, Զէտիի՝ Զատիկ, Կայմէչ կիչկին, Կանաչ կիչկին, Ամամանդին՝ Ամաւուտածին, Բնանք՝ Բիճանց, Համբարձում՝ Համբարձում, Վչեան՝ Վչեան, Վայրկեոյ՝ Վարդավառ, Մուր Ակուէր՝ Ս. Յակոբ, Մուր կէյասկէր՝ Ս. Կարապետ, Մուր Գէվանէյդ՝ Ս. Գէորգ, Մուր Մայրա՝ Ս. Մարգիս, Մուր Սահմանուէա՝ Ս. Սահմանուս, Մուր Թուլուէա՝ Ս. Թորոս, Ս. Պետրոս՝ Ս. Պետրոս, Ս. Պետրոս՝ Ս. Պետրոս, Ս. Պետրոս՝ Ս. Պետրոս։

ՊԱՇՏՕՆ, ԱՐՀԵՍ

Թաղամուէչ՝ Թաղամաս, վէկէչ՝ Նահանգապետ, փաչա՝ փաշա, սեվկլազըչ՝ վուէչ՝ պետուհի, ձէյտուհչ՝ ձէյտուհ, Թաղաքեան՝ Թաղական, ազօ՝ ազա, Մրթաոյ՝ Հաքիմհասաւք, սանի՝ Մխաթքին օգնական, պաղպէտ՝ վարպետ-վարժապետ, էչկէյտ՝ ուչկէյտ, Ջուչհան՝ ուսուցանող, Ջուչհոյ՝ հոգի, գնդիչկ՝ գործել, կուչոյ՝ կօշկակար, գնուսուրճեի՝ կօշկակար։

Աքհանակը Քրքրէնով կը կոչուէին Հաճնոյ լեզուին մէջ։

ՄԱՐՄՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Գլուխ՝ գլուխ, ծոյ՝ մազիկ-մազ(եր), գաֆա՝ գլուխ, ճակատ՝ ճակատ, Հնգէճ՝ ականջ-էնդիճքնուէնք, էչք-էչուչք՝ աչք(եր), քիթ-բրյօն՝ քիթ-բերան, պերեխ՝ պեխեր, մուչոյ՝ մօրուք, գաշիչ՝ ընդ(եր)։

ՆԱՎԻԿՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆ

Վոյտ։ Արվոյտի։ Մէնէմճէ։ Քաշուկ։ Էյսկի, սիմսպէլ։ Դայակէօզ։ Ջաուսող։ Սամաշտոն։ Եաղուրթ չէչէյլ։ Լէյլէ։ Բըմպէռ։

ՀԱՁՆՈՑ ՏՈՒՆԿԵՐԸ, ԲԱՆԱՋԱՐԵԼՆԵՐԸ ԵՒ ԸՆԴԵԼՆԵՐԸ

Չավաճ։ Պաարձան։ Պանաաուռա։ Սուէխ։ Սըքաուէյ։ Զաթըլտախ։ Եզմէքպէկ։ Վուէսպ։ Միսնո։ Բուէղդ։ Բէնճոյ։ Կիսիմ։ Դոդուշ։ Աձմրուկ։ Տոկ։ Հավուճան։ Խիյար։ Զըմբրյուկ։ Մըկոն ապիք։ Սիվու գնոմկ։ Լահանա։ Փաթաթէս։ Մաբըլ։ Մաղաաանուէս։ Քէվթըմպի։ Քահուն։ Աձուխ։ Դիմակ քըմնուէյ։ Տրպզը։ Հաւնէյկ։ Մախբութ։ Հապրէկ։ Մէնէնկիչ։ Սրճաբըր։ Ալուճ։ Օպկն։ Բըպուէկ։ Բէքթուակ։ Կաբմա կուչկի։ Զէկիկ։ Քաղքենիչ։ Հին։ Դամ[ն]։

ՆԱՎՈՂՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆ

Ղըբ Մուքուռ։ Սիկվ խուռաշ։ Միւճէնհէդ։ Հաթըն պաոմպի։ Ազճենհդիք։ Վայդինի։ Հէվհնք։ Ղաղաբճուս։ կիզ մը – ոզկոյզ մը. ճիր մը – պլպիկ ոզկոյզ մը։ Թուչքի խավուէդ։ Մաթաշ։

ԹՈՒԹԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հեռեմ Քուէ։ Ջաղղոլ Քուէ։ Ղաղուր Քուէ։ Իսպիտակ Քուէ։ Մեղրիկ

ՀԱՁՆՈՑ ԿԵՐԱԿՈՒՐՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ջաւէթ, (էլէյկն)։ Տուղղ, (կիլկէն)։ Ջափսօ, (նիչօ)։ Ղավուրմա։ Փիլաֆ, պըղըլչկն, լոզկն, ոէօյմէն։ Լէյրէյ։ Պուղլամա։ Կուէղ։ Քէպապ։ Մանքի։ Փաչօ։

Բիլլուն։ Հաւմ–, վուսպէվ–, մըքէվ– կամ ղըմէվ–, դեհնէվ–, սիսեռէվ–, (այս վերջինը Աղ ու հացի մէջտեղի Զարեքշաբթի օրը կը չինեն), պղպէջկվ–, (անմխու)։

Հավլօ։ Պանիչկն–, հացկն–, էլէյկն–, նիչկնէն։

Տոլմօ։ Պօյանի։ Փեխլիմա։ Ղըբմօ։ Ձըխտուկ։ Շըպոք։ Մաստղ ապուէյ կամ հաապուէյ։ Դրդմաճ ապուէյ։ Բոռղ ապուէյ։ Ձուռա ապուէյ։ Ձըլպկիչ։

ՀԷՁՆՈՑ ՇՕՖՎԷՆՈՒՆ ԱՆՈՒՆԸ (ԱՊՈՒՐՆԵՐ)

Թաբխանօ չօլմօ։ Զէյքըմէն։ Տէօյմէն։ Տըլչ՝ դղոլ մը օտ կըլչ։ Մըլըչկն։ կաքէն։ Մանչկն։ Էլիյ ապուէյ։ Ըզկն ապուէյ։ Սիմիրկն չօլմօ։ Խառխըրվէվ ապուէյ։ Ասանօ սիմիրկն չօլմօ։ Հինկն չօլմօ։ Հէվկիչկն չօլմօ։ Քէչկիչկու չօլմօ։ Ազուզ՝ հաթքը ծնելուն պէս կամուն առաջ առաջկն կաքը։ Օղկնէն չօլմօ–օղկնէ ապուէյ։ Եզկճէն չօլմօ, բենըրկչ, կուչկուաչ, Քըմիվէվ չօլմօ։ Ձըլպկիչ։

ՄԱՂԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆ

Քաղկրկիչ՝ (սխտոր, ոսպ, լուբիա մաղելու համար)։

Յիյմօղ՝ (ցորեն մաղելու համար, որ կը զոդծածուի երկու ձեռքին մէջ պատյտ տալով)։

Էլիյ մօղ՝ (ալիւրի համար)։

Շայմօղ՝ (նիչօ մաղելու համ, ալրնգին օսլայ մաղելու համար)։

Ղասեօխ՝ (մաղին չրջանակը)։

ԿԱՐԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆԸ

Շուէլլէչ, պատտա, ֆըռնկըլչկէչ, քէօչ քահօլ՝ (մեքենայի պէս ձեռքով կաթ)։

ՀԵՁԿՆՈՒՆ ԶԻՑԻՑ

Ազրիւակը եաս ձիկ կիսվի հէձկնցի ձէնիկ վէ հէձկնցի մինդիկէմ, տասիս 55–ը անդնէման է զաթէն կիս ուէաքիս հուռվէմուն է, էյիս գէյիցա ես ասիմ։

Մինէնք չաս գէշիւէլ, չաս խոսիւէլ բան չինէնք կանս տիսնու, Քէ էսոս Հէձկնցու էվլուսինէնք նէ, ձան ձաղ ասնք, ազատ կիսի ձէկինվ ձէկիս սէյտէք սէյիւէլ բանը ասած տանիւու վիւէվ տիւշնամէք նանք։

Հէձնոյ ժուռիքուն ունինք, էյին առանդք չի տանինք, նուշէ միվ էյոդ բաներէր, ինչի հուտմա, ի՞նչը կանգնք էնէ, ազրիւակը ոյիսվ չէ միվ չերկինն։

«Հէճնիճ» անունէվ զաղիվ մը էյով էյնը, էյին առաջ չի փէչինէնք, պարի գան պէհէնք, ես զադդու չի գիտանիւէվ, ոյա ամէն ամիս պէդէդնս կը կէրիմէ վէ հատ մը կը կ'առնուտ, չիւնքու. Կնուէյ մէկէն Հէձնոյ վիւէվ խոպդրի կօ, տահա իվէյ, միվ համօ մինդ պատու. մ'է զէդիվ ունիոլը։

Հէձնցի ազրիւակը, ժոդ չունիմ, եայոյտ Կնիվ ա չունիմ, լաքին չիմ ուզէ էյ «Հէճնիճ» զաղիքէն կոզպէվ։ Քէսիս մէջ ունիմ 50 աւրթական զուռուչ, կէսը ա մէքթուպէվիս զաղիքէն կը կէդչիվէմ, քէնա կինիմ փիւը չատ սիվդ զադու էյէս։

Աման ազրիւակը չինօ չինօ էյ զաղիքէն կոզպէվ։

Ե. ՉՈՒԶՈՒՆԵԱՆ

ՓՈԱՆԸ ԵՐԵՔԵՐՈՒՊ ՍԱԶՄՈՍԸ ՀԱԶԸՆԻ ԼԵԶՈՒՈՎ

Տէյը իմ չօպնիս է·
Ես բանի մը կայտառութիւն էիսի ունենամ։
Զիս խուտատ այտիւուն մէջ կու պատկեցնէ·
Դատաղ Ջէյտը փիվը դիս կայտնդդէ,
Հիգիս կը նուէյ·
Իյ անուշնին համօ ապրդյութեան համբրնուն մէջ կայտնդդէ դիս·
Թէ ձօհին չուբրին խանդագին մէջն ալ բէրլեմ չօյէն էիսի վախեմ։
Զիւնքի դուն իմ հետս ես·
Քեզ սիտանօգիս ու գաւազանիտ՝ հնուանք գիս պի մրթեթայն։
Սուրբս կը փռես իմ առջեւս իմ տիւշմէնիս դէմը·
Գլուխս եիդիս կեծես։
Իմ հանօպս ինչը բիչնը լըցմօն է։
Իյոլ է Քէ բայութիւնը ու ողորմութիւնը իմ հետս պի զօն էօմբիւս ամէն էյտէը մէջ, եւ չատ էյեյ Տէյոնը տունը պի գնանիմ։

Թարգմանեց՝ Վեր. ՍԱՄՈՒԷԼ ԲԷՁԿՊԵԱՆ

Հ Ե Ր Ո Թ (ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ)

ԹԻՄԳԼ ԱԶԿԻՆԸ

Մէյն ու պատուն տունը բանի էիպհանիկէդ, չատ Քէմզել աչկին մը նէհայէթ հօյս կանօ կաչաս եչիս. ժիկը չատօթ եչիսքը պտաը կը կինդ աչկինը տեսնուէ կաչաս· կաչաս էյ պատմայը տունը չդօ, էյ աչկինն ա նահիկ է սեատւէյ կը կիսաբկէ· Աչկինը պատուն գօլը տեսնօծը կիսի վատաքի կը բարեկ, սեռուէտ մը կը համաձրնէ, նատըցնէլուն եչէտքնա ձաղ էյիս ժիկը պճիէդ սեատւէյ կատօ, ասիւէվ· «Հաչրիկ, հէս խըզմօթ չենիկանկ ուտիւիք չդօ ատեւ իսօ սեատւէյը եատրկէ էյ հեռվէնիս փաշօ ուտէէ»։

Գողը մուտքը բիլոնը կը կառնու չաշմէշնալէն, ու կը կ'ըսէ. «Ախ խօսուն պատմէիր։ Մեզ քէյպէյհ չհիանաս Հոռ աչիկը պատմիր էկուշարքովտն մէջէ քէյպէյհ էլնէյ, ուսուէլ բիլնէյ է։ Կըսհէն Քէ էրկէյհ եվլոտ էրկէյհ քէվ ըռատ կուռնու, էյօվ է էլէ»։

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Հէնքին կաւթ էյ էյ (սովորութիւն էր որ) մինդի աչիկնը առջնեինկը բիլէյ նէ (երբ բերէր), ուլուէյկը (օրօրոցը) աչիկին մայր–մամիկը կուսապէյ կը դէյ (կը սադէր կը դրկէր)։ Պուղը աչքով գո նէ պուէյտը մամիկը (մանկաբարձ) կու կըրէ (մանաւանդ ծնած տաէն պտրաը մամիկը կը կոբէ)։ Մօրը աղէվ (մաթ ապով) պլուղը բոհնա մը կ'ապո (մանուկը լու մը կ'ապայ), կու գռնաապէկ (կը խանձարուբէ)), մէյը քէվը կու պատկըռնէ (մօրը քովը կը պառկեցնէ)։ Մէյնա չուէղ չուէղ նէհղ ու բռուպ կու խմդնէ (մօրն ալ ասթ ասթ իղ ու ասր կը խմդնէ)։ Կու պըլլէ էյ քըլարնէ (կը փաքնէ որ քրտնի) քըլարնէ լէթ կուպէյէ տրէկը գան (քրտնի որ կողերը տեղը գան)։ Պահալ էյը (մէյս օրը) մամիկը ալա (նորէն կուզօ, պլուղը կու վըլօ (կը լուայ), քիթը կու պըճկէ (կը անդմէ), էչմուէնքը կու խթնէ (աչքերը կը փակէ), գլուխը վէհվ վայ տիլի կու բէյ (վեր վար ձեւի կը բերէ), բերի ծոանա բիլոնն ատէքը կու խէքէ (բերատան ալ բերնին առատացը կը խօքէ), մէկ մատէք (մատով) պլուղը լէկնէկն (լսական, ասլա) գուլա կու հանէ։ Ինչվի մէյը կօքը գո նէ պլուղը բան չուտէ (մինչեւ որ մօրը հաքը գայ, մանկիկը բան չուտեր)։ Մայը էչկէյ է բան ջուշ չի խմէ (մայրը երկու օր է բան ջուր չի խմեր), գինի կու խմէ։ Ինչվի քաասուն էյ այլիկը (ասլա) չհնէ, քաասուն կու պէչէ։ Խպիտօկ այլիկը կու կապէ (Քաշկինակ գլխան)։ Պուղը մէկ էչկու չաբարքան նօնէ ուլուէնգիը կու պառկի, ինչվի քիւը եասա ապրար խթիէնը գո (օրօրոց կը պառկի մինչեւ որ քոյրը կամ եղբայրը եաւէնէ գայ), եասա ինք քէվնէկ պալէ (եւ կամ ինքը քալել սկսի)։ Պըլլըկն գլխան վուլան մէյթլէկ կիմի կանգուղ տիէղ մը կու կինօ, ինչվի պլուղը էքօյ չտէհ, անաբէկը չամբռնօ (մանկան գլխուն վրայի կանգուղ տեղը չամբանար մինչեւ որ մանկիկը էքաթ ըսէ)։ Պուղը տահա խօսի էչի պալտօ (խօսիլ գեռ չսկսած) բիլօնը արթիվ կաթկ նէ (եթէ բերանը անթռու կաթի) ան պլուղը մամնճ կուտնօ (համբոյր կ'ընէայ)։ Պըլլըդաէքը (ազաք) եթէր էյ (երբ որ) առկինդն վըլթիի (անգանդին գլխին), օճուգնուն վուլչկն (ուսի վրայէն) առկան խաբէյիէն կուսթչիէն (առկան եաեւ կը նետեն), ասելէվ (ըսելով)՝ էֆայուն գրնօ, ձէեւ ինօ»։

Ինքապօպը պլուղը ինքըվիլէն ու անուղը գըվիլէն կիմքը, ձեռուքերը էչկու վառած մուէվ, պըլլըգին մէյը կու մէպալնօ (ինքահայրը կնոնգէն եւ անուանակոչութենէն ետք երկու վառած մոմով կը ծառնայ մանկան մօրը)։ Մայը էնի առանչը ինքապատուն ձեռուքնըը կու պաղնէ, ու յարդանքով վերէն (անտր) ձեռոցը կառնու մուէվիչն ու պլուղը։ Սուէյր մեռուէնը զօյամուէչ (զօրաւոր) կապէվ մը կու կապէ ինքապօպն ու առնամայը ինչվի մեռնէլու։ Ինքապօպը պըլլըգին վէչկու կուտօ (տուրք), էչկու թիէչ (2–3) կամուն զուտ–մօչ, եա զառիվիչ։ Առնամայն ա ինքապատուն պօտաւիչ կըղէ (կը տդէ, կը գրկէ)։ Պօտաւիչը կայմէչ պօղօ մ'է (մրաւ մըն է), մէչը ընկող, չղօզօթ, բայթի իլիկս, փէշկիւլ, չօրօփ, ու պաչզօ բանիէչ։ Ղազնախ, քեսօ։

Ուլուցկի Տաթղտ (օրօրոցի պիտոյէ)

Ծակլօթ, գլխու բօյձ, մէչքնց բօյձ, փուչուէնց, լէշէվի, (երկու կապէքուն առունկըը)։

Այս գիտուն համար տե՛ս,

1.— Վահան Բիւրճենան, Ասպետ Լիպարիտ, Նիւ Եորք, 1924, 477 էջ: Ասպետ Լիպարիտի մէջ կիլիկեան հին ռամկական լեզուին մէջ ևմոյշներ կան, որոնք այնիան ևման են Հաճնոյ լեզուին հետ:

2.— Գրիգոր Գալուստեան, Մարաշի պատմութիւն, էջ 353–368:

3.— Փրօֆ. Ա. Խաչատուրեան.— Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Քննական պատմութիւն, էջ 138–147, 195–211:

4.— Արշակ Ալպօյաճեան, պատմութիւն Հայ կեսարիոյ, հատոր բ. էջ 1607–1611, 1657–1658:

5.— Հայկանոյշ Պօյաճեան.— Արաքս, 1899, Ա. էջ 47–51:

6.—Հայկանոյշ Պօյաճեան, Բիւրակն, 1898, էջ 779, 1899 էջ 41, եւ 1900 էջ 331:

Ծանօթ.— Դժբաղդաբար մեր ձեռքը չունէինք Օրիորդ Պօյաճեանի այս ուսումնասիրութիւնները:

7.— Հ. Աճառեան, Հայ բարբառագիտութիւն, էմինեան, Ազգագրական ժողովածու, հատոր Ը. էջ 199–211:

Ծանօթ.— Դժբաղդաբար այս ուսումնասիրութիւնն ալ մեր ձեռքը ունեցած չենք:

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձերու գրութիւններէն.—

1.— Մեսրոպ Շգըրտմեանի գրութենէն:

2.— Յովհաննէս Ուզունեանի գրութենէն:

3.— Եփրեմ Սէֆէեանի գրութենէն:

4.— Գէորգ Գուշեանի գրութենէն:

ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

✦

Ա· ՀԱՃԸՆԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՅՑ· ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Հաճընի մէջ կային երեք Հայց· Առաքելական եկեղեցիներ, ինչպէս՝ Սր· Աստուածածին, Սր· Գէորգ եւ Սր· Թորոս եկեղեցիները:

Սր· Աստուածածինի եկեղեցին այս եկեղեցիներուն ամենէն հինն էր, որ չինուած էր բարձր ժայռի մը վրայ, Հաճնոյ Բերդին մէջ:

Աւանդութեան մը համաձայն, երբ Կլիկիան Թագաւորութիւնը ինկաւ, ժողովուրդին մէկ մասը վերի տարուկաւ եգիպտոս: Յետոյ անոնք ապատ արձակուեցան եւ այս ժողովուրդէն 50 տուն վերադանալով հաստատուեցան Բերդին վարի մասը՝ քարայրներուն մէջ: Ահէ քիչ յետոյ, երբ ամէն կողմ բաղդատաբար անդորրութիւնը կը տիրէր, երուսադէմի պատրիարքը՝ Բարթէլոմէոս եւ Պօղոս Նպեսկոպոսները եւ Յովհաննէս վարդապետը, Վեմ քարով մը Հաճըն կը ղրկէ, որոնք կը չինեն Բերդի եկեղեցին եւ կ'անուանէն զայն Սր· Աստուածածին: Եթէ այս աւանդութիւնը ստոյգ է, այն ատեն Աստուածածին եկեղեցին չինուած կը լինի 1425 թուականներուն:

Աստուածածին եկեղեցին անգամ մը այրած է, ուրիշ անգամ մ'ալ երկրաշարժէ կործանած, եւ ամէն անգամ վերստին չինուած է· Խորանին մէջ գտնուող գրքի մը մէջ այս մասին արձանագրուած ըլլալը կարգացած է Վեր· Սարգիս Տէվիրեան:

Կարելի է, այս է, այն նշանաւոր գիրքը, որուն կ'ակնարկէ Հաճընցի գեղագործ Սուքրատ Թօփալեան իր նամակին մէջ: Սուքրատ Թօփալեան կ'ըսէ թէ Սր· Աստուածածին եկեղեցիին մէջ

կար 800 տարուան հնութիւն ունեցող թանկագին ձեռագիր աւետարան մը, որուն մէջ գրուած էր Հաճընի վրայ իշխող Հայ ազգի Տիման Օղլու եւ կամ Լիւան Օղլուի վրայ, որ լիչեալին կողմէ սոյն գիրքը կը գրաւուի։ Սակայն, այդ աւետարան մեծահարուստ ընտանեաններէն Բրբրեան Հաճի Մանուկ աղան կը գնէ զայն Տիման Օղլուէն, տալով անոր երկու քսակ, (իւրաքանչիւրը քսան հազար 500 դուրուշ գրամ։ Իսկ յետոյ սոյն գիրքը՝ երկրորդ անգամ կը գրաւուի Գօզան Օղլուէի կողմէն, որ տանն ալ Հաճընի երեւելիներէն Հաճի Գրիգոր տար Էօրէնեան գայն կը գնէ հինգ հարիւր դուրուշի փոխարէն։

Թօփալեան կը լիչէ նաեւ թէ, սոյն գրքին մէջ գրուած ու վաւերացուած է թագաւորներու կողմէն, թէ Սր. Աստուածածնին եկեղեցիին օձ մը թունելով ձորին վրայէն անցած եւ դիմացը Սր. Եղիայի ժայռին մօտ քաւուած է։

Շատ հաւանական է Թօփալեանի ակնարկած այս աւետարանը Հեթում Բ. Աբգարի մատաղաթեայ Աւետարանն էր։

Այս մասին Տօքթ. Գէորգ Գրիգորեանան սապէս կը գրէ Պէյրութի «Ազդակ» թերթին մէջ, որը իր հաճելիանուէնեան համար նոյնութեամբ կ'արտագրենք հոս։

ՀԵԹՈՒՄ Բ. ԱՐԳԱՅԻ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ ԴՐԱԶԱՐԻՒ ՎԱՆԵՐԻՆ ՄԷՋ

1907–ին Հաճընոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ յարակից վարժարանին մէջ գտնուող եւ մինչեւ ամէն նոյն եկեղեցւոյ լուսարարը ըլլալու բաղդը ունենալուս՝ եկեղեցւոյ դանձատունը իմ հսկողութեան յանձնուած էր. մեծ զգուշութեամբ կը խնամէի կարգ մը ձեռագիրներ, որոնցմէ չատերը Ս. Յակոբայ վանքէն փոխադրուած էին, նկատելով որ վանքը փլած եւ աւերակ դարձած էր։

Սակայն ատոնց մէջ եղական էր Դրազարկի Հեթում Աբգարի մատաղաթեայ Աւետարանը, որ թաղուտրին կողմէ նուիրուած է վերոյիշեալ վանքին, իր ծախքով գրուելէ վերջ։

Տարին քանի մը անգամներ տագաւարի օրերուն Սեդանը զարգարելու ժամանակ աւրիթը կ'ունենայինք թղթաւելու սոյն Աւետարանը, որ եւրոպացի եւ ամերիկացի քարոզիչներուն հիացումին առարկայ դարձած էր, օտարական մը, երբ Հաճըն կ'այցելէր, մեծ հաճոյք կը զգար չատ մը հնութեանց կարգին սոյն Աւետարանը եւս տեսնելով։

Մանաւանդպաէս ամառուան աւրիթ. Հաճըն այցելութեան եկող հայ կաթողիկէ առաջնորդ Թէրզեան Գերապայծառ կը հիա-

նաբ անոր, եւ վենետիկ կամ այլուր տեսած իր ձեռագիրներուն եւ ոչ մէկը ասոր նման ըլլալը կը յիշէր: Արդարեւ, ան փաստ մըն էր, որ Թադատորի մը փափաքով եւ կամ յանձնարարուած Աւետարան մը ուրիշ շատ մը ձեռագիրներէն տարբեր պէտք էր ըլլար ամէն տեսակէտով:

Աւետարանի արտաքին կազմը, փայտէշէն կողքով, ոսկեզօծուած էր, արծաթեայատ փականքներով պատուած եւ անապատ, իր նեբբին մասերը տպարանէ նոր եւսած հրատարակութեան մը գրոչմը կը կրէր, ինչ որ եզական էր նաեւ իմ Երուսաղէմ եւ այլուր տեսած ձեռագիրներուն մէջ:

Ջորս Աւետարաններէն իւրաքանչիւրին վերջաւորութեան հետեւեալ յիշատակարանը գրուած էր.—

«Ես Հեթում Բ. թագաւոր Ամենայն Հայոց· հետւ գրել Սուրբ մատեանս հալալ արդեամբ ի ձեռաստանի իմոյ եւ եղի յիշատակ հոգւոյ ծնողաց ի դուռն Պրազարկի վանուս:

«Իվ որ գողացէ Ս· մատեանս եւ կամ վանառեսցէ, զպատիժ կայէնի եւ Ցուդայի առցէ»:

ՀԵԹՈՒՄ Բ· ԹԱԳԱՒՈՐ
Ամենայն Հայոց

Նեբբեւը գրուած էր իր բուն տառադրութիւնը՝ իբարու մէջ խաչաձեւուած գրերով: Այս առթիւ ի՛նչպէս խօսիլ նաեւ ուրիշ կարեւոր յիշատակարանի մը մասին, որ հետեւեալ պարագաներու բերմամբ գրուած է:

Հաճըն թէպէտ կիսաննկած բայց տիպուած էր տարին քանի մը տասնեակ էէսէ (մէկ էէսէն 500 գրուշ ոսկի) դրամով մը Գօմաննէրուն տուբք վճարել: Տարի մը, իրարու յաջորդող երաշտներու պատճառով, ժողովուրդը կարող չեղաւ տյն տուրքը վճարել եւ իշխաններու հաւանութեամբ Հեթումի Աւետարանը պատանդ կը դնեն, տարուան մը պարտքի փոխարէն, Գօգան Օղլիին քով:

Տարին կը լրանայ, սակայն ժողովուրդը դարձեալ անկարող ըլլալով պարտքը վճարել՝ եպեսխոսաններէն Թըլըսըմեան Հաճի ազան երկու տարուան պարտքը վճարելով Աւետարանը կ'ազատէ եւ սա յիշատակարանը կը գրուի·

«Թըլըսըմեան Հաճի ազա բազում արծաթս վճարեաց եւ ազատեաց Աւետարանս ի ձեռաց անօրինի եւ եդ ի յիշատակ հոգւոյ ծնողաց իւրոյ ի դուռն Ս· Գէորգ եկեղեցւոյ»:

Հաճընի մէջ ուրիշ կարգ մը յիշատակագրութիւններըս եւս կային, որոնք կը վերաբերէին Հեթումի Աւետարանին տեղափոխութեանց, թէ ինչպէս ան փոխադրուած էր Դրազարկէն այլ

եւ այլ տեղեր եւ թէ ինչպէս բերուած է Հաճըն՝ իր վերջին կա-
յանը:

Ուրիշ Ալեւտարան մը եւս կար նաեւ Բերրի Ս. Աստուածած-
նայ եկեղեցին: Իր կազմով եւս ոսկերչական զարդարանքներով
կիլիկեան հարստութեան ժամանակաշրջանի գրուքը կը կրէր
ան: Իսկ ո՞ւր կը գտնուի բուն Ալեւտարանը ներկայիս:

Օսմանեան Սահմանադրութեան փայտրդայնին կարգ մը ու-
սանողներու հետ Պոլիս մեկնել ստիպուած ըլլալով ամէն ինչ
յանձնելիցինք Տ. Գրիգոր քահանայ Մնձուրեանին. եկաւ ըն-
դհանուր պատերազմը. անդհանութեան օրերուն Հալէպի մէջ
Հաճեցոյ Առաքելոյ Սարգսեան Սրբազանին (այժմու կաթողիկո-
սական Ընդհ. Փոխանորդ) մեր հարցումը թէ Ալեւտարանը ի՞նչ
եղաւ. «կառավարութիւնը եկեղեցիներու անօթները ի մի հաւա-
քելով, բերդի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին, ինծած է գտնելը եւ
իրեն ապրքը տուած չէ տակէ բան մի՝սահի փոխադրել», այս եղաւ
պատասխանը:

Մենք սյն երկրորդ գրքի կ'տանենք յուսալով թէ օր մը այս
կորուստ Ազգ. հնութիւնը պիտի երեւան ելնէ մարդու եւ ան-
պատրա եւ վրայէ ոսկերչական քանդակներուն չնորհիւ: Մենք
յոյս ունիմ թէ այսօր կամ անհատաւոր մը եւ կամ հաւաստացեա-
լի մը անհան զարդը կը կազմէ եւ կամ պետական քանդարանի
մը հնութենց չարքին մէջ մտած է:

Ընդհանուր Պատերազմէն վերջ եղերքս եւ ես չատ հետա-
քրքրուեցանք սյն մտահոգով եւ Ազատ հանդիպում մը ու-
նեցանք տարագրութեան ժամանակ Համիտ պայմանագ եւ Լա-
թաքիոյ նախկին կառավարիչ հայազգ Ջէմալ պէյի հետ: Սա-
կայն Շէյխ Մուբաւակ եւ յաջորդաբար կրկնուող ցուպի դէպ-
քերը մեր ձեռնարկը ապարդիւն Թողուցին: Այս պարագան յանձ-
նելով մեր չատ մը հնագէտ եւ հնութիւններով զբաղող արտա-
սահմանի հայրենակիցներու ուշադրութեան, կը յուսանք թէ
Ազգային երբուած հնութիւնով մը պիտի հետաքրքրուին գոնէ
ժամանակ մը, անոր ուր եւ կամ որու քով ըլլալը խնդիր չէ,
երեւան հանելու համար:

1903–ի առիններէն, կիրակի օր մը եկեղեմ Գալաչեան
անունով 15 տարեկան պատանի մը՝ ինքզինքը մեր ներեցով
անձնասպան եղաւ Բերդի այս բարձունքէն, որ տարօրինակ բան
մըն էր Հաճընցիին համար: Այս պատճառաւ թաղապետութիւնը
Բերդի գահավիժին ամէն կողմը պատ քաշել տալով վրան ալ
սուբ Ծաղրերով երկաթէ ցանկապատ մը չինել տուաւ:

ՍԲ. ԳԻՒՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ տեղ հինէն ի վեր փոքրիկ մա-
տուռ մը կայ եղեր: Սակայն այժմու եկեղեցին սկսած է չինուիլ

1844 թուականին Մարտիրոս ազա Մանկրեանի երեսփոխանութեան չրջանին, եւ անոր աւարտէն առաջ վիշապը վախճանելով, սոյն եկեղեցին կը լրանայ 1855–ին, իրեն յաջորդը Սարգիս ազա Թուբարդիսեանին ջանքերովը: Սարգիս ազա չենել կուտայ նաեւ եկեղեցիին կից Առաջնորդարան մը, ինչպէս նաեւ ճեմարան մը:

(Տե՛ս, Մարտիրոս ազա Կէրթմէնեանի Թէրեմէի Հայը, էջ 9–10):

Կիլիկիոյ անկումէն յետոյ երբ Հաճընցիները Պէյլոպէ հաստատուեցան եւ նոր Հաճըն Ատանի մը հիմերը դրին, քիչ յետոյ հոն ալ եկեղեցի մը կառուցանելով՝ անոր անունը դրին Սբ. Գէորգ, ի յիշատակ իրենց հին Սբ. Գէորգ եկեղեցիին:

Գալով Ս. ԹՈՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ, անիկա, համեմատաբար, նոր էր, կ'ըսէ Վեր. Սարգիս Տէվիթեան, ինչու որ իր մայրը ուրիշ կիներու հետ միասին չէնքին համար չուբ կտած է: Սբ. Թորոս եկեղեցին չվնասած էր եաղը թագին մէջ: Սակայն կը պատմուի թէ՝ դիմացը, Սբ. Գրիգորի առջեւ գտնուող պարտէզներու մէջ կային նաեւ յուշական տուներ, եւ անոնցմէ մնացած մասուռ մը: Հայերը իրենց տուները այս կողմերը չենելէ յետոյ համապրծոյ կանցնէին գետը եւ դիմացը գտնուող մասուռին մէջ կ'աղօթէին: Ամանդուհիւը կ'ըսէ թէ՝ յիչեալ մասուռը չվնասած է Իչխան Թորոս Ա.–ի կողմէն եւ նուիրուած է գաղթականներուն: Երբ Հաճընի կողմէ եկեղեցին չվնաս են այս աւանդութեան համաձայն, անոր անունը դրած են Սբ. Թորոս:

Հաւանական է, որ առոյգ ըլլայ վերոյիչեալ ժողովրդական աւանդութիւնը, ինչու որ պատմիչները կը վկայեն Թորոս Ա.–ի համար թէ, «Այլեւ բազում եկեղեցիս եւ ժողովարանս միանձանց չենել, եւ առաւաւտուր պարգեւօք կարգաւորել ճոխացոյց, միանձամայն եւ հիւրանոցս բազում», եւ ամենայն ազգաց քրիստոնէից՝ տեղի եւ սուն պատրաստել, յարգեցաւ, բարձրացաւ եւ հռչակեցաւ յամենայն լեզուս, որք զկիլիկիա անուն լքեալ՝ «Թորոսի երկիր» զանուանէն նորին վերածանչէին»: Մշակեւոր եւ նշանաւոր Դրապարկ վանքերն ալ իր գործերն են: Կը կարծուի որ նա Դրազարկի մէջ թաղուեցաւ: (Սիսուան, էջ 49):

Մինչեւ 1869 թուականները Հաճընց մէջ Հայց· Առաքելական եկեղեցիներէն զատ ուրիշ այլ յարանուանական եկեղեցի գոյութիւն չունէր, եւ այս առիւներն է, որ Բողոքականութիւնն ու Կաթոլիկութիւնը մտաք գործելով կ'սկսին ունենալ իրենց ուրոյն եկեղեցիները: Այս մասին պիտի գրենք առանձինն յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Քաղաքին մէջ կար 21,000 լուսաւորչական, որոնք կը հետեւէին այս երեք եկեղեցիներուն: Այս եկեղեցիներուն մէջ կը պաշտօնավարէին ընդամէնը քանի մօտ քահանաներ, որոնցմէ քանի մը հատը հազիւ թէ ուսում ունէին, իսկ մնացածները տարբական ուսում առած մարդիկ էին, եւ առհասարակ արհեստով կօչիկարար, ջուլհակ եւ կամ հողագործ կին: Ասոնք քահանայ կը ձեռնադրուէին, հերթը էր որ քիչ մը կարդալ գրել գիտնային, քիչ մը ձայնաւորութիւն կրնային ընել, եւ բաներպաշտ ու բարոյականի տէր մարդիկ ըլլային: Եկեղեցիին բանեկարգութիւնը, քահանաներուն հոգոսթիւնը, թագային զպրոցներուն հոգացումը եւ հասոյթներուն դանձումն ու ծախսումը կը կատարուէր երեսփոխան անուն աշխարհական երեւելի անձի մը կողմէ: Իւրաքանչիւր եկեղեցի ունէր իր առանձին երեսփոխանը, որ կը ճանչցուէր ու կը վաւերացուէր վանքի մէջ բնակող Առաջնորդի կողմէ: Սակայն, Ազգային Սահմանադրութիւնը հաշակուէչ յետոյ կազմուեցան թագական խորհուրդներ, եւ այլ ազգային ժողովներ:

Ամէն օր երկու անգամ եկեղեցական արարողութիւն կը կատարուէր, մէկը առաւօտ, իսկ միւսը իրիկունը, եւ շաբաթը երկու անգամ ալ պատարագ կը մատուցուէր: Կիրակի անպատճառ առաւօտեան պահը կ'սկսէր արշալոյսին մէկ երկու ժամ առաջ: Ժամկոչը տախտակէ կոշնակը կը հնչեցնէր փայտեայ թակարաբկերով, թէեւ յետոյ այս փայտեայ կոշնակը փոխուեցաւ երկաթէ կոշնակի եւ զանգակի: Ժողովուրդը, ծեր թէ երիտասարդ, ժամը վարած փղոցներէն կը վուխային շարան շարան դէպի եկեղեցի:

Հոս հարկ է յիշել թէ Հաճըն ունէր լաւ սովորութիւն մը: Կիրակի արշալոյսին առաջ ժամկոչը մէկ ձեռքը հաստ գաւազան մը բռնած, իսկ միւս ձեռքն ալ մոմով վառուած լապտեր մը բռնելով թաղերը կը պտտէր ու մեքամաղձիկ անոյշ ձայնով մը հետեւեալ երգը երգելով կը հրաւիրէր ամէն մարդ եկեղեցի աղօթելու համար.—

ԹԱՄԿՈՁԻՆ ԵՐԳԸ

Օրհնեալ ես Աստուած,
Գովեալ ես Աստուած,
Փառաւորեալ ես Աստուած,
Ով բայի էրկիւտոնեաք,
Ի ժամ հրյամիլիցէք:

Մի պայկիւ, մի ուլանէ,
Բոց էնկէննիդ մի խուլանէ,
Սուլը աղօքնուդ հտ մի մեռնէ,
Ով բայի էլլիստոնեաք,
Ի ժամ հըլամիլիցէք:

Դատաստոն կօ գալու,
Պատասխոն կօ տալու,
Պայդէ մը ունինք վճայիլու,
Ով բայի էլլիստոնեաք,
Ի ժամ հըլամիլիցէք:

Իյկիւիին հիշտակնիէը կու փայաբանին,
Այտոյին հիգին լիսէվ կու տանին,
Միղայվոյնուն հիգին փէշէվ կու տանին,
Էյանի այտոյնուն,
Վայ մեղաւոյնուն:

Աս աշխոյը իկիէյ իէնք մեռնիլու համօ,
Դատաստօնը շինվիցօվ մեղավոյնուն համօ,
Դրյօխտը շինվիցօվ այդըյնուն համօ,
Երանի՛ այդըյնուն, վա՛յ մեղավոյնուն:

Սատանին մեռնելը ուշ է,
Մեղաւոյին ճամբոքը փուշ է,
Ի ժամ իշտօլը խինձ անուշ է,
Ո՛վ բայի էլլիստոնեաք ի ժամ հըլամիլիցէք:

Կամ ալ անիկա կ'երգէր հետեւեալ թուրքերէն տաղերը.—

Սապահ օլտու, նուր աչըլտը,
Նուրտան լիպսալար պիչիլտի,
Ճէնճէք գափուսու աչըլտը,
Պույուրուն իպատէք խսանէչէ:

Սապահ օլտու գալգմազմըսըն,
Տան եիւգիւնէ պագմազմըսըն,
Սէն Ալլահտան գորգմազմըսըն,
Պույուրուն իպատէք խսանէչէ:

Զընտանտա, չընդրդըշը ճանլար,
Հիչ իմխէտէն օլմազ իմտատ,
Զալըմ շէյթան ճէլլաք օլմուշ,
Պույուրուն իպատէք խսանէչէ:

Սաղ եանընտա էլվան օլուր,
Սօլ եանընտա փէշդան օլուր,
Կիւնահէեարլարա հախփ օլուր,
Բէսիւմէտէն տինէ կէլին:

Եւ այսպէս ամէն մէկ տունը մինչեւ յունի՝ ձեռքի զաւազանով երեք անգամ կը պարկէր դուներուն։

Քահանաներուն կատարած պարտականութեանց համար սուկ Թոշակ որոշուած չէր, այլ անանց ապրուստը կը հոգացուէր ժողովուրդի կողմէն հետեւեալ տուրքերով, ինչպէս կնունքի, պսակի, մեռելաթաղի, կողպուտի, հոգեհանգիստի, պատարագի, Ծնունդի եւ Զատկի տօներու տան տան օրհնէքի, քառասունքի, հիւանդներու եւ տուներու մանաւանդ այցելութեան եւ պողպէներուն եւ այլնի համար կամովին տրուած դրամական նուէրներով եւ քառասունքի ու մատաղներու համար մոմերուած ոչխարներու մոմերը եւ մանաւանդ բաժիններ։ Քահանաներ իրենց երէց կիները մեռնելէ վերջ, չէին կրնար ամուսնանալ, բայց վերջերս այս օրէնքը փոխուելով արտօնուած էին ամուսնանալու։ Քահանաներուն օծումն ու թագումը հասարակ ժողովուրդի թագումէն տարբեր կ'ըլլար։ Ինչպէս որ օծուելու տան մեծ հանդիսաւորութիւններ տեղի կ'ունենար, նոյնպէս ալ թագումը խորհրդաւոր կ'ըլլար, մինչեւ ութ օր պողպէներ կ'ըլլար եւ ամէն օր քանի մը թէի հոդ կը թափուէր վրան։ Միայն ութերորդ օրը կը զոցէին դերեզմանը։

ՀԱՃԸՆԻ ՍՐ. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ

Վերոյիշեալ երեք եկեղեցիներէն զատ, Համնոյ արեւմտեան կողմը, մօտաւորապէս 5000 ոտք բարձր Սր. Յակոբ լերան բարձրագոյն կոչուած տեղը կայ նաեւ հնամենի վանք մը, որուն կից կը գտնուէր նաեւ մշտահոս պուղ ու վճիտ ադբիւր մը։

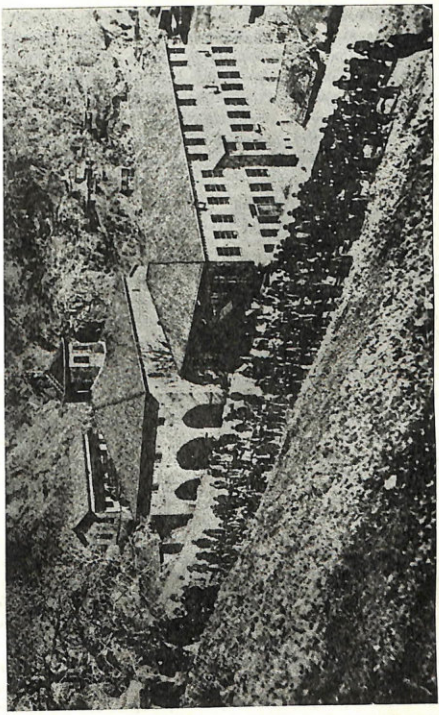
Սուրբ Յակոբայ Վանքը չինուած է Պաշտաուր Եպիսկոպոսի հսկողութեան ներքեւ, 1004 թուականներուն։

(Տե՛ս, Հայր Ղուկաս Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, էջ 318)։

1900–ին, վանքի նորոգութեան պահուն, անոր զմբէթի սիւներէն մէկուն վրայ դտնուած արձանագրութիւնն ալ կը հաստատէ Հայր Ինճիճեանի վանքին հաստատման համար ըլլած թուականը։

Այս բոլորը մեզ կ'առաջնորդէն այն եզրակացութեան թէ Սր. Յակոբայ Վանքը չինուած է Հարքանի ժողովուրդին կողմէն, եւ Պաշտաուր Եպիսկոպոսի հսկողութեան տակ, ինչու որ ինձերորդ դարուն վերջերը եւ կամ տասներորդ դարուն սկիզբները արդէն Հարքան քաղաքը չինուած էր Հին Բաղեմոնի աւերակներուն վրայ։

Այս վանքը առաջին անգամ 1554 թուականին նորոգուած է, եւ յետոյ ալ 1885–ի առիններէն նորոգուած է Պետրոս Եպիսկո-

Ա. Ցակիրեայ վաճառ, որ Կիլիկիոյ ամբողջ Թուրքիոյ ճամբր կիսափակ եղած էր և յետոյ ազատութիւն վերադառնած էր արդեանցի։

պատ Տէր Մելքոնեանի կողմէն։ Անիկա նորոգուեցաւ նաեւ 1900 թուականին։

1909–ին Կիլիկիոյ Աղէտի առեն Թուրքերու ձեռքով կիսաքանդ եղած էր, որ յետոյ վերանորոգուելով վերաձուեցաւ որբանոցի։ Այժմ աւերակ։

Առանցին գաս ուրիշ տաճն մը նորոգուած է թէ ոչ որևէ ապացոյց չունինք ի ձեռին։

1865 Յուլիսին էր, որ Թրանսպայի Լեւոն Փօղ Զէյթունի եւ Կոկիսոնի կողմերէն կ'ուղեւորի դէպի Համբն, եւ Կոկիսոնի ու Համնոյ միջեւ տարածուող բնական գեղեցկութիւնները անզուգական կերպով ներաշարժել եւ դժուարահոս ժայռերու եւ լանջերու մէջէն համբերդիլ չկաց վիրապէս գիշերուան պահուն կը հասնի Համնոյ Սուրբ Յակոբայ վանքը եւ կը տեսակցի Առաջնորդին հետ, (հետանաան է Ա. Գիտրոս Եպիսկոպոս Տէր Մելքոնեանի հետ)։

Տե՛ս, Հայր Գէորգ Ալիշան, Սիսուան, էջ 190–191։
Տես նաեւ վաճիի հոդերուն հետ՝ Սիսուան, էջ 65–67, 536։

Համնոյ Վանքը ուխտավայր մըն էր։ Անիկա ունէր բաւմաթիւ անհատներ։ Սր. Յակոբայ ուխտն, որեմն բոլոր Համնոյ ժողովուրդը եւ շրջակայ գիւղերէն եկած ուխտաւորները կէս գիշերին կ'ելլէին ու ձեռքերնին մաղթ ջահեր բռնած շարան շարան կ'երթային դէպի վանք։ Վանքին բակը ուռնամատաւորութիւն մը կ'ունէր։ Մեծեր կը վայելէին եկեղեցւոյ արարողութիւնները։ Յաջորդ առաւ վանքին պարսպի մէջ ձիարշաւ մը տեղի կ'ունենար։ Հեծեալներ երկու խումբի բաժնուելով դիրար կը հալածէին եւ երբոր զանազան հարուածներ կուտային, եւ կամ ալ իրարու դիաբերներ կը յափշտակէին։ Սր. Յակոբի ուռնը մեծ ուրախութիւն կը պատճառէր բոլորին։ Դիւղերէն եկողներ չարաբներով վանքը կը մնային եւ յետոյ կը մեկնէին իրենց տեղերը։

Ժողովուրդը սիրով ու զուգուրանքով փարած էր վանքին։ Անիկա չատ հին տաճներէ է վեր Համնոյ պիտական ու հոգեւորական կեանքը հանդիսացած էր շնորհիւ իր կարող եկեղեցական Միաբանութեան։ Հին տաճները երբ քաղաքին մէջ որեւէ դպրոց չկար, վանքն էր միակ տեղը ուր Համնոյ երիտասարդութիւնը կը յաճախէր տաճնալու համար իր ուսումը։ Այս երիտասարդութենէ ոմանք կրօնական դասախարակութիւն տաճնալով կը ձեռնադրուէին սրբացուներ, արեգներ եւ վարդապետներ։

Մկրտիչ Կաթողիկոս Գէզիքեհեան, Կիլիկիոյ աթոռը բազմելուն առաջին օրէն սկսեալ համոզուած ըլլալով պատասուած ու կրթեալ եկեղեցականութեան կարեւորութենէն՝ փափաքած էր ունենալ Կիլիկիոյ Ժառանգաւորաց Վարժարան մը։ Անիկա իր առաջին «Կիլիկիոյ Գիշերօթիկ Վարժարանը» բացաւ Այնթապ, 1873–ին, եւ սակայն այլեւայլ պատճառներով անիկա գոուեցաւ 1875 Թուականին։

Քէչիճեան Կաթողիկոսը իր «Կիլիկիոյ Երկրորդ Ծիշերօթիկը» հատատուեց 1882–ին Հաճընոյ Սբ. Յակոբայ վանքին մէջ։ Սակայն, տարին չլրացած քաղաքը լափլիզող հրդեհին պատճառով տախտակեայ փակել դռները։ Յրուած սանները թիւով եօթը հոգի, եօթն ալ Հաճընցիք, 1884–ի սկիզբները ետդարձիր մատուցին հիմնադրին, եօթն ալ տուներու իր թեւերուն տակ, որով փոխադրուեցան Սսոյ Մայրավանքը։

Այս առաջին դիչերօթիկները կը կոչուին, (1) Մարտիրոս Պօյաճեան, (2) Քերովբէ Պատուկեան, (3) Գալուստ Աբէշեան, (4) Արամ Ուզունեան, (5) Արմենակ Ածէմեան, (6) Յարութիւն Երկայնեան, (7) Յակոբ Գրամեան։ Ցետոյ անոնց վրայ աւելցուեցաւ նաեւ Կարս–Գալարէն (8) Կարապետ Կարօեան, (9) Մարգիս Կարապէկեան, եւ չուտով անոնց միացան, Եպիսկոպոս (10) Դէորգ Դանիէլեան (եաքը Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան) եւ մեսը Մալաթիացի (11) Նազարէթ, որուն հայրանունը անծանօթ է։

Ժամանակ մը Սսոյ Մայրավանքին մէջ մնալէ յետոյ նոյն տարուան Մայիսին վերջերը կրկին փոխադրուեցան Հաճընոյ Սբ. Յակոբայ Վանքը եւ իրենց ուսումը առացան Հաճընցի Մինաս Թաւրաւրիանեանի ձեռքին տակ, որ յետոյ քահանայացաւ Սսոյ Սուրբ Մարգիս Եկեղեցւոյն վրայ եւ նահատակուեցաւ Ցէր–Զօր։

(Տե՛ս, մանրամասնութեանց համար, Գ. Գալուստեան, Մաթաշի Պատմութիւն, էջ 456–457)։

Վանքը իր դարաւոր պատմութեան չրջանին հասցուցած էր կաթողիկոսներ, վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ, որոնց մասին պիտի գրենք յետոյ։

1900 թուականներուն անիկա վերանորոգուելով անոր կից հիմնուեցաւ նաեւ խաչը չինք մը ծառայելու համար Քէ՛ իբր զպրոց եւ Քէ իբրեւ որբանոց, ուր բաւական թիւով որբեր կը հոգացուէին եւ կ'սաանային իրենց ուսումը։

ՀԱՃԸՆՑԻ ԿԼԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հաճընէն ելած բոլոր կղերականներու անուանացանկը կազմել եւ անոնց ամփոփ կենսագրականները տալ՝ մեզի համար խիստ հաճելի գործ մը պիտի լինէր արդարեւ, սակայն, պիտիներու չգոյութեան պերումով՝ առիթաւած ենք ամփոփել միայն այն Հաճընցի կղերականներու անուններն ու կենսագրականները, որոնք կրցած ենք գտնել Հայ մատենագրութեանց մէջ։

Այս կղերականները պիտի ստճանագրենք՝ որքան որ կարելի է՝ իրենց պատմական կարգով։

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՐԳԱՆԻ (1307)։— Ըստ պատմահայր Զամչիչեանի, 1307–ին մահանկցեալ Սսոյ ժողովին։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՐԳԱՆԻ (1311)։— Նոյնպէս կը յիշուի պատմահայր Զամչիչեանի կողմէն, որ մահանկցած է Առաջնայի ժողովին։

Սակայն Օրմանեան կը յիշատակէ մխիթարեան Անդրէաս եպիսկոպոսը՝ Հարպանէն, իսկ Սահմանեան եպիսկոպոսը կը յիշէ Բարթբրեղէն, որ կը մահանկցի թէ՛ Սսոյ ժողովին, 1307–ին, եւ թէ Առաջնայի ժողովին, 1311–ին։

(Տե՛ս Ազգապատում, Հատոր Բ· էջ 1784–1785, 1818)։

ԱՒԶԱՏՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1554)։— Կը նորոգէ Հաճնոյ Սբ· Յակոբայ Վանքը։ Թէեւ Հայր Ինճիճեան կը կարծէ թէ 1004 թուականին անոր հիմնադրեան տակ վանքը չհնուած է։ Հոս կայ պատմական սխալ մը, որ դժբաղդաբար չկրցինք սուրգել ամէն աւելի։

ՄՈՎսԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1607)։— Ձիչտատակարի մը մէջ կը գրէ· «Ես Մովսէս Եպիսկոպոս Հէնինցի եմ»։

ՀԱՃԸՆՑԻ ՎԱՍԻԼ ՍԱՐԿԱՒԱԳ (1607)։— Թոմարդայի Սբ· Աստուածածնի Վանքին մէջ տապանաքարի մը վրայ վիմագրուած է· «Այս է տապան Հաճընցի Վասիլ Սարկաւագին, որ ըսպաւեաւ ի յանօրինաց ի թուին ՌՃԶ· (1607)։

Հաւանօրէն անիկա նահատակուած է նոյն թուականին Փոքր Ասիան չվոթի մատնող ձէյալի աւազակներուն կողմէ։

(Տե՛ս, Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 1009)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե· ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Ա· ԱԴԱՄԵԱՆ (1705–1726)։— Անիկա 1705–ին ընտրուած է Սսոյ կաթողիկոսութեան Բերդացի ըմբոստ Պետրոս կաթողիկոսին տեղը։ Թէեւ Պետրոս կաթողիկոսը Բերդա երթալով, հոն ուզած է չարունակել կաթողիկոսութիւնը, սակայն, Յովհ· կաթողիկոսը յաջողած է դարձ վերադրել տալ անկէ եւ ինքնիշխան անոր պաշտօնը։ Յովհ· կաթողիկոսը չարունակելով իր պաշտօնը վախճանած է 1726 Դեկտեմբերին, եւ թաղուած է Սսոյ եկեղեցւոյ բակին մէջ։ Անոր տապանաքարին վրայ փորագրուած է·—

«Այս է տապան Յովհաննէսին,
կիլիկիոյ կաթողիկոսին,
էր ի գեղջէն կոչեալ Հաճին,
Որ եւ հանգեաւ ի թուականին
Հազար հօթը հարիւր քսանըվեցին»։

(Տե՛ս, Սիսուան, էջ 217–219)։

Երուսաղէմ Ս. Յակոբի Դանձատան մէջ կայ ասկիպօծ, ակառակուռ արծաթի գաւազան մը, որուն վրայ քանդակուած է.—
«Յիշ. է Ովաննէս կաթողիկ. ի վայելումն իւր անձին որ ի Հաճին. թվն. ՌՃՄԷ»–1708):
(Տե՛ս Սիսուան, էջ 452, Բ. սիւնակ):

Ըստ եփրեմ Ա.ի վկայութեան Յովհաննէս Ե. էր մեծ եւ առաքինի կաթողիկոս մը, որուն «վնքաւ վարչէր» իբրեւ յաջորդ Յովհաննէս Զ. (Տէր Ադամ) կաթողիկոս «անճաշակ զոլով ի քաղցրութենէ մեղրոյ աստուածային խմաստից»:
(Տե՛ս, Բարգէն Ս. Կաթողիկոս կիւլէսէրեան, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ. էջ 449–455):

Նկատելի է, որ Օրմանեան Սրբազան Յովհաննէս Ե.ի ժամանակը կը դնէ 1705–1726, մինչդեռ Բարգէն Կաթողիկոս գայն կը դնէ 1705–1721:

Յովհաննէս Կաթողիկոս Տ. Ադամեանի ժամանակն էր, որ Զէյթունցի Կարապետ Վարդապետ, որ Դաղտաճոյ Առաջնորդն էր, որ յետոյ 1726–ին ընտրուեցաւ Էջմիածնի կաթողիկոս, 1705–ին իր ձեռնասուն աշակերտներէն Մովսէս Վարդապետի հետ միասին այցելութեան տուաւ Երուսաղէմ, Հռոմկլան, եւ իր հայրենիքը Զէյթուն, եւ ժամանակներու անստուգութեան ու ճամբաներու վտանգաւոր ըլլալուն ըերումով լեռներն ու ձորերը պտտելով հասիւ Թէ Համնոյ վանքը հասան, ուր կը կենար Ովաննէս Կաթողիկոսը»:
(Տե՛ս, Սիսուան, էջ 186):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Զ. ՏԷՐ ԱԴԱՄԵԱՆ (1730–1734) — *Յովհ. Կաթողիկոս Ե.ի վախճանումէն յետոյ, իր տեղը ընտրուեցաւ Կեսարացի Գրիգոր Ուղուրլու Կաթողիկոսը, որուն վախճանումէն վերջը կրկին Ադամեան գերդաստանէն Կաթողիկոս կ'ընտրուի Յովհաննէս Տէր Ադամեան Զ.: Յովհաննէս Զ. չուշատակ քահանայ մըն էր Տէր Ադամ անունով, անուս եւ անդրանիկ, այնպէս որ երբ կաթողիկոս եղաւ, չէնք գիտեր թէ ինչ կերպով եւ ինչպիսի պարագաներու մէջ փոխեց իր անունը եւ Տէր. Յովհաննէս ըլաւ, որպէս զի իրեն ազգական Յովհաննէս Ե.ի կնիքը գործածէ եւ գիր գրելու եւ առարքութիւն ընելու հարկին տակ չդնուի:*

Եփրեմ Ա. Կաթողիկոս, Յովհ. Զ.ի վրայ կը գրէ.—
«... Տէր Ադամ, ազգական Հաճընցի Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոսին եւ կոչեցաւ Տէր Յովհաննէս, եւ վարէր կնիքաւ Տիարքն Մեծի եւ առաքիւնոյ կաթողիկոսին: Եղաւ Տէր Ադամ. այս

ըստ անուանակցւոյն իւրոյ յերկրորդ Ադենա գործել եւ պահել· բայց անճաշակ գոլով ա՛ի բաղդատութենէ մեղեր աստուածային խմաստից, ոչ բարւոք պահէր զԱրոռն առաքն» (ձեռագիր)։

Աչքահաչեան Տէր Յուսիկ Կ· Պոլիս երթալով թուրք կառավարութենէն առացաւ հրամարտակ մը որուն ուժով կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը սեպհականութիւնը կը դառնար Աչքահաչեան տունին եւ տան։ Նա, Կ· Պոլսէն վերադառնալէ յետոյ իրեն առաջին գործը եղաւ Ազամը հնազանդել կաթողիկոսական աթոռին եւ անոր տալ նահանգել իր որդին Ղուկաս Վարդապետը։

Տէր Ազամ, քիչ նաքը կը տեսնենք վահան հովոցին մէջ իր իսկ ձեռքով Ղուկասը կաթողիկոս կ'օծէ եւ կը քաշուի իր ծննդավայրը, Հաճըն եւ հոն կը հիւանդանայ։

(Տե՛ս, Խաչգէն Ա· Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 473–479)։

Վանք պանուած չըջանին, Սեբաստիոյ մէջ գրուած եւ Հաճընոյ Վանքին նուիրուած Աստուածաշունչը կը կարդար չարուհակ։

Իր հիւանդութիւնը ծանրանալով փոխադրուեցաւ քաղաք եւ ձեռագիր Աստուածաշունչն ալ միասին տարին։ Սակայն 1734-ին վախճանեցաւ առանց ժառանգորդի։ Սոյն գիրքը կը գրաւուի Թօփան Օղլուի կողմէն եւ վանքը չափազանց նեղութեան նետ պայմաններու տակ դանուելով կարելի չըլլար փրկանք տալով ազատել գայն։ Ճիշդ, սակայն, Սբ· Աստուածածնի եկեղեցւոյ ժողովուրդին քանի մօտ անձինք 200 դահեկան տալով կ'ազատեն սոյն ձեռագիր Աստուածաշունչը Թօփան Օղլուի ձեռքէն։

(Տե՛ս, Ազգապատում, Հատոր Բ· էջ 2866–2867, 2938։

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱԼԵԱՆ (1773–1778)·— *Հաճընցի, Միաբան Երուսաղէմի։ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Միքայէլ Բ· Աչքահաչեան Ը·ի կողմէն Հաճընոյ Սբ· Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ, 1773–ին։ Ժամանակակիցները կը վկայեն թէ՝ էր սա գիտուն եւ արժանի պատուոյ եպիսկոպոսութեան։ Կ'ընտրուի փոխանորդ Կ· Պոլսոյ Երուսաղէմատան, եւ կը վախճանի 1778–ին։*

(Դիւան Մատ· Պատմիչի, Գիրք ժ· էջ 467)։

Սարգիս Վարդապետ ունի աշխատասիրութիւն մը «Համեմատութիւն Օրինակաց Աստուածաշունչին» խորագրով, զոր գրած է 1773–ին, Սբ· Յակոբայ Վանքին մէջ։ Տասնըվեցը օրինակ Հին Կտակարանի ձեռագիրները բաղդատած է Աբբայի տպագիր Աստուածաշունչին հետ եւ բոլոր տարբերութիւնները ուրոյն տես-

բանիերու մէջ հաւաքած։ Սարգիս Վարդապետ առաջին անգամ ինքը դիտած է թէ՝ Մնացորդաց Գիրքերուն սովորական քարտուղարենէն զատ ձեռագիրներու մէջ կը գտնուի հնագոյն Հայ քարտմանութիւն մը, առաջին եւ երկրորդ Մնացորդաց գիրքն յամենից տարածայն գտանեցան, ինչ որ ցոյց Մաղաքիոս Գ. Պատրիարքին հաստատուեց։ («Արարատ», 1896, «Բազմավէպ» 1900, էջ 117)։ Համընդհանուր այս աշխատասիրութեան ընդօրինակութիւնը կը մնայ Վիեննայի արքունի ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ (Հա· 1891, էջ 15–16)։ Նոյն ընդօրինակութեան մէջ կը գտնուի յիշատակարան մը ուր այս Սարգիս Վրդ· ընդարձակ տեղեկութիւններ կուտայ իր անձին եւ իր այս աշխատութեան մասին։

(Տաշեան ցուցակ, էջ 630–32)։

(Տե՛ս, Միխաքաճ եւ Այցելուէ Հայ Երուսաղէմի, էջ 461)։

(Տե՛ս, նաեւ, Բագրէն Ա· Կարդոկիան Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն Կարդոկիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 610)։

ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՃԸՆՑԻ (1811–1859)·— *Մխթար Երուսաղէմի· ձեռնադրուած է 1811–ին· մոմճի, ժամադաք եւ քաղաւզաք· տեսուչ Բեթլէհէմի· տեսուչ Սբ· Փրկչի· տեսուչ Յաղիչի* (1847–1849)։ Երկիցս նուիրակ Կիլիկիոյ, ինչպէս կը հասկցուի Առաքելեան Այրենապ գրուած նամակէ մը։ Առաջնորդ Դամասկոսի, 1835–ին։ Կը վախճանի 1859–ին։ 1823–ին ընդօրինակած է ձեռագիր մը ձեռագրաց Մատենադարան Սբ· Յակոբեայ Վանքի։

(Տե՛ս, Միխաքաճ եւ Այցելուէ Հայ Երուսաղէմի, էջ 139)։

Շատ հաւանական է, որ Եփրեմ Վարդապետ 1824 թուականին Կիլիկիա, ինչպէս նաեւ իր ծննդավայրը Հաճըն եկած է իբրեւ նուիրակ Երուսաղէմի Սբ· Յակոբեայ Վանքին գործերուն համար գրամ հաւաքելու նպատակաւ։ Հաւատարիմ այդ կոնդակին ընդօրինակութիւնը կը գտնէինք յաջորդ էջին վրայ։

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՃԸՆՑԻ (1822–1850)·— *Մխթար Սբ· Երուսաղէմի։ Ձեռնադրուած է 1822–ին։ Տեսուչ Բեթլէհէմի 1828–ին։ Նուիրակ Տիգրանակերտի և Պարսկաստանի, 1836–1839։ Տարեսկնակալ, խորհրդական 1850–ին։ Կը վախճանի 1850–ին։ 1828–ին ընդօրինակած է, «Անտառ Նորպոյն Համաուսեալ՝ ի Պօղոս Պատրիարքէ» գիրքը։*

(Տե՛ս, Աղաւնունիի «Միխաքաճ եւ Այցելուէ Հայ Երուսաղէմի», էջ 461)։

ԱՒԱԳ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՄԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ 1822–1841 ։— *Մահերու եւ մկրտութեանց սահմանուած արձանագրութեանց տոմարին մէջ անոր վրայ այսպէս կը յանօթագրուի ։— «Մարկաւագ Աւագ Մահտեսի Յարութիւնեան, Հաճընցի։ Եղբայր Եփրեմ Վարդապետի եւ յեկեղեցւոյ երկրորդ լուսաբար, բամմահայ աշխատաւոր»։ ինչ որ կը նշանակէ, թէ՝ յիշեալը տարիքաւոր սարկաւագ մըն էր նման ի հնումն ցմկրէ սարկաւագ մըներուն։*

Անոր տապանաքարը՝ իր հայրենակից Սարգիս Վարդապետի եւ եղբօրը Եփրեմ Վարդապետի տապանաքարերուն մէջեւ՝ կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը ։—

«Այս է տապան Հանդուստեան Սրբոյ Աթոռոյս մեծի բամմաշխատ մխարան եւ սուրբ եկեղեցւոյս լուսաբար Հաճընցի սարկաւագ տէրացու Աւագին, որ հանգեաւ ի 1841, Հոկտ. 8, որք հանդիպեցէք ասացէք Աստուած ողորմի»։

(Առնուած Հաճընցի Շաւարշ Վարդապետ Գուլումճեանի մէկ գրութենէն)։

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱԼՊԻՏԱՐԵԱՆ, 1850 ։— *Պաշտօնավարած է Հաճըն եւ չատ բանիերուն ու կարող կղերջ մը ըլլալով հաչա ապրած է Թօփանեան Զօրապետներու հետ եւ ապէր կառավարած է չատ լաւ եւ խոհականութեամբ։*

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ (1853–1885) ։— *Բնիկ Հաճընցի էր։ Ունէր իր պաշտօնին եւ կոչումին արժանի հմտութիւն եւ կարողութիւն։ Անկիա թէ՝ Թօփանեան Զօրապետներու եւ թէ Օսմանեան կառավարութեան պաշտօնեաներու հետ չատ սիրով ու չրջահայեացութեամբ վարուեցաւ։ Թօփաններու ապստամբութեան ժամանակ հանդիպեցաւ չատ փափուկ կացութեան, բայց այդ բոլորին մէջէն ելաւ ճարպիկութեամբ եւ ժողովուրդը առաջնորդեց անվտանգ։ 1878–ին Օսմանեան կառավարութեան կողմէն Զէյթունն ղրկուեցաւ, որ տակն Զէյթունցիներ կը պատերազմէին Վէյսի Փաչայի զօրքերուն դէմ, սակայն Պապիկ Փաչայի սպառնալիքներուն տակ մտադրութիւն չտալ Հաճընի։ Օսմանեան կառավարութիւնը Պետրոս Արքեպիսկոպոսի ծառայութիւնը դնահատեց կայսերական հրովարտակով մը։ Անկիա կը կարգուի Սեպ կաթողիկոսութեան տեղապահ երբ Կիրակոս Եպիսկոպոս կը վախճանի 1867–ին։*

1870, *Մարտ 9–ին Սիսի վանքին անօթները կը քննուին կաթողիկոսական փոխանորդ Պետրոս Սրբազանի նախագահութեան*

տակ, եւ յետոյ բոլորը մասնաւոր պահարանի մը մէջ դրուելէ յետոյ կը կնքուին· այս քննիչներէն ու սուրպարղոնցիներէն մէկը Պետրոս Եպիսկոպոսն էր, Համենոյ կողմէն։

Նոյնպէս, 1872 Յունուար 1, կիլիկիոյ Ս· Աթոռին ընտրեալ Մկրտիչ Ա· Կաթողիկոս Սրբազան Տօր օծման հանդէսը կատարելէ յետոյ Պետրոս Եպիսկոպոս Համենոյ ուսուլուսարար կը կարգուի եւ անոր ներկայութեան կը քննուին բոլոր անօթներն ու զգեստները։

(Տե՛ս, Կիլիկեան Կալիծներ, էջ 33–35)։

Անիկա առաջնորդական պաշտօնէն զատ, նաեւ վանքին վանահայրն էր։ Գրած է, «Պատմութիւն Ագաւութեան Համենոյ ի Քեռաց Թօզանաց» վերնագրով ուսուցակ մը։ Կը վախճանի կաթուածահարութենէ 1885 թուականին։

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳՐԻԳԵԱՇԱՐԵԱՆ (1862)։— Եղբայրն է Համբոյի նահապետ ծերունազարդ քահանայ Տէր Յակոբ Գրիգեաշարեանի, որ 1862–ին գաղանօրէն Կ· Պոլիս գացած է Համբոյի Մկրտիչ Պայրամեանի հետ եւ Թօզանեան Զօրապետներու դէմ բողոքագիր մատուցած է Թէ՛ թաղաւորին եւ Թէ Պաթրիարքարանին։ Թօզանեան Զօրապետներու կողմէն անոնց ուղեւորութիւնն ու գործունէութիւնը հասկցուելով այլեւս անոնք չեն կրցած Համբոյի վերադառնալ։ Անիկա գաղտնի գործունէութիւն եւ բանակցութիւններ եւս ունեցած է՝ 1861–ին Համբոյի ուսուցիչներէն Պոլսեցի Եղիա Տէտեեանի հետ, Թօզանեան Զօրապետներու դէմ։

ԱԶԱՐԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹՕՇՃԵԱՆ (1888)։— Համբոյեցի է ի ծնէ, եւ Սր· Յակոբայ Վանքի միաբաններէն։ Առեն մը Սիս, Եփեսոս, Պոլիս, Եօզղատ, Կեսարիա, Ֆէհնէաէ այցելութիւններ տուած է։ Ցետոյ, վերջնականապէս տեղաւորուած Համբոյի Յօտակայ Բումլու հայարնակ գիւղը, ուր կը վախճանի 1888, Ապրիլ 12–ին։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՃԸՆՑԻ։— Թուականը ճշդիւ չենք գիտեր, սակայն, սակայն քանի մը հարիւր տարի առաջ Կ· Պոլիս երթալով Հաուիչ Սուլթանէն նիւթական օգնութիւն ի՛ստանայ, եւ վերադառնալով Սուլթան Ջուրը բերել կուտայ Համբոյ։ Անիկա եղած է Ս· Յակոբայ Վանքի միաբաններէն մին։

ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՔՏՅԻՇԵԱՆ։— Սեռած է Զէյթունէն 100–150 տարի առաջ Համբոյ գաղթող Զէյթունցի քահանայական ընտանիքէ մը։ Այս ընտանիքին մէկ ճիւղը տակաւին

կ՚ապրէր Զէյթունի մէջ։ Անոկա վարդապետ ձեռնադրուած է Սսոյ Մխիթարեան Կաթողիկոսէ կողմէն. թեսա կարգ եւ ճարտարախօս անձնաւորութիւն մըն էր։ Մխթարեան Ս. Ծակրայ Վանքին։ Ճեռայ Կ. Պոլիս եւ Պրուսա երթեալով այդ շրջաններէն պահանջուած է։ Հաճըն վերապարձին իր հետ կը բերէ երկու անուսկ եկեղեցական անօթներ, եւ անոնց վրայ պրել ապով կը բաշխէ Հաճընի եկեղեցիներուն։

ԲԱՐսեղ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՆԿԵԱՆ.— Ս. Ծակրայ եւ Սսոյ վանքերուն մխթարեանէրէն։ Ունեցած է խիտ ճգնաւորական կեանք մը։

ԻՄԱՍՏՈՒՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Ս. Ծակրայ Վանքի մխթարեանէրէն էր։

Տ. ՂԵՒՈՆԴ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹՈՒՐԱՒԱՐԴԻՄԵԱՆ (1870–1909).— 1893–ին Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վիժ.անէն չրջանառութեան եղած է և 1895ին վարդապետ ձեռնադրուած է ի Սիս։ Կիլիկիոյ Աթոռին մխթան էր եւ բարձրացած կաթողիկոսութեան փոխանորդութեան պաշտօնին եւ պատասխանը։

Կիլիկիոյ Ջարդերուն, 1909, Սիսի Եպիսկոպոսարանութեան վարիչներէն եղած է։

Երթեւեկող հասակին մէջ վախճանեցաւ իր ուսնեցած Նեթքին հիւանդութեան մը պատճառաւ ի Կ. Պոլիս, Ազգային Հիւանդանոցին մէջ գործադութեան ենթարկուելով։ Թաղուեցաւ Եչմէ Գուլէ, Պալըկլըի Գերեզմանատունը։ Զէյթունի հերթս Գ. Ազաթի եպրայրն էր։

Տ. ՇԱՒԱՐԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ (1908).— Միաբան Ուխտին Սբոց Յակոբեանց։ Ծնած է Համբն։ 1924 Դեկտ. 24–ին մտած է ժառանգաւորաց Վաթժարանը։ 1926 Հոկտ. 3–ին սարկաւագ ձեռնադրուած է Հոգելոյս Տ. Եղիշէ Սրբազան Պատրիարքէն։ 1926–1929–ին աշակերտած է Դուբնայ Սբբ-յակոբեան եւ Երջանկայիշատակ Բարդէն Աքթաճկիկեանէն։ Իբր աւարտած ուսումնասիրած է Եղնիկի «Ընդդէմ Ադանդոց» հեղինակութեան Դ. դիրքը՝ «եղած Ադանդոյն Մարկիանի»։

1930 Յունիս 22–ին Ս. Էջմիածնի տանին տիրոյ ձեռնադրուած է Լուսաբարոզիա եւ օրհնուն Պատրիարքական Տեղապահ Գերդ. Տ. Մեսրոպ Ս. Եպս. Նշանանուն, ուր ընկերակից։ 1930–1931–ին եղած է օրհնական Երէւանի Մեսրոպեան Ընդհ. Փոխոյ եւ Քարտուղար Ս. Տեղոյ։ 1931–1933, Հանգուցեալ Պատրիկ Կիւլկենկեանի Ս. Աթոռոյ քրած բարերարութեամբ յաճախած է Լոնտոնի Համալսարանի Բիրնկ Պաւէնը, որուն 2 տարիներու ընդունելութիւններն անցուցած է վկայականով, եւ ուր ուսած է աստուածաբանութիւն եւ իմաստասիրութիւն, աշակերտելով Rev. Dr. W. R. Matthews–ի — այժմ առաջնորդ Լոնտոնի Ս. Պօղոս Մայր եկեղեցւոյ։

1934–1935–ին եղած է սրբազանակոչ, քարտուղար Ս. Տեղոյս, ուսուցիչ ժառանգաւորաց, իսկ Ընծայարանի տարկաւագաց դասախօս եկեղեցական պատմութեան եւ իմաստասիրութեան։ 1934–ի Զատկական տօներու տարի. քարոզիչ Ազգ. տաճարին։ 1935–1938 Հովիս Հոգեւոր՝ Հայ–Յոյն եւ Հին–Հայկական Պատկերի։ Տեսուչ եւ դասատու Հայկազեան Ազգային Վարժարանին։ 1938, Յունիս, անդամ եւ տեղապահ Տնօրէն Ժողովոյ եւ Ղեւոնեան Հայկազեան Քոլէճին։ Ս. Աթոռոյ Ղեւոնեան Երբոյա մեկնումին Երկրիս վրան է Ղեւոնեան պաշտօն։ Աշխատակցած է «Հայ Խօսքին եւ «Սիոն» Հանդէսներուն։

ՀԱՃՆՈՑ Ս· ԳԷՈՐԳ, Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵՒ Ս· ԹՈՐՈՍ ԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՂ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ (1865–1915)

(Որ Մեզի Բարեհաճած է Գրել Հաճընցի Տիար Սահակ Գրաճեան)

Ս· ԳԷՈՐԳ ԿԵՂԵՑԻՈՑ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ

Տէր Յակոբ Աւագ Քհնյ· Քարծայրեան, Տէր Ադամ Աւագ Քհնյ· Տ· Ադամեան, Տէր Եղիա Քհնյ· Խաչատրեան, Տէր Թորոս Քհնյ· Գրաճեան, Տէր Մանուկ Քհնյ· Մեծ–Երկեան, Տէր Սարգիս Քհնյ· Տէր Սահակեան, Տէր Պետրոս Քհնյ· Քարծայրեան, Տէր Աստուածատուր Քհնյ· Գալեան, Տէր Վահան Քհնյ· Մանուկեան, Տէր Սաւիտան Քհնյ· Թօփուչեան, Տէր Միքայէլ Քհնյ· Քարծայրեան, Տէր Գրիգոր Քհ· Մեծ–Երկեան, Տէր Ս· Քհ· Հէքիմեան։

Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՆ ԿԵՂԵՑԻՈՑ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ

Տէր Պօղոս Քհնյ· Բաղեան, Տէր Յովհաննէս Քհնյ· Տէր Յովհաննէսեան, Տէր Սիմէոն Քհնյ· Տ· Համբարձումեան, Տէր Սարգիս Քհնյ· Աբրահեան, Տէր Թորոս Քհնյ· Տ· Յովհաննէսեան, Տէր Գասպար Քհնյ· Գալէնտերեան, Տէր Գրիգոր Քհնյ· Տէր Համբարձումեան, Տէր Յակոբ Քհնյ· Գույումճեան։

Ս· ԹՈՐՈՍ ԿԵՂԵՑԻՈՑ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ

Տէր Սահակ Աւագ Քհնյ· Երկաթագործեան, Տէր Գրիգոր Քհնյ· Միքայէլեան, Տէր Թորոս Քհնյ· Մըշեան, Տէր Եղիշէ Քհնյ· Երկաթագործեան, Տէր Յ· Քհնյ· Թիւնէկեկեան, Տէր Սահակ Քհնյ· Երկաթագործեան։

Տէր ՎԱՀԱՆ ՔՀՆՅ· ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ (1844–1915)։— Ծնած Հաճըն, 1844–ին։ *Իր նախնական ուսումը ստացած է Սբ· Յակոբայ Վանքը։ Ետքայ դարձած է Կ· Պոլիս Շահնազարեան Վարժարանը Հաճընի Աւետարան Պետրոս Աբգենց։ Տէր Մեկրտիտճի կողմէ, ուրկէ չորեքտասնամեայ եղած է։ Չհասած էր հայելին, դասելիքէն եւ տանելիքէն լեզուներուն։ Երկու տարի Նուպար Շահնազարեան Վարժարանի մէջ դասախօսելէ յետոյ դարձած է Աչիքեայի Միացեալ Ընկերութեան կողմէն։ Այնթապի մէջ կը դասախօսէ երեք տարիներ, որմէ յետոյ կը դարձնէ Հաճըն Միացեալ Ընկերութեան կողմէն ճեմարան մը բանալու համար։ 18 տարի կը դասախօսէ սոյն ճեմարանին մէջ, տալով ազգին բարեմասիրաբար։ Իր աշակերտներէն ոմանք էին Մուրատ Գօշճեան, Տօքթ· Մաեիտ Թէքճան, Ազատ Թուրաբդիսեան, Ս· Էքզէքճեան, Բուրէն Յօճասարեան, Կարապետ Ջուլճեան, Տօքթ· Ա· Գրքրեաշքեան, Միհրան Գայեան, Յովսէփ Նալչաճեան, Տիգրան Սէքճեան, Մարտիրոս Գօյաճեան (Ֆիրայր), Գալուստ Աբգենց, դեպուտատ Եովսէփ Շերբեթճեան, Մխոյ Շերբեթճեան, Տօքթ· Տատրեան, գնդապետ Եովսէփ Ճէյէրեան, Կարապետ Գալբազեան, Մարտիրոս Գասմարեան, Հաճի Գասպարեան, Գևոնդ Տ· Վ· Թուրաբդիսեան, Սահակ Գասճեան, Բարսեղ Գրքրեաշքեան, Թորոս Քհնյ· Մշեան, Աբրահամ Կաճեան, Կարապետ Պէչուրեան, Մինաս Թուրաբդիսեան, Յակոբ Ջամպազեան, Ազէքսանդր Գուլումճեան, Համբարձում Էվլիճեանեան եւայլն։*

Սակայն, ճեմարանը չկրնալով հոգալ իր ծախքերը, Միացեալ Ընկերու–

ՏԷՐ ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱՆՑԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
(1844–1915)

Քիւրը կ'ապրուի փակել անոր գռներըը: Հետեւեալ առթին նա կարգուհցաւ անօրէն Տարսոնի եւ Զօղ-Մարզուանի (Տէօքթ եօլի) դպրոցներուն: Այս առեները Հաճընցի Փերայրի յեղափոխական գործունէութեան առթիւ բռնկած Համընցիներ կը ձերբակալուէին եւ անոնց կարգին Տէր Վահան ալ Տարսոնի մէջ ձերբակալուելով հինգ տարի քիսպաթուրեթման կը դատապարտուի, եւ սակայն ինը ամիս յետոյ Սուլթանի կողմէն ներման կ'արժանանայ: Ժամանակ մը կ'զբաղի վաճառականութեամբ, յետոյ Սիսի կաթոլիկական փոխանորդ Գէքմէկեանի յորդորանքին վրայ՝ Օսմանեան կառավարութեան հալածանքէն խուսափելու համար, քահանայ կը ձեռնադրուի Տէր Վահան անուանով: Ազնուհետեւ նա կը ժեկին Հաճըն եւ քանի մը տարիներ կը վարչ Ասաջնորդի փոխանորդի պաշտօն: Ետոյ Հայ Ցեղափոխական Հիւսակոմիտէեան կողմէ վարձուելը վեց հատ տոքտրոյեթեմբր ռաէրապերը մը պատրաստելով Մէքսիկի Ծոյն դեսպանին կը զրկէ անոր մինչդեռ ներկայացնելու համար եւրոպական ժեծ ախրութեանց, խնդրելով որ Սուլթան Համիտի կողմէն գործադրուի խոստացուած Հայկական բարենորոգումները: Սակայն սոյն գրութիւնը կը բռնուի եւ տոքտրոյեներէն չատերը կը ձերբակալուին, ինչպէս Մալէկեան, Յօքք. Քէրեան, Մկրտիչ Գալեան, Տէր Եղնիկ Քահանայ

Թուրքերէնեան եւ Տէր Վահան Մէկբռնեան, եւ անոնք Դանիայի համբով կ. Պոլիս կը դրկուին եւ անկէ ալ կը փոխադրուին Խարբէրդի բանար: Ինչ ամէս բանար մնալէ յետոյ ցիանա Քեսապաստիճեան կը պատապարուի: Ապա Թուեական եւ Ազգերական Հիւպատոսներու Շնորհիւ կ'ազատի: Միսի կաթոլիկոսին կողմէ Ռաֆկաթեանի եւ Գէշտիի Փոխ-Առաջնորդ կը դրկուի եւ չորս տարի հոն մնալէ յետոյ կրկին կը վերադառնայ Հալէպ: Տէրհանուէճեանց ժամանակ կը տարադրուի Հալէպ եւ անկէ Պաղ, ուր կը մահանայ իսոր Ծերութեան մէջ:

Տ· ՅԱԿՈԲ ԱՒԱՊ ՔՀՆԾ· ՔԱՐԾԱՅՐԵԱՆ — Գրչագիրեան ալ կ'քաուէր, բայց մենք հոս Քարծայրեան մականունով նշանակեցինք, որովհետեւ իրենց տունը Մ· Աստուածածնայ Եկեղեցին, որն ապառաժ քարերու վրայ չինուելով մինչեւ Հաճեղ բնակչութեան կանգուն կը մնար, այդ ապառաժին ծայրը կուգար կը հասնէր Գրչագիրեան Քահանային տունին տակը, այսինքն քարին ծայրը մինչեւ հոն էր, որուն համար Քարծայրեան (Քէյծյանք) կը կոչուէին: Ինքը քահանայութեան մէջ ամէնաստիճանի բլլալով՝ մինչեւ իր խոր ծերութիւնը կը պահէր աչքերուն ու ականջներուն առողջութիւնը: Եկեղեցւոյ ատաղ քահանան էր եւ արժանի էր իր կոչումին: Ընտիր հայկարան էր, եկեղեցական Մ· Գրքերուն չատ մը մասերը գոց գիտէր· գրարար մայրենի լեզուի պէս կը խօսէր, կը հասկնայէր: Չէր ուզեր որ իր տարիքը մէկու պատայ· երբ փորձէիր հարցնել՝ կը յանդիմանէր: Տէր Աստուած վէհապետ կաթողիկոս Հաճըն իր տասնեայ այցելութեան երբ կը տեսնէ Տ· Յակոբ Քահանան իր պարթեւական հասակովը, կը հետաքրքրուի, կ'ուզէ գիտնալ թէ քանի՞ տարեկան է· Վեհափառին քովիններէն կ'զգուշացնեն զինքը որ պզտիկ բլլալ հարցընէլէ, որովհետեւ չատ կը նեղուի· բայց Վեհափառը — Դուք անհոգ եղէք, կ'ըսէ, ես առանց իրեն տարիքը հարցնելու կը հասկնամ անոր տարիքը· եւ Վեհափառը կ'ըսկսի Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու ու անցքերու մասին հարցասիրեր ընել, թէ որքա՞ կը ճանչնայ, եւայլն, այսպէսով ան կը հասկնայ թէ ո՞ր կաթողիկոսկն է մեր կ'ապրի եւ քանի տարիներ անցած է եւ Տէր Հօր տարիքը ի՞նչ է:

Ան խոր ծերութեան, 120 տարեկան հասակին կը վախճանի եւ արժանաւոր քահանայի վայելչութեամբ ու մեծ հանդիսութեամբ կը թաղուի:

Տ· ԱԴԱՄ ՔՀՆԾ· Տ· ԱԴԱՄԵԱՆ·— Խոր ծերութեան մէջ վախճանեցաւ բնական մահով: Շատ համեստ քահանայ մըն էր: Այս ընտանիքը նաեւ տուած է կիլիկիոյ կաթողիկոս մը:

Տ· ԵՂԻԱ ՔՀՆԾ· ԵԱԼՉՈՒՉԵԱՆ·— Բրնատոսի մէկ պատուհրը լաւ մխոքը պահած էր· «Աբրէք ի՛ մանկ ամենքեան զի այս է արիւն իմ»: Վախճանեցաւ իր բնական մահով:

Տ. ԹՈՐՈՍ ՔՀՆՑ. ԳՐԱՃԵԱՆ.— Աչխարհականութեան անունը Համբարձում ըլլալով երբ քահանայ եղաւ, վինքը օծել տուող անձին անունով Տ. Թորոս կոչուեցաւ: Թէեւ բարձր կարգի ուսում առած չէր, բայց եկեղեցական արարողութեան շատ հմուտ, մանաւանդ լաւ ձայն ունենալուն համար իր մօրեղբայրը՝ Տ. Մելքոնեան Գեւորս Արքեպիսկոպոս Հաճնոյ Առաջնորդը վինքը քահանայ ձեռնադրած է: Վախճանեցաւ Տարագրութեան օրերուն 85 տարիքին մէջ:

ՏԷՐ. ՍՏԵՓԱՆ ՔՀՆՑ. ԳՕՓՈՒՇԵԱՆ.— Իր կոչումին դիտակցութեամբ և ինքնազոհութեամբ իր ապրիլին մէջ շատ յառաջ գացած: Լաւ առնեխօս և քարոզիչ էր: Մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր Հաճնոյ մէջ: 1909ին, Ադանայի մեծ եղեռնին ինքն ալ Ադանա գտնուելով շատ մը հայերու հետ Ազբէնեան Պ. Գալուստի տունին մէջ նահատակուեցաւ:

Տ. ՄԱՆՈՒԿ ՔՀՆՑ. ՄԵՏԵՐԼԷՑԵԱՆ.— Քահանայութենէ դուրս հոգեպարծութեամբ կ'զբաղէր, մեւաւ իր բնական մահով:

Տ. ՍԱՐԳԻՍ ՔՀՆՑ. Տ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ.— Գէտք եղած զարգացումը թէպէտեւ չունէր, բայց իբրեւ կրօնաւոր՝ տիպար քահանայ մըն էր: Վախճանեցաւ բնական մահով:

Տ. ՊԵՏՐՈՍ ՔՀՆՑ. ՔԱՐԵՍԱՋՐԵԱՆ.— Երկար ժամանակ Թաղային վարժարաններու մէջ ուսուցչութիւն ընելէ վերջ քահանայ եղած ու իր բնական մահով վախճանած:

Տ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՔՀՆՑ. ԴԱՑԵԱՆ.— Հայոց Մխայեալ

Ընկերութեան Հաճնոյ վարժարաններուն մէջ ուսուցիչ եւ Զէյթունի հերոսներէն Մխրեան Լֆ. Գալեանի հայրն է։ Հրապարակագիր եւ ուսեալ քահանայ մըն էր։ Երիտասարդ հասակին մէջ երկու աչքերը կուրնալով կը մեռնի իր բնական մահով։

Տ. ՄԿՐՏԻՉ ՔՀՆ. ՔԱՐԹԱՇԵԱՆ.— Ծարձակլեան Տէր Յակոբ քահանայի զաւակն էր։ Տարագրութենէն ազգ դառնալով եւ Կիլիկիոյ պարպումով իր ընտանիքի անդամներուն հետ Զմիւռնիա եւ այն տեղէն ալ Ճունտասան ապաստանելու, ուր եւ վախճանեցաւ։

ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՆ–ԵՐԷՑԵԱՆ.— Տ. Մանուկ Քհնյ. Մեծերէցեանի կրտսեր զաւակն էր։ Հօրը մեռնելէն վերջ ինքը քահանայ ձեռնադրել տուին, որպէս զի իրենց ցեղին մէջ քահանայութիւնը չվերջանայ։ Հայութեան հետ տարագրուելու Հալէպն չորս ժամ հետու Միւմպիճ քաղաքը, բայց ազգ մնալով Հաձըն կը վերադառնայ, ուր հերոսաբար կը նահատակուի 6000 հայութեան հետ։

ԱՒԵՏԻՔ ՔՀՆ. ՀԷՒԻՄԵԱՆ.— Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոս Տ. Մկրտիչեանի կողմէ կարգադրուիլ հաւակուած էր։

Տ. ՓՕՂՈՍ ԱՒԱԳ ՔՀՆ. ԲԱԶԵԱՆ.— Մտայնի պահարը չափաւոր էր։ Ինաւորութեամբ թէեւ չատ խօսք, սակայն մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր։ Իր քարոզները կ'ըլլային ընդհանրապէս Հաճնոյ լեզուով։ Նահատակուեցաւ տարագրութեան մէջ։

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՀՆ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— Որպէս զի եկեղեցին առանց քահանայի չմնայ, Հաճընցիք տախտակած էին ինքը քահանայ ընել։ Վախճանեցաւ բնական մահով խոր ծերութեան մէջ։

Տ. ՍԻՄԷՕՆ ՔՀՆ. Տ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ.— Իր հօրը տեղ քահանայ ձեռնադրուեցաւ։

Տ. ՍԱՐԳԻՍ ՔՀՆ. ԱՐՍԷՆԵԱՆ.— Հոգեպորձութեամբ կ'ղեկավարէր։ Վախճանեցաւ տարագրութեան մէջ։

Տ. ԹՈՐՈՍ ՔՀՆ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— Ուսուցչութեան ասպարէզէն քահանայութեան բարձրացաւ։ Իր կոչումին վերջին ծայր պիտակից, արժանաւոր եւ պարկեշտ քահանայ մըն էր։ Ս. պատարագ մատուցանելու ժամանակ յանկարծամահ եղաւ իր երիտասարդ հասակին մէջ։

Տ. ԳԱՍՊԱՐ ՔՀՆ. ԳԱԼԷՆՏԻՐԵԱՆ.— Զարդացած երաժիշտ

քահանայ մըն էր։ Վախճանեցաւ տարապրութեան մէջ։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ՔՀՆԾ. Տ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ.— Տ. Միմէոն քահանայի գաւակն էր։ Քահանայութենէն առաջ Նոթեպան էր եւ հոգաւորած։ Անուս բայց չատ քաջ բլլալով Առաքեալ ազգէն Հաճնոյ պաշտպանութեան ժամանակ մեծ քաջութիւն ցոյց տըւած է, որուն համար պատերազմական առեանի կանչուելով 10 տարուան բերդապահութեան դատապարտուեցաւ. Փայտէ մէջ, որ չետոյ Օսմ. Երեսփոխան հերթս Մուրատի չնորհիւ ներման արժանանալով ի՛ազատի, բայց չետոյ տարապրութեան մէջ կը վախճանի։

Տ. ՅԱԿՈԲ ՔՀ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.— Իր կոչումին պիտակից եւ ժողովուրդին սիրելի քահանայ մըն էր։ Տակաւին երիտասարդ նահատակուեցաւ տարապրութեան մէջ։

Տ. ՍՏԵՓԱՆ ԱՒԱԳ ՔՀՆԾ. ԵՐԿԱՊԱՏՈՐԴԵԱՆ.— Պատկառելի եւ ժողովուրդին մէջ հեղինակութիւն ունեցող քահանայ մըն էր։ Մինչեւ պատակարգի ուսում ունեցող։ Երբ Ալաչնորդ Սրբազան քաղաքէն բացակայէր, դինքը տեղապահ կը նշանակէր։ Մոր ծերութեան մէջ վախճանեցաւ իր բնական մահով։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ՔՀՆԾ. ՄԻՍԱԼԵԱՆ.— Բաւական կրթութիւն տացած քահանայ մըն էր։ Վախճանեցաւ տարապրութեան միջոցին։

Տ. ԹՈՐՈՍ ՔՀՆԾ. ՄՇԵԱՆ.— Բաւական զարգացած, իր պաշտօնին պիտակցութիւնն ունեցող եւ ժողովուրդէն սիրուող քահանայ մըն էր։ Վախճանեցաւ տարապրութեան ընթացքին։

Տ. ԵԼԻՇԷ ՔՀՆԾ. ԵՐԿԱՊԱՏՈՐԴԵԱՆ.— Բաւական զարգացած քահանայ մըն էր։ Ջաւակն էր Տ. Սահակ քահանայի Մարաթրոս եղբօր, որն Թաղին վարժապետն ալ էր. վերջերը Տարսոն կանչուեցաւ քահանայագործելու։ Վախճանեցաւ տարապրութեան մէջ։

Տ. Ա. ՔԱՀԱՆԱՑ ԹՈՒՐԵՑԵԱՆ.— Իր ցեղին մէջ քահանայութիւնը չվերջանալու համար դինքը քահանայ կ'օծեն։ Շատ համեստ մէկն էր։ Տարապրութեան մէջ վախճանեցաւ։

Տ. ՍՏԵՓԱՆ ՔՀՆԾ. ԵՐԿԱԹԱՈՐԴԵԱՆ.— Իր հօր՝ Տ. Սահակ Քհնյ.ի մահուանէն վերջ դինքը քհնյ. ձեռնադրել տալով հօրը անունը իրեն դրուեցաւ։ Աչխարհականութեան անունը երջանիկ բլլալով քանի մը տարի վերջ իր երեցկինը կորսնցնելու դժբախտութիւնն ունեցաւ։ Ասոր կարգոյն հոչակուեցաւ Ալաչնորդ Տ. Գեւորս Աբգեսը։ Սարտճեանի կողմէ։ Տարապրութեան մէջ մեռաւ։

Տ. ԵՂՆԻԿ ՔՀՆԾ. ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (կամ ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ).— Ջեռնադրուելով Սիս՝ վերադարձաւ Հաճըն։

Ասպա յեպոփոխական խնդրով փոխադրուելով Սիս հոն պաշտօնավարեց երկար տարիներ: Եղած է ուսուցիչ Պատառաի մէջ: Համեմայ եւ Սիսի տարադրութեանց առեն խժդժօրէն հետապնդուած է:

ՍԱԹԱՄԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ.— Սր. Թորոս եկեղեցւոյ մէջ քահանայ եղած: Ուսեալ եւ աքթուն կրօնաւոր մըն էր: Զէյթունի ապստամբութեան առեն բաժին կը վերցնէ յեպոփոխական գործերուն մէջ եւ երբ իր գործունէութիւնը կ'իմացուի Օսմանեան կառավարութեան կողմէ, վախէն յանկարծամահ կ'ըլլայ:

ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍ ԳԱՐԱՏԱՂԵԱՆ.— Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ քահանան էր: Ուսեալ ուսուցիչ էր եւ ունէր ազատ ձայն:

ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ ԹՕՍՈՒՆԵԱՆ.— Ս. Թորոսի քահանան էր: Նա նախապէս ուսուցիչ էր: Շատ պերճախօս էր եւ ժողովրդական:

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՑ· ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Համբնր առաջնորդական վիճակ ըլլալով Սսոյ կաթողիկոսութեան ենթակայ էր: Սր. Յակոբայ Վանքի պատերին պատըռուն վրայ կար չատ մը առաջնորդ եպիսկոպոսներու, վարդապետներու անուններ իրենց մեծագիր նշաններովի պատկերներով, ինչպէս Պապպուտաքեանի, Թրպեհաբեանի եւայլն: Բայց գրժբախտաբար, մանրամասնութիւնները մեզի անծանօթ ըլլալով՝ միայն 1865 թուականներէն ասդին առաջնորդութեան ընդ եպիսկոպոսները պիտի յիշենք, որոնք ապդին կողմէ ընտրուելով Ապոյին Պատրիարքարանէն կը վաւերացուէին, առանալով նաեւ կայսերական հրովարտակ: Առաջնորդ մը իրաւունք ունէր քաղաքական գործերուն եւս խառնուելու՝ նոյնիսկ իր հրովարտակին:

Հետեւեալ եպիսկոպոսները մինչեւ Համբնի գոյամարտը առաջնորդութիւն ըրին:

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Տ· ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ.— Համբնցի· մինչեւ իր խոր ծերութիւնը Համեմայ առաջնորդութիւնը վարեց· ունէր իր պաշտօնին եւ կոչումին արժանի համեստութիւն եւ կարողութիւն: Համեմայ բոլոր քահանաները եւ ազանները իրմէ կը պատկառէին: Առաջնորդական պաշտօնէն զատ նաեւ վանքին վանահայրն էր: Ազատութիւն Հաճնոյ անունով պրուժեք մը ունի Փօղանեանների տպիս: Վախճանած է 1885 թուականին եւ թաղուած մեծ հանդիսութեամբ վանքին գաւիթը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴԱՋԱՆԵԱՆ, (Կ. Պոլսեցի)· Առաջնորդ Տ· Մելքոնեան Սրբազանի վախճանէն վերջ Վեհափառ Մկրտիչ կաթողիկոս Քէֆթէրեան, Թադանեան Սրբազանը Համբն ղրկած էր իրրեւ հոգեւոր հովիւ, որ վերջը Համբնցիք

առաջնորդ ընտրեցին։ Գիտակից եւ ուսեալ առաջնորդ մըն էր։

Ճիշդ այդ ատեն, Քիւրտ ազգիկ մը Հաճընցի Մալեանի հետ ամուսնանալուն համար տարինեղով մը մէջ աքսորուած մնալէ յետոյ կ՚ելլէկոյ ուրիշ եկեղեցականներուն հետ Պօլիս դրկուեցաւ եւ Հաճընի միաբանք Մաքթենի Կ. Պոլսոյ Ազգային դէսպանին մօտ կատարած դիմումին շնորհիւ ազատ արձակուեցաւ։ Առանց Պատրիարքարանի գիտութեան՝ իրեն համախոհ եպիսկոպոսներու (Դաւիթեան Նիկոդոս եւ Մամիկոնեան Աբրահամ) հետ կ՚ելլէկոս վերադառնալով կաթողիկոս օծուելու փորձեր ըրաւ։ Պատրիարքարանը այս եպիսկոպոսները ստիպեցին պաշտօնէ դադրեցուց։

(Տե՛ս, Աբաէսի կիլիկիաճ, էջէ 306–307)։

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Պահ մը Հաճնոյ առաջնորդութիւնը վարեց Գազանճեան Սրբազանէ յետոյ։ Թողտուբդին հետ ունեցած տարօրինակ վարմունքին համար «Տէլի Վարդապետ» ալ կ՚ըսուէր։ Կը ցաւինք որ չկրցինք տեղացի ըլլալը։

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Բնիկ Զէյթունցի էր։

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ (1868–1915)

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.— Ծնած է Եթփուզ, 1868 Մարիս 16–ին։ Աշակերտած է Սիսի Մայրավանքը 1883–ին, իսկ 1886–ին Սամաթիոյ Սահակեան Վարժարանը, կ. Պոլիս։ 1890–ին վարդապետ կը ձեռնադրուի։ 1895–ին առաջնորդական փոխանորդ Խակէնտրունի։ 1896–ի Զէյթունի ապըս-

տաժանքները կազմակերպողներէն մին. կը բանտարկուի Եօթ ամիս Հալէպի մէջ։ Ներման աթոռանստելով կ'աքսորուի Դամասկոս։ Օթոմանեան Պառլամենտի բանեցող անդամ կը ընտրուի Զմիւռնիոյ պատգամաւոր։ 1905-ին Երզնկայի «Ազգային միհենգիս» պատճառաւ երկիցս կը ձերբակալուի։ 1907-ին Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին եւ Օթոմանեան Պառլամենտին երաչխաւորութեամբ Սիս կ'ուղեւորի։

Կ'ընտրուի Հաճնոյ Առաջնորդ 1909-ին եւ Հաճնոյ ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր դէմքերը կը դառնայ եւ 400 իսլամներու կեանքը կը փրկէ։ Սակայն հակառակ անոր ազէտէն յետոյ երկրին պատերազմական Առանձին աջին կը դառնայ եւ երեքուկէս ամիս կը բանտարկուի։ 1910-ին Հաճընէն Առանձ փոխադրուած Առաջնորդական պաշտօնով։ 1914-ին Եօզղատ կը մեկնի իբրեւ Առաջնորդ։ Եղած է Ընկերական Կուսակցութեան անդամ չատ կանուխէն։ Նեբակ Եպիսկոպոս Դանիէլեան նահատակուած է Եօզղատի 1915-ի ապրիլեան սպանդին, սոսկալի տանջանքներով։

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՐԱՆԵԱՆ.— Ծնած է Եւտուատ 14, 1872-ին, Սիսլիհիսարի մէջ։ Աշակերտած է կ. Գալաշ Ս. Փրկիչ Որբանոցին եւ Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Դպրանոցին մէջ 1885-1891 տարիներուն։

1891-ին Սահակ Եպիսկոպոս Խապայեան (վերջինս կաթողիկոս) ձեռնադրուած է սարկաւագ։ 1898-ին վարդապետ՝ Բարսեղեան Պառլամենտին։ Եղած է Առաջնորդ Կեսարիոյ, 1899-1905-ի չորհաններուն։ Շուտով անցած է Երուսաղէմ եւ նշանակուած տեսուչ Ժառանգաւորաց Դպրանոցին։

Ուր որ գացած է իր տաղտկի չանքը եղած է վարդի մը կատուցումը։ Այսպէս, կիպրոսի մէջ չհիմէ տուած է Շուշանեան տղոցմէ վարդը եւ Ս. Մահապատ վանքին խուցերը։ 1909-1910-ին եղած է Գէյրոսէի հովուական հովիտը, ուր գործեալ չհիմէ տուած է վանքին մատուռը։ Խակիչէհիր, ուր գացած է քհնական պաշտամունքի, ծախու կ'առնէ ապրանքին չէնքը։ 1910-1920 կ'երկայ Հաճընի տաղտկորդ, ուր կը լրացնէ մանչերու կիսատ դպրոցին եւ Ս. Յակորայ վանքին որբանոցին չէնքերը։ Շան կը կատուցանէ որբանոց մը եւ կը հաստատէ 2000 տրէհներու դուրսյայի եւ վարդի որբանոցներ։ 1912-ին կը ձեռնարկէ աղջկանց վարժարանի մը չինութեան, որ կը տեւէ երկու տարի։ 1912-ին Սսոյ Կաթողիկոսէն կ'ստանայ Ծայրադրյն վարդապետի տատճան։ 1924-ին կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս։ Մեծ եղեռնին իբր հետին Հետ տեսնէն կ'աքսորուի Հալէպ, ուրկէ Իտալիա։ 1916-ին կ'անցնի Երուսաղէմ ուր կ'ընտրուի անդամ նորակոչ Սինոդի։ Երուսաղէմէն կը տարագրուի Դամասկոս, որուն առաջնորդ կ'ընտրուի անդրկական գրաւումէն վերջ, ուրկէ քան 50,000 գաղթականներու ուսեալ եւ հայրենադարձութեան ծանր գործը կը վարէ մեծ ձեռնհասութեամբ։ Այդտ կը ընտրուի նորակոչ Ազգ. Մխիթեան։

1919, Նոյեմբերին կ'անգնի Հաճն, վերսանձնելով իր առաջնորդական պաշտօնը։ Նոյն տարուայ փետրուար 25-ին, երբ Քրքրկան ուժերը Քէմալի առաջնորդութեամբ կը խուժեն Հաճն, Բազուկանաց Հովիս Վեր. Բարսեղեան Պաշտաւրենի հետ պատերազմելով մը ընտրելով ժողովուրդի կողմէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Առանձ՝ օգնութիւն խնդրելու Ֆրանսական եւ

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՓԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ
ՈՐ ՑԵՏՈՑ ԸՆՏՐՈՒԱԾ Է ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ
ՅԱՆԹԻԼԻԱՍ, ՍԻՒՐԻԱ։
(1870–1940)

Ազգ. իշխանութիւններէն, յարձակումէ մը ենթարկուելով ճամբան, մայրապետ կ'ապաստանի Ատանա, ուր իր աշխատութիւնները ապարդիւն կը մնան ծանր պայմաններու տակ։ Հանդէս կ'իյնայ 1920–ին։ Հոնկէ կ'անցնի Կիպրոս, ըսանձնելով Կղզիին առաջնորդութիւնը։

Իր ջանքերով, 1921–ին, հիմնել կուտայ Մելքոնեան Ազգային Վարժարանը Նիկոսիոյ մէջ, Աբբեն Գէյ Մելքոնեանի ժառանգաւորներուն նուիրատուութիւններով։ Շուտով, իր գործունէութիւնը կը դնահատուի Վեհ. Կաթողիկոսէն, որ իրեն կը շնորհէ Աբջութեան աթոռագիրը։

Սարաճեան Սրբազան ժամանակ մը կը վարէ կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդի պաշտօնը։ 1940–ին ընտրուելու Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ յԱնթիլիաս, Սիւրիա։ Վախճանած է 1940, Օգոստոսին։

Համբն վայելած է կարգ մը կաթողիկոսներու այցելութիւնները դարերու ընթացքին։ 1705–1726–ի առիւնները *Համբնցի Ցովհաննէս Ե. Կաթողիկոս Տէր Ադամեան տուած է այցելութիւն մը, ինչպէս որ կ'իմանանք Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի Սիսուանէն։*

(Տե՛ս, էջ 186, 217–219)։

Ցովհաննէս Կաթողիկոս Զ. Տէր Ադամեան, որ բնիկ Համբնցի էր եւ կը պաշտօնավարէր 1730–1734 *թուականներուն,* 1731*–ին հիւանդանալով եւ իր տեղը Ղուկաս Եպիսկոպոսը ձեռնադրած է։*

(Տե՛ս, Ազգապատում, Հատոր Բ. էջ 2866–2867, 2938, եւ Սիսուան, էջ 219)։

Մխիթարէ Բ. Ալթաղեանց Ը. Կաթողիկոս եւս Համբն այցելած է 1773*–ին, որ առիթ Համնոյ Սբ. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ Մաւեան Սարգիս Վարդապետը եպիսկոպոս ձեռնադրած է։*

(Տե՛ս, Բաբգէն Ա. Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 610)։

Համբն այցելած է նաեւ Մխիթեան Հայրիկ 1854 *թուականներուն, ընկերակցութեամբ Համբնցի Տէր Յակոբ Քահանայ Գրիգեաշաբեանի, երբ առաքելի Հայրիկ վարդապետ էր։*

(Տե՛ս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 655)։

1904*–ին մեծ չուքով ու հանդիսութեամբ Համբնի ժողովուրդը ընդունեց այցելութիւնը Վ.Հ. Տ. Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ։*

Ժողովուրդը խանդավառ հետեւած է Նորին Վեհափառութեան, ուր որ ալ գացած եւ ուր որ ալ խօսած է։

1913*–ին Նորին Վեհափառութիւնը կրկին այցելած է Համբն եւ ժողովուրդը մեծ հաճոյքով վայելած է իր ներկայութիւնը եւ ընդունած է հովեւուր քաջալերանք ու կաղդուրում։*

Այդ թուականներէն ի վեր Վեհափառ եւ Համբնցիներու միջեւ գոյացած է դարդուրանքի եւ ակնածանքի հայրական ու որդիական փոխյարաբերութիւն մը։

Վ.Եպ. Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ
(1849–1940)

Վ.Եպ. Տ. Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ.— Ծնած է Խարբերդի Եղէկի գիւղը, 1849 Մարտ 25-ին։ Որդի Մահտեսի Կարապետ Աղա Յապանեան։ Մկրտութեան անունը եղած է Գաբրիէլ։ Ուսած է նախ գիւղին դպրոցը եւ յետոյ Մէզիրէի Ազգային Վարժարանը 1866-ին։ 16 տարեկանին ուսուցիչ կը կարգուի իր ծննդավայր գիւղի դպրոցին։ Խարբերդի Ս. Գահոյ եկեղեցին կ'ընդունի դպրութեան չորս տարիճանները Սսեցի Աշխատհան Քա–

բութիւն եպիսկոպոսէն։ 1867–ի Փետրուարին հօրը հետ Մերսինի համբոյ երուսաղէմ ուխտի կ՚երթայ։ Կ՚աշակերտէ վտանդաւորաց Վարժարանին, ուր լաւ մանաւանդ վերայ կը դնուէր այն չբնէնին։

1869–ին սարկաւագ կը ձեռնադրուի եւ ուրիշ երկու ընկերներով Գալիս կը դրկուի իր ուսումը զարգացնելու համար։ 1871–ին երուսաղէմ կը վերադառնայ եւ ուսուցիչ կը կարգուի վտանդաւորացին։ Միջոցիր վՀոհն Հանդէսի, 1874–1877։ կը հեղինակէ նաեւ գասագիրքեր։ 1877 Յունիս 3–ին Եւսէբ Պատրիարք արեղայ կը ձեռնադրուի Սահակ անունով։ 1878–ին կը սուտայ վարդապետական աստիճան եւ գասաւոր։ 1880 Մայիս 1–ին կ՚այցելէ իր ծննդավայր կիւրէ։ Երկու ամիս նոքը Գալոյ համբոյ կը վերադառնայ երուսաղէմ, ուր կը թողադրեցնէ վտանդաւորացի ազգասիրութիւնը։ Գետոյ երուսաղէմի Նուբարեան Կովկասի մէջ, Մատրէզ Վարդապետ Մաքրանանի հետ։ Կ՚այցելէ եւ կը հանդիսանէ Հարաւային Կովկասի մէջ (1881–1885), չհետլով մեծ ժողովրդականութիւն։ Երուսաղէմի մէջ կ՚ընտրուի Լուսաւարաչէս եւ 1885 Նոյ. 24–ին ընկերոջը հետ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մակար Ա. Կաթողիկոսէն։ Գետոյ Գալոյ եւ Զմիւռնիայի համբոյ կը վերադառնայ երուսաղէմ եւ կ՚ըստանայ Մայրաքոյն Վարդապետութեան ատենան։ Կարգի կը դնէ վանքին դանձատունը, մանուկդարանը, կը կազմէ ձեռագրներու ցուցակը եւ կ՚զբաղի նաեւ քանաքերական աշխատութիւններով։ 1892–ին Գալոյ համբոյ Կ՚անցնի Եգիպտոսին եւ կը մանակցի Համազգային Ժողովին եւ Թերմեանի ընտրութեան։ Կը վերադառնայ երուսաղէմ, եւ Լուսարարապետութեան հետ կը ըստանձնէ նաեւ Վտանդաւորացի տեսչութիւնը։ 1898 Յունիս 30–ին Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան կազմէ Ազգ. Պատրիարքարանի Պատուիրակ կը կարգուի Հանելու համար Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Ընտրութեան եւ հաղիս 1900 Փետրուարին կը մեկնի Ատանա, Կատարութեան հանած գժտութեանց պատճառաւ։ Նոյն տարուան Նոյեմբերին կը վերադառնայ երուսաղէմ առանց արդիւնքի , սակայն, Պատրիարքարանի եւ Կառավարութեան միջեւ համաձայնութիւն գոյանալով, 1901 Օգոստոսին կը վերադառնայ Ատանա եւ Նոյեմբերի 29–ին Գէորգ Եպիսկոպոս Երկենեան Կաթողիկոս ընտրուելէն ետքը՝ Դեկտեմբերի 4–ին կը վերադառնայ երուսաղէմ։ Երկենեան Եպիսկոպոս գասալիք կ՚ըլլայ եւ Մոլսկո Եպիսկոպոս Կէսմիլեանենի պատուիրակութեամբ գտնուած վիճակային ժողովին մէջ Հոկտ. 12, 1902–ին Տ. Սահակ Եպիս. Յոսեանեան միաձայնութեամբ կ՚ընտրուի Կաթողիկոս Կիլիկիոյ։ 1903 Ապրիլ 20–ին կը կատարուի Հայրապետական օծումն ու օրհնութիւնը 20,000 ուխտաւորներու ներկայութեան եւ չարաի մը ետքը տեղի կ՚ունենայ Միւռոնի մեծաւանդակ Օրհնութիւն։ Գետոյ կ՚սկսի ութ տարիներէ ի վեր սկսուած մեծ Աթոռին կազմակերպութեան գործին։ 1904 Ապրա. 14–ին կը հասնի Գալիս ու կը ներկայանայ Սուլթանին, կ՚սանայ պատուհաս, կ՚սրբանայ սահմանադրական

Քեան եւ զղուշութեան յորդոր կը կարդայ Զէյթունցիներուն։ Սակայն, հաւաքնդման դժուարին ծրագիրը կը սկսի գործադրուիլ։ 1915–ի Մայիսէն բռնկուսկ Զէյթունի եւ յետոյ ուրիշ վայրերու հայութիւնը կը տարագրուի։ Սեպտ. 12–ին Հալէպ կը տարագրուին նաեւ Հռոմկլայեցը եւ Մխաննուքիւղը։ Ցետոյ կը տեղափոխուի Երուսաղէմի Վանքը։ Կառավարութիւնը 1916 Յունիս 28–ին կը ընդ. Ազգային Սահմանադրութիւնը եւ Գոլոյտ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը կը միացնէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Սահակ Կաթողիկոսը կը նշանակէ Կաթողիկոս-Պատրիարք՝ Ամառը ըլլալով Երուսաղէմ։ Պատերազմի մէջ Ազգ. բանակին յանձնաժողովի հետեւանքով կառավարութիւնը կաթողիկոսը նաեւ Նազարէս եւ յետոյ Դամատկոս կը փոխադրէ։ Նորին Մ. Օծութիւնը 1918 Հոկտ. 31–ին Բ. Դրան նոր կարգադրութեամբ իրրեւ ՀՅՄ–ի Կիլիկիոյ Կաթողիկոս» կը վերադառնայ Կիլիկիա՝ նոր յոյսերով։ Կիլիկիա կը գտնուի Անգլիական եւ Ֆրանսական բանակներու կռմտէ, սակայն, 1919 Օգոստոսէն կը սկսին չէքէական յարձակումներ։ Կը կազմուի Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի Մեծլի կառավարութիւնը, Կիլիկիա Քառեքամայր կ'ըլլայ նոր սպանդներու եւ եղեռնագործութիւններու։ Ֆրանսացիք 1920 Յունուար 20–ին Փետրուար 15 դիմադրութենէ մը ետք կը քաշուին Մարաշէն 10,000 Հայեր Թուրք բարբարոսներուն ենթարկելով։ Լեռնային Կիլիկիոյ Հայարնակ գաւառներն ալ յարձակում կը կրեն, կը պաշարուին ու կը Քարդուին։ 1921 Մայիս 28–ին զինադադար Ֆրանսայի եւ Մեծլի Թուրք ուժերուն միջեւ։ Ֆինիւրիւի Համաժողովին 1921 Նոյեմբեր 4–ին, որմէ սկսեալ մինչեւ 1922 Յունուար 4, երկամեայ չրջանին Կիլիկիա կը պարպուի Հայերէն, որոնք գաղթական կը բռնեն կամաւոր տարագրութեան ճամբան։ Վեհ. Տ. Սահակ Կաթողիկոս 1921 Դեկտեմբերին անգամ կը ճեպնի Ատանայէն։ Հրաժարելով եւ սրտաւոր Հայրապետը, այս ազնուալի տարիներուն մէջ, ըլաւ ինչ որ կրնար, պաշտպանելու համար իր ժողովուրդը։

Զինադադարէն ետքը (1918–1921) եռամեայ պատրանքի չրջանին Տ. Սահակ Կաթողիկոս տարուներու ուժի չպատկանելեմբ գրաւիլ քան եկեղեցական, հոգեւոր վերաշինութեան գործով։ Սակայն, տագնապներ իրարու յաջորդեցին։ Մեքունի Հայրապետը չի վարանեցաւ ընել երկար ուղեւորութիւններ։ Նախ, 1919 Փետրուար 20–ին, Փարիզի, ի նպաստ Կիլիկիոյ Հանգանակութեան մը համար, եւ յետոյ 1920–ին Լուսոյս՝ դիւանագիտական գործողութեան համար։ Ամէ՞ղ, որ բոլոր ջանքերը ոչ մէկ արգիւնք տուին եւ վշտացեալ Հովուապետը սկսաւ ինքզինքը կոչել «Սահակ Բ. Կաթողիկոս Ալբակաց»։ Մուրճա Տատամուեցաւ 13 տարիներ եւ 1924–ին Ֆրանսական կառավարութիւնը ճանչցաւ զինքը իրրեւ գերագոյն Հովուապետ Սիւրիոյ Համար Հայութեան։ Ցետոյ կարելի կ'ըլլայ Կաթողիկոսապանը Տատամուել Գէյրութի Ժող Ազիլիա եւ բանալ Կիլիկեան Դպրեվանքը, որ կը խոստանայ ըլլալ կարեւոր Տատամուեցիան մը զարգացած կղերը եւ ուսուցիչ պատրաստելու Համար։ Ն. Ս. Օծութեան յանձնացած ծերութեան օրերուն մխիթարութիւն մըն էր, որ Կաթողիկոսապանը եւ Դպրեվանքը Տատամուեցան Ազիլիա եւ Ամռուկից Տ. Բարկէն Ա. Կաթողիկոս Նուիրուած էր Սիւրիոյ Հայ ժողովուրդին ծառայութեան։ Գովելի էր ծերունապարզ Հովուապետին հետաքրքրութիւնը, որ իր իսկ ձեռքով օծել էր յաջորդը եւ արդէն իսկ կը վայելէր արգիւնքը։

ՍԻՐՈՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ
(ՄՈՒՀԱՊՊԵԹ ՁԻՆԵՐ)

1880–1890–ական թուականներուն Մարաչէ, Զէյթունի, Եարփուզի, Կոկիսոնի, Համշէնի ու չրջակայ գիւղերուն մէջ կրօնական յաթժում մը ակաւ, դար ժողովուրդը կը կոչէր Մուհապպէթիւթիւն, որովհետեւ այս չարժման կեդրոնական նպատակն էր Քրիստոնէական սէր: Քարոզութիւնները կ'ըլլային Թուրքերէն, ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու համար, իսկ երգեցողութիւնները Հայ եկեղեցւոյ չարականներէն ու մանաւանդ պաշտօնական սաղմոսներէն կը կատարուէին «Հակում»ներ, կ'երգէին սաղմոսերգեան օրատարբ սաղմոսներ եւ չարականներ: Նոյն տունը մէջ, ընկերութեան չարդերը, մանաւանդ իսկական սէգ անգամներ, նամադով կ'երգէին Թուրքերէն Մուհապպէթիւնի երգեր: Շարժումը ինքնին ոչինչ ունէր մոռնակար, նպատակն էր սեսակ մը կրօնական արթնութիւն Հայ եկեղեցւոյ մէջ:

Սկիզբ այս նոր կրօնին հիմնադիրն էր Տ· Ղեւոնդ Քահանայ Ճէնճանեան, որ ձեռնադրուելէ երեք տարի առաջ Մարաչէն Մուրատան Պօղոս Նիքէնտիի կոմսէ Եարփուզ դրկուած էր, հակառակ համար տասանորդի ցորենի չափառաններուն դիմաց: Կարապետ Ճէնճանեան (այս էր Տ· Ղեւոնդի աշխարհական անունը) հոն կը հանդիպի եղիսաբէթ անուն դեղանի, հազիւ 18 տարու աղջիկ մը, որուն կարճ երեք տարի մը առաջ սպանուած էր Եարփուզի Թուրքերուն կողմէ, դինքը առեւանգելու դիտումով: Այս մեկ տարուան ներսիսկան հարսը ուխտած էր այլեւս չամուսնանալ եւ ապրիլ իբրեւ պօղիքի եւ ծոմի նուիրուած միանձնուհի մը: Քոյր եղիսաբէթ ունէր նաեւ ճղնաւոր Աբրհիմ անունով բարեկրօն եղբայր մը: Երկուքն ալ բարի, հաւատարիմ, դեղանձնեայ եւ քաղցրաձայն էին: Շահմարաններու վերնակացուն կը մտնայ իր պաշտօնը եւ տարիներէ ի վեր հետապնդած դաղափարի մը ժամանացումը փութացնել կ'ուզէ, Քոյր եղիսաբէթի եւ ճղնաւոր Աբրհիմի միջոցաւ, եւ նոյն տանն Զէյթունցի Մանուկ Զօրհանի վարժարանը, որ Եարփուզ կը դանուէր, կը չարաղրէ Քրքաբարան չատ մը կրօնական եղելութիւններ, որոնք միւսմադհամ եղանակներով կ'սկսին երգուիլ Եարփուզի եւ յետոյ չրջակայ գիւղերուն մէջ՝ Քրիստոնեաներու ամբոխ մը ձգելով ճէնճանեանի եռեւէն:

Այսպէս կը հիմնուի Սէր անունով ծանօթ այս նոր կրօնքը, որուն յարդողները կը կոչուէին Մուհապպէթիւն: Այս կրօնքը հետզհետէ մուաք կը դանէ ազքատիկ հիւղակներըը, այրերը, որ-

բեր, ազգասեր եւ հասարակ ժողովուրդ կը դիմեն ձկնանեան հաւաքոյթներուն՝ մօտակայ անտառներուն մէջ, ուր ասոր-ներու եւ ուռենիներու խոշորադաւոր առուերուն մէջ, առա-զաստ երկինքի տակ, ձկնանեան հսկում կը կատարէր, կ'աղո-թէր եւ Քոյր եղիսաբէթ ու ձգնաւոր Աբթին հրեշտակային ձայ-նով կ'երգէին Զօծունեան չափազանց եղերերգները:

Այսպէս, մինչեւ 1890-ական թուականները, երբ քաղաքա-կան հետապնդումները ծայր տալ սկսած էին, Սէր Ընկերութիւ-նը մեծ տարածում կ'ունենայ:

Սէր Ընկերութեան ուրիշ մէկ քարոզիչն էր ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱ-ՊԵՏ ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ, որ 1845-ին ծնած էր Եարփուզ: Այս կրօնա-ւորն ալ մեծապէս սատարած ու պատճառ եղած է Մուհապէբ-ներութեան տարածման:

Սակայն, 1896-ի տեղերը Թուրք կառավարութեան կող-մէն կասկածանքի ենթարկուելով անոնց պարագրութիները՝ ինչ-պէս Ոսկերիչեան վարդապետ, ձկնանեան քահանան եւ Քոյր եղիսաբէթն ու ձգնաւոր Աբթինը կը բանտարկուին եւ ապա ընդ-հանուր ներումով արձակուելէն ետքը Գլենդ Բէնդ. Կարապետ եպիսկոպոսի հետ կ. Պոլիս կը տարուի: Ցետոյ ձկնանեան Բհ., Քոյր եղիսաբէթ եւ ձգնաւոր Աբթին կաքսորուին Տէօբճ Եօլի մօտերը Նամարլը գիւղը: 1909-ի Յունուար Երկրին Գլենդ Բհ. եւ ձգնաւոր Աբթին կը հանգստանան, իսկ Քոյր եղիսաբէթ դոհ կերթայ 1915-ի տարագրութեան:

Այս կրօնական շարժումը, ինչպէս յիշեցինք, չմնաց միայն Եարփուզի մէջ, այլ անկիւ տարածուեցաւ չրջակայ գիւղերուն եւ քաղաքներուն մէջ: Հանգն եւ Վահկա մեծապէս աղդեցան անոնց շարժումներէն: Այնպէս որ յաճախ երկուս ժողովուրդը մանաւանդ իսկական սեռը, իրենց տունն ու տեղը թողնելով կ'ա-զօթէին ու կ'երգէին, եւ կը ձգէին իրենց անասուն գործերը ան-կարգ ու անխնամ: Ասկէ յառաջ կուգար շատ մը ընտանեկան կռիւներ ու գժտութիւններ:

1896-ի տեղերը Հանքոյի Տիկին Սառա Գրիգորեան, Մել-տոն Մալեան եւ Սարգիս Պաշեան, որոնք այս Մուհապէբ-ին ազանդին կ'անդամակցէին, կառավարութեան կողմէն ձերբա-կալուելով Աբեայի բերդը աքսորուեցան, ուր մնացին երեք տա-րի, որմէ յետոյ ազատ արձակուելով վերադարձան Հանգն:

Աքսորի պահուն բանտի մէջ Տիկին Գրիգորեան պատկ մը ունենալով անոր անունը դրաւ «Վշտուհի»:

Սակայն, այս Մուհապէբ-ութիւնը նոր զարկ ստացաւ 1909-էն յետոյ, մանաւանդ Սարգիս Աղբար Պաշեանի մէջս-

ցաւ եւ յառաջ եկան չատ մը ընտանեկան անհամաձայնութիւններ։ Ահաւասիկ այս ընտանեկան ու բարոյական զայրակղութիւններուն պատճառաւ էր, որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը «կոնդակ»ներով ժողովուրդը զգուշացուցած էր 1912, Յունուար 29ին։

(Տե՛ս, Կիլիկեան Կակիծներ, էջ 103)։

Մուհապպէճներն ունէին բարեմիտ երկիր, որուն չաճախ լսած էի Համբո ու Վահկա պատմած պատուս։ Հոս կարտագրենք իրենց երգարանէն նմոյշ մը միայն։—

Մուհապպէք տէտիյին տիճին տիրէյի
Մուհապպէք էտէճին եաճար եիւրէյի,
Մուհապպէք տէ եագըն էտէր եըրագը,
Մուհապպէքի Սէվէն ձիսուսը սէվէր։

Մուհապպէք տէտիյին խասլար խասը տըր,
Մուհապպէք իքմէյէն Հագգըն նէսի տիր,
Մուհապպէքտէն գաչան Հագգա ասը տըր,
Մուհապպէքտէն գաչան Ալլահտան գաչար։

Պիր մէլէք կէլմիշ խայըր, շէր քարքար,
Ատուներն էլինտէն տէրտլէրիմ արքար,
Պիր տէրտիմ վար իմէն պու տահա պէքէր,
Մուհապպէքտէն գաչան Ալլահտան գաչար։

Մուհապպէք տէտիյին արը սըրրը տըր,
Ատամլարըն եիւրէյինի էրիտիր,
Ինսանլարը էէօթիւլիւմտէն փարըտըր,
Մուհապպէքտէն գաչան ձիսուստան գաչար։

Մուհապպէք տէտիյին հէր տալա գօնմազ,
Մուհապպէք կիւլլէրի աչըլըր՝ սօլմազ,
Մուհապպէքսից եէրտէ ձիսուս էյլէմմէզ,
Մուհապպէքտէն գաչան ձիսուստան գաչար։

Մուհապպէք տէտիյին ազիմ պիր տէնիզ,
Հասրէ՛թլէ կելի՛ն, կիտէմ ճիւմլէմիզ,
Հագգ տէյէլիմ մուհապպէք էճափէմիզ
Մուհապպէքի սէվէն ձիսուսը սէվէր։

Մուհապպէք պիր տէրեա հէր ճան կիրէմիզ,
Աշգ ալմայան պու տէրեատա եիւզէմէզ,
Օլ հայաքըն պաղչասինտէ կէզէմէզ,
Մուհապպէքի սէվէն ձիսուսը սէվէր։

Մուհապպէք կէլէն մահճուպ օլմալը,
Ազիզ էիքապլարտան էօյիւտ ալմալը,
Պիր իման իւսքիւնտէ գավի գալմալը,
Մուհապպէքի սէվէն ձիսուսը սէվէր։

Առաւ տէրսէն հէր առաւմըն սըրրը օլմազ,
Արը տէրսէն հէր արընըն պալը օլմազ,
Մուհապպէք էքմէյէն իննան սայըլմազ,
Մուրլու օլուր մուհապպէքէ կիրէնէ:

Այս գլխուն համար տե՛ս հետեւեալ գիրքերը.—

Մկրտիչ Եպս. Ազաւնունի. Միաբաւիք եւ Այցելուիք Հայ Երուսաղէմի. տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1929, էջ 139, 214, 461:

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան. Ազգապատում, Հատոր Բ. էջ 1784–1785, 1818, 2866–2867, 2937–2938:

Հատոր Գ, էջ ՆկԲ.

Աբոռս կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ըստ հետազօտութեան, Բաթգէն Եպիս. կիւլէսէրեան:

Կր. Գալուստեան. Մարաշի Պատմութիւնը, էջ 68, 614–616, 623–628:

Արամեան կիլիկիան. էջ 331–332, 306–307:

Յակոբ Թէրզեան. կիլիկեան Ադէտը. էջ 89, 242, 245:

Հաճնոյ Բացառիկը. էջ 936, 968:

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան. Սիսուան. էջ 65–67, 186, 190–191, 217, 219, 536, 548:

Մարտիրոս Աղա Կէրքմէնեանըն Թէրճիմէի Հալը, 129 էջ:

Բաթգէն Ա. կաթողիկոս կիւլէսէրեան. Պատմութիւն կաթողիկոսաց կիլիկիոյ. Տպարան Անթիլիասի, 1939, 1446 էջ. էջ 449–455, 473–479, 610, 655, 912–914:

Երգարան Նոր Սիրոյ Ընկերութեան. էջ 29–30, 41. Պէյրութ, տպարան Տէր Յովհաննէսեան, 1926, 252 էջ:

Կիլիկեան Կսկիծներ. վաւերագրեր կիլիկիոյ կաթողիկոսական Դիւանէն, 1903–1915, Պէյրութ, տպարան Հրազդան, 1927, 207 էջ:

Aghassie, Zeitoun, էջ 169–170:

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձերու գրութիւններէն.—

Մարտիրոս Աղա Սէֆէնեանի գրութենէն:

վեր. Սարգիս Տէվիրեանի գրութենէն:

Արմենակ Տէր Վահանեանի գրութենէն:

Սահակ Գրանեանի գրութենէն:

Շաւարշ Վարդապետ Գալուստեանի գրութենէն:

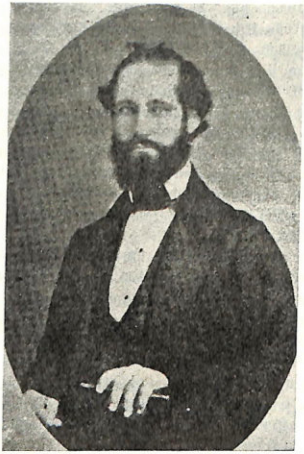
Սոկրատ Թօփալեանի գրութենէն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

Բողոքականութիւնը առաջին անգամ մտած է Հաճըն, Ամերիկացի Միսիոնը եւ Միսիս Քափինկի մէջտեղ, 1860 թուականներուն: Անոնք Օսկըլլին Գոլէճէն հրաւիրուած ըլլալով կ'որոշեն իրենց ծառայութիւնը տալ Հայոց, եւ այսպէս, կը մեկնին Ամերիկայէ 1865–ին: Զորս տարի հոն կենալով եւ լեզուն սորվելով կ'որոշեն ուրիշ տեղ մը փոխադրուիլ եւ Բողոքականութիւնը տարածել: Ամերիկայէ եւ Մարաշի միսիոնարները խորհուրդ կու-

ՄԻՍԻՔԸՐ ՔԱՓԻՆԿ

տան անոնց հաստատուել Հաճնոյ մէջ, մինչ կեսարիոյ միսիոնարները՝ Նիյտէյի մէջ։ Այնպէս որ անոնք 1860 թուականին Հաճըն հաստնելով քաղաքին արեւմտեան կողմը Հէօքէմեանց պարտէզին մէջ կը պարնան իրենց վրանը։ Անոնց հոս գտնուած քանի մը չաբթուան միջոցին Հաճընցիները ցոյց կուտան խիստ մեծ մեծարանք եւ յարգանք։ Ցետոյ անոնք իրենց վրաններըը քակելով կ'ուղեւորին դէպի Նիյտէ։ Անոնց կ'ընկերանան քանի մը Հաճընցիներ, որոնցմէ մին էր Վրդանէս Թօփալեան, Աստուածածին եկեղեցւոյ անդամ եւ խիստ աստուածավախ եւ ընկերասէր անձ մը։ Ճամբան Վրդանէս աղբարը չատ մը հարցումներ կ'ընէ Միսիոնը Քաֆինկի, Բողոքականութեան, անոնց հաւատամքին եւայլնի չուրջ։ Միսիոնը Քաֆինկի անոնց բոլորին ալ պատասխանէ յետոյ անոր կուտայ Հայատառ Թուրքերէն Սուրբ Գիրք մը, որը Հայատառ առաջին Սուրբ Գիրքն է, որ երբէք մըտած ըլլայ Հաճըն։

ՄԻՍԻՈՆ ՔԱՖԻՆԿ

Միսիոնը եւ Միսիս Քաֆինկ Նիյտ այցելելէ յետոյ կը վերադառնան Այնթապ եւ կ'որոշեն Ամերիկեան Պօրտ հաւանու-

թեամբ հաստատուիլ Հաճըն։ Յաջորդ տարին, 1861–ին, Այնթապցի Սարգիս Գազամանուկեան իբրեւ թարգման, եւ Աւետիս Կէօղիւ Բիւշիւքեան իբրեւ ուսուցիչ վարձելով իրենց դպրոցականներու եւ ծառաներու հետ միասին կուգան Հաճըն եւ Պետրոս Եպիսկոպոս Տէր Մելքոնեանի հաւանութեամբ վրան կը պարենն վանքին պատերուն մէջ։ Առաջին օրերուն թէեւ ժողովուրդը խիստ համակրութիւն ցոյց կուտայ, սակայն, յետոյ կ՚իմանայ Պարթաթք Զուխաստրեանի հրահանգին վրայ կը դիմեն խիստ անհանգիստ միջոցներու։ Հաճնոյ կարգ մը երեւելի անձնաւորութիւնները, դիմաւորութեամբ Հաճի Ծակոր Ագա Պահաստրեանի, կը Չանան արգիլել անոնց բոլոր ձեռնարկները։ Սակայն Զորապետ Թօզան Օղլու Հաճի Պէյ քաղաքին արեւմտեան կողմը Զաթախի Գեաին եզերքը Հայոց վերերմանոցին մօտ հող մը հատար դրուչի ծախելով՝ կարծուեչ անոնց գործողական եւայլն չկրնալուն չկրնալնին։ Հաճընցի ազաներ սակայն կը Չանան արգիլել անոնց չկրնալնին, վարպետներն ու գործաւորները վախցնելով եւ ժողովուրդին պատուիրելով, որ անոնց որեւէ բան չի ծախեն։

Ասոր վրայ Միսքըը եւ Միսխս Քաֆինի Այնթապ գրելով անկէ բերել կուտան քառասունի չափ վարպետներ, գործաւորներ եւ ուտելիք եւայլն բոլոր պէտքերը, եւ ի՚սկսին չկրնալն հիմը դընել։ Ասոր վրայ Հաճի Ծակոր Ագա Պահաստրեան, որ Զորապետ Թօզան Օղլու եուսուֆ Պէյի հետ խիստ բարեկամ էր, այլեւայլ քաղաքական աննպաստ դէպ ուտյով խնդրեն, եուսուֆ Ագայի դիտակցութեամբ անոնց բոլոր կահկարասիները ջոջենելու վրայ բերնելու ուտյով դանոնք բանի ոչ ուտյով քաղաքէն դուրս վռատրել կուտայ։ Այսպէս անոնք կը հասնին Առանս։ Օր մը Միսքըը Քաֆինի դէպի Հալէպ ուղեւորելու պահուն մացառներու մէջ պահուռտած երկու Սըրդընթըլը Թուրքերու կողմէ կը զարնուին, ինքը եւ իր խոհարարը, Քայաճի մօտ Չէօփ Մէզդեմանի մէջ եւ ի՚սպանուին։ Միսքըը Քաֆինի մարմինը Խակեռներուն փախադրուելով հոն Ցոյն եկեղեցիի բակին մէջ կը թաղուի։ Այս լուրը Ամերիկա հասնելուն պէս Միացեալ Նահանգոց նախագահ Զօրավար Կրէնթ անմիջապէս կը պահանջէ Օսմանեան կառավարութենէն ոճրագործներուն ձերբակալուիլն ու պատժուիլը, եւ կը զրկէ նաեւ Ամերիկեան պատերազմական գրահաւոր մը Միջերկրականի ջուրերը։ Ասոր վրայ Օսմանեան կառավարութիւնը կը ձերբակալէ ոճրագործները եւ Առանցի կոմսութեան մօտ տեղ մը, Միսխս Քաֆինի եւ Ամերիկեան պետուրներու ներկայութեան, կը դլխատէ զանոնք։

Այս դէպքերէն յետոյ Միսխս Քաֆինի հազիւ քանի՚ներկու տարեկան, ի՚երթայ Մարաշ եւ հոն քանի տարի իբրեւ միսիոնարուհի

ու ուսուցչուհի ծառայէլ յետոյ, կ'որոշէ կրկին Հաճըն վերադառնալ, եւ հոն հաստատուիլ իր մխիթարական գործը։

Հոս այսքանով պիտի բաւականանանք, ինչու որ յետոյ կըրկին առիթը պիտի ունենանք անդրադառնալու Մխիթ Քաֆիճիկի գործունէութեանց վրայ։

Մխիթըր եւ Մխիթ Քաֆիճիկի վաստուէմէն տարիներ յետոյ Մարաչէն Հաճըն կ'այցելէին Տօքթ. Մօնթկոմըրի եւ Մխիթըր Փէրթի եւ իրենց վրանները տանիքի մը վրայ զարնելով կ'սկսին քարոզել եւ տարածել Բողոքականութիւնը։ 1872ին կ'այցելէ նաեւ Կ. Պոլսոյ Բողոքականաց Ազգապետ Յակոբ Պօյաճեան։ Ան կը գտնէ, որ մեծ փոփոխութիւններ տեղի ունեցած է Հաճընցիներու մտայնութեան մէջ դէպի Բողոքական Աւետարանը։ Ցետոյ Մարաչի Աստուածաբանական ձեմարանի ուսանողներէն Փանոս Գարակէօզեան անունով Հայ երիտասարդ մը կը ղրկուի Հաճըն, ամառուան վազանցի տաճն, աւետարանչական գործը յառաջ տանելու համար։ Սակայն Լուսաւորչական եկեղեցւոյ երեւելիներու կողմէն դիմում կը կատարուի Օսմանեան կառավարութեան մօտ Գարակէօզեանի վտարումին համար, այն պատրուակով թէ, անիկա ո՛չ գոյոց ունի եւ ո՛չ ալ Բողոքական համայնք մը։ Ասոր վրայ այն Հաճընցիները, որոնք գաղտնօրէն Բողոքականութիւնը ընդունած էին՝ կառավարութեան մօտ երթալով կը խոստանային իրենց նոր դաւանանքը եւ կը խնդրուին կառավարութենէն Գարակէօզեանի Հաճըն մնալը։ Սակայն անգամ իբրեւ Բողոքական արձանագրուողներուն անուններն էին Վրդանէս Թօփալեան, Մարկոս Կիւլպէնկեան, Սիմէօն Թուրաբգիսեան, Կարապետ Տարտաղանեան, Նազարէթ Տարտաղանեան, Միքայէլ Այճեան, Հաճի Աւետիք Զօղագեան, Ստեփանոս Ծիլիկեան եւ ուրիշներ։

Այսպէս, կառավարութիւնը կ'արգելէ Գարակէօզեանը, եւ Բողոքականութեան հիմը կ'դրուի Հաճընց մէջ, եւ անոնք կ'ըսկըսին Տարտաղանեան Նազարէթի տան մէջ կանոնաւորապէս դասեր տալ իրենց ժողովները։ Սակայն, Գարակէօզեանի կեանքը չատ կարճ կ'ըլլայ, ինչու որ սոսկալի պատուհասի մը հետեւանքով կողտատալ կ'ունենայ եւ հաքթուան մը մէջ կը մեռնի 1875–ին։

Հոս, ի դէպ է յիշել, թէ՝ 1869 թուականին Մարաչէն Հաճըն ղրկուեցաւ Աւագ Տօճա Շերբէճեան իբրեւ քարոզիչ եւ այդ թուականէն մինչեւ Պատ. Գարակէօզեանի մահը անիկա եղաւ օգնական քարոզիչ, եւ յետոյ, 1879–ին զնաց եկբէսպատան իբրեւ քարոզիչ։

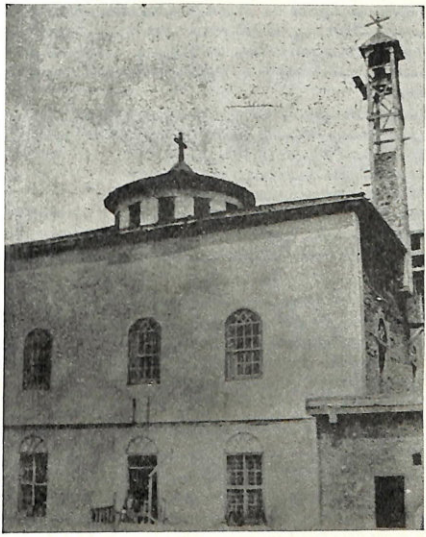
Պատուելի Փանոս Գարակէօզեանի այս անակնկալ մահէն չեզոյ ժողովուրդը պաշտօնի կը հրաւիրվ ի ծնէ Հաճընցի եւ Մաքսիի Աստուածաբանական Ճեմարանէն նոր չրջանաւարտ Վեր. Սարգիս Տէվիբեան: Ճիչեալը հոն կը պաշտօնավարէ չարաւնակ քսան տարիներ, 1875–1895, եւ Բողոքականութիւնը կատարելապէս կը հիմնէ ու կը տարածէ ըմ՛ Հաճընոյ մէջ եւ ըմ չրջակայ բարմաթիւ վիւղերը, ինչպէս Կիւրմիկ, Թաշըր, Ռումլու, եւն.:

ՀԱՃՆՈՑ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Հաճընի ունէր երկու հատ Բողոքական եկեղեցի. առաջինն եւ երկրորդ անուանց ներքեւ:

Քաղաքին մէջ Բողոքականութեան թիւը հետզհետէ չատնալով Նայտպէք Տարտանելեանի տունէն դուրս վերի թաղի մէջ կը չինուի Առաջին Բողոքական Եկեղեցին: Սակայն, 1878–ի տունները այս եկեղեցին ալ նեղ գալով քանը դնուող քանի մը տունները կը գնուին եւ ւէի խոշոր եկեղեցի մը չինութեան համար: 1879–ի գարունը Մարաչէն մանաւորապէս կուգան Տօքթ. եւ Տիկին Քրիսթի այս եկեղեցւոյ չինքին պէտք եղած օժանդակութիւնը ընելու համար: Սակայն եկեղեցւոյ կառուցումէն առաջ յատկար կը գտնուի Պատ. Սարգիս Տէվիբեանի ձեռնադրութիւնը կատարել, 1879–ի աշունը, Սեպտ. 15: Ժամանակին Թալասէն Մխիթը Ֆարնզիեանը եւ վեհան Մխիթը Ֆալլըը, Սեբաստիայէն՝ Մխիթը Փէրըի, Ալպիստանէն՝ Պատ. Սարգիս Թօրեան, Մարաչէն՝ Տօքթ. Մանիկեանը, Մխիթ Քաֆինկ եւ Մարաչի Առաջին եկեղեցիէն իրենց պատուիրակ Պետիր Ագա Պալըմեան եւ ուրիշներ կուգան: Իսկ Լուսաւորչական եկեղեցիէն Պետրոս Եպիսկոպոս Տէր Մելքոնեան կը հրաւիրուի: Եկեղեցիի նեղութեան պատճառու ծօսիկ գնուող Ջամչուգեանները եւ Պալըսուհայեաններու տուներու տանիքներուն վրայ վրանները զարնելով ժողովները եւ ձեռնադրութիւնը հոն կը կատարուին:

Այս ձեռնադրութենէ չետոյ էր, որ ժողովուրդին դիմում կը կատարուի նուիրատուութեանց համար, որպէս զի ունենի մեծ եկեղեցի մը կառուցուի: Ժողովուրդը սիրայօժար ընդառաջ երթալով վերջապէս Հաճընոյ Առաջին եկեղեցին կ'սկսի չինուիլ 1880 թուականին եւ կը վերջանայ 1882–ին, որուն ներքնայարկը կը ծառայէր Բողոքական երկսեռ մանուկներուն համար իբր դպրոց, իսկ վերի յարկը կը ղործածուէր իբր եկեղեցի: Հարկ է յիչել թէ եկեղեցիի բոլոր ծախքերը եւ հովիւի ամսաթոշակները բոլորովին կը հոգացուէր Հաճընոյ ժողովուրդէն, առանց միսիոնարական օգնութեան, եւ ասիկա հազուագիւտ բան էր Թուրքիոյ մէջ:

ՀԱՃՆՈՑ ՀԱՑ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՂՈՎԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՇԵՆՔԸ

Հաճնոյ հարաւային կողմը եւս Բողոքականներու Քիւը չատնալով եւ անոնց տեղը Առաջին Բողոքականաց Եկեղեցիէն բաւական հեռու դանուելով ի՛սախալուին 1878–ին Բերդի վարի կողմը բաւական ընդարձակ հող մը գնել ու հոն կառուցանել երկյարկանի Երկրորդ եկեղեցին, որուն առաջին յարկը նոյնպէս կը ծառայէր երկսեռ մանուկներու իբր մանկապարտէզ եւ նախակըրթարան, իսկ վերի յարկը կը գործածուէր իբրեւ ժողովարան։

Հարկ է յայտարարել, թէ կարճ ժամանակաշրջանի մէջ Բողոքականաց Քիւը այնքան արագ աճեցաւ, որ անոնք 300 տուն կը հաշուէին արդէն 1915–ի առիւծները։ Այս եկեղեցիները մէկտ ունեցած են իրենց յատուկ լուսաւորեալ եւ ուսեալ պատուելի–

նները: Ամէն զատ անունը կ'ունենայինք նաեւ, յաճախ, դուբսէն այցելու պատուիրներ եւ ուսեալ անձնաւորութիւններ քարոզի եւ դասախօսութեանց համար: Հաճընցի Բողոքականներ խոտ սիրով ու համերաշխութեամբ կ'ապրէին եւ եկեղեցիներու բոլոր պաշտամունքներուն ներկայ կ'ըլլային մեծ բազմութեամբ եւ խունկերամ:

Առաջին եկեղեցւոյ հովիւները եղած են կարգով,

Վեր. Փանոս Գաթակէօղեան, Մարաչցի եւ իր օգնականը Աւագ Յօճա Շերբենեան, Մարաչցի,
Վեր. Սարգիս Տէվիրեան, Հաճընցի,
Վեր. Սարգիս Թօրեան, Ակղիտանցի,
Վեր. Տիգրան Հ. Բէնէպեան, Հաճընցի,
Վեր. Կարապետ Ճարուխիւնեան, Զէյթունցի,
Վեր. Խաչիկեանոս Աբրահամ, Յոյն Թաչճը գիւղէն,
Վեր. Յարութիւն Պաչառուեան, (1919–ին), կէսէրցի:

Իսկ երկրորդ եկեղեցւոյ հովիւները եղած են, կարգով,

Պատ. Աւագ Շերբենեան, Մարաչցի,
Պատ. Ստեփան Յովհաննէսեան, Մարաչցի,
Պատ. Գրիգոր Գրգեաչրեան, Հաճընցի,
Տիգրան Գալայճեան, Մարաչցի,
Վեր. Լեւոն Ասղամիկեան, Մարաչցի:

«ՐՈՒՀՏԱՆ»ՈՒԹԻՒՆ

1901–ի սուններուը նեղմտուժուցաւ «Բուհտան»ութիւնը Հաճընոյ Բողոքականութեան մէջ, Ամերիկայի կեդրոնական Գօլէճը ուսանող կարգ մը Հաճընցի երիտասարդներու միջոցաւ, որոնց մէջ ամէնէն մեծ գեր խաղցողները եղան Գրիգոր Տէր Պօղոսեան, որ նոր չրջանաւարտ էր կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճէն եւ կը պաշտօնավարէր Հաճընոյ Ագգեմիական մէջ, եւ Միքաէլ Այճեան, որ մեւնոյն Գօլէճէ չրջանաւարտ բլլալէ յետոյ չրջակայ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ ազգասիրական իրքեւ քարոզիչ: Սոյն չարժումը մը մտանուրոյթէս հրահրուեցաւ նաեւ Մէնհօյայի մխիթարեանները՝ ինչպէս Մր. Պարթղեմ, Մր. Ֆիլիպոս եւ Մխ. Կըրպըրի կոմիտէն: Այս չարժումը ժողովուրդին մէջ ծանօթ էր այլեւայլ անուններով, ինչպէս «Բուհին»ութիւն, «Եհնի Իօմիւրհն»ներ, «Կուբ-սիյէբ-ին»ներ, «Կըրպըրական»ներ եւ վերջապէս «Փըրկուած»ներ:

Շատ հետաքրքրական է, որ Բուհտիական այս չարժումը Ամերիկայէն ներմուծուած ապրանք էր, որ այն տուներուը Մխիթար Տուայթ Մուսի եւ Սէնկըր չատ մեծ անուն ու հռչակ հանած էին այդ ուղղութեամբ:

Այս չարժումը այնքան յառաջ գնաց, որ քիչ առնէին մեծ ծաւալ գտաւ եւ տարածուեցաւ Կիլիկիոյ գրեթէ բոլոր մեծ ու պզտիկ գիւղերն ու քաղաքները: Նախնական չրջանին սոյն չարժումին յարողներ սկսան լաւ եւ օրինակելի կեանք ապրիլ, ասկայն, հետզհետէ իրենց ուղղութեան մէջ այնքան յառաջ գացին, որ յամառ մոռնալով իրենց ընտանեկան պարտականութիւնները լեռները կը քաշուէին ապրելու եւ հանգստի համար:

Մանաւանդ վերջերը «Րուհինի»ները առին յանդուգն գիրք մը իրենց պէս չի խորհող եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու հանդէպ եւ սկսան զանոնք քննադատել եւ դատապարտել:

Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոս Խապաեան, մէկ կողմէն Լուսաւորչականաց մէջ «Մուհապպէր-նիի»ներուն կատարած քայքայիչ գործը, եւ միւս կողմէն «Րուհինի»ներուն գործած աւերները տեսնելով՝ դանդաղելով կը գրէ.

«Ժողովուրդը բարդյապէս փիաճալու վրայ է: Առաջնորդարանները միայն բաղաճի գործերով կ'զբաղին, կաթողիկոսարանը տրամադրելի մարդ չունի: «Րուհինի»ները իբրեւ նոր Թոնտրակեցուբիւն, տգէտ ժողովուրդը իր կողմնակի ցանցերով խեղդելու կը ճգնին: Վա՜յ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան եւ Աբոռին:

1912, Յունուար 29 ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՑ»

Ատանա

(Տե՛ս, Կիլիկեան Կսկիծներ, էջ 103–104):

Համաչխարհային Պատերազմէն յետոյ անոնք ցրուեցան Սիւրիա, Հարաւային եւ Հիւսիսային Ամերիկա, եւ կը չարունակեն իրենց գործունէութիւնը նեղ չրջանակի մը մէջ: Կը հրատարակեն «Մարանաթա» (այսինքն Քրիստոսի երկրորդ Գալուստը) անունով հայատառ ու Թուրքերէն լեզուով կրօնական թերթ մը Եէրբպազանցի Աբրահամ Սէֆէրեանի խմբագրութեամբ, կեդրոն ունենալով Սիւրիոյ Հալէպ քաղաքը:

ՇԱԲԱԹԱՊԱՀՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԸ

1896–ի աուեններըը Համբն եւ չրջականները մուտք գործեց նաեւ Շաբաթապահ կոչուած աղանդը, որոնք կը դաւանէին թէ՝ կիրակի օրը պահելը սխալ ու մեղք է: Քան Մարք Գրոց Աւետած վեց օր գործեց եւ Շաբաթ օրը հանդիստ առնելով դարն նուիրագործեց, եւ Քրիստոս երբ աշխարհ եկաւ մինչ Շաբաթ օրը յարգեց ու նուիրագործեց: Ուրեմն կը պնդէին անոնք թէ Քրիստոս եաներու կողմէ Շաբաթ օրուան վերցուած եւ անոր տեղը չաբաթուան առաջին օրը, այսինքն կիրակիի նուիրագործումը հակա-

ակ է Աստուծոյ կամքին եւ Սբ. Գրոց պատուէրին:

Շաբաթապահներու դլուխը եւ կամ առաջնորդն էր Ամերիկայի մէջ Միս Հուայթ անունով օրիորդ մը, որ բան իրենց հաւատամուխ յաճախ ուշակորոյս լինելով յայտնութիւններ ու երկնային տեսիլքներ կը տեսնէր:

Հաճընի մէջ ամէնէն աչքառու Շաբաթապահ դէմքն էր Ալէքսան Պըղըզբեան, որ այժմ կ'ապրի Պուէնոս Այրէս: Այս անձը Սբ. Գրքին կը հաւատար տառ առ տառ եւ կ'ապրէր խոստ անբիծ ու անարատ կեանք մը եւ չարունակ ճամբորդելով տեղ տեղ կը վիճէր ու կը քարոզէր իր ազանդը: Վերջերս Սամուէլ Ալապարեանն ալ յարած էր այս ազանդին:

ՄԻՍԻՕՆԱՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՃՆՈՅ ՄԷՋ

ՄԻՍԻՍ ՔԱՖԻՆԿ ԵՒ ՀԱՃԸՆ «ՀՕՄ» ԱՂՋԿԱՆԵՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ.— Մխոց Քաֆինկ դաղափարականի եւ սկզբունքի տէր տիկին մը ըլլալով, Մարաշի մէջ դրեթէ քսան տարի աշխատելէ յետոյ, իր երկան նպատակը իրադործելու համար 1880 թուականին վերադարձաւ Հաճընի Միս Սթենըրը անունով ուրիշ միսիոնարուհիի մը հետ:

ԳԸՐՏԷՏԻ ՄԻՍԻՕՆԱՐԱԿԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Հաճընի գալէ անմիջապէս եւոք անոնք խորհեցան վայր մը որոշել ապագայ միսիոնարական չէնքերը չինելու համար, եւ որոչուեցաւ դնել Հաճընի արեւելեան կողմը գտնուող հոդամասը, որ Հաճընի ծաղիկներէն եւ աչակերտուհիներէ երթեւեկութեան համար խոտ նպատակայարմար էր: Այս երկրամասը կը պատկանէր Համբարձում Ագա Բէճէկեանի, որ յիշեալ կողմէն ձրիարար տրամադրուած է դպրոցի նպատակին համար:

Առաջին գործը եղաւ այս հոդամասին չուրջ պատ քաշել տալ եւ յետոյ կառուցանել Աղջկանց դպրոցի չէնքը: Այս բոլոր կառուցման գործը յանձնուեցաւ Ճարտարապետ Աստուր վարպետ Իրմիրլեանի, որուն յանձնարուն չնորհիւ ամէն բան յաջող կերպով ընթացաւ եւ 1881-ին դպրոցի չէնքին կառուցումը աւարտելով «Հաճընի Հօմ» դպրոցը բացուեցաւ, ուր սկսան ուսանիլ առանց խտրութեան, ամէն դաւակաթոլի պատկանող ուսանողուհիներ:

Ուսուցչուհիներու համար նեղութիւն ունենալով դրուեցաւ Ամերիկեան Պօրտ Ընկերութենէն եւ հետեւեալ տարին դրուեցան Միս Պառուն եւ Միս Թրքըր անունով երկու ամերիկուհիներ եւս:

Այս դպրոցը թէ' դիշերօթիկ էր եւ թէ կիսերկօթիկ, ուր կը

յաճախէին ոչ թէ միայն Բողոքական ազգիներ այլ նաեւ Լուսաւորչական ընտանեաց ազգիներ: Նաեւ շրջակայ գիւղերէն բազմաթիւ ազգիներ կուգային իրրեւ դիշերօթիկ յաճախելու ասոր դպրոցը: Այս դպրոցը առած է 200–էն աւելի տանուհիներ, որոնք Հաճընն եւ շրջակաները թէ իրրեւ ուսուցչուհի կրթութիւն եւ լուսաւորութիւն տարածած են ամէն կողմ, եւ թէ ամուսնանալով ամբողջ համայնքին ընտանեկան կեանքը լուսաւորած ու բարձրացուցած են: Հաճնոյ եւ շրջակայքի հայութիւնը եւ մինչեւ անգամ Ցոյները իրենց իսկական սեռին ազատագրութիւն ու բարձրացումը կը պարտին այս Ամերիկացի գերդուհիւ տիկնոջ:

Մխթա Քաֆիննկի հետ գործակից եղած են նաեւ հետեւեալ Ամերիկուհիները, Լինչպա Օրնորդներ Գէյթս եւ Սրէնսըը, եւ անոր գործէ քաշուելով Ամերիկա մեկնելէն յետոյ ալ իր գործը չարունակած են Միս Պլիննկդ, Միս Վօն եւ Միս Քօլթ:

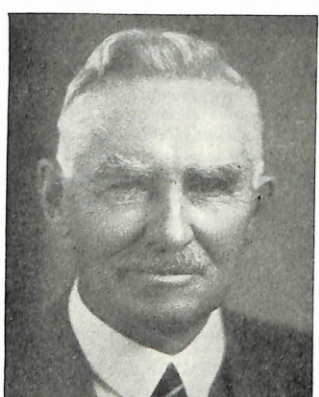
ՏՕՔԹ. ՃԱՆ Ս. ՄԱՐԹԻՆ ԵՒ ԻՐ ԴՈՐՏՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՃՆՈՑ ՄԵՋ

Մխթա Քաֆիննկի յետոյ Հաճընն հասնող երկրորդ մեսյուն միսիոնարը եղած է Տօքթ. Ս. Մարթին: Ճիշտը Քանասագէտ Անգլիահպատակ մըն էր եւ իր համալսարանական ուսումը թէ՛ Քանասագի եւ թէ Միացեալ Նահանգաց մէջ ստանալով իր ընտանեօք նախ հրաւիրուած է իրրեւ Փրօֆէսօր Տարսոնի Սէմինթ Փօլլ Գոլէճը, 1890–ին, եւ ապա 1892–ին նշանակուած է մխիթնար Հաճընի: Մխթըը Մարթին խիստ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է Հաճընի եւ շրջակայ գիւղերու բարոյական, նիւթական եւ մասնորական զարգացման ու յառաջացման մէջ: Այս մեծ մարդուն գործունէութիւնը կ'ամփոփինք հետեւեալ չորս գլխաւոր մարդերուն մէջ:

Ա.— ՀԱՃՆՈՑ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆ ԿԱՄ ՏՂԱՑՈՑ ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ՎԱՐԺԱԲԱՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ.— Մխթըը Մարթին, Հաճընն գալէն յետոյ՝ Հաճընցի տղաքներուն կրթութեան համար բարձրագոյն դպրոցի մը պէտքը զգալով իր առաջին գործը կ'ընէ դպրոցի մը կառուցումը:

Նախքան մանուսը չէնքի մը կառուցումը դպրոցը կ'սկսի Հաճնոյ Առաջին Եկեղեցիի վարի յարկը, 1894–ին, իսկ յետոյ Բերդի կողմերը Բէսթէկեանններու տունը գնուելով հոն կը կառուցուի հինգ յարկանի Ամերիկեան ձեւով եւ ամէն դիւրութիւններով օժտուած դպրոցական վայրաւոր չէնք մը: Տօքթ.

ՏՕՔԹ. ՀԱՆ Ս. ՄԱՐԹԻՆ

Տօքթ. Ճան Ս. Մարթին ծնած է Քանատայի Փրինս Էտվըրտ կղզիին մէջ 1860, Դեկտ. 28–ին: Ազիկա Անգլիական հպատակ էր: B.A. տիտղոսը ստացած Մէլհիլ Համալսարանէն, Մոնթրէօլ. ուսուցիչ եղած է վեց տարիներ:

Աստուածաբանութիւն ուսած է Նիւ Եորքի Եանիքըն Աստուածաբանական ձեմարանին մէջ եւ Մոնթրէօլի Բրէսպիթէրիըն Գօլէճին մէջ, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է առաջին կարգի պատիւով եւ ստացած է տիպլոմայի հետ նաեւ ոսկեղէն պատուանշան կեդրոնական լեզուներու մէջ: 1888–ին ձեռնադրուելով հովուութեան պաշտօնին կանչուած է Զայըն եկեղեցւոյ կողմէն, ի Տըլտաֆ: 1889, Մայիս 30–ին ի՛մաուանանայ Օրիորդ Մէյրի Իպպէկէ Գամերոնի հետ, որ Նիւ Եորքի արուարձաններէն Թրէնթ Բիվըրցի էր:

1890–ին Տարանի Սէյնթ Փօլ Գօլէճի ուսուցչութեան կը հրաւիրուի: 1892–ին կը մեկնի Հաճըն իբր միսիոնար եւ կը բերէ իր անդնահատելի ծառայութիւնները ժողովուրդին կրթութեան, լուսաւորութեան եւ անտեսական բարգաւաճման համար: 1906–ին Ամերիկա կը վերադառնայ իր առողջութեան կազդուրման համար, եւ հինգ տարի յետոյ կրկին Թուրքիա վերադառնալով կը պաշտօնավարէ Ախթամար, Ուրֆա, Ազէքսանդրէտ եւ Հալէպ: 1913–ին կը նշանակուի կեդրոնական Թուրքիոյ Միսիոնարական Շրջանի ընդհանուր տեսուչ եւ ընդհանուր վաճառ Հալէպ նահանգի Նիւբը Իսթ Բիւիփի:

Աստուածաբանութեան Տօքթօրայի (D.D.) պատուոյ տիտղոսը տրուած է Մոնթրէօլի Բրէսպիթէրիըն Գօլէճէն կողմէն:

1927–ին գործէ քաշուելով Ամերիկա վերադարձաւ եւ 1939–ին մեռաւ Լօնկ Պիչ, Քալիֆորնիոյ մէջ:

Մարթին իր յուշերուն մէջ կը պատմէ թէ այս տաքնները Ամերիկեան Պօսթ Ընկերութիւնը այլեւայլ պատճառներով տնտեսական տագնապի մէջ գտնուելով կը չնայ ամէն կերպով կրճատել ծախքերը, այնպէս որ բաւական նեղ դրութեան մէջ դրուած էր այս չէնքին կառուցման պահուն: Սակայն իրեն առաջին մեծագոյ դումարը հասաւ Քնաստական Ջայլն Փրեսպիթէրեըն եկեղեցիէն, ի Տընտի, (Zion Presbyterian Church, Dundee, Canada), որը Հաճընցիներուն նիւթական օժանդակութեան հետ բաւարար եղաւ չէնքին աւարտման:

Տօքթ. Մարթին՝ զոյծնական մտքի տէր ազատամիտ անձնաւորութիւն մը, առաջին օրէն սկսեալ յայտարարեց թէ այս գործոցը համայն Հաճընցիներուն կը պատկանի եւ ոչ թէ լոկ Բողոքականաց, եւ իր նախագահութեան տակ կազմեց հոգաբարձութիւն մը, որուն անդամ ընտրուեցան թէ՛ Լուսաւորչական եւ թէ Բողոքական համայնքէն կարող անձնաւորութիւններ:

Վարժարանը ունէր 100–150–ի մօտ աշակերտներ չորս դասատուներով:

Հաճըն «Ակադեմիա»յի դասընթացքը այնպէս դասաւորուած էր, որ անկէ ելլող չրջանաւարտներ կ'ընդունուէին առանց քննութեան, թէ՛ Ամերիկայի կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճը եւ թէ Տարսոնի Սէյնթ Փօլ Գօլէճի կողմէն: 1908–ին նոր հոսանք մըն ալ սկսաւ դէպի Գօնիայի Ճէհանեան Գօլէճը, որուն նախապատրաստական դասընթացքը կարող անձնաւորութիւններ: Վարժարանը ունէր 100–150–ի մօտ աշակերտներ չորս դասատուներով: Հաճըն «Ակադեմիա»յի դասընթացքը այնպէս դասաւորուած էր, որ անկէ ելլող չրջանաւարտներ կ'ընդունուէին, առանց քննութեան, թէ՛ Ամերիկայի կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճը եւ թէ Տարսոնի Սէյնթ Փօլ Գօլէճի կողմէն: 1908–ին նոր հոսանք մըն ալ սկսաւ դէպի Գօնիայի Ճէհանեան Գօլէճը, որուն նախապատրաստական դասընթացքը կարող անձնաւորութիւններ: Մեծանուն Հաճընցի Արմենակ Հայկազեան:

Բ.— ՈՐԲԱՆՈՅ.— 1895–ի չարդերէն յետոյ բազմաթիւ որբեր մէկտեղ մնացեր էին անոնք ու թշուառ: Ահաւասիկ ասոնց օգնութեան հասնելու համար, 1897–ին Տօքթ. Մարթին Հաճընէն եւ իր չրջակայ գիւղերէն հաւաքեց 62 հատ մանչ որբեր, որոնցմէ մին ալ էր այս տողերը գրողը, եւ Ակադեմիայի չէնքին մէկ մասը յատկացուց որբանոցի, ուր անոնք թէ՛ հոգ կը տարուէին եւ թէ կ'սաոանային իրենց ուսումը սոյն դպրոցին մէջ:

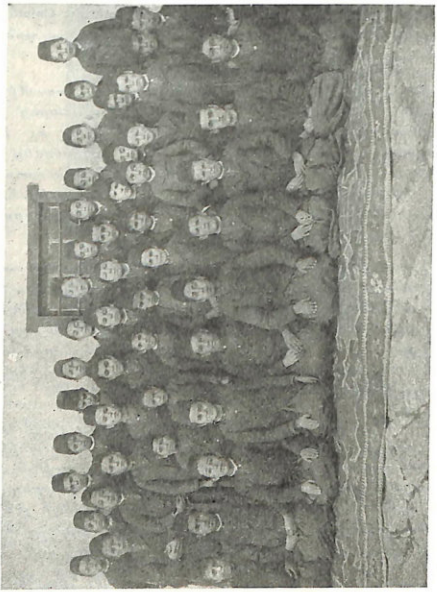
Այս որբերէն ոմանք Հաճընոյ Ակադեմիային չրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ, բարձր ուսում սոաոնալու համար, չամախեցին Տարսոնի, Այնթապի եւ Գոնիայի Գօլէճները, մինչեւ անդամ ոմանք Միացեալ Նահանգներ երթալով ստացան համալսարանական կրթութիւն եւ վարեցին պատասխանատու պաշտօններ:

Մխիթը Մարթինի Որբանոցէն բարձրադոյն ուսում ստացած են հետեւեալները.—

1.— ԱՍԱՏՈՒՐ ՍՕԼԱՊԵԱՆ.— (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Շարք Նեբքեւ*)։

2.— ԿԱՐԱՊԵՏ ՕՀԱՆԵԱՆ.— (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Վահկայի Նեբքեւ*)։

3.— ՅԱԿՈԲ Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.— (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Վահկայի Նեբքեւ*)։

ՄԻՄՈՂՔ ՄԱՐԹԻՆԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՏՂԱՔԵՐԸ 1898-ԻՆ

4.— ԵՓՐԵՄ ՈՒԼՈՒԿՈՒՇԵԱՆ (Այժմ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ).— (*Տե՛ս կենսագրութիւնը Բաւմուկի Նեբքեւ*)։

5.— ՓԱՆՈՍ ՔԷՕՍԷ–ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Բաւմուկի Նեբքեւ*)։

6.— ԳԱԼՈՒՍՏ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, (*Հաճընցի*), 1905–ին Ակա-

դեմքայէն չըջանաւարտ։ Նոյն տարին կը մտնէ Տարսոնի Սէյնթ Փօլը Գոլէճը, ուրկէ կը չըջանաւարտէ 1911–ին։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պահուն Եղիպտոս խոյս տուած է։ Ամուսնացած է եւ այժմ լուսանկարչի է Ազէքսանդրիա, Եգիպտոս։

7.— ՆԱԶԱՐԷԹ ԱՐԹԻՆԵԱՆ.— (Տե՛ս, կենսագրութիւնը, Մաս Չ. Համառօտ Պատմութիւն Ամերիկայի Հաճնոյ Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Ներքեւ)։

8.— ՌՈՒԲԻՆ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ.— (Տե՛ս, կենսագրութիւնը Գոլէճտէյլի Ներքեւ)։

Գ.— ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ.— Համբնի բնական գերքը թէեւ կը պաշտպանէ Համբնցիներուն ֆիզիքական գոյութիւնը, սակայն չկրնար մատակարարել անոնց անուռնասան գիւրութիւնները եւ կեանքի անհրաժեշտ պէտքերը։ Երբ Օօքթ. Մարթին Համբն ժամանեց, անուռնական սոյն նեղ գոյութիւնը տեսնելով՝ նախ ուզեց գործ հայթայթել ժողովուրդին՝ տալով անոնց այլեւայլ գործեր։ Սակայն ան անոնց անբաւարարութիւնը տեսնելով որոշեց հիմնել մնայուն եկամուտի աղբիւրներ։ Այս նպատակը իրագործելու համար գիմեց՝ Ամերիկեան Անգլիական հիւպատոսին միջոցաւ՝ Անգլիական ընկերութեանց եւ անոնցմէ մեծ գումարներ ձեռք բերաւ եւ քաղաքին արեւելեան կողմը խոշոր գետին մը գնելով անոր վրայ կառոյց երկու հսկայ չէնքեր, որոնցմէ վարի չէնքը յատկացուց մանուածագործութեան համար եւ Մարաչէն յատկապէս բերել տալաւ Մարաչլեան Ամուսը վարպետը, իսկ վերի չէնքին մէկ մասը յատկացուց հիւանդոցի գործունէութեան (մարանիզոգործութեան), Սաղտանապետեան Թորոս վարպետի տեսչութեան տակ։ Իսկ վերի յարկն ալ յատկացուց գործագործունէութեան եւ անոր համար յատկապէս բերել տուաւ Սրմպոյճ Լէւոն վարպետը իբր դիզայներ (designer), եւ քանի մը հատ ալ վարպետ գիւրաբեր ներկել եւ հիւսել սորվեցնելու համար։

Օօքթ. Մարթին իր յիշատակարանին մէջ կը պատմէ թէ այս գործարաններէն եկող արտադրութիւնները մինչեւ Անգլիա եւ Ամերիկա գրեթէ ոչ հակերով, այնպէս որ Անգլիոյ Վիքթորիա Թագուհին այնքան հետաքրքրուած է եղեր այս արտադրութիւններով, որ մինչեւ անգամ ինքը բարերար (patron) անդամագրուած է եւ «Ռոնտոն Թայմզ» լրագիրը մեծ գովեստներ գրած եւ յանձնարարած է այս գործարաններու արտադրութիւնները։

Թէեւ այսօր ոչ եւս են Համբնն ու այս գործարանները, բայց բազմաթիւ կիներ եւ այրեր իրենց ապրուստը կը ճարեն դեռ չը-

նորհիւ այս արհեստանոցներուն մէջ ստացած իրենց արհեստներուն։

Դ.— ԱԽԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԵՐԶԱԿԱԾ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՄԷՋ — Իրաւ է որ Հաճընի չրջակայ եկեղեցիներ, Գաղաքէօյի, Կիւրիւմճէյի, Թաշճիի եւ Շար–Տէրէսիի մէջ բազմաքանակութիւնը մուտք գտաւ Հաճընցի արհեստաւորներուն՝ ինչպէս երկաթագործներու, կլայտագործներու, հիւսնագործներու, եւ հաճեստագործներու մէջ։ Սրանք իրենց պարզ արհեստաւորներ իրենց ապրուստը հարելու համար այս դիւղերը երթալով հոն տարածեցին բազդաքանութեան սերմերը իրենց կեանքին ու խօսակցութիւններով։

Սակայն, Տօքթ· Մարթինի Հաճըն հանդիպելէն յետոյ մեծ դարկ տրուեցաւ այդ մասին։ Այսպէս, եկեղեցիներ ու դպրոցներ հաստատուելուն չնորհիւ անոր անհնչ ջանքերուն եւ տևողութիւներու օժանդակութեամբ՝ Շարի, Եէրէսպանի, Կիւրիւմճէյի, Վահկայի, Պաղչէճիի, Թաշճիի, Բուժուքի, Գաղաքէօյի եւ Տիքմէյի մէջ, ի թաց առեալ բուն Հաճընի քաղաքին մէջ կատարած ծառայութիւններէն եւ հաստատութիւններէն։

Այս բոլոր գործունէութիւններն ու նախաձեռնութիւնները ցոյց կուտան Տօքթ· Մարթինի իսկական մեծութեան ու ծառայութեան չափանիշը եւ ամէն Հաճընցի կը տածէ սիրոյ ու երախտագիտութեան զգացում մը իր սրտի խորերուն մէջ դէպի այս մեծ մարդը։

ՄԵՆՕՆԱՅԵՆԵՐՈՒՆ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԸ

Մխա Քաֆինկի եւ Մխաքը Մարթինի ձեռնարկներէն յետոյ, 1898–ին, Հաճըն հասան ու հաստատուեցան Մէնօնայենները կողմէն գրկուած երկու օրիորդներ յանդին Մխ Մարի Կըրպըրի (Marie Gerber) եւ Մխ Բօզ Լէմպըրթի (Rose Lambert)։

Թէ ինչպէս այս Մէնօնայենները եկան ու հաստատուեցան՝ կարճ կերպով պատմենք։

1895–ին Զէյթունի պատերազմին մէջ քաջաբար կռուող բնիկ Զէյթունցի Կարապետ Տ· Յակոբեան անունով վաճառուն երիտասարդ մը Հալէպի եւ Ամանայի Ամերիկեան հիւպատոս Մխաքը Հէնրի Պարնըմի (Henry D. Barnham) օրհնութեամբ կը փոխի թուրքերէն։ Ամերիկա հասնելէ քիչ վերջ, 1896 Նոյեմբերին Այօյհա Նահանգին Թէյլըր ըսուած փոքրիկ քաղաքին մէջ գտնուող «Փեյր Հօմ» ըսուած միսիոնարական հաստատութեան կը մտնայ։ Հոն քիչ մը անգլերէն լեզուն սերտելէ յետոյ կ'ընտրէ այս Մէնօնայեններու կողմէն քաղաքէ քաղաք չրջելով խօսիլ Հայոց Ցեղասպանին, անոնց հաւատքին եւ դարերու ընթացքին

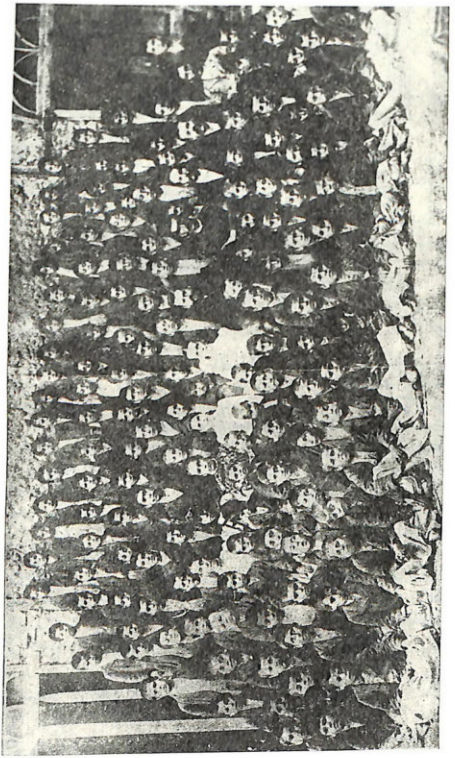

անոնց կրած չարչարանքներուն մասին եւ կը հաւաքէ բաւական կսկիծ դրամ մը: Ցետոյ կը ծրագրէ իր բնիկ քաղաքին՝ Զէյթունի մէջ բանալ որբանոց մը: Այս նպատակին համար Մէնոնայեթներու կողմէն երկու օրիորդներ կըղզըր եւ Րօզ Լէմպըրթ յանձն կ'առնեն Թուրքիա մեկնիլ եւ որբանոցներ բանալ Զէյթունի մէջ: Սակայն, նախ յարմար կը դատեն կ. Պոլսոյ Պաբէիաքի Օրմանեան Սրբազանի դիմել: Անկիա այլեւայլ պատճառներով քաջալերութիւն ցոյց չի տար: Օրիորդները այս պատ ընդունելութենէն առանց յուսահատելու ուղղակի Կիլիկիոյ, սակայն, տեղական կառավարութեան կողմէ չեն խուսափուիր որբանոց բանալ: Այսպէսով օրիորդները կը հարկադրուին Հաճըն երթալ եւ հոն բանալ ծրագրուած այս հաստատութիւնը:

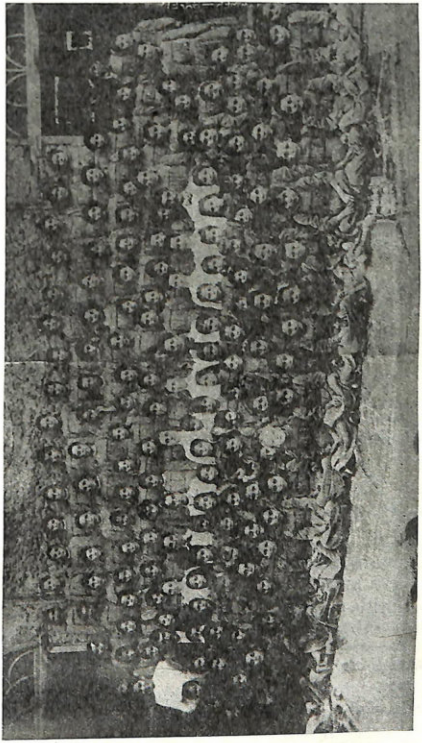
(Տե՛ս, Յուշիկէ Զէյթունի· էջէ 261–310):

Ինչպէս ըսինք, այս օրիորդները 1898–ին Հաճըն հասնելով Մխիթար Մարթինի օգնութեամբ Հաճընէն եւ շրջակայ գիւղերէն երկուս որբեր սկսան հաւաքել: Ցետոյ երկու որբանոցներ բացին, մէկը աղջկանց, իսկ միւսը տղայոց համար: Րէֆէպեան Համբարձում Աղայի խոշոր չէնքը վարձելով դէմն յատկացուցին աղջկանց որբանոցի, իսկ Յարութիւն Լֆէնտի Թէրզեանի չէնքը

վարձելով անիկա ալ մանչերու արբանոց բերին։ Աղջկանց արբանոցին մէջ կը հազացուէին 164 արբուհիներ, իսկ մանչերու արբանոցին մէջ 141 արբեր կը խնամուէին եւ միանգամայն ուսում կ'առնային։

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՈՐԲԵՐՈՒ ԽՄԲԱՊԵՏԸ

ՄԻՆՉՈՒԱՑԻՔ ՈՐՈՒՆՀՆԵՐՈՒՆ ՄՐԳԱՆԱՐԸ

Այնպէս որ այս երկու որբանոցներուն մէջ 305 հատ Հայ որբեր կը խնամուէին։ Այս որբերը կը հոգացուէին հետեւեալ կերպով։—

Ռուսիա կը հոգար . . .	102 որբեր
Գերմանիա կը հոգար . . .	95 որբեր
Զուիցերիա կը հոգար . . .	2 որբեր
Թուրքիա կը հոգար . . .	2 որբեր
Անգլիա կը հոգար	4 որբեր
Քանատա կը հոգար . . .	31 որբեր
Միացեալ Նահանգներ կը հոգար	69 որբեր
Ընդհանուր գումար	305 որբեր

Այս որբերու հոգածութենէն զատ գործ կը հայթայթուէր նաեւ բազմաթիւ հայ ընտանիքներու մէկ կամ մէս կերպով եւ քաղաքի ընդհանուր անուանական մակարդակը կը բարձրանար սարսուռ տարի:

Մէնոնայի մխիթարիները բարի զգայարար մը ունեցեր էին. որբերուն ուսումէ տալէ զատ անոնց կը տրվեցնէին նաեւ արհեստներ, ինչպէս մուճակագործութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնագործութիւն, հացագործութիւն, ջուլհակութիւն, եւայլն:

Այս որբանոցներէն բազմաթիւ աղջիկներ՝ իրենց ուսումը աւարտելով «Հաներն Հօմ» աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ՝ վերադարձան իրենց ծննդավայրերը եւ ամուսնանալով կարեցին տիպար Հայ ընտանիքներ եւ լուսաւորեցին իրենց գիւղաւոր համայնքը:

«Հաներն Հօմ»–էն չքնաղաւարտ Մէնոնայի որբուհիներու անուններէն են՝—

Մարթա Ադամեան, (Շարկի), Հռիփսիմէ Փօլիսեան, Սուլթան Պահարեան, Մարիամ Աւագեանց, Խաթուն Ֆարաճեան, Սուլթան Տումանեան, Հայկանուշ Պուրճագեան, Նուրիցա Թօմարզալեան՝ (Վահկացի), Կիւլիւզար Շաուարեան (Վահկացի), Հռիփսիմէ Սարգիսեան, Մարիամ Ծաւուկեան, Խաթուն Պալամանեան, Մարթա Սէրմայէսկեան, Մարիամ Ամիլճեան, Մարիամ Թօփալեան, Արծաթ Թէլեան, Հերմինէ (Ղասըն) Գարաճեան, Սուլթան Ճալճուղեան (Հիւանդապահուհի), Ովսաննա Գասապեան, Ովսաննա Աւշարեան, Սուլի Աւշարեան, Լուսիա Սարգիսեան, Աքսալ Զօլաղեան:

Իսկ մանչերէն չատեր արհեստ սորվելով եղան եւ սկսան ճարել իրենց ապրուստը եւ օգտակար հանդիսացան իրենց հայրենիքին: Անոնցմէ ոմանք ալ ուսման հետեւելով աւարտ բարձր կրթութիւն եւ ծառայեցին իրենց ազգին ու հայրենիքին

իբրեւ օգտակար քաղաքացիներ: Այս մանչերէն անոնք որոնք բարձր ուսման հետեւցան հետեւեալներն են:

Առանցմէ զատ կրնան ըլլալ ուրիշներ եւս, բայց կը ցաւինք, որ մեր ձեռքին տակ չունինք ակտը եղած տեղեկութիւնը:

ԱԱՍՏՈՒՐ ՏԻՄՈՒՆԵԱՆ,	Հաճընցի,	Հաճընի	Ակադեմիային
ՄՄՈՒԲԵԼ ԴԱՒՈՒՏԵԱՆ,	Սիւռէ,	»	»
ԱՒԵՏԻՔ ԿԻՕՐՔԱՃԵԱՆ,	Հաճընցի,	»	»
ԳՐԻԳՈՐ ՏԻՄՐՃԵԱՆ,	Հաճընցի,	»	»
ԱՒԵՏԻՔ ԿՏԻՒՆԵԱՆ,	Շաբրէ,	»	»

ԱՒԵՏԻՍ ԱՐՄԻՆԵԱՆ, (Ծնեալ Գավալլէեան) Բուլղուրլը, Հաճընի Ակադեմիային: Ճաճախը է նաեւ երեք տարի Գոնիայի ձէնճանեան Գոլէճը: Ուսուցիչ եղած կ. Գուլա 1920–ին: Այժմ կը բնակի Լօս Անճելըս եւ կ'զբաղի նպարավաճառութեամբ: Ամուսնացած է եւ ունի մանչ մը եւ աղջիկ մը:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Գարասպազարցի, Հաճընի Ակադեմիային եւ Տարօնի Սէյնթ Փօլը Գոլէճէն: Ճաճախը է նաեւ Այօնայի Սթէյր Նաւիվըրսիթիին: Այժմ Նիւ Եորք կը բնակի եւ խմբագիրներէն մին է «ՆՈՐ ԳԻՒՂ» անունով պարբերաթերթին:

ԱՐԱՄ ՊԱԼԵԱՆ, Հաճընցի, Հաճընի Ակադեմիային եւ Տարօնի Սէյնթ Փօլը Գոլէճէն: Այժմ կը բնակի Օպըռն եւ կ'զբաղի զբօսավաճառութեամբ: Ամուսնացած է եւ ունի զաւակներ:

ՄՄԱՏԻՐՈՍ ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ծնած է 1893, Մարտ 26–ին ի Հաճըն: Աւարտած է Հաճընի Ակադեմիան 1909–ին, որմէ յետոյ յաճախած է Գոնիայի ձէնճանեան Գոլէճը (1910–1911): 1912–ին եվէրեվի Ամերիկեան որբանոցը ուսուցիչ եղած է եւ 1913–ին եկած է Ամերիկա ու մնած է Գոթնէյ Համալսարանը, ուր ուսած է երկրաղութական ճիւղը եւ Հաճընաւարտ եղած է 1920–ին: Երկու տարի Ամերիկեան բանակին մէջ ծառայած է: Հինգ տարի կաթնաբուծութեամբ զբաղած է Օհայոյի եւ Հարաւային Քալիֆորնիոյ նահանգներուն մէջ: 1925–ին ի վեր ատենակալ է Լօս Անճելըսի մէջ: Ամուսնացած է Օրիորդ Մարգրիտ Կէրմէնեանի հետ եւ ունի մէկ մանչ ու մէկ աղջիկ զաւակ: Այժմ կը բնակի Իվըլ Րաթի մէջ, Լօս Անճելըս, Քալիֆորնիա:

ԼԵՒՈՆ ԹՈՒՐԵԱՆ (Չիլինկիրեան), Տարսոնցի, Հաճընի Ակադեմիային 1905–ին: Երկաւարտած է նաեւ Տարսոնի Սէյնթ Փօլը Գոլէճը, ուսուցիչ եղած է եվէրեվի մէջ, եւ յետոյ Ամերիկա գալով մտած է նէյլ Համալսարանի Աստուածաբանական ձեմարանը, ուրկէ Հաճընաւարտ եղած է յաջող կերպով: Հովուական պաշտօն վարած է Պինկհէմթընի Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ: Այժմ հաստատուած է Ուաշինկթըն, (Տի· Սի·) եւ կ'զբաղի զբօսավաճառութեամբ:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԼՐԳԵԱՃԱՐԵԱՆ, (այժմ Շաբեան), (Տի'ս, կենսագրութիւնը պատուելիներու շարքին մէջ):

ՄԱՆՈՒԿ ՍԵՒԵԱՆ, Հաճընցի, Հաճընի Ակադեմիային եւ յաճախած Գոնիայի ձէնճանեան Գոլէճը: Այժմ կը դասաւի Գուէհոս Այբէս, Արժէնթինա:

ԵՂԻԱ ԱԼՊԱՐԵԱՆ, Հաճընցի, Հաճընի Ակադեմիային: Ուսած է Գոնիայի ձէնճանեան գոլէճը ուրկէ Հաճընաւարտ եղած է 1914–ին: Այժմ կը բնակի, ընտանեօք, Գուէհոս Այբէս, Արժէնթինա:

ԱՐԻԵՆԱՒ ՊՕՅԱՃԵԱՆ, Հաճընցի, Հաճընի Ակադեմիային եւ յետոյ յաճախած Տարսոնի Սէյնթ Փօլը Գոլէճը:

ԵԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱԼՖԵԱՆ, Եվրեցկի, չբջանաւոր Հաճրնի Ակադեմիայն, յետոյ յաջորդ Տարտնի Սէմթի Փոլ Գօլէճը։

ԳՈՎԱԼԻՓ ԼՕՄԼԷՃԵԱՆ, Մխիթեր, չբջանաւոր Հաճրնի Ակադեմիայէն 1905–ին, յետոյ յաջորդ Տարտնի Սէմթի Փոլ Գօլէճը, ուրկէ չբջանաւորտ եղած է 1911–ին։ Ամերիկա գալով մուտ է Օպրրլինի Աստուածարանական ձեմարանը, ուրկէ փայլուն կերպով չբջանաւորտ եղած է։ Ժամանակ մը Քլիվլէնտ, Օհայոյի մէջ անչարժ կալուածքի գործով զբաղած է եւ մեռած 1938–ին։

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՒԵՏԵԱՆ, Բուժրուկի, չբջանաւոր Հաճրնի Ակադեմիայէն, յետոյ յաջորդ Դանիայի ձէնտհան Գօլէճը։ Այժմ կը բնակի Փէլատելֆիա։ Ամուսնացած է, ունի մանչ մը եւ աղջիկ մուտ մը։

ԴԷՈՐԳ ԴՈՒՇԵԱՆ, (Տե՛ս կենսագրութիւնը Հաճրնի Գաւառաբարբառը գլխուն ներքեւ)։

ԵՐԱՆՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Դաս–Զաքարեայ, եզրայրը Մարտիրոս Սարգիսեանին, չբջանաւորտ Հաճրնի Ակադեմիայէն, յետոյ յաջորդ Դանիայի ձէնտհան Գօլէճը։ Այժմ կը դասաւանի Նիւ Եորք։

ՎԱՐԴԿՎԱՐ ԵԱՓՓԻՃԵԱՆ, Հաճընցի, չբջանաւորտ Հաճրնի Ակադեմիայէն եւ յետոյ յաջորդ Տարտնի Սէմթի Փոլ Գօլէճը։ 1915–ին, սարսափելիքեան տարեթուիներուն մէջ մեռած է։

ՓՈՐՈՍ ՓՈՒՇԵԱՆ, Հաճընցի, չբջանաւորտ Հաճրնի Ակադեմիայէն, յաջորդ Դանիայի ձէնտհան Գօլէճը։ Ուսուցիչ եղած է Եվրեցկի։ Այժմ կը բնակի Շիքագոյ։

ԴԱՒԻԹ ԿՏԻՒԵԱՆ, Շաբցի, յաջորդ է Հաճրնի Ակադեմիան եւ չբջանաւորտ եվրեցկի Բաբթ։ Վարժարանէն։ Այժմ կը բնակի Պուլկարիա։

ՄԻՆԱՍ ԹԼՊՃԵԱՆ, Հաճընցի, յաջորդ է Հաճրնի Ակադեմիան եւ ժամանակ մը եղած է ռուսիան կիպրոսի մէջ։ Այժմ կը բնակի Փէլատելֆիա, Քալիֆորնիա։ Ամուսնացած է եւ ունի աղջիկ մուտ մը։

Որքանոցներու սկզբնական չբջանին կարգ մը երկաւոր երիտասարդներ որդեգիր եղած էին մխիթարեաններու կողմէ, այնպէս որ անոնք հոն պիտի ուսէին, պիտի հաղուէին եւ իրենց ամէն ծախքերը հոգացուէին։ Սակայն վերոյիշեալ որդեգիրներն ալ իրենց բոլոր կեանքն ու ժամանակը մխիթարեական գործին տրամադրած էին։ Անոնց անուններն են՝ Օրիորդներ Եաճեր Հայկազեան եւ Սրբուհի Գալըդրճեան։ պարոնայք Աւետիս Քէշիշեան, Սարգիս Զաքարեան, Հարիւլ Մէկէճեան եւ Սամուէլ Մարտեան (Չիլիկեան)։

Մխ կըրպըրճ եւ Մխ Էմպըրճ յետոյ ուրիշ Մէնօնայիթ մխիթարիներ եւս եկան Հաճըն, որոնց անուններուը հետեւեալներն են։ Մխ Մայըր, Մր։ Պարբըր, որոնք յետոյ ամուսնացան։ Մր։ եւ Մխ Ֆիլըր, Մխ Ֆրէդերիք Հընթ, Մխ Աննա Գօտըն, Մխ Տօրէնտա, Մխ Նելսըն, Մխ Պրէսիթըս, Մխ Նորա Էմպրճ, Մր։ եւ Մխ Իպի, Մխ Զումի, Մխ Աւեյըն Պրընթ, Մխ Տօթի։ Հալի եւ Մր։ Մայըր, որոնք յետոյ ամուսնացան եւ Մխ Բըր Մայըր Աստանյի Ջարդերու առեն, 1909–ին, թուրք խուժանի կողմէն սպանուեցաւ։ Այս Մէնօնայիթ միսիո–

նարները թէեւ չատ ուսեալ մարդիկ չէին, սակայն իրենց պարզակեաց անձեր խիստ մեծ ծառայութիւններ մատուցին Համբուրկի։

Ճեւոյ, ասոնք իրենց որբանոցի դործերը աւելի ընդարձակեցին ու ճիւղաւորեցին, այնպէս որ Մէս Կըրպըր, 1909–ին մեկնելուան Զինճիէբէ, կեսարիայէն երկու ժամ հեռաւորութեան ունեցող յունաբնակ գիւղ մը, եւ Գերմանական պղրիւներէն նեւթական օգնութիւն դանելով հոն հաստատուեց մանչերու համար խոշոր որբանոց–դպրոցներ։ Մինչեր պարբերբ էկէրեկ փոխադրուեց Համիոյ մանչերու որբանոցը, իսկ Համիոյ աղջկանց եւ ազդայոց որբանոցներու տեսչութիւնը մնաց Մէս Բօզ Էմմըրսէի, իսկ յետոյ Մինեբը Իպիլի հակդուրեանց տակ։

Մէս Բօզ Էմմըրսէը, Համըն մնաց Կիլիկիոյ Ազէտին ժամանակ, 1909–ին, եւ երբ քաղաքը անկանոն թուրք խուժանով պատսարուած էր, ան փոխանակ քաղաքին դուրսը դտնուող Ամերիկացիներուն չէնքերը երթալու եւ ապահով ապրելու, մնաց ձիշտ քաղաքին մէջ եւ ժողովուրդին հետ եւ ըսաւ անոնց· «Եթէ 25,000 Հաճընցիները սպաննուին թող Ամերիկացիի մը արիւնն ալ անոնց պեաս հետ խառնուի»։

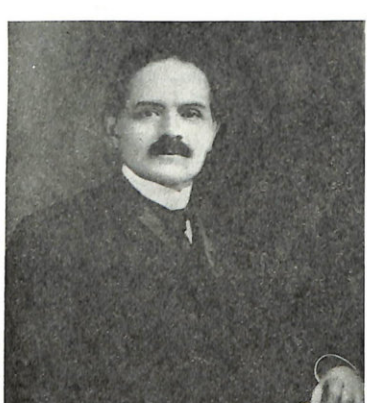
(Տե՛ս, Rose Lambert, Hadjin and The Armenian Massacres, p 75)։

Մինչեռնարական այս չարժումներու բերումով ժամանակ մը եղաւ, որ Համընի քաղաքը դարձաւ որբանոցներու եւ դպրոցներու կեդրոն մը եւ անոնցմէ ելած դաստիարակուած երկսեռ սերունդը նոր արիւն տուաւ ազդին ամբած երակներուն եւ արտաքերից քաջ, ազատասէր եւ առողջ երիտասարդութիւն մը։

Այսօր թէեւ Համընը ոչ եւս է, սակայն, այս որբանոցներէն եւ դպրոցներէն ելած հարիւրաւոր երկսեռ երիտասարդութիւնը կ'ապրի ակռաւած աշխարհի չորս ծագերը, եւ որքան ատեն որ անոնք ապրին անոնց սրտերուն խորը միչտ վառ պիտի մնայ յարդանքի եւ երախտագիտութեան զդացումը Համընցոյ եւ այս միսիոնարաց։

ՀԱՃընցի ՀԱՅ ԱՒետարանականն պանուելիներ եւ քաւրոզիշներ

Համընի Հայ Աւետարանական համայնքը կարճ ժամանակուան մէջ տուած է 18 հատ պատուելիներ եւ քարոզիչներ, որքան որ հնարաւոր եղած է մեզի համար տուգել, որոնց անուններ հետեւեալներն են.—

Վ. ԵՐ. ՍԱՐԳԻՍ Հ. ՏԷՎԻՐԵԱՆ

Վ. ԵՐ. ՍԱՐԳԻՍ Հ. ՏԷՎԻՐԵԱՆ.— Ծնած է 1850–ին. Համբնի առաջին պատուէրին եւ բոլոր մյուս պատուէրներուն երջոյր: Հօրը անունն է Փիլիպպոս, մօրը անունը՝ Սաթէնիք: Իր առաջին կրթութիւնը ստացած է Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ զաւրոցին մէջ, եւ յետոյ յաճախած Սուրբ Յակոբայ Վանքը, ուր իր ուսումը ստացած է Գեղրս Եպիսկոպոս Տէր Մելքոնեանի ժամ: Ժամանակ մը գերձակութեան արհեստը սորվելով իր հօրը հետ կը զբաղէ Ղարս Պազարի մէջ, յետոյ Բազրեանդութիւնը ընդունելով, 1869–ին կ'երթայ Մարաշ եւ հոն կ'ուսանի Մարաշի Ասատուածամարտական ձեմարանին մէջ: 1870–ի ամառը կը գրկուի Բուժու գիւղ ուր ստացին անգամ աւետարանչականութեան սերմերը կը ցանէ: 1875–ին կը հրաւիրուի Համբնի առաջին եկեղեցւոյ կոչմէն իբրեւ քարոզիչ: 1878–ին կը ձեռնադրուի: 1884–ին Ամերիկա կը մեկնի եւ կ'ուսանի Օսկերլին Գոլէճը ու հրկին կը վերադառնայ իր պաշտօնին գլուխը: Կը չինէ Առաջին եւ Երկրորդ Բազոբական եկեղեցիները: 1896–ին քաղաքական անթոյլտութեանց պատճառով կը մեկնի Մեսոպոտամիա նահանգները: Կը հրատարակէ անգլ. գրքոյկ մը «Our Troubles in Asia» վերնագրեամբ: Ճեւոյ կը մտնէ Աբեւելեան գործի վաճառականութեան՝ հաստատուելով Բալէսթրը Նիւ Եորք: Ճեւոյ կը մեկնի Քալիֆորնիա եւ կ'դրաղի ագենտութեամբ: 1931–ին կ'երթայ Պէյրութ Հնդ Հաճոյ ուսանի մը կառուցման հսկելու: Այժմ 92 տարեկան է եւ կ'ապրի Փէսատինա, Քալիֆորնիա: Իր անունով փողոց մը կայ Փէսատինայի մէջ:

ՊԱՏ. ՄԵԼԻՏՈՆ ՄԱԼԵԱՆ (1871–1909) — 41 տարեկան, բնիկ Համբնցի, Տարոնի Գօլճէնի եւ Մարաչի Ատուածաբանական ճեմարանէն շրջանաւարտ: Շատ ապիւռ, զուարթախօս եւ համեստաբարոյ թեմկոչին երեխասպրդ մըն էր: Հովիւ մեծ հոգեբական եկեղեցւոյ: Սիրոյ աղաղակն ամբիւռ Աբեայ աջսորուեցաւ երեք տարի: Նահատակուած 1909–ին կիլիկիոյ չարչին Սայ Կէչիան մէջ:

ՊԱՏ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՍԻՑԱՀԵԱՆ (1880–1909) — 31 տարեկան: Շրջանաւարտ Համբնի Ակադեմիայէն, Կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլճէնի եւ Մարաչի Ատուածաբանական ճեմարանէն: Բնիկ Համբնցի եւ քարոզիչ Դաբս-Պազարի: Նահատակուած 1909 թուին, կիլիկիոյ չարչին Սայ Կէչիան մէջ:

ՊԱՏ. ՅԱԿՈԲ ԱԼՊԱՐԵԱՆ — 30 տարեկան: Շրջանաւարտ Համբնի Ակադեմիայէն, կ. Թ. Գօլճէնի եւ Մարաչի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Համբնցի: Կէչիէն քարոզիչ: Զոհ 1909ին:

ՊԱՏ. ԱՐՏԱՇԷՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (Խալաբեան) — 37 տարեկան: Բնիկ Համբնցի: Շրջանաւարտ Տարոնի Գօլճէնի եւ Մարաչի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Շաբ–Տէրէյի քարոզիչ: Նահատակուած 1909–ին կիլիկիոյ Չարչին, Սայ Կէչիան մէջ:

ՊԱՏ. ԱՍՍԱՏՈՒՐ ԹՕՓՈՒԼԵԱՆ (1854–1909) — 55 տարեկան: Բնիկ Համբնցի: Վահկայի քարոզիչ: Նահատակուած 1909–ին կիլիկիոյ Չարչին, Սայ Կէչիան մէջ: Իր այրին եւ որդին կիլլերթի, այժմ կը բնակին Պէյրութի մէջ:

ՎԵՐ. ԴՐԻՒՈՐ ՏՒՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ — Բնիկ Համբնցի: Շրջանաւարտ Համբնի Ակադեմիայէն, կ. Թ. Գօլճէնի եւ Մարաչի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Հովիւ Այնթապի Հոգեբ. Ա. եկեղեցւոյ: Նահատակ՝ 1915–ին, Հայկական Տարագրութեան տարին:

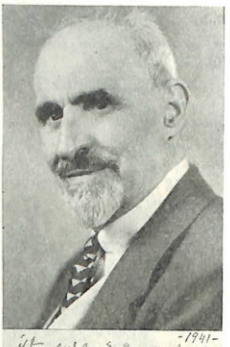
ՊԱՏ. ՄԱՐԳԱՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ — Ծնած Համբն 1860–ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Համիտոյ Լուսաւորչական դպրոցներուն մէջ: Հոգեբանութիւնը ընդունելէ յետոյ նոյն յանձնած է Դպրեվանքի միաբնաբաց դպրոցը եւ յետոյ Մարաչի Աստուածաբանական ճեմարանը, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է: Տասը տարի քարոզիչ եղած Օսմանիէյէի մէջ, տասը տարի՝ Դաբս Պազարի մէջ եւ երկու տարի ալ Համիտիէյէի մէջ: Նահատակուած 1909–ին Համիտիէյի մէջ, կիլիկիոյ Չարչին ժամանակ:

Ամուսնացած է 1887–ին Մարաչի Օր. Կիւրճիւ Հալվաճեանի հետ: Ունեցած է մանչ զաւակ մը Լուտեր անունով, որ Տարոնի Աւետարանական ճեմարանի յետոյ մտած է Խարբերդի Աստուածաբանական ճեմարանը: Մեծ Պատերազմի ժամանակ վտխած է Հայաստան. ունեցած է նաեւ չորս աղջիկներ՝ Ագնիս, Կիւլիցա, Հէլէն եւ Ֆլորէնս անուններով:

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ Հ. ՐԷՃԷՊԵԱՆ.— Ծնած՝ 1870–ին։ Նախնական ուսումը ստացած Հաճընի մէջ եւ յետոյ չբլանաւարտ եղած Այնթապի Կեդրոնական Թուբբոյ Գոլէճէն B.A. տիտղոսով։ 1893–ին Ամերիկա գալով Օպրըն Աստուածաբանական Ճեմարանը յաճախած, ուրկէ չբլանաւարտ եղած է 1896–ին։ 1896–1900–ին քարոզած է Ամերիկայի այլեւայլ քաղաքներուն մէջ եւ մինչեւ հոն տասն հնգաւոր է, ժամանակ մը, Շէքսփիր Մուսի Գայոլըլ Ինթիթիւթի եւ Հարթֆըրտ Աստուածաբանական Ճեմարաններուն։ 1900–1914–ին պաշտամնաւորած է Հաճընի, Այնթապի եւ Մարաշի Բողոքական եկեղեցիներուն մէջ։ Երեք տարի Տարսոնի Ճէնանեան Որբանոցին տնօրէնը եւ տարի մըն ալ Հաճընի Ակադեմիային տեսուչը եղած է։

1914–ին կրկին Ամերիկա մեկնած եւ 13 տարի չարունակ քարոզած է Ամերիկեան Երիցական եկեղեցիներուն մէջ։

Եղած է անդամ Մոթիւ Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ վարած է Հաճընի մասնաճիւղին տուհնապետութիւնը։

-1941-

Ձեր. ստիգման Հ. ՐԷՃԷպեան

Այժմ դարձէ քաշուած բլլալով կ'ապրի Փէսէնթնա, Քալիֆորնիա իր ընտանեօք։ Ունի երկու մանչ զաւակներ։

ՎԵՐ. ՍԱՐԳԻՍ ԱԼՊԱՐԵԱՆ.— Բնիկ Հաճընցի, նախնական ուսումը ստացած տեղական դպրոցներուն մէջ, յետոյ յաճախած Տարսոն Գոլէճը, ուրկէ չբլանաւարտ եղած է։ Մեկնած Ամերիկա եւ Հարթֆըրտի Աստուածաբանական Ճեմարանէն չբլանաւարտ։ Հովիւ Զըլսիի, Թրոյի եւ Ֆաուլըրի Հայ Բողոքական եկեղեցիներուն։ Այժմ կ'ապրի, իր ընտանեօք, Ֆրէզնօ, Քալիֆորնիա։

ՎԵՐ. ՄԻՍԱՔ ԱՅՃԵԱՆ.— Բնիկ Հաճընցի. ուսումը ստած Հաճընի Ակադեմիային մէջ։ Շրջանաւարտ Այնթապի Կ. Թ. Գոլէճէն։ Մեկնած Ամերիկա։ Ուսած Նիւ Եորքի Մխիթար Հայրերի Պայոլըլ Ինսթիթիւթին մէջ եւ չբլանաւարտ անկէ յայտնի կերպով 1914–ին։ Հովիւ՝ Շիքագոյի, Փէսէնթնայի եւ Փաուլըրի Հայ Բողոքական եկեղեցիներուն մէջ։ Ուսուցիչ եղած է նաեւ Կեսարիոյ մէջ։ Այժմ կը բնակի Փէսէնթնա, Քալիֆորնիա իր ընտանեօք։ Ունի երկու մանչ զաւակներ։

ՎԵՐ. Դ. Գ. ԴԵՐԴԵԱՇԱՐԵԱՆ.— Վերապատուելի Դրիդոր Գ. Դերդեաշարեան ծնած է Հաճըն, 1866–ին։ Նախնական կրթութիւնը ստացած տեղւոյն պղտըցներուն մէջ։ 1883–ին Այնթապ կ. Բ. Գոլէճը մտած եւ չբլանաւարտ եղած 1889–ին։ Նոյն տարուայ աշնան Մաթաչի Ազ.-արանական ձեմարանը յաճախելով ուսումնած է 1892–ին։ Առաջին պաշտօնավարութիւնը եղած է Մալաթիա 1892–1895։ 1895–ի գէպքերն իրեւ մահէն ազատուած, բայց թուրք բռնակալ կառավարութեան ձեռքէն չկրնալով ազատիլ, բանտարկուած է չորս ամիս։ Պաշտօնավարած Մելթին, Հաճըն, Ազնիկ, Նեւշէհիր, Խթանոց եւ կարին։ Հովիւ ձեռնադրուած 1913 Յունիս 22–ին կարնոյ մէջ։ 1915–ի մեծ եղեռնին տեղահանուելով կ'ապաստանի Մալաթիա ու հոն կ'սպաննուի վայրագ թուրքերու ձեռքով։

ՊԱՏ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԵՐԴԵԱՇԱՐԵԱՆ.— Բնիկ Հաճընցի։ Իր նախնական ուսումը ստացած տեղական պղտըցներուն մէջ։ Ճեմոյ յաճախած Այնթապի կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը, ուրկէ չբլանաւարտ եղած է յաջողութեամբ։ Պաշտօնավարած է իբրեւ քարտուղէ Մառնը եւ Խթջենէրուն։ Երկար տարիներ ուսուցիչ Հաճընոյ Ազգ. Ճեմարանին մէջ։ Այժմ կը պաշտօնավարէ Պէյրութի Կեդրոնական վարժարանին մէջ։ Ամուսնացած է Հաճընցի Յակոբ Ագա Բէչէնեանի դուստր՝ Օր. Մարգարիտին հետ։

ՊԱՏ. ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՐԴԵԱՇԱՐԵԱՆ (Շարեան).— Հաճընի Մէհմանչէներու Ռուբանոցէն։ Շրջանաւարտ Հաճընի Ազգ. Ճեմարանէն եւ Տարսոնի Սէյմէն փոյլ Գոլէճէն։ Հետեւած է Մարզուանի Անաթոլիա Ազ.-արանական ձեմարանին։ Ամերիկա մեկնելով մըտած Օպէրլին Ազ.-արանական ձեմարանը, ուրկէ չբլանաւարտ եղած է։ Այժմ կը բնակի, իր ընտանիօք, Աթլանթա, Ճօրճիա եւ կ'զբաղի գրպ.-արդիւնաբերութեամբ։

ՎԵՐ. ՍԱՐԳԻՍ ԲՐՋԵԱՆ.— Շրջանաւարտ Հաճընի Ազգ. Ճեմարանէն եւ Տարսոնի Սէյմէն փոյլ Գոլէճէն։ Ամերիկա մեկնելով կը մտնէ Օպըրլն Ազ.-արանական ձեմարանը։ Պետհէմ Թըրնըն Առաջին Ժողովական եկեղեցիին մէջ հովիւ ձեռնադրուած է։ Ճեւով վերադառնալով հայրենիք՝ պաշտօնավարած է Քէսապի եւ Խակէնեէրուսի մէջ։ Ամուսնացած է Զաքըշէի Օր. Մարիամ Կիւրճեանի հետ։ Պատերազմէն վերջ Ամերիկա կը մեկնի ու կը մտնէ առեւտրական ասպարէզը։ Այժմ կը բնակի Ֆիլատելֆիա իր ընտանիօք։

ՊԱՏ. ՄԱՆՈՒԿ Փ. ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ.— Հաճընցի։ Նախնական ուսումը առած է տեղական դպրոցներուն մէջ։ Քեսուց յաճախած Տաքսիմ Սկյնի Փոլ Դուէճը։ 1894–ին Տօքթ. Ճէնանեանի կողմէն դրկուած է Յելբ, (Վահկա) իբր քարոզիչ եւ ուսուցիչ։ 1895–ին ուսուցիչ եղած է Հաճընի դպրոցներուն մէջ։ Եէրէպպազարի մէջ պաշտօնավարած է իբր ուսուցիչ եւ քարոզիչ (1896–1897)։ 1897–ին Մարաշի Ազ.աքսանական ձեմարանը յաճախելով կրկին վերադարձած է Եէրէպպազար եւ հոն պաշտօնավարած մինչեւ. 1901։ 1902–ին Դարթ Քէօյի եւ Տէքմէճ կողմերը երթալով քարոզած է երկու տարի շարունակ։ 1905–ին Ամերիկա մեկնելով յաճախած է Տրէյ Աստուածաբանական ձեմարանը։ Բազաքական պարագաներու բերումով չի կրնալով հայրենիք վերադառնալ կը մնայ առեւտուրի ասպարէզը։ Այժմ հաստատուած է Սան Տիէկօ, Քալիֆորնիա, իր ընտանեօք եւ ի՛զբաղի գործադրծութեամբ։

ՎԵՐ. ՍԱՄՈՒԷԼ Մ. ՐԵՆԷԳԵԱՆ.— Ծնած՝ 1883, Ապրիլ 11–ին։ Որդին Մինաս Ագա եւ Տիկին Մօզալ (Ծնեալ Այքճեան) Բէնէգեանի։ Շրջանաւարտ Հաճընի Ազգ.եմէյսկէն եւ Տաքսիմ Սկյնի Փոլ Դուէճէն, 1904–ին։ Քոյր տարի Հաճըն եւ Մասնա ուսուցչութեամբ կ՚զբաղի։ 1908–ին Մարաշի Աստուածաբանական ձեմարանը ուսանելով 1914–ին չրջնանաւարտ կ՚ըլլայ։ Կ՚ամուսնանայ Տօքթ Վ. Փոլատեանի դուստր՝ Օր. Ազնիւ Փոլատեանի հետ, որ Մարաշի Ազ–ջլհանց Դուէճէն չրջնանաւարտ եղած էր։ Տարի մը կը պաշտօնավարէ Մարաշի երթրդ. եկեղեցիին եւ երկու տարի ալ Դոնիայի Հայ Աւետարանական եկեղեցիին մէջ։ միւնդոյն ատեն կը դասաւանդէ Դոնիայի ձէնանեան Օլլճեին մէջ։ 1914–ին ընտանեօք կուգայ Ամերիկա եւ կը մտնէ նէյլ Աստուածաբանական ձեմարանը, ուրկէ ի՛տանայ B.D. տիտղոսը։ Երեք տարի Պինհէմթընի մէջ կը պաշտօնավարէ։ 1918–ին կրկին Նիւ Հէյվըն վերադառնալով հոն հայ համայնքին կը քարոզէ, միւնդոյն ատեն կ՚ուսանի նէյլ Համալսարանի «Կրէճուէյթ» զպրոցին մէջ, հետեւելով կրծնական, փիլիսոփայական եւ կրթական ճիւղերուն, ուրկէ ի՛տանայ M.A. տիտղոսը, 1920–ին։ Կը պաշտօնավարէ Բոսթի Հայ Մեթոտիստ եկեղեցիին մէջ 1920–ին եւ նոյն տարուայ Հոկտեմբեր 20–ին կը ձեռնադրուի։ 1927–ին Փհլատելֆիայի Հայ Ժողովրդական եկեղեցիին հովուութիւնը կ՚ընդունի եւ կը քարոզէ տասը տարի։ Այժմ Ֆիլատելֆիոյ Հայ Ժողովական եկեղեցւոյ հովիւն է։ Ունի մէկ աղջիկ եւ երկու մանչ զաւակներ։ Առնեղակն է Հաճընի Գասմուխեան Ճանճամասէրին։

ԴԻՊՔԵՐԸ.— Ճնած է երեքսաուն մը Թուղ, Նիւ Եորքի մէջ եւ եկեղեցի մը Փհլատելֆիա, Քալիֆորնիոյ մէջ։

ՎԵՐ· ՍԱՄՈՒԷԼ Մ· ՐԻՃԼՊԵԱՆ

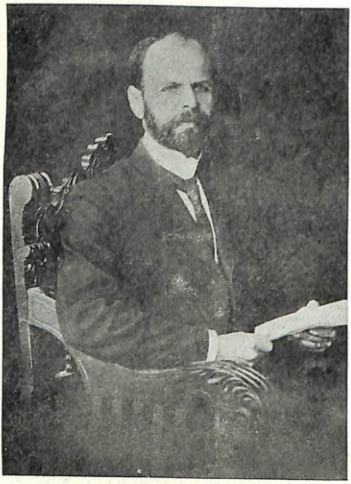
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ·— «Սիրէ ոը Ապրէա»։

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐԸ·—

1.— Philosophy and Psychology of Fear in Relation to Religion։
2.— Education in Reconstruction of Armenia։
3·— Շատ մը Քարոզներ, Դասախօսութիւններ եւ Ուղերձներ։

ՏՕՔԹ· ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ (1870–1821)·— Ծնած է Հաճըն 1870, Մայիս 22–ին։ Իր նախնական ուսումը ստացած է Հաճնոյ մէջ։ Քեսոյ յաջորդը է Այնթապի կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճը, ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1889–ին։ Կը մտնէ Մասչուի Աստուածաբանական ձեմարանը եւ զայն չատ վայրկեան կերպով կ'աւարտէ 1892–ին։ Կը պաշտօնավարէ Տարսոնի Սէյնթ Փօլ Գօլէճին մէջ 1892–1894 թուականներուն։ 1894–ին կ'անցնի Ամերիկա եւ Շեֆֆիլտ Համալսարանը մտնելով (1894–1895) մէկ տարի Համալսարանի նախադահ Տօքթ· Հաթփըրդի ձեռքին տակ, որ երթայատէա մըն էր, կ'ուսանի երթալերէն։ Տարի մը վերջ կը մտնէ Հարթֆըրտի Աստուածաբանական ձեմարանը, (1895–1896), ուր կը սորվի Բաբելական ու Ասորական լեզուները եւ կը կարգայ անպատական արձանագրութիւնները։ Այդ անպատական արձանագրութեանց քաղդէանուհեանց տակը տակաւին կը մնան իր անուան սկզբնատառերը A. H. H. տառադրութեամբ Հարթֆըրտի Աստուածաբանական ձեմարանին մէջ։

Եէյլ Համալսարանը մտնելու մրցման մը մասնակցելով՝ մասնաւոր նիւթի մը չուրջ մրցանառ (thesis) մը կը գրէ եւ մրցանակը չահելով երկու տարի ուսանելու համար վարձատրութիւն (Fellowship) կը տրուի իրեն։ 1898–ին Եէյլ Համալսարանէն կ'ստանայ Տօքթ· Փիլիսոփայութեան աստիճանը (Ph.D.)։

ՓՐՕՖԷՍՈՐ ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ

Ցեղով Բանասեր երթալով տարի մըն ալ կը հետեւի Թօքմպօ Համալսարանը ուսանելու համար երաժշտութիւն։

Այս մէկոցին վերջ. Բարսեղիան ձէնանեան Տօքթ. Հայկազեանը կը հրաւիրէ պաշտօնավարելու համար Գոնիայի ձէնանեան Վարժարանին մէջ իբր ուսուցիչ։ Սոյն հրաւէրը ընդունելով Թուրքիա կը վերադառնայ եւ կը պաշտօնավարէ հոն երկու տարի, որ ատեն վարժարանի տնօրէնն էր Համբցոյն Տօքթ. Ճակոբ Բէճէկեան։ Բէճէկեան իր պաշտօնը ձգելով Մէքսին կը մեկնի եւ Փօթի. Հայկազեան կ'ընդունի սոյն վարժարանի մնալուն նախապահանջութիւնը։ Իր նախապահանջութեան տակ ձէնանեան Գոլէճի համբաւը կը տարածուի ամէն կողմ, եւ Թուրքիոյ ամէն կողմէն, մինչեւ անգամ Եգիպտոսէն ու Պուլղարիայէն ուսանողներ կը խուժին Փօթի։ Հայկազեանի նուիրեալ տակ ուսանելու։ ձէնանեանի դասընթացքը այնքան կը բարձրացնէ, որ անոր չբնաւարտածները կ'ընդունուէին Նիւ Եորքի Քօլումպիա Համալսարանին առանց քննութեան։

1915–ին, Համաշխարհային Պատերազմի առեն, Տօքթ. Հայկազեանն ալ կը տարագրուի Կոնիայի մօտ Թուրք գիւղ մը, ուր ժամանակ մը մնալէ յետոյ կրկին կը վերադառնայ Գոնիա եւ ի'սկի չարունակել իր կրթական առաքելութիւնը։

Թուրք Միլլի չարժման առաջին օրերուն կը տարագրուի Խարբերդ, Հեռուան, եւ տարագրութեան տաժանքներուն չկրնալով դիմանալ կը հետադանայ, եւ մասնաւորապէս ու կրթական այս մեծ գործչէը Խարբերդի մէջ կը մնայ մինչեւ 1921, Յուլիս 27-ին:

Տօքթ· Ա· Հայկազեան հանճարեղ եւ տաղանդաւոր փիլիսոփայ մըն էր, որ պատիւ կը բերէր ո՛չ միայն Հայ ընկերութեան, այլեւ համայն Հայութեան:

Անոր բազմաթիւ փիլիսոփայական ձեռագրերը, որոնք անտիպ կը մնան:

Ամուսնացած է Պրուսացի Վեր· կաթողիկեանի դուստր՝ Օր· Մարիըսայէ հետ, եւ ունեցած է վեց զաւակներ՝ Մկրտիչ, Տէրդէ, Լիւիզ, Նէլլի, Փէնդի եւ Արմինէ· բոլորն ալ այժմ ի՛սպրին Քալիֆորնիա:

Այս Գլխուն համար օգտուած ենք հետեւեալ գրքերէն.—

1.—Մամիկոն Վարժապետեան· Յուշիկի Զէյթունի, էջ 261–310:

2.—Յակոբ Թէրզեան· Կիլիկիոյ Ազէտը, էջ 159–160:

3.—«Հառնիւճ» Բացառիկը, էջ 935–950:

4.—Գր· Գալուստեան· Մարաշի Պատմութիւնը, էջ 670–672:

5.—Մաղաքիա Արք· Օրմանեան· Ազգապատում, Հատոր Գ· էջ 3720–3723, 3802–3804:

6.—Վեր· Ս· Տէվիրեան, Մարտիրոս Աղա Սէրքիսեանցին Թէրճիմէի Հալը, Պէյրութ:
Տպարան Ազատ, 1931, 129 էջ:

7.—Rose Lambert. Hadjin and The Armenian Massacres. Fleming H. Revell Co., No. 7., 1911, 106 p:

8.—Rev. Sarkis H. Devirian. Our Troubles in Asia, Binghamton, N. Y., 1897, 183 p:

9.—Miss Rose Lambert. United Orphanage and Mission in Hadjin, 1905, 13 p:

10.—Rev. T. F. Barker. Report of The United Orphanage and Mission in Hadjin, 1911, 46 p:

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձերու գրութիւններէն.—

1.—Մարտիրոս Աղա Սէրքիսեանի գրութենէն:

2.—Վեր· Սարգիս Տէվիրեանի գրութենէն:

3.—Տօքթ· Ճան Ս· Մարքիսի գրութենէն:

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՃԸՆԻ ՄԷՋ

Կաթոլիկութիւնը Հաճըն մուտք գտած է 1867 թուականին–ըուն: Այս առիթները Մարաչէն Պետրոս Արքեպիսկոպոս Արել–եան, (Գաղատիացի, ծնած 1807–ին), կ'ուղեւորի Զէյթուն, այն ատեն եղած խնդրանքի վրայ, եւ 13 օրուան մէջտեղին 290 տուն կաթոլիկ դաւանանքը կ'ընդունին: Այս մեւնոյն թուականին Ալպիստան, Տէկիրմէն–Տէրէ, Հաճըն եւ Սիս ալ կաթոլիկութեան յարգանք կ'ըլլան: Ցետոյ Մխիթարեան Կոմէտ Գերասպայծատի Ադամնդրութեան օրով Սիսի եւ Հաճընի ժողովրդապետութիւն–ները Ադանայի թեմին կը կցուին:

(Տե՛ս, Մարաշի Պատմութիւն, էջ 635–636):

Թէ ինչպէս կաթոլիկութիւնը Հաճըն մուտք կը գործէ, այս մասին Մարտիրոս Սէֆէնեան կը պատմէ թէ Հաճընցի եչխի–սիւնեան Մարկոս, եւ Թուրաբդիեան Հաճի Կարապետ ազանէր՝ անձնական վէճ ու կռիւներ ունենալով կարգ մը այլ ազանէրուն հետ, թողլով Լուսաւորչական եկեղեցին կարգ մը անձերու քով, կ'երթան եւ յիշեալ եչխիսիւնեան Մար–գիս Ազալի ձեռամբ կը ներկայացնեն Մարաչի Հայ Կաթոլիկնե–րու Առաջնորդ Պետրոս Արք. Արեւեան Գերապայծատին: Այս խնդրանքին վրայ Պետրոս Գերապայծատը Մատթէոս Գաթա–էչօղեան անուն վարդապետ մը կ'ուղարկէ Հաճընի: Ահա այս անձնական կռիւ ու վէճի պատճառաւ Լուսաւորչական եկեղեցի–էն մաս մը բաժնուելով կը յարկին կաթոլիկութեան, որոնց թիւը վերջերս հասած էր մօտաւորապէս 300–ի:

Կաթոլիկութեան սկզբնական շրջանը անոնք իրենց կանո–նաւոր ժողովները կ'անոնային Դաւիչպաճանի տունը, ուր տեղ կեցող Բէճէչեան Համբարձում Աղան չինել տուաւ իր չէնքը: Ցետոյ անոնք փոխադրուեցան բերդի կողմերը Փօլատեանի տան քովերը, եւ հոն կառուցին իրենց համար եկեղեցի մը, եւ սակայն, 1884–ին, Մեծ Հրդեհի պատճառ, անիկա հրոյ ճարակ եղաւ, որմէ յետոյ նկան ու հաստատուեցան հիմնական տեղը:

Հաճընցի կաթոլիկ ընտանիքներէն ամանց անունները.—

Եփրեմ եւ Յարութիւն Աչէրեան եղբարք, Մկրտիչ Ուղուր–լուեան, Սարգիս Զօպանեան, Պետրոս եւ Զաքարիա Թէրզեան

Եղբարք, Սարկիս ձէրձէեան, Յովհաննէս Փօլատեան, Պաղտասար Պաղտասարեան, Տէլմանեան եղբայրներ, Մխիթ. Թորոս, Նազարէթ Վարժապետ Բէկլեան, Վրթանէս Մուշեղեան, Համէ Արթին Խոմէնէքեան, Ձէն Սահակ Թէօրէմէնեան, Պապիկ Թէօրէմէնեան, Գրիգոր Գայեան, Մարտիրոս Պահաղբեան, եւն.:

1898–ի առաններէն կաթոլիկները հոս չինեցին երկու չէնքեր, իւրաքանչիւրը երեքական յարկէն, որոնց մին կը ծառայէր իբրեւ Հայրապետանոց եւ տղայոց դպրոց, իսկ միւսը կը դործածուէր իբր Մայրապետանոց եւ Աղտարտ Յղութեան Քոյրերու աղջկանց դիւրօթիկ վարժարան: Այս վարժարանին չինուելեան պատճառ եղած է Առանձի Առաջնորդ (յետոյ կաթոլիկոս) Թէդրեան Գերապայծառը, որ հոն դրկեց 12 Հայ մայրապետներ Մարաչէն, իրմէ երեք եւ Պոլսէն, որոնց Յանդերուն չբնորհեր Թէ՛ կաթոլիկ եւ Թէ Հայ Լուսաւորչական աղջկանց կը ջամբուէր լաւ ուսում եւ դաստիարակութիւն:

Սոյն երկու չէնքերն ալ չինուած էին Հաճընցի Թորոս վարպետ Պապահէքեանի կողմէն:

1900–ի առաններէն մեկնողն բակին մէջ կաթոլիկները կառուցին քարաշէն խոշոր եկեղեցի մը, այն կրկնակի նպատակով Թէ՝ ետ երբեք անգամ մ'ալ հրդեհ ծագի, Թէ՛ հազարաւոր ժողովուրդ կարենայ հոն ապաստանիլ, եւ Թէ եկեղեցին հրդեհէն ազատ մնայ:

Կաթոլիկները ունէին չորս հատ հայրապետներ, բոլորն ալ Հայ, որ կը պաշտօնավարէին Թէ՛ իբրեւ եկեղեցիի պաշտօնեաներ, եւ Թէ իբրեւ տղայոց դպրոցի դաստատուներ:

Այս հայրապետներուն անուններն էին.

Հայր Սուրբ Վրթանէս Վարդապետ (Պոլսեցի).

Հայր Սուրբ Գարեգին Վարդապետ (Պոլսեցի).

Հայր Սուրբ Օհաննէս Վարդապետ (Զէյթունցի).

Գերապայծառ Թէդրեան Եպիսկոպոս, որ յետոյ եղաւ Առանձի Առաջնորդ, եւ տարագրութենէ յետոյ ալ Հայ կաթոլիկ համայնքին կաթոլիկոսը ի Պէյրութ: Վախճանած 1938–ին:

Այս գլխուն համար տես,

1.—Մարտիրոս Սէֆէնեան, Տօլպագեանի Ամենուն Տարեցոյցը, Պէյրութ, էջ 257–258:

2.—Գր. Գալուստեան, Մարաշի Պատմութիւնը, էջ 635–636:

Օգտուած ենք նաեւ,

1.—Հաճի Արքին Աշըրեանի եւ

2.—Տիկին Երանուհի Շնըրտըմեանի պատմածներէն:

Բ· ՀԱՃԸՆԻ ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

✦

1·— ՀԱՃԸՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԴՊՐՈՑ

Մայր Եկեղեցին զպղծող եւ իր ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու համար Կիլիկիան բարձրանդակի անառիկ ու անմատչելի դիրքերուն վրայ բնակութիւն հաստատող Հայը՝ միեւնոյն ատեն համաչափ եւ երբեմն նոյն իսկ քիչ մ'ալ ուելի նախանձախնդիր գտնուած է կրօնական պատասխանատուներուն եւ մտային զարգացման, որոնց իրրեւ փաստ կրնան ծառայել զազաթնակէտ մէջ կառուցուած հանդուն կամ վրաստակ վանքերն ու եկեղեցիները եւ այս վերջիններուն յարակից հմմտուած դպրոցները:

Այս հաւատքն ու համոզումը ունեցած են նաեւ, դանազան վայրերէ զաղթող եւ անառիկ դիրքին պատճառով Հաճընը բռնավայր ընտրող ու հոն հաստատուող՝ մեր նախահայրերը:

Նախապէս զպրոցներու եւ վարժապահանդէս չգոյութեան հետեւանքով սարի մը կատարին կամ լերան մը կողին վրայ կառուցուած վանքի մը վանահայրը՝ (վարդապետ կամ եպիսկոպոս) կարծես հարկադրուած էր, բացի փոքրաւորէ մը, իր քովն ունենալ մի քանի պատանի ուսանողներ, թերեւս անոնցմէ յաջողականներէն հետագային կղերները պատրաստելու առաջադրութեամբ: Եւ այսպէս կրնար եղած է ո՛չ միայն կրօնի պաշտօնեան այլ նախաշրջանի լուսաւորութեան ռահվիրան եւ ջահակիրը միանգամայն:

Ս· ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔը ԻՐՐԵՒ ՈՒՍՄԱՆ ԿԵԴՐՈՆ

Սբ· Յակոբայ Վանքը չհետաց էր Հաճընոյ արեւմտեան կողմը, հանդիպակաց համանուն լերան առջեւը: Դարերով անիկա ծառայած է իրրեւ կրօնքի եւ միաձուլման մտային զարգացման կեդրոն մը: Սակայն, աւա՛ղ, որ մեր նախահայրերը՝ վանահայր–ուսուցիչներու եւ անոնց աշակերտներու մասին ո՛չ մի վաւերագիր յիշատակարան կամ ուշադրութիւն մը գտած են:

Ըստ «Սիսուան»ի հեղինակ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի Հաճընոյ

Սր. Յակոբայ Վանքի վանահայրերը եղած են Ներսիսեան Եպիսկոպոս, որ վանքը նորոգած է 1554–ին, Մովսէս Եպիսկոպոս 1607ին, Յովհաննէս Եպիսկոպոս (Ապա Սուոյ կաթողիկոս) 1719–1726, Սարգիս Եպիսկոպոս 1820–ին, Պօղոս Եպիսկոպոս 1826–51, Պետրոս Արքեպիսկոպոս Տէր Մելքոնեան 1854–83, Յովհաննէս Եպիսկոպոս Գալուստեան 1885–92: Իսկ անուանգիր յիշուց եղած են նաեւ Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան 1909, եւ Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան 1910–1920:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐ ԻՐԵՐԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Հաւատսիկ վանահայրերու մասնակի ուսուցչութեան կը պարտինք Հաճնոյ երեք եկեղեցիներու (Սր. Գէորգ, Աստուածածնի եւ Սր. Թորոս) մէջ պաշտօնավարող 12–15 քահանաներու զարգացումը, որոնցմէ կարդալագրին էր Ս. Գէորգայ Աւագ–երէց Ծերունազարդ Տէր Յակոբ Քհնյ. Գրքագաբեանը, իբրեւ դպրապետ եւ ուսուցիչ: Ս. Թորոսի Տէր Սահակեան Քհնյ. Մշեանը, իբրեւ երգեհոնի Աւանդորդական փոխանորդ (Աւանդ–նորդը միշտ վանահայրն ըլլալով): Ս. Գէորգայ Տէր Սարգիս Քհնյ. Հէքիմեանը իբրեւ ուսուցիչ: Իսկ աշխարհականներու չարքին Պալեան Հաճի (ոսկերիչ եւ կիսաթժիշկ), Մանկերեան Մարտիրոս, Թուրաբզիեան Սարգիս (մշանկենական երեսփոխան Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ), Սէպ–Զէհնեան Մինաս (մինչ ցմահ Հաճնոյ քաղաքապետ), Խօրէնեան Հաճի (Աստուածածնայ երեսփոխան), Լիխիանեան Գրիգոր (Ս. Թորոսի երեսփ.), Մանկերեան Գէորգ եւ Աստուր, Պալասանեան Հաճի, Պուրմաքեան Գէորգ, Ուզունեան Պետրոս, Բէճէպեան Համբարձում, Կէրեմկենեան Մարտիրոս, Գրգեհաբեան Յակոբ (բաբերար անդամ Հ. Բ. Ը. Միութեան), Թէրզեան Հաճի, Յօճաուգեան Յակոբ, Պահատրեան Յովհաննէս, Գօյաճեան Փանոս, Ձիլէրճեան Կաբապետ, Եզնիսխուեանեան (Նորաշխարհեան) եւ ուրիշներ, որոնք այդ եւ իրենց հարստութեան չնորհիւ յետոյ «աղա» յորջորջուեցան: Տումանեան Աստուր (Աստուածատուր), Պալեան Մարգիս, Պագանեկ, Մըչեան Մարտիրոս, Մանկերեան Համբարձում (ապա վարդապետ) վարժապետները: Եւ այս ամէնուն զարգացումը ուրիչ բան չէր այլ միայն հայերէն (գրաբար) ընթերցանութիւն մը, բերանացի եւ եկեղեցական աղօթքներ, փոխադարձութիւններ եւ երգեցողութիւններ, Հաճնոյ լեզուով եւ հատատառ թուրքերէնով պարզ մուրհակ եւ նամակագրութիւն մը ու գրեթէ թուաբանական չորս գործողութիւններով լուծուելիք խնդիրներ: Այս ամէնը սակայն արտի մը մէջ մէկուեղուած դասատուութեան որոշ ժամեր յատկացուած կանոնաւոր աշա–

կերաններ չէին եւ ոչ ալ ուսանողութեան որոշ տարիք մը եւ չըլլար մը ունէին: Այսպէս կը չարունակուին մինչեւ ԺԹ. դարու վերջերը, որմէ յետոյ «դպրոց»ի դրութիւնը կը հաստատուի:

ՀԻՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՁՆՈՅ ՄԷՋ

Վերոյիշեալ վանական մասնակի դրութեան կը յաջորդէ դպրոցական չրջանը ԺԹ. դարուն, զոր կարելի է նախորդին շարունակութիւնը նկատել, սա տարբերութեամբ մխայն, որ իւրաքանչիւր եկեղեցի իր յարակից չէնքը կը տրամադրէ անոր, ուրկէ վարժապետը կ'ունենայ, Սբ. Գէորգը՝ Տումանեան Ամուսը եւ յաջորդաբար Պալեան Սարգիս, Մանկրեան Համբարձում եւ Տալըմեան Գրիգոր, Աստուածածինը՝ Պապանեկ, Գալֆեանեան Թասպար, Ղազարոս եւ Գրիգոր եղբարք, Սբ. Թորոսը՝ Մըշեան Մարտիրոս, իսկ իւրաքանչիւր դպրոցի աշակերտաց թիւը կը հասնէր 150–250–ի:

Հաձնոյ հին կրթական դրութեան չուրջ թարգմանաբար կ'ամփոփենք հետեւեալ տեղեկութիւնները Հաճընցի Մարտիրոս Ագա Կէրթմէնեանի «Ծէրեմէնի Հայ»էն (հնտապրութիւնէն), որ 1938–ին մեռաւ Փէսէտինա, Քալիֆորնիա, 91 տարեկան հասակին մէջ:

«Հօրս մանկութեան ժամանակ Հաձնոյ մէջ չկայ եղեր որեւէ ազգային դպրոց. կարգալ գրել փափաքողներ երթալու են եղեր Վանքը եւ կամ վարպետի մը քով ծառայելու: Հայրս կարգալ գրելը սովրած էր Մէրճանեան անունով չուչհակ քահանայի մը քով հինգ տարի ծառայելով:

«Ես հօրմէս բաղդաւոր դտնուեցայ, ինչու որ իմ մանկութեանս ժամանակ, այսինքն ասկէ հօթանասունը հինգ տարի առաջ Հաձնոյ երեք եկեղեցիներուն ամէն մէկը ունէր խաչոր դպրոց մը: Մեր Սբ. Գէորգ եկեղեցին ու դպրոցը 1844–ին բացուած էր չինուելէ:

«Իմ ժամանակս անիկա արդէն չինուած ու լմնցած էր: Այս Սբ. Գէորգ եկեղեցին եւ դպրոցը Հաձնոյ երեւելիներէն Հաճի Մարտիրոս Ագա Մանկրեանի եւ անոր յաջորդը Սարգիս Ագա Թուբաարդիսեանի աշխատութեանց չնորհիւ չինուած էին:

«Հաձընցի երբեւ հայկական մեծ կեդրոն ըլլալուն եւ իր ժողովուրդն ալ իր ապրուստը ճարելու համար գուբս երթալուն պատճառաւ, Հաձընցիներ ուրիչ չուրս արթնցած էին դպրոցական խնդիրներուն մէջ: Իմ մանկութեանս ժամանակ, երբ հազարաւոր մարդիկ անուս եւ անգրագէտ էին այլ քաղաքներու մէջ, ընդհակառակը Հաձընի մանկաւոյն 95 առ հարիւրը կարդալ գրել գիտէր:

«Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնն ու Ազգային Իշխանութիւնն անգամ մինչեւ 1860 թուականներուն անհոգ դանուեցան գաւառներուն մէջ զպրոցներ բանալու մէջ: Միացեալ Ընկերութիւնը առաջին անգամ զպրոց բացաւ Հաճնոյ մէջ 1880 թուականներուն, սակայն անոր կեանքը հազիւ թէ տասը տարի տեւեց քաղաքական պարագաներու բերումով:

«Թէեւ Բողոքական զպրոցները Հաճնոյ երկսեռ սերունդին մէջ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են, սակայն անոնց բացումը սկսաւ 1869–էն յետոյ միայն:

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԻ ԴՊՐՈՑԻՆ ՄԷՋ ԴԱՍԱՏՈՒՆ

«Ասկէ եօթանասունը հինգ տարիներ առաջ, երբ ես տակաւին մանկապարտէզի յարմար մանուկ մըն էի, ծնողքս զիս յանձնեց Սբ. Գէորգի Դպրոցին մէջ վարժապետութիւն ընդունելու նպատակով: Ան Տէր Գեւորս Գրբզեանցեանի որդին էր: Նոյն ժամանակները Տէր Գեւորս վախճանելով իր տեղը քահանայ ըլլին իր որդին ալ բացաւ Թոդոսը եւ անոր անունն ալ կոչեցին «Պոտիկ Տէր Գեւորս», իր հօրմէն դանազանելու համար: Այդ առեններըը իմէ աւելի կարող մէկը չդանուելով յիշեալը թէ՛ իբրեւ քահանայ եւ թէ իբրեւ դասատու ծառայելու ստիպուեցաւ: Այդ առեններըը Հաճընի մէջ գրեթէ վարժապետ չկար, եւ կեցցէներն ալ տգէտ մարդիկ էին: Տէր Գեւորս՝ երեսունարդ, միջահասակ, առողջ ու կայտառ, հասուն եւ կրօնասէր վարժապետ մըն էր: Ոչ թէ միայն ինծի այլ բոլոր աշակերտութեան խիստ սիրելի անձնաւորութիւն մըն էր: Եւ անոր ցոյց տուած կարողութեան համար բոլորս ալ հպարտ կ'զգայինք:

ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ

«Ասկէ ութսուն տարիներ առաջ տակաւին դիտութեան լոյսը ծագած չէր եւ դիտական կոչուելիք որեւէ գիրք չունէինք: Գիւղական եւ թուաբանութեան եւ աշխարհագրութեան պէս սովրական գիրքերու մասին որեւէ ծանօթութիւն չունէինք: Եթէ երբէք Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ տպագրուած էին, տակաւին մեր կողմերը հասած չէին: Մեր դասագրքերն էին Սաղմոս, ժամագիրք, Աւետարան, Գործք Առաքելոց, Նարեկ, եւն.: Այդ ժամանակները զպրոցը երկու նպատակ ունէր, որոնցմէ առաջինն էր աշակերտին պարզ գրել ու կարդալ սովրեցնել, իսկ երկրորդն էր զանոնք վարժեցնել եկեղեցական արարողութիւններուն ու ընթերցանութեանց:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱԳՐՔԸ

«Մեր առաջին դասագիրքը կը բաղկանար կտոր մը տախտակէ որուն վրայ փակցուած էր թուղթ մը, անոր վրայ նը-

չանակուելով Ա. Բ Դ դիրերը, եւ այս տախտակի մէկ կողմը ծածկելով անկէ կ'անցնէին չուան կամ դերձան մը եւ զոյն կը կախէին տղուն վիզէն ի վար:

«Այդուէսկնը այսպէս սովրելէն յետոյ տախտակին վրայ հետզհետէ կը դրէին պարզ բառեր եւ անոնց հետզհետէ կը սովրեցնէին: Քիչ մը հետզ սովրելէ յետոյ տախտակը մեր վիզէն վար առնելով անոր տեղը մանուածոյրաթար կարուած տոպրակ մը կը կախէին ուր կը դնէինք մեր դասագիրքերը: Ճետոյ արդէն (Թուն) չինուած գրչակալ մը (տիւիթ) կ'ունենայինք, որուն մէջ մելան կը դրուէր եւ գրչի տեղ ալ կը գործածուէր արծուի փետուրներ: Դպրոցի չորքը աւարտելէ յետոյ չարուեցան այս գրչակալը կը կրէինք մեր գոմիներուն մէջ, որուն համար Մահմետականները մեզի կը կանչէին գրագիր (եազըճը) կամ կէս-Քահանայ (եարըմ Էֆէնդի), իսկ Քրիստոնեաներու կողմէն կը կանչուէինք տիրացու: Գրչակալի մելանին մէջ սովրուելիւն էր դնել մետաքսէ թելեր որով անկիա թէ՛ չուտ չէր թափեր եւ թէ ուշ կը չորնար: Այս գրչակալները հին առնոները մեծ գիւրութիւն էր թէ՛ դպրոցներու եւ թէ տանեցւոյն մէջ: Ամէն գաս անոնք որ այս գրչակալները կը կրէին չարունակ հայրենակիցներու կողմէն աղաչանքարար գործելու եւ նամակներ գրելու կ'ստիպուէին:

ԴՊՐՈՑԻ ՇԷՆՔԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Սր. Գէորգ Եկեղեցիի կից դպրոցը զօրանոցի պէս հսկայ չէնք մըն էր: Հոն չկար սեւէ բաժանմունք, այլ անկիա կը բաղկանար մեծ ու հսկայ մէկ սենեակէ, ուր կ'ուսանէին տասնամբակ 150–250 ուսանողներ: Դպրոցի սրահին առաստաղը այնքան բարձր էր, որ գեամէն մօտաւորապէս մէկուկէս ոտք բարձրութենէն սկսեալ տասնհնգամբար տախտակամած մը կը բարձրանարար դէպի պատին կէսը, որով կարծես անկիա կ'ստանար թաղրոնի մը ձեւը, որուն վրայ աշակերտները կարգով կը նըստէին: Այս սրահին մէջ սեւէ աթոռ, նստարան եւ կամ սեղան գոյութիւն չունէր եւ գետինը սոսկ պարզ տախտակ էր: Սրահին մէկ անկիւնը առանց տախտակի էր, որը քիչ մը փորելով գայն կը գործածէին իբրեւ օճախ, սակայն հետաքրքրական կէտը այն էր որ այս օճախը զուրկ էր սեւէ ծխնելոյզէ: Հաճն քաղաքը ծովեզերքէ 3600 ոտք բարձր լինելով հոն ցուրտը սոսկալի էր, և այն աստն մեզի համար անձնուէր էր գետ ածուխի գործածութիւնը, ուստի տախտուած էինք այս հսկայ չէնքը տաքցնելու համար գործածել միմիայն փայտ:

«Սովորութիւն էր որ իւրաքանչիւր աշակերտ ամէն առաու-

դպրոց տանէք փայտ մը: Մեծ աշակերտները ամէն իրիկուն այս փայտերը կտրելով կը չարչին այս օճախ կոչուած փոսին մէջ եւ առաւօտ կանուխ երբ դպրոց կուգային այդ փայտերը կը վառէին եւ մուխը անհետանալէ յետոյ աշակերտները ներս գալով դպրոցը կ'սկսէր: Եթէ երբէք սրահին մէջ մուխ ալ մնացած ըլլար անոր պատճառած անհանգստութիւնն ու գլխու ցաւը կատի անգամ չէր առնուէր: Այն առենուան աշակերտները հիմակուան պէս փափուկ ալ չէին: Անոնք բոլորկ ձիւնի ու սառի վրայէն քալելէ յետոյ վայրկեան մը իրենք զիրենք կը տաքցընէին ու յետոյ երթալով պարզ տախտակամածին վրայ կը նըստէին: Հազուագիւտ էին այնպիսի աշակերտներ որոնք առնէն իրենց հետ բերէին ուլի կամ ոչխարի կաշի մը (փօսթ) եւ կամ միւնդէր մը, եւ անոնք որ չունէին չատ կը տաքցընէին դասառուէն հրաման առնելով օճախին քով երթալով կը տաքցընէին իրենց ոտքերը եւ յետոյ իրենց տեղերը վերադառնալով կը նըստէին իրենց ոտքերուն վրայ: Ծալապատիկ նստիլը արգիլուած էր դպրոցին մէջ, եւ ամէն ոք ծունկերուն վրայ դալով ոտքերուն վրայ պիտի էր նստէր: Միմիայն պատճառած էին այն աշակերտները նստել իրենց ձախ ոտքերուն վրայ եւ գործածել իրենց աջ ոտքերը իբրեւ սեղան՝ երբ դիր գրելու ըլլային:

ԴԱՍԱԽԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

«Դպրոցը ունէր մէկ դասատու եւ մէկ դասարան, սակայն այդ սրահին մէջ կը գտնուէին 150–250 աշակերտներ: Հոն սովորութիւն չէր կարգ ունենալ, այլ որքան որ աշակերտ ըլլար այնքան ալ կարգեր կ'ըլլային: Դպրոցը ունենալով միայն մէկ հատ վարժապետ բնականաբար 150–250 աշակերտներուն ամէն մէկուն օրը երեք անգամ դաս տալը անկարելի էր, անոր համար ըստիպուած էին ունենալ օգնականներ (խալֆաներ): Դասատուն այս օգնականները կ'ընտրէր դպրոցը աւարտելու եղող մեծ աշակերտներէն, որոնք յարմարութիւնն ցոյց կուտային այս գործին համար: Աշակերտները սրբով կ'ընդունէին այս պաշտօնը եւ կը կատարէին իրենց պարտականութիւնը ձրիաբար: Այսպէսով թէեւ դպրոցի դասատուն մէկ հատ էր, սակայն այս օգնականներով (խալֆաներով) անոնց թիւը 15–20 հատ կ'ըլլար: Բոլոր աշակերտները տասնական խումբերու բաժնուելով իւրաքանչիւր խումբին վրայ կը կարգուէր մէկ օգնական կամ խալֆա: Օգնական մը ոչ միայն իր խումբին դասերուն, այլ նաեւ անոնց վարքին ու չարժումներուն համար ալ պատասխանատու էր: Եթէ անոնցմէ ոմանք հետեւէ ըլլային կամ դպրոցէն խոյս տային, խալֆան այդպիսիներուն կ'այցելէր եւ խոյս տուողնե-

րը փնտռելով եւ դանելով դպրոց կը բերէր, եւ վերջապէս անոնց վարքին ու չարժումներուն չուրջ տեղեակ կը պահէր դաստուն։

«Աշակերտներուն դասերը գրաբար ըլլալով չատ դժուար էր։ Այն առեններդ դպրոցներուն մէջ որեւէ դուարճալի կեանք չկար ինչպէս որ արդի դպրոցները ունին։

ԴՊՐՈՑԻՆ ՄԵՋ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆ

«Եօթանասունչհինգ տարի առաջ մանուկներուն կարեւորութիւնը այնքան հասկցուած չէր որքան որ հիմա կը հասկըցուի։ Մեղք իրենց զաւակները դաստուտն յանձնելու առեն յաճախ կ'ըսէին «Միսը ինգի ոսկորը մեզի» («էքթի սէնին, էէմիյի պիզիմ»)։ Այսպէսով ծնողք անտահման հրաման կուտային դաստատուն եւ յաճախ կը պատահէր որ չատ մը տղէտ դաստատուներ այս խօսքերէն քաջալերուած աշակերտներուն հետ կը վարուէին խիստ բռնօրէն։ Ոչինչ պատճառներով դանոնք կը բանտարկէին, անօթի կը թողուին, երբեմ առեն մէկ տաքի վրայ կը կեցնէին, գաւազանի հարուածներով կը ծեծէին անոնց ձեռքերն ու ոտքերը եւ կամ կռնակները, եւ կամ այ դանոնք ֆալախա կ'ընէին, եւայլն, եւայլն։

Ահաւասիկ այս պատճառներու բերումով աշակերտները դպրոցը կը նկատէին իբրեւ բանտ մը, եւ կարգալ ու գրելը սբռտով կ'ուսէին։ Հետեւեալ խօսքեր չափով մը ցոյց կուտան աշակերտներուն զգացումները.—

«Ուրբաթըմ ուրբաթ, սէվտիյիմ շարաթ,
Իքի կէօզիւմ կիբակի, տիւշմէեիմ երկուշաբթի»։

ԴՊՐՈՑԻ ՄԵՋ ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

«Պոսիկ Տէր Պետրոսի աշակերտներու կոդմէն սիրուելուն եւ յարգուելուն պատճառը այն էր, որ նա ի բնէ մեղմ ու քաղաքավար անձնաւորութիւն մըն էր։ Մինչեւ որ չսովրուէր անիկա որեւէ գաւազան չէր գործածեր։ Ցիսուս ուսուցչապետին պէս նա աշակերտները կը կրթէր՝ դանոնք օրհնելով։ Անոր վայ այնպիսի բարոյական ու հոգեկան ազդեցութիւն մը կար որ իր հետ առնչուեցան եկող աշակերտները բնականաբար բարի ըլլալու տրամադիր էին։ Անոնք որոնք Տէր Պետրոսի ձեռքին տակ ուսում առած էին անոնք յետոյ Հաճընի ամէնէն լաւ ու ազդեցիկ քաղաքացիները հանդիսացան։ Ոչ թէ լոկ Հայց։ Առաքելական եկեղեցւոյ, այլ նաեւ Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ ամէնէն լաւ անդամները կրթուած էին պոսիկ Տէր Պետրոսի ձեռքին ու խնամքին ներքեւ։ Աւա՛ղ, որ այս Քրիստոսանման

լարի ու կարող անձնաւորութիւնը զոհ գնաց կողաւապի, երբ հազիւ բոլորած էր իր քառասունը հինգ տարիները։

ԴՊՐՈՑԻ ՄԲՈՆՈՂՈՐՏԸ

«Սր. Դէորգի դպրոցին ընդհանուր մթնոլորտը բարոյական ու հոգեկան էր ընդհ. Տէր Պետրոսի անընդհատ ջանքերուն։ Անոր ժամանակը դպրոցը աղօթքով կ'սկսէր եւ աղօթքով կը վերջանար։ Ինչպէս որ լիլուեցաւ, այն առեղուան դպրոցի նպատակը երկու էր։ Նախ սահուն կարդալ գրել սովրեցնել եւ յետոյ աշակերտութիւնը պատրաստել եկեղեցական արարողութեանց։ Տէր Պետրոս կատարեալ կերպով յաջողեցաւ դպրոցի այս երկու նպատակներուն իրագործման մէջ։ Իր ժամանակը դպրոցը կարծես թէ Աստուածաբանական ճեմարան մը եղած էր, ուր աշակերտութիւնը կը սովրէր Քրիստոնէական ճշմարտութիւնները եւ վարդապետութիւնները, որոնք յետոյ կեանքի մէջ եղան բարի եւ աստուածավախ քաղաքացիներ։

Թէեւ յետոյ Կ. Պոլսէն աւելի ուսեալ դաստուներ հասան Հաճըն իրենց հետ բերելով նորադոյն դասագրքեր, սակայն անոնք չի կրցան տալ այն առողջ կրթութիւնը, որ կը ջամբուէր Պռիկ Տէր Պետրոսի կողմէն։

ԴՊՐՈՑԻ ՄԷՋ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

«Դպրոցին մէջ ճայնով ուսանիլ արգիլուած էր, թէեւ դաստուն դուրս ելլելուն պէս ամէն գլխէ ճայն մը ելլելով դպրոցասարահը կը վերածուէր կատարեալ թրքական բաղնիքի մը։ Դպրոցը չունէր որեւէ զանգակ, եւ եթէ ճայնն ու չշուխը չատնաթ վարժապետը մեծ զանգանով տախտակամածին կը զարնէր, եւ եթէ դաստուն չի յաջողէր զանոնք զսպելու, այն ատեն խալֆաներ թափոցները ձեռքերնին առած դասատուին օգնութեան կը փութային։ Ցաճախ ալ զանգակի փոխարէն երկաթի կտոր մը կը գործածուէր, կոշնակի պէս։ Դպրոցը չունէր որեւէ ժամացոյց։ Ժամացոյցի տեղ արեւը կը գործածուէր։ Արեւը ծագելուն պէս, դպրոցը կ'սկսէր աղօթքով, եւ արեւը մարը մանելուն պէս, կոշնակը զարնուելով, բոլոր աշակերտները ուռքի կը կանգնէին եւ աղօթք մը կ'երգէին, եւ յետոյ քաղցրաճայն աշակերտ մը բարձրաձայն հետեւեալ խօսքերը կ'արտասանէր, «Առաջին կարգ, կարգապետ, եւ թիկնապահ եւ ամենայն մանկտւիմ հրամայեցէք խոնարհութեամբ»։ Այս խօսքին վրայ առաջին կարգը, այսինքն տասը աշակերտ մը, խալֆայի առաջնորդութեամբ դուրս կ'ելլէր, այսպէս երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, բոլոր կարգերը կը հետեւէին առաջին խումբին օրինակին»։

«Ամէն տարի, դարուն, աշակերտները կը տարուէին քաղաքին չուրջը գտնուող սրբավայրերը «Տէր ողորմիա» երգելու համար: Քաղաքէն դէպի լեռ եւ լեռնէն դէպի քաղաք երթալ դալու տակն բոլոր աշակերտները զօրքի պէս չարուած կը քալէին:

«Ակռէ դատ Զատիկ, Ծնունդ եւ Բարեկենդանի ժամանակ ալ վաղանց կը տրուէր աշակերտութեան, իսկ տարուան ուրիշ առէնները ղպրոցը միշտ բաց էր: Ամառը միայն այն աշակերտները ղպրոցէն կրնային բացակայիլ որոնց ընտանիքները արտ եւ կամ այլեայլ կ'երթային ընտանիքով պարապելու համար:

«Այսպէս, տղաքներ հինգ կամ վեց տարի ղպրոց մնալէ եւ տահուն կարդալ գրել, ինչպէս նաեւ եկեղեցական արարողութիւնները սովրելէ յետոյ ղպրոցական չրջանը աւարտած կ'ըլլային եւ դասատուին կողմէ տիպլոմա մը կամ վաւերագիր մը առանալով կ'երթային զործի աշխարհը, սովրելու աւելտուր եւ կամ արհեստ»:

(Տե՛ս, վեր· Տէվիրեան, Մարտիրոս Ադա Կէրթմէնեանըն Թէրնէմէի Հալը· էջ 9–24· Տպարան Ազատ, Պէյրութ, 1931, 129 էջ):

Հոս հարկ է յիշել թէ՝ Մարտիրոս Ադա Կէրթմէնեանի կեանագրականին մէջ յիշատակուած Սր· Գէորգայ Դպրոցին զրութիւնը կը տիրէր նաեւ մինա եկեղեցիներուն ու ղպրոցներուն մէջ:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Ա·

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆԱՑ ՄԷՋ

Այս գլխուն առաջին մասը մեզի համար մասնաւորաբար գրի առած է վաղեմի ուսուցիչ Հաճընցի Տիգրան Սէֆեանեան, որուն գրութեան վրայ շարք մը յաւելումներ ընելով կը գետեղենք հոս:

Հաճընի Հայ Լուսաւորչականաց ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԸ *կ'սկսի* 1862–*ին, որ առաջն կ· Պոլսէն Հաճըն կուգայ, իբր ուսուցիչ, եղիա Տնտեսեան, այն առենուան կաղմուած Անձնուէր Ընկերութեան կողմէն, որուն ինքը մէկ անդամն էր: Տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ* 1863, *Յուլիս* 18–*ին կը վերադառնայ Պոլիս իր անձնական արժանապատուութեան եւ բարի վարուց մասին վկայագիր մը առանալով Պետրոս Եպիսկոպոսի եւ չորս երեսփոխան ազանեաց առաջարկութեամբ:*

ԵՂԻԱ Մ· ՏՆՏԵՍԵԱՆ
(1834–1881)

Եղիա Տեմեեան ծնած է 1834 Մարտ 29–ին Գալաթիոյ Օրթագիւղ քարը եւ պատկին էր գործը եւ Թարգմանչաց Վարժարանին անտես Միկռաչիւ, ուրկէ մը–նացած է նոյն մականունը։ Իր նախնական ուսումը կ'ստանայ նոյն քաղին ազգային վարժարանին մէջ ուր այդ Թուականին կը դասախօսէր Գրիգոր Վարժապետ, ուրկէ կ'ուսանի նաեւ Հայ Երաժշտութեան սկզբունքները։

1848–ին հաստ. 14–տարեայ պատանի մը, կ'սատրաչ նոյն տանտուան գրա–բոցական չբջանը, կը մտնէ Օրթագիւղի Արտական ազգանը իբր աշակերտ, ուր չորս տարի անընդհատ կը նուիրուի տիրանալու ազգային արուես–տին նախնական գաղտնիքներուն։

Սակայն աւելի հրապուրիչ ու գեղեցիկ կ'երեւնայ իրեն ուսուցչութեան ասպարէզը, որով 1852–ին քաղլով ազգանը պաշտօն կ'ստանայ Ազգային Վարժարանին մէջ։

1861–ին կը հրատարակէ իր առաջին երկը՝ Ծաղկաբաղ կարդիկեայց Թաղրիքրու Միկնուբեանց։

Ազգային Սահմանադրութիւնը բովանդակ ազգին մէջ երկու հակառա–կութիւններ յառաջ բերած էր, կատարեալներ եւ Լուսաւորիալներ։ Երբեմնապոր–ուժէը բնական բերմամբ պատահելով այս վերջին հոսանքին կռահած էին Աչծուածէր Միկիրութիւնը, նպատակ ընտրելով իրենց ուսում ու կրթութիւն տարածել, ուսուցիչներ գրկել գաւառները, լուսաւորել գաւառի մութ տե–ղիները եւ այդ միջոցով տանել յաղթանակը ընդդէմ կատարեալ հոսանքին։

Սոյն ընկերութիւնը՝ բացի վերոդրեալ յայտնի նպատակէն, ունէր նաեւ գաղտնի հետեւեալ նպատակները։ Անոր գործակիցները ազգասէրներն էին Ազգա–յին Ժողովականներուն (Ասիլապետ), Գէորգ Զարդարեան, Եղիա Տեմեեան, Ե. Գա–լանեան, եւայլն։

Հոս կ'արտագրենք իր գրած նամակներէն մէկը իր չահե–կանութեան համար։

Ա. . .

Հաւատարիմ Բարեկամ,

*Այսօր՝ Յուլիս 24, Առանձին դէպ 'ի Սիս եւ անտի 'ի Հաճըն պիտի մեկնինք։ Երկրիս արդի հանգամանքը ծանրացած են Ուլ–նիոյ (Զէյթունի) կուռյն եւ վլիաւորապէս Թօղանի Պէյին Գրիգոր Վարդապետին հետ ունեցած թշնամանաց համար։ Վար–դապետը առ այժմ տեղատեցաւ հոս մնալ կամ դարձեալ Գոլիս եւ մինչեւ անգամ Եւրոպա երթալ։ դի ասոր Հաճընի դուռը մը–նալը բանաւորներուն երկիւղ կը պատճառէ։ Ասոնց խորամանկ բարբարոսութեանը մասին դէպք մը պատմեմ որ տեղւոյս Բա–ղոքական Պատուելին պատմեց։ այս պէյերէն մէկը երկու անձի մահու չափ թշնամութիւն ունենալով եւ զանոնք մեռցնել ուզե–լով, որոց վերջինը իւր ծառայութեանը մէջ գտնուող տասիկ մէ եղեր, կը հրամայէ ասոր որ առթիւ մը զմիւսը սպաննէ. ինքն ալ հակերպիկ մը հրաւիրելով զառաջինը, չատ պատուե–լէ յետոյ քանի մը ընծաներ ալ կուտայ։ Քանի մը օր յետոյ իւր ծառան ալ ըստ իւր տասք հրահանգին առթիւ մը կը սպաննէ զանի։ այս լուրը լսուելուն պէս պէյը իւր խորամանկութիւնը

պատրաստակելու համար մեծ ցաւ կը ցուցնէ եւ կը հրամայէ որ անմիջապէս մարդասպանը դատուի եւ մահուան դատապարտուի. ասով որպէս թէ արդարութիւն բրած երեւնալով իր նպատակը յառաջ կը տանի, որ էր երկուքն ալ մեռցնել: Այս տեսակ բաներ չատերը չգիտեն եւ իրաւունք կուտան պէյին իբր արդարասէր մարդ. սակայն ուշադիր անձինք որք մօտերս այն կողմերը համբորդութիւն ըրին քիչ չատ իմացան եւ պիտի իմանան. այս պատճառաւ է որ այս կողմերէն մէկուն դուրս ելլելը եւ դարձն՝ մանաւանդ Պոլսէն այս կողմերը եկողներուն աղէկ աչքով չեն նայիր այս թէ՛ Տաճիկ եւ թէ Հայ բանաւորները. այլ զբօսաւորապէս երկրէն դուրս մէկուն ելլելը չեն ուզեր որպէս զի ուրիշ տեղը պաշտպանութիւն չտանին:

Մեզի համար թէեւ Պոլսէն ու Ամասիայէն զօրաւոր պաշտպանութիւններ եւ ապահովութեան իզձեր ուզուածնան առ Փոդան Պէյն եւ առ Ս. Ամասդոյն: Սակայն վերոյիշեալ դէպքերը եւ նմաններն ալ հաւանական է որ պատահին: Այս ծանր պարագաները դիտնալով եւ Գրիգոր Վարդապետին ալ չկրնալուն առանձնակի ճանապարհ չելլելով կրնայի ետ դառնալ կամ հոս մնալ. այլ հայրենասիրութիւնը խոհեմութեան չափերով ինծ ճամբայ կ'ելլէմ: Սիրելի եղբօրդ, այս նամակը մեր բնականաց չի ցուցնելով միայն մեր զաղանապահ բարեկամաց յայտնեցիր, եւ պիտիդ որ եթէ դատապրութիւն մը ըլլայ՝ որ լսածնուս համեմատ հաւանական է, վրէժխնդրութիւնը Հայ երիտասարդութեան կը յանձնեմ. եւ ձեզմէ միայն երկու բան կը խնդրեմ, նախ իմ բնականիքս մխիթարիդ ըստ կարելոյ, երկրորդ իմ յիշատակս չի մոռնաք: Այս հաւանական դժբաղդութեան մասին այսչափ զրելով, Աստուած կամաւրկին վրայէն մեզ անդամ իմ հրաժեստս առ ձեզ մաուցանելով կը մնկնիմ, յանձնելով զիս եւ զձեզ Աստուծոյ եւ յուսամ որ Վերին Նախախնամութիւնը կ'ազատէ՛ զ'ինծ եւ կ'արձանագնէ զձեզ վերստին տեսութեան գուցէ՛ զ'երկիր հայրենեաց. ապրեցէք սիրելիք, ինչպէս հանոյ է Աստուծոյ եւ հայրենեաց...: Այս տողերը՛ զ'ինծ մխիթարելնէ սրտի գրեցի առ ձեզ դառնութեամբ. զի քանի որ չունէ ունիմ զ'ինծ եթէ ոչ անձամբ դէմ սրտով ձեր մէջ ներկայ եմ. եւ ամէն կերպով ձեր բարելաւութեանը կը ջանկամ:

Մնալով...

(Տե՛ս, մանրամասնութեանց համար, Յիշատակարան, Հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրութիւնները 1512–1912 Հայկական Տպագրութեան 400–ամեայ Յոբելեանին առթիւ: Հատոր Ա. էջ 343–352: Կազմեց՝ Վ. Գ. Զարդարեան):

424–րդ էջի լուսանկարը մեզի զրկուած է Զահիէարեան քնիկ Հաճընցի Տիար Յարութիւն Յովակիմեանի կողմէն: Տիար Յովակիմեան սոյն կնիքը գնած է արաբէ մը, որ ձուլուած է պղինձէ Հաճնոյ Վարդանեանց Արմենական Ընկերութեան կողմէն 1865 թուականներուն:

Եղիա Տնտեսեանի Համբէն մեկնումէն յետոյ էր որ 1864 *թուականին Միացեալ Ընկերութեան կողմէն Պ. Նազարէթ Տէ-ոսկեան, Հայերէնի, Թուրքերէնի եւ Ֆրանսերէնի Հմուտ երի-տասարդ մը, Կեսարիայէն Համբէ զալով զպրոցի յառաջադէմ եւ ուսումնասիրաց աշակերտներէն Յակոբ եւ Մինաս Թուբաթ-պէհեան, Մարտիրոս Սկը-Զէյնեան, Յարութիւն Թէրզեան, Մար-գիս Կակոսեան, Մարտիրոս Ղ. Պօյաճեան, Կարապետ Գուլումճ-եան, Փանոս Փանոսեան եւ այլ մի քանի հասը Մ. Գէորգեայ թա-ղին եւ եկեղեցիէն բաւական հեռու կառուցուած երկյարկանի չէնքի մը մէջ (որ ապա ճեմարան կոչուեցաւ) կը հաւաքէ եւ ի՛նչքի նոր հայերէնն դասագրքերով եւ բոլորովին նոր մեթոտով դասախօսել, միանգամայն ուսուցանելով Թուրքերէնն զրել կար-զալ, որ մինչեւ այն տաեն Թօզան Օղլուներու սերտաւորութեան չբլնային, հայերու համար անպէտ նկատուած ու զպրոցներու մէջ մուտք դտած չէր, նոյն իսկ Թուրքերու մէջ զայն պիտգող-ներ հազուագիւտ էին:*

Ահա այս կերպով հիմը կը դրուի զպրոցական նոր չրջանին:

Միացեալ Ընկերութիւնը Համնոյ Վարժարանին տուած է 21,600 *դուրուշ* 60 *փարա:*

(Տե՛ս, Միացեալ Ընկերութիւնէ Հայոց Արարատեան Դպրո-ցասիրաց, Արեւելեան եւ Կիլիկեան: Հաստատեալ ի մէկ Ցունիս 1880: Տեղեկագիր Երկամեայ, 1880 Ցունիս մէկէն 1882 Մայիս 32: Հաշուեկշիռ թիւ 6):

ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԷՊԷՃԵԱՆ.— Ծնած է Կ. Պո-լիս: 22 տարեկանին կը չրջանաւարտ Գա-լաթասարայի վարժարանը եւ նոր-կամբ Միացեալ Ընկերութեան կողմէ չբր-ջուն զործիչի պաշտօնով կը մեկնի Կեսա-րիա: Հաճընի կեանքով կը հետաքրքրուի ու կը մնայ հոն: 1865 Թուականին Թօզան Օղ-լուի հետ կը թաղեմամանայ եւ ինչպէս ալ Թուրքերէնի դաս կուտայ: Մեւնոյն ժամա-նակ առիթը ներկայանալուն՝ յօդուածներ կը զրէ Գալոյ Քերքերուն, եւ քանիցս խոր-քագիր զրկած է Կ. Գալոյ Բ. Դպան անոնց ուշադրութիւնը հրաւիրելով՝ Թօզանեան աւատապետական իշխանութիւնը տապալե-լու համար:

Օրին մէկը կը զբաղեցուի Թօպճի կնոջ հետ սիրաբանական սրաբզներով եւ Թօպճի կնոջ օգնութեամբ կը փախչի Կեսարիա: Հոն կ'ամուսնանայ եւ ապա Թօպճի անկումէն վերջ վերադարձ կը վերապահայ Հաճըն: Հոն կը բանայ առաջին դպրոցը ձեւարան անուանով, եւ մինչեւ տուն նոթատետրատ կառավարման մէջ գանձապահի պաշտօնը կը վարէ եւ փաստաբանական գործերով ալ կ'զբաղի: Տարիներ վերջ կը հաստատուի Ազէքսանդրիա, ուր կը մնայ 1911-ին:

Կիլիկիոյ մէջ հիմնուելիք ծրագրուած եւ սահմանի Պոլիս, Ռամդիւղի մէջ բացուած Առաքել, Նազլար-Շահնազարեան Վարժարանի բարձրագոյն կարգի ուսանողները, որոնց մէջ կային Կիլիկիոյ զանազան վայրերէն մասնաւորապէս ուղուած տասը ժամանակաւոր աշակերտներ, իրենց ընկերակից Մինաս Զէրդալի դրդումովն ու Ինամախալութեան Նախագահ Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեանի քաջալերութեամբը՝ 1869-ին կը հիմնեն Վարդանեան Ընկերութիւնը(1), նպատակ ունենալով կրթութեան ծաւալել Կիլիկիոյ մէջ, որը նոյն տարին իսկ առաջին Վարդանեան Վարժարանը կը բանայ Հաճըն, հոն գրկելով Շահնազարեանի չրջանաւարտներէն Միհրան Հ. Սվաճեանը իբրեւ Տնօրէն-Դաստատու եւ տրամադրելով անոր գոյգոյական այլ եւ այլ դասագիրք եւ պիտոյք(2):

Պ. Սվաճեան Հաճըն ժամանելով՝ Տէպէճեանի անձերուն վրայ նոր երկսեռ ուսանողներ եւս կը համամտէի մինչեւոյն չէ՛ներ մէջ եւ որուն վերջ տարկը կը յատկացուի մանչերուն իսկ վերինը՝ աղջկներուն: Գրասեղան եւ նստարաններ կը չինուին, որով աշակերտը գլուխը կամ տախտակի վրայ ծալապատիկ նստելու տաժանքէն կը փրկուի: Պատերը գրատախտակով ու աշխարհացոյց քարտէսներով կը զարդարուին: Հին, գրաբար դասագրքերուն կը յաջորդէ նորը, աշխարհաբարը: Դասագիրք եւ դասական տարրական ձրի կը տրամադրուին ուսանողներուն: Կարգերու բաժանման դրութիւնը կը կիրարկուի: Դասախօսութեանց ժամանակացոյց կը չինուի: Ուսուցանելու հին մեթոտը բոլորովին կը փոխուի: Տեղական լեզուի տեղ վարժարանի պաշտօնական լեզուն աշխարհաբարի վերածուելի՛ կ'սկսի, ու վերջապէս ամէն ինչ նորոյթի փոխուելով ժողովուրդին հետաքրքրութիւնը եւ ուսանողին ալ սիրոյ առարկան կը դառնայ, եւ քիչ առնէնէն

---

(1) *Այս ընկերութիւնը հետզհետէ Տուալ դառնալով անունի նպատակայարմար փոփոխութեամբ մը կոչուեցաւ Հայկական Ընկերութիւն», որ ապա 1880-ին Արարատեան եւ Գայրոցասիրաց-Արեւելեան Ընկերութեան հետ միաւորելով «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնի» անունն առաւ:*

(2) *Դասագրքերն ու պիտոյքները տետրակ, քարկի, գրիչ, կազմաքար, մատիտ, քանակ, քարէտախտակ, քարէգրիչ եւ ի հարկին դանազան խաղալիքներ աշակերտներու համար նորութիւններ էին ու մեր կը տրուէին:*

Երկաթե աշակերտներու թիւը 100–120-ի կը բարձրանայ։ Այս թիւը անհամեմատօրէն պիտի աւելնար եթէ նորեկները առանց քննութեան ընդունուէին, այսինքն դէմ հասարակ ընթերցանութիւն մը եւ քիչ մ'ալ թուաբանութիւն դիտալը ընդունելութեան պայման դրուած չըլլար։

Վարժարանը կ'ունենայ իր օրոշ ծրագիրն ու կանոնագիրը եւ ըստ այնմ կ'սկսի կանոնաւորապէս չարունակել աւանդութիւնը աշակերտներուն հետեւեալ առարկաները։

ՀԱՅ ԵՐԻՆ։—

Ընթերցանութիւն։— *Որոշուած դասը անսխալ կարդալ, մէկնաբանութեան կարօտ բառերը բացատրել եւ ի հարկին կարգացած հատուածին իմաստը բերանացի պատմել։*

Ուղղագրութիւն։— *Ընթերցանութեան դասը եւ կամ ուսուցչին կողմէ արտատանուած մի քանի նախադասութիւնը գրատախտակի վրայ գրել։*

Շարադրութիւն։— *Ուսուցչին պատմուած վոգբրկի վէպ մը, հրաւիրատոմս մը, նամակ մը, բնական տեսարան մը, տարուան չորս եղանակներու եւ ի հարկին հանգէսի մը նկարագրութիւնը (աստիճանաբար)։*

Քերականութիւն։— *Գրաբար համառօտ քերականութիւն։ (որովհետեւ դեռ աշխարհաբարը լոյս տեսած չէր)։ եւ այս աշակերտին համար ամենադժուարին ու մխիթը չարչարող դասն էր, իրրեւ խառնաբանը իրեն անծանօթ երկու լեզուէ։*

Պրօեֆ։— *Քրիստոնէական հաւատալիք, եկեղեցական ծէսեր։ Հին Ուխտի պատմութեան գլխաւոր անցքերն ու դէպքերը։*

Թուաբանութիւն։— *Չորս գործողութիւն, խառն խնդիրք, Հասարակ եւ Տասնորդական Կոտորակք. Համեմատութիւն։ Եղեմայի կանոն։ Ընկերութեան եւ Տոկոսի խնդիրներ (ընդարձակ ու հիմնական կերպով ուսնդուած)։*

Պատմութիւն։— *Համառօտ Ազգային Պատմութիւն։ Կարգ մը կէտեր ուսուցչի կողմէ ընդարձակուած, մանաւանդ Վարդանանց մասը, որ վարժարանի անուանատէրն ըլլալով կրնար աշակերտներուն իսկ հետաքրքրութեանը առարկայ եղած է։*

Աշխարհագրութիւն։— *Հայաստանի նախկին բնական ու քաղաքական բաժանումները, գլխաւոր քաղաքները, լեռները, լիճերն ու գետերը։ Երկրագունդն ու իր ցամաքային հինգ մասերը, Ջուրի բաժանումները, քաղաքական մասը (համառօտ ուսնդուած)։*

Գեղագրութիւն։— *Ուսուցչին կողմէ թուղթի մը վրայ հատկէն եւ ի հարկին փրանսերէնէ գրուած քանի մը տողը ընդօրինակել։*

Ֆրանսերէն — *Այֆսագէ, լ'Անֆանս եւ լ'Ասօլէսանսէ ըն-*
թերցանութիւն եւ թարգմանութիւն ու Օյէնսօրֆ։

Արդարեւ կարելի չէ ըսել թէ այս ձիւղը անհնա՛մ թոդ-
ուած թէ աշակերտներուն հետաքրքրութիւնը արթնցուցած չըլ-
լալուն համար յաջողութիւն չէ գտած եւ դրեթէ այսպէս ալ շա-
րունակած է մնալ մինչեւ վերջը։

Քննութիւնէ ետք Արձակուրդ — *Վարժարանի տարեվերջի քըն-*
նութիւնները տեղի կ'ունենային արձակուրդէն չաթաթ մ'առաջ
հաւաքեալներու եւ ուսանողաց ծնողներու ներկայութեան, եւ
կը տեւէին քանի մը օրեր։ *Ներկաներուն թէեւ իրաւունք կը*
տրուէր իրենց փափաքած հարցումներն ուղղելու ուսանողնե-
րուն, բայց ոչ ոք կը յանդգնէր կամ ինքզինքը կարող կ'զգար
դայդ ընելու, որով միակ քննիչը կ'ըլլար ուսուցիչը եւ միւսները
կը մնային ունկնդիր, հանդիսատեսի դերին մէջ։ *Շատ հաղուա-*
գէպ էր որ Առաջնորդը եւ անոր թաղակալութեան ներկայ քա-
հանաներէն մին կրօնի քննութեան պահուն մէկ երկու հարցում
ուղղէր եւ քուրանութեան ալ դիւրին լուծելի խնդիր մը։

Վարժարանի յաւաջդիմութեան չափանիշը քննութեանց
պահուն ուսանողաց տուած համարձակ պատասխանները կը նը-
կատուէին։

Արձակուրդը կ'սկսէր քննութիւններէն յետոյ եւ կը տեւէր
երեք ամիս, Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր եւ վարժարանը
կը վերաբացուէր Հոկտեմբերին սկիզբը։

Վարժարանը այս ուղղութեամբ եւ ծրագրով եռամեայ
կանոնաւոր չրջան մը բոլորելէ յետոյ չրջանաւարտի վկայակա-
նով ազգին կ'ընծայէ իր հետեւեալ երախայրիքը —

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԷՓՍԷՆԵԱՆ — (*Տէ՛ս, կենսագրութիւնը Հա-*
ցընցի Փաստաբաններ Դլխուն տակ)։

ՏԷՐ ԵՂՆԻԿ ՔՀՆԾ· ԹՈՒՐՄԱՐԻՍԵԱՆ — (*կամ Մ'քնա*
Թուբարեխեան), (*Տէ՛ս, կենսագրութիւնը, Հայց· Առաքելա-*
կան եկեղեցին Հաւրնի Մէջ Դլխուն տակ)։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԼՊԶԵԱՆ — (*Տէ՛ս, կենսագրութիւնը, Հա-*
ցընցի Երեւելիները Դլխուն տակ)։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Ղ· ՊՕՁԱՃԵԱՆ, (*Թիրայր, Վասակուհի*), (*Տէ՛ս,*
կենսագրութիւնը Մաս Դ· Սամաճեան Տիրապետութիւնը Դլխուն
տակ)։

ՍԱՐԳԻՍ ԿԱԿՈՍԵԱՆ, *վաճառական*։

ՓԱՆՈՍ ՓԱՆՈՍԵԱՆ, *Բաղաքին Հիւսիսային Արեւելեան*
թաղամասին, Կէլիկի մէջ բացուած եւ վերին հսկողութիւնը
Վարդանեան Վարժարանի Տնօրինութեան յանձնուած Ծագիւռ-

ցին(1) ուսուցիչ կարգուած է։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԴՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.— Առանց որոշ գործի մը եւ դիրքի մը տերանալու մնաց է։

Իսկ վարժարանի աղջկանց բաժինը յիշատակութեան արժանի երեք չրջանաւարտուհի միայն ունեցած է։

ՍԱՌԱ Ս. ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.— Ուսուցչութեան պաշտօն վարած է քանի մը տարիներ թէ՛ իբրեւ օրիորդ եւ թէ իբրեւ Տիկին Մանուկ Քրքրճեան, եւ սակայն Սիրոյ նոր աղանդին չկրմ հետեւող մ'ըլլալով՝ կառավարութիւնը անոր քաղաքական գոյն տուած ու նոյն աղանդին պատկանող Շէյխ Հաճի Սարգիս Պաշեանի եւ ուրիշ երկու Հաճընցիներու հետ Աքեայ աքսորուած է 1888–ին, եւ երեք տարի վերջը ներումով ընկերներուն հետ ազատ արձակուած ու Հայրենիք վերադարձած է։ (Տե՛ս, իր մասին Հայց. Առաքելական եկեղեցին Հաներնի Մէջ Գլուխը)։

ՉԱՐԴԱՐ Գ. ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.— Ուսուցչուհի Վարդանեան Աղջկանց Վարժարանին։ Ամուսնացած նոյն վարժարանի Տնօրէն-դաստատու Մելքոն Մանուկեանի հետ, եւ այս վերջինի քահանայ ձեռնադրուելովը կոչուած է Երէցկին։

ՉԱՐՈՒՀԻ ԹԱՎԱՐԴԵԱՆ.— Տիկին Մինաս Թուրսարգիսեան, ապա Տէր Եղնիկ Թուրսարգիսեանի Երէցկին։

Վերոյիշեալ երեք օրիորդները հաւանաբար իրենց դասընկերները ունեցած են, բայց որովհետեւ այն առեներները իրական սեռի գործունէութիւնը մխիթարեան առանին գործերու մէջ սահմանափակուած էր, ո՛եւէ հանրային կեանք չեն ունեցած։

Նկատողութեան արժանի ուրիշ պատճառ մ'ալ աղջիկներու վարժարժ (13–16 տարեկան) նշանակութիւն ու ամուսնանալն էր, որ թոյլ չէր տար աղջկանց՝ վարժարանի ուսմանց դասընթացքն աւարտելու, եւ այս իսկ պատճառաւ է որ անոնց մէջ չատ քիչ թիւով չրջանաւարտներ գտնուած են, մանաւանդ այդ միջոցներուն։

Պ. Մխիթարեան Սվաճեան այս անդրանիկ չրջանաւարտները աղջիկներուն ընծայելէ յետոյ, 1872–ի արձակուրդին Պոլիս եւ անկէ ալ Տնօրէն–դաստատութեան պաշտօնով Պաղտատ կը մեկնի եւ հոն երկարամեայ եւ արդիւնաւոր պաշտօնավարութենէ մը յետոյ կը վախճանի։

---

(1) Սոյն Շաղկոցը բացատ էր Վարդանեան Ընկերութեան Տախտով Նախակրթարանի աշակերտներ պատրաստելու, եւ այս վերջիններէն գոյրոց երթալու հեռաւորութեան անպատեհութենէն փրկելու համար, որ սակայն հազիւ երեք տարուան կեանք մ'ունեցած է։

Միհրան Սվաճեանի կը յաջորդէ, 1873–ին Մարտիրոս Ղ. Պօյաճեան, որ հազիւ տարի մը պաշտօնավարելէ յետոյ կը հրաժարի:

Պ. Մելքոն Մանուկեան (Օղլուգեան), որ նախապէս Կիլիկիոյ Շահնազարեան Վարժարանը ղեկավարած տասը ժամանակուր աշակերտներէն ու Վարդանեան Ընկերութեան հիմնադիրներէն մին եղած է, չբնաւը ուրախալի յետոյ Այնթապ զրկուած է իբրեւ Տնօրէն–դաստատու, եւ Մ. Ղ. Պօյաճեանի հրաժարէն յետոյ հայրենիքը՝ Հաճըն վերադարձած ու Վարդանեան երկար վարժարանի Տնօրէն–դաստատութիւնն առանձնած է Ընկերութեան հրահանգին համաձայն:

Սա գործերէ նուանդով մը մղում կուտայ գործին բարձրագոյն կարգի ընթերցասիրութեան դասը ուսանդելով թուբերէնի թարգմանութեամբ եւ հիմը դնելով Թրքերէն լեզուի (կարգալ եւ գրելու) ուսուցման: Ինչպէս նաեւ գրաթարի (Աւետարան, Մաղիկ Սուբբ Գրոց, Տէրհմաք եւ Եղնիկ) աշխարհաբար թարգմանութեան եւ քերականական լուծումի, որուն համար իբրեւ դասագիրք կը գործածուէր Ս. Մ. Գաբագլեանի Համառօտ, Գործնական եւ Դպրութիւն Քերականութիւնները:

Վարժարանի կրթական մակարդակին այս տասնեան բարձրացումը արդիւնք հանդիսացած է մինչեւ հինգ տարի չբնանալարանին ունենալու: Փոխանցման ու բարելաւման չբնան մըն էր այս, որ տեղի կ'ունենար Վարդանեան Ընկերութեան Կիլիկեան անունը առնելուն հետեւանքով:

Վերոյիշեալ հինգամեայ թերաւարտներն ալ յաջողած են հրաժարակի վրայ իրենց աչքառու դիրքը մը գրաւել:

Բացի Կիլիկեան Ընկերութենէ դաստանելու մէջ ուսում ու կրթութեան ծառայելու նպատակաւ, Գոլթս, Կալաթա Սէբաստիա Լիսէի Հայ ուսանողներու կողմէ, 1870–ին կազմուեցաւ «Դպրոցասիրաց–Արեւելեան» եւ Օրթագիւղի 4–5 հանդուստ երիտասարդներու կողմէ ալ «Աբարատեան» ընկերութիւնները 1876–ին, որոնց գործունէութեան չբնանակ օրոշուած էր Վասպուրականը: Այս երեք ընկերութիւնները ոչ միայն իրարու նուիրական չէին բլլար այլեւ իրարաքնչիրը առանձին իր գործունէութիւնն ու նուանդը ալ ունի կը կրկնապատկէր օգտակար բլլալու համար: 1880–ին, օրուան Պատրիարքը, Ներսէս Եափ. Վարժապետեան, անոնց միութիւնը օրհնելու ուրախութիւնն ունեցաւ, եւ այսպէս անոնք իրարու հետ ձուլուելով «Հայոց Մէկցեալ Ընկերութիւնք» անունն առին եւ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ մէջ նախապէս գոյութիւն ունեցող վարժարանները պահելէ զատ նորանոր վարժարաններ բացին:

Հաճըն ալ անմասն չի մնաց Միացեալի կրթական գործին տուած նոր գործէն։ Հոն գրկեցին Տար Ցովհաննէս եւ Տիկին Եպրուհի Նազլպաշեանք, առաջինը իբրեւ ատօրէն, դաստատու, եւ վերջինը իբրեւ վարժուհի աղջկանց վարժարանին. իսկ Պ. Մանուկեան մնաց Աւագ–ուսուցիչ։

Տէր եւ Տիկին Նազլպաշեաններու եռամեայ (1880–1883) պաշտօնավարութեան միջոցը պէտք է նկատուի Հաճնոյ կրթական ամենալաւլուն չրջանը, մանաւանդ աղջկանց վարժարանին համար, որ առաջին անգամն ըլլալով կ'ունենար իր կարողագոյն ուսուցչուհին ու կը կրնայ պատկերանել թէ ալ։

Տէր եւ Տիկին Նազլպաշեաններու մեկնումէն յետոյ վարժարանի Տնօրէնութիւնը վերստին Պ. Մանուկեանի յանձնուելով Պոլսէն իբրեւ օգնական–ուսուցիչ գրկուած է Աստուածատուր Շահինեան եւ աղջկանց վարժարանին համար ալ Օր. Ագնիւ Տ. Վարդանեանը։

Պ. Շահինեանի պաշտօնավարութիւնը հաւիւ 1–2 տարի տեւած է, իսկ Օր. Ագնիւինը՝ 3–4 տարի, որմէ յետոյ Պ. Տէօվլէթ Տաուրեանի հետ ամուսնանալով Պոլիս մեկնած է։

Կիլիկեան եւ Միացեալ Ընկերութեանց վերոյիշեալ կրթական մշակներու անխոնջ ու եռանդուն ջանքերուն կը պարտի Հաճըն իր կրթական մակարդակի բարձրացումն ու յառաջդիմութիւնը, որն իր կարգին ստացած զարգացումը տարածեց կիլիկիոյ, մանաւանդ պէս Ատանայի կուսակալութեան դանագան քաղաքներուն հայութեան մէջ։

Վերոյիշեալ ընկերութեանց եւ իր ուսուցիչներու չնորհիւ է որ Հաճըն ունեցած է բարձրագոյն նախակրթարանի հետեւեալ չրջանաւարտ կամ թեւաւարտները.—

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ Ղ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ.— (Մուրատ), (Տէ՛ս, կենսագրականը, Մաս Գ. Օսմանեան Տիրապետութիւնը Դ.տ.եր)։

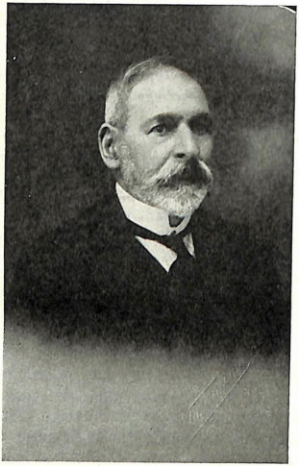
ՍՏԵՓԱՆ ԹԻՐԶԵԱՆ (Տօքթ.)։— (Տէ՛ս, կենսագրութիւնը, Առողջապահական ու Բժշկական Վիճակը Հանրի Մէջ Դ.տ.եր)։

ԳԱՒՈՐԳ ԼԻՄԼԻՔՃԵԱՆ.— Տարի մը Հաճըն եւ ապա Ատանա եւ Մուշ Միացեալ Ընկերութեանց վարժարաններուն մէջ օգնական ուսուցչի պաշտօն վարած է, եւ Մուշի բանտին մէջ մեռած 1894 Թուին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊՈՒՐՃԱԳԵԱՆ.— Ս. Թորոսի Վարժարանին հոգաբարձութեան անդամ եղած է ժիրայրի պաշտօնավարութեան եւ փախուստ տուած մէջոցին եւ այդ պատճառաւ ալ բանտարկուած։

ԱԱԶԵՐ ԹՕՍՃԵԱՆ.— Ուշիմ երիտասարդ մ'ըլլալով զորձունէութիւն ունեցած է կառավարական պաշտօններու մէջ։

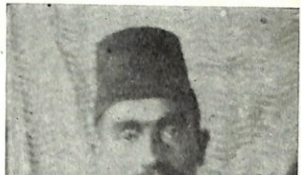
ՏԻԳՐԱՆ Մ. ՍԼԻՄՍԼԵՆԵԱՆ.— Ուսանողական վերջին տարիներուն օգնական ուսուցչի դիր կատարած է 1885–ին Առանայի Ազգ., 1889–ին Տարանի, եւ 1892–ին ալ Զէյթունի Միացեալ Ընկերութիւնոց եւ. 1893–97 վերադարձ Առանայի Վարժարանին մէջ պաշտօնավարած մէկոջին վերջին տարին տեսուչն Ազգիկանց Վարժարանի Տնօրէն–Ուսուցչութիւն ու. Մէկզպուբնանի չբնանաւարանէրէն Օր. Սաթենիկ Գրիգորեանի հետ ամուսնանալով հայրենիք գացած է, ուր նորահաստատ Կեդրոնական Վարժարանի Տնօրէնութեան համար պայմանաւորուելէ եւ հազիւ մէկ օր հանգստացէլէ նոր ձերբակալուած է Մերթնի մէջ, ապա խոշտնի դրկուած: Տնօրէն–դաստատութեան պաշտօն վարած է Մերթնի,

ՏԻԳՐԱՆ Մ. ՍԼԻՄՍԼԵՆԵԱՆ (Գրչաւոր՝ ՍԼԳ–ՁԼԵՆ)

Գաթթայի, Սպարթայի (Գօնիայի Նահանգ), Տէնիզլիի վարժարաններուն: Կիլիկեան նահտրգ Ջարդին (1909), Մերթնի մէջ բացուած առաջին արքանոցին, ինչպէս նաեւ Տնօրէնը Տարհրդոյ անդամ Գահիրէի Դպրեւոցական եկեղեց. վարժարաններն, յաճախ իր Տիկնոջին հետ: 1891–ին Գոլիս դրկուած է իրբեւ կիլիկիոյ ներկայացուցիչ Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Ընդհ. Գործադրութեան ժողովին մասնակցելու եւ մխիթարեան Առանա բանաբերուած ու դատապարտուած 22 Հանընդհեներու Վճռարեկ Առեանին դրկուած գործ հետապնդելու:

Եղած է հանգուն եւ ուղղամիտ գործիչ մը եւ կազմակերպիչ մը:

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԷՖ.
ՇԵՐՏՄԵԱՆ

Ինած է Համբո։ Որդին է Համի Կարապետ Ագա Շերթարժեանի։ Իր ուսումը ստացած է Համնոյ կեդրոնական դպրոցին մէջ, Նազարէթ Էֆ. Տէպէճեանի տնօրէնութեան տակ։ Ամուսնացած է Առաուր Ագա Թուրաբդիեանի դստեր՝ Հնազանդի հետ եւ ունեցած է չորս աղջիկ եւ մէկ մանչ զաւակ։ Եղած է լաւ եւ բարի քաղաքացի մը եւ երկար տարիներ վարած՝ Համբոյի ֆաղաքապետութիւնը։

ՊԵՏՐՈՍ Մհձի ԽԱՉԵՐԵԱՆ.— Ուսուցիչ նախապէս եկեղեցւոյ, Զօր–Մարգուան Միաց· Ընկ· վարժարանին և Առանայի Ազգ· Մանկապարտէզին, ապա այդ ասպարէզը թողլով ուրիշ պաշտօնի հետեւած եւ 1909–ի Առանայի Ընդհին սպանուած է։

ՑՈՎՍԷՓ ՆԱԼՊԱՆԴԵԱՆ.— Նախապէս 1–2 տարի Մերսին եւ ապա Համնոյ տղոցական վարժարաններուն մէջ ուսուցչական երկարատեւ պաշտօնավարութիւն մ'ունեցած է, եւ այս վերջինին մէջ ժրիայրի փախուստին հետեւանքով բանտարկուած, իր տան խուզարկութենէն կատավարութիւնը ձեռք անցուցած է Պ· Մ· Մանուկեանի մէջոցաւ վարժարանի չբջանաւարտ եւ ոչ չբջանաւարտ աներէն ու համակիրներէն կազմուած «Ուսումնասիրաց Ընկ·» կանոնադրերը (անդամներու ոմանց կողմէ ըստորագրուած), եւ անոր նպատակին «Մտաւոր զարգացման հոդուածներ, այսինքն ուսանիլ եւ ուսուցանել» պարբերութեան քաղաքական գոյն տրուած եւ 22 անձինք, որոնց հետ նաեւ Պ· Մելքոն Մանուկեան (Տարսոնի Միաց· Ընկ· երկար վարժարանի Տնօրէն դասատու) Տարսոնէն, Համի (Տիգրան) Թուրաբդիեան (փաստաբան) Մերսինէն եւ Յարութիւն Սէդ–Զէնեան (Ադանայեան) Եարտիֆաթէն (ապա Համիտիյէ) ձերբակալուելով՝ Առանա տարուած ու միւսներուն հետ բանտարկուած են եւ 8–9 ամիս բանտարկութենէ եւ դանազան պատիժներու դատապարտուելէ

յետոյ ընդհանուր ներումով ազատ արձակուած են։

Եղած է տեղւոյն Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակց. մասնաճիւղի վարիչը ու գործիչը եւ ապա Համենոյ դէպքին զոհուած։

ՄԻՀՐԱՆ ԴԱՑԵԱՆ.— Օգնական ուսուցիչ Համենոյ Միաց. Ընկ. Վարժարանին։ Ամուսնացած Օր. Մարիամ Մախեանի հետ, որ Տիկ. Եպրուհի Նազարեանի վայրկեան չբժնաւարտուհիներէն եւ օգնականներէն մին եղած է։ Տիկինոջը հետ պաշտօնավարած է Մերսինի Ազգ., Զօք–Մարզուանի Միաց. Ընկ., Առանայի եւ Համենոյ Ազգ. վարժարանաց, եւ այս վերջինին որբանոցին մէջ։ Եղած է յեղափոխական գործիչ մը։ 1895–ին Պ. Ազատեի եւ իր ընկերներուն դեկավարութեամբը Զէյթունի վարուառը յաղթանակին մասնակցած ու բանտարկուած է մարաշ պահ մը։ Ցետոյ էսթրնէ դրկուողներուն ընկերանալով անկէ եւս ներումով ազատած է միւս ընկերներուն հետ։ 1909–ի Կիլիկիոյ ընդհանուր ջարդի պահուն Համենոյ ինքնապաշտպանութեան գեկավարներէն մին եղած է, ինչպէս նաեւ 1920–ի Իննամեայ Հերոսամարտին, որ ատ՛ղ, փախուստի ճամբուն վրայ սպանուած է Թրանի մէջ։

ԴԱՒՈՒԹ ԱՐՍԷՆԵԱՆ.— Ուսուցիչ եղած Մամէտիայի (Մխիթ) եւ Թարտուսի Ազգ. վարժարաններուն եւ ապա Առանայի մէջ առեւտրական գործով զբաղած, եւ որուն առաջին ջարդին ալ զոհուած է։

ՀԱՃԻ (ՊԵՏՐՈՍ) ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.— Միացեալ Ընկ. Վարժարանի չբջանն աւարտելէ յետոյ երուսաղէմայ ժառանգաւորաց Վարժարանը դրկուած է կուսակրօնութեան պատրաստուելու, եւ այս վերջինի չբջանն աւարտելով վերադարձած է հայրենիք եւ վարչապետ ձեռնադրուելով Տ. Ղեւոնդ անունն առացած է։ Առաջնորդական փոխանորդի եւ քարոզիչի պաշտօն վարած է Սեւեւիոյ (Զիլիֆիկէ) եւ Թարմանի մէջ ու ապա եղած է Սուոյ կաթողիկոսական փոխանորդ Միկուիչ Կաթողիկոս Գէյիթսեզեանի օրով. վախճանած Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ։

(Տե՛ս, իր մասին Հայց. Առաքելական Եկեղեցին Հաճընի Մէջ Գլուխը)։

ՍԱՀԱԿ ԹՐԱՃԵԱՆ.— Ծնած է Հաճըն 1872–ին։ Իր նախնական կրթութիւնը առացած է տեղւոյն Հայոց Միաց. Ընկ. Վարժարանին մէջ։ 1888–ին երեսաղէմ երթալով ժառանգաւորաց Վարժարանէն ալ չբջանաւար կ'ելլէ, սակայն աշխարհականութիւնը նախընտրելով տարի մը Առանայի եւ տարի մ'ալ Համենոյ մէջ ուսուցչութեան պաշտօն կը վարէ։ Ցետոյ կը մեկնի Կ. Պոլիս բարձրագոյն վարժարաններու մէջ իր ուսումը կատարելագործելու համար, ու կը յաջողի մանել Ղալաթիոյ Ազգ. կեդր. Վարժարանը։ Հազիւ երկու

ՍԱՀԱԿ ԳՐԱՃԵԱՆ

տարի կը չարունակէ, երբ Ժայր կաւատ Պապ Ալիի, Պաճխալի եւ Եըլտըզի դէպքերը· ու վարժարանը կը փակուի, եւ ինքն ալ քանի մը անգամներ բանտարկուելէ վերջ՝ իբր յեղափոխական՝ կը զրկուի Հաճըն, քաղաքէն դուրս չելլելու պայմանաւ: Հոն կրկին ուսուցչական ասպարէզին մէջ մտնելով քանի մը տարիներ ուսուցչական, տնօրէնութեան եւ հոգաբարձութեան պաշտօններ կը կատարէ: Հոսկի յետոյ ձգելով այդ ասպարէզը կ'ամուսնանայ եւ վաճառականութեամբ կ'զբաղի: 1915–ին Հաճնոյ տարագրութեան միջոցին բռնանիքովը կ'աքսորուի, եւ Զինադադարէն կը վերադառնայ Ատանա եւ տեղւոյն Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան հիմնադիրներէն մին կ'ըլլայ, վարելով Միութեան տանեպետութիւնը: Կիլիկիոյ պատրւոյմով ընտանեօք կ. Պոլիս կը փոխադրուի եւ ապա Մարսիլիա, ուր ազգային գործունէութեան ունեցած է եւ ազգային երեսփոխան ընտրուած: Անդամ Հ. Ց. Դաշնակցութեան: 1931 թուին ընտանեօք կը փոխադրուի Հիւսիսային Ամերիկա: Այժմ կ'ապրի Պինհէմթըն, Նիւ Եորք:

ԲԱՐՍԵՂ ԳՐԻԳՈՒՇԵԱՆ.— Շրջանառութ ըլլալէ յետոյ ուսումը կատարելագործելու համար Պոլիս զրկուած է, բայց հազիւ տարի մը մնալով վերադարձած է: Քանի մը տարի առևտուրով զբաղելէ վերջ կառավարական ասպիրանտ եղած է:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՎԼԻԽԱՆԵԱՆ։— Աւետարանչ եւ ազգապատկասի։ Տաքնեցով Ս. Թորոսի Վարժարանին հոգաբարձու եւ եկեղեցւոյ քաղաքական եղած է։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ։— (*Տե՛ս*, կենսագրականը Հանճոյ Առածները Գլխուն տակ)։

ԱՒԵՏԻՔ ՍՕՂԱՆԱԼԵԱՆ։— Կառավարական արիզոնալ եւ անդամ դատարանի։ Սկրուած է իր լրջութեան ու անկողմնակալութեանը համար։

ՅՈՎՆԱՆ ՃԻՃԵՐՃԵԱՆ։— Մէկ երկու տարի Պոլիս դեզդոզծութեան հետեւելէ յետոյ Ամասիա վերադարձած ու զայն ի գործ դրած է, ապա Զէյթունի ապստամբութեան մասնակցելու եւ ազգմամբերք տանելու համար Հաճընէն երկու ընկերներով մեկնած եւ գժբախտաբար Կոկիսոնի (Կէօքսուն) մօտ գերեզմանց թուրքերէ պաշարուելով հրացանազարկ եղած է։

ՌՈՒԲԻՆ ԽՕՃԱԼԱԳԵԱՆ։— Շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ էջմիածնայ Գէորգեան ձեմարանը դրկուած, սրտէ վերադարձին այդ խոստմնալից երիտասարդն ալ վայրագ թուրքի նախանձին զոհը եղած է 1890 թուականին։

ՄԻՍԱԷԼ ՇԽՐՏՄՄԵԱՆ։— Ազգապատկասի։ Մասնակցած է ազգային զանազան ժողովներու եւ հոգաբարձութեանց։ իր լրջախոհ եւ ուղղամիտ ընթացքով չատ օգտակար եղած է։ Մանօք եղեռնի զոհերէն մին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ (Ազգաբ)։— Մթացեալի փայլուն չքնաւարտներէն, (Ղեւոնդ Ծ. Վարդապետի կրտսեր եղբայրը), որ ապա կ. Պոլիս Կեդրոնական Վարժարանը դրկուած է։ 1895–ին Լեռնային Կիլիկիոյ ապստամբութեան համար Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնի կողմէ Ապահն, Հրաչեայի եւ մեկնի հետ Զէյթուն դրկուած է, սակայն զայն Հաճընէ հետ միասնելու ջանքերը (ուր Ապահը դրկուած էր) ապարդիւն անցնելով միայն Զէյթունը ապստամբած է եւ թրքական բանակին դէմ պատերազմ մղած իր խիզ հրամանատարութեամբ եւ յաղթանակը տարած, եւ սակայն Եւրոպական ազդութեանց ներկայացուցիչներու միջնորդութեամբ հաշտութիւն կնքուելով՝ պայմանագրութեան պատճառութեան համաձայն կառավարութեան կողմէ ընկերներուն հետ մեծ չուքով Թրանսա դրկուած է, ուր Նուպար Փաշայէ լաւ ընդունելութիւն գտնելով անցած է Եգիպտոս եւ հոն եւս Պոլսոյ Փաշայի պատասխանութիւնը վայելած է։ Այժմ մեկուսացած կեանք մը կ'ապրի Թրանսայի մէջ։

(*Տե՛ս*, իր մասին, Մաս Գ. Օսմանեան Տիրապետութիւնը Գլուխը)։

ԱՂՋԿԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՈՒՀԻՆԵՐ

Բացի Սառա եւ Զարդար Թուրսարգիսեաններէ, որոնք նախապէս իրենց կարծիքն յիշուած են, Միաց. Ընկ. Աղջկանց Վարժարանի չրջանաւարտուհիները եղած են հետեւեալ օրիորդները։

ՀՆԱԶԱՆԴ Ս. ԹՈՒՐՄԱՐԳԻՍԵԱՆ — Ամուսնացած Ցարութիւն Շեքմտճեանի հետ։

ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ԳՐԳԵԱՇԱՐԵԱՆ — Օգնական վարժուհի, ապա ամուսնացած Աստուր Մանկրեանի հետ։

ՄԱՐԻԱՄ ՄԱՄԵԱՆ — Օգնական վարժուհի Տ. Եղրուհի Նազարեանի եւ ապա ամուսնացած Մկրտչի Գալեանի հետ եւ պաշտօնավարած Մերսինի եւ Առանայի ազգային աղջկանց վարժարաններուն մէջ։

ԴԻՒՈՒՇ ՄԱՄԵԱՆ — Քոյրը վերոյիշեալ Տիկ. Մարիամի։ Բաւական երկար տարիներ պաշտօնավարած է Առանայի եւ Հաճնոյ աղջկանց վարժարաններուն մէջ։ Ամուսնացած Սսեցիի մը հետ եւ այլ պատճառով ալ Սիս մնացած։

ՀԱՑԿԱՆՈՒՇ ՊՕՅԱՃԵԱՆ — Ժիրայրի եւ Մուրատի քոյրը, որ բաւական տարիներ պաշտօնավարած է Հաճնոյ, Թարսուսի և Զօք-Մարզուանի աղջկանց վարժարաններուն մէջ։ Մեկնած է Պոլիս եւ Եգիպտոս եւ ինքն ալ իր կարգին եղբայրներուն օժանդակ եւ միանգամայն գործիչ մը եղած է։ Ամուսնացած չէ, եւ վերջերս մեռաւ Ամերիկայի մէջ։ (Տե՛ս, իր մասին Օսմանեան Տիրապետութիւնը Գլուխը)։

ՀԱՑԿԱՆՈՒՇ ՕՂԼՈՒԿԵԱՆ — Պ. Մելքոն Մանուկեանի եղբօր աղջիկը, որ օգնական ուսուցչուհիի կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ ամուսնացած է ուսուցիչ Ցովսէփ Նալպանեանի հետ։

ՆԱՐԳԻՍ ԳՐԳԵԱՇԱՐԵԱՆ — Ամուսնացած։ Այժմ կ'ապրի Ամերիկայի մէջ։

ԱՆԹԱՌԱՄ ԳՐԳԵԱՇԱՐԵԱՆ — Նարգիսի քոյրը. ամուսնացած վաճառական Հաճի Տիգրան Թուրսարգիսեանի հետ։ Հաստատուած է Մերսին։

ԱԳԱՊԻ ՊԱՊԱՄԻԿԵԱՆ — Օգնական վարժուհիի պաշտօն վարած եւ ապա ամուսնացած Մանուկ Մկրտիչեանի հետ։

1888–ին Միաց. Ընկերութիւնը Հաճընցիներէն պահանջած էր որ վարժարանի ծախքին մասնակցին դումարով մը, բայց պայմաններու անհամաձայնութեան պատճառով վարժարանը փակուեցաւ, եւ Աղպանուէր Հայուհեացը, որ մինչեւ այն տաեն աղջիկանց վարժարանի նիւթական հոգը սառնձնելով հսկողութիւնը միացեալին յանձնած էր, չարունակեց գոյն 3–4 տարի, պաշտօնեայ ունենալով Օր. Փ. Մանիսալեան ու Պ. Յովհ. Աղլամեան։

Ս. Աստուածածնայ կեդրոնական վարժարանի խմբանկարը։

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Մխայեալ եւ Հայուհեաց ընկերութիւններու վարժարանները վակուզէն յետոյ տեղական ժողովուրդը իր սեփական միջոցներով բացած է կեդրոնական վարժարան մը մանչերու համար Աստուածածնայ Եկեղեցւոյ եւ աղջկանցն ալ ըստ առաջնոյն Ս. Գէորգեայ չէնքերուն մէջ եւ պահած է զանոնք մինչեւ 1909 թուականը:

Այս չրջանի ուսուցչական կազմը ամբողջովին տեղացիներէ եւ ընդհանրապէս Մխայեալ եւ Հայուհեաց Ընկերութեանց նախկին անհրէն ու առնուհիներէն բաղկացած է, որոնք եղած են Մարտիրոս Ղ. Պօյաճեան (Փիրայր), Յովսէփ Նալպանտեան, Մխիթար Գալեան, Մարտիրոս Պօյաճեան, Արմենակ Ադելճեան, Արամ Ուղունեան, Աշոտ Ուղունեան, եւ աղջկանց վարժարանին՝ Օրք. Հայկանուշ Պօյաճեան եւ Դժխոյն Մահեան:

Փիրայրն ու իր պաշտօնակիցները չարունակելով Մխայեալ Ընկերութեան կիսատ թողած գործը, հետեւեալ փայլուն չրջանաւարտները տուած են:

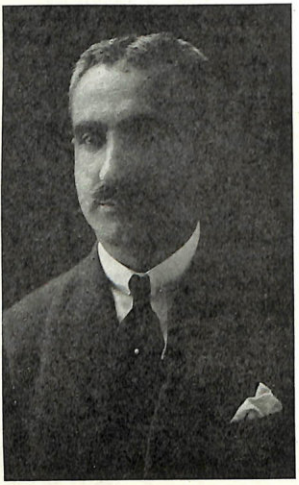
ԿԱՐԱՊԵԾ ԶԱԼԵԱՆ.— (Տե՛ս, կենսագրականը Դ. Մաս):

ԱՀԱՐՈՆ ԴՐԳԵԱՃԱՐԵԱՆ.— (Տե՛ս, կենսագրութիւնը, Հաճընի Առողջապահական եւ Բժշկական Վիճակը Գլխուն ատակ):

ՅԱԿՈԲ ԶԱՄՄՍԱՐԵԱՆ.— Աստանա փոխադրուելով առեւտրական գործով զբաղած է: Ինչպես Փիրայրի բոլոր բարեկամներն ու աչակերտները նոյնպէս ալ ան եղած է Հնչակեան եւ մասնակցած վարչական ժողովներու եւ գործերու: Կիլիկեան նախորդ չարչէն յետոյ Եգիպտոս գացած եւ երկու տարիէ չատ մնալէ յետոյ վերադարձած է:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ.— Ինք առանձինն միջին (կէս մանկապարտէզ եւ կէս նախակրթարան) վարժարան մը կը կառավարէր եւ կէս նախակրթարան) վարժարան մը կը կառավարէր անձնուէր աչխատութեամբ մը: Ունեցած է, ուրիշներու կարդին, հետեւեալ խոստմնալից աչակերտները:

ԳՈՎՀԱՆՆԷՍ Մ. ՍԷՓԷՃԵԱՆ.— Ծնած է 1881, Մարտ 20-ին: Այնքան պի Ամերիկեան կեդրոնական Թուրքիոյ Կոլէճի ամենափայլուն չրջանաւարտներէն, որ հօրը կամ վաստակաւորութեան հետեւելէ վերջ, Մեբռին Գովհաննէս Չէրչեանի առեւտրական եւ յանձնախումբական հաստատութեան մէջ հաչուապահ եւ Քրիստոսութեանց պաշտօնը վարած է: Եղած է Հնչակեան եւ վարչութեան անդամ: 1909-ի Կիլիկեան չարդէն յետոյ կառավարական հետապնդումէ խուսափելու համար Եգիպտոս մեկնած «Հայաստան-Արեւ»-ի խմբագիր եւ Առաջնորդարանի հաչուեքննիչ եղած է, ապա պաշտօնով մեկնած

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Մ. ՍԻՔՍԻՆԵԱՆ

է Քարթում (Սուտան)։ Դասիրէ վերագարձին Հ. Բ. Ը. Միութեան տեղական Մանաճհիւղին առաջնորդ, երեսփ. Ժողովի անդամ, Գաղաք. Ժողովի փոխ-առաջնորդ, Ազգ. վարժարանաց Հոգաբարձութեան առաջնորդ, վերջերս Քերքի խմբագրական կազմի եւ Յամկ. Ազատական Կուսակցութեան Շրջանային Ժողովի անդամ ընտրուած։ Ծխախոտի եւ սիկարէթի առեւտուրով զբաղելով իր սեփական մարքան ունեցած է եւ շարունակելով զայն կը մասնակցի միանգամայն վերջերս խմբագրութեան։ Այժմ Գէյրութ փոխադրուած է ընտանեօք։

ՅԱԿՈԲ ԹԻՐԶԵԱՆ.— (*Տե՛ս*, *կենսագրութիւնը* Հանրին Առողջապահական եւ Բժշկական Վիճակը Գլխուն Ներքեւ)։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Գ. ՏՈՒՄԱՆԵԱՆ.— Ծնած է 1885 թուականին։ Աւարտած է Հաճընի Ակադեմիան, որմէ յետոյ յաճախած է Ամերիկայի կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճը, ուրկէ չբնաւարտ եղած է։ Պաշտօնավարած է, իբր ուսուցիչ, Հաճընի Ակադեմիային մէջ։ 1909–ի Ապտեայի ջարդին զոհ գացած թուրք գնդապետի։

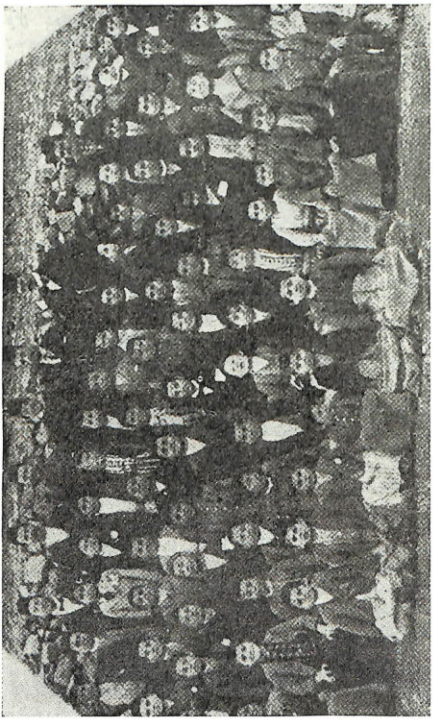
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԿԱՐԵԱՆ.— Ազատած է Համբրի Ակադեմիան, որմէ յետոյ յաճախած է Տարտանի Սէյմնի Փոլդ Փոլէճը: Ապա զբաղած է ապահովագրական գործով: Այժմ Փարիզ կը բնակի եւ կ'զբաղի գրամատան գործով:

1908–ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումին՝ Միացեալ Ընկերութիւնը կը վերակենդանանայ, կը կազմակերպուի եւ Համբրը վերստին իրենց հոգածութեան առարկան կը դարձնեն Գարբիէլ եւ Մկրտիչ Պաչիկեան եղբայրները, առաջինը իբրեւ Տնօրէն-գաստաւոր, եւ Օրիորդք Սաթենիկ ու Մարգարիտ կը գրկին Համբրն եւ որոնք իրենց օդնական ունենալով տեղացի Պ. Պ. Յովսէփ Նալպանտեան, Համբարձում Քէչէճեան, Արմենակ Մնձլուեան, Միհրաք Բագեան, Ագաթել Միհալեան, Գրիգոր Թոմասեան, Ագաթիա Պապաչէվեան, Մանուկ Զօպանեան, Աստուած Զաւեան, Մկիչեան Արեմեան, Սեդրակ Զիլինկիրեան, Մովսէս Եահնեան, Գէորգ Գալայճեան, Բարսեղ Խօրէնեան, Փանոս Մուշեան եւ Յովհաննէս Մէօհքէրեան նոր թափով ու եռանդով կը լծուին գործի, եւ մինչեւ տարաբախտ Համիտ անկումը խըղճմտօրէն կը վարեն իրենց վստահուած պաշտօնը, ինչպէս կը վկայէ նոյն չրջանին Միաց· Ընկ· Կիլիկիոյ վարժարանաց ընդհանուր Տնտես մեծատարգ Տիար Մկրտիչ Նաթանեանը:

Մենք վերը Միաց· Ընկ· նախորդ չրջանի երկսեռ աշակերտներուն մէկ մասը միայն ներկայացուցինք: Բազմաթիւ են անոնք, մանաւանդ երբ նկատի առնուին, առանց չրջանառուի ըլլալու, կիսաւարտ կամ թերաւարտներն ալ, որոնց չարքին կը պատուին Եփրեմ, Աստուր եւ Գրիգոր Թուրաբզիւնեանք, Համբարձում Պէրքեան, Համբարձում Պապուկեան, Համբարձում Փիլիկոսեան (Կայծակ, տիեզամիտ չինուհեան վերահսկիչ եւ Գրիգոր Գօլասեանի տէրտիստը), եղիա Փիլիկոսեան, Յարութիւն, Թումա, Սարգիս, Յակոբ եւ Միհրան Սէդ–Չէնեանք, (այս վերջինը տիեզամիտի ռումբերով ու չինուհեան գործիքներով մինչեւ Պոլիս գրկուած), Մարտիրոս Մանկրեան, Յակոբ Չաթարեան, Աւագ Գրամեան, Սարգիս, Աւագ եւ Յարութիւն Յօճաուղեանք, Մարտիրոս եւ Աբրահամ Պահաբրեանք, Պետրոս Պաղդասարեան, եղիչէ Քէչքէչեան եւայլն:

Առանցքէ զատ, 1902–1908–ի չրջանին, Մ· Աշ·ածծնայ Ազգ· Կեդր· կամ Միաց· Ընկերութեան նոր չրջանի վարժարաններն յաճախելը են բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ կը յիշենք հետեւեալներուն անունները: (Կը ցաւինք որ հակառակ մեր փափաքին չկրցանք ունենալ միւս աշակերտներուն անուանացանկը):

Գօղոս Ուզունեան, Թուբէն Ուզունեան, Համի Կակոսեան, Կարապետ Խլիխանեան, Տիգրան Պահաբրեան, Յակէր Ուզուն-

9. Աստուածածնայ Գիրքեմանցի վարդապետի եկեղեցին։

եան, Թորոս Ճէրճէեան, Նազարէթ Կիպիրեան, Թուրէն Երկաթագործեան, Միսաք Սաթամեան, Պէլլորեան, Յարութիւն Մուշեան, Գողտ Պէշպէրեան, Պետրոս Զօլալեան, Կարապետ Կիպիրեան, Մխիթար Քէլիքեան, Համբարձում Տրդատեան, Յարութիւն Տրդատեան, Աւետիս Գասէլեան, Սահակ Քէլիքեան, Համբարձում Կիպիրեան, Սարգիս Սօղոմեան, Սեդրակ Քէլիքեան, Մանուկ Զօլաեան, Յակոբ Զայճեան, Վարդվառ Ըռըշեան, Դէորգ Քարճայրեան, Կարապետ Քարճայրեան, Ցուճ· Պալասեան, Սեդրակ Խօրճեան, Զաքարիա Զամտարեան, Աւետիս Ղըրմեան, Սարգիս Ձըռեան, Կարապետ Ճըռեան, Կարապետ Տէվիճեան, Աստուր Գարատապեան, եւայլն։

ՀԱՒԱՏՆԵԼՆ ԴԻՒՐՍ ՂՐԿՈՒԱԾ ՈՒՍՄՆՈՂՆԵՐ

Հաճըն չէ բաւականացած Միաց· Ընկերութեան եւ տեղական ազգային վարժարաններու Ջամբռ զարգացման լծյսովը, այլ աւելին վաճառած, հետաքրքրած եւ իր զաւակներէն մաս մը Հաճընէն դուրս, բարձրագոյն վարժարաններ ղրկած է մասնաղիտութեան հետեւելու եւ կամ իրենց ուսումը կատարելագործելու համար, որոնք են՝

Աւաճեան Նուպար Շահնազարեան վարժապան·—
Մելքոն Մանուկեան (Օղլուզեան),
Սուրբ Փրկչի վարժապան, Կ· Պոլիս·—
Մարտիրոս Ղ· Պօյաճեան (Ժիրայր Վասակունի),
Կ· Պոլսոյ Պետական Բժշկական Վարժարան·—
Համբարձում Ղ· Պօյաճեան (Մուրատ), Յակոբ Խայեան, Սահեան Թէրզեան, Տիրան Ց· Թէրզեան, Թորոս Մ· Թէրզեան, Սեդրակ Քէլիքեան,
Ամերիկայի Տարբմուք Բժշկական Վարժարան·—
Ամենակ Մանկրեան,
Շիքագոյի Բժշկ· Վարժարան·—
Համբարձում Քէլիքեան,
Փամասկոսի Պետ· Դեղագործական Վարժարան·—
Ցուվանկ Շեթարմեան, Տիրան Պահաբեան,
Կ· Պոլսոյ Պետական Դեղագործական Վարժարան·—
Ցուհան Ձիլէրճեան, Յակոբ Ց· Թէրզեան (Յակոբ),
Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարան·—
Ռուբէն Խօճաւագեան·— Ազգին կողմէ իբրեւ ուսանող Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանը ղրկուած, որ հինգ տարիէն չըրջանն աւարտելով քննական պատյտով մը հայրենիք վերադառնալու պահուն կարնոյ մօտերը Թուրք գնդակին զոհ գացած է, որուն հետեւանքով հայ ազգը թէ՛ իր մտային կարողութենէն եւ թէ կատարած քննական պատյտի արդիւնքէն չէ կրցած օգտուիլ։

ՄԻՒԹԻԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒՈՑ ԳԱՐԵԳԱՄԱՅԻՆ 1910 ՏԱՐԵԴԱՐՁԱՆ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԿՈՒՐՍԸ

Ա· ԿԱՐԳ·— Զախէն աջ՝ Ա· Ազիլազեան, Մ· Հաչիկեան, Յ· Նալպանտեան, Գ· Հաչիկեան (Ճնօքէն), Հ· Թէչէճեան, Հաճի Էօրէճեան, Շ· Փոստոճեան:

Բ· ԿԱՐԳ·— Պ· Զօլաճեան, Ս· Եահնեան, Ա· Չալեան, Ս· Թամամեան, Մ· Գալայճեան, Ս· Զիլինկիրեան, Ա· Կոկիսոնեան:

Գ· ԿԱՐԳ·— Մ· Բազեան, Փ· Մուշեան, Յ· Ռըգեան, Ս· Զօպանեան, Ս· Շնորհտրմեան, Մ· Գրբմեան:

Կիլիկիոյ ժառանգաւորաց Վարժարան։—

Կիլիկիոյ հանդուցեալ Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆթճեան իր կեանքի վերջին տարիներուն ուշած է հայ ազգը, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ իր թեմը օժտել զարգացեալ եւ կարող կղերներով, եւ այս նպատակաւ Կիլիկիոյ դաստգան վայրերէն 25–30-ի չափ աշակերտներ Հաճնոյ Սուրբ Յակոբայ Վանքին մէջ համախմբելով «ժառանգաւորաց Վարժարան»ի մը հիմը դրած է, եւ որուն առաջին ուսուցիչը եղած է Պ. Մինաս Թուրաբզիւեան (ապա Տէր Եղնիկ Քահանայ), իսկ յետոյ Մէքայէլ Կազմաբարեան, Արմէն Լուսինեան եւ ուրիշներ։ Ժառանգաւորացը մերթ Հաճըն, Սիս եւ Մարաշ փոխադրուելով եւ հիմնադիրին մահուամբն ալ փակուելով հանդերձ կրցած է իր օգտակարութիւնն ունենալ եւ նուիրել ազգին հետեւեալ կարող, անձնուէր ու անբասիր եկեղեցականները։—

Ներսէս Եպիսկ. Դանիէլեան,

ՅՈՐԴՆ ԵՊԻՍ. ԴԻՄԱՒԵՏԵԱՆ։— Առաջայի Ս. Սահակեանոց եկեղեցւոյ եւ Մեբռնի քարոզիչ։ Կաթողիկոսական ընտրութեան շուրջ Առաջայի մէջ տեղի ունեցող ընդվզումներուն մասնակցող, Սեւուկիա զրկուած։ Եօզղատի Առաջնորդ ընտրուած բլլալով՝ երկար տարիներ բարուոք ու օգտակար պաշտօնավարութիւն մ՚ունեցած է։ Եւ հոն՝ դէպքին նահատակուած։

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍ. ԿԱՐՕԵԱՆ։— *Մեբռնի Ազգ. Վարժարանին մէջ Տնօրէն-դաստիարակի պաշտօն վարած։ Իբրեւ Հնչակեան՝ խորհրդ զրկուած Կիլիկեցիներու խումբին ընկերացած է։ Վարդապետ ձեռնադրուելէ յետոյ դաստգան պաշտօներ՝ մանաւանդ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական փոխանորդութիւնը վարած է բաւական տարիներ, ձեռնհասօրէն։ Այժմ Մուրճոյ Առաջնորդ կարգուած է եւ ի վարձատրութիւն ու դնահատմ՚ Կիլիկիոյ Վեհափառ Սահակ Բ. Կաթողիկոսը «Արք»ութեան բարձր աստիճանը չնորհած է իրեն։*

Վերոյիշեալ բարձրաստիճան եկեղեցականներէն զատ «ժառանգաւորաց»ը տուած է՝ չարք մը ուսուցիչներ, որոնք տարիւաղի աստիճան ունենալով հանդերձ՝ դասալիք եղած են։

ԱՇՈՏ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ։— *Ժառանգաւորաց Վարժարանէն չրջանաւարտ եւ տարիապետ։ Այս ալ իր երկու դասընկերներուն ընթացքին հետեւած եւ Ազգային Վարժարանին մէջ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած է։*

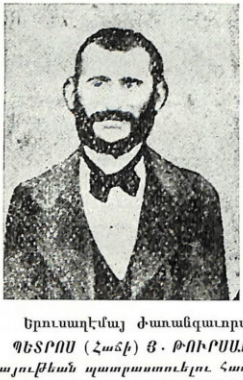
Ժառանգաւորացին աշակերտած են նաեւ մեր հետեւեալ հայրենակիցները։—

Մարտիրոս Պօյաճեան, Վարդան Խալչասըզեան, Յակոբ Ծատուրեան։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԷՖ. ՑՕՑԱՃԵԱՆ. Ծնած է Հաճըն։ Ամուսնացած Համբարձում Մանկրեանի (ապա Բաթեղ Վարդապետ) դստեր հետ։ Եղած է Հաճընի առաջին ժամադրծը։ Նահատակուած է 1909-ի կոտորածին։

ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԹԻԼԱԹԵԱՆ.— Շրջանաւարտ ըլլալէ և սարկաւագութեան աստիճան առնելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած եւ ապրելային վարժարաններուն մէջ ուսուցչութիւնը ըրած է։

ԱՒԱՄ ԷՖ. ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ.— Ժամանակաւոր պէս ուսանող՝ կաթողիկոսի անձնական քարտուղարը եղած է, իսկ շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ վերադարձած է հայրենիք եւ ուսուցչութեան ասպարէզին ընդգրկելով՝ Ազգ. Վարժարանի մէջ պաշտօնավարած է։ Ամուսնացած է Տէր Մկրտիչ Քահանայ Գրգէսլաքեանի դստեր հետ։

Երուսաղէմայ Ժառանգաւորաց Վարժարան.—

ՊԵՏՐՈՍ (Հաճի) Յ. ԹՈՒՐՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.— Կուսակրօն քահանայութեան պատրաստուելու համար Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը ղրկուած է իր ծնողքին կողմէ եւ չբլնանը

աւարտէլ կեսով վերապրած է Հայրենիքը, ապա վարդապետ ձեռնադրուած։

ՍԱՀԱԿ ԴՐԱՆԵԱՆ.—

Կեսարիոյ Ս. կաթողիկէ վանքի ծառանգաւորաց վարժ.—

ԳՐԻԳՈՐ ՀՕՐԻՃԵԱՆ.— Համբնցի, որը սան Թահմազուրեանի եղբայրներու։ Շրջանաւարտ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վարժարանէն, 1903–ին։ Տարի մը Համբնի մէջ ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ, Ս. Կարապետի Բաղձ. վարժարանին հայերէն լեզուի օգնական ուսուցիչ եղաւ։ 1907–ին կը պաշտօնավարէր Առանայի Ազգ. վարժարանին։ Աչխատակցած «Սուրհանդակ»ի։

ԳՈՒՐԳԵՆ Ց. ԹՈՒՐԱՐԳԻՍԵԱՆ.— Համբնցի։ Շրջանաւարտ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ Վարժարանէն, 1906–1907։

Կարնոյ Սանասարեան վարժարան.—

ԵՔՐԵՄ Ս. ՄԿՐՏՉԵԱՆ.—

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՕՃԱՊԱՊԵԱՆ.— Վերոյիչեալ Եփրեմի ընկերացած ու շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ անոր հետ ալ վերապարձած է։ Ուսուցչութիւնն ըրած է Համբնի, Առանայի եւ Համիտիյէի մէջ։ Առանայի դպրոցին սպանուած է Թուրքի կողմէ։

Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարան.—

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՐԱՐԳԻՍԵԱՆ (Ագապ),

Իւպիւտարի Պէրպէրեան Վարժարան.—

ՆՈՀԱՐԻԹ ՎԱՀԱԳՆ ՃՐՈՒԵԱՆ.— Ծնած է Համբն եւ իր նախնական կրթութիւնը ստացած տեղական դպրոցներուն մէջ։ Մեկնած Կ. Պոլիս ու մտած Իւսկիւտարի Պէրպէրեան վարժարանը ուրկէ չրջանաւարտ եղած է յաջող կերպով, 1914–ին։ Եւրոպ. Ընդհանուր Պատերազմին դիմուելը եղած է Թրքական բանակին մէջ եւ 1915–ին անկէ խոյս տուած է եգիպտոս։ 1917 Թուին կամաւոր զրուած է Հայկական Լէգէոնին։ 1920–ին եղիպտոս մեկնած։ 1920–ի ամառը երկրորդ անգամ կամաւոր զրուած է, բայց կիպրոսի մէջ Ազգային Մարմնոյ կողմէն վար զրուած է հանգանակութեան գործին մէջ գործելու համար։ Կիլիկիոյ Ֆրանս. ուժերուն պարպումէն յետոյ տարի ու կէս Մարիա մը-նայէ յետոյ մեկնած է Ամերիկա 1923–ին։ Ներկայիս կը գտնուի Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ 1915–էն ի վեր, իբրեւ անդամ, գործօն դեր կատարած է։ Անդամ է նաեւ Համկայնի Հայրենակից. Միութեան մէջ եւ երկու տարիներէ ի վեր կը հայթայթէ Պէյրութի մէջ հայ ուսանողի մը ծախքերը։ Այժմ կը բնակի Ուօթերթաունի մէջ եւ կ'զբաղի լուսափորագրութեամբ։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃՐՈՒԵԱՆ.— Իւսկիւտարի Պէրպէրեան Վարժարանէն եւ Զուիցերիոյ Համալսարանէն չրջանաւարտ։ Այժմ

ուսուցիչ Պէյրութի մէջ։

Վոխոց այլ եւ այլ Վարժարաններ։—

Բացի վերոյիշեալներէ, ուսանելու համար զանազան ատեններով Կ. Պոլիս ղրկուած կամ զացած են հետեւեալները, որոնք սակայն կանոնաւոր վարժարան մը յաճախած եւ կամ անոր չըրջանը աւարտած չըլլալնուն համար, այդ վարժարաններուն անուններուն տակ չեն յիշուիր, զանոնք կ'անունենք եւ միայն գացողներուն անունները տալով կը բաւականանանք։

ՅՈՎՆԱՆ ՃԻՃԵՐՃԵԱՆ, ԲԱՐՍԵՂ ԴՐԳԵԱՃԵԱՐԵԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ ՉԱԼԵԱՆ։

Առաքել Միսապեան

ԱՌԱՔԵԼ ՄԻՍԱՊԵԱՆ։— *Ծնած է Հաճըն։ Զաւակն է Տէր Թորոս Միսապեանի։ Իր ուսումը առած է Հաճնոյ Կեդրոնական Վարժարանը։ Դասատու եղած է Ս. Աստուածածին եւ Ս. Թորոս վարժարաններուն մէջ։ Ամուսնացած է Ճակոբ Ագա Պալապանեանի դստեր հետ։ Ներկայ է Հաճնոյ Գաստուրեան Ճանձախուժքին։ Եղած է զործօն անդամ մը Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան։ Այժմ կը բնակի Նիւ Եորքի մէջ։*

ՀԱՃԸՆԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Տիգրան Մ. Սէքսէնեանի Հաճընի ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ չուրջ ղրած այս հմտալից դրուխիւնը վերջացնելով, այժմ ակնարկ մըն ալ նետենք ՀԱՃԸՆԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ վրայ։

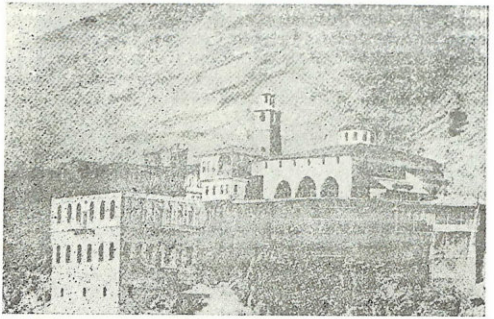
Սահակ Կաթողիկոս Խապաեան՝ հարուստ ազգայնոց ղրկած իր կոչերուն մէջ մէկ մէկ կը յիշէ օտարներէ չհեռուած չքեղ զպրոցները, զօլէճներն ու արբանոցները եւ քանիցս կը յիշէ Հաճընի զպրոցներն ու արբանոցները դրդուած կրօնասղային ջերմ ըղգացումէ։ (Տե՛ս, կիլիկեան կակիծներ, էջ 38, 50)։

Ահա, Սահակ Կաթողիկոսի այս կոչին արձագանգն ըլլալով՝ կիլիկեոյ Ազգային յեսոյ՝ մեծ զարկ աւացաւ կրթական գործը Հաճնոյ Լուսաւորչական համայնքին մէջ։ 1910–էն յետոյ Միաց-

Հայոց Մեծասիրաց Ընկ. Կոմ. Թիֆլիս. Տարի հիմնադրութեան

Նաև Ընկերութիւնը գործնական ձեռք առաւ Հաճընի գործոցներուն դիկը եւ բաւական թիւով աշակերտներ հասցուց։ Նոյնպէս Կ. Պոլսոյ Հայուհեաց Ընկերութիւնը Այջկանց Վարժարանին առաջին եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցի իրեան սեռին դաստիարակութեան մէջ։

1909–ին Հաճընի Առաջնորդ Նեբսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան Սբ. Գէորգ եկեղեցիին կից չինել տուաւ մեծ վարժարան մը մանկանց համար, իսկ Հաճընի վերջին Առաջնորդ Պետրոս Աբգ–Եպիսկոպոս Սարաճեան Սբ. Աստուածածնայ եկեղեցիին առջեւը գտնուող ժայռերուն վրայ հինգ յարկանի հսկայ չէնք մը չինել տուաւ։ Այս հոյակապ չէնքին հարիւր թէ առաջին երկու յարկերը չինուած էին, որուն համար Առաջնորդարանը ծախսած էր 500 ոսկի, յանկարծ իրենց դրամագլուխը հատնելով՝ 1913–ին Առաջնորդարանի կողմէն հասաւ հետեւեալ կոչը Ամերիկաբնակ Հաճընցիներուն, որպէս զի վարժարանի չէնքին աւարտման հարկ եղած դրամական օգնութեան համար։

ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ ԱՂՋԿԱՆՑ ՍԱՀԱԿ–ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Հաճընի Հաճընի, 13–26 Օգոստոս, 1913

Ամերիկաբնակ Ընդհանուր Հաճընցի Որդւոց
եւ Առհասարակ Կրթասէր Հայ Ազգայնոց
Ողջոյն եւ Օրհնութիւն

Ներկայ պաշտօնագրով կը փութամք ձեզ տեղեկացնել թէ՝

Հաճընի Ս. Ա՛ծ.ածին Մայր–եկեղեցւոյ կից գետնի մը վրայ տա–րիէ մ'իվեր ձեռնարկուած է կառուցումը բարաշէն հոյակապ վարժարանի մը, որ պիտի բաղկանայ գետնայարկէ մը զատ երեք յարկերէ — Միջնակարգ, Նախակրթարան և Մանկապար–տէզ — եւ պիտի յատկացուի Ազգանուէր Հայուհեացի տեղւոյս Աղջկանց վարժարանին, որոյ համար անցեալ տարեշրջանին վարձուած շէնքը փախստականներու դէպին ատեն այրուած էր, եւ հետեւաբար յառաջիկայ դպրոցական տարեշրջանի հա–մար՝ ինչպէս ամէն տարի՝ անհրաժեշտ պէտք ունինք վարժա–րանի այս շէնիին, մինչդեռ, ցարդ, գետնայարկէն զատ հազիւ երկու յարկերը շինուած են 500 ոսկիէն աւելի ծախսով, իսկ ներ–քին կան ու կազմածները պատրաստելու եւ իբր վարժարան գոր–ծածելու համար պէտք ունինք մեր կրթասէր ազգայնոց դրա–մական օժանդակութեան, որու վստահելով եկեղեցւոյն Թաղա–կան Խորհուրդը կը շարունակէ անվհատ սոյն բազմածախս շի–նութիւնը, լուկ Հաճընի ադեստիկ՝ այլ բարեկէր ժողովրդեան առատաձեռն նուէրներով եւ տեղական միջոցներով· անոնք ալ սպառած են այժմ եւ բաւական պարտք մըն ալ եղած է:

Գանի մ'ամիս առաջ Նիւ Եորքաբնակ Պ. Կ. Զէյտիրեանի Մայր–եկեղեցւոյ ըրած մէկ ոսկի նուիրատուութիւնը յիշեալ շէնիին նկատուտ արձանագրուած եւ հոն ծախսուած ըլլալով, Թաղական Խորհուրդը ի պատասխանի շնորհակալութեան գրով դիմում ըրած էր Նիւ Եորքաբնակ հայրենակիից ազգայիններու կրթասէր զգացման:

Նոյնը եւ մենիք հաստատելով կոչ կ'ընենմք Ամերիկաբնակ Հաճընցի Ազգայնոց ընդհանրապէս եւ Նիւ Եորքաբնակ Հայ Ազ–գայնոց մասնաւորապէս, այլ վստահութեամբ թէ դուէ այդ լու–սաւորեալ երկրի մէջ լաւ եւս զգալով դպրոցական կրթական հաստատութեանց պէտքը՝ մանաւանդ Հաճընի պէս հայաշատ կեդրոնի մը մէջ, սիրայօժար պիտի հաճիէ միացնել ձեր առա–տաձեռն օգնութիւնները մեր անբաւական միջոցներուն, կազ–մելով մասնաւոր ընկերակցութիւններ Նիւ Եորքի եւ ուրիշ գաղ–թավայրերու մէջ, եւ կամ հանգանակութիւն կատարելով, ի նպաստ այս դպրոցական շէնիին, ուր պիտի դաստիարակուի եւ կրթուի Հաճընի նորահաս եւ ապագայ սերունդը: Կրնաք վստահ ըլլալ թէ այդ միջոցով ամենէն գնահատելի ծառայութիւնն ըրած պիտի լինիք ձեր սիրելի հայրենիքին եւ հայրենակիցներուն:

Աւելորդ չենք նկատեր տեղեկացնել նաեւ թէ տեղւոյս Աղ–ջկանց վարժարանի կրթական գործը յանձնուած է Ազգանուէր

Հայուհեաց Ընկերութեան, Առաջայի Դէպիէն ի վեր, իսկ ետք վարժարանը կը շինուի Մայր–Եկեղեցւոյ բեդդին յարակից ժայռի մը վրայ, անջատ եւ օդասուն տեղ մը, զուտ Բարաշէն եւ Բարուկիր, երկաթ զօտիներով:

Կ'օրհնեմ կրթական նպատակի բոլոր նուիրատուները ու աշխատաւորները:

Ողջունիւ հայրական սիրոյ
Մնամ աղօթարար

Առաջնորդական Փոխանորդ Հայոց
(Կնիք) ՎԱՀԱՆ ԲԱՂՆՅ· ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

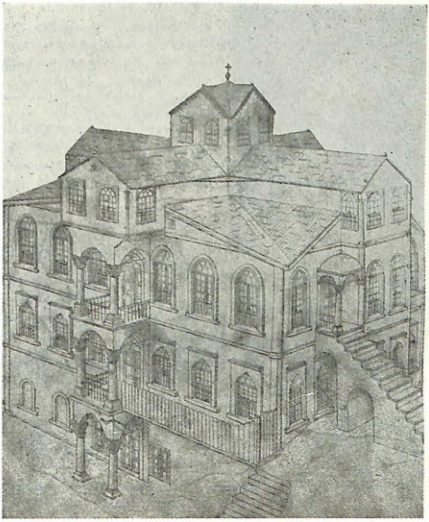
3· Գ·— Մայր–եկեղեցւոյ եւ ետքը վարժարանի պատկերը ձեզի կը ղրկենք ի մտոյ:

Սոյն կաչը առնուելուն պէս Նիւ Եորքահայ Հաճընցիները, Գր· Ադամ Թուրաբդիսեանի եւ Գր· Կարապետ Զէյթլեանի գլխաւորութեամբ հրաւիրակային ժողով մը կը սարքեն ամբողջ գաղութահայութեան համար եւ հոն կը բացատրեն ժողովին նպատակը, որով ներկայ ապագայիններու նուիրատուութիւններէն կը գոյանայ 450 տոլար: Ասոր վրայ Պինկհէմթըն բնակող Հաճընցի ազգայիններ եւս իրենց մէջ ինկիսունը ինը տոլար ու կէս հաւաքելով կը ղրկեն Նիւ Եորք, եւ յետոյ դարսէն ուրիշ նուիրատուութիւններով կը հասցնեն գայն 600 տոլարի եւ խոգոյն ամբողջ գումարը կը ղրկէն Հաճընի Առաջնորդարանը:

Սահակ–Մեսրոպեան Ազգկանոց Վարժարանի շինութիւնը սեւառած է 1912–1914, երկու տարի, եւ Հաճընցիներու կողմէ ծախք եղած է 1550 ոսկի, 200 ոսկի ալ Այրխանամի դրամէն ծախսուելը է, որով ընդհանուր ծախքը եղած է 1750 ոսկի, առանց հաշուելու կիրը, քարը եւ առաղձը, որոնք ձրիաբար հայթայթուած են ժողովուրդէն:

Այս չէնքին առաջին յարկը յատկացուած էր Մանկապարտէզի, մէջինը բ· եւ գ· յարկերը յատկացուած էին Ազգկանոց Վարժարանի, գ· յարկը յատկացուած էր Առաջնորդարանի, իսկ ե· յարկը շինուած էր Թաւերաբարհ մը ուր կային մատաղը բեմ եւ օթեակներ:

Այս հոյակապ չէնքը ամբողջովին քարաշէն ըլլալով ունէր ո՛չ միայն վարժարանի յարմար դիրք մը, այլ նաեւ կը նեղկայացնէր ինքնապաշտպանութեան ահռելի վայր մը, որ 1920–ին Հաճընի ինքնապաշտպանութեան առեն կատարից ճակատագրական դեր մը:

ՀԱՃՆՈՑ ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ
Շինուած 1912–1914: Գրաւուած Թուրքերէ՝ 1915–1918: Վերագրաւուած Հայերէ՝ 1919–1920: Հրդեհուած Թուրքերէ՝ 1920, Հոկտ. 15–ին:

ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԻ ԲԱՑՈՒՄԸ

Երկուս մանուկներու կրթութեան համար առաջին մանկապարտէզը բացուած է 1912–ին՝ Բարեկ Դրվեաչարեանի տունը, որուն առաջին ուսուցչուհին եղած է Օր. Հայկանուշ Մանկըրեան եւ անոր յաջորդած է Օր. Մէյրլլ Սօղոմոնեան: Սոյն մանկապարտէզը կառավարուած է Տիկնանց Մրութեան կողմէ, որուն անդամները եղած են Տիկնայք Թլսը Պ. Գալպուտաթեան, Ովսաննա Ա. Սօղոմոնեան, Մարիամ Թ. Տումանեան, Բ. Դրվեաչարեան, Ե. Քէչքլիկեան, Ց. Շերբուտճեան, կեցվոյզ Հօճասարեան եւ Ա. Տատըրեան:

Այս մանկապարտէզը յետոյ փոխադրուած է Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանը:

ՕՐ· ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԱՆԿՐԵԱՆ
(Այժմ ՏԻԿԻՆ Ս· ՍՕՂՈՄԱԼԵԱՆ)

Օր· Հայկանուշ Մանկրեան ծնած է 1893–ին։ Հայրն է Տէր եւ Տիկին Փանոս Ագա Մանկրեանի։ Իր նախնական ուսումը առած է Հաճըն եւ յետոյ Նահապետ է Հանըն Հոմ Վարժարանէն, 1910–ին, ուր տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ Հաճնոյ Առաջնորդ Գերապս Աբգենիկսպս Սաքաճեանի կողմէն զրկուած է գեղարդոյ մանկավարժական դպրոցը, ուրկէ հրաշնաւարտ ըլլալով վերադարձած է Հաճըն։ 1912–ին ուսուցչուհի նշած է տասը մանկապարտէզին մէջ։ Տարի մը ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ, 1913–ին Ամերիկա մեկնելով ամուսնացած է Տիար Սարգիս Սողոմոնեանի հետ։ Այժմ հաստատուած է Լոս Անճելըսի մէջ։ ունի երեք աղջիկ եւ մէկ հատ ալ մանչ զաւակ։

ՀԱՃԸՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԸ

Հայց· Առաքելական Համայնքի կողմէն Առաջին Որբանոցը բացուած է 1898–ին, Ս· Ցակոբայ Վանքին մէջ, ուր կը հոգացուէին 36 որբեր։ Այս որբանոցը տուաւ հրաշ տարի, որ կը մատակարարուէր Կ· Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանէն, Օրմանեան Պատրիարքի օրով։ Երբ նոյն տարուան ընթացքին փոխոխակի ուսուցչութեան պաշտօն վարելէն Համբարձում Քէչէճեան՝ մէկ տարի, Յովսէփ Նալպանտեան՝ մէկ տարի, իսկ վերջին երկու տարին Սահակ Գրաճեան։

Հաճնոյ մէջ Ինամակալներն էին Տ· Վահան Քհնյ· Մանուկեան, Ցակոբ Ագա Գրգէնտաբեան, Յարութիւն Էֆ· Թէրզեան, Աւագ Ագա Պալապանեան և Համբարձում Էֆ· Շերամբանեան։

Զաւահաս որբերը իբրեւ աւօրեայ դասերէն զատ քաղաք գալով, չաթաթը երեք անգամ, հօշակաբերութեան արհեստ կը սորվէին։

ՀԱՃԸՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԿՍԵՌ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Հաճընի Ազգ· Երկսեռ Որբանոցը հաստատուած է 1909–1910–ին եւ երկսեռ որբերը հաւաքուած են թէ՛ Հաճընէն եւ թէ

չըջակայ գիւղերէն։ Անոնք նախապէս պատսպարուած են քաղաքին մէջ վարձուած Յարութիւն էֆ. Թէրզեանի նոր չէնքին մէջ, իսկ յետոյ, 1910–1911–ի սկիզբներէն սրբանոցը տեղափոխուած է Հաճընի հանդիպակաց Սր. Յակոբ Լեռան կողքին՝ Սբ. Յակոբայ Վանքին կից, ի նորոյ կառուցուած չէնքին մէջ, որ թէեւ 150–200 որբեր միայն պատսպարելու կրնար բաւարարութիւն տալ, սակայն հարկադրանքի տակ հոն խմբուցուած էին 330 երկսեռ որբեր։

Ազգային այս որբանոցին անօթևնը եղած է Վանեցի Ֆաշատուր Փառւկեան, 1911–1912, որ յետոյ փշոյ ձեռնադրուեցաւ. վերջերս վախճանեցաւ Սան Ֆրանսիսկոյի մէջ։

ՀԱՃՆՈՑ ԵՐԿՍԵՌ ՓԱՐԻԶԻ ՈՐԲԵՐԸ

ՀԱՃՆՈՑ ԵՐԿՍԵՌ ՈՐԲԵՐԸ

Այս Որբանոցին կառուցման յատկացուցին, կառավարութիւնը՝ 200 օսմանեան ոսկի, Որբանեմը՝ 150, Վահական Խորհուրդը՝ 100, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը՝ 80, եւ կլլիկիոյ Որբանեմ Կեդրոնական Յանձնաժողովը՝ 50 օսմանեան ոսկի։ Դժբախտաբար այսքան գրամ ծախսուելէ յետոյ սոյն չէնքը անյարմարութիւններ ունէր առողջապահական տեսակէտով, եւ իրբեւ հետեւանք, բազում թիւով որբեր ենթարկուեցան մոթթային վարակիչ ախտերու (կիներիթ), *եւ բռնուեցան ջերմախտէ։*

Սակայն իրենու այս ողբալի կացութիւնը թէ՛ կառավարութեան եւ թէ տեղական իշխանութիւններուն ուշադրութիւնը գրաւելով, Տօքթ. Ս. Քիւրէկեանի կանոնաւոր բժշկական խնամքովը, որբերուն վիճակը սկսաւ բարւոքիլ։

ՀԱՅՀՆՈՑ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՈՐԲՈՒՀԻՆԵՐԸ

ՀԱՅՀՆՈՑ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՈՐԲՈՒՀԻՆԵՐԸ

Այս որբերուն կը ջամբուէր, որքան որ կարելի էր, ուսում եւ դաստիարակութիւն: Անոնցմէ 27 հատ ուսանողներ քազաքը կրթելով՝ Մխայեան Վարժարանը կը յաճախէին, զոր կը վարչէին Գաբրիել եւ Մեքսիկ Պաշիկեան եղբայրներ ուսուցչական մարմնի մը հետ: Իսկ որբուհիներէն ոմանք ալ կը յաճախէին քազաքին մէջ գտնուող Հայուհեաց Ազգկանց Վարժարանը, զոր կը վարէր իր օգնականներով՝ Օր Վիքթորիա Սամիկեան:

Որբանոցին մէջ Տարրական Նախակրթարանի Ս. Բ. Դ. եւ Դ. դասարանները միայն գոյութիւն ունէին: Երկուս որբերու մեծագոյն մասը գրել կարդալ չգիտնալով կը կրթուէին մանկապարտէզի դասընթացքը, այսինքն երգերով եւ խաղերով

Բացի անօրէն Պր. Թոմմա Գարագաշեանէ, որ առանձնած էր Դ. դասարանին հայերէնը, միւս երկուս ուսուցիչներն էին՝ Այրի Տիկին Եսթեր Կէչիեանեան, Դաստիարակ–Ուսուցչուհի,

Օր. Եպրունի Գայեան, »

Օր. Խաբուն Խաչիրեան, *Մանկապարտիզպանուհի,*

Տիկին Մարիամ Զայեան, *Օգնական* »

Պ. Միհրան Գայեան, *Ուսուցիչ*

Պ. Յակոբ Զայենեան, *Դաստիարակ–Ուսուցիչ,*

Յովսէփ Թաքուհեան, *Օգնական* »

Պր. Թոմմա Գարագաշեանի տեղ, յետոյ, անօրէն կարգուեցաւ Պր. Վահան Ամատունի, որը յաջող կերպով վարեց Որբանոց–Վարժարանին գործերը, 1914–էն մինչեւ 1915, որ տաճն ձերբակալուելով կեսարիա գրկուեցաւ եւ երեք ամիս չա–

բունակ ամենավայրագ խոչոնդումներ կրելէ յեսոյ 1915-ին կախաղան հանուելուս։

Համաշխարհային Պատերազմէն թէ՛ առաջ եւ թէ վերջ, Համնոյ որքանոցներուն Տնօրէն-Իսաաուս Եղաւ Նաեւ Լիւան Փափազեան։ Սակայն, ցաւ է յիշել, որ այս հմուտ եւ անշահասէր հայն եւս Համնոյ վերջին պաշարմանին նահատակուեցաւ իր խնամքին յանձնուած 500 որբերով։

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄՆՈՅ ՄԷՋ

Պատերազմէն առաջ, Միութիւնը Համընի մէջ մասնաճիւղ չունէր, բայց Աստանայի կոտորածէն ետք, ինչպէս կիլիկեան արհամեալ ուրիշ շրջաններ, այնպէս ալ Համըն նպաստներ ղրկած էր զանազան ձեւերով եւ խիթը չգնելով դասնաբնեցանց մէջ, տեղւոյն հայ-կաթոլիկներուն համար եւս Տ. Թէրպեան կաթոլիկոս-Պատրիարքի միջոցաւ 100 անգլիական ոսկի հասցուցած էր։ Ե. Թրպեաբեան Հիմնադրամը, զոր Միութիւնը ստացաւ այդ պատուական Համընցիին, տեղւոյն ժողովուրդին համար իր ցոյց տուած մշտական հոգածութեան վարձատրութիւնն էր։

Կոտորածէն անմիջապէս վերջ, Միութիւնը Համընի մէջ բացած էր Աչխատանքի Տուն մը, մանաւանդ խնամակալութեան մը հսկողութեան տակ, որուն անդամներն էին Առաքելոզ Գեր. Նեբոյ եպս. Դանիէլեան՝ Նախագահ, Տիւբք Յարութիւն Թէրզեան՝ Առնեպետ, Յակոբ Զայեան՝ Առնեպետիր եւ Սարգիս Քհ. Հայեան՝ Գանձապահ։ Միս Րօզ Լէմպըրտ, որ չատ օգտակար գործունէութիւն մը ունեցած էր Կիլիկիոյ որբերուն պատսպարութեան գործին մէջ։

1910-ի ընթացքին, Միութիւնը կը հիմնէ Աչխատանքի Տան ճիւղ մը, եւ տասը Համար անհիւանդ դիմումները կը ղրկէ Առաքելոզին։ Միութիւնը հետագային կը տանձնէ նաեւ Աչխատանքի Տան մէջ պատրաստուած ձեռագործներու վաճառման հոգը, Գահիրէի Տիկնանց Օժանդակ Մարմնին միջոցաւ։ Իսկ յաջորդ 1911 տարուան մէջ, կեդրոնը կը խորհի ունենի կարեւոր ձեռնարկի մը հիմերը դնել Համընի, տեղեդելով տեղական պայմաններու յարմար արհեստի մը ծաւալման ծառայող հաստատութեան մը, բայց Պալքանեան Պատերազմը արգելք կ'ըլլայ այս ձեռնարկին։ Միութիւնը կը մշակէ ձեռագործի մեծ աչխատանոցի մը հաստատման ծրագիրը, որուն իրականացման գործը կը խորհի յանձնել Տիկին Շէփերտի։ Այս վերջինին եւ Միութեան միջեւ կատարուող բանակցութիւնները կ'երկարեն Տօքթ. Շէփերտի հիւանդութեան հետեւանքով, յեսոյ վերյ կը հանձի Ընդհանուր Պատերազմը, որուն հետեւող տարագրութեանց ըն-

թացքին թուրքերը ամբողջովին կը պարպեն Հաճընը։

1919 Օգոստոսին, վերապրող Հաճընցիներուն մէկ մասը վերադարձած է իր ծննդավայրը։ Թուրքերը մասամբ վառած են քաղաքը, այնպէս որ վերադարձողներէն շատերը բացօթեայ կը մնան։ Առանց սառը ալ թշուառութիւնը շատ մեծ է սրտին։ Վերադարձողները մեծ մասամբ տարագրութեան անհկարագրելի ցնցոտիներու մէջ են, եւ գրեթէ ոչ ոք կանոնաւոր մեռոյզ կը սանայ։ Բնական է հիւանդութիւնները ազատ ասպարէզ գտած են ու տակաւ համաճարակի բնոյթ կը առնուն։ Շրջակայ գիւղերուն մէջ կացութիւնը աւելի ահաւոր է։ Ուրիշ մեծ ցաւ մը Հաճընի համար, որբերու բազմութիւնն է։ Անոնք, անպատսպար այդ խեղճերը կը թափառին փողոցները, առ հասարակ անօթի։ Եւ ամէն օր նոր խումբեր կը Հանդին զանազան կողմերէ, քիւրտերու եւ չէրքէզներու գիւղերէ, որոնց մէջ կը մնային պահապետի տարիներուն։

Մխիթարը այդ մէջոցին իր բովանդակ ուշադրութիւնը արդէն կեդրոնացուցած է Կիլիկիոյ վրայ, ուշաւոտելով Հանելի այն հակայ կարօտութեան, որուն մէջ կը գտնուին տարագիր վերապրողները։ Իր առաջին նպատակները կը Հանդին նաեւ Հաճընցիները կը խորհին Մխիթարեան մատնահետ մը կազմել, եւ Օգոստոս 15–ին, հիմնադրական ժողով գումարելով Կ՚ընտրուին հետեւեալ վարչական մարմինը։ Տէրոք Յակոբ Գրգեհաչրեան՝ Առեւտրական, Հաճի Տրդատեան՝ Փոխ–Առեւտրական, Յակոբ Զայֆեան՝ Առեւտրական, Ռուբէն Ուզունեան՝ Դանձապահ, եւ խորհրդականներ՝ Վարդան Պալեաբրեան, Բարեզ Գրգեհաչրեան եւ Աբժ. Տ. Թորոս Քհնյ. Մրչեան։ Հոկտեմբերին արդէն իսկ 45 անդամներ կ՚ունենայ մատնահետը։

Մխիթարեան կեդրոնը կը փութայ հաստատել այս ընտրութիւնը, յանձնարարելով ատենին տեղեկութիւն մեծ ձեռնարկներու, զոր կը փափաքի իրականացնել Հաճընի մէջ, հիւանդանոց մը, 25 անկողինով, եւ որբանոց մը, որ կարենար պատսպարել թէ՛ տեղի վրայ գտնուող որբերը եւ թէ Մխիթարեան հոգատարութեան տակ գտնուող Դամասկոսի 65 որբերը։ Հաճընցիները որբանոցին համար կ՚որոշեն Ս. Յակոբ Վանքի նախկին որբանոցը եւ հիւանդանոցին համար ալ՝ Ամերիկացիներուն չէնքը։ Մէկն ու միւսը մեծ մասամբ թուրքերուն կողմէ քանդուած են թէեւ, բայց չատասի կը ձեռնարկուի անոնց նորոգութեան։ Մխիթարեան կեդրոնը նախ 500 եւ յետոյ 1000 ոսկի կը

հասցնէ Հաճըն, երբ Դամասկոսի իր որբերը եւս հոն կը ժամանեն։

Այդ միջոցին Հաճըն կը պահուին 160 որբեր, որոնց 60–ը՝ Մխիթեան Դամասկոսէն ղրկածները։ Ասոնց վրայ կը բարդուին Ազիզիէի քիւրտ, չէրքէզ ու թուրք տուներէ ազատուած 71 որբեր, չատ խղճալի դրութեան մէջ։

Մխիթեան հիւանդանոցին ու որբանոցին նորոգութիւնները կ'ուսարտին այդ ամսուն։ Կեդրոնը Մերսինի իր մասնաճիւղին միջոցաւ, Հաճըն կը փոխադրէ բժշկական առաքելութիւն մը եւ յաջողապարբ կը ղրկէ հագուստ, դեղ, գանգատ առաքեալներ, արհեստներու յատուկ գործիքներ, ձեռմակոցներ, կօշիկ, օճառ, չաքար, եւայլն։

Օդնութեան գործը տակաւ կը կազմակերպուի Մխիթեան հոգածութեան եւ ջանքերուն շնորհիւ։ Յոյսը կը վերածնի եւ տեղացիները եռանդով կը փարին իրենց վերածնութեան գործին, կիսաւեր կենցաղի մը երանութեան մէջ, որ դժբախտաբար չուտ պիտի վերջանար...։ Նոյեմբերի վերջը, երբ ժողովուրդը այդ խանդավառութեան մէջ էր, դէպի Հաճըն ճամբայ կ'ելլէ Առաջնորդ Գեր. Պետրոս Եպիս. Սարաճեան, որ մինչեւ վերջը Մխիթեան կարեւորագոյն աշխատաւորներէն մին եղած է։ Հաճընցիները՝ պատմական օրերու արժանի ընդունելութիւնն մը կ'ընեն իրենց սիրելի Առաջնորդին։ Սարաճեան Սրբազան կ'իջնէ քաղաքին բարձունքը դանուող Առաջնորդարանը, զոր ժամանակին ինք կառուցած էր, եւ որ, պատերազմի միջոցին, զբռնի հրաչքով զերծ մնացած էր հրդեհէն։ Իրեն հետ քաղաք կը ժամանէ նաեւ Մխիթեան գործիչ–պատուիրակ Տ. Հմայեակ Ուզունեան։

Դեկտ. 14–ի կիրակին, Սարաճեան Սրբազանի նախագահութեամբ տեղի կ'ունենայ Մխիթեան երկու հաստատութիւններուն բացումը, նաեւ որբանոցինը, Ս. Յակոբայ Վանքին մէջ, անհամար բազմութեան մը ներկայութեամբ։ Սարաճեան Սրբազանին հրաւէրին վրայ, աւելի քան ութսուն հոգի Մխիթեան անդամ կ'արձանագրուին այդ օրը, մասնաճիւղի անդամներուն թիւը բարձրացնելով 136–ի։

Նոյն հանդէսը կը կրկնուի նաեւ Մխիթեան հիւանդանոցին մէջ, որուն պաշտօնեութիւնը մեծ մասամբ կազմուած էր Մխիթեան Դամասկոսի հիւանդանոցին աշխատաւորներէն։

Մխիթեան կեդրոնը, 1919–ի վերջը, իր երկու հաստատութեանց վերահսկիչ կը կարգէ Սարաճեան սրբազանը։ Կեդրոնը

նկատելով որ վեց անպատասխան որբեր կը մնան իր որբանոցին դուռս, կը խորհի 1200 ելեւյա· ոսկի դրկել Համըն, յանձնարարական որբանոցի մը չհետեւեան համար: Կը խորհի նաեւ այրիներու յառուկ աշխատանոց մը հաստատել, կարօտութեանց պատճառները բառնալու նպատակով, բայց կիրկիսով կացութիւնը, որ սրտէն վրդովիչ հանգամանք մը առացած էր, յանկարծ եղերական կը դառնայ: Մարտչ հայոյեիները մասամբ փճացած է, Զէյթուն նդնամասյին օրւր կ'անցնէ· չբնակուց հայոյեիները դանը փոսնդի մէջ կը մնայ, եւ Համըն ուղղակի բռպատնալբին տակն է գրպի Թուրքիոյն, որոնց Քէմալական չէթէներ կը մեռնան հետաքննել, եւ փրանսական իշխանութիւնները չեն կրնար ուժ հասցնել այդ հետաւոր վայրերը: Փետրուարի վերջը՝ Սարաճեան եպիսկոպոս եւ Բողոքականներու կողմէ Վեր· Յաչատուրեան ու Տ· Շ· Փոստոեան, ընդհակառակ Մխիթեան քննիչ–պատուիրակ Տ· Հմայեակ Ուղուրլեանի, կը մեկնին Սիս, ուրկէ Ադանա կանցնին, Համընի վիճակը պարզելու համար Ֆրանսական իշխանութենէց:

Համըն այլեւս ամրոցվոյին ինքնապաշտպանութեան նուիրուած է, եւ Մխիթեան մանաւանդ այ ուրիշ բանով չզբաղիր: Ցարաթերութիւնները սակայն կը խզուին տակաւ եւ կը սկսի անձկութեան չրջան մը որ հետզհետէ աւելի կը չեշտուի: Վերջին նամակը, զոր Մխիթեան կեղրոնը կը ստանայ Համընի մասնաժողովէն, կը կրէ 1920 Մարտ 6 թուականը եւ կը վերջանայ հետեւեալ վրդովիչ հայցումով· «Ժամանակ կայ, օգնութիւն հասցուցէ՛ք···»:

Եւ անկ անդին լուութիւն: Ժժրա՛խտ Համընի պաշարումը կը խտանայ, օգնութեան միջոցները չտեսնուից կը սկսին հակառակ Մխիթեան անվհատ փորձերուն, եւ վերջ ի վերջոյ կ'ըլլան անօգուտ: Կարելի չըլլար նաեւ հակառակ ամէն ջանքերու, որբերու այլուր փոխադրութիւնը, որուն համար Ամերիկեան Տօքթ· Տատ ի դուր կը բանակցի Թրքական ուժերու հրամանատար Շէմէտէն Պէյի հետ: Ի վերջոյ, 1920 Հոկտեմբեր 15–ին, ութ ամսուան հերոսական ինքնապաշտպանութենէ վերջ, որ անմոռաց պիտի մնայ մեր ազգային պատմութեան մէջ, քաղաքը կ'իյնայ եւ աւելի քան տասը հազար բնիկներ ու բազմաթիւ եկուոր զաղթականներ, որոնց հետ նաեւ Մխիթեան որբերը իրենց պաշտօնեաներով, ինչպէս նաեւ հիւանդանոցին պաշտօնէութիւնը կը նահատակուին զարհուրելի պայմաններու մէջ: Մխիթեան տարաբախտ ծերունի բարեկամը, Ցակոբ Ագա Գրգեսաքեան, առաջին զոհերէն մէկը կ'ըլլայ: Որբանոցի Տեսուչ Տ· Լեւոն Փափազեան կը նախընթաց իր կինն ու աղջիկը

սպաննել քան թողուլ թուրքերուն ձեռքը, եւ ինք իսկ, ուժասպառ, իր խնդրանքով կը սպաննուի պաշտօնակից մը՝ Տ. Գ. Պալտիկեանի կողմէ, որ նոյնպէս զոհ պիտի երթար սպանդին:

Թուրքերը, նոյն առեն քաղաքը հրկիզելով, բոցերուն մէջ կը նետեն որբերը, որոնց ամէնացած դիակները կը տեսնեն փախստական կիներ: Որբերէն չափահասները պաշարման վերջին առաւոտը արբաթար կը կոտրին Հաճընի այրերու կողքին: Շատեր կը ծառայեն իբր սուրհանդակ եւ չատեր ալ զանազան գիրքերու միջեւ պարկին ու ապրմամբերքի փոխադրութեան վտանգաւոր գործը կը սառնձնեն:

Մի ուրիշ մանաժողովը, այլ ատաւոր բոպէին, լսկ որբանոցին վրայ կը խորհի: Բոլոր անգամներն ալ առոր չուրջ կը սպաննուին: Ամբողջ որբանոցէն կ'ազատուին միայն ինը որբեր:

«ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆ Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ»

(Կրնատուելով արտագրուած է Սոկրատ Թէրզեանի «Հաճնոյ Ութամսեայ Դիւցազնամարտը» գրքէն. էջէ 75–80):

Այս գլխուն համար օգտուած ենք հետեւեալ գիրքերէն.—

1.—Վեր. Տէվիրեանի Մարտիրոս Աղա Սէրմէնեանցին Թէրձէմէի Հալը, Պէյրութ, 1931, 129 էջ:

2.—«Արամօ»ի Կիլիկիան, էջ 304:

3.—Վեր. Վ. Գ. Զարդարեան, Յիշատակարան Հայ Երեւելիներու, Եւայլն, 1512–1912, Հատոր Ա., էջէ 343–352:

4.—Սոկրատ Թէրզեան, Հաճընի Ութամսեայ Դիւցազնամարտը, էջէ 75–87:

5.—Բաբգէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներուն, էջէ 912–914:

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձերու գրութիւններէն.—

1.—Մարտիրոս Աղա Սէֆէնեանի գրութենէն:
2.—Տիգրան Մ. Սէֆէնեանի »
3.—Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի »
4.—Տօքթ. Ճան Ս. Մարթինի »
5.—Թովմաս Գարագաշեանի »
6.—Սահակ Գրաճեանի »

Բ.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՑ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Հաճընի Հայ Աւետարանական Համայնքը ունէր երկու տարբական դպրոցներ, որոնցմէ մին հաստատուած էր Առաջին Ժո-

զոհական եկեղեցիին նեբքեւ, իսկ մեւսը՝ երկրորդ Ժողովական եկեղեցիին նեբքնայարկը, ուր կը կրթուէին մօտաւորապէս 200–250 երկսեռ փոքրիկներ։

Այս դպրոցներուն մէջ պատուոնախաւած են հետեւեալ վարժուհիները, ինչպէս Անոյշ Եփրեմեան, Նուբիա Մրմրեան, Ալմաս Կանաչեան, Հէլէն Թրլեմեան, Ազապի Տարտագանեան, Ազապի Տնտեսեան, Զարուհի Թրպեսարեան, Մարթա Տարտագանեան, եւայլն։

Այս դպրոցներէ զատ անոնք վերջին տարիներ հիմնեցին նաեւ մանկապարտէզի նոր դպրոց մը, կիբարիկով Բէնթալօցզիի մանկավարժական սկզբունքներըը, որուն առաջին վարժուհին եղած է Ովսաննա Վարժուհի (ապա Տիկին Աւետիք Սօղոմոնեան)։

1875–ին թէեւ Համեմ մէջ Բողոքականութիւնը բաւական ծաւալ գտած էր եւ բաղմաթիւ կիներ եկեղեցիին անդամակցած էին, սակայն, այս կիները դուրկ էին կարդալ գրելէ, ի բաց առեալ Տիկին Մարիամ Զօմճուդեանէ (Փոսթ. Ա. Հայկազեանի մայրը)։ Ուստի խորհուելու կէտ մը դնել Համբրի Բողոքական եկեղեցիի տիկիններուն մէջ կարդալ գրելը տարածելու համար։ Յարմար վարժուհիի մը չգոյութեան պատճառաւ Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի կոզակիցը առաձնեց այդ պաշտօնը, որ տուէ տուն երթալով ջանալիր եղաւ Համբրի Բողոքական եկեղեցիի կիները կրթելու համար։ Ցաւոյ Մարաչէն հասաւ Մաթթաւ Գարը, եւ այդ պաշտօնը վերստանձնելով մեծ ծառայութիւններ մատուցց իւրական սեռի կրթութեան։

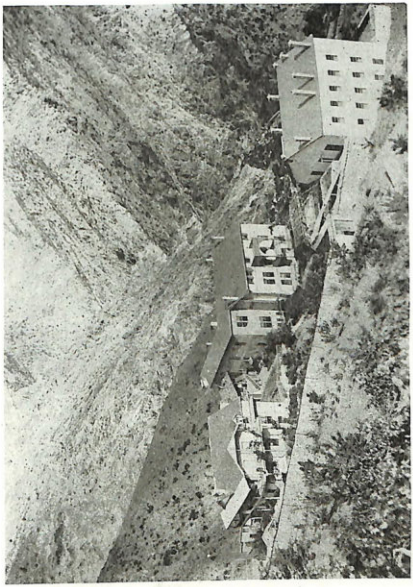
«ՀԱՅՁՆ ՀՕՄ ՍՓՒՒԼԸ»

ԿԱՄ

ԱՂՋԿԱՆՑ ԲԱՐԶՐԱԴՈՒՅՆ ՎԱՐԴԱՐԱՆԸ

Մինչ Քաֆինկ, 1880 թուականին, Մարաչէն Համբր գալով Համբրի արեւելեան կողմը, քաղաքէն հարիւր 10–15 վայրկեան հեռաւորութեամբ, արեւուտ ու սիրուն վայր մը, հաստատուեց Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանը, օժտելով զայն Ամերիկեան բոլոր յարմարութիւններով եւ կարմանդներով։

Հաճերն Հօմ–էն չդժգոհացողող աշակերտուհիներ առ հասարակ հետամուտ կ'ըլլային յաճախելու այլ եւ այլ գոյնզգոներ առիւծ բարձր ուսման տերանալու համար, որոնց մէկ ամիսուն ցանկը հետեւեալն է, որ մեզի հայթայթուած է Օր. Մէկլրի Ժամկոչեանի (այժմ Տիկին Մէկլրի Տիպրան), եւ Օր. Մարթա Աւետեանի (այժմ Տիկին Մարթա Աբսալեան) կողմէն։

ՀԱՃԸՆ ԱՂՋԱՆՑ ՎԱՐԳԱՐԱՆԸ ԵՒ ՄԻՒՕՌԱՐԱՆ ՇԷՆԵՐԸ

«ՀԱՃԸՆ ՀՕՄ»ԷՆ ՄԱՐԱՇԻ ԳՕԼԷՋԸ ԳԱՑՈՂՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

Քրիսթինէ Տէվիրեան (այժմ Տիկին Գ. Կէրթմէհեան), Ովաննա Սաֆաքու (այժմ Տիկին Ակիւլինէ Խանդամուր), Ովաննա Ժամկոչեան, Երանուհի Այճեան, Սրբուհի Պուլղուրճեան, Եղսա Մուրատեան, Մարիամ Յակոբեան, Աբջալոյա Պալեան, Թուրմանուա Ապրիքեան, Թուրմանուա Զապունեան, Էլիզա Աշէրեան, Մէյրի Ժամկոչեան, Մխիթարէ Մրընչեան, Նուրիցա Ալպարեան, Սիրանոյշ Ֆիլեան, Մարիամ Տատալեան,

Մարթա Աւագեան, Լիա Բարձումեան, Կիւլչիհան Թօփալեան, Կիւլզար Շատաբեւեան, Յոհաննէս Պալասանեան, Էվելինա Էլմաճեան, Մարիա Ագէքսանտրիատու, Մարիամ Զինկէօզեան, Մարիամ Զաքրեան:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-Ի ԳՐԵՔՐՈՎԱԿ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆԵՐԸ

ՄԱՐԱՇԻ ԳՕԼԷՋԻՆ ՁԱՑ ՈՒՐԻՇ ԴՊՐՈՑ
ԳԱՑՈՂՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿԸ

ԳՕՆԱԹԱՆԹԻՆՕՓԼ ԳՕԼԷՋԸ ԳԱՑՈՂՆԵՐ

Ովսաննա Սավախատու, Մարիամ Յակոբեան, Կիւլիւս Տէմիրճեան:

«ՀԱՆՃԸՆ ՀՕՄՅԻ ՎԱՐԺՈՒՀԻՆԵՐՈՒ ԽՄԲԱՐԸ ԵՒ ՄԻՈՒՄՆ ՔԱՋԱՒԱԿ

ԱՏԱՐԱԶԱՐ ԱՂՋԿԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ԳԱՑՈՂՆԵՐ

Լուիզա Ժամկոչեան, Պէաթրիս Գրիգեաչարեան։

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԳՕԼԷՋԸ ԳԱՑՈՂՆԵՐ

Մէննուշ Գրիգեաչարեան, Կիւլզար Հայոսմթեան, Այդիւլ Տատալեան, Մարիամ Գրիգեաչարեան։

ԶՄԻՒՌՆԻՈՑ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԳԱՑՈՂ

Մէյրլ Հաճի Իլիու։

ԹԱԼԱՍԻ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶԸ ԴԱՑՈՂՆԵՐ

Մկրտիչ Սօղոմոնեան, Երանիկա Շուշանեան, Կիրակ Գայեան, Հայկանոյշ Մանկրեան։

«ՀԱՃԸՆ ՀՕՄ»ԻՆ ՄԻՋ ՊԱՇՏՕՆԱՎԱՐՈՂ ՎԱՐԺՈՒՀԻՆԵՐ

(1898–1913)

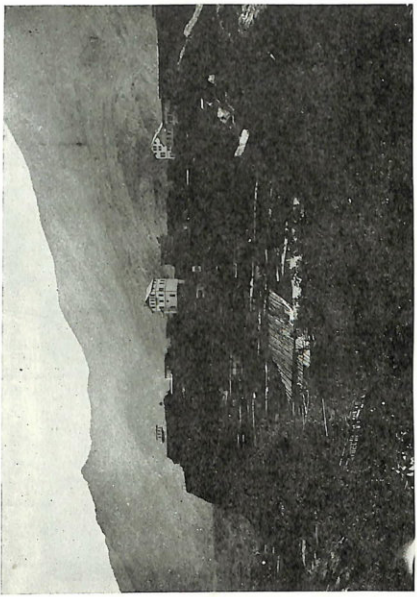
Մարիամ Զէքրեեան, Ովսաննա Ինկիլիեան, Ովսաննա Սաֆարեան, Ովսաննա Ժամկոչեան, Մկրտուհ Թօփալեան, Սրբուհի, Երանուհի Այճեան, Խաչուն Գումրեան, Եղսա Մուրաթեան, Աբշալոյս Պալեան, Մարիամ Յակոբեան, Լիա Բաթմազեան, Էլիզա Յակէրեան, Թուրմանոսա Զապունեան, Թուրմանոսա Ապրիքեան, Թուրմանոսա Տուրճեան, Արուսեակ Շամլեան, Կիւլպար Հայոսեեան, Մկրտի Ժամկոչեան, Մելիքսէթ Մրմրճեան, Մարիամ Զինկէօզեան, Մարիամ Գրգեաչարեան, Կիւլչէհր Թօփալեան, Աչիկ Տատեան, Մկրտի Խոյեան, Լուիս Ժամկոչեան, Մարիամ Տատեան, Կիւլիւ Տէմիրճեան, Երանիկա Շուշանեան, Մկրտի Հաճի Իլիա, Կիրակ Գայեան, Մարթա Աւագեան, Ճօզէֆին Արսլանեան, Նուրիցա Ալպաքեան, Լիֆթալիա Էմմաեան, Կիւլինա Հէզինեան, Աննա Մամախաւա, Գալիօփի Մամախաւա։

ՄԱՆՉԵՐՈՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

ԿԱՄ

ՀԱՃԸՆԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՆ

Միսիս Քաֆինկէ յետոյ Հանըն եկաւ Տօքթ· Ճան Մարթին, 1892–ին, եւ իր առաջին դասընկերն մին եղաւ տղայոց համար բարձրագոյն մարթոփարանի մը կառուցումը։ Այս մանչերու դպրոցը նախապէս սկսաւ Բողոքականաց Առաջին Եկեղեցւոյ ներքնայարկը, ուր պաշտօնավարեցին իբրեւ դասատու՝ Մարթիոս Օզոլլուգեան, Սահեան Յովհաննէսեան (Ալպուտաստցի), եւ Տէրքրան Րէճէպեան։ Ապա Բերքի կողմերը, Քէսթէհանեներու տունը գնելով անոր տեղը կառոյց հինգ յարկանի փառաւոր շէնք մը, կահաւորելով զայն ամէն կերպով արդիական կազմածներով։

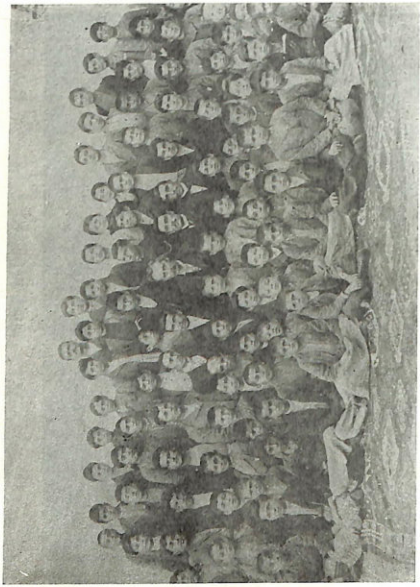

ՀԱՅԿ ԳՈՂՄԱԼԵԱՆ
Ձախեն աջ.— Ս. Ա. Ա. ածեան Եփեցին: Մեչեանցու. Բարեր. Վարժարանի Շէնքը:
Ծայրագոյն աջ.— Կարելիկեան Գարդուճի ու Շէնիքը:

Հաճընի Ակադեմիան ունէր 100–150–ի մօտ աշակերտութիւն մը չորս դասատուներով, որոնք առհասարակ օրէնական կրթութիւն առացած կ'ըլլային:

Այս վարժարանը կը բաղկանար եօթը կարգերէ, որոնցմէ առաջին երեք կարգերը կը կազմէին նախակրթարանը, իսկ վերջին չորս կարգերն ալ՝ Ակադեմիան:

Ակադեմիայի մէջ կ'ուսուցուէր հայերէն, թուրքերէն եւ անգլերէն լեզուներ. ասկէ զատ թուաբանութիւն, աշճեպրա, աշխարհագրութիւն, բնական աշխարհագրութիւն, կրօնական ու–

ԱԿԱԴԵՄԱՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ, 1905–ին

ուսումներ, ազգային պատմութիւն, պատմութիւն ազգաց, մարդաբանութիւն, համեմատական բնախօսութիւն, երաժշտութիւն, ճարտարապետութիւն, նկարչութիւն:

Հաճընի Ակադեմիային դասընթացքը այնքան բարձր էր, որ անկէ ելլող լրջանաւարտները կ'ընդունուէին, առանց քննութեան, թէ՛ Ամերիկեան կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը եւ թէ Տարսոնի Սէյնթ Փոլ Գոլէճը: Սակայն, 1908-էն յետոյ նոր հանգամանք մըն ալ սկսած էր մինչեւ հեռաւոր Գոնիայի ձէնտեան Գոլէճը, որուն նախագահութիւնը կը վարէր Հաճընցի մեծանուն գիտնական եւ փիլիսոփայութեան ուսուցիչ Արմենակ Հայկազեան:

ՀԱՒԱՔՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՑԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՈՒՍՄՈՑԱԿԱՆ ԿԱՁՄԱՒԻ ԱՄԲԱՆԿԱՐԸ, 1897, ՅՈՒՆՒՍԻՆ։

Ձախէն աջ կանգնողներ.— Կարապետ Մանիսաճեան, Կոստանդին Սիւսիեան, Արմենակ Մանկրեան, Յակոբոս Մանկրեան, Յովհաննէս Սէֆեճեան։

Ձախէն աջ նստողներ (Ուսուցիչներ).— Արշակ Մանկրեան, Տիգրան Գալայճեան, Տօքթ. Մարքին, Սամուէլ Ժամկոչեան եւ Արշակ Պալեան։

Այս գօլէճներէն զատ, անանցմէ ոմանք, իրենց բարձրագոյն ուսումը չտրուեակիւս համար՝ զայն նաեւ Մարաչի Ամերիկեան Ճեմարանին, Պէյրութի Ամերիկեան Բժշկական Համալսարանը, Կ. Պոլսոյ Բժշկական եւ Իրաւաբանական Համալսարանները, Գօնիայի Իրաւաբանական Համալսարանը։ Իսկ ոմանք ալ մեկնեցան Ամերիկա եւ յաճախեցին Ամերիկեան Համալսարաններէն Անն Արպըր, Քօլօմպիա, Քլարք, Եէյլ, Օպէրլին, Տարթմութ, եւայլն հաստատութիւնները։

Ակադեմիային մէջ պաշտօնավարած են, իբրեւ դասատու, հետեւեալ անձնաւորութիւնները, սկսեալ 1896-էն մինչեւ 1915 թուականը։

Տիգրան Գալայճեան, Սամուէլ Ե. Ժամկոչեան, Արմենակ Ածիլածեան, Արշակ Պալեան, Արշակ Մանկրեան, Աշոտ Ուզունեան, Յովհաննէս Սէֆեճեան, Մուրատ Անտոնեան, Արմենակ Արօեան, Նազարէթ Քէլեան, Կոստանդին Սիւսիեան, Արտաշէս Պօյաճեան, Յակոբ Ալպաքեան, Կարապետ Քէշիշեան, Կարապետ Գրգեաշարեան, Գրիգոր Տէր Պօղոսեան, Սամուէլ Րէճէպեան, Եռւանդ Սավախտիս, Եփրեմ Ուլուգուշեան, Մարտիրոս Տումա-

եան, Յակոբ Պօղոսեան, Ռուբէն Թադէոսեան, Պալուստ Յարութիւնեան, Կարապետ Օհանեան, Աւագ Մելքոնեան, Պետրոս Գրգեաշարեան, Փանոս Քէօսէմանուկեան, Արամ Տումանեան, Բենիամին Սէֆէրեան, Պալուստ Այրենեան, Հապիպ Տարագճեան, Սամուէլ Մանկրեան, եւայլն:

Հաճնոյ Ակադեմիային չրջանաւարտ եղած են հետեւեալ անձնաւորութիւնները, 1897–ին սկսեալ մինչեւ 1915 թուականը: Գալաւեզակ ենք, թէ այս ցանկին չատ աւելի չրջանաւարտներ տուած է յիշեալ դպրոցը, սակայն կը ցաւինք որ չունեցանք անոնց լիակատար ցանկը: Նոյնպէս պիտի չկրնանք տալ անոնց չրջանաւարտման թուականը, բայց պիտի չանանք դասաւորել զանոնք պատմական կարգով, որքան որ մեր յիշողութիւնը կ'օգնէ մեզ:

Կարապետ Մանթասեան, Կոստանդին Սիլահեան, Արմենակ Մանկրեան, Յակոբոս Մանկրեան, Յովհաննէս Սէքմէնեան, Յարութիւն Գօյտեան, Սարգիս Ռըշեան, Յովհաննէս Մակարեան, Միհրան Մանթասեան, Մխաք Այրենեան, Սամուէլ Բէճէկեան, Կարապետ Քէչէչեան, Բենիամին Սէֆէրեան, Գրիգոր Բէճէկեան, Գրիգոր Տէր Գօղոսեան, Սարգիս Զօլտեան, Նաստպ Տէվիրեան, Աբրահամ Սէֆէրեան, Ձէնան Սէֆէրեան, Գաբոս Թէրզեան, Յովսէփ Բէճէկեան, Մաթէոս Քէչէչեան, Եուանի Սամսաթիա, Եփրեմ Ուլուգուշեան, Սամուէլ Գալեան, Ազարիա Պապահէքեան, Հայկ Պէհտաթեան, Գէորգ Գրգեաշեան, Յովսէփ Շիրմամեան, Յօսէփ Տէվիրեան, Գաբոս Տէր Գօղոսեան, Սեդրակ Տէր Գօղոսեան, Հայկազուն Մանկրեան, Ազէքսան Սամրպաշեան, Յակոբ Գօղոսեան, Գալուստ Յարութիւնեան, Աստուր Օսկանեան, Կարապետ Օհանեան, Լեւոն Թուբեան, Յովսէփ Խմէչեան, Փանոս Քէօսէմանուկեան, Ռուբէն Թադէոսեան, Մարտիրոս Սարգիսեան, Արամ Պալեան, Գաբոս Գրգեաշարեան, Մանուկ Սեւեան, Եղիա Ալպաքեան, Արմենակ Գօյտեան, Յարութիւն Գալֆեան, Վարդվար Եփռեմեան, Ասլանք Կէօքպաշեան, Կարապետ Իպիկլեան, Եղանոս Սարգիսեան, Արամ Պէչեան, Աւագ Մելքոնեան, Արամ Տիրմանեան, Գաբոս Գրգեաշարեան (Քարճայր), Գալուստ Այրենեան, Հայկ Մելքոնեան, Լեւոն Օգուլլուգեան, Կիլպրիճ Թօփալեան, Կարապետ Տարտարանեան, Փանոս Մուշեան, Հրանդ Սօղոմեան, Յովհաննէս Յովհաննէսեան, Յովհաննէս Պալեան, Զաքարիա Քէօչիկեան, Աստուր Տիմանեան, Մամբրէ Գասարճեան, Գրիգոր Տէմիրճեան, Մինաս Ճաթասանեան, եւայլն:

Վերոյիշեալ անձնաւորութիւններուն բաւական մեծ մասը

այժմ կ'ապրի աչխարհի այլեւայլ կողմերը, եւ անոնցմէ չատերը տիրացած են համալսարանական բարձր ուսումի եւ պատուաւոր պաշտօններու, որոնք ոչ միայն Հաճընի, այլ նաեւ ամբողջ հայութեան կը բերին փառք ու պատիւ։

1920–ի Հաճընի անկումէն յետոյ Թուրք վանատիներու կողմէն հրոյ մատակ եղաւ թէ՛ «Հաճընի Հօր»–ի եւ թէ Ակադեմիայի փառաւոր շէնքերը։

Գ.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Հայ կաթոլիկ համայնքը 1892–ի սաեհնները երկու հակայ շէնքեր կառոյց Ընորհիւ Առաքեալ Առաջնորդ (յետոյ Կաթողիկոս) Թէրզեան Գէորգեանի Ջանքերուն։ Այս շէնքերու մատաղապատն էր Հաճընի Թորոս Վարպետ Պապաշէքեան։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը բաղկանար երեք յարկէ։ Այս շէնքերէն մին կը ծառայէր թէ իբրեւ Հայրապետանոց եւ թէ մանչերու վարժարան, իսկ միւսը կը գործածուէր իբրեւ Մայրապետանոց եւ Աղջիկաց վարժարան։

ՏՂԱՅՈՑ ԱԶԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Ազարեան Վարժարանը կը բաղկանար երեք կարգերէ եւ ունէր մօտաւորապէս 25–30 աչակերտ։ Հայրապետանոցի պատ հոն կը պաչտօնավարէին իբրեւ ուսուցիչ երկու Հաճընցիները, ինչպէս Նազարէթ Բէլեան եւ Աբիսողոմ Կաճեան։

Վարժարանի դասընթացքն էր մայրենի լեզուով ընթերցասութիւն, քերականութիւն, պերպերութիւն, թուաբանութիւն, աչխարհագրութիւն, Սուրբ Գիրք եւ Քրիստոնէական ուսում, դաչնակ, եւայլն։

Աչակերտներէն ոմանց անուններն են, Մարտիրոս Ոսկեան, Սարգիս Զօպանեան, Վահան Տումանեան, Արամ Տումանեան, Կարապետ Ղըմբէեան, Գաղտատար Գալէնտէրեան, Մանուկ Գալայճեան, եւայլն։

ԱՆԱՐԱՏ ՅՂՈՒԹԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Աղջկանց Վարժարանը կը բաղկանար Մանկապարտէզ, Տարրական եւ Բարձրագոյն դասընթացքէ։ Վերջին երկու դասընթացքներէ իւրաքանչիւրը բաժնուած էր երեք կարգերու։

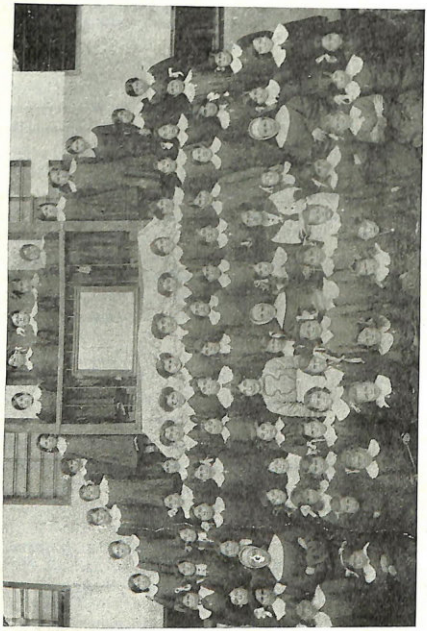
Աչակերտուհիներուն թիւն էր մօտաւորապէս 100–150 հոգի, որոնք կը բաղկանային լուսաւորչականներէ, կաթոլիկներէ եւ Բրքուհիներէ։ Վարժարանի դասընթացքն էր դաչնակ, գրծակարութիւն, անտեսագիտութիւն, ձեռագործ, հայերէն, ֆրանսերէն եւ Թուրքերէն լեզուներ, եւայլն։

Այս վարժարանի ուսուցչուհիները, ընդհանուր առմամբ,

կը կազմուէին մայրապետներէ, մէրթ օդնական ունենալով տեղացի աշակերտուհիներ:

Այս մայրապետներու անուններն են՝ Մեծատուրէն Աբաքիրնազ Քոյր Թրխանէ Պալեան (Կարնեցի), Քոյր Յիսրէնա Ուլուհօճեան (Մարզվանցի), Քոյր Փուլքարիա Գալայճեան, Քոյր Էմիլի Ղըրմեան եւ Քոյր Վերոնիքա Պէաթրիս Շնորհատուրեան (Համշենցի):

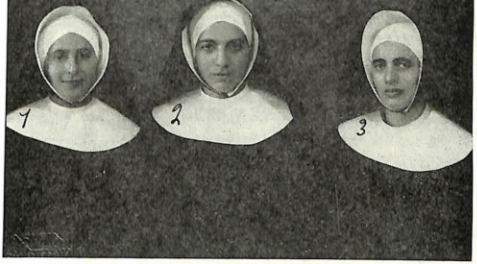
Առանցմէ զատ ժամանակ առ ժամանակ չատ մը այլ մայրապետներ եկած են Մարաշէն, Իզմիրէն եւ Կ. Պոլսէն:

ՀԱՅ ԱՒԹՈՒՄԻ ԱՂԱՐԻԱՅ ԲՈՒՀԵՐԱՅ ԱՂՔԻՆԵՐՈՒՆ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆԵՐՈՎ
Ուսուցչուհիներ, ձախէն աջ՝ Օր. Թերեզիա Փալեան, Օր. Թերեզիա Ղըրմեան, Օր. Էլիզապեթ Պետրոսեան, Օր. Ռեբեկա Գալայճեան, Օր. Ռեբեկա Ղըրմեան, Օր. Թերեզիա Ղըրմեան, Օր. Էլիզապեթ Պետրոսեան, Օր. Թերեզիա Փալեան, Օր. Ռեբեկա Գալայճեան, Օր. Էլիզապեթ Պետրոսեան, Օր. Թերեզիա Ղըրմեան, Օր. Ռեբեկա Ղըրմեան, Օր. Թերեզիա Փալեան, Օր. Էլիզապեթ Պետրոսեան, Օր. Ռեբեկա Գալայճ

Աղջկանց Վարժարանի աշակերտուհիներէն ոմանց անուններն են.—

Օրիորդներ՝ Երանուհի Թէրզեան, Մարի Զամաքեան, Զապէլ Շերամեան, Ռեբեկա Կիպիրեան, Իսկուհի Կիպիրեան, Երանուհի Կիպիրեան, Մարիամ Կիպիրեան, Վերգին Շերամեան, Տիրուհի Շերամեան, Թագուհի Շերամեան, Բարբոն Գըրգեաչարեան, Հեղանոյշ Մրմրչեան, Սաթենիկ Շերամեան, Մարիամ Գրիգորեան, Իսկուհի Քէօչկէրեան, Ցոլոր Տրգատեան, Երանուհի Քէլլիքեան, Այկիւհի Յանճեան, Երանուհի Ակբաշեան, Արաքսի Գրգեաչարեան, եւայլն։

ՆԻՒԹ ՀԱՒՔՆԵՒ ՄԱՑՐԱԳՊԵՏՆԵՐ
(Որոնք այժմ կը Գոմուխի Հայէպ)
Ձախէն աջ.— Գոյր Էմիլի Նրիմեան, Գոյր Բուլբիւիա Գալայճեան, եւ Գոյր Վիրոնիկա Շնորհաւորեան։

Թէ՛ Տղայոց Ազգաբեան Վարժարանի եւ թէ Անարատ Յղութեան Աղջկանց Վարժարանի մէջ կը տիրէր լաւ բարոյական մթնոլորտ մը, ուրկէ ելլող լրջանաւարտները մեծապէս ծառայած են իրենց համայնքին եւ հայրենիքին։

Այս գլխուն համար օգտուած ենք,

1.—Տիկին Երանուհի Շերամեանի նամակէն։

2.—Հանի Արթին Աշըրեանի պատմածներէն։

Այս գուա հայ պոլսցիներէն գաս, Հայնոյ մէջ թուրքերը ունէին տարբական (Իպտիտայի) եւ բարձրագոյն (Իտատի) երկու վարժարաններ, ուր կը պաշտօնավարէին, իբրեւ ուսուցչէ, Ալի Էֆէնտին եւ Մուհիպի գաւակ Ահմէտ: Հայազգի Քէլեան Նազարէթ եւս ժամանակ մը այս դպրոցին մէջ պաշտօնավարած է:

Բարձրագոյն դպրոցէն էլլոզ չբջանաւարտներ առհասարակ կ'երթային ուսանելու Ամասիա, Կ. Պոլիս, եւ այլուր:

2.— ԱԶԱՏԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Հայերնի ազատարուեստական ճիւղերէն մէկ մասը, ինչպէս բժիշկները, առեւտրականները, դերձակները եւ ուսուցիչները, եւն. առկէ առաջ այլեւայլ պարագաներու տակ ուսումնասիրութեան նիւթ դառնալով՝ այս գլխին ներքեւ պիտի անդրադառնանք հետեւեալ բաժանումներու չուրջ՝

Ա.— ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ,
Բ.— ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ,
Գ.— ՀԱՅՆՈՑ ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐԸ,
Դ.— ԳՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ:

Ա.

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ

Ամէն ժողովուրդի մէջ եղած են դուսաններ եւ ժողովրդական երգիչներ: Հայոց Պատմութեան մէջ կային, հին աւանները, ժողովրդական երգիչներ, որոնք կ'երգէին պարագաներու համեմատ: Նոյնը իրականութիւն էր նաեւ Հայնոյ մէջ: Հոն կային ժողովրդական երգիչներ, որոնք պարագաներու համեմատ կ'երգէին ու կը պարէին:

(Այս մասին տե՛ս, Հաճընի Գոհարներէն Գլուխը):

Ահա ասոնց կարգին էր Հայնոյի հռչակաւոր «Կէկիչէ»ը, որ տէրճի ու տէպլէկը ձեռքն առած չարունակ կ'երգէր ու կը խաղար ամէն տեսակ հարսանիքներու եւ հանդիսութիւններու առեն եւ կը փնտռուէր իր չէն ու չոր ներկայութիւնը:

Այս ժողովրդական երգիչներէն գաս Հայնոյ եկեղեցիներուն մէջ կային նաեւ հանաւոր ձայնաւորներ, որոնց կարգին էին Աբամ Ուզունեան, Աբթսղոմ Կաճեան, Եղիչէ եւ Երուանդ Գարատաղեան եղբարք եւ Պաղտասար Գալէնտէրեան: Նամանա-

ւանդ հին տուհնները կը յիշուի Սարգիս Վարժապետ Պալեան անունով եկեղեցական ձայնաւոր մը, որուն շուրջ ուսանողութիւնը հիացումով կը խօսի։

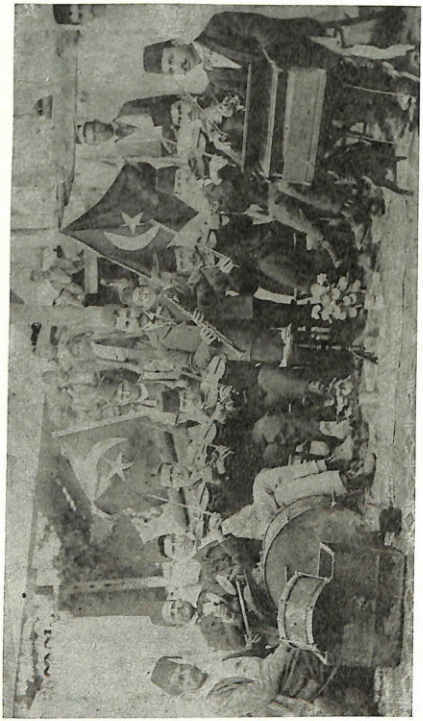
Սակայն հետզհետէ Համբրի նորահաս սերունդին մէջ մուտք գտաւ Եւրոպական Զայնական եւ Դաշնակաւոր երաժշտութիւնը։

Զայնական երաժշտութիւնը ամէնէն չատ տարածուեցաւ՝ մանաւանդաբար Բողոքական գպրոցներուն եւ եկեղեցիներուն մէջ, ուր մեծ զարկ տուած չէր նգանակներով երգելու սովորութիւնը։ Կարապետ Վարժապետ Գրգեաշարեան ձայնական երաժշտութեան դասատու էր Ակադեմիայի մէջ։ Միմրատիպով Եւրոպական նօթաները տպելու, եւ ձայնական երաժշտութեան տեսականն ու գործնականը սովրեցնելու մէջ յիշեալը մեծ ծառայութիւններ ըրած է։ Կարապետ Վարժապետը այժմ կ'ուսուցանէ Պէյրութի Կէրմէկեան Վարժարանին մէջ։ Անոր կարգին կրնանք յիշել նաեւ Գրիգոր Տէր Պօղոսեանն ու Մարաշցի Մուրատ Ծօճա Աղաոնեանը, որոնք եւս մեծ ծառայութիւններ մատուցին։

1900–ի տարիները մուտք գտաւ նաեւ գործիական երաժշտութիւնը Համբրցի երիտասարդներուն մէջ։ Հոս կրնանք յիշել երաժշտական գործիքներ նուագողներէն հետեւեալները, ինչպէս Թէնէքէճի Փանոս Մկրտիչեան՝ ջութակ, Նասիլ Տէվիրեան՝ ջութակ, Տօլմաւրեան Արամ՝ գրպնաթռա, Մխոս Փէթէկեան՝ գրպնաթռա, Մարեան Յարութիւն՝ ուտ, Արամ Պալեան՝ փլուտ, Գէորգ Երզնկան՝ մանտօլին, Համբ Ասաղ Պալաքեանեան՝ օրկէն։ Իսկ Օր. Ռեբեկա Կէրմէկեան կը նուագէր Համբոյ Ազգին Բողոքական Եկեղեցւոյ երգեհոնը՝ պաշտամունքներու ընթացքին։

Հայ Լուսաւորչական համայնքին մէջ ալ բաւական տարածուած էր Եւրոպական երաժշտութիւնը, որուն ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչն էր Պետրոս Զօլաքեան։

Իսկ Համբոյ մէջ գործիական երաժշտութեան ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչն էր Սահակ Ագա Թէօրէմիչեանի Յուսիրը։ Սահակ Ագա թէեւ անուս մէկն էր, սակայն, ինքնուսութեամբ ուսած էր կարգ մը երաժշտական գործիքներ, ինչպէս ուտ, սանթուր, քեմանի, քլարնէթ, եւայլն, եւ իր ջանքերով ան կազմակերպած էր օրքէսթրա մը։ Ահաւասիկ Սահակ Ագային այս օրքէսթրան էր, որ նուագեց Վեհաւուտ Սահակ Բ. կաթողիկոս Խապաեանի, ինչպէս նաեւ Առաքեալ կուսակալի Համբոյ այցելութեանց պահուն։

ՍԱՀԱԿ ԱՂԱՅԻ ՆՈՒԱԳԱՆՈՒՄԸ
(Նկարուած 1903–ին, Սահակ Բ. կաթողիկոսի Այցելութեան Առթիւ)

Ձախէն աջ՝ (նստած), Պետրոսեան Մարտիրոս, Տէրտէրեան Մարտիրոս, Յովսէփ Ռէճէպեան, Գէորգ Գրիգորեան, Ձախէն Այդաքեան, Սահակ Աղա Թէօրէմիչեան, Ահմոխ Շիրինոզմեան, Գրիգոր Ռէճէպեան, Յարութիւն Մալեան, Գեղամ Չոլաքեան:

ՊԵՏՐՈՍ ՉՕԼԱՔԵԱՆ.— Ծնած՝ Համբր, 1883–ին։ Ինքնաուսուքեամբ հասած է մասնաւորական բարձրագոյն ստիճանի։ Ուսուցիչ, հաւաքիչ եւ գրագրատպիա Պետրոս Զօլաքեան ոչ միայն Համենոյ, այլեւ բովանդակ կիլիկիոյ չբնաջին մէջ գրաւած էր աչքառու դիրք մը, զոր չատ անգամ գնահատանքի արժանացած էր կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսէն, եւ որ, 1913 Յունիս Սիս հրաւիրեց զայն՝ գործակից եւ ուսուցչի դոյդ պաշտօնով։

Համենոյ Միացեալ Ընկերութեան վարժարանները ուսուցչէը եղած տարիներ չարունակ եւ գործակից՝ եկեղեցական պատգամաւորութեան, զոր փառաձոյն երկու կուսակ խումբի մը, ամէն կիրակի կարգաւ, Ս. Գէորգ, Ս. Թորոս եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիները մէջ։

Համենոյ այս գաւառը ինքնաշարժ ձիերով ու սայլակներով, տեղացած եւ անուն հանած էր իբր կարող ու փութ դաշնակահար։ Ան էր, որ կ. Պոլսէն գաւառները գրկուած նոթաներ երգերը փոքրիկով իր գաշնակին վրայ, ետոյ կը սովրեցնէր աշակերտներուն։

1915–ի Ցեղասպանութեանց ժամանակ Զօլաքեանն ալ աքսորուելով Տէր–Զօր հոն կեցաւ մահուանացուն։

Բ.

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՃԵՆՈՅ ՄԷՋ

Որքան որ կարելի եղած է տատչել, տատչին լուսանկարիչը եղած է Վահկայի Ափսոթօլ անունով Ցոյն մը, որ ժամանակ մը Համբի մնալէ յետոյ կրկին վերադարձած է Վահկա։ Աբժենակ Զօհմուդեան (յետոյ Տօքթ. Ա. Հայկազեան) Մարաչ Ատուստանական Ճեմարանը եղած պահուն լուսանկարչութիւնը սորված է Ամերիկացի միսիոնարներէն, բայց երբէք զայն չհաղորդած չէ իրեւ արուեստ։

Սակայն Համբնի տատչին լուսանկարիչը եղած է Եփրեմ Ներսէսեան, իսկ յետոյ անկէ սորված է իր եղբայրը Կարապետ Ներսէսեան։ Եփրեմ Ներսէսեան յետոյ փոխադրած է իր աթիւոիճ Ատանա եւ հոն մեծ անուն ու հռչակ հանած է։ Այժմ Ի՛նդրէ բնականօք Պէյրութ։ Ներսէսեանէ յետոյ եկած են Յակոբ Հանէնէ Պէքճեճեան, Պետրոս Զօլաքեան եւ Մուրատ Անտոնեան։

Այժմ արտասահմանի մէջ կան հետեւեալ Հաճընցի լուսանկարիչները, ինչպէս՝ Գալուստ Յարութիւնեան՝ Ազէքսանդրիա, Սարգիս Գուշեան՝ Աթէնքիա, Ճօրճիա, Արթաճ Աթէշեան՝ Էմմայրա, Արմէն Թէլեան՝ Քօրինթ, Յարութիւն Մանկրեան՝ Մէնչէսթըր։ Իսկ, Նահիպ եւ Թորոս Գօճուշեան եղբարք՝ նիւ Եորքի եւ Հաճի ու Նազարէթ Կէչիճեան եղբարք՝ Գօճոնի մէջ մեծ անուն ու հռչակ հանած են իրենք լուսանկարիչներ։

Գ.

ՀԱՃՆՈՑ ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐԸ

Փաստաթուղթերու գոյութիւնը կ'արդարանայ օրինաւոր կառավարութեան եւ դատարանի հաստատութեամբը։ Գոյանման Զորպպանեանց ժամանակ իրաւունքի եւ արդարութեան չուրջ խօսիլ անբնականալի բան մրն էր։ Զորպպանեանց կամայականութիւնը ամէն բան էր եւ ժողովուրդին իրաւունքը չափով մը ներկայացնող անձինք, եթէ կային, անունք ալ կորչ մը ազատներէ կը բաղկանային։

Սակայն, 1865 թուականներուն Օսմանեան կառավարութեան զարթօնքը, եւ օրինական դատարաններու հաստատումովը, հետզհետէ երեւան եկան, նախ ինքնօգնութեամբ, իսկ յետոյ վկայեալ փաստաբաններ։

Նազարէթ Տէպէճեան, որ Կ. Պոլսէն մանուկրարար իբր ուսուցիչ դրկուած էր Միացեալ Ընկերութեան կողմէն, երկար ժամանակ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարելէ յետոյ, հետզհետէ մտաւ կառավարական ու դատաբանական շրջանակը եւ սկսաւ գործել իբրեւ գրագիր, թարգմանիչ եւ փաստաբան։

Ցետոյ ինքնօգնութեամբ հասան հետեւեալ փաստաբանները.—

ՀԱՃԻ ՏՐԻԱՏԵԱՆ. *— Ծնած է Հաճըն 1877–ին։ Որդին է Սիմոն Ագա Տրիատեանի։ Իր կրթութիւնը սաացած է Հաճոյ ազգային վարժարանին մէջ։ Եղած է՝ ժամանակ մը՝ Վահկայի մէջ Պեւեական Մեսուիլի Գանձապետը (Սանտրզ Էմիճի), եւ Հաճոյ մէջ ալ կատարած է չատ մը կառավարական եւ ազգային ծառայութիւններ։ Ամուսնացած է քաղաքապետ Մինաս Էֆ. Պահաբրեանի դուստր՝ Զարպէլին հետ եւ ունեցած է երկու մանչ զաւակներ։ 1920–ին, Հաճոյ Հերոսամարտին մէջ նահատակուեցաւ։*

ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱԼԵԱՆ. *— Հաճոյ վերջին տեղակալը, որ Հաճընի անկման պահուն նահատակուեցաւ։ (Տե՛ս, կենսագրութիւնը Հաճնոյ Ինքնապաշտպանութիւնը Գլխուն տակ)։*

ՄԻՍԱՔ ԲԼՃԻՊԵԱՆ.— Որդին Համբարձում Ագա Բլճիպեանի, որ նահատակուեցաւ 1920–ին, Շաբի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ։

ԱՐԱՄ ՄԱՆԿՐԵԱՆ.— Աքսորանքէն վերադարձին վայրապօրէն խողխողուեցաւ Տարսոնի մէջ, դաշնաքարոյ ձեռքերով։

Ասոնցմէ չեսոյ Հաճըն եկան հետեւեալ վկայեալ Հաճընցի փաստաբանները.—

ՊԵՏՐՈՍ ԹԻՐԶԵԱՆ.— Վկայեալ Կ. Պոլսոյ Իրաւաբանական Վարժարանէն։ (Տե՛ս, կենսագրութիւնը, Մաս Դ.–ի ներքեւ)։

ՆԱՐԱՊԵԵՏ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ.— Վկայեալ Գոնիայի Իրաւաբանական Վարժարանէն։ Որդին՝ հայցապետ Աւետիք Իզմիրլեանի, որ այժմ փաստաբանական դործը կը տարուանակէ Ամերիկի մէջ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԷՔԻՍԵԱՆ.— Ծնած է Հաճըն 1858 Յունիս 6–ին։ Զաւակն է Հաճընոյ երկրաբաշխ քաղաքապետ Հակոբոսեան Մխոյ Ագայի։ Նախնական կրթութիւնը առած է Ազգ. Վարժարանը. վարած է Գետական Մասնակի դանձապետութիւնը, նիփտեան, բապտի, բահիրաթի եւ գատական ատեաններու քարտուղարութեան պաշտօնները։

Ազգ. Քաղաքական գործունէի, Ուսումնական, Թաղականական եւ այլ Մարմիններու գործակից եւ տեղապահ է։ Նոյնը, նաեւ Մերթին մէջ, ընտրած է իր ծառայութիւնները Ազգային օգտակար ձեռնարկներուն, մեծապէս նպաստելով անոնց։

1923–ին, երբ Լիբանան հաստատուեցաւ, առաջինը ինք եղաւ յղացողը Նոր Հաճընի մը հիմնութեան, եւ այդ նպատակաւ ալ ծեռնդ արաւ Հաճընոյ Հայրենակցական Միութեան մը կազմութեան։

Իսկ արտասահմանի մէջ կան հետեւեալ Հաճընցի փաստաբանները.—

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԼԵԱՆ.— Շրջանաւարտ Հաճընոյ Կեդրոնական Վարժարանէն եւ Կ. Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանէն։ Այժմ իր փաստաբանական գրասենեակին ունի Փարիզ, Ֆրանսա։

ՍԱՐԳԻՍ ՃԻՒՃԵՐՃԵԱՆ.— Շրջանաւարտ Համլինի Կեդրոնական Վարժարանէն եւ Զուիցերիոյ մէջ իրաւաբանական համալսարանէ մը: Իր փաստաբանական պրասնեանէն ունեցած է փարիզի մէջ եւ եղած է մեծ ընկերութեանց փաստաբան:

Պատերազմէն յետոյ փոխարտաքին գկյռւթի մեսած է խոր ծերպութեան մէջ: Նշանաւոր փաստաբան էր:

ԱԲՄԱՆ (Համբ) ԿԻԶԻՐԵԱՆ.— Ծնած է Համբրն, 1895 թուականին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն մայր-վարժարանին եւ Համբրն Ակադեմիային մէջ: Տարի մը յաճախած է Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճը: Պատերազմի նախօրեակին Ամերիկա գալով ժամանակ մը գործադրութեան կ՚ենայ՝ կը յաջողի իր ընդհատուած ուսումը եւ յաջորդաբար կ՚ստանայ B.A. եւ M.A. աստիճանները:

Վեց տարի Ամերիկեան վարժարաններու մէջ իբրեւ ուսուցիչ եւ High School-ի տնօրէն եղած է: Ներկայ իրաւաբանական հետեւութեամբ ստացած է Տօքթօր Իրաւաբանութեան (J.D.) աստիճանը, Northwestern Համալսարանէն:

Մերթ աշխատակցած է Ազդիներէն եւ Հայերէն թերթերու: Ունի անտիպ երկու գիրքեր վերնիսիան Դպրոցականութիւնը Հեռաւոր Արեւելքի Մէջ» եւ «Ս. Եւ Բ. Իրաւաբանական Փիլոսոփաեան»:

Կիպրեան եղած է Ամերիկայի Համազգ Հայրենակցական Վերաշինող Միութեան Հիմնադիրներէն մին:

Այժմ հաստատած է իր գրասենեակը Լոս Անճելըսի մէջ եւ կ՚զբաղի փաստաբանութեամբ:

Պ.

ԳՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅՆՈՑ ՄԷՋ

Այս պլուռն տակ պիտի ջանանք ամփոփել Հայնոյ բեմական, յարաբանական, մամուլի եւ գրական կեանքը։

ԹԵՄԸ

Բեմը չափահասներու զարգացման ատաղձ ազդակներէն մին ըլլալով հանդերձ մինչեւ արդի ժամանակ Հայընչներուն անծանօթ կը մնար։ Պ. Մելքոն Մանուկեանի վիճակեցաւ անոր ահվիրան ըլլալ եւ այս թերին լրացնել։ Յոյժ դժուարին հարց մըն էր, քանի որ բոլոր ներկայացուելիք բիէսները ժողովուրդին հասկնալի ընելու համար պէտք էր թուրքերէնի վերածել եւ դերակատարները ուսանողներէն ընտրել, անկարելի ըլլալով տիկիններէ եւ օրիորդներէ դերակատարներ գտնել, անոնց դէրէն ալ իգական տարազով ներկայանալ յօժարող ուսանողներու յանձնել ու զանոնք մարզել։ Դերին համեմատ ծպտուձեր կատարել, հագուստներ հայթայթել, բեմը յարդարել, եւայլն։ Հակառակ այս ամէն խոչընդոտներուն, առաջին անգամն ըլլալով, բեմադրուեցաւ Պետրոս Դուրեանի «Մեծ Հոգեր»ը եւ ներկանիս հիացումին առարկայ եղաւ, եւ ապա հետզհետէ ներկայացուեցան «Քաջ Վարդան»ը, «Վահան»ը, «Անահտուհի»ը, «Ճողոպիտ Կեղծիք»ը, «Մաուդ»ը՝ պարբերաբար յաջողութեամբ մը։

Թէ՛ վերոյիշեալ ներկայացումներուն եւ թէ վարժարանի այլ եւ այլ հանդիսութիւններուն մուտքը հասարակութեան առջեւ բաց էր եւ այս վերջնոյն հոծ ներկայութիւնը վարձատրութիւնը կ'ըլլար կազմակերպիչներուն եւ մխիթարական պրպտանքը՝ իրենց ակնկալութեանց պատուոմն։

Հակառակ այս չքնաղ կարճատեւութեան՝ կարելի է ենթադրել թէ՝ արդիւնքը անհամեմատօրէն գոհացուցիչ եղաւ։

Բեմը բաւական զարգ ստացաւ նաեւ վերջին տարիներ։ Սր. Աստուածածնայ մօտ կառուցուած Մահակ–Մեսրոպեան հոյակապ վարժարանի հիւղերդը յարկը բոլորովին յատկացուած էր մասնաւորաբար չինուած թատրոնի, ուր կը ներկայացուէր այլ եւ այլ կտորներ՝ առաջնորդութեամբ եղիչէ Զէլինկիրեանի, Ազատիա Պապահէքեանի, Պետրոս Զօլապեանի, Գէորգ Թոփուշեանի, Առաքել Մխալեանի, եւայլն։

Պ. Մելքոն Մանուկեանի անօրինութեան չբջանին ու իր իսկ թելադրութեամբ եւ առաջին անգամն բլլալով ուսուցիչներու օժանդակութեամբ՝ վարժարանի բարձրագոյն երեք կարգի ուսանողներէն կազմուեցաւ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր «Հայ մատուռական գործոց ման ել, այսինքն ուսանիլ եւ ուսուցանել», ամսական նուագագոյն չորս եւ առաւելագոյն ութ մէջալիէով, (մեր· դրամ մը, որ այն ատեն մէկ հատը կ'արժէր 10 կամ 12 վարա)։ Այդ ընկերութեան ապա անդամակցեցան ոչ ուսանող պատանիներ եւ երիտասարդներ։

Ուսումն· Ընկերութեան ինչպէս հմմտագիրը նոյնպէս ալ մերոց նայուն նպատակն էր վարժարանին անօրինը, իսկ վարչութեան անդամները միշտ կ'ընտրուէին ուսանող անդամներէն գազանի քուէարկութեամբ։ Հասոյթը կը յատկացուէր ազքատիկ ուսանողներու գրենական պիտոյքներուն եւ գործադրման ատաղձոյ ամէն տեսակ պէտքերու։ Ասոնցմէ զատ Ընկ·ը իր նպատակին իրագործմանը միջոցներէն մին ընդունելով յաջորդ Տնօրինութեան կազմէ, բացի գպրոցի պահէստէն, իրեն տրամադրուեցաւ վարժարանի ընդարձակ սրահը, ուր Շաբաթ իրիկուններ կանոնաւորապէս տեղի կ'ունենային բանախօսութիւններ եւ վիճաբանութիւններ այլ եւ այլ չահեկան նիւթերու չուրջ ու վերյիշեալ երեքերը կ'երթային վա խանդով մը, որոնց կը նախագահէր վարժարանի տնօրէնը՝ ինքն բլլալով միանգամայն բանախոսն ու վիճաբանութեանց վարիչը, որոնցմէ կ'օգտուէին ոչ միայն Ընկերութեան անդամները, այլեւ հասարակ ժողովուրդն ալ, որուն համար մուտքը ազատ էր։

Բացի յաջորդէն, Ընկերութիւնը որոշեց Հաճնոյ չրջակայ կարօտ հայ գիւղերուն եւս լուսաւորութեան սաստիք հանդիսանալ։ Իւմմրու, Շաբ-Տէրէ եւ Եչէկպազան գիւղերուն մէջ վարժարաններ բանալ կեդրոնի (Հաճընի) Վարդանեան կամ Կիլիկեան Վարժարանի յարմարագոյն չրջանաւարտները երթեւ ուսուցիչ տրամադրել անոնց, ի հարկին թոշակներուն մէկ մասը, ինչպէս նաեւ դասագրքերն ու գրենական պիտոյքները ինքն հայթայթելու յանձնառութեամբ։

Անդամական ահմանափակ թուով եւ աննչան ամսավճարով կազմուած Ուսումնասիրաց Ընկերութեան վերոյիշեալ ձեռնարկը թէեւ երեւութապէս բաւական յանդուգն բլլալ կը թուի, սակայն նկատի ունենալով ուսուցչի աննչան թոշակը (4–5 մէջիա), բնակարանին գիւղացիներու կողմէ ձրիաբար տրամադրուիլը, այս վերջիններուն հիւրասիրութիւնը, ուսուցչի հանդէպ ունե-

ցած յարդանքն ու մեծարանքը եւ թէ՛ պիւզական կեանքի պայմանների անհամեմատօրէն աժանութիւնը, մեծապէս կը դիւրացնեն ու կը թեթեւցնեն Ընկերութեան գործը:

Ջանազան պատճառներով եւ քաղաքականութեան աննպաստ փոփոխումին հետեւանքով Ուսումն. Ընկ. Երութեան կեանքն ու գործունէութիւնն ալ չի կրցաւ երկարատեւ ըլլալ, իսկ վախճանը ազէտաբեր եղաւ, այն պատճառաւ որ Թիւրքերի փախուստեան հետեւանքով՝ ուսուցիչ Պ. Յովսէփ Նալպանեանի տունը կառավարութեան կողմէ խուզարկուելով՝ գրաւուած թղթակիցներուն մէջէն գտնուեցաւ անոր կանոնադիրը, անդամներու ոմանց կողմէ առտպագրուած, եւ կառավարութիւնը «Նպաստակ»ը սխալ մեկնելով քաղաքական գոյն տուաւ եւ առտպագրողներէն 22-ը ձերբակալեց ու Ամասիա զրկելով բանտարկեց, որոնց մէջ էր հիմնադիրը՝ Պ. Մ. Մանուկեան (այն միջոցին Հ. Միաց. Ընկ. Թարսուսի երկսեռ վարժարանի Տնօրէն–դաստիարակ):

1908-ի Մահմանադրութենէն յետոյ Հաճնոյ մէջ հաստատուեցան լսարանական ակումբներ, ուր կ'ըլլային կանոնաւոր դասախօսութիւններ մասնաւոր անհատներու կողմէ: Այս ակումբներու մէջ հաստատուած էին նաեւ գրադարաններ, ուր կը յաճախէին ուսումնասիրելու անձինք՝ կարգալու համար գրքեր ու թերթեր:

ՄԱՄՈՒԼ

Հաճնոյ ժողովուրդը մինչեւ վերադարձումի չբջանը երբէք գաղափար ունեցած չէր մամուլի եւ անոր գործադրման մարդին մէջ կատարած օգտակար դերին մասին: Առաջնորդարանը (իմա վանքը) միայն կ'ստանար Կ. Պոլսէն, Հ. Ալամճանեան հրատարակած «Փունջ» շաբաթաթերթը:

«Փունջ»էն զատ Վարդանեանի չբջանաւարտներէն Պ. Մարտիրոս Սէքսէնեան կ'ստանար Տ. Ճէվիչէկեանի «Թէրճիմանը եֆէենտ» օրաթերթը եւ զայն իր ընկերներուն տրամադրելէ զատ մերթ ընդ մերթ փափաքողներու խմբակի մը կը կարդար, եւ ի հարկին կը մեկնաբանէր զայն, մանաւանդ Սահմանադրութեան յօդուածներն ու երեսփոխանական ժողովոյ արձանագրութիւնները: Այս կերպով հետաքրքիրներու թիւը հետզհետէ կ'աւելնար եւ կարծես թէ մրցում մը տեղի կ'ունենար հին եւ նոր տեղեկութիւնն միջեւ:

Ահա այս միջոցին երբ Հաճնոյ մէջ տպարան գոյութիւն չունէր եւ խմբագրական գրութիւնն ալ անծանօթ էր, վերոյիշեալ Մարտիրոս Սէքսէնեանը «Ծաղիկ» անունով գրական, գիտական եւ առողջապահական խնդիրներու յատկացուած ձեռագիր չա-

թաթաթերթ մը սկսաւ հրատարակել, եւ անոր մէկ մասն ալ ժողովուրդին հասկնալի ընելու համար կը հրատարակէր հայատառ թուրքերէնով: Դժբախտաբար այս թերթը տպվեց 9–10 ամսուան կեանք մը ունեցաւ: Ցետոյ, 1890 թուականներուն «Ըշըգ», այսինքն «Լոյս» անունով ուրիշ մը հրատարակուեց սկսաւ ժիրայրի կողմէն, սակայն քաղաքական դէպքերու բերումով անոր կեանքն ալ չատ երկար չէ տեւեց:

1908–ի Օսմանեան «Իւրրիյէթ»էն յետոյ Հաճոյ մէջ լոյսը տեսան ու ընթերցման ախտմունք հասուստուելով կանոնաւորապէս կուգային «Արեւելեան Մամուլ», «Բիւզանդիոն», «Մասիս», «Ձնչակ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Բագմավէպ», Ամանօր «Սիհունն», տակնիքէն, թերթերը: Իսկ Աւետարանական համայնքին մէջ տարածուած էին «Աւետաբեր» եւ «Բանիւրմա» հրատարակութիւնները:

Այժմ տարածը Հաճընցիներու կողմէն կը հրատարակուին երկու թերթեր, «Նշոյլ» «Նոր Հաւքն» եւ «Հաւքն» երկամսեայ դրքոյր: «Նոր Հաւքն» երկամսեայը Հարաւային Ամերիկայի Պուէնոս Այրէս քաղաքին մէջ կը հրատարակուի, խմբագրութեամբ Տիար Արամ Տիմանեանի, իսկ «Հաւքն» երկամսեայը Հաճոյ Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան պաշտօնաթերթն է, որ 1928–ին հիմնուեցաւ Փրանսայի Մարսէյլ քաղաքին մէջ Տիկին Մուրատ Պօյաճեանի, Պր. Սարգիս Ալեմունեանի եւ այլ Հաճընցի հայրենասէրներու ջանքերով, եւ ուրկէ տարիներ հոն հրատարակուելէ յետոյ՝ Պր. Սարգիս Ալեմունեանի խմբագրութեան տակ, 1937–ին Միութեան կողմէն յարմար դատուելով փոխադրուեցաւ Ամերիկա, եւ այժմ կը հրատարակուի Լօս Անճելըսի մէջ, խմբագրութեամբ Պր. Գէորգ Գուշեանի:

Այս երկու թերթերն ալ կը ջանան Հաճընցիներուն մէջ Հաճոյ անցեալի փառաւոր յուշերը վառ պահել, եւ հին թէ նոր սերունդին մէջ ազգային ու հայրենակցական զգացումները արթընցնել:

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷՆ ԳՐՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

Հաճընցիներ՝ չամաթ պահպահուած են այն բանին համար թէ՝ անոնք տուած չեն ակռ եղած գիրն ու գրականութիւնը Հայ Ազգին: Ասիկա պատմականօրէն հաստատ է ճշմարտութեան: Ահա թէ ինչու:

Սբ. Յակոբայ Վանքին մէջ կար մատենադարան մը յատկացուած գիրքերու: Ակէ պատ, Սբ. Գէորգ եկեղեցւոյ պահարանին մէջ կային կարգ մը գիրքեր, նամանաւանդ կլոր ու հաս-

Ազգային
Ս. Ղազար
Վարդապետական
Գրադարան

տափոր փիլք մը, որը կը կոչուէր ուսանողներու կողմէն «Կըլ–լաճ ճիւխ», եւ զրուած էր մաղաղաթի վրայ։ Հոս կայ եղեր նաեւ «Կոդէք Աւռէիլոց» մը, որ թուրքերու հետ պատերազմի մը առ–թիւ անկիա Կոկիսոն տարուած է թուրքերու կողմէն, որ յետոյ ազատուելով զարձեալ Հաճըն բերուած է Հաճընցի ազաներու ջանքերով եւ նուէր տրուած Կէօքսիւխի թուրք պէյին։

Սր։ Գէորգ Եկեղեցւոյն մէջ կար նաեւ «Սաղմոս» մը, որ Հեռուս Թագաւորին անձնական սաղմոսը ըլլալը գրուած էր անոր մէջ։

Սր։ Աստուածածնայ Եկեղեցւոյն մէջ ալ կար, մօտաւորա–պէս 800 տարիներու հնութիւն ունեցող «Աւետարան» մը, որուն մէջ արձանագրուած էր, թէ՝ սոյն փիլքը գրաւուած Հաճնոյ վրայ իշխող հայազգի Լեւոն կամ Լեւին Տիւան Օղլու անունով իշխանի մը կողմէն։ Փիլքը յետոյ եա առնուած է այն տաճա–ռուն մեծաշարուամբ՝ Բրբդեան Հաճի Մանուկ Աղայի կողմէն եւ փոխարէն տալով երկու քսակ (իւրաքանչիւր քսակ հինգ հարիւր դրուշ) դրամ Լեւին Օղլուին։

Իսկ յետոյ, սոյն աւետարանը գրաւուած է Գօզանեան Զո–րապետներու կողմէն, եւ այս անգամ ալ անկիա եա առնուած է Հաճի Գրիգոր Աղա Խորհեանի կողմէն։

Ասկէ զատ, Հաճընցի առաջին դէզդարծ՝ ծերունազարդ Մոկրատ Թոփալեան մեզի կը գրէր թէ՝ ծօտաւորապէս 450 տա–րիներ առաջ, Հայազգի Լեւոն Օղլուի ժամանակ, Հաճնոյ մէջ նշանաւոր է եղեր Թըլըսըմեան ընտանիքը։ Այս ընտանիքը ունի եղեր զրադարան մը, որ գարերու ընթացքին հինգ փիլքեր սե–բունդ սերունդ փոխանցուած են եղեր իրենէ ժառանգ, որոնցմէ մին գրուած է եղեր «Բախտի եւ Հիպոթիկի» վրայ, երկրորդը՝ «Թուաբանութեան» վրայ, երրորդը՝ «Պատմութեան» վրայ, չորրորդը՝ «Պօեմի» վրայ, իսկ հինգերորդը՝ կը կոչուի եղեր «Հերմիտաժ», որուն մէջ կան եղեր 232 դէզդիրներ՝ այլեւայլ հիւանդութիւններց բուժման համար։

Հարկաւ Հաճընցի կաթողիկոսներու եւ վարդապետներու կողմէն բազմաթիւ փիլքեր գրուած պէտք է ըլլան, բայց զըժ–բախտաբար անոնք փճացած են քաղաքական հալածանքներու բերումով։ Մենք պիտի տանք անուանացանկը միայն այն հա–ճընցիներուն՝ որոնց գործը հասած է մեզ։

***ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱԼԵԱՆ** (1773–1778).— Ունի աչքա–տեսութիւն մը «Համեհատուքիւն Օրհնեակաց Աստուածա–շունչի» խորագրով, զոր գրած է 1773–ին Սր։ Յակոբայ Վան–քին մէջ։ Ասիկա չատ կարեւոր գործ մըն է եւ անոր ընդօրինա–*

կութիւնը կը մնայ Վիեննայի Աբգարեան Ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ: (Տե՛ս, մանրամասնութեան համար, Հայց. Առաքելական եկեղեցին Հաճնոյ Մէջ Գլուխը)։

ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (1811–1859).— *1823–ին ընդօրինակած է ձեռագիր մը, «Ձեռագրաց Մատենադարան Սբ. Յակոբայ Վանիք ի Երուսաղէմ»*: (Տե՛ս, իր մասին Հայց. Առաքելական եկեղեցին Հաճնոյ Մէջ Գլուխը)։

ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (1822–1850).— *1828–ին ընդօրինակած է «Անտառ Նորագոյն Համառօտեալ՝ ի Պօղոս Պատրիարքի» դիւրքը*: (Տե՛ս, իր մասին, Հայց. Առաքելական եկեղեցին Հաճնոյ Մէջ Գլուխը)։

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔ. ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ (1853–1885) — *1871–ին դրած է «Պատմութիւն Ազատութեան Հաճնոյ ի Ձեռաց Օջականեանց», 20 էջնոց տետրակ մը. հրատարակուած*: (Տե՛ս ընդօրինակութիւնը, մաս Գ. Օջականեանց Տիրապետութիւնը Գլխուն տակ)։

«Our Troubles in Asia.» (A Story of Persecution).— «*Մեր Նեղութիւնները Ասիոյ Մէջ*» (*Հալածանքի Պատմութիւն մը*)։ *Գրեց՝ Վեր. Սարգիս Տէվիրեան, Անգլ. լեզուով, 1897–ին Նիւ Եորք հրատարակուած. Պատկերազարդ, 183 էջ. Հեղինակը այժմ կ'ապրի Փէսէտինա, Քալիֆորնիա*։

«Առաւել վազասոր վէ Մէտուլլարը»։ *Գրեց՝ Կար. Զաքեան, 1910–ին*։ *Հեղինակը հրատարակուած է 1920ին*։

«Կիլիկիոյ Աղէտը»։ *Գրեց՝ Յակոբ Թէրզեան. տպագրուած Երեք մեծ մասամ Պոլսոյ մէջ, վերջինը 1913–ին. 864 էջնոց ստուար հատոր. Պատկերազարդ. Հեղինակը հրատարակուած է 1915–ին*։

Յակոբ Թէրզեան հրատարակած է նաեւ «Աբիհետ Լուսաւորչարուեստեան» վերնագրով տետրակ մը։

1924–ի Թէսղոնիկի Տարեցոյցէն կ'իմանանք թէ ոպրացեալ Յակոբ Թէրզեան դրած էր նաեւ Հաճընի դատաստարքրտաի չուրջ ուսումնասիրութիւն մը. Սակայն չենք գիտեր թէ յիշեալ ուսումնասիրութիւնը ո՞ւր մնացած է։

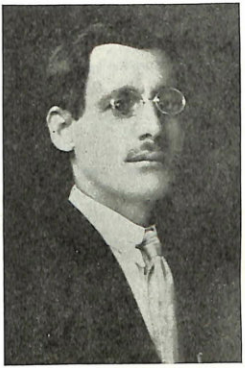
«Մարտիրոս Աղա Կէրմէնեանի Կենսագրականը», *Գրեց՝ Վեր. Սարգիս Տէվիրեան, Հայատառ Թուրքերէն լեզուով. Հրատարակուած 1931–ին. Գրքոյկը կը պարունակէ ընտանեկան պատկերներ եւ լաւ տեղեկութիւններ կան Հաճընի հին կրթութեան վրայ*։

«Հաճընցիներու Ոճիրը», *տետրակ մը. Գրեց՝ Մարտիրոս Ոսկեան, Հայերէն, Եղիպտոսի մէջ 1913–ին. Այս գրքոյկը իրատարած է «իրականութենէ հեռու, գրգռուած երեւակայութեան մը ծնունդ». Հեղինակը վերջէն զղջացած է գրածին*

Համար։ Հրատարակած է նաեւ «Խոռովի ու Ցարուբեան երգեր» վերնագրով բանաստեղծական պրպք մը, որը դժբախտաբար չի կարողացանք տեսնել։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԱԿԵԱՆ (Մնեալ Հաճեան)։— Զբաղումով եղած է գերթող։ 1915–ին Եգիպտոսի «Արեւ» թերթի պաշտօնէութեան մէջ իբրեւ պաշտօնեայ կ'աշխատի եւ չորս տարուան մէջ իսկ յառաջդիմելով կը դառնայ մասնաւորական–բանաստեղծ մը եւ կը վարէ նաեւ «Արեւ»ի խմբագրութիւնը ժամանակ մը։ Այդտեղ եղած է Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան եւ ապա Ազգային Բամկավար Կուսակցութեան։ 1920–ին խմբագրութիւնը ձգելով՝ խուժ մը Հաճընցիներու հետ՝ կը մեկնի Հաճընի օգնութեան, որ թուրք ֆէտայական ձէթէներու կողմէն պաշարուած էր, եւ նահապետի ու Տէօրթ Եօլի մէջեւ թուրք ձէթէներու հետ բախումի մը պատուն ապահովելով գլուխը կը կորսնցնի եւ մարմինը փոխադրելով Տէօրթ Եօլ կը թաղուի։

Հաճընի ամէնէն ինքնաթիռ բանաստեղծն էր։

ՍԱԿՐԱՏ ԹԻՐԳԵԱՆ գրած է «Հաճընի Ուրբաթեայ Դիւցազնամարտը»։ Տպագրութիւն Պաբիկեան, Ալէքսը, 1937, 496 էջ։

Սակրատ Թիրգեան որդին է Հաճնոյ Եբեւէլինեբէն Գաբրիէլ Էֆ. Թիրգեանի, որ Հաճընի Դիւցազնամարտին մասնակցած է։ Ապրի կը բնակի Գուէնոս Այրէս, Արժէնթին։

Ամուսնացած է Մեսրոպ Էֆ. Տաբրեանի դստեր հետ։ Ունի երկու զաւակ։

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՂԵԱՆ.— «Իրուագներ Հաճնոյ Հերոսամարտէն»։ Տպարան Ազատ, Պէյրութ, 1931։

ՊԱՏ. ՊԵՏՐՈՍ ԴՐԻԵԱՇԱՐԵԱՆ.— «Հայաստան, իր եկեղեցին եւ Հաւատքը», 48 էջ, անլիւքէն։ 1928–ին հրատարակուած։ 1938–ին հրատարակած է նաեւ «Պատերազմական Բանտարկեալ մը» վէրնագրով, 200 էջնոց անպլիւքէն գիրք մը, որ իր կենսագրութիւնն է։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԷՔՐԷԳԵԱՆ.— Հրատարակած է «Հայ Ապիւճէ» վէրնագրով գրքոյկ մը։ Որդին է Համբիկ Զաքիկ Զէյրէքեանի։ 15 տարեկանին արդ կը մնայ եւ կը մանէ Քէլիկեան Արքանցը, ուրկէ կ'ուսանայ իր ուսումը։ Այժմ սեղանաւուած է Երուսաղէմի մէջ։ Կ'աշխատակցի «Հանդէս»–ի, «Պալճեան Մամուլ»–ի, «Կաւոզ»–ի եւ այլ թերթերու։ Յ. Թօշ եւ ձախադակ ծածկանունները կը գործածէ։

ԱՐԱՄ Գ. ՏԻՒՄԷՆԵԱՆ.— Հրատարակած է «Հայրենիքի Արշաւոյս» վէրնագրով ինքնակիր ուսանաւորներու հատորիկ մը։ Պուէնոս Այրէս, 1936, 102 էջ։ Հեղինակը իւրացուցած է Սիամանթոյ ոճը։ Ա. Տիւմէնեան խմբագիրն է Հարաւային Ամերիկայի «Նոր Հաճընի» թերթին։

ՏՕՔԹ. ՀԱՄԲ. ՔԷՒԼԻՒԹԵԱՆ.— Հրատարակած է «Fumes» վէրնագրով անգլիերէն նորավէպ մը, եւ գրած է բժշկական գիրք մը «Arthritis» վէրնագրով, որը անտիպ կը մնայ։

ՏՕՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՃԿԱԶԵԱՆ.— Գոնիայի մէջ հաստատած է Հայերէն տպարան մը եւ հրատարակած է «Իկոնիան» անունով ամսաթերթ մը, 1910–1914, երբ Գոնիայի ձէնտեան Գոլէճի նախագահն էր։ Գրած է կարգ մը փիլիսոփայական գիրքեր, ինչպէս՝ «Համալճագիտարան» մը Հայերէն լեզուով, եւ Տրամաբանութիւն, Հոգեբանութիւն ու Բնագիտութիւն անգլիերէն լեզուով, որոնք իր այրին ձօղ կը մնան անտիպ։

Տօքթ. Հայկազեանի լուսանկարն ու կենսագրական գիծերը տե՛ս, «Բողոքական եկեղեցին Հաճնոյ Մէջ» Գլխուն տակ։

ՎԱՀԱՆ ԱՐՍԷՆԵԱՆ.— Հրատարակած է «Հաճընի Անկումը կամ Ցեղին Ցաւութիւնը», որը հինգ աթոռանոթով ողբերգութիւն մըն է։ Տպագրութիւն «Նոր Օր»ոյ, Աթէնք, 1927, 128 էջ։

ԱՐՄԵՆԱԿ ԴՐԱՃԵԱՆ.— (Մանկասէր)։— Հրատարակած է «Մանուկներու Գիրքը», 240 էջ, որը մանուկներու նուիրուած պատմութիւններու գիրք մըն է։ Հրատարակուած՝ Ղազէր, Լիբանան, 1937–ին։ Հրատարակած է նաեւ գրքոյկ մը «Ցաւի մը

Օր Լիբանանի Լեռներուն Վրայ եւ Լիբանանահայ կեանք» *խոր-
րագրով*։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԹՕՓՃԵԱՆ (*Հայ Գեղուհի*).— *Հրատարա-
կած է «Ազատամարտ» յարթաթերթը պահ մը։ Մտանակցած է
չատ մը Հայ թերթերու եւ ունի քանի մը պիրքեր, ինչպէս «Զին-
եալ Մտաւորական Հայրենիքին», «Ինչո՞ւ Պարտուեցանք», «Խաչնակցական Մանիւէն» եւ «Մտքեր Նաբոլէոնէ», (Թարգ.), որոնք կը մնան անտիպ։*

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԹՕՓՃԵԱՆ (*Հայ Գեղուհի*).— *Ծնած է Հաճըն, Դեկտ. 25 1893–ին։ Զաւակը Սարգիս եւ Սուսա (Տէնիզ Մրճըչեան) Թօփճեաններու։ Նախնական ուսումը առած է տեղւոյն եւ Առաջայի (կաթոլիկ) Հայոց գպրոցին մէջ, 1904–1906։ 1906–ին աշակերտելով Գասպըրեանի (Կ. Պոլիս) Վեհնախիանի Մխիթարեան երկրորդական վարժարանին՝ ուսումնած է 1910–ին։ Ճամնած է Գէյլէրպէյլի Պահեստի Սպայից Վարժարանը եւ 1911–ին չբծնանալու համար հետեւյալ օրը՝ տեղւոյն ռազմական մասիճանով, երեք տարի, յաջորդաբար, ուսուցչութիւնը ըրած Գիլէճիկի, Գանդրմայի եւ Գոնիայի Հայկական գպրոցներուն։ Մեծ Պատերազմին Քրքրեան բանակին մէջ, Կովկասեան ճակատին վրայ, վարած է մասնակցաբարական պաշտօնները եւ բարձրացած տեղակալութեան։ Զինադադարէն յետոյ մեկնած Հայաստան եւ ստանձնած դիւանապետական գործեր Տաշնակցութեան՝ նախ իբր վարչապետ եւ ապա դատարանական Հայկական 8–րդ Հետեւակ Գունդին մէջ, ստանալով Հարիւրապետի աստիճան եւ մնանակցած Մուսթաֆա Քեմալեան կռիւներուն՝ գրեթէ ամբողջ Լեռնային, ինչպէս նաեւ Կարսի ազատական գործողութիւններց (1919–1920), իբր ձախ թեւի հրամանատար։*

Հայաստանի Անջրպտյացումէն ետք անցած արտասահման եւ հաստատուած Փարիզ, հետեւելով Ակնոքի դիւանապետական դասընթացքներուն, (1921–1922)։ Ամուսնացած է եւ ունի երեք զաւակ։

Աշդամ է եղած Դաշնակցութեան, բայց յետոյ Արեւմտահայ Ազատագրական Ուխտ անուն կազմակերպութեան հարժանի հիմնադիրներէն եղած է։

ԱՂԱՍԻ ԹՈՒՐՍԱՐԴԻԱՆ.— «Զէյթուն, Սկիզբէն Մինչեւ 1895–ի Ապստամբութիւնը», *որ Ֆրանսերէնի թարգմանուած է Աբշակ Զօպանեանի կողմէն։ Տպագրուած՝* Paris, Edition du Mercure de France, 1897, 318 *էջ։*

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԻՋԻՐԵԱՆ.— *Տարօրինակ Սէյիթ Փոլզ Գօլէճէն չբջանաւարտ։ Հրատարակած է «Ուրուր» ծածկանունով «Սով եւ Մահ» ազգաբարեան բանաստեղծութիւն մը։*

Անոր գործերն են «Եռավիին Մեղերը» աւանդական նորավէպ, «Փիրայր՝ Իր Կեանգրութիւնը» եւ «Արցունքներ» բանաստեղծութիւնը։

ԱՐԱՄ ՏՐԴԱՏԵԱՆ.— *Ուսանող Ամերիգեան Վարժարանի։ Հրատարակած է «Դադդոջ» վիպակը՝ բանաստեղծութիւն մը։*

ԳԷՈՐԳ ԳԱՒՇԵԱՆ.— *«Հաւրն» երկմասնագիր խմբագիր։ Թարգմանած է անգլիերէնէն «Երկու Անգամ Ծնած Մարդիկ» գիրքը։ Հրատարակուած է Հալէպ 1929–ին։*

ՍԱՐԳԻՍ ԱԼԲՈՒՆԵԱՆ.— *«Հաձընի»– Բացատիկ Թիւը, որ կը պարունակէ Հաճնոյ Եղեւեղիներուն կեանքն ու գործունէութիւնը, Հաճընի քաղաքը, Հաճընցիներուն տարագրութիւնը 1915 թուին, անոնց վերադարձը եւ ոտքի մնալու Հերոսամարտի ամփոփ ուրուագիծը։ Հրատարակուած Մարսէյլ, Ֆրանսա, 1936, 55 էջ։*

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԻՇԻՇԵԱՆ.— *Հեղինակած է թուրքերէն լեզուով «Թէերիխէ վէ Իդվա» կրօնաշունչ գիրք մը, 1906–ին։ Խմբագրած եւ հրատարակած է «Շարգ Սալնամէսի» անունով գիրք մը 1914ին եւ եղած է Կ. Պոլսոյ մէջ օգնական խմբագիր «Բահիւրա» շաբաթաթերթին։*

ՀԱՃընի ՄԻՍԻՕՆԱՐՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԻՆ ԳՐՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

ՄԻՍ ԲՕԶ ԼԻՄՊՐԻՔ (այժմ Միսիս Բօզ Էմպըրք Մըսըմըն)։ Գրած է "Hadjin and the Armenian Massacre", «Հաճընի եւ Հայկական Կոտորածը»։ Պաակէրսպարպրի Աճպ։ լեզուով։ 106 էջ։ Հրատարակուած 1911–ին, Դուբլեան Պաորթարքի յատաջարանով։ Հեղինակը այժմ կ'ապրի Միացեալ Նահանգաց Թէքսաս Նահանգին մէջ։

MRS. D. C. EBY.— "At the Mercy of Turkish Brigands," «Թուրք Աւազակներու Ձեռքին Մէջ»։ *Հաճնոյ վերջին Հերոսամարտի ականատես միսիոնարուհիներէն։ Ընդլիերէն, 285 էջ։ տպուած 1922–ին։ Հեղինակուհին ժեւաս տասնեակ մը տարի առաջ Սիւրիոյ մէջ։*

Մեր ձեռքին տակ ունինք նաեւ երկու հատ Ընդլ։ տետրակներ։ Այս գրքոյկները Հաճնոյ Ամերիկեան Ազգկանց եւ Մանչերու Որբանոցներուն պատմութիւնն են։ Առաջինը գրուած է 1906

թուին, Մինչ Լամպրոնի կողմէ, իսկ երկրորդը՝ 1913–ին, Մխոյ Պարբերի կողմէ: Երկրորդը կը պատմէ նաեւ Հաճընէն Իվէրեկ փոխադրուած մանչերու որբանոցին մասին: Երկուքն ալ պատկերազարդ են:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓոխԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՄՈՒՏՔԸ

ՀԱՃՆՈՑ ՄԷՋ

1375 թուականին երբ Կիլիկեան Հայ Թագաւորութիւնը ինկաւ, Հայ կեանքը իր ազատութիւնը չպահպանեց, մանաւանդ Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ՝ Հայ իշխաններու ձեռքին տակ: Անոնք թէեւ դարերու ընթացքին պաշտպանեցան թշնամի տարերքէ տակաւին երբէք չկորնցուցին իրենց Հայկական քաղաքականն ու մարտնչող ոգին: Զէյթունը, Ֆըզնուզը, Տէօրթ Եօլը, Սուէտիան եւ վերջապէս Հաճընը՝ բոլո՛ր դրած Տաւրոսի գաղտնամատեանի կերպերուն մէջ, անընդհատ պայքարեցան եւ ըմբոստութեան դրօշ պարզեցին՝ քանիցս պատմութեան ընթացքին՝ ընդդէմ թշնամիի անարդ լուծին:

Հաճընի Կիլիկեան անկումէն յետոյ, ժամանակ մը կառավարուած է Հայ իշխաններու կողմէն, ապա իր վրայ իշխած է Լիման կամ Տիման Խմին Օղլու կոչուող Հայազգի իշխան մը, եւ յետոյ ալ անիկա ենթարկուած է՝ 1640 թուականին՝ Գօզանեան Զուլղադանեաններուն իշխանութեան, մինչեւ 1865 թուականը, որմէ յետոյ կ'անցնի Օսմանեան իշխանութեան տակ: Սակայն այս երկար դարերու չըջանին անիկա միշտ ալ կառավարուած է ներքնապէս Հայ իշխաններու մէկոցով: Հաճընի՝ Զէյթունի պէս, բարի բան առումով՝ ինքնավար ու ազատ հայաքաղաք մըն էր, եւ ամէն Հաճընցիի սրտին մէջ բարձր տեղ կը բռնած էր ազատութեան ու արիութեան ոգին:

Ազատութեան այս ոգին ուժեղ լաւ համեմատութիւններ առաւ 1861 թուականներուն Կ. Պոլսէն Հաճըն եկած Եղիա Տըմտեանեան, Տէպէճեանի, Սվաճեանի պէս անկախութեան ոգիով լեցուն երիտասարդ ու վաստակաւոր դաստատուններու մէկոցմէ, որոնց ազատատենչ չունչին տակ յատկ եկաւ բոլորովին նոր սերունդ մը:

Այս նոր սերունդին կը պատկանէին Հայ Յեղափոխութեան աննկուն առաջնորդներէն Պօյաճեան երկու անմոռաց Հարազատներ՝ Փերայր եւ Համբարձում՝ կամ Մուրատ, ինչպէս նաեւ Ազատ Թուրաբդիսեան, որոնց բոլորն ալ կը պատկանին Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան ու փառաւոր էջ մը կը գրաւեն այդ կուսակցութեան յեղափոխական պատմութեան մէջ:

Ժիրայր, իր Հնաբաժիս գործունէութեամբ տաբինեալով ըղբարեկեցոյց ու չիմնադրեցաւ Թուրք իշխանութիւնը փոքր Հայքի մէջ, եւ 1893–ին Եօզկատ կոմսութեան վրայ կնքեց իր վախճանը: Մուրատ վարեց Սասունի հոշակաւոր չարժումն ու ինքնապաշտպանութիւնը Մխերան Տամատեանի հետ միասին՝ 1894–ին: Երկար տարիներ աքսորական մնաց Ափրիկեան Տրիպոլսոյ մէջ, եղաւ մարդը եւ հաւատաւոր յեղափոխական գործիչի տիպար եւ հանգ ուրեմն ինքն ալ, իր եղբօր պէս, չարչարուից մահուամբ նահատակ եղաւ կոմսութեան վրայ 1915–ին Կեսարիոյ մէջ:

Ազատ Թուրքագիտական, որ 90–ական թուականներուն կրնէտը դէր կատարեց Կիլիկիոյ Հնչակեան գործունէութեան մէջ, իբրեւ կոմմանիզմիչ ու գործիչ, եւ ապա Զէյթունի ապստամբութեան ու ապստամբեան գրօչը բարձրացուց 1895ին, երբ Հոկտեմբեր 29–ին Քրքեան գօրանոցը անձնատուր եղաւ բաւ մը Հայ լեռնականներուն ձեռքը:

Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց Համին մուտքի չուրջ հետեւեալ ամփոփ տեղեկագիրը գրած է մեզ ընկ Համբիկ Տիար Սահակ Գրաճեան:

«Համնոյ մէջ կուսակցական գաղափարին ծնունդ տուող եւ արձագանգները եղած են յայտնի յեղափոխական եւ Ազգ. գործերու հետս անմահն Ժիրայր եւ Մուրատ եղբայրները՝ ընկերներ ունենալով Մելքոն Մանուկեան (Օղլուեան) Տնօրէն–գրատուն Համնոյ Մրացեալ Ընկ. Վարժարանին, որն թուրք բռնակալութեան հալածանքներէն զգուած եւ ձանձրացած՝ քահանայ եղաւ (Տ. Վահան անունով) ընչեցիս Մխիթար Թուրաբդիսեան, որն նոյնպէս քահանայ եղաւ՝ (Տ. Եղիսէ անունով): Մխիթար Գայեան, Գրիգոր Թուրաբդիսեան՝ Տ. Եղիսէի եղբայրը, Մարտիրոս Սէքսէնեան, Գէորգ Էքմէկճեան, յայտնի ուսուցիչ, որն Մուշի բանտին մէջ նահատակուեցաւ, բերելի մէջ Հալած կառաջ թափուելով: Ծովինեան Ձիլէրեան, որն եւս նահատակուեցաւ Զէյթունի Պատերազմին Համընդհ Զէյթուն երթալու առեն, իր քանի մը ընկերներով: Համի Աւագ Պալապանեան (երկու աչքը կոյր), Ծովհաննէս Ուզունեան եւ ուրիշներ, որոնց անուններըը մի առ մի յիշել աւելորդ նկատելով, չմոռնանք յայտնել թէ՝ առանց գործունէութեան չրջանը 1880 թուականը կը կրէր, այսինքն 49–50 տարիներ առաջ, այդ օրերը Համընդը իր դաշտեր քունէն արթնցած սկսած էր լուսաւորութեան գաղափարախի մը սեմին գտնուիլ, իրենց ցանած սերմերը ամուհետեւ ծիլերով ու ծաղկելով, երբեմն խորշակներու առջեւ առանց կթելու եւ անհետանալու՝ մինչեւ 1892 թուականը անպատճառի պատճառներ տուին:

«Արդարև անուրանալի ճշմարտութիւն էր Համնոյ մէջ Հընչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը եւ օր առուր բարգաւաճումը, այնպէս որ ժամանակ մը անոնց անդամներուն թիւը հասաւ 600–ի (վեց հարիւր), բայց արդար լինինք յայտնելու թէ բոլորն ալ գաղափարին պիտակից անձնաւորութիւններ չէին, որովհետեւ անուններն եւս կը ապրէին երբեմն. այս մասին խօսիլ եւ գրել տեղին չըլլալով, միայն ինչ որ ճշմարտութիւն է պարտք կ'ըդամ յայտնել թէ՝ Համնոյ մէջ կուսակցական ոգին այնքան ամուր հիմերու վրայ դրուած էր, որ Առանձին ազգաին մէկ սիրտ մէկ հոգի այն առնուան Առաջնորդ Գեր. Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեանի դեկավարութեամբ եւ առաջնորդութեամբ կուրծք տուաւ Համնոյ վրայ քալող անթիւ եւ անհամար կանոնաւոր եւ անկանոն արիւարբու թուրք խուժանին՝ զերծ մնալով ամէն վտանգէ, թողլ չտալով որ սեւէ թուրք մուտ գտնէ Համընէն ներս, նաեւ իրենց խոնարհեցնելով քաղաքին մէջ գտնուող թուրքերը, որոնք Զանոր անունով կ'սորտչէին: Այսպէս չարաթներով ապահովէ վերջ յուսահատ հետացան նման այն չունեցուն, որոնք կը դիտեն կարկանդակը առանց կտոր մը ձեռք ձգելու: Եւ ճիշտ այս առթիւ Առանձին կուսակցութեան մասին խմբագրուած երգի մէկ համարին մէջ Համնոյ գովքը ընելով կ'ըսէ հայ բանաստեղծը՝

«Պարապ է աւա՛ղ հարուստ Աւտանի,
Մոխիր է դարձեր ամբողջ Կիլիկիան,
Միայն ապրեցաւ Հանրիը սիրուն,
Ինչո՞ւ չչարժեց ապառած Զէյթունն»:

«Իսկ Հ. Ց. Դաշնակցական կուսակցութիւնը չատ ցանցառ թիւ մը կը կազմէր Համնոյ մէջ: Առանձին կարդին վերջ, Հ. Ց. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն մէն՝ Սիմէոն Զաւարեան, Ներքին Գարծոց Նախարարութենէն մանուարապէս արտօնուած ըլլալով, Համրն ալ այցելից եւ քանի մը օր մնաց, այնուհետեւ է որ կարդ մը անհատներ Դաշնակցութեան յարեցան, բայց սեւէ մանաւոր գործունէութեան չի հետեւեցան:

«Համնոյ մէջ, իրրեւ Դաշնակցական, յայտնի դէմքեր էին Սահակ Գրաճեան, Գրիգոր Խրէճեան, Պետրոս Թէրզեան, Նազարէթ Կիւրեղեան, Մ՚հրան Մանթասեան, Զաքեան, Յակոբոս Մանկրեան, Սահակ Քէչքիկեան, Սիսակ Սիսլեան եւ ուրիշներ, որոնց ընդհանուր թիւը 35–45–ը չէր անցներ 1919–1920 թուականներուն:

«Այս երկու կուսակցութիւններէն զատ, 1900 թուականներուն վէբակոմիտէ Հնչակեաններն եւս Յակոբ Աբթիճեան անունով գործիչ մը ղրկած էին, որն իրրեւ կաթոլիկ եկաւ ու հաստատ–

ուեցաւ Հաճընի մէջ, առեւտրական գործ բանալով։ Իրական առնունը Լեւոն Փափազեան, որ քանի մը տարի Հաճըն մնաց, սակայն տեւէ չօշափելի գործ չունեցաւ։

«Հաճընցիներէն Մարտիրոս Ոսկեան (Կաճեան) և Յովհաննէս Սէքէճեանն ալ անդամակցած են Ազգային Ժամկավարական Կուսակցութեան, սակայն անոնք երբէք Հաճըն մուտք գործած չեն։

«Հաճըն ամէն բանէ առաջ եւ աւելի Հնչակեան էր։ Այդ անուան մէջ յանկուցիչ բան մը կար իրեն համար եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ վերջը»։

Գրքոյս Մաս Գ.–ի եւ Մաս Դ.–ի մէջ կուսակցական անձնաւորութիւններու եւ անոնց գործունէութեանց եւ հայածանքներուն ու բանտարկութեանց, ինչպէս նաեւ անոնց հերոսական մաքառումներուն չուրջ ընդարձակօրէն գրուած ըլլալով, աւելորդ կը նկատենք դանոնք անդամ մըն ալ կրկնել հոս։

ՄԱՍ Գ·

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հաճըն եւ իր չրջակայ եկեղեցիները հնագոյն ժամանակներէ ի վեր՝ մաս կազմած են Կապադովկիոյ եկեղեցական, որով անոնք ենթարկուած են հոն տիրապետող ազգերու քաղաքական տիրութեանց ու մշակոյթին:

«Փայտեղէգի Փաշայութեան մասն էր Հաճըն տակաւին 1806–ին, որ անոր ենթակայ կէօսթէրէի Գաասըլըղին (թիմ) զըլխաւոր քաղաքն էր», կ'ըսէ Հայր Ղեւոնդ Վարդապետ Ինճիճեան:

(Տե՛ս, Աշխարհագրութիւն, Ա· Մաս, Ա· Հատոր, էջ 318):

Կեսարիոյ Սանճագին ենթակայ էին՝ մինչեւ անցեալ դարուն կէսը՝ վեց գաասըլըղ (թիմ), որոնք էին, (1) Գայսէրի, (2) Ինճէ Մու, (3) Գարաճիսար Տէվկլու, (4) Եահեալը, (5) կէօսքէրէ, որուն կեդրոնն էր երբեմն Հաճըն եւ վերջապէս (6) Իւրմայը:

(Տե՛ս, Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 587–588, 852):

Իսկ Հայր Մխթարէ Զամիչեան կը գրէ, «Հարգան, որ այն է Հաճին կամ Հէճին առ սահմանին Սսոյ», այսինքն Կիլիկիոյ սահմանը:

Սակայն այս եկեղեցականին վրայ Օսմանեան տիրապետութիւնը հաստատուելէն յետոյ, անկախ ենթարկուած է նաեւ Մարաչի Սանճաքին եւ յետոյ ալ վերջնականապէս մասը կազմած է Առաձոյի կուսակալութեան:

Ազատական աշխարհագրական եւ քաղաքական պատճառներու բերումով Հաճըն եւ իր չրջակայ եկեղեցականը հիւսիսէն ենթարկուած է Կապադովկիոյ վրայ տիրապետող ազգերու ազդեցութեանց, իսկ հարաւէն՝ ենթարկուած է Դաշտային Կիլիկիոյ վրայ իշխող պետութեանց ազդեցութեանց· հետեւապէս, անոնց մէկ բարքանչիւրը իր մշակութային հետքը ձգէր է տեղական ժողովուրդներուն վրայ, որոնք տակաւին կը նշմարուին անոնց

բարք ու վարքին եւ լեզուին ու սովորութիւններուն մէջ:

Հարկաւ այդ բազմաթիւ եւ բազմալեզու ցեղերու եւ քաղաքակրթութիւններու մէկ ընդհանուր պատմութիւնը դեռ մեր նպատակէն հեռու է, ինչու որ անիկա դուրս է մեր ընդգրկած կալուածէն, սակայն եւ այնպէս, կարճ կերպով դանդիք յիշատակել պիտի սատարէ Հաճընի վերաբերեալ կարգ մը խնդիրներու լուսաբանութեան:

Մենք հոս պիտի ուսումնասիրենք Հաճընի եւ իր չրջակայ եկեղեցիներու վրայ ազդեցութեանց ազդեցութիւնը հետեւեալ բաժանումներու ներքեւ.—

ԳԼՈՒԽ Ա.— Կապադովկիոյ Ազդեցութիւնը,
ԳԼՈՒԽ Բ.— Դաշտային Կիլիկիոյ Ազդեցութիւնը,
ԳԼՈՒԽ Գ.— Անիւխանական Ժամանակները, 1375–1640,
ԳԼՈՒԽ Դ.— Փոքր Օղու Զորպանները. Տիրապետութիւնը, 1640–1865,
ԳԼՈՒԽ Ե.— Օսմանեան Տիրապետութիւնը, 1865–1920:

ԳԼՈՒԽ Ա·

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՅ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Կապադովկիոյ նախարնիկները եղած են, ըստ մարզաբան-նե՛րու, խաթթացիք կամ Նախախաթեան կոչուած ժողովուրդ մը, որ հան սերտաւոած են անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ մին-չեւ Քրիստոսէ առաջ 2000 թուականը: Իսկ ոմանք ալ կը կար-ծեն թէ այս Նախախաթեան կոչուած բնիկները Սեմական ժողո-վուրդ մըն էին:

Ցեւոյ, այս երկրամասը ողողած են Հաթեան ժողովուրդներ, որոնք կը պատկանէին Հնդեւրոպական մարդկային մեծ ընտա-նիքին, որոնք հոս սերտաւոած են Քրիստոսէ առաջ 2000–1200 թուականներուն:

Հաթեները արեւեան էին, որոնք կրնանցին Խաթթացիները կամ բնիկ սեմական ժողովուրդը եւ անոնց տուին իրենց լեզուն եւ սովորութիւնները եւ տարածուեցան Սեւ Ծովէն մինչեւ Նիլ-ոս, Փօր, Կեսարիա, Էվէրեկ, Մալաթիա, Կիւրիւն, Ապիկիչ, Պուլղար Մաաէն, Իվրիզ, Քիւլթէփէ, եւ Շամըրնէն ինը ժամ հե-ռաւորութիւն ունեցող Շար Տէրէսի կամ Հնդոյն անունով Կո-մէկաս:

Քիւլթէփէն՝ մոխրաբլուրը, փոքրիկ պիւզ մըն է, որուն մօտ կը գտնուի մեծ առեւտրական բլուր մը, Կեսարիայէն դէպի հիւսիս-արեւելք, 16 քիլօմէթր հեռու: Այստեղ, 1925–ին գտնուեցան 320 հատ կաւէ տախտակներ՝ գրուած Ակկատերէն կամ Ասորե-րէն լեզուով: Անոնք առեւտրական պայմանագրութիւններ են, որոնք կանոնաւոր կերպով կնքուած են զպիրներու կնիքներով:

Այս գրծուն կաւէ տախտակներու արձանագրութիւնները ցոյց կուտան, որ Ք. Ա. 1400–ին արդէն Հեթացիները իրենց ոյժի ու քաղաքակրթութեան գագաթնակէտը հասեր էին: Ահա-տանիկ այս առնները էր, որ անոնք ստեղծանաբար իջան դէպի Սիւրիա, ուր հաստատեցին երկու կարեւոր կեդրոններ Քարքէ-միշ՝ Եփրատի, եւ Քադէշ՝ Որոնդոսի վրայ: Ք. Ա. 1288–ին Քադէշի ճակատամարտին մէջ անոնք չարաչար յաղթուելով ակարացան, եւ մեզի անծանօթ պատճառաւ, անգամ մ'ալ կը

տեսնենք թէ՝ Հեթացիները անյայտացեր են Պօղոս-Բէօյի կողմերը։

Հրոդնէ՝ Խաատի անունը Սուէր-Ակկատեան ծագում ունեցող աշխարհագրական անուն է... կ՚ըսէ, իսկ Կոնտոն կը գրէ, որ Հեթեթներէն հատ բառը, որմէ կը ծագի երկիր անունը, (Pays des Hatte)— «Հաաների երկիր» — կը նշանակէ «արծաթ», ինչու որ Ակկատացիները Տաւրոսի Լեռը եւ անոր մէս կողմը գտնուող երկիրները կը բնութագրէին «Արծաթի Լեռների երկիր» անունով։

Թէպէտ, Մէջագետքէն պղինձ կ՚ելլէր, սակայն հնագոյն ժամանակներէ ի վեր կապադովկիան ու Կիլիկիան եղած են մետաղագործութեան մեծագոյն կեդրոնները։ Ասոր համար Ակկատի Սարգոն թագաւորը, չուրջ 2500 Ն. Ք., Մ. Թ. արշաւանքներ կատարեց, նպատակ ունենալով գրաւել Կապադովկիոյ եւ Կիլիկիոյ հանքերը։ Իր արձանին վրայ գրուած յիշատակարանով մը ան կ՚ըսէ՝ «Եթէրի նրան տուաւ վերին-երկիրը, Մատի, Յապտուտի, Իրլու հեռու մինչեւ ՄԱՅՐԻ ԱՆՏԱՌՆԵՐԸ եւ ԱՐԾԱԹԻ ԼԵՌՆԵՐԸ»։

«Մայրի Անտառներ»ը հին արեւելքի հռչակուած Լիբանանի եւ Ամանոսի մայրի անտառներն էին, իսկ «Արծաթի Լեռները» Կիլիկեան Տաւրոսն է, ուր էին եւ արծաթի հանքերը, որուն գոյութիւնը յայտ (9-րդ) Սարմանասար Գ. կը փափաքէր այցելել, տեսնել այն ուղիները, որոնք կ՚առաջնորդէին դէպի Կիլիկիա։

Այսուհդ, ինչպէս նաեւ Կապադովկիա, մետաղի արհեստագործութիւնը չարաշահուեցաւ Հեթեթեան Կայսրութեան ամբողջ տեւողութեան չրջանին։ Սարգոնէն սկսեալ մինչեւ Սարմանասար Գ. Մէջագետքի թագաւորներուն գլխաւոր նպատակները մէկը եղած է տեսնել այս կողմերու առեւտրական ուղիները եւ հանել ծովը։

(Տե՛ս, Փրոֆ· Ա· Խաչատուրեան, Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Քննական Պատմութիւն, Էջք 275–284, 292–294, 297, 363, 443)։

Հին Հեթացիները Կոմէնա անունով երկու տարբեր քաղաքներ ունեցեր են, որոնցմէ մին է Հիւսիսային Կոմէնա, որ Թոքաթի մօտերը Իրլու (Iris) Գետին եղերքը կառուցուած է, իսկ միւսը Հարաւային Կոմէնան, որ Կէօքսուի վրայ չինուած է։ Այս Կոմէնան եղած է Հեթացիներու սրբավայրը, որ երբ Ասորեստանի թագաւորը Թիղլաթ Փիլասար, Ք. Ա. 1110–ին այս կողմերէն անցաւ իր ահեղ բանակներուն հետ, Հեթացիները անոր դիմադրեցին 20,000 մարտիկներով։ Ասորեստանի այս երկրակալ

թագաւորը կամէնայէն անցնելէ յետոյ, իր համբան չարունակելով դէպի հարաւ մագլցեցաւ վեհաշուք Քրեալ Պէլը· իր բանակները կեցուց Համբնի եւ Վահկայի միջեւ գտնուող այժմու Թաման գիւղին մէջ, ուր տակաւին կը տեսնուին հին Հռոմէական պնդութեան պաղտառները: Ուրեմն, Թիղլաթ Փիլասար իր այս արշաւանքներուն ժամանակ բնականաբար անցած պիտի լլնէր Համբնէն:

Քրիստոսէ առաջ, 1200–546, կապադովկիան երկրամասը անցուց անկախանական չրջան մը, մինչեւ որ Պարսից Կիւրոս թագաւորը այդ երկիրը արշաւելով ենթարկեց զայն իր տէրութեան:

Այս անկախանական ժամանակներուն (Ը եւ Է դար Ք· Ա·) Արիմէն կիմմէրացիք կամ Գամերք եւ Սկիւթացիները կամ Շակեր Հայաստանի ճամբով կը թափին դէպի հարաւ եւ արեւմուտք:

Կիմմէրացիները երկար թափառումներէ յետոյ կը հաստատուին Կապադովկիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, երբ Փռիւգ–Թրակեան կամ Փռիւգ–Ասիականներ հարիւր հազար Ասթա էին Փոքր Ասիա:

Այս առեներուն Կապադովկիա կը բնակէր նաեւ Կատասիագիւ անունով ժողովուրդ մը, որ ուրիշ ժողովուրդներու չարքին, ենթարկուեցաւ Կիմմէրացիներու տէրապետութեան, Քրիստոսէ առաջ ԺԱ· դարուն:

Յոյն պատմագրեր Սարգոն կը գրէ թէ Կապադովկիան կը բաժնուէր երկու մասերու, այսպէս, Կապադովկիա Տաւրոսի, եւ Կապադովկիա Պոնտոսի, որոնք կը բաժնուէին տասը կուսակալութեանց, որոնց հինգը Տաւրոսի ոտքն կ'էյնան, ինչպէս Մելիտինէ, Կատաւոնիա, Կիլիկիա, Տիանիտիս եւ Գարսաւրիտիս:

Կատաւոնիա կամ Կատաոնիա կը համապատասխանէ այսօրուան Կէօքսնիի, Ափշուսոնի, Զէյթունի, Համբնի եւ Թոխանի ու չրջականերուն:

(Տե՛ս, Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 130, 211, 219, 269):

Տե՛ս նաեւ,

Prof. W. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, էջ 283:

Ք· Ա· Տաճեամէկեորդ Դարուն վերջերը, այս երկրամասը արշաւեց նաեւ Մուշկիները կամ Մոսք կոչուած ժողովուրդ մը, որ մարտական գօրութիւն ի գործ դնելով ձեռք բերաւ տեսակ մը գերիշխանութիւն: Այս Մուշկիները առեւտրական ժողովուրդ մըն էին, որ հաւանական է Հայաստանի «Մոկաց Աշխար-

հը» եւ «Մուշ» բառը ասոնցմէ յառաջ եկած է։

Թուրք պատմաբան Քէմալեաններն կը պատմէ թէ, «Ք. Ա. Ը. դարուն Փոխադարձ իրենց սահմանները զգալի պարեւելք ընդարձակած եւ Կոմկոնա, Մամախ, Տիանա քաղաքները Փոխրկան կեզրոնամայր դարձուցած էին»։

(... Մանաւանդ Փոխրկան մեռցորդներ չատ կը զբաղնուին Փուռնար Պաշը (Ազիզիյէ) գաւառին մօտ Շար-Կոմկոնայի մէջ)։

(Տես, Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 124)։

Ք. Ա. (546–322), այս երկրամասին վրայ կը տիրապետեն Պարսիկները եւ երկիրը կը կառավարուի բնիկ իշխանական ընտանիքի մը ձեռքով, Պարսից Աքքայից Աքքայի իրբեւ մէկ սատրապը։ Այս երկրամասը Պարսից կայսրութեան երրորդ Սատրապութիւնը կը կազմէր բան Հերոդոտոսի։

Պարսից տիրապետութեան ժամանակ հոգային բոլոր կալուածները բաժնուած կ'երեւայ ազնուականներու եւ քուրմերու միջեւ, որոնք մեծ մասամբ իրանէն գաղթած եկած էին։ Երկիրը ծածկուած էր ամուր դղեակներով, որոնք թէ՛ արքունի ամրոցներ էին եւ թէ ազնուականներու բնակավայրեր։ Կեռնեփոս Նեպոս՝ Դատկմիսի կենսագրութեան մէջ յաճախ կը յիշէ Կապադովկիոյ բերդերը։ Մարարոնի (Ժ. 2–7) յիշած ամրոցներուն չատերը այս ժամանակէն ըլլալու են։ Ամրոցին քով կը բարձրանար նաեւ անոնց մեհեանը։

Ամէն գաւ Պարսից տէրութիւնը ժողովրդական ընդոդ ամէնէն աւելի՝ այլեւայլ նահանգներու մէջ երթեւեկութեան դիւրութիւնն էր։ Արքունի կրկին պողոտաներ կը կտրէին կ'անցնէին Կապադովկիան հոդէն, այն հռչակաւոր արքունի պողոտան՝ որուն վրայ կ'երթեւեկէին արքունի պատգամաւորներ։ Պարսից արքունի պողոտան Շօշն ու եկբատանը կը կապէր տէրութեան հետաւոր մասերուն հետ։ ... Կանոնաւոր օթեւաններ կանգնուած էին ամէն 3–5 փարասախին, ուր արքունի սուրհանդակներ ձիերը կը փոխէին։ Արքան ալ սովոր էր իջեւել եւ օթեւանիլ այն տեղերը իր ճամբորդութիւններու ընթացքին։ Ճամբան կարեւորագոյն տեղերը բերդեր կառուցուած էին եւ պահապաններ դրուած։ Պողոտային կառուցումը հաւանօրէն Դարեհի գործն էր։ Այսօր ալ բազմաթիւ դամբանաքարեր կը ցուցնեն պողոտային ուղղութիւնը։

Գլխաւոր պողոտան կ'անցնէր Կեսարիա–Կոմկոնա–Մելիտենէ դծով, Գինպուղա լերան բոլորտիքն հիւսիսէն՝ ոչ թէ հարաւէն,

պատելով դանդաղով: Ասոր հետ Պատղամբեսի մօտ հարաւէն կը մխանար այն պղտոման, որուն վրայ կ'իյնար Կոմկոնա:

(Տե՛ս, Ալպօյաճեան, Հայ կեսարիա, Հատոր Ա· էջ 137–139):

Մինչեւ հիմա գրեթէ այս երկրամասը իր մշակոյթով ու քաղաքակրթութիւնով ասիական եղած էր, եւ Ք· Ա· 322–301 թուականը Մեծն Ալեքսանդրի արշաւահասութեամբ այս երկիրները մշակոյթին մէջ մեծ փոփոխութիւններ մտցուեցաւ, որմէ յետոյ այլեւս երկիրը իր աչքերը դարձուցած էր դէպի արեւմուտք:

Յետոյ Կապադովկիան անցաւ Հռոմէական տիրապետութեան տակ, Ք· ե· 17–398, որ կը կատարեալ Հռոմէն զըրկուած կուսակալներով:

Երբ Հռոմէական Կայսրութեան արեւելեան բաժինը ինկաւ Մեծն Թէոդոսի, անկէ սկսեալ այս երկիրը կառավարուեցաւ Բիւզանդական կառավարութեան կողմէն, (395–1067), որը իր քաղաքակրթութիւնով աւելի Յունական էր քան Հռոմէական եւ հետզհետէ ամբողջովին կրնդունեցաւ Յունական քաղաքակրթութեամբ եւ նոյնացաւ իրը Յունական կայսրութիւն:

1086–1169 թուականներուն Կապադովկիոյ վրայ սկսաւ տիրապետել Տանիշմէնեան ցեղը: Ուշադրելի կը պատմէ թէ՝ 1080 թուականներուն «Ամիրա մը Տանիշման անունով, եւրս Թուրքիէն եւ եկաւ մտաւ Կապադովկիոյ երկիրը, եւ առաւ Սեբաստիան ու Կեսարիան եւ իշխանացաւ երկրին վրայ: Այս է սկիզբը Տանիշմանեայ Տանն»:

Կոմմադենացին կը կարծէ թէ՝ Տանիշմէնեան Ընտանիքին նախահայրը՝ Ահմէտ Տայլու Ծագումով Հայ կամ Թուրքմէն եւ ոչ սպիտակ այլ վարժապետ (Danishmand) հմուտ սրաբերէներ եւ պարսկերէնի, 1058 թուականին Աբբասեան Ամիրապետէն թոյլտուութիւն առացած էր Թումի երկիրներուն մէջ, այսինքն Անատոլիի կողմերը «Սրբազան պատերազմ» մղելու եւ իր նուաճած հողամասերուն իշխանութիւնը իրեն ապիտակացնելու:

Տանիշմէնեան ցեղը Կապադովկիայէ դուս գալուց նաեւ Փոքրասիոյ երկրին կէսը, ինչպէս Կէօքսիւն, Ալպիստան, Վահկա, Սրբան Տէրէ ու անոր չորսկիկ երկիրները: Եւ չատ հաւանական է, որ անկիա տիրապետած է նաեւ այժմու Հաճընի երկրամասին վրայ:

Տանիշմէնեան ցեղերու տիրապետութենէն յետոյ, այս երկրամասին հետզհետէ տիրապետած են Թումի Սելճուկներ, Թաթարներ, Գարաման Օղլուներ, Զիւլ-Գատիր Օղլուներ եւ վերջապէս Օսմանցի Թուրքեր, 1471–էն մինչեւ հիմա:

Այս գլխուն համար տե՛ս, հետեւեալ գրքերը.—

1.—Hittites, Encyclopedia Britannica, Vol. II pp 599.
2.—Hittites, Encyclopedia Britannica, Vol. 22, p 589.
3.—Cappadocia, Historian's History of The World, Vol. 2, p 385.
4.—Prof. W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, *էջք* 35, 49, 66, 271–281, 283, 303, 310, 313, 354:
5·—Ալպօյաճեան·— Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջք 124, 130, 137–139, 211, 219, 269, 863, 481–501:
6·—Փրօֆ· Ա· Խաչատուրեան·— Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Քննական Պատմութիւն, հրատարակութիւն Մխիթարեան Ճօճախ, Երեւան, 1933, 555 էջ, էջք 275–284, 292–294, 297, 363, 443:
7·—«Աբամօֆի Կիլիկիան, էջ 350:
8·—Հայր Ղեւոնդ Ալիշան·— Տիրապետութիւնք ի Կիլիկիա, Սիսուան, էջք 39–42:

ԳԼՈՒԽ Բ·

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Դաշտային կիլիկիոյ նախարձիկներու մասին չատ բան մը չենք գիտեր։ Համաչխարհային Պատերազմէն յետոյ Ազգերու Լիգըվրայ Համալսարանի կողմէն գիտական արշաւախումբ մը կազմուելով ղրկուեցաւ՝ պեղումները կատարելու համար Մերսին մօտ գտնուող եօթանասուն ոտք բարձր հողաբլուրի մը վրայ։ Այս հողաբլուրին 16 ուրոյն խաւերը պեղուած են, ցարդ անկէ հանուած անցեալ քաղաքակրթութեան նիւթական մնացորդները ցոյց կուտան որ՝ Քրիստոսէ առնուազն 3600 տարիներ առաջ հոն կը ծաղկէր քաղաքակրթութիւն մը, որուն քով կիզակէր, բարձրի կամ եղիպտոսի քաղաքակրթութիւնները տակաւին իրենց նախնական վիճակին մէջն էին։

Հոն գտնուած է հին քաղաքի մը ամբարկները եւ այս ամբարկներուն վրայ ալ չինուած է՝ Քրիստոսէ առաջ 1300–ին՝ հիթթիական հին ամրոց մը։

Այս վայրերը կ'երեւի թէ՝ Ք· Ա· 6000–ին՝ կը բնակուէին նոթաքարային ժողովուրդներու կողմէն, որոնք առհասարակ կ'զբաղուէին երկրագործութեամբ ու բրուտագործութեամբ։

(Տե՛ս, "Pasadena Star News", July 24, 1939)։

Սակայն, ի՞նչ ապրի կը պատկանէր այս ժողովուրդը, որ գաղթով Դաշտային Կիլիկիոյ այս արգաւանդ հողերուն վրայ կը բնակէր։ Պատմաբանները կ'ըսեն թէ՝ Կիլիկիան ալ կապադովկիոյ պէս՝ կը կատաւարտէր Սեմական եւ կամ Ափամաքը կոչուող ժողովուրդի մը կողմէն մինչեւ 600 թուականը, Ն· Ք·, որուն թագաւորները Սուէննէսէս ժառանգական տիտղոսը կը կրէին։ Մեծն Կիւրոս իրեն հպատակեցուց իր ժամանակի Սուէննէսէսը՝ ստանց Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ջնջելու։ Հաբասեցին Կիլիկիան Պարսից ընդարձակածաւալ կայսրութեան Զորրորդ Սատրապին տակ կ'իյնար, իսկ Հիւսիսային Կիլիկիան՝ կապադովկիոյ հետ միասին՝ Պարսից իշխանութեան երրորդ Սատրապին տակ կ'իյնար։ Մեծն Ալէքսանդրի բանակներուն կողմէն Պարսիկները յարձակում կրելով, 333 Ն· Ք·, Իսկի Ձա-

կատամարան մէջ Տարբոսի յարթնուելովը, Կիլիկիան ինկաւ Մահդոնացւոց ազդեցութեան ներքեւ. եւ Մեծն Աղէքսանդրի մահէն յետոյ անոնց Սելեւկեան կառավարութեան մէկ մասը կազմեց:

Ք. Ա. 103–ին Կիլիկիան նորա Հռոմէական երկիր մը:

Հին ժամանակներ, փոքր Ասիոյ հարաւային ծովեզերքները կը գտնուէին ծովահէններուն ձեռքը, եւ այս պատճառաւ Հռոմէական կառավարիչներ կը նախընտրէին ճեփեսոսի համրով համրոտիլ իրենց կառավարած կուսակալութիւնները, մինչեւ որ Պոմպէոս Մեծերկրականի այս ծովահէնները մաքրելով համրան բացաւ, ուրկէ յետոյ սոյն կառավարիչները այլեւս սովոր էին Կիլիկիա դալ ծովու համրով քան թէ ցեփեսոսի երկար ու դժուարակ ճամրով:

(Sh'u, Historical Geography of Asia Minor, p 50):

Կիլիկիա, Ք. Ա. 64–ին, Պոմպէոսի կողմէն վերածուեցաւ Հռոմէական նահանգի մը, որուն կառավարիչն էր Կիկերոն, Ք. Ա. 51–50: Ք. Ա. 47–ին անոր վերակազմուեցաւ Ցուլիոս Կեսարի կողմէն, եւ վերջապէս, Ն. Ք. 27–ին, Կիլիկիան մասը կազմեց՝ Սուրբ–Կիլիկիա–Փիւնիկէ՝ Հռոմէական նահանգի մը: Իսկ Լեռնային Կիլիկիան, առանձին անգամ ըլլալով, Ց. Ք. 74–ին, Վեսպասիոն կայսրի կողմէն՝ կցուեցաւ Կիլիկիոյ նահանգին, որ Հռոմէական կառավարիչի մը կողմէն կը կառավարուէր: Հետեւաբար այս Հռոմէական տերապետութեան չբերնային է, որ չինուեցան մեծ մասով՝ այն բոլոր բերդերն ու ամրոցները, քաղաքներն ու պետութեան պողոտաները, որոնք կ'երեսին Դաչտային Կիլիկիոյն սկսեալ դէպի Լեռնային Կիլիկիան ու մինչեւ Կապադովկիան ու Մալաթիան, Եւսկիւ:

Կիլիկիան բաւական երկար ժամանակ մնաց Հռոմէական եւ ապա Բիւզանդիական կայսրութեանց տակ:

Եօթերորդ դարուն անկիա Ասպարական արշաւանքներու թատերաբեմն եղաւ եւ նուաճուեցաւ անոնցմէ, մինչեւ որ Բիւզանդական կայսր Նիկեփորոս Երկրորդի կողմէն, 965–ին, Ասպարացւոց ձեռքէն անցաւ կրկին Բիւզանդացւոց ձեռքը:

1020 թուականներուն, Կասպից Ծովի անտ տասնամեակներէն ներհուժող Սելճուկ ձիաւորներու կողմէն Հայաստան պատերազմեցաւ. եւ Հայ Թագաւորները, քառասուն տարի չարունակաբար՝ զինադադարեցին անոնց արշաւանքներուն, մինչեւ որ Նիկեփորոս Ցոյնեներու կողմէն Հայոց Գագիկ Թագաւորը Բիւզանդիոնի մէջ վար առնուելով Անի մայրաքաղաքը գրաւուեցաւ Բիւզանդացիներու կողմէն: Բայց Բիւզանդիան իր այս նենդաւոր արար-

բին պատիժը չուտով կրեց, ինչու որ Սելճուգ հորդաներ՝ առաջնորդութեամբ էմիր Օտլըպօղլուի, Հօրեպօրօրդի Ալփ-Արսլանի, 1071ին Մանազկերտի մէջ չարչարելով Բիւզանդական ոյժերը, գրաւեցին Հայաստանն ու Վրաստանը: Ապա, անոնք կոտորեցին Թագաւորութիւն մը Աբխազի մէջ Հայաստանի եւ Բիւզանդիոնի միահառնութէն, որը կառավարուեցաւ Շահը Արմէն կոչուող Բէբռա իշխաններու կողմէն մինչեւ 1240 թուականը: Այս թուականէն յետոյ Ձէնկիզ-Խանի Մոնկոլ հորդաներու կողմէն գրաւուեցաւ ամբողջ արեւմտեան Փոքր Ասիան:

Ահաւասիկ այս փոթորկալից ժամանակները Հայաստանի ամէն կողմերէն հայերը սկսան խոյս տալ դէպի Լեհաստան, Կաթոլիկ, Բիւզանդական երկիրներ, ինչպէս նաեւ Կիլիկիա:

Այս փոթորկալից ժամանակները Հայաստանէն եկած ու Մարաչի կողմերը հաստատուած էր Փիլարտոս անուանով անվեհեր քաջամարտիկ մը: Բազբառաւնականց վերջին Թագաւոր Գագիկի Մանասեան եղբայրներու կողմէն սպանուելէ յետոյ այս Փիլարտոս Հայ իշխանի խորհուրդովն է, որ կ'ըսէ Եղիա Քէսունին, Ռուբէն Իշխանը Հեւսիսային Տաւրոսի, այսինքն Կոմմագէնի, Վահկայի եւ Համբոնի միջեւ գտնուող հսկայ լեռնաբազմաբնակներուն մէջ ապաստան գտնելով հաստատուց Ռուբինեան Իշխանութեան հիմերը 1080 թուականներուն, իրեն զօրակից առնելով Գող Վասիլ՝ Քէսունի Իշխանը, Ապիրատ Իշխանը, եւ Օշին՝ Լամբրոնի Իշխանը, որոնք իրմէն առաջ յաջողած էին հէս անկախ իշխանութիւններ հաստատել Բիւզանդիոնի կայսրներուն թոյլտուութեամբը:

Ռուբէն Իշխանի յաջորդեց իր որդին Կոստանդին, որու իշխանութեան երկրորդ տարին Եւրոպացին Կիլիկիա մուտ Յաչակիրներու գինուել թափօրը, 1096–ին, Սուրբ Գերեզմանը անհաւատներու ձեռքէն ազատելու համար: Յաչակիրներու առաջին բանակը՝ երբ Գոդոնդիի կողմերը ուժասպառ ու անօթի կը մընար՝ եղբայրական ընդունելութիւն, առատ պաշար եւ զրամական նպաստ գտաւ Կիլիկիոյ հայերէն: Ասկէ զատ՝ Կոստանդին իր բանակն օգնութեան տարաւ Մամիսոնի առջեւ, որ ութամսեայ պաշարումէ յետոյ ինկաւ վերջապէս Յաչակիրներու դէնքերուն տակ, 1098–ին:

Ցետոյ, Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորները Յաչակիրներու եւ Մանկոներու հետ դաշինք կապելով դիմադրեցին Եգիպտական Մէմլուքներու յարձակումներուն: Սակայն Մանկոներուն մահմետական դաւանանքի յարելովը անոնք մնացին արեւելքի զբաղեցուցած մինակ Քրիստոնեայ իշխանութիւնը մահմետականութեան ծովածաւալ տարածութեանց մէջ:

Վերջապէս Կիլիկիան Հայ թագաւորութիւնը Լեւոն Մէմլուքներու յարձակումներուն առջեւ 1375–ին։ Պատմութիւնը ցոյց կուտայ, որ Մանկունեաց իշխանութեան տապալումով, 135–ին, եւ Կիլիկիան Հայ իշխանութեան անկումով, 1375–ին, Փոքր Ասիոյ ամէն կողմը կազմուեցան թրքմանիկ Բերրատական, Հայկական եւ Թուրքմէն անկախ իշխանութիւններ, աւատապետութիւններ, որոնք տիրապետեցին մինչեւ որ Լեւոնեան Կիլիկիան, 15–րդ դարուն, իսկ Դաշտային Կիլիկիան 1515 թուին անցան Օսմանլը Թուրքիոյ իշխանութեան տակ։

1514–ին երբ Սուլթան Սէլիմ Ա., Բերթա Շէյխ Իսրխին յանձնեց Հայաստանը վերակազմելու գործը Թրքական իշխանութեան ներքեւ, Իսրխ գաւա որ ամբողջ երկիրը ծածկուած էր Հայ եւ Թուրք անկախ աւատապետներով (տէրէպէյլիներով)։

Հիմա պատրաստ ենք հակիրճ ակնարկ մը ձգելու այս անիշխանական ժամանակներուն վրայ, յաջորդ երկու գլուխներուն մէջ։

Այս գլխուն համար տե՛ս.—

1.—Cilicia.—Encyclopedia Britannica, Vol. 5, pp 705-706.

2.—Cilicia.—Encyclopedia Britannica, Vol. 2, pp 379.

3.—Forts.—Encyclopedia Britannica, Vol. 9, p 524.

4.—Asia Minor.—The Historian's History of the World, Vols. 1-2.

5.—Cilicia.—The Historian's History of the World, Vol. 3, p 386.

6.—Cilicia.—The Historian's History of the World, Vol. 2, p 416.

7.—Prof. William Ramsay.— The Historical Geography of Asia Minor, էջ 47, 50, 87, 374–387, 441, 452։

8։—Հ։ Ս։ Տէր Մովսէսեան։— Խաչակիրներու Շուրջ։ Քննական Պատմութիւն Հայոց, էջ 489–492։

ԳԼՈՒԽ Գ·

ԱՆԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

(1375–1640)

Կիլիկեան Հայ պետութիւնը իր կարգին յետոյ Սիսի վրայ պահ մը աթարացի կուսակալ մը նստաւ, 1375–1378: Իսկ յետոյ Աստապի եւ Սիսի կողմերը անցաւ Բամպան Օղլունեանու ձեռքը, որուն հետ ախրպէտեցին, 1378–1467:

1378-ին, Մարաչի կողմը, Զիւլ Գադրիյէ անունով Թիւրքմէն ցեղ մը ապստամբեցաւ: Անոնց պետը՝ Գուտաթ Պէյ, այնքան զօրացած էր, որ 1465-ին Օսմանեան Գաթիհ Մէհէմմէտ Բ. Սուլթանը Մարաչի վրայ յարձակեցաւ եւ Գուտաթ Պէյը բանալով աքսորեց զայն:

1467-ին Զիւլ-Գադրեան Շահսուար Ա. ախրպակեաց Մարաչէն մինչեւ Սիս, եւ Մալաթիայէն մինչեւ Միջերկրական Ծով, եւ գրեթէ ամբողջ Լեռնային Կիլիկիան՝ ինչպէս Բարձր Բիւրդ, Գըզըլ-եէբ, Վահկա, Բանկըզ, Քէօթիւն եւ Համըտն: Բայց եղիպտացիներ մեծ բանակներով յարձակելով Զիւլ-Գադրցիներու ոյժը փշրեցին եւ Շահսուար Առաջին գերի բռնուելով Սուլթան Գաթիթպայի կողմէն կախադան հանուեցաւ Եգիպտոսի մէջ:

Սակայն, Եգիպտացիներու յաղթութիւնը չատ երկար չի տեւեց· Սուլթան Գայաթպա Բ· Օսմանեան բանակները առաջնորդելով՝ Եգիպտացիներու ոյժը ջախջախեց եր կրկին գրաւեց այդ վայրերը, ու յանձնեց սոյն երկիրները Զիւլ-Գադրեան Ալէ Խասէվլէյլի իբր Օսմանեան իշխանութեան փոխանորդ:

Սակայն, Զիւլ-Գադրեան ցեղը չափազանց զօրանալով հետզհետէ հակումներ ցոյց տուաւ գէպի Եգիպտական իշխանութիւնը· ասոր վրայ Գայաթպէ որդին Եավուզ Սուլթան Սէլիմ, Ալէ Խասէվլէյլի դէմ գրկից մեծ նպատրոս Սինան Փաշան եւ կէօքսիւնի դաշտին մէջ մեծ պատերազմ մը յետոյ Զիւլ-Գադրցիները յաղթուեցան եւ Ալէ Խասէվլէյն գերի բռնուելով գլուխը կտրուեցաւ: Այսպէս, 1517-ին վերջ տրուեցաւ անոնց չահամտութեանց:

Անոնց տեղը Օսմանցիք գաձեալ Բամպան ցեղերը իրենց իշխան կարգեցին: Սակայն, Բամպան ցեղերն ալ ինքնագլուխ իշխելու ձգտելով՝ Օսմանցիներէ պատերազմեցան 1575-ին եւ նը-

ւաձուելուն, սակայն անոնց անդունդները միշտ ալրապատեցին այս լեռնաշղթաներուն՝ Օսմանցիներու ակարաձիգին օգտուելով։

Թէեւ Հայ իշխանութեան անկումէն յետոյ ամբողջ Կիլիկիան որս կը դառնայ անիշխանական ցեղերու, սակայն պատմութիւնը կը հաւաստէ, թէ՝ հոս ու հոն կ'իշխէին նաեւ Հայ իշխաններ։

Լեւոն Թագաւորի անկումէն յետոյ, Կոստանդին անունով անձ մը Սիսէ քաշուելով Կիլիկիոյ մէջ կամ մօտերը մնացած է, ապագայ յոյսերով, եւ կը տեսնենք թէ Լեւոն Թագաւորէ յետոյ, «Վարձեալ թագաւորէ ի Սիս Կոստանդին» կ'ըսուի, որ իշխած ու տասնմօրպած է Հայ Ազգը, (1376–1424)։

(Տե՛ս, Ազգապատում, Հատոր Բ· էջ 2007)։

Դարձեալ կ'ըսեն, թէ՝ Սիսի Վանքին մէջ ձեւադիր մը պատնուած է (այժմ անյայտացած), որ կը հաղորդէր թէ Լեւոն վերջինէն յետոյ Ցախոր եւ Թորոս անուն իշխաններ գոյութիւն ունեցեր են։ Թէ՝ Լեւոն Օպլու անունով Թրքացած իշխանը Սրբ. Աստուածածնայ եկեղեցիին մէջ 36,000 հոգի նահատակած է։

(Տե՛ս, Աբահամ Կիլիկիան, էջ 152)։

Դարձեալ կը հաւաստիացնեն թէ՝ կուկլակի գոնեները կային այլեւայլ անկաս Հայ բերդակալներ։ Կը պատմուի նաեւ թէ՝ Հեթում Հայ սպարապետը իր արիասիրտ Զաքմանուհի կնոջ հետ միասին կը պատերազմի Եգիպտացիներուն դէմ եւ մինչեւ իսկ կը ձերբակալէ Սուլթանի որդին։ Սակայն յետոյ, Գրիգոր անուն Հայ մանկիչ մը Հեթումը սպանելով Սուլթանի որդին կ'ազատէ, իսկ Զաքմանուհին վախէն այդ կողմերէն փախչելով կը հասնի Կոկիսոնի եւ Ուլնիոյ լեռները եւ հոն հինգ տարիներ թափառելով կը հաւաքէ 300 լեռնականներ իր որդւոյն Գէորգի հետ ու արշաւելով կը դրաւէ Կապանի բերդը եւ Հայ ազգը կ'ազատէ այլազգիներու ձեռքէն։ Այս գերը դրուած է Սբ· Կարապետ Վանքի չիւտակարանին մէջ, որ դրուած է Կիրակոս անուն վարդապետի մը կողմէն 1473 թուականին։

(Տե՛ս, Աբահամ Կիլիկիան, էջ 333–334)։

Մենք մօտերս տեսանք Վեր· Սարգիս Տէվիրեանի մօտ գըտնուող Ձեռագիր Մաշտոց մը, որ դրուած է Գեղամանիկ Գաւառը եւ Ձէյթուն Բերդին մէջ Կիլիկիոյ Հայկաւոր կաթողիկոսի ժամանակ եւ Ձէյթուն Բերդի իշխան Հեթում Երէցի առեն։ Այդ Մաշտոցը գրուած է Վահան անուն անձի մը կողմէն Հայկական տոմար Ի Լ—1030+551 որ հաւասար է 1581 թուին։

Այս յիշատակարանը նաեւ ցոյց կուտայ որ, 1581 թուականին Ձէյթունի Բերդը անկախօրէն կը կառավարուի եղեր Հեթում

երկոյն մը կողմէն եւ Զէյթունի այս անկախութիւնը տեւեց մինչեւ 1915-ի Հայկական Տարագրութիւնը:

Այպրահանի, Կապանի եւ Շողակոնի կողմերը եւս կային անկախ Հայերդպրիներ, սակայն Թիւրքմէն եւ Քիւրտ ցեղերուն չարունակական գրոհներուն չկրնալով դիմանալ, անոնք եւս, մօտաւորապէս 200 ընտանիքներ, հետ ու հասատատուած են ի Համդն, 1440 թուականերուն:

(Տե՛ս, Ագաթանգեղոս, էջ 344–345):

(Տե՛ս, նաեւ Մովսէս Խորենացի, Աշխարհացոյց, էջ 11–12):

Կապանի, Այպրահանի եւ Շողակոնի կողմերէն Համդն եկող այս գաղթականութիւնը ցոյց կուտայ, որ Համդն քաղաքը այս ժամանակները բաւական անկախ եւ ազատ կեանք մը կ'ապրէր:

Ըստ Հայ պատմիչ Դաւթիժեցիի, 1601–ին Տաւրոսեան բարձունքներէն տուն մը իջնալով «քալենաց եւ կողոպտեաց... զսիս եղաւք կիլիկեցւոց»:

Այս տուներն ալեան էր «Լաւանդ՝ որ Սաթրչի կոչիւր» (Նոյն):

Ասոր անդրանդը տակաւին կ'իյնէր ԺԲ դարուն կէսերը, ինչպէս կը հաստատեն քէ՛ Հայ եւ քէ օտար աղբիւրներ:

Հայ յիշատակագիրը (Դիւան Հայոց Պատմ. Դ. 729) զայն կը կոչէ Լեւոն Օղլու, որ հաւանօրէն Սաթրչի Լաւանդի յաջորդներէն մէկն էր:

«Լեւոն Օղլու, որ ասէր չիմէէնք լինել յազգէ Լեւոն Թագաւորէ Հայոց, զկնի ժամանակաց դարձեալ հաւն իւր ի մահմետականութիւնն, որ էր ընդդէմ պատմութեան Հայոց, մանաւանդ թէ սուտ բոլորովին (Նոյն)»:

Հոս, ինչպէս կը տեսնուի, Կիլիկիոյ մեծագոյն մասին տիրապետող այդ տունը, հակառակ իր մահմետական կրօնքին Հայկական ծագումով կը պարծենար — թէրեւս քաղաքական նկատումով—Հայերու համակրանքը իրեն հետ ունենալու: Ց. Յակոբեան (Ուղեգրութիւն, Ա. 352) այս տան կուտայ Վըրկան ծագում, զայն նոյնացնելով անծանօթ տուեալներով «Մի Քրիստոնեայ Լէնքուլ Դեղին անունով, Վրացիներու Իշխանին հետ», որ յիշատակուած է 1571–ին Վենետիկի դեսպան Վենիէնա տ'Ալեսանդրի տեղեկագրին մէջ, իբր հարկատու Շահ Թահմասպ եւ ունէր 10,000 զօրք: Անհաւանական չէ, որ յետոյ Տաւրոս տեղափոխուած, հոն իսլամացած եւ տեղացիները սիրաշահելու համար, իրենց Վրացի ծագումը Հայկականի վերածած ըլլան:

Համբոյնի դեղագործ Սուկրատ Թօփալեան, որ այժմ կը բնակի Ցունասատանի մէջ, մեզի կը գրէ թէ Համդնի Սր. Աստ-

ուածածին եկեղեցւոյն մէջ 800 տարիներու հնութիւն ունեցող ձեռագիր աւետարանին մէջ որոշ կերպով գրուած է, որ Թագան Օղլուներէն առաջ Համբրի վրայ իշխած է Զաւրբեգը Օղլու, եւ անկէ յետոյ ալ (այսինքն տակի 450 տարի առաջ) Հայ իշխան մը՝ Լիխան կամ Խմին Տիման Օղլու, որ Սայ Կէչիթը Համի Պէյի ձեռքէն գրաւելով զայն իր տերապետութեան ահմանը որոշած է:

Այսպէսով Սր. Աստուածածնայ աւետարանի յիշատակարանը կը վաւերացնէ Հայ Պատմիչ Դաւթիժեցիի պատմութիւնը, երբ նա կ'ըսէ, «Այս տուներին պետն էր Լաւանդ՝ որ Սաթրչի կոչիւր»:

Շատ հաւանական է Սաթրչի եւ Զաւրբեգի միեւնոյնն է:

Ասոր նման ուրիշներ Տաւրոսի, Ամանոսի եւ Մեւ Լերան եւ ուրիշ լեռնային չրջանակներու մէջ աւելի կամ նուազ կարեւորութեամբ բազմաթիւ էին, որոնք ժի դարէն մինչեւ անցեալ դարուն կէսերը պահպանեցին իրենց անկախութիւնը:

Այս մասին Վինիենա տ'Ալէսանդրի կը հաստատէ, թէ՝ ԺԶ Դարուն վերջերը (1571–ին) կայսին, «կարգ մը բրիական ցեղապետներ չինդի (*chindi*) կոչուած, որոնք կը բնակէին Փոքր Հայաստանի (իմա Կիլիկիա) լեռներուն մէջ, դէպի Միջերկրականի Ծով, եւ այս չինդիները, երբ ամէնէն միանան, կը հաշուեն հօրը կամ ուրը հազար հեծելազօրք, գերազանցօրէն լաւ եւ միշտ ծարաւի կռուելու թուրէերուն դէմ»: (*Յովհ. Քահոլան, Ուղեգրութիւններ, Ա. Հատոր, էջ 352*):

Իսկ Տաւրոսի հիւսիսային ոտքերէն մինչեւ Արփէս տարածուած երկիրները, նաեւ, ապատ չէին այս բանպանեներու ազդեցութենէն:

Աւանդութիւնը կը թերէ յիշատակը, օրինակի համար, երեք մեծ հերոսներու՝ Տէվ Ալիի, Թըտըր Իլիասի եւ Շէյխ Ալիի, որոնք երբ թէ եվէրեկի կողմերը նուաճած են: Ասոնցմէ Տէվ Ալի, իր անունով կոչուած Տէվէլու ամրոցին մէջ հիմնած է իշխանութիւն մը, որ Տէվէլիի ազանեու գլխաւորութեան տակ մինչեւ ԺԸ Դարուն վերջերը տակաւին կը պահէր իր գոյութիւնը, եւ այդ թուականներուն Թագան Օղլուներէն նուաճուեցաւ, ինչպէս որոշ կը պատմէ Հայ յիշատակարբ մը ըսելով թէ՝ «Ամոռհամական Ցիւսուփ··· եզան Օղլու կոչեցեալ (որ է Տաւուլչի Օղլի կամ տնամկացեալ) առնու իւր կին ի սահմանացն Կեսարիոյ ի Դաւալիոյ Գաւառէն, որ այժմ առի աւերակ, գայրի կին իշխողի Դաւալիոյ Գաւառակի, ճոխ ընչիւք եւ խեղացի», որով զօրանալով վերջ կուտայ նաեւ վերջիչեալ Լեւոն Օղլուի

իշխանութեան, որ «Իշխէք սահմանացն Մասյ, Վահկա, Լամբրոնի եւ Անաբզապայ ցՀանկիա (—Հաճըն)», (Դիւան Դ· էջ 729):

Եւ այսպէս կը հիմնէ Արքէոսի տոհմէն մինչեւ Թաչատին Կիլիկիա բաւական ընդարձակ իշխանութիւն մը:

Փոխանակ Զօրպանեանէ տէրպետութիւնը թէեւ այս անիշխանական ժամանակներու ներքեւ կիյնայ, սակայն, իր կարեւորութեան բերումով յարմար կը գտանէք գրել գայն առանձին գլխի մը տակ:

Այս գլխուն համար տես,

1·— Մադաթիա Արք· Օրմանեան·— Ազգապատում, Հատոր Բ· էջ 2006–2007,

2·— Գրիգոր Գալուստեան·— Մարաշի Պատմութիւն, էջ 212–213, 220,

3·— Ալպօյաճեան·— Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 592–594,

4·— Արամեան Կիլիկիան·— էջ 100–101, 140–141, 152, 333, 344–345, 352,

5·— Մեսրոպ Սէմէրճեան·— Զէյթունի Անցեալէն, Հատոր Ա· էջ 11–14,

6·— Ադամ Թուր–Սարգիսեան·— Zeitoun, էջ 29, 57–62:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ԳՕԶԱՆ ՕՂԼՈՒԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԱՆՈՆՑ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ (1640–1865)

Գօզաններու ծագումին չուրջ՝ Մնացական Սէմէրճեան «Զէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն» վերնագրեալ աշխատասիրութեամբ, 1909–ին հրատարակած գրքին մէջ, կը հաւաստէ թէ անոնք 1640 թուականին Այնթապէն հաճըն եկած երկու մաղպարտ եղբայրներ եղած են, որոնք նախապէս Մըզան կը կոչուին եղեր, եւ Հաճընցիները իրենց մէջը անհամաձայնութիւններ ունենալով զանոնք հրաւիրած են իրենց վրայ իբր իշխան։ Ցետոյ Գօզաններըը զօրանալով եղած են բանակներ, եւ իրենց անունն ալ Մըզանէն փոխած են Գօզանի, եւ այսպէսով Տաւրոսի այդ լեռնաշղթային իրենց անունով կոչուած է ԳՕԶԱՆ ՏԱՂՐ։

Իսկ յետոյ 1912–ին հրատարակուող «Յուշիկի Զէյթունի» եւ 1934–ին հրատարակուող «Մարաշի Պատմութիւնը» Մնացական Սէմէրճեանի վերոյիշեալ գրքէն ընդօրինակելով չանգռէը են ցոյց տալու թէ իսկապէս Գօզան Օղլուները ծագում առած են նախապէս Այնթապէն եկած երկու Գնչու եղբայրներէ։

(Տե՛ս, Մնացական Սէմէրճեան·— Զէյթունի Անցեալէն, էջ 139–141)։

Մամիկոն Վարժապետեան·— Յուշիկի Զէյթունի, էջ 111–112,

Գրիգոր Գալուստեան·— Մարաշ, էջ 240։

Իսկ Գուսուլեան իր «Տպրական Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ» գործին մէջ, որ հրատարակուած է 1922–ին, կը չանայ ցոյց տալ թէ Գօզանեանները ակած ըլլան Բամպան Օղլուներէն, (Տե՛ս, էջ 51–52)։

Սակայն, մեր ուսումնասիրութեան հետեւանքը ըլլալով՝ եկած ենք այն եզրակացութեան, թէ՝ Գօզան Օղլուները ո՛չ

Այնթապէն եկած Գնչուներ էն, եւ ո՛չ ալ Բամպան Օղլուներու կը պատկանին, այլ անոնք սեռած էն ԱՖՇԱՐ ցեղերէն:

Թէ ինչպէս —

13–րդ Դարուն սկիզբները, Պարսկաստանի Մորասան քաղաքին մէջ, քաղաքական փոթորիկներու ատեն, թիւրք Թամասական ցեղեր՝ Սելճկեան Շահի առաջնորդութեամբ՝ ընտանեօք գաղթեցին Հայաստանի Կարին քաղաքը: Հոն երկու տարի տեղացիներուն փոքանիք ըլլալէ եւ զգուշեամբ ու ստացկութեամբ ապրելէ վերջ, իրենց նախկին հայրենիք Մորասանէն բանագնաց յաւ յուրեքն խարուած որոչեցին վերադառնալ հոն: Եփրատ Գետը անցնելու պատուն Սելճկեան Շահ Հասանքէն քըշտուելով թեղդուեցաւ: Ասոնք 2000 ձիաւորներ էին: Սելճկեան Շահի երկու որդիները իրենց հօր մահուան գոյժը իմանալով խումբէն բաժնուեցան եւ 400 հեծեալ ձիաւորներով Կարին վերադարձան: Անոնց անունն էր Էրթօղրուլ եւ Տընտար: Էրթօղրուլէն Ծնող Օսման անունով մանչ մը, որ յետոյ Օսմանեան ազգութեան առաջին թագաւորը եղաւ: Էրթօղրուլ երկու տարի եւս հոն ապրելէ յետոյ, 400 ձիաւորներով Ամասօլու գնաց, վերջապէս Էնգարէ հասաւ եւ անկէ ալ Պրուսայի կողմը հասաւ ուսուցեալ:

Ահա այս Սուլթան Օսմանէ հօր հրամանին տակ «ԻՒՉ ՕԳ» անուն քաղաքէն, Գազան անուն իշխան մը, ուրիշ վեց անձերու հետ մթնաղով մինչեւ Գոնիա եկան: Այդ հօթը անձերէն չորսը կելիկիա եկան խաչնարածութեամբ, եւ իրենց հօտերը արածելու համար Հայ թագաւորներէն արտօնութիւն առացան: Անոնց անուններն էին (1) Գազան, (2) Վաբշակ, (3) Էօղէր, եւ (4) Եէօղիւք: Գազանէն Ծնունդ առին Աֆշարները, Էօղէրէն՝ Էօղէրցիները, Վաբշակէն՝ Ջարսպաղները, իսկ Եէօղիւքէն՝ Բամպան Օղլու ցեղերը:

Ասոնք առաջին անգամ Հայ կառավարութեան հետ հպատակի բարկամներ էին, բայց հետզհետէ արեւելքէն թիւրքեր, թիւրքմէններ եւ այլ վրանաբնակ աշխարհներ գալով հայացան եւ զօրացան ամէն կողմ: Ցետոյ եգիպտական Մէմլուքներու յարձակումներուն առջեւ Հայ իշխանութիւնը չկրնալով տոկալ սկսաւ սկսաւ, եւ վերջապէս ինկաւ 1375–ին

Այս առիւները, այս խաչնարած ցեղերը, ինչպէս թիւրքեր, թիւրքմէններ, Աֆշարներ, Թիւրքեր, Գաբամանցիներ, Թէքիրցիներ, Գոզ Տօղանցիներ, Մէլիմէնցիներ, Հայլն, նաեւ եգիպտական կառավարութեան կողմն անցան, իսկ յետոյ քաղաքական տակնուվրայութեանց ընթացքն օգտուելով, ամէն կողմ՝ անոնք սկսան առանձինն Զօրապետութիւններ կազմել: Այս առիւները

Օսմանցիները այնքան զօրացած էին, որ Սուլթան Սելիմ Ա. (1512–1526), վերջնականապէս եգիպտացիները փարատց, եւ անխնդրական Զորապետները իր ապրելակերպին տակ առաւ: Սակայն, այս Զորապետներէն ոմանք՝ տարեկան անուանական տուրք մը տալով Օսմանեան կառավարութեան՝ չարունակեցին իրենց կիսանկախ իշխանութիւնը մինչեւ մեր օրերը:

Հետեւեալ Հատորիկ, եւս, Հաճընի եւ չրջակայքի Աֆչարներու ծագումին չուրջ անդրադառնալով կը գրէ· «Ներկայիս այս կոմկերը Հոմուսեան ցեղի մը «Հուրտ»ն է, որն է Աֆչար ցեղը, որ գալեան Կիլիւնոյ Պարակասաների հիւսիսային կողմերէն»:

(Տե՛ս, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor, in The Royal Geographical Society Magazine, Vol. III, p 671, 1893):

Իսկ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կ'ըսէ· «Հզօրագոյն ի նահապետական են ազգմէ Աֆչարաց, եկեալք ի կողմանց Պարսից»:

(Տե՛ս, Սիսուան, էջ 35, տ· սիւնակ):

Ալպօյաճեանն ալ իր «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐՈՒԱՑ» գրքին մէջ անդրադառնալով Թօքաճեանց ծագումին չուրջ կը գրէ· «Այս Թիւրքմէն իշխանութիւններուն ամէնէն նշանաւորը կը հանդիսանար Թօքաճեանցը, որուն սկիզբը աւանդութիւնը մինչեւ ԺԳ· դար կը հանէ: Իբր թէ անոնց առաջնորդ Քորան կամ Թօքան, Օսմանեան Թուրքերու հետ արեւելեան Թուրքերու աշխարհէն, Իւրօյ (Հռանիա) նահանգէն ուրիշ մէկ ընկերներու հետ եկած էր Փոքր Ասիա»:

(Տե՛ս, Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 590–594):

Թէեւ Ալպօյաճեան Թրանսական հեղինակի մը պատմութեան վրայ յենլով՝ Թօքանեանց ծագումը կը վերագրէ Թիւրքմէն ցեղերու (Jonquiere, Histoire de l'Empire Ottoman, 1914, Paris, P· Հատոր, 462): Սակայն, այլ տեղ մը կ'ընդունի թէ՝ Թօքանեանք Աֆչար ցեղէն էին: Ան կը գրէ· «1852–1859 Թօքանեանց տէրութեան էր Զաթըքը Մէհմէտ, որուն իրր ենթակայ հարեւաններ էին Կիլիւնոյ պահապան տեղերը:

«Հաճընի կը պահպանէր Աֆչարներու տիրապետութեան տակ, որոնց պետն էր Եուսուֆ, իսկ Պէյհնի վրայ կը տիրէր Խոմէր Պէյ»: (նոյն, էջ 619):

Իսկ այլ տեղ մը կրկին կը գրէ· «Տաւրոսեան Լեռներու մէջ հաստատուած Հաճընի, Զէյթունի եւ այլ վայրերու պէս Թո-

մարտա եւս երբեմն տեսակ մը առանձնաշնորհեալ դիրք մը կը վայելէր, ենթարկուած բլլալով Աֆչար պետերու կամ Թօպանանց սերտապետութեան»: (Նոյն, էջ 862, 1018):

Թօպանանց մասին ասանդութիւն մը կայ թէ անոնք Հայ ծագում ունին: Ազանդութիւնը կ'ըսէ թէ՝ Հայ Արշակունիներ՝ որոնցմէ եկած են Աֆչարները, ուզած են Մեծ Պահքը կատրել մսեղէն ուտելով, եւ այս առթիւ նախ դիմած են տեղական Հայ կղերին, իսկ յետոյ Կաթողիկոսին Տիրանի ձեռք բերելու համար, սակայն անոնց կողմէն մերժումի հանդիպելով՝ անոնք կրօնափոխ եղած են: Կ'ըսուի թէ քանի որ Թօպանցիները Աֆչար ցեղերէն են, ուրեմն անոնք Հայ ծագում ունին:

Թէ այս ասանդութիւնը որքան ստոյգ է այդ մասին որեւէ պատմական վկայութիւն մը չունինք ի ձեռն:

Թօպանան Զօրապետները առաջին անգամ Հաստատուեցան Վահկայկն մօտաւորապէս երկրորդական ժամ առաջ եւ հիւսիսային արեւմտեան կողմը գտնուող Գէչէն Քէօյի (Պաւեան դիւղ) մէջ, 1640 թուականներուն եւ հետզհետէ իրենց իշխանութեան տակ առին ամբողջ Լեռնային Կիլիկիան Սիսէն մինչեւ Յաճըն:

Մինչեւ այս թուականը Յաճըն կը կառավարուէր Հայ իշխաններով, իսկ անկէ յետոյ ալ նախ Հայազդի Լիսիո Խմին Օղլուէի ձեռքով եւ ետքն ալ Թօպանեան իշխանութեան ժամանակ Հայ Թադապետներով, որոնք իշխան կ'անուանուէին, մինչեւ Զէյթունի իշխանները պէս, ենթակայ բլլալով Թօպանեաններուն:

Աւելի կը վկայէ նաեւ «Պատմութիւն Ազատութեան Հաճնոյ ի Ձեռաց Թօպանաց» դրքոյկը, որը գրուած է 1871–ին Յաճնոյ Առաջնորդ Պետրոս Արքեպիսկոպոս Տէր Մելքոնեանի կողմէն:

(Տե՛ս, առաջին էջին տակ գրուած լուսանցքը):

Մազաքիա Աբք. Օրմանեան կ'ըսէ թէ, «1737–ին Սիսի վրայ բանացաղը Էվան Օղլու անուն Թուրք մը բլլալով ինքը կ'ըսէր թէ Լեւոն Թագաւորին ցեղէն սերեալ եմ: Ասոր դէմ Եռւսուֆ Փօղան Օղլու անուն հմտի մարդ մը, որ Տէվէլլու (Խէչէկ) ցեղապետին այրերին հետ ամուսնանալով նախ այն տեղ կը զօրանայ եւ յետոյ Էվան Օղլուն հալածելով եւ ընկճելով կ'իշխէ Սսոյ քաղաքին եւ սահմաններուն եւ Տորոսեան լեռնաշղթաներուն մէջ, որ կ'անուանուի «Փօղան Տաղը»: (Տե՛ս, Ազգապատում, Հատոր Բ· էջ 2998):

Օրմանեան Սրբազանի այս յիշատակութիւնը 1737 Թուականներուն կ'ակնարկէ, սակայն պատմութիւնը կը հաստատէ Թօպանեաններու ցեղը արդէն հաստատուած Վահկայի մօտ Պէյէնի

Քէօյի մէջ որմէ կը սերէր Եուսուֆ անուն անձը։

Գօզանեան Զօրապետները երկու կերդաններ ունէին, որոնցմէ մին էր Պէյէն Քէօյ, իսկ միւսն էր՝ Համքնէն երկու ժամ դէպի Տարաւ իջնող կիւրլիչէն Թրքաբակի վիպը, որուն ճիշտ հանդիպակացը կը գտնուէր պատմական Հարպան եպիսկոպոսանիստ քաղաքին աւերակները։ Պէյէն Քէօյէն մինչեւ Սիս երկարող երկերը կը կոչուէր Գօզանը Ղարպի, իսկ Համքն եւ չորակայ գիւղերու չրջանը կը կոչուէր Գօզանը Շարպի։

Գօզանը Ղարպիի մէջ կը գտնուէր, Պէյէն Քէօյ՝ իրը կեդրոնատեղի, Վահկա, Գաբաճալը, Բուժ, Սիս, Սալիչխա, Զանտըլ, Գապա Մալալ, Սըրգրնիք, եւայլ գիւղերը։

Իսկ Գօզանը Շարպիի չրջանին մէջ կը գտնուէր, Կիւրլիչէնը իրրեւ իշխանանիստ քաղաք, Համըն, Քէօմիւն, Բանըզլ, Բուժլու, Թափան, Եազպասան, Եւայլ գիւղեր։

Վիքթոր Լանկլուա անուն համբաւաւոր Ֆրանսացին կը յիչէ թէ՝ 1852–ին, իր կատարած համբրգութեան միջոցին ինքը եկած ու տեսած է Համքնն ու Զէյթունը, եւ կը հաւատայ թէ՝ այս հայաքաղաքները կը կազմաւորէին Գօզան Օղլու անուն Զօրապետներու միջոցաւ։

(Տե՛ս, Voyage dans la Cilici et les Montagne de Taurus, par Victor Langlois en 1852-3)։

Սակայն Մեսրոպեան Սէմէրճեան իր «Զէյթունի Անցեալէն» գրքին մէջ կը հաւատայ թէ Զէյթուն երբէք Գօզան Օղլուներու տէրութեան ենթարկուած չէ, եւ ոչ ալ անկիս հարկաւոր եղած է Գօզաններուն, եւ թէ Վիքթոր Լանկլուա սխալած է այս յայտարարութեան մէջ, ինչպէս որ սխալած է նաեւ իր տեսած ուրիչ շատ մը տեղեկութիւններու մէջ ալ, վասն զի չգիտնալով Զէյթուն մանել՝ Սիսէն եւս գարձած է, հետեւաբար իր տեղեկութիւնները անհաւատարիմ տպրիւրներէ քաղուած է։ Կը յաւելու նաեւ թէ՝ ընդհակառակը Գօզաններն ամէն տարի նուիրատուութեան տակ տուրք մը կը վճարէին Զէյթունի չորս իշխաններուն, ինչպէս, ձիեր, զորքեր եւ մուշտակներ, եւայլն։ (Տե՛ս, էջ 139–1409։

Մենք այս մէկրերումն ըրինք ցոյց տալու համար թէ Գօզաններու սահմանը կը տարածուէր Սիսէն մինչեւ Համըն եւ անոնցմէ անկախ չրջակայ գիւղերը, բայց ոչ թէ ան կը տարածուէր մինչեւ Զէյթուն եւ այլուր։

Առաջին Զօրապետ Եուսուֆ Աղան ունէր երեք տղաներ, որոնք էին՝ Ալի, Տէրվիշ եւ Սամուր։ Եուսուֆ Աղան իր ծերութեան առեն իր այս երեք տղաքներուն կը բաժնէ ամբողջ հողա-

մասը, այսպէս.—

Ալի Ագային կը յանձնէ Պէյէն Քէօյ, Սիս, Վահկա, Գաբաճալը, Սարիկէչիտ, Զանտըդ, Գեաւատաղ եւ Սըրգիւնթը գիւղերը իր չբջականերով: Ալի Ագան անմիջապէս Սիս իջնալով գաշտի մէջ ընդարձակ վրան մը կը կանգնէ ուր կը կը լսակի եւ կը սիրէ այդ կողմերուն: Անոր համար իրեն Զաւըրջը Ալի ալ կ'ըսուի:

Ալի Ագան ունէր Մէհէմմէտ, Օմար եւ Հիւսէյին անուններով երեք տղաքներ:

Տէրմիշ Ագային կուտայ Բուժ Գաւառը իր գիւղերովը, որ կ'երկարէր մինչեւ Տէվէլլու կամ Խվէրէք, որ կեդրոնն էր այս տեղին ալ կը պատուի Ալի Ագայի կողմէն եւ կը կցուի իր երկրամասին, որը կեդրոն ժառանգաբար կը փոխանցուի իր Մէհէմմէտ որգւոյն, որ իր մեծ հօր անունով կը ճանչցուի նաեւ պատմութեան մէջ Զաւըրջը Մէհէմմէտ Ագա, որ ան ալ Գօզանը Ղարպիի Զորապետն էր:

Տէրմիշ Ագան ունէր եւս ութ եւ Ամէտ անուններով երկու տղաքներ: Իսկ Սամուր Ագային յանձնուած էր Գօզանը Շաբդիի Զորապետութիւնը՝ ինչպէս Հաճըն, Կիւրլէչէն, Թափան, Քէօթիւն, Բանլըգ, Բաւմլու, Եաղպասան գիւղերը իր չբջականերով:

Սամուր Ագան ունէր տասը տղաքներ, ինչպէս՝ Մէհէմմէտ, Օմար, Հաճի Պէյ, Խալիլ, Ամէտ, Մուսաուլ, Հասան, Մուրթաղա, Զէյնէլ եւ Խնգիլէ:

Հիմա անանձնք թէ Սամուր Ագա ի՞նչ կերպով սերտակապ է Հաճրնի եւ չբջականերուն վրայ:

Ինչպէս նախապէս յիշեցանք, Գօզան Օղլուները չատ հին առեններէն է վեր հատատուած էին Պէյէն Քէօյի մէջ (Պալեան Գիւղ), եւ այս առենները Հաճրնի վրայ կ'իշխէր Խմին Օղլու անունով մէկ իշխան մը, որուն կեդրոնը Կիւրլէչէն չէր, այլ Հաճրնի արեւելեան կողմը Իրրաէլի Գեհին վրայ պարսկիներուն մէջն էր: Իսկ կառավարական տունն ալ Հաճի Մօղոլ Մուրթաֆիանի տան վարի կողմը կը գտնուէր:

Այս առենները, Գօզանեան Սամուր Ագա կը ջանայ Խմին Օղլուն վռնտելով՝ Հաճրն եւ չբջակաները իր ձեռքն առնել: Երկու կողմն ալ իրենց կողմնակիցները կ'ունենան եւ Հաճընցիները երկու մասի բաժնուելով անոնցմէ Եազը Թաղի ժողովուրդը Խմին Օղլուի կողմնակից կ'ըլլան, իսկ Վերի Թաղի ժողովուրդը Սամուր Ագայի կողմնակից կ'ըլլան: Այս երկու կողմերը զէնքի դիմելով վերջապէս Եազը Թաղի ժողովուրդը կը յաղթուի եւ Խմին Օղլուն փախուստ կուտայ եւ անոր տեղը՝ Հաճրնի վրայ կ'իշխէ՝ Գօզան Օղլու Սամուր Ագան եւ այնուհետեւ իրեն իշխա-

նախատ քաղաք կ'ընտրէ Կիւրիչէնը:

Սամուբ Ագան Հաճընը կառավարելու համար պաշտօնի կը կանչէ Թուրաքպէհանը, Մանկրեանը, Բէճէպեանը, եւ Պէհտըրեանը, որոնք քաղաքին տուրքերը հաւաքելով տարուն տարի հաշիւ կուտան Սամուբ Ագային:

Սամուբ Ագայի մահով Թօփանը Շարպիի Զորապետութիւնը անցած է՝ իր որդին՝ Մէհմմէտ Ագային, եւ անոր մահուն ալ իշխանութիւնը փոխանցուած է իր որդուն՝ Եուսուֆ Ագային, որ անկիւ եղաւ Թօփանը Շարպիի վերջին Զորապետը, որ դնդապետութեան Օսմանեան զօրքերու կողմէ: Այս Եուսուֆ Ագան ալ ունէր երեք տղայ, ինչպէս՝ Մահմուտ, Ալի եւ Էֆէնտի Ագա անուններով:

Թօփանը Դարպիի Զորապետը Զաբրդը Մուհամմէտ Ագան, Վահէտ եւ իր անմիջական Հայ գիւղերը կը կառավարէր Հաճուեցի Վահիացի Հայ երեւելիներով, որոնք առ հասարակ Բէհիա անունով ծանօթ էին, ինչպէս՝ Թօմա Բէհիա, Կարապետ Բէհիա, Պօղոս Բէհիա (որ այս պատմութիւնը գրողին մեծ հայրն էր), եւ Աճէմ Օղլու:

Հիմա համառօտակի տանք Թօփանը Շարպիի Զորապետութեան վարչաձեւը:

Թօփանը Շարպի, հին առեւնները կը պատկանէր Հալէպի կուսակալութեան եւ Մարաշի Սանճագին եւ Օսմանեան կառավարութեան տարեկան 25,000 դուրուշ տուրք կուտար: Բայց յաճախ այս տուրքը անուանական էր քան թէ իրական, ինչու որ Թօփան Պէյերը այլ եւ այլ քաղաքական ձեւերով կը սերտաշահէին գրկուած պաշտօնեաները: Ասոնք ունէին Վօյվօտա անունով պաշտօնեայ մը քաղաքին մէջ, որ կը հսկէր դանձումներուն եւ կը տնօրինէր պատիժներ յանցաւորներուն եւ օրինազանցներուն: Վօյվօտայէն զատ քաղաքը ունէր նաեւ Նայիպ անունով կրօնական պաշտօնեայ մը, որ ան ալ կը հսկէր խրամ եւ ոչ–խրամ ժողովուրդին իրաւական, կալուածական եւ ժառանգական եւայլն գործերուն եւ դատաւարութեանց: Թէ՛ Վօյվօտային եւ թէ Նայիպին տուած վճիռներուն համար վերաքննութիւն չկար, միայն թէ քան կամս Զորապետը երբեմն կը բեկանէր եւ կամ կը հաստատէր անոնց տուած վճիռները:

Պատիժներն էին քանաարկութիւն, տուգանք եւ մահուան պատիժ, որը կը գործադրուէր երբեմն Զորապետին քովը՝ իբր ոստիկան կեցող՝ էքպաս անուն անձերու կողմէ, իսկ երբեմն ալ ուղղակի Զորապետին կողմէ՝ սարճանակի հարուածով մը:

Հաճընի քաղաքը հինգ թաղերու բաժնուած էր, որոնցմէ մին կը պատկանէր Եուսուֆ Ագային, մէկը իր սեփնոջ, իսկ միւս

երեք թաղերուն խրաքանչիւրը բաժնուած էր իր երեք սրդիներուն: Այս թաղերուն իշխանութիւնը եւ անոնց տուրքին գանձումը կը յանձնուէր հինգ տէրտէրներու, կամ Զօրպաներներու, որոնք կը նշանակուէին ընդհանրապէս հետեւեալ Զորպաներէն, ինչպէս՝ Մուխճի Օղլու Հաճի Մարգիս Ագա, Մանկըր Օղլու Հաճի Մարտիրոս Ագա, Թուր-Մարկիս Օղլու Հաճի Մանուկ Ագա, Բէճէկ Օղլու Գրիգոր Ագա, Պապահէքեան, Խփխճեան Հաճի Կիւրեղ Ագա, Թըլըսըմ Օղլու, Շղըրտըմեան Հայրապետ Ագա, Պէհտըր Օղլու Հաճի Յակոբ Ագա: Իսկ Պազարտաւրեան Հաճի Գալուստ Ագա մինակ Եւսուփ Ագայի տեղեկագրութեան կը նայէր եւ անոր պատասխանատու էր:

Թէեւ Գօզանի այս երկու չքնաղակի Զորապետները ցեղակից լլլալով սիրով եւ համերաշխութեամբ կ'ապրէին, սակայն, երբեմն, անոնք իրարու դէմ ալ կ'ելլէին իրարու հողը յափշտակելու համար, եւ չատ մը կռիւներէ յետոյ կրկին տեղերնին կը նստէին: Իսկ, երբ գործածէն օտար մը իրենց վրայ գար, այս երկու Զորապետները անմիջապէս միանալով ոտի ի բուն կը յանդիմային գայն վտարել իրենց սահմաններէն:

Ինչպէս 1819-ին Սուլթան Մահմուտ մեծ զօրքերով եւ պաշարզօգուէներով Եօզղատի Զորապետ Զափան Օղլուն՝ նախ Հալէպի բանակատ Հիւսէյ Օղլուն նուաճելու համար՝ Հալէպ եւ Առանայի կողմերը գրկեց: Անկէ Հիւսէյ Օղլուն նուաճելէ յետոյ Զէյթունի վրայ ալ յարձակեցաւ, սակայն, Հայ լեռնականներէն չարաչար յաղթուելով վերադարձաւ իր տեղը: Ցետոյ անկէ ուղեց նուաճել Հաճընի կողմերը, սակայն, Գօզանի Զորապետները միանալով, Գօզլու Գէլէնիւեէ պին-գավուզ եաքըր,

Աման Զափան Օղլու իմտատա եէթիշ»:

Թէեւ այս պատերազմին մէջ Գօզանցիները կը յաղթին, սակայն վերջէն Զափան Օղլուէն եկած բազմաթիւ զօրաց դէմ պատերազմիլը անխոհեմութիւն սեպելով Գօզանի Ղարպին Եօզղատի Զորապետութեան կը հնազանդի, իսկ Գօզանը Շարպիի Զորապետն ալ պաշտօնազրկուելով տեղը Խին Օղլու ըսուած մէկը կը դրուի, որ հաւանական է Հայապզի Լիվանեի սերունդէն է, ինչպէս կը յիշատակուի Սբ. Աստուածածնի Աւետարանին մէջ:

Սակայն քանի մը տարի յետոյ այս չբջանները նօզդաուէն անջատուելով կցուեցան Մարաչի Սանճագին, կրկին Թօփան Զօրապետութեան տակ։

1830–1840–ին, Եգիպտոսի Խպրահիմ Փաշան երբ Սուրիան եւ Կիլիկիան գրաւեց Օսմանցիներու ձեռքէն՝ յաջորդանալով զէյդի Էլհանային Կիլիկիան, այս տեղերն ալ գրաւած եւ Թօփան Օղլուները վտարելով անոնց տեղը Էմին Օղլուն իշխան կարգած էր, սակայն, յետոյ երբ Խպրահիմ Փաշան պարտուելով եւս քաշուեցաւ եւ այս երկիրները Օսմանեան կառավարութեան ձեռքն անցան, կրկին, Թօփան Օղլուները անոր տիրապետեցին։

Թօփանի Զորապետները ծախուղ հող ու կալուածներուն համար պաշտօնական հաստատագիր (Թափու) մը կուտային իրենց կնիքովը, որմէ մէկուն պատճէնը կը դնենք հոս իրեն չահեկանութեան համար։

ՕՐԻՆԱԿ ԹԱՓՈՒԻ

(Բնագրէն առնուած)

Պահը Հագա էլ վէսիգէ վէ էլ Էնիմէ Օլուրբի

Իշ պու պիճ իհթիեաշ երկիրմի պէշ սէնէսինտէ* էօհտէի իլթիզամըմըզդա օլան Հաճըն տէրունինտէ Շըխըրտըմ Օղլու էէլէշտամը, արգասընտա տարտաղան օղլու սէմէրքի տիւէեանը ճիվարըընտա պիր մըզտար եէրի կիւն տօդու բարաքը տէմիրճի տիւէեանը, վէ կիւն պաքը բարաքը Շըխըրտըմ Օղլու էէլէշտամը, վէ զըպլա բարաքը էէնէճ վէ բարիզը ամ վէ պօյրագտանը Թաքըլ Օղլու տիւէեանը, իշ պու հաւտուտա մահտուտ օլան եէրին բաֆտսը բայիպ վէ րահիպ օլան Շըխըրտըմ Օղլու Աբբինտէն պէտէլը փէրազ ալըրնըպ եէտինէ բէմէսիկ իթա օլընտը։ Թասարրուֆա բարաքը ախէրտէն բեմէնէ միւտախէլէ վէ բաարիւզ էքմէյէ տէյու։ վէսէլլամ։

Զիլհաճիճ 1225

Էլսայիտ
Թօզաճզատէ
Էմիր
(Սամուր) (կնիք)

**Այս 1225 տարին Մէհէմմէտի հիճրի տարին է, որ այն տանն կը զրծածէին այդ թուականը, (որ Քրիստոսի թուականն է 1802)։*

ԹՕԶԱՆԵԱՆ ԶՈՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԲՌՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թօզանեան Զորապետները թէեւ իրը Օսմանեան կառավարութեան միւսէլլիմ ու պաշտօնեայ, պարտաւոր էին՝ ըստ օրինաց եւ հրամանաց տէրութեան՝ արդար կերպով կառավարել

ժողովուրդը, սակայն անոնք հետզհետէ այնքան զօրացան, որ Օսմանեան կառավարութեան սկզբնաձեռնէն օգուտ քաղելով սկսան կառավարել ամբողջ Փօղանեան երկրամասը անարգարութեամբ ու բռնութեամբ: Ճամբաները եւ երթեւեկութիւնը այնքան անապահով էր, որ ամէն կողմ կը վխտային գողեր ու աւազակներ, եւ յաճախ մարզապատնէշներու սեղի կ'ունենային երբ Հաձընցիները կը ճամբորդէին քարաւք քարաւք առեւտուրի համար, եւ թէ Հաձընցիներուն կողմէ Զօրապետներուն եղած պահպանները անոնց կը խզդէին:

Այս բռնապետները ժողովուրդէն ծանր տուրքեր պահանջէ յետոյ անով չէին գոհանար, այլ ծայրագոյն պահանջներով կը կեղեքէին ժողովուրդը: Սր. Ցակոբայ Վանքը յաջորդաբար կառոպատեցաւ նաև Հաձի Պէյի եւ յետոյ Եուսուֆ Պէյի կողմէն, իսկ ուրիշ անգամ մը ապառնացին Վանքը հրկիզել:

Ամէն գաւ անունք Հայերը կը նկատէին իբրեւ սարակ եւ վերի եւ գանձք կը կոչէին կեավուր, եւ անոնց մօրթած միսը չէին ուտեր: Զէին ընդուներ նաեւ Հայոց կողմէն արուած վերկայութիւնները մինչեւ անգամ պաշտօնական գաւառապետներուն մէջ: Հայուն լաւ գլխաս հագնիլը, եւ լաւ ձիու մը վրայ հեծնալը անհանդուրժելի էր անոնց աչքին, եւ երբ Հայ մը իչու մը եւ կամ ձիու մը վրայ հեծած թուրք պիւդ մը մօտենար, եւ կամ խոսքի մը հանդիպէր, պէտք էր անմիջապէս իր էչին եւ կամ ձիէն վար իջնէր եւ հեռուան քալէր, ապա թէ ոչ ատաիկ ծեծ կուտէր:

Հայ իսկան սեռի պատուոյն ալ աչք անկած էին անոնք, այնպէս որ Հաճնոյ մէջ սրեւէ գեղեցիկ կնկան պատիւը միշտ վտանգի տակ էր:

Երբ 1840 թուականներուն Մարաչէն Օսմանեան կառավարութեան կողմէ Շիւբրի անուն պաշտօնեայ մը կուգայ Հաճըն, Փօղանեան Մկէհմմէտ Ագային տուրքերը գանձելու, եւ կը հաւաքուի Հաճընցի Մուֆթիեան Հաճի Սարգիս Ագայի տան մէջ: Սոյն պաշտօնեան այդ թաղին մէջ Հայ կնկան մը հետ անբարոյական արարքի մէջ կը դտնուի: Այն առեն ամբողջ ժողովուրդը յետին ծայր գայրանալով Իչխանենց Տէլի Պապա անուն մէկուս մը դեկավարութեամբ խումբ մը քաջասիրտ Հայեր մէկտեղ գալով կը յարձակին Շիւբրի Ագային վրայ եւ զայն բռնի՝ պատուհանէն վար կը նետեն ու ապա փողոցներէն քաշկրտելով կը տանին եւ չուխային մէջ խեղդօրէն կ'ապտնեն:

Այս ահերը լսածին պէս, Փօղանեան Զօրապետը Հաճնոյ Վօյվոտային կը հրահանգէ անոնց պարպտխներէն ձերբակալելով իրեն դրկել: Այս հրամանին վրայ Հաճնոյ երեւելիներէն Իչխանենց Տէլի Պապան, Թուրտրգիսեան Հաճի Եղիա (Եղիկ),

Թուլումճեան Հաճի Աւետիք, Շերբրումեան Հաճի Հայրապետ, Պապահէքեան Եփրեմ, Թոմբլեան Գայլրբոյ, եւ Աբապաճեան Գրիգոր անուն անձինքը ձերբակալելով կը դրկուին Թոփանէ Բէրպէ Պէյ բանտը ամբաստանեալ։ Հոն անոնց բոլորին ալ ոտքերը երկաթէ կապանք (փուզաղը) անցընելով կը բանտարկէ, եւ անոնցմէ 560 քսակ տուգանք դանձելէ յետոյ Թուբաթրփեան Եղիայի (Եղիկ), Թուլումճեան Հաճի Աւետիքի եւ Պապահէքեան Եփրեմի գլուխները կարել տալով ու այդ գլուխները տոպրակի մը մէջ լեցնելով կը դրկէ Մարաչ՝ Իչհանենց Տէլի Պապայի, Թոմբլեան Գայլրբոյի, եւ Աբապաճեան Գրիգորի հետ միասին, իսկ Շերբրումեան Հաճի Հայրապետ անզգամ արձակելով կը վերադառնայ Հաճըն։

Վերոյիշեալ երեք հոգին Մարաչ կը հասնին եւ անոնցմէ երկուքը տակաւին կախազան չհանուած բանտին մէջ կը մնանին, իսկ Իչհանենց Տէլի Պապան՝ Մարաչի Ուն Պապայը լսուած տեղը կախազան կը հանուի կեանք կոտրտելին անցուելով, քանզի այս էր այն առնուազն կախելու սահմանադիրը։

Այս սոսկալի մահապարտին դատ Փօղան Օղլուն այս դէպքը պատրուակ բռնելով՝ սկսաւ քաղաքին մէջ ուրիշ բազմաթիւ հայեր նեղել, հալածել ու բանտարկել, եւ անոնցմէ քսա կամս, ծանր տուգանքներ դանձել, այնպէս որ, չատ մը ընտանիքներ բոլորովին աղքատութեան ու թշուառութեան պատճառ դարձաւ։

Փօղանեան Զօրապետները հաւասարակ ժողովուրդը հալածելէ յետոյ, անոնցմով չգոհանալով, սկսան հալածել ու սպաննել նաեւ Հայ կղերները։ Հաճնոյ Վանքի մխիթարեանները Եփրեմ Վարդապետը՝ իրենց պաշտպանութեան դէմ խօսելուն համար, Թելլինոյ ընկուզենիին կախել տալով սպաննեց։ 1727–ին Սսոյ կաթողիկոսարանէն Հաճընցի Յովհաննէս Կաթողիկոսը մահուան սպառնալիքի տակ սոսկալի հրաժարիլ, ու Հաճըն գալով Սբ. Յակոբայ Վանքին մէջ վախճանեցաւ 1734–ին։

Փօղանի Զաքպիկանները հաւասարակ, 1770 Մայիս 10–ին, Սսոյ Վանքին մէջ Գաբրիէլ Կաթողիկոսին վրայ յարձակելով զայն սպաննեց եւ վանքին դռդէրն ու կահկարասիներն ալ կողոպտեց։ 1791–ին Թէհտոբոս Կաթողիկոսն ալ Սսոյ կամուրջին վրայ յօշոտելով սպաննել տուին։ Կիրակոս Ա. Կաթողիկոսն ալ՝ որ ժամանակ մը Կաթողիկոսարանը աւքաւնի պատսի ընդարձակ վայրը տեղափոխելուն եւ անոր չուրջ բերդի պէս պատ քաշելուն համար 1819–ին ձերբակալուելով կ. Պոլիս դրկուած եւ ապա Փօղոս Պաղրիաքի եւ Պէշճեան, Գրիգոր Տիւզեան եւ Գրիգոր Պալեան

Ամիրանէրու ջանքերով, Օսմանեան կառավարութեան կողմէ ապատ արձակուած էր, 1822–ին, Թօպան Օղլուի կողմէն թոյն խմցուելով մէջտեղէն վերցուեցաւ։

Տե՛ս, Արաբսի Կիլիկիան, էջ 141–142,
Տե՛ս, նաեւ, Սիսուան, էջ 219, եւ Ազգապատում, էջ 3071, 3173, 3174–3175, 3614։

ԹՕԶԱՆԵԱՆ ԶՈՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒԻՆ ԲՈՂՈՔԸ

Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ

Վերջապէս Հաճընցիները՝ այլեւս չկրնալով տոկալ Թօպան-Օղլուներու բռնութեանց ու հարստահարութեանց՝ սկսան պատէ սպիթներով դատաստանի հաղորդել իրենց դանդատները Կ. Պոլսոյ Պաթրիարքարանի միջոցաւ՝ Օսմանեան կառավարութեան։

Ահա թէ ինչպէս.—

1.— *Երբ, 1862–ին Կ. Պոլսոյ Ազգային Սահմանադրութիւնը որդեգրուեցաւ, անոր ապահովութեան համաձայն Հայ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին համար Հաճընէն ալ երկու երեսփոխան ուղուած էր։ Այդ պատճառաւ ընտրուեցան ու ղրկուեցան Հաճի Աբթին Ազա Թօփաճեան եւ Աստուր Ազա Եէնիթաւեանեան, որոնք հոն գտնուած ժամանակ գաղտնապէս հաղորդեցին Թօպանեանց խժդժութիւնները Պաթրիարքարանին եւ Երեսփոխանական Ժողովին։*

2.— *Այդ առիթները գործի բերումով Հաճնոյ Առաջնորդ Գեղոս Արքեպիսկոպոս Տէր Մկրտիչեանն ալ Կ. Պոլիս երթալով պէտք եղածը տեղեկագրած էր Պաթրիարքարանին։*

3.— *Հաճնոյ գաղութներուն համար Կ. Պոլիսէն մանուածոպէս եկած Եզիա Տնտեսեան, Աւագել եւ Նազարէթ Տէպէճեան ուսուցիչներն ալ մէրթ ընդ մէրթ կը տեղեկացնէին Թօպանեաններու բռնութիւնները։*

4.— *Հաճընցի Մկրտիչ Պայրամեանը, որ Կ. Պոլիս փախած էր, այն ժամանակները դանդաղ համար Կ. Պոլիս եկած Գրիգոր Վարդապետ Գրգեաշաթեանի հետ մէնակալով անոնք ալ բռնզծնէր բարձրացուցած էին Պաթրիարքարանի մօտ։ Աւոր վերջապէս Պաթրիարքարանը հանդգրութեան մը պէտքը զգալով Պայրամեանը ղրկած էր սոյն նպատակին համար։ Սակայն անկարելի բան մը ըլլալով Հաճնոյ եւ Սսոյ մէջ այդպիսի հանդա-*

պրութիւն մը, Պաթրիարքարանի հրահանգին համաձայն Պայրամեան Առաւոտ մեկնելով հան դանուող Հաճընցիներու եւ Մերձնեցիներու առթակութիւնով պատրաստած էր 2000 առթակութիւնէ բաղկացեալ ոսկի հանդակութիւնը եւ տարած էր Կ. Պոլսոյ Պաթրիարքարանին եւ անկէ ալ ներկայացուած Բ. Դրան ու Սուլթան Ազիզին:

5.— Առանցքէ դատ, այդ թուականներուն Հաճընի այցելող Ամերիկեան Գօրա Ընկերութեան մխիթարնէրն Միաբեր եւ Միախո Քաֆինկ՝ Գօզաններու կողմէն վտարուած լլալով՝ անոնք ալ Առաւոտ կ'երթան: Օր մը Միաբեր Քաֆինկ Հալէպ համբերպեցաւ առնն ի'սպասուի Ազգապահպանի մօտ ուղղութեամբ մը, Գօզաններու կողմէն յատկապէս դրկուած մարդոց միջոցաւ: Ասոր վրայ Ամերիկեան եւ Անգլիական կառավարութիւնները կը պահանջէն Օսմանեան կառավարութենէն վերջ տալ այդ կողմերը տերող անիշխանական Քաոսպահանջու չահատակութեանց:

Վերջապէս այս բոլոր բողոքներն ու պահանջները Սուլթան Ազիզի ուշադրութիւնը գրաւելով՝ Օսմանեան կառավարութիւնը որոշեց Գօզանեան այս բռնապահանջը բնաջնջել:

Հոս կ'արտայայտենք այդ ժամանակի Հաճընոյ Առաջնորդ Պետրոս Արքեպիսկոպոս Տէր Մկրտիչեանի կողմէն, 1871–ին հրատարակուած, «Պատմութիւն Հաճընոյ Ազատութեան ի Չեռաց Գօզանացց» տետրակը, որ լիուլի կը բացատրէ Օսմանեան բանակներուն գալը եւ Գօզանեաններուն բնաջնջումը:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՃՆՈՅ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

1865–ին, Ցունիս ամսուան մէջ, Օսմանեան մեծազօր ռազմութիւնը սկսաւ բանակ դրկել Գօզանեաց (1) վրայ, որոնց բռնապետական էր Տէվրիչ Փաշա, եւ որ կ'ատելնորդէր Հաճընցի Մկրտիչ Պայրամեան: Ճիչեալ վտանգ նախ կեավուր Տաղի (Հայ Լեռ) վրայ երթալով՝ ձէվդէթ էֆէնտիին հետ տեղւոյն բնակչութիւնն ալ հնազանդեցուց ռազմութեան. մինչդեռ ժամանակ դաւառները բարեկարգէլէ, հարկ եղած պահեստեանները նշանա-

(1). Գօզանիները՝ ազգով թուրք եւ կրօնքով մահմետական՝ մեծ ընտանիք մ'էին, որոնք Հաճնոյ Հայ Անկախ իշխանութեան յաջորդելով՝ կը կառավարէին Հաճընը իրենց ձեռքն էր ետեւ Սիս, Վահկա, Պէյէն, Մաղարա, Բումլու, եւայլն: Այս իշխանները անկախ էին Օսմանեան պետութենէն, եւ երբեմն թեթեւ հարկ կը վճարէին, որ այն կողմերու թուրք Գաւառապետաց էսակը մտնելով՝ մինչեւ Կ. Պոլիս չէր հասներ:

կելլ յետոյ իր բանակով Սխա մեկնեցաւ։ Ճիշդ նոյն միջոցին Սեբաստիոյ եւ Ամիսիայէ կողմէն զօրաւոր եւ բազմաթիւ բանակ մը կը յառաջանար դէպի Թոքատեան լեռները՝ Իսմայիլ փաշայի առաջնորդութեամբ, որ Մադարա կոչուած գաւառը հասնելով (Հաճընէն վեց ժամ հեռու) հոն բանակեցաւ։ Թոքատներէ որոնք նոյն միջոցին ամբառնոց մեկնած էին՝ Թօփալ Թաւ, Թափանի մօտերը, երբ լսեցին թանակին մօտենալը, վերջապէս կահճելով թէ պիտի բնաջնջուին՝ լերինները մէջ ինկան։ Ամբառնոց հրաւիրեցին իրենց իշխանութեան ներքեւ եղող գիւղապետները, որոնց հետ հաւատացեալ Գեր։ Պետրոս Եպս։ (Առաջնորդ Հաճընի) եւ Նիկոդոս Եպս։ (Նախկին Առաջնորդ Բեւրիոյ եւ Մարաչի) որ նոյն միջոցին Հաճըն կը գտնուէր։ Թոքատները հաւատարմութեան երդում ընել տուին, եւ ներքինները խոստացան սիրով պաշտպանել իրենց իշխանութեան դիւրութիւնը։

Հաճոյ Գեր։ Առաջնորդը երբ վերադարձաւ Հաճըն, աշխատեցաւ յարաբերութիւն առնել Իսմայիլ Փաշայի հետ։ ուստի նախ զրկեց մէկ քանի հովիւներ, յետոյ անոնց հետեւեցան բազմական թիւով Հաճընցիներ, որոնք անձնատուր կ'ըլլային։ Այդ օրերը տեղւոյս Առաջնորդը Զաքէոս (Հաճընէն երկու ժամ դէպի Հիւսիս) մեկնած էր Ս։ Ծակորայ արտերը հնձել կուտար։ Երբ դիտակով Իսմայիլ Փաշան Սրբապանը տեսաւ խնդրեց հայապոժ Մարտիրոս անուն անձը զրկեց՝ հրաւիրելու համար Նորին Գերապատուութիւնը։ Գեր։ Առաջնորդը մերժեց որեւէ տեսակցութիւն, եւ Իսմայիլ Փաշա ձեռնունայն ետ վերադարձաւ։ Մադաթա։

Երկրորդ օր, Պետրոս Եպս։ վերոյիշեալ մշակներուն վրայ կը հանէր, Իսմայիլ Փաշա Հաճընի չորեքհազ հովիւները իրեն ծառ զրկեց եւ տեսակցութիւն մը առաջարկեց։ բայց Սրբապանը պատասխանեց թէ առանց Հաճոյ երեւելի անձնաւորութեանց հետ խորհրդակցելու չի կրնար փափաքին դոհացում տալ։

Իսմայիլ Փաշա հրաման բրաւ Մադարայի գիւղաքաղաքներու բնակչութեան, որպէս զի Թոքատեան լեռնային բնակչութեան երբէք աղ ու ցորեն չտրուի։ Ու ամէն կողմ հաղորդակցութիւնը արգիլուեցաւ, որով՝ Հաճընցի ապրանիներ եւ Գեր։ Առաջնորդը իրենց խղճալի վիճակը ծանօթացուցին Թոքատեան իշխանութեանց եւ զարման ինդրեցին։ Հաճի Պէյ Թոքատեան Հաճըն եկաւ եւ յորդորեց ժողովուրդը հաւատարիմ մնալ իրենց եւ չհպատակիլ Օսմանցիներուն։ Բազմաթիւ ժողովրդներ դումարեց ու քաղցր խօսքերով չոյել ջանաց, սակայն մերոնք պատասխանեցին. «Պարտաւոր ենք անձնատուր ըլլալ, քանի որ հունձքի ժամանակ է եւ եթէ լքենք մեր արտերը՝ վիճակին ի՞նչ պիտի ըլլայ»։

այս պատահարին վրայ Հաճի Պէյ խոր մտատանջութեան մէջ ինկաւ ու առանց եղակացութեան ժողովը փակելու։ Ներկաները կը Հաճոյ հասարակութեան նայն օրուայ վիճակը, ամէնքն ալ ահ ու սոսկումի մատնուած, մեծ երկիւղով կը սպասէին սոսկալի պատնաջող վճռին։

Սրբազանը Հաճի Թալեաս Ագա Պապազատեանի տունը հրաւիրեց Կիւրեղ էֆէնտիան, Հայրապետ Շեքերճեան եւ Մանուկ Թուրաբդիեան պատերը, հոն աւետեցին Թէ՝ Թօփալեան Հաճի Պէյը իր դիտաւորութիւնն փոխած՝ անձնասպան պիտի չըլլայ։ Երկրորդ օրը, առաւօտուն, Մխիթարեան եւ Քուրքեան երեւելիները Ս. Քառասուն Վանքը կերան եւ Ս. Աստուածորդին հետ խորհրդակցելէ յետոյ որոշեցին անձնասպանը ըլլալ Իսմայիլ Փաշային, անմիջապէս իջնել մեզատան Թօփալեան Հաճի Պէյ եւ մեկնեցան Յունիս 10–ին, 1865։ Իսմայիլ Փաշա մեծ պատիւներով ընդունեց զանոնք եւ Հարի եղած խրատականներով համոզեց, որպէս զի որ առաջ Օսմանեան ազգութեան հպատակին։ Պատուիրակութիւնը իր հաւանութիւնը յայտնեց այդ առաջարկին, ու փաշան ըսաւ անոնց. «Այսուհետ դուք մեր հպատակներն էք, եթէ Թօփալեանը ունէ չարիք եւ նիւթական վնաս պատճառէ՝ ազգութեան քահէն նատպատիկ պիտի վճարուի»։ Այս ժողովն յետոյ պատուիրակութիւնը Հաճէն վերադարձաւ։ Սակը անհետացաւ, հաղորդակցութեան խզումը վերցուեցաւ եւ ամէն մարդ իր զբաղումներն գտաւ։

Այդ ժամանակամիջոցին էր որ լուր մը եկաւ Քէ Թօփալեանը կը պատրաստուի ապրիլ Հաճիկը։ Այս լուրը ահռելի ազդեցութիւն ըրաւ հասարակութեան վրայ։ Նոյն վիշտը մինչեւ առաւօտ ամէն տունէ ողբեր, ազգականներ ու չափօ ձայներ կը լսուէին, ամանք իրենց կարասիները գնահատիւ վաչկռը կը տեղատուէին, եւ ուրիշներ իրենց տուներէն խոյս կուտային՝ երեւակայեալ հրդեհէն ազատուելու համար։ Լուրը հաղորդուեցաւ Իսմայիլ Փաշային, որ հարիւրապետ մը դրկեց ու իրր առաջին պաշտօնեան Օսմանեան կառավարութեան՝ պաշտպանէս մտաւ Հաճիկն։ Այսուհետ քաղաքին Օսմ. պետութեան իշխանութեան փոխանցուելը հաստատուեցաւ։ Հարիւրապետը չափաւ մը ապրելէ վերջ բանակատեղին վերադարձաւ, ու անկէ յետոյ Ագապուլահ անուն հազարապետ մը եկաւ եւ բնակեցաւ Աչաղ Պօյաճեան Քարտիճին կոչուած Հաճընցիին տունը։ Հարիւրապետը Հաճոյ չըջակայ թուրք բնակչութիւնն ալ հնազանդեցուց Օսմ. կառավարութեան։

Հաճի Պէյ Թօփանեան, որ Մկհմէտ Թէֆիկ Մխիթարին հետ Սիս մեկնած էր՝ տեսակցելու համար Տէվրիչ Փաշայի հետ,

Համեմ զայմապամութեան պաշտօնը առանձնելով՝ Ազատութեան Հայաբարակութեան միացած վերաբերեալ Համբի եւ քաղաքական գործերը կարգի դրաւ, մինչ կողմէն ինքնիշխան պետերը մի առ մի կը հաստատեցնէին

Իսմայիլ Փաշայի բանակը Մազաթայէն եկեալով իջեւանեց Բուտմու (Համբուն վեց ժամ հեռու)։ Երբ անկոյս Ասլանովը տեսաւ պետութեան գնաց, փաշան առաջարկեց, որ քանի մը զգուշութեան ընկերակցութեամբ Սիս մտնէր, Տէվրիչ Փաշայի քով։ Հաւաքուեցան քանի մը անձեր, պատրաստուեցան ճամբայ ելլելու, եւ թէեւ ուղիղ ճանապարհէն, այսինքն Քիրազի եւ Թափաւնի կողմերէն երթալը վտանգաւոր էր խորտուրդ ճամբանելու պատճառաւ, բայց եւ այնպէս անպատմելի տառապանքներով հասան Սիս, 1865 Մայիս 8-ին, ուր Տէվրիչ Փաշան պիտանի դիմաւորելով մեծ պատիւներ ընծայեց։ Տեսակցելէ յետոյ, հրամայեց բերել, որ վանքը երթան եւ հանդուստան, ուր սիրով հիւրընկալուեցան Վեհ. Կիրակոս Բ. Սբբազան կաթողիկոսի կողմէ։ Վեց օր մնացին հոն, եւ ամէն օր կը տեսակցէին փաշային եւ իր երեւելի պաշտօնեաներուն հետ։ Նոյն միջոցին Գօզանեան Աշխէմ՝ որպէս խմբէր Ազգի, Պէյէն դիպի տէրն ու սիրականը, եկաւ եւ անձնասուր եղաւ Տէվրիչ Փաշային։ Գէր. Ազաթոնգին ու իր ընկերները վերաբերեալ Համբի, եւ երբ լսեցին թէ Իսմայիլ Փաշա Օպրուկ կը գնայ, (Համբուն երկու ժամ հեռու), անմիջապէս հնարտուրութեան եւ խնդակցութեան գացին։ Համբի զարձին իրենց ընկերացաւ Ալի Պէյ անուն Թուրք պաշտօնեայ մը՝ Համեմ ժողովուրդին մարդամարդը պատրաստելու համար։

Իսմայիլ Փաշա իր բանակովը Վահկա գնաց, քանի մը օր յետոյ Տէվրիչ Փաշան եւս եկաւ եւ հոն տեսակցեցան։ Տէվրիչ Փաշան իր հետ Սիսէն կը բերէր նաեւ Եուսուֆ Ագա Գօզանեան, երբեմնի Համեմ կառավարիչը, զոր Աւագ Գօզանեան Յարութիւն եւ Ազատութեան հպատակութեան մէջ գնալու ձերբակալուած էր։

Երկու փաշաները երկար խորհրդակցեցան Համբի, ու անոնք ամենայն կերպով բարեկարգելէն Համբը, գործադրելով Օսմ. Էֆրութեան կանոնները ու օրէնքները։

Յետոյ Գօզանեանց վերադասները ցրուել ձեռնարկեցին։ Գօզանեան Եուսուֆը իր ընտանիքով Սեբաստիա դրկուեցաւ, նոյնպէս մեւս Գօզանեաններէն ոմանք կեսարիա եւ Սեբաստիա։ Տէվրիչ Փաշան տեսնելով Գօլերայի տասականալը, կարեւոր գործերու կարգադրութիւնը Իսմայիլ Փաշային յանձնեց ու ինք վերադարձաւ Սիս, անկէ Կ. Գիւղս մեկնելու համար։ Փաշային Սիս մտած օրը Վեհ. Կաթողիկոսը որ Գօլերայէ բռնուած էր՝ վախ-

ձանձնալու, որուն հանդիսաւոր թագադրութիւնը տեղի պիտի ունենար Ս. Սոֆիոյ մեծ մզկիթին մէջ։

Իսմայիլ Փաշա մէկ երկու օր վաղէն ապահովեր էր, որ Եւսուբ Գօնտուրեանը կը յանձնէ Հաղարացիներ Օսմանեան էֆէնտիին՝ Սերասկիր աքսորելու համար, որուն ի՛նչ պատճառներ ունենալը ես ալ չեմ գիտեր։ Եւսուբ Գօնտուրեանը իր պահակներով երբ կը հասնի Բանկըզ կղզին, (Հարիւրէն երեք ժամ հեռու), առաջ հիւանդ ձեւանալով կ՚ուզէ նայն կղզիին մէջ տեղաւորուիլ։ Գիշերը Բանկըզի եւ շրջակայի Թուրք կղզիացիները կը հաւաքուին եւ Եւսուբը բանի կ՚առնեն պահակներուն ձեռքէն եւ կը քաշուին լեռները, վերահաս պարզելով անկախութեան դրօշակը։

Հարցն հասաւ հիւսիսի Փաշան, որ բոլոր Գօզանեան լեռնաբնակ Քրդ։ Կառավարիչ անուանուելով՝ կուգար Հաճընոյ վրայ։ Գիշերները բարեկարգելու։ Կ. Գոլեճի Գեր. Աբրահամէս Եպիսկոպոսը Սուրբ Կաթողիկոսական փոխանորդ նշանակուեցաւ։

Երբ Իսմայիլ Փաշա Գօզանեան Եւսուբի փախուստը իմացաւ, պատուհասի բրաւ Հաճի Պէյ Գօզանեանը, որ կրնար միացնալ ապստամբին հետ՝ անոր յաջորդ նշանակեց Մալի գասէ Հիւսէին էֆէնտին, եւ եկեղեցւոյ զանգակները հնչեցուցին եւ տան եւ հինգ տաբէկանէ վեր Հաճընցիք պետութեան ու դնացին փախթատական ապստամբը սպաննելու։ Մինչ կողմէ Բանկըզ—Հիւսէյին Պէյէն ապստամբ վիճակու վրայ Հայոց հրամանատարութեամբ գունդեր ղրկուելով այլուեցան։

Եւսուբ Գօզանեանը իր մէկ քանի ընկերներով պիտի պիտի կը թափառէր ղրզուելով բնակչութիւնը, միանդամայն ինքը կը հալածուէր Օսմանեան զունդերէն։ Վերջապէս լուր կը ղրկէ կիպլլէշէն, (Վարդապարտ, Հաճընկէ մէկ ժամ հեռու) պիտի, եւ ի՛նչ տեղացւոց հետ խորհրդակցել, անոնք ալ պիտի՛ն գալ պարապ տուն մը կ՚որշէն։ Գիշերը երբ որոշուած տունը կասպ՝ ներկանները վրան յարձակելով ատրճանակ ու ձեռքերը կը կապեն։ Թէեւ Եւսուբի հաւատարմները կը քանան ապառել, սակայն չեն յաջողիր։ Հետեւեալ օր Եւսուբը Համբոյ կը հանեն։ Անոր հաւատարիմ ձեւացող քիւրտերէն մին կը փախցնէ Հաճըն եւ Հիւսնի Փաշային կ՚ուղեկ Եւսուբի ձերբակալուած ըլլալը։ Հաճընցի էմմէֆենի (հաշտարար) մարտիրոս կը փութայ ուղեկ Իսմայիլ Փաշայի եւ մնձամնձ պարգեւներ կը սպասայ։ Բիչ վերջը լուր կուգայ թէ՝ Եւսուբը Հաճըն կը բերեն։ Այդ օր կիրակի ըլլալով բոլոր Հաճընցիք գան տեսնելու կ՚ելլէին, սակայն ապ՛ը, ո՞ւր էր նախկին փառքն ու չուքը իշխանապետին,

որ անթիւ ապառաւորներով կը պատէր Հաճնոյ հրապարակը. եւ այժմ ամօթալի երեւոյթով ու սառնացած՝ դողդղալով կը յառաջանար: Հիւանի փաշայի պաշտօնատունին երբ հասան, եւսուսի մօտեցաւ փաշան ողջունելու. ան սառուկի կշտամբից ըսելով — Գնա՛ փաս, անպիտան, ապառամբ ակրտիեան եւ թշնամի Մարզպանին—: Ձեկեր անհանգիստ մէջ ամբացաւ: Հոն նեղեալ հզորներէն մին խնդրեց փաշային, որ հրաման տայ անոր նրստելու, որովհետեւ հիւանդ էր, եւ Եուսուֆ հասաւ: Հիւանի փաշա Եուսուֆի որդի Ալի Պէյին բաւ. «Իո՛ւն հօրմէդ աւելի հաւատարիմ եղար ակրտիեան, ուստի հօրմէդ վեր բարձր»: Ձեռայ Եուսուֆին բաւ. «Քու պատճառով թէ՛ ակրտիիները եւ թէ բնակչութիւնը ահագին վնասներ կրեցին, չվիակէ՛ որ Օսմանեան ակրտիութիւնը ամէնակարող է եւ կրնայ ամէնայն վրրտիեամբ բնաջնջել քեզի պէս ապառամարներըը»: Եուսուֆ պատասխանեց. «Տէ՛ր, ես յանցանք չունիմ, վիւզպաներն էին, որ դէս գնացողներու ձեռքէն յափշտակեցին եւ բանի տարին իրենց հետ»: Դեր. Պետրոս Եպիսկոպոս խօսք առնելով բաւ Փաշային. «Տէ՛ր, այս անձը յանցանք չունի, ասանց փոփաքելու բանի երթայ տեսուչը է ապառամբ վիւզպաներուն հետ»: Երկու Եպիսկոպոսները քիչ ժամանակ նստելէ յետոյ հրաժեշտ առին Փաշային եւ մեկնեցան Ս. Յակոբայ վանքը: Զինուորները կ'առնեն Եուսուֆը, ծաղրանքով ու նախատինքի փողաշարժեամբ կը տանին Բէօթիւն, Իսմայիլ Փաշայի քով, երեք օր հոն մնալ յետոյ դիւրանց կը տանին Բէօթիւնպէրէն եւ հոն կը սպաննեն: Եուսուֆի որդին՝ Ալի Պէյը Սերասխա իր ընտանիքին մօտ կը դրկին, եւ անկէ ալ բոլոր Թօղանեանները կը փոխադրեն կ. Պոլիս: Եուսուֆ դիակը չորս ամիս փոսի մը մէջ մնալէ յետոյ Հիւանի Փաշայի հրամանով՝ Բէօթիւնի մոկիներին քով կը թաղեն, յուշարկաւորութեան հանդէսն ալ կատարելով:

Եուսուֆ սպանուելէ յետոյ Իսմայիլ Փաշան բանակեցաւ Զաթախ: Օր մը, Դեր. Առաքնորդը Փաշային մօտ գնաց տեսակցելու համար. հրաժեշտի պահուն ան կը խնդրէ որ ժամ մը սպասէ, «որովհետեւ, կ'ըսէ Փաշան, մեծ խչման մը պիտի գայ եւ պէտք է որ դայն դիմաւորենք»: Մինչ Դեր. Սրբազանը տարակուսանքի մէջ էր թէ ո՞ր խչման մասին կը խօսի, խչման անուանուած մարդը հեռուէն կ'երեւի, որ Եուսուֆը վիւզպաներուն ձեռքէն յափշտակող վիւզպաներէն մին էր՝ Իսմայիլ անուանով: Երբ բանակատեղին մօտեցաւ նուագախումբով դիմաւորեցին եւ ձիու վրայ խոտորնակի հեծցնելով կենդանիին պոչը ձեռքը տուին եւ այսպէս անցուցին Իսմայիլ Փաշայի առջեւէն: Հոն չատ մը նախատական խօսքերէ յետոյ դինքը ձիէն վար ձը-

պէսին եւ իր անպարկեշ արդիւնքն որ բանակատեղին բանաբերական էր՝ հօրը մօտ բերին եւ հարցուցին. «Հայրդ կը սպանե՞ս»։ «Այո՛», պատասխանեց եւ անմիջապէս Զաթմոխ մէջ, կէտիկ կշտամած կամուրջին վրայ սպանեց զայն։

Կառավարութիւնը Հաճեայ ժողովուրդին մարդահամարի ցուցակը պատրաստելով սկսաւ պէտէլիէ (հարկատուրք պահանջել, եւ բողմաթիւ Հաճնցիներ ազբանդին թէ «Այս տարի չատ նեղութիւն ու մնաս կրեցինք եւ Օսմանեան կառավարութեան հաւատարմութեամբ վարուելանք. ուստի մեզ տարուան յետագային չհարկ մը հրամայեցէք»։ Իսմայիլ Փաշան բարկացաւ, ամենք ծեծելով ու ամենք ալ բանտարկելով սկսաւ պահանջել տուրքը։ Մկրտիչ Ագա Պալամեան որ Տէվրիչ Փաշայի բանակը կ'առաջնորդէր, ուրիշ մէկ քանի ազանեաւ հետ պատրաստուեցան Տէվրիչ Փաշային մօտ երթալ ու կրկնել իրենց պատճառները։

Իսմայիլ Փաշա երբ իմացաւ այս պարագան, հրամայեց, որ Մկրտիչ Պալամեանը աքսորուի Կէմէրէկ եւ անոր համախոհներն ալ չդիմայակալ աքսորուին իրր խռովարարներ։

Հաճնի Գէր. Առաջնորդը իմանալով որ պիտի աքսորուի Մկրտիչ Պալամեանը եւ իր համախոհները, Իսմայիլ Փաշային մօտ երթալով չատ ազաչեց եւ խօսք առաւ գտաւագործականներու ազատ արձակման համար։ Երկրորդ օրը Իսմայիլ Փաշայի հետ երաշխաւորութեան պայմանագրութիւնը լրացնելէ վերջ՝ ազատ արձակուեցան բանտարկեալները, բացի Պալամեան Մկրտիչ Ագայէ։

Հաճնցիք երկուքուկէս տարի Սալի Էֆէնտի Զաուէ Հիւսկինի պայմազամութեան ներքեւ մնալէ յետոյ՝ ատանց յայտնի պատճառի կառավարութիւնը պաշտօնէ զադրեցուց եւ անոր տեղ դրկեց Քէսթիւրցի Սալի Էֆէնտին, որը Հաճնցիք լաւ կառավարէլէ յետոյ պաշտօնական եղաւ եւ իր տեղ դրկուեցաւ Պայազիտ Զաուէ Պէքիր Պէյ, որ մէկուկէս տարի պաշտօնավարեց եւ իր բանապատութիւններէն Հաճնցիներ ձանձրացած բողոք բարձրացուցին, եւ Ազգային Պատրիարքարանի միջնորդութեամբ պաշտօնակ եղաւ ու անոր յաջորդեց Ղալիպ Պէյ անուն մէկը։

1871 ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
(Առաջնորդ Հաճընի)

Թէեւ Փոքանը Շարպիի Զորապետ Եուսուֆ Ագան այսքան նեղութիւն պատճառեց Օսմանեան բանակներուն, սակայն անդին Փոքանը Ղարպիի Զորապետ Ահմէտ Ագան աւելի խելացի գտնուելով առանց զիմադրութեան անձնատուր եղաւ իր ժողո-

վարդին հետ միասին՝ Տկիրիչ եւ Ճէվահէք Փաշանէրան, եւ այսպէսով վերջ դուս Թոպանեանց բռնապետութիւնը։

ՅԵՏ ԹՕԶԱՆԵԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՎԱՐՉԱՁԵՒԸ

1865-ին, Թոպանեան Զորապետներու բնաջնջումէն եւ վերապրումէն յետոյ, անոնց երկրամասը Թօզան Սաւճաղը անուանով օրակարգով կցուեցաւ նախ Հալէպի Կուսակալութեան, իսկ յետոյ ալ անկէ անջատուելով՝ մասը կազմեց Առաձայի Կուսակալութեան։ Թօզան Սաւճաղը կը բաղկանար չորս գաւառներէ, ինչպէս՝ Սիսէ՝ իբրեւ Մխիթարեանութեան, Գարապապարէ, Հաճընէ եւ Վահկայէ, իբր Գայմագամութիւններ։

Հաճնոյ գաւառը կը բաղկանար հետեւեալ 7 դիւղապետութիւններէ (կամ Նահիյէներէ)։

1.— ԿԻՒՐԼԷՇԷՆ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէն. Կիւրլէչէն, Հիւմմէլիլ, Եարախլի, Թիւլի, Հիւսէյին Պէյլիկի, Խյուպլու, որ կը գտնուէին Հաճնոյ հարաւային կողմը։

2.— ԹԱՓԱՆ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէ, Թօղմաղլը, Թէնգէրլի, Գաչ Ալիքը, Համզալը, Ագ Օլուղ, Գըրըղ Ուչաղը, որ կը գտնուէին Նոյնպէս, Հաճնոյ հարաւային կողմը։

3.— ԵԱՂՊԱՍԱՆ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէ, Գալա Պօյնու, Գարա Գուլու, Գաչալը Գուլու, Ագա Ադամ, Գըղըլ Ադամ, Տէկիրմէնճի Ուչաղը, Այվալըզ, որ կը գտնուէին Հաճնոյ արեւելեան կողմը։

4.— ՔԷՕՓԻՒՆ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէ, Քէօփլիւ, Վէնք, Ճըվըզլը, Ճէօհմիւրլիւ, Մահմամլու, Չիւրիքլիք, որ կը գտնուէին Հաճնոյ արեւմտեան կողմը։

5.— ԲԱՆԼԸՔ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէ, Բանլըզ, Սըրատամ, Զարալըզը, Զաթաղ, որ կը գտնուէին կրկին, Հաճնոյ արեւմտեան կողմը։

6.—ԲՈՒՄԼՈՒ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէն, Բումլու, Բում Կէօղլ, Կիւղլիմ, Շանկա, Քէօսկէր, Իմամ Գօլու, Սարայճըղ, Եմճի, Տօղանլը, Գարաւարան, Պէքմէզլի, որ կը գտնուէին Հաճնոյ հիւսիսային կողմը։

7.— ՄԱՂԱՐԱ ՆԱՀԻՅԷՍԻ.— Կը բաղկանար հետեւեալ դիւղերէ, Հէօքէճէկ, Գաղըղլը, Եամանլը, Գայաբճը, Գարապունար, Տամլալը, Զաղըրար, Իկէ Պէյ, Ագ Փունար, Այվալ, Քիրտալը Եուրթ, Պօյատ Փունար, Յատխանէկ, Շար

Տէրէ, որ կը գանուէին նոյնպէս, Հաճնոյ հիւսիսային կողմը։ Այս Մադաթա Նահիյէին որ նախապէս Սրբոյն Կուսակալութեան մաս կը կազմէր, Թօփան Օղլուներու վարժումէն յետոյ, Իզլէթ եւ Ձկվէթ պաշտօնեու կարգադրութեամբ՝ Սրբոյն Ազնիւէ գաւառէն անջատուելով՝ Հաճնոյ կցուեցաւ ժողովուրդին ապահովութեան համար։

Այս քաղաքական բաժանումներէ յետոյ երկրին խաղաղութիւնը ապահովել եւ ապստամբութեանց տեղի չտալու համար վաշտ մը զօրք տեղաւորուեցաւ Սոյ մէջ, վաշտ մը զօրք Գաբասպար, վաշտ մը զօրք Կիւրլէչէն, իսկ վաշտ մը զօրք ալ Վահկա։ Ցետոյ մեւս տեղէն զօրքերը քաշուելով իրենց զօրանոց մնաց մինակ Վահկան։ Իսկ Վահկային ալ զօրքը քաշուեցաւ 1877ին, Ռուս եւ Թուրք պատերազմի ժամանակ։

Ահա այս բոլոր կարգադրութեամբ Թօփան ժողովուրդները ըստ կրնան ապահ չունէ մը քաշել եւ խնդալ վայելել քաղաքական ու անտեսական, անձի ու ինչքի ապահովութիւն։

ԹՕՓԱՆ ՕՂԼՈՒՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՕՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Թօփան երկրամասին ժողովուրդները ամէն կերպով երջանկութիւն եւ ապահովութիւն կը վայելէին, յանկարծ, կրկին ըստ կրնաս մթագնել հորիզոնը։ Հարիւր թէ այս անդորրութիւնը 12 տարիներ տեւեց։ 1878–ի Օգոստոսին, Թօփանի Ղարաթիւրի Զորապետ Ահմէտ Ագան, եւ Հաճնոյ Զորապետ Եուսուֆ Ագայի որդին Ալի Պէյ, յանկարծ երեւցան այս կողմերը իրենց նախկին երկրամասին տէրապետելու համար։

Թէ ինչպէս։—

Երբ Օսմանեան Փարլամէնթական ժողովը դադարուեցաւ ի Կ. Պոլիս, Սրբոյ Սանճագէն ալ գացած էր Ջամուրեան Զաուչ Մուսթաֆա անուն անձ մը։ Անիկա հոն գանուած պահուն բարեկամական տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Թօփանեան նախկին Զորապետ Ահմէտ Ագայի հետ, եւ վերջապէս զգունապէս կուգան այն հասկցողութեան, որ երբ Սիսի երեսփոխանը վերադառնայ՝ հոդ պատրաստ Թօփանցիներուն համար։ Իսկ Թօփանեան իշխանները ալ նախ մտանուր պատճառութեամբ իրենց ընտանիքները Թօփան դրկին, իսկ յետոյ իրենք ալ հետզհետէ կեղծելով երբ թէ օդափոխութեան համար պատճառութեան տանան Թօնկայի կողմերը երթալու համար։ Եւ այդպէս ալ կ'ընեն։ Նախ իրենց ընտանիքները կը դրկեն, իսկ յետոյ իրենք օդափոխութեան համար պատճառութեան առնելով կը մեկնին, բայց առանց Թօնկա հանդիպելու գազտնապար կը հասնին Պէյէն Քէօյլի

էչէ փունար բառած պիլը, ուր կ'սպասէին Եէյխ Ալին և Զա-մուրան Զաուշ Մուսթաֆա կիէհյաներէրը, իրենց հետ ունենա-լով քանի մը ընկերներ ևս:

Առանձ խոշորպտութենով եաք, անմիջապէս իրենց գլուխը կը հաւաքեն չորեակ Աֆչար եւ Քիւրտ աւազակախումբերը, մօ-տաւորապէս 300–400 անձինք:

Այդ առեներէրը Գօղանի Մխիթարբէին էր Ապտիլ Գաթիր Քէմալի Պէյ անուն կարող եւ Քրանաական ուժում առած մէկը, որ Ահմէտ Պէյի ժամանակէն քանի մը օր առաջ Պէյէն Քէօյ եկած էր տասանորդի գործը ձախելու, եւ անկէ Հաճըն մեկնելու հա-մար: Ահմէտ Պէյը Մխիթարբէին հոն ըլլալը իմանալուն պէս անոր լուր կը դրկէ, որ իր պաշտօնեաները առնելով անմիջապէս Գօղանէն հեռանայ: Սակայն Մխիթարբէի ընդհիմութեան վը-րայ, կը հրամայէ չհեռանալը, ապա թէ ոչ կ'սպառնայ մահուամբ պատժել զինքը:

Մխիթարբէին՝ Ահմէտ Պէյէն սպառնալիքը եւ ժողովուրդին ալ անոր կողմը հակիլը տեսնելով՝ կը հնազանդի եւ կը թողու Գօղանը ու կը հեռանայ: Անոր վրայ այդ կողմերու ժողովուրդը դրեթէ ամբողջութեամբ կրկին կը հաւաքուին Ահմէտ Պէյին գը-լուխը եւ կը յայտնեն անոր իրենց հաւատարմութիւնը:

Հետեւեալ օրը նախկին Եուսուֆ Ագայի սրդին Ալի Պէյ Պէ-լէն-Քէօյէն Վահկա գալով այդ տեղն ալ կը գրաւէ առանց ընդ-դիմութեան, ինչու որ 1877–ին Ռուս-Թուրք պատերազմի ժա-մանակ ամբողջ օրերը անկէ քաչուած էր: Ալի Պէյի կողմէ Վահ-կայէն Հաճըն կը դրկուի Զակըր Օղլու Ալի Քէհեան, եւ Վահ-կայի քահանայ Տէր Աւոմը, քանի մը դինեալ անձերով Հաճըն գալով ուղղակի կառավարութեան պալատը կը մտնեն, եւ հոն ներկայ գտնուող պաշտօնեաները վտարելով կը գրաւեն կառա-վարական գոնձը, պաշտօնական թուղթերն ու տոմարները, եւ կը հրամայեն Գայմագամին, որ անմիջապէս իր ընտանեօք հեռա-նայ Հաճընէ: Գայմագամը, որ վախկոտ մարդ մըն էր, իր ըն-տանիքը առնելով մէկ երկու օրուան մէջ կեսարիա կը մեկնի:

Հետեւեալ օրը Ալի Պէյն ալ իր մարդոցմով Հաճըն կը հասնի եւ տեսակցութիւններ կ'ունենայ Միւֆթիին եւ Հաճոյ Առաջ-նորդ Տէր Մելքոնեանի հետ:

Այսպէս, 1878, Օգոստոս 7–էն մինչեւ Օգոստոս 16 տեւող կարճ ժամանակուան մը մէջ Գօղան Օղլուները կրկին կը տիրեն իրենց նախկին երկրամասին առանց արեւէ ընդդիմութեան եւ արիւնհեղութեան:

Սակայն, այս կացութիւնը հազիւ թէ ութը օր կը տեւէ, որովհետեւ Աստանայի կուսակալ Զիյա Փաշան Գօղանի Մխիթ-

սարիքին Պէյլէն Քէօյէն զրկած հետապրը տանելով անմիջապէս Կ. Պոլիս Բ. Դրան եւ կայսրին հետապրած էր Թօպտեան Ահմէտ Փաշային Թօպտեան գալը եւ զայն զրաւելու ձեռնարկը եւ իմդրած էր որ օր առաջ դիմադրական այժմէ մը զադրի ապատամբութիւնը, նոյնպէս Մարաշ հետապրած էր Միքելիա Մկրտիչեան Մապհար Փաշային, որ պինդարնելով Սիս գայ ու քաղաքը զրաւէ, մինչեւ որ Կ. Պոլսէն կարելւոր այժ եւ ապմանիթի հասնի:

Մապհար Փաշան հետապրը տանելուն պէս խոհոյն պինդարնելով Սիս գալով առանց դիմադրութեան գայն կը զրաւէ:

Թօպտեան Ահմէտ Փաշան՝ Մարաշէն Մապհար Փաշային գալը եւ Սիսը զրաւելը լսելով չսպասանց կը յայտնէ եւ իր արձանագիրներուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ անմիջապէս հրաման կ'ընէ երկրին ամէն կողմէն անկանոններու (Ակմկիններու) բանակ մը կազմել պատերազմելու համար Օսմանեան բանակներուն հետ, Սիսէն երկու ժամ վեր Քիլիկէն Զայ (Կիլիկեան Գետ) բռնած տեղը: Իր հրամանը խոհոյն կը կատարուի եւ Ակմկիններու մեծ բանակ մը կը հաւաքուի Քիլիկէն Զայը:

Իսկ Օսմանեան կառավարութիւնը Զէյթ Փաշայի հետապրը տանելուն պէս, խոհոյն Պոլսէն կը զրկէ 15–16 վաշտ զօրք Սպրապետ Մուշիր Մուհամմէտ Իզզէթ Փաշայի հրամանատարութեան տակ, Մերսինի ճամբով: Մխիթարեան տանն հրաման կուտայ Սվազի բանակին հրամանատար Ակիֆ Փաշային իր զօրքերովը դէպի Սիս փութալու: Նոյնպէս Կ. Պոլսէն հրաման կ'ընէ յայ Սիւրիոյ Կուսակալ Ահմէտ Ձէվտէթ Փաշային, որ ան ալ Սիս մեկնի անմիջապէս:

Այս բոլոր պատրաստութիւններէն յետոյ Իզզէթ Փաշան նախ խոհեմութիւն կը սեպէ զէմ մը զրկել Ահմէտ Պէյին եւ անոր յորդորել, որ իր քով զալով յանձնուի, եւ կը խոստանայ Սուլթան Համիտէն բարեխնդրուած առանով իր յանցանքներուն համար:

Սակայն, Ահմէտ Պէյ չվստահելով Իզզէթ Փաշայի խոստումներուն եւ նոյնպէս իր արձանագիրներուն խօսքերէն քաջալերուելով կը մերժէ ընդունիլ անոր առաջարկները: Ասոր վրայ Իզզէթ Փաշան ժողովուրդին կը յայտարարէ, որ զինու զօրութեամբ պիտի զրաւէ երկիրը եւ պիտի պատժէ անհատապրները: Այս յայտարարութիւնը կը թանուցուի Մեպտ. 3, 1878–ին:

Իսկոյն Իզզէթ Փաշան հրաման կ'ընէ Քիլիկէն Զայի վրայ յարձակելով Թօպտեան Ահմէտ Պէյին Ակմկիններուն հետ չսփ-

ուիլ։ Ամէնքսպէս Օսմանեան կառավարութիւնը բանակներըը Քրիտէն Զայէ վրայ յարձակելով դէնքերուն ու ինդանօթներըը կ'ակսէն պոռալ։ Փոպանի անկանան զօրքերը սեսնելով որ իրենք անկարող են իրենց հինցած ու մանրատած դէնքերով Օսմանեան բանակներուն դէմ դնել, կ'սկսին փախչիլ դէպի լեռները եւ Փոպանեան Ահմէտ Ագան ալ կատած պատով իր ձիուն վրայ նստած իր քանի մը պարանակներով խոյս կուտայ դէպի հիւսիսի լեռնային երկրամասը, եւ այսպէսով Քրիտէնի ճակատամարտը կը վերջանայ Օսմանեան բանակներուն յաղթութեամբ։

Այս յաղթութենէ յետոյ Օսմանեան պետութիւնը անմիջապէս կը վերակազմէ կառավարական մեքենան, եւ նախկին Օսմանեան բոլոր պաշտօնեաներն ալ կրկին իրենց պաշտօններուն վրայ կը դնէ։

Իսկ մինչ կոմսէն Փոպանեան Զորապետ Ահմէտ Ագան Օսմանեան բանակներուն հետապնդումը տեսնելով եւ պարպանեաններուն թարգութիւնն ու աննպատակ բլալը նկատի ունենալով լուր կը զրկէ Իզմէթ փաշային անոր նախապէս ըրած խոստումնեաններուն չուրջ եւ կը խնդրէ տեսակցութիւն մը Իզմէթ փաշայի մարզպետ հետ։ Իզմէթ փաշան անմիջապէս կը զրկէ Ակիֆ եւ Մաշհար փաշաները եւ Հազարապետ Հաճի Պէյը, որոնք որոշուած տեղը կը հասնին։ Զամանքը Գեսին մէկ եպիսքոսը Ահմէտ Պէյը կեցած, իսկ մինչ եպիսքոսը փաշաները՝ երկուսուկ զազափարի փոխանակութիւններ ունենալէ յետոյ՝ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ ներսէ խոստացուելով, հան անոնց կը յանձնուի իր մարզպետով եւ ուղղակի կը տարուի Հրամանատար Իզմէթ Փաշայի ներկայութեան, որ կը դանուէր Սիս, եւ անկէ ալ՝ Մանասուրաբար կ. Պոլսէն Մերքին եկած չոգնասով մը՝ ամբողջ ընտանեօք ու պարպանեներով կը փոխադրուի կ. Պոլիս։

կ. Պոլսոյ կառավարութենէն ներման ստանանալով, կը զրկուի Աթրիանեան Տրիպոլիս, ուր կը մնայ մինչեւ 1908, եւ Օսմանեան Հասրիյէթէն յետոյ ապատ կ'ապահովի անոր սեբունդներըը։

Ահաւասիկ, Փոպանեան Զորապետներու այս երկրորդ ապստամբութիւնը՝ հարիւր 23 օր տեւելէ յետոյ՝ մինդամայ ընդ մէջտ վերջ կը գտնայ Հնորհիւ Օսմանեան բանակներուն՝ առանց արիւնհեղութեան, եւ նիւթական մեծամեծ կորուստներու, Մայտ. 10, 1878–ին։

Հոս կը դեռևչենք Գօզանեան Զարապետներու վրայ, Ափչար գնաջ մը կոմկ յօրինուած երգի մը քանի մը տուները, որ դեռ կ'երգուէր Գօզան Լեբան ժողովուրդին կողմէն.—

Գրզըլ Ըրմազ ազմամ տէմիշ
Քէնարրըմը երգմամ տէմիշ
Իւնիւ պէօյիւճ զօչ Գօզան Օղլու
Պէն եէրիմտէն գալգմամ տէմիշ:

Եիւեէ տաղտան թիւֆէնճ էօրէր
Քէհեալարը կէլսին տէյի
Հաճըն էլի պաշ գալտըրմըշ
Գօզան Օղլու կէքսին տէյի:

Զրգտրմ Ֆէֆէներն տաղրնա
Բէմիլ աթտրմ պաղրնա
Աշիրէքտէն իմտատ օլմազ
Գաչ գուրբուլ կեավուր տաղրնա:

Գրզըլ Ըրմազ ագբպ կիտէր
Քէնարրընը երգբպ կիտէր
Իւնիւ պէօյիւճ զօչ Գօզան Օղլու
Աղ պօյնուննու պիւճիւպ կիտէր:

Քէօթիւն Պէլէնինէ չրգարտըլար
Գաանլը կէօմլէճ կիյտիրտիլէր
Գօզան Օղլուն էօլտիւրտիւլէր
Զէրճէզ գրզը տուլյտո՞ւմու օլա:

Ամանըն պէօյլէ օլո՞ւրմը
Օղուլ պապայը վուրո՞ւրմը
Փատիշահըն զապիթլէրի
Պու տիւնեա սիգէ գալը՞րմը:

Աղըր զըպուննու կիյէնլէր
Փիրինճն փիլափըընը եիյէնլէր
Պուլյուր էֆէնտիմ տիյէնլէր
Հիչ պիրիսի աղլամայօր:

Գրզըլ Ըրմազ ագբպ կիտէր
Քէնարրընը երգբպ կիտէր
Աղա պէյիմ սիւնկիւլէմիշ
Սուճաղրզը աղլար կիտէր:

Այս գլխուն համար օգտուած ենք հետեւեալ գրքերէն,

1.—Օրմանեան Մ. Արք. Գօզան Օղլուի քնաջնջումը, Ազգապատում, Հատոր Գ. էջ 1424,

2.—Նոյն, Լեւոն Օղլու եւ Գօզան Օղլու. Ազգ. Հատոր Բ. էջ 2998,

3.—Նոյն, Ազգապատում, էջք 3071, 3173, 3174–3175, 3614,

4.—Նոյն, Ռամազան անուն Թաթար Իշխանը, Ազգ. Բ. Հատոր էջ 2006–2007,

5.—Կոստուլեան, Գր. Ռամազան Օղլուները, Կիլիկեան Աշխարհագրութիւնը, էջք 51–52,

6.—Վարժապետեան, Մամիկոն, Գօզանեներու ծագումը, Յուշիկ Զէյթունի, էջք 111–112,

7.—Սէմէրեան, Մեսրոպեան, Գօզանեներու ծագումը, 121–122, Զէյթունի Անցեալէն, էջք 139–141, 155–161,

8.—Կալուստեան Գրիգոր, Գօզանեներու ծագումը, Մարաշ, էջ 240,

9.—Կալուստեան Գրիգոր, Զիւլգատրեան ցեղերը, Մարաշ, էջք 212–213, 220,

10.—«Արամս»ի Կիլիկիան, էջք 141–142, 305–307, 338,

11.—Պետրոս Արք. Տէր Մելիոնեան, Պատմութիւն Ազատութեան Հաճնոյ ի Ձեռաց Գօզանաց,

12.—Նազար, Ա. Ն., Հաճընի, «Պայքար» օրաթերթ, Պոսթոն, Յունիս 25, 1938,

13.—Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա. էջք 590–594–619, 862, 869, 873, 1018,

14.—Victor Langlois, Voyage Dans la Cilici et Les Montagnes de Taurus en 1852-3,

15.—Հայր Վահրդ Ալիշան, Սիսուան, էջք 35–38, 158, 160–161 166, 183, 187, 188, 199, 219, 545,

16.—Ազգասի Թուրաբդիսեան, Zeitoun, էջք 94, 97–101, 147–148, 155–156,

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձնաւորութիւններու գրութիւններէն.—

1.—Մարտիրոս Ազա Սէֆէնեանի գրութենէն մեծապէս օգտուած եմ,

2.—Հաճի Մարտիրոս Ազա Կէրթմէնեանի գրութենէն մեծապէս օգտուած եմ,

3.—Վեր. Սարգիս Տէվիրեանի գրութենէն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՃԸՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

(1865–1920)

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

1878 Մեպտ. 10–ին, երբ Գօսմանեան Զօրապետանեբու երկրորդ ապտատմբութիւնը վերջ գտաւ, ամէն կողմ կարգ ու կանոն եւ ապահովութիւն սկսաւ տիրել Օսմանեան կառավարութեան իշխանութեան ներքեւ, եւ Հաճըն քաղաքը սկսաւ վայելել այն բոլոր ազգային, կրթական ու տնտեսական առանձնաշնորհումները, որոնք արդիւնքն էին Օսմանեան պետութեան կողմէ կիրարկուած բարենորոգումներուն: Ռուս–Թրքական պատերազմէն ետք, դաշնագիրներու պայմանագրութեանց համաձայն խոստացուած վարչական, դատական եւ քաղաքական նոր օրինադիծը՝ ինչպէս երկրի ամէն կողմը, նոյնպէս Հաճնոյ մէջ սկսաւ գործադրուիլ. զոր օրինակ, քաղաքական ժողովին՝ ընտրովի հայ անդամներէն զատ, կ'անդամակցէին նաեւ յարանուանութեանց կրօնական պետերը եւս: Դատարանի անդամները, ընտրուելէ եւ այլն պաշտօնեաներ նոր օրէնքի համաձայն կէս առ կէս Հայերէ կ'ընտրուէին: Դատավարական նոր օրէնքը կը զօրծադրուէր եւ թէ տեղացի հայերը հետզհետէ կատավարական դանդաղ պաշտօնական մարդերու մէջ սկսած էին մուտք գործել:

Սակայ զատ, Հաճնոյ մէջ հաստատուած էր քաղաքապետարան մը, որուն անդամները կը ընտրական ցուցակ Հաճընցի հայերէ, ընտրուած ժողովրդական քուէովը, բան նոր օրինադիծին, ինչուր որ ամբողջ քաղաքին մէջ խլամներու թիւը հազիւ թէ 40–50 տուն բլլալով անկարելի էր անոնց համար ունենալ պաշտօնեայի մը ընտրութիւնը:

Այս նորահաստատ քաղաքապետարանի առաջին քաղաքապետն էր Մինաս Ագա Ակբաչեան, որ ընտրուած էր ժողովուրդի քուէարկութեամբը՝ 1879–ին եւ որ վարեց սոյն պաշտօնը մին–

չեւ 1894–ին: Մինաս Ագան իր պաշտօնավարութեան չորրորդ տարին ջնջած է քաղաքին բարեկարգութեան: Ան, կոյուղիները չինել տալով, ճամբաները նորոգելով, Սուլթան Սուլէյ, եւ Գրքասէր Ջուլեբուն բաշխման տասարելով, կամուրջներ չինելով եւ այլ բազմաթիւ տարողջապահական պայմաններ մտցնելով՝ մեծ ծառայութիւն մատուցած է ժողովուրդին: Անոր մահէն վերջ ժողովուրդը իր կատարած ծառայութիւնը գնահատելով իր մարմինը թաղեց Սբ. Գէորգայ Եկեղեցւոյ բակին մէջ: Մարմերու Ագա Ակբաշեան եւ Տիգրան Մ. Ակբաշեան իր արժանաւոր զաւակներն են, որոնք մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած են քաղաքին:

Մինաս Ագա Ակբաշեանէ յետոյ հետզհետէ քաղաքապետ ընտրուած են Մանկրեան Հաճի Գէորգ Ագա, Բէճէպեան Համբարձում Ագա, Պէհտաբեան Մինաս եւ Եղբարբեան Յարութիւն եւ կարապետ Բէչիչեան էֆէնտիները:

Քաղաքապետարանի սոյն դրութիւնը չարունակուեցաւ մինչեւ 1915, Տարպրոյթեան Թուականը:

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱՆՔ

Ժողովուրդին հանդէպ կատարուելիք ցոյց տուած բարեացակամութիւնը եւ վստահութիւնը՝ ցաւալիօրէն հազիւ թէ երկու տարի տեւեց, այսինքն մինչեւ 1880, որմէ յետոյ սկսան հարցածանքներ ու ճնշումներ այլ եւայլ դէպքերու եւ պարագաներու բերումով որոնք պիտի պատմենք կարգով:

ՆԷՄԻ ԿՆԿԱՆ ԴԷՊՔԸ

1880–1881 Թուականներուն Համըն կը կատարուէր Հիւսէյն Պէյ անուն Թուրք սեպհական մը միջոցաւ: Սոյն անձը իր ըստպատուորներու միջոցաւ Շէմի անուն կնկան մը հետ ծանօթանալով անոր հետ անբարոյական արարքի մէջ կը գտնուի: Այս եղելութիւնը քաղաքին հայ եւ Թուրք ժողովուրդին մեծ յուզում եւ զայրոյթ կը պատճառէ, եւ խնդրի Սբ. Գէորգայ եկեղեցիին մէջ պետուս Ապք. Տէր Մելքոնեանի նեղկայութեամբ եւ Մէհէմէ Բէչտա անուն զաւրի նախագահութեամբ ժողով մը կը գումարուի հարկ եղած պատիժը անօրինելու համար: Սոյն ժողովին մէջ կ'որոշուի նախ բերել սոյն անբարոյական կինը եւ զայն թաղնիի ծառին կապելով ազատ մը ձեռել, իսկ յետոյ թաղէ թաղ պատցնելով խայտառակել: Եւ, անմիջապէս կինը հան բերել տալով լաւ մը ծեծել կուտան, սակայն թաղէ թաղ պատցնելու մասը կ'անտեսեն:

Իսկ գալով անգլիակ Հիւանի Պէյին, կը պահանջէին խնդրն անոր հրաժարումը եւ քաղաքէն մեկնումը, եւ մեկնումէն առաջ պատժի ենթարկուիլը: Տեղակալը ժողովին կը ներկայանայ եւ կը հրաժարի իր պաշտօնէն եւ կը հաւանի մեկնիլ քաղաքէն, բայց կը մերժէ պատժի ենթարկուիլ: Առոր վրայ խնդիրը այնքան կը մեծնայ, որ Սիսի Մելիքներուն կը հրահանգէ վահկայի Հայրապետ Ալի Պէյին չուտով Հաճըն մեկնիլ եւ խնդիրը կարգադրել: Ալի Պէյ Հաճըն գալով Սր. Գէորգայ եկեղեցիին մէջ կրկին ժողով մը գումարել կուտայ եւ երեւելիներէն կը խնդրէ, որ տեղակալը իր պաշտօնէն հրաժարելով հեռանայ քաղաքէն եւ այդպէսով այս խնդիրը վախուի: Սակայն երեւելիները կը մերժեն ընդունիլ այդ առաջարկը ասանց պատիժի, եւ ասոր վրայ հայրապետ Ալի Պէյ Տարահատ ոտքի ելլելով կը կշտամբէ ժողովականները եւ դանոնք ապրութեան մէջ ապրութիւն մը կատելու ձգտող ըմբոստներ ու ապստամբներ անուանելով կը մեկնի ժողովէն:

Ասոր վրայ տեղակալ Հիւանի Պէյ եւ հայրապետ Ալի Պէյ իրարու քով գալով կը խորհրդակցին եւ կը չտնան Հաճնոյ երեւելիները մէջէն մանուսար մեծերը դանել իրենց քաղաքական թագուն նպատակներուն ծառայեցնելու համար, եւ խնդրն կը դանեն այդ անձերուն, որոնք են Բոյհաննէս Պհատրեան, Գաբրատ Թուբաբոլեան, Յովհաննէս Խօրէնեան ազաներ եւ Եարփուղ Զաուէ Մուսթաֆա էֆէնտի, որոնք Մէհլիքսր Իտարէի անդամներ ըլլալով կ'ուզեն իրենց հակառակորդները մէջտեղէն վերցնել:

Այս երեւելիներուն կեղծ վկայութիւններուն վրայ ամբաստանագիր մը կը պատրաստուի, որով ցոյց կը տրուի թէ Հաճնոյ երեւելիները կառավարութեան մէջ կառավարութիւն կ'ուզեն կազմել, թէ՝ ոճրագործները իրենք կը պատժեն քան կամ առանց դատարանի օրէնքներուն կարեւորութիւն տալու, եւ թէ կառավարութեան դէմ դաղնի ապստամբութիւն կը պատրաստեն եւ ռազմանութիւններ բերել կուտան Ամերիկացի միսիոնարուհի Մխա Քաֆիճնկի մկրտչու, եւ քաղաքէն դուրս չհնուած Ամերիկեան զպրոցներու մէջ զաղնօրէն ռազմանութիւ կը պատրաստեն, եւ կը խնդրեն, որ անմիջապէս ապստամբութեան պատերը ձերբակալուին ու պատժուին:

Քաղաքական այս յանցանքներով զբպարտուղներն էին՝ Շերբրտեան Հաճի Կարապետ Ագա, Բէճէպեան Համբարձում Ագա, Մանկեան Աստուր Ագա եւ Մանկեան Գէորգ Ագա: Ասոնց իբր համակիր կ'ամբաստանուէին նաեւ դատարանի դատաւն՝ Ահմէտ Բէչիտ եւ գլխաւոր քարտուղարը՝ Մարտիրոս Ակբ-

ակնան, եպարքը Զաուէ Մկրտմէա եւ Միւֆթի Զաուէ Հաֆըզ, եւ Թուրաբդիանն Սարգիս Ագա։

Սոյն ամբաստանագիրը անմիջապէս կը զրկուի Սիսի միւթէսարըֆին, որը առնելուն պէս սաստիկ կը զայրանայ եւ կը հրահանգէ յիշեալ անձնաւորութիւնից ձերբակալութիւնը։ Այս լուրին վրայ պիչերը ժողով մը գումարելով կ'որոշուի Շերբերտմեան Հաճի Կարապետ Ագան եւ Բէճէպեան Համբարձում Ագան նոյն պիչերը ճամբայ հանել դէպի Սիս, որպէս զի անձամբ ներկայանան Միւթէսարըֆին եւ լուսաբանեն եղելութիւնը։ Իսկ երկու օր յետոյ կ· Պոլիս կը մեկնի ձեմպանի ուսուցիչ Նազարէթ Էֆէնտիները, հոն պատրաստութեանի միջոցաւ հարկ եղածը կարգադրելու համար։

Կառավարութիւնը, Շերբերտմեան Հաճի Կարապետ Ագայէն եւ Բէճէպեան Համբարձում Ագայի մեկնումը լսելուն պէս, խոհուն միացած ամբաստանեալները ձերբակալելով ոստիկաններու հսկողութեան տակ կը զրկէ Սիս եւ անկէ ալ Ամանոս։

Այնուհ Ամանոս հասնելով, Կուսակալ Ապտուլ Փաչային ներկայանալով կը պատմեն իրենց հետաւորմութիւնը Օսմանեան կառավարութեան հանդէպ, եւ կը հաղորդեն Հաճեոյ տեղական Հիւանի Պէյին անբարոյական արարքը, եւ կը պարզեն, նոյնպէս, գկզծ ամբաստանութիւնները րերող անձնաւորութեանց անձնական պատ ու թշնամութիւնները։ Աբդուլ Փաշան ըլլալով բարեմիտ անձնաւորութիւն մը, լսելէ յետոյ այս բոլորը, պատ կը թողու զանոնք, պայմանաւ որ Ամանոս քաղաքէն չհեռանան մինչեւ ցնոր անօրինութիւն եւ ամէն օր երեւնան ոստիկանատուն։

Այս ամբաստանութեան բոլորին եւ իրենց պատճառներուն վրայ կառավարութիւնը Ամանոս կը բերէ նաեւ զրպարտիչները։ Ժամանակ մը անցնելէ յետոյ Պաարբարքարանի դիմումին վրայ կառավարութիւնը անաչառ քննութիւն կատարելու համար Հաճըն կը զրկէ Ամանոսի գատարանի ընդհանուր քննիչ Թահսին Պէյ։ Սոյն անձնաւորութեան կողմէ մանրակրկիտ քննութիւն կատարուելով ասոնց բոլորն ալ ստւտ եւ յերիւրածոյ բաներ ըլլալը կը տեղեկացրէ։ Ասոր վրայ բոլոր ամբաստանեալները ազատ արձակուելով կը վերադառնան Հաճըն։

ՏԻԿԻՆ ՍԱՌԱ ԴԼԹԼՃԵԱՆԻ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԵԼՈՎ ԱՔՍՈՐՈՒԻԼԸ

Այս մասին տե՛ս, Մաս Բ·, Հայց· Առաքելական եկեղեցին Հաճընոյ Մէջ Գլխուն տակ Սիրոյ Աղաղը, ուր մանաւորապէս պրուած է վերոյիշեալներու ձերբակալութիւնն ու աքսորանքը։

Մօտաւորապէս 1875 թուականներուն, Ասքերտի պիտիէն Քիւթահ մը աղջիկը, չատ պզտիկ հասակին բոլորովին որբ մնալով Ասանա կը դրկուի իր հօրեղբօրը մօտ, ուր տարիներով կը հոգատարուի անոր կողմէն: Նոյն միջոցին աղջիկը փոդոշնեղը փերեզակութեամբ զբաղող Հայ Բրիստոնեայի մը հետ ամակցելով անոր բնտնկը կը լսէ. Քահանայ պատմութեան վրայ: Երբ, հազիւ քէ 14 տարեկան էր, իր հօրեղբայրը կը մեռնի, եւ փոքրիկը կը մնայ ապրանքի մը տուներ. ասկայն, չարունակ Բրիստոսի պատմութեանց վրայ խորհելով կ'որոշէ Բրիստոնէութիւնը ընդունել: Այն ատեն կիւլիկիոյ Կաթողիկոսը Ասանա կը գտնուէր: Փոքրիկը անձամբ կ'երթայ ու կը պարզէ իր բաղձանքը Նորին Սրբազնութեան: Վեհափառ Սրբազանը այս Քիւթահ աղջիկը Հաճնոյ Վանքը կը դրկէ հոն Բրիստոնէական ուսում առնելու, եւ մէկ տարի յետոյ Հայոց Եկեղեցիին անդամ ընդունելու՝ եթէ աղջիկը ուզէ: Եւ Փոքրիկը կ'երթայ Հաճնոյ Սբ. Ջանիրայ Վանքը եւ Հաճի Մայր Մէլէքեանի հսկողութեան տակ լու մը հոգատարուելէ յետոյ Բրիստոնէութիւնը կ'ընդունի ու կը մտնէ Հայոց մէջ:

Այս առիթները Հաճնոյ երիտասարդներէն Գրիգոր Մալեան անուն անձ մը նեռա գեղեցկութիւնը եւ ցոյց տուած Բրիստոնէական հաւատքը տեսնելով՝ վանքին մեծատուներուն հրամանաւ՝ կ'ամուսնանայ նեռա հետ, եւ երկու տարի չատ սիրով կ'ապրին իրարու հետ:

Երկու տարի վերջ կատարութիւնը կերպով մը իմանալով եղելութիւնը՝ անմիջապէս նախ կինը ձերբակալելով դատարան կը տանի եւ կը հանձնայ որու միջոցաւ ամուսնացած ըլլալը, ու յետոյ կը ձերբակալէ ծերունի Տէր Յակոբ Պապա Գրգեանչաթանը, Բարեզէ Վարդապետ Մանկրեանը եւ Առաջնորդ Յովհաննէս Աբգեպիսկոպոս Գազանճեան Սրբազանը: Տէր Յակոբ Քահանայ Գրգեանչաթանը իր պատկառելի տարիքին համար ազատ կ'արձակուի իսկ Գազանճեան Սրբազանը հետեւեալ կ'աքսորուի Հալէպի մօտ գտնւ Զէրքէզդարեակ Մէմբիճ գիւղը, եւ Բարեզէ Վարդապետ Մանկրեան կ'աքսորուի Աքիայի Բեղրը: Միեւնոյն օրը յիշեալ կինը ձիու մը վրայ հեծցնելով կը տանին Ասանա, եւ հոն ամէնէն զարհուրելի անբարոյականութիւնը գործադրելէ յետոյ Քող կուտան, որմէ յետոյ կինը իսկոյն կ'անհետանայ հրթռակարակէն: Իսկ Գր. Մալեանն ալ ձերբակալելով կ'աքսորուն Մէջերկրական Ծովի մէջ գտնուող կղզի մը: Ձամբորդութեան

պահուն՝ ծովին վրայ՝ երբ երկաթէ ծանր շղթաներուն տակ Մալթանը կը տատապի՝ Ցոյն նաւապետու գութը կը շարժի, որպէս խորհուրդ կուտան իրեն պատրաստելով ծովը նետուիլ։ Պր. Մալեան կը նետուի ծով եւ խոհուն նաւապետու կողմէն պատսպարուիլ հին ծովային օրէնքի մը համաձայն թրքական ձերբակալութենէն ազատ ելնելէ եւ Ցոյն նաւապետուն հետ կը մնայ Ալէնք։ Հոն տասը տարի ապրելէ յետոյ՝ պատանապէս կը վերադառնայ Հաճըն՝ ահագին նեղութիւնն եւ դժուարութիւնն յանձն առնելով։ Սակայն, չուտով կատարեալ կորովն հասկցուելով՝ կը ձերբակալուի եւ ծանր շղթաներու տակ նորէն կ'աքսորուի։ Մալեան, հետեւոյն ու շղթայուած, ոտիկաններու հսկողութեան տակ՝ աքսորի պահուն՝ Սպագի կողմը Անգլիացի Տօքթ. Ճան Ս. Մաքթինի կը հանդիպի, որ 1892 թուականուն իրեն մխիթարանք Հաճըն կ'երթար։ Ան խոհուն կանչ առնելով եգիպտիւնը կը հասկայ, եւ Հաճըն հասնելէ յետոյ կըրկին մանրամասն իմանալէ յետոյ՝ խնդիրը կը տեղեկագրէ Անգլիական Գիսոյն Դեսպան Սըր Ֆիլիպ Քըրրիի, եւ Անգլիական Դեսպանին Կայսեր մօտ միջամտութեան վրայ պատ կ'արձակուին Բարձեղ Վարդապետ Մանկրեանը, Ցովհաննէս Աբգեպիսկոպոս Գազանճեանը եւ Գրիգոր Մալեանը։ Բայց Քիւրտ ազգեան հետքը գտնել անկարելի կ'ըլլայ։

ԺԻՐԱՅՐԻ ՅԵՂԱՓԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՃՆՈՅ ՄԷՋ

ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒԻՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Թօպանեանները թուրքերէ նուաճուէն քիչ առաջ Պոլսէն Միհրան Ակէեան եւ Եղիա Տճեէեան Հաճըն կուգան եւ Զէյթուն ալ կ'երթան՝ այս երկուքին միջեւ համագործակցութեան կապ մը հաստատելու՝ եւ այդ լեռնային վայրերուն մէջ տնային իշխանութեան մը հիմը դնելու։ Բաւական տուն այս երկու քաղաքներուն մէջ ապրելով հանդերձ չեն յաջողիր։ Կիլիկեան Ընկերութիւնը՝ Հաճնոյ մէջ Վարդանեան երկսեռ վարժարան մը բանալով՝ Ա. Ն. Շահնազարեան Վարժարանի ընդհանուրտնօրէն Պ. Միհրան Սմաճեանը տեղւոյն ուսուցիչ կը զրկէ, որ կ'ըլլայ դասախօսութիւնն կիրարկողն ու իր աշակերտներուն սրտին մէջ ազգային ազատութեան սէրն արձագեղը, ինչպէս նաեւ իր յաջորդը Պ. Միքայէլ Մանուկեան (ապա Տէր Վահան), յետոյ Ժիրայրը (Մարտիրոս Պօյաճեան) Պոլսէն վերադարձին առաջին անգամ ըլլալով կամակերպած է գանոնք հետեւեալ

կերպով, նախ իր համախոհներն ու բնկերները հրաւիրելով ու կազմակերպութեան պէտքը հետզհետէ իւրացուցիչին գաղափարին տալ գալ «Ազգիս փրկութեան համար կամաւոր զինուոր գրուելուս եւ ի հարկին կեանքս զոհելու պարտական եմ» երդմնագիր մը առաջարկել կուտայ (առանց թուականի)։ ապա, անոնց փոքրերը եւ այլ աւելի չափահասները գործի դնելով կը կազմակերպէ եւ խումբեր կը ժողվէ։ Համեմատ խրտչացուցիչ խումբի անդամ առանց մէկու խումբերու գոյութիւնը գիտնալու կը ջանայ հաստատիլ մնալ իր երդումին։ Եւ ասած առաջադրութիւնները կը պահէր իր մօտ։

ԹԻՐԱՑԻ, ՀԱՃԸՆՑԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԵՒ ԱՌԱՔԵԱԼԸ
(ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ — 1856–1894)

Մարտիրոս Պօյաճեան ծնած է 1856–ին Հաճնոյ մէջ։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղական զպրոցներուն մէջ Պոլսեցի Մխիթար Սմպատեանի անօրէնութեան ժամանակ։ Իր դասերուն մէջ կը ցուցաբերէ անօրինակ ուշգնութիւն եւ Սմպատեանի յանձնաթարմութեան վրայ կը զրկուի Կ. Պոլիս, ուր երկու տարի ուսում առնելէ յետոյ կը վերադառնայ Հաճըն եւ տարի մը վարդանոյ զպրոցին մէջ պաշտամնաւորելէ յետոյ կրկին կը մեկնի Կ. Պոլիս։ Հոն երթալէ յետոյ, երկար տուն կ'անելուներնայ, եւ տարիներ յետոյ երեսուն կուգայ, որ Կ. Պոլսէն ետևս անցած եւ հոն 14 տարիներ ապրելով վարպետած է յեղափոխական գաղափարներով։ Նախ կուգայ Այնթապ եւ անկէ կ'անցնի Տէօրթ Եոլ եւ հոն կ'ըլլայ ուսուցիչ։ Իր ուսուցչութեան շրջանին աշակերտներուն ձեռքը մէկ մէկ փայտ տալով անոնց զինուորական մարզանք կը սովրեցնէ։

Հոն կառավարութեան կասկածանքին ենթակայ ըլլալով անկէ կը փոխ

Առանա եւ հան ածիլել կուտայ իր մինչեւ մէջքը իջնող մօրուքը, եւ յետոյ Սաւափան Ագա Սալխանին խորհուրդին վրայ կը մեկնի Հաճըն եւ Գէհաթբերան Մինաս Ագայի օգնութեամբ Սուրբ Թորոս Եկեղեցւոյ պղրոցին մէջ ուսուցիչ կը կարգուի, ուր հետզհետէ կը տեղատրէ իր աշակերտներուն մէջ ժողովրդեան մէջ յեղափոխական սերմերը։

Երբ Թուրք կառավարութիւնն կռզմէ կը հետապնդուի՝ անկէ ծպտեալ խոյս կուտայ եւ կը մտնէ Եգիպտոս, Եղեգնաց, Բինկիան, Երզնկա, Եւայլ գիւղեր ու քաղաքներ, եւ ուր որ ալ երթայ չարունակ իր անունը կը փոխէ եւ ինքնութիւնը կը ծածկէ, այսպէս, անվիա ճանապարհի անցագրով՝ Գալուստ է, երբեմն մէջ՝ Շահէն Եփուսեան է, ընկերներու մօտ՝ Ժերայր է, Բինկեանի մէջ՝ Տիար, իսկ Տիվրիկի մէջ՝ Վասիլեան է։

Ժերայր տարիներով չրջած՝ եւ իրր ուսուցիչ ու յեղափոխական գործիչ ամէն տեղ ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան կռիւները վառ պահած է աներեմն յեղափոխական տասնի կազմերը մասով սերունդի սրտերուն մէջ՝ յեղափոխական կուսակցութեանց կազմութենէն չատ առաջ, եւ վերջապէս Օսմանեան կառավարութեան կռզմէ ենթարկած մէջ ձերբակալուելով կախաղան կը հանուի 1894, Յունուար 21-ին։

1890-ին, երբ իր եղբայրը Մուրատ (Համբարձում Պօյաճեան, Պոլսոյ մէջ բժշկական ուսանող) Գամմ Գաթրլի Դէպքին մասնակցած ըլլալուն համար կառավարութենէն կը հետապնդուի եւ դէպքը թերթերու մէջ կը հրատարակուի, Աստանայի կուսակալ Շաքիր Փաչա հրաման կուտայ Հաճնոյ գայմագամին Ժերայրի ձերբակալութեան համար երբեւէ Մուրատի եղբայրը եւ անոր գործակիցը։ Գայմագամը երկու ոստիկան կը զրկէ գայն ձերբակալելու։ Հաճնոյ Առաջնորդ Ցովհաննէս Եպիսկոպոս Գասպարեան նոյն պահուն Սրբ. Թորոս Եկեղեցին գոնուելով՝ Ժերայրը որ հոն ուսուցիչ էր՝ իր մօտ կը կանչէ եւ հրամանը կը հաղորդէ, իսկ Ժերայր իր վերջը պղրոց դնելու պատրուակով պղրոցի պատուհանէն փախուստ կուտայ։ Ոստիկաններըը ժամանակ մը սպասելէ յետոյ պղլխկոր կը վերադառնան ու կը հաղորդեն փախուստի լուրը տեղակալին։

Իսկ, Ժերայր, նախ կը պահուըտի Տէր Թորոս Քահանայի տունը (Վերի Քաղ), վերջը կը փոխադրուի Իշխան Կարապետ Եօղլիմէկեանի տունը, ուր կը մնայ մօտաւորապէս երեք ամիս, իր յարաբերութիւնը պահելով Իշխան Մինաս Պէհաթլեանի, Կարապետ Գուրճաքեանի, Սաթամեան Քահանայի եւ Տէր Մըշեան Քահանայի հետ։ Եօղլիմէկեանի տունէն կ'երթայ Վերի Քաղ ու կը պահուըտի Յարութիւն Մխիթարեանցի տունը, իսկ յետոյ ալ կարապետ Ճիւէրճեանցնոց տունը։ Վերջապէս կառավարութիւնը կտահելով երբ իր թագստոցը պաշարել կը զրպրէ, դիւբուան մէջ Հաճնոյ Հարսի տարող Հապած, պեհին ու մօրուքը ածիլած ծպտեալ կը փախի Զէյթունի պարէզները։ Անդամ մըն ալ ոստիկաններու կողմէն երբ տան մը մէջ կը պաշարուի

անձինքին կնկան մը տարտար հագած եւ ուսին վրայ կիւկիւմ մը չալկած տղրիւը ջուր բերելու համար ատեիկանական չղթան ձեղքելով դուրս կ'երթայ առանց հասկցնելու։

Վերջապէս, Թիրայր վեց ամիսի չափ Համբրի մէջ ծպտեալ մնալէ յետոյ, կ'անցնի Խէյրէկ եւ կեսարիոյ չրջաններէն՝ ընկերակցութեամբ Գրիգոր Կիւլմարդեանի։ Կեսարիոյ կողմերը Մօրթաք Գալուստ անունով յեղափոխական խումբեր կը կազմակերպէ եւ ժողովուրդին մէջ ազատամարտական ոգի կը տարածէ։

Անգամ մը, մէկու ձերբակալութենով կեսարիոյ մէջ կը բանտարկուի, բայց կերպով մը բանակէն կը փախչի եւ կ'անցնի Պօզոխ եւ չրջակայքի գիւղերը, եւ ապա Եօզղատ եւ Բինկիւնի ու կը չանայ կրկին ժողովուրդին մէջ յեղափոխական ոգի ներմուծել եւ զանոնք կազմակերպել վաստակուելի մեռնելով։

Այս առիւներըը, այսինքն 1892–ի վերջերը եւ 1893–ի սկիզբները փոքր Հայքի բոլոր քաղաքները՝ կեսարիա, Մարզուան, Եօզղատ, Ամասիա, Հնկիւրի, Դազատիա, Ամասիա, Եւդոկիա եւ չրջակայ բոլոր գիւղերը կը ցրուեն տաճկերէն տպուած երկու մամլչ եաֆթաւիներ (յայտարարութիւններ), պատասխանած Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի եւ «Հնչակ» թերթի խմբագիր Նազարպէկի կողմէն, Լօնտոն, եւ գրկուած փոքր Հայքի այս քաղաքները ցրուելու համար։

Հարկ է այս «եաֆթաւիներ»ը ցրուած՝ կառավարութիւնը կ'իմանայ եւ կ'սկսի խուզարկութիւններ։ Կը ձերբակալուին բազմաթիւ մասուրականներ, վաճառականներ եւ հայրենասէր եկեղեցականներ եւ թրքական բանտերը կը լեցուին հազարաւոր բանտարկեալներով։

Աիւառնկի այս խռովութեանց ժամանակ էր, որ վերջապէս Օսմանեան հետաքրքրող այժելու կողմէն Թիրայր ձերբակալուելով կը կախուի Եօզղատի մէջ 1894, Յունուար 21–ին։

(Տե՛ս, այս եաֆթաւիներու շուրջ, Մաւուկ ձիզմէճեան, Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց, 1930, Ֆրէզնօ, Քալիֆօրնիա, էջ 55–58)։

Թիրայրի համար՝ ժողովուրդին մէջ հետեւեալ խօսքերը լսել առած կարգ անցած էր.—

— «Օլան Մօրուճ սեեուէ փիշենկ, մարթին վար իմիշ,

— Խայր էֆէենտիմ, իփթիրա տըր, պիլմէմ, կէօրմէտիմ, գիտեմ չեմ ըսեր»։

Թիրայրի փախուստէն յետոյ կառավարութիւնը կ'սկսի իր ուշը խուզարկել, եւ կը գրաւէ իր գիրքերը, թղթակցութիւնները եւ այլ գրական արձանագրութիւններ ու տօմարները եւ զա-

նոյնը թարգմանել կուտայ Թուրքերէնէ Հաճնոյ Հայ կաթոլիկ Վարդապետ Մաքսիմոս Գարակէօզեանի եւ նախկին հայ ուսուցիչներէն Պոլսեցի Նազարէթ Տէպէճեանի մէջտեղ։

Ցետոյ կը խուզարկէ Հաճնոյ ուսուցիչներէն Տէր Վահան Մանուկեանի եւ Յովսէփ Նալպանեանի տուներըը եւ կը գրաւէ գիրերը ու գրութիւնները։ Յովսէփ Նալպանեանէ գրաւուած Թուրքերէնով մէջլէն Ուսումնասիրաց Ընկերութեան կանոնագիրը կը դնեն անդամներու ոտանց կողմէն սատարուած, որու նպատակն էր «Հայ մտաւորական զարգացման հոգ տանիլ», այսինքն «ուսանիլ եւ ուսուցանել», եւ տասնի պարբերութիւնը Թուրքերէն «էրմէնիլէրին զեհինլէրինի թեճվիր էթմէք», թարգմանուելով եւ վերջինը գանց առնելով՝ քաղաքական գոյն կը տրուի եւ տասրպրդներէն Հաճըն գտնուողները ձերբակալուելով Ասանա կը դրկուին ու կը բանտարկուին, նաեւ Մելքոն Մանուկեան՝ Տարսոնէն, Հաճի Տիգրան Թուրաստրպեանն՝ Մերսինէն եւ Յարութիւն Սէքէնեանն ալ Չամիրէկէն՝ կը ձերբակալուին ու տասնիններուն կ'ընկերակցին, իսկ Տէօվլէթ Տատեանը՝ Պոլսէն ձերբակալուելով Փայտասի բերդը կը դրկուի։ Այս խնդրի չուրջ բանտարկեալներուն թիւն էր 23 հոգի։

Ամէկ յետոյ իրրեւ կամաճելի նկատելով, կառավարութիւնը ձերբակալելով Առանց դրկեց Մարտիրոս Սէքէնեան, Յակոբ եւ Բարսեղ Գրգեաշեաններ, Մինաս Թուրաստրպեան (վերջին Տէր Եղիկ), Համբարձում Շղբրտմեան, Կարապետ Պուրմադեան, Գրիգոր Թուրաստրպեան, Երեմիա Թուրաստրպեան, Յովսէփ Նալպանեան, Դաւուտ Տումանեան, Պետրոս Մուլթանեան, Յարութիւն Յօճասլեան, Պետրոս Գուլումճեան, Համբարձում Պարագեան, Փանոս Մահեան, Թորոս Պապահէքեան, Միհրան Գալեան, Յովհաննէս Պէհաբրեան, Մինաս Պէհաբրեան, Յարութիւն Թէրզեան, Բարսեղ Վարդապետ Մանկրեան, Եղիկէ Եսթահոպոս, Սաթամեան Քահանայ, Համբարձում Բէճեան, Հաճի Կարապետ Շղբրտմեան եւ Յակոբ Թուրաստրպեան։

1891 Մարտ 18–էն մինչեւ Մայիս 22, Եղէրեան Ատեանի առջեւ դատաստութիւնը տեղի ունեցաւ, եւ Հաճնոյ այս երեւելիներու պատասխանութիւնը տասնհինգին Առանցի կարող փաստաբաններէն Նազարէթ, Պապիկեան Աշէր եւ Ուզուն–Աշըրեան Մաեփան։ Դատարանի կողմէ արուեցաւ հետեւեալ վճիռը։

1.— Աշխարհ արձակուած, Յովհաննէս եւ Մինաս Պէհաբրեան եւ Յարութիւն Թէրզեան։

2.— Քսոս ամիս բանտարկութիւն Յարութիւն Յօճասլեանի (15 տարեկանէն վար ըլլալուն համար)։

3.— Մէկ ու կէս տարի բանտարկութիւն, Գալուստ Շէրբաճեան, Մարտիրոս Մկրտչեան եւ Տիգրան Թուրաբդիկեան:

4.— Մէկ տարի բանտարկութիւն, Մխիթար Գալեան, Համբարձում Պարպեան, Գեորգ Թաւրիզեան, Փանոս Մահեան, Թորոս Պապահէկեան, Գրիգոր Թուրաբդիկեան, Եփրեմ Թուրաբդիկեան:

5.— 15 տարի բերդարկելութիւն, է բացակայութեան՝ Ժիրայր Պօյաճեանի:

6.— 10 տարի բերդարկելութիւն, է բացակայութեան՝ Համբարձում Պօյաճեանի:

7.— 5 տարի բերդարկելութիւն, է բացակայութեան՝ Յակոբ Գալուստեանի, Ա. Յօզուրեանի, Տիվիճի Տաթրեանի, Համբարձում Փիլիկոսեան կամ Սարաճեանի:

8.— 5 տարի բերդարկելութիւն, Մելքոն Մանուկեան, Մինաս Թուրաբդիկեան, Յովսէփ Նալպանեան:

9.— 3 տարի բերդարկելութիւն, Գարեգին Վարդապետ Ա֊ժէրեան եւ Ցարութիւն Սկզբնեան:

Դատարանի կողմէն արուած այս վճիռը չընդունելով, 1891 Մայիս 29–ին, Կ. Պոլսոյ Վճռաբեկ Ատեանին դիմումեցաւ: Նոյնպէս Պոլսոյ Վճռաբեկ Ատեանին մէջ Պաարիարքարանը անունց դասը հետապնդելու համար Մկրտիչ Եպիսկոպոս Վեհապետեանի յանձնարարականներով, 1891–ին դիմումեցաւ Տիգրան Սկզբնեան, որը ներկայացաւ Աչըղեան Պաարիարքին՝ ընկերակցութեամբ Տօքթ. Մաեփան Թէրզեանի եւ կարապետ Թուրաբդիկեանի (Ադաթ): Աչըղեան Պաարիարքը Մուրհամին դիմում կատարեց նեղում ինդրելու համար բանտարկեալներուն, որուն հետեւանքով երկու ամիս վերջ բանտարկեալները ներման արժանանալով իրենց հայրենիքն կամ տեղերը վերադարձան: Սակայն, է բացակայութեան դատապարտուած Ժիրայրի, Մուրատի, Յակոբ Գալուստեանի, Արթին Յօզուրեանի, Տիվիճի Տաթրեանի եւ Համբարձում Փիլիկոսեանի ներում եւ ազատութիւն շնորհուած չէր: Անոնք արդէն ձերբակալուած չէին եւ տեղերնին ալ անյայտ էր:

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԸՆԴԴԷՄ ՄՈՒՐԱՏԻ (ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ)

Մուրատ՝ Ժիրայրի փոքր եղբայրն էր, որ Կ. Պոլսոյ Բժշկական Վարժարանին մէջ ուսանող եղած տարի մասնակցած էր Գում Գափւլի Յոյգին: Կառավարութիւնը կը հետապնդէր զայն ձերբակալելու համար, սակայն, անհնար Պաարիարքարանի

մէջ պահուըտելով անկէ ալ անցած էր Ճունաստան եւ ապատուած էր։

Արտաաշխան անցնելէ յետոյ, Ս. Դ. Հնչակեան Կեդրոնի կողմէ Մուրատ կը դրկուի Սասուն Մխիթար Տամատեանի ընկերակցութեամբ, այդ կողմերու ժողովուրդը վրդովելու եւ թըրքական ու քրտական հալածանքներուն դէմ ժողովրդային ինքնապաշտպանութիւն պատրաստելու համար։

Մխիթար Տամատեան եւ Մուրատ Գօշաճեան, Սասուն հասնելով, կը տեղեկանան ժողովուրդի անպատրաստ ու անբաւական ոյժին, հետեւապէս վերջին ատենան զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ կը չարժին, որպէս զի բախտումներու առիթ չի տրուի։ Սակայն, հակառակ այս զգուշութեանց նորէն տեղի կ'ունենան քանի մը ծանր դէպքեր։

1893 Մայիս 31–ին, Մուշ–Սասուն ճանապարհին վրայ կը ձերբակալուի Մխիթար Տամատեան։ Մշոյ Վարդենիս գիւղի Մարգար Վարժապետ կախազան կը բարձրանայ, իսկ նոյն տարւոյ Օգոստոսին, կառավարութիւնը զօրք կը դրկէ Սասնոյ վրայ։ Տալորիկի գիւղերն ու վարուցանքը մեծն մասով կը բառնականայ եւ ապստամբութիւնը զսպուած կը հռչակէ։ Ասկիա, սակայն, նախաքայլն էր կառավարութեան զինուրական մեծ ձեռնարկներուն։ 1894, Յուլիսի վերջերը կանոնաւոր զօրքերն ու հազարաւոր քիւրտեր կը յարձակին Սասնոյ վրայ եւ կը կոտրեն հայերը անխնայ։ Կոտրածէն յետոյ Մուրատ եւ իր ընկերները կը պաշարուին քարայրի մը մէջ, եւ ուռեստի ու փամփուշտի պակասութեան պատճառով անձնատուր կ'ըլլան։

(Տե՛ս, Մանուկ Ձիզմէճեան, Պատմութիւն Ամերիկահայ Ֆադայական կուսակցութեանց, 1930, Գիրք Ցօ, էջ 58–60)։

Օսմանեան կառավարութիւնը Մուրատը կ'աքսորէ Թարասպուլուսը Ղարպ, այսինքն, Ափրիկեան Տրիպոլիս, ուր կը մընայ քանի մը տարիներ։

Այս ժամանակն էր, որ Մշոյ Կեդրոնական Բանտին մէջ տատիկ տանջանքներով եւ ազիզորմ հառաչանքներով մեռաւ Հաճընցի Գէորգ էքմէկճեան, որ ամենէ եւ եռանդուն երիտասարդ մըն էր։

(Տե՛ս, «Հնչակ», երրորդ Տարի, Թիւ 9, Հոկտ., 1892)։

Այս պահուն Մուրատի քոյրը՝ Օր. Հայկանուշ Գօշաճեան ամէն ջանք կ'ուզէ Թափել, իր եղբօրը քով երթալու եւ զայն ապատելու համար, բայց անկարող կ'ըլլայ։ Վերջապէս, Հաճընցի փաստաբան Ագամ Մանկրեան կը գտնայ մէկոց մը։ Ան Օր. Հայկանոյշ Գօշաճեանի հետ գաղտնաբար խորհրդակցելով կը համաձայնի Օրիորդին սրունքը տատիկ խածնել, եւ ապա ժո–

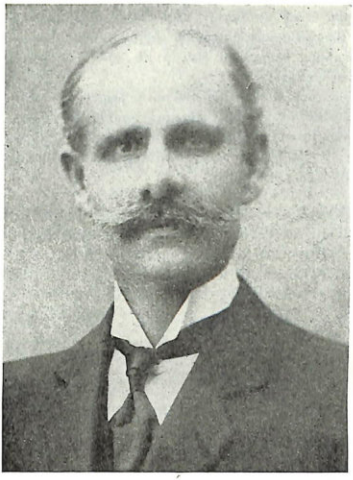
դժուարին մէջ տարաձայնել թէ՝ Օր. Պօյաճեան կատարած չան մը կոմմէն խածուած է։ Այս կերպով իր կեանքը ապահովել համար Տօքթ. Բակուր Բէճէպեանի կոմմէն արուած անգիկարին վրայ՝ կառավարական արտօնութեամբ՝ Օրիորդը կը մեկնի Կ. Պոլիս եւ անկէ ալ Թարապուլուսը Վարպ երթալով իր եղբօրը հետ կը տեսակցի, եւ մէկօգով մը կը յաջողի իր եղբայրը՝ Մուրատ փախցնել Եւրոպա։

ԱՆՁՆՈՒԻՐ
ՕՐ. ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Մուրատ, ժամանակ մը կը մնայ Եւրոպա եւ կը զօրձակցի Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնին հետ, եւ տեսակցութիւններ կ՚ունենայ Իթթիհատ կուսակցութեան պարագլուխներուն հետ, եւ երբ 1908–ին, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հռչակուելով փաշաբեան յանցաւորներուն ընդհանուր ներում կը շնորհուի, անկէ կ. Պոլիս կուգայ եւ Հաճնոյ ու Սասդ ժողովուրդին կոմմէ կ՚ընտրուի Գօպան Սանճագի Օսմանեան Երեսփոխան։

1915–ին, Համաերոպական Ընդհանուր Պատերազմի առեն, երբ Օսմանեան կառավարութեան կոմմէն Կ. Պոլսոյ Հայ մտաւորականներն ու աչքառու անձնաւորութիւնները ձերբակալուելով ի՛աքսորուէին, Մուրատ ալ, անոնց կարգին ձերբակալուելով աքսորուելու կեսարիա եւ հոն բանտարկուելու։ Ցետոյ բանտին մէջ անուր տանջանքներու եւ լուտանքներու ենթարկուելէ վերջ կախուելու Հաճնոյ այս քաջարի զաւակը։

ՄԵՆՆ ՄՈՒՐԱՏ
(ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆ)

Ականատես «Իրազեկ»ին կը քաղենք իր կախաղանի մասին հետեւեալ տողերը.—

«30 Յուլիս, Ուրբաթ գիշերուան ժամը 3–ին (կէս գիշերէն 3 ժամ վերջը) կախաղանի վրայ անմահացաւ բազմաչարչար Մեծ Ցեղափոխականը Մուրատ, (Թօզանի Երեսփոխան Համբարձում Պօյաճեան)։

Պայրամի այս առտուն եղաւ մեծ ողջակէզը։

Իսլամական այդ մեծ տօնին, կառավարութիւնը փափաքելով թուրք խուժանին պարգեւել հրճուանքի, ուրախութեան առիթէն մեծը, գազանական խորհուրդը կ'ունենայ այդ օրն իսկ նահատակել անվկանդ, անկաշկանդ, առիւծ Մուրատը, կարծելով հասնիլ իր մուրատին։

Ահագին բազմութիւն մը (Թուրք), արշալոյսին կուգայ դի-

տել Մեծ Նահատակին ճօճումի տեսարանը։

Կէսօրէն ժամ մը առաջ մոլեգնեալ ոստիկանութիւնը վար առնելով Մեծ Ցեղափոխականին մարմինը, կը պտոյտէ իսլամ–ներու թաղերը, վարձկան խումբ մը, ծաղրաճիի, անարգաճի տարափներ կ՚առնայ։

— Եա տիւնը իսլամ սէլամա տուրուն Թօզան Մէպտուզ կէչիյօր։

— Եա տիւնը իսլամ սէլամա տուրուն Էրմէնի Մէպտուսու կէչիյօր։

— Եա տիւնը իսլամ սէլամա տուրուն Էրմէնի Պէյի կէչիյօր։»

(Տե՛ս, Ա։ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Բ։ էջ 1416–1417)։

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԴԷՄ ՀԱՃՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴ, ՊՈԼՍԵՑԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆԻ, ԵՒ ՀԱՃԸՆԾԻ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՆԿՐԵԱՆ, ԹՈՐՈՍ ՔՀՆԾ· ՍԱՔԱՄԵԱՆԻ, ՍՈԿՐԱՏ ԹՕՓՃԼԵԱՆԻ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Վերոյիշեալ անձնաւորութիւնները, 1890–ին, *իբր ժիրայրի փաստաւոր օգնդներ՝ ամբաստանուելով ձերբակալուեան եւ դատուելու համար դրկուեցան Ամասիա· դատուելէ ու անմեղութիւնին ապացուցուելէ յետոյ ազատ արձակուեցան*։

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ՝ ՀԱՃԸՆԾԻ ԿՐԱՒԱՆՈՒ ՔՒՅՏԻՇԵԱՆԻ, ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԻՔԶԵԱՆԻ, ՏԷՐ ՎԱՀԱՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ, ՏԻԳՐԱՆ ՍԷՔՍԷՆԵԱՆԻ, ԱՀԱՐՈՆ ԳՐԻՇԵՇԼԵԱՆԻ, ՕՒԲԻ· ՅԱԿՈԲ ԲԷՁՊԵԱՆԻ, ԳԱԼՈՒՍՏ ԻՄԱՍՏՈՒՆԵԱՆԻ, ՏԷՐ ԵԶՆԻԿԻ, ՄԻՀՐԱՆ ԳԱՁԵԱՆԻ, ՕՒԲԻ· ՍՏԵՓԱՆ ԹԼՐՁԵԱՆԻ

1897–ին, *Ամասիոյ Կուսակալութիւնը մասնիչի մը միջոցաւ լուր առանալով թէ՝ Մերսէն իբր կեդրոն Հնչակեան Կուսակցութեան՝ ապստամբական պատրաստութիւններ կը տեսնուին, եւ թէ այդ ապստամբութեան վարիչը Վահան Մալէզեանն է, իսկոյն անոր տունը խուզարկութեան ներկայացուց, եւ հոն կարգ մը «վնասակար» գրութիւններ գտնուելով, 80–ի մօտ ձերբակալութիւններ տեղի ունենանան Ամասիոյ, Մերսինէն, Տէօրթ Եօլէն, Սիւնէն, եւ վերոյիշեալ անձինք ալ՝ Հաճընէն*։

Առնք կը բանտարկուին, եւ նկատելով թէ՝ հակառակ իրենց ուրացումներուն բոլորն ալ պիտի դատապարտուին դատարանի կողմէն, դատարանի անկողմնակալութեան դէմ անվստահութիւն յայտնելով՝ Կ։ Պոլսոյ *վճռական Ատեանի կողմէն, անոնք խմբովին փոխադրուեցան Էսքիշէհ Պաժոական Դատարանը։ Այս միջոցին* Կ։ Պոլսոյ *Պատրիարքարանի կողմէն հարկ եղած ամէն աշխատութիւն եւ պէտք եղած դիմումը կատարուելով*, 7–8

ամիս բանտը կենալէ յետոյ Ներսան արժանանալով ազատ արձակուելուն։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԴԻՊԵՐԸ ԵՒ ԱՊԱՀԻ ՈՒ ՇԱՀԻՆԻ ՀԱՃԸՆ ԳԱԼԸ

1890–ի ժիրայրի դէպքէն յետոյ, կառավարութիւնը միշտ ալ կասկածով վարուեցաւ Համբնցիներուն հետ, ինչու որ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը մուտք գտած էր կիլիկիա եւ թէ Համնոյ, Զէյթունի եւ Տէօրթ–Եօլի պէս գրեթէ զուտ Հայկական քաղաքներուն իբրեւ մտաիւնութիւնը կառավարութեան խորհիլ կուտար Հայկական ապստամբութեան մը կարելիութիւնը կիլիկիոյ մէջ։ Այնպէս որ, փոքր ու աննշան դէպքի մը եւ կամ արարքի մը կարեւորութիւն տալով՝ կառավարութիւնը խիստ հետապնդումներ եւ ձերբակալներ ի գործ կը դնէր։

Երբ Թուրք կառավարութիւնը այս մտայնութեան մէջ էր, արդէն 1894–1895–ի ընդհանուր Հայկական ջարդը սկսած էր Հաւսատացնելէ ամէն կողմը։ Այս առիթները Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ իբր կեդրոնատեղի որոշած էր Զէյթունը, Համիդը եւ Տէօրթ–Եօլը՝ Թրքական բարբարոսութենից զէմ ինքզինքը պաշտպանելու եւ ի հարկին քաղաքական ազատագրում ձեռք բերելու համար։ Այս նպատակաւ Եւրոպայէն՝ Հնչակեան կեդրոնէն զրկուած էին Համբնցի Ազատ (կարապետ Թուրաբարխանեան), Երեւելի զեկավար եւ Ապահ Պետրոսեան, Մլէհ, Նշան, Հրաչեայ եւ Շահէն։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՐ–ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, (ԱՂԱԱԻ)։— Ծնած՝ Համբն 1871ին։ Իր նախնական ուսումը առացած է Ծննդավայրին մէջ։ Քանոյ բարձրագոյն ուսում առանալու համար գացած է Կ. Պոլիս։ Փոքր տարիքին մտած է քաղաքական ասպարէզ։ Հնչակեան Կուսակցութեան առաջնորդներէն եղած է։ 1895–1896 Քրիստոնեաներուն ջնջոհաօրէն վարած՝ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ, եւ փախչուն յաղթանակով մը իր արժանի տեղը գրաւած Թրքահայ պատմութեան մէջ։

Ամուսնացած է Ֆրանսուհիի մը հետ եւ ժամանակ մը ապրած է Նիս Եւրքի մէջ, գրագրելով տարբեր պարբերագրերու։

Այժմ կ'ապրի Փարիզի արուարձաններէն Վիլնեվ լը Ռուայի մէջ։

Գրած է «Զէյթունի Պատմութիւն», 318 էջ, որ Քարզմանուած է Ֆրանսերէնի՝ գրագէտ Արշակ Զօպանեանի։

Առանք իրենց գործունէութեան ամէնէն յարմար դաշտը ընտրելին Զէյթունը, եւ 1894–ի վերջերը ժողովուրդը համոզելով սկսան անոնց գործակցութեամբ գրաւել կառավարական ու պետական պաշտօնատեղիները, եւ թրքական պաշտօնեաները վտարելով՝ սկսան իշխել Զէյթունի վրայ: Ապա ծրագրեցին Հաճընն ու Տէօրթ Եօղն ալ գործի դնել:

Ահաւասիկ, այս նպատակաւ Հաճընն կուգան Ապահ, եւ Շահէն, 1895 Յուլիսի վերջերը, եւ նախ, կ'իջեւանեն Համբարձում Աղա Բէճիպանի տունը, իսկ յետոյ Հնչակեան Կուսակցութեան տեղական գլխաւոր Տէր Թորոս Քահանայ Սաթամեանի բնակարանը եւ կը խորհրդակցին Հնչակեան ընկերներուն հետ: Հնչակեան Կուսակցութեան անդամներուն կողմէն կ'որոշուի ընդառաջ երթալ Ադամի եւ Ապահի ծրագիրներուն, միայն թէ կը կատածուի անոնց անյապաղ երթի մասին՝ առանց նախ տեղւոյն երեւելիներուն աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը ապահովելու: Ա՛ս այս, Տէր Թորոս Քահանայ Սաթամեան ժամկոչներու միջոցաւ, գաղտնաբար, Սր. Գէորգ Եկեղեցւոյ պաշտօնատեղիներուն մէջ ժողովի կը հրաւիրէ Հաճընցի երեւելիները՝ չօշափելու համար անոնց տրամադրութիւնները: Այս ժողովին բացակայ կը դառնայէին Ապահն ու իր ընկերը Շահէնը: Եւ ժամկոչներուն խիստ աղաչաբաղեթիւն կ'ըլլայ եկեղեցւոյ բակին դռները ամուր կերպով գոցել եւ չթողուլ որ օձիւ անհատ ներս մտնայ եւ կամ դուրս ելլէ:

Բոլոր հրաւիրեալները, մօտաւորապէս 50 հոգի, ժամանակին նեղիայ կը դառնային ժողովին: Տէր Թորոս Քահանայ Սաթամեան նախ ժողովականներուն կը յայտարարէ Սր. Գէորգի վրայ երդում ընել, եւ ապա ժողովին նպատակը յայտնել: Թէեւ ժողովականները նախ կը մեժժին երդում առնել առանց ժողովին նպատակը գիտնալու, սակայն, յետոյ յօժարելով, բոլորն ալ առանձնաբար ձեռքերնին Սր. Գէորգի վրայ գնելով երդում կ'ընեն ամէն ինչ գաղտնի պահել:

Ցետոյ, Տէր Թորոս Քահանայ Սաթամեան ոտքի կանգնելով կ'ըսէ· «Ձեզի հաղորդուելիք գաղտնիքը այս է, թէ՝ ինչպէս որ լսած էք, մեր հայրենակիցներէն Ադանի (Կարապետ Թուրսարգիսեան) իր ֆաճի մը ընկերներովը Զէյթուն գալով այն տեղի Թուրք կառավարութիւնը վտարած է եւ Զէյթունը իր ժողովուրդովը վերածած է Հայկական կառավարութեան մը ըստ Հնչակեան Կուսակցութեան հրահանգին ու ծրագրին, եւ թէ այդ ծրագրին համաձայն Հաճընն ու Տէօրթ–Եօղն ալ միացնելով կիլիկեան Հայկական կառավարութիւն մը պիտի կազմուի· ահա-

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ
Ոտքի վրայ, Ձախէն Աջ։— ԿԱՐԱՊԵՏ, ՄԼԵՀ, ՆԵԱՆ։
Նստողներ, Ձախէն Աջ։— ՀՐԱՉԵԱՑ, ԱՂԱՍԻ, ԱՊԱՀ։

ւասիկ, ատոր համար է, որ Հաները եկած են Ապան եւ Շահէն անուանով երկու կարող ռազմագէտ անձինք, եւ կը վստահուի որ Հաներուցիներն ալ կազմակերպուելով անմիջապէս ոտի կ՚ելլեն ու գրաւեն թրքական 70–80 այժերէ բաղկացող զօրանոցն ու կառավարութիւնը: Եթէ մենք մերժելու ըլլանք սոյն ծրագիրը, Ապան եւ իր ընկերները Հայ կառավարութեան միջոցաւ պիտի գործադրեն զանոնք, եւ պիտի պատահի այս ծրագրին դէմ գըտնուող որեէ անհատ, եւ պէտք է գիտնամ թէ՝ Եւրոպական տէրութիւններ, մանաւանդ Անգլիա, այս ծրագրին գործադրութեան համար ամէն կերպով այժ կուտան»:

Ասոր վրայ ժողովը անակնկալի մը տալով ծանուցեալ կառավարչ չուարտմի եւ լութեան, եւ իրարու երես նայելէ յետոյ՝ նկատեցին ամանք սկսան կարգ մը հարցումներ ընել, ինչպէս.

1.— *Ապահովութիւն մը ի պլուս հանելու համար զրամական ի՞նչ այժ ունին,*

2.— *Ո՞րքան ռազմանիւթ ունին,*

3.— *Ի՞նչ վստահելի վաստ կայ, թէ՝ Եւրոպական տէրութիւնք կամ ու պատրաստ են մեզի օգնելու,*

4.— *Պատերազմական քանի՞ հատ ռազմագէտներ եւ փորձառու մասնագէտներ կան:*

Այս հարցումներուն՝ Տէր Սաթամեան Քահանան՝ հետեւեալ կերպով պատասխանեց:

1.— *Ապահը այժմ իր հետ բերած է 900 Անգլիական ոսկի, եւ տակաւին պիտի հասնին զրամական օգնութիւններ, եւ մինչեւ անոնց հասնիլը՝ նիւթ պէտք ըլլայ՝ հարկ է որ տեղւոյս հարուստները օգնեն:*

2.— *Ռազմանիւթ չկայ, սակայն անոնք պիտի հայթայթուին տեղւոյս կառավարական ժանաւթմանոցէն եւ զօրանոցէն, եւ կեսայ ալ Վահկայի զօրանոցին վրայ ըլլալիք յարձակումի պահուն հոն գտնուող Օսմանեան զօրաց մթերանոցէն:*

3.— *Երբ ապատամբութեան սկսինք, երեք օրուան ընթացքին Անգղիական կառավարութիւնը իր զօրքերը պիտի հասցնէ, հերթիք է, որ մենք պիմանանք միայն երեք օր:*

4.— *Թէեւ պատերազմական ռազմագէտներ եւ փորձառու մասնագէտներ չունինք, սակայն Ապահ Անգղիական պինուրարան վարժարանի մէջ ուսած ըլլալով այդ մասին չպիտի նեղուինք:*

Քահանային կողմէն արուած այս պատասխանը անգհատցուցիչ գտնուելով ժողովին մէջ մեծ յուզում ու վիճաբանու-

թիւն ծայր առ կ՚ակսի։ Վերջապէս, Աստուր Ազա Մանկլեան ոտքի հլլելով կը յայտարարէ թէ՝ Համբնդհանուր կաբևւոր մէկ մասը չէ քակայ վիւղերուն մէջ գանուելով՝ իրենք չեն կրնար ապահովելով պատճառ գտնել ամբողջ Համնոյ ժողովուրդին բնակչութեան, եւ թէ, որեւէ որոշ հաւասարիք մը չկայ, որ նեղութեան տէրութիւնք, մանաւանդ Անդլիա, երբեք օգնէ մեզի պնդուրական օգնութիւն հասցնէ, եւ կը յորդորէ ժողովին մերժել այդ ապահովական առաջարկը, յայտարարելով որ Ազահն ու Շահէնը անմիջապէս մեկնելով երեան հոն ուրիշ որ եկած են։ Ցետոյ, Ակհան Գէորգ Ազա ոտքի հլլելով կ՚առաջարկէ ժողովականներուն, թէ անոնք որ այդ ծրագրին կը հակառակին այսինչ կողմը անցնեն, ու այդպէսով յայտնի ըլլայ ժողովականներուն կամքը։ Ասոր վրայ ժողովականներուն մեծ մասը անցնելով կողմը կ՚անցնին, որուն վրայ կը որոշուի Ազահն եւ Շահէնի ծրագիրները մերժել, եւ Սաթամեան Քահանային միջոցով իրենց հաղորդել, որ իրենց մեկնին իրենց ուղերը։ Ետքան նախապէս կատարուած երդումին ժողովականներուն կը թելադրուի ամէն բան գաղտնի պահել։ Ահաւասիկ այս կերպով ժողովը կը վերջանայ եւ նոյն պիշերն իսկ Ազահն ու իր ընկերը Շահէն կը մեկնին Զէյթուն, ընկերակցութեամբ Համբնցի Մխրան Գալեանի։

Ցետոյ իմացուեցաւ որ Տէօրթ–Եօլն ալ մերժած էր իրենց այդ ապահովական առաջարկը։

Համնոյ նախկին մխիթնար Անդրէասի Տօքթ։ ճան Ս։ Մարքին, 1938–ին, լօնկ Պիչի իր բնակարանին մէջ, իր հետ ունեցած տեսակցութեան մը պահուն, այս կրքի հեղինակին անձնապէս ըսաւ, թէ պիշեր առին Համբնէն Տէր Սահակ Քահանայ Գօխուշեան եւ Ընծայ Տարտագնեան գաղտնաբար Գերմանիա իր տունը կ՚երթան տեսակցելու համար թէ՝ իրա՞ւ է, որ Անդրէական կառավարութիւնը այս ապահովական ծրագրին հետեւ է, եւ իրա՞ւ է, որ երեք օրուան մէջ Անդրէական զօրքերը Համբնն պիտի հանեն։ ան կը պատասխանէ թէ այդպիսի բան չկայ, եւ բոլոր հազիը յերեւցածայ բան է, եւ կը յորդորէ գանոնք հանգարտ ու լուռ կենալ։ Ահաւասիկ այս էր պատճառը, թէ ինչո՛ւ Համբնն մերժեց այդ ծրագիրը։ Տօքթ։ Մարթինի այդն յորդորը մինչեւ հիմա գաղտնի պահուած է։

Այս մերժումին Զէյթունը ապահոված էր, եւ կը կառչէր թրքական կանոնաւոր եւ անկախոն զօրքերուն դէմ, իսկ Հայկական գառատներուն մէջ հազարաւոր հայեր կը խռովութեան անհնայ, թրքական ու քրտական ոյժերու կողմէն։ Մարաչի եւ

Հայկապ չրջաններուն մէջն ալ տեղ տեղ չարգեր տեսնելի կ'ունենային։ Ամառուան արշաւներուն այս օրերուն, թէեւ Համբն ապահով ու հանգարտ կեանք մը ապրեցաւ, սակայն իր չրջակայ Հայ պիւղերը՝ ինչպէս Բուժլու, Շաբ, եւ կէօքսիւն ներարկուեցան հարուածներու եւ թալանի, եւ անոր համար Շաբի եւ Բուժլուլի ժողովուրդը ամբողջովին, իսկ կէօքսիւնի ժողովուրդը մասամբ, Համբն ապաստանեցան, եւ ամէն աջակցութիւն ու հոգատարութիւն դաան Համբնցիներուն կողմէն։

Կային Համբն քաղաքին, թէեւ տեւէ յարձակում կրած չէ ան, սակայն, չրջակաները եղած են կարգ մը յարձակումներ եւ սպաննութիւններ, ինչպէս, Համբնէն 3–4 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող լեռնային վայրերու մէջ իրենց հօտերը արածող Համբնցիներուն հօտերը քշուած լինելով թուրքերու կողմէն՝ անմիջապէս Համբնցի կարիճներ պինալ՝ անոնց եաեւէն հասած եւ հանչէրի կիրճը հօտերը եա տանելով Համբն բերած են գոնանք։ Ամէկ գառ փայտի գացղ քանի մը անձինք, ինչպէս Զաքարբանեան Կարապետ եւ Մադրը Ակթիի կողմերը եփրեմ Դադէեանը, իսկ այդիներուն մէջ մշակութիւն ընող անձերէն Գրիգոր Տատուչեան, եւ այլերէ պահապան մը կ'սպաննուին։ Գուցագը Քուպրուի մէջ ալ Մանկրեան Գրիգոր անուն մէկուն եւ իր ընտանիքին վրայ յարձակում գործելով կը վիրաւորուին, եւ գոյքերը թալանելով կը մեկնին։ Իսկ Յովհան Ճիլէկեան եւ իր ընկերները, որոնք Զէյթուն օգնութեան կ'երթային՝ կ'սպաննուին։

(Այս մասին տե՛ս, նաեւ «Հնչակ», Յունիս 2, 1896, Ինննբորդ Տարի, Թիւ 13, էջ 100, «Նամակ Համբնիցի», որ կը հաստատէ վերի գրուածները)։

Ամառուան վերջիչեալ քանի մը դէպքերէն գաս, Համբն քաղաքին մէջ տեւէ թարան եւ չարգ տեղ չունենալու ամբողջ այդ արշաւալից օրերուն, որ տուին ամբողջ Հայաստանն ու կիլիկիոյ մէկ մասը արիւն կուլար։

ՀՆՉԱԿեԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱՃԻՒղի ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆը

ԵՒ

ՈՒԺԱՆԱԿ (ՏԻՆԱՄԻԹ) ՇԻՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁը

Հնչակեան Կուսակցութեան ոգին թէեւ առաջին անգամ նեխուժուած էր Համբն ժիրայրի միջոցաւ, 1889–1890 թուականներուն, սակայն, անիկա երբէք չօչափելի մարմին մը առած

չէր, իրականութեան վերածուած չէր, մինչեւ Զէյթունի դեկավարները Ապահ եւ Շահէնի Համբոն գալը: Թէ անոնց գալը եւ երիտասարդութիւնը ազատութեան գազափարներով ոգորելը, եւ թէ Հայկական Նահանգներու մէջ տեսի ունեցող ահռելի ջարդերն ու հալածանքները մղած ըլլան, որ 1894–ին Համիտ Սր. Դէպով եկեղեցւոյ քահանաներէն Տէր Թորոս Աթամեանի դեկավարութեամբ կազմուի կուսակցական մարմին մը զուտ ինքնապահպանութեան համար: Այս առաջին կուսակցական մարմնոյն կանոնադրչէն երիտասարդներէն հետեւեալ անձնաւորութիւնք, ինչպէս, Մինբրան Գալեան, Խաչիկ Թաշճեան, Եսայի Մանկրեան, Մինբրան Ակբաճեան, Տիգրան Ձիլկրճեան, Սիմոն Պալեան, Յովհաննէս Ուզունեան, Նազարէթ Եէնի–Տիւնեանան, Համի Մանուկ Պիլբիլճեան, Կարապետ Սբլպենկրեան, Անանիկ Դադէսեան, Նիկողոս եւ Աւետ Թուբաթրիսեան, Եղիա եւ Կարապետ Գալայեան, Մինաք Շղբրամեան, Աւետիք Իսմիրլեան, Մինաք Րչճկպան, Աւետիս Ակբիմկեան, Աւագ Պալաթպանեան, Կարապետ եւ Եփրեմ Աչբրեան, Համբարձում Սարաճեան, Աւետիք Սօղոմեան, Սահակ Սօղոմեան, Սարգիս Համէս Քէհեաեան, և Վարդեվար Ութլեան:

Անոնց առաջին գործը եղաւ, նախ հին զէնքերը նորոգել եւ գանոնք գործածելի վիճակի մէջ դնել, իսկ յետոյ ալ աշխատեցան չինել մանաւոր պայթուցիկներ և ուժանակներ (Dynamites), առ այս, Ակբաճեան Սահակի տունը կատարուելիցան կարգ մը խորհրդակցութիւններ: Գործին վերաբերեալ էին՝ Ահարոն Գրիգորեանն, Տիգրան Ձիլկրճեան, Մինբրան Ակբաճեան եւ Համբարձում Փիլիպոսեան կամ Սարաճեան, եւայլն: Իսկ ուժանակ չինող վարպետներէն էին եղիա Գալայեան եւ Տէօքմէճի Լեւոն: Տիճամիք չինելու այս գործը սկսած էր 1896–ին, Մեծ Պահոց օրերը, Զատիկէն առաջ, եւ իրրեւ վայր ընտրուած էր Ալ- Օլուխի արեւմտեան կողմի լերան մէկ դատարկ քարայրը: Ուժանակները կը չինուէին արտյրէ եւ կլոր, նուսի մը մեծութեամբ: Անոնք կը կատարուէր վերջին ծայր գաղտնապահութեամբ, որովհետեւ որեւէ ժողովուրդ կատարելապէս լուր չունէր որեւէ անցուդարձէ:

Հազիւ թէ այս չարժումէն 15 օր անցած էր, Համբոցի Գրիգոր Փօլտաեան անուն անձի մը լրտեսութեամբ ու մատնութեամբ՝ Թուրք կառավարութիւնը լուր կ'ունենայ անցուդարձէն: Գայմագամը Հազարապետ Ալի Եֆէնտիին հետ խորհրդակցելով անկէ 100–ի չափ զինուորներ բերել տալով ոստիկանապետին զեկավարութեամբ գանոնք կը զրկէ ուժանակ չինուած վայրը,

ՄԻՀՐԱՆ ՍԻՄԻՃԵԱՆ
Տիճամիքի գործը դևկաւարտներէն, որ յետոյ ձերբակալուելով Կ. Պոլիս տարուեցաւ։

չինողները ձերբակալելու համար։ Սակայն տիճամիք չինող խումբը քարերու մէջ մանուածոյ դիտող մը տեղատրած էին, որ ոճիրներուն գալը հետևէն նշմարելով՝ խոհդն լուր կուտայ։ Ասոր վրայ ամէն բան տապրակի մը մէջ հաւաքելով լեռն է վեր կը վազեն։ Սակայն տեսնելով, թէ՝ ուժանակներու ծանրութիւնը իրենց վազուզանն արգելք պիտի հանդիսանայ, տապրակը տեղ մը պահելով նայս կուտան լեռները, եւ դիշերանց կը հերքնկալուին հովիտ մը տան մէջ։

Կառավարական ոյժերը թէեւ չկրցան ձերբակալել ուժանակ չինող խումբը, սակայն անոնք ձեռք անցուցին բոլոր գործիքները, եւ պահուած տապրակը, ու այդ կողմերը իր ոգիին մէջ աշխատող Սարգիս Մալեան անուն խեղճ ու ազքատ հայ մարդ մը տեսնելով զայն կը ձերբակալեն եւ բռնիօրէն ուժանակին տապրակը անոր ուսին ձգելով կը տանի կառավարական պաշտօնատունը, հակառակ այս խեղճ մարդուն ուրացումներուն եւ անմեղութեան։

Հաճնոյ Տէզպակ Իսմայիլ Պէյը՝ որ Ֆրանսական կրթութիւն առած անձնաւորութիւն մըն էր, քաղաքը ապստամբութեան չմղելու համար, խնդրին չատ զգուշութեամբ կը մօտենայ եւ նաև քաղաքին երեւելիները իր մօտ կանչելով ձեռք անցուած տիճամիք-ներն ու գործիքները անոնց ցոյց տալէ յետոյ կը խնդր-

ըվ խումբին յանձնուելը, եւ կը խոստանայ անոնց բոլորին ալ նեղում ստանալ: Ասոր վրայ, քաղաքին երեւելիները անհանգստութիւն սեպելով կառավարութեան բազձանքին հակառակ երթալու քաղաքականութիւնը, Ղը Ջանան լաւ տպաւորութիւն ընդունելէ՝ խումբին անդամները կառավարութեան յանձնելով: Այսպէսով կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին Մանկրեան Եսայի, Եղբարեան Մխաք, Բէճէպեան Մխաք, Գալեան Մխիթար, Գրիգորեան Ազարոն, Գալեան Եղիա, Տէօքմէճի Լեւոն, Աւետիկ Սօղոմոնեան, եւայլն: Իսկ Մխիթար Ակթէնեան եւ Քէօսէեան իրենց տիճամիք չհնդնելը կամ փախցնողներ՝ ձերբակալութեամբ, ուժգանկներով մխսին կը զրկուին Ամասիա, եւ անկէ ալ Պոլիս: Հոն, անոնք դատարանի կողմէն կը դատապարտուին 15 տարուան բանտարկութեան, սակայն քանի մը ամիս յետոյ կայսերական նեղման արժանանալով կը վերադառնան Համըտ:

ԳՐԻԳՈՐ ՊՕԼԱՏԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Թուրք կառավարութիւնը տիճամիքի դործով կ'զբաղէր եւ տիճամիք չհնդող երիտասարդներն ալ բանտը կը մնային, անդին, Հնչակեան Կուսակցութիւնը որոշած էր սպաննել լրտես եւ մատնիչ Գրիգոր Պօլատեանը, որ սոյն ուժգանակի չհնուիթիւնը եւ անոր վայրը Թուրք կառավարութեան յայտ տուած էր: Այս որոշումին դործադրութիւնը կը յանձնուի Համբոյճ Համբարձում Սարաճեանին (կամ Փիլիպոսեան), որ երկոյ մը Պօլատեանը ընտանեօք ճաչի հատած պահուն դուռէն ներս սպրդելով՝ դինուած տուրով ու վեցհարուածով՝ ուղղակի կը խոյանայ Պօլատեանի վրայ եւ զայն կը խողխողէ իր ընտանիքին եւ 8–10 տարեկան մանչ զաւակին ներկայութեամբ եւ խոյս կուտայ: Յանը դուռը նախապէս բայ ձդուած էր Արշակ Պալեան անուն պատանիի մը կողմէն, որ Պօլատեանի անեղբայդն էր եւ կը պատկանէր Հնչակեան Կուսակցութեան:

Կառավարութիւնը խոհոյն խուզարկութեան սկսելով ձերբակալեց Արշակ Պալեան, Արշէնեան, եւ Աբրահամ Գաբա-Փանոեան անունով անձերը, իսկ բուն սպաննիչը՝ Համբարձում Սարաճեանի հետքը անկարելի եղաւ գտնել: Անոնցմէ զատ նաեւ ձերբակալեց Հաճընոյ երեւելիներէն Շերբուբեան Համի Կարապետ Ազան, եւ Թէրզեան Յարութիւն Էֆէնտին իբր սոյն ըսպանութեան մէդսակից: Կառավարութիւնը ասոնց բոլորը, ինչպէս նաեւ տինամիթի չհնուելուն տաքիս ձերբակալուղները զրկեց Հալէպի եղեռնական Դատարանին: Օօքթ. Սաեփան Թէրզեանի ջանքերով ազատ արձակուեցան Յարութիւն Էֆ. Թէրզեան եւ

Համբ Կարապետ Ալա Շերբարմեան, իսկ միւսներըը բանտարկութեան դատապարտուեցան: Սակայն չաս չանցած, անոնց թոյրն ալ կայսերական ներման արժանանալով ազատուեցան եւ վերադարձան Համբն· ի բաց առեալ Գարա–Փանոսեանէ, որ մեռաւ բանտին մէջ:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՍԱՐԱՖԵԱՆ (ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ).— Ծնած է Համբն: Իր նախնական ուսումը ստացած տեղւոյն Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներուն մէջ: 1885–ին փետրուարի վերջ Տիգրան Մ. Ալբաշեանի հետ մեկնած է Զոզ–Մարզուան (Տէօրթ Եօլ) յեղափոխական գործով, սակայն համբան Սապոլ Թուխան կռնչուող նեղ կիրճին մէջ ուժգակատարմբի մը հետ պիչերնց ընդհարում մը ունենալով, անոնցմէ չորս հոգի սպանելէ յետոյ ետ կը վերադառնան:

1896–ին Մ. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Երզնկայի ժողովի որոշման համաձայն, Տարոնի մէջ իր հաստատած նպաստամատոյց խանութը լքելով կը վերազառնայ Համբն՝ ուժգանակ (տինամիթ) չթնելու համար: Իրիկուն մը, մտանիչ Գալատեանի տունը մանելով, կ'սպաննէ զայն զաւակներ եւ հրացանի հարուածներով:

Երկու–տարիէս ասդի Համբայ մէջ փախստեան տպրելէ յետոյ ոգրացեալ Տիգրան Ալբաշեանի մի[illegible]ա: Մեքսիկի համբով կը մեկնի Ամերիկա, հան, ոգդ օտար երկնակամարին տակ հիւանդանոցի մը մէջ լքուած ու զրկուած, ի վերջոյ կը մեռնի ի Միւրաբիւ, Նիւ Եորք:

Հոս միշել պէտք է, թէ՝ Սարուճեանի երկու–տարիէս ասդի Ծպաճալ Համբն պահեստաման ժամանակ, չարունակ զուրսի աշխարհէն իրեն լուր բերող ու տանողը եղած է իր փեսոդին՝ Կարապետ Զօլտեանն, որ այժմ կը բնակի բնատեսք Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա:

Լրտես Գրիգոր Պօղոսեանի սպանութենէն յետոյ, գրեթէ երկու տարի անցած էր, եւ այդ ժամանակամիջոցին Համնոյ մէջ որեւէ դէպք եւ կամ հալածանք պատահած չէր: Հայկական գաւառներու մէջ ալ ընդհանուր խաղաղը դադար առած էին, իսկ Զէյթունի Ապստամբութիւնը Եւրոպական ազգութիւնց միջնորդութեամբ հանդարտած ու թրքական պետութեան պաշտպանը վերջ դրած ըլլալով՝ հոն դանուող յեղափոխական Ազգասէր եւ բնիկներն ալ առանց հետաքրքրութեամբ եւ պատիժի Եւրոպական ազգութենց հակողութեան տակ՝ Թուրքիայէն մեկնած էին դէպի Եւրոպա:

Ահաւասիկ, երբ Համնոյ այսպիսի խաղաղ ու անդորր կացութեան մէջ կը գտնուէր, 1897–ին, յանկարծ ուրախալի լուր մը հասաւ, թէ՝ յետադրոյս, Համնոյ սեպհական Քրիստոնեայ պիտի բլլայ՝ իսպառ օգնականով մը: Եւ թրքական կառավարութիւնը խոյնն որոշած էր Միքրեայի Աբաթ մը՝ Խաչնէէր անունով, եւ անոր իբր օգնական տրուած էր Իսմայիլ անուն Իսլամ մը:

Ասիկա հարկաւ քաղաքական մեծ բարենորոգում մըն էր Համնոյ համար, ինչու որ ասկէ առաջ, չարունակ, սեպհականները մոլեռանդ Թուրքեր ըլլալով, Համնոյ ժողովուրդը չատ տառապանքներու եւ հալածանքներու ենթարկուած էր:

Թէ ի՞նչ դրդապատճառով թրքական կառավարութիւնը այսպիսի բարենորոգում մը որդեգրած էր, առիկա գաղտնի մը-նացած էր Համընցիներուն, եւ անոնք, այսչէս կամ այնպէս, չատ մը մեկնաբանութիւններ տուած էին այս կարգադրութեան համար: Սակայն, Համնոյ նախկին մխիթարո, Աղգղեցի Օգթեճեան Մ. Մարթին մեզի անձամբ պատմած է թէ՝ Համնոյ մէջ պատահած տիգամիթի դէպքը, Գօլտեանի սպանութիւնը, յեղափոխական գործունէութիւնը, եւ մերքական ներքին ու բանտարկութիւնները քննելու համար գաղտնօրէն Համըն հասած է Մէսրոպ Աղգլեան Գոնսոլը, եւ իջեւանած Մխիթար Մարթինի մենաստանը եւ անկէ իմացած է ամէն բան մանրամասնօրէն: Սոյն միջոցին, Մխիթար Մարթին մտանդած է Աղգղեական Գոնսոլին՝ Համնոյ դուռ Քրիստոնեայ քաղաք մը ըլլալը եւ անոր վրայ Քրիստոնեայ սեղակալ մը նշանակելու անհրաժեշտութիւնը, եւ Աղգղեան Գոնսոլն ալ այդպէս սեղեկագրած է իր պատկան կառավարութեան:

Զէյթունի Ընդոստութեան հերոսապետը՝ Համընցի Ագապ Թուրաբդիսեանն ալ այս ինդրոյ չուրջ անդրադառնալով իր նամակին մէջ, կը յիշատակէ, թէ՝ Զէյթունի Ապստամբութեան

պետապատասխանատուները պահանջեցին Զէյթունի համար Քրիստոնեայ տեղակալի մը նշանակումը կը պահանջէին, անոնք պահանջած են նաեւ Հաճընի վրայ Քրիստոնեայ կառավարիչի մը նշանակումը, եւ այդպէս ալ ընդունել տուած են:

Ահա, թէ ինչու համար Օսմանեան կառավարութիւնը բաւական համաձայն էր ընդառաջ երթալ սոյն պահանջին, եւ յետ այդ նշանակած էր, դարձեալ մէկը, Քրիստոնեայ տեղակալներ (գայմագամներ) Զէյթունի եւ Հաճընի համար:

ԻՍՊԻՆՏԷՐ ՊԷՅ
Հաճընի Առաջին Քրիստոնեայ Գայմագամը:
(1897–1905)

Հաճնոյ այս առաջին գայմագամը՝ Իսքէնտէր Պէյ, թէեւ ազգով Ասբար՝ բայց կրօնքով Մարոնիթ Կաթոլիկ էր, եւ սակայն, առանց սրեւէ կրօնական եւ այլ նախապաշարմունքներ տարուելու՝ Հաճընի ժողովուրդը կառավարեց կատարեալ ճշդութեամբ՝ 1897 թուականէն մինչեւ 1905–ը: Այս Գայմագամին յիշարժան էր, որ

ժողովուրդը սկսաւ կատարեալ չունչ քաշել, եւ վայելել ապահովութիւն ինչքի եւ կեանքի: Դարձեալ անոր ձեռներկութիւնն էր, որ Համըն քաղաքը պրեմիկ բոլորովին կերպարանափոխութեան, կոյուղիներ չինուեցան, առողջապահական վերանորոգումներ կատարուեցան եւ քաղաքին ծուռ եւ նեղ փողոցները քանդուեցան ու ընդարձակուելով չինուեցան· անասուններուն համար մայթեր չինուեցան· չուկան բարեզարդուեցաւ եւ Զաքալ Օլուգ հին ձեւը փոխուելով Եւրոպական ազդեցութեան ձեւ առուեցաւ: Վերջապէս անոր ժամանակը քաղաքը հսկայաքայլ յառաջ գնաց եւ ժողովուրդը սկսաւ հպարտօրէն կոչել Համընը իրրեւ «Պզտիկ Փարիզ», (Փըրի Փարի):

Սակայն, տեղւոյն իսլամները չկրնալով հանդուրժել Իաքէնաէր Պէյի չինարար գործունէութեան, զազանաբար կ· պոլիս կը հետապընդեն՝ զրպարտելով թէ՝ անկիա ընդունելութիւն կը կատարուի, եւ թէ Հայերը կը պաշտպանէ ու կը փայփայէ, իսկ Իսլամները կը ձնչէ ու կը հալածէ, եւ ասոր արդիւնքը ապստամբութիւն պիտի բլլայ, ուսկից: Ասոր վրայ կ· պոլսոյ կառավարութիւնը կասկածանքով կը նայի անոր վրայ, հակառակ Ասանայի Կուսակալ Պահրի Փաշայի տուած հաւատարիքներուն· այնպէս որ պաշտօնանկ կ'բլլայ ու կը վերադառնայ Պէյրութ, ուր Իսթիհաֆի անդամ կ'ընտրուի, բայց քանի մը տարի յետոյ կը մեռնի:

Իսքէնաէր Պէյէն յետոյ կուգայ Պոլսեցի Գառնիկ էֆ· անուն Հայ մը, եւ անոր կը յաջորդէն Եուվանաքի, Եօրկաքի, Յոյն տեղակակներըը, Հալիմ էֆէնտի, Աբաբ Քրեստոնեայ մը, Աբքին էֆ· Աբաբեան՝ Զէյթունցի Հայ մը, իսկ Զէյնալաբդին յետոյ Ֆըքանեան կառավարութեան կողմէն նշանակուեցան Ամմենակ Քրիզճեան, կեսարացի Հայ մը, եւ կարապետ էֆ· Զալեան՝ Համընցի մը: Մինակ, 1915–ի տարագրութեան տարին է, որ Թէվֆիկ էֆէնտի անուն Աստանացի Իսլամ մը Համիոյ Գայմագամ նշանակուած է:

ԱՐԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԴԷՄ ՀԱՅԻ ԱԻԱԳ ՊԱՀԱՊԱՆԵԱՆԻ, ՅՈՎՀ· ՈՒԶՈՒՆԵԱՆԻ, ՀԱՅԻ ՏՐԴԱՏԵԱՆԻ, ԱՍՏՈՒԱԾԱԲՆԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԱՐԳԻՍԵԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՇՐԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ, ՈՐՈՆՔ ԹԻՒՈՎ 23 ՀՈԳԻ ԼԻՆ

1905–ին, վերոյիշեալք իրր Հնչակեան Կուսակցութեան անդամներ, Համիոյ մէջ ապստամբութիւն ծրագրելու ամբաստանութեամբ ձերբակալուելով կը զրկուին Հալէպ: Դատավարու-

թիւնը կը տեւէ երկու տարի եւ դառնաբանին վճռով անոնք կը դառնապարտուին հինգհան տարի բեղմարդելութեան։

Պալապանեան Հաճի Աւագ էֆէնտի, որ կոյր էր եւ բանտարկութեան մէջոցին ամէնէն անտանելի կացութեան մատնուած էր, յանկարծ ոտքի ելլելով, գլուխը բաց եւ թեւերը դէպի երկինք բարձրացուցած ուժգնօրէն պոռացած է, ինչպէս որ կը դրէ բանտարկեալ Ցոմճ։ Ուզուններ։ «Բէխս էֆէնտի, Բէխս էֆէնտի, Ալլահ բիզասը իւչիւն տէտիմ տուլմատըն, Փատիշահ պաշը իւչիւն օլսուն տէտիմ տիյնէմէտին, Փատիշահ էֆէնտիմիզտէն եէտիկին էմմէֆ կէօզլէրինի էէօր էրսին էֆէնտիմ, կէօզիս կէօրիւր էվլատ գունաղրնա այմայասըն էֆէնտիմ, սէնին էվլատլարընտա պէնիմիթիէր կիպի սիւրիւն սիւրիւն սիւրիւնէ էֆէնտիմ»։ «Ձէր Նախագահ, Ձէր Նախագահ, Աստուծոյ սիրոյն ըսի չի լսեցիր, Թագաւորին գլխուն համար ըլլայ ըսի մտիկ չըբիր, Թագաւորէն կերած հացդ քող աչքերդ կուրցնէ, աչէ ուենցող զաւակ չունենաս, Ֆու զաւակներդ ալ իմիններուս պէս բախտաւոր դառնան»։

Դառնապարտիները վերջ գտնելով, անոնք առաջնորդութեան բեղմարդելութեան եւ երկրագիտ տարի Հալէպի բանտերուն մէջ մնացին։ Այն առենուան Հալէպի Առաջնորդը՝ Շահէ Ծ. Վարդապետ Գասպարեան՝ թէեւ ամէն աջակցութիւն ընծայած եւ հետապիրներ տուած ու դիմումներ կատարած է պատկան Օսմանեան թէ Հայ իշխանութիւններուն մօտ, բայց անկարելի եղած է անոնց ազատագրումը մինչեւ 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը, որ առնն անոնք ազատ արձակուած են։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ԻՒԹԻՀԱՏ ԹԻՐԱԳԸ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՆԸ ՀԱՃՆՈՑ ՄԷՋ

1908 *Յուլիս 10-ին, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հռչակուած էր Սալթան Համիտ, հրամանագրով մը՝ Իթթիհատ և Թէրագգի Կուսակցութեան ճնշումին տակ։ Եւ Յուլիս 11-ին էր որ Կ. Պոլսէն հետապիրները սկսան հասնիլ Հաճըն ուեւեւելով Սահմանադրութեան հռչակումը, եւ Ազատութեան, Եղբայրութեան, Արդարութեան ու Հաւասարութեան չլացուցիչ խօսքերը։ Իսկ քանի մը օր յետոյ ալ Առաջնորդ Իթթիհատականներու կողմէն Հաճըն հասան Մէհմէտ Պէյ, Ալի էֆէնտի, եւ Կարապետ էֆէնտի Կէօքսէրէլեան, որոնք ժողովներ գումարելով եւ ճա-*

ոսխօսութիւններով ջանացին ժողովուրդին բացատրել Սահմանադրութեան նշանակութիւնը, եւ ապստամբեան ու եղբայրութեան խորունկ ու հնուհաս խմաստները: Այսր վրայ երբ ժողովուրդը թափօրներ կազմած ուրախութեամբ ու կեցցէներով կը յառաջանար դէպի կառավարական պատարը, յանկարծ Փօլ Ադասիի Թրքական զրօյին առընթեր խաչով չնուառած ուրիչ զրօյ մը նշմարելով կանգ կ'առնէ եւ կը յամառի յառաջանալ մինչեւ որ այդ խաչով զրօյը չվերնայ: Սակայն Տէպեալ Հալիմ էֆէնտին անոր կարեւորութիւն չընծայէր: Այսր վրայ Փօլ Ադասին այդ խաչով զրօյը կրող Հաճընցի վաճառականներէն Ռուբէն էֆ. Մարզարեանին խնդրեց կը հրամայէ խաչով զրօյը վար առնել, եւ ան անսալով անոր հրամանին զայն վար կ'առնէ: Թափօրը կ'սկսի յառաջանալ, սակայն այս միջադէպը մեծ յուզում յառաջ կը բերէ եւ վէճի ու կռիւի սեղի կուտայ Փօլ Ադասըի եւ կէօթաչիլեան կարապետ էֆէնտիի միջեւ:

Վերոյիշեալ Հուրրիյէթի առաքեալները հապճեպ երեք օր մնալով Հաճըն, Գայմագամ Հալիմ էֆէնտիի հովանաւորութեան ներքեւ 11 անդամներէ մասնաճիւղ մը կազմեցին, որոնցմէ երեք հատ կը բաղկանար խալամներէ, իսկ մնացեալը հայեր էին:

Անոնք անմիջապէս գործի ձեռնարկելով սկսան մէկ կողմէն նորանոր անդամներ արձանագրել եւ վերօպականներ ընել, իսկ մեւս կողմէն պաշտօններէ հեռացնել յետադիմական ու մոլեռանդ տարրերը: Ամենէն որ ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ ու ոգեւորութեամբ փարած էր հուրրիյէթի գաղափարին եւ անկէ կ'ակնկալէր չատ մեծ բաներ: Սակայն, յետագայ դէպքերը եկան ցոյց տալու թէ՝ անոնք խարուած էին իրենց ակնկալութեանց մէջ:

ՀԱՃընի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆը 1909–ի ԿիլիկիոՅ ԱղէՏի ՄԻՋՈՑԻՆ

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջը կը յուսացուէը թէ՝ Թուրք կառավարութիւնը «Հուրրիյէթ»ի հիմնական սկզբունքները յարգելով հայերուն պիտի տար ազատութեան չունչը, սակայն այնպէս չեղաւ: Կիլիկիոյ հայութիւնը դոհ դնաց Իթթիհատ Թէրաքզը կուսակցութեան գաղտնի ծրագիրներուն, որովհետեւ տեսնելացաւ թէ հայութիւնը մեծ խանդավառութեամբ եւ ոգեւորութեամբ փարած էր ազատութեան գաղափարին, եւ թէ կիլիկիոյ հայութիւնը հետզհետէ կը բազմանար ամէն կողմէ եկող հայերով, ու անոնց անտեսական

վիճակը աչքառու տեղ մը կը գրաւէր ամբողջ Առանային նահանգի ժողովուրդին մէջ։

Այս եւ սոսկ նման ապդահերձին ապդուած՝ վախնալով թէ հայութիւնը կիլիկիոյ մէջ անկախութեան գործ կը բարձրացնէ՝ ծրագրեցին կիլիկիոյ հայութեան այժը կտրել օր առաջ։

Ահա այս նպատակաւ քարոզը սկսաւ նախ Առանա քաղաքին, Ապրիլ 1, 1909–ին եւ 10–15 օրուան մէջ 30,000 կիլիկեան հայեր տակ զային խժդժօրէն քարգուելով Թրքական կառնասւոր գործքուն եւ անկանոն խուժանին կողմէն։

Առանային կոտորածը մեր նպատակին գործը ըլլալով, որը Համբոյճ դեղագործ Ճակոբ Լիֆ. Թէրզեան «Կիլիկիոյ Ազէտը» գրքին մէջ ամփոփուած է, մենք յարմար կը սեպնինք անցնիլ բուն իսկ Համիտեան Ջնջնապատրաստութեան չուրջ։

Համբն երկու եւ կամ երեք օր յետոյ իմացաւ Առանային մէջ սկսող ջարդի ու թալանի ապտակի լուրը։

Նախ, Առանա գոնաւոր Տօքթ. Ճակոբ Լ.Ճէպեան հետեւեր մը տալով կ'ըսէր, «Հէյիճան հիւիւմ սիւրտու։ Իւչ կիւն տէվամ էրտի։ Հիւիւմէրթի Սէճիչէ էօճիւճիւ ալտը», այսինքն «Ցուզում ծագեցաւ։ Երեք օր տեւեց։ Օսմանեան կառավարութիւնը զսպեց»։ Ցետոյ, դեղագործ Ճակոբ Լ.Ճ. Թէրզեան, իր հօրը հետեւեր մը տալով՝ առանց ջարդին վրայ գրելու, կ'ըսէր. «Մենք ողջ ենք, բայց նորածին զաւակը անօթութենէ մեռաւ»։

Այս հետեւորդները Համնոյ Առաջնորդ Նեբսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան տեսնելուն պէս քաղաքի կարգ մը երեւելիները իր պաշտօնատեղեակը հրաւիրելով անոնց հետ դարձարար վոխանակութիւն կը կատարէ։ Այդ միջոցին Համբոյճ եւ կիլիկեցի ջարդարանները՝ որոնք Առանա կ'երթային, Կէպ Զինարի մէջ կը հանդիպին Սիսէն վերադարձող Վահկայի սուբհանգիստեան, որոնք Վ.Հ.ափոխու կաթողիկոսէն Առանայի ջարդը հաղորդող մանաւոր նամակներ կը բերէին՝ մին Վահկայի, իսկ միւսը Համբոյճ։ Սոյն ջարդարանները, անոնցմէ ջարդի ու թալանի լուրերը առնելուն պէս՝ անմիջապէս ետ կը դառնան իրենց հետ բերելով Համբոյճի վերաբերեալ Կաթողիկոսին նամակը։ Համբոյճի այս ջարդարանները էին՝ Արմենակ Տ. Վ. Մանուկեան եւ Վարդեվար Ճէլէհեան։ Առանց կ'ընկերանան նաեւ Կէպ Զինարի խանճին՝ Համբոյճի Պետրոս Մ.ընչեանը։

Այս վերով Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը կը զուժէր Առանայի ջարդն ու թալանը, եւ Սիսի Կաթողիկոսութեան վիճակը, որ կը դառնար սուրի եւ հուրի մէջ, եւ կը խնդրէր, որ անմիջապէս Զէյթունէն եւ Համբոյճէն քանի մը հարիւր վինակ մարդիկ հասնին ու փրկեն քաղաքը սառոյ կործանումէ։ Առաջնորդ Նեբսէս

Եպիսկոպոս կը հետապրէ Վեհափառին, թէ՝ «Մինչեւ որ Ձէյթունի ուժերն ալ հասնին, մենք արդէն 500 Հաւրնցիներ ճամբայ հանեցինք»: Հետապրիչ կաթողիկոսին ձեռքը հասնելէ առաջ կը տարուի Միւթէսարըֆին, ան, 500 Համընցիներու գալէն տակավին, հետապրիչ ծոցը պահած՝ Վեհափառին քով կը վազէ եւ իրարու հետ հանդիպելիան կուգան Սիսն ու չրջակաները պաշտպանել Հայ եւ Թուրք միացեալ ոյժերով, եւ թէ, Միւթէսարըֆը Վեհափառէն կը խնդրէ, որ 500 Համընցիները չի քալեն Սիսի վրայ: Վեհափառը կը հաւանի այս կարգադրութեան, եւ ահա այդ հետապրիչը պատմած կ'ըլլայ, որ կատարեցին ապահի Սիսը:

Ցետոյ Սր. Գէորգ եկեղեցիին մէջ կը դասաւորի խորհրդաժողով մը Համընի ինքնապաշտպանութեան չուրջ՝ վերահաս անակնկալ յարձակումներու դիմադրելու համար, եւ կը կազմուի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆ մը, բաղկացած հետեւեալ անձնաւորութիւններէ՝ Միքաք Բէշկեան, Միքաք Շըխրրաբեան, Պօղոս Ուզունեան, Միհրան Գալեան, Համբարձում Եվիանեան եւ ուրիշներ:

Ամբապետներ նշանակուեցան Աւագ եւ Կարապետ Աչըրեան, Սիմոն Լաչինեան, Համբարձում Ճէրէճեան, Պաչիք Թօշեան, Համբարձում Եօղպիւդէկեան, Անանիկ Դադէեան, Կարապետ Հանիկեան, Մինաս Սահմանեան, Մարտիրոս Ուզունեան, եւն.: Ասոնք պիտի պաշտպանէին Վաթի Թաղը: Վերի Թաղի խմբապետներն էին Եսայի Մանկրեան, Ընծայ Տարտաղենեան, Գէորգ Մահեան, Գրիգոր Թամամեան, Նիկողոս եւ Աստուած Թուրաքպիսեան, Առաքել Բէշկեան, Գրիգոր Մակարեան, Սիմոն Պալապանեան, Աւետիս Կէրմիկեան, եւայլն:

Որոշուեցաւ Մարմինը կը բաղկանար հետեւեալներէն, Ամենայն Նէրսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեան, Ամերիկայի միսիոնարուհի Միս Բօզ Լէմպըրթ, Համբարձում Աղա Բէշկեան, Մինաս Պէհտրըեան, Յարութիւն Թէրզեան եւ Գրիգոր Աղա Ուզունեան:

Երբ ժողովը այսպէս ինքնապաշտպանութեան համար խորհրդակցութիւնները կը կատարէր եւ կը կազմակերպուէր, ահա յայր կուգայ խռովութիւնը:

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ այդ դէպքը իրագէտ Համընցի մը.—

«1909 թուին, Ապրիլ 4-ի Շաբաթ օրը, տեղւոյն թուրքերէն Լէպլեպիճի էօմէրի չուխային մէջ առջեանակ պարպելը եւ անդին թուրք թաղին մէջ Եարիւսէն եկած Մէրճիմէկ Հիւսէին անունով մէկուն՝ «Նէ՞ տուրուեօրսուճուզ, կեավուրլարը հէր

թարափտան գըբտըլար, հայտէն պիզտէ պուրայը գրանալըդ» պոռալը պատճառ դարձաւ Հաճընի ներքին խռովութեան։

Օրեր առաջ, Հայաստանի կոմիտէը պատերազմ կայ պատըրաստիով, տեղւոյս պահեստի օրգելներու սպայ Թէպէր էֆէնտին «բէհրիֆ» պահեստի օրթ ժողովոյու համար Հաճընի չրջակայ գիւղերը ելած էր. մինչդեռ պատերազմը սուտ ըլլալով, Հաճընի վրայ ըլլալիք յարձակման համար գիւղացիները ժողովուլու գացած է եղեր։ Այս միջոցին, Հաճնոյ մէջ չկար ոչ տեղապահ եւ ոչ ալ հազարապետ, միայն ձերբակ անկար հաֆիւմ մը կը գրանուէր, որ ամէնուն ալ պաչոծը ինքը կը կատարէր։ Վերթիչեալ Թէպէր անուն ապահ, ճիշդ նոյն ծարաթի օրը կը վերադառնար ոստիկանի մը հետ, մինչդեռ՝ հայեր զինք ի ձեռին՝ քաղաքին պաշտպանութեան համար կարգապահութիւններ կ'ընէին արտաքին յարձակման դէմ։ Ժամը 11–ի առնուելուր, Թէպէր Հաճընի հիւսիսային կողմը Զաքախ ըսուած վայրը կուգայ ու հայերը տեսնելուն պէս կը պոռայ. — «ԵՒ՞ օլմուշտուննուզ կեավնրլար, պու նէ՞ դուտուրմուշտուզնըզ···», եւայլն։ Ասոր վրայ հայերը կը հասկընան ապային, որ զինեալ մարդ չենք կրնար ներս առնել, բայց այս վերջինը կը սկսի զինք պարպել հայերուն վրայ. բաւելաճառաբար Թէպէրի արձակած զնդակները պարապ կ'երթան եւ ապաքինու ինքնապաշտպանութեան համար նետած արձիճը իր արդիւնքը կուտայ։ Հաճընի բնիկ խլամները սկսան իրենց բնակարանները թողուլ եւ ապաստանիլ Հաճընի ամենամօտ Թուրք գիւղերը։ Հաճընի Ալաճիոզլ Տ. Ներսէս եպիսկոպոս Դանիէլեանի հրամանին համաձայն, ոչ մէկ խլամի կեանքին կամ ինչքին չդիպաւցինք։

Ապրիլ 5–ի կիրակի օրը, մինչ հայերս կը հսկէինք քաղաքին չրջակայքին վրայ, իրիկուան դէմ՝ Հաճընի հարաւային կողմէ՝ երեք ժամ հեռաւորութեամբ՝ կիւլիէնէ ըսուած գիւղին Թուրքերը Սիսէն եկող քանի մը Հայ ճամբորդներէն կին մը վիրաւորած եւ ամբողջովին կեանքին սպառնացեր էին։ Այս եղելութիւնը ամբողջ հայերս սարսափի մատնած ըլլալով, ուղեցինք մինչեւ այնտեղ երթալ, սակայն, կառավարութեան կողմէ երկու Թուրք եւ Հայերէն ալ Մուսթաֆիք Մինաս էֆէնտին զրկուելուն նոյն գիւղը։ Գացողները հոն վար գրուած Հայ ճամբորդները ապահով զրկեցին եւ իրենք հոն մնացին։ Հոն ժողովուրդը խաբեր են զրպարտութիւններով։ Իբր թէ հայերը մզկիթը, կառավարութեան պալատը, զօրանոցն ու Թրքական թաղերը այրած են, թէ՝ Թուրքերը բնակիչը ըրած են եւ մանաւանդ Հաքիմի եւ այլ մեծերուն կիներն ու աղչիկները չուխաներու եւ փողոցներու մէջ

մեզի պատցուցեր, սոխնձերէն կախեր, քաչփատեր եւ տանջանքներով նեղեր էն։

Քէօթիւն գիւղը Հաճի Լէհմէն Հօճա անունով գիւղապետը, զոր ամբողջ Հաճընի եւ չորքակող Թուրքերը իբր մարգարէ կը պաշտան, ամէն կողմ լրտեսներ եւ զրպարտութիւնով լեցուած ազդարարագիրներ զրկած է Հաճընի մասին։ Մենք, Հայերս ալ, Թուրքերուն ամէն կողմ բրած նպատակաւոր գիմումներուն հակազդելու համար պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսանք։

Ապրիլ 6, երկուշաբթի, մինչ տաճիկները գիւղերը գիմելով խուժանը զրգռելով կը պարապէին, մենք ուղեցինք Հաճընի հիւսիսային կողմը գտնուած Բումլու գիւղի Հայերը ազատելով Հաճըն բերել։ Այս նպատակաւ առաջարկեցինք Հաբիբպաշա էֆէնտիին, որ յօժարեցաւ, եւ հրամայեց զօրանոց գտնուող չորքորդ Հաբիբպաշա Իպրահիմին, որ մեզ սրամադրէ 13 գինուոր։ Երբ հրամանագիրը ներկայացուցինք, յիշեալ Իպրահիմ էֆէնտին «Ես գինուորներէս հատ մը իսկ չեմ կրնար տալ» ըսելով մերժեց։ Իսկ էֆէնտին սոխալուեցաւ պատասխն մէկ գտնուող գինուորներէն 13 հատ տալ։ Գայմագամին փոխանորդ Հաբիմը, ընկերակցութեամբ Հաճնոյ Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդ Տ։ Յովհաննէս Վարդապետի եւ յիսունէ աւելի Հայերու՝ գնաց հոն։ Այս յիսունի չափ Հաճընցիներու ամանդ անուններն էին (կը ցանկը որ չենք կրցած ձեռք բերել բոլոր ցանկը)։—

Կարապետ Վարժապետ Գրգեաշեանան, Սամուէլ Չելիկեան, (այժմ Մարաեան), իրրեւ գրօշակիր, Աբրահամ Կէրմէկեանճ, Հաճի Թօփալեան, Գասընիկ Ձիլէքճեան, Նօրիս Բէճկպան, Գրիգոր Չիլինկիրեան, Աւագ Փընիկեան, Արմենակ Համբարձումեան, Գալուստ Թէվրիկեան, Արմենակ Քէօմմանուկեան, Եփրեմ Քէօմմանուկեան, Գրիգոր Մանկրեան (Համր), Պետրոս Եփիմեան, Յարութիւն Կաճեան, եւայլն։

Հաղիւ երկու ժամ հետացած Հաճընցիները, Հայերը երկմտելով թէ գուցէ գիւղը գացած առեն գինուորները Թուրքերուն միանալով կը յարձակեն Հաճընցի կիներէն, կ'առաջարկեն Հաճիմին փոխել Հայոց չախմախլիները գինուորներու մօսիներուն հետ։

Հաճիմ ալ կասկած չարձնելու մտօք, կառնէ գինուորներէն մօսիններն ու փամփուշտները եւ կը փոխէ Հայոց չախմախլիներու հետ, ու կը չարունակեն իրենց ճամբան։ Քիչ անդին՝ Դասէլ Օլուգ բառած տեղը, երբ կը հասնին, կը տեսնեն, որ Բումլուի Հայերը հեռուան, խղճալի վիճակով կուգան դէպի Հաճըն, իմացնելով, թէ՝ Հաճընցի Թուրք մը գիւղացիները զրգռած եւ անոնց առջեւ ինկած «Հայտէ՛ հավրուլարըմ, սիզէ

ինսան էքի եէտիրէնէյիմ, կեավուրլարըն իշի գալմատը, զըբալըմ, էէսէլիմ···», խօսքերով վիպը կը կոտրատուն։

Այլեւս առաջ երթալու հարի չմնալով, կ'ուզեն եա դառնալ, միայն Հաքիմը երկու պնուարներու հետ կը յաւաշնայ դիւղ։ Մի քանիները եկան Հաճըն։ Օր ըստ օրէ վառնդը աւտկանալու վըրայ էր։ Հայերը որսի հրացաններէ գաս ուրիչ զէնք չունենալով, ախպրատած եա չատին պնուարներու հրացանները, որոնցմէ իւրաքանչիւր դիրքի մէկ մէկ հատ պրուեցաւ։

Ապրիլ 7–ին, երեքշաբթի, ապտնապը երթալով իր աստուածքիւնը նշմարել կուտար, որուն իրր զարման աւելի զէնք ձեռք ձդելու համար՝ վիպափաքեցանք օրօնացը դռնուող հրացանները ուղել։

Ահա ասոր համար հայերս խումբերու բաժնուած օրօնացը չտապէցինք եւ Առաջնորդ Դանիէլ Եպիսկոպոսն ալ կատարքեան պալատը գնաց եւ խնդրեց Հարեւրապետ Խօճէքէն, որ հրացաններըս առժամեայ կերպով յանձնուին դրան եկող խումբերին պիտպդելու համար։ Խօճէքը եւ ամբողջ թուրքերը այս պաշտօնը տեսնելով, եւ իրենց վստահած խումբերին մինչեւ այդ ժամանակ օրնութեան չի հասնելէն չուարած, «Աման գարտաշլար, պիզտէն սիզէ էէօքիւլիճ եօճ, նիմիէսի շահա տըր, նէ՞ վար, նէ՞ օլմուշ» երկիւղալից խօսքերով երդում ընել ըսկրսան եւ յայտնեցին թէ ուրախութեամբ հրացանները պիտի յանձնուին հայերուն, սակայն Ցէրուքեան պատուոյ արատ կը բերէ այս պարքը։ Այդ մէջտեղ Թուրքերը լուր բերին դիւղերուն օրնութեան հասնելու համար։ Կառավարութիւնը տեղեկացուց հայերուն թէ՝ հարիւրէ չուի պաշտպան պնուարներ պիտի դան հայերը խումբերին դէմ պաշտպանելու համար։ Արդէն հայերը պատրաստ էին թափել իրենց արեան վերջին կաթիլը, եւ երբէք վախ չունէին։

Ապրիլ 8–ին, Զարեքշաբթի օրը, Թուրքերը իրենց ըրած դէմոմոնեռնեն պատուոյ սկսան քաշել ու հետզհետէ օրօնացէ։ Քէօթիւնի պիւղացիներէն բազմացած ամբոխ մը Հաճընի հարաւային արեւմտեան կողմը Զալդան կոչուած այդեսամանէն յարձակում գործեցին, եւ այդ բլուրներուն վրայ պրածոյ այծերու երամը քշելով տարին։ Հայերը Մանուկ Ագա Թէչիանի առաջնորդութեամբ (ապագայ Արամ Կայծակի հայրը) յարձակեցան խումբերին վրայ եւ եա տարին այծերը երկու հոգի զոհ տալով։

Թէեւ զէնքերու ձայնը ահ ու սարսափ ազդեց հասարակութեան, սակայն քիչ վերջը երկիւղը փարատեցաւ ու կռիւը խազաղութեան։ Խուժանը գրաւեցինք, բայց գիտնալով թէ՝ մեր կեանքերը տակաւին վտանգի տակ են՝ արթուն կը հսկինք։ Գի-

չերը սկսաւ այգեստանի հիւղակներուն հրկիզումը: Հայերը պաթռատուրեացան խրամներէն չի հեռանալ: Ամէն օր հրացանի դնդակներ կարկտան պէս կը տեղային մեր վրայ, եւ մենք ըստիպուած էինք պահպանու համար, տուներուն պատերը ծակել եւ իրարու հետ հաղորդակցութեան մտնել:

Զինագործ Տիգրան եւ իր օգնական Համբարձում Ապտեան, Պօղոսուրենան եւ Լօսուգեան վարպետները ամէն մտնդ աչք առնելով աշխատեցան տարիներէ ի վեր ժանգոտած եւ խափարուած չախմախլիները նորոգել: Մանաւանդ, յիշատակութեան արժանի է Եարմուղու գործ Մկհմէտ վարպետը, որ այդ տապնապալից օրերուն, վերոյիշեալ անձերուն հետ անձնուիրաբար աշխատեցաւ: Այս վտանգաւոր ու պարբերալ վիճակին մէջ, ամէն կողմ հետապիրներով մեր վիճակը պարզել կը չնայինք, բայց ի զուր, որովհետեւ մեր հետապիրները չէին հաներ:

Ամերիկացի Միս Բօդ Լէմպերթի կողմէ, — որ Համբրի ճամփամարտի առեն ամենամեծ անձնուիրութիւնը ցոյց տուաւ եւ օրուն կողմէ Մեթոդիստ Անգլիական հիւպատոսին գրաւած ամենախիտ հետապիրներուն չնորհիւն էր, որ Համբն ազատուեցաւ, — հետապիր մը հետապատուն տանելու պահուն Յարութիւն Սիւյահան երեք դնդակով սպանուեցաւ:

Տեղւոյս Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոս իր կեանքը ապրին նուիրած, կարկտան պէս տեղացող արձիճներուն մէջէն հետապատուն եւ այլուր պէտք եղած տեղերը կը դիմէր անձամբ:

Վերջապէս, մեր հետապիրներէն մէկ քանին Առանա կը հասնին, կուսակալը, որպէս թէ Վահկայի հաղթականութեն կը հրամայէ օգնութեան դալ: Սակայն այս մարզը գալուն պէս խուժանը գրգռուց ու քաջալերեց. գուցէ այսպէս հրահանգուած էր: Հայերը առանց վհատելու յարուցանէցին իրենց ինքնապաշտպանութիւնը մինչեւ Ապրիլ 13: Ապրիլ 14–ին Վահկայի հաղթապետը 50 ոսկի կը խոստանայ անոր, որ համարձակութիւն պիտի ունենար Համբն մտնել եւ իրակ ձգել. մէկը կը սասնձնէ այս գործը, եւ խուժանին աստիճի յարձակում գործած միջոցին, երբ մենք գրաւած էինք Թշամին վանելու, այս անս հոգին կը մտնէ ներս ու կը յաջողի քարէզով կրակ տալ կառավարական չէնքին դիմաց գտնուող Հայոց Թաղին: Բարեբախտաբար հրդեհը մեծ հետեւանութիւններ չտուաւ, կրցանք մարել գայն: Դարձեալ լուր տարածուեցաւ Ապրիլ 15–ին, թէ Միխթի բանակը պաշտպանութեան կուգայ մեզի: Կէսօրուան տեղերը Միխթի հաղարապետ Լութֆի Պէյ, Ս. Մարգիս լերան տարօրոք հասաւ, ուրկէ կը դիմէր Համբը: Այլեւայլ նշաններով կ'ուզէր

հակցնել մեզ թէ՝ պաշտպանութեան համար կուտար։ Համբնցիք չհաւատացին։ Հաղարապետը մէկը դրկեց ըսելով, թէ՝ ինք Մխոխ վաչտով օղուրեան եկած էր Համբնցիներուն։ Չկ Օղուրեան Խոհուէ անունով Հայ կին մը, ձերմակ կաւ մը իբր գրօշակ ձեռքը բռնած, արիարար դուրս եկաւ Համբնչն եւ դնաց Հաղարապետին քով, առաւելու եզած առաջարկը։ Տիկին Խոհուէ Չկ Օղուրեան համոզուելով թէ՝ Մասխի Հաղարապետը իսկապէս Համբն պաշտպանելու կուգար, առաջնորդեց զայն իր բանակով դէպի կասապարչատուն, որմէ յետոյ փոդերը խաղադութիւն յայտարարեցին։ Հայերը՝ նկարեա Սրբազան Հօր առաջնորդութեամբ՝ զայն Հաղարապետին քով, որ ապահովուելց զանոնք թէ այսուհետեւ խաղադութիւն պիտի տիրէ։ Քիչ ժամանակ անցնելէ ետք հեռադիր մը կարդաց, որ կ'ատեէր կարմիր Սուլթանին գահընկեցութիւնը, եւ Սուլթան Մէհմէտ Ռէշատի գահակալութիւնը, զոր բարեմաղթութիւններով ընդունեցինք։ Տասներկու օր տասնեակ Հաղարապետներէ բազմացած խուժանին դէմ քաջարար դիմադրելէ ետք ապահեցանք։ Ցետոյ Ժողովուրդը Առաջնորդին եւ Հաղարապետին ընկերակցութեամբ դնաց Մ. Ասատածածնայ եկեղեցին։ Լութֆի Պէյ Առաջնորդարանի սրբահէն չատ մը բարի խօսքեր ըսաւ պատիճին մէջ խոնուող բազմութեան, Սրբազանն ալ չինչէ քարոզ մը խօսեցաւ։

Լութֆի Պէյի մեկնելէն յետոյ սկսան խուզարկութիւնները, անմեղ հայեր ձերբակալուելցան եւ չատ մը հայեր տանջանքներու ենթարկուելցան իբր խռովարարներ»։

ՅԱԿՈԲ Ց. ԹԻՐԶԵԱՆ (Ցակիմէր)

«Կիլիկիոյ Աղէտը»

Մին Լէմպերթ կը պատմէ թէ՝ տեղւոյն Թուրքերը զործածուելցան իբրեւ ոսոխիան, որոնք անմեղ հայերը ձերբակալելով բանտը լեցուցին։ Բանտը այնքան լեցուած էր, որ ոչ պառկելու եւ ոչ ալ կանդնելու տեղ մնացած էր։ Բանտարկեալներէն ոմանք սոսկալի կերպով ծեծի կը քաշուելին անոնց բերէն խոստովանութիւն մը կորդելու համար։ Բանտի այս սոսկալի կացութիւնը ոչ թէ միայն Հայ բանտարկեալներու կոզմէն պատմուած են, այլ նաեւ անոնք տեսնուած են Ամերիկացի միսիոնարներ Տօքթ. Փօսթի եւ Լօրն Զէյմսբըրի կողմէն։

Սակայն, Համբնցիներու ձերբակալման եւ անոնց բանտարկութեան մէջ մեծ դեր խաղացած էր Համնոյ Ցոյն Գայմագամը՝ Եօզկի էֆէնտի, որ խռովութեանց պահուն կեսօրեայ գանուելով խաղաղութենէ յետոյ անմիջապէս Համբն հասնելով՝ իբրեւ Թրքամոլ եւ հայատեաց մէկը, բազմաթիւ Հայեր ձերբակալելով

ՄԻՍ ՐՕԶ ԼԷՄՊԼԸՐԹ
1909–ի Իմմնապաշտպանութեան ժամանակ Հանրճգիներուն Համար եղած է Փրկարար Հրեշտակ Մը։

չղթայակապ պրկեց էրզրումի Զինուորական Առեանին, որոնցմէ հետեւեալ անձինք գաւառապարտուեցան իրենց դէմ բերուած պարտութեամբ, առանց նկատի առնելու ինքնապաշտպանութեան սոսկզականութիւնը։

Համբնցի Հրանդ Պըլըճեան, Նազարէթ Շիրըրճեան, մահուան եւ յետոյ ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտուեցան։

Մխրան Հանէսեան, 15 տարի բանտարկութեան դատապարտուեցաւ Հարկահաւաքիչի եւ Թէպէր Էֆէնտիի սպանութեան համար։

Փանոս Գըլլը Քէչէճեան, հինգ տարի, զինուորի մը սպանութեան համար։

Հաճի Պաղտքեան, 15 տարի, Թէպէրի սպանման եւ Հարկահաւաքէն գէնքը առած ըլլալուն համար։

Մինաս Խօմէնքեան, 13 տարի, հարկահաւաքին փամփուշտները առած ըլլալուն համար։

Սամուէլ Գուլումճեան, վեց ամիս, հարկահաւաքի վէնքը առնելուն համար։

Արշակ Ագէմեան, 15 տարի, հարկահաւաքին սակը առած ըլլալուն համար։

Աբրահամ Փէթիկեան, երկու տարի բանտարկութեան։

Հաճի Պետրոս Սկսկեան, մէկ տարի, հարկահաւաքին թըղթապանակը առած ըլլալուն համար։

Գաբրիէլ Ագէմեան մահուան դատապարտուած եւ վճիռը դարձադրուած է երկրին մէջ, Հաճըն յարձակող Զէյթունի մը մուտքը արգիլած եւ զայն սպանած ըլլալուն համար։

Համբարձում Պապուտաքեան, տասը տարի, յիշեալ Զէյթունին կրկնոցը առնելուն համար։

Հաճի Կիւրեղեան, տասը տարուան, Զէյթունին դանակին պատեանը առնելուն համար։

Կարապետ Գուշգճեան, տասը տարի, յիշեալ Զէյթունին վէցհարուածեանը (րիվօլվէր) առնելուն համար։

Կարապետ Աչըբեան, տասը տարուան, Զէյթունին պարկը առնելուն համար։

Սեդրակ Գարասէմերճեան, տասը տարի, յիշեալ Զէյթունին ժամացոյցը առնելուն համար, որ կեսով մեռաւ Փայասի բանտին մէջ։

Գալուստ Հանէսեան, մէկ տարի, յիշեալ Զէյթունին մարակը առնելուն համար։

Արշակ Կէչճեան, տասը տարի, անձնական վրէժխնդրութեան համար։

Տէօքմէճեի Պաղտասար Զօմճուղեան, տասը տարի, տիւնամիթ չենելու կասկածով։

Եղիա Գալայեան, տասը տարի, տիւնամիթ չենելու կասկածով։

Աբմենակ Տէր Համբարձումեան, տասը տարի։

Րումլուի և Շարի Հայերը Հաճըն Բերելու Համար Գացող, 13 Ոստիկաններուն Զէնքը Բռնի Ոյժով Գրաւելնուն Համար Հետեւեալները Դատապարտուեցան։—

10–ական տարի բանտարկութեան։—

Գրիգոր Զէյրնեկրեան, *Սամուէլ Մելիկեան* (այժմ Մարտեան), *Աւագ Փենրիկեան*։

5–ական տարի բանտարկութեան։—

Գառնիկ Ճիկէրճեան, *Հաճի Թօփալեան*, *Գալուստ Թէվրիզ-*

եան, Նօբիս Բէճէպեան, Արմենակ Տէր Վահան Մանուկեան, Եփրեմ Քէօսէ Մանուկեան, Գրիգոր Մանկրեան (Համբ), Պետրոս Եերիքեան, Յարութիւն Գըլպակճեան կամ Կաճեան։

Հետեւեալ Զորս Անձերը երկու Թուրքեր Սպանիելնուն Համար Նախ Մահուան, իսկ Յետոյ Յիսեանս Բերդարգելուքեան Պատապարտուեցան։—

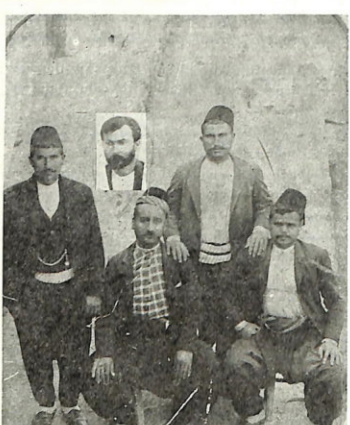
Զաւրիկ Զըլըլըզեան, Սարգիս Զըլըլըզեան, Աստուր Փաչափանոսեան, Յակոբ Փանոսեան։

Ասոնք էրզինկէն չղեայակալ կը տարուին Փայտակ Բէզըզ, եւ կը դրուին Գօզլու Զրնտան կուշտով ամէնէն առակալի նկուղը, ուր բանտարկուողներէն մին՝ Պր. Սամուէլ Չլիկեան (Մարտեան) կը պատմէ թէ՝ սոյն նկուղը այնքան գաղնլի կը հոտէր, որ մէկ պահերուան մէջ ամբողջ բանտարկեալները հիւանդացան քուխաւորումով։

Գօզլու Զրնտանի այս գաղնլի հոտին համար կը պատմեն թէ՝ Հաճընցի բանտարկեալներէն առաջ հոն գտնուող 24 Հայ բանտարկեալները ապահովով սոյն բանտին տակը փորած ու հոն թաղած են, եւ անոնց փտող մարմնի գաղնլի հոտն է, որ քուխաւորած է բանտի ամբողջ մթնոլորտը։

Բարեբախտաբար, Փայտակ բանտապահը՝ Թաղիրեան Միսաքին Խպրահիմ էֆէնեի Սեսցի եւ Պր. Գլիկեանի հետ նախապէս ծանօթ ըլլալով, անոնք Գօզլու Զրնտանէն կը հանուին ու աւելի օդասուն նկուղ մը կը փոխադրուին։ Հոն վեց ամիս կը մնան, մինչեւոյն առեն մանաւանդ նամակները կը գրեն Կ. Գալիս՝ իրենց վիճակը պարզող՝ Հաճընցի Համբարձում Գօյահճանեան (Մարտա), ինչպէս նաեւ Առաջայի Միքայէլեան Յանձնախումբի առեներեա Վեր. Համբարձում Աչճանեան։ Վեր. Համբարձում Աչճանեան եւ Առաջայի միաբնակ Տօքթ. Զէյմպէրկի Առաջայի Կուսակալ Ճէմալ Փաչային դիմումներուն վրայ Փայտակ Բէզըզ վերջնականապէս կը քանդուին, եւ Հայ թէ այլ ազգի բանտարկեալներ անկէ կը փոխադրուին աւելի լաւ բանտեր։ Հաճընցի բանտարկեալներուն մէկ մասը կը դրկուի Առաջա, մէկ մասը Հադրա, իսկ ասոնցմէ դէպքերը բոնի այժմ պրաւելու յանցանքով դատապարտուող 13 անձերն ալ չղեայակալ կը փոխադրուին՝ Յունական Նաւակ՝ Գօզտեմի Բէզըզ։

Այս առեններէը, Հաճընցի Մուրատ (Համբարձում Գօյահճեան) Օսմանեան Փարլամէնթին երեսփոխան ըլլալով, անձամբ Գօզտեմ կ'այցելէ եւ բանտարկեալներուն ազէքսոբէ վիճակը տեսնելով՝ կը դիմէ նախարարապետին եւ թէ՝ Գօզտեմի եւ թէ՝ Հադրայի բոլոր բանտարկեալներուն նեբում Չնորհել կուտայ, եր-

ԶԱԽԷՆ ԱՋ.— Եփրեմ Բէօսէ–Մաուսկեան (կանգնող)։ Վերի կողմը Սամուէլ Չիլիկեան (Այժմ Մարտեան)։ Արքիմ Գըլպաշեան (նստող)։ Գալուստ Թէվրիկեան (կանգնող)։ Գրիգոր Չիլինկիրեան (Գրիչը) (նստող)։

Առնչ Զաքախի մէջ գիւղացիներուն դէնքերը բռնի գրաւող Հաճընցի հերոսաներէն ոմանք են, որոնք յետոյ մերթապահութեամբ փայտա, ապա Գօտրամի Բերդը աքսորուած էին։

ՍԱՄՈՒԷԼ ՉԼԻԿԵԱՆ (Մարտեան)։— 1909–ին Գօտրամի Բերդին մէջ։ Ծը–նած է 1879–ին։ Նախնական ուսումն առած է Հաճընի՝ Ամերիկեան դպրոցը։ 1900–ին Մէնճուատի մխիթարներու աբբայարանին մէջ կամաւոր եղած է։ 1908 Յուլին, Իթթիհատ Թէրաղզը Գլըպին անդամակցած է։ 1909–ին Նեբսէս Վար–դապետ Դանիէլեանի կոչին վրայ ինքնապաշտպանութեան դրօշը պարզելով, չիտանի Ֆօտ խումբի մը հետ Զաքախ մեկնած է։ Հոն, գիւղացիներուն զէն–քերը գրաւելուն համար՝ ինքնապաշտպանութենէն յետոյ՝ մերթապահուած ու բանտարկուած է Հաճընի, Էրզինկի, Փայտաի եւ յետոյ ալ Գօտրամի Բերդին մէջ։ 1911–ին կայսերական ներման արժանանալով վերադարձած է Հաճըն։ 1912–ին մեկնած է Հարաւային Ամերիկա, եւ յետոյ վերադարձած է Մխայ–եալ Նահանգներ։ Այժմ հաստատուած է Փէհլիվանիա, Քալիֆորնիա։ Ունի չորս մանչ եւ երկու աղջիկ զաւակներ։ Կ'գրավի նարտարապետութեամբ։

կուբ ու կէս տարի բանտարկութենէ չեռաց: Կ'արժէ յիշել թէ՝ բանտարկութեան պահուն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի կղմէն իւրաքանչիւր բանտարկեալի ամէն ամիս կէս ոսկի տրուած է, եւ յետոյ, Զմիւռնիոյ ժողովուրդն ալ ամէն օգնութիւն հասցուցած է անոնց:

Համբն քաղաքը թէեւ ազատեցաւ 1909-ի Թրքական յարձակումներէն, սակայն խուժանին դնդակներէն ապաննուեցան 21, եւ վիրաւորուեցան 15-ի չափ անձինք, ու ենթարկուեցան նիւթական 15,000-ի մօտ հնչուն Օսմանեան ոսկի կտրատած: Ամէն պատ, հրկիզուեցան հետեւեալ չինքերը, Համնոյ եւ անմիջական շրջակայքը պանուող Հայ գիւղերուն մէջ.—

1 եկեղեցի հրկիզուեցաւ. Շար գիւղի մէջ: 3 դպրոց, 110 տուն, 500 ամարաւոցի տուն, 13 ագարակի տուն, 660 հիւղ՝ այգիներու վրայ, 21 խաւուր, 9 ջաղացք եւ տիմի:

* * *

Կիլիկիոյ Ջարսլին մէջ ամէնէն աւելի վնասուողն եղաւ Հաճընը, որուն 3000 քաղքը դոհուեցան Աւտանայի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ: Մեզի համար գրեթէ անկարելի է անոնց բոլորին ալ անուններն եւ նահատակութեանց կերպերուն վրայ գրել, այլ պիտի բաւականանանք անոնցմէ նշանաւոր Հաճընցիներու անուններըը արձանագրել, որոնք խողխողուեցան իրենց հայրենի հողին հետեւ՝ Թրքական վայրենի բռնութիւններու ձեռքով:

1.— Մարտիրոս Լ.Ֆ. Պօյաճեան, ուսուցիչ (1898–1909), որ նահատակուած է Աւտանայի մէջ:

2.— Արամ Լ.Ֆ. Ուղուռեան, ուսուցիչ, սպաննուած Ադաօղլու գիւղին մէջ, (1869–1909):

3.— Տէր Սահակ Ա. Քահանայ Գօխուչեան, սպաննուած Աւտանայի Թէփէ Պաղ Թաղին մէջ անբեւեւակայելի տանջանքներով, (1850–1909):

4.— Պատ. Մելքոն Մալեան, սպաննուած Սայ Կէչիտի մէջ:

5.— Պատ. Կոստանդին Սիլահեան, սպաննուած Օսմանիէյի մէջ:

6.— Պատ. Յակ. Ալպաբեան, սպաննուած Օսմանիէյի մէջ:

7.— Պատ. Արտ. Պօյաճեան, սպաննուած Սայ Կէչիտի մէջ:

8.— Պատ. Աստուած Թօփալեան, սպաննուած Սայ Կէչիտի մէջ:

9.— Պատ. Մարզար Գալուստեան, սպաննուած Սայ Կէչիտի մէջ:

10.— Տէր եւ Տիկին Մինաշէլ Այճեան, սպաննուած Սայ Կէ-

չիսի մէջ։

11.— Տիկին Ովսաննա Թօփճեան, ապաննուած Սայ Կէչիսի մէջ։

12.— Մամալեան, ապաննուած Օսմանիէյի մէջ։

13.— Սամուէլ եւ Ազնիւակ Գըլըճեան, ապաննուած Օսմանիէյի մէջ։

14.— Յարութիւն Սիւհեան, ապաննուած Հաճնոյ մէջ։

15.— Յարութիւն Մախեան, ապաննուած Միսիսի մէջ։

16.— Յարութիւն եւ Ազնիւ Տրզուեան, ապաննուած Ադանայի մէջ։

17.— Պատ. Սիմէոնեան Ազանիւթիս, ապաննուած Սայ Կէչիսի մէջ։

18.— Միսիրը Մարկոս, Հաճնոյ մխիթարեան, ապաննուած Ադանայի մէջ։

19.— Գեր. Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Թուր-Սարգիսեան, որ Սիսի ինքնապաշտպանութեան մէջ ունեցած վիրաւորութենէ՝ անոր իբր արդիւնք՝ մեռաւ 1910, Յուլիս 15–ին, Ազգային Հիւանդանոցին մէջ, կ. Պոլիս։

20.— Սահակ Էֆ. Օսկնեան, ծնած 1877–ին, ապաննուած 1909–ին, Քէօրիւնի մէջ։ Որդին է Գրիգոր Ագա եւ Տիկին Կուլի Օսկնեանի։ Ամուսնացած է Շամբարճեան Ագա Քէլլիկեանի դստեր՝ Օր. Շահանէի հետ։ Ունեցած է չորս մանչ՝ Արամ, Վարդան, Ճիւան եւ Զոհրապ, ինչպէս նաեւ աղջիկ մը՝ Վարդուհի, որոնց չորսը՝ բացի Վարդանէն՝ զոհուեցան Հաճնոյ հերոսամարտին մէջ։

21.— Մարտիրոս Գ. Տումանեան, ուսուցիչ, ապաննուած Ադանայի մէջ։

22.— Տրզուեան Ասատուր Ագա, ապաննուած Քէօրիւնի մէջ։

23.— Շարըկ Արմենակ Ղուլլէպճեան, ապաննուած Սայ Կէչիսի մէջ։

ԳԱՐՍԿԱԶԱՐ ԵՒ ՃԻՆ ԹՈՐՈՍ

(Այս եղելութիւնը Պատահած է 1909-ի Կիլիկիոյ Ազէտի Առեն)

Հաճընցի ճին Թորոս Տարտաղնեան, որ Սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ, ճիւաւոր ոստիկան եղած էր Գաղտպատարի մէջ, առտյ կարգ մը ազատուց Գաղտպատարի հայութիւնը հետեւեալ պարագաներուն տակ։

Գաղտպատարի Գայմագամին փոխանորդը՝ ոստիկան սատնապետ մը ձեռքը հրաւիրագիր մը առած էր չորեքհոգի գիւղերու թուրքերուն կարդացուելու համար։ Տանտէրան ալ երիս ոստիկան առած էր հետը, որոնցմէ մէկին էր ճին Թորոսը։ Այս

վերջինը Թուղթին մէջ ինչ ըլլալը չէր գիտէր: Երբ գիւղերը կը հաւնին Թուղթը հոն կը կարգացուի, ուրիշ կ'իմանայ, որ Թարապարարի երեւելիները կը ծանուցանեն չրջակայ գիւղերու իշխաններուն, թէ՝ «Առաջնայի մէջ կեավուրները ոտի ելան, եկէ՛ք Թարսպազար, որպէս զի կեավուրները զարնենք մեզ ալ»: Նոյն գիւղերը կը հաւնին՝ Թարսպարարէն գրկուած՝ երկու գինուորներ, որոնք տասնապահին կ'ըսեն, որ ձեր Թարսոը չգնկեցանայ իրենց եւ Լա դառնայ: Տասնապետը անարգանօք կը վտարէ Հաճընցիին հետ, հրացանը ձեռքէն կ'առնէ «կեավուրին ձեռքը մարդին չի վայելեր» ըսելով, եւ ձին ալ կ'ուզէ առնել: Ձին Թարսոս չի տար: Տասնապետը իր հետեւորդներուն կը հրամայէ բռնանալ ձին Թարսոը, բայց տասնակը Թուրքը, որուն տունը օթեւանած էին, կիսատ փայտ մը քաշելով քանիերէն՝ կը յարձակի տասնապահին վրայ՝ ըսելով, թէ՝ Ի՞նչ իրաւունք ունի իր տան մէջ կեավուր մը սպաննելու, թող գիւղէն դուրս հլնեն, ինչ որ կ'ուզեն ան րնեն: Ասթիկանները կը մեկնին գիւղէն դուրս՝ ձին Թարսոը սպաննելու մտադրութեամբ, ուր Թարսպարարի վրայ քալելու համար մեծ բազմութիւն մը հաւաքուած էր, որուն մէկ կը սպրդի ձին Թարսոս եւ իրեն վրայ ուզղուած դնդակներէն միայն Թուրքիր կը զարնուին ու կ'ինկնան: Ձամբանները լաւ գիտնալով, ձին Թարսոս ցորենի հորերուն քովէն կը կոբսուի, մինչ գինք հալածողները այդ հորերուն մէջ կ'ինկնան: Վերջապէս կը յաջողի խուժանէն առաջ Թարսպարար հասնիլ եւ անմիջապէս մտնելով քաղաք, կը յորդորէ Հայ երեւելիները, որ կառավարութեան երթան եւ իրենց կեանքին չնորհումը խնդրեն, ապատանելով մոկիթ մը կամ կառավարութեան պաշտօնատունը:

Հայ երեւելիները պարտաճօք կը դիմեն Գայմագամի փոխանորդին, որ պիտնք կը վտռէ, ամրապատնելով թէ՝ «կառավարութեան պաշտօնատունը եւ մզկիթ-ները գրաւել կ'ուզեն»: Եւ լսելով որ Հայ երեւելիներուն գիմումին պատճառ եղեր է ձին Թարսոս, բանտարկել եւ դանակոծել կուտայ պայն: Ձին Թարսոս, որ բանտէն վախչելու ձարպկութեան մէջ մեծ վարպետութիւն ունէր, ծեծին ցաւը պահ մը մոռնալով՝ կը փախչի բանտէն դէնքն իսկ առնելով պահակին ձեռքէն, եւ Հայերուն քով երթալով խորհուրդ կուտայ անոնց իրենց տուներն ու կարասիները թողուլ եւ ապահով տեղ մը ապատանիլ մինչեւ որ փոթորիկին անցնի: Հայերը, իր առաջորդութեամբ, կը քաշուին Թարսուկիր Դպրոցին եւ չինքերուն մէջ, փայտակոյ չինքերը վար կ'առնեն, եւ ըստ կարելւոյն, կ'ամրանան՝ մօտ 800 Հայ ընտանիք, որոնցմէ 600–ը չրջակայ գիւղերէ: Ցետոյն Հայ վաճառականները պէտք

եղած ուսեստեղծները կ'ամբարեն անմիջապէս։ Բոլոր այս բազմութեան մէջ ընդամէնը կը գտնուի 26 մարդիկի հրացան ուրիշ կրկնորդական զէնքերով եւ վառօդով։ Երբ խուժանը կը հասնի պիւղերէն, հարեւրապետը կ'ըսէ բազմութեան, որ հետեւեալ օր՝ Ուրբաթ՝ գան աւելի լաւ յաջողելու համար։ Խուժանը կը քաշուի։ Հայերը վտանգին մեծութիւնը դատելով, իսկոյն կ'ելլեն իրենց տեղերէն եւ պիւղին մէջը տանող բոլոր փողոցներուն բերանը ամուր պատեր կը հիւսեն։ Իսկ իրենց գտնուած չէնքերուն մէջ եւ շուրջ՝ ինչ որ պիւրտաւ է՝ կը քակեն եւ մէջտեղէն կը վերցնեն, որպէս զի չի հրկիզուելն Աստացիներուն պէս։ Ձեն Թորոս, որ այս յուսահատ ժողովուրդին հրամանատարութիւնը կ'ստանձնէ, կը պատուիրէ, որ բնաւ նախայարձակ չըլլան, եւ երբ իրենց վրայ կրակ տեղայ՝ ներս քաշուին եւ պարապ տեղը դնդակ չարձակեն։ Կիներն ու ազատ աւելի պաշտպանեալ տեղուանքը գնելով, զէնք բռնելու կարող այրերով կը պատրաստուի խուժանն եա մղելու։ Հետեւեալ օր, առաւօտն ազօթքէն ետք, «Մուհամմէտի սալաւաթ» աղաղակներով խուժանը կը յարձակի, կը թալանէ Հայոց բոլոր տուներն ու խանութները, յետոյ կրակի կուտայ եւ ի վերջոյ կը յարձակի ժողովուրդին վրայ։ Հայերը կը համբերեն, չեն պատասխաներ, մինչեւ որ խուժանը կը չրջապատէ դիրքերը։ Այն ատեն հայերը միասին կրակ կ'ընեն մի քանի անգամ եւ խուժանը թէպէտ կը փորձէ հրդեհի մատնել պատրաստուած ժողովուրդը բայց չի յաջողիր։ Որովհետեւ հրձիգութիւն փոքրոդներուն տեղն ու տեղը կը սատկին լաւ նշանառութեան շնորհիւ։ Խուժանն ի վերջոյ կը ցրուի անճգ կարգալով Ձեն Թորոսին՝ միասին տանելով Հայոց հարուստ կողոպուտը։ Հայերը երեք չարաթ դուրս չեն ելլեր, մինչեւ որ կառավարութիւնը հարկ եղած ապահովութիւնը կուտայ, եւ զօրքերու պաշտպանութեան ներքեւ՝ իրենց

ՁԻՆ ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՏԱՂԱՑՆԵԱՆ

տեղերը կ'առաջնորդէ: Դուրսը մնացած հայերը, որոնք դրացի թուրքերուն տուները ապաստանած էին, ապատ կ'արձակուին: Ձին Թորոս գաւառ կ'ննթարկուի, իրր ժողովուրդը դրդռող, սակայն ի վերջոյ կ'արձակուի իր պատուհասն հանուելով:

Ահա այսպէս, Թարպաղարի հայութիւնը ապաուեցաւ ըստոյգ կատարած մը, չնորհիւ ձին Թորոսի քաղաքագիտութեան եւ արիութեան:

(Տե՛ս, «Կիլիկիոյ Ազէտը», էջ 244–250):

ՀԱՅՆՈՑ ԵՐԵԻԼԻՆԵՐԷՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՂԱ ՐՃՁԷՊԵԱՆԻ ԻՍԼԱՄ ԱՒԱԶԱԿԱՈՒՄԸ ՄԸ ԱՌԻՒԱՆԳՈՒԹԸ 1911–ԻՆ

Համբարձում Աղա Րճձէպեանը Հաճնոյ երեւելիներէն մէկն էր: Անիկա ունէր, քաղաքի կալուածներէն զատ, մեծ կալուածներ եւ ագարակներ չրջակայ Թուրք գիւղերուն մէջ, մանաւանդ ակս խասթախաճի ըսուած գիւղը: Անիկա նիւթական հարստութենէն զատ ունէր նաեւ մեծ բարոյական ազդեցութիւն քաղաքին վրայ, եւ սակայն էր չբանչան՝ Օսմանեան կառավարութենէն:

Հէօֆէրճեի գիւղին Թուրքերը, մանաւանդ Համբարձում Աղայի ագարակին սահմանակից եղող Թուրք մուլլա մը, անոր դէմ նախանձի ու տեսլութեան ոգիով լեցուած, կ'որոչեն Թուրք եւ Քիւրտ ասպատակախումբերու միջոցաւ յիշեալը առեւանգել լեռները: Ուստի, սոյն ծրագիրը իրագործելու համար, կ'ապահեն յարմար առիթի մը: Օր մը, իմանալով թէ Համբարձում Աղան կը գիշերէ իր ագարակին տան մէջ, գիշերանց իր տունը մտնելով ձիու մը վրայ կը հեծցնեն գինքը ու կը տանին Ալպուստանի Քրատրնակ վայր մը:

Հետեւեալ օրը ագարակի ծառաներէն մէկը Հաճըն գալով կը պատմէ եղելութիւնը: Ասոր վրայ ամբողջ Հաճըն իրարանցում մը կ'առնեւայ, եւ կ'անցնի խիստ յուզումնալից պահեր: Հաճնոյ ժողովուրդը գիմում կը կատարէ կառավարութեան մօտ եւ կը պահանջէ Համբարձում Աղային ազատումը: Նոյնպէս, Մերսին գտնուող Համբարձում Աղայի որդին, Տօքթ. Յակոբ Րճձէպեան, մանաւանդ գիմումներ կը կատարէ Ազատական Կեդրոնական: Ասոր վրայ Միսի Միւիթէսարըփը Հաճըն գալով հեռագիրներ կը ղրկէ Մարաշի, Զէյթունի, Կեսարիոյ եւ Ակսուսանի կառավարութիւններուն՝ Համբարձում Աղայի ազատութեան համար:

Այս առիթները նամակ մը ստացուեցաւ Թուրք հրոսակներու կողմէն, որ կը կրէր Համբարձում Աղայի ստորագրութիւնը,

ուղղուած Վեր. Տիգրան Բէճիպանի, եւ կը պահանջէր 1000 ոսկի իբր փրկագին։

Ասոր վրայ, Համենայ եւեւէլիները ժողով մը գումարելով Յարութիւն Էֆ. Թէրզեանի տունը՝ 200 ոսկի կը դոյացնեն եւ գայն կը յանձնեն Աւետիս Կէրմէհէնեանի եւ Վարդեվան Չաղեանի, ու կը խոստանան մնացած գումարին համար ալ պարտատէրհանելը առարկել։

Երբ տակաւին իրերը այս կացութեան մէջ էին, Համբարձում Ագայի բարեկամներէն Մկհմէտ Պէյ անուն Թուրք մը իր կինոնալ հետեւորդներով կը հետապնդէ Զէյէնները եւ բանի ուժով կ'ուզեակ Համբարձում Ագան տանից արեւէ վերկոչին տալու։

Կիրակի օր մը, ծուխ ծուխ բարձրութիւն մը հրացանաձգութիւններով, նետաղներով եւ խանդավառութեամբ դիմաւորեց Համբարձում Ագան եւ կեցցէներու մէջ ան մտաւ Համբն։

Համբարձում Ագա, ժողովուրդին ցոյց տուած այս խանդավառութենէն զոհ մնալով, փաղաքին երեք եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին առջեւ, մէկ մէկ եզ մորթել տալով բաշխել տուաւ աղքատաց։

ՀԱՅ ՀՐՈՍԱԽՈՒՄԲԻ ՄԸ ԲՆԱԶՆՈՒՄԸ

1911–ի տարիները, Տիգրան եւ Համբարձում Կէօյէլիկեան եղբայրները, Յակոբ Պըզըզեան եւ Ձէյն Թորոս Տարտարեան անունով չորս կոթիռ Համբեցի երիտասարդներ՝ Հայրենասիրական զգացումներէ մղուած՝ խումբ մը կազմելով լեռները քաշուած՝ Թուրքերուն վրայ յարձակումով եւ ապստամբութեամբ կ'ապրէին։ Սակայն, յետոյ տասնը երեսնց նախկին նպատակը փոխելով՝ ոչան ոչ թէ միայն Թուրքերուն վրայ յարձակիլ, այլ Համբեցի կարգ մը ազգայիններու վրայ դիչերանց կ'ինայով մահուան սպառնալիքներու տակ՝ անոնցմէ դրամ կը պահանջէին։

1913 Յունուարին, այս հրոսակները, Համբեցի եւեւէլիներէն Յարութիւն Էֆէնտի Թէրզեանի տունը բանի մանալով՝ գայն տունէն կը վռնտեն ընտանեօք, եւ կը գրաւեն իր փառաւոր հրաշակայ չէնքը։

Ահաւասիկ այս տունն էր, որ տեղւոյն հայութիւնը այս հայ հրոսակներու ձեռքէն ճանճպացած՝ կը դիմէ կառավարութեան՝ անոնց մէջտեղէն վերցուելուն համար։

Կառավարութիւնը տեսիկ պատեհ առիթ մը համարելով, անմիջապէս պարտման տակ կ'առնէ յիշեալ տունը։ Երեք օր շարունակ քաղաքին մէջ կատարեալ հրացանաձգութիւն ըլլալէ յե-

տոյ, Հայ հրոսակները տեսնելով որ այլեւս չկրնան դիմադրել, ապաստաններէն նետուելու պատճառաւ, կ'որոշեն հակայ չհնազը հրդեհել, այն միջոցով, որ երբ ասոիկանները հրդեհը մարելու դիմումնին իրենք խոյս տալով ապատին: Եւ իրենց ծրագիրը գործադրելու համար քարիւղ թափելով տունը կը հրկիզեն եւ կը ջանան խոյս տալ: Սակայն, ասոիկանները հրդեհին առանց կարեւորութեան տալու՝ զանոնք մէկիկ մէկիկ դարնելով դիտապատս դեռին կը փանեն փախուստի պատճուն:

Ժողովուրդը անոնց դիակները վերցնելով, չորսը մէսամին, կը թաղէ մէկ վերջմանի մէջ՝ Ս. Յակոբոս գերեզմանատունը:

ԵԱՖԹԱՑԻ ԽՆԴԻՐԸ

Հայ հրոսակներու բնակչութիւն մխնչու ընդհանուր օրակոչ որեւէ կարեւոր դէպք մը պատահած չէր: Ընդհանուր օրակոչին կարգ մը Հնչակեաններ ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէին, եւ կը ջանային Զէյթունի հետ յարաբերութիւն մը չունենալ՝ կռահելով մօտիկ ապագային Թուրք կառավարութեան կողմէ ըլլալիք անակնկալ պատահականութիւններ:

Ահաւասիկ, այդպիսի փոփոխ վայրկեաններու առեն տեղի ունեցան կարգ մը մտահոգիչներ՝ կապ մը զաւեշաններու կողմէ՝ կառավարութեան մօտ:

Թէ ինչպէս.—

1915 Յունուարի սկիզբներն էր, Սր. Գէորգ եկեղեցւոյ բակը, պատին վրայ, հեռուէն տոգերով մրոտուած թուղթ մը փակցուած էր:

«Մենք Հաճընցիներս ամէն պարագայի տակ արթուն պէտք է ըլլանք: Ամէն Հայ թող զէնք գնի եւ ինքնապաշտպանութեան նուիրուի: Մեր արժանապատուութիւնը վիրաւորող դէպքեր արժանի պատիժը պիտի տանի, եւայլն:

Առաջնորդ Սարաճեան Եպիսկոպոս, օրուան նորութիւնը կառավարութեան չհմացնելու փափաքով, թուղթը անմիջապէս պատռել տուաւ, բայց Հաճնոյ ծանօթ լրտեսները չուռով տեղեկացուցին ասոիկանութեան:

Պատմենք, թէ ո՞վ խմբագրեց եւ ի՞նչ վախճան ունեցաւ:

1914 Դեկտեմբեր ամսուան վերջերը, Հնչակեան Կեդրոնականութեան Հաճընի գործիչ եւ վաճառական Պր. Կարապետ Կիւրեղեան չուկային մէջ, իր խանութին առջեւ, մէկ քանի լրտեսներու դիմակը վար կ'առնէ՝ բացագանչելով անոնց երեսն ի վեր.—

«Գնուբ շարունակեցէք ձեր դաւաճանութիւնները եւ մեզի, մօտիկ ապագային ձեր հաշիւը պիտի մաքրենք»:

Վերոյիշեալ լրտեսները, ուր օր չարունակ, ասոիկանապե-

տին հետ խորհրդակցելով, դիչեր մը վերադրեալ հայատառ թուրքերէն տողերը կը խմբագրեն եւ Արամ Պօյաճեան անուն տղու մը կը յանձնեն ներկայացյ պատը փակցնելու համար:

Ինդրոյն մանրամասնութեան անձամբ Սարաճեան Սրբազան կը հրաւիրուի կառավարչատուն, եւ իրեն կը հրամայուի այս թուղթերուն հեղինակը երկու օրուան ընթացքին յանձնել կառավարութեան: Սրբազանը կը խնդրէ, որպէս զի միջադէպը չի խճողին ու քաղաքական դոյն չառնի, խոստանալով որ ինքը անձամբ պիտի խուզարկէ եղեւան հանելու հեղինակները:

Առաջնորդ Սրբազանը խոհոյն Հնչակեան Կուսակցութեան առաջնորդները իր մօտ հրաւիրելով՝ կը պահանջէ դիմում ազդարարագրին հեղինակը: Առոր վրայ, Պր. Կիպիրեան եւ իր ընկերները զարմացած՝ կը խոստանան սոյն թուղթին հեղինակները եղեւան հանել՝ իրենց վրայէն փարատելու համար կառավարութեան կասկածները:

Խոհոյն 20–30 հայեր խուզարկութեան ենան եւ հինգ ժամ յետոյ դաղտնիքին կծիկը սկսաւ քակուիլ: Հաճրնի Զաքեոս կոչուած վայրը պատող Արամ Պօյաճեան անուն տղայ մը ձերբակալուեցաւ, որուն վրայ է գտած գրուած խոստեհան շորհիւն կը պատմէ դիչերուան բոլոր եղելութիւնը: Ցետոյ, անմիջապէս Առաջնորդին ներկայացուցին, ուր նա կրկին յայտնեց սոյն ազդարարին բուն հեղինակները: Առաջնորդը խոհոյն ոստիկանութեան յանձնեց Արամ Պօյաճեանը:

Ոստիկանատունը կառավարչատան մէջ երբ կ'սկսի հարցապընդել թէ՝ «Ո՞վ քեզ տուաւ այդ ազդարարութիւնը». ան իր առաջուան պատասխանը դժելով կը պատասխանէ, «Հնչակեանները»:

Կառավարութիւնը, Արամին սպառնալիքի տակ ըսած յայտարարութեան վրայ յենլով, անմիջապէս բանտարկից Հնչակեան Կուսակցութեան 35 անդամները: Հակառակ Առաջնորդին, ազդային ծանօթ անձնաւորութեանց եւ ազդեցիկ պաշտօնեանեբու միջամտութեան, կառավարութիւնը անյողդողդ մնաց իր որոշումին մէջ:

Սակայն, յետոյ Ցարութիւն էֆ. Թէրզեանի Ջանքերով, 24 Հաճընցիներ ազատ արձակուեցան, իսկ տասնմէկ Հաճընցիներ դիչերանց չղթայակապ Առանայի Պառերազմական Առեանը ղըրկուեցան որպէս խրամարաներ:

Ցետ դատաւարութենէ, Պառերազմական Առեանի կոմէն մահուան դատապարտուեցան՝ Կիպիրեան Կարապետ, Պօյաճեան Արամ (Ձիհանի մէջ կախաղան հանուեցան), Շղբրամեան Նազարէթ եւ Պաֆրացի Տղտատ Մելքոնեան (Առանայի մէջ կախա-

դան հանուեցան)։

Աբմենակ Տէր Վահան Մանուկեան ցկենաս բերդարձելութեան, եւ Սարգիս Գօտուչեան, Սիմոն Պահատրեան, Վարդավար Ձէրէնեան, Արշակ Կէչիճեան եւ Տիգրան Շղբրատեան ցկենաս ազատրի դատապարտուեցան։

Իսկ Աբամ Սանթուրը Համբն վերադարձուելով՝ մէկ տարուան համար ոստիկանական հսկողութեան տակ մնալու վճիռ արուեցաւ։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԻԶԻՐԵԱՆ
(Ձիհանի Մէջ Կախաղան Հանուած)

Անոնց մեկնումէն ութ օր յետոյ, Պատերազմական Առեանը վկայութեան կանչեց ծանօթ լրտեսները, որոնք երբ Համբն վերադարձան, եօթը հայերը մահուան դատապարտուեցան։ Իսկ, Սանթուրի որդի Աբամ, Պատերազմական Առեանի նախագահ Ամիր Պէյի խոստացած ըլլալով, որ Համբոյ մէջ պահուած զէնքերուն տեղերն ու տէրերը ցոյց պիտի տայ, եւ Ամիր, կարիքը զգալով այս տեսակ հաւատարիմ լրտեսի մը, յատուկ կայարան Համբոյ վրայ գործածելիք քաղաքականութեան յանձնարարութեան համար, Աբամին առաջարկը չի մերժեց ու զայն իր պաշտօնական բարեացակամութեան ընդունեցաւ։

ՀԱՅՁՆՈՑ ՑԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կիզիրեանի եւ իր վեց ընկերներու կախաղանի հրամանագիրը կամ մահավճիռը առտուգրիւնի վերջ, Առանձին Պատ. Առեանի նախագահ Ամիր Պէյ, լրտեսութեան պաշտօն ստանձնող Սանթուրի որդի Աբամին հետ Համբն եկաւ։

Ամիր Պէյ յաջորդ օր Առաջնորդ Սրբազանը իր մօտ կանչեց եւ տուաւ անհրաժեշտ հրահանգները՝։ Հոս աւելորդ չենք նշանակեր արտագրել իրենցմէ անձնաւորութեան մը, Մարտիրոս Սէքսէնեանի յուշերուն հետեւեալ հատուածը, ուր հետաքրքրական լուսաբանութիւններ կան Ամիր Պէյի եւ Առաջնորդ Սրբազանի միջեւ տեղի ունեցող խօսակցութեանց շուրջ։—

Հանճոյ Հնչակեան եւ Դաշնակցական Գործիչները, որոնցմէ երկուրը Մահուան եւ Միւսները Ցկեանս Բանտարկութեան Դատապարտուած են:
Ձախէն Ա.Ջ.— Առաքել կարգ.— Աբշակ Կէշիշեան, Տիգրան Շնորհտեան, Միհրան Գայեան, Տիգրան Ալէմեան, Մեսրոպ Շնորհտեան, Չայճեան:
Ձախէն Ա.Ջ.— Ետեւի կարգ.— Ընծայ Տարտաղեան, Պօյաճը Միլոն, Յովհաննէս Երիմեան, Գասպ Հաճի, Վարդվար Ճէրէճեան:

«Նոյն օրն իսկ տեղացի 70–80–ի հասնող երեւելի դէմքեր Առաջնորդարանին մէջ արտակարգ ժողովի նստանք: Եպիսկոպոսին դէմքը մռայլ էր, իր երեւոյթէն յայտնի էր, որ լաւ ընդրդոյ մը առթիւ չէր որ հաւաքուեր էինք: Առաջնորդը դուռը դոցել տալէ յետոյ սկսաւ հեծկլտալ, այնուհետեւ լսաւ.

«Սիրելի ժողովուրդ, ձեզի այնպիսի տխուր լուր մը պիտի հաղորդեմ որմէ պիտի սարսափիք, դիտեմ: Հաճընցին այս օրերուն մեծ ազէտի մը առջեւ կը գտնուի: Թիւէք որ Ամէնի Պէյ անուն օգտակար մը կնած է մեր քաղաքը···: Այսօր գիս կանչած էր, պացէ, անկիւ պաշտօնապէս հետեւեալը յայտարարեց ինձ.

—«Օսմանեան կառավարութիւնը Հաճընցիներու հաւատարմութեան մասին կասկածներ ունի, ասոր համար որ ըմբոստութեան նշաններ ցոյց տուած է: Իր մէջ յեղափոխականներ կը պահէ եւ արգիլուած զէնք ու ռազմամթերք ունի, ես ատոր համար ղրկուած եմ հոս, որպէսզի պահանջեմ զանոնք ձեր ժողովուրդէն, այս որոշման դէմ ոեւէ խլրտում ըլլալու պարագային պիտի ստիպուիմ տեղահանել բոլոր Հաճընցիները···:

«Կառավարութեան հրահանգը այս է, ձեզմէ ինչ որ կը պա-

հանչուն պէտք է յանձնէք: Եթէ խօսք տաք, այն ատեն անոնք ոչ միայն տեղերնին հանգիստ պիտի մնան, այլեւ Զէյթունի կողմերէն գալիք 3–4 հազար զօրքերն ալ Հաճըն չի հանդիպած, ուրիշ ճամբայով պիտի անցնին Զուխուրօվա (Դաշտային կիլիկիա):

«Այժմ զացէ՛ք, խորհեցի՛ք, մտածեցի՛ք եւ մինչեւ իրիկուն ձեր պատասխանը հասցուցէ՛ք ինծի»:

«Ամէնօրը Հօր այս սրտայայտութիւնները մեծ յուզում յառաջ բերին ժողովականներուն մէջ: Փափուկ ու վճռակտուր էր կացութիւնը. ժամերով խորհրդակցութիւններ եղան: Երբեմն արտասուքը եւ վախուն զսպակարգը կը պահանջէր ղէնք ի ձեռին կռուիլ: Տարէց եւ հեռատես մասը սակայն աչքի առջեւ ունենալով մեր անտեսական ու զինուորական տկար պայմանները, մանաւանդ տարաղաչութեան ահաւոր հեռապատկերը, խոհեմութիւն կը նկատէր ենթարկուիլ կառավարութեան հրամանագիրներուն եւ կարելի չափով զոհացնել Ամէն Պէտը:

«Վերջապէս, յետ երկար խորհրդակցութեանց, մխաճայնութեամբ համաձայն գտնուեցանք Ամէն Պէտի պահանջներուն բաւարարութիւն տալ եւ այս որոշումը յանձնեցինք հաղորդուելու Զօրավարին, Սարամեան Սրբազանի միջոցով: Զօրավարը զոհ ձեւանալով «Արդիւնիին կը սպասեմ» ըսած եր Առաջնորդը»:

Սակայն, Ամէն Պէտ «արդիւնքին» չսպասեց, այլ՝ անմիջապէս Հաճնոյ յայտնի ու երեւելի դէմքերը իր մօտ կանչեց եւ խօսեցաւ հետեւեալ կերպով.—

— «Հաճընցինե՛ր, ներկայս Օսմանեան տէրութիւնը ինծի պատուոյ յանձնած է, որպէս զի ձեր մօտ գտնուող դէնքերը հաւաքեմ, այնպէս ինչպէս բոլոր քաղաքներու մէջ կը հաւաքուին ներքին անդորրութեան համար: Եթէ երբեք մերժէք յանձնել ձեր դէնքերը, տէրութեան դէմ պատերազմ յայտարարած պիտի ըլլաք: Եթէ կ'ուզէք խնայել պատերազմել, պատրաստ եմ ձեզի ուրիչ դէնքեր ալ տալ, որպէս զի կարենաք լրացնել ձեր դէնքի պակասութիւնը: Վստահ եմ, սակայն, որ Հաճնոյ ուշիմ եւ հարքաչ բնակչութիւնը համաձրնակ անվայել ընթացքի մէջ պիտի չգտնուի»:

— «Սուրիս եւ պատուոյս վրայ կ'երդնում, որ եթէ առանց մէկ հատ պակաս ըլլալու կառավարութեան յանձնէք ձեր զէնքերը, որոնց ցանկը իմ մօտ պատրաստ է, տարագրութեան պիտի չենթարկուի Հաճընի ժողովուրդը»:

Արդ, Հաճընցիք աւելորդ փորձարկութեան հակազդելու եւ

հակակառավարական ուրիշ ընթացք ցոյց չտալու համար չարու-
նակեցին յանձնել իրենց զէնքերն ու զինուորական փախստա-
կանները:

Հազիւ քանի օրեր անցած էին, երբ Հիւսիսային կողմէ Զէյ-
թունը տարափրող երեք հազարնոց բանակը, Հաճըն մտաւ, մտաղ
վրայ համբուրդ քանի մը թուրքերու անհուն խանդավառութեան
առաթիայ դառնալով: Վերոյիշեալ օրթքերը տեղատուութեան Հա-
նոյ դպրոցները, եկեղեցիները, արուարձաններն ու Ս. Յակոբայ
Վանքը:

Հաճըն ենթարկուեցաւ կառավարել պահպանմի, ամէն մարդ
չըմած, տարապարհակ կերպով զոգհար, վախնաւոր անկիւն մը
կը փնտռէր, անյայտանալու խորչ մը: Ո՞վ կարող էր դուրս ելլել
ու փողոցները մէջ պտռիլ ապահն:

Ամէն Պէյ զործակցելով բանակի վերին հրամանատար Ղալիպ
Պէյի հետ, նախ հաստատեցին Պատերազմ. Ատեան մը եւ յետոյ
Հաճնոյ ոճիրատար հայերը խումբ խումբ կառավարչատուն տուպ-
նորդեցին: Մօտաւորապէս 200 անձեր բանտարկեցին Ս. Յակո-
բայ վանքին մէջ, 50 անձ կառավարչատուն, եւ մնացածը բաժ-
նեցին օրթքերու չրջանին մէջ դանուող վայրեր:

Ամէն օրուան հարատահարութիւններուն հետքը զարձաւ
անելիքայօրէն: Ան, երկուան մեղմ ու ամչիտ դնդատիւը չէր:
Իր քաղաքավար ու հեզահամբոյր երեւոյթը ալլոտիութեան հը-
րէշածին զազանի մը, որ կարող էր լափել ու աչնչացնել ամէն
բան: Ո՞վ կարող էր երկու բառ իրարու կապել եւ կմկմալ իր
բացարձակ անմեղութիւնը հաստատելու համար: Բանտարկու-
թեան համար կառավարչատուն տանիլ համարձրուած հայերու
ներկայութեան բանաքանչ եւ կոչ ըրաւ բոլորին չուտափոյթ
յանձնելու զէնքերը: Այդ պահուն երկու յանդուգն հայեր պատաս-
խանեցին Ամերի ճոռոմաբանութեան: Անկիւ կուրծքին վերտուր
վազրի մը պէս կը մռնչէր կառավորչն:

— «Տակաւին լեզու ունիք ու կը խօսի՞ք, հէ՛յ չունի կաթով
անած ու մեծցած հայեր, եկէ՛ք հոս»: Ու հոն կարգի չարուած հա-
յերու ներկայութեան զատարանի հարուածները մուրճի պէս կիջե-
նէին անոնց մէջքին, ոտքին ու դլխուն վրայ: Անոնք ցաւի ու ցա-
սումի տակ, սուր ճիչեր կ'արձակէին գոհերը, որոնց վրէժ կայծ-
կըլտող աչքերէն դեռի պէս կը հոսէր պղտոր արցունքը դառնու-
թեան ու արամութեան: Սարսափի դողը կը վարակէր բոլոր տու-
ները, փողոց փողոց, քաղաքը վերածելով արհաւիրքի կրկէսի
մը: Կամայական ահաւոր զուլումը իր դաժան կնիքը զրոշմած էր
մեր պայծառ ճակտին, անշնչելի զարհուրանք էր մեր զմայլելի
հայրենիքին կենսատու օդը՝ դեղեցիկ եւ բորբ արեւը:

— «Կա՛նգ առ…»: Հարիւրապետական դասատրի հարուածները համրիչի պէս համրող Ամենի ձայնը հնչեց, մարդիկ մեր բարձրացուց եւ ապա խիտ հարժուռմով մը, հրամայից Թափօրը առաջնորդել դէպի Ս. Յակոբայ Վանքը:

Ցոյս Հայերը մնացին դեռեւին վրայ անկարող քալելու եւ չընչելու: Ութ հոգիներ անոնց մարմինը վերցուցին եւ սարին նեցս, նեռելու համար մութ անկիւն մը:

Ամենի Պէյ քանիցս այցելից Հայ բանտարկեալներու բնակավայրը, մանաւանդ Ս. Յակոբայ Վանքը, ուր իր սրտին ու հոգիին մէջ ըլլալ ցաւած զարչելի մազէը թափից առնձարձակ լբրտութեամբ, անորակելի վայրահաչուհեամբ.—

— «Հանգչնցինի՛ր, այսօր իմ ափիս մէջ կը դառնուի ձեր կեանքը· պէտք է լաւ ըմբռնէք· ինչ որ ցանկամ ու հրամայեմ կարող եմ զործադրել անվիճելի: Գիտեմ, եթէ իւրաքանչիւր հայու կռնակը, սանի, յիսուն դասուան չոչ ու զրուէ ամէն բան կը խոստովանինք· բայց այդ հաշտանքը առանց զործադրելու սերտ յօժար յանձնեցէք ձեր գէնքերը, այլապէս պիտի դիմեմ կարուկ միջոցի: Ահա այս է ակբութեան հրամանը: Անոնք, որոնք իրենց գէնքերը կը յանձնեն, մէկիկ մէկիկ ազատ պիտի արձակեմ:

Բանտարկեալներուն հաղորդելէ վերջ՝ հինգ անմեղ հայերու մահամահն զործադրութիւնը Աստանայի մէջ՝ երբ ականատես եղաւ յամառ լռութեան մը, Ամենի ձայնը որոտաց աւելի ահեղ.—

— «Ցեղ այսու չունիք Աստուած, երկնքի ու երկրի վրայ կայ ու կը մնայ միայն մէ՛կ Աստուած, այդ՝ ես եմ, ե՛ս…: Լա՛ւ ըմբռնեցէք այս իրականութիւնը, հայրենիքի դաւաճաններ, անհաւատներ…: Կրկին կոչ կ'ընեմ ձեզ, յանձնեցէ՛ք գէնքերը, հակառակ պարագային ամէն միջոցի պիտի դիմեմ, մինչեւ որ կարենամ ձեր կատեզուցիչ յոռութեան սառոյցը հալեցնել»:

Դժբախտաբար, իրականութիւնը այն էր, որ ո՛չ մէկ Հայ իր մօտ պահած էր գէնք, բոլորն ալ ամէնայն հաւատարմութեամբ յանձնած էին: Բայց չան գլուխը ուրիշ տեղ թաղուած էր:

Ամենի բարբաջանքներն ու պոռոտախօսութիւնները լոկ ժամանակ չահելու բնոյթ ունէին, որովհետեւ անհրաժեշտ հրամանը կ'ուշանար կեզրոնէն: Երկու կարծիքներ կային մէջտեղ: Ամենի եւ իր սբբանեակները կը պահանջէին բանտարկեալներուն ջարգը, իսկ կեզրոնը հաւանութիւն կուտար ձէմալ Փաշայի ծրագրին, այսինքն, — տեղահանել Հաճնոյ բնակչութիւնը, առանց որեւէ ջարդի ու կոխտանի: —

Երկու հարիւր հայերու խորհրդաւոր լռութիւնը խզեց ձայն մը.—

— «Պէյ էֆէնտի, կ'ազաչեմ· եթէ չունինք գէնքեր՝ ո՞ր տե-

դէն յանձնենք»:

Երկրորդից ուրիշ մը: Ամէն կրկին կատղեցաւ, դէմքը ծամածռեց ու իր մօտ կանչեց «ընդհիմանօս Հայերը» եւ հրամայեց հարթութեան պատգամի հարուածները...:

Բանաստեղծներէն անունը, որոնց անուններըը զրպարտութեան հետեւանքով կատարութեան ցանկին մէջ կը գտնուէին, կէսերները ասեկոսեաւոն կը տանէին ու մեղմելու ատելութեան կը ձգէին ու կը չարչարէին: Այս մահաբոյր արշաւիրքը չարունակուեցաւ ամբողջ մէկ ամիս:

Աղտաղութեան այս օրերուն, Ամէնի քաղաքի մըխոթարները իր մօտ հրաւիրեց, եւ անոնց հրամայեց 150 ընտանիքներու արտագաղթը: Երկու օրուան մէջ Հաճընի երեւելի ընտանիքները, զօրքերու եւ սահիանններու հսկողութեան ներքեւ որոշեալ ժամուն կամ ու պատրաստ ներկայացան կառավարական չէնքին առջեւ, ուրկէ բանտարկեալները մեացան իրենց ընտանիքներուն եւ կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի անծանօթ հարիպոններ, միանգամ ընդ միշտ ազատելու յոյսով՝ մահաբոյր մթնոլորտէն:

* * *

Հոս կը գտնենք՝ մի քանիսով՝ հետաքրքրական դէպք մը: Կը պատմուի թէ՝ Հաճընցի 2 ընկերներ, Ամոլ Սեդրակ և Հաճի Պէյ՝ տեղահանութեան առաջին կարաւանին հետ ճամբայ եւան անծանօթ աշխարհներ աքսորուելու համար: Առաջին օրը քալելէ եւ յոգնելէ վերջ, տաղ մէջ տեւէ հանդիպ չգտնելով, Տրդատենց Կանոն առջեւ իրարու կ'ըսեն. «Ախպայ, էսուէնց ամոլ իէն՝ իլիէյ կաշտօն, մինէնց ա՞ ամոլ իէնք էյ իյիէնց իտին ընկիէյ կաշտօնիք: Հայտէ, էէնին իիէտ դառնօնիք». կ'ըսեն, ու իրարու ձեռք բռնած եւ կուգան Հաճըն, ու կը մնան հոն: Պատերազմի չբռնկին րնական մահով կը մեռնի Հաճի Պէյը, որուն համար կ'ըսուի թէ մուսուրական մըն էր լիմարաճարչ առաջ. իսկ Զինադադարէն վերջ տակաւին կ'ապրէր Ամոլ Սեդրակը, այն սիրելի, հեզաբարոյ փախուկը, զոր Հերոսամարտին մէջ թշնամի գնդակ մը տապալեց գետին:

Աբդեօք իրական խելացնորներ չէի՞ն այս երկու Հաճընցի խեղճերը...:

* * *

Վերջապէս, առաջին կարաւանը առաջնորդուեցաւ Քիրազի դժուարանցոյց լեռնային ճամբաները: Յաչելութեան զգզգման քալող հէ՛ք ժողովուրդը անհոգութեան կիրճերուն մէջ լքուեցաւ պարտասուն, անսուսպ եւ անօթի:

Ինչպէս Կիլիկիոյ միւս քաղաքները, Զէյթուն, Զօք-Մարտուն, Մարաշ, Այնթապ, նոյնպէս Հաճընն, բանի կէսրպով դի-

Նախախնամական Թուրք կառավարութեան կողմէ։ Ու Համբոյին դարձ եւ անապատ ինկաւ կտրած ինեւերով բոլոռակ արծիւի պէս, որուն նայուածքը տափարակ հարթութիւններուն կը կտրէ, հետու Տաւրոսեան սարերու մայր գրկէն։ Շատ՞ն, չատ՞ն, ծեր եւ երիտասարդ հետիոտն ու բոլոկ, հայ տարագիրներու անհանգրուանի թափօրին խառնուին նաեւ Համիտ 35,000 բնակչութիւնը, Ինէս-Իւլ-Այնեճի մէսաէճէ, Ութզգայէճ Պումպուճ եւ Տէր-Էլ-Զօրի անօթասպառ անապատներուն կիզիչ աւազուրքին մէջ մահացնելով անոնց մեծ մասը։

Թէ՝ Աբարիոյ այս անհրապոյր անապատները աթոռուած Համբոյինները ի՞նչ եղան, այդ մասին պիտի անդրադառնանք գրքիս յաջորդական մասերուն մէջ։

ԴՕԶԱՆԵԱՆ ԶՈՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԲՆԱԶՆԱՒՈՒԹԻՒՆ ՅԵՏՈՑ ՀԱՄԲՈՅՆԸ ԿԱՌԱՎԱՐՈՂ ԳԱՅՄԱԳԱՄՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

(1865–1920)

1.— *Համի Պէյ* (1865), *Զօրապետ Եուսուֆ Ազային եղբայրը։*

2.— *Հիւանի Պէյ* (1865), *Ամանայէն գրկուած։*

3.— *Զալիպ Պէյ* (1871), *որուն օրով չինուեցաւ Համբոյի կառավարական Պալատը։*

4.— *Մալիհ Էֆէնտի* (1874)։

5.— *Ալի Էֆէնտի* (1877)։

6.— *Րէչիտ Փաչա* (1878)։

7.— *Բիւսթէյմ Էֆէնտի* (1879)։

8.— *Պահրի Էֆէնտի* (1881)։

9.— *Ալեահ Էֆէնտի* (1883)։

10.— *Հաղգը Պէյ* (1886)։

11.— *Ահմէտ Ասըմ Պէյ* (1887)։

12.— *Մահիր Էֆէնտի* (1889)։

13.— *Րիզա Էֆէնտի* (1894)։

14.— *Հիլմի Էֆէնտի* (1894)։

15.— *Հաչիմ Էֆէնտի* (1896)։

16.— *Իսքէնտէր Պէյ* (1897), *Քրիստոնեայ Աբար Ուշաղը։*

17.— *Եօրկի Էֆէնտի* (1905), *Յոյն։*

18.— *Եօրգաքի* (1909), *Յոյն։*

19.— *Գաոնիկ Էֆէնտի* (Ֆիքրի), *Հայ, Պալըգ Քէսիրցի։*

20.— *Արթին Էֆէնտի Աբարեան, Հայ, Զէյթունցի։*

21.— *Ապտիլ Հալիմ Էֆէնտի, Արար Բրխտոնեայ:*
22.— *Մէհմէտ Էֆէնտի:*
23.— *Թէվֆիք Էֆէնտի:*
24.— *Թալաթ Էֆէնտի:*
25.— *Հիլմի Պէյ (1919):*
26.— *Արմենակ Բիւրէճեան (1919), Կեսարացի:*
27.— *Կարապետ Զուլեան (1919–1920), Հաճընցի եւ վերջին տեղակալ:*

Այս Գլխուն համար օգտուած ենք հետեւեալ գրքերէն.—

1.— Օրմանեան, Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս, Գում Գաբուլի Դէպքը, Ազգապատում, Հատոր Գ., Էջ 4638–4642,
2.— Նոյն, Սասունի Կոտորածը, Ազգապատում, Հատոր Գ. Էջ 5020–21,
3.— Նոյն, Ընդհանուր Կոտորած, Ազգապատում, Հատոր Գ. Էջ 5027–31,
4.— Նոյն, Առաւնայի Կոտորածը, Ազգապատում, Հատոր Գ, Էջ 5425–5431,
5.— Թէրզեան, Յակոբ, Կիլիկիոյ Աղէտը, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Յ. Ասատուրեան եւ Որդիք, 1912, 860 Էջ,
6.— Վեր. Տէվիրեանի՝ Մարտիրոս Ագա Կէրբ-Մէհեանըն Թէրեէմէի Հալը, Պէյրութ, 1931, 129 Էջ,
7.— Ոսկեան, Մարտիրոս, Հաճընցիին Ոճիրը, Աղեքսանդրիա, 1913, 32 Էջ,
8.— Աբսլանեան, Դէորգ Վարդապետ, Ժիրայր, Կ. Պոլիս, Գըրատուն Յ. Գլընեան, 1911, 98 Էջ,
9.— Սաչեան, Ասատուր, Դրուագներ Հաճնոյ Հերոսամարտէն, Տպարան Ազատ, Պէյրութ, 1931,
10.— Թէրզեան, Սոկրատ, Հաճընի Ութ-ամսեայ Դիւցազնամարտը, Տպագրութիւն Պարբէնեան, Աքէնիէ, 1937,
11.— Կիլիկիոյ Կսկիծներ, Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեանի կողմէն հրատարակուած վաւերագրերու հաւաքածոն, 1903–1915,
12.— Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Բ. Էջ 1416–1417,
13.— Ձիզմէճեան Մաճուկ, Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց, 1930, Փրէզնօ, Էջ 55–60:
14.— Devirian, Rev. S. H., Our Troubles in Asia, pp 115-157,
15.— Greene, Frederick Davis, Armenian Massacres, American Oxford Pub. Co., 1896, 512 p,
16.— Lambert, Miss Rose, Hadjin and The Armenian Mas-

sacres, Fleming H. Revell Co., N. Y., 1911, 106 p,

17.— Viscount Bryce, The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire, 1915-1916, London, England, 684 p,

18.— Aghassi, Zeitoun, 1895, 318 էջ։

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձերու գրութիւններէն.—

1.—Տօքթ. Հաճի Ս. Մարքիճի Յուշերէն,

2.—Տատըրեան Մեսրոպի 1895–ի կոտորածներուն վրայ գրած տեղեկագրէն,

3.—Սէֆէնեան Տիգրան Մ., 1895–ի կոտորածներու պատմածներէն,

4.—Սէֆէնեան Մարտիրոս–ի գրութենէն մեծապէս օգտուած են, որը ամէն յիշատակութեան արժանի է։

5.—Մանուկեան, Արմենակ Տէր Վահան, 1909–ի եւ 1914–ի դէպքերու վրայ գրութիւններէն,

6.—Հաճէսեան Յովհ. Ս., 1909–ի կոտորածներուն համար գրած տեղեկագրէն,

7.—Շգըրտըմեան Մեսրոպի՝ 1915–ի Տեղահանութենից վրայ գրած տեղեկագրէն,

8.—Օր. Արսլանեանի՝ «Հաճընի Հօմ»ի աղբիւրներու տարագրութեան տեղեկագրէն,

9.—Առապեան Ա.–ի Յուշեր Վարդեվաթ Ձէրէնեանի կեանքէն,

10.—Խուրէն Մարգարեանի 1909–ի ջարդերուն վրայ գրած գրութենէն։

ՄԱՍ Դ·

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՒ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԴԻՒՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

ԳԼՈՒԽ Ա·

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐՈՒՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Համընցիները՝ չորս կրկար տաբրներ, Տէր–Զօրի, Հալէպի եւ Սիւրիական անապատները թափառելէ եւ ամենատարբ ու բարբարոսային հալածանքներու ենթարկուելէ յետոյ, վերջապէս, 1918–ին, Զինադադարէն եարբ, օր առաջ իրենց կիսափուլ հայրենիքը տեսնելու բաղձանքով ոգեւորուած ծոմ ու ծնծղաներով կազմակերպուելով խումբ առ խումբ սկսան մեկնիլ Աստանա՝ ՑարտԹիւն Ցովակիմեանի թմրապետութեան տակ։

Այս խումբերուն մաս կը կազմէր նաեւ Ազամ Կոյծակի «Վըրժի կռուիբ»ը, որ կը բաղկանար վհնեալ Համընցիներէ, որոնց անուններն են հետեւեալները.—

Վարդան Ձէրձէնեան (վերապրող), Թորոս Պալապանեան (վերապրող), Աբրահամ Աբրահամեան (վերապրող), Օհանէս Ջամիտպեան (մեռած), Օհաննէս Թոփանեան (մեռած), Պօղոս Սկյահեան (մեռած), Գրիգոր Կէչիճեան (մեռած), Հաճի Աթեան (վերապրող), Հայկ Պալապանեան (մեռած), Աւետիս Պալապանեան (մեռած), Յակոբ Պալապանեան (մեռած), Աբրահամ Ասէմեան (մեռած), Վարդեվար Ձէրձէնեան (վերապրող), Վարդեվար Եղկեչեան (վերապրող), Սարգիս Դադէեան, Դանիէլ Փօխուչեան, Երեմիա Տէրգեուկեան, Մինաս Խլիճանեան, Միհրաք Քէլեան, Աբրիճ Պէքէրճեան, Աբրիճ Պալանեան, Յակոբ Տումանեան, Դարեղէճ Ֆելեան, Աբրահամ Ղալեան, Կիրակոս Քէլիկեան, Հաճի Թոփուչեան, Համբարձում Կոիկեան, Սարգիս Ձերդեղեան, Աճառիա Խլիճանեան։

1919–ին սկիզբները Աստանա եւ Սիս գրաւուած էր Ֆրանսա–

կան բանակներու կողմէն, եւ Ֆրանսական իշխանութիւնը Համիդն ալ կ'ուզէր պրաւել օր առաջ՝ իբրեւ Աւտանայի կուսակալութեան կարեւոր մէկ պատասը:

Այս առթիւ Յարութիւն Զավուշ Յովակիմեան, Համընցի Միսայէլ Ալէմեանի հետ միասին, դիմումնագիր Համիդին, իբրեւ հետապօտիչ՝ քննելու համար երկրին կացութիւնը: Ցիշեալ հետապօտիչները երթալով ամբողջ Համիդն ու չրքախայ երկրամասի կացութիւնը քաջաբար քննելէ յետոյ՝ ողջ ու առողջ վերադառնալով ներկայացուցին իրենց տեղեկագիրը Ֆրանսական իշխանութեան:

Այս տեղեկագրին վրայ, 1919 Մարտ 27–ին, Ֆրանսական կառավարութիւնը Համընցի Գեղուս Պէյ Թաւը–Սարգիսեանի հրամանատարութեամբ, 250 հոգիէ բաղկացեալ պինեալ սրաւտախումբ մը կը ղրկէ գրաւելու համար Համընը, եւ այս պինդ սրաւտախումբին հետ Համընի կ'ուղեւորուին 300 Համընցի բնակիչներ: Այս խումբին կ'ընկերանայ նաեւ Յովսէփ Մեծատուրեան իր խումբի քանի ընկերներով:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԱՒՈՒՇ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ.— Ծնած է 1885–ին Համընի: Հետեւակեան սպայական դասուր՝ 1907–ին: Իբրեւ կուսակցական կարեւոր դերեր ունեցած է Համընի մէջ: 1914–ի պատերազմին սկիզբը, Հիւսկեան գործիչ Վահան Ամատունիի եւ Հիւսկեան կուսակցութեան պարագլուխ մէկնած է Իսկէնտրուն ու տարած գաղտնի նամակներ Թալեաթ փաշայի մօտ:

Պատերազմի չրջանին գանուած է Հալէպ ու ապաստան տուս մը Համընցի ընտանիքներու կեանքերը: 1918–ին, երբ Անգլիացիք գրաւեցին Հալէպը, ինքը այդ պատճառաբանէն օգտուելով կը հաւաքէ Համընցի Հայ Չէրքէզներ, ու ամենք կազմակերպելու համար կ'երթայ Տարսոն եւ Ծխոր Նալարէյ Պէյլերլեանի յանձնարարութեամբ, իբ քսանչորս 40 ոսկի վճարելով կը գնէ 110 մավզեր ու երկու ամաչկ ռումբ ու քանի մը անձնական երթամարտներու աշակցութեամբ, մարդն պէշերները ջարդելով, կը բերէ զանոնք Աւտանա: Աւտանայի մէջ, Ապր. Մխոխիանը այս զէնքերուն 60 հատը վար դրած է ինքնապաշտպանութեան համար, մնացեալ զէնքերն ալ բաժնած է իր խումբին: Մինչ այդ, Պէյլերլէն վրայ հասնելով Եօթնական (տասնապետ) Գեղուս Թուխաթգիլեանի

(այժմ Գամանատ–Հրամանատար) կազմակերպած են, մեսին, ժանտարմայի (ոստիկան) խումբ մը, եւ արշաւած են դէպի Սիս։ Սիսի մէջ այս խումբը պաշտօնապէս կը ճանչցուի Յրիմեանի կառավարութեան կողմէ։ Այդ ատեն կառավարիչին պատուիրեմ՝ կ'ընկերանայ Հաճընի նահիին մեհմանդէրէն ազնւափայլ Մեհ Բօյրն եւ Մեհ Քահրեանին, իր հետ առնելով նաեւ Տաճատիճ Մեհայէլ Աճէմեանը, Հաճընէն բերելու համար տեղեկագիր մը։ Ապա, տարադրութենէն վերջ տասնի անգամ Հաճընի մտնող երկու զինուորականները կ'ըլլան Գր. Եղիայեանն եւ Գր. Մեհայէլ Աճէմեան։ Երկու օր Հաճընի մըճնայէ վերջ, հրաման կ'առնուն Տէզիմալ Թէյլարաձէն, որպէս զի տեղւոյն Գայմագամին փոխանորդ նայբէտնին Պէյը բերէն Սիս։ Դարձալ հրահանգ առնալով, եօքնաճ Թուբ–Մարդիսեանի հրամանին տակ, բոլորը ձկի կը քաշեն դէպի Հաճընի։

1920 Փետր. 21–ին, Հաճընի Առաջնորդ Գեւորս Սարաճեան Սբբոցանի հետ պատգամաւոր գալու տուն զարնուած է երկու տեղէ։ Առաջին մէջ, զարմանալու տուն՝ կ'ուղնենայ պաշտօնի բարձրացում՝ Սէրժան Մաժօրէ Ասիքեան։ Տարի մըն ալ Առանց պաշտօնավարելէ վերջ փոխադրուած է Հալէպ եւ ապա Զահլէ։

1926–ին Զահլէի մէջ հիմնած է Բաթլոմէոսեան Մխիթեան մանամիւրը, որուն առնչութեան է մինչեւ այսօր։ Առնչութեան է դարձեալ Հ. Ե. Ընկերակցութեան Գործադիր Մարմնոյն։

1930–1932, եւ 1934–ին գացած է ձեղրէի կողմերը եւ բերած է իրը Հաճընի երիտասարդներ, որոնք այսօր ատուն տեղ կազմած, ընտանեկան երջանիկ բոյներ հաստատած են։

1935–ին գացած է Պագասաս, Պաբա, Մուսուլ, Քէրքուք եւ հանգանակութիւն բերած է, Գէյլոյիի Նոր Հաճընի Թաղին մէջ չինուելիք Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն չինութեան համար։ 1938–ին գործելու նոյն նպատակին համար, ոչ իսկ վաթսը մը ընդունելով՝ գացած է՝ ամրողջ ուքը ամբ՝ Հնդկաստան եւ Եկեղեցւոյն չինութիւնը ի գլուխ հանած։

Զահլէի մէջ, երկար տարիներ, եղած է Թաղականութեան Առենապետ։

Երբ Հաճընցի տարագիրները Հաճըն վերադարձան, հոն գըտան 1000–ի մօտ Հայ ծեր կիներ, հաշմանդամներ, կոյրեր, մանուկներ եւ Թուրք բանակին մէջ դժնուող զինուորներուն ընտանիքները, որոնք 1915–ի տարագրութենէն ազատ մնացած էին։ Առանցմէ զատ քաղաքին մէջ կային 500–է մօտ Թուրքեր՝ էզրութեան Փիւռո գաղթականներով ու պաշտօնեաներով, որով քաղաքին ընդհանուր բնակչութիւնն էր 1500 հոգի միայն։

Այս զինուորական արշաւախումբի կողմէն Հաճընի գրաւումէն մինչեւ Հաճընի Թրքական Ձէրկինեղու կողմէն պաշարուիլը՝ Հաճընի մէջ անցած դարձած բոլոր դէպքերու մասին մանրամասնօրէն օգտագործած է Հաճընցի Ոսկիկանապետ Պօղոս Պէյ Թուբ–Սարգիսեան, որը կ'ամփոփենք հոս։

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ

(1918 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 15 — 1919 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 15)

— 1918 Նոյ. 15–ին Դաշնակիցներու յաղթական բանակները Սիւրիան կատարեալ պրաւած բլլալով դէպի Կիլիկիա կը յառաջանային, իսկ Դամասկոսի մէջ Կիլիկիոյ կառաւարեալ գրաւման համար Հայկական Երրորդ վաշտի կազմակերպութիւնը Փօլօնէլ Նադմաճի յանձնուած էր, որով Զահլէ մեզի ալ հրաւէր եկաւ, որ մենք ալ մեր բաժինը բերենք:

ՀԱՋԱՐԱՊԵՏ
ՊՕՂՈՍ ՊԻԶ ԹՈՒՐ-ԱԼՐԴԻՍԵԱՆ
Այժմ կը պաշտօնավարէ
Լիբանանի կառավարութեան մէջ:

Հազարապետ
Գ. ՊՕՂՈՍ ԹՈՒՐԱԼՐԴԻՍԵԱՆ

Նոյ. 25–ին, Զահլէէն հարիւրէ մօտ՝ Քրքական բանակէն մնացորդ Հայ խումբով՝ Դամասկոս հասանք, ուր արդէն Հայկական վաշտը կազմուելու վրայ էր եւ մեր խումբն ալ անոնց միացաւ: Ինծի պաշտօն տրուեցաւ. Առանց երթալով տեղւոյն ոստիկան զօրաց մասին տեղեկագիր մը ներկայացնել: Ֆրանսական եւ Անգլիական իշխանութեանց դիւրութեան համար. Յունուար 4–ին Առանձ հասայ, եւ հոն հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ՝ նոյն ամսու 15–ին Դամասկոս վերադարձայ: Փետրուար 2–ին, հաւաքուած 250–է մօտ երիտասարդներով, Առանձ հասանք եւ տրուած հրամանին վրայ բոլոր ալ ոստիկան զօրաց վաշտին մէջ արձանագրուեցանք: Ես ալ Փոխ–Տեղապահի պաշտօնով՝ Առանձի Կեդրոնական Ոստիկան Զօրաց Վաշտին մէջ պաշտօնի կոչուեցայ: Փետր. 10–ին, Փօլօնէլ Պրէմօնէն

Հրաման առացայ Հաճըն երթալիք 250 ոստիկան զինուորներու վարչը կազմակերպելու համար: Փետրուար 15-ին Սիս մեկնեցանք եւ Սիսի հիւսիսային բերդին առջեւ ընդարձակ դաշտին մէջ սկսայ մարզել 250 ոստիկան զինուորները: Մօտաւորապէս ամիս մը մարզանքէ յետոյ, Սիսի Ֆրանսական զինուորական կառավարիչ Թէյարտայի կողմէն վարչը մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուեցաւ եւ անոնց մարզանքը գոհացուցիչ գտնուելով՝ հրաման եղաւ հարկ եղած զինուորական ամէն տեսակ հագուստ եւ սպառազինութիւնք տալով՝ երեք օրէն զանոնք դրկել Հաճըն:

Մարտ 22-ին, երեք հարիւրի մօտ Հաճընցի ընտանիքներ՝ ընկերացած 250 հոգիէ բաղկացած ոստիկան օգոյց վարչին՝ գնացի Հաճըն ճամբայ ելանք:

Ագգայի անցքերն հասանք, եւ կարաւանը Թուրքու Օլուգ բառած տեղը սկսաւ եկեւռնել՝ պահ մը հանգստանալու համար: Ճանկարծ լուր հասաւ թէ՝ Ֆէրհի ճամբուն վրայ Թուրքերու կողմէն յարձակում մը կը պատրաստուի: Ժողովուրդին մէջ բանկաւաւ վրդովում մը եւ չանացինք զանոնք հանդստացնել: Այդ-պէս ալ՝ բառած վայրին վրայ՝ ընկերամիտ մը տեղի ունեցաւ: Վերջապէս երկրորդ օրը Շարչար հասանք, ուր դիմաւորելու եկած էին Հաճընէն ու չրջակայ գիւղերէն բազմաթիւ Թուրքեր եւ մաս մըն ալ Հաճըն մնացող հայեր: Երրորդ օրը առաւոտ, Հաճընէն հարիւր թէ քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, Սըյօf կամ Սըլլը Քօյ հասանք, եւ քանի կանոպէս եղած կարգադրութեան պաշտօնական ողջոյնք մը կատարուեցաւ հարիւր չափուն Հայ եւ Տարերք չափուն Թուրք զինուորներու կողմէ:

Ցետոյ, Հայերու կողմէ ես եւ Թուրքերու կողմէ Իսամ Միւֆթին, ներկաներուն կոչ ըրինք անգեալի մեռոր չկատարելները մոռնալ եւ եղբայրաբար ապրիլ սկսիլ:

Ինչ չետոյ ժողովուրդը կառավարական չէնքը հասած էր, ուր Իսամ Գայմագամը մեզի բաբի գալուստ կը մաղթէր եւ աշխատանքներ կատարել կուտար նորեկ ժողովուրդին հանգըստութեան համար:

Յաջորդ առաւօտ, Մարտ 26, մինչեւ կէս օր կառավարական եւ պաշտօնական այցելութիւններ ընդունեցինք, իսկ կէսօրէ չետոյ ժամադրավայրական օրոց (ոստիկան) անասնացանկը, զէնքերը եւ օրաթոզը քննեցինք: Հետեւեալ օրը, Տասնապետ Յարութիւն Յովակիմեանը, որ մանաւանդապէս Մաղարայի կողմերը քննելու համար դրկուած էր, ետ ու իր տեղեկագիրը տուաւ: Ասոր վրայ անմիջապէս Գրիգոր Շնիկեանը՝ իրեն հետ ունենալով քանի մօտ Հայ զինուորներ՝ Հէօհէրճի կողմերը դրկեցինք:

Մարտ 27-ի իրիկունը, Միւֆթի Զատէ Իզզէթտին էֆ. փա-

ուսոր ձայկերայեի մը տուաւ, ուր ներկայ կը գտնուէին Հայ եւ Թուրք երեւելիները։

Ձայկերայեին վերջը չատեր խօսք ասին, որոնց ամէնքն ալ պարզապէս չորոշորեալ ենթականեր էր որ կ'ընէին. անոնցմէ միայն Մխիթիր Զաուէ Իպղէմեանին էր, որ թոյ ու յատակօրէն խօսեցաւ թէ՝ խլամուխիւնը 1915–էն ի վեր դրացի Քրիստոնեաներուն հանդէպ բարի չէր գտնուած, բայց Հաճընը գոնէ, կրնար իր երեսը բոյ ըսել, թէ՝ Հաճընցի Իսլամը իր դրացի ամէնէ Քրիստոնեային արիւնը թափած չէր. եւ դարձաւ դէպի այրած Հաճընը ցուցնելով բաւ, թէ՝ — ըէեւ Հաճընցի Իսլամը իր Քրիստոնեայ դրացիին չըսպաննեց, բայց զայն յաւիտենապէս իր դրացիներուն հետ զէշ ընելու համար ուրիշներ Հաճընը այրել տուին։ — Եւ վկայութեան կանչեց Հաճըն մնացող արբեւայրիները, ըսելով, թէ անոնք կրնան վկայել, թէ Հաճընցի Իսլամը որչափ աշխատած էր զայն մարելու համար։ Այն հաւաստեց, որ Հաճընցի Իսլամները պատրաստ էին իրենց տուները նոր գալիք դաղթական հայերուն յատկացնելու, եւ անոնց հետ աշխատելու, որ իրենց տուները վերաշինեն։

Եւ ան յորդոր կարգաց ներկաներուն՝ հայերու հանդէպ նեղող եւ դժխարիրտ ու բարեացակամ գտնուիլ, եւ աւելցուց ըսելով, թէ՝ Հայ հայրենակիցները պէտք է անցեալէն դաս առնեն եւ հինը մոռնան եւ մինչ իրարու հետ սիրալիր կեանք մը անցնինք։

Այլեւս լինել վիճակուած էր անոնց պատասխանելու։ Ես, ներկաներուն շնորհակալութիւն յայտնել վերջ, Հաճըն քաղաքին այրուած ըլլալը քննդատեցի, բայց աւելցուցի թէ՝ ինչպէս Իպղէմեանն ալ խոստովանեցաւ, իսկապէս Թուրք կառավարութիւնն էր Հաճընը այրողը։ Ան երբ իր սահմաններուն վրայ պատերազմ կը կարծնէր, տպղին իր հպատակները իրարու ձեռնկալու կ'աշխատէր։ Բայց միայն Հաճոյ մէջ չի յաջողեցաւ որ եղբայրը եղբօր, իսկ դրացին դրացիին դէմ ելլէ սպաննելու համար։ Հաճընն քաղաքին Քրիստոնեայ թաղերը այրել տուաւ, որ մենք, դրացիները յաւիտեան իրարու հետ թշնամի մնայինք։ Բայց այժմ, դուք ամէնքդ ալ փափաք յայտնեցիք, նոյնպէս մենք, կը փափաքինք, որ ամէն վերջ հոս ապրինք բարի դրացիներ։ միայն ձեզմէ կ'ապահնք, որ բարի ըլլաք եւ մոռնաք Հաճընցի ժողովուրդը, զանոնք հիւրասիրեցք եւ զործնականապէս ցուցնեք, թէ՝ դուք հակառակ էիք ձեր Թուրք կառավարութեան անմարդավարի գործունէութեան։

Այս խօսքերուս վրայ, ներկայ եղողները խոստացան ամէն

զոհոդութիւն ընել իրենց Հաճընցի հայրենակիցներուն օգնութիւն եւ հանգստութիւն ընծրելու համար:

Մարտ 29–ին Հաճնոյ ազգայիններէն վտարեցան Հայ Ազգային Միութիւն մը կազմել, եւ իսկապէս, նոյն օրը Միութիւնը կազմուեցաւ ու անոր անդամ ընտրուեցան Տիարք Համբարձում Էվլիճանեան՝ Նախագահ եւ Մուսէկ Գալայճեան, Բարսեղ Գրիգորեան, Գէորգ Ուզունեան, Յովսէփ Բէճէպեան, Կ. Թօփալեան, Վարդան Մայիսեանցեան եւ Սաաուեր Իմմիրզեան:

Այս պատմական օրերուն կառավարական պաշտօնեաներուն չատերը հայեր էին, ինչպէս —

Մաղաթա Նահիէյի Միւտիր,	Պ. Աւետիք Սօղոմեան,	Հաճընցի,
Թաճտարմայի Պետ,	Պ. Գէորգ Թաւ–Սարգիսեան,	»
Իտարէի Անդամ,	Պ. Ա. Թէրզեան,	»
Դատաւորանի Անդամ,	Պ. Հ. Տրդատեան,	»
Փօսթա եւ Թէլէկրաֆի Միւտիր,	Պ. Կ. Էվլիճանեան,	»
Գանձապետ,	Պ. Բարսեղ Գրիգորեան,	»

Մարտ 30–ի իրիկունն ալ իմ ներկայութեանս, Հաճընի Օգնութեան Յանձնախումբը կազմուեցաւ:

Օրէ օր եկող ժողովուրդին հայի պէտքերը նկատի առնելով, որոշուեցաւ կառավարութենէն խնդրել, որ Թրքական կառավարութեան օրով պատերազմական պէտքերու համար ժողուուած ցորեններէն Հաճընցի գաղթականներուն յատկացնէ, եւ այդ մասին դիմելու համար պատուոյ պատուիրակ Հաճնոյ Ազգային Միութեան Ատենապետ Տիար Համբարձում Էվլիճանեանի, իսկ ինձմէ ալ խնդրուեցին, որ կառավարութեան մօտ իրենց դիմումին ոյժ տամ: Մայիս 31–ին, Գայմագամը եւ Մալ–Միւտիւրին, իմ ներկայութեամբս տեղի ունեցող ժողովին մէջ, թէեւ Մալ–Միւտիւրին հակառակեցաւ, բայց նոքէն Գայմագամին բարեացակամութեամբ անխնայ Հաճնոյ մէջ գտնուող ցորենի պաշարը Հաճնոյ ժողովուրդին բաժնելու հրաման արուեցաւ, նոյնպէս Բաւմուխ եւ Հէօքէրնէյի ոստիկանապետներուն գրուեցաւ, որ նոյն գիւղերուն մէջ կառավարական չսեմաբանները Հաճըն դրկեն, եւ այս կարգադրութիւնները օրինականացնելու համար Գայմագամը Ատանայի Կուսակալութեան գրեց, իսկ ես ալ Մսոյ Կառավարչէ Թէյարտայէն խնդրեցի, որ ինչպէս ալ Ընդհ. Զինուորական կառավարիչ Գրիմօնի մէկ հրոցով սակայն այս մեր կարգադրութիւնը հաստատուի: Այս կարգադրութիւնը հաստատուեցաւ, ու այսպէսով Հաճըն գալիք հինգ հազար անձի համար երեք ամսուան ուտելիք հացը ապահովուած էր: Նոյն օրն իսկ Փոխ–Տեղակալ Գրիգորին ոյժերը օգոստոսին և հոն գտնուող չեմեաններուն տէր ըլլալու համար Աբամ Թէրզեանի (Կայ–

Ծակ) եւ Ցարութիւն Ցովակիմեանի ընկերակցութեամբ քանի եւ քանըչհինգնոց ոստիկան ոյժ մըն ալ զրկեցինք, մանաւանդ պէս Ցարութիւն Ցովակիմեան (այն ատեն Զավուշ) պաշտօն ունէր ցորենին չամպարաններուն ապահովութեան եւ զրկուելուն հսկելու, եւ արդէն Մալ-Միւտիւրին ալ իր պաշտօնեաներուն հրամայած էր ցորենը Համիտ Ազգային Միութեան կողմէ նշանակուած պաշտօնեաներուն յանձնելու:

ԳՐԻԳՈՐ ՇՆԻԿԵԱՆ
(Տէրճանէցի)
Մաղարայի
Փոխ-Տեղակալ
Հայաստանի մէջ Զօրավար
Անդրանիկի մարտիկներէն:

Ապրիլ 1-ին, նոթարական Ազգային Միութիւնը, երեկոյթ մը տուաւ, ուր ճաշի հրաւիրուած էին Գայմագամը, Մալ-Միւտիւրին եւ դատաւորը, եւ Միւֆթի Զատէ Իզզէթտին Էֆ., եւ մի քանի Իթամ եւ Քրնատնեայ յայտնի դէմքեր: Երեկոյթը խնամքով չատ հաճելի անցաւ, ուր Գայմագամը եւ դատաւորը քանիցս չէտեցին Հայ եւ Թուրք եղբայրասիրութեան մասին:

Ապրիլ 2-ին Առանձին եւ Սիսէն մեր ատած հրամանին վրայ, (Սուլի Գօմօսիոնը) Հաշտարար Դատարան մը կազմուեցաւ իմ առնախագահութեամբս, Դատաւորին, Մալ-Միւտիւրիին, Համիտցի Միւսլիւման Չաուի Ալի Էֆէնտիին, Համբարձում Էֆէնտի Եվխանեանի, Հաճի Էֆէնտի Տրդատեանի եւ Վարդան Էֆէնտիի մասնակցութեամբս:

Ապրիլ 4-ին Գայմագամին ընկերակցութեամբ ճամբորդեցինք դէպի Մաղարա Նահիյէսին, եւ ճամբու ընթացքին հանդիպեցանք Բուտլու, Հէօքքճէ, Իմամօղլու, Գօլատ գիւղ, Գայըր-

ձրգ, Եամանլը եւ իւրաքանչիւր դիւղի վիճակը աչքէ անցնելէ եւ անոնց Մուխթարներուն եւ Ագաներուն հարկ եղած հրահանգները տալէ վերջ վերադարձանք Հաճըն:

Ապրիլ 9–10–ին Հաշտարաք Դաստարանին (Սուլի Փօլօսիոնը) առջեւ կարգադրուեցաւ յիսունի մօտ դատեր, ուր Հալէբ իսկապէս չափազանց խիստ եւ պահանջկոտ կը դտնուէին Թուրքերուն հանդէպ:

Ամսոյ 11–ին, Բանլըզ եւ Քէօթիւն դիւղերը գացինք քննութեան համար, ուր կ'ապրէր 110 տարեկան Կէօնէրմէզ Զաուէ Ալի Էֆէնտին, որուն համար Թուրքերը կը հաւատային իրը տասը մարդ մը, եւ անկիւ իսկապէս 60 տարիէ ի վեր միակը եղած է այդ չրջանի դիւղերուն տզրար դաստարը: Հոն Ալի Էֆէնտիին եւ ժողովուրդի այլ երեւելիներուն հետ տեսակցելէ յետոյ վերադարձանք:

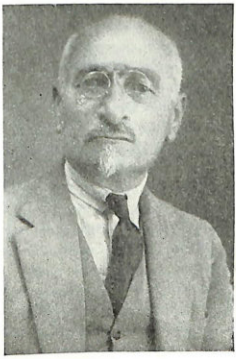
Ամսոյս 14–ին Եաղպասանի եւ Թափանի կողմերը այցելելէ, ուր տեղւոյն ժողովուրդը առհասարակ հայութենէն կրօնափոխ մուսիւմաններ ըլլալով դիս կը կանչէին իրրեւ «Ամուճա» այսինքն «Հօրեղբայր»:

Այս դիւղերու երեւելիներուն հետ ալ տեսակցելէ եւ պէտք եղած հրահանգները տալէ յետոյ ճամբան չարունակելով Սիս հասայ, եւ Սիսի Ֆրանսական կառավարիչ Թէկթասլի հպատակեցի տեղեկագիրս Լեւոնային Կիլիկիոյ կաթուղիկոսական Տաճկաց: Թէկթասլ, որուած տեղեկագրէն մեծապէս գոհ մնալով, մեզ չուտով ճամբու դրաւ՝ Հաճըն վերադառնալու համար:

Հաճըն հասնելով, Ապրիլ 20–ին ուղեւորեցայ դէպի Խլէրկի կողմերը եւ վերադարձիս ալ Հանդիպեցայ Մադարա, Գայաբիզ եւ Եամանլը եւ այդ կողմերը պահակատուն մը կամ տեղեկագիրս յանձնելէ քանի մը աչխատասէր Ոսկիան Զօրաց Գլխաւորաց Արամ Կաշմակ Թէկրտեանի:

Ապրիլ 27–ի իրիկունը Ազգային Միութեան մէկ ժողովին ներկայ եղայ, ուր Հաճնոյ Խալամ Գայմադամին Հաճընէն հեռացումը կ'ուղէին, թէեւ չատ աչխատեցայ համոզելու թէ՝ Խալամ գայմադամ մը Հաճնոյ համար ա՛լ աւելի օգտակար կ'ըլլայ քան թէ Հայ մը· բայց անկարելի եղաւ, նկատի առնելով, որ Հիւսիսանցները անպատճառ անոր հետեւողը եւ անոր տեղ Հայու մը նշանակուելը կ'ուզէին· անոնք, հակառակ իմ կամքիս Սոյց Կառավարչին եւ Առաջնայի Ընդհանուր Կառավարչին եւ Առաջնայի Ազգային Միութեան գրեցին, բայց ես տեղեակ էի մեծամասնութեան կամքին առջեւ տեղի տալ, եւ թէեւ ինծի հակակցացին թէ Հիւսիսականները կը փափաքէին, որ իրենց կուսակցապետերէն պատսպան Զալէանը Հաճնոյ Գայմադամ ըլլայ՝ դրութիւններ

պատրաստած էին, հակառակ անոր, որ Ազգային Միութեան Ատենապետ Տիար Խիխանեան իր հետս համաձայն էր, բայց մեծամասնութեան որոշումին վրայ առարկելով պահանջել տվին որ դիակները։ Թէեւ այդ ամենամեծ սխալն էր որ Հաճընցիները կ'ընէին, 60,000 թրքութիւնը նկատի չէր առնուէր, բոլորովին Հայ կառավարութիւն մը կ'ուզէին ունենալ, հրամանատարը հայ, զայրագարը հայ, բայց նկատի ունենալով որ զորձոն այժը իմ ձեռքս էր, Միւսիւման Գայմագամ մը մեր ձեռքը զորձիք պիտի բլլար եւ պարզապէս հաւուն հաւուն պիտի ծառայէր։ Բայց Հաճնոյ մէջ աշխատողներուն գրութիւնները եւ ենթադրութիւնները սխալ ելաւ, երբ Մայիս 7–ին վոխանակ Զաւենի, Պոլսեցի Արմենակ Պէյ անունով Հայ մը իբր Գայմագամ՝ Հաճըն եկաւ։ Թէեւ, Զաւենի համախոհները մինչեւ վերջ աշխատեցան եւ վերջապէս Արմենակ Պէյն ալ հեռացնելով Տիար Կարապետ Զաւենը Հաճնոյ Գայմագամ բերին։

ԱՐՄԵՆԱԿ ՊԷՅ ԲԻՐԼԷՃԵԱՆ
Հաճընի Տեղապահ

Գայմագամ Արմենակ Պէյը, որ–նիկ Պոլսեցի կարող, զարգացած եւ ազգասէր բարի Հայ մըն էր, եւ կ'ուզէր ամէն գնով բոլոր Հաճընցիները սիբաշահել։

Մայիս 5–ին, Թէյարտայի կողմէ Սիս կանչուեցայ. գացի եւ պէաք եղած տեղեկութիւնս հաղորդեցի անձամբ։

Ամառոյս 9–ին Հաճըն հասայ եւ հոն երկու օր ընթացիկ գործերը կարգադրելէ վերջ, կրկին Հաչաթաբար Դատարանի ընթացիկ գործերը քննելու եւ երեք օր անընդհատ դատերը վարելնիք. հոս անկէզ բլլալու համար պէաք է խոստովանիմ թէ՝ Հաճընի

ցի հայերը չատ չափազանցուած գաղափար կը ներկայացնէին, որոնց համար չատ դժուարութիւններ կը քաշէինք, նոյն իսկ իրենց անկիզողութեան պատճառով։

Մայիս 15–ին Ադաբ Ալի հրամանատարի Գարս–Պազարկէն եաղպասաւի սահմանները անցնելը ինձի յայտնեցին, Մսոյ կառավարչէն կոմկ, որպէ Գարսէն եւ Սիսէն զանոնք հետապնդելու համար դժուարութիւն ալ ինձի յետադեցին, որ ես ալ իմ կարգին անոնց ճամբուն վրայ գտնուող Հէօֆէրճիկ գիւղի Տէղեակ Գրիգորին դրեցի, որ իր կողմէն զանոնք հետապնդէ ու չի ձգէ որ Մաղաթա Նահիյէն անցնին, իսկ ես իմ կարգիս Փոխ–Տէղեակ Արճավուտ Նուրիի չի վատահելով՝ ես, ինքս 20 ձիաւոր եւ տասը հետիոտն զինուորներու ընկերակցութեամբ եաղպասաւն գնալ, անոնց գտնուած տեղը պաշտպանելէ վերջ տուգանքի, որ անոնք հինդ հրիվ մարդ, վեց կին եւ ութը մանուկներէ կը բաղկանային, իրենց հայերը, որ իսկապէս Ադաբ Ալի կը կոչուէր՝ քանի կանչել տուի եւ իրենց հարցուցի թէ՝ դէպի ո՞ր կը ճամբորդէք։ ան ինձի պատասխանեց թէ՝ ինքը ծագումով Ադաբ էր, բայց Թուրք ընտանիքի մը հետ ալ ամուսնացած էր եւ անկէ ալ չորս զաւակներ ունէր որոնցմէ երկուքը ամուսնացած իսկ մնացեալ երկուքը ամարի էին։ Զինքը քանի մը անգամ հայր եւ որդի էին։ Պաշտպանի ժամանակ Թուրք կառավարութեան չի ծառայելու համար իր տղաքները վախցուցած էր, եւ ինքն ալ վախստական կեանք մը անցուցած, նոյն իսկ ան ատենները տուաւ Ամանոսի մէջ գոյծող կարգ մը Հայ հրամանները, որ իրեն հետ գինակից եղած էին։ Իրմէ հասկցայ թէ՝ Թուրքերը իրմէ վրէժ լուծելու համար՝ գինքը ատեան կը ներկայացնեն Ջրանական կառավարութեան, իսկ ինքն ալ չի համարձակիր Ջրանական իշխանութեան մօտ երթալու, որով Հաճնոյ լեռները ապաստանած էր մեր հետ տեսակցելու եւ ինքզինքը պաշտպանելու համար։ Ես մտածեր ճշմարտութիւնն տեսայ այդ մարդուն քով, քանի որ, մանաւանդ իր խումբին մեծամասնութիւնը կիներէ եւ մանուկներէ կը բաղկանային, մանաւանդ գինքը աւելի ապահովցնելու համար ուղղակի Հաճնոյ լեռները երթալ եւ հանգիստ նստիլ յորդորեցի, եւ յիշեալ Ադաբ Ալին իմ կարգադրութենէս գոհ ըլլալով՝ ըսած տեղս քաշուեցաւ։

Յաջորդ օրը Հաճըն վերադարձայ, որովհետեւ անձնապէս կողմնակից չէի պատժելու այն Թուրքերը եւ Աբաթները, որոնք Հայոց պէս ըմբռնուացած էին Թուրք կառավարութեան դէմ, իսկ մեր օրով մեզի հպատակ էին։ իմ այս կարգադրութենէս Փոխ–Տէղեակ Գրիգորը դեռ լուր չունէր, ոչ ալ գոյն հետա–

պընդող Ալի Սայխը, իսկ խեղճ Աբար Ալին վտահ իմ տուած խոստումիս՝ ապատ եւ հանդիստ՝ իմ նշանակած տեղս կը զազթէր: Մէկին ի մէկ, օր մը Փոխ–Տէղակալ Գրիգորի կողմէն յարձակման կ'ենթարկուի, տեղը պատկները եւ ինքը՝ Աբար Ալին՝ կը փախչին՝ անոնց ձդելով իրենց կիները, մանուկները եւ զոյքերը, որուն վրայ կը հասնի Ալի Սայխ, ուր Փոխ–Տէղակալ Գրիգորի եւ Ալի Սայխի մէջեւ անհամաձայնութիւն յառաջ կուգայ, եւ Ալի Սայխ իր զօրքը, նաեւ ակռաները ցոյց կուտայ:

Թէեւ եղածները սպաւ էին եւ Փոխ–Տէղակալ Գրիգորին մեծաւոր ձեւով՝ ցաւալի էր, բայց ես տեսուած էի Փոխ–Տէղակալ Գրիգորը Հարիւրապետ Ալի Սայխի հնազրկեալներուն դէմ պաշտպանել:

Մայիս 18, 19 եւ 20–ին, կրկին Հաճնոյ մէջ ոսոխականաց եւ Հաչոտաբար Դատարանի գործերով զբաղեցանք:

Ամսոյն 21–ին Կէօհսիւնի հաչտյն, պատերազմի ժամանակ, Թուրք կառավարութիւնը Հաճնոյ անտառներէն Կէօքսիւնի կառավարութեան համար տասը հազար տախտակներ պատրաստած էին, մենք Հաճնոյ չինուհեան համար տախտակներու պէտք ունէինք առանց այլեւայլի. ոսոխան պինուդներու ընկերակցութեամբ ջորիներ եւ էշեր գրկել տուի, եւ զոյն տախտակները Հաճըն փոխադրեցինք: Կէօքսիւնի կառավարութիւնը Պոլսոյ կառավարութեան դիմում ըրած էր, որով Առանձայի պինուդական կառավարիչ Պրէմօն ինձի տարց տուաւ այդ խնդրի մասին. պատասխանեցի, թէ՝ Հաճնոյ անտառներէն կըտրուած տախտակներն էին, որ Թուրքերու կողմէն պլոուած Հաճընը չինելու համար փոխադրել կուտայի: Մինչ այդ, մենք եօթը հազար տախտակ արդէն փոխադրել տուած էինք, թէեւ այդ մասին Առանձայի Ընդհ. առաջնորդէն յանդիմանական նամակ մը առացայ, մնացեալ երեք հազարը Կէօքսիւնի կառավարութեան ձգելու տրիպուեցայ, եւ այսպէսով Հաճըն քաղաքը եօթը հազար տախտակի տէր եղաւ:

Ամսոյս 22–ին, Հաճնոյ վանքին եւ դպրոցին մէջ տեղաւորուած գաղթականները Հաճըն քաղաքին մէջ պատրաստուող տուները տեղաւորել տուինք, որով վանքը՝ Հաճըն գալէք որբերուն ընակութեան համար՝ վերանորոգման ձանձնախումբի Ընդհ. Վարպետին հրահանգներ տրուեցան:

Ամսոյս 28–ին, Հաճնոյ Միսիոնարութեան կողմէ՝ Գրըտէտի մէջ թէկասեղանի մը հրաւիրուեցայ, ուր Ամերիկացիներուն Հայոց հանդէպ ցոյց տուած հոգածութեան եւ բարեկամութեան մասին Հաճընի հայրենակիցներուն արտայայտութիւններուն ի պատասխան՝ Միս Քօլթ՝ Հայաստանը մօտ տեսնելէն Ամերիկան

աստեղագործ գործին տակ դէպի յառաջդիմութիւն՝ ծագմանքներ ըրաւ։

Մայիս 25–Յունիս 3–ին Հաճնոյ Հաչտարար Թաւարանին օրհնութագիծ նիւթերուն հետեւեցայ, ուր եկող բոլոր գաւառները վճռելով կամ հաստատելով գործադրութեան դրուեցան։ Այսքան բանէ, որ արդէն գործադրութեան պէտք չէր մնար, արժէհաւէ այլապիսիները իրենց հաճութեամբ տեղի կուտային։

ԱՆԳԼԻԱՑԻ ԶՕՐԱՎԱՐ ՄԷՋ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Յունիս 6–ին, Մսոյ կառավարիչ Թէյարտաէն սաստկած հրամանագրի մը համաձայն, Անգլիացի ձեւերով Մէչ եւ Ֆրանսացի Քօլոնէլ Փիէփափ եւ իրեր՝ Մսոյ կառավարիչ Թէյարտա, ընկերակցութեամբ քանի մօտ Ֆրանսացի եւ Անգլիացի սպանիրու եւ նամանաւ հարիւրի մօտ զինուորականներու՝ Հաճըն պիտի գային։

Մեզի թելադրուած էր զայրք զինուորներուն եւ սպանեցան հանդստութեան համար պէտք եղած չէնքերը պատրաստել, նոյն իսկ առժամեայ չէնքեր ալ չվնել՝ եթէ պէտք ըլլար։

Ես ալ իմ կարգիս Ըրբուէտի Ամերիկեան Միսիոնարութենէն ինդրեցի, որ ժէնէրալը եւ անոր հետեւորդ Անգլիացի սպաները իրենց չէնքերուն մէջ հիւրասիրելու համար մեզի օգնէին, որոնք սիրով ընդունեցին։ Միւս կողմէն ալ այդ միջոցառիւ զինուրականները հիւրասիրելու համար Հաճնոյ Դիմաց անունով տեղին վրայ Զարտախ մը չվնել տուինք, ուր անոնք պիտի հիւրասիրուէին յանուն Հաճընցիութեան, եւ զանոնք պէտք եղածին պէս ընդունելու համար խնամքով բոլոր Հաճընցիութիւնը իր գործնական մանակցութիւնը բերաւ, անընդհատ տասը օր եւ ցորեկ աշխատելով պէտք եղած չէնքերու չինութեան եւ ճամբաներու կանոնաւորման համար։

Մայիս 15–ին հետապիր մը կ'ուեւէր անոնց ճամբայ ելլելը, իսկ մենք ալ զանոնք դիմաւորելիցինք Հաճընէն վեց ժամ դէպի հարաւ Մարաս Գետին եկեղեցը եւ հոն նախաճաշիս առնելէ յետոյ յառաջացանք դէպի Հաճըն։ Կէսօրեան առաւոտները հասանք Շարչար կոչուող վայրը, ուրկէ կը վազէ տասնչ ու գուլալ Ջուր մը Ջրվէժի նման. հոն կեցանք էկս օրուան ճաշը առնելու եւ ձիերուն ալ հանգիստ տալու համար։ Այս տեղն էր, որ Հաճընցի պատկերահան Պր. Յովհաննէս Պէքէրչեանի իր մեքենան բերած ըլլալով լուսանկարուեցանք։

Ժամը 3–ին, ճամբանիս չարունակելով, ժամը 4·30–ին Հաճնոյ Սըլլոգ ըսուած վայրը հասանք, ճամբուն երկայնքը ժողո-

վուդրով լեցուած էր· զպրոցական աշակերտ եւ աշակերտուհիները ձերմակ հագած եւ իրենց ձեռքերը ծաղիկներ բռնած ժէնէրալը եւ իր հետեւորդները կը դիմաւորէին: Անոնք երգերով և ծափահարութիւններով առաջնորդուեցան Համնոյ մուտքին վրայ դասուող ժանտարմայական չէնքին առջեւի էշօղկը, ուր կ'սպասէին Համնոյ Հայրենակցական Միութեան Ատենապետը, Համնոյ Գայմագամը, Քաղաքապետը (Պէլէտիյէ Բէյլիսի) և Համնոյ երեւելիները: Քաղաքավարական բարեւներէ վերջ, Պրն· Մինեան Մանիսացեանի խօսք ուսինք· ան Անգլիերէն լեզուով բոլոր Համբնցկութեան կողմէ բարի գալուստ մաղթելէ վերջ բսաւ թէ՝ «Մենք Հայերս շատ չսբէարուեցանք: Ինչպէս կը տեսնէք մեր հաղարը ուերած են եւ ամոր քնակչութեան երեք չորրորդը սպանուած, եւ ձեր այսօրուան հոս տեսած ժողովուրդին շատերը իրենց հայրը, մայրը, եղբայրը, քոյրը կամ զաւակները կորսնցուցած են· բայց մենք այս տառապանքը սիրով սրբինք, որովհետեւ փափաք մը կար մեր սրտերուն մէջ՝ ազատել Թուրք բարբարոսութենէն եւ այրիլ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի պէս արդար կառավարութիւններու հովանիին տակ, եւ անկէ վերջ ազատ կիլիկիա մը, ազատ դրօշակ մը կ'ուզենք, որ ծածանի Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկեան դրօշակներու շուրին տակ, ու ասկէ վերջ ո՛չ փոքրիկ եւ ո՛չ ալ բամի զայն խորտակէ:

«Իսէ, յարգելի եւ սիրելի ժէներալ, ձեր հետեւորդներով բարով եկաք, ընդունեցէ՛ք այս հացը եւ աղը մեր Ազգային Միութեան Առենապետին ձեռքէն ի նշան հպատակութեան, եղբայրութեան եւ հաւատարմութեան»:

Համբնցի օրիորդ մըն ալ ծաղկեփունջ մը ներկայացուց: Ժէնէրալը իր շնորհակալութիւնները յայտնեց եղած ընդունելութեան համար, եւ մաղթեց որ Հայերը ապագային իրենց հայրենիքին մէջ բարգաւած ըլլան:

Եղած կարգադրութեան համեմատ, ժէնէրալը, Գօլօնէլը եւ Կուլէրները իրենց հետեւորդ սպաներով, առաջնորդեցին Ամերիկեան Գօլէճը: Ամերիկացի միսիօնարուհիները հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսած էին զանոնք ընդունելու: Իսկ, մնացած քանի մօտ սպաներն ու հարիւրի մօտ զինուորները տեղաւորուեցան Վանքին եւ կարգ մը յարմար չէնքերու մէջ:

Հետեւեալ օրը մեր բաժնատիճան հիւրերը Գըրտէէն առաջնորդուեցան կառավարական չէնքը, ուր հաւաքուած էին Թուրք, Քիւրտ, Չէրքէզ եւ Հայ երեւելիները՝ անոնց բարի գալուստ մաղթելու համար:

Կէս օր եղած էր: Բան կարգադրութեան Ատենապետ Համբարձում Խլիխանեանի տունը հիւրասիրուեցանք: Իսկ իրիկուան

ձաշը՝ սարքուած բոլոր Հաճընցիութեան անունով։ Թիմօցը Թաւ–Սարգիսեանները հոգին վրայ չէնուած Զարտախին վրայ հիւրասիրուելուն համար, ուր մօտաւորապէս 25 սպանիւ եւ 25–ի մօտ երեւելիներ ներկայ էին՝ Հաճընցին եւ շրջակայ գիւղերէն։ Հաճընցի Տիկիններ եւ Օրիորդներ՝ թուով 20, ձիերուն հագուստ կը ծառայէին անդամին, գրեթէ նոյն թիւով ալ երիտասարդներ անոնց կ'օգնէին Զարտախէն դուրս ծառայութիւններուն համար. իսկ չէնքերն չորս կողմը հագարաւոր կիներ եւ էրիկ մարդիկներ կ'ուրախանային ու կը պարէին՝ իրենց ձեւերովը կրակներուն ջահեր բռնած, անոնք յաճախ պոռալով օդը կը թնդացնէին՝ կեցցէ՛ Անգլիա, Ֆրանսա, Ամերիկա, Իտալիա եւ դինակիցները, նոյնիսկ ամենամեծը դինակիցը Հայաստան ազգակիներով. ամէն անձ ուրախ դուրթ էր։ Ձիւտ այդ պահուն էր, որ իմ հինգ տարեկան Լիպնան անուշով տգամ պարզ դինուորի մը համպուեցաւ հագած կը բարեւէր Ժէնէրալը, Գօլօնէլը, Կուվէրնէրը եւ անոնց ընկերացող սպաներ։ Այդ ժամերուն թէ՛ մեր եւ թէ ժողովուրդին ուրախութիւնը գագաթնակէտին հասած էր։

Վերջապէս իրիկուան ճաշը ժամը մէկու 7։30–ին սկսաւ։ Հանդոյց պատմական «կողերը», խորտած գառնուկներըը, եւ բրինձով լեցուած գառնուկները, եւ ասոնց հետն ալ հաւերու եւ ձուկերու տեսակները կը գարգարէին նահապետական սեղանը, ճոխ սեղան մը վերջապէս, որմէ կը գոհանար ամէն ոք իր փափաքին ու ձաշակին համաձայն։ Հանդոյց ժողովուրդը ամբողջ ոսքի էր, եւ ան միայն մէկ փափաք ունէր, իր սէրը եւ երախտապարտութիւնը յայտնել Անգլիացի եւ Ֆրանսացի հիւրերուն։ Ճաշը խիստ դուրթի եւ հանդիսալի անցաւ։

Ճաշէն վերջ, քաղաքապետական քանի մը բառերու փոխանակութիւններէ ետք, Անգլիացի եւ Ֆրանսացի հիւրերուն հետ՝ խօսք առին Հաճընցի Տօքթ. Թէրզեան եւ Պր. Յակոբեան, առաջինը Ֆրանսերէն եւ երկրորդը Անգլիերէն լեզուով։ Թէեւ ժէնէրալը պարտաւոր եղած հիւրասիրութեան համար շնորհակալութիւն յայտնել եւ բանախօսներուն մաղթանքներուն համար դրեթէ չի պատասխանել, այս կերպը մեր վրայ չատ դէշ արտաւորութիւն ձգեց։ Ժամը 10։30–ին ժէնէրալը եւ Գօլօնէլը իրենց օդնական սպաներով Ամերիկացիներուն քով գիշերելու համար՝ մեկնեցան, իսկ մենք եւ ժողովուրդը կուվէրնէրի ներկայութեան՝ մինչեւ ժամը 2։30 (կէս գիշերէն վերջ), շարունակեցինք զուարճութիւնները ու ուրախութիւնները։

Յաջորդ օրը առաւօտ, ձիւտը ասոիկան մը դալով մեզ կը հրաւիրէր անմիջապէս Գրքոյէտ երթալ եւ ձէնէրալ Մէշլին ներկայանալ։

Ձիլա ժամը 10–ին Ժէնէբալին դիմացը նստած էինք։ Ան ըսաւ.— «Խարեկամներս, այս երկու երէ օրուան մէջ տրուած յարգանքին եւ սիրոյն համար թէ՛ անմոռանալու եւ թէ մեր ներկայացուցած Անգլիական եւ Ֆրանսական բանակներուն կողմէ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ, հակառակ իմ ալ բաժինիս՝ կը ցաւիմ յայտնել, որ Հաճընը եւ իր շրջակայ գիւղերը գրաւուած հող չպիտի կրնամ հանձնել, նկատի առնելով, որ զանոնք գործնականապէս պաշտպանելու համար գինուորը կը պակսի»։ *Այս յայտնութիւնը կարծես մեզ սառեցուց։ Կուվէրնէմըը՝ զարմացած՝ Գօլօնէլին կը նայէր, իսկ ես բոլորովին չանկարծակիի եկած էի. մխմային կրցայ ըսել, թէ՝ մենք Հաճընցիներս պատրաստ գինուորներ էինք եւ եթէ պէտք ունենայինք՝ մենք մեր քաղաքը կը պաշտպանէինք։ Բայց ան անմիջապէս ըսաւ.* «Կիլիկիոյ այս մասին վրայ գինուոր պահել կարելի չէ, միայն կարելի է ոստիկան պահել, եթէ Գազային կուվէրները կրնայ անոնց ամսականները պապահովել»։ *Թէյարատա անմիջապէս մխիմտաց ըսելով.* «Հիմնական հիմայ Գազան անդորրութեան մէջ է, որով ոստիկանները աւելցնելու պէտք չկայ, նկատի առնելով Գազային ներկայ պիւտճէն՝ ոստիկանական ոյժ պահել կարելի չէ»։ *որուն Ժէնէբալը պատասխանեց թէ՝* «Այս խղաճը զրաւուած հող հոչակել կարելի չէ»։

Մեզի այլեւս ուրիշ խօսելիք չի մնաց։ Հակցանք, որ մեզ մեր բախտին ձգած էին։ Այս անգամ Համբարձում էֆէնտին կըրկին խնդրեց, որ դռնէ ակռա եղած առէն միլիա (օրք) կազմելու համար դռնէ, առնուազն, հազար մավիզէր եւ քանի մը հարիւր հազար փամփուշտ յատկացուի։ Ժէնէբալը դրեթէ Յաղբեանի թօնով մը հրամայեց Թէյարատային, որ մէկի դիմամթերանոցին մէջ դտնուող թրքական եւ գերմանական մավզերներէն հազար հատ, իսկ անոր հետ ալ հարիւր հազար փամփուշտ Համըն դրկուի։

Մեր խօսակցութիւնը լմնցած էր։ Ժէնէբալին քովէն դուրս ելլելով՝ ապահան սրտէր Թէյարատային կ'ապահէինք, որ դեռ Ժէնէբալին քով կը մնար։ երբ ան Ժէնէբալին քովէն դուրս գալ նշմարեցինք, որ մեզի չուի դրդուած էր։ Ան մեզի պատուիրեց, որ խիստ զգուշաւոր մնանք առ այժմ ու ժողովուրդին բան մը չի յայտնենք, եւ յոյս տուաւ թէ՝ ինքը Աառնա Գօլօնէլ Պրէմօնի պիտի գրէր այդ որոշումը փոխել տալու համար։ Իսկ Թէյարատա Համբարձում էֆէնտիին, Մանթաճեանին եւ ինծի ըսաւ թէ՝ պատասխանատու պիտի ըլլայինք եթէ այդ յայտնութիւնը ժողովուրդին խօսէինք։

Յաջորդ օրը ժամը 8·30–ին, բոլոր Հաճնցի ժողովուրդը ոտքի վրայ էր իր սիրելի հիւրերը ճամբելու համար: Ինչ ժողովուրդը իր մասնմնիները տուաղ ժինէբային բարի ճանապարհ կը մաղթէր: Վերջապէս, Սըլլոգ, Թութու–Օլուգ, Շաշլար, Կիւրլէշէն, Սարսօ Ջուր, Տրավլը, Ֆէրէ եւ Պէօհուս Քէօփրիւսի հասանք, ուր ժինէբայը իր հետեւորդներով դիւրեց, իսկ մենք իրենց ողջերթ մաղթելով Հաճըն վերադարձանք:

Ցուներ 20–ին Հաճնոյ Ազգային Միութիւնը ինամէ՛ իրը իր Նախագահը, Պր. Եվխանեանէն՝ իրը իր Առենապետը, իսկ Պր. Մխիթար Մանասեանէն՝ իրը թարգմանը՝ բացատրութիւն կը պահանջէր: Մենք, երբոր, խորհրդակցէլ վերջ, որոշեցինք ճշմարտութիւնը չի պահել Ազգային Միութեան անդամներէն, թէեւ մեր խօսելիքները բաւական ծանր էին:

Պատմական պատասխանատուութիւն մը կար, որով ճշմարտութիւնը յայտնելիքնիս թէ՛ Ազգային ժինէբայը Հաճընը իրենց գործման սահմանէն դուրս կը ձգէր եւ հոն ըլլալիք դէպքերուն պատասխանատուութիւնը իր վրայ չէր առներ, բայց մեզ համար ծանր էին: Ժողովականները իրենց հակառակ ձեւերը յօժեցին, նոյն իսկ ըսողներ եղան, թէ՝ աւելի լաւ է իրենք մեզի գէնք տան որ Հաճընը մենք պաշտպանենք: Այս առթիւ Ազգային Միութեան Առենապետին հետ չատ աչխատեցանք, որ Գազպին (Նահանգ) Թուրքերուն եւ Զէրքէզներուն հետ համաձայնութեան գանք եւ հաշտ ապրինք, բայց գրեթէ ժողովականները ամէնքը մէկ՝ մեզի ընդդիմախօսեցին, նոյն իսկ իրենց մէջ խորհրդակցելով, իբր Քրքասէր, Համարձակ Եվխանեանին Առենապետութեան պաշտօնէն հրաժարումը պահանջելէն ու անոր տեղ Աւետիս Զատարեանը ընտրել ուզեցին: Մօտէ գործի անցնելով, անոնք յիշեալ անձնաւորութեան գրած էին ու չարաթի մը վերջ ան ոգեկոչ Հաճըն եկած էր: Մեզի ոչ այս ձեւ գատաւորումին հետեւանքով Ազգային Միութեան վարչական կազմի հրաժարումին վրայ երկրորդ ընտրութիւն կատարուեցաւ, եւ ինչպէս որ Հաճընցի Հնչակեաններէն կը փափաքէին՝ Աւետիս Զատարեանը Հաճնոյ Ազգային Միութեան Առենապետ ընտրուեցաւ, այսինքն, այլազգիներու հետ չի համաձայնելու քաղաքականութիւնը յաղթեց:

Ցունիս 21–ին Անգլիական Ընդհ. Հրամանատարութենէն մեր առած հեռագիրը կը հրամայէր, որ Հաճնոյ լեռներէն անցնելով Սեբաստիա գացող Անգլիական զինուորներուն ճամբորդութեան անցքերը ոստիկանական ոյժերով ապահովենք. կը պատրաստէր մեզի, նոյն իսկ անձնական պատասխանատուութիւն: Անոնք,

Մարաչէն Անտրէն, Հաճըն եւ Սեբաստիա պիտի անցնէին, որով Հաճնոյ Հարաւային–արեւելեան լեռնէն եւ դաշտերէն պիտի անցնէին։ Գէաք եղած զոհողութիւններն ու զրկանքները ըրինք 27 ոտաիականներով, անձնապէս այդ անցքերէն անցնելով, Ալաճա Տաղի վրայ անոնց յինանալը տեսայ. անոնք 25 Անգլիական պինուրներով եւ 15 Ղորինեով կը յառաջանային։ Յինանալը ինծի ըսաւ թէ՝ իրենք աշխարհագրական քարտէսի մը գծումին համար դէպի Սեբաստիա կ'երթային։ Ինդիրը, իսկապէս ինծի համար անհասկնալի էր. ի՞նչպէս անոնք կը համարձակէին Սեբաստիա երթալ, ուր Մուսթաֆա Քէմալի այժմեան զօրքերն ըսկրած էին չառնալ։ Շատ վերջերը հասկցանք, թէ՝ 15 Ղորինեները Անգլիական ոսկիներով բնօգուտ՝ Մուսթաֆա Քէմալի կը զբրխուէին՝ անոր պինուրներուն ծախսելու եւ Թուրք Չէչէնական խումբեր կազմակերպելու համար։ Այսպէս, Անգլիան իր երկդիմի քաղաքականութեամբ երբ մէկ կողմէն կիլիկիան կը զբաւէր, միւս կողմէն, զաղանապէս, Քէմալական չարժումը կը քաջալերէր։

Յուլիսի սկիզբները Հաճընի հայութեան Թիւը մօտաւորապէս 6000–ի հասած էր։

Այս ժամանակները Հաճըն հասաւ, նաեւ, Հաճընի նախկին Առաջնորդ Սարաճեան Սրբազան, վերակազմելու համար եկեղեցական եւ այլ ազգային գործեր։

Յուլիս 2–ին, թրքական երեք չէչէնյախուռներ, երեք տարբեր վայրերէ, Հաճնոյ սահմաններուն անցած ըլլալուն լուրը տուին։ Անոնցմէ մին՝ Կէօֆսիւնէն, միւսը՝ Էվէրէկէն, իսկ երրորդը Սեբաստիոյ կողմերէն կուգային։

Այս լուրին վրայ, Յուլիս 4–ին, անմիջապէս երեք պինուրական չրջան պահակախումբեր կազմելով՝ մէկը Փոխ–Տէզակալ Գրիգորին հրամանին տակ գրի՝ Սեբաստիոյ սահմանները քըննական պտոյտ մը կատարելու համար։ Երկրորդը՝ Փոխ–Տէզակալ կարապետ Լալինեանի հրամանին տակ գրի՝ Էվէրէկի կողմերը քննելու համար, իսկ երրորդն ալ իմ հրամանատարութեանս տակ առնելով գացի դէպի Կէօֆսիւնի եւ Անտրընի կողմերը։ Կէօֆսիւնի կողմերը կատարեալ անգործութիւն կը տիրէր։ Սակայն, ճամբորդութեանս պահուն, Քիւրտերու եւ Թուրքերու կողմէն լսեցի Քէմալական չարժումներուն մասին, եւ մինչեւ անդամ տեսայ Անգլիական նոր կարաւան ոսկիներ, որոնք Մուսթաֆա Քէմալի կողմէն ցրուտած էին Չէչէնական խումբեր կազմակերպելու համար։

Յունուար 6–ին Սուրբ Կառավարչին ներկայացուցի տեղեկագիրս, կցելով անոր Կէօքսիւնի Հարիւրապետին առած Մուսթա–

Քա Քէմալի առաջին հրամանագիր-կոչը՝ Չէրչեվկան խումբեր կազմելու համար, եւ Կիօքսիէի ժողովուրդին վախքը ներկայացնող հանդարտութիւն մը:

Յուլիս 10–ին Սիս կանչուեցայ, եւ Սիսի կառավարչին հետ խորհրդակցէլէ յետոյ վերադարձայ Հաճըն:

Այս առիւներքը պատահեցան կարգ մը դէպքեր, որոնք ըստեղծեցին անախորժ մթնոլորտ մը: Առաջինը այն էր, թէ՝ Հաճընի լեռները գտնուող կարգ մը կեսարացի եւ Սեբաստացի հրազանեներու կողմէն սպանուեցան երկու Քիւրտեր եւ Հրազատը Չէրքէզ Ալբաղի Պէյին եղբայրը: Յետոյ, Գալըպլը վերադարձ Մուհամմէտ անուն Թուրք մը երկու էշերով Հաճըն գոցնե կը բերէ, եւ Հաճընցի Մուսթաֆա Սարգիսը անոր ցորենը գնելէ եւ իր ամբարները լեցնելէ յետոյ կը մերժէ դինը վճարել, ընդհակառակը Մուհամմէտը չարաչար կը ծեծէ: Իսկ երբոր դէպքը այն էր, որ Աբամ Կայծակ Եամանը գիւղի Մուխթարին կընոջ հետ անպատեհ արարքի մէջ գտնուելով՝ պատճառ դարձած էր գիւղացիներուն ըմբոստութեան: Թէպէտեւ Ջանպոլիկ Քիւրտերու Չէրքէզի սպանութիւնը կարգադրել, Թուրք Մուհամմէտը ծեծող Մուխթար Սարգիսը բանար նետել եւ ցորենի դինը հատուցանել եւ Աբամ Ջամուլի պահակատունը փոխել, սակայն Թուրք գիւղացիներու մէջ անախորժ տպաւորութիւնը սկսաւ տակաւ խորհնիլ:

Յուլիս 22–ին Սիսի Կառավարիչ Քէյաթաս դէպի Հաճըն ճամբայ ելլելը կը հետագրէ, եւ մենք դինքը դիմաւորեցինք Կիօքսուի մէջ ու անոր ըրինք միւնոյն ընդունելութիւնը, ինչ որ ըրած էինք Ժէնէրալ Մէչէին: Մնոր ընկերացած էին Քիւրտ հարիւրապետը եւ 25–ի մօտ դինուորներ:

Քէյաթաս Հաճըն հասնելուն պէս, առանց ժամանակ կորսընցնելու, քանական պատչան ելաւ, գրեթէ բոլոր չէջնակայ դիւղերը, եւ տասը օրուան չափ այս կողմերը կենալէ յետոյ, Օգոստոս 6–ին մեկնեցաւ դէպի Վահկա (Ֆէէէ), եւ անկէ ալ Սիս: Սակայն, ան նախկին հայասէր Քէյաթասն չէր այլեւս: Մնոր քաղաքականութիւնը բոլորովին փոխուած էր: Այդ տասը օրուան մէջ ցանած սերմերը յաւետնապէս Հայերը բաժնած էր Թուրքերու, քիւրտերու եւ չէրքէզներու հետ համերաշխ ապրելէն, ինչու որ, նա քաղաքերած էր Հայերը իրենց վրէժը լուծելու համար հարեւան այլազգիներէն: Ո՛չ թէ միայն այս, այլ Քէյաթասն Հայերն ալ իրարու դէմ լարած էր՝ երեւ տալով թէ՝ Հնչակեաններուն եւ թէ Դաշնակցականներուն, միեւնոյն ատեն Ազգային Մխիթեան, որոնք ապագային այնքան վնասակար եղան եւ տակի նատան Հաճընցիներուն:

Օգոստոս 8–ին, Կիլիկիոյ զրաման բանակին հրամանատարն Գօթոնէլ Նօրման, որ Ամասիայի կառավարիչն էր, Ամասիայի կուսակալութեան սահմանները քննելու համար Ջէֆէյի վրայով մինչեւ Հաճնոյ լեռները եկած էր:

Գօթոնէլ Նօրման մէկն էր եւրոպական մեծ պատերազմի ըսպանեներէն, եւ թէեւ կը հետաքրքրուէր հետքիններով, որով նոյն իսկ վախճած էր մինչեւ Շար–Տէրէսիի հետքիններն այցելել: Երբ Հաճըն հասաւ, վրիպեր իր հետեւորդներով, մեր Դիմաց ըսուած ամպանոցին տունը ընտրեցինք: Գօթոնէլը Հաճընցիներուն իբրեւ հանդէպ ցոյց տուած համակրանքի յարգանքներէն զոհ մնաց, եւ իբրեւ եզած հիւրասիրութենէն զգացուած հրամայեց իր հետեւորդ սպային, որ երկու Ֆրանսական գրօշակներ բերէ: Բնութեան ու նուիրումեան մեզ նոյն ժամուն իսկ պարգեւելու համար: Զայն առաջին յարձակողը իմ հինգ տարեկան մանչ զաւակս՝ Լիպանոնը եղաւ: Մենք այդ օրը չատ ուրախացանք, յատկապէս թէ Գօթոնէլը այդ իր քայլով Լեռնային Կիլիկիան Ֆրանսական զրաման գծին մէջ կը նկատէր: բայց, դժբախտաբար, վերջէն հասկացանք թէ՝ Գօթոնէլը պարզ խրախուսանք մըն էր որ ի՛րենէ յատկապէս ժողովուրդին:

Ահա այսպէս եղաւ Հաճնոյ մէջ առաջին անգամ դրօշակին ծածանումը, քանի որ, ըստ Թուրքիոյ եւ Համաձայնականներու մէջ կնքուած դաշնագրին՝ մինչեւ այդ թուականը դրօշ չէր պարզուած Կիլիկիոյ մէջ:

Հոս, կ'արժէ վախգծի մէջ նեբածել, Գնդապետ Նօրմանի Հաճընէն մեկնելէն յետոյ, Դեկտ. 8–ին, Ամասիայի Հայ Ազդային Միութեան սրահին մէջ խօսած ճառը.—

«Սիրելի Պ. Տամատեան եւ անդամք Հ. Ազգ. Միութեան: Շատ խօսեցաք իմ մասիս: Պարտականութիւնս կատարեցի: Պարտականութիւն մը, որ մանուածոպէս Հաճելի եւ երբեմն էր ինձ, բարեացակամ եւ լուսամիտ վարչութեամբ իմ պետին եւ բարեկամ Գնդապետ Պրէմօնի:

«Թոյլ տուէք, որ ձեր մասին խօսիմ հիմա: Կը յիշեմ այն առաջին խօսքերը, զոր Գնդապետ Պրէմօն ձեզ կ'ուղղէր ցամաք ելած օրը.— «Գէշ օրերը անցան: Ապագան կը բացուի ձեր առջեւ»:

«Այն ձեւը, որով կերտուած պիտի ըլլայ այդ ապագան, կախում ունի Կառավարութեան Համաժողովէն, ուր աքանչելի պաշտպաններ ունիք օտարներէ, ինչպէս նաեւ ձեզմէ: Ձեր լաւագոյն բարեկամները պէտք չէ որ չողոքորթեն ըլլան: Անոնք պարտին

ըլլալ օդանաւններ ու խորհրդատուներ: Մենք գիտենք, որ քրնեադատիճնները միշտ աւելի անկեղծ են քան դրուատիքները: Դուք այս երկրին քաղաքակրթուած տարին էք, նոյն իսկ քաղաքակրթիչ տարբը եւ յատուկ իմացութեան ընդունակ պանդուած մը:

«Կը կարծեմ, որ պէտք է լայն դիծ մը քաշել տեսը անցեալին վրայէն. պէտք է մոռնալ ոխակալութիւնը, որ չատ ալ տարօրինակ է յաճախ: Հաստատապէս պէտք է ընդդիմել դէպի դեպի ծածկած ապագան տանող գործունէութեան մը: Մ. Քէմմանսօ, որ «պատերազմիլ» խօսքին մէջ ամփոփած էր Գերմանացիին դէմ մղուած երկրաւոր պայքարի մէջոցին մեր առանձնաձ պարտականութիւնը, այսօր խոստացած է զայն այնքան գրաւիչ ու գրեթպատիճ ուրիշ խօսքի մը մէջ՝ «աշխատանքի», այո՛ աշխատանք: Աշխատութեան այս ճամբուն մէջ է, որ կը փափաքիմ տեսնել գործադրուիլ Հայ Ազգին, որ եղած է միշտ աշխատասէր եւ հաստատամիտ, եւ որ կը յայտնաբերէ բոլոր այն լաւ ընդունակութիւնները, որոնցմով հարուստ է արդէն:

«Ինչպէս պատմութեան մէջ, նա Հիսուսյ այն քաղաքատութեան վրայ, որով Ամերիկայի Հայ արհեստաւորները կը յօրինէին բազմաձոյն գործեր, որոնք Ամերիկան արուեստի համբաւը կը կազմեն: Ներկայացիչ ազգութիւն մէջէն է որ կ'անցինինք, օրինակի համար, երկաթգործներու փղոցչն, որոնք աուսոտէն մինչեւ իրենուն անդադարօրէն կը կանգնեն իրենց այնքան ինամեալ արտադրութիւնը:

«Ասոնք ամէնքն ալ հայեր են: Դուք այս երկրին աշխատող ու արտադրող տարրն էք: Ցառաջդիմութեան համար ձեր ունեցած սէրը կ'երեւնայ աշակերտներով լեցուն ձեր բազմաթիւ վարժարաններուն եւ ձեր բարեգործական հաստատութեանց մէջ, որոնք աշխատանքի եւ գործերու բազմազանութեան հակատակ, այնքան լաւ կազմակերպուած են:

«Մենք կ'օգտագործենք ձեր բժիշկներու արժանիքները: Վերջապէս ձեր բազմաթիւ դիմուորները եկան ու նահատակուեցան Ֆրանսայի դրօշին տակ: Դուք կ'աշխատիք, ուրեմն ապրելու բաց պիտի ըլլայ ձեր առջեւ: Ես կը մաղթեմ բոլոր սրտովս, որ այդ ապագան ըլլայ երջանկաւէտ ու փայլուն: Ֆրանսան Հայոց բարեկամն է: Մեր երկու ազգերը իրարու համար աշխատելուն անցեալին մէջ, ու ներկայիս ոչ ոք կը մոռնայ, որ Ֆրանսան ձեզի տուաւ ձեր վերջին թագաւորը, Թագաւոր Սէն-Տրնէի մէջ: Ձեն մոռցուիր այն անտեսի բերդերը, որոնք կը տիրեն Կիլիկեան դաշտավայրերուն եւ բարձրաբերձ լեռներուն վրայ, ունենալով Արմէնո-Ֆրանսական դինանչանները: Պիտի շարունակենք ուրեմն իրարու օգնել, յարելով ըստ Ֆրանսական դերե-

ցիկ խոչալին, իւրաքանչիւրին ազատութիւնը, նոյն իսկ երկուսն թշնամիներուն, եւ Հայ ցեղը, որ այնքան փոթորկումներու մէջէն պիտցաւ պահել իր լեզուն եւ ազգային ինքնուրոյնութիւնը, արժանի է մեր հիացումին: Այս հաստատ գիտակցութեամբ է, որ կը կոչեմ ձեզ — կեցցէ՛ Հայաստանը»:

Օգոստոս 10–ին Հանճոյ մէջ կուսակցական խուլ պայքար մը սկսաւ Ազգային Միութեան կազմի եւ մանաւանդ տեղական Բիւրեղեանի փոփոխութեան շուրջ: Հնչակեան Կուսակցութեան անդամները Տեղական Բիւրեղեանի փոխան կը փափաքէին ունենալ Համբոյճ փաստաբան Կարապետ Չաւեան, իսկ Դաշնակցական անդամները կը հակառակէին այդ փոփոխման: Վերջապէս կուսակցական այս պայքարները այն կէտին հասան, որ Առաջնէն Հանճոյ ղրկուեցան Պ. Պ. Եփրեմեան եւ Կարապետ Չաւեան: Անոնք բաւական աշխատելով, Օգոստոս 15–ին Ս. Սարգիսի այգեստաններուն մէջ մեծ հացկերոյթ մը սարքեցին համաձայնութեան գոյացնելու նպատակաւ: Սակայն փոխանակ համաձայնութեան խնդիրները ալ աւելի արծարծուեցան:

Օգոստոս 17–ին դէպի Մարզուա քննական պատուիրակ էին էր, ուր հանդիպելով թէ՛ արդէն Մուսթաֆա Քէմալի այժերը կազմակերպուած էին եւ սկսած՝ թրքական օրինաւոր կառավարութեան անունով՝ ամէն ինչ ձեռք առնել:

Սեպտ. 10–ին, Վեհիս Չավուշին տուած հաստատ լուրերն վրաց, կրկին, Մարզուա, Սեբաստիոյ եւ Կեսարիոյ սահմաններուն վրայ անձամբ քննութեան ելլալ եւ այն եղրակացութեան յանգելցալ, թէ՝ Քէմալական այժերը ամէն կողմ զօրանալու վրայ էին: Ճամբորդութեանս պահուն այցելեցի Չերքէզ Ախսան Պէյին, Քիւրտ Տուրսուն Աղային, Քիւրտ Հիւսէյին Զաւուշին եւ Մուսթաֆա Մուհամմէտին, եւ խօսակցութեանց ընթացքին հասկցի թէ՛ անոնց մտայնութիւնը մեծապէս փոփոխուած էր ի նպաստ Քէմալականներուն:

Վերադարձիս, հայազգի գաւմասամ Ամմենակ Պէյ Քիւրեղեանի հետ երկար բարակ խորհրդակցելէ յետոյ, որոշեցինք ճամբորդութեանս արդիւնքը հաղորդել Ազգ. Միութեան եւ Համբոյճի երեւելիներուն. առ այս, Սեպտ. 16–ին, գաւմասամ Ամմենակ Պէյին նախագահութեան տակ Ազգային Միութեան ընթահին մէջ ժողով մը գումարուեցաւ, ուր ներկայ էին մօտաւորապէս քառասուն Համբոյճի ականաւոր անձինք: Այդ ժողովին մէջ հաղորդեցի քննական պատկերներու ընթացքին տեսածներս ու լսածներս, եւ անոնց յորդորեցի չհամլանց դղրդ ըլլալ եւ ամէն ջանք թափել Չերքէզներուն, Քիւրտերուն եւ Թուրքերուն հետ հաշտ ապրիլ: Սակայն, դժբախտաբար, ի բաց առեալ

քանի մը անձերէ, մխիթարը բուռն կերպով հակառակեցան մեր հաւատաուձնեբուն, եւ վերջապէս որոշուեցաւ Առանայի Ազգային Մխիթեան դպրոցի՝ կացութիւնը հանկարտու եւ քան զամէ չարժելու համար:

Սակայն, ինդիրը հոդ չվերջացաւ: Հիչակեան Կուսակցութեան անդամները ամէն չանք թափեցին Գայմագամ Արմենակ Պէյին հեղինակութիւնը կորնչելու եւ պինդը իր պաշտօնէն հեռացնելու համար: Վերջապէս իրենը այն աստիճանի հասան, որ Գայմագամ Արմենակ Պէյը հրաժարեցաւ ու անոր տեղը պաշտօն ստանձնեց Հաճընցի փաստաբան Կարապետ Չալեան իրբեւ Տեղակալ: Ես ալ, կառավարութեան հրահանգին վրայ, մեկնեցայ Առանայի մէջ նոր բացուած ռուսկիանական գպրոցին գործը թացքնեբուն հետեւելու համար»:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՉԱԼԵԱՆ
(Նահատակ)
Հաճընոյ Վերջին Տեղակալը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՃԸՆԻ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԴԻՒՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

Հազարապետ Պօղոս Պէյ Թուբ–Մարգիսեանի օրագրութիւնէն յետոյ, հոս ի՛արտատպենք Համբոյկ Պր. Մեսրոպ Ծերտալեանի պատմութիւնը, շատ քիչ կրճատումներով, եւ տեղ տեղ յաւե–

ՄԵՍՐՈՊ ԾԵՐՏԱԼԵԱՆ
Հրամանատար Բ. Վաշտի
Այժմ Ողջ է եւ կը բնակի Ամիհաթոս, Կիպրոս:

լումներով, ուր, յիշեալը՝ Հաճընի Ինքնապաշտպանութեան Երկրորդ Վաշտի հրամանատարը լինելով՝ իբրեւ ախոյեան ու մտանիկից, աքանչելիօրէն կը նկարագրէ՝ Հաճընի Զէյթինեան կողմէն պաշարումը, ժողովուրդին ուխտմտիլ պետապնական մարտնչումը, եւ վերջապէս Հաճընի եղերական վախճանն ու ժողովուրդին փախուստը դէպի Սամսուն: Այս յուշամատենը պրուած է Հաճընի ինքնապաշտպանութեան պաշտօնական արձանագրութեանց վրայ, որը, փախուստի պահուն հետը տարած է Տխոր Մեսրոպ Շերթամեան: Ահա, թէ ինչո՛ւ, Տխոր Մեսրոպ Շերթամեանի պրոթիւնը ընդունելիք ամէնէն վաւերականը բոլոմաթիւ այլ պրոթիւններու մէջէն:

ՀԱՃընի ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԿԱՐԳ ՄԸ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԱՐՄԱՐ ԲԱՅԼԵՐԸ

1919–ի Հոկտեմբեր ամսուն, Հաճընի ոստիկանապետ Պօղոս Թուր-Սարգսեան, Սիս կանչուելով իրեն տեղ Պէօլիւճ Քօմանտանը նշանակուեցաւ Սիացի Կարապետ Լաչինեան, եւ իրեն օգնական դրկուեցան Ներիին Թագըմ Քօմանտանը՝ Ցոլհ. Ժամհուշեան, բնիկ Մարթէզցի, եւ վիւզերու Թագըմ Քօմանտանը՝ Տէր-Գնհաէցի Գրիգոր Շնիկեան:

Շնիկեան, քառասունի չափ ձիաւոր եւ հետիոտն ժանտարմաներով (ոստիկան) Հաճընի հիւսիսային վիւզերը դրկուեցաւ իրեն հետ առնելով Աբամ Թէչտանը (Աբամ Կայծակ): Աբամը Ղարամըզ վիւզի Գարագօլ Քօմանտանը (պահակներու հրամանատար) ըլլալով, իր ազդեցիկ յարաբերութիւններով սահմանի եւ արտաքին թուրքերու դրգռման պատճառ եղաւ: Իսկ Գրիգոր Շնիկեան՝ ինքզինքը Գօլօնէլի տեղ դնելով՝ սկսաւ կարգ մը յանդիմանական նամակներ գրել Ազիզիյէի (Սվազի) Գայմագամին, որով քննութեան ենթարկուեցաւ պատահի պաշտօնեաներու կողմէն եւ պաշտպանուելով՝ կրկին վերադարձաւ իր պաշտօնին գլուխը: Նոյնպէս, Աբամ Զաւուշ Թէրզեան քննութեան կանչուեցաւ Սիս, բայց վերադարձաւ կեդրոն իր պաշտօնին եւ մնաց առանց զիւղ երթալու:

Կեդրոնի ազգ Ցոլհ. Ժամհուշեանն ալ երբ Քէօթիւճ Թուրք վիւզը դրկուեցաւ հետապնդելու համար ծանօթ հրոսակապետ Քիւչիւճ Տուրան, անոր տունը հրդեհել տուաւ առանց հրամանի, տուէնէն փախուստ տալուն համար, որով, թէ՛ ինք քննութեան ենթարկուեցաւ եւ թէ այնուհետեւ Քիւչիւճ Տուրան չատ մը վնասներ հասցուց Հաճընի՝ վարձատրուելով Քէմալականներու կողմէ:

ԶԼՅՈՒՆՅԻ ԵՐԿՈՒ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆԵՐ

1920 Փետրուար ամսուն սկիզբներն էր։ յանկարծ Զէյթունցի երկու պետասարդներ եկան Հաճըն։ Անոնք ձիւնի չաստլեվներէն՝ քսան ժամուան ճամբան գրեթէ տասը օրէն կըտրած եւ ուժասպառ Հաճըն հասած էին։ Անոնք իրենց հետ կը բերէին բազմաթիւ նամակներ ու գրութիւններ Մարաշի Ամերիկեան հաստատութիւններէ եւ այլ կարեւոր անձնաւորութիւններէ, որոնք կը գտնէին Մարաշի դէպքերը եւ իրենց խղճալի կացութիւնը եւ կը հայցէին փրկութիւն ու անմիջական օգնութիւն։

Հաճընի մխիթարիները Առաջնորդ Սրբազանի հետ այդ առթիւ ամէն կողմ դիմումներ կատարեցին, սակայն, անօգուտ։

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Յուլիս 23, 1919 թուականին, էրզրումի (Կարին) մէջ գումարած Թուրք Ներկայացուցչական Համաժողովին մէջ Թուրքերը նուիրագործեցին 12 յօդուածներէ բազկացեալ Ազգային Ուխտը, զեկավարութեամբ Մուսթաֆա Քէմալի, եւ քանի մը ամսուայ ընթացքին, Աճաոլուի մխիթարականութիւնը ապահովելու նպատակով, յայտնի ու անյայտ աշխատանքները վերջացուցած, յանուն Թուրք յեղափոխութեան՝ հրապարակ նետուեցան պատերազմ համար վերապայլի Դաշնագիրը, որ Թուրքիոյ ձեռքերն ու ոտքերը կապկպող իրերէ մէկ անջատելի շղթայ մըն էր, բռնաբարելով նոյն իսկ առաջնակարգ կերպով Ֆրանսայի հոգեւոր ու քաղաքական կենսական շահերուն։

Թուրքիա մէկ կողմէն իր գլխուն ուղղած էր Ցունաստանի կուրծքին՝ որ վերապայլի Դաշնագրի տրամադրութեան համաձայն գրաւած էր բովանդակ Իզմիրի Նահանգը, միւս կողմէ իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Կիլիկիոյ շրջանի Թուրքերուն, անոնց «ազատագրութեան գործին», որպէս զի Ափիմեան ճակատը կարենար գօրացնել Թարմ զինուորներով։

Անվիճելի ճշմարտութիւն է, որ կամայ ակամայ, զինադադարէն ետք, Ֆրանսական եւ Իտալական Թրքանպատակ քաղաքական ընթացքը անակնկալօրէն նոր եւ ուժգին Թափով ծաւալեցաւ ու համակեց եւ յեղաշրջեց համաձայնական պետական մարդոց մտայնութիւնը։ Պատճառը պարզ ու որոշ էր։ Ֆրանսա եւ Իտալիա հաշտ աչքով չէին դիտեր մեծ Ցունաստանի մը գոյութիւնը եւ Թուրքիոյ ամենաբարեբեր շրջանի գրաւումը անոր կողմէ։

Անպլիա լաւ տրամադրութեամբ չի մեկնեցաւ Կիլիկիայէն, եւ չել ու նեղմիա աչքով կը դիտէր Ֆրանսացիներուն գործունէութիւնը Սաամայի մէջ: Մ. Քէմալի առջեւ բացուած կը լայն տեսարէզ: Ան համաձայնականներու անառնական եւ թաքագահան հակամարտութիւնէն հարպիկօրէն կ'օգտուէր: Երկուսն պարտեալը, պատերազմէ պատերազմ մղուող ուշաթափ եւ ուժասպառ Թուրքիան, նոր, ուժեղ ու ցնցող ահազանգ մը հնչեցուց Թուրք բնակչութեան ականջին, ու Թուրքիոյ խորերը խրտմոզեցան չէքէական խումբեր, որոնք մինչեւ իրենց ափամերը զինուած, կ'ասպատակէին իրենց չրջաններըը, կ'ոչնչանային, կը կողոպտէին ու կը չարչարէին անոնք՝ որոնք իրենց հետ չէին ու չէին բաժներ տղոչական չարժման պարտկութիւններուն մըտածումներըը:

Թուրք տղոչական չարժման զեկավար գործիչներըը, ծրագրուած ու կարգնի համապարհներով անցան Կիլիկիոյ չրջանը: Ամէն գիւղ ու քաղաք կը վերապրին անձանօթ ու կասկածելի անձեր, որոնք մասնաւոր չրջարերականներով ու Թուրքիներով Ազատօրէն յեպոփոխականներուն միտքերը հրահրէր կ'ընէին:

Հետաքրքրութեան համար կ'արտագրեմ բաժնուած Թուրքիներէն օրինակ մը, որ չատ բան կը խօսի եւ որ այնքան պերճախօս է ձմռարտութիւնը քօղածածկելու ամպարտութեան մէջ:

«Թուրք, ո՛վ խլամ ժողովուրդ, ո՛վ սիրտը այրած Թուրք քաջեր, արգուիլ թափող Թուրք մայրեր· ձեր ազնիւ հոգիներուն կ'ուղղենք մեր խօսքը:

«Թուրքիոյ օրինական ու ազգային իրաւունքները չի ճանչցող մեր յամառ ու բռնակալ թշնամիները, ներքին Թուրքի հաւատիքն եւ ուժին հպատակեցնելնէ:

«Ո՞ւր է — թրքաբնակ վայրեր անբռնաբարելի պիտի ըլլային: Ո՞ւր է — մեր թրքաբնակ ճահիճներուն մէջ մեր իշխանութիւնը պիտի պահուէր: Թուրք մտաւորականութիւնը ստիպուած եղաւ առաջ բերելու հակայ եւ հոյակապ շարժում մը, հիմնուեցաւ Ազատօլուն եւ Բումէլիի Պաշտպան Կռւակցութիւնը, եւ այս, իր առաջին հարուածը Իզմիրի պռոնիկ ձոյներուն գըլխուն իջեցուցած պահուն, երկրորդ հարուածը կը պատրաստէ տալ Ազնր–Տաւրոսի Հայ չարդարարներուն, գրգռութիւնը իրենց շիկ հաշիւներուն հետ միացնելով՝ ամէն օր Թուրքը վիրաւորողներուն:

«Այո՛, ո՛վ Տաւրոսի ետեւը ամիսներէ ի վեր իրենց հանգիստն ու երջանկութիւնէն զրկուած ազգակիցներ, խաղաղասիրներ, վստահ եղէք, շատ մօտ ատեն է այդ սեւ փորձաճիճները պիտի

մաբուխի, ու լուսինը պիտի փայլի կրկին Տաւրոսի փառապսած հորիզոնին վրայ:

«Մեր հազարաւոր բանաբացիները, նոյն իսկ Ատանայի մէջ այս նուիրական հրամանին համար առաջին ազդանշանին կ'ըսպասեն· եւ միւս կողմէ, նոյն այդ կիլիկիոյ հարազատ զաւակներէն կազմուած է մարմին մը, որ հանդիսի ու հանգիստը ձրգած, այս գործին համար կ'աշխատի: Կամ Ազեւմուտը իմիջեւ քերաբար մեր իրաւունքը պիտի նանչնայ, կամ մենք մեր ուժովը պիտի նանչցուինք ամրողջ աշխարհին:

«Ո՛վ մահմետական աշխարհ, ո՛վ մահմետական թուրքեր, արթնցէ՛ք, դէտ «էգէնի» ձայնը կը լսէ՛ք, չըլլայ որ մեր հայրենիքը եկեղեցական զանգակներու աղմուկներով լեցուի»:

Դժբախտաբար, Ֆրանսական Իշխանութիւնը մօտէն տեղեակ ըլլալով հանդերձ Թուրքիոյ դաւադիր քաղաքականութեան, իր բացայայտ լռութեամբ եւ նոյն իսկ զործակցութեամբ կը քաջալերէր Թուրքերը…: Եւ արդէն դի այդ քաջալերական քաղաքականութեան զործնական ազացոյցը ասյ Թուրքերուն, Ֆրանսական կառավարութիւնը ազատ արձակից Հայ Էվդոնական զօրքերը· զրուից Հայ կամաւորական Լեգէոնը, զանոնք փոխարինելով զաղթական եւ բնիկ Ֆրանսացի զօրքերով, ու յետոյ ալ ակամ Թաճեւրնաթաղին ամէնէն կարեւոր պաքուանդը: Արդարեւ, Թուրք հրամանների ընծայուած նիւթական, բարոյական, զէնքի ու ռազմամթերքի աչքակուռթիւնը չափ ու սահման չունէր: Հակառակ «սպանական Ֆրանսայի» ամօթալի քաղաքականութեան, զիւրահաւան մեր ժողովուրդը, կառչած մնաց հին ու մաշած այն հաւատքին թէ՝ Ֆրանսան երբէք պիտի չուրանայ իր պարտ իրաւունքները:

Երբ իրերը այս կացութիւնը կը ներկայացնէին, Ֆրանսան կառավարութիւնը երբեմն ներկայացուցիչներ կը զրկէր Հաճընը չրջանը ուսումնասիրելու: Եկան ու պացին կացութեան իրապես ու մօտէն հետաքրքրուող զօրավարներ, դնդապետներ, սպաներ, Ֆրանսացի թէ Անգլիացի, սակայն, ո՛չ մէկը քաղաքական իրապարձութիւններու մասին որոշ ու վճռական բան մը արտայայտեցաւ· ամէնքն ալ, ամէնքն ալ պահեցին իրական կացութիւնը ու բանականացան միայն Հայ ժողովուրդին չինարար ու առեղծապարծոց հանճարը զովաբանելով…: Ո՛վ քաղաքակիրթ ներկայացուցիչներ:

1920 Յունուար ամսուան սկիզբը Հաճըն այցելեց նաեւ Սիսի Ֆրանսական ներկայացուցիչին օգնական Մ. Միսպէի, որ Բում եւ Մարաշ չրջակայ գիւղերուն մէջ պտոյտ մը կատարելէ

վերջ, եկաւ Հաճըն եւ հիւր մնաց երեք օր: Ձիշտ է, որ իր առաքելութեան մասին տարբեր դատաստան չունէինք: Ջոփէն ունէր վերապահ ու խորհրդաւոր այս անձը ընակեցաւ մեր առնը. ամէն օր կ'ընդունէր Թուրք յայտնի դէմքեր, Թուրք մարդոմանի մէջոցաւ խօսակցութիւնը զգոյնաբար կը չարունակուէր մինչեւ կէս գիշեր, արդիւնքով մեր ընտանիքի անդամներուն անհանգիստ ներս մտնելը առանց հրամանի:

Մ. Սիւլհի եթէ կ'ընդունէր, ցերեկները հայերու հետ չմնար մէջ էր մտերմօրէն: Իր մեհմետէն օր մը առաջ Ֆրանսական դրօշը պահոնապահ կառավարչատան վրայ պարզեց եւ Հայ ժողովուրդը հայկական եռագոյնին բացակայութիւնը տեսնելով, ներկայ չեղաւ արարողութեան...

Մ. Սիւլհի մեհմետէն յետոյ միայն Թուրքերուն զգայարուած դգայնի հրահանգները երեւան եկան, բայց անոնք անհետաւոյալի Թուեցան մեզմէ ու ժողովուրդին...

ՔՆՆԻՉՆԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԸ

Այս առեներդը Հաճընի առմանները քննիչներ ղրկուեցան, որպէս զի առմանի Թուրքերուն չարժումները քննեն ու տեղեկացնեն եւ անոր համեմատ չարժին: Թէ՛ Հայ քննիչները եւ թէ Թուրք լրտեսները տեղեկացուցին թէ՝ Թուրք չէթէական խումբերը Հաճընի առմաններուն մէջ կանոնաւոր կերպով կազմակերպութեան մէջ են: Ասոր վրայ պէտք եղած դիմումները կատարուեցան Սիսի Ֆրանսական կառավարիչին եւ Առաքայի կառավարիչ Պէյմօնին:

ՀԱՃԸՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԱՈՐՀՈՒՐԴԸ

Մարաչի տասը հազար հայութեան սպանդի գործը եւ Հաճընի առմաններուն մէջ կազմակերպուող Թուրք չէթէական չարժումները Հաճընի պատասխանատու մարմինները մղեցին ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստական աշխատանքներուն: Այս մէջոցին ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր կազմակերպիչ եւ հրամանատար՝ Մարգիս Ճէպէճեան Հաճըն կը դառնէր: Ան իրրեւ փորձառու զինուորական պարտք կ'զգայ Հաճընը կազմակերպել, եւ յետոյ անուններէ բաղկացած ցանկ մը չներելով կը յանձնէ Արամ Թէրզեանի (կայծակ), որպէս զի ամէնուն ալ լուր տայ այդ օր կէս օրէն յետոյ անպատճառ Առաջնորդարանի սը-

բահը ներկայ ըլլալու: Հրաւիրուածներուն բոլորն ալ ճիշտ ժամանակին որոշուած տեղը ներկայ կը գտնուին: Պ. Ճէպէճեան ներկաներուն նախ ինքզինքը կը ներկայացնէ, եւ յետոյ ժամանակին վախկութիւնը կը պարզէ: Ցետոյ պէտք կը տեսնուի սոյն խառն ժողովին հրաւիրել նաեւ Առաջնորդ Սրբազանը: Սարաճեան Սրբազանը իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ այդպիսի հայրենասիրական ձեռնարկ մը ըլլալուն համար, եւ անմիջապէս ժողով մը կը գումարուի ՀԱՃԱՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՏՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ անուան տակ, որ կը բաղկանար հետեւեալ անձնաւորութիւններէն.—

Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան՝ Նախագահ
Միհրան Գայեան՝ Ատենապետ
Սարգիս Ճէպէճեան՝ Փոխ-Ատենապետ
Հաճի Տղդատեան, Ռուբէն Երկաթ, Պետրոս Թէրզեան, Գրիգոր Սըվդրճեան, Միհրան Մանիասեան, Տիգրան Ճիլէրեան, Յակոբ Չայճեան, Մեսրոպ Շնորտրմեան:

Այս մէջոցին Սիսի Ճրագնախան կառավարիչ Թէյարտա, ինքնապահպանութեան համար մաս մը դէնք եւ վառօդուկա ղրկած էր թէեւ, սակայն, ս'րքան դէնքի ընդունակ երիտասարդ ունենային որոշ չէինք գիտեր: Ուստի առաջին տեղեակցութեանց անդամներու քանակը եւ անձնական դէնք ունեցողներու անուններուը պահանջուեցաւ: Բարձրագոյն Ժողովին կողմէ. Նաեւ չէզոքներէն մեհեանին պահանջը եղաւ ու հետեւեալ քանակութեամբ տրուեցաւ.—

355	անձ	զէնքի	ընդունակ	երիտասարդ	43	զէնքով՝	Հնչակեաններ,
75	»	»	»	»	11	»	Դաշնակցական·
150	»	»	»	»	12	»	չէզոքներ,
580					66		

Վերոյիշեալ քանակը ճշդուելէ յետոյ, նախ զէնք ու վառօդուկան համար կրկին Սիսի կառավարիչին դիմում կատարուեցաւ: Սիսի կառավարիչ Թէյարտա, այս դիմումին վրայ անյուսա վերին Հրամանատարութեան հաւանութեամբ, Հաճընի ժողովուրդը սպառազինութեան հրաւիրեց, եւ Համիտոյ Ազգային Միութեան հրահանգեց, որպէս զի իրեն ղրկէ երեք անձերէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը՝ նախազգուշական միջոցներու վրայ խորհրդակցելու համար:

Ազգային Միութիւնը նշանակեց հետեւեալ անձերը.—

Տիրեր Շմաւոն Փօսթոյեան, Նիկոլ Տարտաղանեան, կարապետ Օղլուգեան, որոնք անմիջապէս մեհենեցան Սիս:

ՍԱՐԳԻՍ ՃԷՊՃԵԱՆ
Զինուորական Ընդհանուր Հրամանատար։

ՍԱՐԳԻՍ ՃԷՊՃԵԱՆ.— Կեսարիոյ պիտիէն է։ Հազիւ 35 տարեկան։ Երջանկայն Յիշ. Պահեստային Ժամանակ Թրքական բանակին մէջ պիւզուր եղած ու զերի ինկած Ռուսական ճակատին վրայ, ուր միացած է Հայկական Կամաւորական Գունդերուն եւ Զօր. Անդրանիկի Առաջին Գունդի ֆիւզերներուն վաշտապետ եղած։ Մասնակցած՝ Էրզրի, Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի ճակատամարտներուն։ Զինադադարէն յետոյ, 1919–ին կը ժխկի կ. Պոլիս եւ անկէ ալ Կիլիկիա։

ՍԱՐԳԻՍ ՃԷՊՃԵԱՆԻ ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ

«Տիւրմ է Սոյն վկայագիրը կեսարացի Սարգիս ՃԷպէճեանի, որ իմ Զիաւոր Խումբիս Պետն էր։ ՍՄԲԱՏ
4 Օգոստոս, 1918, Գորիս,
(Կովկաս)»

Հաճքի մէջ կուռւ պահուն ՃԷպէճեան ապրիլն կը վիրաւորուի եւ կը փոխադրուի հիւանդանոց։ Իսկ Հաճքի հերոսական անկման առեն՝ հիւանդութեան պատճառով անկարող բլլալով փոխիլ՝ կը թանուի Թուրքերու կողմէ եւ ի՛պատճառի։ Ձեռայ պլուխը կորուելով ամէն կողմ պտցուելէ ետք կը գրկուի կեսարիա հոն ալ ցուցադրուելու համար։

Ա.հատասիկ անանց համառօտ տեղեկագիրը.—

«Երբ Սիս հասանք, յաջորդ օրը ներկայացանք կառավարիչ Թէլատեանին, որ Հաճոյ պատերազմական դործոդութեանց համար նախապատրաստական ծրագիր մը ներկայացնելով, իրեն մօտ եղած 300 դէնքերն ու 3000 փամփուշտները չուռուկ Հաճըն փոխադրել հրամայեց: Մենք բացատրեցինք որ 300 դէնքին 3000 փամփուշտը անբաւական է. այս ապրամադիրքով Հաճընցին իր պոյութիւնը չկրնար պաշտպանել: Պր. Թէլատեան պատասխանեց. «Ինծի եկած հրամանը ատ ատ է. ասկէ աւելի բան մը չենք կրնար ընել: Հաճընցիներու յանձնուած դէնքերը կանոնաւոր պատերազմի համար չէ, այլ քանի մը օրուան ինքնապաշտպանութեան գործ մըն է, որ պիտի վարեն. արդէն Ցիտնական կառավարութիւնը ուժ օրէն իր օգնական ուժը պիտի հասցնէ. այս մասին երկար վիճաբանութիւն ընելու ժամանակ չունիմ»:

Յաջորդ օրը մենք Էրզրում հետ խորհրդակցելով, հետեւեալ եզրակացութեան եկանք.—

Ա.— Յանձնուած դէնքերը Պ. Օղլուգեանի հետ Հաճըն ղրկել:

Բ.— Թէլատեայի կորուկ եւ անտեղեակութեան յայտարարութիւնները, որ մեզ յուսահատութեան մատնեցին, ամրոցնութեամբ նկարագրել Սիսի Ազգ. Մխիթեան եւ զանոնք եւս հետագրգրել երկու քաղաքներու ազատացող վտանգի մասին:

Սիսի Ազգ. Մխիթեան ներկայանալով նկարագրեցինք տեղի ունեցող անցուդարձը: Անոնք եւս համոզուելով թէ Ցիտնական կառավարութիւնը իր ներկայ դիրքով պիտի վտանգէ Սիսի եւ Հաճընի հայութեան գոյութիւնը, բոլորս մեռսին տեղեկագիր մը պատրաստեցինք, եւ Սիսի Ազգ. Մխիթեանն ալ երկու ներկայացուցչ նշանակեց ընկերակցելու համար մեզի, որպէս զի ուղղակի դիմենք Գնդ. Պրէմօնին:

Մեր Առանա հասած օրը ներկայացանք Գնդ. Պրէմօնին: Ան արտայայտուեցաւ այնպէս, ինչպէս կառավարիչ Թէլատեան, վերջապէս խոստացաւ հետագրել Մերսին, հանկարելու համար, թէ՝ որքան պատրաստ ազգամիջոցը կը գտնուի, քան այնմ դադարեցնելու տալու ներկայացուցիչներուս:

Երեք օր յետոյ, մինչ մենք յուսալքուած մեկնած էինք Առանայէն, Պրէմօն պատկան իշխանութեան հետագրեց հարիւր հազար փամփուշտ եւ հազար դէնք զրկելու մասին: Այս դէնքերուն դէպի Սիս առաքումն ու փոխադրութիւնը չարաթներ տեւեց, եւ երբ Սիս հասաւ, ամիս մը եւս Թէլատեան ազատցնել տուաւ, եւ, Հաճընի պաշարումէն յետոյ միայն համբայ հանեց նշանակուած

դէնքերուն կէսը, ապա կարապետ Լալինեանի հրամանատարութեան տակ, որուն կ'ընկերանային ուխտուն Հայ հեծելազօրքը: Երբ Վարդա Փաղար կոչուած կիրճը հասան Թէյթուսայի զօրանոցի զրադէտով, պաշարուեցան Թուրք հրասակներու կողմէ եւ մի միայն հեծելազօրքերուն կէսը կրցաւ ազատիլ. ինդոյ առաջնորդ ռազմամթերքը ամբողջութեամբ պրաւեցին:

Առանց մեկնութեան լաւ է, որ յարմանակենք մեր պատմութիւնը:

Երբ Հաճընի Ազգային Մասնաժողովը մէկ կողմէն Թէյթուսայի դիմումներ կը կատարէր ռազմամթերքի համար, միւս կողմէ, միեւնոյն ժամանակ Պարենաւորումի եւ Զրահաման Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ Հաճընի երեւելիներէն, ու յայտարարուեցաւ բոլոր ժողովուրդին թէ՝ Պարենաւորման Յանձնախումբը ինչ որ պահանջէ պէտք է սիրով գոհացնէք առանցապիր առնելով անկէ, իսկ հակառակողներէն բռնի պիտի պրաւուի եւ ըստացագիրը պիտի չտրուի:

Պարենաւորման եւ Զրահման Երկոց Յարկուրդը կը կազմէին հետեւեալ անձինք.—

Յարութիւն Եփ. Թէրզեան, Յակոբ Աղա Զրգեաշարեան,

Գալուստ Եփ. Շխրտըմեան, Համբարձում Եփ. Էվիլսանեան:

Առանցմէ զատ ունէին մասնաճիւղեր ալիւր ազատ, պէյսիմէր չվնեզ տալու, եւայլն, որոնց ամէնքն ալ անմիջապէս իրենց յատկացուած գործին սկսան:

Այլեւս Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովը գործի փոթեցաւ: Ամբողջ ժողովուրդը, 15 տարեկանէն մինչեւ 60 տարեկան այր մարդիկ, 24 ժամուան մէջ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին կանչուեցան եւ կանոնաւոր քննութենէ յետոյ 600 դէնքի ընդունակ երիտասարդներ ընտրուեցան, որոնցմէ չորս վաշտ հետեւոն եւ 60 հոգիէ բաղկացեալ մէկ վաշտ ալ հեծելազօրք կազմուեցաւ:

Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովը՝ Պ. Ս. ձէյսէճեանը Զին. Ընդհ. Հրամանատար կարգելով՝ իրենուն տուաւ անմիջապէս, վաշտերը կառավարող պետուրական մարմիններ կազմել, որոնք հետեւեալ կերպով կազմուեցան.—

Կարապետ Օղուլլուգեան՝ Ա. Վաշտի Հրամանատար

Արշակ Սահակեան (զրահեղ)՝ » Փոխ–Հրամանատար

Մեսրոպ Շխրտըմեան՝ Բ. Վաշտի Հրամանատար

Արքին Գուլումճեան, Գարա–ձէհէնեմէ (զրահեղ)՝

Բ. Վաշտի Փոխ–Հրամանատար

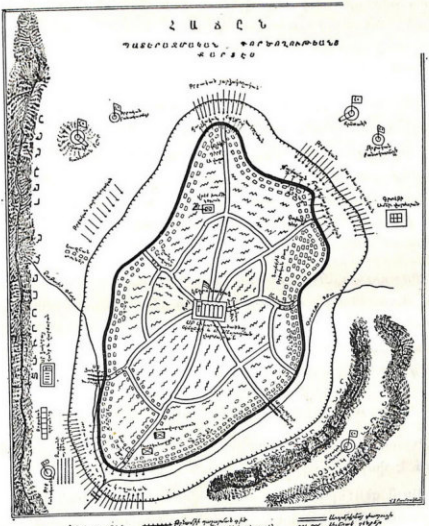
Մկրտիչ Մանասէեան (Իժմիացի)՝ Գ. Վաշտի Հրամանատար

Սեդրակ Ուզունեան՝ Գ. Վաշտի Փոխ–Հրամանատար

Վահան Ալբունեան (*Իզմիրցի*)՝ Դ. Վաչուի Հրամանատար
Տիգրան Ճիկէրեան՝ Դ. Վաչուի Փոխ–Հրամանատար:
Պետրոս Յ. Թէրզեան՝ Զէյտուրաց Մումբի Հրամանատար:

Իսկ Արամ Կայծակ իբրեւ Փոխ–Հրամանատար, իր «վրէժ խումբով» գրուեցաւ կեդրոնի ներքեւ՝ վտանգուած դիրքերուն օգնութեան փութալու եւ յարձակումները սաստկելու համար:

Ընդհանուր Հրամանատար ձէյդ Ճեան անմիջապէս հրաման ըրաւ յիսնապետ եւ տասնապետներուն՝ հայերէն մարդանք սովրեցնել ալայոց, եւ խոչոր կառապետներուց: Ցետոյ Սպայից ժողով գումարելով Հանըն քաղաքին չորս կողմը քննութիւն կատարուեցաւ: Լեռներուն վրայ մատնուող դիրքեր չնուեցան եւ վաշտերը կարգով՝ Հիւսիս, Հարաւ, Արեւելք եւ Արեւմուտք՝ լեռներու ձիւնապատ գագաթներուն վրայ սկսան ամրանալ:

ՀԱՆԸՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ՔԱՐՏԷՍ

ՇԱՐՔՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆԵՐ
ԵՐԵՒԵԼԻ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԱՐԴԵԼԱՓԱԿՈՒՄԸ
ՏԵՂԱԿԱԼ ԱՐՄԵՆԱԿ ՔԻՒՐՃԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿ
ՏԻԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԱԼԵԱՆ ՆՈՐ ՏԵՂԱԿԱԼ

Երբ Համբոյճեանը, այսպէս, ինքնասպանութեան համար պատրաստութիւնները կը տեսնէին, Համբոյճն ծառատրակէս 9 ժամ հետու Շար հայարնակ վիլէն լրտեսները հնչասպառ Համբոն հասան եւ կատարեալ պատկերի թուրք հրոսակները մինչեւ երթ ու դարձը մինչեւ իրենց վիլը։

Համբոյճը անմիջապէս դիմեցին Տեղակալ Քիւրճեանին եւ պահանջեցին ազատ եւ կարուկ միջոցներով վերկել վիլը, եւ նկատի ունենալով վաղահաս վտանգը Համբոյճ, արագլափակել գաւառակի պատկանող բոլոր թուրքերը, իբրեւ պատանդ՝ փոխադարձ համաձայնութեան։

Տեղակալ Քիւրճեան, ծառատրակէս 60 յայտնի թուրքեր վիլէրէն բերել տալով, արգելափակից կառավարչատան մէջ։ Այդ պահուն, Քիւրճեանի պաշտօնանկութեան հրամանը եկած էր, հետեւաբար պարտաւորուեցաւ ժողովուրդին պահանջը կիսատ ձգել եւ յայտարարել թէ՝ «Ձայջորդս՝ Զալեան, աւելի լայն իրաւասութեան տէրմանին մէջ կարող է ձեր վախքին պոհպռում տալ»։

Փետրուար 19–ին Համբոն եկաւ Տեղակալ Կ. Զալեան, որ իր հետ բերաւ 300 զէնք, յիսուն հատ փամփուշտ եւ 200 զինուորական ռումբ, ինչպէս նաեւ Ռուսկանական հրամանատարութեան ուղղուած հետեւեալ պաշտօնական նամակը հայերէն տառերով ու բառերով գրուած.—

ՀԱՅՐՆԻ ԺԱՆՏԱՐՄԸՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻԹԵԱՆ

Այսօր ձեզի երեք հարիւր զէնք կը դրկեմ։ Այս զէնքերը պէտք է փոխադրուին պէտք եղած զգուշութեամբ։

Սոյն զէնքերը գիշեր ատեն պիտի փոխադրուին ինծի յատկացուած մեկուսացեալ տունը՝ ամենամեծ գաղտնապահութեամբ։

Ա.— Տան առջեւ զոնուելու է առանց զէնքի պահակ մը:

Բ.— Թուրքերը սահման չանցած կ'արգիլեմ զէնքի քաշելու մը. միայն այն մարդոց կրնաք տալ, որոնց վրայ կատարեալ վստահութիւն ունիք:

Գ.— Քաղաքին մէջ զէնք կրելը բոլորովին արգիլուած է:

Դ.— Հարիւր հոգինոց գունդեր պէտք է պատրաստել, որոնք բաժնուած ըլլան (իւրաքանչիւր գունդը) երկուական խումբերու, հրամանատարութիւնը առանձնող եւ կամ հրամայելու պաշտօնին կոչուող գլխաւորները, ճոյնպէս իրենց ստորադաս խմբապետները պէտք է ըլլան շատ կորովի, կարող, բաց եւ գաղտնապահ, միանգամայն տիսիպլինի տէր մարդիկ:

Ե.— Առանց ձեր «բատօ»ին թիւը փոխելու կարելի եղածին չափ ձեր ժանտարմաներուն թիւը աւելցուցէք:

Զ.— Սահմանէն մինչեւ Հաճըն, հետեւեալի եւ ձիաւորի ամբողջ եամբաները պէտք է տարվեցնել Հայ ժանտարմաներուն:

Է.— Իւրաքանչիւր մարդ պէտք է փամփուշտակալ պատրաստէ:

Ը.— Ձեր երեք գունդի ճշգրիտ ու մանրամասն «ֆօնքրոլի» տետրակը ինծի ղրկեցէք. ոչ մէկը անոր երկրորդ օրինակը ունենալու է, եւ հրամանատարները իրենց մարդոց անունները գոց գիտնալ ստիպուած են:

Թ.— Ոչ մէկը իր խով գրաւոր արձանագրութիւն ունենալու է:

Ժ.— Հարիւր հոգինոց խումբերու խմբապետները ամսոյս 22–ին հոս գալու են գիս տեսնելու, ինչպէս սպայ կարապետ Լաչինեան, ձեզ չեմ ուզեր, բայց որ դուք հոն պէտք էք: Պ. Մինաս (սպայ) իր «բափօր»ը (տեղեկագիր) սոյն չորս հոգիներուն հետ թող ղրկէ եւ ինծը Հաճըն սպասէ մինչեւ Լաչինեանին Հաճըն վերադարձը:

ԺԱ.— Թուղթերը ինծի ղրկեցէք յետ ստորագրութեան:

Սիսի Ֆրանսական Զինուորական Կառավարիչ

ԹԼՅԱՐԴԱ

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԱԾ ԹՈՒՐՔԵՐ ԱԶԱՏ ԱՐՁԱԿՈՒԱԾ ՍՊԱՅԻ ԹԱՐԿՈՂԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱՄ ԶԱՎՈՒՇ

ՆՈՐ ԹՈՒՐՔԵՐ ԿԸ ԲԱՆՏԱՐԿԵՆ

Նորեկ Տեղակալը ժամանակին փափկութիւնը նկատի ունենալով, քան Ամանայի ու Սիսի Ֆրանս. կառավարիչներու հրամանին, չատ մեղմ ու քաղաքավար ընթացք մը բռնեց հան-

դէպ տեղացի ու դրացի Թուրքերուն, ու առաջին առթիւ ապատ արձակեց 15–20 օրէ ի վեր բանտարկուած Իսը պիւտցի Եբեւելի Թուրքերը, որոնք խոստացան Հաճըն գալէք 60,000 քիլօ ցորենը անմիջապէս փոխադրել Հաճըն պիւտցիներու կտակով, (որովհետեւ սոյն եղանակին համբաւները ձիւնով գոց ըլլալուն սեւէ փոխադրութեան միջոց կարելի չէր գտնուեր)։

Պ. Զալեանի սոյն քաղաքավար չարժմունքը Թուրքերուն համակրանքը աւելի կրկնապատկեց, ու Թուրքերը վերջ երթալով սկսան չատ նպաստաւոր չարժել Հանդէպ Հաճընի ու Տէզակալին, եւ առանց սեւէ արգելքի կարեւորութիւն տալու՝ խոստացուած ցորենը փոխադրել սկսան։

Բայց հակիւ թէ 8–10,000 քիլօ փոխադրուած էր, առաւօտ մը, յանկարծ, սպայ Ժամկոչեան եւ Աբամ Զաւուչ (Թէքլեան), դուբէն եկող բոլոր պիւտցի ու տեղացի Թուրքերը հաւաքելով չէնքի մը մէջ կը բանտարկեն ու անոնց բերած ուտելիք, փայտ եւ անասուններուն բոլորովին կը յափշտակեն։ Սոյն եղելութիւնը Գօմիսէր Յարթէք Հարոնեան իմանալով Տէզակալին կը տեղեկացնէ։ Պ. Զալեան անմիջապէս կը վազէ Թուրքերու բանտարկուած վայրը ու կարգ մը խրատներէ յետոյ տեղացիները իրենց տուները ու պիւտցիները՝ իրենց պիւղերը կը դրկէ՝ յանցաւորներուն պէտք եղած պատիժը տալու խոստումով։ Այս անկարգ չարժումէն յետոյ Թուրքը այլեւս խրտչեցաւ ու երեխեակը դադրեցնել սկսաւ։ դադրեցաւ նաեւ ցորենի փոխադրութիւնը։

Ամէն գաս Թուրք պիւտցիները հարկադրուեցաւ հետզհետէ հակիլ դէպի միլլիճիներուն կողմը, եւ այսպէսով ամապարեցաւ եւ սաստկացաւ թշնամական չարժումը։

Այլեւս տուէք չկար Թուրքը սերտաշահելու։ Ուստի, Տէզակալ Զալեան չատ մը դիմումներ կատարեց Գիւանական Իշխանութեան դէմ, փամփուշտ եւ դանդ մը դինուոր դրկելու համար, սակայն չատ ուշ էր մնացած։

ԶԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

ՇԱՐԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

վսեմափառ Տիար՝

Քօլօնել Պրէմօն

վերին վարիչ Թշնամի Գրաւեալ Հողամասերու,

ՏԷՐ,

Ներկայ Փետրուար ամսուան 19–ին Հաճընի հասնելով, անմիջապէս գործի ձեռնարկեցի։ Գազային ներքին ու արտաքին կացութիւնը առ այժմ հանդարտ է, որուն առաջին օգնականը

բնութիւնն է, որ ամէն կողմ ձիւնէ առժամանակեայ պարիսպով մը շրջապատած է: Դուրսէն մեր բաղած հատ ու կտոր տեղեկութիւնները վրդովեցուցիչ են, եւ կ'երեւի թէ ձիւնհալէն անմիջապէս վերջ պիտի սկսին բշնամիին գործողութիւնները:

Իմ ներկայութենէս անխտիր, Գազային Թուրք եւ Հայ ժողովուրդը շատ գոհ մնացին եւ գրեթէ ամէնքն ալ պատրաստակամութիւն յայտնեցին իմ շուրջս բոլորուելու: Ձերդ Վսեմութեան եւ բանակազին համակրութեան շնորհիւ կը յուսամ իմ վրայ դրուած յոյսերը արժեցնել:

Քննելով համոզուեցայ, որ տեղեկատուութեան գործողութիւնները լայն շրջանակի մը մէջ կազմակերպելու կարիքը անհրաժեշտ է· որով, համոզուեցայ, որ իմ տրամադրութեան տակ պէտք է ունենամ երկու հազարէն մինչեւ երեք հազար զաղտնի վարկ մը: Պիտի խնդրէի, որ նոյնչափ գումար մը տրուի՝ Պրօմվէլի յանձնելով, Սրբազանը գալու ժամանակ, ընկերացնելիք անոր: Վստահի մը պահուն կինս եւ զաւակներս ձեր վսեմութեան խնամքին կը յանձնեմ: Ինչպէս առաջ ալ գրած էի, իմ ներկայութեամբս այս կողմէն անհոգ եւ վստահ կրնաք ըլլալ: Ես բոլոր խոհեմական եւ շրջահայեաց միջոցները գործադնելով մէկտեղ, Ֆրանսական դրօշին փառքն ու պատիւը բարձր պահելը կեանքիս գնովը սրբազան պարտականութիւն մը պիտի նկատեմ:

Սարաճեան Սրբազանէն հաճեցէք ստանալ տեղւոյն կարիքին ստոյգ պատկերը: Սրբազանը ամէն կերպով վստահելի անձ մըն է:

Վսեմափայլ Տէր, հաճեցէք ընդունիլ ամենախորին յարգանացս հաւաստիքը:

Միշտ ձեր խոնարհ
Կ. ՋԱԼԵԱՆ
(Գայմագամ Հաճընի)

20 Փետրուար, 1920

Այս նամակին մեկնակը չի հրցած, Փետրուար 22–ի առաւօտ Շարքէն պատուիրակութիւն մը Հաճըն հասաւ եւ հաղորդեց Շարքի մօտերը հաղարաւոր ասպատակներու պատիւը, եւ հետեւեալ նամակը ներկայացուց Առաջնորդին.—

Գերապատիւ Տ· Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան,
Առաջնորդ Հաճընի
Սրբազան Հայր,

Փետրուար 17–ին, Շար գիւղը հասան 19 ժանտարմաներ, ինչպէս որ կը սպասէինք: Այսօր, մէկ ժամ հեռաւորութեան վը-

բայ եղող Գուրու–Տէրէ կոչուած գիւղը մարդ ղրկելով ստոյգ տեղեկութիւններ առիւծ, որ բրբական բանակները կը պատրաստուին ամէն մէկ գիւղի մէջ: Արդէն օդին յարմարութեան կը սպասեն յարձակելու համար Շարի վրայ: Ահա, այս խնդրոյն առթիւ է, որ պարտաւորուեցանք վերջին ծայր պաղատանօք խնդրել, որպէս զի փութացնէք մեզի օգնական ուժեր եւ ռազմամթերք:

Կը խնդրենք ձեր Սրբազնութենէն, որ նկատի առնէք մեր վտանգաւոր կացութիւնը եւ ըստ այնմ փութաք օգնութեան: Գիւղէն, ճանի մը ընտանիքներու բեկորներ միայն մնացած ենք, ու մենք ալ չենթարկուիլ վանտալներու յօշոտումին:

Սրբազան, ճաջ գիտէ, որ մեր Շարը Հաճընի բանալին է· պէտք է ուենեանք բաւական ռազմամթերք եւ մարդիկներ, որպէս զի կարող ըլլանք մամառիլ բշնամիին դէմ: Մեր յոյսը ձեր աջակցութեան վրայ դրած, կ'աղաչենք, օգնութի՛ւն···:

Ի Դիմաց Թաղ· Խորհրդոյ

Առենապետ՝ Առենադպիր՝

ՄԻՆԱՍ ՍՈՒՐԵԱՆ ՍԵԴՐԱԿ ԹԻՆՊԼԵԱՆ

Բողոքական Ժող· Կողմէ

21 Փետր· 1920 Մ· ԿՏԻԿԵԱՆ

Շար

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿը

Գերապատիւ Տէր Պետրոս Եպս· Սարաճեան,

Առաջնորդ Հաճընի,

Սրբազան Հայր,

Փետր· 17–ին Շար գիւղը հասաւ· ասկէ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Գուրու–Տէրէ գիւղն ալ մարդ ղրկեցինք եւ անոնց միջոցաւ ստոյգ տեղեկութիւններ առիւծ, որ մեծ ջոկատ մը կը պատրաստուի···: Այժմ օդին խստութեան պատճառաւ, յայտնի չէ թէ ե՛րբ պիտի յարձակին: Այս կացութեան հետեւանքով ըստիպուեցանք Շար մնալ ձեր հրամանին համաձայն· միայն չորս ոստիկան գիւղը ճամբեցինք, մնացածներս ալ Շարի մէջ պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'ընենք եւ կ'սպասենք ձեր հրամանին:

Ձմռանամ ըսել, որ բրբական ծպտեալ սպաներ կուգան մեր ուժերը քննելու, որովհետեւ Շարէն տարածալուած է թէ՝ բաւական ուժեր համախմբուած են հոս, մինչդեռ, իրականութեան մէջ ոչինչ է մեր ուժը:

20 Փետր· 1922 Տասնապետ

Շար ՍԻՄՈՆ

ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ԽՆԴՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԴԷՊԻ ՍԻՍ

Վերջրեալ նամակներուն ազդեցութիւնը այն եղաւ, որ ժողովուրդը՝ յարափոփոթ կացութեան արմատական լուծում մը փնտռելու վճռական կամքով, Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի սրահը հաւաքուեցաւ, բայց ո՞վ ի՛նչ կարող էր ընել, որո՞ւ կարելի էր դիմել, երբ քաջուած հնոտիքներն անգամ անպատասխան կը մնային, նոյն իսկ անուղղակիօրէն քար լուութեամբ ու արհամարհանքով կը պատասխանուէին։ Աւելի պէս պայծառ այս ճշմարտութիւնը այն եզրակացութեան բերաւ մեզ, որ Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն, Համիտոյ իրական կացութիւնը բերանացի եւ ականատես վկայութեամբ պատմելու համար Թրանսուալի Իշխանութեան՝ պէտք էր մարզ դրկէր Աստանա։ Ուստի, Գէր. Պետրոս Եպս. Սարաճեան, Պ. Շմաւոն Փոսթոյեան եւ Վէր. Յ. Մաշտոտեան, իրենց հետ պատշաճ ունենալով Արթին Զամուչ Յովակիմեանը, եւ իր ձեռքին տակ հինգ ոստիկանները, որոնց անուններն են, Վարդվար Կոկիան, Կարապետ Սեւեան, Գրիգոր Մըրթեան, Գաղրզ Համո եւ ուրիշ թուրք մը, միեւնոյն օրը, Փետրուար 22-ի կիրակի իրիկունը մեկնեցան Համիտէն։

Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէն հետեւեալ հրահանգը տուած էր պատուիրակութեան.—

Եթէ Ֆրանս. կառավարութիւնը արամադիր է զործնական օժանդակելու մեր Ինքնապաշտպանութեան պայքարին, պատուիրակութիւնը յատուկ ծածկագրով պիտի հաղորդէր Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէին, հակառակ պարագային եթէ որեւէ արտաքին օգնութիւն պիտի ղացուէր Թրանսվաալեան կողմէ, Համբնցին ինքնաբերաբար պիտի նահանջէր դէպի Սիս։

Պատուիրակութեան անմիջական պահանջները պիտի ըլլային.—

Բան հազար Օսմ. ոսկի, 1000 անձ իրենց դէնքերով, 2000 պաշտանիա (վերմակ), 250 հազար փամփուշտ, 12 թէլէֆօն, 12 հեռադիտակ, 150 երկաթեայ մեծ թել, 200 բրիչ, 50 փոքր թել, 90 քիլօ պղպղատ, 1000 քիլօ ծխախոտ, 1000 քիլօ չաքար, 1000 քիլօ աղ, 6 դեղացիր եւ բաւականաչափ «էֆէջ»։

Մեր պատուիրակութիւնը, ամէն, հազիւ հոգոտած կէտած վայրը կը հասնի — Համիտէն ութ ժամ հեռու — Սիսի եւ Համիտի մէջտեղ, վահկայի թուրք ազդային ուժերու պետ ձէզմի Պէյի հրամանատարութեան տակ զոբծող հրոսակներ կը

պաշարեն, թէեւ պատուիրակութեան ընկերացող հնձելագործքներ թիւն ու որակը անգոր էր պաշտպանելու ու դիմադրելու խուժանամոլ յարձակումներու դէմ, բայց երկար առեն երկուսուկէս ձիւնին մէջ թաղուած հրացանաձգութիւնը կը չարունակուի, մինչեւ որ Հաճընէն մեկնող ջրեւպանները կարաւանին օգնութիւն հ'ահաղիկ ասպատակիները, որոնք անմիջապէս կ'անհետանան անառանելու մէջ եւ պատուիրակութիւնը ողջ առողջ կը հասնի Սիս:

Կառնէ ընթացքին Արթին Զամուչ մեծ քաջութիւն ցոյց տուաւ, եւ թէեւ կերպով վիրաւորուեցաւ: Ձեռոյ, Ատանայի մէջ ենթապաշտ առաջան առացաւ:

Քանի մը օր յետոյ, տեղեկագրուեցաւ մեզի պատուիրակութեան վրայ եղած յարձակումը, եւ այս անգամ, անառարկելի փաստերով, իրականացան մեր դուշակութիւնները, որոնց վերջոյ հիմնուած՝ կատարած էինք դիմումները: Այսպէս, կը յստակէինք, ապահով, որ Սիսի Ֆրանսական կառավարիչի աչքին առջեւ տեղի ունեցող այս դէպքը բոլոր թեհահաւատները խզելի պիտի բերէր եւ խիտ, կարճ եւ կարգի միջոցներ ձեռք պիտի առնուէին: Թէթախտաբար, Ֆրանսական կառավարութիւնը մեկ կողմ նետեց հակաքայլերը եւ վճռական միջոցներ ձեռք առնելու սովորական օրէնքը, ու վրաուեհեմբ չդիմեց անոնց կոնակը, քաջալերեց անոնց հերոսութիւնը, կարծէք ցոյց տալու համար թէ՝ «Մենք եկած ենք հոս ոչ թէ այս երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու, այլ՝ Հայը Թուրքին, Թուրքը Հայուն ջարդել տալու համար»:

Ինչ կը մնար մեզ ընել: Հաճընը չորս կողմէն Թուրք վանատներով պաշարումի ենթարկուած էր: Մի միայն հեռագրութեան էր որ դիւներ ցերեկ կը զործէր՝ օրուան տագնապութիւններն ու կացութիւնը հաղորդելով Սիս եւ Ատանա: Ցուսալիքումի ու յուսաբեկումը կը սկսէր չրջապատին մէջ:

Մարտ 3-ին, Հաճընէն Սիս երթեւեկող վերջին կարաւանին հետ հետեւեալ նամակը դրկուեցաւ Հաճնոյ պատուիրակութեան.—

Գերապատիւ Տ. Պետրոս Եպս. Սարաճեան
Առաջնորդ Հաճնոյ եւ
Նախագահ Հաճնոյ Պատուիրակութեան
Ի Սիս

Ձեր Գերապատուութեան եւ ձեր յարգելի ընկերներուն ճամբան անցուցած տագնապի մասին, ժողովս իր խորին ցաւակցութիւնը կը յայտնէ, եւ քաղաքախտ կը համարէ ինքզինքը անձնա-

կան ուժ վնաս չի կրելուդ համար:

Հանրին է այնպէս, ինչպէս որ գիտէք արդէն, կը յուսայ ձեր առաքելութենէն այն՝ ինչ որ կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել մեր բարեկամներէն: Վստահ եմ, որ դուք պիտի զգաք ձեր վրայ դրուած պարտականութեան ծանրութիւնը, եւ գիշեր-ցերեկ պիտի աշխատիք արժեցնել ձեր առաքելութիւնը:

Ձեր առաջին բայլը ձախողութեան մատնուեցաւ, կեանքերնիդ ալ վրայ տալու փորձեցիք, սակայն գիտէք թէ՝ ատոնք սովորական բաներ են հայոց համար:

Ձեր գործերուն յաջողութիւն կը մաղթենք: Վստահ եմ մեր Հանրին ներսերուն վրայ, ամենէ պիտի լսեն ձեր ձայնը, սիրով պիտի աջակցին ձեզ, պիտի թեքեցնեն ձեր բեռը եւ յաջողցնեն ձեր ծրագիրները, ինչ չափով եւ ինչ զինով ըլլան ամենէ: Հաստատ կեցէք ձեր պահանջներուն վրայ:

Մենք ոգորդներն ենք մենք Հայ մեծ ազգին, որու ամենան նեստուած «*վախճոտ նազատակ*»ի վատ համբաւը պիտի մաքրենք: Բաց է մեր ճակատը մինչեւ մահ···:

Արիւրիւն եւ քաջութիւն մաղթելով, կը մնանք միշտ համբուրող Ս· Աջոյդ, եւ յարգանք ու բարեւներ ձեր ընկերներուն:

Ի Դիմաց Ազգ· Իճմեանպաշտպանութեան

Բարձրագոյն Ժողովի

Ատենադպիր՝ ՅԱԿՈԲ ՉԱՑՃԵԱՆ

Ատենապետ՝ ՄԻՀՐԱՆ ԴԱՑԵԱՆ

3 Մարտ, 1920
Հանրն

ՄԵՐ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱՒՈՐ ՏԵԼԵԿԱԳԻՐԸ

«Փեամբ· 26–ին Թէլլարեանի հետ տեսակցեցանք եւ պարզեցինք Հաճնոյ կացութիւնը եւ մեր պահանջքը ներկայացուցինք: Պ· Թէլլարեան պատասխանեց·

— Ես այժմ Հաճնոյ այսքան վտանգ չտեսնեմ, քանի որ ձիւնհալը հետու է· սակայն, մտադիր ենք պէտք եղածը ընել եւ ռազմամթերք ղրկել: Գալով ձեր պահանջներուն, դրամի մասին կ'ընաք Պ· Պըչմանի հետ խօսիլ: Մաս մը «պաթանիա» կրնամ ղրկել, նոյնպէս 100 պէտք եղած փամփուշտը: Պիտի ղրկեմ նաեւ թէլէֆօն եւ դիտակ: Գնդացիրի պէտք չկայ, որովհետեւ չունինք, մանաւանդ որ չատ փամփուշտ պէտք է եւ վո–

ՎԱՐԴԵՎԱՐ ԿԸՏԻԿԵԱՆ
(Շարքի)

Կը մեռնի Սարաճեան Եպիսկոպոսի խումբին հետեւ. Ժամադրեալ։ Երբ, Հարցումի մէջ Պարութիւն Զաւուշ Ճամիկեանի վերաբերութեամբ չկրնան կազմել, Պրուկեան զազանաբար չկրնան կանգնեցնել կրակ բացած եւ իր քաջագործութեամբը խումբի պատասխան պատճառ եղած է։

Այժմ ան ողջ է, եւ կ'ապրի Շուա, Փրանսա։

խափանութիւնն ալ դժուար։ 100 հատ Զեռնաուոմբ դրկած եմ, 50 եւս կը դրկեմ։ «Վէպէ» չունինք։ «Թրանչէէ» թէլ կարելի չէ փոխադրել, որովհետեւ Համիտ չուրջը բռնելու համար 100 բրի թէլ պէտք է, որուն փոխադրութիւնը անկարելի է։

— Լա՛ւ, ուրեմն, Փրանսական գօրք դրկեցէք Համբոյ։

— Բայց ամառը ամէն բան վերջացած կ'ըլլայ, ըսինք, քանի որ Շաթ չրջակայ գիւղերուն մէջ Զէթէները համախմբուած են, թեւրեա 15 օրէն յարձակում գործեն։

— Այո՛, ըսաւ Թէլարտա, եւեթ ամէն ի վեր Համբոյը միշտ այսպէս կ'ըսէ, սակայն փորձը ցոյց տուաւ, որ Համբոյին սըխալած է։

— Մեզի ասոիկան տրամադրեցէք. անմիջապէս Ատանա պիտի մեկնինք։

— Ասոիկան չունիմ, հինգ օր վերջ կարելի է ձեր պահանջին գոհացում տալ։ Ատանա երթալով ունելի բան մը պիտի չեն հասկնար, որովհետեւ ձեր պահանջներէն ինչ որ կարելի էր խոստացայ եւ պիտի դրկեմ։ Թէպէտեւ Պ. Պրէմօն ամէն բան կը խոստանայ, բայց իմ խոստացածներէս աւելի բան մը չկրնար ընել։

Պատասխանութիւնը, ի մէջ այլոց, խնդիր ըրաւ թէ՝ Հոր-

տուէ, մեր վրայ յարձակող Զէյթէնեաներու մասին ինչ կարդադրութիւն եղած է. մանաւանդ որ՝ ըստ վկայութեանց՝ Միւֆթի եւ այլ ազդեցիկ թուրքեր այդ հրամանները մէջ կը դանուին եղեր, նաեւ Եուսուֆ Ագայէ որդին Նուրի եւ Եուսուֆի եղբօր Հէօքչէի տղան Խայրի (այդ մէկոցին Հէօքչէ, պ. Թէյմուրայի հրամանաւ, 8–10 օրէ ի վեր, բանտի դատապարտուած էր):

պ. Թէյմուր պատասխանեց.

—Դէպքի մասին զրեցի պ. Պրէմօնին, տակաւին պատասխան չառացայ, երբ հրահանգ մը առնեմ, պէտք եղածը պիտի ընեմ, անշուշտ եղէք, միայն թէ նեղութեան ենչ վնաս որ ունիք, ցանկը տուէք, որ պ. Պրէմօնին տեղեկագրեմ:

Պատուիրակութիւնս սպասեց 4–5 օր, այդ միջոցին Սոսկուայէ պիւղերուն վրայ չէքէներ յարձակում գործեցին գրամ չտրեցով, եւ մարզ սպաննելով, զանոնք հետապնդելու ոչ մէկ ձեռնարկ չէր ըլլար կառավարութեան կողմէ, ինչպէս մեզ, նոյնպէս թուրքերուն համար, անհանդուրժելի էր կառավարութեան այս թուլատուու ընթացքը: Մենք հիասթափութիւն մը ունեցանք երբ տեսանք թէ՝ ճիւղ Հէօքչէը, որ ուրիշ 11 թուրքերու հետ բանտարկուած էր, ազատ արձակուեցաւ պ. Թէյմուրայի կողմէ, ինչպէս թէ՝ իր որդւոյն կողմէ մեր վրայ եղած յարձակումը քաջալերեց: Այս մասին երբ դիտողութիւն եղաւ, Թէյմուրա պատասխանեց. — «Այդ իմ գիտնալիք բանս է»:

Մարտ 4–ին, Ֆրանսական հիւպատոսքերու ջոկատ մը, դէպի Ամասիա կը մեկնէր. առիթէն օգտուելով, պատուիրակութիւնը իր ջոկատին հետ միանալով, Մարտ 5, գիշերուան ժամը 11–ին Ամասիա հասանք: Հետեւեալ օր, Մարտ 6–ին, վեհ. կաթողիկոսին, Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Մխիթան Տաճատեանին եւ Հայ Ազգ. Մխիթեան ներկայացանք ու պարզեցինք Համիտ փաշուն կացութիւնը, պահանջելով անմիջական օգնութիւն եւ գոմ բացարձակօրէն ըսել թէ՝ ի վիճակի չեն ուէ բան մը ընելու:

պ. Պրէմօն, Մարտ 6–ին հիւանդ էր, ոչ ոք չէր ընդունէր, ուստի, Մարտ 8–ին, երկուշաբթի օր, պատուիրակութիւնս պ. Տամատեանի հետ ներկայացաւ պ. Պրէմօնի, որ չատ սիրալիր ընդունելութիւն ս'ընտաւ. լսեց մեր պահանջները եւ խոստացաւ կարելին ընել մեզ գոհացնելու համար: Երկուշաբթի առաւօտ, Համիտին անհատական հետազրքրներ եկան, որոնք կը գուժէին Շաբթի վրայ ակած յարձակմունքը: Այս լուրը հաղորդեցինք պ. Պրէմօնին, որ ուէ պաշտօնական լուր մը չառնելը յայտնեց, եւ մեկնելնդն ժամանակ յայտարարեց, որ մեր պահանջներուն ցուցակը ներկայացնենք: Նոյն օրն իսկ ներկայացանք:

Մարտ 9–ին, Հանքերէն պաշտօնական հեռագիր մասնաւոր ձգնաժամային դրութիւնը պարզած։ Անմիջապէս Պ. Մ. Տամատեանին հետ փութացինք Պրէմօնին քով, որ ինքն ալ Հանքի Տնօրինական Նախարարատան հեռագիր մը ստացած ըլլալը յայտնեց։ Խոստացաւ պէտք եղած օգնութիւնն ընել դէնքի եւ ռազմամթերքի տեսակէտով, եթէ մենք՝ հայերս պատրաստակամութիւն յայտնենք 3–400 հոգի Հանքն դրկելու։ Մենք տարիք խոստացանք, միւնոյն ատեն խնդրելնիք, որ օգնութեան համար Թրանսիական զօրք դրկէ, որուն ի պատասխան բսաւ։—

— Այս մասին պիտի խօսիմ Ժէնեւայ Տիփլէյի հետ եւ ըստացած պատասխանս ձեզի պիտի հաղորդեմ։

Կէսօրուան ժամը 1–ին Պրէմօնի քովէն հեռացանք եւ սկսանք Հայ պաշտօնական մարմիններուն մօտ դիմումներ ընել, Հայ երիտասարդներ դինուոր արձանագրելու համար։

Հանքի պաշարուած եւ Շաբի ջարդուած լլլալը կ. Պոլիս հեռագրելնիք, որուն պատասխանեցին հետեւեալ լակոնական ոճով. «Պէտք եղածը պիտի ընեմ»։

Մարտ 10–ին դինուորական արձանագրութիւնները սկսան եւ ամէն կողմ երթալիք դինուորներու ցուցակ, պաթաճիա հայթայթուելու ապրանքին մէջ ցոյց տրուեցաւ։

Մարտ 11–ին, Պրէմօն դրաւորակէս Տամատեանի կը հաղորդէր թէ՝ «Ֆրանսական իշխանութիւնները ի վիճակի չեն ներկայիս որեւէ զինուորական ուժ դրկելու Հանքն եւ ոչ ալ ապագայի համար այդ տեսակ որեւէ յանձնառութիւն չեն ստանձներ»։

ՄԵՆ ԶՕՐԱՆՑԸՐ ԵՒ ԿԵՂԾ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐՈՒՆ ՀԱՃԸՆ ՄՈՒՏԸՐ

1920 *Մարտ 4–ին, Ինքնապաշտպանութեան Բաթալիոնի ժողովը եւ Զինուորական Մարմինները խառն ժողով մը դումարելով մեծ զօրանցք մը կատարել որոշեցին՝ թուրքերուն վրայ այն ապատութիւնը Թողնելու համար՝ երբեւ թէ դաւթէն 150 կամաւորներ Հանքն մուտք կը գործէն եւ այս զօրանցքը կը կատարուի անոնց ի պատիւ։*

Նախ, ըստ զինուորական հրահանգին, իրրեւ կուռը բոլոր զինուորական ոգւոյք իրենց վարչին կեդրոնը պատրաստ եղան եւ էջ զիչերէն յետոյ զէպի Հարաւ՝ ամէնքն ալ քաղաքէն դուրս քալեցին իրենց հրամանատարներով մխառեղ։

Քաղաքէն մէկ ժամ Հարաւ, Փալթեան կամուրջին (Փալթենց Գանատային) քովը Հարաքանչիւր վարչ իրեն զինուորները յիսնեակներով դատ դատ կանոնաւոր կերպով կեցնելով հոգա–

գոյն պինուորական հագուստ հագուոդներէն 120 տղայ ընտրուեցան իրրեւ նորակ կամաւորներ, որոնք արձատյանն առաջ որոշուած վայրը (բանակատեղի) եկան։ Նաեւ բժշկական մարմինները իրենց հիւանդապահ ու կարմիր Խաչի պրօչակով հան հատաբուեցան։ Աբեւածագին բոլորը պատրաստ էին։ Մէկէն առաւտնգակի մը աւետեց ընդհանուր հրամանատար Սարգիս Ձէպէճեանի գալուստը։ Ամէնքդ ալ վաշտապետներ ձեր վրայ նետուեցան ու իրենց պինուորներու պատրաստութեամբ պրպտելու առեն յանկարծ Ս. Ձէպէճի իրեն հետ Զանիէլ Թորոսեան, Արամ Կայծակ, Աբշակ Սահակեան և Ղարա–Ձէհէնիմէ ունենալով, ամէնքն ալ ձիաւոր՝ նշմարուեցան եւ վաշտեր դաս դաս, պինուորական պատուով բարեւեցին հրամանատարը։ Յետոյ վաշտապետներուն հետ տեսակցելով, հրամանատարը իրեն յորդորական–պինուորական պատուէր մը տալով, եւ բաւ. «Կատարեալ վստահ եղայ թէ ան պզտիկ բանակովս պիտի յաղթեմ ամէն պարագայի տակ համերեմ սպառնացող ռեւէ ոյժի»։ Այս յայտարարութեան կամաւոր պինուորները պատասխանեցին հնչիւնելով։

Հրամանատար Ս. Ձէպէճեան իր ընկերներով եւ դաբձաւ դէպի քաղաք։ Իրեն հետեւեցաւ ձիաւորներու վաշտը, վաշտապետ Պետրոս Թէրզեանի առաջնորդութեամբ, մերկացուած սուրը ձեռքին։ Յետոյ նորակ պինուորները իրենց յիւսապետներով։ Յետոյ Առաջին Վաշտի Հրամանատար Կ. Օզուլլուքեան, ձիու վրայ, սուրը ձեռքին, կ'առաջնորդէր իր պինուորները յիւսապետներու կարգով։ Յետոյ Բ. Վաշտի հրամանատար Մ. Շիլբոտմեան ձիու վրայ, սուրը ձեռքին, պինուորները նոյնպէս յիւսապետներու դիւանարութեամբ։ Գ. եւ Դ. Վաշտերը նոյնպէս. ու ամէնէն վերջ կարմիր Խաչի կազմը իր բոլոր դղեակուր եւ դրծիքներով՝ հրամանատարութեամբ տեղացի բժիշկ Տիրան Թէրզեանի։

Այս միջոցին Հաճընի բոլոր ժողովուրդը, դրեթէ առանց խտրութեան, դիմագրաւեան եկած էր, դէպի հարաւ, Սըլլի Քոյ բաւած վայրը։ Կամաւորական խումբը երբ Սըլլի Քոյի մօտեցաւ, յանկարծ փանփարը (նուագախումբ) սկսաւ նուագել Հայ ազգային քայլերգը։ Ասոր վրայ ազաքը արի եւ ինքնավըստահ քայլերով սկսան յառաջանալ դէպի քաղաք։ Կառավարական տան առջեւ հաւաքուած էին բոլոր պաշտօնեաները, մեծամեծները, ինչպէս նաեւ ժանտարմաներ՝ բերելու համար իրենց բաժինը սոյն չքերթին։

Քինուորական նուագախումբի առաջնորդութեամբ Ընդհ. Հրամանատարը՝ իրեն ընկերանալով Տեղակալ Զաքեան, յետոյ

Կամաւորական Մումբը՝ կարգապահութեամբ հետեւեցան դէպի Մ. Ցանիթայ Վանքը ու անոր քով տեսիլքի վայրին վրայ կանոնաւոր կերպով բանակեցան: Ցետոյ, քառորդ ժամ հանգիստ տրուեցաւ խումբին: Վերջապէս, հուսադրմամբը հուսակեց Հայ ազգային երգ՝ «Բամ Փոդոտան»ը Տէղակալի Հրամանով: Ցետոյ բոլորը ունկնդրեցին Տէղակալ Զաքեանի խրատական խօսքերը, որ կը վերջանար այսպէս.—

«Զոհել եւ զոհուիլ գիտցող հայրենակիցներս: Դո՛ւք, դուք իմ սիրելի ու հաջարի զինուորներս, վստահ եմ թէ՝ դուք ձեր ձեռքով պիտի կարողանաք ձեր վրէժը լուծելու, իջեցնելով կեանքին մէջ չի տեսած հարուածը՝ ձեր դաւադիր թշնամիներուն: Կեցցէ՛ն հաջերը· մա՛հ վանկոտներուն»:

Ցետոյ, Հրամանատար Մ. Ձէպէճիի Հրամանաւ, տղերք երեք անգամ հուրրա՛, հուրրա՛, հուրրա՛ պոռացին, ու փանփարի քանի մը եղանակներ լսուելէ ետք, վաշտապետներուն հրաման տրուեցաւ մինչեւ իրենուն մարզանքի: Վանքին կից Բարեգործականի Որբանոցի Տնօրէն Լեւոն Փափազեան կերախտալի Տէղակալը, Ընդհ. Հրամանատարը եւ Վաշտապետները, նաեւ կերակրուեցան բոլոր տղաքը ու մինչեւ իրենուն մարզանքները բրին:

«ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒՐԵՐ»

ՄԻՒՏԻՒՐ Ա. ՍՕՂՆԱԼԵԱՆ ԵՒ ՍՊԱՅ Գ. ՇՆԻԿԵԱՆ ՀԱԶԻՒ ՓԱԽԱՆ

Մշեւնդի օրը, Մարտ 3, Կիրակի իրիկուն, երբ Տէղակալը, ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամները եւ Ընդհանուր Հրամանատարը Ազատագործական սրահը ծանրպիներ կը պատրաստէին, յանկարծ ժողովարանի մէջ սուր իրարանցում մը ընկաւ, թէ՝ Նահիյէ Միւտուիրին, Ա. Սօղոմոնեան եւ Սպայ Գ. Շնիկեան դիւղերէն հասնիլ յայտնած են Թուրք Միլլիներուն ձեռքէն ազատիլ: Բիչ վերջ արդէն ժողովին ներկայացան երկուքն ալ ուժասպառ վիճակի մէջ, պատմելով թէ՝ Միլլիական չարժումը այդ դիւղերուն մէջ ալ սկսած էր, եւայլն: Տէղակալը անմիջապէս Սիսի կառավարիչին իմացուց խնդիրը, որն հրամայեց կարելւոր ուժով, անմիջապէս դիւղերը ելլելով՝ չորքան մը ընել ու լաւ մը քննութիւն կատարելով վերադառնալ:

Յաջորդ օրը, Մարտ 6, երկուշաբթի, առաւօտ, ըստ կառավարիչի հրամանին, ինքնապաշտպանութեան պիւրոյներէն 60 ձիաւորներ իրենց վաշտապետ Պետրոս Թէլդեանի հրամանատա-

թութեամբ, 25 ժանապարհ ձիաւոր Գ. Շնիկեանի հրամանատարութեամբ եւ Միւտիր Սօղոմոնեանի իր պաշտօնէն հրաժարելուն համար, անոր յաջորդող աւելի փորձառու ու խոհեմ, նախկին Միւտիր Պ. Միսաք Բէճէպեանի ընկերակցութեամբ, անմէջապէս ճամբայ ելան դէպի Հիւսիս, Մաղարա Նահիյէսին պատուիրուած մնալուն առեն, Հաճընի սահմանակից կեսարիա, Եվէրկի եւ Ագիկիյէի կողմերէն՝ ըստ կարելւոյն՝ տեղեկութիւններ քաղելու համար:

ԱՒԵՏԻՔ ՍՕՂՈՄՕՆԵԱՆ.— Ծնած՝ 1869-ին: Նախնական ուսումը ըստացած Տէկէճեանի ձեռքին տակ: Երիտասարդ հասակին մասն գործի ասպարէզ եւ զրպած կիպոպահ առնուսարով: Եկեղեցիի Թաղական եղած է երկար տարի: Առաջնորդական Հանդիսի երեսփոխան՝ երկու անգամ: Եղած է նաեւ Պէլէտիյէ Ազգաբոյի նահիյէ Միւտիրի եղած է: Ամուսնացած Մարաշցի Ովսաննա վարժուհիին հետ եւ ունեցած վեց զաւակներ: Սպանուած է 1920-ին՝ Հաճընի պարտութեան ժամանակ:

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ ԵՐԿՈՒ ՕՐ ԴԻՒԼԵՐԸ ՊՏՏԵԼԷ ՑԵՏՈՑ ԵՐԲՈՐԴ ՕՐԸ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻՆ ԿՈՒՒԻ ԲՆՆՈՒԱԾ ՃԷՊՔԷՃԻ 100 ՏՂԱՅՈՎ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՓՈԽԱՑ

Զինուորները Հաճընէն ճամբայ ելլելով, երկու օր Հաճընի Հիւսիսային սահմաններէը պատեցան եւ երրորդ օրը, Մարտ 8ին, Միւտիւր Միսաք Բէճէպեան եւ Սպայ Շնիկեան 25 ձիաւորներով դառնալով Հիւս.—Արեւելք Շար (Հայ դիւղ) գացին, ու Ինքնապաշտպանութեան Զինուրաց Վարչատեղ Թէյրեան՝ իրեն 60 ձիաւորներով դէպի Հաճըն ուղեւորուեցաւ: Երբ Բաւմյու Հասան ճամբան յանկարծակի ինքզինքնին պաշարուած գտան Միլլիեիներու խմբակի մը կողմէ: Ասոր վրայ, անմիջապէս, Ազամ Պաղտասարեան անունով սուրհանդակ մը Հաճըն հասաւ եւ եղելութիւնը պարզելուն պէս, ձէպքէն 100 տղայով օգնութեան փութաց եւ պաշարուած տեղը հասնելով թշնամին թիկունքէն կրակեց ու նահանջի դիծ բանալով, Մարտ 9-ին, ամէնքն ալ ապա-

Հով Համբո հասան, ի բաց առեալ չորս գահերէ՝ Բումլուլի մէջ։ Սոյն Նահանջի միջոցին Հրամանատար Ճէպէճեան երբեք հետ բերաբ Թուրքերու այժը լրտեսող Մէմիշ Զատէ Հաճի Մուստաֆա, եւ Համբան հանդիպող ուրիշ գիւղացի Թուրք մը։

Կացութիւնը աւելի սաստիկ ու վտանգաւոր կ'ելլէ մը հասաւ։ Ամաչին բանակը պաշարեցաւ։ Գիւղացի Թուրքեր այլեւս բոլորովին յարաբերութիւնէ խզուեցան։ Շարէն ուրէք լուր չկայ։ Հոն գացող 25 ժանտարմաները, Միւտիւր Բէճէպեան եւ Սպայ Շնիկեան մէկ օրէն Համբո պիտի վերադառնային։ Արդէն երկուերեք օր անցած էր եւ չէկան։ Մտահոգութեան, Համբոի ամէ մը մտաւորականները, Համբոի չբնակայ լեռներու ձիւնապատ պատմիները սպառել պարտաւորուեցան՝ թշնամիին յառաջապահները տեսնելու համար։

ԼԱՒՌՆ ԹՈՂՈՎ ՄԸ ՏԵՂԱԿԱԼ ԶԱԼԵԱՆԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆ

ՏԵՂԱԿԱԼ ԶԱԼԵԱՆԻ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸՐ

ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԹՈՒՐՔ ՄԻԼԻՏԻՆԵՐՈՒ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

ՁԷՊՔՃԻԻ ՀՐԱՀԱՆԳԸ ՕՊՐՈՒԻԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

Վայրկեանները ճգնաժամային կ'ին։ Եղելութիւնը օրը օրին Սեսի կատաւարձին լուր կը տրուէր։ Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովը ուշադրութեամբ կը հսկէր ամէն բանի։ Որոշուեցաւ խառն ժողով մը դումարել, եւ ժողովը դումարուեցաւ 60–70 անձերէ բաղկացած, որուն նախագահեց Տէզակալ Զալեան։ Որոշուեցաւ Պատերազմական Ատեան մըն ալ կազմել, ու ձեռամբարձ քուէով որոշուեցան հետեւեալները.—

ՏԵՂԱԿԱԼ ԶԱԼԵԱՆ՝ Նախագահ,
ՄԻՀՐԱՆ ԴԱՑԵԱՆ՝ Փոխ-Նախագահ,
ՅԱԿՈԲ ԶԱՑՃԵԱՆ՝ Ատենադպիր,
ՀԱՃԻ ՏՐԴԱՏԵԱՆ՝ Անդամ,
ՊԵՏՐՈՍ ԹԼՐԶԵԱՆ՝ Անդամ։

Որոշումն ու ընթացքները լրանալէ յետոյ, Զալեան ամբողջ մէկ ժամ բանախօսութիւն ըրաւ, ու ներկաներուն հասկցուց թէ՝ յեղափոխութիւն ինչ ըսել է։ Նաեւ, «Մէկը ամէնուն եւ ամէնը մէկուն համար գոհել ու գոհուիլը»։ Պարզեց պաշտօններու ատաձեռնը ու հետեւեալ խրատականով վերջացուց։

«Մեր յաջողութիւնը զինուորներու բազուկէն աւելի իրենց հրամանատարին հրամանին ու հրահանգներուն բացարձակ հնազանդելէն կախում ունի։ Զինուորը իրեն տասնապետին, տաս-

նապետը՝ յիսնապետին, յիսնապետները իրենց վաշտապետին, վաշտապետները՝ ընդհանուր հրամանատարին, ու ընդհանուր հրամանատարը՝ սոյն կազմակերպութիւնը առաջ քերող Իմիճապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովին· ու այն ատեն արդէն, ամէն պարագայի տակ յայրող պիտի հանդիսանաք: Ուստի կը հարցնեմ ձեզ, կ'երդնո՞ւք ամէնիդ ալ վերոյիշեալ կէտերը գործադրել»: *Ու ամէնքը մէկ «Կ'երդնո՛ւմ», «Այո՛», պոռացին:*

Ցետոյ, հրաւիրուածները բաժնուելով պացին: Մնացին միայն Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովը, Տէզակալը ու Ընդհանուր Հրամանատարը:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԻՐԱԶԵԱՆ (Հնչեալ օրերի վաշտապետ).— Մնաց՝ Հաճըն 1886 թուին: Շրջանաւարտ՝ Հաճընի Ակադեմիայէն եւ Առաջնայի Թրքական երկրորդական եւ 1911-ին կ. Պոլսոյ Կայսերական Իրաւաբանական Համալսարանէն վկայեալ իրաւաբան: Աշխատակից կ. Պոլսոյ «Ձէրիւէէ Շարգիյէ» թերթին: Երդոպական Ընդհանուր Պատերազմին, հինգ ամիս, Կայսերական Գաւառին անձնական հեծելազօրայ մէջ Տէզակալի ասիճանով պաշտօնավարեց, օրմէ յետոյ՝ օգոստոս-թիւեան հրամանով՝ Հաճըն մեկնեցաւ եւ տարագրուեցաւ իր ընտանիքին հետ Հալէպ: Զինադադարին, իր ընտանիքին հետ, վերադարձաւ Հայրենիքը, ուր Հոկտ. 15-ին, Հաճնոյ անկման օրը թուղն խմելով վերջ տուաւ իր կեանքին:

Տեղակալ Զաւեանի նախագահութեամբ Ինքնապաշտպանութեան Բաթգպագոյն ժողովը եւ Ընդհանուր Հրամանատարը որոշեցին, ժամանակ չտալու համար, թուրքերու հետ խորհրդակցութեան մանել, եւ յաջորդ օրը, Բումլուի նահանջին ժամանակ համբան հանդիպող եւ Հաճըն բերուող Թուրքին հետ զրկուելու պայմանաւ՝ նամակ մը պատրաստուեցաւ։—

Բումլու Դուվվէի Միլլիի Հրամանատարութեան.

Մեծն Ֆրանսայի կողմէ գրաւուած Հաճընի վրայ մեր ըսպառնալիքը զարմացուց մեզ։ Չենք հասկնար թէ՝ ինչ իրաւունքով ու նպատակով՝ պտոյտի ելլող մեր ձիաւորներուն սպառնալ փորձեցիք։ Այս առթիւ հաճեցէք մեր զաղափարը պարզել, եւն.։

Հաճընի Ինքնապաշտպան. Զին. Հրամանատար՝
Ս. ՁԻՊԻՃԵԱՆ

Մարտ 17, 1920, Հաճըն

Վերոյիշեալ ժողովներէն յետոյ, կէս գիշերին Ընդհ. Հրամանատարը՝ Բ. Վաշտի Հրամանատար Մեսրոպ Շերթոմճեանի հրաման բրաւ, որ իր վաշտէն 60 տղայ առնելով անմիջապէս Օպրուխի Լեռները (Հիւսիս) ելլեն ու թշնամիին ճամբուն վրայ դիրք դրաւեն։ Եւ, վարչկենական, Բ. Վաշտապետը իրեն հետ 60 տղայ ու Բ. Վաշտի Ս. Ծիսնապետ Սահեան Զավտաբեանն ալ իրրեւ օգնական միասին առնելով, մինչեւ այդ դիրքերը, իրեն հրաման եղած Օպրուխի ձիւնապատ գագաթները ելլելով դիրք դրաւեցին։

Յաջորդ օրը, (Մարտ 11, 1920), կէսօրին, սուրհանդակ մը նամակ մը տարաւ Մեսրոպ Շերթոմճեանին Ընդհ. Հրամանատարին կողմէ, որն քիչ վերջ Բումլու զրկուելիք նամակը տանող Թուրքին իրեն պիտի զրկուէր, ու այդ առթիւ ձէպէճի (Ս. ձէպէճեան կը կանչուէր նաեւ ձէպէճի), կը զրէր հետեւեալը.—

«Բ. Վաշտի Վաշտապետութեան
Սիբելի Մեսրոպ,

Քիչ վերջ սուրհանդակով մը ձեզի պիտի զրկեմ Բումլու զրկուելիք Թուրքը։ Ատկէ անդին, մինչեւ Պողիկ Լէնտ (Օպրուխէն մէկուկէս ժամ· Հաճընէն երեք ժամ) մասնաւոր զինուած խումբ մը տղայով կը զրկես զինքը։ Անոր աչքերը՝ մինչեւ որոշուած վայրը՝ պէտք է կապուած զրկես։ Ինչու որ, մեր դիրքերն ու ոյժը չպէտք է տեսնէ, որ կրնայ իմաց տալ մեր թշնամիին։ Ուստի, ճամբան տասնեակ մը առաջ զրկէ, երկու երեք տեղ թող տեղատուրուին՝ իրարմէ խոտորդ ժամ հեռաւորութեամբ ու Թուրքին հասկցնես թէ՝ մեր ոյժերը մինչեւ հոն տեղաւորուած են։

Միշտ արդուն հսկեցէք դիրքերուն վրայ ու հետազօտիչներ պահաս մի րնէք: Վադը ուրիշ վաշտի զինուոր պիտի դրկեմ, ու դուք պիտի զաք ձեր իսկական դիրքերը (Արեւելեան կողմ)»:

Ս· ՁԷՊԷՃԵԱՆ

Վաչտապետ Մեսրոպ բան ատ բան գործադրեց հրամանը: Նախ, տասնեակ մը հանեց՝ ըստ հրամանին՝ ու յետոյ չորս քաջեր կանչելով անոնց յանձնեց Թուրքը աչքը կապուած, ու պատուիրեց հետեւիլ կերպով.—

«Մերելի զինուորներս, ձեզի կը յանձնեմ սա աչքը կապուած մարդը, որն կարեւոր նամակ մը կը տանի մեկի սպառնացողներուն հրամանատարին· ուստի տանք սա անցագիրը եւ տարէք այս մարդը մինչեւ մեր ամենավերջին դիրքերը· դիրքերուն մօտենալնուտ պէտ գլօշակ վերցուցէք, որ չի կրակեն: Յուցուցէք սոյն անցագիրը, որպէս զի թոյլ տան անցնելու· մանաւանդ, երբ մէքթայիօղլի (արագահարուած) խումբին մօտենաք՝ ուշադրութիւն ըրէք» բաւ· ու ամէնն ալ կատարուեցան:

ՖԷՐՋԷՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅ ԺԱՆՏԱՐՄԱՆԵՐՈՒՆ ՀԱՃԸՆ ԳԱԼԸ ԵՒ ՀԱՃՆՈՑ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԱՄԲՈՂՋ ՄԷԿՏԵՂ ՀԱՒԱՔՈՒՄԸ

1920 *Մարտ 12–ի առաւօտ կանուխ*, Ֆէրէցլի ժանտարմաներէն Տէրձնակէցի Մխեռ եւ Կիւրճունցի Երուանդ (երկուքն ալ Զօրամար Աղդանիկի բանակէն) *ընծաւոր Հաճըն Տասան եւ Ֆէրէկի՝ Թուրք Մըլլիճիներու կողմէն՝ գրաւուելը դուժեցին:*

Ամիլչապէս, Տեղակալ Զալեան, Փոխաքէր Ճակոբի եւ Ինքնապաշտպանութեան Բ· Վաչտապետ Մեսրոպի հրաման ըրաւ բոլոր Թուրք այրերը մէկտեղ հաւաքել եւ կառավարական Տան դրկել: Սոյն հրամանը խնդրն կատարուեցաւ: Մէկ երկու օր յետոյ, Թուրքերուն փափաքով, անոնց բնտանիքներն ալ հաւաքուելով, ամէնքը միասին Հայ ժանտարմաներու (ոստիկան) հըսկողութեան յանձնուեցան:

Մինչեւ այս տառերը, Ֆէքէի եւ Սիսի հեռագրական հաղորդակցութիւնը տակաւին խզուած չէր: Ուստի, Ֆէքէն գրաւող Թուրք Միլլիհիներու թիւը հասկնալու համար, Ֆէքէի Ազգային Միութեան առնչութեան հետեւիլ ծանուցի հեռագիրը արուեցաւ:

«Ֆէրէի Ազգային Միութեան Առեղապետ
Աբրահամ Եֆէնտիին,
Պատրաստ ո՞րքան զօրեն ունիք Ֆէրէի մէջ· անմիջապէս իմացուցէք»:

Եւ հետեւեալ պատասխանը ստացանք.—

«Հաներն Մէելիսի Միլլի Բիյասէբինէ։

Ֆէէէտէ մէվնուտ 500 կիւվէէ պուդուայ վար։ Իբի պինի միւթէճավրզտա բէօյէբտէն կէլէճէէ վար»։

Այս բանլ էր, թէ՝ 500 Միլլիճիներ հիան եւ երկու հազար ալ պիւդբէն պիտի գան։ Սակայն, յետոյ հասկցուեցաւ թէ՝ սոյն պատասխանը ո՛չ թէ Աբրահամ էֆէնտին տուած էր, այլ, առանց Աբրահամ էֆ֊ի պիտակցութեան, Դանօթ ոճրագործ Թուրք ձկդմիի կողմէն արուած էր՝ գուշակելով մեր հետագրին իմաստը։

Մարտ 12, 1920, կէս գիշերն էր։ Տէղակալ Զալեան Ամաջնորդարանի չէնքին մէջ Ինքնապաշտպան։ Բարձր։ Խորհուրդին հետ օրուան տագնապալի կացութեան վրայ կը մտածէին։ Ցանկած, հետագրական պաշտօնեանէրէն մէկը չնշմարած ներս մտաւ, ու — Հիմա Սիսի կառավարիչը մեհենայիս գլուխը կը կանչէ ձեզ — բսաւ Տէղակալին։ Տէղակալը, գիշեր բարելով՝ բաժնուեցաւ ժողովէն։ Ժողովի անդամներէն Թուրէն Երկաթն ու Մեսրոպ Շնորքաքեանն ալ միասին տանելով։

Տէղակալը ներս մանելուն պէս հետագրական Տնօրէնն կարապետ Էվիճեանեան բսաւ.— «Սիսի կառավարիչ Թէչարտա հետեւեալ երկու հարցումները ըրաւ Տէղակալ Զալեանի»։—

1։— Հաներն ո՞րքան ժողովուրդ ունի եւ ի՞նչքանը 10 տարիէեն պակաս է։

2։— Հաներնի ժողովուրդը Սիս փոխադրելու համար ի՞նչ միջոցներու կը կարօտիի։

Տէղակալ Զալեան, նախ, ժողովի որոշումով պատասխանելու համար, մէկ ժամ միջոց խնդրեց։ սակայն, Սիսի կառավարիչը՝ առանց յետագծելու՝ անմիջական, իսկոյն պատասխան ուզեց։ Տէղակալը՝ Էվիճեանեանի, Ռ։ Երկաթի ու Մեսրոպ Շնորքաքեանի հետ՝ հետեւեալ կերպով պատասխանել որոշեց։—

1։— Հաներն այժմ 5–6000 ժողովուրդ ունի, որուն առնուազն 1000–ը տասը տարեկանէն պզտիկ են։

2։— Որովհետեւ Ֆէէէ Միլլիճիներու կողմէ գրաւուած է ու Ֆէէէյի ճամբով է ճամբանիս, ուստի, Սիսէն մինչեւ Ֆէէէ ճամբաները ապահովելու համար՝ առկից զօրք հանցէէ։ ապէ ալ մինչեւ Ֆէէէ մենք իմքնապաշտպանութեան զինուորներէն կը հանենք ու Հաներնի ժողովուրդը՝ առանց ոեւէ սպառնալիքի ենթարկելու՝ 24 ժամէն Սիս կը տեղափոխենք։

Զալեանի սոյն պատասխանէն վրայ, Թէչարտա, անմիջապէս պատասխանեց հետեւեալը.—

«Սիսէն ժամ մը դուրս մէկ զինուոր իսկ չեմ դրկեր: Կորովնիդ բարձր պահեցէք: Ձեզի եղած ուէր սպառնալիքի դէմ 15 օր եթէ կրնաք դիմանալ՝ արդէն պէտք եղած օգնական ոյժը պատրաստ է Հաճընի հասնելու: Միայն ձեր ձեռքը գտնուող Թուրքիրտւն հետ լաւ վարուեցէք». Եւ այլն. ըսելով բաժնուեցաւ:

Տէզակալ Զալեան, կէս գիշերէն յետոյ, տուն գալով Հաճընի բոլոր երեւելիները, Ինքնապաշտպանութեան ժողովը եւ Զինուորականները անմիջապէս իր ժօտը կանչելով խնդիրը պարզեց, որոնք, միանգամայն գնահատեցին Տէզակալին պատասխանը եւ ժողովը փակուեցաւ:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԼԻԼԻԵԱՆԵԱՆ
(Հաճընի Հեռագրապետ)

Ծնած՝ 1885–ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած տեղական դպրոցներուն մէջ, յետոյ հետեւած հեռագրապետութեան նոյնպէս աթոռներուն: Երկար տարիներ պաշտօնավարած Հաճնոյ մէջ իբրեւ պաշտօնեայ, իսկ յետոյ իբրեւ Տէրնօքէն: 1919–ին կը վերադառնայ Հաճընի ու կ'ստանձնէ իր նախկին պաշտօնը: Հոկտեմբեր 16–ին, Հաճնոյ անկման յաջորդ օրը Տաւթօսեան լեռներուն մէջ կը հետաքրքրի խումբ մը փախստականներու հետ:

ԱՄԵՆԱՎԵՐՋԻՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԱՏԱՆԱՅԵՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ ԿԸ ՀԵՐԵՔ ՍԱՐԱԶԵԱՆ ՍՐԱԶԱՆԸ

ՀԱՃԸՆ ԱՄԷՆ ԿՈՂՄԷ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵՆԷ ԽԶՈՒԱՒ

Սիսի Կաթողիկէ Թէյսըրտայի եւ Տէղակալ Զալիանի մինչեւ ուեղի ունեցող հաղորդակցութիւնը դէչ տպաւորութիւն թողուց Համնոյ ժողովուրդին վրայ. եւ հետեւեալ առաւօտ կանուխ, Համնոյ Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Մարմնը, Ֆրանսական տառերով եւ Համնոյ լեզուով հետեւեալ հեռագիրը կուտայ Ատանայի Պատուիրակութեան Նախագահ՝ Սարաճեան Սրբազանին, (Մարտ 13, 1920)։

Միւնոյն օրը, Ադեսիս կէս թմբկէնեան ալ հետեւեալ հեռագիրը կուտայ Ատանա իր հօրը՝ Մարտիրոս Ազա կէս թմբկէնեանին, դարձեալ Հայերէն լեզուով եւ Ֆրանսական տառերով, որուն պատճէնը հետեւեալն է.—

(Բնագիրը)

HADJIN
March 13, 1920
Telegram No. 133, word 17

Monsieur M. Guertmenian,
Tchoukour Mestchid Mahale,
Adana,

Bacharvetzank, gue mernink, anmitchabes oknoutian hamar bedk yeghadz deghere timetzek.

AVEDIS

(Նոյն Հեռագիրը Հայատառ)

ՀԱՃԸՆ
Մարտ 13, 1920
Հեռագիր Թիւ 133, խօսք 17

Պարոն Մ. Կէրթմէնեան,
Զուգուր Մէսճիտ Մահալլէ,
ԱՏԱՆԱ

Պաշարուեցանք, կը մեռնինք, անմիջապէս օգնութեան համար պէտք եղած տեղերը դիմեցէք։

ԱՒԵՏԻՍ

ԱՒԵՏԻՍ ԿԻՐԹՄԻՆԵԱՆ

1920 Յունիս 10–ին, Հաճընի վանքի կամուրջին մօտ՝ Թիքնապաշտպանութեան պահուն՝ նահատակուած է։

Սոյն հեռագիրները սաստկութիւն պէս, Մարտ 14, 1920, կիրակի առաւօտ, խառն ժողով մը կը գումարուի կիլիկիա Հօթէլին մէջ, Սարաճեան Սրբազանի սենեակը, բազկացած հետեւեալ անձերէն.—

Սարաճեան Եպիսկոպոս, Վեր. Առաւել Սօլաղեան, Ն. Պիւզիքճեան (Մարաշցի), Կ. Պիւզիքճեան (Մարաշցի), Փ. Գաբամանլեան, Վեր. Յ. Պաշտաուրեան, Գ. Ազիքեան (Սիսցի), Կ. Նալպանտեան (Սիսցի), եւ Մարտիրոս Աղա Կէրմէնեան (Հաճընցի)։

Այս խնբ հոգին երկարօրէն կացութեան չուրջ խորհրդակցելէ յետոյ, կ'որոշեն դիմում կատարել Առանայի Ֆրանսական Կառավարիչ Պրէմօնին։

Սարաճեան Սրբազան անմիջապէս Ազգային Միութեան Առենապետ Պր. Միհրան Տամատեանի հետ՝ կը դիմեն Պրէմօնին եւ անոր կը պարզեն Հաճընի տագնապալի կացութիւնը, որուն տուած պատասխանէն զժգոհ՝ դուրս կ'ելլեն։

Սրբազանը, անմիջապէս, անցուդարձը չխտակ Հաճընի իմացնել կ'ուզէ, սակայն, Տամատեան արգելք կը հանդիսանայ։ Բայց Սրբազանը առանց անոր հասկցնելու դադանի կը հեռագրէ հետեւեալ կերպով.—

«Հաճընցի զաւակներս,

Հաճընի մօտեցող ու շատ մօտէն ներմարուղ ահռելի վտանգէն ձեր պաշտելի հայրենիքին ու կեանքերը ազատելու ճար մը գտնելու համար էր, որ մեզ հոս դրկեցիք: Այս վերջին հեռագիրն է, որ կուտամ: Հաճընը վտանգէն, թշնամի սպառնալիքէն զերծ պահելու համար ինչ ճար որ պէտք էր մտածեցիք: Ամէն կողմ դիմումներ ընելէ իսկ անտարբեր չի գտնուեցաւիք: յայց, լալով կը գրեմ այս տողերը· կը ցաւիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդիւն մնացին· ոեւէ մէկ աղբիւրէ օգնութեան յոյս չի ներմարուիր: Ուստի, Հաճընը փրկելու միակ միջոցը, առանց երկրորդ, երրորդ հեռագրի սպասելու, վայրկենական, ամենիջապէս ամէն ինչերնիդ հոդ ձգելով՝ կեանքերնիդ ազատելու, ժամ առաջ Սիս հասնելու աշխատեցէք: Աստուած պահապան ըլլայ միշտ ձեզի:

ՍԱՐԱՃԵԱՆ

Մարտ 13–14, 1920

Կէս գիշեր էր: Վերոյիշեալ հեռագիրը առացանք Հաճընի: Անմիջապէս Ինքնապաշտպան· Բարձր· Խորհուրդի անդամները Տիգրակալ Զաւեանի քով հաւաքուեցան: Տիգրակալը նոքին, չուսով հաւաքից Հաճընցի երեւելիները ու խնդիրը պարզից ամէնուն, կարգալով հեռագիրը, եւ առաջարկից անմիջապէս ճամբայ ելլել: Հաճընը սոսկալի սուգ մը չրջապատած էր: Ճամբաները Թուրք Մելլիական ոյժեր տեղաւորուած՝ երկու չաթմէ ի վեր արգէն փօսթա (նամակատար) չէր երթեւեկեր: Ոչ մէկ ճամբորդ: Ամէն մարդ լաց ու կոծի մէջ էր: Ճանկարծ, (Մարտ 14, 1920), Թուակիր հեռագիր մը եւս հասաւ կէս օրէն առաջ, երկար, միեւնոյն լեզուով ու տառով: Այս անգամ ալ Հաճընի Պատուիրակութեան եւ Տամատեանի առաջնորդութիւնով· ահա՛ այսպէս.—*

«Ասկէ առաջ Սարաճեանի տեղագրութիւնով եկած հեռագրերին կարեւորութիւն մի տաք: Կորովմնիդ բարձր պահեցէք: Հաճընի դրկուելիք բանական ոյժեր պատրաստուած են, անհոգ եղէք: վատան եղէք թէ ամէն պարագայի տակ դուէ էք եւ դուէ պիտի ըլլաք յաղթողը»:

---

*Հաճընի անկումէն վերջ, երբ Սարաճեան Մրջաղանի հետ տեսնուեցանք ու հարցուցէ Թէ՝ Մարտ 13–14, 1920 Թուակիր հեռագրէն վերջ, ինչո՞ւ երկարեցին ալ զարկիչը, պատասխանեց Թէ՝ ատանց իր լուրին՝ Բ. հեռագիրը Տամատեանը տուեր է՝ երբեւ Թէ Հաճընցին չի յուսահատի: Տամատեանն ալ արգէն այդ բացատրութիւնը կուտար, Թէ՝ «Ազգային գերագոյն շահը այդպէս կը պահանջէր, բանի որ ես կանուխէն զուշակեր էի Հաճընի ախուր վիճակը», Եւայլն:

Այս առթիւ երկար դրելու հարկ չկայ: Ընթերցողը, անշուշտ կը զուգակէ թէ՝ ինչեր են անցեր· քանի մը վայրկեան առաջ սուգի ու լացի մէջ նահանջի պատրաստուող Հաճընը, ահա ամէն ինչ մոռցած, կ'ուրախանայ չարունակ, նկատելով թէ՝ քաղաքական փոփոխութիւն մը առաջ եկած է, ու մօտ օրէն խոստացած օգնական ոյժը պիտի փութայ Հաճըն: Մակայն, Տէրտէրկալ Զաքեան առիթս խօսեցաւ.—

«Սիրելի հայրենակիցներս,

Պարապ է ձեր ուրախութիւնը: Այս երկրորդ հեռագրէն ես ոեւէ հետեւութիւն չեմ հասկնար· հակասական ու իրարու հակառակ բաներ են: Բան մը, որ այսպէս վայրկենական փոփոխմունք չէր կրնար ստանալ: Ըստ իս, մենք հաւատալու ենք առաջինին, Սըրբազանին նահանջի համար բաշած հեռագրին· ու առանց ժամանակ վատնելու վաղը առտու ճամբայ ելլելու ենք: Նոյն իսկ ծերերը, պզտիկները ու անկարները՝ երէ ուզէ՛ հոս կը թողունք, ու նոյն իսկ զանոնք յանձնելու նպաստաւոր կերպեր ալ կը խորհիմ՝ ...», *եւայլն:*

Տէրտէրկալ այս առաջարկին վրայ, չատ մը հակառակողներ դանուեցան, եւ ընդհանուրի կողմէն որոշուեցաւ նոր հետազիր մը գրկել Առանա, ու վերջին մեծոտ մը պահանջել ամէնուն դաղափարովը: Հետագիրը պատրաստուեցաւ, հետագրատան դրկուեցաւ, բայց, դժբախտաբար հետագրաթելերը կտրուած էին, եւ չկրցանք հետագրել· եւ ահա, այլ օրուանէ սկսեալ, բոլորովին դուրկ մնացինք արտաքին յարաբերութենէ:

ՀԱՃԸՆԻ ԼԵՌՆԵՐԸ ԵՐԿՈՒՍՏԵՒ ՇԱԹԱՑՈՒԱՆ ՍԱՒԱՌՆԱԿ ՄԸ ՀԱՃԸՆԻ ՎՐԱՑ

Արդէն Մարտի սկիզբէն ի վեր, Հաճընի շրջակայ ձիւնապատ լեռները խմամներ պատրաստելով, Հաճընի քաջարի կտրիւններ հոն տեղաւորուած էին հետեւեալ կերպով.—

Ա. Վաշտ.— *Հաճընի Հիւսիսային կողմը: Տօլմաճեն ու Քիբար Օղուզը.*

Բ. Վաշտ.— *Հաճընի Արեւելեան կողմը: Ղօրչուղազ, Զաչըր Գէչէնի, Կէօյնիք, եւայլն.*

Գ. Վաշտ.— *Ամբողջ Հարաւ եւ Հարաւային–Արեւմուտք.*

Դ. Վաշտ.— *Արեւմտեան կողմը՝ Սր. Յակոբի Լերան պաշտպանին մինչեւ Զաթախի եւ Օպրուքի կողմերը:*

Ամէն վաշտ վերոյիշեալ դիրքերուն պատասխանատուութիւնը առանձնած՝ ամէն պարագայի տակ՝ չարունակ արթուն կը հսկէր իր դիրքը: Մանաւանդ, Մարտ 14–էն յետոյ, հսկողու-

թիւնն ու աշալրջութիւնը ամէն կրկնապատկուեցաւ. ինչու որ, այլեւս արտաքին յարաբերութենէն խզուած էր: Օրերը ձղնամամային էին: Որեւէ նաւ չէր մտներ այլեւս՝ Հաճընի համար: Մարտ 16–ի կէսօրին, յանկարծ, հեռուէն սաւառնակի ձայն մը լսուեցաւ: Հաճընի ամբողջ ուրախութենէն կարծես թռնեցած էր: Սաւառնակը չատ բարձրէն քանի մը վայրկեան սաւառնելէ յետոյ՝ քաղաքին ծայրը, Հիւսիսային–Արեւելեան կողմը, Մանիասանկէլի փոլ, ծրար մը ձգեց, որ յայտնուեցաւ թէ կը վերաբերէր Հաճընի Տէզմակալութեան: Ծրարը անմիջապէս Տէզմակալ Զայնանի տարուեցաւ. եւ ան բանալով, կարդ մը պաշտօնական եւ անպաշտօն նամակներ հանեց եւ գանոնք իրենց ակնարկութեան յանձնեց: Գրութիւնները քաջալերութիւն կը ներշնչէին ու մօտ օրերէն Սխալ մէկ հաւաքուող օդնական ոյժերու հարաբերական կը սպասկացրէին: Նաեւ կը յանձնարարուէր Ս. Սարգիսի գաշտը մանաւանդ ձեւով մեզ պատրաստել, (որն նամակին մէջ բացատրուած էր). որով, ամէն մէկը, սաւառնակը օդական երկու անգամ պատրաստուած վայրը պիտի իջեցը եւ պէտք եղած անկերութիւնները հաղորդէր, եւայլն:

Մարտ 17–ին, Հաճընի բոլոր երկաթ ժողովուրդը Ս. Սարգիս հաւաքուեցաւ. Վաշտապետ Մեսրոպ Շերաբեանի հրամոդութեամբ, եւ անմիջապէս, պահանջուած ձեւով սաւառնակի իջեւանի համար մեզ պատրաստուեցաւ: Բ. վաշտին տասնեակ մը դիմումը ալ հոն պահակ դրուեցաւ վրանի տակ, եւ բոլոր ժողովուրդը միշտ կ'ապասէր, թէ՝ սաւառնակը պիտի գայ երկու օրն անգամ մը ու պիտի բերէ անկերութիւններ՝ աշխարհի բոլոր անցուդարձերէն, բայց...:

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆԷ ՎԵՐՋՆԱԹԻՐ ԿԸ ՂՐԿԵՆ ՀԱՃընԸ

1920 Մարտ 17–ի երեկոյեան, Թուրք Միլլիեմներուն կողմէ Քեւրա մը եկաւ, ճերմակ դրօշ պարզած, Միլլիեմներու Ընդհանուր Հրամանատար Գօզան Օղլու Տօքան Պէյէն նամակ մը բերելով, որով կը պահանջուէր երկոյ յանձնել.—

1.— 1000 պատերազմի զէնք՝ վամփուշտներով միասին,

2.— Հաճընի գոնուող բոլոր օտար կամաւորներուն յանձնումը, եւ կամ անոնց քաղաքէն անմիջապէս վտարումը. եւ այս առթիւ անոնք կ'առաջադիէին, որ Հաճընցիներու կողմէն երեք ներկայացուցիչներ որոշուելով, Բուրսայի մօտ որոշ տեղ մը, Միլլիեմներու երեք ներկայացուցիչներուն հետ խորհրդակցելով ամէն բան հարթեն, ապա թէ ոչ, անոնք կ'ապառնային քաղաքը կոտորանել:

Սոյն վերջնագրին վրայ Հաճընոյ մէջ մեծ խառն ժողով մը

դումարուելով հարկ եղած խորհրդակցութիւնները կատարուեցան, եւ Միլլիճիներուն հետ կարգ մը թղթակցութիւններ կատարելէ յետոյ, երկուսեակ չկրնալով համաձայնութեան մը գալ, Հաճընցիները՝ վերջնականապէս՝ մերժեցին Միլլիճիներու կողմէն եղած պահանջները:

Մխիթարեան դիւրերուն ժողովին մէջ, որուշուեցաւ նաեւ սուբհանդակ մը դրկել Սիս, եւ պէտք եղածը հաղորդել Սիսի կառավարիչ Թէլկրաֆչին եւ Ազգ. Միութեան: Այս առթիւ, մանուկ նամակները դրուեցան ու այդ նամակները փոխուած գալուցին մը մէջ տեղաւորուելով յանձնուեցաւ 25 տարի առաջ Թըրքացած Թափանցի երիտասարդի մը, ուխտուն ոսկի վարձատրութիւնով՝ Սիս տանելու համար: Սակայն, յետոյ իմացուեցաւ, որ յիշեալը Սիս գացած չէր:

ԹԵՆԱՄՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՏԱՐԵԱԼ ՍԱՍՏԿԱՑԱԾ

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՂՆՈՒՄԸ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ԼԵՐԱՆ ԳԱԳԱԹԸ

ԵՐԿՈՒ ԶՈՀ, ՄԵԿ ՎԻՐԱՒՈՐ

ԿԱՏԱՂԻ ՅԱՐԱՀԱԿՈՒՄ ԿԷՕՑՆԵԿԻ ՎՐԱՅ

Սոյն վերջնադիպը մերժուելէ յետոյ, մեր լեռնային դիրքերուն ուելի ոյժ տրուելու համար, թուրքերը կարծես կատած չունենալու պէս՝ ամէն կողմէ՝ Ալլա՛հ, Ալլա՛հ պոռալով յարձակում սկսան: Թշնամութիւնը այլեւս վերջին կէտին հասած էր: Ահա այսօր, (Մարտ 23, 1920) առաջին յանկարծակի բաղխումը եղաւ Ս. Յակոբ Լերան գագաթը՝ Քէօթիւն Պլէնկիի, եւ ունենալնիք երկու զոհ եւ մէկ վիրաւոր, որոնք դիչերանց Հաճըն փոխադրուեցան: Այդ դիրքի պահապանները Պաուերպոմական Աւտան կանչուելով, անոնց տեղ ուրիշներ դրկուեցան:

Այս առաջին դէպքին վրայ ժողովրդը յուսահատութեան մատնուեցաւ կարծես, ու լեռնային դիրքերէն մաս մը տղերք բացակայիլ սկսան: Ասոր վրայ ժողով գումարուեցաւ եւ որոշուեցաւ, նախ, առանց արտօնագրի չթողուլ տեղ դինուոր, որ իր դիրքէն ուրիչ դիրք երթայ, եւ կամ իր դիրքէն հեռանայ, եւ որոշուեցաւ անասուններուն անմիջապէս տրացանի բանել: Որոշուեցաւ նաեւ, դիչերները, առանց արտօնագրի, քաղաքին մէջ չի չրջիլ:

Յաջորդ օրը, ամէն կողմ, կատաղի յարձակում գործեց թշնամին, մանաւանդ չատ ոյժ կեդրոնացուց Կէօյնեկի վրայ (Արեւելեան ճակատ, Բ. Վաշտ), սակայն, այդ բոլոր յարձակումները կատարեալ կերպով յետս մղուեցան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՍԱՀԱՌՆԱԿ ՄԸ ՀԱՃԸՆԻ ՎՐԱՅ

ՍՈՒՆՆԱԻՈՐ ՏՂԱՅՔ ՍԱՀԱՌՆԱԿԻ ԻՋԵԻԱՆԸ ԿՈՊԱՍԵՆ

ԻԲՐԵԻ ՊԱՀԱՊԱՆ

ՍՆՏՈՒԿ ՄԸ ՓԱՄՓՈՒՇՏ ՆԵՏՈՒԱԾ Ս. ՍԱՐԳԻՍ

ԱՏԱՆԱՅԻՆ ՊՐԿՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԵՒ

ԵՐԿՈՒ ՍՆՏՈՒԿ ՓԱՄՓՈՒՇՏ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ՆԵՏՈՒԱԾ

Բնութիւնը ձիւնով չծածկուած էր արդէն Հաճընը։ Թուքքերը չաս մօտեցան եւ ամէն կողմէ պաշարումի դիրքերին հապճեպ երկու ժամ հետաւորութիւն ունէր Հաճընէն։ Արտաքին աշխարհէն անէ անկախութիւն չէինք սակայն։ Սարի տանջանքը ձիւնապատ լեռներուն պատմիները երկիրով կ'սպասէն ու թշնամիին կը պատասխանեն։ Ահա՛, յանկարծ տաւտակի ձայն մը կը լսուի (Մարտ 3, 1920)։ Ամէն մարդ երկինքը կը դիտէ։ Օդնութիւն կ'սպասէ։ Բ. Վաշտի Հրամանատարը, անմիջապէս, Սր. Սարգիս չտապաց եւ ամէն կողմ տաւիրատուր դիմումներ պահպանի դրաւ, որպէս զի տաւտակը իջնելուն պէս, ժողովուրդը չաս չի մօտենայ։ Տէղակալ Պ. Զաքեան բացատրակապէս արգիլեց քաղաքական անէ հարցում ընել տաւտանապետին, նաեւ հրամանի բրաւ Վաշտապետ Մեսրոպ Շերամբանին, որպէս զի առանց սանսուրի (պրաքնութեան) անէ նամակ չընդունի, ու պահապանին վրայ իր տարապարութիւնը չի կրող նամակները եւ վերադարձնէ։ Միեւնոյն պահուն Ս. Սարգիսի Ամերիկեան չէնքերուն մէջ, որքանոցի Տնօրէն՝ Քահանայի Պատ. Տ. Իպի, ի պատիւ տաւտանօրդներուն Աբեւելեան ճոխ սեղանի պատրաստութիւններ տեսած եւ Տէղակալը, ձէպկեցին ու Բ. Վաշտի պետ Մեսրոպը այդ կերակուրին հրաւիրած էր։ Սակայն, ի զուր էր ամէն ինչ։ Տաւտանակը Ս. Սարգիսի օդակայանին վրայ ըրկրաւ թռչել ու պզտիկ կտոր մը նետեց։ Պահակ զինուորներէն երկու հոգի երթալով գտան, որ մէկ անտուկ Ռուսական փամփուշտ էր, եւ գժբախտաբար ամէն կողմ ցրուած՝ անտուկին կտորտելուն պատճառաւ։ Ասոր վրայ, զինուորները փոց մը (պաթաւիա) առնելով փամփուշտները հաւաքեցին եւ ներկայացուցին Բ. Վաշտապետ Մեսրոպին։

Տաւտանակը՝ հակառակ մեր փափաքին՝ ակսաւ հետանալ եւ հորիզոնէն անհետանալ։ Վաշտապետը՝ կէօյնիկի գագաթը

պանուող պինուորներուն հաբցուցած էր թէ՝ արդեօք սաւառնակը ուրիշ անձ մը նեսո՞ծ էր։ Պատասխանը եղած էր՝ դժբախտաբար, թէ՝ անձ մը նետուիլը տեսնուած չէր։

Ասոր վրայ ժողովուրդը սասդուընչ աւելի յուսահատութեան մատնուեցաւ, ինչու որ ո՛չ տեսկութիւն կրցանք ստանալ, եւ ոչ ալ անձ նամակ կրցանք դրկել։

Սակայն, քանի մը օր յետոյ, երբ թուրքերը աւելի մօտեցան մեր պիրքերուն, մեզի պատալով լսին՝

«Հայե՛ր, ձեր պաշտպանը եղող տէրութեան սաւառնակը ձեր բոլոր նամակները մեզի նետեց, նաեւ ձեզի մէկ սմտուկ, իսկ մեզի երկու սմտուկ փամփուշտ նետեց։ Մի խաբուիք այդ վատերէն, եւայլն»։ Եւ նամակներուն մէջէն Մխիթար Տամատեանի ու Համբիկ պատուիրակներուն նամակները թուրքերէնի թարգմանելով մեզի դրկած էին։

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ ԿԸ ՎԵՐԶԱՆԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՓԱՐՓՈՒՇՏՆԵՐԸ ԿԸ ՀԱՏՆԻՆ

ԹՈՒՐՔԵՐ ԱՄԷՆ ԿՈՂՄ ԴՆԴԱՅԻՐՈՎ ԿԸ ՊԱՏԱՍԽԱՆԵՆ

ՁԷՊՔԱՅԻ ՀԱԶԻԻ ՔՈՂԱՔ ՀԱՍԱՑ

ԴՐՍԵՁԻՆԵՐ ՁԷՊՔԱՅԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՄԲ ԿՈՐՈՇԵՆ

ՀԱՃԸՆԵՆ ՀԵՌԱՆԱԼ ԳԱՂՏՆԱՊԻՏ

Մեր լեռնային դիրքերուն վրայ թշնամին անդադար կը յարաձգնար։ Մեր դէնքերուն հարիւրին 70–ը դէրմանական էր, եւ արդէն իւրաքանչիւրին 15ական փամփուշտ տրուած էր։ Սոյն դէրմանական փամփուշտները սկսան հատնիլ, այնպէս որ 135 հրացանով լեռնային չորս ճակատները պաշտպանել պէտք էր։ Ապրիլ 1–2, 1920, դիշերը, թշնամին ամէն կողմ դէնդայիր գործածել սկսաւ, եւ առանց փամփուշտի լեռները լսուեցաւ յուսահատութեան նշաններ սկսան ցոյց տալ։ Թէեւ սկիզբէն Ընդհանուր Հրամանատարութիւնը հակառակ դանուած էր լեռնային դիրքերը լքելուն, սակայն այլեւս ճարահատ էր։ Ապրիլ 2–ին, բոլոր դիրքերու տղայք սկսան քաղաք դալ եւ ներքին դիրքերը ամրացնել։ Առաջին առթիւ թշնամին մեր Զաթախի դիրքերը պաշարել կը փորձէ եւ սոյն յարձակումի ընթացքին յիշեալ դիրքի Հրամանատար Թադէոս Թէլեան երեք

դիմուորներով դերի կ'իյնայ, իսկ միւս տղաքը այլ ճամբայով մը ապահով քաղաք կը հասնին: Ընդհ. Հրամանատար Պր. Ձէպէճի այդ իրողութիւնն անտեղեակ, իր ձին հեծած Զաթախ երթալու առեն սասոիկ յարձակումի կ'ենթարկուի, եւ, թէեւ ձին տազդէն կը զարնուի, սակայն, նա ձին եա զարձնելով ազէ եւ առողջ Համբն կը հասնի:

Սոյն եղելութիւնը մեծ յուսահատութիւն յառաջ բերաւ: Մինչ Համբնի քաղքին մարդիկները պատրաստ էին իրենց տեղեն դնով դիմադրելու ամէն պատահականութեանց դէմ, անոնց Համբն դանուող զրսեցիները՝ Ս. Ձէպէճեի նախագահութեամբ դաղանի ժողով մը գումարելով՝ կ'որոշեն նոյն գիշերը (Ապրիլ 3, 1920) դաղտագողի հեռանալ Համբնէն: Սակայն, Սպայ ժամկոչեանի սիրելի խմանալով այս որոշումը, անմիջապէս յայտ կը տալ Տէզակալ Զալենի քով, եւ խնդիրը կը պարզէ իսկոյն: Տէզակալը Հրամանատար Ձէպէճին իր մօտ կանչելով՝ չատ մը նախանձի յետոյ՝ կը համոզէ չի լքել Համբնը, եւ Ձէպէճին իր պատուոյ վրայ կը խոստանայ Համբն մնալ եւ ամէն պարադայի առկ ապրիլ կամ մեռնիլ Համբնցիներուն հետ:

Այն, իր այս խոստումը յարդեց անթերի կերպով մինչեւ վերջ:

ՆԵՐՔԻՆ ԴԻՐՔԵՐՈՒ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆ

ԹՇՆԱՄԻՆ ԿԸ ԳՐԱԻԷ ԱՄԵՆԱՄՕՏ ԴԻՐՔԵՐ

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՇԷՆՔԵՐ (ԳՐՏԷՏ) ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՁԵՌՔ

ՏԱՍԸ ՏԱՐԵԿԱՆԷՆ ՎԵՐ ԵԼՈՂՆԵՐ ԿԱՇԽԱՏԻՆ

ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«ՎՐԷԺ ԽՈՒՄԲԸ» ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆՔԸ 20 ՈՐԲԵՐՈՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԱԾ

Մեր արտաքին դիրքերը թէեւ ամրապնդուէս թուրքերու կողմէն դրաւուեցան, սակայն, նորէն ժողովուրդի բարոյական հոգեվը բարձր էր: Անմիջապէս սկսան ամրութիւններ չինուիլ՝ քաղաքի ճիշտ եզերքի տուներէն սկսելով: Տասը տարեկաններն վեր եղող ամէն սեռի Համբնցի անտարբեր չէր դառնար: Ամրութիւնները չինուելուով ու ցորեկուան յարաբերութեանց հաստատ դիտնին տակէն ամէն կողմ ճամբաներ չինելով կ'դրաղէր: Բոլորն ալ ամենայն սիրով կ'աշխատէին առանց խորութեան: Իդական սեռը աւելի եռանդուն կ'աշխատէր:

Ապրիլ 3 եւ 4–ին, թշնամին մեզի ամենամօտ դիրքերը գրաւելով՝ մեկ երկու օր առանց չարժուելի իրենց այդ դիրքերը զօրացընելու զբաղեցաւ։ Անոնք, դիւրները, մինչեւ 20 մէթր կը մօտենային։ Հաճընի Հիւս–Արեւելեան կողմը դանուող Ամերիկեան Պօռտ Ընկերութեան հսկայ չէնքերը եւ 300 երկսեռ որբեր, գրեթէ 100 Հաճընցի և 7 երկսեռ Ամերիկացի միսիոնարներով՝ թուրքերու ձեռքն ինկան։

Հաճընի Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան ըսկիզբները, 15–20 հոգիէ բաղկացեալ կարգ մը ժանտարմաներ՝ Արամ Կայծակի խմբապետութեան ներքեւ՝ «Վրէժի խումբ» մը կազմելով, իրրեւ ժանտարմա (ոստիկանութիւն), քաղաքի ներքին հսկողութիւնը սաստնամած էին, եւ բանտարկեալ թուրքերու հսկողութիւնն ալ՝ բնականաբար՝ անոնց յանձնուած էր։ Սակայն այս խումբը ամէն տեսակ վայրագութիւններ եւ չարչարութիւններ կատարեց՝ հակառակ Ինքնապաշտպանութեան Ընդհանուր Հրամանատարին եւ Տէղեկալի հրամաններուն։

Մեր արտաքին դիրքերէն, մեկ Սր. Յակոբայ Վանքը մըներ մեր ձեռքը, 15 օրուան չափ որքանցի 20 չափահաս որբերու պաշտպանութիւնով։ Ինչպէս նաեւ, քաղաքէն մօտաւորապէս քառորդ ժամ հեռու գտնուող Թուր–Մարգսեանցներու տունը 15 օրի չափ մեր ձեռքը մնաց։ Այս տան պաշտպանութիւնը կը վարէին 15 քաջեր հրամանատարութեամբ քաջարի Հաճի Պաղտասարեանի (Գասապ)։

ԲԱԶԱԼԵՐԻՋ ԾՐԱԱԲԵՐԱԿԱՆ ՄԸ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ

(Պ. Տեղակալը Սոյն Շրջաբերականը Ղրկած էր, Ուղղակի Վաշտերուն, Առանց Նախապէս Զայն Ձինուորական Կեդրոն Ղրկելու)

«Քաջարի զինուորներուս,

Սիրելի՛ Հայրենակիցներս,

Զինուորութիւնը իմիճին զոհողութիւն մըն է հայրենիքին եւ ազգին համար։ Ընդհանրապէս զոհողութիւն չըլլողին եւ անբան անասունին մէջ տարբերութիւն դնել անհնար է։

Սիրելի զինուորներս,

Մեր այժմեայ հանգստութիւնը խանգարող ու մեր գոյութեանը ամէն պարագայի տակ սպառնալ ուզող մեր դարաւոր թշնամին, այսօր՝ նորէն կը փորձէ իր այժը մեր վրայ։ Սակայն, վստահ եղէք, որ ամօթահար, առանց որեւէ յաջողութիւն ձեռք ձգելու՝ պիտի վերադառնայ։ Վստահ եղէք, որ ձեր այս յաղթական կռիւը ապագայ Հայկական սերունդները պիտի

զմայլեցնէ:

Ձեր բաջարի Հրամանատարը եւ դրսեցի հերոս եղբայրները՝ կը խոստանան մինչեւ վերջ ձեզ հետ՝ կռուելու:

Ազգային վերակազմութեան եւ ազատագրութեան հաստատութեան աղիւսը դո՛ւք, հերոս հայրենակիցներս, դո՛ւք ձեր արիւնով պէտք է շաղէք, որպէս զի փրկուի ազգը եւ ձեր ապագայ սերունդը: Ֆա՛ջ եղէք եւ ձեր կորովը միշտ բարձր պահեցէք:

Կեցցէ՛ բաջարի բանակս:

Տեղակալ Կառավարիչ Հանրի Գաւառի
Կ. Գ. ՋԱԼԵԱՆ

Ապրիլ 3, 1920

Հանրցցի Յիսնապետ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԳԱՁԵԱՆ եւ իր Եղբայրը,
(Ողբացեալ Մխիթար Գայհանի զաւակները)

Անդրանիկ Գայհան երկու թուրքի գլուխ կտրելով կը բերէ Ընդհանուր Հրամանատար Սարգիս Ճէպէճեանի:

ԿԱՏԱՂԻ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ ՏԱՍԸ ՕՐ ԱՆԴԱԴԱՐ

Ապրիլ 3–ին, քաղաքին ամէն կողմը կը պատուի թուրքերէ։ Անոնք կ'ամբաստնեն իրենց այժերը։ Նոյնպէս մենք։ Երկու, երեք օր առանց չարժուիլ լուռ կը մնանք։

Ապրիլ 6–ին, կէսօրէ յետոյ, թշնամին կ'սկսի չարժիլ եւ իր առաջին փոթը կ'ընկնի Հիւսիս եւ Հիւսիս–Արեւելք՝ Կելիկի եւ Գօփուշի ժայռերուն մէջտեղ։ Եղող դիրքերուն վրայ։ Ամբողջ տասը օր, անդադար, վիշեր ու ցորեկ չարձակում գործէլ կեսոյ՝ չկրնալով իրենց դիրքերէն մէկ քայլ իսկ յառաջանալ, չատ գոհար տալով եւ կը վերադառնան։ Այս պահուն Գօփուշի դիրքի յետապահներէն Անդրանիկ Գայեան իր դիրքին դէմ ելլելով կը վազէ դէպի Թշնամին ու կը յաջողի երկու թուրքի գլուխ կարելով իր դիրքը վերադառնալ։ Ապա, երկու գլուխները ձեռքը բռնած կեդրոն կը վազէ ու Ընդհ. Հրամանատար ձէպէճիին տալու կը նետէ՝ խոստացուած 100–ական փամփուշտի վարձատրութիւնը ստանալու համար։ Ս. ձէպէճի համբուրելով Անդրանիկի ճակտը 200 փամփուշտով կը կատարէ իր խոստումը, ու Գայեան գործել կը սկսի իր դիրքը։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ԵՐԿՈՒ ՈՐԲԵՐ ԳԱԼՏՆԻ ՀԱՃԸՆ ԿԸ ՀԱՄՆԻՆ

Կռիւը դադրեցաւ եւ ժողովուրդը սկսաւ ամբացնել իր դիրքերը։ Սոյն պահուն, Ամերիկեան Որբանոցէն, երկու որբեր՝ Վահան Գայեան եւ Ազատ Տարտագնեան, Ապրիլ 15–ի իրիկուան մօտ, Գըրտէխի չուրերուն մէջէն մեր մօտ եկան, ու յաւաչաչ պիտուրներու կողմէն քոյլ տրտնջացաւ անոնց ներս մըտնել։

Անոնք, նախ, Բ. Վաչուի Հրամանատար Մեսրոպ Շերամճեանի ներկայացան եւ անոր առաջնորդութեամբ ներկայացան Տեղեակալ Զալեանի եւ Ինքնապաշտպանութեան Ընդհ. Հրամանատար ձէպէճիին։ Որբերը պատմեցին թէ՝ Ապրիլ 5–15 տեւող կռիւներու ընթացքին, թուրքերը թողացած էին 60 մեռեալ եւ բազմաթիւ վիրաւորներ, մինչդեռ մենք ո՛չ գոհ եւ ո՛չ ալ վիրաւոր ունեցած էինք այդ տասը օրուան մէջ։

ՄԻՍ ՔՕԼՓ
Գրքատէտի Ամերիկեան
Վարժարանի Տնօրէնուհի:

Ամերիկեան Ընբաւոցի
Տնօրէն Վէր. Իպի եւ
իր Տիկինը

Թանի մը անգամներ Թուրք ազգայնականներու եւ Համըտիէներու մէջէն հաշուելիէն դանելու՝ այս վհուկին Ամերիկացիներուն ջանքերը ի զուր անցան: Եւ անոնք վերջապէս, մտադրուր կրցան պրծել իրենց կեանքերը:

ՄԻՍ ՔՕԼՊ ԵՒ ՊԱՏ. ԻՊԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ԹՂԹ ՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ ԶՈՐՍ ԹԱՄ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Ապրիլ 16–ի իրիկունը, Հիւս.–Արեւելք, Փօփուշ Թաղի մօտերը, Թուրքերու դիրքերէն, Մէրճիկացի Պատ. Իպի, ձայն առաւ Ա. Վաշտապետ Կարապետ Օղուլլուգեանի կանչը.—

«Ապրիլ 17–ին, ճիշտ կէս օրին, քանի մը ժամ դիմադրած ընել կարելի՛ է՝ թէ ոչ» ըսաւ. եւ Սպայ Օղուլլուգեան անմիջապէս կեդրոն իջացուց: Տէղակալ Զաքեան, ձէպէճի եւ Ինքնապաշտպան. Բարձր. Մօրհուրդը խորհրդակցելով՝ պատասխանուեցաւ որ յաջորդ օր կէսօրին երկուսուկէս չորս ժամ դիմադրած կայանայ: Ասոր վրայ, Միս էխիբ Քօլդ եւ Պատ. Իպի ճիշդ դրօշակով մը Գրբուէսի չէնքերէն դուրս ելլելով դէպի Հաճըն ուղեւորուեցան: Բաւած մանելով, նախ Տէղակալ Զաքեանի ներկայացան, եւ քառորդ ժամ անսակընկէլ յետոյ Սպայ Մէտրոպը իրենց հետ առնելով կեդրոն գային, ու անմիջապէս Ինքնապաշտպան. Բարձր. Մօրհուրդի անդամները հաւաքուելով՝ պայմօծնական անասկզբնաւորութեանց սկսուեցաւ: Անոնց առաջին հարցումը եղաւ Հաճըն դանուող Թուրքերու տարողութիւնը, ատանասական ու բարոյական վիճակը. որուն գոհացուցիչ պատասխան տրուեցաւ: Ամերիկացի պատուիրակները չատ գոհ մնացին եւ ուրախութեամբ ըսին. «Ուրեմն, սիրելի Հաճընցիներ, ամէն պարագայի տակ կարող ենք յարմար ձեւով մը հաշտեցնել ձեզ Թուրքերու հետ»:

Հոս, միջնակարգ ըսենք, որ Տէղակալին ալ նոյն հարցումը բրած էին պատգամաւորները, եւ Տէղակալն ալ նոյնպէս բացած էր թէ՝ «Թուրք բանտարկեալները չատ հանդիստ են, քանի մը օր առաջ ամէնուն ալ այցելեցի, որեւէ դժգոհութիւն չունէին»: Միեւնոյն պատասխանը տալու համար ան, կեդրոնին ալ լուր կը դրկէ: Եւ սակայն, չնորհիւ «Վերջ Ժամբ»ի վայրագութեան եւ անկարգապահութեան՝ արդէն գրեթէ Թուրք չէր մնացեր...:

Ձեռայ, պատգամաւոր Ամերիկացիները հետեւեալ առաջարկները կարգացին, որուած Թուրքերու կողմէն.—

1.— Պէտք է վար տանիք Ֆրանսական գրօշակը, ու անոր տեղ ծածանեցնէք՝ վեց հարիւր տարիէ ի վեր՝ ձեր վրայ իշխող կարմիր մահիկով դրօշակ. նաեւ յանձնէք կառավարական կոպը մեզ:

2.— Քանի որ դէնքերնիդ յանձնելու կը դժկամակիք, ապապայի վտանգ նշմարելով, կը հաւաքէք զանոնք ժողովուրդին ձեռքէն ու քաղաքին մէջ ապահով տեղ մը լեցնելով՝ երկու Հայ

եւ երկու Թուրք երեւելիներու կողմէ կը կնքուի, ու պատուաւոր 5 Հայ եւ 5 Թուրք պահակներու կողմէ կը պահպանուի:

3.— Ուել Հաճընցին, Հաճընի սահմանին երեք ժամվան ուելի դէնքով երթալ արգիլուած է, նոյնպէս ալ Թուրքերուն (ամէն զրահաւորվի) արգիլուած է որոշուած չրջանէն նէրս մտնել դէպի Հաճըն: Նէրքին եւ արտաքին հակդուծիւնը պիտի յանձնուի կէս Հայ կէս Թուրք ժանդարմանութիւն (ասքիան):

4.—Մինչեւ այսօր երկուսանք եղածը պէտք է մոռնաք, ու առաջուան պէս եղբայրաբար ապրիք ձեր դիւզացիներուն հետ, որով մենք առանց ձեզի վնաս մը հասցնելու քալենք Սիս փոխադրելու վրայ: Դիտէք անշուշտ, որ չորս կողմէն պաշարուող ուեւէ քաղաքի փրկութիւնը անհնար է: Ձեզի վայրկեանական փրճացնել չաս դիւրին է, սակայն չենք ուզեր ձեր անմեղ արիւնը թափել, եւայլն:

Որուն պատասխանուեցաւ հետեւեալ կերպով.—

1.— Մեր դրօշակը (Ֆրանսական) մենք չենք, որ բարձրացուցած ենք, նաեւ կառավարական կազմութիւնը մենք չենք կազմած, այլ ուրիչ այժ մը, որուն պէտք եղած դիմումը կարող էք ընել:

2.— Մեր ձեռքը եղող դէնքերը սոսկ ինանքերնուս ապահովելու ուզողներու դէմ ինքնապաշտպանութեան համար է, եւ ո՛չ թէ ուրիչին սպառնալու. ուստի ինչ հարկ կայ ուէ՛ տեղ մը ամրանալու:

3.— Առանց Սիսի եւ Ամանայի հետ հաղորդակցութիւն ընելու, Հաճընցին դէնքը ձեռքէն չի ձգեր, նաեւ Հաճընէն մէկ քայլ իսկ դուրս չելլեր:

4.— Մենք դրացի դիւզացիներուն հետ արդէն մենք հաշտ ենք: Դուք հետացէք մեր չուրջէն, այն ատեն մենք ազատ կրնանք երթեւեկիլ ու ձեր պահանջած հաչիւները գացէք Ֆրանսացիներէն վճռանեցէք:

Այս կերպով որոշած պատասխանը պատուիրակները ընդօրինակելով կեդրոնական դպրոցի չէնքին մէջ եղող Ճէզա Բէիզի Օսմանի վէհիպի եւ անոր ընտանիքին հետ տեսակցելէ յետոյ մեկնեցան, ու երբ Թուրք դիւքերը հասան՝ երկուսանք նորէն թըշնամական չարժումները վերսկսան. նոր տեսաւորուած թնդանօթները դուռալ սկսան ու արպաշարուածներէն գնդակները տեղալ՝ ամէն կողմերէ:

ԵՐԿՈՒ ԹՂԹԱՆՕՐՈՎ ՌՄԲԱԿՈՆՈՒՄ

ԵՒ ՍՐ. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆԵՑԻՆ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Նախ, թղթանօթները Solinի Ակիւեն սկսան ամբակոծել, բայց յետոյ, Ապրիլ 21–ին, թղթանօթին մէկը Solաման դնեցիւլ կառապի ամբակոծութեան սկսան արեւմուտք դնուող Սր. Յակոբայ Վանքը, որուն պաշտպան ու պահապանն եղող քանի որքերը արթնաբար դիմադրեցին թէեւ, բայց վերջապէս իրենք–ուան արեւմուտքին, կեդրոնէն արուան հրամանին վրայ քաշ–ուեցան եւ յաջորդ օրը Սր. Յակոբայ Վանքը գրաւուեցաւ թըշ–նամիին կողմէ: Ցետոյ անոնք դէպի հարաւ յառաջանալով Դա–ապ Հաճի Պավուգեանի հրամանատարութեան տակ գտնուող 15 տղաքներու հետ կառապի կռիւներէ յետոյ, վերջապէս, յաջողե–ցան գրաւել նաեւ Թուր–Աբդինանները պարտկը:

Ամէն յետոյ թշնամին որեւէ յարձակում չըրաւ 8–10 օր, հա–կառակ անոր որ պաշարման դիրքը չափազանց նեղցած էր քաղա–քին ամէն կողմը:

ՇԱՐԷՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ

Օրերը լուռ կ'անցնէին: Յանկարծ, Ապրիլ 21–ի դիշերը Շա–րէն, Յովհէփ Պուտաղեան եւ Աւետ Դադէեան անունով երկու հոգի Հաճըն հասան, իրենց հետ բերելով նամակ եւ տեղեկու–թիւն Շաբէ հրամանատար եւ Նահիյէ Միւտիւրի Հաճընցի Պր. Մխաք Բէճէպեանէ, որով, ան կը բացատրէր Շաբէ քաղաքին ժողովուրդին մէկ ու կէս ամիս դիմադրութիւնը թրքական ոյժ–մանեղուն եւ ոտիպրդական կերպով կը խնդրէր ռազմամթերք Հաճընի Տէղակալ Պր. Զալեանէ եւ Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Ժողովէն: Սակայն, դժբախտաբար, Հաճընցին ալ կարօտը կը քաշէր մխեւնոյն ռազմանեթին:

ՆՄԱՆԸ ՉՏԵՍՆՈՒԱԾ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

ՀԻՆԳ ԹԱՄ ՇԱՐՈՒՆԱԿ ՌՄԲԱԿՈՆՈՒՄ

Թշնամիին քանի մը օրուան լռութիւնը կը թուի թէ՝ մեծ պատրաստութեան մը համար եղած է: (Ապրիլ 30, 1920) Նմանը չտեսնուած յարձակում մը սկսաւ յանկարծակի: Ամէն դիրքէ կառապի կրակ բացին արագահարուածներով, փիլիմներով (պայթուցիկ), եւ մավզերներով: Սակայն, մեր առիւծները իրենց դէնքերուն փաթթուած քաղաքաթ դիմադրեցին թշնամիին: Ահա այս օրն ալ թշնամին ետ քաշուեցաւ ահագին զոհ ձգելով իր ետեւը:

ԱՌԱՋԻՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԸ ԴԷՊԻ ՍԻՍ

*Օր բան օրվ ինամին կ'ուժեղանայ: Հաձն ամէն կողմէ օդնութենէ զրկուած եւ չորեքբոլորենէ խլուած էր: Ինքնապաշտպանութեան հարց· ժողովը որոշեց ասլհանդակ մը զրկել Սիս: Հնչեն զրամ հարեւանական ասկի վարձքով, Մայիս 3–ին երկու տպաւ ճամբայ հանուեցան· մին Հաճընցի, Բ· վաշտի պետութենէն կառապետ Թուբ–Ասլղիսեան, եւ միւսը Ազիկիցի Խաչատուր Գալայճեան: Անոնք չորրդ կէսգիշերի քաղաքէն դուրս հանուեցան, բայց, դժբախտաբար, երկու օր վերջ, մեր դէմ եկող թուրքերու մէջէն մեր հետ խօսեցան: Ի վերջոյ իմացանք թէ՝ կէսգիշերի չորքը անցնելու ժամանակ չորրին չատութենէն իրենց հազուստներն ու զէնքերը չորքը նետած ու փրշեր տանն մերկ վիճակի մէջ Հիւմմէլլի գիւղը երթալով թուրքերու ձեռքը ինկած են ու սպանուած:

ԿԱՐԱՊԵՏ Ց· ԹՈՒՐ–ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.— Ծնած է Հաճըն, 1894–ին: Իր ուսումն առած է տեղւոյն կեդր· վարժարանը: Աքսորուած է Տէր–Չօր եւ հրաշքով ազատուած: Զինադադարէն ետք Հաճըն կը վերադառնայ ու անոր Ցամանայ մասին մէջ հերոսաբար կռուելով՝ քաջերու տիպարն կ'արժանանայ: Ընդհ· հրամանատար Ս· Ճէպէճեանի քեռորդեհամբ կամաւոր Ա· սուրհանդակ, Սիս երթալու եւ հաղորդելու ծիրանեական գօրին: Իրեն ընկերացող Պաշտաւոր Գասլճեանի հետ, Հաճընն, Սարսո Գետը անցնելու ատեն զէնքերնին ու հագուստնին չորքը կը ձգեն եւ լողալով մերկ կողմը կ'ելլեն մերկ վիճակի մէջ, չեսոյ տաճիկներու ձեռքը կ'իյնան եւ Հաճնոյ Գաղ Ազբիւրի մօտերը կը նահատակուին:

ՄԻՍ ՔՕԼՂ ԵՒ ՄԻՍՓԸՐ ԻՊԻ Բ. ԱՆԳԱՄ ԻՐՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ՀԱՃԱՐՆ ԿԸ ՊՐԿՈՒԻՒՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒՆ

Ա՛յս օրերուն՝ թշնամին կարեւոր չարժում մը ցոյց չուտաւ թէեւ՝ ակայն, մեծ այժ սկսաւ համախմբել ամէն կողմ։

Մայիս 20-ի իրիկունը, Ամերիկեան Որբանոցի Տնօրէն Մխիթար Իպի, Գօմիտաս Թաղի Թուրքերու դիւրքերէն Ա. Վաչտապետ կարապետ Օզուլլուգեանը կանչելով, յաջորդ օրը՝ կարեւոր տեսակցութեան մը համար՝ կէսօրէն երեք ժամ առաջ սկսելով՝ վեց ժամ դիմադրաբար պահանջեց։ որն, Օզուլլուգեանի կողմէն անմիջապէս կեդրոն հաղորդուեցաւ։ Ընդհ. Հրամանատարի հետաքրքրութեամբ յարմար պատասխան տրուեցաւ, ու յաջորդ օրուան հիւրընկալութեան համար, Գօմիտաս Թաղին մէջ, Մարգիս Գօմիշեանի անունովը զարգարուեցաւ, ու իրրեւ Ա. Վաչտի հրամանատարութեան կեդրոն ներկայացուեցաւ ու դուրսը՝ անհանիներէն մէկին մէջ քառասուն հոգ վաճխուշի պարապ սրճատուներ դիմուեցան եւ գոյն գրին երկու պահակի հսկողութեան տակ, ցոյց տալու համար, թէ՝ Ա. Վաչտի պահեստի վաճխուշն է։ Մինչդեռ, այդ օրերը, ընդամէնը հազիւ քսան նմանուկ վաճխուշ կար կեդրոնը։ Սենեակին մէկ անկիւնը դեռեզուեցաւ նաեւ, մեր ունեցած մէկ հատ թէլէֆօնի (հեռաձայն) մեքենան, ցոյց տալու համար թէ՝ ամէն կողմ թէլէֆօն ունինք։

Յաջորդ օր, Մայիս 21, կէսօրէն առաջ, ժամը 9-ին (քսան եւրոպական) երկուսուկէս դինադադար եղաւ, ու Գրաէֆի Ամերիկեան չէնթերէն ճերմակ դրօշակով Մխ Քօլդ եւ Մխթըր Իպի ճամբայ ելան դէպի Հաճըն, ու երբ Գօմիտաս Թաղի կամուրջը հասան այն տեղի պահակներու կողմէ ազդարարուեցաւ, որպէս զի սպասեն ու այդ տեղերէն առանց առաջնորդի չանցնին, որպէս զի (իրրեւ թէ) թաղուած ռումբերու վրայ չի կոխեն։ եւ այդպէս ալ ըրին։

Ինչ վերջ, հասնելով հիւրընկալութեան համար պատրաստուած վայրը, պահակներու առաջնորդութեամբ ներս հրամցուեցան, ուր ներկայ էին Ս. ՃԷպէճեան եւ Օզուլլուգեան, նաեւ թէլէֆօնի գլուխը նստած էր Գէորգ Պաղտօ (Բարեգործականի աբրանոցի ուսուցիչներէն)։ Բարեւէն ետ քիչ մը խօսակցութենէ ետք Մր. Իպի առաջարկեց, որպէս զի Ինքնապաշտպանութեան ժողովի բոլոր անդամներն ու զինուորական հրամանատարները եւ Տեղակալը անմիջապէս կանչուին սոյն ժողովին։ ՃԷպէճեի չուտով հրաման ըրաւ Գէորգ Պաղտոյի, որպէս զի թէլէֆօն ընէ Տեղակալին, Ինքնապաշտպանութեան անդամներուն եւ զինուո-

բանաններուն (որոնք արդէն ամէնքն ալ, բացի Ճէզապալէն, կանուխէն կնաճ պատրաստ կը գտնուէին քովի անենակին մէջ)։

Կէորգ Պաղտօ մէքենային տալով բերանը (որովհետեւ հիւրերը թուքերնէն պիտին) սկսաւ կանչել հետեւեալ կերպով.— «Սաֆրթալ — Դայմագամ Պէյի վէրը։ Եւ չուտով արուիլը խմացուեցաւ, ու Պաղտօ բաւ. «Դայմագամ Պէյ, Միս Քօլդ վէ Միսիքըր իսի կէտիէր, մուհիմ պիր մէսէլէ հազգրնտա կէօրիշմէէ իսթէյօրլար, լուքֆէն պիրիճնճի պէօիւճ մէրճէգինէ թէշրիֆինիվ բիճա օլուներ»։

Ճէտոյ, Ինքնապաշտպան. Բարձր. Ժողովի առնապատ Մ. Գայեանը կանչուեցաւ ու անոր ալ յիշեալ ոճով բսուեցաւ, որպէս զի ժողովի անդամները միասին չուտով Ա. Վաշտի անենակը դան, յետոյ, նոյն ձեւով, Բ. Գ. Դ. Վաշտերու հրամանատարութեանց ալ լուր տրուեցաւ։

Գառորդ ժամ վերջ, հրամբեալները, մէկիկ մէկիկ, ակսան անենակ մտնել, ու հիւրերը բարեւել։ Բ. Վաշտապետ Մեսրոպ նկթս մտաւ, նախ բարեւեց իր Հրամանատարը, յետոյ բարեւեց Մխ Քօլդ եւ Մխթր Իպին ու բաւ.— «Պր. Տեղակալին թէլէֆօն ըրած ենք, որ ինչ առաջ մեկնած է եղեր տուներն։ մէկ երկու տեղ թէլէֆօն ըրի բայց չկրցայ գտնել։ Ըսի սակայն, թէ՝ տուն վերադառնալուն պէս շուտով հոս գայ, ու այդ պատճառաւ ինչ մը ուշանալուս համար պիտի խնդրէի որ ներողամիտ գտնուիք»։

Անձնական տեսակցութիւնները բաւական յետոյ հիւրերը հեռեւեալ առաջարկն ըրին.—

«Թիւրքիէր սիգնիլ պարըշմազ իսթէյօրլար, միւպասէլէյի էֆեճեար ինչուն իսթէր իսենիզ սիզի պիր թարզ իլէ կէօրիւշտիրէիմ»։

Սոյն առաջարկը ամէնուն կողմէ յարմար նկատուելով՝ հաւանութիւն ցոյց տրուեցաւ եւ յաջորդ օրը տեսակցիլ համար յարմար վայր մը որոշուեցաւ։ Ինչ յետոյ, հիւրերը կրկին, տեղացի թուքերը հարցուցին, որոնցմէ միայն երկու այր եւ երկու կին ողջ մնացած էին. (Ձկա Բէյիլ, իր կինը, Զէրքէզուհի Մկհմէտ Զաւուշի կինը եւ Մէմիզ Մուսթաֆա)։ Ի՞նչ պատասխան տալու էր ձէպէճին։ Ինչ մը չուտած, պատրուակութիւնով մը պատասխանեց թէ՝ ողջ եւ հանդիստ են։ Ինչ յետոյ ձէպէճի դուռս եկելով՝ Մեսրոպ Շերթմէնեանի հրաման բրաւ անմիջապէս քաղաք երթալ եւ շարք մը այրեր, կիներ, մանուկներ, աղջիկներ՝ չինծու թուրքերու տաքսիներով հաղցուած եւ պահպանութեամբ միասին, թուրքերու տուները պատյա սկսին, որպէս զի թէ՛ հիւրերը եւ թէ թշնամի պիրքերէն դիտող թուրքերը համոզուած կացցնեն թէ՝ Հաճնոյ թուրքերը չեն սպանուած։ Հրամանը նոյ-

նուիրեալ կատարեց Սպայ Մեսրոպը:

Առանց վերջնական որոշման մը յանդիմանելու, հիւրերը հինգ ժամ մնալէ յետոյ մեկնեցան:

Երկրորդ օրը, Մայիս 22–ին, որոշեալ ժամուն նորէն եկան Միս Քօլը եւ Միսթըր Իպլ, եւ առաջարկեցին մեզ, թէ մեզմէ երկու հոգի որչափ, որպէս զի իրենց հետ երթան Գիւղէտ ու բանակին թուրքերու հետ: Սակայն Գիւղէտի չհնազանդած ըլլալով թուրքերու կողմէ, առաջարկուեցաւ երկու դիրքերուն մէկտեղ չհոգ հոգի վրայ ուսակցել: Բայց այդ առաջարկը թուրքերու կողմէ չընդունուելով՝ այսօր ալ առանց սեւ արդիւնքի՝ մեկնեցան պատգամաւորները:

Երբորդ օրը, Մայիս 23–ին, ճիշտ որոշուած ժամուն, նորէն գնդապետ առաջարկուեցաւ, ու Միս Քօլը եւ Միսթըր Իպլ նորէն եկան ու խոստումով երաշխաւորեցին, որ սեւ վրան չպիտի պատահի: Վերջապէս, Միհրան Մանթաշեան եւ Կարապետ Օտուլուգեան համոզուցան երթալ եւ երբ հիւրերուն հետ դուրս ելան երթալու համար, մէկէն թշնամին կրակ բացաւ, ու կասկածելով թէ թակարդ մը կայ, մերինները անմիջապէս դիրք վարեցին ու Միս Քօլը եւ Միսթըր Իպլ նորէն Գիւղէտ վերադարձան առանց արդիւնքի: Միեւնոյն օրը իրիկունը, Միսթըր Իպլ կանչեց, ըսելով թէ՝ «Սխալմունիմ մը եղած է, ուրիշ հրամանգիէ», եւայլն. սակայն այլեւս սեւ մէկը չի վտահեցաւ երթալ:

Ա. ՍՈՒՐԱՆԴԱԿԸ ՍԻՍԷՆ ՀԱՁՐՆ

ՄԵՆ ՀԵՐՈՍ ԱՍՏՈՒՐ ՍԱԹԱԳԵԱՆ

Մայիս 20–էն մինչեւ 23, հակառակ հաշտութեան բանակցութիւններուն, թէեւ մերթ ընդ մերթ թշնամիի կողմէն թնդանօթի հարուածներ տեղի կ'ունենային, սակայն ոչ բաւն կերպով: Բայց, Մայիս 24–ի իրիկուան մօտ, կէլիկ թաղի վերջերը բաւն կերպով ամրակռծուիլ սկսան թշնամիին կողմէ, եւ այդ ամրակռծութեան պահուն, այ թեւէն վիրաւորուեցաւ՝ կէլիկի հրամանատար Աբչակ Սահակեան: Գր. Սահակեան առանց իր դիրքէն հեռանալու կառչած մնաց իր պաշտօնին վրայ, եւ 15–20 օրէն առողջացաւ իր թեւը:

Մայիս 25–ի կէս գիշերուան մօտ, Սիսէն Հաձըն հասած էր Հաճընցի Աստուր Սաթճեան եւ իր հետ բերած չատ մը խրախուսական յուղեր, նաեւ կաթով գրուած նամակ մը, Գեղոս Թուբ–Սարգիսեանի կողմէն գրուած, — որ կիրակի ցոյց տալէ յետոյ կարգացուեցաւ, — որով կ'իմացուէր, թէ՝ մօտ օրէն մեծ ոյժով մը Հաճընի օգնութեան պիտի գան:

Սուրհանդակ հերոսը միայն երեք օր Հաճըն մնաց եւ Հաճընի չբնակայ բոլոր դիրքերը պատեցաւ ու ամէնուն կոմիկ յարդանքներով ընդունուեցաւ: Մայիս 28-ի գիշերը Թշնամիի պատմական դիծերուն մէջէն անցնելով կրկին մեկնեցաւ Սիս, քանի մը օրէն օգնութեան արշաւախումբի մը հետ միասնիլ վերադառնալու խոստումով:

Ցունիս մկրի իրիկունը, երբ Սիս կը հասնի, կը տեսնէ որ Ցրաննական պինուորները քաղաքի ծայրը խմբուած Մզոնօթներն ու զնդակները կը փճացնեն եւ բոլոր ժողովուրդը խուճապի մատնուած է: Աստուած կը չուարի այս անակնկալ եւ սարսափելի պատահարին վրայ եւ ինչ ընելը չի գիտեր: Վերջապէս կ'երթայ Սիսի Ցրանսացի Կառավարիչ Թէյարտացին կ'ապաչէ, կը պատասխանէ եւ հերոս Հաճընին, անոր վերադարձի մասին դրուագները կը նկարագրէ, կը խօսի իր հոգիին բովանդակ քաջութիւնովը: Սակայն ի դուր, անոր բոլոր ջանքերը, ապաշնորհները ապարդիւն կ'անցնին, ոեւէ ունկնդրող մը չի գտնուիր: Հերոս ժողովուրդի մը ապատութեան համար մղած պայքարն ու զեղմարդկային ճիգը կը զուսճանուի եւ Սիսի բոլոր պինուրներն ու ժողովուրդը Աստուած փոխադրելու հրաման կը տրուի:

Հերոս Սաթճեան լքեուած իր փոքրաթիւ մեսակիցներ մէջ, սիրտը կտրած եւ Հայկական իր անմեհեղ հոգիին խորը վրդովուած լեցուած՝ ինքզինք ալ անոնց հետ կը մեկնի Աստանա:

Հերոս՝ ԱՍՏՈՒԻՐ ՍԱԹՃԵԱՆ
Առաջին Սուրհանդակը, Սիսէն Հաճընէ

ՏՕՔԹ· ՉՕԹԻԿԵԱՆԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ ՔԻՒՐՏ ՏՂՈՒ ՄԸ ՀԱՃԱՐԵԼՆ ՓԱՆՈՒՍՏԸ

1920 Յունիս մէկի իրիկունը, Ֆէէֆէի (Վահկա) թաղին, Էրզրումցի Տօքթ· Զօթիկեան Գրքատուն դիմացէն հայերէն լեզուով կանչելով, առաջարկեց Հաճընցիներուն հետ բանակցիլ, եւ մինչեւ անգամ անոնց յանձնուիլ: Ան կ'ուզէր նաեւ Ֆէէֆէի եւ չրջակայքի հայութեան ամբողջովին հանձնուիլը: Մինչդեռ իրականութեան մէջ Ֆէէֆէի մէջ իրմէ զատ Հայ այր մարդ մը իսկ ողջ մնացած չէր:

Սակայն չուռաով հասկցուեցաւ թէ՝ Տօքթորը սոյն առաջարկները կ'ընէր մահուան սպառնալիքներու տակ, եւ անոր ալ նախորդներուն արուած պատասխանը տրուեցաւ:

Յունիս 5-ի իրիկունը, Գօխուշ թաղին մէջ աշխատող 15 տարեկան Փէլամ տղայ մը կը յաջողի փախուստ տալ եւ Թուրքերու կողմն անցնիլ: Այդ օրէն սկսան կարգ մը զաղտնի տեղեր ամրակռուիլ Թուրքերու կողմէն:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ ԹՈՒՐՔ ԴԻՐՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ

Յունիս 8-9-ի գիշերը, առանց ոեւէ որոշումի, Հաճընի Վանքի կամուրջի անկէն Թուրցիկ տղաքներէն չորս տղայ անչքէտկ ջուրէն անցնելով, պարէգնելուն մէջ բաւական պատելէ յետոյ, դէպի Ս· Յակոբայ Վանքը կը քալեն, ու կը նային որ քանաի չափ Թուրքեր վանքին մէջ անհոգ ու անապրքեր կը կենան: Այս տեսնելով, կը վազեն դէպի կամուրջ եւ Ճեմնապետ Յարութիւն Գրքպրչըդեանի կը պատմեն եղելութիւնը: Ճեմնապետը, իսկոյն, առանց կէսգրան կամ իր վաշտապետին լուր տալու, հինգ քսիլեր իրեն ընկեր առնելով վանք կը հասնի ու երկու հատ ձեռնառումբ նետելով անոնց վրայ՝ ամէնքը փախուստի կը մատնէ, եւ զանոնք հետապնդելով դէպի Հարաւ՝ զօրանոց կը հասնի: Միեւնոյն յաջողութիւնը հոն ալ ձեռք կը բերէ, ու քանի մը հատ ալ Թուրք սպաննելէ յետոյ Քշնամին փախուստի կ'ստիպէ: Ցետոյ, մերինները ամէնքսպէս զօրանոցը պարելով կէսգրան լուր կը զրկեն: Կէս գիշերէն զրկեցէ երկու ժամ վերջն էր, երբ ամէն կողմէ յանկարծակի չարժում սկսուելով՝ ամէն կողմէ Թուրքերուն գիշերները խուժել սկսուեցաւ ու Թուրքերու գիշերները գրաւուեցան: Փ· Վաշտի Վաշտապետ Մկրտը Մանասէեան, Բ· Վաշտի Փոխ-Վաշտապետ Զաքա-ձէկէննէմ՝ իսկոյն մէկ մէկ յետնապահով Ս· Սարգիսի մէջ Թուրք բանակին վրայ քալեցին, եւ Քշնամիին բոլոր գիշերները գրաւելով Ջարդ ու փշուր ըրին եւ բաւական աւար ձեռք բերին· Ինչպէս՝ հետագրի մեքենայ մը, որով Քէմա-

Ա· Վաշոի Հրամանատար
Փաշաթի
ԿԱՐԱՊԵՏ ՕՂՈՒԼՈՒՄԵԱՆ

Յիսնապետ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴԸՐՊԱՅԵԱՆ

լիստանի ամէն կռիւերու հետ կը հաղորդակցէին, եւ չատ մը նամակներ ու կարեւոր պրուիւններ՝ Մուսթաֆա Քէմալէն եւ ուրիշ բարձր պաշտօնատեղերէ պրկուած· Նաեւ տասը հատ թէֆոճի մեքենաներ, որոնք Հաճընի չորս կողմերը դետեղուած եւ իրարու կապուած՝ վայրկենական հրամաններ կը տուէր: Ամանցմէ պատ պրատուեցան նաեւ բանական զէնք ու ռազմամթերք: Գիշերուան այս պատերազմի ընթացքին յանկարծական զնդակի մը զոհ գնաց Ա· Վաշտապետ եւ Փոխուշի ընդհանուր քոչ հրամանատար 30–ամեայ Կարապետ Օղուլլուեան: Օղուլլուկեանի Բ· օղնական Զէյթունցի Յարութիւն Զամուշ, 20–ի չափ ոտչոյով, եւ Բ· Վաշտապետ Մեսրոպ, Ա· Յիսնակի Յեսնապետ Զամուտեանն՝ յիսնակ մը զինուորներով յատաջանալով, արշաւոյին առաջ՝ Դրբոյեան Ամերիկեան չէնքերը պաշարեցին, եւ յետոյ Գ· Վաշտապետ Մկրը եւ Ղարա–ձէչէնցմ ալ գալով անոնց մէացան: Ճիշտ արշաւոյին խումբերը պրաւեցին չէնքերը որոնցմէ թուրքերը արդէն կանուխէն հեռացած էին: Ցետոյ, անմիջապէս, 300 որբերը եւ կարգ մը ընտանիքներ, որոնք Հաճընը լքելով տատիկին օրէն Դրբոյեան տպատանած էին՝ ամէնքն ալ Հաճըն փոխադրուեցան: Սակայն, հոն գտնուող Միս Քօլթ, Մխիթար Խալ ու իրենց ընկերուհիները, որոնք եօթը հոգի էին՝ չուզեցին Հաճըն փոխադրուիլ, ըսելով թէ՝ մեր գործը մեզի կը բաւէ իբր պաշտպան, եւ կամ թուրքերու մէջ մնալ–

նախ աւելի նպատակաւոր կ'ըլլայ ձեզի համար, եւ ի հարկին պէտք եղած տեղերը դիմում կ'ընենք Հաճընը փրկելու համար, եւայլն: Միայն հոն դանուող բոլոր ուժերուն, 10,000 քելօ ցորեն, 1000 քելօ պաւղատու, կարկտուն, 500 քելօ ազ, եւայլն, Հաճան փոխադրութեան, ու որքանացը Թրաէսի համբուռն վրայ եղող Մանիսասաճկի չէնքերուն մէջ տեղաւորութեան: Որքանացին ընդհ. Քննիչ ու Տնօրէն կարգուեցաւ Մկրտիչ Շերամբեան, թէ՛ Ամերիկացիներու եւ թէ տեղացի Ինքնապաշտպան. Բարձր Յորդորդի եւ պիտանարականներու հաւանութեամբ, եւ փոխադրուած մթերքներն ալ ամբարուելով բանալին իրեն յանձնուեցաւ: Ցիշեալը մինչեւ վերջ որքերը խնամեց, որերու նախկին կառավարիչ Մինաս Մուրաֆեանի հետ:

ՏՕՔԹ. ՏԻՐԱՆ ԹԵՐԶԵԱՆ. — Ծնած է 1894–ին: Որդին է Հաճընի երեւելիներէն Յարութիւն էֆ. Թէրզեանի: 1912–ին աւարտած է Կեսարիոյ Մուրը Կարապետ երկրորդական վարժարանը եւ 1918–ին կ. Պոլսոյ Օսմանեան Բժշկական Համալսարանը: 1919–ին Տնողքին միացաւ Հալէպ, որմէ հետ մեկնեցաւ Հաճըն եւ հոն անձնուիրութեամբ գիշեր ու ցերեկ իր անձն ու ծառայութիւնը խոպան դրաւ Հաճընցի վիրաւորեալներուն: Հաճնոյ անկման օրը Սրճակրաց Վանքին մէջ կացնահատ եղաւ վայրագ Թուրք հորդաներու կողմէն:

Այսպէս, առաջին օրը լուռ կեցաւ թշնամին: Գրաւուած դիրքերէն միայն Գրքուկը մեր ձեռքն էր, եւ դայն պաշտպանելու ձեռնարկները եղան: Բ. Վաչուի օգնական Ղարա–ձէհէննէմ, Տանապետ Վարդեվար, Մուրթաֆեանի հետ, 20 տղայով. Ա. Վաչուի Բ. օգնական՝ Զէյթունցի Յարութիւն Ջամուշ, տասը տղայով, եւ Ագամ Կայծակ (Թէրզեան) իր խումբի տասը ընկերներով առանձնեցին չէնքերու պաշտպանութիւնը:

Առաջին եւ երկրորդ օրերը թշնամին կատաղի յարձակում գործեց, ու երրորդ օրը, իրիկունը մերինները քաշուիլ ստիպուեցան, զոհ տալով Հերու Զէյթունցի Յարութիւն Ջամուշը եւ

Ապահ Զաւուչի տպաքնելէն «Վրէժ խումբ»ի Գ. Յմբապետ Հայկ Պալասանեան։

Այս օրերը Թուրքերը իրենց նախկին դիրքերը պահպանած. սեւէ նոր չարժում չունէին դրնիչ, պահպ չի թողնելով նաեւ օդային 40–50 թնդանօթի հարուածներ։

ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՍՈՒԳԻ ՕՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՃԼՊՃՃԻ ՎԻՐԱԲՈՐ

1920 Յունիս 18–ը ամենամեծ Սուգի օրը եղաւ ընդհանուր Հանրութիւններուն համար։ Կէսօրէն քանի մը ժամ վերջն էր, կեդրոնէն հասած թուղթիկներ Ընդհանուր Հրամանատար ճլպճլիի վիրաւորուիլը կը գուժէին եւ վաշտապետները անմեջապէս կեդրոն կը կանչէին։ Բոլորն ալ ժամանակին կեդրոն գալով տեսան իրենց հրամանատարին վիճակը, որ ապրէն ծանր կերպով վիրաւորուած էր։

Հոս անցողակի կերպով հարկ կ'զգանք յիշել ճլպճլիի վիրաւորման պատճառը։ Անկախ անգացի Թուրք կին մը կը պահէր իր անձնակին մէջ, իբրեւ բոլոր արգուպարդով։ Յունիս 18–ին կինն անձնակէն կոլլուով կեդրոն երթալու պահուն դրպոցի եւ եկեղեցւոյ մէջտեղի կամուրջէն անցնելու առեն եկող զնդակէ մը կը վիրաւորուի ապրէն ծանր կերպով եւ հակառակ բժշկական խնամքին այդ օրէն մինչեւ Հոկտ. 15, 1920, Հանճոյ անկման օրը, կը մնայ անկողին, որ առեն Թուրքերու կողմէն դլուխը կը կտրուի։

ճէպճլին՝ որ Զօրավար Անդրանիկի նախկին դինուորներէն էր, մինչ կը պատմէր Անդրանիկի այդ մասին խօսութիւնը, եւ մինչեւ վերջը կը դլխար այդ խրտուտկանին անհնազանդ բլլալուն համար։

ՇԱՐՒ Գ. ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԸ

ԱՐԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՐԿՈՒՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՎ

1920 Յունիս 25–ի վերջերը Թուրքը չարունակ կրակ կը տեղար։ Յանկարծ Գրաչեմ Ձորէն ձայն մը եկաւ մեր բիւրեղներուն, որ կ'ըսէր. «Մի՛ կրակիէ, Շարէն կուգամ»։ *Լսա օրինի դինուեմիւն եղան ու իրենց ինքնապահութիւնը հանկցուելով քաղաք մտան, որոնք Շարի Հրամանատար եւ Միւտիր Գ. Մխոյ Բէճէպեանէ նամակ բերած էին եւ Բէճէպեանի Թուրքերու հետ բանակցելէն ու Շարի քաղաքար կռուիլը կը բացատրէին, նաեւ վտահուլա կը պահանջէին։*

Բ. ՎԱՇՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԸ ԾՈՒՆԿԸՆ ՎԻՐԱՒՈՐՈՒԱԾ

Յունիս 27-ի իրիկունը, 50-ի չափ թնդանօթի հարուած տե-սաւ թշնամին, իսկ գիչերը՝ կայծակի արագութեամբ՝ Զայրը պչկնկէն եւ Թօփուչի զաղթէչն սկսաւ ուժգին տեղացնել Մանիխ-խանէի դիրքերուն վրայ: Սոյն միջոցին Մանիխանէի զաղանի ճամբաներուն վրայ իյնող ուժգնութենէ մեքենաւ ծունկէն վիրաւորուեցաւ Բ. Վաշտի հրամանատար Մեսրոպ Շերաբեանն որու պատճառով չորս օր ասիպտեցաւ բացակայիլ իր պարտա-կանութենէն:

ՇԱՐՒՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Շաբ՝ որ Հաճընի պատերազմէն ճիշտ քանի մը օր առաջ պա-շարուեցաւ՝ ամբողջ չորս ու կէս ամիս զինքը ընդունակ վար-ժունդհինդ կռիւճներով եւ Նահիյէ Մխիթարի Պր. Մխաք Բէչ-ճէպհանի զինուորութեամբ հետապատր դիմադրեց ու մար-պունցեցաւ անհամեմատ Թուրք վոհմակներուն դէմ: Քանի քանի անգամներ այդ պզտիկ այժմէ թշնամիին վրայ յարձակելով զայն խուճապի մատնած եւ բաւական ռազմամթերք եւ ասպր գրաւած էր: Բայց այսօր Շաբի վերջին օրն էր: Թշնամին մեծ քանակով այժ համախմբելով ամէն կողմէ Շաբը կը պաշարէ եւ ի՛սկսի Յունիս 3, 1920-ին ռմբակոծել զայն թնդանօթներով եւ այլ պա-տերազմական մեքենաներով, որոնց չկրնալով դիմանալ՝ զին-ուած քաջերը դէպի լեռները կը վազեն: Թշնամին զինուոր մտնե-լով բոլոր ժողովուրդը սուրի կ'ենթկնէ եւ յետոյ կ'սկսի հալա-ծել լեռ բարձացողները, որոնցմէ հազիւ 35 կարճէ երիտասարդ-ներ կը յաջողին հասնիլ Հաճընի Հաճէն:

ՆՄԱՆԸ ՉՏԵՍՆՈՒԱԾ ԱՄԵՆԱՍՈՍԿԱԼԻ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

ՏԱՍԸ ԺԱՄ ՇԱՐՈՒՆԱԿ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄ

Ընդհանուր քննիչ եւ Կէլիկի զինքի քաջ հրամանատար Ար-շակ Սահակեան, այսօր (Յունիս 12) րագիր (տեղեկագիր) մը զրկած էր կեդրոն իմացնելով թէ՝ թշնամին մեծ պատրաստու-թիւն կը տեսնէ յանկարծակի յարձակման: Ուստի ամէն կողմ խիստ հրամաններ տրուեցան: Մէյ մ'ալ, 13-ի առաւօտ կանուխ, ժամադրեալի չէնքի կողմէն, Կէլիկէն, «Ալլահ, Ալլահ»ներով յարձակում եղաւ եւ թնդանօթի խիտ խիտ հարուածներ սկսան տեղալ մեր զիրքերուն վրայ, եւ թշնամին սկսաւ վազել դէպի մեզ առանց կարեւորութիւն տալու մեր զնդակներուն: Մենք տը-զաքը ամէն կողմէ հուրրա՛ներով պատասխանեցինք: Ժամադր-մայի չէնքը, սկիզբէն ի վեր կառավարող Ծանօթ Ղասապ Հաճի,

առաջին դիրքերը վարից եւ իրեն օգնութեան հասան Գ. Վաշտապետ Մկրը եւ Բ. վաշտին տասը տղայով Ցակոբ Գրիգորեան (Շարէն Եկոզեան)։ Թշնամին գրօհակ ի ձեռին ճիշտ մեր դիրքին մօտեցած՝ կ'ուզէր գրօհակը մեր դիրքերուն վրայ անկել, սակայն գրօհակին չարչ տասնեակներով թուրք մեռելները գիտէին եւ միւսները խուճապի մատնուելով խոյս տուին մեր թնդանօթ դեղակներէն։ Ասոր վրայ տղերք սկսան նպատասակի պէս փախչող թշնամին հալածել ու թշնամի դիակներու կոյտին վրայ նամակ հպարտաբար նետել։ Թշնամին մեւնոյն չարժումը կէլիկի դիրքերուն վրայ ըրաւ։ Թնդանօթի հարուածներով բոլոր դիրքերը կործանեց ու արագահարուածներու անընդհատ կրակէն օգտուելով սկսաւ յառաջանալ։ Կէլիկի տղերք արդէն քաջարար կը դիմադրէին։ Նոյնպէս, հոս ալ օգնութեան հասան՝ կէդրոնէն՝ Ազամ Կայծակ, տասը տղայով եւ Բ. Վաշտի Փոխ–Հրամանատար Ղարա–ձէկէնեմ տասը տղայով։ Այս տեսնելով, տղայք աւելի քաջալերուեցան եւ Կէլիկի քաջարի հրամանատարը դիրքէ դիրք տղաքը քաջալերելու համար վազելու ժամանակ երկու տեղէ վիրաւորուեցաւ, (այս երկրորդ անգամն էր) ու ստանց վէրքին կարեւորութիւն տալու դիրքէն չի հեռացաւ։

Սոյն միջոցին Թուրք դիմադրութիւնը հետզհետէ սպաներ տարբերանկնեղով կը կրակէին պոռալով՝ «Իրէի, իրէի, էրմէնիներ գաչտըլար, հիւճիւմ էտին իաթիհիեամլարընը զապթ էտին, եէմին էթտինիզ կէրի տէօնմէյէ տահա»։ Սակայն անկարելի էր, ոտքերնին փոխելուն պէս գետին կը փռուէին։ Այդին Ազամ Կայծակ եւ Ղարա–ձէկէնեմ կ'սկսին փանփառը հնչեցնել տալ, ու սուրերը իրենց ձեռքին խաղալ ու կանչել թշնամիին, մանաւանդ սպաներուն «Ո՛վ երկչոտ զազանիներ, փոխանակ խեղդ զինուորներու հետէն կրակելու, մեզի պէս զինուորներուն առջեւէն դուք եկէք ու հասկցէք թէ՝ ինչպէս կը դիմադրեն հայերը»։ Այսպէս տասը ժամ յարձակում գործեց թշնամին եւ 300 թնդանօթի հարուածներ տուաւ, ամէն կողմէ եւ 200,000–էն աւելի փամփուշտ վառնեց եւ ահագին զոհ տալով եւ փախաւ ամօթահար։ Սոյն յաղթութենէն յետոյ կէդրոնէն հետեւեալ քաջալերական շրջաբերականը ղրկուեցաւ բոլոր վաշտերուն, սրմէ Բ. Վաշտապետ Մհերսէ Շերբերմեանի քով գտնուղը կ'ընդօրինակենք բառ առ բառ.—

Բ. Վաշտի Վաշտապետութեան,

«Վրէժի Առիծներ»

Այսօր թշնամին իր յուսահատական վերջին ճիգերը թափեց, ահաւասիկ մեր առջեւ անմխոստաս, ամենափառաւոր յաղթանակի հրապարակը պարզուած է, պաշտելի՛ ընկերներ:

Այսօրուայ յաղթանակին շնորհիւ դպրոցի գմբէթին վրայ սիրուելի Հայկական եռագոյնը պիտ բարձրանայ ու հպարտօրէն պիտի ծածանի իր ընջարի զանկերուն վրայ, արդ գոչեցէ՛ք.

Ամենայն տեղ մահը մի է, մարդ մի անգամ կը մեռնի, եւ եւ այսօր ձեր կռուիկներու շաքարումէն Տաւրոսի լեռները կը ճաքըտին:

Սպասելով ձեր յաղթանակին, մնամ համբոյրներով ձեր անարատ ճակատին:

Ինքնապաշտպանութեան Զինուորական
Ընդհանուր Հրամանատար
Ս. ՃԼՊՃԵԱՆ

13 Յուլիս, 1922

Յ. Գ. Ռազմամթերքի խիստ խնայողութիւն պէտք է ընէք:
(Ետեւը)

Հաւընկի ընջարի բանակին յաղթանակին աղօթելու եւ հուրրաներով ժողովուրդը ընջալերելու համար Բ. Վաշտի Ա. Ցիսնապետ Ս. Զավտարեանին:

Բ. Վաշտապետ
ՄԵՍՐՈՊ

Գ. ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ԴԻՊԻ ՍԻՍ–ԱՏԱՆԱ

Յուլիս 13–ի յաղթանակին վրայ որոշուեցաւ սուրհանդակ մը ղրկել Ատանա, Սիսի վրայով, որովհետեւ, Սիսէն Ֆրանսայինեորուն քաշուիլը Թուրքերը թէեւ կը յայտարարէին, ոակայն մենք չէինք հաւատար: Արդ, Շարցի Աբդիկան Կարապահին երկու ընկերը եւս տրուելով, Յուլիս 14–ի պիչերը յաղող կերպով պաշարումի շրթայէն դուրս ելլելով մեկնեցան: Բայց, դժբախտաբար, չորրորդ օրը ճիշտ Սիսի վրայ երթալով, Սիսի եզերքը Թուրք հեռադիտիչներու կը հանդիպին եւ 100–է աւելի ժանտարմաներու հետ մարտնչելով, եւ վտիտ ուշանէրնին հատնելով կը զարնուին, իրենց կարդին՝ իրենք ալ բաւական պինուր ու վոխ սպայ մը սպաննելով:

Սոյն եզերաթիւնը վերջէն պերի բռնուած Թուրքերէ իմացուած է:

ԵՐԵՔ ԺԱՄ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԻՆԱԴԱՐ ՄԸ

«ԿԱՆԱՉ ԲԱՆԱԿԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ»

Յուլիս 13–ի պարտութենէն յետոյ թշնամին քանի մը օր ամօթահար լուռ մնաց։ Յուլիս 16–ի գիշերը եւ հետեւեալ օրը ցերեկ ճիշդ կէսօրին կարեւոր տեսակցութեան մը համար երեք ժամ դինադադար առաջարկեց թշնամին, եւ մեր կողմէն ալ ընդունեցաւ։ Տեսակցութեան համար, անմիջապէս, Գրաֆար Ամերիկեան չինքրեան ու մեր Գօնսուլի ամենածայրի գիրքին մէջտեղը գտնուող 300 մէթրոց ճամբուն ճիշդ կեդրոնը տեսակցելու տարմար նկատուեցաւ։ Տեսակցութեան համար երկ–երկու անձ ու մէկական զօշակիկիր ունենալ որոշուեցաւ։ Թուրքերու պատուիրակներն էին ադյ Արսլան Պէյ (Սիսցի, Զէքիրէքճէի, Գահվէճի Ալի) եւ Գանիացի Նուրի Պէյ անունով ադյ մը։ Իսկ մեր կողմէն պաշտօնապէս լիազօր պատուիրակ ընտրուեցան, Հաճընի Ինքնապաշտպան։ Բարձր։ Մարտիրոսի անդամներէն, նախկին Զէյտուրցց Վաչտապետ Գիւտոս Ց։ Թէրզեան եւ Զէյն։ Բ։ Վաչտի Վաչտապետ Մեսրոպ Գ։ Շերբետճեան, որոնք ամենայն սիրով ընդունեցին իրենց պաշտօնները։

Ցանկաբեր, երկուստեք դինադադարի փոդեր հնչուեցան։ Նախ, երկու կողմի զօշակակիրները ձեռքերնին ճերմակ զօշակներ տատ էյան իրենց դիրքերէն, ու անոնց հետեւեցան որոշուած անձերը, որոնք դէմ դէմի յատաջացան ու ճամբուն ճիշդ կեդրոնը երթալու մէյացան, եւ գիրար բարեւելէ յետոյ զօշակներու չուքերուն տակ քարերու վրայ նատան։

Այնձեական կարգ մը պարզ տեսակցութիւններէ վերջ՝ պաշտօնական տեսակցութեանց սկսուեցաւ, եւ խօսակցութիւնները բաս առ բաս նօթագրուեցան։ որը հոս նոյնութեամբ կը ներկայացնենք։

ԱՐՍԼԱՆ ՊԷՅ։—(Նախ սկսաւ խօսիլ) Բարեկամներս, ես սկիզբէն ի վեր հայտակը մէկը եղած եմ որ ամէնուդ ծանօթ է։ Ուրեմն եմ, որ հինգ ամիսէ ի վեր ձեզի ապառնացողներուն դէմ պաշտպանուեցաք, սակայն, այս օրերս մեր դիրքը աւելի վճռական փուլի մը հասաւ ու Հաճընը այժմ ահռելի վտանգի մը առակ կը դառնայ։ Ձեր բարեկամ եւ պաշտպանը եղող Ֆրանսացին ամէն առթիւ համաձայնեցաւ մեզ հետ, որ ո՛չ թէ միայն Հաճընի սիրել չուզեն, այլ նոյն իսկ յօտ օրերս Ամանոն իսկ պիտի պարպէ։ Այսչէ դատ Իտմիրի նահանգին վալի (Կուսակալ) Բահիմ Պէյի հրամանատարութեան տակ, Պաֆումէն 10,000 զինուոր (եէշիլ Օրտու), մէկ Պաթարեա թնդանօթով ու ամէն տեսակ*

պիտոյքներով համբայ կեան դէպի Հաճըն։ Մինչեւ անոնց հոս հասնիլը եթէ Հաճընի յանձնուի՝ անոնք Աստաս պիտի երթան։ Դիակէ մէկ՝ այդքան այժի դէմ պահանջ անկարելի է, ու Հաճընը պիտի փճացնէ։ Ուստի, յիշեալ պինտուրները Հաճըն չի բերելու ու Հաճընը արեւէ վառնակ ապահովու համար, մինչ մինջոցը Հաճընի անձնասուրը ըլլալն է։ Դիակէ մէկ Թուրք կառավարութիւնը մէջտ նեղող եղած է եւ չատ հաւանական է, որ չատ փոքր մաս մը հողիւ պառժուի, մինչդեռ, ձեր այս չարժումի տեւողութիւնը բոլոր Հաճընը պիտի փճացնէ։ Այս տեղիս ձեր հետ հակացոդութեան մը գալու համար մեր ընդհ. հրամանատար Տօղան Պէյին քանի մը ժամուան դինադադարի համար ազաչեցի, ուրախ եմ, որ Նորին Վեհութիւնը ընդունեց, եւ դուք ալ չի մերժեցիք ու առիթը ունենանք դաղափարներս պարզելու։ Անչուչտ դուք ալ չէք ուզեր ձեր հայրենիքին մոխիրի վերածուիլը, հազարներով անմեղներու ի դուր սեղը դոհուիլը։

ՄԵՍՐՈՊ ՇԵՂԲՏՄԵԱՆ։— Զի երեւակայեր մէկը, որ փաթաթի երեն տանը քանդուելուն, եւ չէ տեսնուած մէկը, որ ապրիլ չուզէ, սակայն, ոչ մէկ տարուկ, այլ պատա։

ՆՈՒԲԻԿ ԷՖ։— Լսած էք անչուչտ մէկ՝ Աչտուօլուի մէջ այժմ դանուող բոլոր ոչ իսլամները, մանաւանդ հայերը կատարեալ իրաւասութեան տակ են, եւ պատա համաձայնի տակէն տեսակ տեսակ ձանձրաչոհտութիւններով կ'երթեւեկեն ու գործերով կ'զբաղին, անոնց դէմ ուէչ սպասնալիք ընդհանրը ամենածանր պատիժներով կը պատժուին, նոյն իսկ պինտուրութիւնէ ալ վերծ են։

ՊԵՏՐՈՍ ԹԻՐԱԶԵԱՆ։— Առանց ուրիչ խօսքերու եթէ բուն ինդրով զրաղինք աւելի ադէկ է։ Պիտի վատաբէի, որ յատակօրէն պարզէք թէ ի՞նչ նպատակաւ ասոր պինտգարը առաջարկեցիք, ժամանակներս կարճ է, կարելի եղածին չափ պարագ ժամանակ չանցընենք։ Հրամմեցէք Արսլան Պէյ։

ԱՐՍԼԱՆ ՊԷՅ։— Բաւեկամներս, ինչպէս քիչ առաջ ըսի, Հաճընը ասոր վտանգէն ազատելու մէկ միջոց կայ։ 1.— Ֆրանսական նաւատորմը մար առնել եւ պարդել 600 տարիէ ի վեր այս հոդամասերուն վրայ ծաղանող Օսմ. կարմիր (մահիկով) դրօշակը։ 2.— Կը յանձնէք ձեր բոլոր դէնքերը, վտանգներով ու բոլոր պատերազմական գործիքներով։ 3.— Կամաւոր անասնուած գրասենեակը կը յանձնէք մեզ, կամ, Հաճընէն դուրս կը վտարէք, այն ատեն ամէն ինչ լմնցած ու Հաճընը իր ժողովուրդով յիշեալ ահռելի վտանգէն ազատած կ'ըլլայ։ Բոլոր ինքնութիւնովս ու պատուովս կ'երդնում ու կ'ևրաչխատուիմ թէ այդ առաջարկը Հաճընի համար չատ նպատաւոր է, եւ պատու-

թիւնը ապագային պիտի դնահատէ՝ մանաւանդ սոյն չորս անձերու եւ պատմական այս դիրքադրութեան։

ՄԵՍՐՈՊ ՇԵՐՐՏՐՄԵԱՆ.— Աբդան Պէյ, մեր յարգելի բարեկամը, ձեր վիշտն նպատաւոր թառը պիտ չտա հետաքրքրեց. կը մտածեմ ու կը զարմանամ թէ՝ արդեօք ի՞նչ նպատաւոր բան կը պարունակէ սոյն առաջարկին, երեւակայական խօսքեր, արդեօք ի՞նչպէս կարելի է հաւատալ, զարնէ ի մէր չի լսուած խոստումներ չե՞ն արդեօք առնոք, քանի՞ անգամներ չենք փորձած արդեօք։ Անշուշտ մենք ալ այս վիճակին դոյ չենք եւ կը փափաքինք համաձայնութեան մը գալ, սակայն նպատաւոր կերպով այժմ մեզ պաշտպանողը դէնքն է, եւ նոյնը պիտի ըլլայ միշտը։ Եթէ անոնք ալ ձեզ յանձնուին, արդէն ամէն ինչ լմնցած ու ձեր ծրագիրը ինքն իրեն գործադրուած կը նկատուի (այսինքն առանց Եէշիլ Օրտուի գալը Հաճըն արդէն մոխրակոյտ մը զարձած պիտի ըլլայ)։

ՆՈՒՒԻ ԼՖ.— Զգ՛ բարեկամներս, չէ՛, մեր այժմեայ կառավարութիւնն ու պաշտօնեաները ձեր վերացածին պէս չեն. վատ եղէք, թէ՝ ձեր կեանքը, ընչքը, պատիւը ամէն կերպով ապահովուած է, ու ոեւէ վտանգ չէ կարելի դոյանալ, այս մասին անհոգ եղէք. կառավարութիւնը վերահսկ ու ներողամիտ է, ձեզի ամէն տեղէ կը նեղէ ու ազատ համարձակ ձեր գործով կ'զբաղիք։ Կ'երդնունք պատուոյ վրայ. հաւատացէք մեր խօսքին։

ՄԵՍՐՈՊ ՇԵՐՐՏՐՄԵԱՆ.— Հաղորդելով լսած ենք ասանկ երդումներ, եւ փորձով համոզուած ենք թէ՝ մեր կոչումները, մեր պատիւը եւ մեր կեանքը երդումով ու խոստում չապահովուիր, այլ՝ վստահ ենք թէ դէնքով մեզի կարելի է մեր կոչումները պահել։ Ոեւէ թշնամութեան արդիւնք չէ, որ դէնքի դիմած ենք, այլ՝ կեանքերնիս պաշտպանելու համար։ Բարեկամներ... արդէն ապրիլ չենք ուզեր, եթէ չի հետանաք մեր վրայէն՝ մենք որոշած ենք մինչեւ մեր վերջին շունչը կռուիլ, դիմանալ ամէն տեսակ սպառնալիքի ու գժուարութեանց. դէնքը ձեռքերնիս՝ պատուով մեռնիլ՝ առանց դէնքը ձեռքերնիս մը նայու ոեւէ պայման չենք կրնար ընդունիլ։

ԱՐՍԼԱՆ ՊԷՅ.— Կը սխալիք պարոններ, նայեցէք մէկ մը թէ ո՞ւր կը գտնուիք. ձեր պաշտած Եւրոպացիներն են, որ ձեզ տուին սասնի չաթալքները, ասկէ ուրիշ կերպ պատասխ չկայ, ամէն կողմէ պաշարուած էք. հաւատացէք մեր խօսքին ու ընդունեցէք մեր առաջարկները։

ՊԵՏՐՈՍ ԹԷՐԶԵԱՆ.— Մենք ապստամբ ժողովուրդ մը

չենք, մենք ձեզի թշնամիներ չենք, մեր դէնքերը առացած ենք՝ մեր դոյութեան սպառնացող սեւէ ոյժի դէմ պաշտպանուելու համար: Ի՞նչպէս կարելի է ձեր խոստմանց հաւատալ. ի՞նչ օրինքով արդեօք այս կիսաւեր քաղաքը առաջնեղով պատրաստ ու Տարտանէլի ամրութիւններուն պէտ միշտ կը սբմբակռնձէք, եւ մէյ մ'ալ Միլլիեիներու արդարութիւնը կը քարոզէք: Խիճնամներ, նեղ խակապէտ պարապ տեղ արիւն թափել չէք վախքիր, ամենայն սիրով կ'ընդունենք, սակայն ամէն պարագայի տակ դէնքերնիս պէտք է ձեռքերնիս մնայ:

ԱՒՍԼԱՆ ՊԷՑ — Ինդիրը ատ այժմ չի լմնցած նկատանք: Ձեր առաջարկները ես մեր հրամանատարին կը ներկայացնեմ, ու առացած պատասխանս իրիկունը ձեզ կ'իմացնեմ, եւ եթէ պէտք տեսնուի՝ վաղը կրկին կը հրամմենք հոս:

Այսպէսով ինդիրը փակուած ներկայով, քանի մը վայրկեան պարզ տեսակցութենէ յետոյ բարեւելով դիրար՝ բաժնուեցան, եւ ճերմակ դրօշակներով իւրաքանչիւր պատուիրակ իրեն դիրքը հասնելէ յետոյ՝ երկաւոտէք փոխը հնչուեցան, դինադադարը լմնցաւ ու կրակը սկսուեցաւ:

Իրիկունը, ըստ իր խոստման, Արսլան Պէյ իր դիրքէն իմացուց թէ՝ Ընդհանուր Հրամանատարը մեր առաջարկը չէ ընդունած:

Ամէկ յետոյ քանի մը օր լուռ անցաւ:

Յուլիս 26–ին, թուրքերը նոր նոր հարժումներ ցուցուցին, ու հեռուէն կանոնաւոր դինուորներ վազ վազ՝ նշմարուեցան, եւ մեհնոյն դիշերը գրեթէ ամէն դիրքէ խոսակցութեան սկսան ու ըսին.— «Հայեր, կեցցէ՛ք, որ մինչեւ հիմա առանց յանձնուելու գուվէյի միլիչէյի դիմադրեցիք: Ահա, այսօր ձեզ պաշտպանելու համար՝ 78–րդ պայը (բանակ) (Օսմ. կանոչ դինուոր) եկաւ, այլեւս բշնամութիւնը վերցնելով՝ առաջուան պէս եղբայրաբար պիտի վարուիք ձեր դրացիներուն հետ»: Եւայլն:

Քանի մը օրեր նորէն լուռ անցան: Հաճընի մէջ անօթութիւնը ծայր աստիճանի հասած էր. սեւէ անասուն գրեթէ չէր մընացած, վիրաւորներու համար պահուած քանի մը կաթնաոու կովերէ զատ: Հաճընը կարգ մը նեղքին խոսովութիւններու ալ ենթակայ եղաւ: Կեդրոնի եւ Տեղակալ Ջաւեանի միջեւ յարաբերութիւնը խզուեցաւ: Կեդրոնի գործիչ Արամ Ջաւուշ, մինչեւ անգամ Ջաւեանը սպանելու ձեւնարկներ ըրաւ, (անշուշտ ձեռքի դրգռմամբ, որովհետեւ Ջաւեանը ձեռքերի եւ Արամի կարգ մը ազգական քայլերուն հակառակեցաւ): Սակայն, վրտանգը մօտ եւ մեծ տեսնելով, Տեղակալ Ջաւեան, թեղանօթը եւ

արագացիրները դրաւելու համար, ծրագիրը մը պատրաստած ու Ինքնապաշտպան. Բաթը. Մորհուրդը իրեն մօտ կանչելով՝ ծրագիրը ներկայացուցած էր։ Ի. Բ. Մորհուրդը յարմար տեսնելով, ու կարելի է այդ առթիւ մտս մը ուսելիք ալ ձեռք բերելու դիւրութիւն՝ նկատի ունենալով, ծրագիրը Զին. Հրամանատարութեան ներկայացուց։ Ձեպէշի ալ հաւանելով՝ Զինուրական Սպայակոյտի ժողով մը գումարեց. ընդհանուրի կողմէն յարմար տեսնուեցաւ ու պատրաստութեան հրաման արտեցաւ։

Սոյն ծրագրին յաջողութեան համար կանոնց մանանաւանդ մը, մանաւանդ Տիկիններ Դշխոյն Թէրզեան, Սուլթան Շեքրըմեան եւ Մարիամ Թէրզեան (Գնարտս Թէրզեանի, Մնսրսպ Շերխըրպաշեանի եւ Ասմ Զամալչի մայրերը) բոլոր թաղերը պարտելով եւ ամէ մը մուրալով, քանի մը օգտա կորկոտ հատաքելին եւ կամեսաւ կռվերէն մէկը եւս դնելով մորթելին եւ մսաւոր ապուր չինելով՝ անօթիները կերակրելին։

ԹՆԴԱՆՕԹԻՆ ԵՒ ՄԼԹՐԱՅԼՕԶՆԵՐՈՒՆ (ԱՐԱԳԱՀԱՐՈՒԱԾ)

ԴՐԱՒՈՒԻՄԸ

Նախ եւ առաջ երկու հարիւր ձեռք ձեփմակ կաւէ ղգեստներ չինուելցան, (չէնքէ, բօզուզ եւ ղլխարկներով միասին), եւ հոգալոյն ներկուելցան՝ ընկոյզի սերմնեղով եւ ընկոյզի կեղեւներով։ Ասկէ վերջ երկու հարիւր տպաչ երեք խումբի բաժնուելցան, ինչպէս Առաջինի՝ 100 քաջեր, Ասմ կայծակի հրամանատարութեան տակ դրուելցան։ Երկրորդի՝ 60 քաջեր Ղարա–ձէհէնեմի հրամանատարութեան տակ. եւ Երրորդի՝ 40 քաջեր Վարգևիսը Եղկիլէմանի եւ ե. Վայէճեանի հրամանատարութեանց յանձնուելցան։ Անոնք, Օգոստոս 5–ի իրիկունը, մութին, Հաճընի ճիշտ Հարաւային կողմը, գետին հասնելին հետ, ջուրին մէջէն ապրալով, իրենց բոլոր կռմանդներով, ապրմարքերեքներով, թշնամի պահակներէ առանց նշմարուելու, յաջողեցան շրջապէս դուրս՝ թշնամիին Թիկունքը անցնել։ Նոյն գիշերը սեւ չարժում ընել անկարելի ըլլալով՝ որոշուեցաւ սոյն օրը, Օգոստոս 6, գիշերին, անոասոները պահուրտել առանց թշնամիին սեւ հետք ցոյց տալու։

Ասմ Կայծակ իր հարիւր քաջերով՝ մինչեւ առաւօտ յաջողեցաւ `դէպի արեւմուտք՝ Մ. Յակոբայ լեռան գագաթները ելլելով ընդարձակ անտառին մէջ պահուրտել իր բոլոր գինուորներով։ Նոյնպէս Ղարա–ձէհէնեմ՝ իրեն հետեւող 60 քաջերով՝ դէպի Արեւելք՝ կէօյնիւկի անտառները, եւ միւս Երրորդ խումբը Հիւսիս՝ Տօլամաճի կողմերը անտառ մը մէջ պահուն–

ՑԻՄՆԱՊԵՏ ՎԱՐԴԵՎԱՐ ԵԶԵԿԻԷԼԵԱՆ Կ. Լիճի Ինքնապաշտպանութեան վարժարանին էր: Ճնաոյ եղած է հեռատեսիկ եւ Հաճընի անվտանգն ցեղոյ 350 փախստականներու խումբին առաջնորդները մին: Այժմ իր բնակավայրն է Գոթոպա, Աբժխազիա:

ՎԱՐԴԵՎԱՐ ԵԶԵԿԻԷԼԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ–ՃԼՃԼԵՆԵԱՆ

ցան: Բարեբախտաբար այդ օրը, Օգոստոս 6, թշնամին ուշ հեռաց չկրցաւ նշմարել դուբս դանուղ մեր ուժերէն, եւ իրիկուները, ըստ ծրագրի, ներքին այժը ամբողջութեամբ, ամէն կողմ, առանց չշուխի յաւաշանալով՝ թշնամիի յաւաջապահ դիրքերուն մօտերը տեղատուութեաւս:

Ճնաոյ, քաղաքին մէջ եղող ժողովուրդը ամբողջութեամբ քաղաքին եղերքը խմբուելու, թէ՛ կուռզ քաշերուն օգնելու եւ թէ՝ հակառակ պարագային՝ քաղաքէն փախչելով կուռղներուն մնանալու եւ մինչեւ մահ լեռներուն վրայ կռիւը չարունակելու կրկնակ նպատակներով:

Օգոստոս 6–ին, ճիշտ կէս գիշերէն ժամ մը վերջ, կեդրոնէն տրուած նշանին հետեւելով, ներսի ժողովուրդը ամէն կողմէ հուբրաներով թշնամի դիրքերուն վրայ կրակ բացաւ: Թշնամին կարծելով թէ՝ Հաճընցիները քաղաքը լքելով փախուստ կուտան, ամէն կողմէ սկսաւ սուկալի կրակ բանալ: Ամրապգիրներ եւ ռումբեր սկսան կարկտաւի պէս Հաճնոյ վրայ տեղալ: Երբ թշնամին իր ամբողջ այժն ու ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր քաղաքին վրայ, յանկարծ, մեր քաջերը, որոնք թշնամին թի–

կուքին անցած էին, եւ այս պատճէ վայրկեանին ի՛սպասէին՝ սկսան կրակ բանալ եւ բարձրաձայն ազդարակել ըսելով՝ «Ազդրանիկ Փաշա չէքէսի կէտի, տանիա սիզ պուրատա՞մը տուրեցօրսունուզ»։ այսինքն, «Ազդրանիկ Փաշայի հրոսակախումբերը եկան, տակաւին դուք հո՞ս կը գտնուիք»։ Ասոր վրայ թշնամին յանկարծակիի եկած եւ երկու կրակի մէջտեղ չուտած՝ սկսաւ փախչիլ։ Կէս ժամուան մէջ, նախ զրաւուեցան երկու արագաձիները՝ Արեւելեան Սր. Սարգիսի դիրքը։ Յետոյ, Բ. Վաշտի հրամանատար Մեսրոպ Շեքերճեան եւ իրեն օգնական Զարեհ Ճէհէնեանի իրարու մրանալով դիրքը համրուեցին, եւ նոյն պահուն Հարաւ Արեւելքի Դ. Վաշտի հրամանատար Մկրտիչ Մահսէհեան եւ Հարաւային դիրքի հրամանատար Ղասապ Հաճի եւս անոնց միացան եւ թշնամին պահեստի 100–ի չափ դէնք, 25 մնառի վաճուշ, 5 մնառի ռումբ (Թրանսկոյի վէպէ) գրաւելով՝ անմիջապէս զանոնք փոխադրելին քաղաք, եւ մինչ դիրքերուն վրայ կռուող ազատչիներուն ի նպաստ Սր. Սարգիսի դիրքին վրայ խոշոր կրակ մը վառուեցաւ, ցոյց տալու համար թէ՝ սոյն դիրքը գրաւուած է։

Քիչ յետոյ Չէշտէկի կողմը (Տօնուզ Սէֆիսի) դանուող թնդանօթն ալ գրաւուեցաւ՝ Սրամ Կայծակի խումբին կողմէ։ Սակայն թնդանօթը քաղաքին մօտաւորապէս մէկ ժամ հեռաւորութեամբ տեղաւորուած ըլլալով, միեւնոյն ատեն, բազբակացոց դերեզմանատունի եւ Չէշտէկի կողմերը չարունակ թշնամիին հետ բախտմունք տեղի ունենալով՝ մեծ դժուարութեան մատնուեցաւ թնդանօթին քաղաք փոխադրութիւնը։ Սակայն, Ա. եւ Դ. վաշտերու Վաչտապետ Զաքիկ Թորոսեան եւ Վահան Ալճունեան՝ փորձառու կռուողներ ըլլալով՝ վերջապէս յաջողեցան թշնամի ոյժերը չախչախելով միանալ Սրամ Կայծակի խումբին եւ իրար բարեւելէ յետոյ ապահովաբար յաջողեցան թնդանօթը, որ կշռէր նաեւ 450 ռումբերը փոխադրել Հաճըն։

Օգոստոս 6–ը աննկարագրելի օր մը եղաւ Հաճընցիին համար։ Այդ օրը թշնամին 200–էն աւելի զոհ թողնելով ամօթահար խոյս առած էր, ի թաց առնալ մեծաքանակ ռազմանիւթերէ։ Իսկ մենք ալ ունեցանք 15 քաջերու կորուստ։

Օգոստոս 8–ին, թնդանօթը կեդրոն բերուելով՝ Սր. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն բակը տեղաւորուեցաւ եւ պաշտօնական օրգանիզէ ու ազօթքներէ յետոյ չորս կողմը մէկ մէկ ռումբ արձակուեցաւ։ Բոլոր ժողովուրդը խանդավառութեամբ իրար ողջունեցին, եւ անկէ յետոյ կրնայինք արձակ համարձակ՝ ցորեկները դուրսերը պտտիլ։

Հաճնոյ Զիմնաստական Փոխ-Հրամանատար, Թաղապետով Հերոս
Ա Ր Ա Մ Կ Ա Ց Ե Ա Կ
(ԹԻՐԶԵԱՆ)

Ծնած է 1898–ին։ Աւարտած՝ Մխիթեան Ընկերութենան Հաճնոյ Կեդրոնական Վարժարանը։ Գաւառի հասակին յարած է յեղափոխութենան։ 1918–ին Հալէպի Ազգային Շէրիֆ Ֆէյզուլլ Թագաւորին Սուրիոյ բանակին մէջ ծառայած է։ Նոյն տարին դէպի Առանա արշաւուց 400 կամաւորներու իրրեւ խմբապետ՝ ապստամբելով՝ Ամերզ Օվայի եւ Համաճի անիշխանական զօրաջոկը՝ հասած է Կիլիկիա։

Կիլիկիոյ մէջ կազմուած 50 հոգինոց հերոսախումբով պօղանքը, ինչ կը վերաբերի Սարը Զամի լեռնակը ապստամբելով՝ թուրքերուն ահ ու սարսափ ազդած է։ Ցետոյ կամաւորած է Համբիճ «Վրէժ» Աբջաւախումբը, եւ մեծ քաջութեամբ պատերազմած Հաճնոյ Ութամեայ Դիւցազնամարտին։

Հաճնոյ անկման օրը, մոտ մը Հաճընցիներ՝ հերոսաբար առաջնորդելով թրքական վոհմակներու միջէն՝ զանոնք ապահով մինչեւ Առանա տարած է։ Կիլիկիոյ պարպուելէն ետոյ իզմիր անցնելով կռուեցաւ Հէյլէն բանակի կողքին՝ Հայաբապահ տասնեակով։

Այժմ կ'ապրի Պուենոսաիռոս։

ԹՈՒՐՔ ԳԻՒՂԱՊԵՏՆԵՐՈՒՆ ՂՐԿՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԵՒ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Վերոյիշեալ պարտութենէն յետոյ թուրքերը սոսկալեցան՝ առնուազն՝ իրենց պաշարման դիծը մէկուկէս ժամ հեռացնել, եւ այդ դիրքերէն դիակ Հաճընը։

Օգոստոս 11–ին, Հաճընի եւեւելիներուն եւ Ազգ· Իշխանութիւններուն կողմէ հրշեակայ դիւղերը պատանի նամակներ զրկուեցան այլ եւ այլ մէջոցներով եւ հետեւեալ պարունակութեամբ.—

«Բարեկամներ, Հաճընի բաւազործութիւնը Աստուածային հրաշքներու յաջողութեամբ՝ անշուշտ տեսաք։ Անմեղին օգնականը Աստուած է։ Մենք ի զուր տեղ արիւն թափել չենք ուզեր։ Թնդանօթի գրաւման օրը մենք մեր կորիւնները շատ դժուարաւ զսպեցինք ու աւելի յառաջանալու թոյլ չտուինք, որովհետեւ գիտէինք թէ՝ դրսեցի դրդիչներ ամմիջապէս պիտի հեռանային ու ճորէն ամենամեծ տուժորդը մեր խեղճ դրացիները պիտի ըլլային։ Ուստի, կանուխէն կ'իմացնենք ձեզ, որ հեռացնէ՛ք ձեր մօտը եղող Միլլիին ըսուած կարգ մը ոճրագործները, որով, մենք ձեզ հետ առաջուան պէս ճորէն եղբայրաբար կրնանք վարուիլ···», *եւայլն*։

Սոյն դրութիւններուն ի պատասխան, Օգոստոս 14–ին, Մ· Սարգիսի կողմէն ճերմակ դրօշակով մէկու մը հետ նամակ մը զրկեցին Զէրէապետի մը սոսրպրութիւնով, ըսելով.—

«Հաճընցիներ, թնդանօթ մը, երկու երեք մէթրայէօզ եւ կարգ մը զէնէ ու ռազմամթերք գրաւելով, բաւական մը հատ ալ Թուրբ ճահատակելով ի՞նչ եղաւ կը կարծէք։ Միթէ քրմութիւնը արմատախի՞լ ըրիք, ու ամբողջութեամբ գերի՞ առիք։ Մէկ երկու թնդանօթ բերող ոյժը տասը հատ եւս բերելու կարողութիւն ունի։ Նաեւ անհամար ոյժ կարող է բերել մինչեւ որ փրճանաք։ Մենք ռէէ մէկ կողմէ պաշարուած չենք, միլիոններով իսլամներուն համար ճամբաները բաց են, ուր որ ուզեն կրնան երթալ, չկայ ռէէ արգելք։ Մի՛ հպարտանաք ատանկ չնչին յաջողութեան մը համար։ Եթէ բաւութիւնը ունիք ամէն փորձէ ետ մի կենաք···», *եւայլն*։

ԳՐԱԻՈՒԱԾ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԱՏԵԼԻՆ
(Թնդանօթի Գրաւուած Պահուն)

Հաճընի Պաշարման Հրամանատարութեան,
Ամասյս 2–ին, ըստ կիրուած համաձայնութեան, գինա-

դաղարի հիման վրայ Ցլանեանական այժերը Առաձա պիտի ֆաշուին: Սիս գրաւելու պիտի մեկնիմ: Հոգ տարէք գործերուն եւ փամփուշտի խնայողութիւն ըրէք հայերու պէս:

Կիլիկիա Գուվ. Միլլի Գօմանտան Ումումիսի
ՏՕՂԱՆ

1 Հազիրան, 1920, Ֆէֆէ

Ուրիշ հեռագիր մը,

Հաւերնի Պաշարման Հրամանատարութեան,

· Տօֆթ. Տատ երեք ընկերներով, Յունիսի վերջերը իրթեւ ֆինիչ՝ այդ կողմ պիտի գայ: Յուսամ թէ մինչեւ անոնց գալը ձեր գործերը լմնցած կ'ըլլան:

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԷՄԱԼ

8 Յունիս, 1920, Էնգարէ

Ուրիշ հեռագիր մը,

Կիլիկիա Իշղալիէ Գօմանտանլըղրնա,

Զորս ամիսէ ի վեր ի՞նչ գործ կ'ընէք, 5000 անտուկ փամփուշտը ի՞նչպէս սպառեցաւ, եւ տակաւին ռազմամթերք կը պահանջէք: Կը ցաւիմ որ ձեր պօղ պօղ խոստումները տակաւին չիրականացան:

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԷՄԱԼ

Էնգարէ, 28 Յունիս, 1920

Ուրիշ հեռագիր մը,

Հաւերն Գուվվէյի Իշղալիէ Գօմանտարը Ումումիսի
Տօղան Պէյէ

Մեր շրջանակին մէջ գտնուող գահէմանները խաբելին ա'լ չափ ու սահման անցաւ: Հաւերն բառը արտասանելու կ'ամչնաքի կոր: Յաւալի է ձեր թոյլ վարմունքը: Դաշտային Կիլիկիոյ յաջողութիւնը գրեթէ Հաւերնի անկումէն կախում ունի մի միայն, որն Կիլիկիոյ ամենաամուր բերդաքաղաքներէն կը սեպուի: Օր ըստ օրէ Կիլիկիոյ դրան բացուելուն կ'սպասեմ:

ԳՈՒՎՎԷՅԻ ՄԻԼԼԻՅԷՅ ՀԷՅՊԷՅԹԻ

Էվէրէկ, 25 Մայիս, 1920

ՊԱՐԵՆԱԻՈՐՄԱՆ ՅԱՆՁՆԱԻՈՒՄԸ

Օրերը միշտ լուռ կ'անցնէին: Անօթութիւնը այլեւս ծայր աստիճանի հասած էր: Ամէն կողմէ անօթութեան դանդաղներ

կը անդային Տէղակալին վրայ։ Կեդրոնը, կարծես, խափած էր իր ականջները։ Ալ ձար չկար։ Տէղակալ Զաքեան, Ինքնապաշտպան. Բարձր Սարհարդը եւ Հաճընի երեւելի անձնաւորութիւնները իր քով կանչեց (Օգոստոս 15), ու յանձնախումբ մը կազմեց հետեւեալ անձերէն։ Ց. Թրպեհաբեան, Ց. Թէքեան, Հ. Լիմիճեան, Դ. Շերբրճեան։ Առաջին ժողովին Զաքիկ Թորոսեան, քանի մը դիւանդիներով, եւս, այդ յանձնախումբին մէջ անալով, Տէղակալ Զաքեանի նախագահութեամբ՝ բոլոր թաղերը, մէկիկ մէկիկ պտտելով եւ ափ ափ հաւաքելով, երեք օրուան մէջ 500 օզգա ալիւր, պուլղուր, եւայլն, ամբարեցին ու բանալին Տէղակալը իր քովն առաւ։ Օգոստոս 18–ին, Նոյնն 50 անձէ բաղկացած ժողով մը դումարեց ու պատշին հասցէները նեղիայացուց։ Այս առեն առիաւին ունէինք 30–է չափ ձի, անոնք ալ գրի առաւ, որով, օրական մէկ մէկ ձի մարթուելով դիւքերու տպայց բաւական մնուդ պիտի հայթայթէր։ Առաջին օրուան համար, քանով որոշուեցաւ Գրիգոր Կէչճեանի ձին մարթել։ Սակայն, այս առենները, կարգ մը պատճառներով, կեդրոնը (ձէպէճին, Արամ Կայծակը եւ ժամկոչնանը) Տէղակալին հակառակ կը չարժէր։ Առանք, անմիջապէս, Կէչճեանի ձին կեդրոն բերել տալով կը մարթեին ու պիչերանց քանի մը անձերու մէջ կը բաժնեն։ Առաուն, Ջանձնախումբի կողմէ լուր կը ղրկուի Կէչճեանի, որպէս զի ձին յանձնէ, սակայն ի զուր, ինչու որ ձին արդէն մարթուած էր կեդրոնի կողմէն։

Ասոր վրայ Տէղակալ Զաքեան, վերջին ատեճան բարկացաւ, բայց զարձեալ իր պատասխանատու գործը չարունակեց ու ըստ կարելւոյն կերակրից գիւքերու տպայքը՝ քան օրուայ չափ, որոնք չատ գոհ եւ երախտապարտ մնացին իրեն։

ԵՐԵՔ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆԵՐ ԱՏԱՆԱՅԻՆ ՀԱՃԸՆ

Օգոստոս 20–ի կէս պիչերին, յանկարծ Հաճընի հասան երեք սուրհանդակներ, եւ ուսանցին՝ ծօտ առենին Ատանայէն Հաճընի օգնութիւն զալու համար՝ Ախարճայի մէջ կազմ ու պատրաստ 2000 զինուորներու բարի լուրը։ Այդ երեք սուրհանդակներն էին Վարդան Դագէսեան՝ Հաճընցի, կարապետ Մանուկեան՝ Բանլըցցի (որ աքսորի ժամանակ կրօնափոխ ըլլալով ձաֆար անունը առնելով հոն մնացած էր), եւ Պիթլիսցի Պօղոս։ Երեքն ալ 20–25 տարեկան առոյգ ու կայտառ երիտասարդներ էին։ Անոնք իրենց հետ չատ մը անձնական եւ պաշտօնական նամակներ բերած էին, որոնց պարունակութիւնները խիստ քաղաքական էին։

ՎԱՐԴԱՆ ԴԱԳԵՍԵԱՆ
Առաջին Հաճըն Մեկնող Երեք
Սուրհանդակներէն Մին։

Այս պաշտօնական նամակներէն մին, որ կը կրէր Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան Առենապետ՝ Ցոլսէփ Փօլատեանի եւ Առենադպիր՝ Սահակ Դրաճեանի ստորագրութիւնները՝ կ'ըմացնէր թէ՝ 2000 լուս մարզուած այժ մը կատարեալ կերպով կազմակերպուած՝ Գնդապետ Սարգիս Ամատանեանի հրամանատարութեան տակ՝ Առաջնէն հինգ ժամ դուրս Ախարճայի մէջ՝ քանի մը օրէն ճամբայ պիտի ելլէ Հաճընի օգնութեան համար։

Ուրիշ շատ մը անձնական նամակներ ալ նոյն իմաստով՝ խըրախուսիչ լուրեր կուտային, որով ամբողջ ժողովուրդին ուրախութիւնը աննկարագրելի էր։

Հիմա անդրադառնանք թէ ինչու օգնութեան չկրցաւ հասնիլ Ախարճայի մէջ կեզրոնացող այս արշաւախումբը։

Սոյն տեղեկութիւնը մեզի համար գրի առած է Պր. Սահակ Դրաճեան, այն առենուան Հաճընի Հայրենակցական Միութեան Առենադպիրը, որ այժմ կը բնակի Ամերիկայի Պինկհէմթըն քաղաքը։ Սոյն գրութիւնը շատ քիչ փոփոխութեամբ հոս կը դնեմեղնք։

ՀԱՃԸՆԻ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԽԱՕՒՄԲԸ ԶԻՆԱԹԱՓ ԵՂԱԾ ՍՍՈՑ ՄԷՋ

Հաճընի օգնութիւն հայցելու համար Սիս եւ Առանա զացող Սարաճեան Սրբազանի պատուիրակութիւնը Սիս հասնելով, Հա-

ճրնի վիճակը կը պարզէ Թէյլթաուին, բայց անկէ որեւէ դժուարութիւն պատահած մը չի կրնալով առնել՝ կը մեկնի Ամանա։ Հաճընէն հասած այս ցաւալի լուրը կը ցնցէ բոլոր Ամանան, եւ ազգային իշխանութիւնները անմիջապէս արտակարգ ժողովներ գումարելով, կրկին ու կրկին, գիմումներ կը կատարեն Թրանսաւան իշխանութեանց մօտ դիմումէն ետք ձերբակալեալներուն ազատութիւն ձեռք ձերբակալելու համար։ Բայց այդ բոլոր ջանքերը ապարդիւն կ'անցնին։ Աւար վրայ, Ամանա դանուող բոլոր Հաճընցիները ուաղ պարտականութիւն կ'զգան՝ առանց ժամանակ բլլալու՝ կարելին ընել եւ Աբդարեան Վարժարանի մէջ ժողով մը գումարելով կ'որոշեն Հաճընի օգնութեան համար պատասխանատու մարմին մը նշանակել, որուն համար կ'ընտրուին հետեւեալները.—

Յովսէփ Փոլատեան, Սահակ Գրաճեան,
Յակոբ Զամսարեան, Յովհաննէս Ուզունեան,
Աստուր Չալեան, Կարապետ Մտածումեան,
Կէորգ Դարբինեան (Զիլինկիրեան),
Սեդրակ Թամլեան։

Այս մարմինը սերտ յանձն առնելով իրեն վստահուած պարտականութիւնը, անմիջապէս գործի կը լծուի՝ վաւերացուելով Ազգային Միութեան կողմէ։ Առաջին ժողովին մէջ իսկ կը որոշուի Հաճնոյ օգնութեան համար արշաւախումբ մը պատրաստել եւ անմիջապէս ճամբայ հանել, եւ այդ պատրաստութեան համար ժողովը կ'հնչել ժողովականներուն պաշտօն եւ պարտականութիւններ կը որոշէ։

Յովսէփ Փոլատեան՝ *Առեւտրական եւ դրամ հայթայթող*,
Սահակ Գրաճեան՝ *Առեւտրական եւ քարտուղար*,
Յովհաննէս Ուզունեան՝ *Մթերապահ*,
Կարապետ Մտածումեան՝ Կէորգ Զիլինկիրեան, Սեդրակ Թամլեան եւ Յակոբ Զամսարեան՝ *Գնումի պաշտօնեայք*,
Աստուր Չալեան՝ *Զինուորական պիտոյքներու հայթայթիչ*։

Ահկէ դատ, ժողովը բոլոր Ամանաբնակ Հայերուն, մանաւանդ Հաճընցիներուն, յայտարարութիւն մը կը հանէ թէ՝ մեր Հաճընցի եղբայրները, քոյրերը եւ մայրերը անթերեւակայելի ճգնաժամի մը մէջ կը գտնուին։ Ով որ իր երակներուն մէջ Հայութեան, եղբայրութեան արիւն եւ ոգի կը կրէ, վաղը, ժամը ճիշդ 6–ին, Տէլի Մէհէմմէտի Հօթէլը (որն, եւս զարմանալուն էր) անձամբ գալով եղած հրահանգներուն եւ հրամաններուն կամք եւ պատրաստ գտնուի։

Աբդարեւ, յայնդր առաւ, Տէլի Մէհէմմէտի Հօթէլին չբբքաքակը նեղ կուգար հաւաքուած բազմութեան։ Ներսէնները,

երիտասարդներ, եւ նոյն իսկ փոխ վրէժի ոգիով դիմոյցած կիներ եւ աղջիկներ, հաւաքուած էին:

Այդ օրուան ժողովի որոշումներն էին.—

1.— Կամաւոր դիմումագրութիւն:

2.— Անոնք որ զէնք ունին՝ բերել եւ յանձնել:

3.— Ատանայէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ, Քրքական Ախարճա դիւղը բանակատեղի նշանակել:

4.— Ատանա գտնուող զանազան քաղաքացիներէ որոշ չափով դէնքեր պահանջել, ինչպէս նաեւ կամաւոր դիմումագիր:

5.— Ուղուն Աչըգևանեանէն Զիփքէ-Տիկնը գտնուող Խանիկ (պանդոկ) քանի մը անկողինները մթերանոցի վերածել:

6.— Հաճընցի երիտասարդներէն անոնք որ կը դժկամակին արձանագրուելով Հաճըն իրենց եղբայրներուն անձնուիրաբար օգնութեան երթալ, բանի այժ գործածել:

Առաջին ժողովին այս որոշումները տրուելով անմիջապէս գործի լծուեցան: Այս ժողովին ներկայ գտնուող բազմութենէն 200 հոգի, անմիջապէս արձանագրուելով՝ յաջորդ առաւօտ Ախարճա բանակատեղին պատրաստ գտնուիլ խոստացան, իրենց խմբապետ Պ. Սարգիս Ձըռնեանի առաջնորդութեամբ, որն, իր անձնական տրաբական ձիով երթալ յանձն առած էր:

Յանձնախումբը տեղեակ էր ամէն օր ժողով գումարել. չաս անգամ օրը երկու երեք անգամներ: Այդն ոչ իր պատասխանութեան վրայ:: Ամէնէ առաջին զէնքերու հայթայթման խընդիրն էր, որ յանձն առած էր Առաւօտ Զաքեան՝ պատրաստել եւ Ախարճա փոխադրել՝ հակառակ Ֆրանսական իշխանութեան ամենախիստ հսկողութեան:

Այսպէս, ամէն օր քէ՛ դինուորներու եւ քէ՛ մթերքներու պատրաստութեամբ, քանի մը չաթմէն, մեծ քանակութեամբ դինուորական պիտոյքներ ունեցան. 100-ի չափ ձիեր, կառքեր, եւ ամէն ինչ, որոնք օրը օրին Ախարճա կը փոխադրուէին: Կամաւորներու թիւն ալ 500-ի բարձրացաւ:

Շատ անգամներ տեղատւած էին Ազգ. իշխանութենից հետ խառն ժողովներ ունենալ՝ տեղւոյն Առաջնորդ Գէորգ Վարդապետ Արսլանեանի եւ Ազգ. Պատուիրակ Տիար Մ՛իշոն Տամատեանի ներկայութեան, որը Օգնութեան Արշաւախումբի ամբողջ ծախսը ինքը կը հոգար:

Հոս, ի՛արժէ յիշել, թէ՝ երբ Առանայի Հաճընցիները ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով կամաւոր կը գրուէին, Ամերիկա, Եգիպտոս եւ Հարաւային Ամերիկա եւ այլուր գտնուող Հաճընցիներ եւս կը փութային իրենց նիւթական նուիրատուութիւններով օգնութեան հասնիլ: Այնպէս որ այս նուիրատուութեանց

ընդհանուր դումարը հասած էր 32,000 եգիպտական ոսկիի:

Հաճնոյ հետ յարաբերութիւնները խզուած լինելով միայն քանի մը անդամներ դիւրութիւն ունեցան մասնաւոր յարաբերը դրկել ամենազօտաւոր պայմաններու ատկ, քաղաքորով Աստաուր Սաչեանի միջոցաւ:

Արդարեւ Աստաուր Սաչեան քանի մը օրէն խիստ վտանգաւոր ճամբաներէն, պատրաստուելով ամենայն ճարպիկութեամբ Հաճըն կը հասնի, եւ դրկուած նամակները յանձնելով կը տեղեկանայ Հաճնոյ վիճակի մասին, եւ կրկին անվտանգ եւ ապահով Աստաս կը հասնի:

Իր տուած տեղեկութիւնները չափազանց յուսահատական էին: Հաճընը Քէմալիստներու կողմէ կանոնաւոր եւ անկանոն 25–30 հազար դիմադրներով պաշարուած իր երկունքին մէջ կ'ապրի, ա'չ դիմադրական պետքէ եւ ա'չ պարէն: Մինչեւ իսկ անասուններու՝ ձի, էշ, կաուէր մըս ուտել, եւ եթէ եղած օգնութիւնը ամերիկեան չըլլայ, ամէն բան ապարդիւն լինելը կը յայտնէին: Նաեւ, եթէ Սարգիս Արմազանեան անուն (Ազգանունի դիմադրներէն)անձը դրկուի, կարելի է Հաճընը պաշտպանել:

Սաչեանի բերած այս լուրին վրայ ժողով մը գումարելով կը հաւանին Սարգիս Արմազանեանը, որպէս զի Ախթամա գումարուած Հաճընի Օգնութեան Արշաւախումբին ընդհանուր հրամանատարութիւնը յանձն առնէ:

Հոս, անցողակի պէտք է յիշել թէ՝ այս արշաւախումբին ջանքերէն մեծամասնութիւնը կը բաղկանար Հնչակեաններէ. անկէ վերջ 30–ի չափ Ռամկավարներէ եւ անոնցմէ ալ նուազ թիւով Դաշնակցականներէ, մինչ ընդհանուր թիւն էր 500 հոգի:

Սարգիս Արմազանեան սերով յանձն կ'առնէ սոյն պաշտօնը, իբրեն օգնական ունենալով հրամանատարներ ձիոմ Զաքարեան, Պօղոս Թուր–Սարգիսեան, Եղովք Տարտագանեան եւ Վարդեվար Ճէրճէեան: Պատրաստութիւնները կը տեսնուին եւ Արմազանեան ամէն կերպով կ'ճամպարէ օր առաջ մեկնիլ Հաճըն, սակայն այլեւայլ կուսակցական մտքի հաչիւներով, անոնց մեկնումը կը ձգձգուի կեդրոնի վարիչ Մարմնի կողմէն, եւ ժամանակ մը յետոյ ընդհանուր հրամանատարութիւնը կը տրուի Մշեցի Դաշնակցական Փէոդ Ջամուչի, որուն կը հակառակին Հնչակեան համաւորները: Եւ երբ արշաւախումբը կը պատրաստուի մեկնիլ դէպի Հաճըն, հետեւեալ օր, արշաւոյսին անունք կը պաշարուին Թրանսեան դիմադրներէ: Բոլոր համաւորները նախ եւ առաջ դիմաքաջ կ'ընեն, կառքերը, 100–ի մօտ ձիերը եւ ռազմամթերքը կը գրաւեն, ու համաւորներն ալ ձերբակալելով կ'ուղղորդեն Թունուզ, Ալճերիա, Մարօք, եւայլն:

Սիսը վերագրաւելու եւ Հանքնի Օգնութեան Հասնելու Համար կազմակերպուած Կամաւորական Գունդին Առաջին վաշտը (250 հոգի) Ախարճայի մէջ, հրամանատարութեամբ վարդեվար ձէրէճեանի:

Երբ Առանայի մէջ Հաճընցի կամաւորներ ամէն ջանք կը թափէն իրենց սիրելի հայրենակիցներուն օգնութեան վազելու, անդին, Առանայի մէջ, Հաճընցի քաջպատն կիներն ալ իրենց կոչը կը ղրկեն քաղաքակիրթ աշխարհի խղճամիտ կանանց, այն վստահութեամբ թէ՝ կրնայ վերջապէս հասնիլ օգնութիւն իր ազատութեան համար մարտնչող եւ չինարար ժողովուրդի մը։

Սարսեւ կուտանք պատճէնը այդ կոչին —

ՎԱՐԴԵՎԱՐ ՀԼՐԻՔԵԱՆ
Առաջին վաշտի Հրամանատար

ՀԱՃընցի ՏԻԿԻՆՆԵՐՈՒ ԿՈՉԸ

ԹՈՂԱՐԿԻՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ԽՂՃԱՄԻՏ ՏԻԿԻՆՆԵՐՈՒՆ

Լեռնային Կիլիկիոյ բաղաքներէն Ընդհանուր Պատերազմի առեն տարագրուած եւ ջարդուած մեր ծննդավայրին՝ Հաճնոյ 35,000 հայութեան բեկորները եղող 10,000 մեր եղբայրներն ու քոյրերը Մարտ 13–էն ի վեր պաշարուած են Թուրբերու կողմէ եւ յուսահատական կռիւներ կը մղեն իրենց կեանքը պաշտպանելու համար առանց արտաքին ոեւէ օգնութեան, հակառակ Կիլիկիոյ եւ արտասահմանի Հայ հոգեւոր պետերու եւ Ազգային Մարմիններու Համաձայնական կառավարութեանց մօտ ըրած թախանձագին եւ տեւական դիմումներուն՝ ցարդ Հաճնոյ օգնութեան հասնող չէ եղած։ Հաճընցը չըլլալով վէրտօն մը կամ Պէլճօր մը, չպիտի կրնայ դիմանալ այլեւս հազարաւոր «Միլլիճիներու» կազմակերպեալ յարձակումներուն եւ պիտի ջարդուի անխնայ Մարաշի նման մօտ ատենէն, դժբախտաբար։

Յաճուն Բրիստոնէութեան եւ մարդկութեան, արտասուալից կը խնդրենք Համաձայնական երկիրներու խղճմտիտ եւ բարեսէր Տիկիններէն, որ ձայնակցին մեզ եւ բարեխօսեն Հանուոյ օգնութեան փութացնելու յաղթական Համաձայնական բանակները, որոնք միտք ազգերը բարբարոսներու ձեռքէն փրկելու համար պատերազմեցան:

Օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն:

Պաշարուածներու կողմանէ՝
ՏԻԿԻՆ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՊՈՒՐՃԱԳԵԱՆ
ՏԻԿԻՆ ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՇԱՔՐԻՏԵԱՆ
ՏԻԿԻՆ ԱՐԱՔՍԻ ՄԱՆԿԸՐԵԱՆ

Ատանա, 14 Մայիս, 1920

Իսկ Միացեալ Նահանգներու Համբոյկներու կողմէ, Ցունիս 29, 1920–ին, երեք հոգի, այսինքն Տօքթ. Ն. Ապուհան, Տօքթ. Ա. Մանկրեան եւ Պ. Յարութիւն Փիլիպոսեան՝ Միացեալ Նահանգաց Պետական Քարտուղարութեան ազերբայիր մը ներկայացուցին Համբոյկի համար անմիջական օգնութիւն հայցելով, եւ օգնութեան ազերբայրիր հետապրեցին նաեւ Ամերիկական, Ֆրանսական եւ Անգլիական պետութեանց միաժամանակ:

Սակայն, ատ՛ը, որ այդ բոլոր չանքերը ապարդիւն մը-նացին եւ այսպէս կոչուած քաղաքակիրթ աշխարհը մտան-դամ չի չարժեց Թրքական վհմամներուն չարդարար բնազդը դադրեցնել համար:

ԶԱՒԵԱՆԻ ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՐ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ

Օգոստոս 23–ին, Պ. Զաւեան Ատանայէն եկող երեք սուր-հանդակները իր մօտ կանչեց եւ կարգ մը հարց ու փորձերէ յե-տոյ, ինքնագլուխ տան: Բարձրագոյն Յորդորը եւ բոլոր երե-ւելի անձնաւորութիւնները անմիջապէս հաւաքել տալով Մեսրոպ Շիրքոյեանի տան մէջ անոնց պատգամները չօշափելի դառոյ բսաւ, «Ես՞ղճ ժողովուրդ, տակաւին յոյս ունիք թէ՝ մեզի դյծ կուգայ: Բնաւ չեմ հաւատար, որ մեզի 2000 ռազմիկներու դյծը հասնի: Հայրենակիցներ, այդպիսի դյծ մը կառավարութեան գիտակցութեամբը եւ թոյլտուութեամբը պիտի կրնայ գալ: Եթէ այդպէս է, պէտք է ինձի ալ պաշտօնական հաղորդագրութիւն մը գար, եւ այն տեղ կը հասկնայի թէ կառավարութեան հա-ւանութեամբն է: Արդ, բշնամիին սա թոյլ վիճակէն օգտուելով, առանց առիթը կորսնցնելու, լաւ ծրագիր մը պատրաստենք եւ կանոնաւոր շարժումով մը ժողովուրդը Ատանա փոխադրենք:

Իսկ վիրաւոր, անկար, ծեր եւ պզտիկներուն համար ալ կանոնաւոր գրութիւն մը կը պատրաստենք եւ իրենց կուտանք, անոնք ալ դժբախտ ճակատագրին…: Այս կերպով ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կրնանք փրկել փճացումէ»:

Ժողովուրդէն ամենէ իրաւասութիւն առին Տէղակալին, իսկ ուրիշներ անոր այս առաջարկներէն դժգոհ մնալով կ'ուզէին ամէնքն ալ իրենց առնելը ցուցնել:

Ասոր վրայ ժողովուրդին մէջ երկու հակառակ հոսանքներ գոյութիւն առնելով՝ սկսան իրարու դէմ փթռտիկանալ:

Մէկ կողմէն Տէղակալ Զաքեան եւ իր կողմնակիցներէն Մխիթար Շէլ-Քահուեան (Հալէպցի), Մխիթար Գալեան եւ ուրիշներ ժողովուրդը համոզելով պնդնէր Աստիա փոխադրել կը ջանային, իսկ միւս կողմէն ձէպէճեանը, Արամ Կայծակը եւ Ժամկոչեանը պնդնէր կը բանտարկին, եւ ժողովուրդին մէջ կը տարածային բանալով թէ՝ «Պր. Տէղակալը պատրաստ յարաբերութեան մէջ է թուրքերուն հետ եւ Հաճընցիները յանձնելու համար խօսք առեր է փոխարէնը անոնցմէ 50,000 ոսկի առանալ, եւ որովհետեւ ուրիշ կերպով չկրնար իր ծրագիրը գլուխ հանել, հիմա այս ծրագրին կը դիմէ, որպէս զի ժողովուրդը Հաճընէն դուրս հանէ: Ուստի, եղբայրնե՛ր, չըլլայ որ խորհուիք Տէղակալին եւ իր կողմնակիցներուն: Վաղը երբ օդնական ոյժը գայ, իր ամբողջ ամօթալի արարքները երեւան կ'ելլեն», եւայլն:

Ահեղ ժողովուրդը ինչ ընելը չէր գիտեր: Ո՞ր մէկուն հետեւէր: Միւս կողմէ կը վախցուէր թէ՝ ժողովուրդը երկու մասի բաժնուելով չըլլայ որ երթալու արիւն թափին:

Օրերը լուռ եւ ձղնաժամային էին: Ժողովուրդը ակնհառոյց կ'սպասէր Առաջնէկի հասնելիք ոյժին: Սեպտ. 11-ին քանի օր եղած էր՝ սուրհանդակներուն դալը, եւ տակաւին ուժ ոյժ հետք չէր երեւնար: Ասոր վրայ ամէն կողմ հետազօտիչներ ղրկուեցան մինչեւ հինգ վեց, հեռուները, որոնք թուրքերը գերի բռնելով ամէն կերպով անոնց բերնէն խօսք մը, գաղտնիք մը կորզելու աշխատեցան, սակայն անօգուտ: Հաճնոյ մէջ ամէն ուժեղիք կը հասնի, ոչ անասուն կը մնայ, ոչ կաշիի կտոր եւ ոչ ալ կանանչեղէն եւ կամ խոտ, իսկ գիւրքերու մէջ տղայք անօթի, ծարաւ եւ անձկանօք կ'սպասէն գալիք օգնութեան:

ՄԻՀՐԱՆ ԴԱՒԹԵԱՆ.— Ծնած է Համըն 1874 թուին։ Նախնական ուսումը ստացած՝ Համընոյ մէջ։ 1894–ին ուսուցիչ եղած։ 1896–ին, Զէյթունի պատմական ակռայ պատերազմին, որպէս Համընոյ Ս. Դ. Հնչակեան պատասխանատու գործիչ՝ մասնակցած է կռիւին։ Ետոյ ամբաստանուած իբրեւ յեղափոխական ու ձերբակալուելով հինգ տարի արգելափակուած է Խոխընկի բանտին մէջ, նոյն իսկ կախաղանի վճիռ ստացած, բայց վճիռը բեկանուած է եւ ազատուելով, տասն մը ուսուցչի եւ ուսոլչի պաշտօն վարած է՝ Տէօրթեօլի, Սիւսի եւ Համընոյ մէջ։ 1909–ին, կիլիկեան մեծ ազէտին, իբրեւ փոթձառու յեղափոխական, զէնքամթերքի գնե կատարած ու այդ պատճառաւ. Թուրք կառավարութեան կողմէ ձերբակալուելով էրզինկի Փայասի բերդին մէջ բանտարկուած է։

Ան, իր կեանքի ամբողջ աւելորդութեան հայրենիքին սիրովը ոգեորուած՝ պատեհ բերած է Համընցիներուն եւ փայլուն տուլ մը գրաւած Հայկական Ցեղասպանութեան փառաւոր պատմութեան մէջ։ 1918–ին, երբ վինագապար հաշակուեցաւ, զարձեալ ամենապատասխանատու գործը ինք սահմանեց։ Հայ Ազգային Մխիթեան Ամենապատ եղաւ. եւ երբ, 1920 թուին տեղի ունեցաւ Համընոյ փառապանծ գոյամարտը, ան Ինքնապաշտպանութեան Վարչութեան զեկը իր ձեռքն առնելով, քաջութեամբ կառնչուած հայրենիքի փրկութեան համար։ Իր տարուն կամքով ու անվհատ հեռատեսութեամբ Քէնէ կրցաւ Համընոյ անհամեմատ ձերբազատուիլ, բայց, ատ՛ղ, եղերապատան զնգահին զոհ գնաց Զէնճիրլիի մէջ։

ՄԵԾ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ ՄԸ ՏԵՂԱԿԱԼԻՆ ՇՈՒՐՋ

72 ԱՆՁԵՐԷ 65-Ը ՀԱՄԱԿԻՐ ՏԵՂԱԿԱԼԻՆ

ԿԵԴՐՈՆԻ ՀԱԿԱՌԱԿ ՅՈՅՑԵՐ

Տեղակալ Զաւեան, ժողովուրդի տխուր վիճակին ու անոր տաժանելի տանջանքին չէ դիմանալով, Մեղաւմբեր 11-ին լուր ղրկեց բոլոր զինուորականներուն, որպէսզի ամենայն ակռով հաւաքուելան Իրեն քով: Կ'ասէին վերջ, 72 զինուորականներէ բաղկացած սոյն ժողովին նպատակութիւնն յայտնից, ու յետոյ հետեւեալ կերպով արտայայտիլ սկսաւ.—

«Ես իբրեւ փորձառու յեղափոխական մը, ապագայի պատմական պատասխանատուութիւնը նկատի ունենալով, եթէ նոյն իսկ հակառակ գտնուիմ իմ գաղափարիս ու սպառնամ ալ, կրթիկին որոշած եմ կրցածիս չափ աշխատիլ այս խեղճ ժողովուրդը ազատելու համար: Ժամանակին ես ձեզ բարդեր էի թէ՝ զինուորական օրէնքին կոյր գնուրայն հետեւիլ պէտք է: Սակայն ամէն օրէնք ժամանակին համեմատ փոփոխմունքի կ'ենթարկուի ու հարկը օրէնքը կը լուծէ: Այսօր պարագաները տարբեր գոյն ստացեր են: Այլեւս Հաները պաշտպանելու ցարը չէ մնացած, ու ռեւէ մէկ կողմէ ալ օգնութիւն հասնելու անկարելի դարձած է: Ուստի սա ծրագիրով ու սա բարեխիղճ ճամբայովը (ցուցնելով իրեն գծած մէկ բարեէսը), առանց առիթը փախցնելու պէտք է առանց բացառութեան հետեւիմ, որով փրկուած պիտի ըլլայ մեր պատիւն ու մեր գոյութիւնը:

«Հայրենակիցնե՛ր, քշնամիին սա տկար ժամանակին առիթէն օգտուելով, այս ծրագրին համեմատ՝ նախ մէկ գիշերուան մէջ հարիւր զինուոր Բիւրավ Տաղին կը հանենիք ու 200 բաճիրով ալ Ֆէֆէին կը պաշտպանենիք, յաջորդ օրն ալ բոլոր ժողովուրդը Հաճընեն կը բերէ երկու կողմէն պաշտպանուելով: Ֆէֆէյի տակը կը միանանիք մեր բաճիրուն, որոնք այդ տեղի ժողովուրդն ալ՝ իբրեւ գերի՝ պիտի բերեն իրենց հետ, ու իբրեւ պատանդ, Ֆէֆէյի բուրգերը եւ ճամբան հանդիպող բուրգերը մեզ հետ կը տանինք եւ Առանայի մօտերը զանոնք ազատ կ'արձակենք»:

Իրապէս շատ դիւահարելի ծրագիր մըն էր եւ զործադրութիւնն ալ դիւրին: Բոլոր հրամայուածները ընդունեցին եղած առաջարկը ու այդ համաձայնով լուծուեցան: Բայց յաջորդ օրը զինուորներէն մաս մը հակառակորդներէ քանուածուած՝ ըսկըսան Տեղակալի հասցէին զրպարտութիւններ տարածանել, ըսելով թէ՝ «Գիտէ՞ք հայրենակիցներ, Տեղակալը հիմա ալ այս

մեքոսը կը զործածէ, որպէս զի մեզի զուրս հանէ ու թուրքերուն յանձնէ։ Ի՞նչ պէտք կայ զուրս ելլելու։ արդէն մինչեւ այսօր յաղթութիւնն ու յաջողութիւնը մեր կողմն է։ Ինչո՞ւ սա մեր պաշտելի հայրենիքը թուրքերուն յանձնելու ենք։ ահաւասիկ քանի մը օրէն Ատանայէն օգնական ոյժը կուգայ ու վտանգը կերթայ վերջնական»։

Զինուորները երկու մասի բաժնուեցան ու սկսան իրարու հակառակ քայլեր առնել։ Տէղակալը նկատելով, որ խնդիրը աւելի դէշ դոյն պիտի առնէ, անմիջապէս հետեւեալ թուղթիկը պրկեց ամէն կողմ։—

«Հայրենակիցներ,

Երէկուան զինուորական ժողովին ես իմ առաջարկներս նպաստաւոր տեսնելով՝ առաջարկեցի, բայց այսօր ոմանց հակառակ շարժիլը լսելով, ահա՛, կուգամ գրաւոր ձեզ յայտնելու։ Թերեւս ես մեռնիմ ու ձեզմէ ոմանք ոյզ տնան։ Թո՛ղ ազատ աշխարհիս հասկնայ թէ՝ ձեր մէջ բաւական փորձառուներ գտնուեր են, բայց մտիկ չեն տրուեր։ Ասկէ վերջ գոնէ անձիս դէմ եղող ըսպառնալիքին իմ զգիմիս ազատ պահելու համար կը հաշուիմ ամէն գործէ։ Այսուհան անմեղներուն մեղքը ձեր վզին ըլլայ։ Սակայն ներէն կը յանձնարարեմ ձեզ հնազանդութիւն ձեր հրամանատար ու խմբապետներուն, վասն զի, օր մը չէ օր մը անպատճառ Զալեանի ծրագրին հետեւելու պիտի ստիպուիք։ Բայց առիթը միշտ մեր ձեռքը չըլլար։ Տէրը ձեզի օգնական ըլլայ»։

ԶԱԼԵԱՆ

ՄԵՐ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ԲՈՒՄԼՈՒՒ ԵՒ ԿԻՒԶԷԼԻՄ

ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Պաշտպանած ժողովուրդի մ'նչ աստիճան անօթի ըլլալուն մասին չենք ուզեր աւելի ծանրանալ։ Սեպտ. 18-ին Սպայակոյտի ու Ինքնապաշտպանութեան Մարշուրդի որոշումով, յարմար տեսնուեցաւ Հաճընէն հինգ ժամ հեռաւոր՝ Մխլիճներուս բանակատեղին եղող Բումլուի եւ ուրիշ մի քանի մօտ գիւղերու վրայ յարձակիլ, գոնէ քանի մը օր եւս ապրելու համար մաս մը ուտելիք հայթայթելու նպատակաւ։

---

*Մխիթարեանյ ըսենք թէ՝ Հրամանատար ձէպէճեան միեղեւ իր վիրաւորուիլը ճահաճէն կոպմնակից էր եւ ուրիշ նար չկայ, կ'ըսէր. սակայն այժմ վիրաւոր ըլլալուն համար հակառակ կը շարժէր· եւ այս էր պատճառը, թէ ինչո՛ւ կեդրոնը միշտ Ցեղակալին կը հակառակէր։

Սեպտ. 2-ի գիշերը, Ղասապ Հաճիի, Աբամ Կայծակի և Զանիկ Զամուչի գնկավարութեամբ 400 քաջեր քաղաքին դուրս էյան առանց թըշնամիին նշմարուելու: Անոնցմէ 200-ը մաս առ մաս Հաճընէն մինչեւ Բումլուի ճամբը լեռները տեղաւորուեցան՝ վերադարձին հետեւանքի գիծը պաշտպանելու համար: Յաջորդ օր ցորեկին, անասունների մէջ պահուըտեցան ու Սեպտ. 21-ի գիշերը, 150 ոըզայով, Աբամ Կայծակ եւ Ղասապ Հաճի Բումլուէյի վրայ յարձակեցան, իսկ Զանիկ Զամուչ 40 տղայով կէօզէլլիմ դիւղն անցաւ, քանի մը ժամէն փճացուց ու դարձաւ: Բումլուէն կատապի դիմադրութիւն եղաւ գիշերը: Միլլիճիներու Ընդհ. Հրամանատար Տօղան Պէյ չատ մը զինուորներով հոն կը գտնուէր, ու գիշերը հազիւ գիշերանոցով խոյս տալ յաջողած էր՝ երկու սեղէ վիրաւորուած վիճակով: Զինուորները եւ ժողովուրդի մեծ մասը չի կրնալով փախչելու ճամբայ գտնել՝ բաւական դիմադրեցին, ու փճացան: Մօտակայ գիւղացիներ իրենց տունն ու տեղը թողլով 8-10 ժամ հեռացան: Ցաջողութիւնը մեծ էր: Երբորդ օրը կըռկին Հաճըն վերադարձան իրենց հետ բերելով 80 ձի, 500 ոչ, կով եւ Գոմէշ, 700 այծ, ոչխար, եւ 12 սայլ ցորեն ու մէկ սայլ ալ աղ: Ընդհանուր Հրամանատար Տօղանի ձին, հետագիտակը, ոսկի ժամացոյցը, վերարկուն եւ հագուստներն ալ միասին Հաճըն բերուեցան: Իբրեւ գերի բերուեցաւ նաեւ Ազիզիէցի վիրաւոր մը, որը թուքերու վիրաւորներուն հոգ կը տանի եղեր: Այս կռիւներուն մէջ մենք ալ ունեցանք երկու զոհ՝ Բումլուի եղբայրը, որմնցմէ մին էր Յովսէփ Բիճէպեան (Տօքթ. Բիճէպեանի կրտսեր եղբայրը), իսկ միւսն էր՝ Եղբեմ Ժամկոչեան, Առաջնորդարանի բարեպաշտը:

ԶԱՆԻԿԼ ԹՈՐՈՍԵԱՆ (Նմբապետ)
վերջերս Մեռած Սեպաճիկի Մէջ:

Սոյն միջոցին Հաճընի նեղքին պաշտպանութիւնը յանձնուե-

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՆԱՍԵԱՆ
(Իզմիտցի)
Հրամանատար եզգի Թագի Գ.
Վաշտի։
Վերջերս Մեռած
Ազէմաճդրէրի Մէջ։

յաւ Մ. Շիրքոմպէանի, որն իրեն օգնական առնելով Մ. Մանասէեանը, Բուժլու գացողներէն դատ Հաճըն մնացող 128 վիրաւորները քննութենէն անցուց։ Անոնց ընդհանուր փամփուշտը 2000-էն քիչ աւելի էր, որմնցմով պաշտպանեցին Հաճընը, Սեպտեմբեր 22-ի գիշերը Սաղըր Պայըրէն ու Գըրտէտէն եկող Քըշնամի հաւաղի յարձակումներուն դէմ։

Զորրորդ եւ հինգերորդ օրերը բերուած անասունները բաշխուեցան բոլոր ժողովուրդին ու ցորենէն ալ 3000 պէֆխիմէք (կարկանդակ) պատրաստուելէ յետոյ, 150-ական տրէմ ցորեն ալ ժողովուրդին բաշխուեցաւ, որով ժողովուրդը 8-10 օր հանգիստ կրնայ ապրիլ։

Հոկտեմբեր մէկին, Տէզակալ Զաքեան Նորէն նահանջի համար յայտարարութիւններ հանեց, Թուրքերու կորովին աւելի պատրաստուն ժամանակի ըլլալը իմացնելով։ Սակայն, հակառակորդներու կոյմէն նորէն յայտարարութիւնները պատուհասեցան ու փրօպականտիստ Մխիթար Շիլ-Ակոբեան 48 ժամ կեդրան բանտարկուեցաւ՝ յայտարարութենէ հրաժարելու։

Ասոր վրայ Տէզակալը բոլորովին յուսահատած՝ դանձ Ատանա սուրհանդակ մը դրկելու ձեռնարկեց։ Եւ որոշուեցան հետեւեալները՝ Բ. Վաչաի Ա. Ցիմենեակի Գ. Տասնեակի Տասնա-

ՄԻՍԱՔ ԿԵՕՉԻ–ՔԻՒՉԻՒԵԱՆ, ԱՐԹԻՒՆ ՄԷՏԷՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՉԵԱՆ
Առաջիս Մեկնող Լրատուները

պետ Մխսաք Կէօչի–Քիւչիւքեան, Արթին Մէտէնեան եւ Գրիգոր Սաչեան, որոնք ճամբայ հանուեցան Հոկտեմբեր 3, 1920–ին:

Սոտրեւ կը դիտեմնէք Հայնոյ զատատաբարտաով գրուած եւ Սուբհանզաքնեբուն յանձնուած՝ Առաջնա տարուելիք ամպահոյն, բայց պատահաբար նամակին պատճէնը.—

Ձեր ըրինա մէֆքուպը Օգոստոս 19–ին արուեմ, կէյն վէ համէվ գըյմօն էյ:

Եէփ էյ մէֆքուպնիտ արուեմ նէ շօտ ուխախցօնեմ· ուսմէտ ուսնուեմ թէ մէտ ատէնէն պազատիսեմ, ամմա եէք էյ ձէյ խօսքիս տէյ չէդէմնէ ուխախտիմնիս վէ ուսմէտնիս պիսպիքին կըրիցօլ· կանօսմ ասէ թէ մեմ ըզմէ դայպ էեօսիմ էյկու ամիս ասօ վէ անցիյ:

Ո՞ւյ է դուվօր, ո՞ւյ է խապօյ անապօ մէյը տուշմըրնուտին ունիէ թէ բայիկամուդին էյ մէյ ընտատ մէֆքուպ կը գըեէմ գրեից կուտէ վէ չէմ էնէ մէյ կեանիին հետը կը խաղէմ· ապտատիկ տօրը մըրնեղ ախզօտ ժօղօվույտը սուտ ու փուտօվ էղէնտիյմիշ էնիլէվ չու ֆուտէմ թէ մեմն ոեիր մը կը գօրձէմ:

Հայրենակիցնի մէյ ցովը ձէյը կանոսմ ասէ· մեմ բույֆիս թէօփէն, թիփէնկէն, մէբրայօզկն չի կօ վախոնմ, էյկու ամիս է պիւբիւնը ձատ ձէգիցոսմ:

Ավատա կանոսմ առնու ամմա գուտվէնուս նիյֆիս շօտ պայօպ է՝ ձգացրնելու ճանփոբը չիկօ կանոսմ գըտնու, ատ է էյ ըզ–

մեզ վախցուց սոն հիգի կէսէմֆըմնէլէվ առօծ ուտելիքնիս ծիկէ էյ չկօ էրկէ, աճուրիուդնիը բածէյը հասով, դանակը ուսկէյը իջով՝ աճօրուդօնը մեռնեդին շատնուը պաշլեց· էրնիհով մեռնեդ 200 հողուն էսէյ երաճի կը գայդոնիմ: է՞յին աս մէյ հալին ցաւին տէյմօն չի կօ գէտնիէմ: է՞յին աս պօզ հէյիփին (Ծ· Թրդ· Ֆրանսայի) իճսօն իճսէնուդին եւ մէրհամէրը օյթալըխէն կալվիցով· մինէ վօզ անցէմ· զմեզ մեռնելո՞ւ էմ դըյէ· ի՞նչմ է մէտվէնիտ բոց ասէմ· պարի ատղատոյը գիտանոնմ յէմ՝ մեռնիմէ նէ մեռնիմ: Ձիէյ բուդրի խապոյին վրան մէյ էնէյիմ բաճէյը ես բողոնիմ· ձեռմէնիս կապմօն զձեզ հէյիցոնիմ, ատէնը անցով, պէռնիմ նէ աճ բաճէյը հումմօ էնուլու ատեննիս չի մէնոց:

Հայրենակիցնի մէյ խոէալը իսօ է·—

Թէ մէյէմիտ օզնուբեան չի հասնիմ նէ, մենիմ էրնիհով չէ, դանիկվ չէ, անուրի պի մեռնինիմ: Մենիմ իյնէն չի գէյիցոնիմ· էիչէն հասկցիմ· զէղ տղոցմէ ամէն բօն կանէմ հասկընոյ, ինչմ ասնե նէ իվնի չէ պակս է: Էչենոյ ումէտը դուժ էմ, բնտացէմ, թէ չի բնտէմ, մէյ չի հասնիմ, ժողովուրդը այս փորձաճմէն չի խլասէմ նէ, պատմուբիւնը ձէյ անէծմ պի գայդօ: Հազոյ անմեղ չօլուխ չօճուխնի եւ ուրը ամիս կռուեղ կտրիճներուն մեղմը ուէյինը ձէյ վիզն է· մէյ ուրուակաճը զձեզ հաբաղնուդ մէջը ռահօր չպիտի բնացրնիէ···: Պաշղոյ ասելիմ չունիմիմ, մնացէմ բաչէվ···: Էնկիյնվի մէէբուպնիս է: Աճօրուդինէ լեղ պէլլէզնին, տուլ կինտէբը, կէբէճնին բայէվ կէնէն: Մենիմ ա յատուկ բայէվ կէնինէմ ամէնիդ···:

Ի Դիմաց Հաճնոյ Իմիճապաշտպան· Կոմիտէի
Ատենադպիր՝ Ց· ՁԱՑՁԵՆ Ատենապետ՝ Մ· ԴԱՑԵՆ
3 Հոկտեմբեր 1920, Հաճըն

Ց· Գ·— 7–8–1920–ին յարձակումով իյնից ժառը կինեղ թէօփը, էյկու մէբթօյոզ վէ էյկու օթօմաթիֆ, 30 սէնտուկ զատոյ էրնին առոմիֆ, տուշումանը ամէն տեղ կոյ, ամմա բիչ մը հէնէցավ:

24–9–1920–ին մէյ տղամբ Բումլու յարձակեցոն, Բումլուն վէ Կիւզէլլիմ էյիցին, մէկ բանի հազար սըղըր սէփօ քէչին ժողովուրդին բէժմնէվցիցով· էնէվէկ էսէյ կ'ապրի· էշ, ձի չի կենալուն չի կանցոնիմ քիյէ շատ: Այս հիւնիմին միլլիճոնց շատ կաբեւոր թուղթէյը ձառ ձէզիցոնիմ· վստահեի ճամբոճ գիտանեղ չինօ էշ ձէյը էղէյկենիմ, էյ խոէվ պէտճ պիճնօ· ինշալլահ ասա կ'անցնի:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ձեր ազուար նամակը Օգոստոս 19–ին ստացանիմ: Կոկիկ բառով ու ոճով գրուած էր:

Երբ նամակնիդ ստացանիք շատ ուրախացանիք, յուսացինիք որ մօտ ատենէն պիտի հասնի փրկութիւնը, բայց երբ ձեր խօսքը չէք յարգեր, մեր ուրախութիւնն ու յոյսը զմեզ չափազանց վըհատեցուց, կրնանիք ըսել որ զմեզ կոտսնցուց, երկու ամիս ըսէ եւ անցիր···:

Ո՞ւր է ուժ, ո՞ւր է լուր, արդեօք մեզի թշնամութի՞ւն ունիք թէ ոչ բարեկամութիւն, որ մեզի այսպիսի նամակ կը գրէք, խոստումներ կ'ընէք ու չէք կատարեր: Մեր կեանքին հետ կը խաղա՞ք այսչափ նեղ մնացած թշուառ ժողովուրդը անիրագործելի հաւաստիացումներով օրօրելը որչափ մեծ ոճիր ըլլալը չի կըզգա՞ք մտածել:

Հայրենակիցնե՛ր, մեր ցաւը ձեզի կրնանիք պատմել: Մենիք Թուրքին թնդանօթէն, զէնէն, գնդացիրներէն եւ արագահրացածներէն չենիք վախնար, երկու ամիս առաջ ամբողջ ձեռք զբերցինիք: Կրկին կրնանիք առնել, բայց մեր զօտիներուն ներքեւը (ստամոքսը) թափուր է եւ այդ ամբապնդելու նանապարհը չենիք կրնար գտնել· ատիկա է որ զմեզ ահաբեկեց· 20 հոգի զոհելով ձեռք ձգած կերակուրնիս չբաւեց երեք օր: Անօթութենէ մեռնողներուն թիւը սկսաւ շատնալ: Փամփուշտով մեռնող 200 հոգիներուն երանի կը կարդանիք: Ինչո՞ւ այս գործ մարդուն (Խրանեայի) մարդասիրութիւնն ու կարեկցութիւնը վերջ գտաւ:

Մեզմէ վա՞զ անցած· զմեզ մեռնելո՞ւս դատապարտած էք· մեռնինիք կարեւորութիւն չունի, բայց ձեր նամակներուն վրայ մեր ընկերիք յետազգացինիք: Ձեռքերնիս կապուած ձեզ նայեցանիք, ատենը անցաւ, իսկ մտադրուած ընկերիքնիս այս պահուն գործադրելու ժամանակ չմնաց:

Հայրենակիցնե՛ր, մեր խոհալը սա է·— եթէ ընդփոյթ օգնութեան չի հասնիք, մենիք ո՛չ գնդակով, ո՛չ ալ դանակով, այլ՝ անօթի պիտի մեռնինիք: Մենիք երկայն չի գրնցինիք· էիչէն գուշակեցէք: Նամակաբեր տղոցմէ կրնաք հասկնալ· ինչ որ ըսեն ատկի չէ պակաս է: Հաւնոյ յոյսը դուէ էր, շարժեցէք, եթէ չի շարժիք եւ օգնութեան չի հասնիք, ժողովուրդը սա փորձանքէն չազատէք, պատմութիւնը անէծք պիտի կարդայ ձեզ:

Հազարաւոր անմեղ մեծերուն, պզտիկներուն եւ ուր ամիս կռուող կտրիճներուն մեղքն ու արիւնը ձեր վիզն է: Մեր ուրուականը ձեր անկողիններուն մէջ ձեզ չպիտի հնացնէ: Ուրիշ ըսելիք չունինիք: Մնաք բարեաւ:

Ջազդէն լացող մանչեր, այրի կիներն ու կտրիճները բարեւ ունին: Մասնաւոր բարեւ կ'ընենիք ամէնիդ:

Ստորագրութիւնիք

Յ· Գ·— 7–8–1920–ին յարձակելով իրենց ձեռքը գտնուող

թնդաճօթը, երկու գնդացիր, երկու արագահարուած եւ երեսուն անոտկի չափ արձին գրաւեցինք: Թշնամին ամէն տեղ կայ, բայց ինչ մը հեռացաւ:

24–9–1920–ին մեր տղայքը Բուվլու յարձակեցան: Բուվլուն եւ Կիւզկլիմը այրեցին, բանի մը հօտ եւ անասուններ բերին եւ ժողովուրդին բաժնեցին: Ձմեռնցմով այսօր կ'ապրին: Ես, ձի չունենալուս համար շատ ապրանք չի կրցինք բերել: Այս յարձակումի պահուն «Միլլիների»ներուն շատ մը գրուբիւնները ձեռք անցուցինք: Վատահելի ճամբայ մը չկայ որ ձեզի դրկենք, որ ապագային պէտք պիտի ըլլայ: Կը յուսանք ճամբայ մը ձեռք կ'անցնի»:

Նոյնիք

(Տե՛ս, Սոկրատ Յ. Թէրզեան, Հաճընի Ուրբաննեայ Դիւցազնամարտը. էջ 358–363):

ԱՐՇԱԿ ԿԱՋԻՒՃԵԱՆ
Հաճընոյ Դիւցազնամարտի Հերոսներէն:
Կացինահար եղած Հաճընոյ և Սադ մէջտեղ:

Հոկտ. 2–էն սկսեալ թշնամիները չարժումն ու հետքը կը մօտենար ու մօտակայ բլուրները գալով կը տեղաւորուէին: Հոկտ. 4–ին անըզգուշութեամբ քաղաքին մէջ պատռած Բ. վաշտի վաշտապետ օգնական Ղարա–ՃԷՀԷՆՆԷՄ (Կեսարիոյ Բուռ–Տիլի գիւղացի, բան ատնունով Արքին Գուլյումճեան) կռնակէն թշնամի գնդակով մը պարտուելով՝ 24 ժամէն մեռաւ, որուն շատ վատաւուր թաղում մը կատարուեցաւ: Աւրգէն պատերազմի առին ամբողջ մեռնողները կաթոլիկներու եկեղեցիին բակը կը թաղուէին:

Վարա–Ձկհննէմի պաշտօնին յաջորդեց, Շարէն Եկող՝ Յակոբ Փըլմեան։

Օրերը աննկարագրելիօրէն տխրադեղձիկ էին։ Առանայէն սեւ լուր չկայ տակաւին։ Փողոմբըդի բարոյական կորովը երթալով փոխուեցաւ։ Անօթութիւնը նորէն ծայր առաճանի հասաւ։ Թշնամին օր ըստ օրվ կը սեղմէր իր չղթան։ Ֆէրէկի կողմը գացող մեր հետազօտիչները՝ Կարապետ Մանուկեան, Կարապետ Շերբրըմեան եւ Արամ Ալբոյեան, Առանայէն եկող ձախար անուն Թուրք ժանտապահ մը բանած սպանած էին ու վրան գտնուած նամակ մը բերին Հաճըն, որն բան առ բան հետեւեալն է.—

Պահարանին վրայ գրուածը՝

Վայէք միւսթաճէլ
Նօմ· 17

Փանըզ Միւտիւրիյէթինէ

Էֆէնտիմ

Պօզանիքը ճիհէթինտէն կէլէն իւչ ատէտ 155 լիճ օպպիւս հավան թօփլար իչիւն, հօլլարը թամիր էյլէմէմ իւզրէ մանիքզանիքզտա պուլուանաճ պիլումում էրէհէյլերի վէ խըտմէթէ միւսահիտ գատրնլարը տէրհալ Բումլուչա սէվգ էտինիզ։

4 Հոկտ· 1920, Ֆէրէկ

Գուվվէի Միլլիյէ Գօմանտանը Ումումիսի
Խօզան Օղլու Տօղան

Ձկպէճի անկողնին մէջ նամակը բացած ու կարդալուն պէս՝ չուարած էր։ Քիչ յետոյ, Պետրոս Թէրզեան եւ Մեսրոպ Շերբրըմեան քովը կանչելով տուաւ նամակը որ կարդան, անոնք ալ չուարեցան։ Եւ անմիջապէս, Ինքնապաշտպանութեան Փողովին ու բոլոր հրամանատարներուն եւ խմբապետներուն լուր ղրկուեցաւ խորհրդակցութեան համար։ Ժամանակը անցեր էր։ Կեդրոնը պիտցաւ իրեն յանձնածը։ Ձկպէճին ղղջում յայտնեց Զալեանի դէմ առած իր հակառակ քայլերուն համար, ու խոստովանեցաւ թէ՝ խակտէս Տէղակալը մեծ քաղաքագէտ է նաեւ փորձառու յեղափոխական։ Սակայն ի՞նչ օգուտ, ատիթը փախեր էր այլեւս։ Հաճընցին այլեւս բոլորովին մահուան դատապարտուած էր։

ՄԵՐ ԱՄԵՆԱՎԵՐԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՕՏԻՉՆԵՐԸ

Հոկտեմբեր 13–ին Աբեւելք, Հիւսիս եւ Արեւմուտք, երեք կողմ, երեքական հոդիէ բաղկացած լաւ քննիչներ ղրկուեցան,

քաղաքէն 3–4 ժամ հեռու։ Հակառակ 14–ի պիչերը, ժամը 9–ին Աբեւելքի Հետազօտիչները՝ Յովհան Գրիգորեան, Մխիթար Մկրեան եւ միւսը եկան, ու Ս. Սարգիսի դաշտը 200–ի չափ մարդ գետնատնկուած եւ 2000–էն աւելի կանոնաւոր զինուոր պատնուելը իմացուցին։ Կեդրոնը անմիջապէս ապատակոյսը կանչեց ու խորհրդակցութեան մէջուղին, ժամը 11–ին, Արեւմտեան քննիչները՝ Եսայեանէ Զամհանեան եւ ընկերները նեղ մտան, ու Զաթաթի փոխերը անհաւիւ թշնամի կանոնաւոր զինուորներ պատնուելը, երկու մեծ թնդանօթներ տեղաւորուելը եւ 100 այլ եւ 200 ուղտ բեռ առած ու ապամամբերք բերուելը իմացուցին։ Այս պատճառ զինուորականները չանթահարուած իրարու կը նայէին մէկ։ Ժամը 11։30 էր եւ արդ Հիւսիսի քննիչներ՝ Վարդեվար Եզեկիէլեան եւ ընկերները՝ քրտնած եւ խօսելու դրեթէ անկարող վիճակի մէջ՝ նեղս նեղացան եւ քիչ մը հանգրստանալէ յետոյ իմացուցին թէ՝ թշնամին Քիրազ Օլուխի վերայ արշաւին թնդանօթ մը գետնած է եւ 60 այլ թնդանօթի առաջ ու հարիւր ուղտ բեռ ապամամբերք ամրացած է, եւայլն։

Զինուորականները անմիջապէս որոշեցին Քիրազ Օլուխ գետնատնկած թնդանօթը գրաւել։ Արամ Զալուչ եւ Զանիկ 200 տղայով Տօլամաճէն, Աբրչակ Սահակեան եւ Մեսրոպ Եփրեմեան 200 ազատով Գրանէսի ձորէն քալեցին։ Բայց, աւա՛ղ որ թշնամին միւնոյն վիճերը այդ գետներուն ամէն կողմը պահակներ դրած էր, ու քանի մը անգամներ կրակ բանալով զորիլեցին անոնց ընթացքը։ Կեդրոնը տեղեկացաւ եւ կանչել զինուորները, որովհետեւ արշաւելը մօտ էր, ու յաջորդ վիճերուան յետադարձեցաւ երկրորդ յարձակում մը։

ՀԱՃՈՑ ԱՆԿՈՒՄԸ

1920 Հոկտեմբեր 15–ին էր անիծեալ օրը։ Ահա, արշալոյսին թնդանօթները սկսան ամէն կողմէ կարկուտի պէս եռալ եռալ ուժգին տեղացնել։ Ռումբերը, այսպէս, սկսան ամէն բան ալրել եւ իրենց ինկած տեղը ամէն ինչ խորտակել։ Թնդանօթին վայրը անճանաչելի էր։ կարծես երկինքէն կը տեղային մահատիպ ռումբերը։ Մէկ գրաւած թնդանօթին վրայ ալ քանի մը ռումբ ինկաւ ու պիւս անգործածելի վիճակի մը հասաւ։ Շէնքերու մէջ բնակիլն ալ այլեւս անհնար եղաւ։ Երկու մէկթը քանդուրթին ունեցող Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ պատը մէկ ռումբով տակն ու վրայ եղաւ ու մէկը երեք հոգի սպաննուեցան։ Շէնքերը ամբողջ կարծես իրար խառնուեցան։ Գաղտնի ճամբաները ամբողջութեամբ բացուեցան։ Թշնամին չատ մօտերնիս տեղաւոր-

ուած ըլլալով՝ ամէնափոքր չափուած մը նշմարելուն՝ անմիջապէս կը կրակէր։ Դիրքերու կեդրոնի հետ յարաբերութիւնը խզուելուն՝ ժողովուրդը եւ պինուրականներուն չուարած ինչ ընելնին չէին գիտեր։ Զաքարէ Օտուզի քով խօսիլեն Մանուէլ Ագայի ան պատուն մէջ, քանի մը ժամուկայ հրամանատարներ հաւաքուելով օրուան կացութեան վրայ սկսան խորհրդածել, ու մեծամասնութեամբ որոշեցին, իրիկունը, մէկ երկու կողմէ քաղաքէն դէպի դուրս յարձակում գործել, որպէս զի կրցողը յաջողի փախչիլ եւ չկրցողը, բնականաբար՝ մնայ։ Երկեն ուրիշ ճար չկար։ Այդ վիրքին օրն էր Հաճընին ու Հաճընցիին համար։ Այդ օրուան որոշումով բոլոր պինուրակները թշնամիին դիմը ճեղքելով դուրս պիտի ելլէին, ժողովուրդն ալ, ում որ կրնար, յաջորդ օրը պիտի փախար անոնց հետքէն։ Իրիկուան ժամը վեցին, Աթամ Չաուշ կեդրոն կ'երթայ ձկտիճին ու կեդրոն պահապաններուն ալ լուր տալու այդ որոշումը։ Բայց ձկտիճը արդէն անկողնէն չարժելու կարողութենէն զուրկ, կ'ապաշխարէ, որ այդ օր հաճընցի յեղափոխական նորէն թնդանօթին վրայ յարձակուի։ Աթամ Չաուշ ընդունելով ձկտիճի առաջարկը երած ու ամբողջ դիրքերը պտտելով լուր տուած էր թէ՝ այդ օր հաճընցի յեղափոխական չ։ Ամէն մարդ, սովորականին պէս, պէտք էր դիրքը պահէր։ Զինուորներէն ոմանք կը մնան իրենց դիրքերուն մէջ, ոմանք ալ տունն, բնականբէն քաշուելու չեն ուզեր, անոնց հետ երթալ կը փափաքին։ Յաւելի է որ այդ հրամանը հազորդող Աթամ Չաուշը՝ իրեն խաւորով եւ Զանիկ Չաուշ իրեն խաւորով, առաջին անգամ, Հաբաւային կողմէն կը փորձեն քաղաքէն դուրս ելլել, եւ կը յաջողին։ Սակայն թշնամին կառնելով ներքեն չխոխրտիւնը, անմիջապէս, ամէն կողմէ յարձակումի կ'սկսի, եւ առաջին անգամ Գանկլը Պապաքը պարապ դառնալով ներս կը մանէ ու կ'սկսի հրդհռել առաջնորդը։

Ժամը, ըստ Եւրոպական՝ 8 էր։ Գանկլը Պազարի կրակը տեսնող ժողովուրդը խուճապի մատնուած՝ կուրօրէն կը խուժէ դէպի հարաւ, իսկ լուր չունեցողներ իրենց դիրքերէն չեն շարժիր։

Ալ ճար չկար պաշտպանուելու։ Ժողովուրդին կէսն աւելին քաղաքէն դուրս ելած ու Զալդանի այրերուն մէջ փռուած էին յոգնած ու պատրեկ, որոնք առաւօտուն, թնուրքերու կողմէն որսացուելուն ճնշդուկներու պէս, ընդհանրապէս անզէն ըլլալնուն պատճառով։ Զինուած ազայց մեծ մասն ու խումբ մը անզէններ՝ մինչեւ յոյներ մինչեւ Ֆէֆէյի մօտերը Սաղըր Սէ-

ՊԱՋԱՐՈՍ ԶԱՎՈՒԾ ԴՐՊՊԶՅԳԵԱՆ

Հաճրնի բաջ հովիւներու վերդաստանէն, որոնք Ջէրէյապտ Ֆօղան Պէյի փոսրան (*Համախառատ*) գրաւելով Հրամանատար Ձէպէճիի բերած են:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՐՊՊԶՅԳԵԱՆ
Այժմ կ'ապրի Պուէնոս Այրէս:

էին անասունները հասած էին (Հաճընէն հինգ ժամ հեռու)։ Սաղը Սէֆի հասնողներ, յաջորդ օր, Հոկտեմբեր 16, նորէն պահուըտեցան անասուններուն մէջ։ Հոկտեմբեր 16–ի գիշերը անձրեւ տեղալուն պատճառաւ ուրիշ չարժում չեղաւ։ Մտիպտած, նոյն գիշերն ալ մնացին հոն։ 17–ի առաւօտուն, օդը լաւ էր եւ ամէն խումբ առանց իրարմէ լուր ունենալու՝ հետազօտիչները հասած էր չորս կողմ քննութեան համար։ Անոնք, բաներ բաներ, իրարու կը տիանան ու մեծ խումբ մը կը կազմէն, որ 350 գլուխ եւ 300–էն ուրիշ անձն, կիներ, ալջիկներ, մանուկներ եւ մարդոցմէ կը բաղկանար։ Այս մեծ խումբի հրամանատար Ախմ Կայմակ, Զանիէլ, Մրկոր, Մեսրոպ, եւն. մինչ խումբերը կը կազմակերպէին, ահա, էկօսէլ վերջ ժամը չորսին առնուները, կը պաշարուին թուրքերու կողմէ։ Մէկն կողմէ կրակ կ'սկսի տեղալ։ Վերջին ապերնդերը այդ առակալի պաշարման մէջ 4–5 ժամ ահռելի կռիւ կը մղեն ու վերջապէս՝ հօտին Թօսուն Աբրահամի թելադրութեամբ՝ (որովհետեւ այդ կողմէն թշնամին ճամբաները խիտ կերպով զսպած էր) ձեղքելով թշնամիին դիծը դէպի եա Հաճըն կը խուժեն, եւ հապա 360 հոգի գիտուած՝ կը յաջողին, առանց չհուսկի, գիշերով իջնել Կիւրլէչէն, անկէ Պուզաղը Ջուխուրի վրայով Ախմա հլլել՝ եաղպասանի վրայով քալելու նպատակաւ։

Անգին մնացող անպէնները գինեպնդութեան հետքը կորսնցնելով իրենց տեղին վրայ կը փճանան։ Ուրիշ մեծ խումբ մը Վասապ Հաճիի գլխաւորութեամբ Քէօթիւճի վրայ կը յարձակի եւ կը փճանայ։ Ուրիշ 120 հոգինոց խումբ մը Աբչակ Սահակեանի գլխաւորութեամբ՝ Քիրազի, Թափահանի վրայով կը քալեն եւ գրեթէ կը փճանան։ Իսկ Հաճընի մնացորդներուն վիճակը մտածել ահռելի է։

Մխայն, մեծ խումբը Սաղըր Սէֆիէնի դէպի Հաճըն խուժելով, գիշերանց, առանց չհուսկի Ախմա հլլաւ, եւ Հոկտ. 18–ին Ախմա պահուրտող 27 հոգին անոնց միացաւ եւ այս միացեալ խումբին քանակը եղաւ 387, որոնց 350–ը գլուխ էին։ Անոնք չորրորդ օրն էր որ Հաճընէն ելեր էին եւ անբուն, անօթի կը թափառէին։ Վերջապէս կը որոշեն ցորեկին քալել եւ եաղպասան գտնուած Ղաթաղոյու գիւղի գիւղապետ Հասան Բէհեայի տունը հանդիլ ու կշտանալ։ Այս որոշման համաձայն հանդիպած հասան մեհեմտի օրուան իրիկունը, Հասան Բէհեայի տունը, 1920 Հոկտեմբեր 18։ Այդտեղէն բաւական պաշար ձեռք ձգելէ յետոյ քալեցին, ու ճամբաները միշտ պաշարուելով ու կռիւ մղելով՝ իններորդ օրը հասան Թըլան։ Առաւօտուն այլեւս ճամբան չա-

բունակիլ անկարելի տեսնելով, Թրլանի ջարացքը մտան ուր տասը թուրքեր ալիւր կ'ապային։ Անոնք գերի կը բռնեն եւ կը պատրաստուին իրենքնը քալել։ Բայց Քշնամին ամէն կողմէ պաշարած էր Թրանը, ու իրենքնն ալ անձրեւ կը տեսար։ Ամէնուսած կ'սպասեն այդ պիչեր եւ յարմար կը տեսնեն երկու հոգի, այսինքն Մանուկ Շերբրոմեան եւ Աբամ Մուշեան՝ գրկել ձիհանի, անոնց առաջնորդ տալով տասը թուրքերէն մին, եւ նամակ մըն ալ գրելով Ձիհանի Ֆրանսական ներկայացուցչին։ Թրլան մնացող ժողովուրդը գերի թուրքերուն սայլերուն եզերը մոթելով ու ալիւրէն հաց չհնելով կերակրուեցաւ։ Երկրորդ օրը Հոկտ. 21, Քշնամին չբղթան աւելի նեղցուց և խստ յարձակում ըրաւ, բայց պարտուելով ետ ինկաւ։ Ձիհանէն օգնական այժ չեկաւ։ Քշնամի գիծը ճեղքելով անցնիլ չատ սուղ պիտի նստէր մեզ վրայ։ Ուստի, ժամանակ չտեւելու համար, հետեւեալ նամակը գրուելով գերիներէն մէկուն հետ, գիչերը Քշնամի հրամանատարին զրկուեցաւ։ Նամակը գրող Մեսրոպ Շերբրոմեան եւ Զանիկ Թորոսեանի բռատրուելիքնը գնելով զրկեց, որուն պատճէնը ինչպէս նաեւ պատասխանին պատճէնը ստորեւ կը տեսնենք.—

ՄԱՆՈՒԿ (Զաւուշ) ՇԵՐԲՐՄԵԱՆ
Թրլանէն Այս Ձեւով Ձիհան Սուրհանդակ
եկած էր Աբամ Մուշեանի Հետ։

Թրլանցոց Գործվեի Միլլի Գօմանտանլըղրնա

Սէֆիզ մահտան պէրու Հաճընտա հալը հարպտա պուլունտուդումուզ ճիւմլէյէ մալիւմ տիր. շու եօղունուզտա մազատրմըզ հիչ պիր սուրէթլէ թէարիւզ եա թէճավիւզ էթմէէ տէկիլ տիր։ Շիմտիյէ գատար օլանը էեաֆի սայարագ, իճի թարաֆլը

պօշ եէրէ զան տէօմմէյէլիմ, հօլումուզու աչրզ պրրագրներզ հօլումուզա տէվամ էտէլիմ էֆէնտիմ։

Հաճրն Միւտաֆան Միլլի Գօմանտանլարրնտան
24–10–1920 ՋԱՆԻՆԻ

Պաշտաֆանը,

Թրլանտա էրմէնի Միւֆրէզէսի Գօմանտանլըղընա Շիմտի թէզմէէրնիզի ալտրմ։ Պիւա միւսաամէ կէչիկ կիրմէէ իտրէտիկիճիզի անլատրմ, սիզին շիմտիյէ զատար հիչ պիր սէօզիւնիզտէ պուլունմատըղընզ իչին, պու թէֆիֆիճիզի զապտլ էտէմէմ, ումտմ զուվէրիմէ սիզի մուհաֆէրէ էրմտիմ, շիմտիյէ զատար ճափտըղընզ զապահաբլարրն նէզասընը վէրմէէ իտրէրիմ, հալընզ պիզիմ զան տէօմմէէտէն լէզզէր ալտղըմզդ ճօզ տուր։ Էկէր սիզ նէտամէէ էրմիշ իսնիզ, սիլահլարրնզը թէսլիմ էտէրսինիզ, հիչ պիրինիզէ զարար կէլմէզտէն մուհաֆազա իլէ սիզի ձիհատէ թէսլիմ էտէրիմ։ Սապահա զատար նէվապըզրզ կէլմէզսէ մուաֆազաբ էրմէտիկինիզի ալնարրմ, պու միւտէբ զարֆընտատա միւթարէիմիզ ճօզ տուր, պու տէփա աէօզինիզտէ տօղրու չրզար իսնիզ՝ պիզտէն սիզէ փէնալրզ ճօզ տըր։

Գուվէյի Միլլիյէ Գօմանտանը
24, 25–10–1920 ԹՈՒՖԱՆ

Յաջորդ օրը, Հոկտ. 25-ին, մինչ Հայրը օգնութիւն կ'ապահէին, Թուրքիա կառապէտ յարձակումներու կ'սկսին։ Կռւօրրն առաւտեան մը դարմ պատկաց եւ Աառնս վերադարձաւ։ Մեր դիմադրն ուժէ արդիւնք մը չեղաւ։ Յաւտաճառ կ'ապահէինք պատրաստած վիճակի մէջ, այս միջոցին 12 գոհար առինք Թրքանէ կռիւներուն մէջ։ Բայց այս իրերուն նկատելով որ՝ օր մրն ալ ապահովի նորէն օգնութիւն չպիտի լլայ, ու արդէն զամպատրանէս ապառնու վրայ է, դիրի Թուրքերը կանչելով անոնցմէ ճամբան հարցնելէ յետոյ, անոնցմէ մէկուն առաջնորդութեամբ ճամբայ ելանք ու շնորհիւ նախախնամութեան առանց թշնամիին նշմարուելու՝ յաջողցանք ձիհան հասնիլ առաւտուն, մեր տասը վիրաւորներն ալ մեզի հետ առնելով։ Ճամբան երկու վիրաւորներու եա մեռան ճամբայի, ծանօթ հովիւ Թօսուն Աբրահամ եա կր դառնայ դառնք դնելու նպատակաւ։ Մակայն խումբը բաւական յառաջացած լլալով, դժբախտաբար Թօսուն Աբրահամ խումբին չկրնալով միանալ ճամբէն կը չեզի եւ Մէրճիմէկ դիւղը կ'երթայ ու թշնամիին հանդիպելով կ'սպանուի։

Մեծ խումբը ձիհան հասաւ։ Հոն քանի մը օր մնալէ յետոյ, ոմանք Աառնս եւ ոմանք ալ այլեւայլ տեղեր գացին։ Այս 360

անձերէ բաղկացած խումբին պատ, առանձնաբար, երեսուն Համբնցիներ եւս Աստանա հասան Մարը Զամի ճամբայով։

ԱՋԱՏՈՒՈՂ ՀԱՅԸՆՑԻՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Այս Համբնցի, 400-ի մօտ, ապաստանողներու անունները Աստանայի «Հայ Կիլիկիա» թերթին մէջ (Նոյ. 23, 1920-ի թիւ) հրատարակուեցաւ ժամանակին, ուրկէ քաղելով կը գետեղենք ստորեւ։—

Ագամ Կայծակ Թէրզեան (Ընդհ. Հրամանատար), Զաքիէլ Թորոսեան, Մինասոյ Շերբետճեան, Միկոլիչ Մանասէեան, Վարդեվար Գուլումճեան, Կարապետ Թէրզեան, Սահրատ Յ. Թէրզեան, Անդրանիկ Պալեան, Ագամ Մուշեան, Մանուկ Շերբետճեան, Աստուր Սաչեան, Արշակ Ալճեան, Յաչէր Գրպպրպրեան, Ղազարոս Գրպպրպրեան, Սահեան Ջամտարեան, Յակոբ Գրմճեան, Վարդեվար Եղկիճեան, Կարապետ Շերբետճեան, Յարութիւն Թէլեան, Հաճի Սարգիս Կոմիկեան Սարգիս Մուրճեան Համբարձում Ճիլէրեան, Յովհան Թաթուլեան, Աբրահամ Սուլեան, Տիգրան Պալթեան, Գէորգ Կիւրեան, Եփրեմ Թէօրէմէկեան, Մինաս Թօսունեան, Ռուբէն Ալէմշեան, Յովակիմ Տադրատեան, Հայրապետ Խօմէկեան, Մխսոք Վայճեան, Հաճիպապ Փէճենեան, Ագամ Պապպուտաքեան, Յովսէփ Կէճդուչեան, Վարդան Թէլեան, Ագամ Զուլֆեան, Գօզոս Զելինկիրեան, Հաճի Գրպպրպրեան, Յովհան Գրպպրպրեան, Շմաւոն Գրմիրլեան, Թորոս Խօրնկեան, Մխսոք Թէհնկէրեան, Սուրխաս Դադկսեան, Յարութիւն Մարկոսեան, Եղիշէ Փէճենեան, Յովսէփ Կաճիկեան, Կարապետ Տէր Յովհաննէսեան, Մանուկ Սողոմոնեան, Հաճի Միքիեան, Մխսոք Թաթուլեան, Կարապետ Սեռոբեան, Համբարձում Ագաեան, Աւագիշ Գէհկեան, Յարութիւն Ազիլճեան, Հաճի Գրմճեան, Վրդանէս Գրմճեան, Գալուստ Գրմճեան, Վաննէս Փալալեան, Աստուր Պաճեան, Մարտիրոս Ղազէլեան, Համբարձում Զուլֆեան, Հաճի Յակոբ Շերնոհաւորեան, Ազիկ Գալեան, Եղիա Գալեան, Յակոբոս Ղազարեան, Յակոբոս Գաւազեան, Վաննէս Տարտպռնեան, Նազարէթ Պաչաուրեան, Կարապետ Պալըգեան, Վարդեվար Պաչաուրեան, Հաճի Թադէոսեան, Փանոս Քէօսէմճուկեան, Յարութիւն Զօպանեան, Աստուր Ծատուկեան, Փանոս Օհանեան, Կարապետ Օսկոլեան, Յակոբ Թաթուլեան, Թորոս Թօփճեան, Գրիգոր Տէլտեկեան, Խաչիկ Փափազեան, Ղազարոս Պաչաուրեան, Լեւոն Գալեան, Գօզոս Մալեան, Թորոս Տէկիրմէնճեան, Փանոս Ըրզրեան, Մարգիս Զօպանեան, Յաչիր Գաւազեան, Յովհաննէս Զա-

Թաշճեան, Սարգիս Գալուստեան, Յարութիւն Գասպարեան, Կարապետ Գալըջեան, Սարգիս Գասոեան, Գաբօ Գալէնեան, Հեհոմ Գահաթքեան, Յովսէփ Թաւրիզեան, Մինաք Սրըվքեան, Տիրան Սրըվքեան, Հաճի Գուզուպաչեան, Մխիթար Գահաթքեան, Գեորս Տրտաեան, Յովսէփ Չէյթունեան, Սարգիս Երէկեան, Աստուր Ըրըկեան, Աստուր Միսկեան, Յովսէփ Քէչէճեան, Վարդան Գամուկեան, Համբարձում Եօշճեան, Փանոս Գալըչկեան, Մնաց Եփիփանեան, Կարապետ Երամեան, Սիմոն Գահաթքեան, Մանուկ Գալաթպանեան, Եփրեմ Գամուկեան, Գօզոս Տումանեան, Յովսէփ Խրանդեան Համբարձում Փինիկեան, Աստուր Մանուկեան, Ըրիկոր Զաքարեան, Եղիա Գկդկեան, Սարգիս Հասատճեան, Կարապետ Փաչեան, Համբարձում Ճարասանեան, Տրդատ Կիւլեան, Արամ Զօպանճրեան, Յովհ. Սաչեան, Սարգիս Հաննէսեան, Գեորս Թահտպան, Բարիկիր Թութ-Սարգսեան, Գեորս Սաչեան, Սիմոն Սաչեան, Վարդվար Հաննէսեան, Աւետիս Հաննէսեան, Գեորս Տէր Մելքոնեան, Ըրիկոր Գօնտուտուբեան, Կարապետ Փալեան, Աւետիս Աթաչեան, Համբարձում Քէլիչեան, Գեորս Գալըմճեան, Յովսէփ Երամեան, Սեդրակ Երամեան, Երեմիա Գալգինեան, Սիմոն Սաչեան, Մարտիրոս Օրամեան, Սարգիս Սաթճեան, Սարգիս Գէրկէրեան, Ըրիկոր Մուրատեան, Սարգիս Գրըլեան, Եփրեմ Կէօտկէկեան, Հայկազ Ամիրճանեան, Յակոբ Սաթճեան, Լեւոն Մկռտչեան, Համբարձում Զուլֆեան, Տրդատ Զամսաեան, Սեդրակ Բաուշեան, Թորոս Զօպանճրեան, Համբարձում Բաուշեան, Ըրիկոր Օղլուգեան, Եղիա Տէօվլէթեան, Յարութիւն Հաննէսեան, Արամ Ուստա-Մուրատեան, Յակոբ Գալոեան, Յովսէփ Քէօրեան, Աւետիս Փէթկինեան, Բահտկ Երէկեան, Թորոս Ղազէյեան, Յակոբ Սէքսէնեան, Խաչիկ Հաննէսեան, Աստուր Ըրըլըրեան, Միհրան Սէքսէնեան, Թորոս Հաննէսեան, Գալոյեան Էօրմէկկեան, Մինաս Կրտվիկեան, Արամ Ըրըլըրեան, Յովսէփ Գալգամտարեան, Աւետ Գալոեան, Յարութիւն Գուլամճեան, Ալէքսան Տումանեան, Ղեւոնդ Սաչեան, Մանուկ Փէթկինեան, Վահան Թութ-Սարգսեան, Մեսրոպ Ազդրեան, Գեորս Ղազէյեան, Աբրահամ Զօպանեան, Վահան Օզոպաչեան, Վարդան Մուրեան, Սեդրակ Գուրճաքեան, Թորոս Ղանըրուսյեան, Սմբատ Գահաթքեան, Գեորս Ճուճուտրեան, Աւետ Էօրմէկկեան, Սոկրատ Աւետեան, Մինաս Մկրտիչեան, Սահակ Էվլիեանեան, Ազկ Այճեան, Կոտիզ Տումանեան, Զաքիհ Գալեան, Մինաս Տէր Մարտիրոսեան, Յակոբոս Սէքսէնեան, Աստուր Աւէմճրլեան, Խաչիկ Քէօսէմեանեան, Գեորս Սուլթանեան, Միհրան Հաննէսեան,

Թորոս Թորոսեան, Սարգիս Զանթիկեան, Եփրեմ Փէնիկեան, Պօղոս Պետրոսեան, Ռուբէն Ճըրմըրեան, Յակոբ Ազգըրմեան, Սարգիս Կոիկեան, Վարդեվար Ճարասեանեան, Աւետիս Վահանեան, Հաճի Բէսոսնեան, Մուրատ Կոիկեան, Սարգիս Փուշեան, Գրիգոր Պուրճապեան, Յակոբ Գարագաշեան, Տիգրան Տատրեան, Յարութիւն Պալեան, Մարտիրոս Զիլինկիրեան, Կարապետ Դագէեան, Աստուր Զօլպեան, Հաճի Պէքպէրեան, Պապազեան Եամբոլեան, Յովսէփ Բէմէկեան, Յովհ. Բէօսէմեանուկեան, Երուանդ Գրիգորեան, Եփրեմ Կոիկեան, Սարգիս Կոսոանդինեան, Փանոս Մկրեան, Պօղոս Աբեշեան, Ալէքսան Մարկոսեան, Միքայէլ Բէօրեան, Յարութիւն Ալթունպալեան, Սարգիս Զօլպանեան, Արշակ Սմբատեան, Փանոս Խորխորեկեան:

Այս պատասխանէրուն մէջ կային երեք հատ իպեկան սեռէն, որոնց անուններն են Օրիորդ Ակիւլինէ Խանճեան կամ Տրպատեան (այժմ Տիկին Թաքուհեան), Տիկին Եսթեր Մալեան, եւ Տիկին Նուարդ Թէլեան (այժմ Մնըչեան):

ՏԻԿԻՆ
ՆՈՒԱՐԴ ԹԷԼԵԱՆ
(Տիկ· Սարգիս Մնըշեան)
Այժմ կը բնակի Փէսթինա, Պալիֆորնիա:

ՏԻԿ· ԵՍԹԵՐ ՄԱԼԵԱՆ

ՕՐԻՈՐԴ
ԱԿԻՒԼԻՆԷ ԽԱՆՃԵԱՆ
(Տիկ· Ա. Թաքուհեան)
Այժմ կը բնակի Բիհաճիյէ:

Աստղամէ գաս, Հաճընէն մինչեւ Ճիհան, ճամբաներդը կոխէ բանուելով սպասնուեցան 25 հոգի, որոնց չորսը Սաղըր Սէֆի, չորսը՝ Զէննիթլի, 17–ը՝ Թըլաճ, իսկ աստղամէ գաս երեք հատ ալ ճամբան կորսուեցան, որոնցմէ մին 8 տարեկան աղջիկ մ'էր:

Հաճընէն պատսուող վերոյիշեալ 400–ի մօտ անձինք ժամա-

Նակ մը Առանձին Ազգային Միութեան կողմէ հոպատարուիլ չեսաց՝ զոր Հարեւոյ ցրուեցան այլ եւ այլ վայրեր։

ՀԱՃՐՆԻ ԴԻՒՑԱԶՆԱՄԱՐՏԻՆ ՄԷՋ ՀԵՐՈՍԱԲԱՐ ԿՌՒՈՂ ՀԱՃՐՆՑԻՆԵՐԷՆ ՈՄԱՆՑ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՈՐՈՆՑ ԲԱՐԵԲԱԽՏԱԲԱՐ ՄԵՐ ՁԵՒԵՐԸ ՀԱՍԱՑ ԵՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Է.ՕՐԻՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ ՃԷՐԻՆԵԱՆ ՍԱՆԹՈՒԻ ՓՇՆԻԿԵԱՆ
(Կուռօ)

ԱՐՄԵՆԱԿ ՏԷՐ ՎԱՀԱՆԵԱՆ

70 հոգիէ բաղկացեալ խումբ մը դիկավարութեամբ Թոռոսի Աբրահամի, Գասապ Հաճիի եւ Աբմենակ Տէր Վահանեանի կը պաշտպանեն Զօրանոցին եւ Թուրբ-Սարգիսեան Հաճի Գալուստ Ագայի տան կողմերը։

Մասնակցած է նաեւ Բումլութ արշաւախումբին։

ՊՕՂՈՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ (Փավլոս)։– Թաղ՝ Հաճընի Երեւելիներէն Բահոր Ագա Քէչէճեանի։ Հաճեցոյ Դիւցազնամարտին զոհ, Թուվալու Գալէ. 1920–ին, երբ Աւանդային օգնութեան կը փութար իր հայրենակիցներուն։ Եղած է Քիլիսայի Տ. Մաշտոց Կաթողիկոսարանի, եւ մեռած չբծդատյած կիլիկեան քաղաքներէն։ Հազիւ 22 տարեկան էր։

ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՔՀՆԾ· ԵՐԷՑԵԱՆ Նահատակուած Հաճընոյ Անկման ժամանակ։

Ձախ կողմինը՝ ՍԱՐԵԿ ՍԱՋԵԱՆ (Գրպարտչական Գէորգ Ագայի աղջիկը)։

Աջ կողմինը՝ ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԳՐՊՉՅԵԱՆ (Սիսլիեան Մանուկ Ագայի աղջիկը)։

Հաճընի անկումէն յետոյ անոնք լուռերը վախչելով, շատ մը նեղութիւններով, տառապանքներով, անօթի ու ծարաւ բալելով վերջապէս հասած են Ատանա։

Այժմ կ'ապրին Շաս, Ֆերթանա։

ԳԼՈՒԽ Գ·

ՀԱՃԸՆԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՅ

ՀԱՃԸՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՄԷՋ

Հաճընոյ ոդբալի անկումէ նախ կը հրատարակուի «Կիլիկիա» թերթին մէջ, 1920 Հոկտ· 24–ին, հետեւեալ կերպով.—

ԿԻԼԻԿԻԱ

Օրաթերթ

Բ· ՏԱՐԻ, Թիւ 450 ԿԻՐԱԿԻ ԱՏԱՆԱ, 24 ՀՈԿՏ·, 1920

ԵՐԷԿ, 23 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻՆ ԲՈԹԱԲԵՐ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿՆԵՐԸ ՈՒԹԷ ԱՄԻՍՆԵՐԷ Ի ՎԵՐ ՊԱՏՆԷՇԻ ՎՐԱՅ ԿԵՑՈՂ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՀԱՃԸՆԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԳՈՒԺԵՑԻՆ

Թշնամի բազմաթիւ ուժեր մեծ թնդանօթներով կը յարձակին Դիւցազներու բոյնին վրայ եւ ռումբերուն տարափին տակ պատնէշները խորտակելէ յետոյ, ներս կը խուժեն ու անխնայ կը կոտորեն քնակչութիւնը, նոյն իսկ ծերերը, կիներն ու մանուկները:

ՆԱԽԱՏԻՆՔ ՏԿԱՐՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՒՆՈՎ ՇԱՀՈՒԱԾ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ

ՆԱԽԱՏԻՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

«ԿԻԼԻԿԻԱ»

Իսկ յետոյ այս դէպքին մէկ համառօտ պատմութիւնը լոյս կը տեսնէ կրկին, նոյն «Կիլիկիա» թերթին մէջ, թիւ 451, Հոկտ. 26, 1920–ին, որուն պատճէնը կուտանք ստորեւ.—

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԻՆԿԱՒ ՀԱՃԸՆԸ

Շաբաթ օր Ամանոս հասնող երեք գումարտը սուրհանդակներ հետեւեալ կերպով պատմեցին.—

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԲԱՂԱԲԻՒՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

«Սեպտ. 24–ի յաղթանակէն* յետոյ, Հաճընը սկսաւ ազատ շունչ մը ֆաշէյ թշնամի զնդակներէն ու ռումբերէն զերծ, եւ կը խորհէր երկրորդ թշնամիին՝ սովին յաղթելու միջոցներուն վրայ:

«Հոկտ. 15–ին, պարտուած թշնամին փախ–վրէժի դիմելով բազմաթիւ ուժերով ու երեք հատ 105–նոց թնդանօթներով եւ բազմաթիւ գնդացիրներով յարձակում կը գործէ ամբողջ օր մը շարունակ՝ ռումբեր կը տեղան ֆաղաքին վրայ ու ահագին աւերներ կը գործեն: Հրդեհը տեղ տեղ ծայր կուտայ ու ժողովուրդը խուճապի մատնուած կ'սկսի մէկ թաղէն միւս թաղը խուժել:

«Իրիճելուն վրայ իյնկող ռումբերը կը խորտակեն զանոնք ու թշնամին հիւսիսային կողմէն ֆաղաք մտնելով կրակի կուտայ վերի թաղերը:

«Լենդհաուր իրարանցում ու փախուստի միջոցին, միայն ֆաղաքին կարգ մը կէտերուն վրայ դեռ դիմադրութիւնը կը շարունակուի:

«Երէկ առտու ֆաղաքս հասան 11 հոգի, որոնց մին կին էր, ամենք ճամբայ ելած էին կիրակի օր արշալոյսէն առաջ:

«Կը պատմեն, թէ Ուրբաք գիշերէ սկսեալ մինչեւ Շաբաթ իրիկուն, կատաղ թշնամին ամէն կողմ հայ փնտռած եւ ջարդած է:

«Ֆաղաքին կեդրոնը գտնուող ֆարաշէնն դպրոցը, որ իբր հի–

**Այդ յաղթանակը, Հաճընէն չորս ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Բումլու անուն գիւղի մը մէջ կատաքուած է: Հաճնոյ Հայերը ուսելիքի պակասէն նեղուելով յարձակած են այդ գիւղի վրայ եւ մէջը գտնուող 3–400 Թուրք Չէրքէզները եւ տեղացի Թուրքերը ջարդելով չատ սպրդէն եւ անասուններ բերած են Հաճընը:*

ւանդանոց կը գործածուէր, կրակի տրուած է, ու բոլոր վիրաւորներն ու հիւանդները ողջ ողջ այրած են:

«Վերջին դիմադրութեան կռիւը կը մղուի Էվիխանեանեներու տունէն եւ կառավարչատունէն:

«Էվիխանեան տան դիրքը լոեց շաբաթ օր, մէջը գտնուող բոլոր մարդիկ, ինչպէս Գայմագամ (Քաղաքապետ) Զալեան, Թէրզեան եւ ուրիշ երեւելիներ գերի կ'իյնան ու կը տարուին վաճիք:

«Կառավարչատուն գտնուղները դեռ մինչեւ Շաբաթ կռիւը կը շարունակէին· այդ դիրքին ալ անկումը մօտալուտ ըլլալուն՝ կռուողները դուրս կ'ելլեն եւ միւսները գերի կը տարուին:

«Ժողովուրդին գերի տարուելէն առաջ Պետրոս Թէրզեան, որ ռումբէ մը վիրաւորուած էր, բշնամիին ձեռքը չիյնալու համար թոյն կը խմէ եւ մի քանի ժամ յետոյ կը մեռնի:

«Կ'բսուի նաեւ, որ Ընդհանուր Հրամանատար Ձէյթլեան, որ վիրաւորուած էր, թոյն խմելով վերջ տուած է իր կեանքին:

«Ընդհ· Հրամանատարի օգնական Արամ Կայծակ, որ իր եւ ուրիշ օգնական խումբերով պաշարման խիտ շղթաները ճեղքելով կը բարձրանայ լեռ Բաղաբին Հարաւային կողմէն, եկող սուրհանդակները կը պատմեն որ բշնամի զեռակշիռ ուժերու դէմ լեռներու վրայ կռիւ կը մղէր:

«Վաճիք տարուած գերիները խումբ խումբ Հիւսիսային ճամբէն դէպի երկրին խորերը տարուած են:

«Քաղաքին մէջ ոչ մէկ տուն կանգուն մնացած է, նոյն իսկ կառավարչատունը եւ Ամերիկեան հաստատութիւններն ամբողջ կրակի տրուած են»:

* * *

Հաճնոյ անկումը ամէն հայու սիրտը բզքռեց եւ ամէն Հայրնպի սիրտը լեցուեցաւ մահուան դառնութիւններով: Կիլիկեան եկեղեցիները հոգեհանդիսաի պաշտամունքներ կատարեցին ամէն տեղ, եւ Կիլիկիոյ Վեհափառ Սահակ Բ· Կաթողիկոս Պատրիարք եւս չանթահար հայ ժողովուրդի այս ազէտին, իր արտօնութիւնը միաբանութեան անունց դժնդակ ճակատագրին ու Նոյեմբեր 21, 1920–ին մխիթարական ոգիով գեղուն յայտարարութիւնն մը գրկուել տուաւ, որուն պատճէնը նոյնութեամբ կը գետեղենք այս տեղ.—

ԽՕՍՔ

Ի ՀԱՆԳԻՍՏ ՀԱՃԸՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿԱԳ

1920 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 21

Աւետեաց ու ապագայ մահարձիւը կը թելադրէ կրկնել անմահն Եղիշէի խօսքը՝ «մահ իմացեալ անմահ է, մահ ո՛չ իմացեալ մահ է»։ սուրբ նպատակի մը համար եւ պատկից մահուամբ մեռնիլ անմահութիւն է, իսկ աննպատակ եւ անվխտակցաբար մեռնիլ, անյիշատակ եւ յաւիտենական կորուստ։

Մեծ ասասանդին նման չեմ ասներ երկինքէն իջնող հրեշտակը մեծամ գօրութեամբ, որուն փառքովը բովանդակ աշխարհը կը լուսաւորուի։ չեմ ըսեր անոր ահեղ եւ աչերաշազդող ձայնը, որով երբեմն ազգակից, Անկաւ Բաբելոն, անկաւ Բաբելոն մեծ։ Սակայն մէկ հրեշտակի տեղ հարիւրաւոր հրեշտակներ, աւելի կարողի եւ աւելի գօրաւոր, երկինքէն չեկան, լեռանց բարձունքներէն իջան կրակի ու արեան գետերէն անցնելով առ մեզ հասան, եւ ազգակերով գուժեցին.— Անկաւ Հաւրն, անկաւ առաւաձակեալ անասնի բերդը, անկաւ ապիծներու գաղաւար բոյնը։ Այս անակնկալ բօթը ամէն Հայու սիրտը սեւ պատանդով պատանքեց, հապճեպ ցամքած աչքեր ապրեցան եւ հնգիւ ապխացած վէրքեր աւելի խոր բացուեցան, որովհետեւ հազարաւոր կեանքեր ընկեղ քաղաքի աւերակներուն տակ թաղուեցան, հազարաւոր կեանքեր արիւնախանձ թշնամիին սուրին ու դնդակին կիր ու ճարակ եղան։

«Անկաւ Բաբելոն մեծ» առասւածային վրէժխնդրութեան պատուհասով, որովհետեւ բնակարան, արկելարան եւ բոյն եղած էր դիւական կիրքերու, բարոյական ապականութեանց, բռմմասեռական անօրէնութեանց, որովհետեւ ազգերը Բաբելոնի պոռնկութեան գինիով արբեցան եւ երկրի բոլոր թագաւորները անոր հետ պոռնկեցան ու վաճառականք անոր ճոխութեամբ յօրանջով մեծցան։ Ուստի երբ ինկաւ Բաբելոն, երկնային բոլոր հողինները երգեցին։ Ալէլուիա, փրկութիւն, փառք, պատիւ եւ զօրութիւն Աստուծոյ, որ ճշմարիտ ու արդար դատաստանով դատեց անօրէնութեան քաղաքը եւ իր ծառւից արեան վրէժը լուծեց։ Անկաւ ծուխերու իյնող արեան քաղաքը։ «Ալէլուիա»։

Ինչո՞ւ անկաւ Հաճըն, ո՞վ Տէր, Հաճըն ո՛չ Բաբելոն եւ ո՛չ արեան քաղաք էր, չունէր պոռնկութեան գինի, չկային անոր մէջ

Հոխութեամբ յօրացեալ ու յաւիրացեալ հարստահարող մեծատուններ ու խարդախ վաճառականներ, զոր պի չունէր ոսկի, արծաթ, պատուական ակունք, մարգարիտ, ծիրանի, ոսկեթել որդան· չունէր հոյակապ պատանեք ամենագոյն խնկեղէններով եւ ազնիւ իւղերով բուրմունքաւոյծ, փղոսկրեայ ու կճեայ մեծապին անօթներով զարդարուած, այլ սակաւագիւտ, պարկեշտ, ուղիղ, աշխատասէր, կիս քաղքենի, կիս չինական տարազով ժողովուրդի մը անշուք բնակավայրն էր· պղտատեր գաշտերէն եւ զարմանալի հովիտներէն եկնկիներու պէս քշուած՝ դարերով կաւճած էր բարձրաբերձ լերանց ապառաժուտ ու ապառիւ կողերուն, կ'ապրէր քրտինքով եւ ասժանքով, կ'ապրէր հայրենի սուրբ հաւատքով եւ գոհունակ ու փառաբանող հոգիով· մեծաւ մասամբ հովիւներ, ուխի արդար եւ անմեղ քան Բեթղեհեմի հովիւները: Այսպիսի եւ այսքան բարեբարոյ, խաղաղասէր ժողովուրդի մը համար ինչո՞ւ այսքան դառնապտղ բաժակ· ա՛մ Տէր, գառնապտղն քան զբաժակն Գեթսեմանիի, որուն ի տես առաւաւտեան մարմնովի պահ մը զդայիր, արեան կայլակներ հոսեցան լուսակաթ ճակատէդ եւ ապծեցիր ու ապերանգիր, «Հայր, անցո՛ զբաժակս զայս յինէն, հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար»: Մ'իթէ Հոմերոսոց մարմինը ուխի՞ զօրաւոր էր:

Երկինքէն սպասուած պատահանը ամէն հայ իր սրտի խոր-բերէն պէտք է լսէ իրրեւ սասուածային ձայն եւ պատգամ: Բեթղէհէմի հովիւները Հրէից նոր Աբգարին Ծնունդը աւետող հրեշտակները տեսան եւ գառնուկներ նուէր տարին, Հաճընցիք հայրենիքի պատուիրանը, հայուն գաբերով քոնարարած պատուոյն եւ իրաւունքի ձերբազատումը աւետող հրեշտակը տեսան, մեծ, անհամեմատ մեծ պատարագ պատրաստեցին: Ուխտեցին իրենց կեանքով եւ արիւնով պաշտպանել սասուածաձիր պատուիրանները: Ուխտեցին եւ հաւատարիմ մնացին· ուխի ամխաներ առանց պատաքին օգնութեան, կիսակուշտ ու կիսամերկ գիմադրեցին արիւնախում թշնամիին յորդահոս հոսանքներուն դէմ աշխարհիկ կորովով, մերթ պարտասել կամ պարտեալ, յաճախ յաղթական:

Վերջապէս հասաւ փառքի ու անմահանալու ժամը, ազգակիզեցան հայրենիքի պատուհեան նուիրական սեղանին վրայ, ոդջակէզ անուշաբոյր քան պատարագն Աբէլի, նուիրումն հանդուժասէր նուիրման Աւաքեայի, հպատաղտնութեան պահն խրնկաւէտ ծուխը ծառացաւ, բարձացաւ մինչեւ յերկինքս եւ Աստուածախնդակաթ սիրով ընդունեց իրրեւ փրսուան հաճոյական պատարագ: Հրեշտակները յերկինս տեսնելով հպատարագ նահա-

տակաց հոգիները իբրեւ պերճանս ազատնայ թագուհյ ձագանման, պատգեցայ եւ հիացեալ երգեցին «Ալէլուիա», եւ մենք ձայնակցինք սրտարեկ, Ալէլուիա, փրկութիւն, փառք, պատիւ եւ զօրութիւն Աստուծոյ, «Որ եկող զաւակ Յաննոյ»:

Յաճըն չինկաւ, Յաճըն անմահացաւ, սրտվհանեւ չեզաւ «Իբրեւ զմոգով եւ զԴոմար», սրտվհանեւ Աստուած պահչ մենաւ մաամբ պատերազմիկ տարածները, որ ապագայ Յաճընցիներու հայրեր եւ ապագայ Յաճընի հիմնարկութ եւ հարատապահութ պիտի ըլլան, պիտի վերաշինեն աւելի չքեղ եւ աւելի հոյակապ: Անհատաս չըլլանք, այլ հատատացեալ, չկերազարեինք Աստուծոյ դէմ, թէ մոռցած է պէղ, թէ չտեսներ մեր տառապանքները, նեղութիւն ու կսկիծը է ըսելու չափ ամբարտաւանները եղան, սակայն, ո՞վ առաջնորդեց այդ օբշնութեան ձիրը անկոխ ճանապարհներէ, անմատչելի լեռներէ, խորափոս հովիտներէ, մարգահեղձ մորուտներէ եւ չամրաբզնեբէ, եւ բովանդակ ճանապարհին պերճնք չըջապատող անիծեալ փուշ ու տատասկնիներէն, մոմկս իրենց հետ չէ՛ր: Յատնեալ օրեր ո՞վ կերակրեց. յերկնից մանանայի տեղ գնդակներ կը թափէին. ծովային հոգեր լրամարպի չտեպային: Հարցուցէք իրենց, Յաճընցիներուն, պիտի պատասխանեն խորունկ ու կենդանի հատաւթով, — Աստուած: Ուրմէն բեկեալ սրտով կրկնենք Ծոհան Ոսկերերանի հետ, «Փառ ֆեզ Աստուած, փառ ֆեզ, յաղագս ամենայնի Տէր փառ ֆեզ». որովհետեւ Յաճըն իրեւ պնդում եւ պիտոր չանգատակեցյը:

Սուզ, արտասուք, կոծ եւ կսկիծ մեզ համար բնականն վիճակ մը եղած է, պատանդէս, պատարագ, աղօթք, խունկ ու վարպաթարչամ պահներ՝ մեր աժան եւ դիւրահատոյց պարտաւորութիւնը եղած են: Սակայն ունինք չատ աւելի նուիրական պարտաւորութիւն, եթէ ատ այն պղծ ու անտաբրեր մենաք, Աստուած աստղապէս պիտի կշտամբէ դմեզ, ցարչամ պատերնիզ քարացեալ եւ անպտուղ է, ցորչամ ձեռքերնիզ կարկամած եւ կծկուած է, ցորչամ ձեր հոգիները նահատակաց մեացորդներու հոգիներուն հետ չեն պերկընդհատուիր, եւ ցորչամ ձեր պերճութիւնները, հանգիստը եւ կեանքը եղբայրաբար չէք բաժներ Յաճընի վերապրողներուն հետ, ձեր պատհանդէսները, ձեր պատարագները, աղօթքը, խունկն ու մոմը եւ պատկները անհաճոյ են ինձ:

Բովանդակ Ազգը ու գուք Աստանացի՛ք, Յաճընոյ ինքնապահպանութեան համար զոհողութիւններ ըրիք, հիմա աւելի մեծ զոհողութեան կը հրաւիրեմ: Յաճընի վերաշինութեան գո-

հոգութեան: Պէտք է միաբանաւոր պահենք եւ ապրեցնենք Հաւքնի վերապրողները, հացի պատառներու եւ ղեկասի նոր կամ հին կտորներու հրաւէր չէ, որովհետեւ նոքա մուրացիկներ եւ ապրանքներ չեն, նոքա Հայրենիքի հարազատներն եւ հերոսներն են: Մեր լուսապսիր պէտք է ասոնք, որովհետեւ մի՛ ցաւիր, երէկ բան, նոքա մեզմէ լուսապսիրներ են: Վաստկի պահուն, մեզմէ չատերը, որ կիլիկիայէ կ'երդնուին, յաջմնութեան եւ ի քուն կիլիկիա կ'երգէին, ուրացան կիլիկիան եւ իրենց հանգիստն ու ապահովութիւնը այլուր գտնելին: Հաւքնցիք չը պատճառներին հայրենիքի սիրոյն, կեղծ չէր իրենց սէրը այլ աստուածային. «Ուր գմարդիկ անիրկիւղ առնէ իբրու զանմարմին զօրս հրեշտակաց»: Հաւքնցիք այս սիրով գնուած հրեշտակակերպ պատերազմեցան մինչեւ ազգակիզումի օրը:

Կառաբներ պարտքերնիս, որպէս զի նահատակաց հոգիները ուրախանան յերկինս, եւ անթառ աւերը նշխարները հանդչին յերկրի, որպէս զի մշտամշունչ եւ խնկանուէր մատնանոք ապահին գԱստուած, որ պահպանէ տաբերազգի կիլիկիան նոր ու չարաչարեալ ազգանըն, պահէ պահպանէ Հայրենիքը եւ Հանրապետութիւնը աշխարհիս չորս ծագերէն սպառնացող վտանգներէն: Եթէ ասոյդ են գժոխքի հասած լուրերը, այժմ իսկ Հայաստեան սիրտը, եւ մխիթեան կեդրոնը, Ս. էջմիածին օրհասի երկանց մէջ է: Ծերունազարդ Հայրապետը իր աւերը ուխտին հետ մխոխին Մայր-Տաճարին մէջ ծնկաչոք եւ բազկատարած կ'աղօթեն, «Հա՛յր, անցո զբաժակս զայս ի մէնջ»:

Աղօթենք եւ մենք, որպէս զի Աստուած մեր զարաւոր աւազն ու խաչակրութիւնը բաւական համարելով՝ վերցնէ մեր հեղեղներէն աւազի բեմերն ու զամբանները, եւ անոնց տեղ հաստատէ յարութեան լուսաշող վերեզմաններ հրեշտակներէ հովանաւորուած, որպէսզի երբ մեր սիրելիները եւ նահատակները վերանենք, աւետեն մեզ «Զի խնդրեցիք զկենդանին ընդ մեռեալս»:

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Պատճէն

երկու վկայականներու

կիլիկիոյ Գրաւման Բանակի Ընդհանուր Հրամանատար

ՋՕՐ· ՏԻՒՖԻԼՕՖԵՆ

եւ

կիլիկիոյ վեհ· տ· տ· ՍԱՀԱԿ Բ· ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Տրուած

Հանրեի Իճիւապաշտպանութեան Բ· Հրամանատար

ԱՐԱՄ ԿԱՅԾԱԿԻ

ARMÉE DU LEVANT
1ère Division
SERVICES ADMINISTRATIFS
DE CILICIE

Adana le 14 Avril 1921

Bureau Politique et des
renseignement

Le Général DUFIEUX, Cdt. la 1ère Division
Délégué du Haut Commissaire pour la Cilicie

à

Monsieur le Général Haut Commissaire de la
République Francaise en Orient.

Constantinople

J'ai l'honneur de recommander à votre bienveillante attention le Commt. ARAM GAVZAK, arménien originaire d'Hadjin, qui se rend à Constantinople pour y faire des études lui permmetant de s'engager dans une carrière libérale.

ARAM GAVZAK qui faisait partie de la gendarmerie de la ville d'Hadjin, a pris le commandement des défenseurs de cette place après la mort du Commandant de la défense DJEBEDJI, il a dirigé la défense jusqu'à la prise de la ville par les Kémalistes le 15 octobre 1920 et a réussi ensuite à conduire près de 400 Hadjiniotes dans nos lignes au milieu de grandes difficultés. Il jouissait d'un grand ascendant sur ses hommes, qui n'ont donné lieu à aucune plainte en six mois de séjour à Adana.

J. DUFIEUX

Le Secrétaire Général J. HAPLES

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՃԸՆԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ

ԴՐՈՒԱՊ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐՄԵՆԱԿ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆԻՆ (ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ) ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՄԵՆԱԿ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ
Այժմ կը Բնակի Պուէնէս Այրէսի Մէջ։

Հաճընը երբ ինկաւ՝ վախճելու անկարող ժողովուրդին մեծամասնութիւնը՝ հաւաքուած էվլիեանեան Համբարձում Էֆ–ի տունը՝ ձայնահատ, արցունք յանձնուիլ թշնամիին, որ արդէն հրդեհը մօտեցած էր մեզ։ Տէր Եղիչէ Քհնյ. Տէմիրճեան ձեռքէն պրոչակ պարզեց տանը առջեւ եւ յայտարարեց յանձնումը։

Թուրքերը մօտեցան, կարգի չարեցին բոլոր ժողովուրդը եւ առաջնորդեցին Սուրբ Յակոբայ Վանքը։ դիւրը էր։

Իմ տեսածս եղաւ։ առջին անգամ մեզի ծանօթ թուրքը մօտեցան եւ հրթօրս Յարութիւնի վրայի հագուստը պահանջելին, բանալով, — Ատելի յաւ կ'ըլնես մեզի տալ հագուստդ, բանի որ ինչ վերջ արդէն պիտի առնուի։

Հարիւր թէ Սբ. Յակոբ տանող ճամբու վրայի կամուրջը անցած էինք, քալելու անկարող, պառաւ Սրբուհի Տրպատեանը թափօրէն դուրս հանելով դնդակահար ըրին։

Ինչ մը եւս յառաջանալով, կիներ եւ աղջիկներ ակսան կարել իրենց մազերը, որ թուրքը բանելով իրենց մազերէն չի քաշկռտեն ու չի չարչարեն։ Ականատես եղայ, մանաւանդ, այն կիներուն, որոնք իրենց մազերուն մէջ կը փաթթէին ունեցած դրամ եւ ոսկեղէն իրերը (որոնք իմ պատառիճս պատճառը եղած են) ու ցախերու մէջ կը նետէին։

Նաեւ, ճամբու ընթացքին, մեր ձեռքերէն խլեցին մեր ունեցած ուտելիք պարագաները։

Հասանք Սբ. Յակոբայ Վանքը, ուր չատ անգամ գացած է այս ժողովուրդը, ծօնելու համար Սուրբի ծօնը մեր ուրախու–

թիւններով, իսկ այդ օրը՝ նահատակութեան…։

Լուսցաւ։ Թուրքեր սկսան մեզմէ խլած ուտելիքները կրկին ծախել մեզ, մաս առ մաս, փոքր մաս մը ուտելիք չատ մեծ գնով։

Մի քիչ յոյս եւ սիրտերնիս պտաք, երբ հայերուս անձամբ ծանօթ Թուրքեր մօտեցան եւ բարեկամական խօսակցութեանց բռնուելով՝ երբոր սիրալիր կը հրամցնէին…։

Կէս օր եղած էր։ Թուրքեր դեռ որոշման եկած չէին մեր ճակատագիրը վճռելու։

Անդլիական տարազով Թուրք մը մօտեցաւ հայոց եւ պահանջեց Քանդարժէկը իրեր ու իր հետ ամբ բարմադրան հայուսաին ամէն մէկը պատանեալ տարեցան գործ եղաւ, եւ քանի որ դեռ մնացած էր բոլորին վրայ եղածները տանել, պղնձէ ամաններ բերին (չիբիլ) ու բոլոր այն իրերդիններբը, որ համբաւ ընթացքին հայերը նետած էին՝ հետաքրքրին այդ ամաններուն մէջ։

Կէս օրը անցած էր։ մէկէն հրաման տրուեցաւ 15 տարեկանէն վեր այրերը դասուիլ եւ վանքի գիւղատան պտիկ դռնէն դուրս ելլել, այլեւս կարելի չէր երեւակայել այդ բաժանումի վայրկեանը։ Ահ ու դողը սկսած էր։ Նկարագրել այդ վայրկեանը կարզզտելենէս դէր է վեր է…։ Դուրս եղած այրեր, ժամանակին Սահակ Բ. Կաթողիկոսի տաճկին անգամ Համբն այցելութեան գրօսանք մը ըլլալու համար ձուկերով լեցուն փոքր (արդէն չորցած) առագաստներով գնդակահարուեցան։

Մնացած կիներ եւ փոքրեր, խումբ խումբ յանձնուեցան չէթէներու, որոնց թէ՝ ձեղ կիւրիւմգէ պիտի պրկենք, ուր քահանաներ եւ ուրիշ հայեր ալ կան։ Մինչդեռ մի քիչ հեռացնելով զանոնք ալ այրերու բախտակից ըլլէին։

Ես եւ մեբիններբը, 50–60 անհատ, խումբ կազմած գացինք Զէյտկի կողմը մեծ ընդոյղների մը տակ Թուրքերու առաջնորդութեամբ։ Հարիւր թէ այդ վայրը հասած էինք, հրամայեցին մեզ կանալ, եւ մենք անմիջապէս գործադրեցինք, մի միայն մէկ մէկ չապիկ ձգելով մեր վրայ։ Ապա սկսան զնդակահարել մեզ։ Ես տղէն փոքր, 12 տարեկան տղայ մը, ինձմէ գարնուող մեռելներուն տակ ու ինքզինքս ձեւացուցի մեռել մը։ Գնդակի տեղատարափը գաղրեցնելով՝ Թուրքերը մօտեցան մեզ եւ սկսան սուրնով մեռցնել կիսամեռները, որ առեն չար բախտը ունեցայ ես ալ ձայնակերպ սուրնի հարուած մը ձախ կուրծքս, բայց լուի մը խոնդնելուն չամ ազդեցութիւն չգործեց ինձ այդ հարուածը, քանի որ մահուան վախը ինձ չէր թողուր ազդելի այդ հարուածէն, որովհետեւ կասկած չկար որ՝ եթէ փոքր չարժում մը

ընկի մահս հասած պիտի ըլլար այդ պահուն...։

Փիչերը հասաւ եւ երկինքն ալ ի տես մեր վիճակին, չի դիմանալով սկսաւ լալ եւ անձրեւի չափեր թափել։ Թուրքերը արդէն հեռացած էին։ Ինքզինքս ապատ կարծելով տեղս երայ ու տեսայ թէ հազիւ մի քանի ազգ մնացող պարիկներս իրենց սիրելիներուն կամաձեւ գիակներուն կը փաթթուէին։ Տեսայ անկին մօտս գիակը անշունչ, եւ մեծ եղբօրս ուրուն ապիղտրամ ձայներ, որ վարկեան կը հասնէր տանջիչս, կամաձեւ վիճակի մէջ կը կանչէր սիրելիները, ու թիչ մերձ գազրեցաւ այդ կսկծալի ձայներ, անչուչա մահացաւ։ Ազգ գոյ միակ քոյրս՝ Շաբէն, մեծ եղբօրս ազջիկը՝ Աչխէնը։ Յուրաքն պատապարելու համար գէշ ունեցանք գիակներու վրայէն մնացած լաթեր հանել եւ փաթթուիլ անոնցմով։ Մեզի ընկեր ունեցանք նաեւ կին մը եւ իր ամուսնացած աղջիկը, որ ծանր կերպով վիրաւորուած էր։ Դադրեցուն քայլերով, սոզոսկելով հեռացանք այս սպանդանոցեն՝ ուսկի վեր քարայրի մը մէջ եւ տեղաւորուեցանք, նորէն գիտենը պահակ մեռնելու պէս։ քանի որ անցնող գազող թուրքեր չէին պահեր, զանոնք նշմարելով մեզ կ'ըսէին։ — Ասոնք ալ հոս մեռած են։ Արդէն լուսցած էր եւ այդ օրը հարսը մեռաւ։

Երկրորդ գիչերը հոն անցընելէ վերջ, առաւ կանուխէն, դես չլուացած, մեկնեցանք եւ ուղղուեցանք դէպի Քէօթիւն Պէյլեի, յուսալով թէ հոն գիւղ մը պիտի գտնենք, ուր մի քանի քրիստոնեայ հանդիպելով, մեզ կրկին անգամ կողոպտեցին եւ մեզ մեռցնելու փորձեր ընելէ վերջ մէկը մեզմէն ամսա թողուց։ Նոյն օրը, կրկին վերադարձանք քարայրը ու պիշերեցինք։ Յաջորդ առաւ, հօնա մը մեզ նշմարելով՝ մօտեցաւ մեզ եւ մեզմէն մէկ մէկ տիւրիւմ հաց առաւ ու յանձնարարեց, որ վանքը երթանք, ուր չատ մը հայեր ալ կան եղեր, մեծ մասով մանուկներ, ծանր կերպով վիրաւոր։

Աղբէն անգիչեր թափառած ձաւար եւ իւղ գտնելով, կ'ուզէինք կերակուր եփել վանքին մէջ, բայց վանքի չէնքէն դուրս ելլել չէինք համարձակեր, քանի որ թուրքեր վանքը չէին լքած բոլորովին եւ կրկին ու կրկին կ'այցելէին ու հանդիպի առաջիկ կ'ընէին ազջ մնացողներուը, զանոնք սպաննելով զանազան ձեւերով։

Գիչերը մեզ կ'այցելէին հրաչքով ազջ մնացած մի քանի կիներ, ու առաւ կանուխ, մեր քունին մէջ եղած պահուն կը հեռանային։ Անոնցմէ մէկը կը ճանչնայի, Պալաքեանեան Հաճի Աւագ էֆ-ի կինը՝ Տիկ. Եղիսաբեթն էր, որ յետոյ ազատուեցաւ Սուրիա եկաւ։

Հաճնոյ անկումէն հինգ օր անցած էր երբ չերքէզներ եկան

վանքը այրելու, մեղ ալ մէջը. կրակը տուին ձեզմունէն: Ցիչեցի պարագայ մը, որ յոյս ներչնչեց ինձ ապաուելու: Երբ Հարցուցին թէ — Ո՞վ դրամի եւ ապրանքի տեղ գիտէ, որ գինքը ողջ պիտի թողուին: Ամէնքսէն հասկցայ թէ ես պիտի: Փանլըեցի Հաճի Ահմէտը եւ իր ընկերը պիս գալու հանեցին, որոնք առաջնորդեցի ա՛յն տեղը, ուր յանձնուելու առեն կինը իրենց գոհարեղէնները մարքնուն մէջ փաթթած նետած էին: Բարեբաղդաբար ինձ. ձիւտ նայն տեղէն գտուեցան մարքուս մէջ փաթթուած գրամ եւ գոհարեղէններ: Անկէ վերջ առաջնորդեցի գանոնք Շաբրամեան Պրն. Մնարոպի պահած ապրանքներուն տեղը, որ արդէն գիտէի: Մինչդեռ Շաբրամեանի եղբայրը ուրիշներու համար տուած էր, որոնք սկսած էին հանել արդէն:

Հետաքրքրով անկից երբ կ'անցնէինք գպրոցի չէնքին քովէն, տեսանք թուրքերը, որոնք չէնքին երկաթները կը հանէին ու պատերազմի մէջ հայոց գրաւած թնդանօթի ատրճանակները կը փոխադրէին: Նոյն պահուն կ'անցնէինք կամրջակի մը վրայէն, որ թուրք մը մեզի ընկերացած Հայ փոքրիկի մը ձեռքէն բռնեց ու ըսաւ, — Հայտէ ուրա եափրնա պիր բաշ գօյիմ, ու նետուց գայն ժայռէն վար. բայց փոքրիկը առանց վհատուելու երբ ելաւ ու յայտնեց թէ՝ պահուած բաներու տեղ պիտի, երկրորդ անգամ դնգակի մը զոհը եղաւ, որուն ուղեղը դուրս թափուեցաւ...: Նոյն թուրքերու ընկերակցութեամբ վերադարձանք վանքը, ուր դասյ վերսին մեր Աչխէնն ու Շաքէն ողջ, որոնք թուրքերու հաւանութեամբ ընկերացան մեզ: Յաջորդ օրը առաջնորդուեցանք նորէն Հաճըն, ուր, նոյն չէրքէզները մեզ յանձնեցին իրենց դիւղացիներուն, որ իրենց հետ Փանլըքի դիւղ տանին: Ճամբան հազար ու մէկ նեղութիւն կը կրէի թէ սրելի Աչխէնն ու Շաքէն ճամբան չի թողուս, որոնք քալելու անկարող էին, մանաւանդ բոպիկ էին ու սուր սուր քարերու վրայ չէին կրնար կոխել: Մէկը չալիակ կը տանէի մի քիչ ու վերադառնալով կը չալիկէի մեսը: Այսպէս բաւական մը երթալէ վերջ, թուրքերը ի տես այս ամէնուն, վերջապէս խղճացին վրաննուս ու մեզ հեծցուցին իրենց էշերուն վրայ...:

Վերջապէս հասանք Փանլըքի, ուր դիշեր մը անցնելէ վերջ, Փանլըեցի կաղ Ավշար Օղու Թոփալ Պէքիրը դիս որդեգրեց, Աչխէնը ուրիշ Թուրք մը եւ քոյրս Շաքէն՝ ժամանակին Երքան Հայ մը:

Ինը ամիսներ անցուցի այդ կողին քով հոդատրծութեամբ: Այդ օրերուն, Տէօրթ-Եօլի մէջ, հայերու կողմէ սպանուած էր Զէրեէզ հասան Պէյը, որուն պատճառով դիւղերը էւան հայերու հալածանքի ենթարկուեցանք, եւ ողջ մնացող չատեր վերսին

ապաննուէցան, որոնց մէջ գտնուած էր իմ մեակ քոյրս Շաքէն։ Սոյն մահէն ես հրաչքով ազատեցայ, քանի որ իմ ակբս թոփալ Պէքիր պնդց պիս չէրէներու ձեռքէն, երեք մէհմասի ու փախցուց։ Նոյնպէս Աչխէնը, ծանօթ թուրքի մը միջոցաւ խնայուած էր։

Ինք ամբոխ անցնելէ վերջ, Չէրէ Պաշի եւ Գարագօլ Գօմանտանի կիւչիւկ Տուրան իմանալով իմ ազգ մնալս, իրեն աներջ հովիս մը պէտք բլլալուն՝ անմիջապէս եկաւ ու պիս բանի տարաւ աներջ տունը։ Հոն տարի մը կենալէ վերջ, օր մը հարատնիք մը տեղի ունեցաւ։ Հարտնեւոնեաւու մէջ գտայ հօրս ծանօթ մը, որ ուզեց պիս հեռը տանել։ սիրով ընդունեցի, քանի որ վերջին ծայր թշուառ էի, քանի որ ակբս պիս անօթի կը թողուր։ Ուստի հարտնեւոնեաւու հետ մհանալով գացի Պէյհ Քէօ... եւ տարի մըն ալ հոն ապրեցայ։

Թիւլիւցի Ճափարի ագան՝ Մուհիտտին իմանալով իմ լաւ հովիս մը բլլալս, եկաւ եւ պիս տարաւ իրենց պիւրը։ Այն տեղ գտայ էի երթալ գալու, քանի որ արդէն առաջին անգամ Փաթլըլս Թոփալ Պէքիրի քով եղած պատճառս պիս թլփատած ու անուանած կոչած էին «Ահմէտ Թուրան»։

Առաջը ունէցայ եաղպասանի պիւդըրը երթալու, որոնք իմ հօրս չատ մօտէն ծանօթ էին։ Ծանօթ պիւդացիներու գրգռմամբ սկսած էի հօրս կալուածներուն սիրանալ, օրինաւոր կերպով ժառանգաթուղթ հանելով կատարելութենէն...։

Բահաթ բնմամբ ապատած էր Շերբաբեանի երուանդը, որ Սուբխ գտնուող չորս եղբայրներուս իմացուցած էր իմ ազգ բլլալս։ եղբայրներս, այլեւայլ միջոցներ խորհած էին պիս ապատելու, բայց ի զուր։ Ահա վերջ կը հասնի եղբօրս Լեւոնի նշանութիւն ու ամուսնութիւնը, Խվէրկիի Աբչակ Սէմիրճեանի քեռորդիին հետ։ յիշեալ Աբչակը կը գտնուէր Խվէրկիի այգ պահուն։ Անոր հետ եղբայրս Լեւոնը յատարերութեան մէջ մտնելով կը յիշէ իմ պարագաս։

Աբչակ, երեն մօտէն ծանօթ Չէրէ Հալիլ Զավուշի հետ՝ կ'երթայ պիւդ պիտ գնուելու, երբ Թուրք վաճառականներ նկատցանելով ինքնինքին։ Փաթլըլս հասնելով կը գտնէ Աչխէնը, (որու մասին երեն լուր տրուած է եղբօրս կողմէ) եւ զբաղամով կը դնէ ու կը տանի Խվէրկիկ։

Գաբնան եղանակին, կրկին գնուելու եղնելով իր ընկերոջ հետ, վերջապէս եկաւ ու գտաւ պիս Թիւլիւ։ Նախապէս կը ներկայանայ իբր վաճառական իմ սիրոջս եղբօրը Հաճի Հասան էֆ.-ին, ուր հիւրասիրուելով հոն կը պատկին նոյն գիշերը։ Աբչակ, նկատելով թէ՝ տան սիրոջ հովիւը ես եմ ու տատարին

(խաչինք) քով կը պառկիմ, դիչերանց ոտքը բարկի կ'սկսի մուրթին մէջ հովիւ փնտռել, ու վերջապէս երեք անգամ փնտռտուքի կ'ելլէ ու կը դանձ, քարի մը կուշտին պառկած հովիւը: Ահա՛կ Աբդենակ կանչելով, կ'արթնցնէ ու կ'սկսի խօսիլ եղբայրներուս մասին, ինծի ուզած համակ մը ու մեր 1919–ին Առանձինն բաժնուելու առնն առնուած լուսնկաթ մը քովը: Մոյն հովիւը Թուրքի պատկ բլլալով, կը մեծէշ իր Աբդենակ եւ Հայ բլլալը։ բայց, Աբչակ կարծելով թէ ես եմ եւ չեմ ուզեր իմ խնդիրներս յայտնել, այնքան կ'սոխակ, որ Թուրքի ոգան կ'առնէ համակին ու լուսնկաթը եւ ժամագրութիւն կուտան Տղտատաններու խանը միանալ:

Բաժնուելէ վերջ, Թուրքը անմիջապէս ինդիրը խմանալով, այնտեղ ասանց սեւէ մէկուն իմացնելու կը փախչի ուրիշ դիւղը, իր սերոջմէն գժգոհ բլլալուն եւ ուրիշ դիւղերու մէջ կը յայտնէ նամակին ու լուսնկաթին երեն պատիլը, եւ Թուրքերը քաղաքական կարեւոր բան մը կասկածելով՝ կը պատուն նամակը իսկ լուսնկաթը կը բերէն ինծի: Աբչակ եւ ընկերը երեսս օր Ամեր սպասելէ վերջ, չբլնած գրացիներէն կ'իմանան սեսլ քայլ մը առնուած բլլալը, ու երեն Հայ բլլալը Թուրքերն իմանալը դիտնալով՝ մէկ օրուան մէջ կը փախչի Եվլէկի:

Ձեւոր վրայ հասած էր: Աբչակ իմ պատուհմս նպատակ ընելով հանդերձ չբներ ու նորէն Հալիլ Ջավուշի հետ միացած կեանքը վատնել սակ դնելով, իր նպատակին հասնելու համար համրայ կ'ելլէ ու կուգայ Քէօթիւն, կիչիւկ Տուրանի քով, եւ ինդիրը կը պարզէ: Տուրան, մինչեսդ բլլալ խոստանալով կուգայ սերոջս տունը: Եկած օրերին ոչ ես տունը կ'բլլամ եւ ոչ ալ սէրս:

Երկրորդ օրը, սերոջս ներկայանալով կը սակարկեն երկու հարիւր Քրքական ոսկի Քղմագրամով, որ կիչիւկ Տուրան կ'սասնձնէ՝ համրու վրայ՝ դիս Աբչակի եւ գրամն ալ սերոջս յանձնել:

Յաջորդ օրը, ինծի առաջարկուեցաւ ջազացք երթալ..., երբ համրայ եյայ, սէրս որ միշտ ձիով եւ լաւ հագուստ կը համրորդէր, այդ օր ինծի հետ համրայ եյաւ քալելով, եւ սոքին հագուստի մը: Իմ հարցումիս պատասխանեց թէ՝ մօտակայ գիւղ մը կ'երթայ: Մինչդես գրամը առնելէ գաս, սակարկած է Աբչակի ոտքին ներմէն (մոլի) ալ առնել ու հագուելով գալ: Ես ցաւդ՝ բարորմին անհանգիստ էի անցուդարձին:

Ջազացքի համրան բանած էի, յանկարծ դէմս եյաւ կիչիւկ Տուրան, եւ ինձ ըսաւ, — Տեսա՞ր սիրոջդ ըրածը, ինչ ծախեց ուրիշին, ուրանալով ֆու երկուքուկէս տարուան աշխատանքդ:

Ես ինդիրը խմանալով անհուն ուրախութեան մէջ կէի այդ պահուն, բայց վախնալով Քէ՝ դիս կը փորձէն, երբեք չէի ուզեր ընդունիլ այդ վաճառումը եւ կը պնդէի Քէ՝ ես անկեղծ մխայլման մըն եմ…։

Անդին, չափացքը անհամբեր կ'սպասէ Աբչակ, կասկածէ են-թարկուելով Քէ՝ կրկին չպիտի յաջողի։ Ձամբայ կ'ելլէ ու կը փնտռէ մեզ…։

Տուբան, Աբչակը տեսնելուն պէս պոռաց, — Աբչա՛կ, ահա՛ փնտռած տղաս։ Մինչդեռ ես կը հակասակէի։ Աբչակ յանձնեց ինձ Սուբխ ևսած չորս եղբայրներուս լուսանկարը, որ յաւուած միացայ Աբչակի։ այդ պահուն, Տուբան կարծելով Քէ՝ կրկին Թուրքիա կը վերադառնամ, ինձ բաւ խաութեամբ, — Տղա՛յ, երբէ մէյ մըն ալ հոս վերադառնաս, ինչ կ'սպասենիմ։

Ալ ձամբայ ելանք դէպի Խէրբէկ, ուր դաշ Աչխէնը՝ Աբչակի տունը։ Հոն ամիսի մը չափ մնացինք։

Այդ օրերուն, կառավարութիւնը կ'իմանայ Քէ՝ Աբչակ անուն Հայ մը, Թուրքերու քովէն հայեր ժողովելով կը տանի Սուբխ ու կը ծախէ…։ Կառավարութիւնը կը փնտռէ Աբչակը եւ դիս։ Աբչակ հետեւութիւնին կկզնելով մնաց, իսկ ես եւ Չալիլ Ջաւուշ սահմանացանք Բումլու երթալ եւ գաւառանը ներկայանալ։ Աբչակի չի գալուն, Չալիլ Ջաւուշ բանտարկուեցաւ ու ես ազատ մնացի…։ Ամիս մը վերջը Աբչակ մեծ նուէրներով եկաւ Բումլու եւ պաշտօնեաներու հրամցնելով իր երեսն օդին ու պաստրրման (ազատ)։ Կեր ու խումի մէջ պաշտօնեաներ կը խոստանան դիմեր ազատել, եւ յաջորդ օրը գաւառ կը տեսնուի ի նպաստ Աբչակի ու մեզ։

Վերադառնալով Խէրբէկ, պաշտօնական անցագիր հանելով, Աչխէնի հետ մեկնեցանք Սուբխ։

1926 *Մարտ 17–ին միացայ եղբայրներուս, Իսկէնտրուն, միչտ կեանքս պարտելով Խէրբէկցի Պրն. Աբչակ Սէմիրճանի։*

ԱՐՄԵՆԱԿ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Պուէնոս Այրէս, Արժենթինա

ՏԻԿԻՆ ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրբ ամիս չարաչար կռուէլ էտաղ, Հաճըն ինկաւ վերջապէս: Երբ ծանուցումի կկզռնատեղին իջանք, գիտ ես զարձուցին տուն, բանալի թէ՝ ամէն մարդ պէտք է իր տունն ու դիրքը մնայ: Այդ պահուն, տղաս Պօղոսը, իր դիրքին տուն եկաւ եւ երկու ձեռքերս համբուրելով բաւ, «Մայրիկ, այլեւս պիտի մեռնիմ: ցաւս սա է որ պարտականութիւնս լիովին չկրցի կատարել հեզի հանդէպ: Այժմ ինձ ներէ՛ ըու իմ վրայ ունեցած մայրական ցաւերը եւ պարտիերը»: Էս խօսքերը բանալով Պօղոսը աչքերէս անհետացաւ, եւ ես մարելով գնեցայ: Երկու ժամ չեղայ մարած տեղս եղայ եւ Մաքսիման Մինասին տունը գացի: Հոն գտայ եղբայրս Գէորգէլ Պալապանը եւ տղան՝ Մարքամ Մարմըրեանը: Հոն ուրիչ բազմաթիւ ժողովուրդ համախմբուած էր եւ նոյն օրը Հաճընի երեւելիներէն Յարութիւն էֆ. Թէքէեան եւ Սեդրակ էֆ. Երկեանը ընտանեօք անձնասպան եղան: Երբ այս ահռելի տեսարանը տեսայ, չկրնալով դիմանալ, փախայ եւ մտայ Բէօթիւնցոց տխուրը: Հոն հանդիպեցայ Սեդրակ Շերըմանեանին, որ եգիպտոս Յովակիմին եւ Գայեան Մկրտիչի ընտանիքներն ու անոնց եղբայրները կարգի վրայ չարեալ հրացանագրակի կ'ընէր: Ես ալ անոնց մէջ մտայ, որ պիտ ալ սպանէ, բայց չի թողուց: Միւս կողմէն Յովակիմը եկաւ եւ բերանին թոյն լեցուց, որ չտաս մեռնին:

ՏԻԿԻՆ ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՊԱԼԱՊԱՆԵԱՆ
(Դերխուրեան Տարագով)
Հաճընի երեւելիներէն Հաճի Ասազ Աղա Պալապանեանի կինը, որ այժմ կ'ապրի Շաս, Գիլանա, իր որդւոյն Սարգիս Պալապանեանի հետ:

Այդ իրիկուն, էվիխանականնց տունէն լուր մը եկաւ թէ՝ եթէ յանձնուինք, Թուփան Պէյ խոստացեր է, որ բան մը պիտի չընէ, եւ կ'ըսէին թէ՝ իրենք պիտի յանձնուին, եւ եթէ կ'ուզենք

մենք ալ յանձնուինք: Մեր քով կը գտնուէին Խալսաբեան Վարդան էֆ., Աւետիք Սօղոմեան, Մաթէոս էֆ. Յակոբեան, Համբարձում Տրդատեան: Ասոնք այդ իրիկունը մեծ ճեպեցին երթալ: Շաբաթ առաւ. Հրացանները դադրեցան եւ թուրքերը քաղաքը իջնալով սկսան հրդեհել ու սպանդել: Եղբօրս աղջիկը Մարիոնը լալով իր հօրմէն ազատից որ կին ըլլալ ուզեցին, եւ ոչ ոք չհաւատ անօրէն խուժանին ձեռքը: Այդ վայրկեանին եղբայրս հրացանը քաշելով զարկաւ իր հոգեհատորը եւ ապա սպանեց ինքզինքը: Հրդեհը տարածուեցաւ եւ մեզ հասաւ եւ ժողովուրդը արուեց յանձնուիլ, եւ գրօշակ պարզեց: Թուրքերը եկան, մեզ տուին եւ ուղղակի վանքը տարին: Թուով հինգ հարիւր հոգի էինք: Երբ վանքին դուռը հասանք, տեսանք որ Տէր Եղիշէին գլուխը կտրելով իր եաեւը դրած էին: Երբ վանքը մտանք, հոն գտանք Շ. Եփիսեանները, Յաճի Տրդատեանը, Բարսեղ Գրգեանները, Վ. Զագիանը, Կ. Զիլինկիրեանը եւ հարիւրաւորներ իրենց ընտանիքներով հոն էին, որոնց ընդհանուր թիւը կը հասնէր մօտաւորապէս 2000 հոգիի: Թուփհան Պէյ ուրիշ Գերմանական սպայի մը հետ գետինը չտւալ (տողակ) մը փռելով Տօքթ. Տիրան Թէրզեանին ձեռքը պնակ մը տուաւ որ հոն գըտնուողներէն հաւաքէ իրենց դրամներն ու գոհարեղէնները եւ լեցնէ այդ չուվալին մէջը:

Երբ հանգանակութիւնը լմնցաւ, սկսան էրիկ մարդիկը մէկիկ մէկիկ դուրս հանել եւ հրացանապարի ընել վանքի պարտէզին մէջ: Գալով կանանց ու երախաներուն, անոնք բոլորն ալ Soliուց Սէֆիսին տանելով յանձնեցին Զաքարրիներուն: Զաքարրիները գոնէ սպաննեցին ահեղի չարչարանքներով: Ես եւ քանի մը ուրիշներ ամէնէն վերջը մնացած էինք եւ հոն կեցող չէթէներուն մեր ունեցած դրամը տալով անոնցմէ խնդրեցինք որ վարչական մը առաջ գտնէ ալ հրացանապարի ընեն: Այնոք մեր դրամը առնելէ յետոյ գոնէ կարգով չարեցին, ու հրացանով զարկին եւ ես ինկայ: Ճեռայ, կարծես, մեռելներէն յարուներին առի, եւ սրթննալով տեսայ որ գինուորներն ու չէթէները գացած էին: Երբ իրիկուն եղաւ մեռելներու մէջէն եան անոնք, որ տակաւին ճեռած չէին, որոնցմէ ոմանց քիթը կտրած էր, ոմանց ոսքը կտրած ու վնասուած, ոմանց ձեռքը կտրած, իսկ ոմանց ալ ականջը կտրուած էին: Ասոնք, բոլորը մօտ 300 հոգի, կրկին վերադառնալով հաւաքուեցանք վանքին մէջ:

Այդ գիշեր հոն մնացինք: Առաւօն կանուխ, 15 կիներ փախչելով ապաստանեցանք վանքին վերի կողմը գտնուող քարայրի մը մէջ: Առաւօտ ժամը եօթին առիւծները, թուրքերը վանքը

գալով հոն գանուղ ամբողջ բազմութիւնը, կինեըն ու եր-թալ-նեըը, վանքի պարսպին մէջ լեցնելով այլեցին։

Այդ պահուն պարիսպէն մէկուն հարցուցինք ես թէ՝ այդ կողմերը ուրիշ մարդ կայ թէ ոչ, եւ պարսպին ալ մեր պահուած տեղը տեսած բլլալով իսը տուած է։ Ցանկացած մեր վրայ բնկան թուրքեր եւ բոլոր բնկերնիս սպաննելէն եւ երբ մեզ ալ հրացանաձգութեան պիտի ընէին, մէկուն խօսին գալով մարդապանին ձեռքը բռնելով բան, «Ծո՛ղ տուր սա շուներ, մեզի է կապարին»։ Այդպէս մը բացուելէն, գացին։ Ես մինչեւ իրիկուն հոն մնացի եւ իրիկունը կրկին վանքը գացի ու տեսայ որ տակի անկ բանական թիւով երթալնելը փախչելով վանքը հաւաքուած էին։ Այդ գիշերը հոն մնալով, տասուն կանուխ, կտահելով թէ թուրքերը գաղձելայ պիտի գան, հինգ կիներ նորէն փախանք, այս անգամ Սուրբ Գրիգորին Ագրբերը, եւ չարունակ հինգ օր այդպէս գիշերները վանքը Կ'երթայինք քանալու, իսկ առաւօտուն կանուխ կը պահուկինք Սր։ Գրիգորին ծակը։ Իմ վերքս չաս ծանր էր, ոտիքներս գուբս թափած էին եւ սկսած էին ուռիլ։ Շարունակ ջուր կը խմէի օր չուտ մեռնիմ, բայց բանաը չունեցայ։ Հինգ օր վերջ երեսուն հոգի եղանք, եւ խորհելով թէ թուրքերը նորէն կրնան յարձակիլ, Սր։ Գրիգորի Ագրբերը ձրգելով ապաստանեցան Զէյդէկի քարայրը, ուր 1896–ին տիւնամիթ չինած էին Համիտեան յեղափոխականներուը։ Այդ քարայրին մէջ, 15 օր չարունակ, պահուելցանք երեսուն հոգի մեռոին։ Երբ չօճռոխին (մանուկ) մէկը խոտ ժողուելու համար գուբս կ'ելլէ թուրքերու կողմէն կը նշմարուի, ու յանկարծ քարայրը պաշարելցին եւ մեզ մէկիկ մէկիկ բռնելով վարը հասոց ջուրը նետացին։ Մեզմէ երեք հոգի ձրյալով Փոլոսին աղջիկը չի մեռանք։ Երբ կուռը նորէն վանքը կեանք եւ հոն մեզ կիներ միանալով միասին գիշերը Համիտի մէջէն անցնելով՝ ուղղակի Ղըրտէփ գացինք ու պահուելցանք Սուրբ Վասիլոսի քարայրին մէջ։ Այս քարայրին մէջ չարունակ մնացինք մեզ չարեքի, մեզի, բոլորի ու անօթի, եւ մեր կերակուրն էր վայրի խոտեր եւ ուտելիքու արմատներ։ Հակառակ մեր կրած այս բոլոր նեղութիւնց, մեր բոլորին վերքերն ալ զարմանալիօրէն։

Եղանակը փոխուելով օդը սկսաւ ցրտել, ու այլեւս հոն ապրիլը գրեթէ անկարելի գարձած էր։ Ուստի որոշեցինք փախչիլ դէպի Առանա։ Ճամբայ ելանք։ Սուրբ Սարգսի այգիներուն մէջէն անցանք ուղղակի Տէր Վահանինց կամուրջը։ Գիշեր էր։ Տրթաւոր բառած գիւղը հասանք։ Շուները սկսան հաչել եւ մեզ պաշարեցին։ սոխուելցանք ճամբանս փոխել։ Գըսըխը (կիրճը) հանդիպեցանք երկու ժանապարհներու, որոնցմէ մին սպասնաց

դմեզ սպաննել, միւսը մեր խեղճ վիճակը տեսնելով կարեկցեցաւ ու իր ընկերոջմէն խնդրեց, որ մեզ առանց վտանգի թողու: Եօթը օրէն Սիս հասանք, դիշերները չարուհան քալելով, իսկ ցորեկները քարայրները պառկելով: Սիս քաղաքին մօտ պարտէզներուն մէջ՝ տուն մը տեղատուրուկցանք: Դիչերը չափազանց ցուրտ ըլլալով մսեցանք: Աւտուն մեր մէկէն Հայկանուչ, քաղաք կ'երթայ հաց մուրալու եւ մեզի բերելու համար: Հայկանուչին Հայ ըլլալը հասկնալով դինքը կը ձերբակալեն, հակառակ անոր որ անիկա կ'ուրանայ իր հայութիւնը, եւ յետոյ գալով մեզ ալ պարտէզներուն մէջ ձերբակալելին ու տարին կառավարութեան պալատը: Ուժանը ամէն կողմէ հաւաքուելով ուզեց հոն մեզ սպաննել, սակայն Սիսի Միւթէսարրիքը չթողուց: Այդ տեղ նըստարանի վրայ նստած մեկը ուշի ուշով դմեզ կը դիտէր, եւ երբ Միւթէսարրիքը անուններս կը գրէր ու կարգը ինծի հկաւ եւ ըսի թէ անունս Եղիսաբէթ Պալապանեան է, Տիկինը՝ Հաճի Ալազ Պալապանեանի, յանկարծ այդ մարդը տեղէն վազելով քովս մօտեցաւ եւ լալահառաչ ըսաւ. «Եղիսաբէթ, դո՞ւն ես: Երանի՛ աչքերս կոյր ըլլային եւ զքեզ այս վիճակով չի տեսնէի»: Ուժանը բարկանալով գոյն յանդիմանեց, երբեւ թէ կեավուր (անհաւատ) կին մը կը պաչտպանէր: Ասոր վրայ անձամբ Միւթէսարրիֆին գառնալով ըսաւ, «Պէյիմ, պու գառըն կեավուր տէյի: Սէնին կիպի պէյլէր պու գառընըն խանէսինետ մհասաֆիր օլուրլար խոխ: Պէն պու գառընըն էմմէյի իլէ առամ օլտուր: Էկէր պուննու էօլտիւրէնէէ խսկն էօլտիւ, ծօգաս կէօզհւմհւն էօնհւնետն զալտըր»: Այսինքն, «Պէկս, այս կինը անհաւատ չէ: Քեզի պէս պէկերը այս կնոջ տունը հիւր կ'ընդայիմն: Ես այս կնոջ հացովը մարդ եղայ: Եթէ անիկա սպաննել պիտի տամ տեղն է, եթէ ոչ աչքիս առջեւէն վերցուցէ՛»:

Ցետոյ քովս մօտենալով ինձ ըսաւ, «Չիս չե՞ս ճանչնար: Ես Րէժի մէհմուրի խուրշհոն եմ»: Ուրշխոի խօսքին վրայ մեզ չսպաննելին, այլ կիներուն բանտը տարին ուղղակի: Ցետոյ Մուսթաֆա Բէմալին հետապիր ընելով հարցուցին թէ սպաննին թէ ոչ, եւ անկէ հրաման եկաւ որ չսպաննին: Տասն եւ հինգ օր բանտը կենալէ յետոյ մեզ այլեւայլ տուներ ապաստարութեան տուին: Ձիս, Հաճընի երբեմնի Փոլիս Իպզէքտիհի քոմ ապաստար տուին: Երկու ամիս Իպզէքտիհին տունը կենալէ յետոյ, անկէ տունեցով հարիւրապետի մը քով ապաստար տուին, ուր մնացի 13 ամիս չարունակ: Այս տեղ չատ հանդիստ էի եւ սկսայ զաւակներուս Սարգսին եւ Ցովհաննէսին հետ թղթակցել: Սիսի մէջ Լուֆթիկ անունով Հայ բժիչկ մը կար, որ երբեմն մեր քով գալով դմեզ կը մխիթարէր: Երբ որ Ֆրանսական կառավարու-

թիւնը Թուրք կառավարութեան հետ հաշտութիւն կնքեց, հարիւրապետ ու զօրաց հրամանատարը ձերհան պաշին Թրանապոլիտանեան հետ խորհրդակցելու համար: Հոն, Համբնցի Քիւրլիքեան եղբէկ Եփէմեան մեր մասին լսած լլլալով, մանաւանդ կարգապրութիւն կ'ընէ գինի ապահելու համար: Հարիւրապետը վերադարձին դիս երկու ժանտարմաներու հսկողութեամբ ձերհան դրկեց եւ անկէ ալ՝ եղբէկ Քիւրլիքեանի հետ՝ ուղեւորեցայ դէպի Ագնգանդրկիթ: Հոն ամիս մը Քիւրլիքեանի տունը կենալէ յետոյ՝ մեկնեցայ Դամասկոս, դաւակիս Ասրիսին քով, իսկ յետոյ Սուրիան ձգելով ապուս Սարգիսին հետ մեկնեցանք դէպի Ֆրանսա ու հաստատուեցանք Շաս քաղաքը:

ԴՐՈՒԱԳ ԵՐՐՈՐԴ

ՖԷՔԻՆ ՀԱՅՐՆ

(Ակամատեսի Տպաւորութիւններ)

Եւ ձերբակալ Հայ մայրը, որ համբորդած է 1925–1926–ին Հաճընի չրջանակին մէջ, այսպէս պատմեց աշխուժ ոգեւորութեան մասին:

«Թրքական հարկմէ բնակիչներն էինք, 1915–ի ոգեւորութենէն ի վեր: Լռէ, քանի էինք մեր մեղքը, Հայ լլլալու մեղքը, Թուրք բարբառաձայն մարդու մը յանձնելով մեր մաքրամաքուր աղջիկները: Ու ծպտուած գոյն տակ, կէս մը Թրքացած կ'ապրէինք, անիծելով մեր սեւ բախտը: Եւ մեզի պէս հարիւրաւոր հայուհիներ, Հաճընէն եւ այլ չրջանակներէն, յաճախ քով քովի կուգայինք, գաղտագողի խօսակցութիւններով, իմանալու համար իւրաքանչիւրին ոգեւորութիւնը:

«Թուրք բարձրաստիճան մարդու մը անկեղծ լսին իրաւատութենէն օգտուելով, չատ անգամներ, համբորդութիւններ կ'ունենայինք չրջանակներուն մէջ: Պատմեմ ձեզ միայն մէկ ապաւորութիւն, որպէս նկատի պատմութեան համար:

«1923, Օգոստոս ամիսն էր: Ֆէքէչէն Հաճըն կ'երթայինք, յանձնուած երկու ապաւարներու եւ ոսոխական զօրքի մը խըզնամքին եւ ուշադրութեան: Մեր ապահովութեան հսկող այս երեք մարդիկը, մեզ Թրքութենէն կը կարծէին:

«Անդղամաթոր ձորերու եւ կամ բերդի հովիտներուն մէջէն մեր ձիերը յատաջ կ'երթային: Մոր լռութիւն մը համակած էր մեզ: Վիչտ կար մեր հոդիներուն մէջ, եւ ապրատուս: Կը ապրատվէինք ութող ամայութենէն:

«Ահ, այս տեղէն անցած էին մեր արի ու բարի զաւակները, ու ջարդուած: Ո՛վ գիտէր, թէ մեր ամէն քայլափոխին չէինք կոխկռտեր հայու մը ոսկորը:

«Ինչքա՜ն Հաճըն երկարող ճամբուն վրայ, կայ հնամենի ու խարխուլ կամուրջ մը:

«Հապա նոր հասած էինք, երբ ոսոխական զօրքը դառնալով, ինծի բսաւ, ակնարեւ չհանան հրմուռնգով մը:

«Հանըմ էֆէնտի, տե՛ս սա կամուրջը, նայէ շուրջդ, բոլորդ, մանաւանդ սա վա՜րը, վա՜րը: Տես ոսկորակոյտը, ամոնգ ջարդուած կեավուրներուն են»:

Իսկ, ջիչ մըն ալ կամուրջին հակառակ կողմը ցուցնելով, զբրնչիչ յուզուած բսաւ.—

«Հանըմ էֆէնտի, ներեցէ՛ք որ ձեզ անհանգիստ կ'ընեմ. այս ոսկորներն ալ մեր Թուրք Գահրամաններուն են, որ ջարդուեցան Հաճընի կռիւներու ընթացքին կեավուր հայերուն եւ պուշնուգլու Ֆրանսացիներուն կողմէ: (Կ'ակնարկէ գլխարկի ձեւին): Ժամանակ մը, այս վայրերու զարշահոտութենէն մարդ չէր անցներ: Միակ բնակիչներն էին, ագռաւներն ու շուները»:

— Տղա՜ս, աչխարհը վրաս վալ եկաւ, լեզուս կապուեցաւ կարծես: Չկրցայ պատասխանել, այլ բաւականացայ միայն «այո՛» բսելով:

Ոսոխական զօրքը ձին առաջ քչեց, եւ մենք դարձեալ մը նպատակ ապաստարանէն հետ:

Ձիու ճամբորդութիւնը յոգնեցուցիչ էր: Իջայ վար, քիչ մը քալելու համար: Ախալէս, ապաստարանին հետ կողք կողքի կ'երթայինք, երբ այս վերջինը ակնածանքով մը, որ կը հաւասարէր վախի, բսաւ.—

— Հանըմ էֆէնտի, կ'լսեն որ, X Պէյը երկու կին ունի, մին հայուհի, իսկ միւսը թրքուհի: Դառնալով եւ մէկ կողմէն ալ երեսիս քօղը մէկ կողմ նետելով բսի.

— Ի՞նչ կայ որ, ապա՛ս:

— Ուչի՛նչ, վալլահ:

Ըսէ՛, ըսէ՛, պէտք է որ բսես:

— Ուչի՛նչ:

— Հա՞յ են դուն, ապա՛ս. մի՛ քաչուիր, ըսէ՛: Ես ալ Հայ եմ: Երբ լսեց այս բառը, տգան այլափոխուեցաւ. աչքերուն մէջ կարծես կրակ կը վառէին: Իմացայ որ խնդիրը թրքացած էին եւ կ'ապրէին պէյի մը քով:

Հարցուցի իրեն Թէ՝ միւս րնակի՞ր ալ Հայ է. պատասխանը նոյն պրական: Այո՛, Հայ էր, եւ իր եղբօրորդին: (Անունները պահ կ'ընեմ): Եւ պատմեցին ինձ, Թէ հոն չատ հայուհիներ կան: Իմ գիտցածս, միայն Ֆէքէի մէջ, հարիւրը անց էր, իսկ Հաճընի եւ չրջանակներուն մէջ անհաչուելի:

Ցոյնեցուցիչ ճամբորդութենէ մը յետոյ, հասանք Հաճըն:

կ'ուզէ՞ք որ նկարագրեմ քանի մը բառով։

Հակայ ամայութիւն մըն է, որ փռուած է աչքերուդ առջեւ, սաթափոյին երկու կողմերուն վրան։ Հայ թաղերը քարուքանդ։ Հայոց աւերակ եկեղեցին մէջ ոչխարներ կը պահէին։ Եւ մարդկային կրկռանք։

Իրիկունը չբեղ տան մը մէջն ենք։ Հաճընի Հայ մեծատուններէն մէկուն տունը, որ այժմ «իշ պատհանի» թուրքի մը։

Յուհանոցին մէջ, երկու եղբօրորդիները կերակրելէ վերջ, ճամբու դրի կ'ընենք։

Երբ դռնէն դուրս կ'ելլէինք, կէս հայերէն կէս թուրքերէն, մեծաձայն բան։

— «Մա՛մա, մեզ օր մը դուրս ելլէք այս երկրէն, պատմեցէք մեզ հայեր կան տակաւին, որոնք իրենց սեւ բախտը կուլան։

ԴՐՈՒԱԳ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հաճընի եղերական անկումէն վերջ թուրքը քաղաքը ամբողջութեամբ հրոյ ճարակ դարձուցին…։

Մօտ ութը երկար տարիներ, երբեմնի չէն ու պայծառ Հաճընի մէջ բաւեր եւ վայրի կենդանիներ կ'ապրէին…։

ՓԱՆՈՍ ՊԻՐՊԻՐԵԱՆ

Ջէմալեանները, Հաճընի Գայմագամութիւնը 3 տարի կիւրկէղեն եւ 4 տարի Բամբուլ տեղափոխելէ ետք, նորէն պայն Հաճըն փոխադրեցին։ Այժմ ողբալի կեանք մ'ունեն երբեմնի փարթամ «քաղաքը»։ Թուրք խելքը կարգ մը խուցեր չինած է, Զօրանոցի կամուրջէն մինչեւ կառավարատան մօտերը, Ս. Թարսոս եւ Խաճապայի կողմերը, որոնց ընդ. թիւը 200ը չանցնիր։ Ճամբանները աւերակ եւ ամբողջ քաղաքը մոխրակոյտ է։ Ամէն տարի անպայման 8–9 անգամ կ'երթայի Հաճըն եւ արցունքի կաթիլներուս կը թրջէի անջրդի եւ նուիրական հողը…։

ՀԱՃԸՆ ՓԱՂԱՔԸ ԱՒԵՐԱԿ
ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՆԱՒ ԵՐԵՍՈՆ ՓԱՌԱՒՈՐ ԵԿԵԼԵՑԻՆ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Համբոյկներուն դէմ անապատ տարագրութեան ժամանակ կարգ մը Համբոյկ մանուկներ Աբարներու եւ Քիւրտերու կողմէն յափշտակուած եւ կամ որդեգրուած էին, որոնցմէ ոմանք Զէյնադագարէն տարբեր յիշոյ անապատէն դանուելով, վերադարձուած եւ Պէյրութ բերուած են, հնարեր, ի մասնաւորի Համբոյկի Յարութիւն Յովակիմեանի եւ Բաւիրոյի Համբարձում Ա. Աթէչեանի: Անոնցմէ ոմանց անուններն հետեւեալներն են:

1.— ԵՐՈՒԱՆԴ ՇԱՐԲՏԸՄԵԱՆ.—

2.— ՀԱՅՐՆՑԻ ՄԵՍՐՈՊ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ.— *Մեսրոպ, 1915-ի գարնան չրջանին իր ծնողաց հետ կ'ապաստանի: Տարագրութեան պահուն իր ծնողքը կ'օգնանուին: Մեսրոպ, տասնամեայ մանուկ մը կը խլուի Աբարներու կողմէն եւ կը տարուի Թէլաֆար գիւղը (Մուսուլի Շրջան) եւ կը յանձնուի Շէյխի մը հսկողութեան: Տարիներ յետոյ կը հանդիպ Հայ եւ Համբոյկ Ուզունեան գերդաստանի զաւակը բլլալը: Պահեց տարիքով մը կը փախչի ու Իրաք կ'ապաստանի: Այժմ 30 տարեկան, կայտառ եւ աշխոյժ երիտասարդ մըն է:*

3.— ԲՈՒՄԼՈՒՈՅԻ ԳՐԻԳՈՐ ԹԼԻԵԱՆ.— *Հաճեոյ Բաւիրու գերդաստանէն: 1916 Մարտ ամսուն, Տէր-Չօրի ահեղի Ջարդի սկզբնական չրջանին, Գրիգորը ծախւած էր տապրակ մը մածունի, տասը տարեկան հասակին մէջ: Նոյեմբեր 15, 1930-ին, 15 տարի յետոյ Գրիգորը կ'ապաստան Համբարձում Ա. Աթէչեանի հնարեր: Այժմ կը դանուի Քօրնիկ, Նիւ Եորք եւ կ'զբաղի լուսանկարչութեամբ:*

4.— ՆՇԱՆ.— 25 տարեկան: *Այժմ կը կոչուի ԱՊԻՏ: Տէր եղիկ Թուր-Մարկոսեանի զաւակը: Տէր եղիկի Սիս քահանայութեան ըրած է: Իր նախկին անունն է Մհրուս:*

5.— ՅԱԿՈԲ ՄԱՎԼԵԱՆ.— 22 տարեկան: *Ինքն իրեն ևման է Մուսուլ եւ շօֆէօրութիւն կ'ուսանի:*

6.— Վեր. Գրիգոր Տէր Պօղոսեանի պզտիկ տղան, ևս, կը դանուի Աբարներու մէջ եւ կը բերուի Պէյրութ: Քանի մը տարիէ ի վեր կը վերադառնայ անապատ, արքունական մօտ:

7.— ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՋԵԱՆ.— *Որդեգրուած է Քիւրտերու կողմէն եւ հոն ամուսնացած ու երեք զաւակներ ունեցած: Պէյրութ կուգայ, բայց կինը չաս մոլեռանդ Քրտուհի մը բլլալով իր հետ չի գար, այս պատճառով Սարգիսը կ'ստիպուի Պէյրութ մընալ ու ամուսնանալ Հայուհիի մը հետ, եւ կը կռմկ Հայ ընտանիք մը:*

8.— ՅԱԿՈԲ ՕՂԼՈՒԿԵԱՆ.— *Համբոյր անկումէն յետոյ, լեռներու ապաստանելով, վերջապէս կ'իյնայ Քիւրտ ցեղերուն մէջ, ուր ութ տարի կենալէ յետոյ կ'անցնի Կեսարիա, անկէ կ. Պոլիս: Այժմ կ'ապրի Դամասկոս իր ընտանեօք:*

Առանցմէ զատ կան տակաւին բազմաթիւ Համբոյցի կիներ, աղջիկներ եւ երիտասարդներ Արարներու եւ Քիւրտերու մէջ, որոնք, առհասարակ, անոնց հետ ամուսնանալով կազմած են ընտանիքներ եւ ունին զաւակներ: Զանոնք իրենց ընտանիքներէն բաժնել գրեթէ անկարելի կը թուի: Անոնք նոյնացած են Արաբներու եւ Քիւրտերու սովորութիւններուն եւ կենցաղավարութեանց հետ:

Այս Զօրքերէ Մասին Համար օգտուած ենք հետեւեալ գիրքերէն.—

1.— Mrs. Eby.— At The Mercy of Turkish Brigands.

2.— Աատուր Սաչեան՝ Դուռազգիներ Հաճնոյ Հերոսամարտէն,

3.— Գնդապետ Պրէմօնի կիլիկիան, 1919–1920,

4.— Սոկրատ Թէրզեան՝ Հաճընի Ութամեայ Դիւցազնամարտը,

5.— Սարգիս Ալթունեան՝ «Հաճընի»ի Բացատիկը,

6.— Կարապետ Քէշիշեան՝ «Նոր Հաճըն» թերթը,

7.— Առաքայէլ Հաճընի՝ Տօլպազեանի Ամէնուն Տարեցոյցը, 1937, Պէյրութ, էջ 159–165,

8.— Հաճընի Ութամեայ Դիւցազնամարտը՝ «Փիւնիկ» թերթ, Պէյրութ, Հոկտ. 25, 1924, թիւ 63:

Օգտուած ենք նաեւ հետեւեալ անձնաւորութիւններու դրութիւններէն.—

1.— Արմենակ Տէր Վահան Մանուկեանի գրութիւնէն,

2.— Մարտիրոս Սէֆէնեանի գրութիւնէն,

3.— Արմենակ Քիւրէճեանի (Հաճընի նախկին Տեղակալ) գրութիւնէն,

4.— Վարդեվար Եգեկիէլեանի գրութիւնէն,

5.— Ա. Առապաջեանեանի՝ Վարդեվար Ձէրէճեանի Գործունէութիւնը,

6.— Պօղոս Թուր-Սարգիսեանի գրութիւնէն,

7.— Մեսրոպ Գ. Շղթրտրմեանի գրութիւնէն,

8.— Սահակ Գրաճեանի գրութիւնէն,

9.— Վահրամ Կէօճեանի գրութիւնէն:

ՄԱՍ Ե·

ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Մաս Ե·–ի ներքեւ ամփոփ կերպով պիտի ջանանք ներկայացընել Համընցի պատմիներըւ եւ անոնց նիւթական ու բարոյական կացութիւնը:

Համընցի պատմիները կրնաւոր երկու մասի կրնան բաժնուիլ, ինչպէս,

1·— Համըն իշխալէն առաջ հաստատուած Համընցի պատմիներ,

2·— Համըն իշխալէն յետոյ հաստատուած Համընցի պատմիներ:

Համընցի պատմիներուն հաստատման կրնաւոր պատճառները երկու են, տնտեսական եւ քաղաքական:

Քաջատեղեակ ենք թէ ներկայացուած այս տեղեկագիրը թերի է, բայց տրուած բոլոր պարագաները ի նկատի առնելով, ջանացեր ենք դոհանալ՝ ներկայացնելով ինչ որ կրցած ենք ճարել:

1

ՀԱՃԸՆ ԻՅՆԱԼԷՆ ԱՌԱՋ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Հաճըն քաղաքը թէեւ անառիկ լեռներու մէջ չհնուած է, եւ զարնելով տուած է փիլիքեան ապահովութիւն իր բնակիչներուն, սակայն անկը բլլալով ժայռուտ ու անբերրի, անոր բնակիչները հին ժամանակներէ ի վեր սովսւած են, իրենց հայրենիքը թողլով, երթալ հնուս պիտիր ու քաղաքներ, տաքնալ համար իրենց ապրուստը: Իրենց երկրէն հնացող այս հաճընցիներէն չատերը թէեւ տարուէ տարի վերադարձած իրենց հայրենեաց ծոցը, սակայն, անոնցմէ մէկ մասը հետզհետէ, զորձի ու ապրուստի բերումով տեղսւած են հատատուելէ այլ պիտիր ու քաղաքներ, եւ այսպէսով կազմիր են, տարիներու ընթացքին, բազմաթիւ Հաճընցի Գաղութներ:

Ցառաջանանք ուսումնասիրելու այս գաղութները պատմական կարգով, որքան որ կարելի է:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՔ.— *Զէյթունի պատմական երեսներէն Մեսգական Սէմէրճեան, իր «Զէյթունի Պատմութիւն» երքին մէջ, էջ 8, եւ Մամիկոն Վարժապետեան, իր «Յուշիկէ Զէյթունի» մէջ, էջք 1–2, կը հաւատան թէ տասնեմէկերորդ դարուն, Հաճըն կամ Հաթպան քաղաքէն մանուսր հատուած մը գաղթելով հատատուած է Զէյթուն:*

Այս մասին Սէմէրճեան կը գրէ.—

«Ռուբինեանց Հարստութեան պանծալի հիմնադիր Ռուբէն Իշխանը՝ Բագրատունեանց մայրաքաղաքէն մաս մը գաղթականներու հետ՝ երբ որ Կիլիկիա կ'արշաւէ, Տորոսեան լեռներու մէջ իր անառիկ դիրքով հոչակաւոր եղող Հաճըն կամ Հաթպան կոչուած կիրճը կուգայ կ'ապատանի եւ հոն կը բնակեցնէ իր գաղթականները: Այս գաղթականներէն կարեւոր հատուած մըն ալ կուգայ Զէյթուն»: (Տե՛ս, Մեսգական Սէմէրճեան, Զէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն, Հատոր Ա· էջ 8):

Ասիկա թէեւ աւանդութիւն մըն է, սակայն կրնայ չհատկ լի-

նիլ, ինչու որ, Համդի քաղաքը հիմնուած է 1440–ին, մինչդեռ Զէյթունի անունը առաջին անգամ պատմութեան մէջ կը յիշուի 16–րդ Դարուն, որ հիմնուած է 1545 թուականին: (Sh'u, Ագաֆսի Կիլիկիան, էջ 333–334): (Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա· էջ 592–594): Հաւանական է Ուրեմն տարբեր քաղաքի մը անունն էր, որ հիմնուած էր, Մաչակիրեան կողմէն, ինչպէս որ Հարպանը տարբեր քաղաք մըն էր: Այդ վայրերը ձիթենիի ծառեր չատ ըլլալուն, կ'երեւի թէ Մաչակիրեանը կոդմէն Ձիվենի գրուած էր քաղաքին անունը, որ ծագում կ'առնէ «Ձիվ» (olive) բառէն:

Համդիի եւ Զէյթունի այս պատմական առընչութիւնը երեւան կ'ելլէ նաեւ երբ ուսումնասիրուի այս երկու քաղաքներու լեզուն, եւ թէ՝ անոնց բնակիչներուն անուններէն: Զէյթունի եւ Համդիի լեզուն այլ տեղ մը, այս դրքին մէջ, բազդատած ըլլալով, այժմ կրնանք հետեւեալ անուններէն, որոնք թէ՛ Համդիի եւ թէ Զէյթունի մէջ հանդամանօք բնանիքներու անուններն են, ինչպէս, եկեղեցունից, Աստուածասուր Ազնիք, Կէյիկոնք, Ազատպնք, Փաշաքանօանք, Բէչէնօնք, Զօխուրնք, Ձիկէլնք կամ Ձիկէրճնք, Չայլնք, Թօփալնք, Պօյաճնք, Ակմկրճնք, Հանկանք, Չելնք, Ասնանք կամ Ասանիկնք, Զուիքնք, Եապլնք, Ճուլրնք, Ձուտաւրնք, Դարկնք կամ Ապլ–Ղարկնք, Կանչուք, Ապ–Պալնք, Շահպազարնք, Մարկասնք, Թուր–Աթրեանք, Պաչաքճնք, Քաթմայր կամ Բէրթէկրնք, Բէկչնք, Եւայլն:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՁԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՔ.— Կ· Պոլսէն Եօզղատցի կարապետ անուն մէկու մը կողմէն Այնթապի Սբ· Աստուածածին եկեղեցին նուիրուած Աւետարանի մը վերջին էջին վրայ 1619ին գրուած՝ արձանագրութիւն մը կը յիշէ թէ՝ Համդիէն Այնթապ գաղթած են չատ մը հայեր: Ակէ գատ, կ'իմանանք, որ Այնթապի մէջ կայ Գօզան Թաղը անունով թաղ մը, որ չատ հաւանական է այս գաղթական Համդիցիներուն ի յիշատակ տրուած է:

ԱԶԻԶԻՅԷի ՀԱՁԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՔ.— Ազիզիյէ կը գտնուի Համդիի Հիւսիսային կողմը եւ անկէ 18 ժամ հեռու է: Համեմատաբար չրջանակին չինական չատ մեծ, հին Կապադովկիոյ Արիարաթիա (Ariarathia) քաղաքին տեղը կը գտնուէր Ազիզիյէ: Ուրիշներ գայն կը նոյնացնեն Ծամնդաձի կամ Լարխայի հետ:

Նախքան Դանիշմանտեանց տիրապետութեանց ենթարկուելը, պէտք է ունենար ըլլայ տասը հազար Հայ բնակչութիւն, տասնեւչորս Վաղգրատականէն տեղափոխուած, ինչու որ պատմութեան մէջ կը կարդանք, թէ Ցուցաց Վասիլ Բ· Կայսրը Անիի փոխարէն

*Հայոց վերջին թագաւոր Գագիկ Աշտեանին տուաւ, քան Սբ-
բոյ Գանասապէլ, «գիւղաքաղաք եւ պիտանութեամբ
հանդերձ տաճարաւք»:*

*Թէեւ պատմիչները տարակարծիք են Մամղոնի ուր տեղ
լլալու մասին, սակայն կարծիքներու ծանրութիւնը աւելի կը
հակի այն տեսութեան, թէ այժմու Ագիլիէ քաղաքը կամ Փու-
նար Պաշը–ն ուղիղ կը համեմատի հին պատմական Մամղոնի քա-
ղաքին հետ: Իր մօտ էր լրւր մը, որ պահ մը Աթոռ եղաւ
ԺԱ. Դարուն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան:*

(Տե՛ս, Ալպօյաճեանի Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր
Ա. էջ 416, 417, 419, 423–24, 426–427, 875–876):

*Ագիլիէյէ անցեալին չուրջ այսքան խօսելէ յետոյ, հիմա
վայրկեան մըն ալ անդրադառնանք անոր մօտաւոր անցեալին
չուրջ:*

1640 թուականէն մինչեւ 1865 թուականը, գրեթէ անընդ-
հատ, Սիւնի մինչեւ Սեբաստիոյ սահմանները իշխեր են Գօզան-
եան ահարկու Զօրապետները: Սակայն այս թուականին, Հաճր-
նէն կ. Պոլիս ուղեւորուած մանուկը առաքելութեամբ մը վե-
րադարձ, Օսմանեան պետութիւնը երկու բանակներ զրկեց Գօզան-
եան Զօրապետները վերջնականապէս նուաճելու համար: Հիւսի-
սի բանակը, Սեբաստիոյ կողմէն, կը յաջողանար Գուրտ Խամ-
իլ Փաշայի հրամանատարութեան տակ, իսկ Հարաւի բանակը
կը յաջողանար Տէվրիչ Փաշայի հրամանատարութեան տակ:
Հիւսիսի բանակներուն ճամբայ ցոյց կուտար Հաճընցի Մարտի-
րոս Ագա Էքմէկճեան, իսկ Հարաւի բանակներուն ճամբայ ցոյց
կուտար Մկրտիչ Ագա Պայրամեան: Վերջապէս այս երկու բա-
նակները նուաճելով Տարօնեան լեռները, եւ Գօզանեան Զօր-
պետները ձերբակալելով աքսորեցին կ. Պոլիս:

Գուրտ Խամիլ Փաշա, Հաճընցիներուն ըրած այս օդնու-
թիւնը գնահատելով՝ տեղեկագրեց Խոյին, Սուլթան Ազիզին,
որը մեծապէս գոհ մնաց եւ իրրեւ վարձատրութիւն, Հաճընցի-
ներուն տուաւ բաւական հողեր:

Մարտիրոս Ագա Էքմէկճեան այժմու Ագիլիէյի հողերը ու-
րեք Գուրտ Խամիլ Փաշային, որը խոյին տրուեցաւ: Այսպէս,
հոն բաւական թիւով Հաճընցի գաղթականներ երթալով տեղա-
ւորուեցան եւ տեղւոյն անունն ալ, որ նախապէս կը կոչուէր
Ելիչի կամ Փունարպաշը, գրուեցաւ Ազիզիեճ, ի յիշատակ
Սուլթան Ազիզի:

Այսպէս, Ագիլիէյէն թէեւ Սեբաստիոյ նահանգին մէջ կը
գտնուէր, սակայն եւ այնպէս, անիկա Հաճընցի գաղութ մըն էր

մեծ համեմատութեամբ: Լքմէքեան կանոնից նաեւ Հայոց համար եկեղեցի մը, իսկ մահմետականներուն համար մզկիթ մը, որոնք տակաւին կանգուն կը մնան:

ՇԱՐԻ ՀԱՃՐՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻԹԸ.— Այժմու Շար եւ կամ Շար Տէրէսին՝ հաստատուած է հին կոմկնա հաշակաւոր քարաքին աւերակներուն վրայ: Այս տեղն ալ Հաճընցիներուն նուիրուած է իբր վարձատրութիւն՝ իրենց օգնութեան՝ ընդդէմ Թագուհեան Զորապետներուն, Գուրտ Իսմայիլ Փաչայի հրամանատարով:

Նախ, Սարգիս Ագա Կոխիանի, Հաճի Համբարձում Թաթուլեանի եւ Հաճի Աբթին Ագա Պօյաճեանի կողմէն այս տեղը ընտրուած է իբր պաղհատայր, եւ առաջին հերթին Հաճընցի 70 ընտանիքներ կը պաղհեն հոն ու կը դնեն նոքայ Շար Տէրէսի կռուած պիղին հիմերը:

ՐՈՒՄԼՈՒԻ ՀԱՃՐՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻԹԸ.— Բումլու գիւղը հաստատուած է հին Հռոմէական եւ Բիւզանդական քարաքներուն աւերակներուն վրայ, 1800 թուականներուն կէսերէն ետք Հայ պաղհատականներէ: 1810–1820 թուականներուն, Հաճընէն ալ 10–15 ընտանիքներ կը պաղհեն հոն հոգեւոր օգնութեամբ դրացիներ համար: Սակայն անապահովութեան պատճառով ժամանակ մը նոր կ'ստիպուին վերադառնալ Հաճընի:

1865–ին Թագուհեան Զորապետներուն աքսորումէն յետոյ երկիրը կ'սկսի խաղաղիլ Օսմանեան տէրապետութեան տակ, եւ այս թուականներուն Հաճընէն Բումլու կը պաղհեն հետեւեալ ընտանիքները.—

1.— Խօճաւաղեան
2.— Սօղանալեան
3.— Տաղիսթանլեան
4.— Գօլսուզեան
5.— Մրտմրտանեան
6.— Լէօֆէրեան
7.— Զամֆէրթէնեան
8.— Սէֆսկենեան
9.— Զափարեան
10.— Ուղուրլեան
11.— Գըլպաշեան
12.— Ձին Սահակ Համէտեան
13.— Գայսէրլեան, եւայլն:

Ամէն յետոյ Հաճընցիները եւ Բումլուցիները փոխյարաբերութիւնը կը հաստի այնպիսի համեմատութեան, որ գրեթէ ամբողջ Բումլուի ժողովուրդը կը նոյնանայ Հաճընցիներուն հետ իրենց բարքով, վարքով, լեզուով ու սովորութիւններով:

ԷՎԷՐԷԿ-ՖԷՆԷՍԷԻ ՀԱՃՐՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻԹԸ ԿԱՄ ԻԼԻՊՆ.— Իլիպէն հաստատուած է Ցայէն Լէօրտ (Հաճին Լեռ) կողը, որ կը դանուի Էվէրէկի Արեւելեան, եւ Ֆէնէսէի Հարաւային կողմ-

մը, քառորդ ժամ հեռու։ Անիկա զուտ հայկական գիւղ մըն է, մօտ երեք քառորդ դար առաջ Համբունցի գաղթականներու ձեռքով հիմնուած։

Իլիսէ անունը չատ հաւանական է մխիւնային է Համբնի Թօռան Ջարտպանեանէն Ալիսէյի անուան հետ, որ մասնաւոր տեղ մը կայ նաեւ Ալիսէյ անունով՝ Համբնի շրջակաները։

Իլիսէ կը բաղկանար մօտաւորապէս 50–60 Համբնցի ընտանիքերէ եւ ունէր Սբ. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը, որ նախապէս հաղ է Սբ. Աստուածածին անունով վիմափոր վանք մը, ուր չինուած է այս եկեղեցին։ Հոս, երբեմն ծառայած է մնայուն քահանայ մը, իսկ յաճախ անոնց քահանան մատակարարուած է Էվէրէկ–Ծիչեռէն։

Էվէրէկի Կարապետ Եպիսկոպոս Գալֆեան, Սեբաստիոյ Առաջնորդը, Էվէրէկ այցելութեան պահուն, Սբ. Աստուածածին եկեղեցին կը նորոգէ, եւ անոր կից 2–3 սենեակնոց զոյգ մը հիմնել կուտայ, ուր կը յաճախէին, երբեմն 20–ի չափ աշակերտներ։ Ունէր մէկ վարժապետ։ Սակայն ընդհանուր առմամբ աշակերտները կուգային Էվէրէկի զոյգերը։

Իլիսէյի Համբնցի գաղթականները պահած էին իրենց մայրենի լեզուն անաղարտ։ Աբրհատով կլայպոզէ էին։ Ամառը դիւղերը կ'երթային աշխատելու, իսկ ձմեռը հանգիստ կ'ընէին։ Աշխատասէր և ժիր մարդիկ էին։ Կը զբաղէին, անխտիր կերպով, իրենց նախկին բնաւորութեան՝ Համբնի բարբառը։

Իլիսէցիք, եւս, տեղահան եղան 1915–ին, եւ անոնց 95 առ հարիւրը կորաւ գաղթի, քաղցի եւ սպանդի հետեւանքով։

(Տե՛ս, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հատոր Ա. էջ 832–833, 1028, Հատոր Բ. էջ 1657–1658)։

ՍԻՍԻ ՀԱՄԲՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ — Վերջերս մեծ համեմատութիւն առած էր Համբնցի գաղթականներուն հաստատուիլը Սիսի մէջ։ Անոնք առ հասարակ տեղաւորուած էին Մաղ կամուրջին կողմը Նոր Մահալէ ըսուած տեղը։ «Համբնցի գաղթականութեան ընդհանուր թիւը մօտաւորապէս հարիւր ընտանիքի կը հասնէր», կը յայտարարէ բնիկ Համբնցի Սամուէլ Մարտիան (Մէլիկեան), որ ժամանակ մը հոն ապրելու առիթը ունեցած էր։

Սիսի մէջ բնակող Համբնցի ընտանիքներէն կրնանք յիշել Պալասանեան, Կէչիճեան, Պամպաճեան, Թօսճուեան, Մուչեան, Մալեան, Ձէրէճեան, Կանաչեան, Մարտչլեան, եւայլն ընտանիքները։

ԳԱՐՍ ՊԱԶԱՐԻ ՀԱՄԲՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ — Գարս Պազարը կը դանուի Համբնէն 20 ժամ և Սիսէն 4 ժամ հեռաւորութեան վրայ։

Քաղաքին Հիմնարկութիւնը — Շահատաք Ա., Ատանայի կողմերը արշաւելով եւ անոնց յաղթելով՝ Սիսի եւ Ամուսայի հետ հայրենիքնը չեզոքացնելու համար, Աղակրանէն Թորը պաղեստինեան բերել տալով, Սաղրան Գեմին եկեղեցը քանդած մը հիմնից, 1468–ին: Գետաց, բարեկամաբար Հասան Պէյի միջոցաւ Գարսէն ալ բաւական թիւով մարդիկ փոխադրից հոն, եւ ապա քանի մը հազար մարդիկ ալ Դամասկոսէն բերել տուաւ, եւ քաղաքին անունը դրաւ Գարսը Զէյլ Գատրիյէ, որ այժմ ժողովուրդի կողմէն կը կոչուի պարզապէս Գարս Պազարը:

Գարս Պազարի հողը շատ բարեբեր է: Կ'արտադրէ բամպակ, գարի, ցորեն, սուսամ եւ անանուխ ամբողջ, եւայլն:

«Գարս Պազարի մէջ գրեթէ ամբողջ վաճառականութիւնը Համբոյնիներու ձեռքն էր, թէպէտեւ կային ուրիշ տեղացիներ ալ, ինչպէս Մարաչցիներ, Կիւրեղեանցներ, եւայլն», կ'ըսէ Սահակ Գրաճեան, որ ժամանակ մը հոն ապրած է իբրեւ վաճառական:

Եւ նա կը յաւելու,

«Գարս գացող Համբոյնիները ընդհանրապէս բարեկիցիկ կը համարուէին, եւ քանի մը նշանաւոր հարուստներ, որոնք կառուածներու տէր էին, եւ Գարս Պազարի առեւտուրը ամբողջութեամբ իրենց ձեռքն էր, թուրքերուն տակաւով գրամ կուտային եւ իբր աշուներ Համբոյն դային, անոնց ամբողջ արտադրութիւնը իրենք կ'առնէին: Գարսի մէջ չատ հարուստ կը համարուէին. Տատեանեան Թորոս էֆ., որն չատ ձարտիկ եւ առեւտուրի վրայ հմուտ անձնաւորութիւն մըն էր, եւ իր հարստութիւնով Գարսի մէջ առաջին կը համարուէր: Ինչպէս նաեւ, Համբոյնի մէջ, Եղիշէ էֆ. Քէլքլիքեան, Համի Ասատուր Ագա Քէլքլիքեան, Նազար Ագա Տատեանեան, Պաշտասուր Ագա Մախեան, Վարդեվար Ագա Աբրահամեան, որն Թաշչը անունով յայտնի էր, Մանուկ Ղազիանեան, Սրմանեան, Կիւրեղեան, Շերբրտմճեան, Շարմազեան, Պահանեան եւ ուրիշներ:

«Ասոր համար է, որ ժողովրդական խօսք մը բերնէ բերան կ'լսուէր, թէ «Հաճընցիներն աղասը Գարստա, թիւեարը Ատանա»:

«Աշունը տարին Սեպտեմբեր 1–ին, 200 տուն կամ քսանեակ փոխադրուելով Համբոյնէն, կը հաստատուէին Գարս, ամբողջը գրեթէ մէկ թաղի մէջ, չատերը իրենց անձնական տուները ունէին եւ տարիք չատ տեղ դնով տուն վարձելով կը բնակէին:

«Համբոյնիները Գարսի մէջ կարեւոր դիր մը կազմէին: Ատանայի Ազէտին, երբ դիմիր հոսա. Գարս, Տարտաղանեան ժանտախտ Թորոսի միջոցաւ, բոլոր Համբոյնիները մէկ սիրտ մէկ հոգի, եկեղեցւոյ թաղը հաւաքուելով, Համբոյնական կարգով

պիտակութեամբ կուրծք տուին քաղաքին վրայ յարձակող անթիւ եւ անհամար վայրագ եւ կատաղի խուժանին դէմ, որոնք քանի մը օր քաղաքը պաշարելէ եւ երկուառեք բուռն կռիւ մղելէ, պաշարողները յուսահատած ձեռնունայն եւ վերադարձան»:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ.— Կիլիկիոյ մէջ Ատանա իբրեւ առեւտրական քաղաք եւ կեդրոն, Հայերնիք չատ հին ատենէ ի վեր մշակուհական բնակութիւն հաստատած էին հոն: Վիճակին չատ բարեկեցիկ էր, եւ քիչ անդամ Հայերն կ'յայելէին օգտակարութեան համար: 3–400 բնակիչ կը հաշուուէին:

Հայերնիքը իրենց բնակելի ճարտիկութիւնով ուր որ գացած են, կարեւոր դիրքեր տիրացած են, ինչպէս Գարս Պաղտատի նոյնպէս Ատանայի մէջ՝ գրեթէ վաճառականութիւնը իրենց ձեռքին մէջ էր: Ատանայի մէջ իրեւ առեւտրական՝ մեծ համբաւ չունած էին Հայերնիքէն Կիւրեղոս Եփ. Քէչիչեան, Գաբրիէլեան եղբայրները, Սահակ Ագա Մալխասեան, Յակոբ Ագա Մարաչեան, Յակոբ Լփ. Քէչիչեան, Յակոբ Լփ. Զամանեան, Գրիգոր Հաննէսեան, Գէորգ Զիլինկիրեան, Կարապետ Մրտոնեանեան, Մարտիրոս Կէրմէնեան, Ճոճան եղբարք, Փիլիկեան, Կիպիքեան, Ղըրմէեան, Տէօվլէթ Ագա Գալեան, Մեսրոպ Տաթըրեան, Մալեան Համբարձում, Տրտառեան եղբարք, Սէֆէրեան, Սեդրակ Խօշկեան, Վարդան Խաչատրեան, Եփրեմ Ներսէսեան, Գրիգորեան եղբարք, Պօղոսեան, Ճարտարեան, Մահարեան եւ ուրիշներ, որոնց անուններըը մի առ մի թուել պանց ըրինք, ինչու որ այդ մասին արդէն գրած ենք «Հաճընցի վաճառականներ Հաճրնէն Դուրս» գլխուն ներքեւ:

Աւելորդ չեմ համարիր, հոս յայտնել, թէ Հաճընցի կարդ մը ուսուցիչներ պաշտօնավարած են Ատանայի վարժարաններուն մէջ, որոնք են՝ Տիգրան Սէքսէնեան, Պետրոս Մրթմէ-Յակոբեան, Եփրեմ Սէքսէնեան, Յարութիւն Թօմասեան, Սահակ Գիրաճեան, Գրիգոր Խօշկեան, Հայկ Պէհտարեան, Սամուէլ Բէճէկեան, Առաքել Մխսեան, Նազարէթ Աբթինեան, Գէորգ Գուշեան, Ազարիա Պապահէքեան, Եղիշէ Զիլինկիրեան, Թուրէն Թադէոսեան, եւայլն:

ՕՍՄԱՆԻԿՅԻ ԵՒ ՀԱՄԻՏԻՒՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ.— Օսմանիկյի եւ Համիտիւյի մէջ կը գտնուէին, մօտաւորապէս 200–ի մօտ հաճընցիներ: Այս հաճընցիներն, եւս, Գարս Պաղտրի հաճընցիներուն պէս, ճմեռը պաղթելով, ամառը կը վերադառնային: Ատանայի կատարածին, Համիտիւյէ գտնուող հաճընցի-

նեբը եւ զանազան կողմերէ հայեր, իբրեւ ապահով վայր, ակնկիպելին կը պատսպարուին: Թուրք խուժանը, առանց նկատի ունենալու, թէ Աստուծոյ Տաճարին մերձենալ ամենամեծ անպատշաճութիւնն է, քարերով թափելով անոր բոլորտիքը այնպիսի ակնկիպելի եւ անոր մէջ ապաստանող քանի մը հարիւր կին, տղայ եւ ամէն ինչ, ալ կային նաեւ բաւական թուով ձանձրացնելու, որոնցմէ են Տիգրան Քէչէճեան, Սամուէլ Բրթիքեան եւ ուրիշ պատուական անձնաւորութիւններ, որոնք զանազան արհեստներով եւ առեւտրական գործերով կ'զբաղէին:

ՄԵՐՍԻՆԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻՔԸ.— Մերսինի մէջ չքաւոր մօտ Հաճընցի բնակիչներ կային, որոնք, առհասարակ, կ'զբաղէին առեւտրական գործերով: Այս Հաճընցիներէն կրնանք յիշել Փանոս Ագա Մուշեան, զեղարգործ Նազարէթ Բէճիպեան, Տաքթ· Ցակոբ Բէճիպեան, Սամուէլ Գրգեաշեան, Մխաք Էֆ· Քէչէճեան, Գրիգոր Ագա Գօճայապեան, Քէսքինեան, Գրամեան Եղբայրք, Համբարձում Գօյտեան, Արմենակ Շուչեան, Զաքարիա Թէրզեան, Մարտիրոս Սէքսկենան, Կարապետ Հանըմեան, Ցակոբ Տաւթեան, եւայլն բնակիչները:

ՏԱՐՍՈՆԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻՔԸ.— Տարսոնի մէջ կային քանի մօտ Հաճընցի բնակիչներ: Անոնք եւս, առհասարակ, կ'զբաղէին առեւտուրով եւ արհեստներով:

Այս Հաճընցիներէն են՝ Գէորգ Ագա, Տիգրան եւ Մխաք Էլէկեանները, Լիմիճեանեան Եղբարք, Վարդևեաք եւ Ցարութիւն Ճանիկեան Եղբարք, Մալեանք, Փիլիպպոսեանք, Թորոս Զէյտիրեան, Սիսլեան, Գևորս Թէրզեան, Մրտիկեան, Ալթըպարմաղեան, Շրիքրամեան բնակիչք, եւայլն:

ԿՕՔՍԻՒՆԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻՔԸ.— Կէօքսիւն՝ Մարաչ Սանճաղի նեղքեւ Գայմագամլըզ մըն է եւ կը գտնուի Հաճընի հիւսիսային արեւելեան կողմը, հպիւ 10–12 ժամ հեռաւորութեամբ, ծովու մակերեսէն 4500 ոտք բարձր:

Անոր շրջակայ հեռահոսդին Հօկարթ, կը պատմէ, թէ Կէօքսիւնը կը բաղկանայ 300 տունէ, որոնցմէ 28 տուն Հայ է, իսկ մնացած մասը մահմետական են: Այս քաղաքը կիսաքարայրանակ (սէմայ–քօղլօսդայր) է, ինչպէս որ բլուրի մը կողքին կակուղ ժայռերը փորելով իրենց տուներուն անունց մէջ չինած են:

(Տե՛ս, Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor in The Royal Geographic Magazine, Vol. III, pp. 675-676, 684, 1893):

Կէօքսիւնի մէջ չատ հին ժամանակներէ ի վեր գտնուած է

Հայ գաղթականութիւն մը: Զօրթրզղ Դարուն, Ցովհան Ոսկիբերան իր նամականիէն մէկուն մէջ կը դանդաղի «Հայկական Զրմեռէն», որը ենթագրել կուտայ, թէ այդ առաւոտները այս երկիրը հոծ հայութիւն մը կը բնակէր:

Կապադովկիան հայերով լեցուն ըլլալուն մէկ ուրիշ փաստն ալ կուտայ Սաւփաննոս Ուլնեցի:

Սաւփաննոս Ուլնեցի փոքր Հայոց Կոկիսոն քաղաքը կը բնակէր, եւ 25 տարեկան եառնդուն Հայ երիտասարդ մըն էր, որ Յուլիանոս Ուրացողի տաճն ևրբ Տաղտնիքը ի՛սկսի Քրիստոնէից դէմ իր մտադրը եւ ապականիչը Տաւաքելով մերձակայ լեռները ի՛ապաստանի: Հայրը՝ Դաղաբոս, այնտեղ կը վախճանի եւ մեռոդներուն թաքստոցը Տովիւի մը միջոցաւ կը յայտնուի:

«Ասոնք ձերբակալուելով կը տարուին Կանչի Բեղբը, Սոկրատես պատասխանի տալու, որ սպառնալիքով եւ տանջանքներով կը փորձէ անոնց Տաստատամտութիւնը, քանց ամէնքն ալ անպրպտելի մնալով կը նահատակուին: Նոյն Բաւարատ պատասխանին տանջանքներու տակ կը մեռնի, յետոյ Սաւփաննոսի մայրը Մարիամ եւ եօթը կոյս ազջիկները տառնձին կը դլխատուին, ինչպէս նաեւ Գրիգորիոս Կոկիսոնցի՝ Սմրատ ու Ցովհաննէս գանկնեցուոր, Վեստոն Մերսունին՝ Դաւիթ ու Սաւփան գաւազնեցուոր, Սմմէոն Կեսարացի, Վկտասիոս, Բասիլիոս, Սոմոնս, ուրիշ Ձերսնի մը չորս գաւակներով, եւ, այլ ուրք անձեր, որոնց մէջ եւ կիներ եւ ամէնէն փերջը Սաւփաննոս:

«Նահատակութեան թուականն է 362 Օգոստոս 18, եւ վայրը՝ Կանչի, ուր մինչեւ վերջերը կը պատուէին նահատակներու դերեզմանները»:

(Տե՛ս, Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 187–188, Յայսմաւուրք, կ· Պոլիս, տպգր· 1730, էջ 20, եւ Ալգերեան՝ Լիակատար Վարք եւ Վկայաբանիւթ Սրբոց, Վենետիկ, 1810–15, Ե· հատոր 89, Տաշեան Մայր ցուցակ, էջ 26, Ալիշան, Սիսուան, էջ 184):

(Տե՛ս, Ա· Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա· էջ 296–297):

Պարոյր Հայկազն կամ Ցունական անունով Ցանօթ Պրոյէրէսիոս աչքառնահռչակ հռետորը Կոկիսոնցի մըն էր, բան վկայաբանեան Սուրբ Գրիգոր Նազիանզիին:

Կ՚արժէ, որ անցդոպիի քանի մը տող յիշենք այս արժանաւոր Տայրդիին մասին:

«Պրոյէրէսիոս (Proiserios) Հայկազնի համար Հռոմէացի պրոդ մը՝ Լիբանիոս կը վկայէ, թէ անկիա իր պերճախօսու-

թեամբ՝ աշխարհը պրաւած, համբաւած՝ արձանները արժանի հանդիսացած եւ վարքով ալնիւ անձ մը եղած էր։

Եւնաբիոս, ժամանակակից Յովն Հեղինակը, կ'ուսանի թէ, անկից նաեւ Աթենքի մէջ Ուլպիանոսի աշակերտած է, եւ յետոյ անցած է Աթէնք, ուր աշակերտած է Յուլիանոս Կայսրագոմիկեցիին, որ մեծ վաստհութիւն եւ համարում ունէր իր աշակերտին վրայ։ Յուլիանոսի հետագային յետոյ, անոր պատմագրութեան համար արդուսած մեծ անձերէն մէկն ալ Պարսից եղած էր, իր մանրամասն Հիմնարկութեան հետ։

Նախանձորդներ պինդ Աթէնքին աթոռակից երկու անգամ։ Կոստանդ Կայսրը պինդ Ֆրանսա հրաւիրեց եւ անկէ մեծ պատուով Հռոմ դրկեց, ուր խօսելու հոյակապ ներքոյ մը Հռոմի քաղաքին վրայ եւ գործածելի մասնից Հռոմայեցիները, որոնք կանգնեցին պղնձէ արձանը մը, առ արձանագրութեամբ։ Regina rerum Roma, Regi Eloquentiae — այսինքն «Թագուհին Հռոմի Թագաւորին Բանին»։ Յետոյ, Աթէնքի մէջ ճարտասանութեան աթոռը նստաւ մինչեւ Յուլիանոս Ուրացող (361–363) պահակութիւնը, երբ հրաժարեցաւ եւ հինգ տարի մանուածներու դասախօսել եղաւ մեսաւ 95 տարեկան։ Իրեն աշակերտած են հայդպրի Սբ. Բարսեղ եւ Սբ. Գրիգոր Նազիանզի Աստուածաբանը։

(Տե՛ս, Ա. Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատոր Ա. էջ 258, 277–278)։
(Տե՛ս, նաեւ Capes, Universities of the Fourth Century, եւ Sir William Ramsay's, Historical Geography of Asia Minor, էջ 485–486)։

Շատ լաւ կը յիշեմ պարապայ մը, երբ 1916–ին Քլաբ Համայատանն էի։ Դասախոսութեանց պահուն երբ ուսանողները կը հեռանային Պրոֆէսէխոսի վրայ, երբեւ Յովն մը, այն առեն այս պատմութիւնը գրողին վիճակուեցաւ այդ անհետեւ գործարքները ջնելու եւ Պրոֆէսէխոսի ՀԱՑ մը լինելը՝ հասատաւելու պարտականութիւնը։

Թէ՝ Հաճընցիներ ե՞րբ ակսան հասատաւել Կէօքսէն՝ չենք կրնար որոշ թուական մը տալ։ Սակայն պիտենք, թէ հինէն ի վեր անոնք ասւուրական գործով սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուած են Կէօքսէի հետ։ Արդէն, 1865 թուականներուն հոն բանական թիւով Հաճընցիներ կային, ինչպէս կ'իմանանք վեր։ Սարգիս Տէմիրճեանի յիշատակարանէն։ Իսկ, Փոյանները, որ-

նախնեաց կեանքն էր, որ կ'անցնէր Համբունկեան պարտէզին մէջ, ինչպէս ամէն կողմ, նոյնպէս Կէօքսիւն՝ մեծ համեմատութեան մասնաւ։ Կէօքսիւնի եւ Համբունի միջեւ պտուղով հանդերձ երկար տարիներէ ի վեր՝ հաստատուած էին նշանաւոր Համբունկ հովուական ընտանիքներ, ինչպէս Զէյթունճեաններ, Սաչեանք, Փըրպըրյեանք, Եւայլն, որոնք անընդհատ հասցուցած են կարողիք, եւ քաջհամբաւ մարդիկ, եւ որոնք հետեւողներ գործերը կատարեցին մինչ՝ 1909–ի կիլիկեան ազէտի չրջանին, եւ մինչ 1920–ի Համեան ինքնապաշտպանութեան ընթացքին։

Կէօքսիւնի մէջ հաստատուած էին եւ կամ առնուազն կ'ըլլային հետեւեալ Համբունցիները.—

Առաքել Ագա Բէճէկեան եւ իր որդիքը Գրիգոր, Պետրոս եւ Յովսէփ, որոնք կ'պատկէին առնուազն յովսէփ Ագա Պօյաճեան, որ գոնատրանի պաշտօնեայ էր։ Մինաս Ագա Պօյաճեան, Մարկոս Ագա Պօյաճեան, Գասպարեան ընտանիք, ինչպէս Մաչիք, Համի, Առամ եւ Գրիգոր, որոնք կ'պատկէին կլայպօրնութեամբ, Տիչի Զիւրիկինք, ինչպէս Յազուճեան, Սարգիս, Սիմոն, Թորոս, Գրիգոր, որոնք երկաթպատրճ էին։ Թորոսեաններ, ինչպէս, Մաչիք, Համի Աբրճին, Գաբրիէլ, որ երկաթպատրճութեամբ կ'ըլլային։ Գրիգոր Ալպաչան, որ կ'պատկէր կլայպօրնութեամբ, Եփրեմ Բէճէկեան՝ առնուազն, Նորիս Բէճէկեան՝ դերձակութեամբ, Գէորգ Գուշեան՝ դերձակութեամբ, Պետրոս Զօլպեան՝ դերձակութեամբ, Զիլինկիրեան՝ կօշկակարութեամբ, Վարդան Կէճէկուչեան՝ մասպօրնութեամբ, Արէշ Մէկէքեան, եւ Կարապետ Թպուրեան՝ հացպօրնութեամբ, Աբրահամ Կէրթմէնեան եւ Աւետիս Կէրթմէնեան՝ առնուազն կ'զբաղին։

Ընդամէնը 25–ի չափ Համբունցի բնտանիքներ հաստատուած էին Կէօքսիւնի մէջ։

Կէօքսիւնի չուրջ տե՛ս նաեւ՝

1.— Գ. Գալուստեանի Մարաշի Պատմութիւնը, էջ 65–67։

2.— Murray's Hand Book of Asia Minor, p 434, London, John Murray, Albemarle St., 1871, 492 pp.

ՔԷՍԱՊԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԻԹԸ.— Քէսապցի Պր. Սոլոմոն Կիւզէլեան կը պատմէ, թէ ամէն մօտաւորապէս 350 տարիներ առաջ, Համբունէն 6–7 ընտանիքներ գաղթեր ու հաստատուեր են Քէսապի մօտ խաքչան (հաւանական է Էմիի Էօյէն կամ հին ասեբակ) գիւղ, եւ հոն թուրքերէ հալածուելով գաղթած են հիմակուան Քէսապի ասէբակներուն տեղը եւ հոն հաստատեր են այժմու Քէսապ քաղաքը։

Մենք այս ուսանգութիւնը հոս կը դնենգնք, բայց անոր վաւերականութեան մասին, դժբախտաբար, պատմական որոշ տուիք մը չունինք ի ձեռին։

ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՄԻՆ ԿՈՂՄԸ.— *Այս դլխաւոր Հաճընցի Գաղութներէն զատ՝ Հաճընցիներ ցրուած կ'ին դրեթէ ամէն կողմ, սկսեալ Կապադովկիոյ սահմաններէն մինչեւ Միջերկրականի ափունքը, ինչպէս, Թօմարզա, Կեսարիա, Վահ-կա, Եէրկապան, Արաբանէրէ, Բանկըզ, Կեբեսմէզ, Տէօրթ-եօլ, Խաքհանէ-բաւն, Պէյէն, Զէճէլլի, Եւայլն, Կիլիկիոյ բոլոր դիւղերն ու քաղաքները։*

2

ՀԱՃԸՆԻ ԻՅՆԱԼԷՆ ՅԵՏՈՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՐՊՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԱՑԻ ԿՈՂՄԷՆ

ԵՒ

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԹԸ

Հաճընի անկումէն յետոյ վերապրող 400–ի մօտ Հաճընցիներ հետզհետէ սկսան Կիլիկիոյ դանադան քաղաքները զործ գտնել եւ ապրուստ ընել, կարծելով թէ դուէ, տակէ յետոյ պիտի կըրնան ազատ չունչ մը քաշել Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ: Երբ կացութիւնը այդպէս էր, ահա՛ լուսեցան չարաչուք չէուիները, թէ՝ Կիլիկեան հովանաւորող Ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի լքէ Կիլիկեան ու յանձնէ զայն Թրքական լուծին: Երբ այս չարաբաստիկ լուրին վրայ ժողովուրդը մեծ յուզման մէջ կը գտնուէր, ահա Ֆրանքլին Պույօնի կողմէն գաղնադրութիւն մը կը հնդունէր Էնկլուրի (Անգարա) մէջ, Թրքական կառավարութեան հետ, որով ամբողջ Կիլիկեան կը յանձնուէր Թուրքիոյ: Այս լուրին վրայ Ամանայի Ազգային Միութիւնը՝ երեք Հայ քաղաքական կուսակցութիւններէ եւ Հայ Երեւելիներու հետ՝ ժողով մը գումարելով, հնդկերը յայնօրէն բորհրդակցութեան կ'ենթարկէին, եւ վերջապէս կը որոշուէր զանգուածային գաղթի դիմել փոխանակ ենթարկուելու Թուրքի անարդ լուծին:

Այս առնելերը, թէ՛ Թուրք կուսակալ, միւրէսարրըֆ եւ գայմագամները, եւ թէ Ֆրանսական կառավարութեան Ամանայի պետերը կը ջանային ամէն կերպով համոզել Կիլիկիոյ Հայերն ու Յոյները, խոստանալով անոնց կատարեալ հանգստութիւն, եւ կրօնական ու մշակութային լայն իրաւասութիւններ Թուրք իշխանութեան տակ: Այս մասին նոյն իսկ թէ՛ Պէյրութի գանուող Սուրիոյ Բարձր· Կոմիսար ճէկերալ Կուրոյի եւ թէ Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի կողմէ մանաւոր ժողովրդական յայտարարութիւններ եւլան ժողովուրդը համոզելու եւ գանոնք իրենց տեղերը

հանդիսա պահելու համար:

Սակայն, հակառակ այս յայտարարութեանց ժողովուրդը չէր կրնար համոզուիլ:

Երբ այս երկու կառավարութիւնները անընդմիջ թէ ժողովուրդը համոզուած անկարելի կը դատայ, Ֆրանքլին Պույօն ինքը Թուրք Մուհէտտին Փաշային հետ Առանա գալով իրենց քով հրաւիրեցին Ազգային Մասնիններէն քանի մը պատուիրակներ եւ ջանացին զանոնք համոզել, սակայն անկարելի եղաւ: Ասոր վրայ Ֆրանքլին Պույօն եւ Մուհէտտին Փաշան միասին որոշեցին հայերուն կիլիկիայէն պագհելու արտօնութիւն տալ, եւ ձրի անցագիրներ շնորհել անոնց: Այլեւս ամէն մարդ սկսաւ անցագիրներ առնելով պագհել Սուրիա, Կիպրոս, Իտալիա, Ֆրանսա, Յունաստան, Հարաւային եւ Հիւսիսային Ամերիկաները եւ այլ երկիրներ:

Ըստ պայմանագրութեան, Յունուար 4, 1922–ին Կիլիկիան յանձնուելով Թուրքիոյ՝ անկէ քաշուեցան Ֆրանսական զօրքերը: Ամբողջ Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ հարիւր թէ 300–400 հայեր եւ նոյնչափ ալ Յոյներ մնացին իրենց ապառ կամքովը:

I

ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՀԱՃՂՆՑԻՆԵՐ ՊԻՅԵՐՈՒԹԻՒ ՄԷՋ

Պիյերէթը արտասահմանի մէջ հաստատուող Հաճընցիներու ամենամեծ զաղութն է: Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ երբ ապահին անգամ անոնք պագհեցին Պիյերէթ՝ տեղական լեզուին ու բարքերուն անծանօթ բլլալով՝ եւ չքաւորութեան պատճառով մտանուելդան խիստ ծանր կացութեան, եւ տարբերով ապրեցան հիւղաւաններու մէջ: Սակայն, չնայելու իրենց չաթաչութեան եւ աշխատասիրութեան, հետզհետէ սկսան տիրանալ բարւոք կացութեան, որքան որ կարելի էր:

ՆՈՐ ՀԱՃԸՆ ԱԻԱՆԻ ՇԵՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Երբ Հաճընցիները Կիլիկիայէն պագհելով մեծամասնութեամբ ապաստանեցան Սուրիական քաղաքները, ինչպէս Պիյերէթ, Ձիւնիյէ, Զահլէ, Ակիքասդրէթ, Եւսյէն, անոնց մէջեւ նաեւ պոյաթիէն առաւ Հաճեցի Հայրենակցական Միութիւն մը, նպատակ ունենալով մի միայն հոգալ անկարներուն եւ չքաւորներուն նիւթական եւ կրթական վիճակը: Սակայն, անոնց մէջ ուրէք տեղա-

տրման դրպիր գոյութիւն առած չէր տակաւին, մինչեւ որ Համբնցի փաստաբան Մարտիրոս Ակբաշեան, 1923–ին Ազգանպղեակին գպրեվոյ հատուածուեցաւ Լիբանանի Ձունիյէ քաղաքը, ուր արդէն կային 70–80 Համբնցի ընտանիքներ։ Ցիչեալը հետզհետէ Համբնցիները անգատուելու գաղափարը յղանալով, նախ, Ձունիյէի Համբնցիները ընդհանուր ժողովի մը հրաւիրելով, անոնց յայտնեց իր նոր Համբն թաղ մը կազմելով Պէյրութի մէջ դանուող անգատուելու դրպիրը, որը ընդունուեցաւ ընդհանուրի կողմէն, եւ առաջին անդամ Ձունիյէի մէջ կազմուեցաւ ՀԱՁԸՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՄԸ։ Ցետոյ այս միութեան եւ ի մասնաւորի Մարտիրոս էֆ. Ակբաշեանի ջանքերով Պէյրութի Համբնցիութիւնն ալ կազմակերպուեցաւ, Փետրուարի մէջ, 1924–ին։

Պէյրութի Համեմ Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամներն էին հետեւեալները.—

Մարտիրոս էֆ. Ակբաշեան՝ Ատենապետ
Պօղոս Թուր–Սարգիսեան՝ Փոխ–Ատենապետ
Պետրոս Գրգեաշարեան (Բարձայր), Ատենադպիր
Արշամ Լուսինեան (Ալրիեան)՝ Փոխ–Ատենադպիր
Սամուէլ Գրգեաշարեան՝ Գանձապահ
Համբարձում Խաչատրգեան՝ Խորհրդական
Ստեփան Զաւտարեան՝ »
Հաչեր Գրաճեան՝ »
Աբրահամ Էօրմէկէճեան՝ »

Կեդրոնական Վարչութեան առաջին գործը եղաւ Պէյրութի մէջ ՆՈՐ ՀԱՁԸՆ թաղ մը կազմելու դրպիրը ներկայացնել Վեհ. Մահակ Բ. Կաթողիկոս Խապեանին, որ յիչեալին կողմէ սոյն դրպիրը օրհնուելով վաւերացուեցաւ Մարտ 15, 1924 թուակիր նամակով մը։

Ցետոյ, Պէյրութի Համեմ Հայրենակցական Միութիւնը յաջաքուելեան մանելով Միացեալ Նահանգոց (Հիւսիս. Ամերիկա)մէջ գտնուող Համեմ Հայրենակցական Վերաչինաց Միութեան կեդրոնական Վարչութեան հետ՝ պարզեց Պէյրութի մէջ «ՆՈՐ ՀԱՁԸՆ» անուն մը կանդնելու դրպիրը։

Երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ Հ. Հ. Վ. Միութիւնը որոչեց «Նոր Հաճըն» անունը հիմնել Պորչրպային Հայաստանի մէջ, փոխանակ Պէյրութի։ Այսուհանդերձ, արամադրեց նիւթական եւ եւ բարոյական ամէն աջակցութիւն Պէյրութի Համբնցի դպրութեան իր կարողութեան սահմանին մէջ։

Սակայն Հաճնոյ Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան դիմումներուն եւ խորհրդակցութեանց բարդական ապրելակերպը այն եղաւ, որ ժամանակ մը յետոյ Հաճընցի արեւելեան գործի վաճառական Կոստանդին Կէրթմէնեան որոշեց իր անձնական ծախսերու հաշիւով ձեռնարկել այդ ուսանի կառուցման։

Առ այդ, 1931–ին, իր անունը՝ Վեր. Սարգիս Տէվիբեան, իբրեւ վարիչ, Պէյրութի գրեթէ անոր վերահսկութեան տակ Պէյրութի արուարձաններէն ընտրած կալուած մը գնելով դրաւ «ՆՈՐ ՀԱՃԸՆ» ուսանի հիմերը։

«Նոր Հաճընի» ուսանի չինութեան պարագաները կը խօսունք որ անոր հիմնադիր–վարիչը եղած Վեր. Սարգիս Տէվիբեանը պատմէ։

Նա կը գրէ —

«17 ամիս մնացի Պէյրութ։ Հոն գացած էի Հաճընցի գործակատարութեան օգտակար լլլալու ծրագրով։ Փեւտս, Պր. Կ. Կէրթմէնեան, իմ արամադրութեանս տակ դրած էր 15,000 ոսկի, հատատուութեան մը հիմը դնելու համար, որ եկամուտ բերէր եւ այդ եկամուտը գործածուէր Հաճընցիներուն նպաստելու գործին։ Պէյրութ հասնելուս տեսայ, որ այդ դումարը բաղդատմամբ անբաւական պիտի լլլար էֆմիերու մէջ երթալու վրայ լեցուած ժողովուրդը կուիլի ասներու մէջ անպատրաստ, հետեւաբար տեղւոյն վրայ կազմելի յանձնախումբ մը հետեւեալ անձերէն բաղկացած՝ Սուրէնեան Զաքարեան, Աստուր Զալեան, Ներսէսեան Պալեան, Եղոմբ Տարտաղեանեան, Թաւրէն Երկաթ, Յովհաննէս Պէքէրճեան, Սամուէլ Թրպեճարեան եւ ես։

«Պէյրութի մէջ գտանք յարմար ու թանկագին գետին մը, մօտաւորապէս 36,000 քառակուսի կանգուն տարածութեամբ։ Երկար ատիներու աշխատութենէն վերջ՝ յաջողեցանք այդ հողը ծախու առնելու որշման յանկել։ 7500 ոսկի պէտք էր։ Հաճընցիները իրենց անձական դրամով առնելու գետինները առնել փափաքեցան եւ ան հաշիւ գոյացուցին 1000 Օսմանեան ոսկի, եւ յանձնեցին ինձ։ Յաջողեցայ Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչէն փոխ առնել 3500 ոսկի։ Պր. Կէրթմէնեանի 3000 ոսկին եւս մէկտեղ բերելով գոյացաւ պէտք եղած գումարը, որով գնեցինք այդ գետինը։ Վարձեցի երկրաչափ Պր. Շերբինեանը։ Աներեսկեան սեպհականով այդ գետինը բաժնեցինք լարերու (մասերու), փոցոցներու եւ կանոնաւոր փլան (յատակագիծ) մը պատրաստուեցաւ ասներու չինութեան համար։ Քանի որ զբաղումին մէկ մասը Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը

փոխ տուած էր, որուն եւեցաւ հողին 30,000–ի մօտ կանգուները նեղկայացուցիչին անուան արձանագրել, իսկ մօտաւորապէս 6,500 կանգուներ՝ իմ անուան: Ի վերջոյ ես 4,500 կանգուները եւս, փոխանցեցի Ազգերու Դաշնակցութեան նեղկայացուցիչին, որով իմ անուան վրայ մնաց մօտաւորապէս 2,000 կանգուն հող:

«Քանձնախումբս սկսաւ մասնահողերը ամառան վճարումի փոխարէն ծախել, մեծ մասով Հաճընցի հայրենակիցներուն: Հաճընցիները, որոնք 1000 ոսկի վճարած էին կանխիկ, իրենց վճարած գումարին փոխարէն գետիններ առին, սկսեցին տուներ չինել իրենց բնակութեան համար, չինութեան առարկաները դնուեցան Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչին: Հայրենասիրութիւնը, տուն չինելու արշաւին մէջ ցոյց տուած վարպետութիւնը, աշխատելու եռանդը, մանաւանդ անոնց անկախ եւ առանց ուրիշ ղպրմունքեան տան տէր դառնալու ըղձացումները դիտելը հիացմունքի արժանի էր: Հաճընցիները իրենք իրենց միջոցներով կը դառնային մաքուր, առողջապար բնակարաններու տէրեր: Իմ կատարած գործն էր միայն փոխառութեամբ պատճառ դառնալ, միջոցներ ստեղծել, միջնորդ հանդիսանալ ու աջակցիլ անոնց:

«Այն $15,000–ը որ վճարս տուած էր, այն տեղի պարագաներուն ուսումնասիրելէ վերջ որոշեցինք դանիկա հատատութեան մը դրամագլուխի ընել, բարերարին անուան տակ չինքեր չինել, իր անունով պահել, եկամուտի վերածել, եւ այդ եկամուտով հայկական դպրոց մը պահել, Հաճընցիներու զաւակներուն կրթութեան տալու համար: Այդ գումարին կէսին փոխարէն առի մօտաւորապէս 2000 կանգուն հող, ինչ որ իմ անուան արձանագրուած էր: Ծախուած մասնահողերու վճարումներէն ըստացուած մնացածը: Այս գումարը գործածելէ 2000 կանգուն հողին վրայ չինել 20 խանութներ, երկու ախաբրմըներ եւ դպրոցի չինք մը: Խանութներու եւ տուներու եկամուտները յատկացուած է այդ դպրոցի ծախքերը գոցելու: Ճանձնախումբը մը կը հատաքէ խանութներուն վարձքերը, գրամը կը յանձնէ Տօքթ. Բիկիի, իբր դանձապահ, որն բարեհաճած է յանձն առնել այդ գործը: Տօքթ. Բիկիի կը վճարէ ամէն ամիս դպրոցին ծախքերը եւ կը պահէ հաշիւները: Սուբլոյ մէջ դպրոցի հրաման ատանալը կառավարական ձեւակերպութիւններ եւ յապաղում կը պահանջէ: Հոն կայ Հայ դպրոցներու յանձնախումբ մը, Պատ. Չաուխեան այդ յանձնախումբին նախագահն է, նա է կառավարութիւնէն այդ

պարտնէրու պատճառներն ամենուն, անոր անունով անուանած են մեկ Հայ պարտնէրու հրամանները, դիւրանալու համար խօսելու Պատ. Հայրհայրապետ, որ Պր. Կէորգիկեանի բացած պարտզն ալ իր անունով արձանագրել տայ կառավարութեան մօտ, նա պիտով բան այլ բանը:

«Պարտզը մանկապարտէզ եւ նախակրթարան մըն է. այժմ ունի 150 երկուս ուսանողներ, հինգ Հայ վարժուհիներով:

«36,000 կանգուն հողէն 1000 կանգուն հոգ մէկ կողմ դրուած է, որը չպիտի ծախուի եւ ձրիարար պիտի յատկացուի Հաճընցի այրի ու բարերախնամ ընտանիքներու: Այժմ այդ 1000 կանգունը, եւս, արձանագրուած է Այգեկու Դաշնակցութեան ներկայացուցչին անուան, որն համաձայն է պահել այդ մասը մինչեւ նոր անօրնութիւն: Իմ ծրագիրը եղած է 1000 կանգուներն վրայ չհնել տուներ, բնակիչը 32 արարքմրիք (յարկաժին), իւրաքանչիւրը մէկ անկամ, մէկ խոհանոց եւ մէկ բաղնիք պարունակող, 16 տասնին յարկի վրայ եւ 16 մէջի յարկ: Վարի յարկին վրայ չհնուած են 12 արարքմանիներ, որոնց մէջ կը բնակին Հաճընցի կարօտեալներ բարերարին գրի: Շինուած 12 արարքմանիներու բարերարներն են հետեւեալները՝ Տօքթ. Րէճիպեան, Օր. Հայկազեան, Հայր Մ. Կէրմիկեան, Մայր Տիւսէի Կէրմիկեան, այլեւ Տիկին Զարուհի եւ զաւակները, Յովհաննէս Տէվիրեան՝ մէկական արարքմուն, եւ ես չհնել տուած եմ մէկ, ընդամէնը 12: Իւրաքանչիւր բաժնի վրայ նուիրատուին անունը փակցուած է: Մնացած վարի յարկի հոսքը եւ մէջի յարկի կէսսրահ նոր բարերարներու: Այս այրի եւ կարօտեալներէն մէկ ունի չորս հինգ, բարերարին գրի տուինք...»:

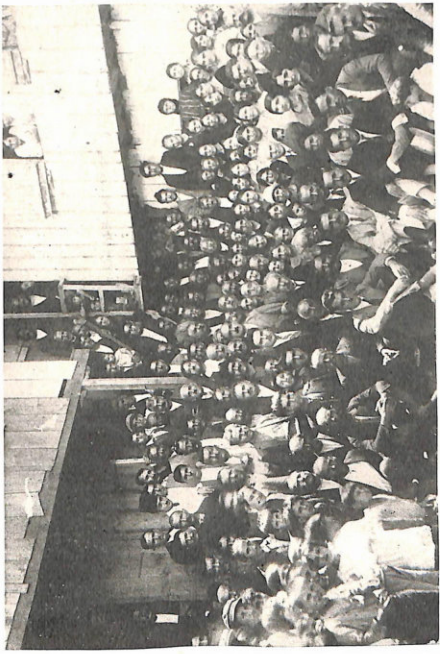
(Տե՛ս, «Արմէնիա» շաբաթաթերր, Լօս Անճելըս, Ապրիլ 22, 29, 1932 թիւերը):

«Նոր Հաճըն» ուսանի կառուցման մէջ բաժին ստացած են նաեւ Ամերիկարնակ Հաճընցիներ՝ Տիրուհի Զարուհիան Փիլիպոսեան եւ Սահակ Փիլիպոսեան: 1931–ի վերջերը Տիրուհիան Փիլիպոսեան անձամբ Պէյրութ երթալով Նոր Հաճըն ուսանի Այրեանոցի հոգեւորին մաս մըն ալ ինքը դնած եւ անոր վրայ չհնել տուած է 16 ուսնիր այրիներուն բարերարին գրի արձանելու համար:

Նոր Հաճըն ուսանի մէջ այժմ հաստատուած են 415 Հաճընցի ընտանիքներ եւ կամ մօտաւորապէս 2000 անձեր:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասիկ յետոյ Նոր Հաճրնի մէջ կատարուեցաւ Հայ Առաքելական Համայնքին կոմկին Սբ. Գէորգ Եկեղեցին, որուն օծումը տեղի ունեցաւ 1938, Յունիս 19–ին, Հաճրնի նախկին Առաջնորդ եւ այժմ Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ Գերաշնորհ Տէր Պետրոս Ս. Արքեպիսկոպոս Սարաճեանի մէջնորհ։

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՀԱՅԿԱԶՆԵՐՈՒՆ ԱՐՔԱՆԱՒՈՐԸ

1931–ին Նոր Հաճրն թաղի հողին գնման եւ սակարկութեան հանդէպ Հայրենակցական Միութեան Առեւտրական Հաղարապետ Պօղոս Պէյ Թուր–Սարգիսեան խոստմնագիրը մը տուած էր հողա–

Ս. ԳԷՈՐԳ ՆՈՐԱՇԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐ-ՀԱԱՆՈՑ

ակը Շէյխ Նապլի Նուֆարէն, թէ հազար կանգուն հող պիտի ապամպռէր Հաճըն Թապի դպրոցին եւ եկեղեցիին համար: Հապառկը իր խոստումը կատարելով, հազար կանգուն հողը՝ փոխանցման օրն իսկ Հաճընցիներու ապամպռութեան տակ դրած էր: Թէեւ պանուկեան անձէր, որոնք չկանցին համոզել հողատէրը, որ այդ հողը փոխանակ եկեղեցիի եւ դպրոցի՝ այլեւանոցի մը հիմնութեան յատկացնէր, բայց ճիշտ ժամանակին, քանի մը Հաճընցի պատկիններու արթուն հակազդեցութեան եւ միջամտութեան շնորհիւ, հողատէրը չկրնայ նկատուց այլեւանոցի մասին վերջէն տուած իր հաւանութիւնը, եւ անձամբ հողին վրայ գալով իր ձեռքով իսկ առաջին խոյչը տեղատուեց եւ նոյն օրն իսկ

Համբնցիք վրանի տակ կատարեցին Մ. Պատարագը: 1933–ին Ներկայ Շինուխեան Ցանձնախումբը նչանակուեցաւ հետեւեալ կազմով. Տօքթ. Գէորգ Գրիգաշարեան՝ Առնետպետ, Տիար Յարութիւն Ձէրձէհան՝ Առնեղպիւր, Տիար Տէօվլէթ Պապահէքեան՝ Գանձապահ, Տիարք Յովհաննէս Պէքէրճեան, Սարգիս Ձրուեան, Արթասդամ Թուլումճեան եւ Յարութիւն Յովակիմեան՝ Խորհրդականք: Իսկ, 1937–ին, Գերաշնորհ Տ. Պետրոս Արքեպս. Սարաճեան փափաքելով, որ եկեղեցւոյ շինութիւնը մինչեւ Զատիկ ատաթե, Ցանձնախումբին վրայ նոր անդամ մը եւս աւելցուց, Հայրապետ Պօղոս Պէյ Թուր–Սարգիսեան, որ նախապահ կարգուեցաւ: Աչխատանքները պարկ ատացան Հորիւ Ցանձնախումբի նոր նախապահին, Տիար Յարութիւն Յովակիմեան Հանգանակութիւն կատարելու դրկուեցաւ դէպի արեւելեան երկիրները Հայ գաղութները, Պէյրութի մէջ նոր բարերարներ գտնուեցան, եւ աչխատութիւնները ատարտեցան յաջողութեամբ:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄ

Պատուարժան Շինութեան Ցանձնախումբ Նոր–Հաւրնի Նոր Վարժարանին եւ Նոր Եկեղեցւոյ Պէյրութ

Ժամանակին մեզ դիմեցիք խնդրելով, որ արտօնեմ ձեզ հանգանակութիւն ընել մերազնեայ պատուական ժողովուրդին մէջ ի նպաստ Նոր–Հաւրնի Թաղի նոր շինուելիք դպրոցին եւ եկեղեցւոյ, եւ մենք ժամանակեալ տոմար մը յանձնեցիք ձեզ արտօնելով ձեռնարկել հանգանակութեան, որովհետեւ տեսած էիք ձեր ծննդավայրին մէջ ձեր բարգաւած վիճակը, ազգապատկան հաստատութիւններն եւ մանաւանդ Սահակ– Մեսրոպեան հոյակապ եւ փառաւոր վարժարանը, զոր մեծաւ մասամբ ձեր դոյզն միջոցներով կանգնեցիք եւ մեր այդ տեսածներն մեզ վստահութիւն ներշնչեցին որ Հաւրնցին այս օտար ափունիին վրայ ալ պիտի յաջողի կանգնել իր վարժարանը եւ եկեղեցին, եւ ուրախ ենք որ մեր վստահութիւնը գործնականապէս արդարացուցիք եւ այժմ կը պատրաստուիք նորաշէն եկեղեցւոյ օծումը կատարել: Կ'օրհնենք գձեզ, կ'օրհնենք զամէն ամենիք որ հեռուէն եւ մօտէն իրենց բաժինը բերին ի նպաստ եկեղեցւոյ եւ վարժարանին շինութեան:

Ջաւակնե՛րս,

Լսեցէ՛ք ձեր ծերունազարդ Հայրապետին պատգամը: Եկեղեցին եւ Դպրոցը հայութեան տեւականութեան գոյութեան զոյգ միջնաբերդերն են եւ ցորքան ժամանակ որ այդ ապացուց–

ուած ճշմարտութիւնը կ'ըմբռնէ՛ եւ կը փարի՛ Հայ եկեղեցւոյ եւ կը կրթէ՛ ձեր զաւակները Հայ Դպրոցին մէջ, այդու հայութեան կորստեան եւ ձուլման առջեւ անխորտակելի բուրմը կը կանգնէ՛· մի՛, մի՛ հեռանաք Հայ եկեղեցիէն եթէ կ'ուզէ՛ որ ձեր տառապեալ եւ սակայն պանծալի Ազգը շարունակէ պահել իր գոյութիւնը· սիրեցէ՛ք, սիրեցէ՛ք Հայ Դպրոցը, եւ ձեր մանուկները, որ ապագայ սերունդը պիտի կազմէն, կրթեցէ՛ք տոհմային ջինջ ու մաքուր դաստիարակութեամբ, որպէս զի Հայ Ազգը ապրի իր լեզուով, իր գրականութեամբ եւ իր եկեղեցական եւ ազգային հայրենասէր աւանդութիւններով:

Կ'օրհնենէ զձեզ, եւ կ'օրհնենէ եկեղեցաշէն եւ դպրոցաշէն բոլոր Հայ ժողովուրդը:

Աղօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ· ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Անթիլիաս, 8 Յունիս, 1938

ՍԱՀԱԿ–ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

ԵՒ

ՏԱՏՐԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԶԸ

Պէյրութի Համբոյին՝ ունենալէ յետոյ իր առաջին Հաշտեթաղն ու Ս· Գէորգ եկեղեցին՝ կը փափաքէր ունենալ նաեւ իր սեփական վարժարանը, որ այն եկեղեցւոյ նեւրքնայարկը չհնուեցաւ ապաւինելով Տատրեան եւ Գրիգորեան կտակներուն, որ պահ դրուած է Հ· Բ· Ը· Միութեան մօտ:

Շնորհիւ Համնոյ վերջին առաջնորդ եւ այժմ կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Ընդհ· փոխանորդ Գեր· Տէր Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեանի 1938–ին երթի պնդումին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան՝ Տատրեան կտակին համար, Հաշտեթաղն ունեցաւ իր սեփական Սահակ–Մեսրոպեան վարժարանը՝ համանուն հին Համնոյ աղբիւրաց վարժարանին եւ «Տատրեան» մանկապարտէզը՝ ի յիշատակ կտակատուին անուան (որքան առնն որ վերջինիս կտակի յատկացումը չարունակութիւն):

Գեղաշնորհ Սարաճեան Սրբազան, այդ վարժարանի վերին հսկղութիւնը յանձնած է Հայրապետ Պօղոս Պէյ Թուրաբեանի:

Հայրապետը, Սրբազանի հրաւէրին ընդառաջելով, իր նախապատրաստութեան տակ կազմած է նորաբաց վարժարանի Հոգաբարձութիւն մը հետեւեալ երեսաւորներէ.—

Պարոնայք՝ Եփրեմ Էլլէկեան, Յարութիւն Զ· Ճէրէճեան,

ՊԼՅՐՈՒԹԻ ՆՈՐ-ՀԱՃՆՈՑ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ
ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԱՏՐԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ

Յովհաննէս Կ. Եկեմեան, Յովսէփ Մատենեան եւ Կարապետ Յ. Ճէրէճեան:

Հայարարեալ էին իր կարմր վաւերացնել ապէ յետոյ, անդադար Հայ Ազգային Առաջնորդարանի Քաղաքական Ժողովին, ակամբ է վարժարանի չինութեան պահանջը լրացնել, ներքին կառավարման քնել, պարտացական պիտոյքները գնել, եկեղեցական հանուիքները հատատուել: Եւ այս բոլորը լրացնելէ յետոյ հրատարած է կարող վարժուհիներ՝ պաշտօնավարելու համար մանկապարտէզին մէջ, որոնք հետեւեալներն են.— Օրիորդք Զաւարթ Ոսկեմօրուքեան, Հայկուհի Պալասանեան, Լօրիս Թօ-

1931–ին Պէյրութի Հ. Հ. Միութենէն Մասնաձիւղի վարչութիւնը

Առաջին կարգ, Ձախէն Աջ.—Եղնովք Տաբաղանեանն՝ Տնտեսուհի,
Մարտիրոս Եփ. Սիրմէնեանն՝ Առեղապետ,
Տօքթ. Գէորգ Գրիգեանեանն՝ Առեղադպիր:

Երկրորդ կարգ, Ձախէն Աջ.—Օհաննէս Պէրբէրեանն՝ Տնտեսուհի,
Ռուբէն Երկաթ՝ Տնտեսուհի,
Արիսագոմ Գոմիտասեանն՝ Գանձապահ:

մրկեան եւ Լուսաձին Տէր Մանթեանեան։

Նեղկայիս աշակերտութեան թիւն է 85։

Պէյրութի Հաճընցիներուն մէկ մասը արհեստաւորներ են, ինչպէս՝ սրմատիք, կօշկակար, դերձակ։ Կան նաեւ մանր առեւտրականներ, իսկ բաւական մեծ թիւը կը բաղկանայ գործաւորներէ։

Հաճընցի մտաւորականներն են՝ վէր. Կարապետ Գրիգորեան, Բրօֆ. Պօղոս Տէր Պօղոսեան եւ Յովհաննէս Մկրտչեան։ Ունին նաեւ ատամնաբոյժ մը՝ Տօքթ. Գէորգ Գրիգորեան։ Հոս է նաեւ Հայաբապետ Պօղոս Պէյ Թուբ-Մարգիսեան։

ՀԱՃՆՑԻ ՀԱՅՐ. ՎԱՐԱԾ. ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ.— Պէյրութի մատնահիւղը կազմուած է 1923-ին, Տօրթիւ Հանգուցեալ Մարտիրոս Էֆ. Մկրտչեանի։

Պէյրութի մատնահիւղին անդամներուն թիւը 100-ի մօտ է, որոնք հոգածու կ'աշխատին Հաճընցի զաւակներուն ուսուցման եւ մասնայն զարգացման համար։

Վերջին տարիներըը կազմուած է նաեւ Հայրենակցական Տիկնոջ Միութիւնը, որուն մեծապէս զարկ կուտան ձեռագործի, ձեւափոխութեան, եւ երբեմն ալ կը տարբեր Հաճընցի հայրենակիցներով երեկոյթներ եւ յատուկ հաւաքոյթներ։

Հաճընցիները կ'ապրին չատ սերտ, եւ անոնց ընթացիկ լուրն մը՛չ Հաճընի անման բարբառն է։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԹի ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— Հինէն ի վեր Հաճընցիներ Ագէքսանդրիայի մէջ առեւտուրով զբաղած են, սակայն, Հաճընցի գաղութի մը հաստատութիւնը եղած է Կիլիկիոյ պատերազմէն յետոյ։ Այս բանուկ նաւահանգիստին մէջ կը բնակին 230 Հաճընցիներ, որոնք առհասարակ նեղմտական բարեկիցիկ վիճակի մէջ են։

Հաճընցիները հոս ունին Հաճնոյ Հայր. Վերաշ. Մխիթեան մանուկներ մը, որոնք իրենց նեղմտական պարտականութիւնը լի ու լի կատարած են՝ Մորմրդային Հայաստանի մէջ նոր Հաճընի Ազանի մը կառուցման, բաժինը զրկելով կեդրոնական վարչութեան։

Հաճընցիները հոս որեւէ սեփական հաստատութիւն չունին, եւ անոնց պզտիկները կը յաճախեն տեղւոյն Լուսաւորչական վարժարանը։

Ագէքսանդրիայի մէկն է Հաճընցի փաստաբան Կարապետ Իսմիրլեան, որ տեղւոյն մէջ բաւական մեծ հռչակ ունած է։ Հոս է նաեւ յայտնի Հաճընցի վաճառական Եղիշէ Էֆ. Քէլէրեան, ինչպէս նաեւ Կարապետ Սօղոնեան։

1938–ին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Գրադարանի կողմէ Անձամբին (Ազիզ քանդիլէքի հանճարին թարգմանուած անունը) թուրքերուն յանձնուելուէն ետք ալ տեղի ունեցած նոր կրկին զննում է։ ...

ԱՂԵՒՄԱՆԴՐԼԵՔ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՅԸՆՏԻՔՆԵՐՈՒՆ ՅԱՆԿԸ — Աբեղեան Մինասեան 6 անձինք, Եղիկ Քէլիքեան՝ 4, Վարդեվար Եսայեան՝ 4, Լեւոն Մինասեան՝ 5, Հաճի Մինասեան՝ 3, Յովհաննէս Մինասեան՝ 2, Աւետիս Գասկեան՝ 4, Յարձիր Կէօքիւղեան՝ 4, Մարգիս Մխիթեան՝ 6, Վահան Մխիթեան՝ 1, Հաճի Կարապետ Զրրմեան՝ 3, Վրդովնէս Զրրմեան՝ 3, Գէորգ Զրրմեան՝ 4, Գէորգ Մխիթարեանի՝ 3, Աւետաւ Զօհրապեան՝ 4, Նազարէթ Մուշտարեան՝ 4, Կարապետ Յօհաննեան՝ 4, Սկզբակ Յօհաննեան՝ 6, Համբարձում Մխիթարեանի՝ 4, Յարութիւն Մխիթարեան՝ 3, Յակոբ Տրտառեան՝ 3, Յարութիւն Տրտառեան՝ 2, Աւետաւ Հարճամանճեան՝ 4, Համբարձում Հարճամանճեան՝ 3, Հաճի-Մարգիս Երեցեան՝ 5, Գրիգոր Մինասեան՝ 5, Գրիգոր Քէչէճեան՝ 2, Աւագիլ Զաքարեան՝ 3, Մարգիս Կէչէրեան՝ 1, Մինաս Կէչէրեան՝ 1, Մանուկ Մինասեան՝ 4, Յակոբ Ասճատուրեան՝ 7, Յովհաննէս Տարտպանեան՝ 5, Պետրոս Շիրքրմեան՝ 2, Յովհաննէս Մարտիրոսեան՝ 2, Եփրեմ Փինկիկեան՝ 1, Գէորգ Թոմասեան՝ 2, Աւագ Ըրկիչեան՝ 3, Փանոս Ըրկիչեան՝ 1, Հաճի-Պետրոս Սիպահեան՝ 3, Գէորգ Դաբրիկեան՝ 6, Կարապետ Սօղոմոնեան՝ 4, Յովհաննէս Տիմանեան՝ 4, Վահան Տիմանեան՝ 4, Կարապետ Գրիգորեան՝ 5, Գրիգոր Տէր-Մարտիրոս՝ 6, Մեսրոպ Տէր-Մարտիրոսեան՝ 3, Վարդան Տէր-Մարտիրոսեան՝ 1, Մխիթար Տէր-Մարտիրոսեան՝ 3, Գրիգոր Գալէնտէրեան՝ 6, Յովհաննէս Քէօսէմանուկեան՝ 3, Կարապետ Աբգարեան՝ 1, Վարդեվար Գասկեան՝ 5, Վէտոզ Սաչեան՝ 2, Պետրոս Սաչեան, Սկզբակ Թոսունեան՝ 2, Մխոյ Պաչեան՝ 4, Յովհաննէս Պաչեան՝ 3, Յարկիթ Տէր-Պօղոսեան՝ 4, Մարտիրոս Տէմիրճեան՝ 1, Օհաննէս Մամալեան՝ 5, Մարտիրոս Եփրեմեան՝ 2, Մարտիրոս Երկաթեան, Յարութիւն Մախեան՝ 1, Ակոպով Փաթրմուճեան՝ 1, Յովհաննէս Փաթրմուճեան՝ 1, Մանուկ Գրիգորեան՝ 1, Լեւոն Գրիգորեան՝ 3, Մելքոն Աբգարեան՝ 2, Աշղարհիկ Եփրեմեան՝ 2, Սկզբակ Եփրեմեան՝ 1, Մանուկ Թօփուկեան։

ՐԷՀԱՆԵՑԻ ՀԱՅԸՆՏԻՔՆԵՐԸ — Քչհանէ՝ Ազիզքանդրլէք Անձամբին մէկ զաւառակը՝ կը գտնուի Ազիզքանդրլէքը Հալէպի կողմ նոր ճամբուն գրեթէ ճիշտ մէջտեղը։ Բաւական ծագիկալ վայր մըն է։ Ընդհանուր պատերազմէն առաջ, հոս 5–10 տնուոր հայութիւն մը կայ եղեր։ Գաղթականութեան միջոցին, գրեթէ

փետրուար են անոնք։ 1918–էն վերջ, քանի մը տուն պոլիսական Հայեր գալով կրկին բնակութիւն հաստատած են հոս։ Ամէնը կազմին են նաեւ մեր 4–5 տուն Հաճընցիները։

Պատերազմէն առաջ, Հայերը ո՛չ եկեղեցի եւ ոչ ալ դպրոց ունեցած են, այնպէս որ, անցեալի մահմետականներէն իրենց անուանելով տարիս կը ճանչցուին եղեր։ Սակայն այսօր, չորս-հինգ մեր Հայրենակից դեղագործ Պ. Աւագ Աւագեանի ջանքերուն, անոնք մանկապարտէզ մը եւ քառ դասարանի կազմակերպեալ վիճակ մը։ Շատ մը Հայեր հոս եկած եւ մեկնած են պարզապէս յանուանաւանելով, սակայն, Հաճընցիք ամէն դժուարութեանց քաջարար կարծր տալով՝ գրեթէ 5–10 տուն հայութիւնը կազմակերպելով յաջողած են մանկապարտէզ մը բանալ։

Մանկապարտէզը տարեկան՝ մօտաւորապէս 30 Օսմ. ոսկիի պիտակ մը ունի։ Այս գումարը անգացի հայերէն գանձել կարելի չէ։ Ուստի, մեր Հայրենակիցը իր անձնական խորհուրդով կը գիմէ՝ ուր որ անկ է, եւ գոհացում կը գանէ։

Բէհաճիէ եւ Շրջակայքէր Բնակող Հաճընցիներուն Անուանացանկը

Յովսէփ Թաթուլեան՝ 7 անձինք, Սեդրակ Արմէնեան՝ 6, Մանուկ Մուրթիեան՝ 6, Յակոբ Փիլիկեան՝ 5, Համբարձում Մուրթիեան՝ 4, Ալբի Տիկին Մարի Աւագեան՝ 2։ Ընդհանուր գումար 30։

ՍՈՒՆՏԻՈՅ ՀԱՃընցիները.— Սուէտիայ մէջ եւս կան քանի մը Հաճընցի բնտանիքներ, որոնց թիւը եւ կացութիւնը դժբախտաբար մեզի ծանօթ չէ։ Հոն հաստատուած են, ի մէջի այլոց, Հաճընցի Ագամ Ուզունեան, եւ Յ. Ալթունեան։

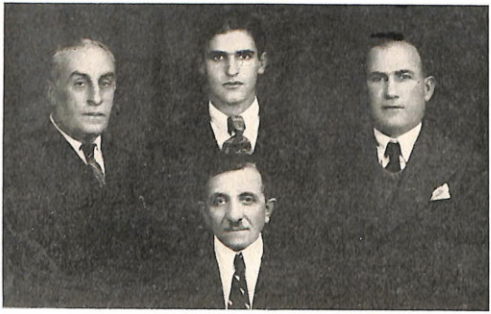
ՋԱՀԼԵԻ ՀԱՃընցիները.— Հաստատուած են կիլիկիոյ պարպտէն կողմը։ Ընդամէնը կը բոլորանայ 143 Հաճընցիներէ։

Ջահլեի Հաճընի Հայրենակցական Միութեան մանաճիւղը հիմնուած է 1922–ին։ Առաջին մանաճիւղն է, որ հիմնուած է Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Իրաքի մէջ։

Մանաճիւղին գործունէութեան մէկ կարեւոր մասը եղած է Հաճընցի աղքատ ազգ ուսման թոշակ հայթայթել եւ զանազան ազգասէր ընտանեաց օգնել։

Մանաճիւղի առնչակից Տիար Յարութիւն Յովակիմեան քանիցս գացած է մինչեւ Ձկզիրէ եւ ազատած է ինը հատ Հաճընցի արարացած երիտասարդներ։

Վ.Երջնեա, Նոյեմբեր, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան կազմէն Տէր-Էլ-Զօր ղրկուած է հայրենակից Յարութիւն Յովակիմեանը անկէ փոխելով հաւաքել եւ բերելու համար Հայ բնակութեան ոսկորները: Մեր հայրենակիցը սոյն աստիւրութիւնը կատարած է յաջողութեամբ, եւ Տէր-Էլ-Զօրի մէջ Հայոց վրայ կատարուած մեծ ջարդին եւ յետոյ հոն բերուած գիւղացի գերեվարուն մնացորդները հանելով Սուրիա փոխադրած է, որոնք այժմ թաղուած են Ալեքիլիսաի վանքին բակին մէջ:

ԶԱՀԱԼԵՒ ՄԱՆԱՆԱՅԻԼԻ ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ

Ձախէն աջ կանգնողները.— ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, ԵՓՐԵՄ ԴԱԴԷՍԵԱՆ, ԹՈՐՈՍ ԹՈՒՐ-ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Նստողը.— ՅԱԿՈԲ ՇՆՈՐՀԱԿՈՐԵԱՆ:

Զահլէաբանակ Հանընդհանուր Ազգանացանկը

Յարութիւն Յովակիմեան՝ 3 ընտանեաբէ անդամներով, Թոմաս Թուր-Սարգիսեան՝ 6, Յակոբ Շնորհաւորեան՝ 6, Աւագ Դաղկեան՝ 5, Գրիգոր Դաղկեան՝ 7, Եփրեմ Դաղկեան՝ 1, Թաթիկին Իմաստունեան՝ 3, Մարգիս Խօրհեան՝ 4, Ղազար Խօրհեան՝ 4, Աւետիք Ղամպրեան՝ 7, Մանուկ Զորպեան՝ 8, Բարսեղ Փոփուչեան՝ 8, Լեւոն Քիւրքեան՝ 6, Մարգիս Ածիլածեան՝ 5, Աբրահամ Ածիլածեան՝ 4, Գրիգոր Ալպարեան՝ 4, Մխիթար Ալպարեան՝ 4, Յովհաննէս Զաթարճըեան՝ 2, Գէորգ Ապտեան՝ 3, Արշակ Պահատրեան՝ 7, Զաքարիա Թէրզեան՝ 1, Սիմոն Ճէպեան՝ 6, Նազար Զօպանեան՝ 4, Սամուէլ Գրգեաշարեան՝ 6, Եղիա Թուր-Սարգիսեան՝ 5, Բարսեղ Թուր-Սարգիսեան՝ 4,

Սիմոն Մարթեան՝ 7, Պետրոս Տէմիրճեան՝ 5, Թորոս Զանազարեան՝ 7։

ԶԱԶԻԲԻ (ԼԻԲԱՆԱՆ) ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— Հաստատուած են հոն Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ, եւ բաւական բարեկեցիկ են։ Անոնց անուանացանկն է.— Մկրտիչ Սուլեան, Նազար Քէլէմճեան, Ասող Կէոնէկեան, Սուլթան Դադէեան, Գալուստ Դաւիկեան, Հայրապետ Խոմէկեան, Համբարձում Պալեան, Հաճի Զօպանեան, Աստուր Շերբերեան, Յակոբոս Ձէրէճեան, Զաւրէկ Եթիմեան, Յովսէփ Կէնկուզեան, Պետրոս Սուլթանեան, Յովսէփ Լէնկեան, Հաճի Ժամկոչեան, Աբմենակ Գրաճեան։

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— Հաճընցիները հոս հաստատուած են 1920–էն յետոյ։ Այժմ հոս կը բնակին 377–400 Հաճընցիներ։ Անոնց նիւթական վիճակը լաւ է բաղդատմամբ այլ վայրերու։ Ունին Հաճընի Հայրենակցական երիտասարդաց Միութիւն մը, որուն պիւտճէն նպաստակն է մարզական ոգին։ Անոնք կը ջանան Հաճընցի երիտասարդութիւնը փոզոցային եւայլն փոքանգներէ հեռու պահել, եւ զարգացնել զանոնք ֆիզիքապէս՝ այլ եւ այլ խաղերով, եւ մրցումներ կազմակերպել զանազան խումբերու դէմ։ Ցաւիպօլի խաղը ամէնէն կարեւոր ուժը կը գրաւէ։

Միութիւնը ունի իր սեփական ակումբը, ուր կը կատարուին հաւաքոյթներ՝ շաբաթը երկու անգամ։ Այս խաղի մրցումներէն դատ անոնք կը ջանան նաեւ Համբընցի երիտասարդութեան մէջ սնուցանել հայրենակցական ոգիի զգացումներ եւ վառ պահել անոնց մտքին մէջ Համբընի հերոսական անցեալի պատմութիւնը։

Հոս կայ Համբընցի առաջնորդ Աստղիկ Պէհաբրեան եւ դպրապետ Յովսէփ Շերբերեան։

Աննուանացանկ Դամասկոսի Հաճընցիներուն

Տիգրան Խաչէնակեան՝ 4, Յաչիք Գալֆաքեան՝ 4, Սեդրակ Պաթմեան՝ 6, Մանուկ Վահանեան՝ 5, Համբարձում Քայեան՝ 6, Համբարձում Զօլաքեան՝ 5, Կարապետ Գալֆայեան՝ 5, Թորոս Սիսլեան՝ 3, Համբարձում Եահնեան՝ 3, Արուսեակ Զէմինեան՝ 3, Թորոս Մաչեան՝ 2, Նուրիկա Թաթիեան՝ 2, Գրիգոր Քէլլիքեան՝ 4, Թորոս Պուրմայեան՝ 3, Յակոբոս Խաչէնակեան՝ 2, Միքայէլ Սրսլիեան՝ 4, Ասլանէ Գայիբեան՝ 7, Փանոս Ասլանեան՝ 5, Նազար Քէլլիքեան՝ 5, Սեդրակ Թօսունեան՝ 5, Մանուկ Խոմէկեան՝ 5, Մանուկ Կուսքեան՝ 5, Ալեքսէս Վահանեան՝ 6, Փանոս Ըրբեան՝ 6, Գրիգոր Շերբերեան՝ 5, Աբգին Թամամեան՝ 3, Գրիգոր Խիմեան՝ 7, Աստ-

Նեմ Դավիանան՝ 2, Պետրոս Շէմսեանան՝ 2, Կիրեկ Տէմոնեան՝ 2, Մարգիս Թոմասեան՝ 3, Մուրէն Մխեան՝ 3, Գարբիէլ Փաթրոնեան՝ 3, Գրիգոր Պալասանեան՝ 4, Միհրան Պալասանեան՝ 5, Շմաւեակ Թոքոս՝ 4, Յովակիմ Գրամեան՝ 5, Մարգիս Փուշեան՝ 2, Նազար Պալասանեան՝ 11, Յովակիմ Տաղտասեան՝ 4, Թոքոս Կաճեան՝ 4, Պետրոս Ճունեսեան՝ 4, Մարգիս՝ 4, Վարդան Մաչեան՝ 5, Վարդենար Քէոսեան՝ 5, Աբրիճ Կրիկեան՝ 6, Կարապետ Պալեան՝ 2, Յակոբ Մուշեան՝ 3, Կարապետ Լուսճենան՝ 5, Մամուկ Ալթաբեան՝ 4, Կարապետ Ղազարոսեան՝ 7, Գէորգ Պապպասեան՝ 10, Կարապետ Կէօչիկեան՝ 8, Կարապետ Պալասանեան՝ 5, Վիգէոր Յակոբեան՝ 4, Յովհաննէս Կիւրճեան՝ 4, Հայկազ Կէօչիկեան՝ 4, Հաճի Աբրիճեան՝ 4, Մինաս Նալեան՝ 4, Աբրահամ Զօրաբեան՝ 4, Ամենակ Զօրաբեան՝ 4, Նշան Երկչեան՝ 6, Յովհաննէս Գալթաքճեան՝ 4, Յովսէփ Բագեան՝ 2, Վահան Մրչեան՝ 5, Գրիգոր Քէօշքբեան՝ 4, Տիգրան Սամամեան՝ 3, Յակոբ Օղլուքեան՝ 4, Միշէլ Դուզուպաշեան՝ 4, Կարապետ Սիւուկեան՝ 4, Վեհանդ Թէյեան՝ 8, Մամուկ Թէյեան՝ 7, Եփրեմ Թէյեան՝ 4, Մարտիրոս Կոմիտասեան՝ 4, Յովհան Թոքմաճեան՝ 4, Թոքոս Տանիկեան՝ 3, Մինաս Հանէսեան՝ 2, Սիմոն Էօրմէկեան՝ 3, Մինաս Ղևոնեան՝ 6, Եփրեմ Զօհրապեան՝ 9, Կարապետ Թոսունեան՝ 2, Գրիգոր Թոսունեան՝ 8, Աբրահամ Մկռտիչեան՝ 6, Գաոնիկ Մատչինեան՝ 2, Մարգիս Գաբրիէլեան՝ 5, Բենիամին Գաբրիէլեան՝ 5, Տիգրան Թաւոյեանեան՝ 1, Աբրիճ Պօյաճեան՝ 7, Թոքոս Քէոպէզեկեան՝ 3, Իշխանոսիս Ջուխեան՝ 4, Միշէլ Հանէսեան՝ 3, Կարապետ Ազբանեան՝ 4, Մանուկ Մանկիեան՝ 6, Վարդենար Կարկուտեան՝ 7, Մարգիս Միմիսեան՝ 3, Միշէլ Եամանեան՝ 4, Աղգրանիկ Պապպատրեան՝ 3, Փանոս Եօղանդրեան՝ 2, Սահակ Կէոկիեան՝ 3, Ասաքել Պահատրեան՝ 4, Աբրիճ Թոմասեան, Յակոբ Գաբաղըղեան՝ 7, Սիմոն Մխեան՝ 3, Աբա Ղաբատաեան՝ 2:

II

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՄԷՋ

ԵՐԻՒՍԱՂԷՄԻ, ՀԱՑՓԱՑԻ, ԵԱՓԱՒ ԵՒ ԱՄՄԱՆԻ (ԱՆԴՐՕՑՈՐԱՆԱՆ) ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— Պաղեստինի վերոյիշեալ քաղաքներուն մէջ Համընդհանուր ընդհանուր թիւն է 210 չունէ: 150–ը՝ Լուսաւորչական, 40–ը՝ Լատին, եւ 20–ը Բողոքական են: (Հոս փակագծի մէջ ըսենք, թէ Լատին Համընդհանրը պէտք չէ

չմոռնել Հայ Կաթոլիկութեան հետ, ինչու որ անիկա բոլորովին նոր՝ ութսուն յաւուտ յարանուանութիւն մըն է, ծնունդ առած մօտ 15 տարի առաջ, բնակարանային ու անհատական պարագաներու բերումով):

Հաճընցիներու գրպաւմներն են՝ կօշկակարութիւն, կլայպազութիւն, գլխնակութիւն, սափրիչութիւն, նկարչութիւն, առագաստագործութիւն, եւայլն: Ունին նաեւ երկու ոսոխական եւ մէկ գինետարան թէլէֆոնի (հետաքրքրասիրութեան) պաշտօնեաներ:

Գաղութին մէջ հետզհետէ եկած Հաճընցիներ չկան, անոնց ամէ-

Նստողներէ՝ կարմիր վարդապետին՝ Գաբրիէլ Աջ.— Հ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՁԳՒՐԸՆԱՆ (Մասնաճիւղի հիմնադիրը) եւ Ն. ՏՐԻՒՏԵԱՆ:

ՀԱՃՆՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԸ

նրն ալ, առանց բացառութեան, եկած ու հաստատուած են պիտեթրամբի առեն եւ կամ Կիլիկիոյ պարբերմէն յետոյ:

Գաղութին մէջ՝ իբր մտաւորական անձինք՝ կան Շաւարշ Վարդապետ Գուլումճեան, (որուն յուշատետրն ու կենսագրականը տե՛ս, Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ Դիմուն տակ) եւ Տիար Յարութիւն Զըրբըզեան:

Հոս է նաեւ Հաճընցի Համբարձում Նալբեան, որ 1918–1919 թուականներուն կամաւոր եկած է Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, Զօրավար Ալենպիի հրամանատարութեան տակ եւ մասնակցած է ԱՌԱՌԱ–ի պատմական հակահամարձակին:

Հաճնոյ Հայրենակից Վերաշ Միութեան մասնաճիւղը կազմուած է 1937, Փետրուար 7–ին: Ունի 25 անդամներ: Ուզղութիւնէն եկած է՝ ամէն բանէ առաջ՝ վերաչինական, եւ կցուած է Քաղիֆորնիոյ Կեդրոնին: Ամէն կերպ ճիգեր կ՚ընեն միացեալ հաւատքներ սերբելով Հաճընի հայրենասիրական կայծը վառ պահել սրտերու մէջ եւ բարոյական ու նիւթական օգնութիւն տալ տեղական կարօտ Հաճընցիներու: Աւարտած են նաեւ իրենց նիւթական մուտքը Հաճնոյ Հ. Վ. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան:

Երուսաղէմացիներուն Հաճընցիներուն Ցանկը Հետեւեալն է:

Համբարձում Նալբեան՝ 10 անձ, Նշան Տրպասեան՝ 6, Մարութիւն Զէյտլեան՝ 3, Գրիգոր Կարապետեան՝ 3, Լեւոն Կօնիեիէլիեան՝ 8, Արամ Խմասուրեան՝ 5, Յարութիւն Զըրբըզեան՝ 4, Սերոբ Զըրբըզեան՝ 2, Տիգրան Զըրբըզեան՝ 4, Ղազարոս Աճէտուրեան՝ 4, Մահակ Տումանեան՝ 6, Մկրտիչ Թօփուչեան՝ 3, Մինաս Տրպասեան՝ 4, Յովսէփ Տաքչեան՝ 3, Սեդրակ Մահակեան՝ 8, Լեւոն Կէօլփանոսեան՝ 3, Կիրակոս Կօնիեիէլիեան՝ 5, Սեդրակ Պաղտըմաթեան՝ 4, Յակոբոս Էօքսէզեան՝ 1, Դանիէլ Ճիլկեան՝ 1, Մարկոս Պէլեան՝ 1, Կարապետ Պաղտըմաթեան՝ 1, Մանուկ Կէօղնէլիէլեան՝ 2, Յովսէփ Գաբաթապեան՝ 2, Անդրանիկ Աֆչեան՝ 1, Մխիթար Օհանեան՝ 4 (Թամալա անուն մօտիկ վերայ մը մէջ):

Առնջուկ գաս կան նաեւ, Տիկնոջ Անթաւամ Զօլաքեան, Երանուհի Պետրոսեան, Նուէր Պօղոսեան, Հայկուհի Զաւարեան, Մարի Տ. Յակոբեան, Սեմա Եփրեմեան եւ Մարի Աբրահամեան: Ընդամէնը՝ 106 անձ:

III

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐ ԻՐԱԳԻ ՄԷՋ

ՊԱՂՏԱՏԻ, ՊԱՍՐԱՑԻ ԵՒ ՄՈՒՍՈՒԼԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ

Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ, երբ Մէջտավրը ին-կաւ Անգլիոյ գրօշին տակ, Մուսուլի եւ Մէջագետքի անապատանեարան մէջ գրաւեալ Հայ գաղթականութիւնը, եւ ի շարս անոնց Համբնայի հայրենակիցները համախմբուեցան Պատասա, իմ ա-

ՀԱՃՆՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՂՏԱՏԻ ՄԱՆԱՆԱՃԻԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին կարգ, Ձախէն Աջ.—ՅՈՎՍԷՓ ԴԱՒԹԵԱՆՆ՝ Խորհրդական,
ՄԻՍԱԷՔ ՊԱՂՈՒՊԵԱՆՆ՝ Առեւնադպիր,
ՀԱՃԻ ԱՐՔԳԵԱՆՆ՝ Գանձապահ;
Երկրորդ կարգ, Ձախէն Աջ.—ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱԼՔԳԵԱՆՆ՝ Առեւնապետ,
ՍԱՐԳԻՍ ՔԷՍՊԻՆԵԱՆՆ՝ Խորհրդական
ՀԱՅԿԱԶ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆՆ՝ »
ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԱՃԵԱՆՆ՝ »

պահովութիւնն եւ թէ գործ գտնելու մասին խնդիր։

Այժմ Իրական Համբոյկի գործարին ընդհանուր թիւն է 347, եւ կամ 70 տուն է, իսկ ասոնցմէ գոմ հան կայ նաեւ Շարքի երեք տուն, 24 անձերով, եւ Բուժարան հինգ տուն, 24 անձերով։

Համբոյնիները կ'զբաղուին հայցապատուիւնով, հօշխակատուիւնով, երկաթագործուիւնով, հաչուապահուիւնով, երկրաչափուիւնով, ատաղձչուիւնով, դերձակուիւնով, հւայլն։

Հոս կը գնային Բուժարան Համբարձում Ա։ Ալէչեան, որուն Յանձինով ազատուած են բուհական թերի Համբոյնիներ՝ անոգատ ազգանուագ գալէն։

Հանինոյ Հայրենակից՝ Վերաշ։ Միութեան Պաշտօնէ Մանաշիրդը կազմուած է 1923–ին։ Բուն նպատակն է նպաստ օգնել չքաւոր հայրենակիցներուս, անոնց զաւակներուն ուսման եւ ազատել անոգաստի մէջ ազգանուագ գալ եղող Համբոյնիները ու անոնց գործ հայթայթել։

Միջազգեմ (Պաղտատ, Պասրայ եւ Մուսուլ) Գոնուող Հանրոյնիներու Անուանացանկը՝—

Ալեմիր, Ոսմանեան Շամամեան։

Համի Եղիան, Եղնիկ, Թուխմանուս, Վիքթորիա, Գեղամ Շամամեան։

Համբարձում, Սրբուհի, Ալիս եւ Նորածին Մարկոսեան։

Հայկ Մարկոսեան։

Մինաս, Թէչխուն, Ֆիլոր, Օժէն, Յովհաննէս Զարնագործեան։

Ալեմիս, Ձէրձէնեան (Պասրա)։

Գրամ Մարկոսեան։

Անդրանիկ, Սիրուն, եւ Նորածին Երկուսուկաք Ցէրճեան։

Գրմենակ, Գրուսակ Ալէհան (մայրը)։

Սեդրակ, Ոսմանեան, Ազջիկը՝ Ալէհան։

Կիւրեղ Թորիեան։

Ալեմիս, Նազլը (մայրը), Սամենիկ, (Հօրաքոյրը, Մալիամ (մեծ մայրը) Գաղամանեան։

Հայկակ, Սրբուհի (մայրը) Աբրահամեան։

Յարութիւն, Իւզարիր, Փանոս, Գրմենուհի Դաւիթեան։

Ազգամ Գաղատարեան։

Մխաք, Գրաքսի, Յակոբ, Ոսմանեան, Մոմիկս, Գրշալոյս Պամուկեան։

Մանուկ, Զարուհի, Էմմաս, Գրթին, Սրբուհի (մայրը) Զրխրրեանեան։

Մանուկ, Տիգրանուհի, Աբչատյա, Յովսէփ, Աբբինէ Յովսէփեան:

Յարութիւն, Զարզար Խուրշուեան:

Աբամ, Վարդուհի Մանկրեան:

Յակոբ, Նապէլի, Ազատուհի Դավէսեան:

Ծաղատուն Հոգեվարքին մեջ Պոլսոյ երեսուն հանգիստներէն:

Յովսէփ, Մարիցա, Աստղիկ, Սիրմաղ Դադէեան։

Սեդրակ, Ագապի, Միսաք Ճուլֆաեան։

Վարդան, Մարգրիտ, Կարապետ, Սրբուհի, Լիւսն, Վարդենի (մայրը) Դադէեան։

Մարգիս, Մաքրուհի, Լուսաժէն, Գրիգոր, Մանուկ Քէօթիւնեան։

Յովսէփ Աթանէեան։

Փանոս, Մաքրուհի, Համրարձում, Գրիգոր, Իւզաբէր (մայրը) Փալեան։

Եփրեմ, Աբշահուհի, Սրբուհի Փալեան։

Գրիգոր, Տիգրանուհի, Հայկազ, Ովսաննա, Վարդան Քէօթիւեան։

Քեսոր, Մարի, Սարգիս Խաչիկեան։

Սեդրակ, (Թանահէ), Կիւլլիւ, Հեղինէ, Ազատնի, Նազարէթ Զօլոխեան։

Աւետիս, Մարի Զօլոխեանաթիկեան։

Փանոս, Զէքիյէ, Թուլումեանս (քոյրը) Ջաուիկեան։

Ջաբարիս, Անդիկ, Խաչիր, Կարապետ, Թէշխան Գալայճեան։

Կարապետ, Մինէմ, Էդմասա, Սարգիս Գօճապաշեան։

Համբ, Աչիկն, Սարգիս Կաբաւեան։

Սաւիան, Թուլումեանս, Անդիկ (մայրը) Խաչեան։

Համբ, Շիֆոր, Հոխոխմէ Աբրահամ։

Կարապետ, Մարիցա, Մնացական (նորածին տղայ), Աւետիս (մայրը) Գօլաուկեան։

Սարգիս, Մարիամ, Անդրանիկ, Ովսաննա, Յակոբ Քէսթէնեան։

Կարապետ, Եղիսաբէթ, Ագապի, Անահիտ (նորածին աղջիկ) Պալըգեան։

Գրիգոր, Ովսաննա, Գէորգ Թաթուլեան։

Կարապետ Զօլոխեան։

Սարգիս Ճանիկեան։

Պետրոս, Մարիան (հօրաքոյրը) Թէմուկեան։

Դաւիթ Գրիգորեան։

Դեղճանիկ, Սարգիս Գրիգեան։

Եփրեմ, Հնազանդ, Խոհուհի, (կոյր) Սիրանուշ Գրիգորեան։

Յարութիւն, Ադաւոր, Մարիամ Զօպանդոյեան։

Պօղոս, Կիւլիւզար, Աւետիս Գաբրիէեան։

Խաչիր, Մարիամ, Հոխոխմէ, Ագաքոճ Ովսաննա Կաիկեան։

Յակոբ, Ովսաննա, Լուիզ, Մարգրիտ (մայրը) Սիմոն (Եղ-

բայր), Աբրահամ (քոյր) Կոխիկեան։

Փանոս, Տիգրանուհի, Աբշահուհի, Աննիկ (մայրը) Գաբատաչեան։

Գօդոս, Օժէն Կոխիկեան։

Յարութ, Աբուսահակ, Զապէլ Գրիգորեան։

Համբարձում, Նազանդ, Գէորգ, Գրիգոր, Ալիս Գօյամեան։

Գօդոս, Նազանդ Գևորգեան։

Վարդիկ, Սիմոն (թոռը) Գոյնուէօղունեան։

Մինաս Արզուչեան։

Գրիգոր, Տուտու, Մարգուէրիտ Նէրսէս, Սարգիս Թամեան։

Համո, Զարուհի, Աբրահամ, Մարի, Վարդիթիթ, Երանուհի (մայրը) Լէբանեան։

Թորոս, Մարիամ, Աբաքոհ, Եսթեր Զապանճրդեան։

Սարգիս, Փատանձէմ Գրամեան։

Կարապետ, Հայկանուշ Գրամեան։

Մարիամ (Տօթաքարչին, Գրամեաններու) Թէրզեան։

Գրիգոր, Ազատին, Աղաւնի, Ալիս, Վարդկս, Մարիամ, (մայրը) Գոյնուէօղունեան։

Մանկան, Թագուհի, Հայկուհի, Նազար Գոյնուէօղունեան։

Եղիա, Հայկուհի, Գրիգոր, Մկրտիչ Գկլկեան։

Համբարձում, Լուսիա Գկլկեան։

Մարիամ, Կարապետ, Խաչեր Գուլանբզեան։

IV

ԿԻՊՐՈՍԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՆԻԿՈՍԻԱՅԻ, ԱՄԻԱՆՈՍԻ, ԼԱՐՆԱԿԱՅԻ, ՄԱՎՈՒԱՅԻՆ ԵՒ ԼԻՄԱՍՕԼԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ

Կիպրոսի Համբոյի գաղութին ալ հատատուած է Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն յետոյ։ Ներկայիս Համբոյհենրու ընդհանուր թիւն է 231 անձ, որոնք կ'զբաղին սափրիչութեամբ, կօշկակարութեամբ, դերձակութեամբ, հիւանութեամբ, կերպասի վաճառականութեամբ, հացագործութեամբ, կլայատզութեամբ, եւայլն։

Կիպրոսը Անգլիոյ իշխանութեան ներքեւ ըլլալով, օրէնքը չափազանց խիստ է, եւ այս պատճառով գրեթէ անկարելի է մխիթարիներ եւ այլ ընկերակցութիւններ կազմել։ Թէեւ տեղ-

ուր օրհնքի խոստութեան բերմամբ հոս չիայ սրեւ Համնոյ Հ. Վ. Միութեան պաշտաման մանաւանդ մը, սակայն եւ այնպէս Համբոյրներ ամենուքեք կը սարքեն հաւատացեալներ եւ իրենց մէջ ժող կը պահեն հայրենասիրական զգացումներըը, եւ կը խնան իրենց մէջը եղող կարօտահարներուն երկարել կպատրաստեան ձեռքը:

Անոնք՝ ընկերական ու բնաւորական հատկութիւններու մէջ, կանխի գործերնէր հատուկ են Համնոյ Հ. Վ. Միութեան Կեդրոնին՝ ի. Հայոցաստանի մէջ չհնուկիր «ՆՈՐ ՀԱՅԷՆ» ատենի փոխարի համար:

Կիպրոսաբնակ Հաերնցիներու Անուանացանկը

ՆԻԿՈՍԻԱ.— Կար. Մատթէոսեան՝ 7 անձ, Յակ. Մուչեան՝ 4, Յար. Վ. Մաիան՝ 5, Սեդրակ Թուչեան՝ 2, Յովհ. Կիւկզուչեան՝ 6, Վարդևար Քէլքիեան՝ 3, Թէոդոր Գաբրիէլեան՝ 6, Վահէ Գաբրիէլեան՝ 5, Յակոբ Մրզրսեան՝ 4, Երեզոր Մրզրսեան՝ 3, Կար. Գաբագրզրեան՝ 3, Թէոդոր Գաբագրզրեան՝ 4, Աբ. Կիւրեղեան՝ 3, Շնորհք Պահաբրեան՝ 5, Կար. Պահաբրբեան՝ 5, Տիկին Թագուհի Կասաճեան՝ 4, Աբամ Գազանճեան՝ 5, Աբմ. Կասաճեան՝ 4, Սահեան Կասաճեան՝ 4, Գար. Կասաճեան՝ 3, Աբ. Կէանճէկեան՝ 5, Հայրապետ Կիւրեղեան՝ 6, Սահ. Կիւրեղեան՝ 5, Մ.բ. Մրզրսեան՝ 2, Անանիա Գազանճեան՝ 1, Սիբուն Գազանճեան՝ 4, Յակոբ Գազանճեան՝ 7, Աբթին Գազանճեան՝ 5, Երեզոր Մուչեղեան՝ 2, Ճօզ. Հայրապետեան՝ 5, Գևորա Կիւրեղեան՝ 2, Աբբասոմ Խոյճկեան՝ 5, Գաբրիէլ Պաղչէճեան՝ 5, Փանոս Փէլթկեան՝ 4, Յովսէփ Թոփուչեան՝ 5, Աբրահամ Գանթարճեան՝ 6, Թորոս Պաղչէճեան՝ 2, Կարապետ Երեզրզրեան՝ 7:

ԱՄԻԱՆՏՈՍ.— Համէ Աբր. Գազանճեան՝ 2, Համբարձում Թուչեան՝ 3, Մանուկ Ուզունեան՝ 3, Մեսրոպ Շերբրտմեան՝ 6, Երուանդ Շերբրտմեան՝ 4, Եզեկ Երեզրզրեան՝ 2:

ԼԱՐՆԱԿԱ.— Աբր. Տիմոնեան՝ 6, Աբթ. Իմմրլեան՝ 3, Կար. Մրթրզրեան՝ 4, Թուքէն Մրթրզրեան՝ 6, Տիկ. Սրբուհի Կասաճեան՝ 3, Աբր. Մրզրսեան՝ 5, Աբամ Խոյճկեան՝ 4:

ՄԱՎՈՒՍԱ.— Աբմ. Գրգհաչարեան՝ 4, Ասեխա Ակթկնեան՝ 4:

ԼԻՄԱՍՕԼ.— Գալուստ Կէօսէյկեան՝ 6, Կար. Մաիան՝ 2, Յակոբ Մաիան՝ 3:

V

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ԱՂՅՈՒՍԱԿԵՐԱՐՆԱԿ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ — Առաջին Ընդհանուր Պատերազմէն առաջ Քէյրօ բանական թիւով Հաճընցիներ գացած են Եգիպտոս, բայց բուն Հաճընցի գաղութի մը կազմութիւնը կ'սկսի Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ:

Նէթիպիյէ, մեծ Ազգանպրթյան մէջ կան 62 անձ Հաճընցի: Տէրտուն մէջ Հաճնոյ Հայր. Վ.Թոչ. Մխիթեան մանաւանդ զբաղաւորած կազմակերպուած վիճակ մը ունի եւ ջանքեր կ'ըլլան զայն վերակազմելու եւ վերակենդանացնելու համար:

Առաջնորդարանէն Ազգանպրթյան Հաճընցիներու ցուցակը:

Ազգանպրթյան Հաճընցիներու Ցանկը

Գալուստ Յարութիւնեան, Տիկինը Շաքէ, տղան՝ Երուանդ:
Երուանդ Մանուկեան եւ եղբայրը Յովսէփ:
Կիրակոս Գրաճեան, Տիկինը Հռիփսիմէ:
Հմայեակ Փիլիկեան, Տիկինը Ենոյ, աղջիկը՝ Լիա, տղան՝ Գէորգ, աթիկով տղան Նազարէթ եւ միւսը Յակոբ:
Համբարձում Ուզունեան, Տիկինը Նուարդ:
Մկրտիչ Կնճալեան, Տիկինը Մարիամ, տղան Մեսրոպ, հոգեւարականին Կարապետ, աղջիկը (Տիկին) Հայկուհի:
Մկրտիչ Դաւիթեան, Տիկինը Թագուհի, զաւակներն Յովհաննէս, Հռիփսիմէ, տղան Ալէքսան:
Մանուկ Մուրադեան (Փաթրիարքեան), Տիկինը՝ Արտեմիս, նորածին մանչ մը:
Յովհ. Ուզունեան՝ Տիկինը Ովսաննա, տղաքը՝ Յակոբ, Մարութիւնս, աղջիկը՝ Էլիզ, Ռոզիկ, Աբշալոյս- ասոնցմէ զատ ունին նաեւ երկու տղայ եւ երկու աղջիկ զաւակներ ամուսնացած:
Նազարէթ Պէքթշեան, Տիկինը Մարի, աղջիկներըը՝ Շաքէ, Ալիս, Եղիսաբէթ, եւ մանչ զաւակ մը:
Սարգիս Մուրատեան, Տիկինը՝ Մարի, տղաներըը՝ Բարսեղ, Յակոբ, աղջիկներըը՝ Ազնիւ, Սիրանուշ, Ալիս:
Սիմոն Փիլիկեան, Տիկինը՝ Եղիսաբէթ, տղաներըը՝ Յակոբ, Կարապետ, աղջիկը՝ Մարի:
Տիգրան Պալեան, Տիկինը՝ Մարգարէթ, տղաքը՝ Թովմաս, Եզեկիէլ, Վարդավար, աղջիկը՝ Եղիսաբէթ:
Տրդատ Տրդատեան, մայրը Տիրուհի:
Այբի Տիկին Մարի Շիպրտեան:
Ընդհանուր գումար՝ 62 անձինք:

ԳԱՀԻՐԻ ՀԱՆԳՆԱԿԱՆՆԵՐԸ.— Ընդհանուր թիւն է 90 հոգի, որոնք առհասարակ բարեկեցիկ վիճակ մը ունին: Հոս կայ Հանգ. Հ. Վ. Միութեան մանանաձիւղ մը, որուն նպատակն է փոխադարձ հայրենասիրական զգացումներուն Հանրցիներու սրտին մէջ, տարբերով այլեւայլ նիւթական եւ բնական հատուցումներ, նոյնպէս, սատարել Մ. Հայաստանի մէջ նոր Հանրն ուսանող չրնութեան: Այս նպատակին համար անոնք գրկած են կեդրոնական Վարչութեան՝ 50 ոսկի, եւ 1000 ֆրանք ալ գրկած են «Հանրի» ամսագրին ի նպաստ:

Հանգ. Հ. Վ. Միութեան մանանաձիւղի Վարչութիւնը կը բաղկանայ հետեւեալ հայրենակիցներէ.—

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱԼԵԱՆ՝ Ատենապետ,
Պ. ԹԻՐԱԶԵԱՆ՝ Ատենադպիր,
Ս. ԱՊՐԱԶԵԱՆ՝ Դանձապահ,
Ա. ՀԱՆԵԿԵԱՆ՝ Խորհրդական,
Փ. ՀԱՆԲՄԵԱՆ՝ »

Գահիրէի Հանրցիներու Ցանկը

Տէր եւ Տիկին Եղիա Ակթհեան, մայրը, երեք զաւակ: Տիրեր եւ Տիկինայք՝ Տիգրան Պէյ Պահատրեան, չորս զաւակ: Կարապետ Պատրեան, երեք զաւակ: Յովհաննէս Սիւտեան, 1 զաւակ: Յակոբ Թաթիւլեան, 1 զաւակ: Մարտիրոս Զէրինկիրեան, 3 զաւակ: Ղեւոնդ Նալբանեան, 2 զաւակ: Յակոբ Պօյաճեան, 2 զաւակ: Մինաս Մընըչեան, 3 զաւակ: Արմենակ Մընըչեան: Յակոբ Լատինեան–Ըչքեան, մէկ զաւակ: Ատաքէ Տըրզաեան, մէկ զաւակ: Գրիգոր Թօշապաշեան, հինգ զաւակ: Յակոբ Թօշապաշեան, մէկ զաւակ: Մարգիս Կէշկեան, չորս զաւակ: Սեբոբ Զամբէրկիհեան, Ազիզիյէ, հինգ զաւակ: Եսայի Կիւլմարեան: Յակոբ Պէրպէրեան: Տիրան Սէքհեան, մէկ զաւակ: Տօքթ. Յարութիւն Պահատրեան: Փանոս Վայհեան: Տոքթ. Թէրեան, բժիշկ, որդի՝ Տօքթ. Սահակ Թէրեանցի (Փարիզ): Տիրան Գալուստեան, քոյրը: Հայկ Զէրինկիրեան: Մարգիս Թօշապաշեան: Աբգէս–Գրիգոր Աբգարեան: Սեդրակ Մընըչեան: Հայկանուշ Մանուչեան: Օրդ. Նոյեմի Գազանճեան եւ երկու քոյրերը՝ Վարդանուշ եւ Երանի: Տիար Հրանդ Մ. Սէքսէհեան:

Ոչ Հանրցիներու Հետ Ամուսնացեալ Տիկիններ.— Ովսաննա Գասապեան, այժմ Տիկին Պարսամեան, Վերժիկ Գօշգեան, այժմ Տիկին Տէր Գէորգեան, Գոհար–Լիմառա Կոստանեան, այժմ Տիկին Ձիրմէնեան, Մաթիւն Մանուչեան, այժմ Տիկին Աւագեան:

Ընդհանուր ցանկ՝ 46 այր, 44 կին, — 90 հոգի:

VI

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՖԻՐՈՒՅԻ (ԱԹԻՆԷ) ԵՒ ԳՈՊԻՆԻԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— *Յունաստանի Հաճընցի գաղութը հաստատուած է Կիլիկիոյ, եւ ապա Իմմիրի անկումէն յետոյ:*

Այսօր, Հաճընցիները ընդհանուր թիւն է՝ Ֆիքսի եւ Գոպինիայի մէջ՝ 523 անձ:

Հաճնոյ Հայր. Վէրաչ. Միութիւնը ունի մասնաճիւղ մը Ֆիքսի մէջ, որը կազմուած է 1935–ին: Այս մասնաճիւղի վարչութեան անդամներն են հետեւեալները.—

ՍՏԵՓԱՆ ՓԻՒԼԱՀՃԵԱՆ՝ Առեւնապետ.
ԱՍԱՏՈՒՐ ՄՇԻԿԵԱՆ՝ Փարտուղար.
ՍԻՄՈՆ ՄԱՀԻՄԱՐԵԱՆ՝ Գանձապահ.
ԱՒԱԳԵԼ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ՝ Խորհրդական.
ՀԱԱՅ ՃԻԿԻՐԵԱՆ՝ »

Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան Աբէնէի վարչական կազմը
Նստած, Ձախէն Աջ.— ԱՐԱՄ ԿԱՑՈՒԿ՝ Պատուակալ Նախագահ,
ՅԱԿՈԲՈՍ ԲՐԲԱԶԵԱՆ՝ Առեւնապետ:
Ոտի վրայ, Ձախէն Աջ.— ԳԱԼՈՍՏ ՊՕԶԼԻԿԵԱՆ՝ Գանձապահ,
ՄԻՒՍԼԻ ՊԱՐՈՒՅԵԱՆ՝ Խորհրդական,
ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԵՕՏԼԵԿԵԱՆ՝ Խորհրդական,
ՏԻԳՐԱՆ ԳԱՐԱՏԻՄԻՐՃԵԱՆ՝ Առեւնադպիր:

Ստորեւ Կուտաճի Ֆիւֆսի եւ Գոգինիայի Հաճընցիներու Լիակատար Անուանացանկը.—

ԱՓԻԼԵՒԻ ՀԱՃընցիներ.— Արամ Կայծակ՝ 3, Յակոբոս Բրչեան՝ 6, Տիրան Գաբաւճիբեճեան՝ 4, Սիմոն Բրչեան՝ 7, Մխաք Պաբաթեան՝ 6, Մկրտիչ Տրպատեան՝ 8, Սահակ Քիւրճեճեան՝ 6, Նազարէթ Գալայճեան՝ 4, Գեւորգ Գալճեան՝ 3, Համբարձում Կեաճկիկեան՝ 4, Վարդան Կեաճկիկեան՝ 4, Փանոս Գոլկեան՝ 2, Գրիգոր Ջուլֆեաեան՝ 7, Սկզբակ Գաբաթեան՝ 5, Լեւոն Պաբաթեան՝ 4, Տիրան Պաբաթեան՝ 8, Աւետիս Պաբաթեան՝ 3, Մարկոս Թէրկեան՝ 5, Վարդապետ Ճարպանեան՝ 5, Գրիգոր Էրէնեան՝ 6, Միմոն Մխիթարեան՝ 4, Եփրեմ Վարդանեան՝ 4, Յովսէփ Ճաբճեան՝ 4, Աւետիս Մխսեան՝ 4, Մարկոս Գաբաթճեաղեան՝ 6, Կարապետ Աչճեան՝ 6, Ներսէհի Աչճեան՝ 3, Լաբֆիկ Աչճեան՝ 2, Մինաս Խիճիճեան՝ 5, Աստիւր Ուզունեան՝ 3, Փանոս Կէլկէլեան՝ 4, Յովսէփ Թոփճեան՝ 5, Յովհաննէս Իպրիքեան՝ 6, Մինաս Արապեան՝ 3, Մարկոս Ալպաբեան՝ 5, Համբարձում Ալիչեան՝ 2, Յովհան Վէոնդեան՝ 4, Հաճի Եղիազարեան՝ 7, Թորոս Գասապեան՝ 5, Աբգինակ Շիմպրեան՝ 5, Արթուրոյ Արապաշեան՝ 4, Թորոս Թոփճեան՝ 6, Սաւիան Թոփճեան՝ 5, Աւետիս Թոփճեան՝ 4, Մանուկ Թոփճեան՝ 4, Յովհաննէս Նազարեան՝ 5, Հաճի Պետրոս Նազարեան՝ 6, Կարապետ Զալեան՝ 6, Հաճի Գէորգ Գալեան՝ 7, Զաքէոս Գալեան՝ 3, Մխաք Էօզէկճեան՝ 5, Հաճի Կարապետ Ալիչեան՝ 6, Հաճի Եղիազարեան՝ 4, Աբէտ Էքզէհեան՝ 6, Համբարձում Բրչեան՝ 4, Արամ Էրչկեան՝ 3, Հայկազ Մանճուկեան՝ 5, Վարդան Ճամուկեան՝ 6, Սմբատ Ալճլաճեան՝ 1, Հաճի Զաքարեան՝ 2, Եփրեմ Տէրտէրեան՝ 6, Մարգիս Գալեան՝ 5, Վարդան Պահարեան՝ 7, Անմոռ Մրչեան՝ 1, Սահակ Ղազարեան՝ 2, Արքին Ղըրմեան՝ 4, Գրիգոր Կաճեան՝ 4, Պօղոս Ղըրմեան՝ 3, Մխաք Ղըրմեան՝ 2, Պետրոս Ղըրմեան՝ 3, Թորոս Զօպպեան՝ 5, Հայրապետ Հայրապետեան՝ 7, Մարտիկ Ճմճմէրէզեան՝ 1, Ուտաիք Օտաբաչեան՝ 4, Բեւազան Պապաւտարեան՝ 6, Եփրեմիկ Պարբիեան՝ 4, Սկզբակ Զիլինկիրեան՝ 5, Յակոբ Զիլինկիրեան՝ 2, Թոխաւ Թոխաւեան՝ 1, Լիա Թլրաբեան՝ 4, Մաքրուհի Կէլճեան՝ 1։

Ընդհ. դումար՝ 82 բնակիչ, 360 անձ։

ԳՈԳԻՆԻԱՅԻ ՀԱՃընցիներուն ՑԱՆԿը.— Մինաս Քէլէճեան՝ 1, Յարութիւն Քէլէլիքեան՝ 5, Մարկոս՝ 4, Միհրան Կէնկուշեան՝ 7, Աբչակ Սեւակեան՝ 5, Աւետիս Խրմեան՝ 4, Սկզբակ Գրպեաշաբեան՝ 2, Յովհաննէս Յոճուբեան՝ 3, Գրիգոր Էրչէն-

ևան՝ 4, Մկրտիչ Գրիգորեան՝ 1, Եղիա Մխոյեվեան՝ 3, Մինաք Գրիգորեան՝ 4, Մարկոս Աբգարեան՝ 5, Աուետիս Փըռնիկեան՝ 55, Մարկոս Զարբհանեան՝ 3, Աբշալ Մկրտչեան՝ 2, Փանոս Պէրպէրեան՝ 4, Մարկոս Զամոիկեան՝ 4, Յովհաննէս Քէլէքեան՝ 2, Գէորգ Էրչկնեան՝ 3, Գրիգոր Թէշդեան՝ 2, Կաբասիա Ծադիկեան՝ 2, Առաուել Ծադիկեան՝ 2, Հ. Առաուել Գաբաթաուղեան՝ 4, Աուետիս Աբգարեան՝ 3, Պետրոս Մնջեան՝ 4, Վահան Տէվէճեան՝ 4, Մարտիրոս Գիւմիւշեան՝ 6, Կարապետ Եօղիմճեան՝ 4, Աբամ Զօպանեան՝ 4, Փանոս Կէոմիւրճիւեան՝ 3, Աիքեան Թաուրեան՝ 5, Հ. Պապասեար Գալեան՝ 3, Եղիա Գալեան՝ 2, Հ. Լեւոն Գօղասեան՝ 5, Համի Գալեան՝ 3, Վարդեվար Ալէքսեան՝ 4, Կարապետ Մխեան՝ 2, Մարկոս Հասասեան՝ 2, Լեւոն Գաբասեան՝ 2, Սուքրատ Թոփալեան (դերպոյտ)՝ 4, Գրիգոր Կասեան՝ 3, Աւետիս Զիլինկիրեան՝ 1, Մինաս Մուրեան՝ 2, Մարկոս Սեւակեան՝ 1, Յով. Գօղասեան՝ 1, Զարուհի Պալեան՝ 5, Հ. Գրիգոր Թապաքեան՝ 1, Երուանդ Փասասեան՝ 1:

Ընդ. գումար, 49 *բնտանիք*, 163 *անձ*:

VII

ՖՐԱՆՍԱՑԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅԸՆՑԻՆԵՐԸ — Փարիզի Հաճընցիներուն ընդհանուր թիւն է 121, որոնց գրեթէ բոլորն ալ Հասասասեան են կրկին պարպտմէն յետոյ: Անոնց մէջ ամէնէն հին գալիքանիներն են Պ. Պ. Փասասեան Մարկոս եւ Ճիլկեան, գերազանց Գրիգոր Գրիգորեան, Պարոն Ազատ Թուբ-Մարկոսեան՝ Զէյթունի ապագային հետաքրքիր, Յով. Թէշեան՝ իրաւաբանը, Յովհաննէս Մանուկեան՝ անգամաւոր (սենէքը), Հ. Գնդունի՝ մրաուսպահան, Սաւեան Զարեան՝ գերազանց, Տօքթ. Սաւեան Թէշեան՝ բժիշկ եւ Աւետիս Գրիգորեան:

Փարիզի Հաճընցիները տասհասարակ արհեստաւորներ են եւ կ'զբաղին գերձակութեամբ, հօշակագործութեամբ, ատիբէյեմբ, եւայլն:

Համեմ Հայր. Վիբայ. Մխիթեան մասնաճիւղը հիմնուած է 1927–ին, նախաձեռնութեամբ մեր պատուական հայրենակից Տօքթ. Սաւեան Թէշեանի եւ Տիկին Մուրատ Գօշաեանի, եւ կառավարած է բաւական աշխատանք նիւթական եւ բարոյական մարդի մէջ:

Ժամանակին Փարիզի եւ շրջակայքի Հաճընցիները իրենց մէջ 620 ֆրանք հաւաքելով գրկած են Զահլէի մասնաճիւղին

ապատարբեր համար Հաճընցի արբերը Մուսուլի եւ չրջակայից արարներու քովէն։

ՓԱՐԻԶԻ ԵԻ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՃընցիՆԵՐՈՒԻ ՑՈՒՑԱԿ։ — *Տօքթ։ Ս։ Թէյրեան՝* 4 *անձ*, *Օննիկ Մակաբեան՝* 4, *Հայ Գործուն՝* 5, *Ազամ Գործուն՝* 2, *Յովհ։ Թէյեան՝* 3, *Ազաթ Թուբ-Մարդիսեան՝* 1, *Վահագն Թուբ-Մարդիսեան՝* 3, *Կարապետ Դալեան՝* 6, *Վահան Մոկիեան՝* 5, *Մանէան Աւետեան՝* 5, *Սիմոն Մահտեսեան՝* 3, *Միհրան Մուրեան՝* 2, *Նիկողոս Շահպազեան՝* 7, *Յովհաննէս Շահպազեան՝* 4, *Յակոբ Շահպազեան՝* 1, *Թուրէն Պահատուեան՝* 5, *Սիմոն Պահատուեան՝* 4, *Համբարձում Զօպանեան՝* 2, *Մահակ Զօպանեան՝* 3, *Յակոբ Գաբամանկեան՝* 6, *Սիմոն Զաքեան՝* 3, *Մանէան Զաքեան՝* 5, *Գրիգոր Աւագեան՝* 3, *Տիրան Խաչիկեան՝* 3, *Մարթա Գրաճեան՝* 3, *Կարապետ Գրաճեան՝* 2, *Երջանիկ Ապրագեան՝* 3, *Մանէան Ապրագեան՝* 2, *Մամուէլ Գործուն՝* 2, *Յակոբ Գայեան՝* 2, *Կոստան Կոստանեան՝* 5, *Գէորգ Ներսէսեան՝* 1, *Մեսակ Մրտեան՝* 3, *Մինաս Թօսունեան՝* 1, *Օր։ Ակաւնեան՝* 1, *Տիկին Ակիլլինէ Պօյաճեան (Մուրատ)՝* 1, *Մարգիս Զօպանճըեան՝* 1։

Ոչ Հանընցիներու Հետ Ամուսնացածներ։ — *Մարթամ Գասարիկեան*, (*Ծնեալ Հաննէսեան*)՝ 1, *Աբուսեակ Փափագեան* (*Ծնեալ Շաչեան*)՝ 1, *Աբաքար Փափագեան* (*Ծնեալ Շաչեան*)՝ 1, *Նուրիա Ճիլիկեան* (*Ծնեալ Դանըզպուրեան*)՝ 1, *Երանուհի Ճիլիկեան* (*Ծնեալ Գրաճեան*)՝ 1։

Ընդհ։ գումար՝ 121 *անձինք*։

ՄԱՐՍԷՅԼԻ ՀԱՃընցիՆԵՐԸ։ — *Մարսէյլի եւ արուարձաններու մէջ կ'ապրին մօտաւորապէս ութը հարիւրի չափանիշներ, որոնց մեծ մասը Համեան բանուորներ են։*

Համեոյ Հայրենակից Վերաչ։ Միութեան մասնաճիւղը կազմուած է 1928*–ին, հայրենակից Պր։ Մարգիս Ալթունեանի եւ Տիկին Մուրատ Ջանքերով, եւ երբեմն երբեմն ուսած են երեկոյթներ՝ վաս պահելով հայրենիքի զգացումները Հաճընցիներու սրտին մէջ։*

Մարսէյլի մէջ է որ առաջին անգամ հիմնուած է «ՀԱՃԷՆ» երկամագիրը հայրենակից Պր։ Մարգիս Ալթունեանի եւ Տիկին Մուրատ Պօյաճեանի Ջանքերով, եւ լման ինը տարիներ շարունակէլ յետոյ փոխադրուած է Հիւսիսային Ամերիկա։ Այժմ կը հրատարակուի Համեոյ Հ։ Վ։ Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ՝ ի Փէսթինա, Քալիֆորնիա։

ՍԱՐԳԻՍ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

Համեմոյ Հայրենակցական Միութեան գործադրութիւններն նուիրելով մէկ տրի պինտոյրը եւրած է Սարգիս Ալթունեան տարադիր երկրի մէջ առաջին օրէն սպրին։ Այն, իր բոլոր բարոյական, մտաւոր եւ մեծ մասամբ նիւթական կարողութիւնները ի սպաս դրաւ Միութեանս արդարան խնդիրներուն։ Ամէն տարի առաջ ուրիշ մէկ կամ երկու անձնուէր եւ գործադրասէր ընկերներու հերթական գործակցութեամբ, նիւթական բացթողումներս անպոյ եւ անհրաժեշտ պայմաններով, Ալթունեան ի լոյս ընծայեց «ՀԱՅԱՀՆ» ամսագիրը։ Այս թերթին մէջտեղ ան ծառայեց ու տարածեց Միութեան գաղափարները ամէն մէկ համբոյրի գաղութի մէջ։

Հինգերորդ պատմաւորության ժողովը արդարացնի վարձատրութեան դրաւ Միութեան ալ բազուկը եղող «ՀԱՅԱՀՆ» ամսագրի վաստակաւոր խմբագրին՝ Սարգիս Ալթունեանին՝ մխիթարական Պատուոյ Անդամ ընդունելով։

Սարգիս Ալթունեան Համալեռարշային երկրորդ Պատերազմին մէջ Ֆրանսական ճակատը կը կռուէր Գերմանիոյ դէմ իբր պինտոյր եւ այժմ չենք գիտեր իր ինչ վիճակի մէջ գտնուիլ։

Ստորեւ կուտանք Մարսէյլի եւ արուարձաններուն մէջ բնակող Հայերիցիներու ընդհանուր մէկ ցանկը.—

Տիկին Մարթա, Տիկին Բէչիչեան, Տիկին Փ. Եսայեան, Պ. Պ. Ա. Տէր Համբարձումեան, Մ. Ալիմունեան (այժմ Ալպան լեռներ), Պ. Տէրեանեան, Լ. Գայեան, Թ. Բիւթիկեան, Փ. Աւետեան, Կ. Հարամաշմանեան, Ե. Զուիֆեան, Ղ. Տէմիրճեան, Թ. Պէրպէրեան, Փ. Տէր Համբարձումեան, Ե. Տարտագնեան, Թ. Աբգարեան, Մ. Գրաճեան, Ղ. Մալիան, Տ. Պապչէեան, Կ. Աթաեան, Յ. Գալուստեան, Մ. Զօղանեան, Մ. Գալայեան, Մ. Զամանեան, Յ. Տէր Պօղոսեան, Մ. Գասմիկեան, Տ. Թէմիրեան, Կ. Գալուստեան եւ Վ. Զամանեան:

Ընդհանուր գումար՝ 29 անձ:

ՀԱՒԱՔՆՅԻՆԵՐ ԵԱՍԻ ՄԷՋ.— Ֆրանսայի Իգէր նահանգին մէջ, Ուան ափին վրայ, բլուրի մը կոպրին չինուած պարսիկ պուրտ մըն է Շասը (Chasse): Այս փոքրիկ պուրտին մէջ 1925–ին ի վեր հաստատուած են մօտ 25 անուսր Հաճընցիներ, բայրն ալ բանուորներ են եւ բաժմանդամ ընտանիքի ակր՝ հայրեր: Հոս անպարծ հայրենակիցներ պրեթէ չկան: Բայրն ալ կանոնաւոր կերպով կ՚աշխատին անգլոյն հակայ երկաթեայ ձուլարանին մէջ եւ կը վարձատրուին իրենց արտադրած գործին համեմատ:

Հաճնոյ Շ. Վէրաչ. Մխիթեան մանուածքեղը հիմնուած է 1927–ին, արդէ ի վեր յարատեւ աշխատանք կատարած է, որը գործած է բնգան եւ չինարար: Այսպէս, Շասի մանուածքեղը 1927–1938 թուականներուն կեդրոնական վարչութեան գրկած է 12,393 ֆրանք: Ասկէ զատ անանձնական ծառայութիւններ մատուցած են մեզմացնելով իրենց մէջ գտնուղ կարօտ հայրենակիցներուն վիճակը եւ աշխատած են գործ հայթայթել անոնց: Մարքած են երեկոյթներ, հանգէսներ եւ բանախօսութիւններ հրապարակային ժողովներով՝ վառ պահելով հայրենասիրական զգացումները:

Ա. ՇԱՐՔ, ՆՈՏՐԸՆԵՐ, ԱԶԼԸ ԶԱԽ.—Փոքրս Ասպարեան՝ վարչուհիան Առեւտրական եւ Արդիւնաբեր անդամ: Մարդիս Գրիգորեան՝ Առեւտրական եւ Արդիւնաբեր անդամ: Մկրտիչ Երկանեան՝ Գանձապան: Առաւոտեր Մաշեան՝ Խորհրդական եւ Արդիւնաբեր անդամ: Մարդիս Փոստասեան՝ Խորհրդ. Ա. եւ Ե. ճիւղի Բարձրեալ: Ցոլիս Փափիան՝ Ընթերց:

ՇԱՒԻՒ ՄԱՄՆԱՁԻՒԼԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒԻՆ ՄԸՐԱՆԿԱՐԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇԱՐՔԻՒ ԿԱՆԳՆՈՂՆԵՐ, ԱԶԼԸ ԶԱԽ.— Հաճի Գուզուպաշեան, Համբարձում Ապրագեան, Գէորգ Գրիգորեան, Թորոս Խրիմեան, Սարգիս Փէլյակոբեան, Աբրահամ Խրիմեան՝ (Հիմնադիր անդամ):

Նախորդ էջի նմրանկարի Ծանօթութիւնը Շարունակութիւնը.—

ԵՐԲՈՐԴ ՇԱՐՔ, ԱՋԷն ՁԱԽ.— Սեդրակ Միսկեան, Գրիգոր Սաչեան, Գրիգոր Գալըճեանեան, Նիկողոս Շահրազեան՝ Շարքի:

ՅԻՐԳՈՐԴ ՇԱՐՔ, ԱՋԷն ՁԱԽ.— Հաճի Կարապետ Գրիգորեան, Նաչիր Գրիգորեան, Վարդենեան Կոիկեան:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇԱՐՔ, Աչ կողմի երեք նկարները, ԱՋԷն ՁԱԽ.— Յարութիւն Գալանեան, Եղոմէ Ջուլքեան, Յակոբոս Տէլի-Գաչարեան:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ, Ձախ կողմի երկու նկարները ԱՋԷն ՁԱԽ.— Յարութիւն Ձօլաճեան, Եփրեմ Կոիկեան:

ՊՕՂՈՍ ԱՊՐԱՀԱՄԵԱՆ.— 1928-ին առաջին անգամ Հաճոյ Գաւմաքամը գբեւռ պեւռցիկ գագաթարը կը յղանայ:

Այժմ ան կը բնակի իր բնառնեակ Շապ մէջ, Յորանա:

Շապ Հաճընցիներըը գլխիկ Մեծ ԸՆՏԱՆԻՔ մըն են, ուր պէտք է փնտռել Հաճընի սովորութիւններն ու ինքնայատուկ ձիրքերը, անպակաս եւ անրիծ:

Համերաշխութիւնը հայկենակցական կեանքի մէջ իր բոլոր կողմերովը կարելի է գանել հոս, մանաւանդ փոքրագոծ սերոյ եւ իրար օգնութեան ոգին. սրտի եւ հաւատքի:

Շապ մէջ Հաճընցիները ունին 65–70 երկտես երախաներ, բոլորն ալ կայտառ եւ աւագ: Սակայն, դժբախտաբար գոյութիւնն չունի հոս ուրէ մանկապարտէզ՝ սովրեցնելու համար Հայ լեզուն, թէեւ հայրենասէր կարգ մը հայեր կը ջանան մեծամեծ զոհողութիւններ ընելով հայկական Այբուբենը սովրեցնել այս նորահաս սերունդին՝ իրենց օրւան ծանր աշխատանքներէն յետոյ:

Շապ, Սիսվէլի եւ արուարձանի Հաճընցիներուն ամուսնացականը հետեւեալն է.—

Ասատուր Սաչեան՝ 6 անձ, Գրիգոր Սաչեան՝ 6, Մարգոս Սաչեան՝ 1, Հաճի Գրիգորեան՝ 3, Սաչիկ Գրիգորեան՝ 5, Մար-

Ամանթիի Լուսամփոփ դպրոցի մեծ էջմռանդի մէջ, Թիֆլիսի ՅՈՒՍԻՍԱՀԱՅՈՑ ԽՄԲԱՒԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻՆ ՀԱՐԻՒՐԱՆՔԸ

ՁԱԽԷՆ Ա.Ձ., ՆՍՏՈՂՆԵՐ։— Լեւոն Գայեան, Մեծ Խաչիր Զուլփեան, Ալեխս Զուլփեան, Պզտիկ Խաչիր Զուլփեան, Համբարձում Զուլփեան, Արամ Զուլփեան։

ՁԱԽԷՆ Ա.Ձ., ՈՏԻՒ ՎՐԱՑ։— Պզտիկ Սմբատ Գայեան, Արթին Զուլփեան, Կարապետ Գաբաւանէսեան, Գրիգոր Զուլփեան, Սերոբ Գայեան, Անդրանիկ Զուլփեան, Աստուր Զուլփեան, Փանոս Զուլփեան։

դես Գրպրյպեան՝ 5, Համբ. Զուլֆեան՝ 8, Մեծ Խաչիր Զուլֆեան՝ 5, Պռոիկ Խաչիր Զուլֆեան՝ 4, Անդրանիկ Զուլֆեան՝ 4, Աւետիս Զուլֆեան՝ 7, Աստուած Զուլֆեան՝ 6, Գրիգոր Պաբճապեան՝ 5, Գոդոս Ազգապեան՝ 6, Մկրտիչ Մխիթեան՝ 7, Հաճի Գասպարպաշեան՝ 5, Վարդապետ Կոիկեան՝ 5, Մարգիս Պատմպանեան՝ 7, Մարգիս Քէլեկեան՝ 5, Յար. Կերմանկեան՝ 4, Յովհ. Պկռբեան՝ 5, Յար. Պապեանեան՝ 5, Աբր. Մրմեան՝ 5, Վասիլ Մրմեան՝ 3, Աւետիս Մրմեան՝ 3, Մկրտիչ Երկանեան՝ 1, Յար. Զօպանեան՝ 3, Եփրեմ Կոիկեան՝ 4։

Ընդհ. գումար՝ 138 անձ։

VIII

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

1

ՀԱՃԸՐՆԵՐՆԵՐ ԱՐԹԻՆԹՈՆԱՅ ՄԷՋ

ՊՈՒՔՆՈՒ ԱՅՐՈՒՍԻ ՀԱՃԸՐՆԵՐԸ.— Հետեւեալ տեղեկութիւնը մեզի հաղորդած է Պուհնոս Այրէսի հայրենակիցներէն Համբիկ Տէր Սահակ Պապչեանն, որը թէյ մը յաջուստմնեալով ի՛մբաղրնեք հոս։

ՍԱՀԱԿ ՊԱՊՉԵԱՆ.— Ծնած՝ Հաճըն, 1890 Սեպտեմբեր 15–ին։ Որդին է Մանուկ Պապչեանին։ Հինգ տարեկան հասակին կը բնակցուցած է հայրը։ Ուսած է տասը է Համբոյ Ս. Թոքսի գպրոցը, ապա Ս. Աստուածածնայ Կեդրոնական Վարժարանը, եւ իր աշխատասիրութեամբ չհասած է տասնի մրցանակը։ Ժամանակ մը Հետեւած է գնդասպրեկան։ 1912–ի վերջերը պետրոսպրեկան պատճառով Համբուկն մեկնելով 1913, փետրուար 22–ին հասած է Պուենոս Այրէս, եւ հոն հաստատուելով՝ արդ գերջ մը գրաւած է՝ առեւտրական եւ հասարակական գործերու մէջ։

Անդամ է նաեւ Հաճնոյ Ընդհանուր Պատմութեան Ցանճնախուտքին։

Առաջին անդամ, Աբժէնթինի մայրաքաղաքը՝ Պուհնոս Այրէս եկած են Մանուկ Մուրթաֆեան, 1909–ին, եւ Թուրքն Գաբա–

տպական եւ Յովհաննէս Մանկրեան՝ 1910–ին։ Առանց տուած տե–
ղեկութիւններէն չկացած, 1911–ի վերջերը, բառական թիւով
Հաճընցիներ սկսած են գալ Պուէնոս Այրէս։ Միեւնոյն
բախտին արժանացայ նաեւ ես։ Թէպետեւ, Հաճընէն նոյն օրը
բառական թիւով՝ համբայ էրանք Հիւսիսային Ամերիկա երթա–
լու, սակայն, երբ Եգիպտոս հասանք՝ մեզմէ մանուկ մագիրիս
փոխելով Պուէնոս Այրէս ուղղուեցանք, եւ 1913–ի Փետրուար
ամսուն հասանք Պ։ Այրէս։

Մինչեւ այդ թուականը 50–ի չափ Հաճընցիներ էինք, ու
ամէնքս ալ ի՛նչ որ ունէինք իրար օգնութեամբ, բայց մէկ կողմէ
աչքառութիւններն ու անոր չնչին չափն, մէս կողմէ
ծննդավայրի ու սերնդեանս կատարէն գրեթէ չտեսը ընկճուած
էին, սակայն, իրարու անօթութեն կապուած ըլլալով, կը ջանա–
կինք Հաճընցիական մխիթարանը տանգծելով իրար մխիթարել
ու պանդխտութիւնին չզգալ։ Սակայն, ուտ՛ոչ, ամէն բան կար–
կատան էր։ Թէպետեւ մէկ կողմէն սկսած էր զժգոհութեան նա–
մակներ գրկուիլ Հաճեն, սակայն այդ նամակները չկրցան հա–
մոզեցուցիչ ըլլալ, եւ մեր հայրենիքին սկսան գալ նոր հայրե–
նակիցներ։ Մէկ կողմէ զժգոհներու խումբ մը սկսաւ վերադար–
նալ Հաճեն, որոնք են հայրենակիցները Զաքարիա Զաւուրեան,
կարապետ Փինիկեան, Մանուկ Գալայճեան իր ընտանիքով եւ
ուրիշներ, որոնք պատճառ եղան շատ մը հայրենակիցներու
գաղթելուն։

Այսպէս, մինչեւ 1914, Համաշխարհային Առաջին Պատերազ–
մին պատճառով համբարները գոցուեցան եւ այդ ատեն Պուէնոս
Այրէս գտնուող Հաճընցիներու թիւն էր 85, որոնցմէ շատեր
ի՛նչպէսկ իրենց անձական գործերով, ինչպէս, գերձակութիւն,
կօշկակարութիւն, մասնաճաւորութիւն, հատյն, եւ մէկ մասն ալ
գործաւորութեամբ։ Եւ, այդ տեղւոյն կեանքին սկսայ հա–
մակերպելով սկսանք ապագային ու հասարակական գործերով ալ
զբաղիլ ու բացուիլ տեղ մը գտնել, նոյն թուականին, քաղաքին
մէջ գտնուող երկու հայարի չափ հայութեան մէջ։ Սակայն,
պատերազմին պատճառաւ, մեր սերնդի ծննդավայրին հետ յա–
բաղերութենէ խզուելով՝ անտարբերութեան մէջ կը տանջուէինք եւ
կը տարուէինք գանգատ չարաղաչակութեանց։ Այս վիճակը
տեւեց մինչեւ 1915, Օգոստոս ամիսը, որ տասն նամակներ ըս–
տացանք Հալէպէն եւ ուրիշ վայրերէ եւ նամակ մ՛ալ Հիւսիսային
Ամերիկայէն, հայրենակից Տիգրան Մանկրեանէ, որուն մէջ Հա–
ճընէն ստացած մէկ նամակին պարունակութիւնը գրած էր, Պ.

Այդէս պանուղ եղբօրը՝ Յովհաննէս Մանկիանի, որմէ սեպհականացնէ՛ չսանելու կարգին՝ Հաճնոյ ալ բոլո սեպհականութիւն թուրք աբիւնարու կառավարչեան կողմէ, եւ մեր սիրելիներուն կրած անտանելի չարչարանքները։ Այս պատճառով գոյժ մեզ ամենքս ալ մեծ մտահոգութեան մէջ ձգեց, եւ իրարու քով գալով սկսանք խորհիլ..., սակայն, ատանց անմիջական կերպով անոնց կարենալ օգտակար ըլլալու ուղէ յոյսի մը։ Մի միայն, բոլորս միաձայնութեամբ որոշեցինք միութիւն մը կազմել, որ երբ պատերազմը վերջանայ եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուի՝ կարենանք մեր կարելիութիւն օգտակար ըլլալ վերապրող Հաճընցիներուն։ Որով, 1915, Օգոստոս 29–ին, այդ ուղղութեամբ նոյն կոչի մը համաձայն, 49 Հայրենակիցներ նեղեալ ըլլալով, իրր մուտքի տուրք, 1110 ֆէսայի դումար մը դրացան 36 անձերու մտանակցութեամբ եւ հիմնեցան «ՀԱՆՐՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ», նպատակ ունենալով օգնել կարօտ Հաճընցիներու։ Հետեւեալ՝ դուրս մնացող Հայրենակիցներն ալ ըմբռնելով Ընկերութեան օգտակարութիւնը՝ անդամ արձանագրուեցան եւ անդամներու թիւը բարձրացաւ 72–ի։ Այսպէս, ահա, «Հաճընցի» Ընկերութիւնը պատրաստ մէջ կազմուող առաջին հայրենակցական միութիւնը եղաւ։ Ամէն գան, քաղաքս գտնուղ Հաճընցիներու մէջ միութեան անբաւ կապ մը ստեղծուեցաւ այդ կազմակերպութիւնով։ Մեր գործունէութեանց պրպտումով արդէն բաւական կոկիկ դումար մը հաւաքած էինք ու պատեհ առիթի կ՚սպասէինք մեր սիրելիներուն հասցնելու համար։

Չինադպրեր հաչակուելուն պէս, Ընկերութեան գանձէն 4300 փէսայի չափ դումար մը Առանա դրկեցինք՝ վերապրող կարօտ Հաճընցիներու բաշխելու համար։ Արդէն բոլոր ալ զբաղեալ՝ անհամբեր կ՚սպասէինք պատգամի վերջնաւուն, որպէս զի վերապահոյթները մեր ծննդավայրը, մեր վերապրող սիրելիներուն մօտ. ընչգոյս ար, արդէն, Հինադպրեր ամէն վերապրածին հայրենակիցներ Նազարէթ Տրդատեան, Փանոս Մաւեան եւ Պէլլրեան եղբարք, իսկ մնացածներէն չատեր կ՚զրպաղէին իրենց բնաւորիքի վերապրող անդամներու սեպհականութեանց, որոնցմէ չատեր մեղ կը թեղրդէին սպասել մինչեւ իրենց վերջնական որոշումը։ Ու ահա, չատ չանցած, վերյ հասաւ 1920–ի Քէմալական արշաւանքը, եւ մենք կը յուսայինք, թէ՝ Առանայէն Հայկական կազմակերպուած դրիւը հասնելով պիտի փրկէին Հաճընցիութիւնը անոգոք թշնամիի ձիրաններէն։ Բայց, դժբախտաբար, այդ երկար ամիսները սոսկալի մտատանջութիւններով ապրելէ վերջ, եկաւ, հասաւ 1920 Հոկտեմբեր

15–ը, Հանրագիտության սեւ օրը, որը՝ սեպհականեք սեպհական «Լա Բրէնա» թերթին, ուր կարգացինք Հանուց անկումը եւ վերապրող Հանրագիտության բնակչուհիները: Ահա այդ տանն էր, որ խրատած՝ մեր սիրոյ կապերը՝ մեր ծննդավայրին հետ, խորտակուած մեր բոլոր նպատակները, իսկական ասպարէզ պահանջները զարճած, բոլորովին ընկճուած, սուրի մէջ մտանք: Սակայն, բարեբախտաբար չուտով սթափեցանք, երբ զգացինք մեր պարտականութեանց պահպանիչներ՝ եղեռնէն մազապուր ազատուած մեր բնակիչներուն անմիջական օգնութեան հանելիք: Ահա, այդ օրէն իսկ Արժէնթինան մեր երկրորդ հայրենիքը սեպելով, խուլուիլիներ մկկի նեռացինք ու գործ լծուեցանք անհատական ու համա–Հանրագիտական նոր ծրագիրներով: Ահաւոր մեր վերապրող բնակիչները թերել տալ, եւ ազատուածներն ալ չատրուել, որ Արժէնթինի մէջ ծօսիկ ապրանքներ չունէին, «Հաւքն» Ընկերութիւնը փոխադարձ օգնութիւն բրաւ, եւ պարտները յետոյ գործի սկսելով մաս առ մաս վճարելին: Այսպէսով պարտիա Հանրագիտներու միւր կրնապահովեցաւ, եւ մինչեւ 1923 Հանրագիտութիւնը պարտիա հայութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր:

1920–ին վերջ, քարոզ եկող երիտասարդներն ալ միանալով, 1926–ի վերջերը կազմեցին երիտասարդաց միութիւն մը եւ սկսան աշխատիլ «Հաւքն» Ընկերութեան կողքին, ունենալով իրենց ուրոյն ծրագիրը, օգտակար հանդիսանալու Հանրագիտ երիտասարդութեան: Այդ ժամանակներուն էր, որ Պէյրութէն «Հաւքն» Ընկերութեան կը պիտէին, տեղւոյն մէջ չհնուելիք «Նոր Հաւքն» թագին նկարեան մանակագրութիւն ստանալու. սակայն, թէ՛ «Հաւքն» Ընկերութեան եւ թէ «Երիտասարդաց Միութեան» անդամները բացարձակ մեծամասնութեամբ հակառակեցան առաջ, այն նպատակով թէ՝ այդ ձեռնարկը պէտք է ըլլայ Մայր Հայրենիքին մէջ եւ ոչ թէ օտար երկրի մը կամ կառավարութեան մը հովանիին տակ, որ օր մը չէ օր մը ունենայ 1920 հակառակութեան 15–ի նման վերջաւորութիւնը: Սակայն, եղան քիչ թիւով հայրենակիցներ, որոնք ոչ միայն հակառակ էին «Հաւքն»ը Միջերկրական Հայաստանի մէջ վերահաստատելու, այլեւ Միջերկրական Հայաստանի անունը յիշելու, սակայն անունը փոքրամասնութիւն մնալով, պատ առիթներէ փնտռել եւ տանջել՝ արգելք ըլլալու համար այդ նպատակին

ՕՀԱՆՆԷՍ ՊԱԼԱՆԵԱՆ.— Բիւրի Համբերք՝ իր նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն պարտիզարան մէջ։ Այժմ կը բնակի Պաշինա Այբիւթ մէջ եւ գործակից անդամ եղած է Համազգ Հայրենակցական Միութեան մէջ։ Անդամ է նաեւ Համազգ Ընդհանուր Պատմութեան Յանձնախումբին։

1928 Սեպտեմբեր 9–ի Ազգամական ժողովին մէջ նեւրկանութիւն բացարձակ մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ Համբիճ» Ընկերութեան անունը ՀԱՆՆԻՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ անուանել եւ Համբիճ վերահաստատել մեր Մայր Հայրենիքին՝ Խորհ. Հայաստանի մէջ։ Այդկն միւնոյն ատենութեամբ կեդրոնէն ալ նամակ ստացած էինք։ Այս որոշումներէն ջիզոհ մնացած մի քանի անհամաներ համոզելով բաւական թիւով վերապրող Համբիճեանը, օրին մէկը հրաւիրակ եղան «Վերապրողաց Միութիւն» անուանում։ Սոյն Միութիւնը սկսաւ աշխատիլ թագուն նպատակներով, եւ անոնք որոնք իրենց մէջտեղ էին, երբ հանգստեան անոնց այլ նպատակներ, սկսան կամաց կամաց քաշուիլ եւ լիչեալ Միութիւնը ոտքանալով անոր անդամներէն եղան ու մնացան Հանիճ երիտասարդաց Միութեան։ Սակայն, այս բոլոր ժամանակ չատ մնաներ հանգուց. պլօֆներ ստեղծուեցան. իրարու հանգէպ անվստահութիւնը տարաձայնութեան պատճառ եղաւ, վերաբերեալ գործը յապաղեցաւ եւ Համբիճեաններ գազաթին մէջ իր ունեցած դիրքը կորսնցուց թէ՛ ազգային կեանքի եւ անհատական գործերու մէջ։

1930–ի կանոնադրութեան դէմ բողոքներ եղան բնականաբար ժողովի ներկայացուած ատեն համար, 1930 Յունիս 8–ին բոլոր Համբիճեաններ՝ անդամ եւ ոչ անդամ՝ ժողովի հանդիսութիւն ընելու համար։ Վարչութիւնը նկատի ունենալով երկու կողմերու բարեացակամութիւնը՝ միջոցներ ձեռք առած էր ժողովը հանգիստ պահելու, սակայն, դժբախտաբար բախումներ պատահեցան եւ կռիւով բաժնուե-

ցան սրահէն: Բաժանումի դրոյցները տարածուիլ սկսան, բայց Նարհիւ Վարչութեան Քանբերուն՝ կարգադրուեցան: Յաջորդ թնտուխեան պահուն Թէմական վարչութիւնը տեղեկացաւ երկու կոմիտէներն ալ, սակայն այս յարաբաժանութիւնը տեւեց մինչեւ 1932 Հոկտեմբեր ամիսը, երբ, օր մը, տեղւոյս Դաշնակցական օբեան «Արմենիա»ի մէջ կարգացինք, որ նոր Հաճնոյ Հայրենակցական Միութիւն մը կազմուած է եւ արեւ կապ չունի նախկինին հետ:

Այդ խուռնհամն սկսեալ քիչ ետք պահ մը երկու Հաճնոյ Հայրենակական միութիւնները եղած էն, որոնցմէ Դաշնակցական հատուածը Մարզպայի Հայասանի հակատակած է, իսկ Հաճնոյ Հայրենակցականը Մարզպայի Հայասանի Կեսմ պահա-

Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Ա. Բաժնի Վարչութեան անդամները Դատաստիճ. Ձախէն Ն. — Յ. Գալպաքեան. Յ. Գալպաճեան. Յ. Պալճեան: Կանգնածներ. Ձախէն Ն. — Ս. Թաքուրեան. Մ. Գարպիկեան. Լ. Ոսկեան: (Վարչութեան հօրերորդ անդամ Ոսկան Փաշչէճեանի մեկուրը տե՛ս 794-րդ էջին վրայ)

պանը կանգնած է սակայն, 1940 թուականին, այդ երկու Հայբենակցական միութիւնները միացած են Քարհ. Հայաստանի գագափարին շուրջ:

Հաճեցի Հայբենակից. Միութիւնը իր մնացած անգամներով եւ չատ մ'ալ նորեր ալ ձանապարհով ուսու աչխատել իրարչատկացուցիչներ՝ Կեդրոնական Վարչութեան հրաւանգներուն համաձայն՝ գոչացում տալով նպատակ եւ վերաբնութեան համար եղած դիմումներուն: Նաեւ, 1934–ին կազմուեցաւ Տիկնանց Օժանդակ Միութիւն մը, որ անգամակարներէ եւ տարին մէկ անգամ, իր նախաձեռնութեամբ, Հաճընցիական ձեռնարկով մը նիւթական կոկիկ հասոյթ մը մէջտեղ բերելով կը յանձնէ Հայբենակցական Միութեան Վարչութեան, վերաբնութեան յատկացուելու համար:

Փոքրիկ Աղբեր Հանցիներու խմբակցը:

Թէև, այս բաժանումէն երեք տարիներ վերջ սրտցաւ հայրենակիցներէ խումբ մը հաւաքուելով, ուզեցին միութիւն հաստատել, սակայն, երկու տարի բան–բանէրով ժամանակ վատնելէ վերջ յուսահատ եւս քաշուեցան, հակառակ որ հնօրեայ հայրենակցականը հաչտարար յանձնախումբի մը բոլոր առարկութիւնները ընդունեց ի սէր համերաշխութեան: Ի տես այս բոլորին, նորակազմ միութեան մէջէն չատեր հեռանալով եկան ու միացան իրենց նախկին միութեան եւ միւսները՝ քիչ քանակութեամբ՝ մնացին բոլորովին պառաւած:

Այժմ, գրեթէ ամէն բան հանդարտած եւ ամանց չարաբաստիկ քիչ մը բարւոքուած է երեսու հանդէպ, եւ յոյս ունինք թէ քիչ առնէն բոլորովին այս պարագիւնները վերանալով պիտի հաւաքուին մէկ միութեան չուրջ:

Նեղրակցիս Պուէնոս Այրէսի մէջ կան 910 Համբցիներ, մեծով պզտիկով:

Հայրենակցական Միութիւնը այժմ ունի չուրջ 150 անդամներ, որոնք իրենց կարելիին չեն խնայեր զոյզ նպաստներու իրականացման: Հայրենիքի մէջ նոր ասանի չինութեան համար մեզի ինկած բաժնի մասին արդէն խոսուած առնուած է եւ դանձումի սկսուած:

Անձնական գործերու մէջ բաւական չայոդ դիրք ունին: Չըբաղաքական վրայ կան մեծաքանակ եւ փոքրաքանակ վաճառականներ գանազան ճիւղերու վրայ: կան նաեւ քաւչուիչ պատրաստուած կօշիկներու գործարանաւէրներ: Ունինք կալուածատէրեր որ միշտ կալուածներով: Գրեթէ բոլոր Համբցիները ունի՝ լաւ կամ դէչ՝ իր տարերու սեփական բնակարանը: չունեցողները չատ քիչ թիւ մը կը կազմեն:

Մաս մը կը պարապին մասգործութեամբ, դերձակութեամբ, կօշկակարութեամբ: չատ քիչ քանակութեամբ ալ աչխատանքներու մէջ օրավարձքով կ'աչխատին, որոնք ընդհանուր առմամբ զոհ են իրենց վիճակէն: Պուէնոս Այրէսի մէջ Հայ մարտուրականներէն ունինք Արամ Տումանեան, Մ. Օշին եւ Համբարձում Քէչէճեան, իսկ Թօրտօպալի մէջ՝ Աբրահամ Սարգիս: Ուսուչչութեամբ գրաղող ունինք Եղիշէ Դաբգիճ՝ Պուէնոս Այրէսի մէջ եւ Աբրահամ Էօլմէզը՝ Թօրտօպալի մէջ: Ակից մէկ տարի առաջ առամնաբուժական վարժարանէն չրջանաւարտ եղաւ Սարգիս Գայեան, որդին՝ Վարդևար Գայեանի: Իսկ Սարգիս Քէրքէնեան՝ իրաւաբանական վարժարանէն: Մօտ առնէն երկրաչափական վարժարանը պիտի աւարտէ Աւետիս Գույումճեանի որդին Արամ Գույումճեան: Իսկ նորահաս սերունդէն, մի քանի տարիներ վերջ պիտի ունենանք գանազան մասնագիտութիւններէ

Երևան չբնակուածներ: Հաճախորդիները պատրաստ էին միշտ եւ ունեցան իր յաջող կամ ապար չբնակներ, ապահն յատուկ ենք մեկ՝ յետ այսու պիտի ունենայ իր փայտեն ապագան: Ինչպէս նաեւ այս քաղաքը, որուն 1913-ի պրակիները մեկ պահուն յատահատական նեղապրելը ենք, ապահն, 25 ապրիլեն ի վեր, հարիւրին երկու հարիւր ապեսով յատկապէս ի եւ ապահովին մեծ յատկութեան փայտեն հետաքրքրն ունի եւ պրեմիկ երկրագործի ամենապատ պէտքերու երկրներէն մեն է:

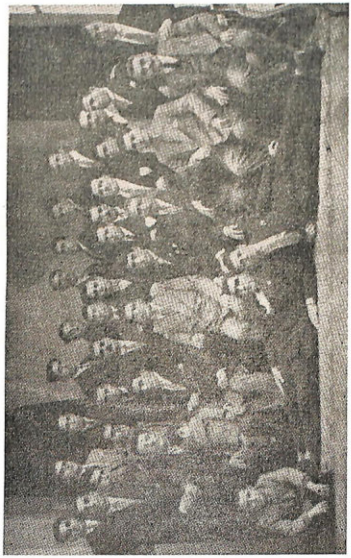
Պուէնոս Այրէսի Հանրագիտարանը

Ապրահան Աստուր եւ փայր Սրբանուէ՝ 2, Ապահան Սարգիս՝ 4 անձ, Ապահան Յովակիմ՝ 9, Ապահան Ալեխ՝ 1, Ապահան Աբրիմ՝ 1, Աբրահանեան Փանոս՝ 3, Աբրահեան Դպրոց՝ 2, Աբրահեան Դպրոցի մայր Մարիամ՝ 1, Աբրահեան Համբարձում եւ փայր՝ 2, Աբրահեան Հաճի՝ 4, Աբիշեան Ալեխս, (Բուժուցի)՝ 3, Ալապեան Թուրքն՝ 1, Բագեան Վարգան եւ մայր՝ 6, Թոխուչեան Սամուէլ՝ 4, Թոխուչեան Մանուկ՝ 5, Թոխուչեան Մուշեղ՝ 3, Կիճկուչեան Յովսէփ՝ 5, Կիճկուչեան Կարապետ՝ 5, Կիճկուչեան Կարապետ՝ 1, Կիճկուչեան Մարութիրոս՝ 5, Կիճկուչեան Տիրան՝ 5, Կիճկուչեան Յարութիւն՝ 1, Գալուստեան Ալեխս եւ զոքանչ՝ 9, Գրամեան Աբրահամ՝ 1, Գրամեան Յարութիւն՝ 5, Գալայճեան Հաճի Պետրոս՝ 2, Գալայճեան Գէորգ՝ 4, Գալայճեան Զաքարի՝ 4, Գալայճեան Յարութիւն՝ 1, Գալայճեան Պաղտասար՝ 1, Գալայճեան Ալեխք՝ 2, Գալայճեան Սէրոբէ՝ 2, Գալայճեան Սարգիս՝ 3, Գալայճեան Մարի, այլ տիկին՝ 1, Գաբատապեան Թուրքն՝ 5, Գաբատապեան Համբարձում՝ 5, Գաբատապեան Պետրոս՝ 3, Գաբատապեան Սարգիս՝ 2, Գյուլեան Մինաս՝ 5, Հէյմէ՝ 4, Գայեան Վարդիվար եւ քնին՝ 4, Ճակար՝ 4, Համբարձում՝ 4, Սիմոն՝ 2, Լեւոն՝ 1, Գաբրիեան Սամուէլ եւ մայր՝ 3, Միսաք՝ 2, Գրիմեան Սարգիս եւ մայր՝ 2, Գաբատաճիրեան Սահակ՝ 2, Սարգիս՝ 2, Գալիքձեան Ալեքսէյ՝ 6, Գաբատեան Սարգիս եւ մայր՝ 6, Դպշեան Միհրան՝ 5, Կարապետ՝ 2, Դաբրինեան Եղիշէ՝ 4, Ամմենակ՝ 1, Թադէոս՝ 4, Պօղոս՝ 1, Յովսէփ՝ 1, Երիցեան Սահակ՝ 3, Զաքեան Ալեքսի՝ 6, Յովսէփ՝ 5, Էօրէնեան Ալեխք՝ 5, Առաքել՝ 3, Մարտիրոս՝ 1, Աստուր՝ 1, Ճակար՝ 4, Էրկինեան Գրիգոր՝ 1, Սեւեան՝ 1, Էլլկեան Սահրատ՝ 4, Միհրան՝ 2, Էչըրկեան Պօղոս՝ 3, Համբարձում եղբայրը: Թաթիեան Սեդրակ՝ 7, Թաթիեան Սեւեան եւ մայրը՝ 5, Միսաք՝ 2, Թոփանըլըցի Մինաս՝ 1, Թէրզեան Կարապետ՝ 4, Թլլըմճեան Ահարոն՝ 4, Տէօվլէթ՝ 2, Թօփճեան Վարդևար՝ 2, Թօսունեան Գալոս՝ 5,

Փանոս՝ 3, Աբամ՝ 1, Մինաս՝ 3, Թադեւոսեան Հաճի՝ 3, Մանուկ՝ 6, Տիգրան՝ 1, Մարգիս՝ 6, Թուր-Մարգիսեան Տիգրան՝ 4, Մինաս՝ 1, Աւագ՝ 4, Յովսէփ՝ 3, Բաբանց՝ 4, Էմինէքեան Եղիա՝ 2, Փանոս՝ 5։

Լուսինեան Լեւոն՝ 1, Աբշամ՝ 4։ Գալեան Գրիգոր՝ 4, Աստուած՝ 6, Պապատոպ՝ 5, Մոզուելեան Յարութիւն՝ 4, Մանուկ՝ 5, Կէորճեան Հայկազ՝ 4, Կոմիկեան Աւագ՝ 3, Կէօրկէօղեան Մանուէլ՝ 5, Մինրան՝ 3, Կիւրկճեան Համբարձում՝ 5, Կիւրճեան Գէորգ՝ 2, Կէօրճիւճիւճեան Մարգիս՝ 1, Կաբաւեան Աբամ եւ մեծ մայրը՝ 7, Հաննէսեան Թորոս՝ 4, Ղանտուեան Սեդրակ՝ 2, Ղալբակճեան Կարապետ «Կուլտպէ»՝ 4, Ճէպեան Աբշակ՝ 3, Ճերաբեան Ռուբէն՝ 4, Ճիլիքեան Աւետիս՝ 1, Ճամբուեան Յակոբ՝ 4, Ճիլիճեան Միքաէլ՝ 4, Նազարէթ «Կուժունէ»՝ 1, Մահարեան Գրիգոր՝ 7, Մինաս՝ 6, Հաճի Կարապետ՝ 4, Յովսէփ՝ 1, Պարսեղ՝ 1, Պետիկ՝ 1, Մարկոսեան Եփրեմ՝ 1, Մուրաթեան Նազարէթ՝ 7, Վարդեվար, Մինաս՝ 6, Մանիսաճեան Յովհաննէս՝ 4, Սոկրատ՝ 2, Մահեան Առաքել՝ 2, Պետրոս՝ 5, Կարապետ՝ 5, Մանուկեան Յովհաննէս՝ 4, Մրմրմեան Մարտիրոս՝ 6, Մկրտոսեան Յովհաննէս՝ 7, Մանկասեան Յովհաննէս՝ 4, Արմենակ՝ 4, Շիրուանեան Սահակ՝ 5, Մարկոս՝ 4, Սեդրակ՝ 5, Հաճիպապ՝ 4, Եսթեր՝ 1, Ծորենան Վարդան՝ 1, Պօղոս՝ 1, Աբշակ՝ 1, Ասկեան Ալէքսան՝ 4, Ջուլեան Եղիշէ՝ 1, Համբարձում Ջուլեան Ջուկն՝ 1, Պաթմեան Մանուկ՝ 4, Արմենակ՝ 1, Զօպանեան Մկրտիչ՝ 6, Զօլպեան Պօղոս՝ 5, Հայրապետ՝ 4, Համբարձում՝ 1, Պարսեղեան Համբարձում՝ 3, Խաչեր՝ 1, Պաշչեճեան Սահակ՝ 5, Պալապանեան Մկրտիչ՝ 2, Թորոս՝ 5, Յարութիւն՝ 2, Ասլանեան Օհաննէս՝ 5, Մինաս՝ 7, Աւագ՝ 1, Պըղըզըրեան Պաս. Ալէքսան՝ 2, Պապաշէքեան Ազարիա՝ 6, Պիլլորեան Մկրտիչ՝ 4, Պէյնկեան Սահակ՝ 2, Ռաֆեյ՝ 2, Պէրպէրեան Զաքարիա՝ 3, Մինրան՝ 1, Պէղալեան Անդրանիկ՝ 1, Երուանդ՝ 3, Պալատեան Յակոբ՝ 5, Գասնիկ՝ 2, Պօղոս՝ 4, Մխալբ՝ 3, Պուլանըղեան Մինաս՝ 1, Պուրճալեան Կարապետ՝ 3, Պայրամեան Սեդրակ՝ 5, Պաճեան Աստուր՝ 4, Պալեան Կարապետ՝ 2, Օհան՝ 6, Սեւեան Մանուկ՝ 1, Սահակեան Համբարձում՝ 4, Հըմայեակ՝ 1, Սըղվլեան Սեդրակ՝ 5, Տիրան՝ 1, Սարաճեան Գրիգոր՝ 4, Սօլալեան Սարգիս՝ 4, Սաչեան Նազար՝ 4, Յակոբ՝ 2, Յովսէփ՝ 4, Սիմոն՝ 4, Վայիճեան Եփրեմ՝ 5, Տումանեան Նազար՝ 2, Հայկ՝ 5, Ալինէքսիմ՝ 3, Աբամ՝ 1, Տատրեան Մկրտում՝ 8, Տէր-Մկրտչեան Կարապետ՝ 3, Տէր-Վահանեան Աբմհակ՝ 3, Տրդատ՝ 3, Տէվիրեան Վարդեվար՝ 5, Տուտուեան Դե-

ւանդ՝ 4, Փինիկեան Միսաք՝ 5, Փաթթուելեան այրի Տիկին՝ 2, Բրթրթիան Սահակին այրին Տիկին Փաստրա՝ 5, Քէթէնճեան Սարգիս՝ 1, Քէչէճեան Համբարձում՝ 1, Գասնիկ՝ 1, Քէսեան Ենովք՝ 2, Քէսէճեան Միսաք՝ 1, Սկզբակ՝ 1, Թրեաճաթեան Մոմիկ՝ 2, Երուանդ՝ 3, Քիւրքեան Սամուէլ՝ 4, Քէչեան Միսաք՝ 2, Թրպէյրպեան Ղազար՝ 5, Ճոխան՝ 7, Ճոխաճեան՝ 3, Աբամ՝ 5, Օվինց Մանուկ, Օհանեան Փանոս՝ 2, Օրուճեան Աբամ՝ 1, Պէհտաբեան Լիւսի՝ 1, Հէքիմ՝ 1, Գազանճեան Փանոս՝ 5, Գասպարեան Մանուկ՝ 1, Պահտաբեան Լիւսի՝ 1, Հէքիմ՝ 1, Գոմուչեան Սիմոն՝ 5, Եէօրչեան Բաբգէն՝ 6, Կէսպիւճիւքեան Մուշէր՝ 4, Միսիան Հաճի Կարապետ՝ 6, Լիմիճեան Աբշակ։ Ընդհանուր գումար 910 անձ։

ՊՈՐՏՕՊԱՅԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— *Գարտօպայի Հաճընցիներ։ Ընդհանուր թիւն է 210։ Գարտօպա գաղթող առաջին Հաճընցիները։ Առաջին շարքը նստածներէն ձախէն աջ։*

ցին ևսած է Պր. Աբրահամ Փէթիկեան, իսկ մնացեալ բոլոր Հաձրնցիները Հան Հասատատուած են Կիլիկիոյ Ֆրանսացիներու պարպումէն յետոյ: Անոնք կ'ըսպին, առհասարակ, չրջիկ վաճառորդութեամբ, փերեզակութեամբ, արհեստներով, եւ սմանք ալ վաճառականութեամբ:

Գործօպայի մասնաճիւղը հիմնուած է 1930, Նոյ. 30–ին:

Հաճնոյ Հ. Վ. Միութեան այս մասնաճիւղը ամէն ջանք կը թափէ տեղւոյն Հաձրնցիներուն մէջ հայրենասիրական սէրը արթնցնել եւ ևպրայրական ձեռք կարկառել հարկ ևսած պարագաներուն: Մասնաճիւղի բոլոր անդամներն ալ բուռն փափաքով լեցուած են Նոր Հաներն Ազանի կառուցումը Ռորշրզային Հայաստանի մէջ տեսնելու:

Գործօպայի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան վարչութիւնը:
Նստողներ, Ձախէն Աջ.— Մանուկ Փէթէեան՝ Գանձապան,
Օհան Կոխկեան՝ Ատենապետ,
Ոտքի վրայ կանգնողներ, Ձախէն Աջ.— Գէորգ Տէլաեան՝ Խորհրդական,
Եսայի Տումանեան՝ Փաստաղթ,
Յակոբ Կոխկեան՝ Խորհրդական:

Դպրոցպարենակ Հանրցիներու Ընդհանուր Հետեւեալն է.—

Գրիգոր Տէրտէրեան՝ 5, Գէորգ Տէրտէրեան՝ 3, Մարգիս Տէրտէրեան՝ 4, Մանուկ Եղբարտեան՝ 8, Մեկրակ Եղբարտեան՝ 8, Մանուկ Փէթիկեան՝ 3, Աբրահամ Փէթիկեան՝ 5, Ասիտիս Փէթիկեան՝ 3, Օհան Կաթիկեան՝ 7, Աբգին Կաթիկեան՝ 7, Յակոբ Կաթիկեան՝ 3, Մարգիս Կաթիկեան՝ 3, Մանուկ Կաթիկեանի որբերը՝ 4, Ասատուր Կաթիկեանի որբերը՝ 3, Եսայի Տէրմանեան՝ 4, Պօղոս Զօպանեան՝ 8, Տիգրան Տաթըեան՝ 6, Միքայէլ Տաթըեան՝ 6, Աբրահամ Խրիմեան՝ 6, Թորոս Խրիմեան՝ 4, Յովսէփ Խրիմեան՝ 3, Փանոս Խրիմեան՝ 1, Թորոս Խրիմեան՝ 7, Յակոբ Խրիմեան՝ 3, Սիմոն Ղարամանեան՝ 1, Թորոս Ղազէեան՝ 2, Մարգիս Քէլէքեան՝ 1, Պետրոս Խրիմեան՝ 1, Վարդվար Խրիմեան՝ 5, Երուանդ Խրիմեան՝ 5, Անանիա Խրիմեան՝ 1, Արտաշէս Արտանեան՝ 5, Կարապետ Պուրճագեան՝ 5, Համբարձում Զօլագեան՝ 1, Մ. Ճկպեան՝ 3, Մխիթ Քէլեան՝ 3, Յ. Պապաթոմասեան՝ 4, Փանոս Թօփուզեան՝ 6, Գրիգոր Կոստանեան՝ 5, Յովհաննէս Քէլճեան՝ 4, Մ. Քէլճեան՝ 3, Յ. Քէլեան՝ 1, Թոմմա Գուչեան՝ 5, Կ. Գուչեան՝ 1, Միհրան Էլլէկեան՝ 4, Գէորգ Քէլիչեան՝ 5, Եղիչէ Աւագեան՝ 1, Վարդվար Եղեկիէեան՝ 3, Մարտիրոս Եղեկիէլեան 6, Մարգիս Մատթէեան՝ 1, Հմայեակ Յակոբեան՝ 1, Նազար Տէմիրճեան՝ 4: Ընդհանուրը 210 անձ:

2

ՈՒՐՈՒԿՈՒԻՅԻ ՀԱՒԱՔՆՅԻՆԵՐԸ

ՀԱՒԱՔՆՅԻՆԵՐ ՄՕՆԹԻՎԻՏԵՕՅԻ ՄԷՋ.— *Մօնթէվիտէօյի Հաւաքոյներու ընդհանուր թիւն է 164 անձ, որոնք հոն պաղիած են կիլիկեայ պարպումէն յետոյ եւ պիտանաբար կ'ապրին՝ նպաստամատոյցներէ, պղպամատուներէ, գործարաններէ, կօշկակարութիւնէ, մանր առեւտուրով եւ զբաղումներէ պահածոյի գործարաններուն մէջ: Հաւաքոյներու նիւթական վիճակը առնուազն բաւականի է, եւ կարճ ժամանակուան մէջ անդամներուն եւ բարեբարոյ ընտանեաց կողմէ ոչ մեծ օգնութիւններ ստացած են նիւթապէս:*

Տեղւոյն Հաճնոյ Հ. Վէր. Մխիթեան Միաբանիկը չատ գործուն է, եւ նուիրուած, ու կ'աշխատի հայրենիքին պէտք գալ պահել այլեւայլ մխոցներով: Միաբանիկը հաստատուած է 1930–ին:

Հանուոյ Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Մօնթէվիտէոյի Մասնաճիւղին Խմբանկարը

ԹԱՊԵՒՕ ՄԵՆԵԼԷՆ (Աշտարակ)։— Փոքր հասակէն սարսռագած է իր ծնողքին հետ Հալէպի կոպճերը։ Զինապարպետ յետոյ Հալիճան Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կոչումէն ոգեպոռ դարձած է, ուր յայտնաբերած է իր ուշիմութիւնը։ Հոն անգործան ոգորեցաւ աւարտելէ յետոյ ան կը դրկուի Ամերիկա եւ Գոմիներ մէջ կոչերու պղծոցին մէջ Պէյլ դարմնելով կ'ուսանի եւ կ'սանամայ մթցանկներ իր ուշիմութեան համար։

Ետոյ կ'երթայ Հարաւային Ամերիկայի Մանչվիմիա քաղաքը իր եղբօր Սարգիս Մեճեանի եւ Տէրունի մօր քովը։ Հոն կ'սկսի հաւարտութեան եւ չմնալ կուսայ պարագներ հաւերու համար։ Սակայն փոթորիկի մը պահուն պատկերը վրան փլչելով կը մնայ։

3

ՀԱՃԸՆՏԻՆԵՐՈ ՊՐԱԶԻԼԻՈՅ ՄԼԶ.— Պրազիլիոյ Հաճընեներու ընդհանուր թիւն է 315 հոգի, եւ կամ 58 ընտանիք։ Ասոնք Սաօ Փաւլօ նահանգի ունենալով՝ գրեթէ չաս մը դիպուր ու քաղաքներ ցրուած են։ Պրազիլիոյ Հաճընցիները կ'զբաղին առեւտրականութեամբ, պատրաստութեամբ, բանուկութեամբ, վաճառականութեամբ, գիւղմշակութեամբ, հօշակարութեամբ, նպաստաւորութեամբ, հնակարկատութեամբ, եւայլն արհեստներով ու գրագործներով։ Կան նաեւ մեքենագործներ եւ հօշիկի գործարանատէրներ։

Հաճնոյ եղբայրան անկումէն վերջ՝ 1920–21 թուին, մաս մը հայրենակիցներ գաղթած են Պրազիլիա–Սաօ Փաւլօ եւ իր չորքհակայ գիւղերը։ Առաջին սարքներուն՝ տեղական լեզուին, բարքերուն եւ պայմաններուն անծանօթ ըլլալուն պատճառով՝ մեր հայրենակիցները մեծ դժուարութիւններու հանդիպած են։

Ասոնք՝ իրենց ապրուստը հայթայթելու համար ներկարարութեան եւ լիմօնատ ծախելու համեստ գործերով զբաղուած են թէեւ, բայց, հնարհիւ իրենց ճարպիկութեան, աշխատասիրութեան եւ խնայողութեան՝ յաջողած են ներկայիս՝ Սաօ Փաւլօի հրապարակին վրայ փայլուն դիրքեր գրաւել։

ՍԱՈ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐՔԱՅԱԶՐԸ

Նստողներ, ձախէն աջ.— Հմայեակ Պուրնազեան՝ Ատենապետ,
Եղիա Պալըգեան՝ Գանձապահ,
Պետրոս Չալեան՝ Ատենդկին Նախագահ,
Կանգնողներ, ձախէն աջ.— Արամ Մէխէնեան՝ Հաւատիչ,
Գէորգ Համբմեան՝ Խորհրդական,
Ասող Ճանիկեան՝ Խորհրդական,
Յակոբ Ճունտուբեան՝ Ջոհաքերող Հայրենակից մը
Նշուարդ Թօփճեան՝ Խորհրդական

Հանձնաժողովի Պետական պատմական Թանգարանում նիստի ժամանակ։

Հանձնաժողովն Սաս Փաշայի մէջ կը ճանչցուի ոչ միայն իբր զորավար մարզ, արշաւասուր եւ ասպետական, այլ իբր պատասխանատուութեամբ, խաղաղասիրութեամբ եւ բարեկրթութեամբ՝ բնիկ-նահապետական ոգիին ու միջավայրին ստացած է։

Կազմուած է Հաճնոյ Հայր. Միութեան գործադիր մասնաճիւղ մը, եւ նեղիկաբեր ան արձանագրած ունի եռանդուն եւ պարտաճանաչ 50 անդամներ, որոնց թիւը հետզհետէ բազմանալու վրայ է:

Նորակազմ մասնաճիւղի վարչութիւնն ու անդամները հոգեւին փարած են նոր Հաճնոյ չինութեան փրկարար ծրագրին, ամէն ձեւ կը թափեն, նիւթական ապրիլոններ, միջոցներ առնելու եւ չջարժելի գումարով մը իրենց գրական մասնակցութիւնը բերելու յիշեալ հոյակապ ծրագրի իրականացման համար:

Այս մասնաճիւղը «Յաւնոյ» փոխարէն անմիջականօրէն ապրամադրելու պատրաստած է՝ իր գանձին մէջ՝ 100 Անգլ. ոսկի:

Սաս Փավլօսթեան Հանրցիկներու Ամուսնացանկը Հետեւեալն է—

Եղիա Պալըեան՝ 3, Եփրատէ, Սիմոն, Անթոն, Յովհաննէս, աղջիկը՝ Նորա. Պետրոս Զաւեան՝ կինը Վարդանոյշ, տղաքները Անդրանիկ, Աբրահամ, Յարութիւն, Աւետիս, Հայրը՝ Իշխանոս, մայրը՝ Մարիամ, քոյրը՝ Եղիսաբեթ, եղբայրը՝ Ադամ:

Աւագ Ճանիկեան, կինը՝ Վերժին, աղջիկը՝ Վարդուհի, տատն՝ Կարապետ, տատն՝ Յարութիւն, մայրը՝ Սարա (Հաճի Մայր). Գրիգոր Ճանիկեան, կինը՝ Նախիջեւան, աղջիկը՝ Եղիսաբեթ, աղջիկը՝ Շնորհիկ: Հմայեակ Պետմատեան, կինը՝ Մարթա, աղջիկները՝ Իրմա եւ Արաքել. Գասպար Արմենակ, կինը՝ Վանուհի. Անանիա Գրիգորեան, կինը Մագսիկ, տղաքները՝ Յակոբ, Յարութիւն, Սարգիս, աղջիկը՝ Ոսկանուշ. Եղուարդ Թօփճեան, կինը՝ Աբրոյտա, աղջիկները Անահիտ, Հնազանդ, տղաքները՝ Համբարձում եւ Հայկ. Եբրատեղ Թօփճեան, կինը՝ Թերեզա, աղջիկները Ալիս եւ Լուսիա. Թորոս Կոիկեան, կինը՝ Գոհարիկ, աղջիկները Աբշալոյս, Ալիս, տղաքները՝ Յովհաննէս եւ Աբրահամ. Գէորգ Հանդմեան, կինը՝ Հայկուհի, աղջիկները՝ Նազելի, Աղաթոն, Զարուհի, Հերմինէ. Սարգիս Օրմէճեան, կինը՝ Ազնիւ, տղաքները Սուրէն, Վահէ. Համբարձում Թօսունեան, կինը՝ Եւա, աղջիկները Դժխոյն, Մարգուէրիտ, Վարդուհի, տղաքները՝ Մհաքը, Մարտիրոս Գէորգ. Արամ Սէքէնեան, կինը՝ Մարի, տղաքները՝ զաւակ, Անդրանիկ, Մհեռս, Յակոբ, աղջիկները՝ Նազիմպոլ եւ Զարուհի. Կարապետ Սօֆեան, կինը՝ Խոսուհի, տղաքները՝ Պարսեւ, Յակոբ եւ Յարութիւն. Վարդան Մարեան, կինը՝ Աբշալոյս, տատն՝ Կայծակ, Աբգէն Գալանճեան, կինը՝ Մարիա, տղաքները՝ Ժօզէֆ, եւ Ալպէրթօ. Աբրահամ Քիրքճեան, կինը՝ Մարիամ, աղջիկը՝ Մաքրուհի, տղաքները՝ Գրիգոր եւ Մհաքը. Կարապետ Սօֆեանի տատն. Աւագ Պօյաճեան, կինը՝ Սրբուհի, տղաքները՝ Կարապետ, Մուրատ, Ֆիլոյր, աղջիկը՝ Մարիամ. Սարգիս Մա-

Նուկիան, կինը՝ Մարի, ազան՝ Թորոս, Զոքանչ Մայրը՝ Եղիսաբեթ Ակոպնեան. Թորոս Գալեան, կինը՝ Օժէն, ազաքնեները՝ Երիտոր եւ Մարկոս, աղջիկը՝ Հռիփսիմէ. Ագամ Պազարաճեան, կինը՝ Մարիամ, ազաքները՝ Յովհաննէս, Երիտոր, Թորոս, Յարութիւն, աղջիկները՝ Զապէլ եւ Սրբուհի. Ղեւոնդ Գաբաճեմբճեան, կինը՝ Լուսիա, ազաքները Միսաք, Աւետիս, Փարամազ. Լեւոն Զօպանեան. Կարապետ Զօհրապեան. Յակոբ Թօսունեան, Պօղոս Փիլիկեան, կինը՝ Աբգահուհի, աղջիկը՝ Անժէլ, ազաքները՝ Թորոս եւ Մարկոս, մայրը՝ Փիլիկ մայրիկ. Եփրեմ Փիլիկեան, կինը՝ Գալեանէ, ազան՝ Յարութիւն, աղջիկը՝ Արշալոյս։

Բիս Քլարօրեան Հաներնցի Հայրենակիցներու Անուանացանկը.—

Յովհաննէս Պարճագեան, կինը՝ Ազնիւ, ազան՝ Սիմոն, աղջիկները Երանուհի եւ Օլիկ. Արշակ Թորոսեան, կինը՝ Լուսիա, ազաքները՝ Թորոս, Յակոբ, Յաչէք, Պետրոս, աղջիկները՝ Հռիփսիմէ եւ Մարթա։

Պիրիկոնիրեան Հաներնցի Հայրենակիցներու Անուանացանկը.—

Մարկոս Փիլիկեան, կինը՝ Վերոն, աղջիկը՝ Սիրվարդ. Սմբատ Մանուկեան, կինը՝ Նազլի, աղջիկը՝ Սուլթան, ազան՝ Մարտիրոս. Ֆիլոր Ճանիկեան, աղջիկները՝ Տիրուհի, Եղիսաբեթ. Տիգրան Ալճէպեան, Ռեբեկա։

Կաշուբէրեան Հաներնցի Հայրենակիցներու Անուանացանկը.—

Յակոբ Ճունաւրեան, կինը՝ Եւա, ազաքները՝ Սիմոն, Մարկոս, Յաչէք, աղջիկները՝ Ռիսաննա, Էմմաստ. Եղիշէ Կոմիկեան, կինը՝ Էմմաստ, ազաքները՝ Յարութիւն, Մարկոս, Գէորգ, Աւետիս, Սահակ։

Լիճնաբեան Հաներնցի Հայրենակիցներու Անուանացանկը.—

Մամուէլ Կէօմէլճեան, կինը՝ Մարիամ (մեռած), ազաքները՝ Գէորգ, Տիգրան, Համբարձում, աղջիկները՝ Երանուհի, Օժէնի, Լուսիա, Զօքանչ մայրը՝ Կիւլիզար. Ագամ Մարկոսեան, կինը՝ Արշալոյս, աղջիկը՝ Նորիա, ազան՝ Յարութիւն։

Մարիշհաբեան Հաներնցի Հայրենակիցներու Անուանացանկը.—

Գէորգ Թեքտամեան, կինը՝ Նազենի, աղջիկը՝ Ազնիւ, տղաքաջը՝ Եղուարդ եւ Արամ, Եղբայր Մարիշեան. Ագոն Թեքտամեան, կինը՝ Պերճուհի. Լեւոն Շաչեան, կինը՝ Ազնիւ, աղջիկները՝ Շնորհիկ եւ Մարի, ազաքները՝ Կարապետ

Շ ի ր ա կ ա ն , կինը՝ Աբմենուհի, աղջիկները՝ Սիրվարդ, Նարիա, տղաքները՝ Յարութիւն եւ Փարամազ։ Մանուկ Շիրազեանի, կինը՝ Վարդուհի։ Յակոբ Պարզամեան, կինը՝ Մարի, աղջիկները՝ Սրբուհի եւ Թերեզա, տղաքները՝ Մինաս եւ Ժէրարոս։ Յարութիւն Պաղչեհան, կինը եւ տղաքները՝ Ազգանիկ, եւ Ղազարոս։ Մարկոս Տրգամեան, կինը՝ Ովսաննա, աղջիկը՝ Զարուհի, տղաքները՝ Անդրանիկ, Գրիգոր եւ Յարութիւն։ Աբշակ Դադեանի, կինը՝ Մարգուհի, աղջիկները՝ Հայկանուշ եւ Բօզա, տղաքները՝ Եովակիմ, Ժօզէ եւ Նորաշխոյ։

Պէյավիսպայի Հաւրցնի Հայրենակիցներու Անուանացանկը ։—

Գրիգոր Սուլեան, կինը՝ Թագուհի, աղջիկները՝ Պիպիթիս, Զապէլ, Իրիպա Ալիս, տղան՝ Վարդիվար։ Յակոբ Մրմրեան, տիգան՝ Աբիատամ, տղուն կինը՝ Երանուհի, թոռը՝ Նուպար, եւ Ազգանիկ, աղջիկները Ագաճխա եւ Մարիա։ Սամուէլ Ճանիկեան, կինը՝ Մարիցա, տղաքները՝ Թորոս եւ Ժրուայր, աղջիկները Վարդիվար, Աբգալի եւ Աբգարի, Զօքանչ մայրը՝ Թուրմանտա։ Միսաք Նէրսէսեան, կինը՝ Արուսեակ, տղաքները՝ Մարտիրոս, Եսայի, եւ Նուպար, աղջիկները՝ Նուէր եւ Երանուհի։ Գէորգ Ջաւեան, կինը՝ Էմմաստ, աղջիկները՝ Մարի, Շաքէ եւ Ովսաննա, տղան՝ Այգէրթօ։ Յովհաննէս Եալմանեան, կինը՝ Ագաւնի, տղաքները՝ Յարութիւն, Գրիգոր, մայրը՝ Եղիսաբէթ։ Պետրոս Զաքարեան, կինը՝ ապնիւ, աղջիկները Վարդուհի, Հայկանուշ եւ Մարի, տղաքները՝ Թորոս եւ Խաչատուր։ Սիմոն Կակոսեան, կինը՝ Ովսաննա, աղջիկը Նարիա։ Աւետիս Ագաեան։

Քաւթօ Կրանդիքաճակ Հաւրցնի Հայրենակիցներու Յանկը ։—

Համբարձում Պալապանեան, կինը՝ Ագաուհի, աղջիկները՝ Արուսեակ եւ Մարի, տղաքները՝ Ադամ եւ Մելքոն։ Թումայէլ Պալապանեան, կինը՝ Եսթեր, աղջիկները՝ Մարի, Երանուհի, Արմէնուհի եւ Աբշալոյս, տղաքները Աւետիս եւ Արմէն (երկրորդ հնոյմէն)։ Թորոս Փուչեան՝ կինը՝ Թէրթիա, տղան՝ Յարութիւն, աղջիկը՝ Շաքէ, Տիգրան Պալեան, կինը՝ Վիքթորիա, տղաքները՝ Մանուկ, Գրիգոր եւ Յովհաննէս։ Լուսիա Յօզուեան, աղջիկները՝ Մարի, Ալիս եւ Արմենուհի։ Մկրտիչ Պալճաղեան։ Սեդրակ Ուզունեան, Խաչուհի Սեհեան։

4

ՓԱՐԱԿՈՒԷՅԻ ՀԱՒՃՐՆՑԻՆԵՐԸ

Փարակուէյի մէջ կան երկու Հաճընցիներ, որոնցմէ մէկը՝ Ովսաննա անունով կին մըն է, ամուսնացած՝ Մշեցի Թաչէր Աւետիսեանի հետ եւ ունի երկու աղջիկներ՝ Մարի եւ Թերէզա, եւ

մէկ տպագ՝ Ամէն անուն։ իսկ մեռ Հաճընցին է՝ Գևորգ Ծերմերմեան, որպէս Հաճընցի Սարգիս Ագա Ծերմերմեան, որ 16 տարեկան հասակին Քաղաքապետ պաշտած է 1927–ին։

Ան, ինքնաշխատութեամբ բարձր վերջի սերացած է կօշկակարութեան մէջ, եւ յաջողած է ունենալ ամենամասնաւոր կօշկակարի խանութը Աստնպոլի–ի վրայ։ 1933–ին, Փարաւէյի Կրան Զահոյի համար Պոլիվիայի հետ ունեցած պատերազմին կամաւոր պինդար եղած եւ բարձրացած է սպայի (Միլտգիմի նվէր) պաշտօնին մէկ տասդանդամով։

IX

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ՀԱՃԸՆՑԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

Հիւսիսային Ամերիկա պաշտօն տասչին Հաճընցիները եղած են Տիարք Յակոբ Էլլկեան եւ Բարսեղ Գօխտչեան, 1883 թուականներուն։ Իսկ, 1884 թուականին ալ տասում տասնեակ Հաճար Ամերիկա եկած են Հաճընի Առաջին Ժողովական Եկեղեցւոյ Շաւիթը՝ Վեր. Սարգիս Տէվիրեան, եւ իր եղբայրը՝ Վարդան Տէվիրեան, որոնցմէ տասչինը Օպէրլին Աստուածաբանական Ճեմարանը, իսկ երկուքը Օպէրլին Գօչէջը ուսանելէ յետոյ վերադարձած են Հաճին 1887–ի տասնները։

1887–ի տասնները Տօքթ. Յակոբ Բէնէկեան Ամերիկա եկած եւ իր ուսումը տանելէ յետոյ վերադարձած է Հաճին։ Ասկէ յետոյ է որ 1890 թուականներուն, Հաճընի Բուժիչ վերջին, Ամերիկա պաշտօն են Մարտիրոս Տաղխմանըրեան եւ ապա իր կրտսեր եղբայրը՝ Յակոբոս Տաղխմանըրեան, ինչպէս նաեւ Զամբէրճեան եւ Պետրոսեան ընտանիքները։

1891, Յուն. 28–ին, Ամերիկա հասնելէ է Եչան Մանկրեան, բժշկութիւն ուսանելու համար, եւ 1892–ին ալ Վեր. Մանուկ Պէչեան հոս հասած է։

1895–ին Վեր. Սարգիս Տէվիրեան Հաճընի Առաջին Ժողովական Հոգեւոր Ընկերութիւնը ձեւով՝ ընտանիքով կը գաղթէ՝ վերջնականապէս Ամերիկա եւ կը հաստատուի Փիլատելֆիոյ քաղաքը, եւ 1896–ին ալ թերթ կը տպագրէ իր փեսան՝ Կոստանդին Կէրմէնեանը ընտանիքով։

Այս առիթներէ Ամերիկա կուգայ նաեւ Տիրան Բէճիկեան, ուսուցչութեան ուսումի առնելու համար: Իսկ յետոյ, կը հանուի Փրոֆ. Ապեան, բժշկական ուսում առնելու նպատակով: Նոյն ժամանակներէ Ամերիկա կը գալէ նաեւ Առաքել Ապտիկեան իր ընտանիքով, որմէ յետոյ այլեւս Հաճընցիներու թիւը կ'սկսի աւելնալ Ամերիկայի մէջ, որոնք աստիճանաբար կը սկսին պինդ հիմերու վրայ հաստատուիլ եւ ապա Բոչկաթիրը քաղաքներէն, եւ աւելի մը կուգայ, որ այս քաղաքներէն կ'անցնի Հաճընցիներու կեդրոնը եւ կամ երկրորդ հայրենիքը կը դառնայ:

Հիւսիսային Ամերիկա եկող աւագին Հաճընցի գաղթականներուն չորրորդ մասին համաձայն տեղեկութիւն տալ կ'ուզէ հիմա, պահ մը, անդրադառնանք Միացեալ Նահանգներու մէջ Հաճընցի գաղթականներու վրայ, աւանձնապէս:

ՀԱՒԱՔՆԵՒՆԵՐՈՒ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԷՋ.— Նիւ Եորքի Հաճընցիներու ընդհանուր թիւն է 81, որոնք, առհասարակ կ'զբաղին պատկերահանութեամբ, կօշկակարութեամբ, դերձակութեամբ, խոհարարութեամբ, ծպտիամասուրեամբ, պրպտութեամբ, գործպարծուհիներ եւ գործպամասուհիներ, եւայլն:

Նիւ Եորք տեղաւորուող առաջին Հաճընցիները եղած են Թարօս Գրիգորեան, Յ. Ալպաքեան, Տօքթ. Բէճիկեան, Ն. Փաթրոնեանց եւ Ագապ Թուր-Սարգիսեան:

Հաճնոյ Հայրենակցական Վերաբնակ Միութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղը հիմնուած է 1927–ին, որը երբեմն երբեմն ցերեկոյթներ սարքելով՝ մոտ պահած է Հաճընցիներու մէջ՝ հայրենասիրական գրգիռ, եւ նիւթապէս ալ մասնակցած՝ կեդրոնական վարչութեան կատարելով իր բաժինը:

Նիւ Եորքաբնակ Հաճընցիներու Անուանացանկը Հետեւեալն է.—

Ա.Է քան Հանէսեան՝ 1. Ա. Մխսեան՝ 1, Մ. Սարգիսեան՝ 1, Պ. Ճէրճէեան՝ 3, Ն. Թօփուչեան՝ 4, Թ. Թօփուչեան՝ 2, Մ. Սէքճեան՝ 5, Ա. Սիսլեան՝ 6, Ա. Գալայճեան՝ 4, Հ. Տատրեան՝ 4, Մ. Քէչիչեան՝ 2, Մ. Աւագեան՝ 6, Մ. Քէչէչեան՝ 2, Կ. Քէչիչեան՝ 7, Յ. Ալպաքեան՝ 1, Յ. Մանուկեան՝ 3, Ս. Քէչիչեան՝ 4, Մ. Մանուկեան՝ 3, Տօքթ. Բէճիկեան եւ ընտանիք՝ 7, Ս. Մանուկեան՝ 4, Ս. Ժամկոչեան՝ 4, Թ. Գրիգորեան՝ 6, Ա. Գինոսեան՝ 1· ընդհանուր գումար 81 անձ:

ՀԱՃՆՈՑ ԳՈՑԱՄԱՐՏԻ ՍԳԱՀԱՆԴԻՍԻՆ ՆԵՐԿԱՑ ԵԼՈՂ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՀԱՃԱՐՆՑԻՆԵՐՈՒ ԵՄԲԱՆԿԱՒ ՄԸ

ՊԻՆԿՀԱՄԲԱՆԻ ՀԱՒԱՔՆԻՆԵՐԸ.— Պինկհամբան, Նիւ Եորք, Համբնցիներու Երբեմնի կեդրոնը, իր մէջ եւ չրջակաները ունի, մեծ ու փոքր, մօտաւորապէս 86 Համբնցիներ: Հին գաղութ մըն է Պինկհամբան, երբ չատ մարդոց առաջին անգամ հոն կը հաստատուի Վեր. Ա. Տէվիթեան եւ Կ'գրպաի գործադաճառութեամբ, անոր կը յաջորդէ հանգուցեալ Կոստանդին Կէորճէճեան իր բնանիքով, ապա Կիլիկիոյ Յարդէն անմիջապէս վերջը հոն կ'աւելնան Համբնցիք, մինչեւ որ 1914–ին կարծես Պինկհամբան երկրորդ Համբն մրն էր. մօտաւորապէս հարիւր այր մարդիկ կը գանուէին հոն, որոնցմէ հազիւ հինգ կամ վեց հատը բնակութիւն ունէին: Ինչպէս՝ Սարգիս Սօղոմոնեան, Գէորգ Կէնէգուշեան, Գրիգոր Բէճէկեան, Աբէլ Մէլիքեան, եւայլն: Աչխարհագրական դիրքով, Պինկհամբան կեդրոն եւ մօտ բլլալով մեծ Համբնցիաբնակ քաղաքներուն, հոն առեղծուած էր իսկական Համբնցիական մթնոլորտ մը, ուր չատ անգամ կ'այցելէին հայրենակցաբար հայրենակիցներ՝ վայելելու համար Համբնցիական չքնաղ մը:

Պինկհամբանի մէջ կար Հայ Աւետարանական Առաքելութիւն մը, որուն հովուութիւնը տանձնած է երէց տարի, Վեր. Սամուէլ Բէճէկեան, եւ տարի մըն ալ Պատ. Լեւոն Թուբեան:

Ներկայիս կայ Հայց. Առաքելական եկեղեցի մը:

Հետզհետէ Համբնցիները հեռացան Պինկհամբընէն դէպի արեւմուտք, մանաւանդ Քալիֆորնիա:

Տնտեսապէս բաւական բարեկեցիկ, թէեւ բացառութեամբ գրեթէ բոլորն ալ ունին իրենց տուներն ու անփոխան կալուածները: Աբրազութեամբ արհեստաւոր եւ խանութպաններ են, ինչպէս, գործարանաց, հօղհակար, արմեպզիր եւ մանաւանդ հագուստեղէնի մաքրիչներ: Պինկհամբանի մէջ տասին ցուրտ հողին յանձնուողը եղաւ Գէորգ Ըլբեկեան: Վերջին տարիներուն կարեւոր ունեցանք նաեւ Ռուբէն Գրիգեաբանեանի:

Պինկհամբանի մասնաճիւղը կազմուեցաւ Նոյեմբեր, 1926 թուին, թէեւ թիւով փոքր, բայց բեղուն եղած է անոնց գործունէութիւնը. ամբողջն ալ մասնակցած են տասին պատգամաւորական ժողովին: Ներկայիս ունի հինգ հազիոց վարչութիւն մը, յանձին Պետրոս Բէճէկեանի, Ամմինակ Պօյաճեանի, Վարդան Սօղոմոնեանի, Գեղամ եւ Արշամ Գրաճեանի: Թերթի գործակալն է Տիկ. Պետրոս Բէճէկեան, եռանդուն գործող մը:

ՊՈՆԿԷՄԲՐՆԻ ՀԱՃՆՈՑ ՀԱՅՐ· ՎԵՐ· ՄԻՈՒԹ· ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ

Նստողներ. Ձախէն Աջ.— Պետրոս Բէճէպեան՝ Առենապետ,
Վարդան Յովնանեան՝ Գործիդպական,
Ոտի վրայ. Ձախէն Աջ.— Արմենակ Պօյաճեան՝ Առենապետ,
Գեղամ Գրաճեան՝ Գործիդպական,
Աբրշամ Գրաճեան՝ Գանձապահ:

Պինկիէմբըն Նիւ Եորքի Հաւերցիներու Անուանացանկը·—

Սահակ Գրաճեան՝ 4 անձ, կինը էրմաս, զաւակները՝ Վարդանուշ եւ Ազատուհի· Աբշամ Գրաճեան՝ 4, կինը Ովսաննա եւ զաւակները՝ Սարգիս եւ Շաքէ· Գեղամ Գրաճեան՝ 5, կինը Հայկուհի եւ զաւակները՝ Ալիս, Ակա եւ Ասպիկ· Պետրոս Բէճէպեան՝ 4, կինը Տիրգանուհի եւ զաւակները՝ Գրիգոր եւ Մարգրիտ· Արմենակ Պօյաճեան՝ 2, կինը Ալիս· Տիգրան Մանկրեան՝ 5, կինը Ովսաննա, զաւակները՝ Զարդար, Մարի եւ Մկրտուն· Բօղոսի Մանկրեան՝ 4· կինը Մարիա, զաւակները Կլոր եւ Վէրժինիա·

Պետրոս Պետիկեան՝ 9. կինը Մաքրուհի, զաւակները Թորոս, Թուրմանուս, Էլիզապէտ, Բիւզբրա, Կրէյս եւ Հէլէն. Վարդան Սօղոմեան՝ 5. կինը Կրէյս, զաւակները՝ Ճիմմի, Պարպարա, եւ Վէրոնիքա. Արմէն Թէյեան՝ 7. (մեռած). Գրիգոր Թէյեան. Աճառան Կէպէնեան՝ 2. կինը Մարիամ. Ադամ Գալեան՝ 4. Յովհաննէս Գրիգաէարեան՝ 5. կինը Ալմաստիւհի, զաւակները՝ Յակոբ, Նազիմի եւ Բուէ. Աւետիք Հէքիմեան՝ 6. կինը՝ Տիրքանուհի, զաւակները Մէրճին, Գէորգ, Աւետիք եւ Էլիզապէտ. Նոքա Բէյձէպեան՝ 8. կինը Թահէլ, զաւակները՝ Սամուէլ, Լիլի, Հէլէն, Յովհաննէս, Հէրի եւ Մարա. Թորոս Գրիգաէարեան՝ 5. Գրիգոր Ալամանեան՝ 5. Սիմոն Ղամմասեան՝ 2:

ՍԻՐԱՔԻՒԶԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— Շատ փոքրիկ զաւուծ մը կը կազմէ Սիրաքիւզի Համբնդհանրութիւնը: Ժամանակին քէչ անոնց թիւը աւելի քան չհասնի կը համնէր՝ ներկայիս, այլ ու կին, մեծ եւ փոքր, հազիւ քէչ կը հաշուուի քանի՞ քազաքին մէջ եւ չրջակայ գիւղերը:

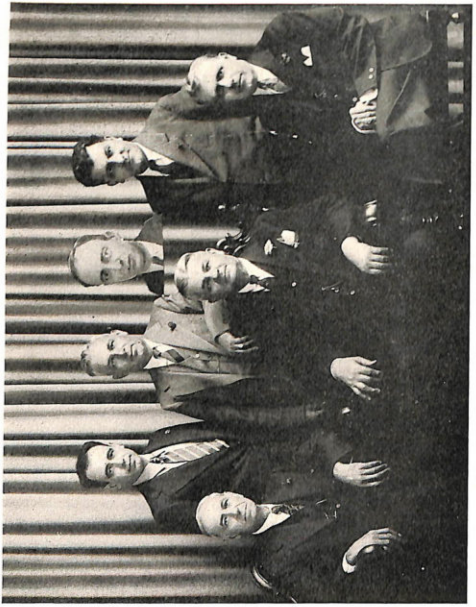
Առաջին գազթողները կ'ըլլան Մալխասեն բնակիչը, իսկ անգրանիկ հաստատուողը կ'ըլլայ Հանդուցեալ Յարութիւն Փելտասեան, որուն կը յաջորդեն իր եղբայրը Եփրեմ Փելտասեան, Սամուէլ Մ'ելիկեան, Մրմրեանները, Պաչը Պէրքեան, եւայլն: Մինչեւ 1914–ի սուննեները Սիրաքիւզի մէջ կային չհասնի մօտ այլ մարդիկ եւ երկ կամ չորս բնակիչներ: Սիրաքիւզի Համբնդհանրութիւնը այ սակաւ ցրուեցան դէպի Շիքակօ եւ Քալիֆօրնիա, որով, այժմ հոն կը գտնուին եփրեմ Ակբաշեան եւ բնակիչք, Յովհաննէս Հանէսեան եւ բնակիչք, այլ ու կին Նազարէթ Բէյձէպեան եւ զաւակունք, Վարդան Պաղուկեան, նաեւ Գալբաշեան Մելգոն եւ Միասք Նզդայիները, որոնք քէչ Աստիս Ցնած Հաճընցիի գաւակ են: Իսկ չրջանները կը բնակին Ամմ Պաչեան (Օպրա) եւ բնակիչք, Եկեղեցի Քէհեան (Թրօյ): Զբաղումով կան երեք գործատեռներ, մասգործներ եւ խանութպաններ:

Հաճընց Հայր. Վէր. Մխիթեան մանաճիւղը կազմուեցաւ 1926–ին, բայց հայրենակիցներու այլ քազաքներ փոխադրուելուն եւ հոն քիչուոր մնալուն պատճառաւ ներկայիս Սիրաքիւզի մասամբ անկազմակերպ վիճակ ունի, բայց, անհատապէս մէկու կը գործակցին կեդրոնական վարչութեան հետ եւ պարտաճանաչ են հայրենակցական կեանքի մէջ:

ԷԼՄԱՅՐԱ ԵՒ ՔՕՐՆԻԿԻ ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐԸ.— Էլմայրա եւ Քօրնիկի մէջ կը բնակին ընդամէնը 24 անձ, որոնք, առհասարակ գաղթած են Համբնի չրջակայ Բուժլու եւ Շար–Տէրէ գիւղերէն եւ կ'զբաղին, գլխաւորաբար, պատկերահանութեամբ եւ զբօսպարծութեամբ, եւայլն:

Էլմայրա եւ Քօրնիկի Հաճընցիներու Անուանացանկը.—

Էլմայրայի մէջ.— *Աբրահամ Ա֊ի֊ չեան՝ Բուժարկիներ՝ 4 անձ, Ասող Աբրպեան՝ Շարժի՝ 6, Բենիամին Գասէլեան՝ Շարժի՝ 2, Օր. Գայիանէ Պետրոսեան՝ Ի.՝ 1, Սամուէլ Պետրոսեան՝ Ի.՝ 3, Ազատուհ Մանուկեան՝ Ի.՝ 5, Մինաս Գ֊ի֊ չեան, Ի.՝ 1, ընդհ. թիւ 22 անձ։*

ՀԱՅԵՐԷՆԱԳԻՑ· ՎԵՐԱԾ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՐԱՔԼՈՒԹԵՐՒՆ Մ. ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԴ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆ

Նստած, ԱՋԷՆ ԶԱԽ.— Ստեփան Մկրտիչ Թըլըսըմեան՝ Առենադպիր,
Խուբէն Մարգարեան՝ Առենապետ,
Թորոս Փ. Մանկրեան՝ Գանձապահ,
Ոտքի վրայ, ԱՋԷՆ ԶԱԽ.— Կարապետ Մ. Ալպարեան՝ Խորհրդական
Մինաս Ղ. Պապաեէրեան՝ »
Ասետիս Մ. Մանկրեան՝ »
Անդրանիկ Յ. Մըճըշեան՝ »

Քօրնիկի մէջ.— *Ազգն Թէլեան (Բաժանորդ)* 2 անձ։

ՀԱՆԸՆԿԻՆԵՐԸ ԲԱԶՄԱԹԻՒՆ ՄԷՋ.— *Բաչէսպրքի Համընկերու ընդհանուր թիւն է 65 անձ։ Անոնք տահասարակ կ'ըրա-նին զոգոմահատութեամբ, զոգոյի նորոգութեամբ, զեղա-կութեամբ, կօշկակարութեամբ, պազոմահատութեամբ, եւ այլն։ Հոս առաջին անգամ հատատուած է վէր. Սարգիս Տէ-վիթեան եւ գրած է Արեւելեան զոգոյ զոգոմ, եւ յետոյ եկած են Նահատ Տէվիթեան, Բօզկրթ Տէվիթեան, Գրիգոր Մկր-տչեան, Պօղոս Մկրտչեան, Կարապետ Ալպաճեան, Գէորգ Գուշեան, 1912–ին, Մաճեան Թրլլաքեան, Համբարձում Ման-կրեան, Թորոս Մանկրեան, եւայլն։*

Հանոյ Հայր· վէր· Միութեան մասնաճիւղը հիմնուած է 1933, Նոյ· 2–ին, հայրենակից Տիար Թուրէն Մարգարեանի ջանքով։ Այժմ մասնաճիւղի անդամներուն թիւն է 16, որոնք խիստ եռանդուն են իրենց զոգոնելութեամբ ու գոհոյութեամբ։

Բաչէսքրի Հաճրնցիներու Ամուսնացականը.—

Թուրէն Մարգարեան, 2 անձ, Բօզկրթ Վ· Տէվիթեան՝ 2, Նահատ Վ· Տէվիթեան՝ 6, Համբարձում Թ· Մանկրեան՝ 5, Թո-րոս Փ· Մանկրեան՝ 1, Սամուէլ Մ· Ալպաճեան՝ 8, Մաճեան Մ· Թրլլաքեան՝ 1, Կարապետ Մ· Ալպաճեան՝ 4, Յովհաննէս Գ· Կի-լաքոսեան՝ 1, Աւետիս Մ· Մանկրեան՝ 3, Միքայէլ Յ· Պապահէք-եան՝ 4, Գէորգ Վ· Գուշեան՝ 7, Պօղոս Ս· Մկրտչեան՝ 4, Գրիգ-որ Մ· Մկրտչեան՝ 4, Անդրանիկ Յ· Մինաճեան՝ 4, Տիգրան Ե· Մարգարեան՝ 2, Յարութիւն Յ· Թաթուեան՝ 4, Սամուէլ Ն· Ալճալեան՝ 1։ Ընդհանուր գումար՝ 65 անձ։

ՎՕՐԸՐԹԱՒԻՆ, ՊՕՍԹՈՆ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՆԸՆԿԻՆԵՐԸ.

Մեծապոյն Պօսթոնի եւ չրջակայքերու Համընկերու ընդ-հանուր թիւն է 52 անձ, որոնք տահատարակ կ'ըրպոին կօչակ-ութեամբ, զեղծակութեամբ, հագուստ մաքրելու եւ արգու-կելու զործով, զրօշակաչինութեամբ, լուսափոպրութեամբ եւ լուսանկարչութեամբ, եւայլն։

Այս զործերին ամէնէն հին հատատուող Համընկերներն են Նշան Մանկրեան եւ Տօքթ· Կարապետ Ալպաճեան, 1891 թուական-ներուն, Մինաս Ճաթաճանեան, Նազարէթ Ճաթաճանեան, Գրիգոր Ղարիպեան, Ճօրճ Կէչիճեան, եւայլն։

Պօսթոնի մէջ կը բնակի Տօքթ· Կարապետ Ալպաճեան, իբր մասնագիտական, եւ Նշան Մանկրեանի որդին՝ Ճօրճ, որ Մէկ-չուսէց Թէքնիկալ Քոլէճի վկայեալ մեքենագէտ մըն է, որ այժմ

Պոլիմօրի մէջ կէն Մարրին Նշանաւոր օպանաի գործարանին մէջ վերակացու է, իսկ Վօթրրթաուրի մէջ կը բնակի Վահագն Ճրաման, չրջանաւարա կ· Պատոյ Պէրվէնան Վարժարանէն, 1914–ին։ (Տե՛ս, իր կենսագրութիւնը գրքիս Մաս Բ·, Հանրնի Կրթական Կեանքը Գլխուն ատակ)։

Հաճեոյ Հայրենակից· Վէրջ· Մխիթեան Վօթրրթաուրի

ՎՕԹՐՐԹԱՈՒՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԻԱԿԱՆԻՐ

Նստած. Ձախէն Ա.— Նազարէթ Հարտտաճեան, Մանուկ Պարիսեան, Հաճի Ադա Հրեան, Ղազարոս Հարտտաճեան, Մինեա Հարտտաճեան ։ Կանգնած. Ձախէն Ա.— Գրիգոր Պարիսեան, Հօրի Կէչիճեան, Վահագն Հրեան, Սեդրակ Պարիսեան, Նազարէթ Կէչիճեան։

մանաճիպր հիմնուած է 1928–ին եւ առաջին չրջանին չաս մեծ պաձուճանքներուն ցոյց տուած է եւ կեզրան պրած է 400 տարբեր ժամ գումար մը: Երկու տարիէն ի վեր Պէյրութի մէջ երկու Համբոյճ երիտասարդներու պարոցական ծախքը կը հոգացուի, մէկը Պր. Վահագն Ճրուանեի, իսկ միւսը մանաճիպրի միւս անդամներուն գոհոգութեամբը:

Վօքերթաունի եւ Մեծպոյնի Պօսթոնի Շրջակաները Բնակող Հաճընցիներու Ազուանացանկը.—

Հայր Մանուկ Ղարիպեան՝ 3 անձ, Գրիգոր Ղարիպեան՝ 5, Սեդրակ Ղարիպեան՝ 5, Նազարէթ Ճարտարեան՝ 4, Մինաս Ճարտարեան՝ 2, Ղազարոս Ճարտարեան՝ 1, Վահագն Ճրուեան՝ 4, Ճօրճ Կէչիճեան՝ 5, Նազարէթ Կէչիճեան՝ 3, Նշան Մանկրեան՝ 5, Տօքթ. Կարապետ Ագաեան՝ 4, Արմենակ Գրիգորեանց՝ 2, Յովսէփ Արսէնեան՝ 1: Գումար՝ 44 անձ:

Հաճընցի Աղջիկներ Որ Դրսեցիի Հետ Ամուսնացած Են.—

Տիկնոջ Փիլոր Մուրատեան (Մրմրչեան), Աբշալոյս Մրմրեան (Շերամրճեան), Մարի Գրիգորեան (Գոճապապեան), Գոհարիկ Թիւթիւնճեան (Եղմեան), Գ. Կարապետեան, Վարդուհի Սահագեան (Ճրուեան), Սրբուհի Տէրոէրեան (Ճրուեան), Սիրվարդ Բարիջանեան (Ճրուեան): Գումար՝ 8 անձ: Ընդհանուր գումար՝ 52 անձ:

ՀԱՃընցիները Շիքագոյի Մէջ.— Շիքագոյի Համընկերութիւնը կը բաղկանայ 31 անձերէ, որոնցմէ 20–ը ամուսնացած եւ ընտանիքի տէր են, որով, մեծ ու փոքր, ընդհանուր գումարը կը հասնի 62–ի, հետեւեալ անուններով: Հայկազան Էլլէկեան, Վարդեվար Գրիգորեան, Գոյճեանները՝ Յովհաննէս, Աւետ, Աբամ: Ուզունեաններ՝ Նշանի եւ Վարդան. Արմենակ Յարութիւն Սէքսէնեաններ՝ Աբշակ եւ Յահէլ, Միքաէլ եւ Նուհիկ, Հայկազան, Հմայեակ, Փոսթալեան Վարդեվար եւ Արուսեակ. Թոմասեան Յովհաննէս եւ Մօնիկ. Գրգնաշեան Լեւոն, Փուշման Թորոս, Թոմաճեան Միհրան. Տօքթ. Համբարձում Քէլքեճեան. Սարգիս Շերինեան. Կիւլէնեակ Շերինեան, Թիւրտ եւ Լիլիթ Ռէչէպեաններ. Տիգրանուհի Ագոլեան. Հերնանդ Մանկրեան. Մարիամ Սաճեան. Վարդեվար Գրիգորեան՝ 3 անձ: 5 հատ Հաճընցի քոյրեր ամուսնացած են ոչ Հաճընցի հայերու հետ:

Առաջին պաղեցը կ'ըլլայ Սեդրակ Գոյճեան, 1907–ին: 1909–ի Կիլիկեան Ջարդէն վերջ, Հաճընցիներու թիւը հետզհետէ

կ'ուրախայ Թէքակոյի մէջ, որոնք հոն կը հաստատուին ու կը դնեն հիմը Համբնցի գաղութի մը:

Ազգասէր եւ իսկական սեռերու տեսակէտով եղած է, այնպէս որ, ներկայիս, գրեթէ հաւասար թիւ կը կազմեն անոնք:

Տեսակական դրութեամբ բաւական բարեկեցիկ է վիճակին, եւ մի քանիներ ունեն իրենց սեփական կալուածները: Ընդհանուր առմամբ խառնածնները եւ արհեստաւորները են, ինչպէս՝ դերձակ, կօշկակար, հաշկարապի գործ, մէկ բժիշկ, մէկ ձարտարապետ, մէկ վաճառական: Գաղութի հաստատումէն ի վեր չորս Համբնցիները մահացած են, որոնք են Հայկանուշ (Իսմիրլեան) Ակոպեհան, Մարիամ (Գրիգեաբեան) Պօյաճեան, Օր. Հայկանուշ Պօյաճեան եւ Մայրիկ Տոխմախճի Պօյաճեան:

Թէքակոյի Համբնցիները նախածեռնողը եղան Համեմ Հայրենակցական Վերաշինող Միութեան. եր, 1924–ին առաջինը ըլլալով կազմեցին տեղական հայրենակցական միութիւն մը. ասոր, մասնաւոր գործիչ ուշգիկեանի՝ պատճառ հանդիսացան մասնաճիւղը կազմելու բոլոր Համբնցիարուկ քաղաքներու մէջ, կոչ ընելով անոնց հաւաքուիլ հայրենակցական ընդհանուր միութեան մը գաղափարին շուրջ: Վերջապէս, անդրանիկ պատգամաւորական ժողով մը գումարելով նիւ եորք նահանգի Բաչկաթըր քաղաքին մէջ, 1927–ին հիմը դրին Համնոյ Հայրենակցական Ընդհանուր Միութեան:

Թէքակոյի Համբնցիները սկիզբէն եռանդուն հաստատակամներ եղած են Միութեան գաղափարականին, եւ միշտ ալ գործօն ու օգտակար եղած է անոնց դերը: Ուրոյն ներկայացուցիչներով մասնակցած են Միութեան բոլոր պատգամաւորական ժողովներուն, եւ նախանձախնդիր ազնուութեամբ ամէն տարի իրենց բաժին ձգուած պարտականութիւնէն աւելիով գոհացում տուած են կեդրոնական Վարչութեան պահանջներուն:

Երբորդ Պատգամաւորական ժողովը Միութեան կեդրոնական Վարչութիւնը փոխադրեց Թէքակօ, ուրկէ Համբնցիները սիրով կատարեցին իրենց յանձնուած գործը մինչեւ 1933–ի Զորրորդ Պատգամաւորական ժողովին, որը գումարուեցաւ Թէքակոյի մէջ:

Հակառակ իրենց ցիրուցան հեռաւորութեան, Թէքակոյի մասնաճիւղը կը յարուցանէ իր գործը, ամէն տարի կ'ունենայ մէկ ուրիշ ձեռնարկներ եւ յանախակի ընտանեկան հաւաքոյթներ: Մասնաճիւղի ներկայ վարչութեան անդամներն են՝ Յովակիմ Պօյաճեան, Նոյեմի Ուզունեան, Թուրիկ Պէրպէրեան, Արմէնն Էլլէզեան, Սօնիա Թաթուլեան: «Հանրն» թերթի գործակալն է Յարութիւն Ուզունեան, որուն բոլորն ալ անկեղծ գոհաբերու-

թեամբ եւ խղճմտութեան կը վարեն իրենց պաշտօնները։

ՀԱՆՁՆԵՒՆԵՐԸ ՓԼԻՍԻՏԱՆ ԵՒ ՄԵՆԱԳՈՅՆ ԼՕՍ ԱՆՁԼԷՍ ՄԷՋ.— Փլաստինայի եւ Մեծապատիւ Լօս Անձլըսի Համբնակութեան ընդհանուր թիւն է 226 հոգի, որմէ 146-ը կը բաղկին Փլաստինայի մէջ, իսկ 80 հոգին ալ կը բնակի Լօս Անձլըսի եւ Հարիմատա մէջ։ Անոնց, առհասարակ, պրոմոտնգին է ոգեպարտատութիւն, վերձակութիւն, կօշկակարութիւն, գոգ նոգոլու եւ մաքրելու գործ, նպարտատութիւն, պրոտեսթանտութիւն, մոպգործութիւն, եւայլն։

Հոս կան պատասխանատու՝ Վէր. Սարգիս Տէվիթեան, Վէր. Սամուէլ Բէճպահեան, Վէր. Տիգրան Բէճպահեան, Վէր. Մխաք Այճեան, իսկ ասօրիմնրը՝ Տօքթ. Սամուէլ Ժամնոց (Ժամկոչեան), Տօքթ. Այպրըհամ Ժամնոց (Ժամկոչեան), Տօքթ. Ճան Ափարեան, Տօքթ. Նուպար Կէրմէնեան եւ Ստամպուլի Հայկ Պէհտրըեան։ Կայ նաեւ Մոսիկան մը (փոխանէն) յանձին Մարտիրոս Իշխանեանի եւ փաստրան մը, յանձին Գր. Աբգար Կիպրեանի։

Աբժանի է յիշել նաեւ Նորաշէն սեբաստիոնցին Պէրնարտ Մէկգէնաեր, որ չբնակատեղիով Օհսիոնէրըլ Գոլէճէն, այժմ կատարեալ անգլիան գործիչ մը դէպ։ Ատաքիլ Բէճպահեան՝ որ սահմանեալ մրն է Միացեալ Նահանգաց բանակին մէջ, Արամ Բէճպահեան՝ որդին Գաս. Սամուէլ Բէճպահեանի, որ Օհսիոնէրըլ Գոլէճը աւարտելով այժմ կը պաշտօնավարէ Սան Լուի Օպիսիոի մէջ իբրեւ ձայնասփիւռի վարչ խօսող մը։ Տիկին Սիբուն Մանկրեանը՝ որ օփէրաիիճ Եղկահէճ մրն է եւ պատուի կը բերէ Հայ Համայնքին, եւ Օրիորդ Շաքէ Աբթինեան՝ դուստրը Տէր եւ Տիկին Նազարէթ Աբթինեանցեանց, իբրեւ ձիւան գաշնակահարուհի։ Հէրրտ Կէրմէնեան՝ չբնակատեղիով Սբէնիքրտ համալսարանէն եւ իբ Եղտայըր Կատանդին Կէրմէնեանը՝ նոյնպէս չբնակատեղիով Սբէնիքրտ համալսարանէն ու յաճախած Ստենֆոդ Օսփիրտ համալսարանը ասոր մը, որոնք այժմ զբաղտամատութեամբ կ'զբաղին։

Համեմատ Հայր. Վեռաչ. Մխիթեան Լօս Անձլըս-Փլաստինայի միացեալ մատենադարանի հիմնուելուս 1928-ի առնիներէն, որմէ յետոյ անոնք ցոյց տուած են մեծ զգօնութիւն, տալով ցեղակիրներ, հաշվեքննիչներ, պահանդկաներ եւ դաշտահանդկաններ եւ այդպէսով միշտ մնացած են համրերեցուն գործին մէջ հայրենակցական սիրոյ կայծը։ Բարեյաջող այս գործունէութիւնէն զատ, անոնք բերած են նաեւ իրենց նիւթական զոհաբերութիւնները։

Լօս Անճելըս-Փէսատինա *մանաճիւղի* շաճնցիական դաշտահանդէս մը

ՀԱՃՆՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆԱՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԷՍԷՏԻՆԱ–ԼՕՍ ԱՆՃԷԼԸՍ ՄԱՄՆԱՁԻՒՂԻՆ ԴԱՇՏԱՀԱՆԴԷՍԻ ԼՈՒԲԱՆԿԱՐԸ

ՀՕՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵՑԻՆԱԼ ՐԱՄԱԿԱՆՈՒԹԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Նստողներ, ՁԱԽԷՆ ԱՋ.— Փաոնոս Մուշեղեան՝ Առեւնադպիր (Այժմ Կեդրոնական վարչութեան Փոխ–Առեւնադպիր),
Սամուէլ Մարտեան՝ Առեւնապետ (Այժմ Կեդրոնական վարչութեան Փոխ–Առեւնապետ),
Մաոնուկ Էվլեաեան՝ Խոհերդական:
Ոտքի կանգնողներ, ՁԱԽԷՆ ԱՋ.— Կարապետ Կէրքմէզեան՝ Գանձապահ,
Կարապետ Չէլտիրեան՝ Փոխ–Առեւնապետ:

1934-էն ի վեր Հաճնոյ Հ. Վ. Մխիթեան կեդրոնական Վարչութիւնը հոս է, եւ 1936-էն ի վեր Մարսէյլէն հոս փոխադրուած է նաեւ Մխիթեան օրգան «Հաճընի» երկամսագիրը, որուն խմբագիրն է Պր. Գէորգ Գուշեան:

Փէսէտինա եւ Լօս Անճէլըս, կրնանք ըսել թէ, Հաճընցիներուն կեդրոնը դարձած է Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ:

Փէսէտինայի Հաճընցիներու Անուանացանկը.—

Գ. Պ. Գուշեան՝ 5 անձ, Համբարձում Մալեան՝ 4, Աբ. Մալեան՝ 1, Կար. Զէյթլեան՝ 1, Գեո. Պետրոսեան՝ 3, Տիկին Թէչուան՝ 1, Նազ. Աբթինեան՝ 4, Սարգ. Մընըշեան՝ 3, Մինաս Թէրզեան՝ 2, Ալեքս Շերամեան՝ 5, Կարապետ Մընըշեան՝ 5, Հաճի Մընըշեան՝ 5, Սամ. Մարտեան՝ 5, Արամ Մարտեան՝ 3, Ման. Խիմեանեան՝ 6, Կասս. Կէրմէնեան՝ 6, Մար. Կէրմէնեան՝ 3, Կար. Կէրմէնեան՝ 3, Տիկ. Զար. Կէրմէնեան՝ 3, Աբ. Կէրմէնեան՝ 3, Մար. Իշխանեան՝ 4, Պաս. Ս. Տէվիրեան՝ 1, Ֆիլ. Տէվիրեան՝ 5, Տիկին Ճան Տէվիրեան՝ 4, Ճօզ Տէվիրեան՝ 5, Պաս. Սամուէլ Բէճէկեան՝ 5, Գրիգոր Բէճէկեան՝ 5, Մինաս Սալեան՝ 5, Օր. Մինի եւ Րօզ Սալեան՝ 2, Տիկին Սրբուհի Փիլիպոսեան՝ 3, Վահան Փիլիպոսեան՝ 2, Տիկ. Փիլիպոսեան՝ 2, Սար. Սոզոմենեան՝ 5, Յ. Կոմիկեան՝ 4, Տիկին Հայկապեան՝ 3, Օր. Եսթեր Հայկապեան՝ 1, Հայկ Մեխակեան՝ 4, Աբ. Մէլքեան՝ 3, Մար. Տաղիպեան՝ 3, Սամուէլ Մարաշեան՝ 2, Պաս. Մխ. Այճեան՝ 4, Տիկին Ազատուր Սամըրպաշեան՝ 1, Յարութիւն Աչըքեան:

Լօս Անճելըս եւ Հալիվուտի Հաճընցիներու Անուանացանկը.—

Հրանդ Սօղոմոնեան՝ 3, Յակոբ Այպաբեան՝ 2, Տօքթ. Ճան Այպաբեան՝ 2, Մարկոս Սօղոմոնեան՝ 6, Մխ. Մանիսաճեան՝ 3, Աւ. Ամէնեան՝ 4, Սեդրակ Պօյաճեան՝ 5, Պետրոս Մանկրեան՝ 4, Գէորգ Գօլտուգեան՝ 3, Յովհ. Գօլտուգեան՝ 2, Վարդ. Տէվիրեան՝ 3, Սմբ. Զիլինկիրեան՝ 2, Սա. Կանաչեան՝ 1, Պաս. Տիվ. Բէճէկեան՝ 2, Սամ. Գուլումճեան՝ 6, Սեդ. Համբաճեան՝ 3, Բաբգէն Տէլիճեան՝ 4, Յովհ. Մընըչեան՝ 4, Սակրատ Շերամեան՝ 4, Սահակ Մանկրեան՝ 1, Տօքթ. Հայկ Պահատրեան՝ 4, Եզ. Փիլիպոսեան՝ 4, Մարտիրոս Արտանեան՝ 6, Նազ. Մանիսաճեան՝ 1, Մինաս Շերամեան՝ 1: Գումար 80 անձ:

Ընդհանուր գումար՝ 226 անձ:

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ՅՐԱՒԱՑ ՀԱՃԱՐՆՅԻՆԵՐՈՒԻ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿ.—

1.— ՕՊՐՐՆ, Նիւ Եորք.— Արամ Պալեան՝ 4 ամիս:
2.— ՓՕՐՓԼԷՆՏ, Օրիկրն.— Արամ Պէլեան՝ 1:
3.— Նիւ ՕՐԼԻՆԶ, Լուիզիանա.— Գալուստ Այճեան՝ 4:
4.— ՇԱՐԼՕԹ, Նօրթ Քարօլայնա, Լեւոն Օդաբաշեան՝ 3:
5.— ՏԱԼԱՍ, Թէխաս.— Կարապետ Տարտաղեանեան՝ 4, վահրամ Բէճէպեան՝ 4:
6.— ԱԼՊՐՔՐԲ, Նիւ Մեխիքօ.— Լեւոն Մեխակեան՝ 2, Արամ Մարտեան՝ 3:
7.— ՄԷՄՖԻՍ, Թէնեսի.— Վարդան Կ. Շնորհարմեան՝ 3, Միհնա Շնորհարմեան՝ 1, Զաւէն Քէշիշեան՝ 1:
8.— ՍԱՓԻՒՆԳՖԻԼՏ, Մէսս.— Պօղոսեան Եղրարք՝ 2:
9.— ՖԻՆԻՔՍ, Արիզօնա.— Աւագ Մեխակեան՝ 4:
10.— ԹՈՒՍԱՆ, Արիզօնա.— Մանուկ Փիլիպպոսեան՝ 6:
11.— ԹՐԻԼԱՔ, Բալիֆօրնիա.— Ֆրէտ Փիլիպպոսեան՝ 2:
12.— ՏԷՆՎԸՐ, Քօլօրատօ.— Ձան Փիլիպպոսեան՝ 4:
13.— ՍԱՆ ՖՐԱՆՍԻՍՔՕ, Բալիֆօրնիա.— Համ. Կէրքմէճեան՝ 5, Երուանդ Թօփալեան՝ 1:
14.— ՖՐԻԶՆՕ, Բալիֆօրնիա.— Տիկին Մարիոս Փաթափուքեան՝ 1, Պատ. Սարգիս Ալպարեան՝ 6, Մանուկ Պուճեան՝ 6, Կարապետ Հանըմեան՝ 5, Յ. Տէր Ադամեան՝ 2, Մ. Գօֆուշեան՝ 1, Տիկին Լլէկեան՝ 5, Թույումճեան՝ 1:
15.— ՍԷՅՆԹ ԼՈՒԻԶ.— Ստեփան Փիլիպպոսեան՝ 6, Յարութիւն Իմմիրեան՝ 5:
16.— ՖԻԼԱՏԷԼՖԻԱ.— Վեր. Սարգիս Բրգճան՝ 3:
17.— ՎՕՇԻՆԿԹՐՆ, Տ. Ր.— Մարկոս Քէշիշեան՝ 4, Սահակ Գարաճափըգեան՝ 4, Վեր. Լեւոն Թուրեան՝ 1:
18.— ՄԷՆՋԷՍԹՐ, Նիւ Հէմփշըր.— Տօքթ. Արմենակ Մանկըրեան՝ 3, Յարութիւն Մանկըրեան՝ 1:
19.— ԱԹԼԱՆԹԱ, Ճօրճիա.— Պատ. Պետրոս Շարեան՝ 4, Կարապետ Փիլիպպոսեան՝ 4, Տիգրանուհի Փիլիպպոսեան՝ 1, Սարգիս Կէնէգուշեան՝ 1, Գար. Եահնիեան 1:
20.— ԼՒՐՐՆ, Օհայօ.— Հրաչեայ Պիլըգեան՝ 4:
21.— ՔԼԻՎԼԷՆՏ, ՕՀԱՅՕ.— Յարութիւն Գրգճաշարեան՝ 4, Տրդատեան Թեքեկա եւ Մարի՝ 2:
22.— ՓՐԱՎԻՏԷՆՍ, Բօտ Այլէնտ.—Մարիամ Թադէոսեան 1:
23.— ՊՐԻՃՓՕՐԹ, Քընեկթքթիքթ.—Մայր Գալայճեան՝ 7:

24.— Վ. Նիւ Եորք, Նիւ Ճըրզի.— Սեդրակ (Պըտըլաս-եան) Փամկոչեան՝ 4։
25.— Եոնքոփինգ. Նիւ Եորք.— Գրիգոր Տէպէճեան՝ 4։
26.— Տիթրոյթ. Միչիկըն.— Նազարէթ Գէշիշեան՝ 4։
Ցրուած Համբարձիներու ընդհանուր գումարն է՝ 148 մեծ։

X

ՀԱՃԸՆՑԻՆԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Որքան որ մեզի ծանօթ է Հայաստան մեկնող առաջին Համբարձին եղած է Մխէրան Խայեան, 1919–ին, իբրեւ Հայ առաքելոյ։

Առաքեալ ՄԽԷՐԱՆ ԽԱՅԵԱՆ
(1894–1919)

ՄԽԷՐԱՆ ԽԱՅԵԱՆ.— Ծնած՝ 1894–ին, Համբի մէջ։ Զաւակն է Տէվլէթ Ագա Խայեանի։ Առաջին նշանագրական գաղափարները ստացած է իր հայրէն Գրիգորին հետ գալէոնա Ազգ. Հանդիպակաց, մէկ երկար տարի կը պաշտամունքէ երկաթգիծի ընկերութեան մը մէջ իբրեւ մեքենագէտ։ Ճեւոյ, Հնդկաստան եւ Ամերիկա եւս կ՚ապրի մեքենագիտութեան, կը յաջողի մանել Ծովային Նահանգաստութեան պատկան առաւտանդեղու նաւագնացութեան ժամերին մէջ, իբրեւ փոքրասար մեքենագէտ։ Ետ իր այս նոր պաշտօնէն օգտուելով, մեքենան առեր, կանգնատրակէս, կը հետեւի պետական առաւտանդեղու յատուկ տեսակէտ եւ գործնական գաղափարներուն, մինչեւ որ 1917–ին յաջող կերպով գնուածքին կատարէ Լա Բյոթիւթի մօտիկ Լենկաստըրի պետական ծովային ակադեմիան հակակշիռին տակ, եւ Ափէնքիրեան ծովային ոստիկանութեան կը բանայ պետական առաւտանդեղ իր պաշտամական միջոցներով։

Բայց հակիրճ թէ կը չարաշահէ մեծ Մխէրան, տարի մը, իր այդ պաշտօնին մէջ։ 1918–ի Զինադադարէն վերջ, երբ գաղութիս մէջ քանի մը կամաւորական չարժումը պէտք կրնայ ըլլալ, Մխէրան կամաւոր մեկնեցաւ դէպի իր ծննդավայրը՝ պաշտելի կիլիկիան, որբունի հաշիւ կարգագրելու գաղութը անոր մնացորդին համար։

Երբ Առաքեալ կը հասնի, հոն կը պաշտօնավարէ Ֆրանսական բանակի Հայկական բաժին Լէժեոն տ՚Օրիան–ի մէջ՝ իբրեւ անձնական շոֆէր (ինքնաշարժի

վարիչ) Զարեվար Գրիմեան, Ֆրանսական ազգի ատենաւոր: Իսկ բիչ վերջ, Հայաստանի Հանրապետութեան ատենդոց իրականութենէն խանգարուած, համբայ կ'ելլէ ուղղակի դէպի Հայաստան, ի սուտ գնելու իր ծառայութիւնը վերածնող հայրենիքին:

Առաւ մը, սակայն, ատ՞ը, կարճ մէջ, պետական աւտոմատով քրէչ կատարած պահուն, յանկարծ կը խանգարուի աւտոմատի մէքենան (մոթօրը), եւ աւտոմատը անզգին բարձրութենէն գետին գարնուելով, տարտրակա մնչունչ վիճակը կը գտնուի Ջաբխանուած աւտոմատի կառուցուածքն ատ...:

Սակայն, Կիլիկիոյ անկումէն եւ Արեւելքային Հայաստանի ասպնջական դառնութեան բացումէն ի վեր, 1925-ին Հայաստան գաղթած են ընդամէնը 136 Հայ ընտանիքներ, որոնք այժմ ապատ ու երջանիկ կ'ապրին եւ կ'աշխատին մայր հայրենիքի արբրան հողին վրայ:

Հանոյ Հայրենակից. Վերաչ. Մխիթեան Ջանգիւրեան Նահապետական մէջ չինուած են եօթ տուներ, 28 բնակարաններով, եւ 56 անհատներով:

Նահապետական մէջ Հայրն Թագի տասիին բնակիչներն են՝ Օրուշեան, Ճքրտրկեան, Թադապեան, Գրքպէրկեան եւ Գրքրմեան: Բոլորն ալ իրենց ընտանիքով:

ՆՈՒՊԱՐԱՇԷՆԻ ՀԱՅՐԵՆՑԻՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲ ՄԸ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆՑԻՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ
երեւանի եւ Նուպարաշէնի Հաթնցիները.—

Մինաս Օրուշեան՝ 8 անձ, Սիմոն Գրքմեան՝ 5, Սարգիս Ճքրտրքեան՝ 3, Յարութիւն Կիւլբեան՝ 3, Սեբոր Գրպրյրկեան՝ 1, Աղէկ Եահնեան՝ 4, Սարգիս Եահնեան՝ 3, Սիմոն Թօփճեան՝ 4, Համբարձում Փէքէնեան՝ 3, Աբրահամ Դադէսեան՝ 3, Ահարոն

Մանկրեան՝ 3, Երուանդ Փոստաճեան՝ 4, Գէորգ Էլիկեան՝ 4, Յովհաննէս Գիքիլեանեան՝ 3, Վահան Յարտառեանեան՝ 4, Մարգիս Թուլա-Մարկոսեան՝ 4, Մարգիս Դավոեան՝ 3, Աղբանիկ Ազուեան՝ 4, Վարդեվար Ուզունեան՝ 3, Սեդրակ Տարպճեան՝ 4, Եղիա Գրիգորյեանց՝ 1, Վարդեվար Պատմաճեան՝ 4, Լեւոն Տալարեան՝ 3, Միհրան Սուչեան՝ 1, Սիրեանուշ Ալչաեան՝ 2, Սրբուհի Կիճկուլեան՝ 3, Սիրուն Թօփճեան՝ 2, Եղիսաբէթ Օզքուլեան՝ 4, Բաւմյուզի Փանոս՝ 3, Գարագեօ Մանուկեան՝ 1։

Թորոս Գէօքճեղեան՝ 3։

Լէնինականի Հանրակիրթները — *Ամմենակ Գայեան՝ 4 անձ, Աւետիս Քինկեան՝ 6։*

Ալլահվէրտի — *Արտաշէս Թէրզեան՝ 3 անձ։*

Թիֆլիս — *Մարգիս Եահնեան՝ 3 անձ։*

Էջմիածին — *Մինաս Քիւլէեան՝ 3 անձ։*

Վարտանզուլի — *Գարեգին Ակոփկոփկեան՝ 3 անձ։*

Վարաքիլիսէ — *Կարապետ Աւետեան։*

Ախի Գէրզա — *Յարութիւն Թաւպալեան՝ 3։*

Սոխուռ — *Աստուած Եղիկեանեան՝ 1։*

Ագիզիա — *Գրիգոր Զարնապաթեան՝ 5։*

Գումար՝ 134 անձ։ Երկու Հաճընցի ապրիճներ եւս ամուսնացած ըլլալնուն հետ, որով, ընդհանուր գումար 136 անձ։

XI

ՀԱՃընցիներուն ՄՕՏԱԻՈՐ ԹԻՒԸ ԱՇԽԱՐՀի ՄԷՋ

1 — ՍԻՒՐԻԱ

Պէյրութ	2000
Ալէֆասկընդէր	230
Իհանիյէ	29
Սուէյտիա	2
Զահլէ	143
Վազիր (Լիբանան)	16
Դամասկոս	400
	2820

2 — ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Երուսաղէմ, Հայֆա, Եաֆա, Ամման	200

3 — ԻՐԱՔ

Պաղտատ, Պասրա, Մուսուլ	347

4 — ԿԻՊՐՈՍ

Նիկոսիա, Ամիանթոս, Լարնաքա, Մաւուսա եւ Լիմասոլ	231
	3598

5.— ԵԳԻՊՏՈՍ		
Ալէքսանդրիա	62	
Գահիրէ	90	
		152
6.— ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ		
Ֆիւս եւ Գոպինիա		523
7.— ՖՐԱՆՍԱ		
Փարիզ	121	
Մարսէյլ	29	
Շաս եւ շրջակայք	138	
		288
8.— ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ		
Պուէնոս Այրէս, Արժէնթինա	910	
Գօրտօպա, Արժէնթինա	210	
Մօնթէվիտէօ, Ուրուկուէյ	164	
Պրազիլիա	315	
Փարակուէյ	2	
		1601
		6162
9.— ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ		
Նիւ Եորք	81	
Պինկհէմթըն	86	
Սիրաքիւզ	20	
Էլմայրա, Քօրնիվիլ	24	
Բաֆէլօ	65	
Վօթըրթաուն եւ շրջակայք	52	
Շիքակօ	62	
Փէսէտինա եւ Լօս Անճելըս,	226	
Այլ խաղաճներ ցրուած Հանրացիներ	148	
		764
10.— ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ		139
Ընդհանուր Գումար՝		7065

ՄԱՍ Զ·

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ՀԱՃԸՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑ· ՎԵՐԱՇԻՆԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Առաջին Համբոյրները Ամերիկա պտիւած են 1883–1884 թուականներուն, եւ ճամբայ բացած են 1890–1896–ի Հայկական հայրանձնելոյն վերջ պտիւողներուն: Պտիւը լրջօրէն սկսաւ 1909–ին: Եկողները, ընկերանպաստ արհեստաւորները, հասատասուեցան Պօսթոնի եւ մանաւանդաբար Նիւ Եորք նահանգի քանի մը կեդրոնական քաղաքներուն մէջ:

1913–ին Համեստ Առաջնորդարանէն Նիւ Եորքահայ հայրենակից Պր· Կարապետ Զէյթիրեանին եկած պատճառական կրքութիւն մը՝ առաջին անգամ բլլալով՝ խորհրդակցութեան համար մէկտեղ բերաւ այն առաւելապէս, անդին գրուած խումբ մը Համբոյրներուն, որպէս զի Նիւթական օգնութիւն մը հասցնեն իրենց հայրենիքին մէջ նոր ակսաւոյց Սահակ-Մեսրոպեան Ազգկանց Վարժարանին: Այս նպատակաւ նաեւ Նիւ Եորքահայ Համբոյրները 1914, փետրուարին համագումարի հանգիս մը սարքեցին առանձնաւորութեամբ Պրն· Ազգասիի, եւ հանգանակելին բաւական կսկիծ գումար մը· մաս մը դրամ ալ Պինկհէմթըն գտնուող հայրենակիցներէն դրկեցին, եւ այսպէսով 600 տոլար (120 Անգլ· ոսկի) դրկուեցաւ Համբն ու սատարեցաւ սատարան մը, ինչպէս նաեւ օրհնութեան եւ շնորհակալութեան դիր Համեստ Առաջնորդ Պետրոս Վարպետ Սարաճեանէն:

1913–ի վերջին ամիսներուն, սրեւելեան քաղաքներու Համբոյրները, զարձեալ ընդհանուր ժողով մը ունեցան Պինկհէմթընի մէջ: Ժողովին ներկայ էր նաեւ հայրենակից Յօզէփ· Աբմենակ Հայկազեան, որ Փոնիայի ձէնհանան Փոլէճի ի նպաստ հանգանակութեան համար Ամերիկա եկած էր: Ժողովականները, թուով 40–ի մօտ, ունկնդրեցին պատ· Մ· Տէվիթեանին եւ այլոց,

Համբարձման մէջ հիանգամանց մը հիմնելու ծրագրին շուրջ։ Երկար խորհրդակցութենէ եւ գրամական խոստումներէ վերջ ժողովը փակուեցաւ, սակայն, ծրագիրը երբէք չիրականացաւ։

Ամերիկայի Համբոյրի պաշտօնը հետզհետէ ամէն օրուան նոր հայրենակիցներու հանդիպումը, ինչ, ընդհանրապէս, փոքր թիւ

Համբարձման վանքի վերջին միաբան հայրերուն մասնակցութեամբ Հայրենակցական միութեան Գալստեան տարեկան ժողովի նկարահանումը պիտի ներկայացնէին, բայց հայրենիքի եւ հայրենակիցի կարօտը պահանք իրարու մօտ պահեց, ու անոնք իրենց ծննդավայրին օգնելու փափաքովը նախընտրած՝ մինչ ունեցան հասարակական գործունէութիւն եւ հայրենասիրական ճեռնարկներ։ 1914–ին, նոր եռաբ քաղաքին մէջ բնակող տասը Համբոյրեանները

կազմեցին «Հաւնիոյ Կրթասիրաց Միութիւն» մը, առաջնորդութեամբ Հայրենակից Առաքել Մխայլեանի, նպատակ ունենալով այժ տալ Հաճնոյ կրթական կեանքին: Սակայն, դժբախտաբար այս անգրանիկ մխիթեան կեանքը կարճատեւ եղաւ. երբ, տակաւ սկսան Հաճնի տեղահանութեան սեւ ըղձերը, եւ ամէ մը Հայրենակիցներն ալ՝ իրենց գործերու բերումով՝ ասիպուհան տարբեր քաղաքներ մեկնել: Սակայն եւ այնպէս, Հաճընցիին սրտին մէջ մարած չէր Հայրենիքի սէրը եւ անոր Հանդէպ ունեցած իր պարտականութեան զգին: Այս առիւծները Հաճընցի առուտր գազաթ մը Հաստատուած էր Պինհէմպրնի մէջ: Հոն կային 60–ի մօտ Հաճընցիներ, ինը ընտանիք եւ մնացեալները ամուրի, բոլորն ալ կ'զբաղէին վաճառականութեամբ կամ իրենց ունեցած արհեստներով, երբ յանկարծ ամէնքը մէկ օրուան պէս պարտականութեան բոլոր: Նիւթական եւ բարոյական զգալի մը, օգնութեան մը փափաքը, 1915 Մայիսին, Պինհէմպրնի մէջ ժող ժողի բերաւ 60–65 Հաճընցիներ: Անհրաժեշտ էր կազմակերպել ու գործի դնուիլ: Վերջապէս կազմուեցաւ «Հաւնիոյ Հայրենակցական Միութիւն» մը: Այս Միութիւնը, դժբախտաբար, չկրցաւ բնդան գործունէութիւն մը ունենալ, այն պատճառով մնալուն, որ կարգ մը յատուկ ու անփոխ երթատարդներ, վրկժով այրած, ջանացին Միութիւնը վրկժաւոր չարժումի մը վերածել: Միութեան մէջ 15 երիտասարդներ կազմեցին կամաւորական վրկժաւոր խումբ մը՝ պատրաստ՝ երկիր երթալու եւ Տաճիկին վրկժ լուծելու համար: Գնահատելի էր հառնգը եւ ոգին, սակայն, ձեռնարկը, արբան յախտուն, նոյնքան անգործնական էր, եւ հետեւ Միութեան կարգադրութեան ու կարելիութեան սահմաններէն: Այս յանդուգն գաղափարին իրր արդիւնք, Միութիւնը մասնուեցաւ գանգատ ու քայքայուն վիճակի մը մինչեւ 1916 Թուականը. երբ, նոր ջանքերով, Հաճնոյ Հայրենակցական Միութիւնը 60 անդամներով, եւ քիչ յետոյ անոր գործակցող Տիկնանց Օժանդակ Մարմինով մը վերակազմուեցաւ: Այս Միութիւնը չարունակեց իր գործունէութիւնը ժողովներով եւ հասարակաց ճեռնարկներով պատրաստուելու համար յետ պատերազմի օգնութեան հասնելուն պատասխանելու:

Զինադադարէն անմիջապէս եաքը հարկ տեսնուեցաւ Հաճընցիական ընդհանուր ժողով մը գումարել: Միութիւնը այս առթիւ կոչ ըրաւ, եւ Հայրենակիցներ ամէն կողմէ փութացին այդ ժողովին, որը տեղի ունեցաւ Պինհէմպրնի մէջ, 1919 Յունիս 4–5: Օրուան հրատապ հարցն էր աքսորէ վերադարձող Հաճընցիներուն բարոյական եւ նիւթական պարտականութիւններ-

բը: Ամէնազգէս ձեռնարկուեցաւ Վարիչ Մարմնոյ մը կազմակերպութեան եւ ընտրուեցան հետեւեալ անձինք.—

Յարութիւն Փիլիպոսեան՝ Նախագահ
Վեր. Սամուէլ Բէնէպեան՝ Ատենապետ
Կոստանդին Կէրթմէնեան՝ Գանձապահ
Եփրեմ Սէֆէնեան՝ Քարտուղար
Սարգիս Սօղոպեան՝ Խորհրդական
Գէորգ Կէնէզուշեան՝ Խորհրդական:

Վարչութիւնը խնդրի դարձի ընդունեցաւ եւ հետզհետէ սկսաւ գոյացնել կռիւի զրահապատը մը Մխիթեան զրկեզած նպատակին ծառայելու համար: Երբ, յանկարծ, մեր հայրենիք՝ Հաճըն Թուրք Քէմալականներու կողմէ վերջին անգամ պաշարուելուն աեւ գոյքը հասաւ ու ցնցեց Հաճընցի հայրենակիցները: Ձգնաժամային էր կացութիւնը եւ հրամայական էր պահանջը: Վարչութիւնը կրկին կոչ բրաւ ամէնքեան, ընդհանուր Հաճընցիական ժողովի մը, որը վերաեին գումարուեցաւ Պինհէմբրնի մէջ, Մայիս, 1920–ին: Այս ժողովը ամէնազգէս գոյացաւ (3000) երեք հազար տարր, որուն 2500–ը խնդրն զրկուեցաւ Մեբոյն, հայրենակից Տօքթ. Յակոբ Բէհէպեանի ձեռքով օգտագործուելու Հաճընի ինքնապաշտպանութեան համար: Այս գումարը հիմքը կազմէց ինքնապաշտպանութեան զանազան ապրիլներէ եւ Հաճընցի գոյացած ընդհանուր գումարին եւ յանձնուեցաւ Հայ Ազգային Միութեան Ատենապետ՝ Տէր Մեհրան Տամատեանին:

Պինհէմբրնի այդ ժողովը մանգամայն որոշեց զրկել երեք անձերէ բաղկացած պատուիրակութիւն մը, յանձին Յարութեան Փիլիպոսեանի, Տօքթ. Արմենակ Մանկրեանի եւ Տօքթ. Գրիգոր Ապտեանի, Ուաչինկթընի կառավարութեան եւ ի մասնաւորի Նախագահ Ուիլսընի բարեացակամ միջամտութեան, ի նպաստ պաշտպանել մեր հայրենիքի պատասխանատուները: Դժբախտաբար այս գործուն ապարդիւն մնաց: Ժամանակ մը վերջ Հայ եւ անգլիացի մամուլը աբձանագրեց Հաճընյ՝ վերջնականապէս բռնաջնջման սեւագոյն լուրը: Քաւարարման եւ զոհի համար տարբեր հաշանդներ երթալու պատճառներով, չատ մը հայրենակիցներ հեռացան Պինհէմբրնէն, եւ հոն ծնունդ առնող ու զոհ սեւնող Հաճընյ Հայրենակից Միութիւնը սկսաբացաւ եւ մասնաւեցաւ գանգատութեան:

Մեացեալ նահանդներէն Հաճընցի կամաւորներ՝ որոնք Առաջին Երբորական Ընդհանուր Պատերազմին մասնակցեցան՝ պէտք է որ յարդանքով յիշուին: Անոնք հետեւեալներն են.—

Բարսեղ Տէլիճեան, 1915–ին, Պինհէմբրնէն դնաց Հայաս-

ման, Հ. Ց. Դ. Կուսակցութեան կողմէ։ Մեռած Լօս Անճէլըս, Քալիֆօռնիոյ մէջ, 1941–ին։

Սարգիս Սոգոմոնեան, 1917–ին, Սիւրաքիւզէն գնաց Կիլիկիա, Աբտրայի պատգամաւորին մէջ բաժին ունենալով Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ։ Այժմ՝ Փէյսթոնա, Քալիֆոռնիա։

Դանիէլ Սրպուհեան եւ Աբշակ Զաքարեան, 1917–ին, Պինկհէմթընէն գացին Կիլիկիա, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ։ Երկուքն ալ Նահատակ։

Սարգիս Զամքէրթչեան, 1914–ին, Ամերիկեան բանակին մէջ երբ տարի ծառայելէ վերջ, 1917–ին Հայաստան մեկնեցաւ Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան կողմէ եւ նահատակուեցաւ։

Ամերիկեան բանակի մէջ ծառայողները հետեւեալներն են.—

Մահակ Գարաճաթրըեան (Մանուկեան), Նիւ Եորքէն, Քըրանապի ճակատը։

Դանիէլ Պաճեան, Շարցի, Նիւ Եորքէն, Փանամայի Չըրմնցքը։

Յարութիւն Թաթըլեան, Նիւ Եորքէն, Ամերիկայի մէջ։
Կարապետ Ալպարեան, Պոսթոնէն, Ամերիկայի մէջ։
Արմենակ Գրիգեաբեան, Պոսթոնէն, Ամերիկայի մէջ։
Գրիգոր Ղարիպեան, Պոսթոնէն, Ամերիկայի մէջ։
Փանոս Մուշեան, Պինկհէմթընէն, Քրանսական ճակատ։
Հրանդ Սօղոմոնեան, » »
Գեորգ Գեորգեան, » »
Սեդրակ Հասթաճեան, » Ամերիկայի մէջ։
Աւետիք Հէքիմեան, » »
Մարտիրոս Իշխանեան, » »
Հաճի Մրընշեան, » »
Գաբրիէլ Եահնիեան, » »
Յովհաննէս Փիլիպպոսեան, Սիւրաքիւզէն, Քրանս. ճակատ։
Յովհաննէս Հանէսեան, Սիւրաքիւզէն, Ամերիկայի մէջ։
Բօզկըթ Տէվիրեան, Բաէօնթըրէն, Քրանսական ճակատ։
Վարդվար Գէրպէրեան, Շինքոյէն, Ամերիկայի մէջ։
Արմենակ Պօյաճեան, » »
Յովակիմ Թաթըլեան, » »
Գրիգոր Ալպարեան, Պինկհէմթընէն, Քրանսական ճակատ։
Գրիգոր Ալամճեան, Պինկհէմթընէն, Ամերիկայի մէջ։
Սամուէլ Զամքէրթչեան (Պետրոսեան), Պինկհէմթընէն, Ամերիկայի մէջ։

Ընդհ. Միութեան գործունէութեան դադարման պատճառով, ապահոն, չի մարեցաւ Համբոյրի հայրենասիրական ոգին։ Տե-

զեկան եւ առանձինն զործունէութիւններ անպակաս էին անոնց մէջ. եւ ապա, առանց մը վերջ, վերադարձ դէպ ի նախ Հայբենակցական ընդհանուր չարժումի մը՝ Համբոյնիներու մէջ:

1922–ին, Երբակոյի ոտ մը Համբոյնիները նախաձեռնորէն հոն Համազ Հայբենակցական Միութիւն մը կազմելու: Ժողովը տեղի ունեցաւ Հայբենակից Յովակիմ Թաթըլեանի տան մէջ, ուր ներկայ էին հազիւ տասնեակ մը անդամներ:

Մի քանի տարի տեղական հանգամանքով չարունակէլ վերջ, 1925–ին, երբ ներդպրի հարցը քաղաքական ընդունելութիւն գ'տաներ Հայաստանի կառավարութենէն, Հայբենակցական Միութիւնները, ինչպէս նաեւ Համեոյ Հայր. Միութիւնը, ընդ առաջ գային իրենց ցիր ու ցան եղած գպրոցական հայբենակիցները Մայր Հայաստանի մէջ տեղաւորելու գործով: Այս ժամանակներուն Հայաստանէն պատուիրակութիւն մը, յանձն Գրիգոր Վարդանեանի, Տօքթ. Աչտաուեանի եւ Կարէն Մինասկէլեանի, կը գտնուէր Ամերիկայի մէջ, ու երբ այդ պատուիրակութիւնը Երեքթոյ ժամանեց, հայբենակիցները Պոն. Հայկազուն էլլէկեան եւ Արման Կիպիրեան ունեցան կարեւոր տեսակցութիւն մը այս պատուիրակութեան հետ՝ Համբոյնի գործիսաններուն նեպդպրի հարցին չուրջ: Պրոքուտական էր պատուիրակութեան տուած հաւատիքները, ինչպէս, Հայաստանի կառավարութեան բարեացակամութիւնը եւ նեպդպրի համար հոդ ապրամադրելու պատրաստակամութիւնը: Նպատակը այս պայմաններէն քաջալերուած, Երբակոյի Համեոյ Հայր. Միութիւնը որոշեց նեպդպրի գաղափարը ընդհանրացնել Համբոյնի այլ գաղութներու մէջ, եւ այս նպատակով Մեպտեմբեր, 1926–ին, իրեւ գործիչ դրկեց՝ Հայբենակից Արման Կիպիրեանը ամէն քաջալերութիւն կրել, հոն մասնաճիւղեր կազմելու համար: Նոյն տան Երեքթոյ այցելեց Հայբենակից Մահեան Փիլիպոսեանը, եւ համոզուելով նեպդպրի գաղափարականին՝ ակտիվ եւ սերտօրէն գործակցեցաւ Միութեան հետ:

Երեքթոյի Միութեան առաջնորդութեամբ Պոն. Կիպիրեանի առաքելութիւնը ունեցաւ օրտնակար արդիւնք եւ կարճ ժամանակի մէջ կազմուեցան ուղիղ գործող մասնաճիւղեր տարբեր քաղաքներու մէջ: Երեքթոյի Միութիւնը աժամեայ կեդրոնի հանգամանքով, նշանակեց Վարիչ Մարմին մը յանձին Յովակիմ Պոյաճեանի, Հայկազուն էլլէկեանի, Վարդվար Պէրպէրեանի, Սարգիս Երիմեանի եւ Արման Կիպիրեանի, որպէս զի չարունակեն կազմակերպչական աչխատանքը եւ պատրաստուին ընդհանուր Համբոյնական պատգամաւորական ժողովի մը:

Համեոյ Հայբենակից. Միութեան անդրանիկ Պատգամաւո-

բական ժողովը գումարուեցաւ Նիւ Եորքի Բաշխաբեր քաղաքին մէջ, 1927, Մայիս 30–ին, որուն ներկայ էին մօտաւորապէս 100–ի չափ Համբոյրիներ: Ամէն մասնաճիւղ մասնակցած էր իր ուրոյն պատգամաւորով, մինչ Քալիֆորնիոյ մասնաճիւղն էր որ կարգ մը նկատառումներով, որոնց պիտի անդրադառնանք ստորեւ, հետ մնաց պատճառապէս զորձակցութենէ: Եռբակոյի Ազգամեայ Կեդրոնական Վարչ. Մարմինը ժողովը բանալէ եւ անոր նպատակը պարզելէ յետոյ ընտրուեցաւ դիւան մը յանձին Կարապետ Քէշիշեանի եւ Վահան Զրուեանի: Ապա ժողովը Մխիթարեան հատատ հիմերու վրայ դնելու փափաքով ընդունեց ընդհանուր կանոնագիր մը, եւ իրրեւ սկզբունք՝ յայտարարեց թէ՝ «Միութեանս ամիճիական նպատակն է գոյացնել փոնտ մը՝ հնուտուր նպատակ ունենալով մեր գիր ու ցան եղած տպարանոտ հայրենակիցներուն համար «Նոր Հառնիս» անուանով բրնակարան մը հաստատել յարմարագոյն կեդրոնի մը մէջ»: Ընտրուեցաւ Կեդրոնական Վարչութիւն մը հետեւեալ անձնաւորութիւններէն.—

Տօքթ. Արմենակ Մանկրեան՝ Ատենապետ,
Վահագն Զրուեան՝ Ատենադպիր,
Րօպէրթ Տէվիրեան՝ Գանձապահ,
Տօքթ. Յակոբ Րէեվսեան՝ Խորհրդական,
Կարապետ Քէշիշեան՝ »

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը խոհուն, մտանուրջ ջանքերով, լծուեցաւ գործի՛ կատարելագործելու Մխիթարեան եւ ընդհանուր Համբոյրութիւնը անոր գալաթարականին հարկ համապատասխան:

Անգրագոնալով Քալիֆորնիոյ Համբոյրիներուն՝ հանգէպ Մխիթեան առած դիրքին, հարկ է յիշել թէ՝ նոյն քան կիպիրեանի առաքելութիւնը, Քալիֆորնիոյ մէջ ապրիլ իսկ պրպտիկ հարմար մը, թէեւ անկազմակերպ, պատ էր, Մուսբերեանի գաղթական Համբոյրիներու օգնութեան նպատակաւ: Թերեւս փոքր, բայց եւ ակնառուր քանի մը հայրենակիցներ Համատանի մէջ նեղպաղեին չի հաւատալով՝ կը ջատագովէին Միւրիոյ մէջ նոր Համբ ուան մը կազմակերպելու տեսակէտը: Այսպէս, թէեւ, 1926 Սեպտեմբեր 9–ին կազմուեցաւ Քալիֆորնիոյ մասնաճիւղը, որը մեծամասնութեամբ հետեւող էր Եռբակոյի Մխիթեան ներգաղթ դէպի Հայաստան տեսակէտին: Վերջերս քանի մը հայրենակիցներ յաղոդեցան անդործութեան մատնել Քալիֆորնիոյ մասնաճիւղը: Քալիֆորնիոյ Համբոյրութեան այս դանդաղ ընթացքը բուսական տուլի նման Մխիթեան վրայ:

Միութեան Բ. Պատ. Խորհրդ. գումարուեցաւ Նիւ Եորքի մէջ, 1929, Օգոստոս 31–ին: Բ. Պատ. Խորհրդը որոշեց Նոր Հաճընի չհիմնել Հայաստանի մէջ. նաեւ, իբրեւ իր պաշտօնական օրգանը ճանչցաւ Մասիսին մէջ հայրենակից Սարգիս Ալիճանեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող «Հառնիւ» պարբերաթերթը ու անոր ծախքին համար յատկացուց որոշ գումար: Որոշեց մասնաւոր գործ մը Միութեան փոխ–Նախագահներէն Գ. Պատ. Խորհրդ. Անդամ Տ. Գարեգին Արք. Յովսէփեանի յանձնել, որ Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մէջ գտնուող հայրենակիցներէն ներկայացնէ Միութեան Գործադիր Մարմնի անդամներ:

Ընտրուեցան հետեւեալ անձերը.—

Տօքթ. Մանկրեան՝ Ատենապետ,
Տօքթ. Բէնէպեան՝ Փոխ–Ատենապետ,
Ռաֆայէլ Միսապեան՝ Ատենադպիր,
Կարապետ Քէշիշեան՝ Գանձապահ,
Տօքթ. (Հաճի) Կէչիճեան՝ Խորհրդական:

Քալիֆորնիոյ Հանրագիտարանի Սարքիչ տեսակէտին ջատագովները կրկին հետեւ պահեցին գանգատ այս ժողովին մասնակցելէ, որը անհատապէս ինծի արգելք հանդիսացաւ մեր գործունէութեան յաջող եւ համերաշխ ընթացքին: Ուստի Հայաստանի մէջ Նոր Հաճընի ուսման մը չհիմնելու ծրագիրը գատապարտուած էր դժուարութեանց եւ դարձ մեր կարգադրութեան ու միջոցներու ահմանին:

1930 Յունուարի 30–ին գումարուեցաւ Միութեանս Գ. Պատ. Խորհրդ. Նիւ Եորքի մէջ, որ ութը օրեան եւ ներկայացուցչական էր քան նախորդները: Ներկայացուած էին Ամերիկայի եւ արտասահմանի բոլոր մասնաճիւղերը, Քալիֆորնիան նաեւ մասնակցեցաւ երկու պատգամաւորներով: Նախորդ քանի մը տարիներու փոքրաւոր թիւերը Միութիւնը լրացած էր երկու–երեքական մը տալու, թէ ասանձին «Նոր Հաճընի» ուսոյ մը ծրագրին գործադրութիւնը ունէր մեծ դժուարութիւններ, եւ մի գուցէ մեր նուիրական կարգադրութենէն վեր: Պէտք եւսած փոքրաթիւ չէր գոյացած. նուիրատուութեան չաս մը խոտորումներ մերնային անհատաբար. մի քանի ունեւոր հայրենակիցներ բոլորովին անտարբեր գտնուեցան, ինչպէս նաեւ եղան անձնասիրութիւններ, որոնք Սարքիս թէ՝ Հայաստան տեսակէտները պատրուակ բռնելով՝ հետեւ մնացին օգնել գործակցութենէ: Տեղեակսան ատենագրի տասը վրայ, հարկադրուած էինք չափաւորել մեր ծրագիրը, եւ Գ. Պատ. Խորհրդը այս իրատեսական գիտակցութեամբ բաւականացաւ իր ծրագիրը եւ որոշուեցաւ Նոր Հաճընի թաղ մը կառուցանել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Հայաստանի մէջ կառուցանել ձեռնարկած Նուպարչէնի մէջ: Փոքրամասնութիւն մը, որ չատագով էր Սարքիս տեսակէտին, երբ

բաւական ընդլայնութիւն, բայց մեծամասնութիւնը անխախտ մնաց իր հաւատքին մէջ, թէ՝ ցեղը կը յաւերժանայ միայն ու-

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ Գ· ՊԱՏՐԱՐՔԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՒՈՐԻ, ՄԵԾՊԱՐԻՐԻՆ, 1930, ՆԱԽ ԵՒԲԳ

իսն հոգին վրայ, եւ ևթէ զժուար է մեզի համար առանձին ատեն մը չենել մայր երկրին մէջ, կարող ենք զէթ թող մը հաս-

տատել Նորակառոյց Նուպարաչէնի մէջ եւ հոն փոխադրել կաթսայի եւ ածելի չափ պատկան հայրենակիցներ, մանաւանդ որ Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը կը քաջալերէր ու ի՛նքնակոչ նման ձեռնարկներու։

Նոր Հաճըն թաղի հիւանդանոցի համար քաւարկուեցաւ $4000 (չորս հազար տոլար)ի փոխս մը եւ որոշուեցաւ նաեւ որ Միութեան ընդհանուր եկամտին 25 առ հարիւրը յատկացուի հաճիցի հիւանդանոցին անվճարելու։ Նշանակուեցաւ երեք անձնաւորութիւններէ յանձնախումբ մը հարանակելու համար Շ. Բ. Ը. Միութեան հետ եղած բանակցութիւնները վերջնականապէս եւ Տաղարեան կռակներու վերջնական։ Ընդունուեցաւ յանձնախումբի մը Հաճնոյ Ընդհանուր Պատուիրակութեան համար։ Միութեան կեդրոնը փոխադրուեցաւ Շիքաղօ հիմնուելով վարչական կարմով.—

Տօքթ. Ա. Մանկրեան՝ Ատենապետ,
Հ. Էլլէկեան՝ Փոխ-Ատենապետ,
Ս. Շիրինեան՝ Ատենադպիր,
Յ. Պօյաճեան՝ Գանձապահ,
Ա. Պիգիրեան՝ Խորհրդական։

Միութեան Դ. Պատ. Ժողովը տեղի ունեցաւ Շիքաղօյի մէջ 1933, Հոկտեմբեր 14–15–ին։ Որոշուեցաւ Կեդրոնը փոխադրել Քալիֆօրնիա, ուր ունէին ծանօթ մատաղները, եւ ուրկէ կը գանուէր նաեւ Ամերիկայի Հաճընցիներուն մեծամասնութիւնը։ Ընտրուեցան հետեւեալները Կեդրոնի անդամ.—

Տօքթ. Մանկրեան՝ Պատուոյ Նախագահ,
Ս. Պօյաճեան՝ Ատենապետ,
Հ. Սօղոպեան՝ Փոխ-Ատենապետ,
Ն. Արքիճեան՝ Ատենադպիր,
Ս. Թուլումճեան՝ Գանձապահ,
Յ. Ալպարեան՝ Խորհրդական։

Ը. Պատ. Ժողովը գումարուեցաւ Քալիֆօրնիոյ Հալիվուտ քաղաքին մէջ, 1936, Յուլիս 4–5։ Նուպարաչէնի Հաճըն Թաղը արդէն իսկ կատարելագործուելու վրայ էր։ Սոյն իրականութիւնէն քաջալերուած՝ Պատ. Ժողովը ընդառաջեցաւ եւ նպէրն ընդմիշտ իր նախնական ծրագիրը։ Որոշուեցաւ որ Նուպարաչէնի Հաճըն Թաղն ալ դառնայ Նոր Հաճընի անունով առանձին ատեն մը կառուցուի Հայաստանի մէջ, եւ այս նպատակաւ բացուի $15,000 (տասն եւ հինգ հազար տոլար)–ի քվոթիչկն մը։ Որոշուեցաւ փոխադրել «Հաճընի» պարբերաթերթը եւ կեդր. վարչութեան անմիջական հսկողութեան տակ հրատարակել զայն։ Կեդրոնական

ՆՈՒՊԱՐԱՇԻՆ ՄԼՔՋ ՆՈՐ ՀԱՇՃԸՆ ԹԱՂԸ

ՄԱՆԿԱՐԵԱՆ ՏՈՒՆ ՆՈՒՊԱՐԱՇԵՂԵՒ ՄԷՋ

Վարչութիւնը Աթէնքաթնակ Տիկին Փառանձեմ Գրիգեաբեանէն իր հանգուցեալ ամուսնոյն՝ Տօքթ· Ա. Հարթնի հատաւած Համազգայինի նիստերը Տօքթ· Յ· Բէհպուտի միջոցով ստացած ըլլալով՝ ծանուցանել կը $225·35–ի, ուստի Պատ· Փոխարկումեան վերաբերեալ բոլոր գործերը կարգադրելու համար, ընտրեց յանձնախումբ մը հետեւեալ անձնաւորութիւններէն՝ Տօքթ· Յ· Բէհպուտի, վեր· Ս· Բէհպուտի, Ն· Յարութիւնեան, Ս· Գալուստեան, Ս· Սօղոմոնեան։ Ատոնց աշխատակից նշանակուեց հետեւեալ անձերը.— Ա· Միսայէեան, Նիւ Եորք, Ս· Պահչէեանց եւ Յովհ· Պալեանեան՝ Պուէնոս Այրէս, եւ Ս· Փիլիպոսեան՝ Հիւսթըն գործակից։ «Հանքն» պարբերաթերթը երկամսագիր նկատ. եւ յանձնուեցաւ Տօքթ· Յ· Պօղոսեանի խմբագրապետութեան եւ անոր գործակից նշանակուեցաւ Պրն· Գ· Գալեան, Համազ Հայրենակցական Միութիւն անունն ալ փոխանակուեցաւ «Հանքոյ Հայրենակցական Վերաշինեաց Միութիւն»–ի։

Կեդրոնական Վարչութիւնը՝ վերջ ի վերոյ փոփոխութեամբ՝ ընտրուեցան հետեւեալ կերպով· Տօքթ· Ա· Մանկեան՝ Պատուոյ Նախագահ, եւ Տիրաբ Ս· Պօյաճեան, Հ· Սօղոմոնեան, Գ· Գալեան, Մ· Սօղոմոնեան, Ս· Գալուստեան՝ Վարիչ Մարմին։

1938–1942 Կեդրոնական Վարչութեան անդամները կը կազմեն հետեւեալները.—

Նազարէթ Աբրահեան (Ռէօթիւնեան)՝ Առեղապետ,
Սամուէլ Մարտեան՝ Փոխ–Առեղապետ,
Փանոս Մուշեան՝ Առեղագիր,
Սամուէլ Գալուստեան՝ Գանձապահ,
Գէորգ Գալշեան՝ Խորհրդական։

ԽՄԲԱՆԿԱՐ (1936–1938) ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Ձախէն Աջ. Ետեւի կարգը՝— ՅԱԿՈԲ ԱԼՊԱՐԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, ՀՐԱՆԴ ՍՕՂՈՆԱԼԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ ՍՕՂՈՆԱԼԵԱՆ:

Ձախէն Աջ. Առջեւի կարգը՝— ՍԵԴՐԱԿ ՊՕՅԱՃԵԱՆ, ՏՕՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ ԳՈՒՇԵԱՆ:

Հոս յարմար կը դատենք տալ ամփոփ կենսագրական դիծերը նախորդ կեդրոնական վարչութեանց անդամներուն, որոնք մեծապէս ծառայած են Միութեանս զարգացման՝ իբրեւ անխոնջ աշխատաններուն եւ պահպանութիւններուն:

1.— Տօքթ. Մանկրեան՝ *Պատուոյ Նախագահ*: (*Տե՛ս կենսագրութիւնը Մաս Բ–ի տակ*):

2.— Նազարէթ Արքիւեան (Քէօթիւեան)՝ *Ատենապետ*: (*Տե՛ս կենսագրութիւնը եւ պատկերը Պատմութեան Ցանկ–ին ախտումբ–ի լուսանկարին եւ պրոյեան մէջ*):

3.— Սամուէլ Մարտեան (*Մշեկեան*)՝ *Փոխ–Ատենապետ*: (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Մաս Գ–ի տակ*):

4.— Սամուէլ Գույումճեան՝ *Գանձապահ*: (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Պատմութեան Ցանկախումբի լուսանկարին եւ պրոյեան մէջ*):

5.— Փաւլոս Յ. Մուշեան՝ *Ատենադպիր*, 44 տարեկան: Ուսած է Հաճնոյ մէջ եւ 1912–ին ուսուցիչ եղած «Միացեալ»ի:

1913–ին կ'անցնի Ամերիկա։ 1917–ին կը պիտուարպատրէ Ամերիկեան բանակին, եւ երկու տարի կը ծառայէ Ֆրանսական ճակատին վրայ։ Մասցած է թաղապետութեան պատասխան։ 1924–ին Հարմանա (Քուպա) գացած եւ ամուսնացած է Օր. Երամուհի Պզդիքեանի հետ։ Ունի մէկ աղջիկ եւ մէկ մանչ զաւակ։ Ակիպրէն է մեր Հայրենակցական գործերու մէջ, երբեւ Առնադպիր՝ Շերմակայի եւ Փէսմէնթա–Լօս Անճէլըս մատենադիրքերուն։ Առնադպիր՝ ազգային մատենադիրքին եւ Մերձ–Հայրենակցականին։ Աբշեռատ հարատարակիչ։ Գործունեայ անդամ է եղած Հնչակեան կուսակցութեան։

6.— Գէորգ Գուշեան՝ Մարզպետան։ (*Տե՛ս, կենսագրութիւնը Մաս Բ.–ի տակ*)։

ՆԱՒԱՐԴ ԿԵՂԵՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԶԱԻԵՒԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

1.— Սեդրակ Պօյաճեան, 53 տարեկան։ Ամէնապէս 1933–1938–ի երկու չրջաններուն։ Ուսած՝ Շաճըն եւ Առանու, պիչըթչին վարժարան՝ Ամերիկա։ 1906–ին Ամերիկա կուգայ։ Կ'ամուսնանայ 1916–ին Հաճընցի Վէր. Գրիգոր Գրիգորեանի դստեր՝ Օր. Պէապրիճի հետ, որ Ամերիկեան կրթութեամբ օժտուած հիանդապատահական էր։ Հայր՝ 3 մանչերու։ Իր ջանքերով 1909–ի Յարկէն վերջ մայրը եւ Յովսէփ ու Ամէնայի եղբայրները Ամերիկա բերել կուտայ եւ կը նամակ։ Հոգատարու՝ Շերամկայի եւ Լօս Անճէլըսի Հայասատանեայց Առաքելական Եկեղեցիներու։ Ազգային–Հասարակական ծառայութիւններ։ Ակիպրէն է մեր Հայրենակցական գործերու մէջ պաշտօն վարած՝ երբեւ վարչական, կամ առնադպիր։ Չքաղաքացի։ Դիմադրութիւն։

2.— Հրաիդ Ա. Սօղոմոնեան, ծնած Մայր. 18, 1895։ Որդին է Տէր եւ Տիկին Աւետիք Սօղոմոնեանի։ Փոխ– Առնադպիր Կեդր. Վարչութեան, 1933–38–ի երկու չրջաններուն։ Ուսած է Հաճընց Ազգ. Հիպոհէմեան, Կեդրոնականը եւ Ամերիկայի մէջ։ 1913–ին կը մեկնի Ամերիկա։ 1918–ին Ամերիկեան բանակին կը պիտուարպատրէ եւ կը ծառայէ Ֆրանսական ճակատին վրայ երբեւ պաշտպանական։ Կոմսանանայ 1928–ին Տէր եւ Տիկին Շահր Ալպաքեանի դստեր՝ Օր. Էվը–ի հետ եւ ունի երկու մանչ զաւակներ, Բանրդ՝ Աւետիս եւ Լօրէնս՝ Վահան անուններով։ Լօս Անճէլըս պալէն է մեր անդին ծառայութիւններ մատուցած է Ս. Խաչ Եկեղեցիին, Հ. Ը. Լ. Միութեան, ազգային եւ Ամերիկեան կազմակերպութեանց, երբեւ հոգաբարձու, վարչական անդամ եւ կամ այլ պաշտօններով։ Միութեանս հիմնադիրներէն մէկը եղած է։ Լօս Անճէլըս–Փէսմէնթայի Հաճընց Հ. Ը. Միութեան

մանաճիւղին ծաւալած է իբրեւ Ամենապատ, քանի մը անգամներ, ինչպէս ներկայիս։ Գործի վաճառական է։

3.— Սարգիս Սօղոպեան, (*Տե՛ս կենսագրութիւնը Պաղտըմեան Ճանճախտումբի պրոֆեսոր մէջ*)։

4.— Յակոբ Ալպաքեան, ծնած է 1882–ին։ Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Մանուկ Ալպաքեանի։ Նախնական ուսումը ստացած է Համիտ դպրոցներուն մէջ։ Եղած է գործաւոր մէկ անգամը Մխիթարեան՝ ակիզբէն ի վեր։ Լօս Անճէլըս–Փէսատինա մասնաճիւղի հիմնադիրներէն է։ Պատասխանատու է Համիտ Հ. Վերաքննչ Մխիթարեան Կեդրոնական Վարչութեան մէջ 1933–1936 շրջանին։

Ամուսնացած է Օր. Մարիամ Մազմանեանի հետ։ Ունի մէկ մանչ զաւակ՝ Տօքթ. Ճան Ալպաքեան, եւ դուստր մը՝ Էմի Սօղոպեան։ Ներկայիս կ'ապրի Լօս Անճէլըսի մէջ իր ընտանեօք։

Մինչ Մխիթարեան կը չարունակէր իր գործունէութիւնը, անդին գործադրուեցան առանձնայատուկ հայրենակցական աշխատանքներ, որ անմիջական օգտակարութիւն մունեցան Համբոյ գործիականներուն օգնելու գործին մէջ։ Այս հայրենասիրական անչահ գործն էր նոր Հաւրն ունալ մը կատարումը Պէյրութի մէջ, որու մասին արդէն նախապէս գրուած է «Պէյրութի Հաւրնցի Փաղդոքը» գլխուն տակ։

1938 Մայիս 4–5, գումարուեցաւ Զ. Պատ. Ժողովը Քալիֆորնիոյ Փէսատինա քաղաքին մէջ, մասնակցութեամբ 17 մասնաճիւղերու, 31 ձայնով։ Պատմութեան Յանձնախումբը արդէն իսկ կեդր. Վարչութեան հետ խորհրդակցաբար՝ Համբոյնի պատմութիւնը երկարելու եւ խմբագրելու պաշտօնը յանձնած էր Տօքթ. Ճ. Պ. Ֆօղոսեանի։ Պատմ. Ժողովը վաւերացուց այդ եւ վերահաստատեց Յանձնախումբը իր պարտականութեան վրայ։

ՀԱՃՆՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ

ՀԱՃՆՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ԼՄԲԱԿԱՐԸ

ՏՕՔԹ. ՅԱԿՈԲ ՐԼՃԼՊԵԱՆ՝ *Նախագահ։ (Տե՛ս, կենսագրութիւնը եւ պատկերը Մաս Բ.–ի տակ)։*

Թիւ 1. ՊԱՏ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՐԼՃԼՊԵԱՆ՝ *Առենապետ։ (Տե՛ս, կենսագրութիւնը Մաս Բ.–ի տակ)։*

Թիւ 2. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՍՕՂՈՄՈՆԵԱՆ՝ *Փոխ–Առենապետ։ Ծնած է Համբն, 1888, փետրուար 15–ին։ Զաւակն է Տէր եւ Տիկին Գրիգոր Ագա Սօղոմոնեանի։ Ուսած է Համնոյ վարժարաններուն մէջ։ Առեւտրական գործով կ'զբաղէր Համնոյ մէջ, եւ 1909 Մարտ ամսուն, Ամերիկա գաղթելով կը հաստատուի Պինկհէմթըն քաղաքին մէջ, (Նիւ Եորք նահանգ)։ 1913, Սեպտեմբեր 1–ին, Նիւ Եորքի մէջ, կ'ամուսնանայ Տէր եւ Տիկին Փանոս Ագա Մանկրեանի դուստր՝ Օրիորդ Հայկանուշի հետ։ Ունին երեք դուստր եւ մէկ մանչ։ (Գոռլի, Պլրճուհի, Ագաւուհի եւ Գրիգոր)։ Ազգային եւ հասարակական բարեսպասակ գնահատ եւ եկեղեցական գործերու մէջ կարեւոր պաշտօններ վարած է։ Եղած է Համնոյ Հայրենակցական Վերաշինող Միութեան առա–*

ՀՀ կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղարության անդամ, ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամ, ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի խորհրդական, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի օգնական, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի աշխատակազմի ղեկավարի տեղակալ, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի աշխատակազմի ղեկավարի խորհրդական, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի աշխատակազմի ղեկավարի օգնական, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի աշխատակազմի ղեկավարի առաջին տեղակալ

Վերոյիշեալ հայրենակիցները յօժարութիւն եւ հայրենասիրական նախանձախնդրութեամբ՝ կատարելին իրենց յանգցուած գործը՝ իբրեւ Պատմութեան Ճանճախումբ։ Փիլթր հաստատելու նիւթական ապահովել, կարեւոր միջոց հատուցել, թատրական պատառաժ, պահպանել հայիկական, տպագրութեան կարգադրութիւնները դնել, անհրաժեշտ բանակցութիւններ կատարել, եւայլն մանրամասնութիւններ, մանաւանդ ակ ճանճանոց Պատմութեան Ճանճախումբին վրայ։ Անոնք տարիներ անխոնջ աշխատեցան, նուիրելով իրենց ժամանակն ու բերն նիւթական զոհողութիւններ, եւ ամէն կարելի միջոցներով՝ բարոյական ու գրական՝ նեցուկ հանդիսացան պատմագրին եւ ամէն գժուարութիւն ու խոչընդոտ յաղթահարելով յաջողացուեն ապագային, ցեղային եւ մասնական արժէք ունեցող այս գրքի հրատարակութիւնը։

1938, Մայս 4–5, Զ. Պատ. Ժողովը, գումարուած Քալիֆորնիոյ Փէսատինա քաղաքը (ինչպէս վերը յիշեցինք), ընտրեց Թերթի վարչութիւն մը յանձին Տիկին Երանուհի Մուշեղեան, Կարապետ Չէլեբեանի եւ Սամուէլ Մարտիկեանի, «Հանրի» Թերթը ունէր հաստատ հիմերու վրայ գնելու նպատակով։ Բարոյական պայմաններու աննպաստ գրութիւնը գժուարացուցած էր նոր Հանրի ատանի ծրագրին իրագործումը Ա. Հայաստանի մէջ, ուստի Ժողովը որոշեց, Մերձեան հիմնական այդ գործերէն առանց չեզնելու, ապառգային գերբ բանել, մինչեւ Հայաստանի պետական հեզինակաւոր մէկ պատասխանին, եւ միաժամանակ որոշեց Միութեան Տասնեակին 40 ատ Տարեկերը յանկացնել գաղթական Հայերենեղու կրթական գործին։ Ընտրուեցան կեդրոնական Վարչութիւն մը հետեւեալ անձերէ՝

Նազարէթ Արթինեան՝ Ատենապետ,
Սամուէլ Մարտեան՝ Փոխ–Ատենապետ,
Գէորգ Գուշեան՝ Ատենադպիր,
Սամուէլ Գուդումեեան՝ Գանձապահ,
Փաւոս Մուշեան՝ Խորհրդական։

Իսկ «Հանրի» Թերթի խմբագրութեան պատասխանին վերակոչեց Տիար Գ. Գուշեանը։

Այս տողերը գրուած պահուն Հանճոյ Հայրենակցական Վերաշինող Միութիւնը ունի 18 մասնաճիւղեր, գրուած հետեւեալ կերպով։ Միացեալ Նահանգներէ՝ 6, Ֆրանսա՝ 4, Հարաւային Ամերիկա՝ 3, Աուստրալիա՝ 1, Սուրիա 1, Լիբանան՝ 1, Պաղեստին՝ 1, Իրաք՝ 1, եւ կարգ մը անհատ անդամներ կապուած ուղղակի կեդրոնին հետ։

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Պատմութեանս պրակէն մինչեւ անոր հրատարակութիւը մեծ դէպքեր պատահեցան ամբողջ աշխարհս մէջ: Նախ, 1938–ին Անգլիոյ հետանուելեամբ, Ֆրանսական կառավարութիւնը Ազգանդրէթի Սանճագը թուրք կառավարութեան յանձնեց պարպանելու թուրքը սիրաշահելու նպատակաւ: Եւ ասոր արդիւնքը այն եղաւ որ տասնեակ տարիներէ ի վեր հոն հաստատուող Հայ ժողովուրդի բնակութիւնը՝ որոնք անհուն զոհողութիւններով եւ աշխատութիւններով տուներ չինած, այգիներ եւ պարտէզներ տնկած եւ առեւտրական տուներ հաստատած էին, սոսկումնալի ձեւով ոչնչացուեցաւ: Ասկէ վերջ Անգլիան եւ Ֆրանսան, իրր փոխադարձ (Լէհատաան) պաշտպանութիւն, պատերազմ յայտարարեցին Գերմանիոյ դէմ: Գերմանիան այնպիսի մեքենայէն վիթխարի օժանդակ կազմակերպ սկսաւ (պլիցքրիկ) յարձակելու, որ քանի մը ամսուան մէջ գրաւեց ամբողջ Նորվեկիան, Տանիմարքան, Հոլանտան, Պելճիքան, Լիւքսէնպուրկը եւ Ֆրանսան, իսկ Անգլիան հարկ եղաւ դադրեցնել 350,000 զինուորները փախցնել Ֆրանսական ծովեզերքը Տընքէրքէն դէպի Անգլիա: Գերմանիան հետզհետէ գրաւեց նաեւ ամբողջ Պալքանեան պետութիւնները եւ Միջերկրական ծովեզերքի մեծագոյն մասը, եւ վերջապէս 1941, Յունիս 22–ին անակնկալ եւ պատմաններէն յարձակեցաւ իր բարեկամ եւ դաշնակիցը Ռուսիոյ վրայ, իր զօրքերուն հետ Իտալական ռազմամասը զրկելով նաեւ Բուլղարիան, Հունգարիան, Ռումանիան, Ֆինլանտիան եւ այլ պետութիւններու ռազմական ոյժերը: Սակայն, ուրախ ենք յայտարարելու թէ՝ Գերմանիան բոլոր զրկուները Ռուսիան ամբողջ ժայռերուն վրայ փշրուեցան:

Ճարտար, որ 1937–էն ի վեր արդէն Զինաստանի հետ կը պատերազմէր, յանկարծ, 1941, Դեկտեմբեր 7–ին, պատմանօրէն յարձակեցաւ նաեւ Միացեալ Նահանգոց պատկանող Հաւայեան

Կզրկեմ, ի մահուանէ «Փըրլ Հարպըր»ի վրայ, մինչ իր լիազօր պատուիրակը Ապուրա Գուրուսու Ամերիկայի հետ հաշտութեան կարգադրութիւններ կ'ընէր:

Առաջ վրայ Ամերիկան նախ պատերազմ յայտարարեց Ճաբանի դէմ, իսկ յետոյ պատերազմ յայտարարեց Աւանցքի միւս պետութիւններէն Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ դէմ:

Ամբողջ Կեդրոնական եւ Հարաւային Ամերիկայի կառավարութիւնները կանակ կեցան Միացեալ Նահանգաց որոշումը քաջալերանքով ընդունելու:

Այսպէս, պատերազմի ընթացքին առաջին անգամն ըլլալով ամբողջ երկրագունդիս վրայ ապրող պետութիւնները, կղզիները եւ մինչեւ անգամ Հոգեպատան Ովկիանոսի կղզիաւորիները ընկերները եւ Աւստրալիան, եւ Ամերիկի վայրենիները՝ համաչափաբաշխուն երկրորդ Պատերազմին մասնակից եղան ուղղակի եւ անուղղակի կերպով:

Երբեմն եւ զէպքերու այս վերիվայրումներու բերումով, ինչպէս ամբողջ ժողովուրդները, նոյնպէս, աչխարհս չորս ծագերը ցրուած Հայ գաղթականութիւնը, ընդ որս նաեւ Հաճընցի գաղութները, մեծ անձնկախներու, զժուարութեանց եւ ապրանգներու մասնակցեան քաշաքականապէս թէ՝ անեսապէս:

ՀԱՃԸՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

ՏՕՒԹ. ՅԱԿՈԲ ԲԼՃԼՊԵԱՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՒԹԻՒ
ՓՈԽԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԻ

Նիւ Եօրքի Մասնաճիւղէն	$188·00
Լօս Անճէլըս–Փէսէտինայի Մասնաճիւղէն	70·00
Բաֆէլօ քրի Մասնաճիւղէն	42·00
Շիքակոյի Մասնաճիւղէն	18·00
Գումար՝	$318·00
Պուէնոս Այրէսի Մասնաճիւղէն	634·54
Բաֆէլօ քրի Մասնաճիւղէն	350·00
Լօս Անճէլըս–Փէսէտինայի Մասնաճիւղէն	100·00
Սուեփան Փիլիպպոսեան	100·00
Մայր Պօյաճեանի Մահուան առթիւ փոխան ծաղկեպսակի Շիքակոյէն՝ 68·00, Լօս Անճէլըս–Փէսէտինայէն 17·00—	85·00
Տիկին Զարուհի Ա. Կէրքմէեան	75·00
Յարութիւն Մանկրեան	50·00
Թորոս Մանկրեան	50·00
Աւագ Մելոյեան	45·00
Պետրոս Րէճէպեան	30·00
Լեւոն Թըրգեաշարեան	25·00
Կարապետ Քէշիշեան	20·00
Տիկին Քրիստինէ Կէրքմէեան	20·00
Արշամ Գրաճեան	20·00
Գեղամ Գրաճեան	20·00
Սարգիս Գ. Սօղոյեան	15·00
Նազարէթ Արթինեան	15·00
Գալուստ Այճեան	15·00
Վարդան Շնըրտըմեան	15·00
Գէորգ Պ. Գուշեան	15·00
Մարտի Յոքելեանի ծննդեան առթիւ	12·50

Սամուէլ Գույումճեան	10·00
Յակոբ Ալպաթեան	10·00
Հրանդ Սօղոլեան	10·00
Փօլ Մէմէնեան	10·00
Մանուկ Փիլիպպոսեան	10·00
Երուանդ Թօփճեան	10·00
Տիկին Թադէոսեան	10·00
Պատ· Սարգիս Տէվիրեան	10·00
Սահակ Դրանեան	10·00
Տէր եւ Տիկին Աւագ Սիսլեան	10·00
Փանոս Մուշեան	10·00
Բապբրր Մանկրեան	6·00
Ասատուր Սաչեան	5·22
Կարապետ Մախեան	5·00
Վարդան Սօղոլեան	5·00
Տիգրան Մանկրեան	5·00
Սեդրակ Հասթանեան	5·00
Համբարձում Մալեան	5·00
Աբել Մէլէճեան	5·00
Սարգիս Մրմրշեան	5·00
Համբարձում Կէրմէնեան	5·00
Յովհ· Հ· Պօզաճեան	5·00
Պօղոս Ապրագեան	5·00
Համբարձում Աբէշեան	5·00
Պատ· Սամուէլ Բէճէպեան	5·00
Վարդեվար Եգեկիէլեան	5·00
Վահագն Ճրոճեան	5·00
Պետրոս Շարեան	5·00
Աբրահամ Աբէշեան	5·00
Տիկին Ակիւլինէ Պօյաճեան	5·00
Արմենակ Պօյաճեան	5·00
Տօքթ· Սամուէլ Խ· Ժամհոց	5·00
Տիկին Ֆլօրէնս Մեխակեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Կարապետ Զօլագեան	5·00
Պօղոս Վարդապետեան	5·00
Մկրտիչ Խնահատեան	5·00
Արմենակ Թէլեան	5·00
Աւետիկ Հէֆիմեան	5·00
Յովսէփ Բէճէպեան	5·00
Կարապետ Զէլտիրեան	5·00
Աւետիս Շնորհտրմեան	5·00

Կարապետ Մրմըշեան	5·00
Ալեխս Արմէնեան	5·00
Վարդան Տէվիրեան	5·00
Յովակիմ Պօյաճեան	5·00
Արմէն Մակարեան	5·00
Կարապետ Կէրրմէնեան	5·00
Միսաք Մանիսաճեան	5·00
Մանուկ Էվճեանեան	5·00
Յովսէփ Գըրգեաշարեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Համբարձում Տատրեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Միսաք Սէֆէնեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Յակոբ Մանուկեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Համբար Ալեխսեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Միհրան Ալագեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Նազիպ Գօճուշեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Թորոս Գօճուշեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Հայկ Քէշիշեան	5·00
Տէր եւ Տիկին Ադամէլ Գալայճեան	5·00
Ադամէլ Միսալեան	5·00
Մարտիրոս Սարգիսեան	5·00
վեր· Տիգրան Ա· Բէնէպեան	5·00

Ընդհանուր Գումար՝ $2396·26

ԳԱԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0556102

WLM
7.46